

Главен редактор

Татяна Янчева

ISSN 0861-7813

Съставители

Сава Джонев
Пламен Димитров
Рецензенти
Бойчо Кокинов
Евдокия Христова-Славчева
Ангел Величков
Емилия Алексиева
Любомир Георгиев
Красимира Костадинова
Пламен Калчев
Людмила Андреева
Сава Джонев
Ваня Матанова
Маргарита Райчева
Никола Атанасов
Красимира Байчинска
Хайгануш Силгиджиян
Соня Карабельова
Калин Гайдаров
Светлана Димитрова
Татяна Янчева

**БЪЛГАРСКО
СПИСАНИЕ
ПО ПСИХОЛОГИЯ****ИЗДАНИЕ
НА ДРУЖЕСТВОТО
НА ПСИХОЛОЗИТЕ
В РЕПУБЛИКА
БЪЛГАРИЯ****СБОРНИК
НАУЧНИ
ДОКЛАДИ****V НАЦИОНАЛЕН КОНГРЕС
ПО ПСИХОЛОГИЯ**

СОФИЯ, 31 октомври –
2 ноември 2008 г.

Адрес на редакцията:

София 1505
ул. „Черковна“ 52, ап. 2
тел. 843 58 54
office@psychology-bg.org
journal@psychology-bg.org
www.psychology-bg.org

Интернет-страница на списанието:

<http://BJoP.wordpress.com>

Предпечатна подготовка и печат:

Изток-Запад

Брой 1-4, 2008.

Съдържание

<i>НАУЧНА СЕКЦИЯ 1</i>	
Когнитивна психология.....	3
<i>НАУЧНА СЕКЦИЯ 2</i>	
Психология на личността.....	71
<i>НАУЧНА СЕКЦИЯ 3</i>	
Методология и методика на психологическите изследвания.....	97
<i>НАУЧНА СЕКЦИЯ 4</i>	
Психология на развитието и педагогическа психология.....	189
<i>НАУЧНА СЕКЦИЯ 5</i>	
Социална, етно – и политическа психология.....	366
<i>НАУЧНА СЕКЦИЯ 6</i>	
Трудова и организационна психология.....	437
<i>НАУЧНА СЕКЦИЯ 7</i>	
Клинична психология.....	573
<i>НАУЧНА СЕКЦИЯ 8</i>	
Психотерапия и консултативна психология.....	700
<i>НАУЧНА СЕКЦИЯ 9</i>	
Психология на здравето.....	826
<i>НАУЧНА СЕКЦИЯ 10</i>	
Юридическа психология.....	889
<i>НАУЧНА СЕКЦИЯ 11</i>	
Спортна психология.....	972

НАУЧНА СЕКЦИЯ 1

КОГНИТИВНА ПСИХОЛОГИЯ

ПОНЯТИЙНАТА СИСТЕМА ЗА ЕМОЦИИ В ТЕОРЕТИЧЕСКИТЕ МОДЕЛИ И В СЪВРЕМЕННИТЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ ПОДХОДИ

МАРИЯ ПЕТРОВА АТАНАСОВА-ТРИФОНОВА

н. с. I ст. д-р, Институт по психология, БАН,
m.p.trifonova@gmail.com

Човешкото познание за емоциите е проблем, разглеждан в различните области на психологическата наука. Анализирани са различни теоретически модели, като акцентът се поставя върху идеята за „овъплъчението“ на понятийните системи за емоции. В този план се дискутират методологическите възможности на имплицитните техники, както и на тези, използващи определени двигателни операции с конотация на приближаване – избягване.

The question of how people represent emotions is eminently important for a number of different domains of psychological research. We review research that introduced the notion of embodiment and argue that the acquisition of knowledge about emotion involves the embodiment of emotional states. The possibility of reconstruction of semantic space of emotions through the motor actions with connotation of approach-avoidance as well as the implicit techniques that avoid response biases and other problems associated with direct reports is discussed.

В историята на психологията проблемът за емоциите е привличал изследователския интерес на учени с различни теоретически ориентации, което е породило силни научни дискусии относно механизмите и процесите на емоционално отражение, протичащи на различни нива – от психо-физиологичните до осъзнатите и осмислени оценки на събитията. Един от най-дискутираните въпроси е свързан с ролята на познанието и оценката във възникването на емоционалното състояние, с динамиката на взаимодействие между тях. В този план специално внимание е отделено на съдържанието на понятията, означаващи емоции, които се вписват в цялостната картина на човека за света.

Теоретически модели на семантичните структури за емоции

Полемиката относно съдържанието на понятията за емоции и представянето им в семантичното пространство отразява общата дискусия за същността и динамиката на понятийната система, за процесите на категоризацията в когнитивната психология.

КЛАСИЧЕСКИ МОДЕЛ

Класическите теории за съдържанието на понятията защитават тезата, че категорията може да бъде представена като множество от необходими и съвкупно достатъчни свойства. Те формират определеността на категорията (intension), която я прави различна от другите понятия, а разширението ѝ (extension) включва тези обекти, събития, феномени и др., които покриват критериите, зададени в определението ѝ. Дали един обект или събитие е екземпляр на дадено понятие е дихотомно решение.

Приложението на класическия модел в определянето на понятията за емоциите е осъществен от Johnson-Laird и Oatley [11], Ortony et al. [17]. Според тях, понятието „емоция“ не е нищо повече от определен набор от психични състояния, като щастието, страхът, гневът, и др., които контрастират на другите форми на познанието. Същевременно, изследователите не постигат единно тълкуване нито на отличителните свойства на емоциите, нито на отделните им компоненти. Различни становища се издигат и относно определянето на тези, които влизат в ограничения набор от базисни емоции, като се лансират различни критерии за определянето им – от невронните до психологическите и бихевиоралните.

Според Ortony et al. [17] каузалните отношения са неотделима част от класическите дефиниции на понятията за емоции. Съгласно подхода за базирано на имплицитните теории знание, свойствата на емоциите са закономерно свързани в причинно-следствени отношения, а не са само отражение на независими, появяващи се едновременно атрибути. Поради това, тъкмо каузалният статус на дадено свойство определя централността му в значението на понятието. Експерименталните резултати на M. Siemer [27] подкрепят тази теза, като демонстрират, че централността на дадено свойство в значението на понятията за емоции се определя от функцията му в причинно-следствените отношения и че хората не прилагат това понятие, ако свойството бъде променено, т.е. те трудно биха могли да си представят елемент на категорията, у който то липсва.

Каузалността е основен аспект в представянето на събитието, свързано с определена емоция и е залегнала в универсалните семантични примитиви, конституиращи понятието. A. Wierzbicka [30] защитава тезата, че понятията за емоции могат да бъдат дефинирани в термините на универсалии като „добро“, „лошо“, „правя“, „случва се“, „зная“, „искам“. При това, тя ги определя като абстрактна схема – прототип на ситуациите, възприета като общо-характерна в различните култури. Съдържанието на действието не се свежда до феноменологията, а се определя от базисните му характеристики, свързани с целевата и функционална детерминираност. Поради това, понятията за емоции не могат да бъдат определени като точки в пространството, зададено от трите основни дименсии – оценка, активност, сила, тъй като от семантична гледна точка, те са също толкова комплексни и неопределени, както и самите понятия за емоции.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПОНЯТИЯТА ЗА ЕМОЦИИ В ПЕРСПЕКТИВАТА НА ПРОТОТИПНИЯ МОДЕЛ

Като алтернатива, теориите за прототипното представяне на понятията защитават тезата, че те са множества взаимосвързани свойства, които са вероятно отнесени към понятието. Нито едно от свойствата не се приема като необходимо или достатъчно за дефинирането му. В представянето на категорията доминира прототипът, или най-типичният елемент, а принадлежността на стимула към категорията се определя от сравнението му с нейния прототип.

Изследователи като J. Russell, [23] Ph. Shaver et al. [26] приемат прототипния модел като особено подходящ и приложим за описание съдържанието на понятията за емоции и включват в него типичните епизоди, които се свързват с различните емоционални състояния. Следвайки идеите на основателите на прототипния модел – E. Rosch, Mervis, Gray, Johnson [22] те разглеждат категориалната система в две перспективи – хоризонтална и вертикална. Вертикалната дименсия разкрива тези релации между категориите, които ги подреждат в разклонени таксономии с три нива на включеност – на супер-ординатно ниво – се отделят двата основни класа – на позитивните и негативни емоции, на средното ниво – са т. нар. базисни емоции – любов, радост, изненада, гняв, тъга, страх и на суб-ординатно ниво – са такива като скръб, ентузиазъм, възбуждение, гордост, безнадежност и др. [26]

В рамките на прототипния модел съществуват различни позиции относно природата на прототипните екземпляри, с които се сравняват психичните състояния и събитията, свързани с емоциите. Много изследователи приемат, че по отношение на понятията за емоции, е подходяща употребата на категорията „скрипт“, дефинирана от Abelson, [2] като последователност във времето на свързани помежду си събития. Стимулът се сравнява с определен епизод от индивидуалния опит, свързан със специфично преживяване съгласно постановките на т. нар. нормативна теория на Kahneman & Miller, [12] с генерализирана, абстрактна схема в модела на Neisser, [16], с най-близкия до средните стойности екземпляр [20], или до референтни точки в семантичното пространство [22].

Проблеми на методологията на изследване на понятията за емоции

Разпространени са два основни емпирични подхода в реконструкцията на понятиите системи за емоции–1. анализ на ковариационната структура, т. е на интеркорелациите между показателите, получени на основата на данни от самооценката на емоционалните състояния посредством експлораторен анализ 2. анализ на семантичните структури на базата на данни за сходство между различните емоции, отразено в представите на хората. Последният се осъществява основно посредством процедурите на многомерното скалиране, кореспондентния анализ и клъстер-анализа [26].

АНАЛИЗ НА ДАННИ ОТ САМООЦЕНКА НА ЕМОЦИОНАЛНИТЕ СЪСТОЯНИЯ

В изследване на Watson et al. [29] на базата на самооценъчни съждения на скалата PANAS за различни преживяни емоционални състояния, се изследва структурата на афекта, като се открояват два доминиращи и относително независими фактора – на позитивния и негативния афект.

ОЦЕНКА НА СХОДСТВОТО МЕЖДУ ПОНЯТИЯТА И РЕКОНСТРУИРАНЕ НА СЕМАНТИЧНОТО ПРОСТРАНСТВО ЗА ЕМОЦИИ

Този подход се прилага с цел да се разкрие структурата на семантичното пространство на понятията за емоции. След класическата работа на Р. Екман върху сходството между думи за емоции в шведския език следват трудове върху подобен набор от думи от различни езици [14, 7, 26]. Макар изследователите да стигат до различни изводи на

базата на данните от скалирането, почти всички споделят основната идея, че оценките на сходство отразяват семантичното знание за емоции, което съдържа техните основни и определящи свойства.

Същевременно, редица изследователи обосновават твърдението, че съждението за сходство може да се базира не на таксономически взаимовръзки, а на тематични схеми [15]. По отношение на емоциите Schimmack и Reisenzein, [25] защитават подобна теза, според която процесът на сравнение се базира не на оценката на набор от свойства, а на интуитивното впечатление за съвпадение в появата на различните емоции, извлечено от епизодичната памет. Те съпоставят тази т. нар. несемантична теза с два варианта на семантичната позиция – дименсионния модел на Russell, J., [7], на Ellsworth, Smith, [28], и модела на свойствата на A.Tversky. Доказват тезата си чрез анализ на асиметрията в оценките на сходство на 12 понятия за емоции. Асиметрии съществуват и могат да бъдат предсказани както от асиметриите в оценката на условната вероятност на възникване на емоциите, така и от прякото ранжиране честотата на емоциите, които са се случили в индивидуалния опит. Този ефект не се предсказва нито в рамките на дименсионните семантични модели, нито може да бъде обяснен и с различното богатство на свойства, както се залага в модела на свойствата на A. Tversky.

ПРЯКО СКАЛИРАНЕ НА ПОНЯТИЯ ЗА ЕМОЦИИ

Представителни за тази линия на анализ са обстояните изследвания, проведени от изследователския екип на K. Scherer – крос-културното изследване на емоциите от края на 90-те години [24], а така също и изследвания с по-новата GRID техника [9]. Ако в първоначалния вариант анализът на съдържанието на емоциите се осъществява чрез опосредствена разгърната оценка на събитието, водещо до съответната емоция по редица показатели, то в GRID методиката оценката е директна на понятието по един широк набор от 144 показатели.

В теоретическата рамка, в която се разглеждат емоциите, се постулира, че те представляват вариращите взаимосвързани промени в активността на шест основни компонента: 1. оценка на събитието (-ята); 2. психо-физиологически промени, 3. моторика и експресивност, 4. тенденции към действие, 5. субективни преживявания и 6. емоционална регулация. Оценката е на 24 емоции, които най-често присъстват в специализираната литература – напр. любов, щастие, гняв, тъга, радост и др. След факторен анализ на данните от крос-културно изследване се получава четири-дименсионно пространство, в което дименсиите са дефинирани като оценка (приятност), сила/контрол, активиране/възбудимост, новост/непредсказуемост. Изследователите стигат до извода, че тъкмо четирите дименсии, обясняващи 75.4% от общата дисперсия, могат да бъдат достатъчни за описание на семантичното пространство на емоциите, а не само най-разпространените две дименсии – валентност и възбудимост.

Критиците на този подход оспорват, че при прякото скалиране отговарящият се ограничава до скалите, подбрани от изследователя и прави невъзможно откриването на непредвидени дименсии, валидни за неговия индивидуален емоционален опит. В алтернативния вариант – оценката на сходство, изследователите трябва да стигнат до адекватна интерпретация на дименсиите на базата на разположението на понятията по тях. Освен това, не е известна консистентността на отговарящия в оценката на всички двойки. Реконструирането на пространството с помощта на ограничен набор от понятия също поставя въпроса за контекста, който те задават и формирането на тенденция към отговор, базиран само на най-значимите дименсии. Както прякото скалиране, така

и методите за оценка на сходството между ограничен набор от понятия съдържат риска от пропуск на смислени и важни за индивидуалното възприятие на емоциите разграничения. В този контекст са усилията на редица изследователи да създадат представителен набор от скали, който би позволил на индивидите да диференцират смислено техния емоционален опит по по-голям брой дименсии [9, 24, 28].

АНАЛИЗ НА ПРОТОТИПНИТЕ СИТУАЦИИ НА РАЗЛИЧНИТЕ ЕМОЦИИ

В различни изследвания [26] се търсят най-типичните епизоди, в които изследваните лица са изпитали основните емоции, като оценяват различни характеристики на тези емоционални състояния – от поведенческите и вербални реакции до физиологическите промени, които ги съпровождат. Така се получават профилите на основните емоции-с най-характерните им свойства.

Понятия за емоции и телесност – овъплътеност (embodiment) на когнитивните схеми

Макар и различни, и за класическите, и за прототипните модели е характерна представата за амодалност на понятийната система, според която се приема, че разнообразният сензорен опит, тенденциите към действие, интроспективните преживявания се превръщат в амодални данни, представящи знанието. В този аспект се разглеждат и понятията, свързани с емоциите [11, 18]. Амодални познавателни структури формират различните аспекти на човешкото познание за емоциите, а овъплътените състояния са периферни допълнения, които задействат или определят активацията на амодалните структури.

Като цяло знанието за човешките емоции се разгръща в три области – знание за ситуации, които предизвикват емоциите, за действията, които следват в тези ситуации, както и за интроспективните преживявания, свързани с различните емоции.

Принципно различна е позицията на изследователите, застъпващи идеята за „овъплътеност“ на понятийните структури, включително тези, отразяващи емоции. Алтернативният подход се свързва с идеята за овъплъщението на понятийните структури. Според P.Niedenthal, L.Barsalou, F.Ric, S.Gruber [17] овъплъщението се отнася до ядрото на човешкото знание за емоции. Под „овъплъщение“ (embodiment) се разбират „състоянията на тялото, които възникват (напр. поза, лицева изразност, интонация на гласа и др.) по време на възприемането на емоционалните стимули и последващото приложение на информацията, свързана с емоциите в отсъствието на тези стимули. В областта на познанието на емоциите, овъплъщението се свързва най-вече с теорията на William James, който определя емоциите като съзнателно отражение на състоянията на тялото.

- Резултатите от fMRI изследванията потвърждават частичното активиране на системите, представящи състоянията и процесите на тялото в хода на емоционалния опит. При това, се активира само тази част от модалното представяне на понятийната структура, която съответства на актуалната ситуация и задача [13].
- Фасилитиращ ефект на сензорно-моторното активиране върху процесите, протичащи на концептуално равнище. Разпознаването и категоризацията на емоциите може да се наруши в резултат от блокирането на сомато-сензорните обратни връзки. Асоциативните амодални модели не предвиждат подобен ефект на т.нар. bottom-up манипулации. В изследване на Cacioppo et al. [3] на изследваните лица се представят стимули – китайски символи, като в хода на експозицията се активизират две различни мускулни систе-

ми – флексорна и тензорна, свързани съответно с тенденции на приближаване и избягване. Възприеманите символи при активация на флексора са оценявани позитивно, а другите – възприемани при активация на тензора – негативно. Forster и Strack [8] предлагат обяснителен модел, в който лансират т. нар. механизъм на концептуална моторна съгласуваност – разгръщането на афективните процеси е повлияно от съвпадението на моторната реакция и оценъчната система, така че процесирането на съответстваща комбинация е фасилитирано, докато това на несъответстваща – инхибирано.

- Овъплъщението на понятийната система на емоциите е свързана със системата „приближаване-отблъскване“ – поради регулаторната си функция, при процеси с афективно позитивни понятия се задейства системата за приближаване (approach), и се засилва тенденцията към постигане на обекта, докато обработката на негативна информация активизира системата на отблъскване и избягване. В изследване на Chen и Bargh [4] участниците е трябвало да оценят представяните думи-стимули като „позитивни“ или „негативни“ с движение на лост в посока към себе си, или в обратната посока. Участниците са били значително по-бързи в движението „привличане“ при появата на позитивни стимули и в „отблъскване“, когато се появявали негативни думи. Тези изследователи демонстрират, че подобен ефект не зависи от осъзнатата оценка на представяните думи.
- Първични метафори за емоции, основани на соматичните усещания при специфични емоции; Реконструкцията на различните метафорични модели показва, че съществува реална връзка между емоцията и физическите ѝ ефекти и тази връзка много често добива езиков израз. В много случаи описанието на тези ефекти е описание на самата емоция (метонимичен пренос). В българското народно съзнание, напр. с мъката са свързани няколко първични съдържателни области, като най-широко разгрънати метафори са: течност в съд, огън, тясно място, товар [1].

Имплицитното измерване и разкриване на латентни понятийни структури

В психологическата наука отдавна се търсят възможности за имплицитно измерване на важни психологически феномени и конструкти, за да се избегне „настройването“ към определен отговор, както и други проблеми, свързани с прякото оценяване на стимулите. Тези методи се прилагат за изследване на атитюди, на различни аспекти на самооценката, на стереотипите, ценностите, метафорите на личността и др. Това са техники, залагащи на ефекта на праймиране, на интереференция в класическия и емоционалния вариант на Струп метода, на асоцииране на определен отговор с ирелевантните свойства на стимулите в Имплицитния асоциативен тест и в метода на Simon и др.

Една от най-разпространените методики за имплицитно измерване е Имплицитният Асоциативен Тест, разработен от Greenwald et al., [10]. Тази процедура оценява силата на асоциация между понятието-цел и дименсията атрибут посредством времето на реакция, с която изследваните използват два ключа за отговор, на които се приписва двойно значение. Задачата на изследваните лица е да категоризират стимулите, когато се появят на екрана. Тази методика може да бъде приложена за имплицитното разкриване на асоциативните връзки на събитията и понятието, като се реконструират семантичните връзки, влизащи в неговото съдържание.

De Hower и екипът му [5] конструират афективен вариант на пространствения Simon тест с цел имплицитното изследване на валентността на определен набор от стимули. Участниците имат задачата да направят определен тип разграничение на стиму-

лите (напр. прилагателни/съществителни имена), като отговарят съответно – „положително“ на едната и „отрицателно“ на другата категория. Доколкото стимулите варират по своята валентност, това води до нейното интерфериращо влияние. Макар и ирелеватна за конкретната задача характеристика, валентността оказва влияние – отговорът е консистентен, когато тя съвпада с оценката на релевантната характеристика („положително“ на думата „цвете“, защото е съществително име) и неконсистентен, ако не съвпада (напр. отговор „отрицателно“ на думата „щастлив“, защото е прилагателно име). Това съществено променя времето на реакция на различните стимули. Тази техника може да бъде приложена и в оценката на думи, означаващи емоции, както и на събития, влизащи в съдържанието на всяко отделно понятие. Те се различават в стойностите си по дименсията „оценка“, но същевременно и по други дименсии, които също биха могли да бъдат приложени в Simon тест. Тъкмо възможността за декомпозиране на общия интерфериращ ефект и имплицитното установяване влиянието на всяка една дименсия представлява едно от преимуществата на този тип методика пред емоционалния вариант на Stroop.

Възможностите на парадигмата АВ (attentional blink) за изследване на емоционалните стимули

Емоционалната значимост потенциално може да повлиява процеса на обработване на информация на различни нива – от процесите на разпознаване на стимулацията до последващите процеси на формиране, поддържане и избор на отговор. Докато влиянието на емоциите в реконструирането на паметовите следи се доказва с множество експерименти, то все още отсъстват системни изследвания, насочени към тяхната роля в структурирането и насочването на перцептивния процес.

Някои от имплицитните техники за изследване на емоционалните стимули, като напр. емоционалният вариант на Струп теста, афективният тест на Саймън и др. се основават на факта, че този вид стимули автоматично привлича вниманието на субекта. Фокусирането на вниманието се интерпретира като процес, отразяващ тяхната относителна автоматичност по време на разпознаването на стимулацията. Сравнени с неутралните стимули, емоционално значимите, особено тези с негативна конотация, могат да бъдат обработени относително автоматично и така да се „преборят“ по-ефективно за когнитивни ресурси на последващите етапи на обработка, което води до ефект на интерференция в поведенчески план.

В този план е възможно прилагането на парадигмата на АВ за изследване влиянието на емоционалните стимули, като се варират техните стойности по определени дименсии – напр. активност/възбудимост, сила/контрол и др. АВ – (attentional blink) е дефицит на перцептивното разпознаване, отразяващ ограниченията във времевата динамика на вниманието. При последователна експозиция на два маркирани стимула сред множество от други стимули се наблюдава следната закономерност – след идентификацията на първия стимул-цел, откриването на втория е нарушено за много кратък период – около 500 msec. с по-силна степен на нарушение при по-кратък интервал между двата [21],

Тази изследователска парадигма позволява да се проникне в семантичните връзки в понятийната система на емоциите и е подходящ начин за верификация на различната функционална активация на определени дименсии, по които варират емоционалните стимули.

Литература

1. Петрова, Ан. (2003). Езиковата метафора и балканската картина на света. Велико Търново, 347 с.
2. Abelson, R. (1981). Psychobiological status of the script concept. *American Psychologist*, Vol. 36, 715–729.
3. Cacioppo, J., Priester, J., R., & Bernston, G. (1993). Rudimentary determinants of attitudes. II. Arm flexion and extension have differential effects on attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 65, 5–17.
4. Chen M., и Bargh, J. (1999). Consequences of automatic evaluation: immediate behavioural predispositions to approach or avoid the stimulus. *Personality and social psychology bulletin*. Vol. 25, N. 2, 215–224.
5. De Houwer, J., Crombez, G., Baeyens, F., Hermans, D. (2001). On the generality of the affective Simon effect. *Cognition and Emotion*, 15, 189–206.
6. Fazio, R., Olson, M. (2003). Implicit measures in social cognition. *Annual review of psychology*, 54, 297–327.
7. Fehr, B., Russell (1984). Concept of emotion viewed from a prototype perspective. *Journal of experimental Psychology: General*, vol. 113, N.3, 454–486.
8. Forster и Strack (1996). Influence of overt head movements on memory for valenced words: a case of conceptual-motor compatibility. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 421–430.
9. Fontaine, J., Scherer, K., Roesch, E., Ellsworth, Ph. (2007). The World of Emotions is not two-dimensional. *Psychological Science*. Vol. 18, N. 12, 1050–1057.
10. Greenwald, A., McGhee, D. Schwartz J. (1998). Measuring individual differences in implicit cognition: the implicit association test. *Journal of personality and social psychology*. 74, 1464–80.
11. Johnson-Laird, P., Oatley, K. (1989). The language of emotions: an analysis of a semantic field. *Cognition and Emotion*. Vol. 3, 2, 81–123.
12. Kahneman, D., Miller, D. (1986). Norm theory: comparing reality to its alternatives. *Psychological Review*, 93, 136–153.
13. Kan, I.P., Barsalou, L.W., Solomon, K.O., Minor, J.K. & Thompson-Schill, S.L. (2003). Role of mental imagery in a property verification task: fMRI evidence to perceptual representation of conceptual knowledge. *Cognitive Neuropsychology*, 20, 525–540.
14. Lutz, C. (1982). The domain of emotion words on Ifaluk. *American Ethnologist*, 9, 113–128.
15. Murphy, G. (2001). Causes of taxonomic sorting by adults: a test of the thematic-to-taxonomic shift. *Psychonomic Bulletin & Review*, Vol. 8, 4, 834–839.
16. Neisser, (1979). The concept of intelligence. *Intelligence*. 3, 217–227.
17. Niedenthal, P., Barsalou, L.W., Ric, F., Krauth-Gruber, S. (2005). Embodiment in the acquisition and use of emotion knowledge. In Feldman-Barrett, L., Niedenthal, P., Winkielman, P. *Emotion: Conscious and Unconscious*. N.Y. Guilford Press. 21–50.
18. Oatley, K., Johnson-Laird, P. (1987). Towards a cognitive theory of emotions. *Cognition and Emotion*, Vol. 1, 1, 29–50.
19. Ortony, A., Clore, G., Foss, M. (1987). The referential structure of the affective lexicon. *Cognitive Science*, 11, 341–364.
20. Posner, M., Keele, S. (1968). On the genesis of abstract ideas. *Journal of Experimental Psychology*. Vol. 77, 353–363.

21. Raymond, J., Shapiro, K., & Arnell, K. (1992). Temporary suppression of visual processing in an RSVP task: an attentional blink? *Journal of Experimental Psychology: Human perception and performance*, Vol. 18, 849–860.
22. Rosch, E., Mervis, C., Gray, W., Johnson, D., & Boyes-Braem, P. (1976). Basic objects in natural categories. *Cognitive Psychology*, Vol. 8, 382–439.
23. Russell, J. (1991). In defense of a prototype approach to emotion concepts. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 60, N.1, 37–47.
24. Scherer, K. (1997). The role of culture in emotion-antecedent appraisal. *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 73, N 5, 902–922.
25. Schimmack, U., Reisenzein, R. (1997). Cognitive processes involved in similarity judgements of emotions. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 73, N. 4, 645–661.
26. Shaver, Ph., Schwartz, Kirson, O'Connor (1987). Emotion knowledge: further exploration of a prototype approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 52, N.6, 1061–1086.
27. Siemer, M. (2008). Beyond prototypes and classical definitions: evidence for a theory-based representation of emotion concepts. *Cognition and Emotion*, Vol. 22 (4), 620–632.
28. Smith, C., Ellsworth, P. (1985). Patterns of cognitive appraisal in emotion. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 48, 813–838.
29. Watson, D., Clark, L., Tellegen, A. (1988). Development and validation of brief measures of positive and negative affect: the PANAS scales. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 54, N. 6, 1063–1070.
30. Wierzbicka, A. (1992). Defining emotion concepts. *Cognitive Science*, 16, 539–581.

ВЪЗПРИЯТИЕ НА ТРИМЕРНАТА ФОРМА НА ОБЕКТИТЕ ВЪЗ ОСНОВА НА КОНТУРИТЕ ПО ПОВЪРХНИНАТА ИМ

НАДЕЖДА БОГДАНОВА БОЧЕВА

ст.н.с, д-р, Институт по невробиология-БАН, тел.9792364,
nbbocheva@hotmail.com

Изследвано е зрителното възприятие на тримерни обекти когато основната информация за формата им е ограждащия контур и контурите по повърхнината им. Целта на изследването е да се определи дали зрителната система може да извлече инвариантни характеристики на формата въз основа на повърхнинните контури и дали има привилегирани направления, свързани с характеристиките на ограждащия контур, при които тримерната форма на обектите се възприема по-точно. Експерименталните фактори бяха формата на обектите и ориентацията на сеченията, които създават повърхнинните контури. Изследвани бяха възприятието на ориентацията на обектите в дълбочина, възприетата протяжност на обектите, положението на най-близките до наблюдателя точки от повърхнината и тяхната възприета дълбочина. Резултатите от изследването показаха, че ориентацията на пресичащите повърхнини, създаващи повърхнинните контури променя систематично възприетата ориентация на обектите. Това мнимо завъртане на обектите води до изменения във възприетата дълбочина и протяжност на обектите. Зрителната система не извлича инвариантните характеристики на формата на обектите въз основа на ограждащия контур и повърхнинните контури, а използва тази информация за представяне на обектите спрямо наблюдателя. Тези резултати позволяват по-доброто разбиране на процесите на възстановяване на тримерната форма на обектите от зрителните изображения и могат да се използват за подобряване на визуализацията на информацията.

The visual perception of the three-dimensional shape was studied when the only available information about it was the occluding contour and the surface markings. The aim of the study was to determine whether the visual system could extract invariant shape characteristics from the surface contours and whether there are privileged directions determined by the occluding contour that give a better representation of the object shape. The experimental factors studied were the perceived pose of the objects, their apparent extension in depth, the position of the near points and their perceived depth. The results from the study show that the orientation of the cutting planes creating the surface contours changes the perceived object's pose. The apparent rotation of the object modifies its perceived extension and depth. The information provided by the surface markings and from the occluding contour allows the representation of the three-dimensional shape of the objects in viewpoint dependent reference frame. These results have a theoretical significance for understanding the recovery of the three-dimensional objects' shape and for the better visualization of shape information.

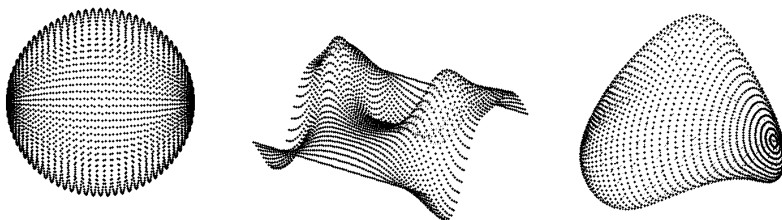
Въведение

Зрителното възприятие на тримерната форма на обектите е неопределена задача поради факта, че множество обекти могат да имат еднакви ретинални проекции. За да разберем как зрителната система кодира и обработва информацията за тримерната форма на обектите е важно да знаем какъв е приносът на различните зрителни сведения в този процес. В настоящата работа се изследва каква информация за тримерната форма на обектите се извлича от оградящия контур и от повърхнинните контури. За всеки обект съществува една пространствена крива, която отделя видимата от невидима за наблюдателя част от обекта. Части от тази крива могат да се апроксимират с плоски криви. Проекцията на кривата отделяща видимата от невидима част е оградящият контур на обекта. Целта на изследването е да се провери експериментално теорията, предложена в [12], съгласно която информацията от оградящия контур на обекта се разпространява във вътрешността му чрез поредица от мними плоски сечения, успоредни на участъците от оградящия контур, които могат да се разглеждат като плоски криви.

Ако теорията е вярна, формата на обектите трябва да се възприема с по-голяма точност в посоката на разпространение на информацията. Тогава ние можем да манипулираме възприетата форма чрез добавяне на поредица от реални успоредни плоски криви върху повърхнината на обекта. Когато тези криви са ориентирани по посока на разпространение на информацията, възприетата форма и ориентация на обекта би трябвало да съответства в по-голяма степен на реалните му характеристики и оценките на изследваните лица да имат по-малка вариативност. Когато ъгълът, определен от повърхнинните контури се отличава съществено от посоката на разпространение, определена от оградящия контур, конфликтът между информацията, съдържаща се в реалните и мнимите контури би трябвало да влоши възприятието на форма и ориентация на обекта. Възприетото положение на локалните особености на формата, обаче, би трябвало да остане непроменено, защото то се определя от кривината на обекта, а не от неговото разположение в пространството [8]. Тези различни ефекти на повърхнинните контури върху възприятието на отделни характеристики на тримерния обект – пространствената му ориентация и кривината на повърхнината, биха позволили да получим информация за интерпретацията на повърхнинните контури и техните геометрични връзки с повърхнината на обекта.

Обща методология на изследването

Генерирани бяха 3 обекта, получени от сливането на сферична повърхнина с поредица от случайни пикове. Схематично, създаването на обектите е представено на Фигура 1.

Фигура 1.

Схематично представяне на генерирането на стимулите: ляво и център – съставните елементи, в дясно – крайния резултат от сливането им

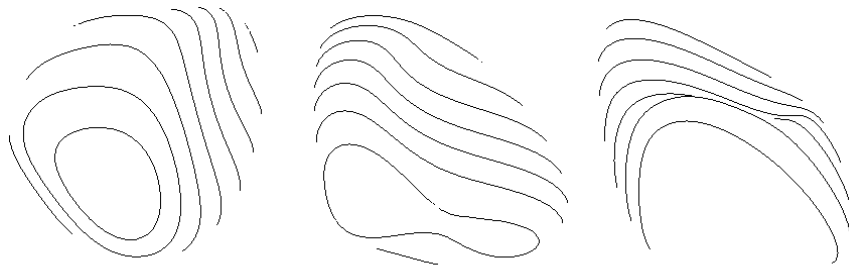
От изходните обекти са създадени по 10 стимула, които се различават по линиите върху повърхнината им. Тези повърхнинни контури са получени от пресичането на повърхнината на обекта с поредица от 11 успоредни равнини. Ориентацията на равнините се определяше чрез ъглите, на които са завъртени последователно около хоризонталната и вертикална оси. Използвани са две условия. В едното ъгълът на завъртане около вертикалната ос е -20° за всички стимули, а ъгълът на завъртане около хоризонталната ос се променя в различните стимули от -40° to 40° със стъпка от 20° (условие 1). В другото условие (условие 2) ъгълът на завъртане около хоризонталната ос е -20° , а ъгълът на завъртане около вертикалната ос се изменя в интервала $[-40^\circ, 40^\circ]$ през 20° . Два от 10-те стимула, създадени от изходните обекти са еднакви – с ъгли на завъртане около двете оси $[-20^\circ, -20^\circ]$; те са представяни два пъти по-често от останалите като резултатите са разпределени случайно към условие 1 и условие 2.

Стимулите за всеки обект ще бъдат обозначени чрез ъглите на завъртане на обектите, чрез които са получени плоските сечения като първата цифра ще съответства на ъгъла на завъртане около хоризонталната ос, а втората – на ъгъла на завъртане около вертикалната ос.

Повърхнината на обектите беше оцветена в черно, а повърхнинните контури – в бяло. В Експерименти 1 и 3 фонът, на който се представяха обектите беше черен, а в Експеримент 2 обектите се представяха върху бял квадрат с размери 22 x 22 см.

Примери на обектите за стимулен вариант $[-20^\circ, -20^\circ]$ са дадени на Фигура 2. Всички стимули могат да се видят на Фигура 4 заедно с резултатите от Експеримент 3.

Изследваните лица седяха в затъмнена стая на 114 см от екрана на компютър. От дясната им страна на 60 см се намираше втори монитор. За поддържане на фиксирано разстояние до екрана се използваше подбрадник. Стимулите се представяха в центъра на екрана като от разстоянието на гледане техните размери бяха около 10 x 10 ъглови градуси.

Фигура 2.

Стимули с ъгли $[-20^\circ, -20^\circ]$ за трите изходни обекта.
В експериментите обектите са черни, а контурите – бели

Преди всеки експеримент на изследваните лица се представяха по 10 случайно избрани стимули от експерименталната съвкупност за да се запознаят с експерименталната задача и със стимулите. Първите 5 представяния от всяка експериментална серия се разглеждаха като практика и резултатите от тях не се взимаха под внимание.

В опитите участваха 5 платени изследвани лица на възраст 32–52 години с нормално или корегирано до нормално зрение. Те не бяха запознати с целите на проведеното изследване.

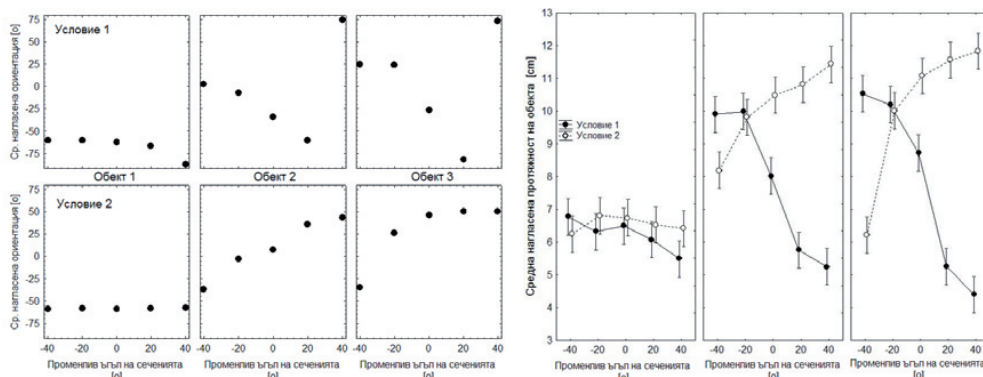
ЕКСПЕРИМЕНТ 1

Целта на този експеримент беше да се провери дали ориентацията на плоските сечения, които задават повърхнинните контури повлиява на възприетата ориентация и протяжност на обектите. Идеята е оградящият контур да бъде зададен единствено чрез крайните точки от повърхнинните контури и от най-външните участъци от тях. По този начин оградящият контур ще съдържа плоски участъци, определени от повърхнинните криви и в съответствие с [12] възприетата ориентация на обектите би трябвало да е еднаква за всички обекти и да се променя с промяната на ориентацията на сеченията, създаващи повърхнинните контури.

Всеки от стимулите се представяше по 5 пъти в случаен ред. Едновременно с него на втория монитор се появяваше бяла линия със случайна ориентация и дължина. Задачата на изследваните лица беше да нагласят с помощта на джойстик ориентацията на линията така, че да съвпада с възприетата ориентация на обектите в равнината на екрана, а дължината ѝ – с възприетата протяжност на обекта в дълбочина.

За изследване на влиянието на експерименталните фактори – големина на променливия ъгъл и ос на завъртане при определяне на ориентацията на сеченията, беше използвана кръговата статистика [5]. Беше тестирана хипотезата, че отговорите на лицата за всеки стимул са разпределени случайно т.е. че те са извадка от равномерно разпределение на посоките. Резултатите от анализа показаха, че нулевата хипотеза за равномерно разпределение на нагласените посоки не може да бъде приета при $p=.05$.

Средните оценки, получени за всеки стимул и за всеки обект бяха сравнени помежду си чрез теста на Watson-Williams [5]. Резултатите показаха, че за всеки обект нулевата хипотеза за равенство на нагласените ориентации при промяна на ориентацията на сеченията не може да бъде приета ($F(9,240)=8.022; 47.53$ and 31.84 – за Обекти 1–3; $p<.01$). Следователно, за всички обекти промяната в ориентацията на сеченията, създаващи повърхнинните контури води до значима разлика във възприетата им ориентация в равнината. Фигура 3а представя средните стойности на нагласените ъгли за всички стимули. Фигурата показва, че независимо, че плоските сечения лежат на еднакво ориентирани равнини за различните обекти, възприетата ориентация на обектите е различна и се мени по различен начин в зависимост от оста на завъртане на променливия ъгъл.

Фигура 3.

А (ляво). Средни нагласени ъгли на ориентация на обектите в равнината.

Б (дясно). Средна нагласена протяжност на обектите

Нагласената протяжност на обектите дава представа за изменението на възприетата ориентация на обектите в дълбочина. За анализ на резултатите върху стойностите

на нагласената протяжност беше приложен 3-факторен ANOVA с фактори: обект, големина на променливия ъгъл и условие. Всички главни ефекти, както и взаимодействията между експерименталните фактори бяха значими при $p=0.05$ (за обекта: $F(2,8)=5.77$), за променливия ъгъл $F(4,16)=9.90$), за условието $F(1,4)=23.24$; за взаимодействията между обекта и условието $F(2,8)=12.50$; между променливия ъгъл и условието ($F(4,16)=31.46$; за тройното взаимодействие $F(8,32)=17.44$). Средните стойности на оценките за отделните стимули за представени на Фигура 3б. Резултатите от експеримента показват, че промяната в ориентацията на сеченията, задаващи повърхнинните контури води до илюзорно завъртане на обектите както в дълбочина, така и в равнината на изображението като промяната зависи от характеристиките на обекти. Това завъртане не съответства напълно на предсказанията на [12] защото не е еднакво за всички обекти. За да оценим ролята на ограждащия контур и на повърхнинните контури, в Експеримент 2 ограждащият контур се задава чрез яркостен преход с фона и в такъв случай плоските участъци от контура са различни за различните обекти, но еднакви – за стимулите, образувани от един обект и поради това би трябвало всички стимулни варианти на един обект да изглеждат еднакво ориентирани, ако повърхнинните контури не влияят на възприетата ориентация на обектите.

ЕКСПЕРИМЕНТ 2

Този опит се отличава от Експеримент 1 единствено по това, че стимулите се представяха върху бели квадрати така, че обектът се отделяше от фона чрез яркостен преход и за всички стимули, създадени от един изходен обект ограждащият контур беше еднакъв.

Резултатите от опита бяха обработени по аналогичен начин на тези в Експеримент 1. Анализът показва, че отговорите за ориентацията на обекта не можеха да се разглеждат като извадка от равномерно разпределение при $p=0.05$. Средните стойности на нагласената ориентация се различаваха значимо съгласно теста на Watson-Williams: $F(9,240)=33.08$; 53.20 и 22.95 за трите обекта, $p<.01$. Това показва, че независимо, че ограждащият контур на всички обекти е еднакъв, наличието на повърхнинни контури с различна ориентация променя възприетата ориентация на обекта в равнината. Резултатите от дисперсионния анализ на оценките за протяжността на обекта показаха сходни влияния на същите експериментални фактори като в Експеримент 1. Това поставя въпроса дали възприетата ориентация на обектите не се определя единствено от повърхнинните контури. Сравнявайки нагласените оценки за ориентацията на обектите в равнината чрез теста на Watson-Williams, ние установихме, че резултатите от двата експеримента се различават значимо в 10 от общо 30 сравнения (10 стимула \times 3 обекта). Няма, обаче, значими разлики в резултатите за възприетата протяжност на обектите. Този резултат подсказва, че доминиращият фактор за определяне на ориентацията на обектите е ориентационния поток, определен от повърхнинните контури, но формата на ограждащият контур също влияе върху определянето на видимото разположение на обектите в пространството. Този принос се изразява и във факта, че резултатите за различните обекти се различават. Настоящите резултати подсказват, че издължеността на силуета на обектите има съществено влияние върху оценките – колкото по-издължен е той, толкова по-силно влияние имат повърхнинните контури. В експериментите Обект 1 е с най-малка издълженост, а Обект 3 – най-голяма. Нагласената ориентация на обектите в равнината се задава от средната ориентация, определена от тангентите към повърхнинните контури и е или успоредна или перпендикулярна на нея (Таблица 1).

Таблица 1.

Ъгъл между средната нагласена ориентация на обектите в равнината и средното направление, определено от тангентите към повърхнинните криви

	Променлив ъгъл	-40°	-20°	0°	20°	40°
Обект 1	Условие 1	84.62°	96.25°	94.06°	107.82°	80.29°
	Условие 2	92.90°	98.36°	96.79°	96.93°	103.0°
Обект 2	Условие 1	19.02°	14.69°	20.54°	20.80°	32.38°
	Условие 2	9.15°	18.92°	22.06°	42.57°	36.92°
Обект 3	Условие 1	49.23°	117.96°	11.20°	40.11°	30.84°
	Условие 2	100.74°	116.54°	117.72°	40.72°	6.59°

Като цяло, резултатите от двата експеримента противоречат на хипотезата на [12], че възстановяването на тримерната форма на обектите се извършва като информацията от ограждащия контур се разпространява във вътрешността на обекта чрез поредица от паралелни сечения, успоредни на равнината, в която лежи част от контура.

ЕКСПЕРИМЕНТ 3

Резултатите от проведените експерименти показват, че наличието на повърхнинни контури, получени от пресичането на повърхнината на обекта с поредица от успоредни равнини води до промени във възприетото разположение на обекта в пространството. Целта на Експеримент 3 беше да се получи информация как се изменя формата на обектите в зависимост от ориентацията на сеченията, създаващи повърхнинните криви с цел да се разбере как зрителната система интерпретира тези контури.

Експериментът се основава на известните от литературата данни [8], че възприетото положение на екстремалните точки на един обект т.е. точките, в които дълбочината на обекта спрямо наблюдателя има локален минимум или максимум, не се мени, дори когато обектът се завърта на $\pm 20^\circ$. Този резултат е много интересен, защото дълбочината на обекта и съответно – нейните екстремуми, зависят от положението на наблюдателя. Резултатите на [8] показват инвариантност на възприетото положение на екстремалните точки и зависимостта им от кривината на повърхнината на обекта. Следователно, можем да очакваме, че промените във възприетата ориентация на обектите няма да промени възприетото положение на локалните екстремуми на дълбочината. Експерименталните изследвания, обаче, показват, че хората са способни да разпознават формата на обектите от силуета им [6, 7] и добавянето на нови зрителни сведения има малък ефект върху възприетата форма [1, 4]. Следователно, ограждащият контур може да има по-голяма тежест при определяне на локалните характеристики на формата отколкото информацията от повърхнинните контури.

Използваха се същите стимули като в Експеримент 1. Те се появяваха в центъра на екрана. Едновременно с тях на случайно място се представяше малко кръгче с диаметър 0.25 см. Задачата на изследваните лица беше да посочат местоположението на най-близката до тях точка от обекта като преместят кръгчето на желаното място с помощта на компютърната мишка и да нагласят дължината на вертикална линия със случаен размер, представена на втория монитор така, че да съответства на възприетата от тях дълбочина на обекта в точката, която те определят като най-близка. Всеки стимул се представяше по 10 пъти в случаен ред.

Нагласените положения на най-близката точка от обекта са представени на фигура 4. От нея се вижда, че възприетото положение не съответства на реалната най-близка точка от обекта. Изчислена беше корелацията на екстремалните точки на различни геометрични характеристики на формата като минималната, максималната и средната кривина на повърхнината, индекса на формата [3] и определените от изследваните лица позиции, но корелационните коефициенти бяха ниски, а в някои случаи и отрицателни. Въпреки това, оценките на изследваните лица видимо не са случайни. За сравняване на влиянието на променливия ъгъл и на условието беше тестирана хипотезата, че оценките за различните стимулни варианти на един обект са определени от една и съща пространствена характеристика на формата. Използван беше методът на случайно наименоване [2], при който се взимат случайни извадки от разпределенията на оценките за всеки два стимула и се сравняват разстоянията между точките в извадката и изходните разпределения. Резултатите показаха, че от 45 комбинации на стимулни варианти за обект при $p=0.05$ нулевата хипотеза за обща пространствена причина, определяща оценките не може да се приема за съответно при 12, 19 и 26 сравнения за трите обекта. Това показва, че отговорите на изследваните лица не са инвариантни и не се определят от обща функция, характеризираща повърхнината на обекта. Този резултат противоречи на данните на [11] за обекти с неправилна форма и анизотропна текстура от светли и тъмни плоски криви при различна ориентация на равнините, които ги създават. Това може да се дължи на разликите в експерименталната постановка, в стимулите или на факта, че обектите в [11] са с много слабо издължен силует и експерименталните фактори могат да влияят по-слабо на възприетата форма на обекта.

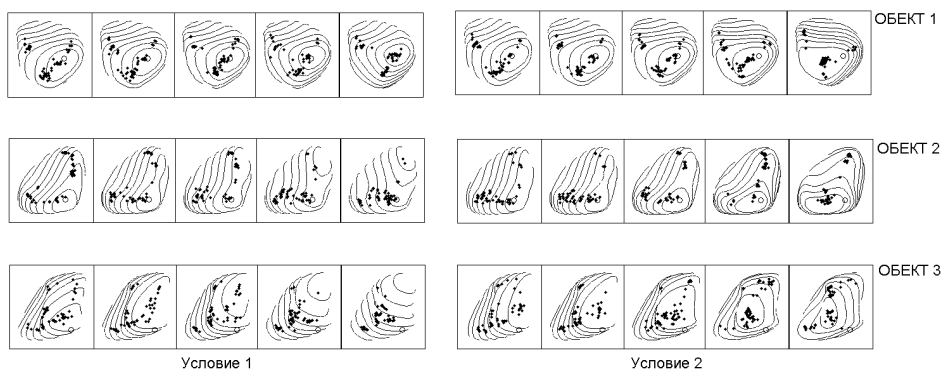
Резултатите от 4-факторния ANOVA с фактори: обекта, променливия ъгъл на сечението, условието и лицата, разглеждани като случаен фактор, показаха, че възприетата дълбочина на най-близката точка е различна за трите обекта при $p=0.05$. Взаимодействието между условието и големината на променливия ъгъл ($F(2,10)=12.59$) и между обекта, променливия ъгъл и условието също бяха значими ($F(8,40)=3.72$); Съществуват значими индивидуални разлики, но няма взаимодействие между лицата и останалите експериментални фактори. Корелацията между нагласената и симулираната дълбочина е от 0.32 до -0.76, което показва, че възприетата максимална дълбочина на оценките се променя в зависимост от ориентацията на плоските криви по повърхнината на обекта и потвърждава данните за възприетата протяжност на обектите, получени в предишните опити.

Фигура 4 показва, че изследваните лица като че ли избират за най-близка до тях точка такива положения, за които кривината на повърхнинните контури е максимална. Тази хипотеза е тестирана чрез вариационния тест [9]. Резултатите показаха, че за всички стимулни варианти без 1 за Обекти 1 и 2 и 3 – Обект 3 нулевата хипотеза, че нагласените положения са независими от положенията на точките с максимална по абсолютна стойност кривина на повърхнинните контури трябва да се отхвърли в полза на алтернативната хипотеза, че нагласените положения се привличат към тези точки.

Заклучение

Резултатите от проведеното изследване показват, че когато върху повърхнината на обект има поредица от успоредни плоски криви, възприетата ориентация и форма на обекта се променя. Положението на най-близката точка от обекта до наблюдателя се определя от максималната кривина на повърхнинните контури. Тъй като предишните експериментални данни [8] показват, че положението на локалните екстремуми на дълбочината на обекта се определят от кривината на повърхнината, получените резултати могат да се разглеждат като указание, че изследваните лица „приписват“ кривината на повърхнинните контури на

повърхнината на обекта, а това означава, че локално те ги разглеждат като линии на максимална кривина. Такава интерпретация на данните съответства на хипотезата на [10], че зрителната система интерпретира повърхнинните контури като линии на максимална кривина като локално повърхнините се апроксимират с цилиндрични повърхнини. Резултатите от изследването не подкрепят теорията на [12] за разпространение на неравномерно разпространение на информацията от ограждащия контур към вътрешността на обекта.

Фигура 4.

Нагласеното положение на най-близката точка от обектите в зависимост от ориентацията на сеченията, създаващи повърхнинните контури.

Литература

1. Christou C., Koenderink J.J. & van Doorn A.J. (1996). Surface gradients, contours and the perception of surface attitudes in images of complex scenes. *Perception*, 25, 701–713.
2. Cox, D. R. & Isham, V. (1980). *Point processes*. London, New York: Chapman and Hall
3. Koenderink, J. J. (1990). *Solid shape*. Cambridge, MA: MIT Press.
4. Koenderink, J. J., van Doorn, A. J., Christou, C., & Lappin, J. (1996). Shape constancy in pictorial relief. *Perception* 25, 155–164.
5. Mardia, K. V. (1972). *Statistics of directional data*. London, England: Academic Press.
6. Norman, J. F., Dawson, T. E., & Raines, S. R. (2000). The perception and recognition of natural object shape from deforming and static shadows. *Perception*, 29, 135–148.
7. Norman, J. F., Phillips, E., & Ross, H. E. (2001). Information concentration along the boundary contours of naturally shaped solid objects. *Perception*, 30, 1285–1294.
8. Phillips E., Todd J.T., Koenderink J.J., Kappers A.M.L. (2003). Perceptual representation of visible surfaces. *Perception & Psychophysics*, 65, 747–762.
9. Schluter, D. (1984). A variance test for detecting species associations, with some example applications. *Ecology*, 65, 998–1005.
10. Stevens, K. (1981). The visual interpretation of surface contours. *Artificial Intelligence*, 217, 47–74.
11. Todd J.T., Oomes A., Koenderink J.J. & Kappers A.M.L. (2004). The perception of doubly curved surfaces from anisotropic textures. *Psychological Science*, 15, 40–46.
12. Tse, P. (2002). A contour propagation approach to surface filling-in and volume formation. *Psychological Review*, 109, 91–115.

КОГНИТИВНИТЕ СХЕМИ В ПОЗНАВАТЕЛНАТА ДЕЙНОСТ

ВЕСЕЛИН КОСТОВ ВАСИЛЕВ

доцент, д.пс.н., ПУ „Паисий Хилендарски“,
катедра „Педагогика и психология“;
Тел.: 032/261 703; veselin_vasilev@dbv.bg

Докладът има теоретико-програмен характер. В него се съдържа анализ на разнообразните възгледи върху когнитивните схеми в различните школи и опит да бъде изработено единно (инвариантно) разбиране за същността на този интересен, но слабо проучен психичен феномен. Набелязват се насоките за по-нататъшни разработки върху когнитивните схеми в статуса им на вътрешен механизъм-посредник, който организира различните познавателни процеси (възприятие, памет, мислене) и подрежда техните „продукти“. Отрежда им се и ролята на регулатор на целесъобразната и устойчива поведенческа активност на субекта. Разглеждат се възможностите за активно формиране на когнитивни схеми в обучението и се набелязват планове и насоки за такова активно и целенасочено формиране.

The report has a theoretical-program character. It contains an analysis of the various views about the cognitive schemes in the different schools and an attempt to form an integrated (invariant) concept about the nature of this interesting but poorly studied psychic phenomenon. It outlines the directions for further developments about the cognitive schemes in their status as an internal mechanism-mediator, which organizes the different cognitive processes (perception, memory, thinking) and arranges their “products”. They are also assigned the role as a regulator of the expedient and steady behavioral activity of the subject. It considers the possibilities for active formation of cognitive schemes in the education and outlines plans and directions for such active and expedient formation.

1. Увод

Постановка на проблема за когнитивните схеми

Понятието „когнитивна схема“ и по-общото – „схема“ има особена съдба и особен статут в психологическата наука. Идеята за схемата се заражда още в древногръцката философска традиция (в Аристотелевата логика). В психологията идва почти пряко от Кантовата гносеологическа теория (все едно дали авторите-психолози го признават или пък въобще го осъзнават). В психологическата наука и книжнина проблематиката, свързана със схемите, се появява периодично и за известно време излиза („изчезва“) от полезрението на интереса на психолозите:

- през 1907 г. за пръв път (очевидно) почти инцидентно го въвежда швейцарският психолог Едуард Клапаред, свързвайки го с детските възприятия;

- от 1923 г. непрекъснато и много активно го използва Жан Пиаже, като „схема“ се превръща в ключово понятие в обширната му психологическа теория и служи най-вече за обяснение на генезиса и развитието на интелекта в ранните възрасти;
- през 1932 г. го прилага Фридерик Бартлът, за да обясни чрез него по-рано събран обширен емпиричен материал в областта на запаметяването и припомнянето;
- отделни автори: Д. Хед, Р. Удуъртс, Д. Ръмелхарт, Дж. Каган, М. Познър, Д. Боброу, Д. Норман, Х. Кели и др. си служат с теоретичния конструкт схема, всеки за целите на собствената си изследователска практика, като не се грижат особено за теоретичната му определеност и чистота;
- през 1976 г. Улрик Найсър активно го използва за обяснение на вътрешните механизми на възприятието, като го обосновава в контекста на цялостна концепция.

Непротиворечива и завършена концепция за явлението и понятието „схема“ създават само Пиаже и Найсър. Всички останали автори, включително Бартлът, влагат в него съдържание, удобно за прилагане в собствени изследвания, без да го съотнасят с автори-предшественици и да държат сметка за приемственост и определеност. В резултат на това съдържателно „размитото“ понятие схема не може да се утвърди като необходимо за психолозите и като основно понятие в психологическата наука. Дори се създава впечатление, че психологическата теория и практика не изпитват особена нужда от това понятие и от стояща зад него концепция.

Но внимателният анализ, особено ако обхваща разнородни или алтернативни школи (например основаната върху позитивизма когнитивна школа, абсолютизираща вътрешните механизми на познавателния процес и автономията на познаващия субект, и основаната върху диалектическия материализъм дейностна школа, абсолютизираща пълния приоритет на външния, „обективен“ свят и неговите въздействия върху „отразяващия“ субект), води до заключението, че в съвременната психология на познавателните процеси съществува остра липса на концепция, основана на надеждно възлово понятие, която да решава задоволително следните проблеми:

- На какъв теоретичен конструкт и – съответно – на какъв действащ вътрешен механизъм се основава връзката между обобщения социален опит и индивидуалните процеси, феномени и продукти на познавателната активност на отделния субект;
- Какъв вътрешен механизъм организира разнообразната и често хаотична сетивна информация, подреждайки я в стройни, хармонични и компактни когнитивни феномени, осъзнати познавателно и осмислени лично;
- Какъв вътрешен механизъм регулира поведенческата активност на субекта, поддържайки я и адекватна на външната среда, и стабилна, и в същото време целесъобразно изменчива, осигуряваща нужната познавателна и социална адаптация;
- По-обобщено казано: какво е вътрешното, субективно представителство на външните определители на познавателната и поведенческа (вкл. изследователска) активност на субекта; в какви феномени се „отлага“ обобщено предшестваният познавателен опит на индивида?

Предварителният анализ сочи, че теоретичният конструкт „схема“ притежава потенциал да допринесе за удовлетворителното решаване на горепосочените проблеми – на първо място поне в теоретичен план. Но причината засега това да не се случва може да се търси и в друга посока. Според мен и в хуманитарната област на познанието действа закономерност, наречена в наукознанието „закон на Страхов“, според която абстрактно-теоретичните и само словесно формулирани идеи са обречени на забравя, ако техният автор-първооткривател или неговите преки ученици не ги преобразуват и в практически

програми и не ги реализират като преки образци за конкретна работа. Сами по себе си, счита Н. М. Страхов, методологическите идеи, ако не бъдат конкретизирани до методици и технологии, не оказват влияние върху по-нататъшните изследвания и често биват забравяни [цит. по: 1]. Останала засега само във формата на абстрактни идеи, неверифицирани емпирично, проблематиката за когнитивните схеми се появява през няколко десетилетия в редки психологически публикации, но без да окаже сериозно влияние върху основните изследвания в когнитивните науки.

2. Кантианската традиция и съвременните възгледи за същността на когнитивните схеми

Ще подчертая своята позиция, че в хуманитарните науки основополагащите класически идеи следва да имат **не само приоритет**, те следва да имат и **особен теоретичен имунитет**, който да ги пази от произволната коригираща намеса на по-късните автори. Синхронизирането на новите идеи с класическите осигурява не само приемственост, но и стабилност в познанието за човека. Появилите се на „теоретичната сцена“ по-късни автори имат не само по-малко възможности, те имат и **по-ограничено право** да формулират основополагащи идеи, радикално различаващи се от класическите в тази област [1, с. 85]. Същността на теоретичния конструкт „когнитивна схема“ се откроява най-ясно върху основата на анализа на утвърдилата се вече научна традиция и водещите разбирания за него.

Дори при кратък преглед върху развитието на възгледите за явлението схема, можем да открием ясно разграничени етапи в него: предкласически, класически и съвременен. „Предкласическият етап“ са идеите за схемите в древногръцката философска и логическа традиция, сред които се открояват тези на Аристотел, който е наричал фигурите на силогизма „схеми на умозаключението“ (първа схема, втора схема...). „Класиката“ на когнитивните схеми е концепцията на Им. Кант за „схематизма на чистите разсъдъчни понятия“; в нейните дълбини могат, според мен, да се открият и все още неизползвани резерви от идеи, приложими в модерната наука за човешкото познание. В съвременната наука, в частност в психологията, се открояват три идейни „центъра“ в разработването и прилагането на когнитивните схеми: това са концепциите на Жан Пиаже, на Фридерик Бартлет и на Улрик Найсър.

В грандиозната гносеологическа система на великия философ Им. Кант схемата играе особената роля на посредник между интелекта и сетивното познание, тя е „посредническа представа“, „която прави възможно приложението на категорията върху явлението“ и която „трябва да бъде чиста (без нищо емпирично) и все пак да бъде, от една страна, интелектуална, от друга – сетивна“ [2, с. 226]. Схемата се оказва основа и средство за систематизирането на емпиричното многообразие на „нагледите“, тя служи за обединяване и структуриране на сетивно достъпните явления, дадени на човека в съзercанието. „В действителност в основата на чистите ни сетивни понятия не лежат образи на предметите, а схеми.“ [пак там, с. 227].

Дори от тези кратки позовавания се вижда, че Кант предлага ясни отговори на въпросите, които трябва да очертаят контурите на една бъдеща обща теория за когнитивните схеми: „Какво място заемат когнитивните схеми в общата структура на познавателната дейност?“ и „Каква основна функция изпълняват те в целокупната познавателна дейност на субекта?“ В широкия контекст на Кантовия гносеологически манталитет конструктът схема е необходим за да обясни автономията на познавателния процес и на

познаващия субект от ненадеждните показания на сетивата. И още по-конкретно – схемата в кантианския смисъл е нужна, за да се обясни организираността, подредеността на индивидуалния сетивен опит по един специфичен – човешки! – начин, като тя, схемата, се поставя (вклинява) между категориите, синтезиращи (и оличетворяващи) общочовешкия опит, и потоците от сетивни данни, определящи съдържанието на индивидуалния опит на субекта.

Всеки, който се залавя с тази сложна проблематика, не бива да игнорира тези отговори и Кантовото разбиране за схемата, ако не е безразличен към теоретичната автентичност на конструкта схема, ако държи да е сигурен, че разработва тъкмо тази проблематика, а не друга, дори и да е амбициран да сътвори още по-задълбочена концепция и, ако е възможно, да даде още по – точни отговори на горните въпроси!

По данни на Ж. Пиаже, пръв употребява понятието „схема“ в психологическа публикация Ед. Клапаред, който през 1907 г. е показал, че „детските възприятия не само произлизат от цялостната схема, но и тези схеми заменят възприятието на детайлите; на това възприятие на децата Клапаред е дал названието *синкретично възприятие*“ [11, р. 134]. Познавайки добре гносеологическата теория на Кант, Пиаже е положил неговите дълбоки идеи в основата на своята мащабна теория за генезиса на познанието. Опитвайки се да намери психологически еквивалент и емпирично решение на фундаменталния Кантиански въпрос „Как са възможни априорните синтетични сждения?“, Пиаже се насочва към използването с психологическа цел на идеята на Кант за схемите, като първоначално е съвсем близо до първоизточника – Кант, както и до Ед. Клапаред: „схема на цялото“, „синкретична схема“ („schema d'ensemble“, „schema global“, „schema syncrétique“ [11, р. 147]. По-късно той внася оригинална интерпретация, като свързва схемата с действието, чрез което субектът (детето) организира, подрежда външния (своя си външен – бел. м., В.В.) свят и така го опознава – като съотнася всички външни неща със своята вътрешна схема (= подредба) на света. Схемата за Пиаже е познавателна структура, отнасяща се към (и основаваща се на – бел. м., В.В.) цял клас сходни действия, имащи определена последователност, която ги обединява в здраво и трайно, взаимно свързано цяло. В най-ранния, сензо-моторен стадий на развитието детето прилага сензомоторни схеми (схема на боене, на хващане, разглеждане); тези външни действия са породили специфична вътрешна познавателна структура, която се проявява в способността на детето да хваща предметите, а тя самата се явява достижение на неговото развитие [8]. (Адрес ние можем да добавим: и измерител на това развитие).

Пиаже непременно е бил впечатлен от размишленията на Кант за постоянството и промените, за едновременността и последователността, за времето и пространството като определения на събитията, за възникването и изчезването [виж: 2, с. 261 и сл.]; голяма част от идеите, залегнали в основата на знаменитите „феномени на Пиаже“ и техните експериментални еквиваленти, които са най-популярните съставки на теорията на Пиаже, са почти пряко почерпени от тези Кантови размишления. Но Жан Пиаже е абсолютно оригинален, когато достига до прозрението, че това, което обединява пространството и времето в човешкия живот и в човешкото познание, е човешкото действие. И възникването на схемите, лежащи в основата на **специфично човешкото познание**, и изменението в тези схеми, което осигурява тяхната адекватност в познанието на изменящия се свят, се дължи на действията. Схемата като когнитивен конструкт, организиращ познавателната дейност, структуриращ многообразните познавателни феномени, е застинала действие (по-точно – застинала поредица от свързани действия). Това, което се е извършвало последователно във времето (т. е. има своя история, хронология), се закрепва (отлага) в структура, в която съдържателните съставки съществуват вече едновременно,

симултанно. „Когато дадат на детето съвсем нов за него предмет, то започва да прилага към него последователно различните познати му схеми, като че ли старайки се да разбере природата на непознатата вещ, да определи дали тя е предназначена за люлеене, издаване на звуци, търкане и т. н. Тук става дума за нещо като практическа класификация, напомняща определението според начина на употреба, но извършваща се чрез последователни проби, а не чрез разпределяне в симултанни съвкупности“ [8].

Поради това в по-късните си публикации Пиаже разнообразява и диференцира и определенията, с които означава характеристиките на схемите: схеми на действията, сензомоторни, асимилаторни, операторни (операционални) – за класификация, за серияция и т.н., интелектуални, концептуални, речеви, т.е. названието на схемите следва и характера на действията, върху чията основа са изградени, и функцията, която тези схеми изпълняват [5], [9], [10].

Схемите се изменят и развиват: те вътрешно се диференцират, обобщават се и се разпространяват върху нови обекти; обединяват се помежду си и се пораждат нови схеми от по-висок порядък [8], [10]; усъвършенстването на когнитивните схеми е един от основните механизми на психично развитие на детето. Самите схеми като вътрешни когнитивни структури възникват по механизма на интериоризацията: външните, моторни действия с предметите, се пренасят във вътрешен, умствен план, и там, в ума, те също могат да се изменят и усъвършенстват съгласно друг един механизъм, открит от Пиаже и наречен „саморегулация“.

И така, схемите, които според Пиаже лежат в основата на познанието и на интелектуалното развитие на детето (и като негов механизъм, и като негов измерител), имат свой ясен и разбираем генезис (вярно – спонтанен, смята Пиаже) и могат сами да се развиват и усъвършенстват (отново – спонтанно, според Пиаже).

Няколко години след като Пиаже вече прилага понятието схема, то се появява в последната глава на известната книга на Фридерик Бартлът „Запомнянето“ [6]. Той сам признава, че експерименталните данни в тази книга са събрани 15–20 години по-рано; те са представени в първите 9 глави. А в 10. глава Бартлът е изложил, без особена връзка с предишните, създадената от него теория за схемите, за да обясни емпиричните данни. Схемата, според него, представлява съзнателно представителство на родовото знание в дълговременната памет на човека, своеобразен архив на това родово знание. И когато човек си припомня запаметяван материал, той си припомня тъкмо това съдържание на материала, което се съотнася със схемата (съдържанието на родовото му знание), но няма склонност да си спомня съдържанието, което е неприлично, несъответстващо, или несъразмерно със схемата (в контекста на която и с помощта на която е запомнил този материал – бел.м., В.В.).

Своята концепция за схемата Фр. Бартлът бил създал под влияние на невролога Х. Хид, който прибягнал към идеята за психологическа структура, назована „схема на положението“, за да обясни ориентацията на човешкото тяло в пространството. Тази идея Бартлът възприел и развил в концепция за обяснение на собствените си емпирични данни върху паметта [7]. Звучи и неясно, и неубедително. Изглежда, че англоезичните психолози-последователи на Фр. Бартлът, значително надценяват заслугите му в създаването на теория за схемите. Но още по-важно е, че схващанията на английския психолог, освен че трябва специално да бъдат експлицирани, се нуждаят и от допълнителна „обработка“, за да могат да бъдат прилагани в каквато и да било практика – те не са ни най-малко операционализирани и трудно могат в този им вид да се преобразуват в приложни технологии.

След период, в който конструктът „схема“ е почти в забвение, представителят на школата на когнитивизма Улрик Найсър издига идеята за схемите като ключова в собст-

вената му теория за възприятието. Можем да му припишем влияние от Кант: първо, защото Найсър е по рождение немец, твърде млад емигрирал в САЩ; и второ, защото и за него схемата има Кантианския смисъл на вътрешен когнитивен посредник между сетивния опит и рационалното познание. Според него всички форми на познавателна активност (гледане, слушане, осезание, четене) „зависят от вече съществуващи структури, наричани *схеми*, които насочват перцептивната активност и се трансформират в процеса на разгръщането на последната... Схемата е тази част от пълния перцептивен цикъл, която се явява вътрешна по отношение на възприемащия... Схемата приема информацията, щом последната се окаже на сензорните повърхности..., схемата насочва движенията и изследователската активност, благодарение на които се открива достъп до новата информация, предизвикваща, на свой ред, по-нататъшни изменения на схемата“ [3, с. 35, 73]. Идеите за схемите в когнитивистката школа притежават известен потенциал за технологизиране (много по-малък от този в концепцията на Пиаже); и този потенциал трябва да се открие в специален анализ, което вече е задача за специални изследвания.

Най-сериозно влияние от Бартълт е изпитал Доналд Норман, който включва понятието схема в контекста на концепцията си за семантичните мрежи. Схемите са организирани пакети (комплекси) от знания, събрани за репрезентацията на отделни, самостоятелни единици от знания в паметта [4]. В схемата, счита Норман, може да се съдържа и типична последователност от събития, а това я сродява с всякакви ритуали и сценарии. Тук естествено възниква възражението: къде е границата на това понятие? Организирането на знания в комплекси се случва непрекъснато в практиката, а повтарящата се последователност от събития е важна страна на битието, но защо тези явления трябва да се означават с термина „схема“? Същото възражение се отнася и до употребата на „схема“ като заместител на утвърдените понятия нагласа, атитюд, и др. (навярно защото схема звучи по-свежо). Но с това понятието никак не се обогатява, а само се размива съдържанието му и то губи позиции в науката.

В руската психологическа традиция „схема“ не е предпочитано понятие, тъй като Кантовия гносеологически стил, обявен за идеалистически, съзнателно е избягван от руските учени. То се среща в изследвания на последователите на Г. П. Щедровицки (Ф. М. Морозов); на С. Л. Рубинщайн (А. В. Брушлински, М. И. Воловикова, Д. Н. Завалишина, Б. О. Есенгазиева, които говорят за „операционна схема – схемата на умствените операции и действия, които човек осъществява в процеса на решаване на задачите“); употребяват го последователите на В. В. Давидов (В. В. Рубцов – „схема на действието“); твърде рядко го споменава П. Я. Галперин.

От българските психолози към понятието схема прибегват само Р. Стаматов (1989), Б. Минчев (1999; 2008), А. Величков (2001) и В. Василев (2006).

3. Щрихи към теорията за когнитивните схеми

При извличането на най-конструктивните идеи от различните концепции, които могат да послужат като основи на цялостна теория, ще се ръководим от два критерия. Единият е тяхната истинност, надеждност, разбираани като коректност и приемственост към теоретичните традиции и като възможност за емпирично верифициране. Другият е перспективността на идеите, а това означава тези идеи да се обогатяват и развиват – около „твърдото ядро“ да се създава „защитен пояс от междинни теории със среден обхват“, които да подготвят основните идеи за проверка и за излаз и приложение в практиката (критерият е синхронизиран, дори е произведен от „закона на Страхов“).

Към „твърдото ядро“ на теорията за когнитивните схеми (терминът е по концепцията на Имре Лакатош за научните програми) можем да отнесем следните, изглеждащи безспорни, изходни положения:

- схемите са когнитивни структури-посредници, които синхронизират актуалния сетивен познавателен процес с категориите на разума, организират (за всеки отделен момент – a priori) индивидуалния сетивен опит с общочовешкия опит;
- когнитивните схеми са вътрешни, субективни репрезентации („представителства“) на външния свят, които организират данните на сетивата в подредени и осмислени цялости; на тази основа се регулира поведението на субекта в съответствие със субективно подредената външна среда;
- когнитивните схеми по произхода и същността си са устойчива последователност от външни познавателни и/или практически действия, които са се интериоризирали и закрепили във вътрешни когнитивни структури; ако тази постановка не изглежда безспорна и приемлива за всички, тя може да бъде аргументирано оспорвана и по този начин ще се пренесе в „защитния пояс“ на теорията (по И. Лакатош), за да се подложи на емпирична верификация.

Всъщност последното изходно положение изглежда ключово за теорията на когнитивните схеми, дори за нейната „съдба“. То имплицитно съдържа възможността когнитивни схеми да бъдат целенасочено формирани, а това превръща цялата научна проблематика, свързана с тях, от абстрактна в научно-приложна област. Активното им изграждане представлява и много ефективна форма на верификация чрез „мекия критерий“ за потвърждаване чрез приложение, предложен от мен [1].

В психологическата наука има и теория, и произлезли от нея доказано ефективни методики и технологии за „планомерно формиране на умствени действия“, основаващи се на механизма на интериоризацията; съзателят им – П. Я. Галперин – сам признава, че е повлиян от замисъла на Ж. Пиаже. (Този замисъл, осъществен първоначално от ученика на Пиаже Ханс Ебли, и представен през 1951 г. в книгата му „La didactique psychologique“, поради технологичната и методическа несръчност на реализацията, остава незабелязан и неочетен от психологическата общност).

Днес, от дистанцията на повече от 80-годишен период, през който съществува и, макар и непоследователно, в психологията се развива проблемната област „когнитивни схеми“, и на повече от 40-годишен период, през който интензивно се развива проблемната област „етапно (планомерно) формиране на познавателни (умствени) действия“, можем уверено да заключим, че няма теоретични пречки тези проблематики да бъдат успешно интегрирани и взаимно да се допълват. Нещо повече – от тази интеграция може да се очаква изключително полезен продукт за широката социална, в частност – образователната практика. Другите две направления, в които се развива проблематиката на когнитивните схеми: създадената от Фр. Бартлът доста неясна концепция за схемите в структурата на паметовия процес и концепцията за схемите в структурата на възприятието на У. Найсър, притежават в този си вид значително по-малък потенциал за технологиизиране; те се нуждаят от специален анализ, за да бъдат превърнати в „междинни теории със среден обхват“, в рамките на които да се създадат ефективни приложни технологии.

* * *

Успешното разработване на проблематиката за когнитивните схеми може да доведе до създаването на полезна обяснителна теория, която да установи важно липсващо звено в структурата на човешкото познание. А на тази основа могат да се създадат и нови ког-

нитивни технологии, които да допринесат за усъвършенстването на, общо взето, бедния на свежи и ефективни идеи процес на съвременното обучение.

Литература

1. Василев, В. (2006). Рефлексията в познанието, самопознанието и практиката. Пловдив, „Макрос“.
2. Кант, Им. (1992). Критика на чистия разум. С., БАН.
3. Найссер, У. (1981). Познание и реалност. М., „Прогрес“.
4. Норман, Д. (1985). Память и научение. М., „Прогрес“.
5. Пиаже, Ж., Б. Инельдер (2002). Генезис элементарных логических структур. М., „ЭКС-МО-Пресс“.
6. Bartlett, F. C. (1932). Remembering. Cambridge: CUP.
7. Brewer, W.F. (1999). Bartlett; Schemata. In: F.C.Keil & R.A.Wilson (Eds.), Encyclopedia of the cognitive sciences Cambridge, MA: MIT Press.
8. Piaget, J. (1936). La naissance de l'intelligence chez l'enfant. Neuchatel.
9. Piaget, J. (1967). Six Psychological Studies. New York: Random House.
10. Piaget, J. (1970). Piaget's theory. In: P.H.Mussen (ed.). Carmichael's manual of child psychology. New York, Voll. II.
11. Piaget, J. (1976). Le langage et le pensée chez l'enfant. Neuchatel (5. ed., 1. ed.–1923).

КАТЕГОРИЗАЦИЯ НА РЕАЛНИ ОБЕКТИ ПРИ ДЕЦА НА ВЪЗРАСТ ОТ 3 ДО 6 ГОДИНИ

НАТАЛИ ТОМОВА ДОСЕВА

д-р, Дом за стари хора – Дървеница, гр. София.
тел. 02/936–43–35 ; Е-поща: natali_doseva@yahoo.com

Класифиционното поведение на децата е различно от това на възрастните, то не се извършва по таксономичен начин, а често се ръководи от други фактори. Редица автори се опитват да изследват този феномен, но въпреки изключително богатите емпирични резултати от множество разработки, твърденията им са противоречиви. Това предизвиква изследователския ни интерес и провокира настоящето изследване на категоризация при деца на възраст от 3 до 6 години, където в два експеримента се проследява какви категории сформират децата – суперординатни, базисни или релативни. За целта на изследването са използвани макети на мебели и животни, сред които има развити базисни категории на риби, птици, столове и маси, както и суперординатни категории на мебели и бозайници. Всяко множество е съставено от 6 представителя на даден клас, три от които са типични и три нетипични членове на съответните категории. В единия експеримент на децата се представят макетите на мебелите, а в другият – на животните. Използва се метод на свободна класификация и инструкцията налага на децата твърде свободно и ненасочващо поведение, не се подава информация за непознатите обекти от представените им животни и мебели, не се назовават с конкретни субординатни имена отделните членове на категориите. От децата се изисква да съберат заедно онези играчки/животни, които те преценят, че трябва да са заедно на едно място в една група и така да направят няколко групи от представените им играчки/животни. Резултатите показват, че 3 и 4 годишните деца са по-склонни да формират суперординатни категории, особено ако не разпознават обектите и често се позовават на несъществуващи признаци като цвят и големина, докато 5 и 6 годишните сформират базисни категории, те категоризират на база съществуващи признаци на сходство и мебелите и животните. От друга страна 3 и 4 годишните улавят отношения на сходство при категорията мебели, докато деца на възраст от 5 и половина до 6 години сортират изцяло на база сходни признаци.

The classification behavior of children is different from the one of adults, it is not performed in taxonomic manner, and often it is guided by other factors. Many authors are trying to analyze this phenomenon, but in spite of the exceptionally abundant empirical results from a multitude of projects, their assertions are contradictory. This challenged our research interest and provoked the present investigation of the categorization of children at the age of 3 through 6, whereas in two experiments we studied what categories (super-ordinate, basic and relative) the children form. For the purposes of the study models of furniture and animals were used, amongst which there are developed basic categories of fish, birds, chairs and tables, as well as super-ordinate categories of furniture and mammals. Each multitude is composed of 6 representatives of given category, three of which are prototypic and three are untypical members of the respective categories. In one of the experiments furniture models are introduced to the children, and in the other – animal models. The method of free

classification is used and the instruction imposes rather free and unguided behavior to the children, information is not given about the unfamiliar objects from the introduced animals and furniture, the different members of the categories are not named by their specific subordinate names. The children are required to put together these toys/ animals, which they assess that have to be together in one place and in one group, thus forming several groups from the introduced toys/ animals. The results show that 3 and 4-year-old children are more inclined to form super-ordinate categories, especially if they do not recognize the objects and often they refer to inessential features such as color and size, whereas 5 and 6-year-olds form basic categories, they categorize on the basis of essential features of similarity both furniture and animals. On the other hand, 3 and 4-year-olds sense the relations of similarity in the furniture category, whereas the children at the age of five and half through six sort entirely on the basis of similar features.

В това изследване се проучва как децата групират представените им макети, на какво ниво на абстракция те репрезентират понятията (базисни или суперординатни категории) и как този процес се развива по отношение на възрастта. Всяка една категория, която им се представя е съставена от **типични и нетипични представители**, с което се проверява **как децата класифицират познати и непознати за тях обекти** от една категория. В небιологичните категории умишлено са включени такива обекти, които притежават много **силни отношения** (стол, маса) и много сходни външни признаци (група маси и група столове), с което проследяваме въз основа на какво децата групират обектите – **сходство на признаци или отношения** – както и динамиката във възрастов аспект.

ЦЕЛ

Да се проследи класификационното поведение на децата на възраст от 2 до 6 години при представяне на обекти от естествени категории.

ЗАДАЧИ

Да се изследва как децата на възраст от 2 до 6 години категоризират обектите – в обектни категории (на суперординатно или базисно ниво) или в категории на отношения.

1. Да се проучи как степента на типичност на обектите влияе върху класификационното поведение на децата от 2 до 6 години.
2. Да се проследи дали сходството на признаците или сходството на отношенията между членовете на категориите влияят на групирането на обекти в отделни класове – обектни категории или категории на отношения.

3. ХИПОТЕЗИ

1. Децата на 2 и 3 години групират предимно обекти в суперординатни категории и се затрудняват при формиране на базисни категории, когато им се представят обекти от категории с висока степен на междукатегорийно сходство.
2. Деца на 4, 5 и 6 г. могат да формират и базисни и суперординатни категории, когато се представят обекти, членове на различни базисни категории с една суперординатна.
3. Нетипичните обекти на дадена категория не се идентифицират и не се групират с типичните обекти от същата категория.

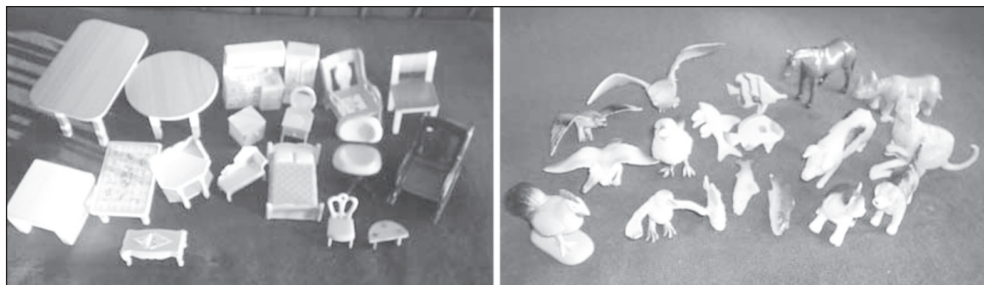
4. Децата на 2, 3 и 4 г. категоризират обектите от средата по сходство на признаците, докато децата на 5 и 6 г. групират по смислови отношения между обектите (релативни категории).

МЕТОД

В изследването се използва метод на свободна класификация. Резултатите от изследването са обработени с количествен анализ, като са извлечени процентни величини и t – критерий за значимост. Емпиричните данни са обработени и с качествен анализ – метод за многомерно психологическо скалиране.

СТИМУЛИ

Стимулният материал е съставен от макети на реални биологични и небиологични обекти („мебели“ и „животни“) (*фиг. 1*). Небиологичните обекти са три категории мебели: базисна категория столове, състояща се от три типични и три нетипични стола; базисна категория маси, съставена от три типични и три нетипични маси; суперординатна категория мебели, сред които три типични – легло, гардероб и нощно шкафче, три нетипични мебели – кухненски шкаф, салонно ложе (канapé) и тоалетка с огледало. Двете базисни категории мебели са подчинени на суперординатната категория мебели, т.е. трите категории са членове на една суперордината. Биологичните обекти са три категории животни: базисна категория риби, съставена от три типични – шаран, пъстърва и съомга и три нетипични представителя на риби – платика, скалар и бета; базисна категория птици, включваща три типични птици – скорец, сокол и бухал и три нетипични птици – пеликан, колибри и петел; суперординатна категория животни, представители на клас бозайници, сред които три типични – куче, котка, кон и три нетипични – свиня, кенгуру и носорог. Всички биологични видове са представители на една обща суперордината – животни.

Фигура 1.

Стимулен материал на изследването – макети на животни и мебели.

При подбора на стимулния материал по отношение на типичността на айтемите, ние използвахме експертното мнение на колегите от секцията като го съгласувахме с нашата преценка за степента на типичност на всеки един стимул.

УЧАСТНИЦИ

В експеримента участваха общо 125 деца, от които 5 деца на 2 год.; 30 деца на 3 години; 30 деца на 4 години; 30 деца на 5 години и 30 деца на 6 години. Децата са възпитаници

на Столично ЦДГ № 137 „Калина малина“ район „Надежда“, 6 ОДЗ район Надежда и столична детска ясла № 62.

ПРОЦЕДУРА

Работи се индивидуално с всяко дете, като първо се представят мебелите – общо 18 на брой. След като приключи групирането на мебелите, на друга маса се представят животните, които също са 18 на брой и са отделени от мебелите. Инструкцията, която се подава на детето, е, че то трябва да разгледа внимателно и бавно всички играчки, може да ги пипа и оглежда от всички страни и след това трябва да реши кои от тези играчки ще постави заедно в една групичка и кои заедно в други групички, то може да формира колкото иска групи. Детето се подканва да съобщи, когато е готово с взимането на това решение, след което следва въпрос от експериментатора: „Кои играчки искаш да събереш в една групичка на едно място?“.

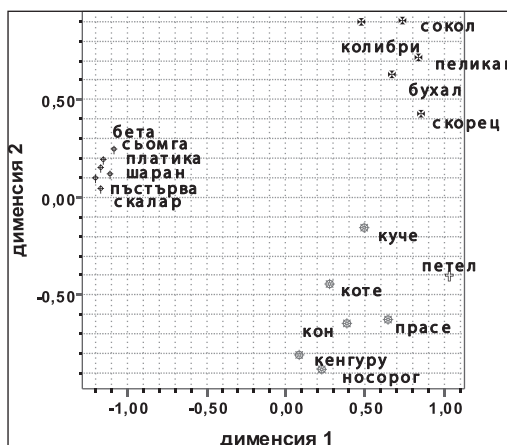
РЕЗУЛТАТИ

Децата на 2 год. не класифицираха представените им играчки, а само ги разглеждаха и ги поставяха обратно на местата им. При повторение на инструкцията те повтаряха тези действия или подреждаха в дълга права редица всички играчки, което правеха много старателно. Двегодишните изпълняваха задача от типа последователно докосване на образци, но спонтанно таксономично сортиращо поведение не се регистрира при този тип класификационна задача.

Анализът на данните посочи, че групите от 3 и 4 годишните деца нямат статистически значими разлики (по t – критерий), децата на 3 и 4 години групират животните на суперординатно ниво, а само 53% от тях на базисно ниво, те разграничават по-лесно „риби“, защото между риби и останалите животни има по-силен контраст, докато при „птици“ те формират малки категории от един или два члена, а петела го класифицират при бозайниците. При мебелите те формират суперординатни и релативни категории, защото са по-чувствителни към функционалната им принадлежност. При непознаване на обектите децата не могат да категоризират по сходство на признаците, възможно е да нямат изграден стабилен вътрешен репрезентативен образ.

При качествената обработка на данните с метода на многомерното психологическо скалиране се получиха интересни резултати. На скалата при **тригодишните деца** (Фиг.2) се вижда ясно как децата определят като нетипичен представител на категория „птици“ петела, като го групират при домашните животни.

По дименсия 1 рибите са разположени около (0-та) на координатната сис-

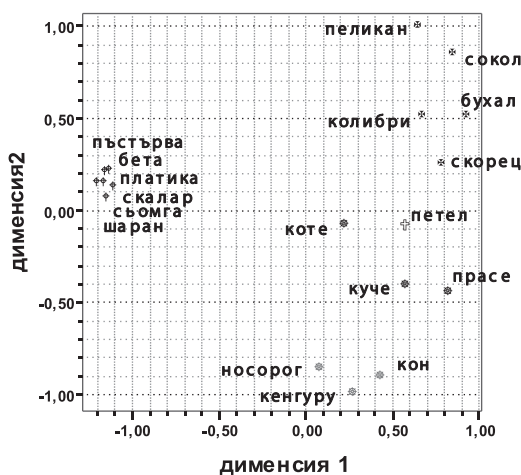

Фиг.2

Двумерна конфигурация на понятията от категориите „риби“, „птици“ и „бозайници“, получена след многомерното психологическо скалиране на сходството при 3г.

тема, птиците са около (+1), а бозайниците между (0) и (-1), т.е. децата ги разграничават като животински видове, групирайки ги в отделни категории. По дименсия 2 рибите са разположени между (-1,5) и (-1), докато бозайниците са между (0) и (+1), а птиците са между (0,5) и (+1). По дименсия 1 децата разграничават водни животни от всички останали, а по дименсия 2 разделят „лятащи“ от „водни“ и „сухоземни“ видове. В групата на „рибите“ разстоянието между отделните видове е много по-малко, отколкото в групата на „бозайниците“ и „птиците“, защото „рибите“ са оценени от тригодишните като имащи висока степен на перцептивно сходство или за децата рибите са еднакви, те нямат познания за отделни видове и подвидове, докато при бозайниците формират „суб-категории“ от диви животни – кенгуру, носорог; фермерски – котка, прасе, кон и петел; и домашно животно – куче.

При **четиригодишните деца** категоризацията на понятията от категориите „риби“, „птици“ и „бозайници“ също е представена в двумерно психологическо пространство

Фиг.3

Двумерна конфигурация на понятията от категориите „риби“, „птици“ и „бозайници“, получена след многомерното психологическо скалиране на сходството при 4 г.

По втората дименсия четиригодишните деца разполагат трите категории от (-1) до (1), като рибите са около (0-та), а в двата края на оста са птиците и бозайниците, по дименсия 1 рибите са в единия край на скалата, а птиците и бозайниците в другия.

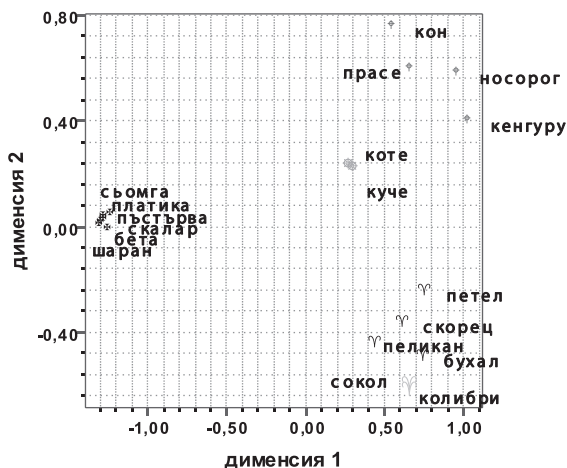
При **петгодишните деца** отново има двумерна конфигурация на понятията от категория „животни“ (фиг.4). Те разполагат по дименсия 2 птиците при отрицателните стойности на оста (-1 до 0), а бозайниците – при положителните стойности (от 0 до 1), рибите отново са при (0-та). По дименсия 1 рибите са в единия край на скалата (-1), а птиците и бозайниците в другия край (между 0 и 1), както е при три и четиригодишните. Тук обаче разстоянията между отделните птици са много по-малки отколкото при другите възрастни групи, петелът вече е приобщен към категория „птици“, а при бозайниците ясно са обособени „суб-ординатни“ категории на „домашни“ – куче, котка; „фермерски“ – кон,

свиня; и „диви“ животни – носорог и кенгуру. Рибите отново, както и при другите възрастови групи са оценени като много сходни и разстоянието между всяка една риба в психическото пространство е много малко, точките почти се припокриват. Ясно се очертават по скалата трите категории „риби“, „птици“ и „бозайници“.

При шестгодишните деца се оформи тримерна конфигурация на понятията от категориите „птици“, „риби“ и „бозайници“ (фиг.5). Те разполагат по дименсия 1 дивите бозайници кенгуру и носорог, по дименсия 2 от единия край са фермерските или домашни животни – кон, свиня, коте, куче, а в другия край на оста са птиците. Рибите са поставени по дименсия 3 отново близо до (0-та). По тази скала много ясно се очертават трите категории животни и за разлика от другите възрастови групи, дивите бозайници се отделят категорично от питомните, а петелът продължава да варира на границата между „птици“ и „домашни бозайници“.

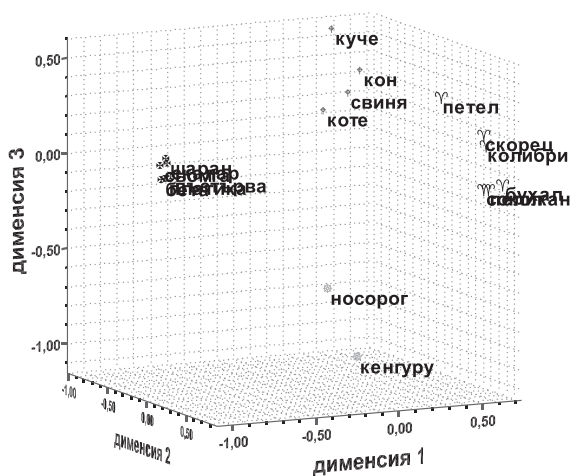
При групиране на мебелите от тригодишните и четиригодишните деца, анализа на данните показва, че те разполагат различните обекти от категория „мебели“ в триизмерно пространство. Тримерната скала на класификация на мебелите при три и четиригодишните деца показва ясно, че те не формират обектни, а релативни категории. При тях се открояват супер-ординатна категория „мебели“ и две релативни категории **типични** и **нетипични** „маси и столове“ по всяка една дименсия.

При петгодишните деца се запазват релативните категории и се формират някои базисни категории, а конфигурацията на понятията е двумерна (фиг.6). По дименсия 1 са разположени при (-1) понятия в „супер-ординатна“ категория „мебе-

Фиг.4

Двумерна конфигурация на понятията от категориите „риби“, „птици“ и „бозайници“, получена след многомерното психологическо скалиране на сходството при 5г.

Фиг.5

Тримерна конфигурация на понятията от категориите „риби“, „птици“ и „бозайници“, получена след многомерното психологическо скалиране на сходството при 6 г.

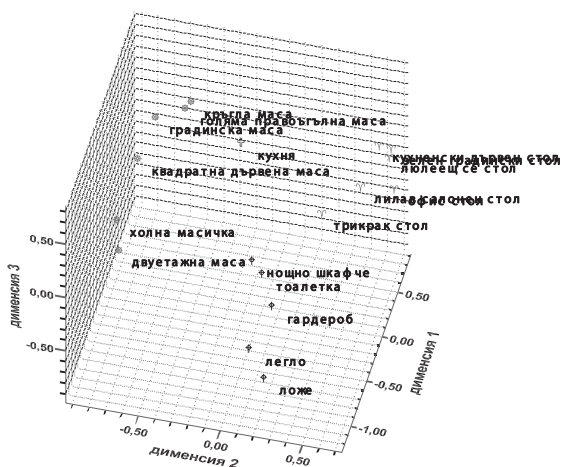
ли“, отбелязани с червени квадрати. Близо до (0-та) по дименсия 1 са понятията от категория „маси“, формирани на базисно ниво (жълти звезди). По тази дименсия в другия край на оста (между 0-та и 1,5) са понятията, обединени в релативна категория, отбелязани със зелени ромбове – столове и маси, и около (1) – „базисна“ категория столове – люлеещ се стол, зелен градински стол и кухненски стол.

Фиг. 6

Двумерна конфигурация на понятията от категориите „столове“, „маси“ и „мебели“, получена след многомерното психологическо скалиране на сходството при 5 г.

По дименсия 2 всяка една от тези категории е разположена поотделно по оста. Единствено кухненския шкаф, ложето, дветежната маса и трикракия стол са отделени по периферията на координатната система като нетипични понятия на категорията „мебели“.

Фиг. 7

Тримерна конфигурация на понятията от категориите „столове“, „маси“ и „мебели“, получена след многомерното психологическо скалиране на сходството при 6 г.

При шестгодишните деца има тримерна конфигурация на понятията и преобладават категории на „базисно“ и супер-ординатно ниво (фиг. 7).

Ясно се вижда на скалата, че са формиран три категории понятия: „столове“ (отбелязани със сини ромбове) и „маси“ (червени квадрати) на „базисно“ ниво и „мебели“ (черни кръгове) на „супер-ординатно“ ниво. По дименсия 1 са разположени мебелите на „супер-ординатно“ ниво, по дименсия 2 – всички столове, а по дименсия 3 – всички маси. Кухненския шкаф е отделен като нетипичен представител на категория „мебели“. Единствено при шестгодишните деца има таксономично

групиране на мебелите и се забелязва на скалата, че между някои от обектите има по-голяма близост, отколкото при други, което означава, че децата преценяват наличието на по-висока степен на сходство между тези членове на категорията.

ИЗВОДИ

Деца на 2 години не могат да изпълнят задачата, защото условието за тях е трудно разбираемо, което не означава, че те не класифицират обектите. Вероятно използването на друг метод, с който да се регистрират реакциите на децата в процеса на възприятие на отделните играчки, би показал интересни резултати. Ако се проследи движението на очите с оптична апаратура или ако се запише на видеозапис действието на детето, след подробен анализ е възможно да се очертае тенденция в категоризацията при двегодишните.

Деца на 3 и 4 години не се отличават статистически в своето класификационно поведение, те формират супер-ординатни категории при 80% от случаите, докато групирането в базисни категории ги затруднява в зависимост от степента на сходство, те разграничават рибите от останалите животни, но „птиците“ и „бозайниците“ не са с ясно фиксирани граници и не се оформят добре базисни категории при тях. За разлика от тях, децата на 5 и 6 години се справят отлично в сортирането на базисно и суперординатно ниво.

От резултатите стана ясно, че класификационното поведение на петгодишните деца силно се откроява от това на три и четиригодишните. Деца на 5 г. по-успешно формират групи на базисно ниво при по-малък контраст между отделните категории, които са членове на обща суперордината. Тук рибите, птиците и бозайниците се групират в отделни категории. Точно на тази възраст в детските градини по програма се изучава групиране на предмети по несъществени признаци като цвят и големина. Това научаване несъмнено подпомага класифицирането на айтемите от нашето изследване, защото децата знаят какво точно значи да групираш множество обекти по някакъв критерий, те се вглеждат в детайлите и анализират сходствата, правят преценка за сходство между представените им обекти.

При многомерното скалиране на животните от децата на 3, 4 и 5 г. се забелязва, че рибите са оценени като много по-сходни и близостта им в многомерното психическо пространство е много по-голяма, отколкото при другите две категории, където разстоянията между отделните представители на „птици“ и „бозайници“ са по-големи в психологическото пространство. Децата представят рибите в един общ репрезентативен образ, който в случая е превзел почти цялата категория „риби“, те не разграничават отделни видове и подвидове. При „птиците“ и „бозайниците“ много по-ясно и категорично улавят сходства на „суб-ординатно“ ниво и формират „суб-ординатни“ категории. Познанията им са много по-богати по отношение на биологичните видове от „птици“ и „бозайници“, отколкото за рибите.

При шестгодишните се откроява фактът, че групират мебелите като се ръководят **от преценката си за сходство на признаците**, те групират таксономично, като формират група на столовете, група на масите и на останалите мебели. Шестгодишните деца класифицират животните таксономично като отделят рибите и птиците в самостоятелни групи, а бозайниците разделят на суб-категории – домашни и диви, фермерски и горски, хищни и тревопасни. Докато работят те обясняват всяко свое действие и го анализират.

Типичността в голяма степен повлиява класифицирането на животните, децата на 3 и 4 години разпознават типичните, а нетипичните животни отделят на малки групи или

самостоятелно, те поставят петела при домашните животни, а не при „птиците“. В американската литература пиленето е нетипичен член на категория „птици“, при нашите резултати тази тенденция се очертава отново много ясно. Единствено петгодишните класифицират петела при „птиците“, а шестгодишните го поставят на границата между „птици“ и „бозайници“. Носорогът и кенгуруто също са отделени като нетипични представители на категория „бозайници“ от всички възрастови групи.

Класификацията на мебелите не е силно повлияна от типичността, защото функционалната принадлежност подсказва на децата за вида на определена мебел (стол или маса) и затова те идентифицират успешно и типични и нетипични представители на категория „мебели“. Всички столове независимо от броя на краката или от формата им, имат своята функционална „сидимост“, която подсказва към коя категория принадлежи този обект. Масите също имат характерна функционална „възможност за поставяне на неща върху тях“, което се дължи на репрезентативния им образ с твърде общи форми. При многомерното скалиране се очерта тенденцията при децата на 3 и 4 г. да се отделят освен супер-ордина категория „мебели“ и две релативни категории, съставени от **типични** и **нетипични** маси и столове.

Задачите, които сме си поставили за целите на изследването са изпълнени. Хипотезите ни се потвърждават без последната. Според резултатите от изследването децата на 3, 4 и 5 годишните образуват категории на отношения при мебелите, докато 6 годишните формират обектни категории. Вероятно опитът и познанията, които децата получават и натрупват на 5 год. влияят върху изместването на чувствителността от функционалната принадлежност на мебелите към сходните им признаци. Именно по-задълбоченото познание за нещата около нас ни откъсва от първоначалното ни манипулиране с тях и ни насочва към един по-различен поглед, където се открояват и други характеристики, като сходството на признаците между обектите.

Литература

1. Досева, Натали, Т. (2006). Проследяване на класификационното поведение на деца от 3 до 6, Списание Психологични изследвания, книга 3, 2006.
2. Barsalou, Lawrence W. Cognitive psychology an overview for cognitive scientists. Hillsdale, New Jersey, 1992.
3. Eysenck M. W.& Keane M. T. Cognitive psychology. A student's handbook, 1995.
4. Gentner, D. (2005). The development of relational category knowledge. In L. Gershkoff-Stowe & D. H. Rakison, (Eds.), Building object categories in developmental time. (pp. 245–275). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
5. Gentner, D., & Kurtz, K. (2005). Relational categories. In W. K. Ahn, R. L. Goldstone, B. C. Love, A. B. Markman & P. W. Wolff (Eds.), Categorization inside and outside the lab. (pp. 151–175). Washington, DC: APA.
6. Goldstone, R. L., Gentner, D., & Medin, D. L. (1989). Relations relating relations. Proceedings of the Eleventh Annual Conference of the Cognitive Science Society, 131–138.
7. Goswami Usha. Cognition and Children. Developmental Psychology. A modular course, Psychology press, London, 1997.
8. Mandler, J. M., & Bauer, P. J., (1988). The cradle of categorization: Is the basic level basic? Cognitive Development, 3, 247–264.

9. Mandler, J. M. & McDonough L. Concept Formation in Infancy. *Cognitive development*, 8, 291–318(1993).
10. Mareschal D. & French R. Mechanisms of Categorization in Infancy. In *Infancy(ex-Infant Behavior and Development)*, 1, 59–76.
11. Rosch, E. On the internal structure of perceptual and semantic categories. In T.E. Moore (Ed.), *Cognitive development and the acquisition of language*. New York: Academic Press, 1973.
12. Rosch, E. Cognitive reference point. *Cognitive Psychology*, 1975, 7, 532–547.
13. Rosch, E. Principles of categorization. In E. Rosch, & B.B. Lloyd (Eds.), *Cognition and categorization*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1978.
14. Rosch, E., & Mervis, C. B. Family resemblances: Studies in the internal structure of categories. *Cognitive Psychology*, 1975, 7, 573–605.
15. Rosch, E., Mervis, C. B., Gray, W. D., Johnson, D. M., & Boyes-Bream, P. Basic objects in natural categories. *Cognitive Psychology*, 1976, 8, 382–439.
16. Tversky, A. Features of similarity. *Psychological review*, 1977, 84, 327–352.

ИМА ЛИ ВРЪЗКА МЕЖДУ ЛИЧНОСТНИТЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ И НИВОТО НА ВНИМАНИЕ?

ЙОРДАНКА ЛАЛОВА

А-р, н.с. I ст., Институт по психология – БАН
0888 784662, j_lalova@doctor.bg

Целта на настоящото проучване е да се търси корелация между личностните характеристики екстравертност и невротизъм и концентрацията на вниманието. При 77 здрави изследвани лица на възраст между 20 и 35 години е направен тест за внимание на Brickenkamp и Личностовия въпросник на Айзенк. Според стандартното отклонение от получените от въпросника данни лицата са разделени на три групи по отношение на всяка личностна характеристика. Резултатите са обработени статистически с многофакторен дисперсионен анализ ANOVA. Няма ясно изразени различия между интроверти и екстраверти, както и между лица с ниска и висока степен на невротизъм. Има обаче статистически значими различия между екстравертите и междинната група, както и между интровертите и междинната група по отношение на количеството преработени стимули от теста за внимание.

The purpose of this study is to search for a correlation between the personality traits such as extraversion and neuroticism and the concentration of attention. Eysenck Personality Questionnaire and Brickenkamp Attentional Test has been used on 77 healthy participants. According to standard deviation the test persons were divided in 3 groups with respect to personality scales. The results were assessed with dispersion statistical analysis ANOVA. There weren't clear expressed differences between extraverts and introverts and between persons with high and low level neuroticism. However there were significant statistical difference between extraverts and introverts and the intermediate group in relation to the whole quality assessed stimuli from the Attentional Test.

Няма единно становище по въпроса за наличието на взаимовръзка между личностните характеристики екстравертност и невротизъм от една страна и концентрацията на вниманието от друга. Експерименталните резултати зависят от конкретните условия и това се вижда ясно от описаните по-долу изследвания. За проучване на връзката между екстравертността и вниманието са приложени две задачи за откриване на обекти с набиране на точки при успешен опит. Установено е, че когато се печелят точки се повишава нивото на вниманието, а когато се губят точки – то се понижава. Авторите стигат до извода, че при наличието на достатъчна мотивация в най-висока степен се повишава концентрацията на вниманието при екстравертите [3]. В друг експеримент на изследваните лица се подават на двойки прилагателни имена с позитивно и с негативно значение. Не е установена зависимост между стимулите и екстравертността. При хората с високо ниво на невротизъм обаче стимулите с негативно значение водят до значимо понижаване концентрацията на вниманието [6]. Доказано е и съществуването на зависимост между когнитивните стратегии, интелигентността и личностните характеристики. Нивото на интелигентност и невротизма корелират с аналитичната стратегия, а екстравертността – с глобалната стратегия. Счита

се, че е възможно аналитичната стратегия да е свързана с повишаване работния капацитет на паметта и стесняване фокуса на вниманието, а глобалната стратегия може би е свързана с понижен работен капацитет на паметта и широк фокус на вниманието. Обсъжда се и алтернативно обяснение, което се основава на механизмите на семантичната памет [4]. Според авторите на описаното по-долу изследване личностната дименсия невротизъм е от особен интерес, защото индивиди с високо ниво на невротизъм са податливи към негативни преживявания и към психопатология. Търси се отговор на хипотезата според която невротизмът е свързан с индивидуалните различия във вниманието при преработване на зрително получена информация. Установено е, че с най-силно нарушено внимание са жените с високо ниво на невротизъм [7]. Направено е проучване за степента на концентрация на вниманието при екстраверти и интроверти при зрителна задача с допълнително подаване и на слухови стимули. Интровертите по-успешно фокусират вниманието си и значимо по-малко се разсейват. Тези резултати са потвърждение и на предишни изследвания за стесняване фокуса на вниманието при интровертите в сравнение с екстравертите, което се базира на различията във възбудимостта [1]. Има и експеримент, при който е анализирана връзката между скалата за екстравертност на Айзенк, резултатите от тест за внимание и реакционното време. Не е намерена статистическа значимост между сравняваните величини [2].

Целта на настоящото изследване е да се търси взаимовръзка между личностните характеристики екстравертност и невротизъм според теста на Айзенк и характеристиките на вниманието според теста на Брикенкамп при здрави изследвани лица.

ИЗСЛЕДВАНИ ЛИЦА

Изследвани са 77 здрави лица на възраст от 25 до 35 години–47 жени и 30 мъже. Всички са десноръки според теста на Анет.

МАТЕРИАЛ И МЕТОД

Изследването е проведено с личностовия въпросник на Айзенк, и с тест за внимание d_2 на Брикенкамп. Използван е стандартизирания за български условия личностов въпросник при който максималният брой отговори от скалата за екстравертност е двадесет, а от скалата за невротизъм – е двадесет и три отговора. За всяко изследвано лице се отчита броя на отговорите по двете скали. Тестът за внимание отчита показатели за вниманието като концентрация, точност, бързина. Концентрацията на вниманието се определя от броя на отчетените от изследваното лице стимули-таргети, точността се определя от броя грешки (пропуснати таргети или отчетени други стимули), а бързината се определя от цялото количество проследени стимули. Към резултатите са приложени два вида статистически анализи – многофакторен дисперсионен анализ ANOVA и теорията за латентните черти (Latent trait theory). Според отговорите лицата са разделени на три групи в зависимост от средното стандартно отклонение. По скалата за екстравертност групите са: екстраверти, междинна група и интроверти. По скалата за невротизъм групите са: лица с високо ниво на невротизъм, междинна група и лица с ниско ниво на невротизъм.

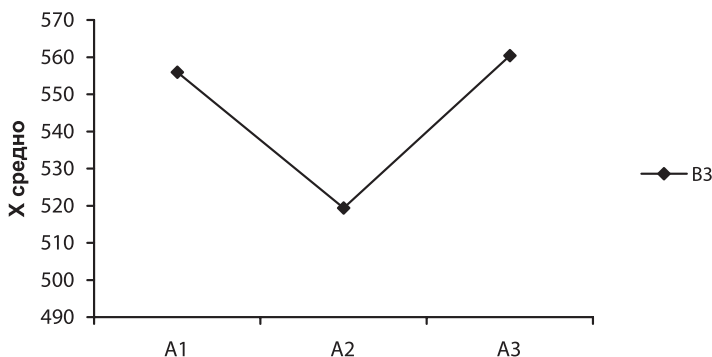
РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Проведени са два двуфакторни дисперсионни статистически анализа ANOVA 3x3.

В първия анализ се проучва зависимостта между факторите екстраверсия (А) и внимание (В). Всеки от тези фактори има по три нива: A_1 – интроверти, A_2 – междинна група и A_3 – екстраверти. От теста за внимание нивата са: B_1 – брой отчетени таргетни

стимули, B_2 – брой пропуснати и сгрешени таргетни стимули и B_3 – общо количество проследени стимули.

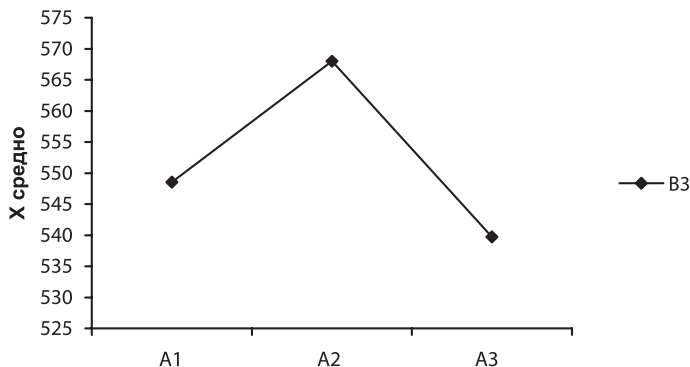
Като цяло няма статистически значима зависимост между факторите екстраверсия и внимание ($F_{AB}=0.93$). При по-детайлно разглеждане на факторното взаимодействие обаче се наблюдава статистическа значимост по отношение на общото количество проследени стимули, както между екстраверти и междинна група така и между интроверти и междинна група ($F_d A_1 B_3 / A_2 B_3 = 5.04$, $p < 0.01$ и $F_d A_2 B_3 / A_3 B_3$, $p < 0.001$). Междинната група проследява значимо по-малко стимули в сравнение с другите две групи (фиг.1).

Фигура 1.

Взаимодействие между факторите екстраверсия и внимание A_1 – интроверти, A_2 – междинна група и A_3 – екстраверти B_3 – общо количество проследени стимули

При втория анализ се проучва зависимостта между факторите невротизъм (A) и внимание (B). Нивата на A са: A_1 – ниско ниво на невротизъм, A_2 – междинна група и A_3 – високо ниво на невротизъм. От теста за внимание факторите са същите като в първия анализ. Между факторите невротизъм и внимание има статистически значимо различие по отношение на фактора общо количество проследени стимули само между лица с високо ниво на невротизъм и междинната група ($F_d A_2 B_3 / A_3 B_3 = 3.34$, $p < 0.01$). При високо ниво на невротизъм е значимо по-малък броя на проследените стимули в сравнение с другите изследвани лица (фиг.2).

Фигура 2. Взаимодействие между факторите невротизъм и внимание A_1 – ниско ниво на невротизъм, A_2 – междинна група, A_3 – високо ниво на невротизъм B_3 – общо количество проследени стимули

Върху резултатите от всички 77 изследвани беше приложена и теорията за латентните черти с цел максимално чисто отделяне на група лица с ярко проявени черти на екстравертност или съответно на интровертност. Оформиха се две групи от по 10 човека. Същата теория беше използвана и за разграничаване на лица със силно изявен невротизъм–14 души и на такива с много слабо изявен невротизъм–10 души.

Бяха направени два дисперсионни анализа ANOVA 2x3 с така получените данни.

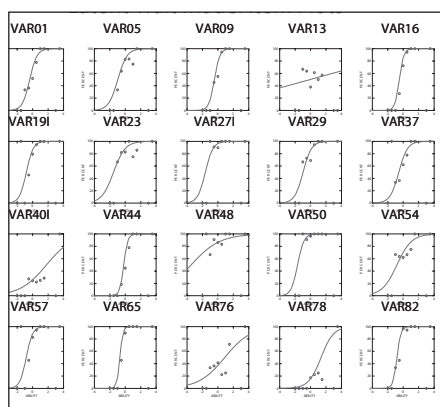
Факторите в единия анализ са: А – екстраверсия (A_1 – интроверти и A_2 – екстраверти) и В – внимание (трите фактора са идентични с описаните в горните два анализа. В другия анализ различен е само фактор А – невротизъм (A_1 – ниска степен на невротизъм и A_2 – висока степен на невротизъм). И при двата анализа взаимодействието между личностовите дименсии и характеристиките на вниманието са статистически незначими т.е между тях няма никаква корелация.

Интересен резултат, който се получи от Теорията за латентните черти е графичното представяне на силата на всеки от айтемите от скалите на Личностния въпросник по отношение на разглежданата дименсия. По-долу представям скалограмите на пълните версии на скалите за екстраверсия и за невротизъм според българската адаптация на въпросника (фиг. 3 и фиг. 4). Както се вижда на фиг. 3 от скалата за екстраверсия могат да отпаднат следните номера въпроси: 13, 40, 48 и 76. От скалата за невротизъм (фиг. 4) могат да отпаднат въпроси 46 и 52.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

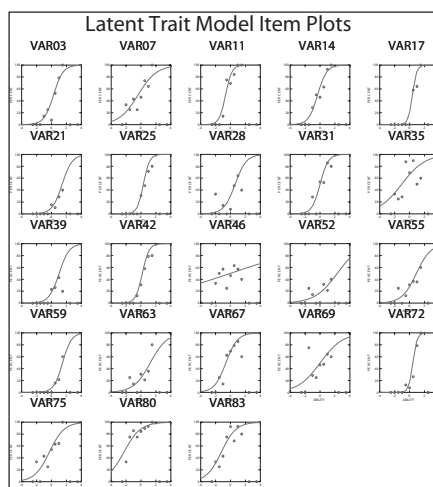
Проведеното по този начин изследване показва, че личностните характеристики екстраверсия и невротизъм не зависят от нивото на внимание на изследваното лице. Тези две дименсии трябва да се изследват и анализират независимо една от друга.

Установи се обаче, че лицата с изявена екстравертност и интровертност са способни да преработват за кратко време значимо по-голям брой стимули в сравнение с общата популация. От друга страна при високо ниво на невротизъм значително намалчва количеството на преработените стимули.

Фигура 3.

Пълна версия на скалата за екстраверсия

Фигура 4.

Пълна версия на скалата за невротизъм

Още веднъж трябва да се подчертае детайлността и точността при анализиране на резултатите с Теорията за латентните черти. С нейна помощ се определи дискриминативната сила на айтемите от всяка скала, което позволи редуциране на някои от тях поради недостатъчната им информативност.

Литература

1. Blumenthal, T.D., Extraversion, Attention and startle response Reactivity. *Personality and Individual Differences* Vol. 31(4), pp.495–503, 2001.
2. Casel, G.B., V.E.Caballo, E.G.Cueto, P.E.Cubos, Attention and reaction time differences in introversion-extraversion. *Personality and Individual Differences*, Vol. 11(2), pp. 195–197, 1990.
3. Derryberry, D., M.A.Reed, Temperament and Attention: Orienting toward and away from positive and negative signals. *J. of Personality and Social Psychology*, Vol. 66(6), pp. 1128–1139, 1994.
4. Kossovska, G., E.Nicka, Do it your own way: Cognitive strategies, Intelligence and Personality. *Personality and Individual Differences*, Vol. 16(1), pp. 33–46, 1994.
5. Mathews, A., J.May, K.Mogg, M.Eysenck, Attentional bias in anxiety: selective search or defective filtering. *J. of Abnormal Psychology*, Vol. 99(2), pp. 166–173, 1990.
6. Reed, M.A., D.Derryberry, Temperament and Attention to positive and negative trait Information. *Personality and Individual Differences*, Vol. 18(1), pp. 135–147, 1995.
7. Wallace, J.E., J.P.Newmann, Neuroticism and the facilitation of the autonomic orienting of attention. *Personality and Individual Differences*, Vol.24(2), pp. 253–266, 1998.

ПОМАГА ЛИ АНАЛОГИЯТА СЪС СЕМЕЙСТВОТО ПРИ СЪПОСТАВЯНЕТО НА РЕЛАЦИИ?

МИЛЕНА МИТЕВА МУТАФЧИЕВА

д-р, гл. ас., Департамент „Когнитивна наука и психология“, НБУ,
mmutafchieva@nbu.bg

Експериментът изследва хипотезата дали семейството, като добре позната област, може да послужи като база за аналогия и да подпомогне децата при съпоставянето на транзитивни релации между съвкупности от обекти. Резултатите потвърждават първоначалните допускания, тъй като децата от групата с аналогия се справят значимо по-добре в сравнение с тези от контролната група.

The experiment tests the hypothesis that the family as very familiar domain will improve children's performance in transitive relational mapping. The results provide experimental support of the initial thesis because the children in analogy group are significantly better than the children in control group.

Въведение

В експеримента е изследвана способността на децата да съпоставят транзитивни релации, т.е. да съпоставят две съвкупности от линейно подредени релации ($A > B > C$ и $X > Y > Z$). Защо тази способност е важна? Тя представлява интерес, защото е пряко свързана със способността да се правят транзитивни разсъждения ($A > B$; $B > C$, следователно $A > C$). Основната цел на поредица от изследвания в тази област, описана теоретично в допусканията на Халфорд [15], е да се провери възможността транзитивните разсъждения да бъдат подпомогнати от аналогия с добре позната област от ежедневието. Специфичната цел на настоящото изследване е да тества идеята, че аналогията с трета съвкупност от обекти помага на децата при съпоставяне на транзитивни релации.

Пиаже смята, че транзитивните разсъждения са конкретна операция, тъй като представляват опростена версия на дедуктивна задача, която е тясно свързана с конкретна съвкупност от обекти и обозначава прехода към по-абстрактни формални операции на дедуктивни разсъждения. Разбирането на транзитивността, според Пиаже се появява около 6–7 години [18, 19, 22]. Много изследователи поставят под съмнение това твърдение. Те демонстрират по различни начини, че в първите експерименти на Пиаже децата се провалят основно поради много голямо натоварване на паметта и че когато това натоварване от страна на задачата е намалено или елиминирано, те демонстрират способност за транзитивни разсъждения [1, 14, 21].

Противно на Пиаже и колеги [22, 18, 19] съвременните изследователи вярват, че разсъжденията по аналогия са много базисна способност и са налице от ранно детство [5, 10, 12, 15]. Като един от тях, Халфорд [15] предлага интересната хипотеза, че логиче-

ското развитие представлява развитие по аналогия в основата си и децата ще могат да решават транзитивни проблеми въз основа на аналогия с добре позната за тях област от истинския свят. „Семейството“ представлява такава добре позната за малките деца област и може да служи като отлична база за аналогия при решаването на различни задачи, включително и транзитивни задачи, задачи за включване в клас и т.н. Изследвания на Гентнер и Раттерман [6, 11, 23, 13, 20] проверяват различни аспекти на тази хипотеза и настоящата статия се опитва да хвърли допълнителна светлина на тази възможност. По-специално изследва ролята на аналогията със семейството при решаване на задачи за съпоставяне на транзитивни релации.

Прецидни изследвания

Две линии на изследвания са тясно свързани с настоящия експеримент. Гентнер и колеги [6, 23, 20] изследват *ролята на езика* и по-точно на етикетите на релациите в развитието на капацитета за съпоставяне на релации. От друга страна, Госвами [11] изследва *потенциалната роля на аналогията* в съпоставянето на транзитивни релации. В настоящото изследване е направен опит тези два подхода да бъдат обединени и обогатени.

В първата група изследвания Раттерман и Гентнер [6, 23] проверяват способността на малките деца спонтанно да съпоставят релации и доколко използването на релационни етикети може да привлече вниманието на децата към релациите. Те модифицират експерименталната парадигма, използвана от ДеЛоуч [2] и в задачата представят две съвкупности от стимули – една за детето и една за експериментатора. Всяка една от съвкупностите се състои от 3 обекта (сини пластмасови кутии), които са линейно подредени и нарастват или намаляват монотонно по размер. Експериментаторът посочва един обект от своята съвкупност, а детето трябва да намери кореспондиращия обект от неговата съвкупност. Стимулите са измислени така че да формират крос-съпоставяне, т.е. в съвкупността на детето има обект, който е същият по абсолютни размери като изборния от експериментатора и друг обект, който е със същата релативна позиция (среден в съвкупността), независимо че има друг абсолютен размер. По този начин се противопоставя повърхностното на структурно съпоставянето. Ако детето си избере обекта с кореспондиращия релативен размер (голям, среден или малък), тогава отговорът е основан на структурното сходство между двете съвкупности, но ако си избере обекта със същия абсолютен размер, тогава отговорът се основава на повърхностното сходство между двете съвкупности. Резултатите показват, че и двете възрастови групи – 3 и 4 годишни деца се затрудняват при съпоставянето на релациите (само 47% от отговорите са релационни). Децата срещат затруднения спонтанно да се фокусират върху релациите.

В следващи експерименти Раттерман и Гентнер изследват дали езиковите етикети могат да насочат вниманието на децата към релациите. Те използват етикети като „татко“, „мама“ и „бебе“ и „голям“, „среден“ и „малък“ при наименоуването и на двете съвкупности във всеки опит. Резултатите показват значима разлика между участието на децата с и без етикети. Раттерман и Гентнер заключават, че използването на познати езикови етикети подобрява участието на децата при съпоставянето на транзитивни релации. Те предполагат, че децата и възрастните използват подобни механизми за сравнение и че е налице промяна в представянето на областта, а не промяна в когнитивната компетентност. Усвояването на езика и по-специално на релационния език, е важен фактор в това развитие.

Има някои въпроси, които остават отворени след тези изследвания. На първо място, дали децата не използват стратегия различна от съпоставяне на транзитивни релации, и независимо от това имат същите резултати. Една възможна стратегия е да използват позицията на обекта и да отговарят на принципа „същата пространствена позиция“ като пренебрегват релативния размер на обекта. Тази стратегия е възможна, защото обектите нарастват или намаляват монотонно и средният по релативен размер обект от съвкупността винаги се намира в средната позиция. Раттерман и Гентнер твърдят, че тъй като предметите са поставени по диагонална, а не по паралелна линия, тази стратегия не би била възможна. От друга страна, те вярват, че монотонното нарастване на размера е важно, защото транзитивните релации са линейно подредени и ако обектите бъдат представени по случаен ред, децата ще се объркат. Друга възможна слабост на методологията е наименоването на двете съвкупности като „татко, мама и бебе“. Това дава възможност на децата да съпоставят етикети, а не релации. В този случай не е необходимо да вземат в предвид останалите обекти от съвкупността, а могат просто да запомнят коя е „мама“ в този опит.

От друга страна, Госвами [11] изследва способността на малките деца да съпоставят транзитивни релации, когато пространствените позиции и абсолютните размери на стимулите се променят систематично. В допълнение, в условието с наименоване, само експериментаторът наименоува обектите си като „татко“, „мама“ и „бебе“, като по този начин избягва вероятността детето да съпоставя етикети, а не обекти. Тя се интересува дали аналогията с позната на децата област може да ги подпомогне при съпоставянето на транзитивни релации.

Отново използва две съвкупности от пластмасови чаши, като размера на кореспондиращите обекти се променя във всеки опит. Експериментаторът избира една чаша от своята съвкупност и, за да играе в тази игра, детето трябва да избере същата чаша от неговата съвкупност. Базата за аналогия е въведена чрез приказката за „Златокооска и трите мечки“. Във втория и третия експеримент Госвами проверява дали децата ще се справят, когато двете съвкупности използват различни обекти и се променят по различни дименсии (размер в едната съвкупност и пропорции в другата) и когато релациите са представени ментално, а не са директно наблюдаеми. Резултатите демонстрират, че децата се справят успешно със съпоставянето на транзитивни релации като участието им е изключително добро, приблизително към 80–90% верни отговори при всички манипулации в първия експеримент. Вторият и третият експеримент показват, че децата на 3 годишна възраст срещат затруднения в задачата, когато обектите са различни и релациите не са директно наблюдаеми. Изследването не доказва значителен ефект на аналогията при съпоставянето на релации.

Госвами заключава, че 3 и 4 годишните деца могат да съпоставят транзитивни релации, основани на размер, дори когато обектите не нарастват монотонно и пространствените позиции на кореспондиращите обекти е различна.

Един възможен проблем на това изследване е, че трите експеримента изследват едни и същи деца и не отчитат дали има ефект на тренинга. Не е ясно дали децата биха имали същите резултати при отсъствие на предишен опит.

В резюме предишните изследвания, в противоречие с допусканията на Пиаже, откриват доказателства, че деца на 3 и 4 години могат да съпоставят релации, когато са подпомогнати от езикови етикети на релациите. Основен, все още неразрешен въпрос, остава потенциалната роля на аналогията при съпоставянето на транзитивни релации. Раттерман и Гентнер [6, 23] не откриват разлика при използването на езиковите етикети „татко, мама и бебе“ и „голям, среден и малък“. Първата група етикети представляват

база за аналогия с конкретна област на познание, докато втората група не предполага такава, а резултатите са еквивалентни. Госвами [11] също не успява да докаже, че аналогията с приказката за Златокоска може да има ефект, тъй като няма разлика между групите с и без аналогия. Тук е направен опит изследването на ролята на аналогията да продължи, като за целта е използвана подобна експериментална парадигма.

Експеримент

Целта на изследването е да провери евентуалната роля на аналогията със семейството при съпоставянето на транзитивни релации, като за целта са използвани релационни етикети. Тази идея е проверена при определени условия: когато обектите в двете съвкупности имат различни пространствени позиции и не нарастват монотонно.

ХИПОТЕЗА

Хипотезата е, че 4 годишните деца ще се правят значимо по-добре при съпоставянето на транзитивни релации, когато бъдат използвани езикови етикети „татко, мама и бебе“ в сравнение с условието, в което се използват езикови етикети „голям, среден и малък“, т.е. в допълнение към ефекта на езиковите етикети ще се наблюдава и ефект на аналогията, защото етикетите „татко, мама и бебе“ ще активират знание за областта на семейството, докато „голям, среден и малък“ представляват по-абстрактни етикети, които не биха могли да бъдат свързани с една конкретна област на познание.

ДИЗАЙН

Експериментът има междугрупов дизайн и факторът е наличие или отсъствие на аналогия:

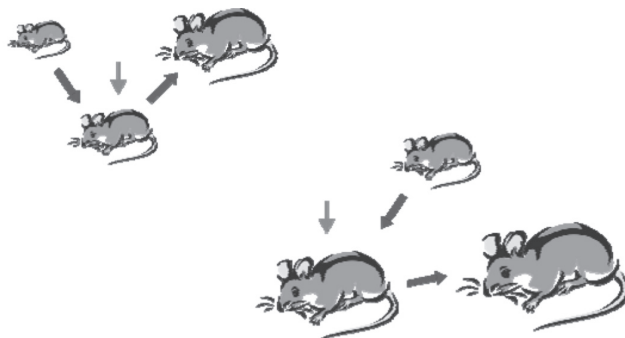
- **Условие с аналогия:** в това условие са представени пет опита за съпоставяне на транзитивни релации, където съвкупността на експериментатора е наименувана като „семейство“, а отделните обекти като „татко“, „мама“ и „бебе“. Тези етикети предполагат да се направи аналогия със семейството (инструкцията е описана в секция Процедура).
- **Контролно условие:** и тук са представени пет опита за съпоставяне на транзитивни релации, а използваните етикети са „голям“, „среден“ и „малък“. В това условие не се споменава семейството (инструкцията е описана в секция Процедура).

Зависимата променлива е броят на релационните отговори.

СТИМУЛИ

Във всеки опит се представят 6 животни от един и същи тип: 6 бухала, 6 орела, 6 лисици и т.н. Всичките 6 животни са с различни размери, с изключение на две животни, които са с еднакви абсолютни размери. Три от тези животни формират съвкупността на експериментатора, а другите три – съвкупността на детето. Във всяка съвкупност има голямо, средно и малко животно и животните с кореспондиращи размери от двете съвкупности се различава по абсолютен размер – например, най-големият бухал от съвкупността на експериментатора и най-големият бухал от съвкупността на детето са с различни абсолютни размери. Един елемент от двете съвкупности е с еднакви абсолютни размери (Фиг. 1).

Процедурата включва два тренингови и пет тестови опита за съпоставяне на транзитивни релации. Петте задачи за съпоставяне на транзитивни релации са създадени така, че да отговарят на няколко критерия: 1) вариране на пространствената конфигурация на стимулите (най-големият обект да бъде поставян в лява, средна и дясна позиция); 2) вариране на пространствената позиция на релационния отговор и на обекта с еднакъв абсолютен размер (повърхностно сходство) в двете съвкупности във всяка задача

Фигура 1.

Пример на стимулите, използвани в един опит.

ПРОЦЕДУРА

Във всяка задача са представени две триади от обекти и двете разположени на случаен принцип (а не само по монотонно подреждане на размера). По подобие на оригиналната процедура на Делуоч [2], детето наблюдава експериментатора да скрива карта под едно от животните от неговата съвкупност. Експериментаторът му казва, че може да намери своята карта „на същото място“ в своята съвкупност. Верният отговор се намира на мястото на структурното сходство: за да може да го намери, детето трябва да отговори на базата на същия релативен размер, а не на базата на еднакъв абсолютен размер (повърхностно сходство) или пространствена позиция (защото пространствената позиция в двете съвкупности се променя във всеки опит). Детето получава обратна връзка във всеки опит като получава картата, ако е дало верен отговор.

Всяко дете участва в една експериментална сесия.

Експериментът включва два тренингови опита и пет тестови опита, както е описано по-горе. В тренинговите опити експериментаторът обяснява на детето инструкцията и въпросите, които задава.

Инструкцията за тестовите опити за Контролната група е следната:

„Сега ще играем игра за скриване и намиране на карти. Аз имам три вълка и ти имаш три вълка. Виж, моите вълци са различни по големина – имам голям вълк, среден вълк и най-малък вълк. Моля те, кажи от твоите вълци кой е най-големият, кой е средният, а кой е най-малкият? Сега ще скрия моята карта под този вълк. Къде е скрита твоята карта?“

Инструкцията за Групата с аналогия е както следва:

„Ще играем игра на скриване и намиране на карти. Аз имам семейство вълци и ти имаш семейство вълци. От моето семейство най-големият е таткото, средният е майка-

та, а най-малкият вълк е бебето. От твоето семейство вълци кой е таткото, а майката, а бебето? Сега ще скрия моята карта под този вълк. Къде е скрита твоята карта?“

УЧАСТНИЦИ

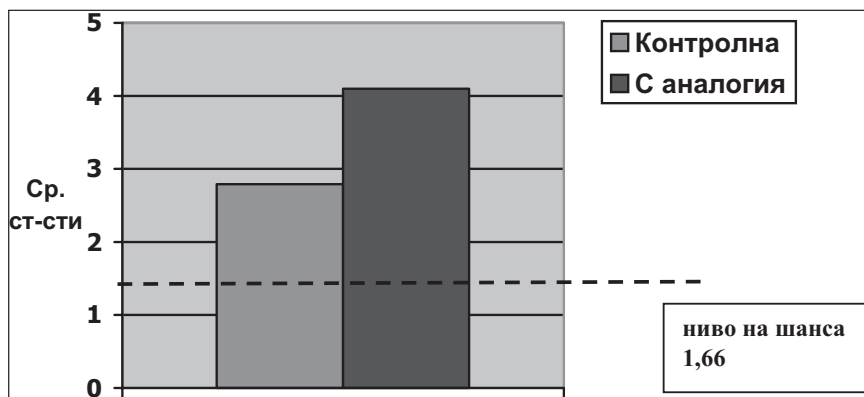
Изследвани са 40 деца, средната възраст е 4 години и 4 месеца, в диапазона от 4 години и 0 месеца до 5 години и 0 месеца. Контролната група се състои от 19 деца, а Групата с аналогия от 21 деца.

РЕЗУЛТАТИ

Данните са показани в Таблица 1, а Фигура 2 и 3 показват груповите различия. Средната стойност на контролната група е 2,79 верни отговори от максимум 5, а средната стойност за групата с аналогия е 4,10 верни отговори. И двете групи се справят значимо по добре от нивото на шанса (и за контролната група тази разлика е значима $T(18)=3,627$, $p=0,002$) като по този начин се потвърждават резултатите на Раттерман и Гентнер [23] и Госвами [11], които показват, че употребата на релационни езикови етикети подобрява участието на децата. В допълнение това изследване открива значима разлика между контролната група и групата с аналогия ($T(38)=2.844$, $p=0.007$) и демонстрира, че езиковите етикети на семейството имат по-голям ефект в сравнение с етикетите за размер.

Таблица 1:
Групова статистика

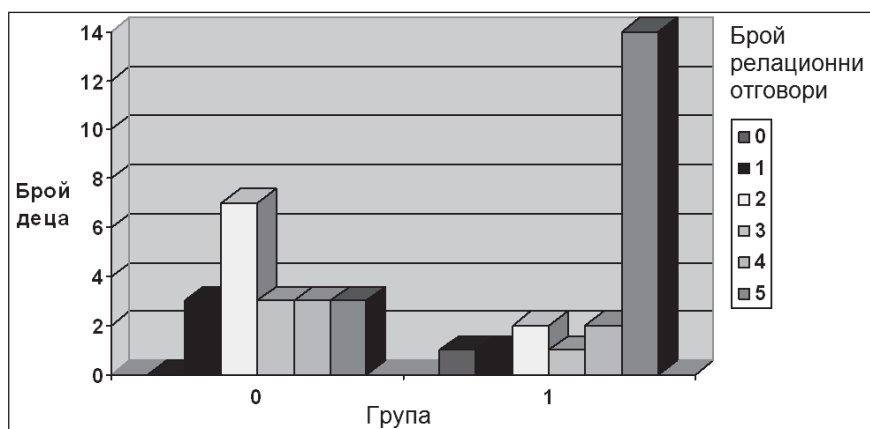
Група	Бр.	Ср. ст-сти	Ст. отклонение
Контролна	19	2,79	1,357
С аналогия	21	4,10	1,546

Фигура 2.

Средни стойности на двете експериментални групи.
 $F(1,38)=7,982$, $p=0.007$; $T(38)=-2.844$, $p=0.007$

Резултатите показват, че 55,8% от отговорите на децата от контролната група се основават на подобие на релациите, докато децата от експерименталната група дават 82% релационни отговори (ниво на шанса 33%).

Фигура 3

.Брой деца от двете групи в зависимост от използваната стратегия.

Сравнението между двете групи, представено на фигура 3, е даже по-информативно. Според него, 14 от общо 21 деца от групата с аналогия отговарят във всички случаи, основавайки се на подобие на релациите, докато само 7 от общо 19 деца от контролната група дават 2 релационни отговора от максимум 5 отговора.

Таблица 2.

Процент релационни отговори в двете групи

Група	Релационни отговори	Отговори, основани на подобие на обектите	Други отговори
С аналогия	82%	8%	10%
Контролна	54%	20%	26%

По-детайлно описание на данните е представено в таблица 2. 69,5% от всички отговори на децата са релационни и само 13% се основават на повърхностното сходство или подобие на обектите. В контролната група 54% от всички отговори са въз основа на структурното сходство в сравнение с 82% в групата с аналогия; 20% от отговорите в контролната група се основават на подобие на обектите, в сравнение с 8% в групата с аналогия. При 26% от отговорите в контролната група децата използват стратегия, различни от структурно и повърхностно сходство, в сравнение със само 10% от случаите в групата с аналогия.

ДИСКУСИЯ

Резултатите ясно показват, че децата от групата с аналогия се справят значимо по-добре в сравнение с децата от контролната група. Това потвърждава основната хипотеза на изследването – аналогията улеснява съпоставянето на транзитивни релации. Тъй като и двете условия (контролно и с аналогия) съдържат езикови етикети на тернарни релации, разликата не може да се дължи на структурата на релациите (която е еднаква), а по-скоро на съдържанието: семейството като конкретна и добре позната за децата област може да служи като база за аналогия и по този начин да улеснява съпоставянето на релации, което подкрепя предположението на Халфорд [15]. Данните показват също, че

монотонното нарастване на размера на обектите не е необходимо условие в задачата за съпоставяне на релации. Така тези резултати разширяват откритията на Гентнер и Льовенщайн [8].

Литература

1. Bryant, P.E., & Trabasso, T. (1971). Transitive inferences and memory in young children. *Nature*, 232, 456–458.
2. DeLoache, J. S. (1989). Young children's understanding of the correspondence between a scale model and a larger space. *Cognitive Development*, 4, 121–139.
3. Gentner, D. (1983). Structure–mapping: A theoretical framework for analogy. *Cognitive Science*, 7, 155–170.
4. Gentner, D., & Toupin, C. (1986). Systematicity and surface similarity in the development of analogy. *Cognitive Science*, 10, 277–300.
5. Gentner, D. (1989). Mechanisms of analogical learning. In S. Vosniadou and A. Ortony, (Eds.), *Similarity and Analogical Reasoning*, 199–241. London: Cambridge University Press.
6. Gentner, D., & Rattermann, M. J. (1991). Language and the career of similarity. In S. A. Gelman & J. P. Byrnes (Eds.), *Perspectives on thought and language: Interrelations in development* (pp. 225–277). London: Cambridge University Press.
7. Gentner, D., Rattermann, M.J., Markman, A., & Kotovsky, L. (1995). Two forces in the development of relational similarity. In G. Halford & T. Simon, *Developing Cognitive Competence: New Approaches to Process Modeling* (Eds.). Hillsdale: Erlbaum.
8. Gentner, D., & Loewenstein, J. (2002). Relational language and relational thought. In Amsel, E. (Ed); Byrnes, J.P. (Ed). *Language, literacy, and cognitive development. The development and consequences of symbolic communication*, pp. 87–120.
9. Goswami, U., & Brown, A.L. (1990). Higher-order structure and relational reasoning: Contrasting analogical and thematic relations. *Cognition*, 36, 207–226.
10. Goswami, U. (1991). Analogical reasoning: What develops? A Review of Research and Theory. *Child Development*, 62, 1–22.
11. Goswami, U. (1995). Transitive relational mappings in 3 – and 4-year-olds: The analogy of Goldilocks and the Three Bears. *Child Development*, 66, 877–892.
12. Goswami, U. (1996). Analogical reasoning and cognitive development. In H. Reese (Ed.). *Advances in Child Development and Behavior*, 92–135. San Diego, CA: Academic Press.
13. Goswami, U., Pauen, S. (2005). The effects of family analogy on class inclusion reasoning in young children. *Swiss Journal of Psychology*, vol. 64, n 2, pp. 115–124
14. Halford, G.S. (1984). Can young children integrate premises in transitivity and serial order tasks? *Cognitive Psychology*, 16, 65–93
15. Halford, G. (1993). *Children's understanding: The development of mental models*. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, Hillsdale, New Jersey.
16. Halford, G. (1998). Relational processing in higher cognition: Implications for analogy, capacity and cognitive development. In K. Holyoak, D. Gentner, B. Kokinov (Eds.) *Advances in Analogy Research: Integration of Theory and Data from the Cognitive, Computational, and Neural Sciences*. New Bulgarian University, Sofia.
17. Halford, G. (1998). Processing capacity defined by relational complexity: Implications for comparative, developmental, and cognitive psychology. *Behavioral and Brain Sciences*, 21, 803–864.

18. Inhelder, B. and J. Piaget (1958). *The Growth of Logical Thinking from Childhood to Adolescence*. New York: Basic Books.
19. Inhelder, B. and Piaget, J. (1964). *The Early Growth of Logic in the Child: Classification and Seriation*. London: Routledge and Kegan Paul.
20. Loewenstein, J. & Gentner, D., (2005). Relational language and the development of relational mapping. *Cognitive Psychology*, vol. 50, pp. 315–353.
21. Pears, R., & Bryant, P. E. (1990). Transitive inferences by young children about spatial position. *British Journal of Psychology*, 81, 497–510.
22. Piaget, J. (1971). *Biology and knowledge*. Edinburgh: Edinburgh University Press
23. Rattermann, M.J., & Gentner, D. (1998). The effect of language in similarity: The use of relational labels improves young children's performance in a mapping task. In K. Holyoak, D. Gentner, & B. Kokinov. *Advances in Analogy Research: Integration of Theory and Data from the Cognitive, Computational, and Neural Sciences*. New Bulgarian University, Sofia.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА УСЕТА И ПРЕДСТАВАТА ЗА ВРЕМЕ ПРИ ЕДНОВРЕМЕННО ИЗВЪРШВАНЕ НА ДВЕ ДЕЙНОСТИ С РАЗЛИЧНО СЕТИВНО И ДВИГАТЕЛНО УЧАСТИЕ

БОЙКО МАКСИМОВ НИКОЛОВ

доцент, д-р, катедра Психология, ЮЗУ „Неофит Рилски“

В разработката изследваме усета и представата за продължителността на конкретни двигателни актове и дейности чрез взаимовръзките „внимание — психична регулация“ при изпълнение на две различно усвоени дейности и „внимание—психична саморегулация“ при използване на усвоените вече навици и умения. Резултатите от проведените експерименти доказаха, че отсъствието на „сензорни еталони“ и „образи-представи“ за продължителността на конкретни движения принуждава хората да извършват измерването и оценката за тяхната продължителност на ниво усещане. Упражненията и най-вече наличието на ефективни обратни връзки за внасяне на необходимата корекция и регулация усъвършенстват представата за време и осигуряват впоследствие възможността (чрез психичната саморегулация) да се управлява и второ сигнално продължителността на конкретни сензо-моторни дейности. Без обучение оценяването на конкретни продължителности се извършва неточно и винаги чрез усета за време, т.е., в режим на психична регулация.

The present exploration is about the sense and notion of the duration of particular motor acts and activities by means of the connections "attention – mental regulation" in performance of two different assimilated activities and "attention – mental self control" in using already assimilated habits and skills. The results of carried out tests prove that the absence of "sensory measures" and "images – senses" about the duration of particular movements compel people perform the measuring and assessment about the duration on the level of sensation. The practice and mainly the existence of effective feed-back about introducing the necessary correction and regulation improve the sensibility of time and provides subsequently the possibility (through mental self control) to rule on the level of second-signal system the duration of particular sensory-motor activities. Without training the evaluation of particular durations is performed inexact and always by sense of time namely in conditions of mental regulation.

1. Уводни бележки

Научноизследователската работа за преосмисляне генезиса и структурата на „усета и представата за време“ в психичната регулация и саморегулация на извършваните на сензомоторно равнище дейности предполага и изисква разглеждането на човешката психика като цялостна система. Убедени сме, че едностранчивото разглеждане на психичните процеси възприятие, памет, мислене, въображение и съпровождащото ги

внимание, като следствие от традициите на психологическия функционализъм, може да се преодолее единствено като към човешката психика се подходи интегративно, а в изследователската работа се приложи **полифункционалния метод** в единство с **метода за психологически анализ на дейността ситуация** [9].

В основата на психологическото ни изследване стоят две основни положения: **Първо**, разглеждаме психичните процеси като опосредствани от изработените в хода на историческото развитие знания: оръдия на труда, знаци, символи, норми, език и т.н. **Второ**, функционалната същност на всеки психичен процес отразява, от една страна, интрапсихичната, а от друга – интрапсихичната същност на реализиращото се лично поведенение.

Все още на ниво предположение приехме, че подобни методологически предпоставки ни позволяват не само да разглеждаме човека в социален и личностен план, но и да въведем „**фактора време**“ в качеството на критерий за същността и всеобхватната цялост в дейността на човешката психика. Ще се стремим към доказателството, че **факторът време** се проявява и отразява в исторически развилата се възможност за **психична регулация** на различните по вид неусвоени (ненавични) дейности и същевременно за **психична саморегулация** – при наличие на формиращи в дълговременната памет модели (план-програми) за конкретно управленско и изпълнителско поведенение.

Използваните **методологически подходи** са извлечени от основните принципи за реализация на психичната дейност и са удачно приложени в настоящото изследване. Съобразно целта, хипотезите и подобрения методически инструментариум са оптимално използвани измервателните и обяснителните възможности на **детерминистичния, целевия, системния, информационния и подхода за поэтапното формиране на умствените действия**.

2. Цел на разработката

Поставихме си за цел да докажем експериментално, че **факторът време**, разглеждан от нас като **формирана представа** за конкретна продължителност – с уточнени **начало и край** – се превръща в механизъм, **обулавящ** не само мобилизацията на психичните процеси в различните моменти от алгоритмичната последователност на дейността, но и психичната саморегулация на извършваната на сензо-моторно равнище дейност.

Основната цел на експерименталната работа е с насоченост към доказване, че стабилното отношение в **системата „сетивно-двигателна дейност“** е в пряка зависимост от активността на **когнитивните психични процеси** и най-вече на детерминираната им позиция от възможността за активно участие и степен на изразеност на **времените механизми за психична регулация и саморегулация** на същата тази дейност. Връзката между „сетивния“ и „двигателния“ компонент на дейността ще разкрием чрез степента на формираност и процесуална изразеност на **представата за продължителността** на извършваните действия и движения.

Глобалността на изследвания проблем и постигането на така очерталата се **глобална цел** наложи диференциране на изследването в няколко **подцели**: **Първо**, експерименталната работа цели доказване, че детерминираната зависимост между компонентите на „сетивния“ и „двигателния“ компонент от експерименталната (трудната) дейност детерминира и обективните връзки на зависимост между реализиращите се психични процеси от началото до края на дейността. **Второ**, различното психично участие в латентната и моторната продължителност, при различно усвоени дейности, обуславя из-

граждането и на различни представи за продължителността на отделните психични и двигателни компоненти; **Трето:** формираната вече времева представа се превръща в механизъм за контрол и регулация на тези движения през етапа на изпълнителската (двигателната) част.

Чрез изкуствено предизвиканите ситуации и организирани на тази основа специални упражнения ще проверим възможността да се формират, развият, усъвършенстват и при необходимост да се възпроизвеждат изградените оценки за конкретни продължителности. На тази основа ще проследим, установим и обосновем съществуващите взаимовръзки и отношения между изградената чрез усещането и възприятието „представа за време“ и уменията да се управлява и регулира като следствие на това самия двигателен отговор.

В случая, ограничаваме изследването до разкриване на възможността чрез психични механизми да се регулират и саморегулират **не** всички параметри на двигателното действие, **а само неговите скоростни характеристики**. Става въпрос за възможността да се управлява латентното време на такива реакции, сензорното поле на които е свързано със зрително възприемане, а двигателното поле – с двигателен (ръчен) и устен отговор. Постигането на тази цел ще потвърди по особен начин и, че сетивно-двигателните реакции не трябва да се разглеждат единствено като елемент на сензо-моторните процеси, изискващи добре функционираща първосигнална основа, но и като характеристика на реализиращите се през латентния период психични процеси за осмисляне на необходимата информация и вземане на тази основа на управленско решение за конкретно изпълнителско (двигателно) действие. При отсъствие на информация за **петте „К“** (кога, къде, какво, как и колко ще се работи) човекът е в проблемна ситуация, взетото управленско решение е непълно и неточно, поведението се осъществява по метода на пробите и грешките.

3. Задачи за разрешаване

Скоростта и точността, като характеристики на движенията, ще разглеждаме чрез фактора време, но пречупени през призмата на способността за възприемане, оценяване и адекватно възпроизвеждане началото и края на продължителността на тези движения.

Всичко това предполага решаване на няколко организационни и изследователски задачи. Като по-съществени се очертаха следните **организационни задачи:**

- А) чрез предварителното изследване да оформим експерименталната група за провеждане на основните серии от експеримента, преследващи еднакви цели, но в различни условия на работа, а следователно и с различна възможност за психична реализация.
- Б) да подготвим и използваме такава експериментална установка, чрез възможността за изкуствено променяне на условията, от която ще може да изследваме способността за точно възприемане, измерване и оценяване на динамично променящи се продължителности.

Изследователски задачи: Ще проследим възможността за разкриване отношението усет и представа за конкретно реализирани се продължителности с психичната регулация и саморегулация на сензомоторно равнище **в зависимост:**

- А) от сложността на дейността, детерминираща различни продължителности на съдържащите се нея действия и движения, и изискваща различни управленски решения.

- Б) от наличието или отсъствието на обратни връзки, осигуряващи информация за несъответствието между предварително планирано и действително получено.
- В) от устойчивостта, превключваемостта и разпределеността вниманието по отношение на активно участващите в дейността когнитивни психични процеси.

4. Хипотеза на изследването

Основната хипотеза, доуточняваща посоката на експерименталната работа, изграждаме върху предположението, че **факторът време**, организиран чрез компонентите **усет за време** и **представа за време**, придобива за всеки професионален труд значението на системообразуващ фактор, т.е., че чрез организиращите и контролиращите си функции, той осигурява възможността за психична регулация и саморегулация, а следователно и стабилни отношения в системата „човек-трудова дейност“. Изхождаме от убеждението, че извеждането на такъв комплексен фактор, по отношение на извършваната на сетивно-двигателно равнище дейност, е възможно само ако към него се подходи от теоретичната позиция за активно реализиращата се в дейността и чрез дейността психика и същевременно, че постигането на целта под формата на предварително определени резултати, от една страна, е напълно обусловено от вида и степента на участие на **механизмите за психична регулация**, а от друга, че тяхното наличие и степен на изразеност ги превръщат в основен механизъм за **психична саморегулация** на усвоената вече дейност.

В този аспект се очертават две работни хипотези за експериментално доказване:

Работна хипотеза №1: Предполагаме, че **усетът** и **представата за време** не са заложени в готов вид у различните хора, а се изграждат в процеса на тяхното развитие като конкретни психични новообразувания. Това означава, че **усетът** и **представата за време**, като основни конструкти на човеко-времените отношения, може да придобият организираща и управляваща функция по отношение на контролираните и регулираните от психиката последователности от действия и движения единствено, когато конкретните форми за измерване на техните продължителности, са формирани в дълговременната памет във формата на конкретни надмодални образувания.

Работна хипотеза № 2. Предполагаме, че взаимовръзката, от една страна, между усета за време и психичната регулация, а от друга – между представата за време и психичната саморегулация по отношение на извършвани, оценявани и коригирани при необходимост действия и движения, се усъвършенстват на основа на специални упражнения.

5. Инструментариум и процедура на изследването

На вниманието и неговите свойства: концентрация, устойчивост, превключване и разпределеност са посветени редица трудове, засягащи различните аспекти на трудоспособността [1,11], инженерната [12], спортната [3,4], педагогическата [7,1], експерименталната психология [2,8,14], и неврофизиологията [5]. Налице са частични изследвания относно усета и представата за продължителността на отделните движения в психично регулираните сензо-моторни дейности [10].

В експеримента използваме чехословашките апаратурните тестове „Цифров квадрат“ и „Електронен часовник“ [12]. Още в сондажните изследвания се стремяхме към създаване на ситуация, в която ясно да проличи, че изискването да се извършва и втора

допълнителна дейност ще снижи значително качеството на основната дейност. Затова се наложи да усъвършенстваме функционалните възможности на апаратурните методи: а) за цифровия квадрат направихме допълнително две „сензорни полета“, чрез което осигурихме реализацията на още две, идентични по съдържание, но степенувани по сложност допълнителни дейности; б) за електронния часовник направихме специален куплунг, чрез който изолирахме външния говорител и осигурихме възможността звуковите дразнителни да се възприемат чрез плътно прилепнали на ушите слушалки.

Чрез първия етап, който за нас имаше „пробен“ характер, целяхме да подберем за основната част на експеримента студенти, притежаващи приблизително еднакви възможности за извършване на дейности с едни и същи изисквания.

Основната дейност, която трябваше да се извърши през този етап и чрез резултатите, на която през втория етап проследяваме възможността за разпределяне на вниманието при усложнени условия, реализираме чрез следната **експериментална ситуация**: Изследваният е с плътно прилепнали на ушите слушалки. Той трябва да брои наум генерираните от електронния часовник звукови дразнителни, а накрая да произнесе на глас общия им брой. Дейността е елементарна за хора от изследваната популация: стимулите са с еднакви честотни характеристики (височина и продължителност) и се експонират през еднакъв интервал от време.

Още при първия опит всички ИЛ решиха правилно задачата, т.е., преброиха точно подадените за възприемане звукови дразнителни. Независимо от това повторихме опита, с което целяхме да избегнем моментите на налучкване, както и да се убедим, че тази дейност е позната за всички участници в експеримента, че не изисква особена концентрация и устойчивост на вниманието, а следователно и, че мисловната активност, характеризираща психичната регулация, е слабо изразена. През втория етап на експеримента, изисквахме да се извършват три не съвсем чужди, но не прилагани в ежедневната практика дейности. Информацията, с която се работи и на чиято основа се вземат управленските решения, е една и съща. Различният алгоритъм за осъществяване на еднаквите за трите дейности моторни актове предопределя степенуването им по сложност.

На реакционния панел разполагаме последователно в три различни варианта като цвят и подредба цифрите от 1 до 25. На всяка цифра съответства бутон за фиксиране на двигателния акт. **Първата дейност**, която трябва да се извършва (допълнително към основната) се свежда до търсене на черните цифри в тяхната възходяща последователност, а самото откриване се осъществява чрез фиксиране (натискане) на съответния бутон. **Втората дейност** изисква да се търсят червените цифри в низходяща последователност (от 25 до 1), а при третия вариант – първа и втора дейност се извършват с последователно **с превключване на вниманието** от една към друга, т.е., откривайки черната цифра 1, изследваният трябва да пренасочи вниманието си и да реагира с бутон на откритата червена цифра 25; След откриване на черна цифра 2 следва задача за откриване на 24 червена и т.н. Обемът на задачите и при трите варианта е 25. Всяко грешно действие се регистрира от брояч за допуснати грешки и се предупреждава за неговото наличие със звуков дразнител. Специфична характеристика на експерименталната установка, извикваща необходимостта за **устойчивост на вниманието по отношение на кратковременната оперативна памет** е, че не може да се премине към следващата задача, докато не е решена правилно предходната. Информация за необходимостта от вземане на коригирано управленско решение е обратната връзка във вида на звуков дразнител. След откриване на последната цифра от съответния вариант апаратът спира автоматично и чрез индикатори се отчитат резултатите по **показателите** за действително изразходваното за работа време, обемът извършена работа и броят допуснати грешки.

На основа на данните от времената за всеки отговор поотделно изчисляваме усреднената стойност (X), средно квадратичното отклонение, а чрез дисперсионните отношения проследяваме значимостта на различието между резултатите от различните дейностни ситуации. На основа на данните от **субективните оценки** за общата продължителност на всеки вариант от дейността поотделно изчисляваме стойността на отклоненията в плюс или минус от обективно изразходваната за това продължителност, а чрез усреднената стойност на тези оценки, чрез средно квадратичните отклонения и дисперсионните отношения проследяваме значимостта на различията между субективните оценки и действителното общо време за всяка серия. Тази характеристика на усета и представата за време е в зависимост от **сложността на дейността** (изискването да се извърши в различните серии постоянен обем работа и с еднакво двигателно участие, но с различия в алгоритмическата последователност на отделните перцептивни действия, неминуемо се отразява на единичната и общата продължителност за извършване на дейността в различните серии).

Усетът и представата за време и взаимовръзките им с разпределеността на вниманието и **кратковременната оперативна памет** в психичната регулация и саморегулация при извършване на две дейности едновременно проследяваме чрез промяна в психичните условия за трудова реализация. Чрез промяна на водещото звено в отношението „обем извършена работа—време за изпълнение“ различните характеристики на показателя „време“ дават възможност за интерпретация на когнитивното психично участие в дейност с едно и също и различно сензорно и двигателно участие. Първоначално константна величина е обемът работа, който трябва да се извърши, а показателят „време“ и свързаните с него усет и представа за продължителността както на отделните двигателни актове, така и за общата продължителност, се явява в позицията на проследявана променлива величина. В следващия етап от експеримента „времето за работа“ е постоянна величина (усреднената стойност на времето, за което е извършена цялата работа от предходния вариант, но за това изследваните на са информирани) и на тази основа се проследява количеството и качеството работа, която изследваните съумяват да извършат.

Различните **изисквания** водят и до различни **установки** за скоростна реализация, но веднага възниква въпросът: как това ще рефлектира върху субективната оценка за продължителността на работа по отношение на една и съща времева величина? Отговорът на този въпрос частично отговаря на въпроса: как се осъществява управлението на продуктивността от дейността или продължителността, необходима за извършване на същото това количество работа? Чрез усета за време, или съществуват у хората образи-еталони за измерване, оценяване и сравняване на конкретни времеви отрязъци. Различието в стойността на отклоненията на субективните оценки (занижени или завишени) характеризират, от една страна, изследваните лица като „недооценяващи“ или „преоценяващи“ конкретни продължителности, а от друга – разкрива равнището, на което се извършва тази оценка.

В „сондажния експеримент“, след съответното инструктиране всички изследвани „отработиха“ по един път и трита варианта от Цифровия квадрат, явяваща се втора допълнителна дейност. Различието в получените времеви показатели (Таблица № 1), както и наличието на допуснати грешки, е показател не само за различието в скоростта на реагиране, явяващо се следствие от различието в сложността на отделните варианти на тази дейност, но и за това, че „съставящите“ дадената дейност отделни движения не са все още автоматизирани.

Извършената допълнителна статистическа обработка на събрания емпиричен материал за всеки от различните варианти на скоростна реализация разкри, че всички

извадки от резултатите на жените **поотделно**, по отношение на показателя „усреднено общо време“, са от генерални съвкупности с равни дисперсии (S). Същата проверка при изследваните мъже разкри визуално различие за резултатите от първа и трета серия. С различни дисперсии за всички дейностни ситуации се оказаха и сравнените данни от извършените дейности между мъжете и жените. Това наложи допълнителна проверка, чрез $T_{кр}$ на Стюдънт, за разкриване статистическата значимост между тези различия. Фактът, че разликата между разглежданите резултати на двете популации изследвани лица за отделните дейностни ситуации **не е статистически значима**, ни позволи да обединим жените и мъжете в една група и на тази основа да проведем следващия етап от експеримента.

Таблица № 1

Статистически характеристики на показателите „време за работа“ и „брой допуснати грешки“ от трите варианта на дейностна реализация с апаратурния тест „Цифров квадрат“

Статистически показатели:	Мъже (N = 30)			Жени (N = 31)		
	Серия (дейностен вариант за търсене и реагиране на откритото число):					
	Черни: от 1 до 25	Червени от 25 до 1	Черни и червени смесено	Черни: от 1 до 25	Червени от 25 до 1	Черни и червени смесено
$X_{вр.}$	36.48	46.87	75.46	37.34	51.29	74.28
S	52.31	72.49	131.11	101.6	120.78	167.66
$\sigma_{вр.}$	7.23	8.51	11.45	10.07	10.99	12.94
$X_{гр.}$	0.1	0.23	0.33	0.06	0.35	0.48
$X_{1вр.}$	1.45	1.87	3.01	1.49	2.05	6.70

Легенда: $X_{вр.}$ – усреднено общо време за решаване на всички 25 задачи; $X_{гр.}$ – усреднен брой грешки, допуснати за 1 човек; $S_{вр.}$ – дисперсията и $\sigma_{вр.}$ – средно квадратичното отклонение са по отношение на $X_{вр.}$; $X_{1вр.}$ – усреднено време за решаване на 1 задача.

От изследваните до тук 30 мъже и 31 жени подбрахме 50 човека (25 мъже и 25 жени), показали най-добри и в същото време приблизително еднакви възможности по отношение на показателите „общо време за извършване на дейността от отделните серии“ и „брой допуснати грешки“. За по-голяма сигурност, че няма да получим някакви „фоновни“ смущения през втория етап на експеримента, произтичащи от неразбрана същност на допълнителната дейност, всички от така оформената работна група направиха по още пет „проби“ по всички варианти от Цифровия квадрат. Таблица № 2 илюстрира значителното различие между първоначалните резултати (Таблица №1) и тези след тренировъчния период. От една страна, значително се повиши скоростта на работа (намали се общото време за извършване на дейността), а от друга – се постигна напълно безпогрешна работа. На основа на тези статистически показатели ще сравняваме дейността от втория етап за трите серии от Цифровия квадрат при едновременното възприемане (чрез слушалките) и на звукови дразнителни. За всички изследвани лица и за всички серии броят на експонираните за възприемане и преброяване звукови дразнителни е **26**, но това не се съобщава предварително на изследваните лица.

Таблица № 2

Статистически показатели за трите серии от изследването с апаратурната методика „Цифров квадрат“ след тренировъчния период

Серия (вид дейностна ситуация)	Статистически показатели:			
	$X_{вр}$	$S_{вр}$	$\sigma_{вр}$	$X_{гр}$
Черни от 1 към 25	28.47	45.28	6.72	0
Червени от 25 към 1	33.34	50.34	7.09	0
Смесено търсене	47.13	71.18	8.43	0

Изискването да се извършат двете дейности едновременно затрудни изключително изследваните лица. Това ясно се вижда чрез изнесените в Таблица № 3 статистически показатели по отношение на характеризиращите скоростта на работа времеви резултати и брой допуснати грешки.

Увеличеното общо време за извършване на константния обем работа от 25 задачи, както и увеличените средно време за решаване на една задача, дисперсията, средно квадратичното отклонение и броят на допуснатите грешки за трите серии от цифровия квадрат, но извършвани в комбинация с допълнителната дейност за възприемане, преброяване и запомняне броя на звукови дразнители (Таблица №3), разкриват не само усложнените изисквания и условия за действителната реализация на вниманието по отношение на зрителното възприятие и кратковременната оперативна памет, но и необходимостта от активна психична регулация за постигане на синхрон между двете дейности.

Таблица № 3

Статистически показатели за трите серии от изследването с Цифровия квадрат, плюс втора дейност, свързана с възприемане и преброяване на звукови дразнители

Серия (вид дейностна ситуация)	Показатели:						
	$X_{вр}$	$S_{вр}$	$\sigma_{вр}$	$X_{гр}$	Бр.изсл., преброили по-малко от 26	Бр. изсл., преброили повече от 26	Всичко изсл. лица
Черни от 1 към 25	59.04	217.27	14.74	0.9	23	27	50
Червени от 25 към 1	76.28	348.58	18.67	1.72	24	26	50
Смесено търсене	114.16	792.21	28.14	4.72	30	20	50

Дисперсионното отношение, получено от резултата при самостоятелното извършване на 1 серия от цифровия квадрат и този при комбинираното ѝ извършване с възприемане на звукови дразнители ($F = 4.79$); за вторите серии ($F = 6.92$) и за третите серии ($F = 11.12$) са по-големи от $F_{табл.}$ (2.24 при 99% гаранционна вероятност). Освен това, съществени са различията между резултатите от 1 – и 3-,и между 2 – и 3 – серия при едновременното извършване на двете дейности. Рязкото увеличаване броя на допуснатите грешки при работа на цифровия квадрат, както и фактът, че никой не успя да възпроизведе точния брой на експонираните звукови дразнители, са показатели, които наред с времевите данни характеризират вниманието откъм степента му на разпределеност и необходимостта от психична регулация на едновременно извършваните дейности.

Таблица № 4

Усреднени стойности на субективните оценки за действителното време за работа в различните варианти от дейността с Цифровия квадрат, % на случаите и стойност на съответните отклонения

Оценявана времева стойност за отделните серии в сек.:	Субективни оценки в секунди; Отклонения от оценяваната стойност; % случаи:			
	Занижена (-)	Завишена (+)	Обобщена	Точна
Черни цифри: От 1 към 25 59.4 сек	40 сек. -19.04 сек 8%	120 сек +60.96 сек. 12%	-	-
Червени цифри: От 25 към 1 76.28 сек	60 сек -16.28 9%	180 сек +73.72 сек 24%	-	-
Смесено търсене 114.16 сек.	100 сек. -44.16 сек 15%	300 сек. +185.84 сек. 32%	-	-
Общо:	Занижили: 32% + Завишили 68% = 100%			

Допълнителното изискване да се измерват и оценяват продължителностите за извършване на еднаквата по обем, но различна по съдържание работа от различните варианти се оказва непосилна задача за изследваните лица. Няма нито един случай, оценява точно продължителностите от собствените си изпълнения за трите варианта работа. Таблица № 4 разкрива следната тенденция. Болшинството от случаите (68 %) имат **завишена оценка** по отношение на действителното време за работа, с отклонения в плюс за 1-, 2 – и 3 – серия съответно с +60.96с., 73.72с. и 185.84с. Когато изпитваните трябваше да възпроизведат тези продължителности такива, каквито са ги оценили, т.е., да извършат двете дейности със същото съдържание, но за оцененото от тях самите време 120с., 150с. и 300с. се оказва, че те продължават да работят със създаденото вече темпо. Резултатите им се различават, но несъществено от доверителния интервал на усреднената стойност на времето за работа, в които са попадали преди това. Аналогични, по отношение на грешност и противоположни, по отношение на завишеност са оценките на останалите 32% от изследваните. **Занижената** им оценка е с отклонение в минус от усреднената стойност е и значително по-малка като грешка от групата на „завишаващите“. Но когато трябваше да възпроизведат оценените продължителности за 1-, 2 – и 3 – серия като 40 с., 60 с. и 100 с., те също показваха резултати, сходни с усредненото време от предишните режими на работа.

Този факт красноречиво потвърждава предположението, че отсъствието на представни образи за продължителността на конкретни движения принуждава хората да извършват оценката на ниво **усещане**. Тази завишена или занижена оценка (обикновено грешна) може да бъде постепенно коригирана, но за това са необходими голям брой упражнения и най-вече наличието на сетивни критерии и ефективни **обратни връзки** за внасяне на необходимите корекции и регулация. Без специално „обучение“ измерването, което ще се извършва след грешно оценяване ще бъде също грешно.

В потвърждение на тези мисли са и резултатите от дейността с изискване да се работи при константно време. Изискването да се провери какъв обем работа ще може да се извърши за предварително определено време поставя изпитваните най-малко в състояние на неизвестност и тревожност. Мисълта, че „времето е ограничено“, а трябва да

се извърши максимум работа с минимум грешки, кара изпитваните (по техни изказвания) да бързат много повече. Тук се проявява парадоксът: ускореният до „припряност“ темп на работа, при извършване на неусвоени трудови движения, е причина за допускане на повече грешки, а необходимостта за тяхното коригиране се отразява като цяло в намаления обем работа. Отсъствието на сетивни еталони и представни образи е причина изпитваните да не могат чрез субективно измерване (без подръчни измервателни средства на времето) и оценяване да извършват фиксирането на отделните 25 задачи като продължителности с конкретни начало и край. Големината на тази продължителност се определя от големината на интервала, който изпитваните трябва да поддържат в рамките на предварително определените 4 сек. Тази продължителност е достатъчно голяма и позволява чрез ефективна концентрация, устойчивост и най-вече превключване и разпределение на вниманието да се управляват завършващите двигателни актове на основа на осъществили се процеси на търсене, идентификация и вземане на управленческо решение при преминаване от една задача към друга, но само откъм съдържателната страна на дейността. Всички изпитвани успяват да решат правилно задачите в необходимата възходяща, низходяща или смесена последователност, но извършването на ниво усещане управление на интервалите между тях се осъществява неточно. Всичко това е потвърждение за необходимостта от дълъг процес на обучение и ефективна корекционна работа (по принципа на правите и обратните връзки) за усъвършенстване на съществуващия усет за време и формиране на представи за конкретни продължителности.

В трета серия механизъмът на търсене се усложнява. ИЛ трябва с превключване на вниманието да търси ту черна, ту червена цифра и то в различна последователност, и да реагира със съответните им бутони. Макар че цифрите от таблицата са неизменни, възникващата при всяка задача ситуация (след намиране на поредната цифра) се променя: след намиране на поредната цифра от един цвят тя веднага загубва своята актуална роля на сигнал, т.е., от обект на търсене се превръща в излишен материал, пречка за втората дейност. ИЛ се оказва пред необходимостта не само да превключва своето внимание от един обект на друг, но и непрекъснато да се абстрахира от тях, след като престанат да притежават целева стойност.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Може да обобщим, че необходимостта от активно превключване и разпределение на вниманието за оптимално извършване на двете дейности, явно произтича от различното сензорно участие и завършващите двигателни актове: едната дейност изисква слухова, а другата – зрително възприемане на информацията, която прекодирана в умствен план и за двете дейности се превръща в числителни бройни. От друга страна, дори самостоятелното извършване на всеки от вариантите на цифровия квадрат модела превключването на вниманието и дава възможност да се сравнява продуктивността при различните нива на сложност: първо, при обикновено изпълнение на дейността (1 и 2 серия) и изпълнението на дейността чрез превключване на вниманието, според изискванията на трета серия (комбинирано). Големият брой допуснати грешки в трета и четвърта серия са следствие от завишените изисквания за максимална устойчивост на вниманието по отношение на кратковременната оперативна памет.

Многократните упражнения доведоха до значително намаляване на допусканите грешки и средното време, необходимо за решаване на една задача. Това характеризира степента на увеличени възможности за разпределяне на вниманието, а следователно и намалените изисквания за активна психична активност по време на дейността реали-

зация. Възможността за бързото превключване на вниманието от един обект на друг в една дейност, както и между отделните дейности, от една страна, се увеличава с увеличените възможности за „разпределеност“, характеризиращи и изградените човеко-времени отношения по отношение на конкретната сетивно-двигателна дейност. От друга страна, това е надеждна предпоставка за извършване на дейността в режим на психична саморегулация.

Доказа се правотата в очакването; че **усетът на време е особено звено** между психичната регулация и саморегулация. Тази междинност не е произволна, а се явява съществена за дейността стратегическа позиция. **При неувоените дейности психичната регулация** се осъществява на ниво усещане и формирането на усет за време е цел на психичната регулация. Но веднъж формиран и превърнал се в представа, той се оказва в позицията на основен механизъм за **психична саморегулация** на същата дейност, която впоследствие, ще предопределя и стратегията на поведенска реализация, но на по-високо професионално равнище.

Литература

1. Гальперин П.К проблеме внимания. Хрестоматия по вниманию. М., 1976.
2. Гальперин П., С.А. Кабыльницкая. Экспериментальное формирование внимания. М., 1974.
3. Генов Ф. „Въпроси на физическата култура“. С., 1975/2
4. Генов Ф. „Психология“, 1980, / 2.
5. Дубровинская Н.В. Нейрофизиологические механизмы внимания. Л., 1985.
6. Левитов Н.Д. Психология на труда. С., 1969.
7. Левитина С.С. Можно ли управлять вниманием школьника? М., 1980.
8. Мечков К. Три методики за изследване на вниманието. „Психология“. 1987/ 4.
9. Николов Б. Интегративни компоненти на психичната дейност. Благоевград, 2000.
10. Николов Б. Категорията време в научните изследвания по психология. Благоевград, 1995.
11. Николов Б. Психологически аспекти на трудовата дейност. Благоевград, 2000.
12. Николов Б., Г. Енева. Ръководство за работа с апаратура за психологически изследвания. Благоевград, 1985 (1991).
13. Пиръов Г., Тр. Трифонов, Д. Йорданов, Ст. Минкова. Инженерна психология. С., 1972.
14. Пиръов Г., Ц. Цанев. Експериментална психология. С., 1973. М., 1974.

ВЪЗПРИЯТИЕТО НА ИЗПРАВЕНИ И ОБЪРНАТИ ЧОВЕШКИ ЛИЦА: АНАЛИЗ НА ДВИЖЕНИЯТА НА ОЧИТЕ

ИВО ДАВИДОВ ПОПИВАНОВ*, СТЕФАН МАТЕЕВ МАТЕЕВ**

* Департамент по Когнитивна наука и психология, НБУ;

Институт по Невробиология, БАН; popivanov@students.nbu.bg

**Департамент по Когнитивна наука и психология, НБУ;

Институт по Невробиология, БАН, mateeff@dir.bg

Лицето е една от най-важните опори, които използваме за да разпознаем или идентифицираме даден човек. Интересен факт е, че тези процеси са силно затруднени (а понякога дори невъзможни), ако лицето, което гледаме, е обърнато (inverted). Т.е. възприятието ни за едно лице много зависи от ориентацията му – дали то е изправено (очите са над устните) или е обърнато (устните са над очите). Когато разглеждаме дадено изправено лице, погледът ни обикновено се спира само върху някои основни негови елементи. Почти всички фиксации са в областите около очите, носа и устата. Според повечето автори фиксации са на различни места, когато разглеждаме обърнати лица. Целта на настоящото изследване е да определи доколко ефектът на обърнатите лица (Face Inversion Effect) се проявява при задача за намиране на сходството между две лица. На участниците са представени снимки на лица по двойки, които са или изправени, или обърнати. Задачата им е да оценят доколко двете лица си приличат по 5-бална скала. Докато участниците разглеждат лицата в двойката, техните очни движения се записват от неинвазивна система за проследяване на погледа. Намерени са значими разлики както в продължителността, така и в локализацията на повечето фиксации в зависимост от ориентацията на лицата.

The face is one of the most important cues for recognition or identification of a person. Interestingly, this process is very obstructed (if not impossible) if the face we are watching is inverted. Thus, our perception of a given face depends very much on its orientation – i.e. upright (the eyes are above the mouth) versus inverted (the mouth is above the eyes). When we are looking at an upright face, we fixate only several particular elements. Almost all our fixations are in the areas of the eyes, the nose and the mouth. According to most of the authors, we fixate in a different way when we look at an inverted face. This study was aimed at studying the Face Inversion Effect when a similarity judgment task is performed. Pairs of upright or inverted photos of faces were presented to the subjects. Their task was to judge the similarity of the faces by a 5-point Likert scale. During observation, the eye movements were recorded by a non-invasive eye-tracking system. We found significant differences in duration as well as in the localization of most of the fixations, depending on the face orientation.

Лицето е един от най-достъпните и най-естествените елементи, които използваме при идентифицирането на хората. В ежедневието си обикновено виждаме много физиономии и някои от тях са ни познати, а други – не. Често, а понякога дори и спонтанно,

оприличаваме лицата едни на други, търсим общите им черти или пък това, с което се различават. Всъщност това представлява задачата за намиране на сходство между лица.

За начина, по който хората разглеждат лица се знае много. Отдавна вече е известно, че погледът ни обикновено не блуждае хаотично из цялата физиономия, а се спира на точно определени елементи от нея (именно очите, носа и устата) [4, 5, 6]. В по-ранно наше изследване със стимули схеми на лица – чрез метода на *многомерното скалиране* – беше показано, че тези елементи са водещи при извършване на задачи за намиране на сходство или за оценяване на привлекателността на лицата [2].

Смята се, че лицето се възприема по специален начин (в сравнение с другите обекти), тъй като неговото разпознаване е най-добро само при определена ориентация – когато то е изправено (upright, т.е. очите се намират над устата) [1, 4, 10, 11]. Това всъщност е ориентацията, в която ние най-често виждаме лицата и като че ли сме нагодили възприемащата си система именно към нея.

Сред изследователите има спорове доколко очните движения са различни при различно ориентираните лица (изправени – upright и обърнати – inverted, при които устата се намира над очите, напр. виж *Фиг. 3В*) [5]. Все пак повечето от тях откриват разлики, които са в посока на това елементите около устата при обърнатите лица да се гледат сравнително по-дълго, отколкото при изправените [3, 5, 7]. Според тези автори, съществува тенденция да гледаме по-дълго в горната половина на лицето, когато то е изправено. Вероятно тази стратегия се проявява и отчасти при обърнатите лица, при които обаче в горната половина не са очите, а са устата и брадичката [3].

В повечето изследвания, ефектът на обърнатите лица (Face Inversion Effect) се демонстрира чрез задачи за запаметяване или за съпоставяне на лица (matching) [1, 5]. Тъй като задачата, която се поставя пред един наблюдател, влияе върху стратегията, която той използва при оглеждането [напр. 9], ние решихме да изследваме влиянието на обръщането на лицата върху стратегията на оглеждане при оценка на сходство. Тази задача е по-сложна от простото различаване на еднакви срещу различни лица.

Целта на настоящето изследване е да провери доколко стратегиите на движение на погледа при оценка на сходството между две лица се влияе от пространствената ориентация на физиономииите (т.е. дали те са изправени – upright, или са обърнати – inverted). Сравнявахме *времето за отговор* (Response Time – RT) при двете условия, както и някои променливи, описващи очните движения (*брой на фиксации* и *цялостно време за гледане*) в определени области.

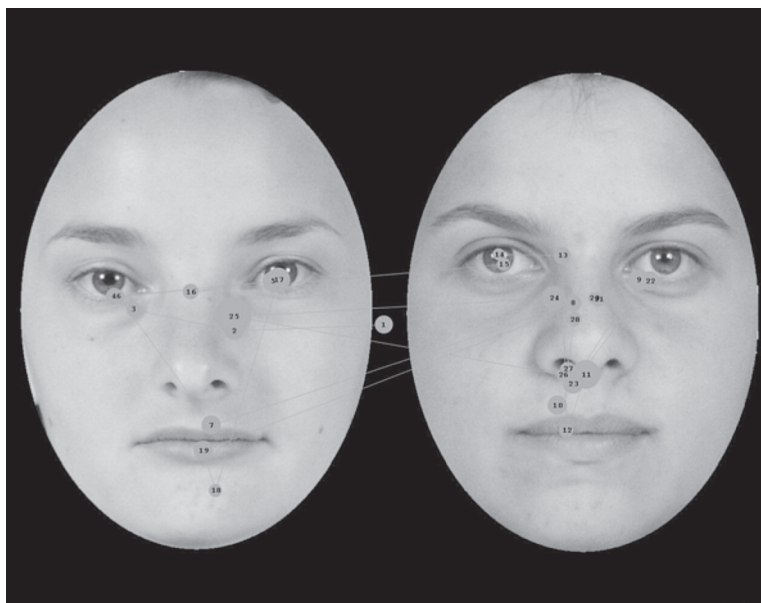
Тъй като възприемането (разпознаването) на лицето е силно затруднено, когато то е представено като обърнато [1, 4, 10, 11], очакваме в този случай да се проявят допълнителни стратегии при изпълнението на задачата. Предполагаме, че участниците ще удължат времето си за отговор и ще разглеждат по-внимателно лицата, спирайки се и на по-второстепенни елементи.

Метод

Стимулите представляват 16 двойки цветни снимки на женски лица. Самите снимки, от които са конструирани стимулите, са взети от базата със снимки на човешки лица NBU Faces DataBase [8]. Използвани са само снимки на българки на възраст между 17 и 19 години. Снимките са изрязани с овална маска, така че се вижда само лицето без да се показва косата, ушите и врата. Размерите на лицата са съответно около 16 cm – ширина и 21 cm – височина и са представени на стандартен TFT монитор с големина 17"

и разделителна способност от 1280 x 1024 рх. Пример за една от стимулните двойки е показан на *Фиг. 1*.

Стимулните двойки са разделени на случаен принцип в 2 групи, като едната се появява като изправени лица (upright), а другата – като обърнати (inverted). По този начин във всяко от двете условия на експеримента има по 8 двойки лица и нито едно лице не се повтаря. Това е направено с цел да се избегне евентуалното влияние на запаметяването на лицата върху изпълнението на задачата.

Фиг. 1

Пример за двойка лица, представяни в условието за изправени лица. Със свързани точки са показани местата на фиксациите на очите от едно изследвано лице.

Участници са 18 мъже на средна възраст $\bar{A} = 23.6$ г. ($SD = 4.7$), повечето от които са студенти в НБУ. Всички те са с нормално или коригирано до нормалното зрение. Те получиха награда – кексче за участието си в експеримента.

Апаратура. Стимулите се представят на TFT монитор, вграден в неинвазивен уред за проследяване на очните движения (Eye-Tracker) Tobii 1750. Той работи с точност във времето 20 ms, а пространствената му грешка е между 0.25 и 0.5 градуса зрителен ъгъл. Софтуерът на Tobii позволява да се следят фиксациите в предварително зададени зони на интерес (Areas Of Interest – AOI) върху стимулите.

Процедура. Всяко лице преминаваше и през двете условия на експеримента, прави и обърнати физиономии (within-subjects design). Това е подходящо, тъй като измерваните зависими променливи (а именно време за отговор и очни движения) имат голяма вариация сред изследваните лица. Този дизайн налага и това да не използваме едни и същи стимули в двете условия, тъй като се знае, че лицата могат да бъдат запаметени много бързо [9] и това би могло да окаже някакво влияние върху изпълнението на задачата.

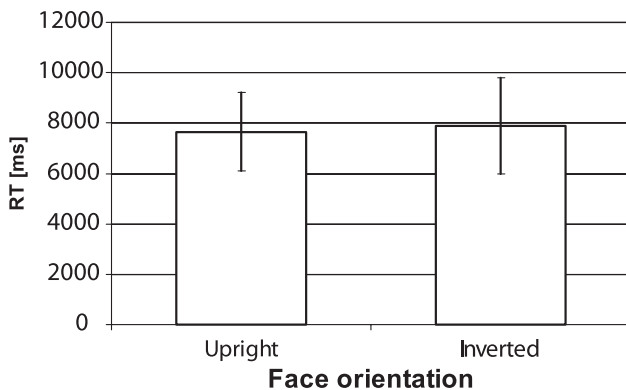
Експериментът се провежда в 2 отделни блока за двете условия. Поредността им е балансирана сред изследваните лица. И в двете условия (изправени и обърнати лица), участниците са инструктирани да оценяват доколко си приличат двете лица от двойката използвайки 5-бална скала (от 1 – „Никак не си приличат“, през 3 – „Колкото си приличат, толкова и не си приличат“ до 5 – „Много си приличат“).

Всеки от двата блока се състои от по 8 проби (trials). Пробата започва с *фиксационно кръстче* в средата на екрана за 1 с. След това се показва двойката лица, която стои на екрана, докато изследваното лице натисне бутон от клавиатурата, определящ оценката му. През цялото време, докато стимула е на екрана, се записват очните движения. За да се стартира следващата проба (trial), участникът трябва да натисне бутона „Space“ на клавиатурата.

Резултати

Както споменахме по-горе, обработени бяха данните от *времената за отговор* (RT) и от *броя фиксации* (Number of Fixations) и *цялостното време за гледане* (Total Fixation Time) в определени зони от лицата.

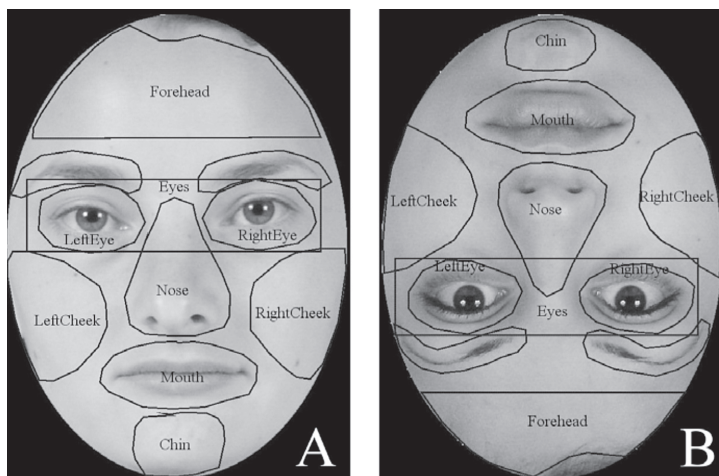
Резултати от времето за отговор. Въпреки очакванията ни за по-дълго време за гледане при условието с обърнати лица, се оказа, че то не се различава значимо от времето за отговор в другото условие – $t(17) = -0.35, p = 0.73$. Средното време за отговор в условието с изправени (upright) лица е $\langle RT_U \rangle = 7658$ ms, а в условието с обърнати лица (inverted): $\langle RT_I \rangle = 7897$ ms (виж Фиг. 2).

Фиг. 2

Усреднени времена за отговор от всички участници с техните 95 % доверителни интервали за двете условия на експеримента: изправени (upright) и обърнати (inverted) лица.

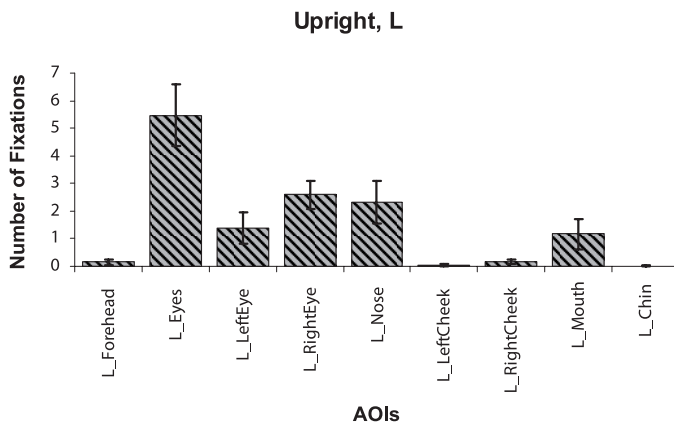
Резултати от очните движения. Върху всяко лице са избрани 11 зони, в които следим очните движения (Фиг. 3). Тези зони са свързани с основните елементи от лицето. Както споменахме в увода, някои от тях са много по-често фиксирани (напр. очите, носа и устата) от други.

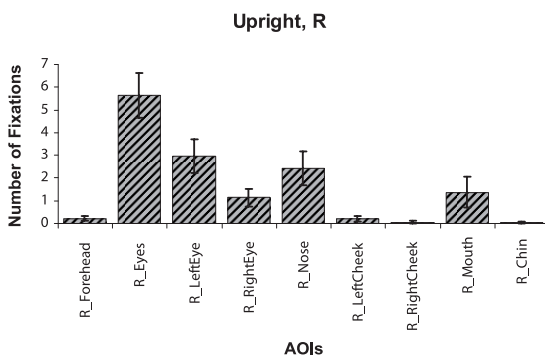

Фиг. 3

Зони (Areas Of Interest – AOI) от лицето, в които се следят фиксациите. А: зони при изправено лице; В – зони при обърнато лице. (Означенията за ляво и дясно винаги са спрямо гледната точка на наблюдателя.)

Проведохме ANOVA за повторни измервания (Repeated Measures), за да проверим дали има разлики в разглеждането на лявото и дясното лице в двойката. И за двете условия получихме сходни резултати – липса на статистически значима разлика в броя фиксации (изправени: $F(1; 17) = 2.2, p = 0.15$, обърнати: $F(1; 17) = 0.02, p = 0.89$) и в цялостното време за разглеждане (изправени: $F(1; 17) = 1.7, p = 0.20$, обърнати: $F(1; 17) = 0.17, p = 0.69$) за лявото и дясното лице в двойките. В по-задълбочения анализ, обаче открихме разлика в разглеждането на левите и десните лица. Оказа се, че левите очи на десните лица и десните очи на левите лица се гледат значимо повече от другите (Bonferoni post-hoc test $p < 0.05$). Т.е. очите, които са по-близо до средата между двете лица в двойката се гледат по-дълго от тези в периферията (виж Фиг. 4).

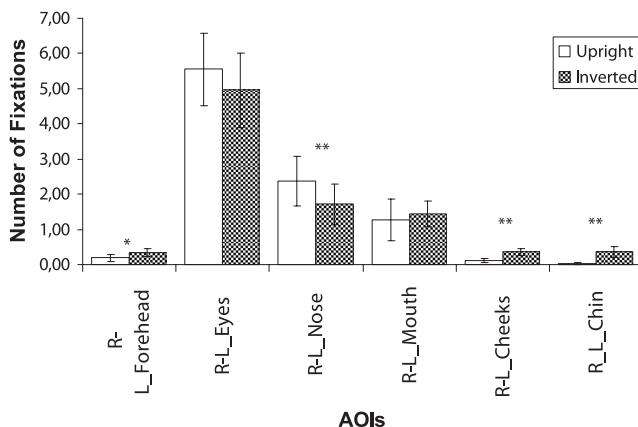

Фиг. 4

Усреднен брой фиксации в областите, свързани с челото, очите (двете, лявото и дясното), носа, лявата и дясната буза, устата и брадичката, при двойките изправени лица. Представени са и 95% доверителни интервали. Лявата диаграма се отнася за лявото лице в двойката, а дясната – за дясното.

Тенденцията очите, носа и устата да се гледат значимо повече от останалите елементи на лицето се забелязва както при изправените лица (брой фиксации: $F(10; 170) = 49.8, p < 0.05$, цялостно време за гледане: $F(10; 170) = 45.2, p < 0.05$), така и при обърнатите. (брой фиксации: $F(10; 170) = 52.1, p < 0.05$, цялостно време за гледане: $F(10; 170) = 40.9, p < 0.05$).

Фиг. 5

Сравнение между усреднения брой фиксации за областите, свързани с челото, очите, носа, устат, бузите и брадичката, в двете условия на експеримента. Показани са и 95% доверителни интервали, както и значимите разлики.

При сравнението между условието с изправени (upright) и обърнати (inverted) лица, открихме разлики в разглеждането само на няколко от елементите (Фиг. 5). Оказа се, че при изправените лица, участниците обръщат повече внимание на **носа**, отколкото при обърнатите лица (брой фиксации: $t(17) = 3.6, p < 0.01$; цялостно време за гледане: $t(17) = 3.0, p < 0.01$). От друга страна, при **челото** (брой фиксации: $t(17) = -2.2, p < 0.05$; цялостно време за гледане: $t(17) = -2.3, p < 0.05$), **бузите** (брой фиксации: $t(17) = -4.7, p < 0.01$;

цялостно време за гледане: $t(17) = -4.2, p < 0.01$) и **брадичката** (брой фиксации: $t(17) = -3.8, p < 0.01$; цялостно време за гледане: $t(17) = -3.4, p < 0.01$) тенденцията е обратна (виж Фиг. 5).

Обсъждане. Една от причини да не успеем да отхвърлим нулевата хипотеза за при времето за отговор би могла да се крие в спецификата на задачата, която бяхме поставили на изследваните лица, именно оценка на сходство. При такива задачи времето за отговор по правило е дълго; отговорът се предшества от множество ментални операции. Така евентуалните разлики в времената за отговор в двете условия могат да бъдат прикрити сред по-големите ефекти от тези операции.

Макар че резултатите от *времето за отговор* (RT) не показаха разлики в преработката на изправените и обърнатите лица, данните, свързани с *очните движения*, демонстрират такава разлика. Както бяхме предположили в началото, разликите се състоят в това, че при обърнатите лица хората търсят опора и в други области от лицата, а не само в най-основните (очите, носа и устата). Важно е да се отбележи, че макар че лицата се идентифицират трудно, когато са обърнати, участниците концентрират погледа си най-вече в очите – по същия начин, както правят и при изправените лица. Това би могло да означава, че трудностите при разпознаване и идентифициране на обърнати физиономии не се дължи толкова на неефективна стратегия на погледа. По-скоро причината би трябвало да се търси на по-високите нива на обработка на зрителната информация [11].

В този смисъл, разликите, които ние откриваме в разглеждането на изправени (upright) и обърнати (inverted) лица, могат да бъдат обяснени с активирането на допълнителна (помощна) стратегия на погледа. Тя включва повече фиксации извън основните зони (очите, носа и устата), т.е. включване на повече опори за сравнение на лицата. Според нас е по-вероятно тази допълнителна стратегия да е резултат от трудността при разпознаването на обърнатите лица (отколкото да бъде причина за това). Разбира се тази „помощна“ стратегия би могла и да се дължи на склонността на хората да обърщат повече внимание на горната половина на лицето [3, 5, 7]. Т.е. дори и при обърнатите лица „по инерция“ да спираме погледа си в зоните в горната половина, където в случая са устата, брадичката и бузите.

В настоящия експеримент ние се опитахме да изследваме по-подробно стратегиите на погледа при задачи за намиране на сходството между лица. Опитахме се да намерим разлики в поведението (времето за отговор) и в начина на разглеждане на изправени и на обърнати лица, за които участниците трябва да определят доколко си приличат. Установихме, че времето за отговор не разграничава ясно двете условия на експеримента, но те могат да бъдат диференцирани чрез броя фиксации и тяхното разпределение.

Литература

1. Пенчева, С. (2000). „Прозопгнозис и прозопагнозии“ в „Когнитивна невропсихология“, изд. „ВЕДА СЛОВЕНА – ЖГ“, София, 2000
2. Попиванов, И.Д. (2005). „Възприемането на човешкото лице и оценяването на привлекателността му: два нееднакви, но подобни процеса“, в „III Национален Конгрес по Психология“, Сборник с научни доклади, съст. Джонев и сътр. изд. „СОФИ-Р“, 2005
3. Barton, J. J., Radcliffe, N., Cherkasova, M. V., Edelman, J., & Intriligator, J. M. (2006). Information processing during face recognition: the effects of familiarity, inversion, and morphing on scanning fixations. *Perception*, 35(8), pp.1089–1105.

4. Conway, C.A., Jones, B.C., DeBruine, L.M., Little, A.C. & Sahraie, A. (2008) 'Transient pupil constrictions to faces are sensitive to orientation and species', in *Journal of Vision*, 2008, 8(3):17, pp. 1–11
5. Havard, Catriona. (2007). *Eye Movement Strategies During Face Matching*, Ph.D. Thesis in the University of Glasgow, <http://theses.gla.ac.uk/91/01/2007havardphd.pdf>
6. Lê, Sandra., Raufaste, Eric., Roussel, Sophie., Puel, Michèle. & Demonet, Jean-François. (2003). 'Implicit face perception in a patient with visual agnosia? Evidence from behavioural and eye-tracking analyses' in '*Neuropsychologia*', Vol. 41, 2003
7. Malcolm, George L., Lanyon, Linda J., Fugard, Anrew J., Barton, Jason J.S. (2008). 'Scan patterns during the processing of facial expression versus identity: An exploration of task-driven and stimulus-driven effects', in *Journal of Vision*, 2008, 8(8):2, pp. 1–9
8. NBU Faces Database. <http://cogs.nbu.bg/nbufaces/>
9. Palmer, Stephen E. (1999). *Visual Memory and Imagery*. in *Vision Science. Photons to Phenomenology*, chapter 12, The MIT Press, p. 591
10. Valentine, Tim (1988). Upside-down faces: A review of the effect of inversion upon face recognition. in *British Journal of Psychology*. Vol 79(4), 1988 Nov, pp. 471–491
11. Yovel, Galit. & Kanwisher, Nancy. (2005). 'The Neural Basis of the Behavioral Face-Inversion Effect', in *Current Biology*, Vol. 15, December 20, 2005, pp. 2256–2262

НАУЧНА СЕКЦИЯ 2 ПСИХОЛОГИЯ НА ЛИЧНОСТТА

ЦЕННОСТНИТЕ АЛТЕРНАТИВИ НА СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА КУЛТУРА И ТЯХНОТО РАЗРЕШАВАНЕ (1995–2005)

КРАСИМИРА КОСТАДИНОВА БАЙЧИНСКА

А-р, ст.н.с. II ст., А-р, Институт по психология, БАН, 952 6844,
Krassy@bas.bg

Съществуват 3 основни ценностни алтернативи, характеризиращи съвременното общество: автономност срещу консерватизъм, егалитаризъм срещу йерархия и майсторство срещу хармония (Schwartz, 2000). Всяка национална култура може да бъде описана от гледна точка на начините за тяхното разрешаване. Целта на настоящия доклад е да разкрие ценностните доминанти на съвременната българска култура и да проследи тяхното изменение за периода 1995–2005г. Изследването се базира върху хипотезата, че съвременната българска култура съществуват значими различия в разрешаването на 3 основни ценностни алтернативи при лица с колективистична респ. индивидуалистична ориентация, които се запазват относително неизменни. Тази хипотеза е проверена с помощта на две големи емпирични изследвания на ценностите през 1995 и 2005г., които обхващат повече от 1800 лица. Резултатите потвърждават хипотезата и показват: 1) При колективистите консерватизмът доминира, както през 1995г., така и през 2005. Доминантна му сила обаче намалява значимо. При индивидуалистите липсва отчетлива доминанта, през 1995г., но е налице слаба доминанта на автономността през 2005; 2) Ценостната алтернатива егалитаризъм – йерархия се разрешава в полза на егалитаризма, както при колективистите, така и при индивидуалистите. Доминантната сила на егалитаризма обаче е много по-силна изразена при колективистите. При индивидуалистите тя се запазва неизменна във времето, а при колективистите леко нараства; 3) Ценостната алтернатива майсторство-хармония се разрешава в полза на майсторството през 1995г. като силата на майсторството нараства през 2005г. При колективистите през 1995г. отчетлива доминанта отсъства, но през 2005 майсторството леко доминира над хармонията. На базата на получените резултати е направен извод в съвременната българска култура отсъства единен ценостен културен модел, който може да обедини хора с различна ориентация към колективизъм/индивидуализъм.

There are three basic value alternatives characterizing the contemporary culture: Autonomy vs. Conservatism, Egalitarianism vs. Hierarchy and Mastery vs. Harmony (Schwartz, 2000). Each national culture can be described from the point of view of the ways of their resolution. The aim of this paper is to delineate the value dominants of contemporary Bulgarian culture and their changes during 10 years period–1995–2005. The study is based on the hypothesis that there are considerable differences in the ways of resolving of the three values alternatives within groups with collectivistic vs. individualist orientation

that are keeping relatively stable (Байчинска, 1996, 2000, 2002). 1800 persons participated in two studies on values that have been carried out in 1995 and 2005. The results confirmed the hypothesis and showed that 1) In the group of collectivists Conservatism dominates over Autonomy in 1995 and 2005 as well but its intensity decreases. In the group of individualists in 1995 there is no clear dominant but in 2005 Autonomy slightly dominates over Conservatism. The alternative Egalitarianism vs. Hierarchy is resolved in favor of Egalitarianism in the two groups. However the dominant of Egalitarianism is much stronger in the group of collectivists. It is stable in the group of individualists, but slightly increases in the group of collectivists. The value alternative of Mastery vs. Harmony is resolved in favour of Mastery in the group of individualists and its intensity increases in 2005. There is no clear dominant in the group of collectivists in 1995 but in 2005 Mastery dominates over harmony. The conclusion is made that in the contemporary Bulgarian culture there is no homogenous value model that can unify people with different orientations towards collectivism/individualism.

Ценностните приоритети на културно ниво отразяват начините за разрешаване на основните алтернативи, с които обществото или определена културна група се сблъсква при регулирането на човешкото поведение [7,8,11,12,13–15]. По-долу ще разгледаме тези три алтернативи и начините за тяхното разрешаване като се фокусираме върху теоретичния модел на Шварц, които е един от водещите в областта на кроскултурната психология.

Първата алтернатива се отнася до характера на отношенията между индивида и групата. Тази алтернатива включва две основни теми: чии интереси – индивидуалните или груповите доминират и до каква степен индивидите са автономни или включени в своите групи. В кроскултурната психология съществуват многобройни описания на два основни типа отношения между индивида и групата, но ние ще се ограничим до това, което предлага Шварц. Ако в дадена култура индивидът се схваща като не като самостоятелна единица, а като част от колектива, в който участва, в нея доминират ценностите на консерватизма. Това са ценности, в които се акцентира върху запазване на статуквото и предпазване от действия или склонности, които могат да нарушат солидарността в групата или традиционния ред. На другия, противоположен полюс се намират култури, в които личността се схваща като автономна, макар и свързана с групата цялост, която намира смисъл в своята собствена уникалност и търси да изрази своите вътрешни характеристики (предпочитания, черти, чувства и мотиви). Ценностите, които изразяват описаното схващане за индивида се отнасят до идеите и мислите (Интелектуална автономност) или до чувствата и емоциите (Афективна автономност).

Втората алтернатива, с която се сблъсква всяко общество е как да накара своите членове да координират действията си и да зачитат правото на другия. Два са основните начини за разрешаване на този проблем. Единият начин е да се използва йерархична система, която да приписва на хората роли, чрез които те да се различават от гледна точка на тяхната власт и влияние. Така се утвърждава законността на йерархичната организация на социума и неговите ресурси. Вторият начин за разрешаване на проблема за отговорното социално поведение е противоположен – да се принудят индивидите да признаят техните общи интереси, което да служи за база на тяхната кооперация. При това най-често се лансира идеята, че другите хора се принципиално равни на мен самия. Двата начина за разрешаване на тази алтернатива акцентира върху различни ценности. Единият тип ценности са тези на егалитаризма, а другите на йерархията.

Накрая, третата алтернатива, с която всички общества се сблъскват се отнася до връзката между човека и неговото естествено и социално обкръжение. Едината възможност е да се приспособим към света и да го приемем такъв какъвто той е, като се опитваме да съхраняваме съществуващия в него ред. Предпочита се хармоничното взаимодействие с обкръжаващата среда, Вторият противоположен отговор е активно изменение на

света, привездането му в съответствие с човешката воля, и непрекъснат контрол върху неговите параметри. Светът се схваща като обект за експлоатация в съответствие с личните или групови интереси. Тези два противоположни начина на разрешаване на връзката между човека и заобикалящата го среда извеждат на преден план различни ценности. Шварц ги определя като ценности на хармония срещу ценностите на майсторството.

И така, според ценностния модел на културата на Шварц съществуват три двойки ценностни категории, с помощта на които можем да характеризираме всяка култура: консерватизъм срещу автономност (интелектуална и афективна), егалитаризъм срещу йерархия, и хармония срещу майсторство. Всяка култура дава приоритет на една от тях. Теоретичният модел на Шварц, описан накратко горе бе валидизиран в голямо крос-културното изследване на ценностите, което обхваща повече от 50 страни [13,14,15] между които и България. Различни аспекти от българския културен модел бяха предмет на 3 изследвания, проведени от мен през 1993, 1995 и 1996г. [1,2,7]. Тези изследвания позволиха да се заключи, че съществува относително стабилен ценностен модел на българската култура. Едновременно с това бе показано, че съществува значими различия в ценностния културен идеал на групи, репрезентирани консервативната респ. модернизиращата тенденция в българската култура. В частност бе показано, че съществуват два относително противоположни модела на българската култура, в зависимост от ориентацията на изследваните лица към индивидуализъм респ. колективизъм. [1,8]

Тази биполарна дименсия бе открита за първи път в крос-културно изследване на ценностите на Хофстед [11,12]. Според него тя определя основния постулат на социалния живот – доминантната роля на индивида или колектива. Определението, което дава Хофстед е следното: „Предпочитание към достатъчно разхлабена социална мрежа, в която се счита, че индивидите се грижат сами за себе си и своите семейства, което е противоположно на...предпочитание към силна социална мрежа, в която индивидите очакват, че техните роднини, кланът или другите групи, в които са включени, ще се грижат за тях, в замяна на тяхната безспорна лоялност.“ [12, 336–337].

Алтернативата колективизъм-индивидуализъм достатъчно добре описва стария и нов тип икономика в България – социалистическа респ. пазарна икономика. Нещо повече, тя ни позволява да разгледаме социалните изменения в България като опит за смяна на основния постулат на социалния живот – преминаване от **колективизъм към индивидуализъм**.

Променливата индивидуализъм-колективизъм характеризира не само културите, но също така и индивидите. Както бе показано другаде, трансформацията на ценностите на културално ниво в голяма степен се определя от тази променлива на индивидуално ниво. С други думи, в съвременната българска култура са налице два относително противоположни ценностни културални модели – на лица с индивидуалистична респективно колективистична нагласа. [1,7,8]

Цел. Настоящата статия цели да проследи измененията в ценностните културни модели на лица с индивидуалистична респективно колективистична нагласа за относително продължителен времеви интервал от 10 години–1995–2005г. Тя иска да отговори на въпроса социалните промени в България влияят върху ценностния културен модел на „индивидуалисти“ и „колективисти“.¹ Интересът ни към този въпрос е породен от убеждението, че тези две групи са изразители съответно на най-новата, модернизираща респ.

¹ В този доклад разглеждаме част от данните получени в рамките на проекта „Промяна и стабилност в ценностната система на българина и българската култура (1995-2005)“. Този проект бе осъществен в Института по психология при БАН под ръководството на ст.н.с. II ст. К. Байчинска.

на най-устойчивата, консервативна тенденция в ценностите на българското общество (Байчинска, 1996а, б, 1999а, 2000а; Топалова, 1996).

Основна хипотеза. Ценностният културен идеал се променя бавно. Ето защо бе предположено, че макар значимостта на 6 ценностни категории, описани по-горе, най-вероятно се променя, това едва ли е довело до съществена промяна на ценностните доминанти т.е. на начините за разрешаване на 3-те основни алтернативи. Предположено бе също, че по-значително промени могат да се наблюдават в групата на колективистите, тъй като за последните 15–17 години, декларираната идеологическа рамка на българското общество е тази на индивидуализма. Като цяло обаче не очаквахме съществени промени в ценностните доминанти за изследвания интервал от време, както в групата на колективистите, така и в тази на индивидуалистите.

Извадка. Сравнени са данните от две изследвания, първото е проведено в началото на прехода към демократично общество в България–1995 и второто – през 2005г. – година преди присъединяването на България към ЕС.² Изследването включва 4 различни извадки, репрезентирани консервативната и модернизиращата тенденции в българската култура – студенти (от ВУЗ и от Богословския факултет), учители и бизнесмени. Общо в изследването от 1995г. бяха изследвани 884 души, а през 2005–636 души, като се стремиме към изравняване на параметрите на извадките (за повече подробности вж. 9) Включено е само градско население.

Методи. И в двете изследвания бе използван метода за изследване на ценностите на Шварц (13), адаптиран за български условия от Байчинска.³ Ориентацията към колективизъм или индивидуализъм на индивида бе измерена с помощта на българската скала за колективизъм/индивидуализъм [10]. На базата на данните бяха формирани две подизвадки – на лица с изразена индивидуалистична нагласа (накратко и условно ще ги наречем „индивидуалисти“) и на лица с изразена колективистична нагласа („колективисти“).⁴

Обработка на данните.

С цел да отговорим на въпросите относно изменението в значимостта на отделните категории и начините на разрешение на ценностните конфликти сме изчислили: а) Средните стойности и стандартните отклонения на 6-те посочени по-горе ценностни категории през 1995 и 2005г., като това е направено поотделно за групата на колективистите и тази на индивидуалистите. Значимостта на различията в средните стойности в двете групи е установена с помощта на Т-тест за независими извадки; б) доминантната сила на един от полюсите на всяка ценностна алтернатива. Тази променлива е изчислена като разлика на средните стойности на двата полюса на ценностния конфликт. Средните стойности на доминантната сила на консерватизма над автономността, егалитаризма над йерархията, майсторството над хармонията са изчислени за всяка група поотделно. Отново е проверена значимостта на различията в средните стойности с помощта на Т-тест.

² Първото изследване е осъществено от мен през 1995г., второто, през 2005 г. – от моята докторантка Магдалена Гарванова [12].

³ За по-подробно описание на методиката виж [1,7,8, 10,11]

⁴ Лица без ясно изразен индивидуализъм или колективизъм бяха изключени от анализа

Резултати

Таблица 1.

Средни стойности и стандартни отклонения на 6 категории и доминантната сила (ДС) на консерватизма, егалитаризма и майсторството при колективистите (1995–2005г.) Представена е също и посоката на промяна на ценностите (↓ – намаляване; = – неизменност)

Ценностни дименсии		Колективисти–1995 г. (N=261)		Колективисти – 2005 г. (N=203)		t	p	Посока на промяна
		\bar{x}	s.d.	\bar{x}	s.d.			
I	Консерватизъм	4.76	0.67	4.59	0.73	2.57	0.011	↓
	Автономност	3.76	0.97	3.83	1.11	-0.64	0.526	=
II	Егалитаризъм	4.94	0.69	4.70	0.73	3.53	0.000	↓
	Йерархия	2.84	1.17	2.27	1.20	5.12	0.000	↓
III	Майсторство	4.40	0.91	4.27	1.05	1.42	0.156	=
	Хармония	4.49	1.24	3.99	1.32	4.25	0.000	↓
ДС на консерватизма		0.99	0.98	0.76	1.22	2.20	0.028	↓
ДС на егалитаризма		2.10	1.29	2.43	1.30	-2.74	0.006	↓
ДС на майсторството		-0.09	1.30	0.29	1.54	2.79	0.005	↓

Таблица 2.

Средни стойности (\bar{x}) и стандартни отклонения (s.d.) на 6 категории и доминантната сила (ДС) на консерватизма, егалитаризма и майсторството при индивидуалистите (1995–2005 г.) Представени е също и посоката на промяна на ценностите (↓ – намаляване; = – неизменност)

Ценностни дименсии		Индивидуалисти–1995 г. (N=325)		Индивидуалисти–2005 г. (N=176)		t	p	Посока на промяна
		\bar{x}	s.d.	\bar{x}	s.d.			
I	Консерватизъм	4.25	0.77	4.14	0.85	1.55	0.123	=
	Автономност	4.32	0.95	4.39	1.00	-0.81	0.421	=
II	Егалитаризъм	4.23	0.89	4.06	0.91	1.95	0.052	=
	Йерархия	3.92	1.12	3.66	1.22	2.35	0.019	↓
III	Майсторство	5.02	0.76	4.90	0.86	1.54	0.124	=
	Хармония	4.00	1.32	3.37	1.43	4.96	0.000	↓

ДС на консерватизма	-0.06	1.08	-0.25	1.24	1.82	0.069	=
ДС на егалитаризма	0.31	1.36	0.40	1.58	-0.70	0.486	=
ДС на майсторството	1.01	1.37	1.53	1.57	3.84	0.000	↓

Както се вижда от таблицата 1 при колективистите се променя значимостта на 4 ценностни категории – на консерватизма, егалитаризма, йерархията и хармонията. В сравнение с колективистите, при индивидуалистите промените за 10 годишния интервал са по-ограничени. Намалява значимостта само на 2 ценностни категории – йерархията и хармонията. При колективистите настъпват значими промени в доминантната сила и на 3-те ценностни алтернативи, а при индивидуалистите – само в 1 ценностна алтернатива – егалитаризъм срещу майсторство.

Сравнителен анализ на начините за разрешаване на ценностните конфликти

По-долу за улеснение на читателя предлагаме таблица 3, която отразява изменението в доминантната сила на консерватизма, егалитаризма и майсторството в групата на колективистите и индивидуалистите.

Таблица 3.

Средни стойности на доминантната сила на консерватизма, егалитаризма и майсторството при индивидуалистите и колективистите през 1995 и 2005. Със знаци е показана посоката на промяната.

Доминантна сила – ДС	Колективисти		Посока на промяна	Индивидуалисти		Посока на промяна
	1995	2005		1995	2005	
ДС на консерватизма над автономността	0.99	0.76	↓	-0.06	-.25	=
Доминантна сила на егалитаризма над йерархията	2.10	2.43	↑	0.31	0.40	=
Доминантна сила на майсторството над хармонията	-0.09	0.29	↑	1.01	1.53	↑

От таблицата 3 е ясно, че:

- 1) При колективистите настъпват значими промени в доминантната сила и на 3-те ценностни алтернативи, а при индивидуалистите – само в една ценностна алтернатива. С други думи, колективистите изменят своят ценностен идеал по-активно и бързо отколкото индивидуалистите. Това потвърждава нашата хипотеза.
- 2) В рамките на 10 годишния интервал се запазват някои съществени различия в ценностния културен идеал на двете групи.
 - Наблюдават се устойчиви различия между колективистите и индивидуалистите по отношение на начина за разрешаване на ценностната алтернатива консерватизъм срещу автономност. При колективистите, консерватизмът определено доминира над автономността, както през 1995, така и през 2005г. Едновременно с това е налице

все още слаба динамична тенденция за намаляване на доминантната сила на консерватизма. При индивидуалистите отсъства ясно изразена доминанта за изследвания период.

- Налице са устойчиви различия между колективистите и индивидуалистите по отношение на ценностната алтернатива егалитаризъм срещу йерархия. При колективистите е налице устойчива и силно изразена доминанта на егалитаризма над йерархията, която дори леко нараства за изследвания период. При индивидуалистите доминантата на егалитаризма над йерархията е слабо изразена. При това тази доминанта е устойчива т.е. нейната сила се запазва неизменна за 10 годишния интервал.
- Има стабилни различия между колективистите и индивидуалистите по отношение на ценностната алтернатива майсторство срещу хармония. При колективистите през 1995г. отсъства ценностна доминанта, а през 2005г. се формира слаба доминанта на майсторството над хармонията. При индивидуалистите е налице стабилна доминанта на майсторството, която нараства значимо през 2005г.

Изводи. Социално-историческото време (1995–2005) оказва влияние върху значимостта на отделни ценностни категории както при колективистите, така и при индивидуалистите. При колективистите обаче повече категории променят значимостта отколкото при индивидуалистите! Независимо от това обаче начините на разрешение на основните ценностни алтернативи не се изменят значително нито при колективистите, нито при индивидуалистите. **Това означава, че характерните за двете групи различни ценностни културни идеали се запазват без съществени изменения за периода 1995–2005г.!**

Характерният за колективистите културен идеал може да бъде описан чрез много силно изразена доминанта на егалитаризма над йерархията и по-слабо изразена доминанта на консерватизма над автономността. Налице е динамична тенденция за намаляване на доминантната сила на консерватизма и увеличаване тази на егалитаризма. Важно е да се отбележи формираща се в последно време доминанта на майсторството над хармонията, която все още е слаба.

Запазва се без особени изменения и културния идеал на индивидуалистите. За него е характерно липса на доминанта в ценностната алтернатива консерватизъм-автономност, слаба доминанта на егалитаризма над йерархията и засилваща се доминанта на майсторството над хармонията.

Съществуващите през 1995г. различия в двете групи се наблюдават и днес, което означава, че в България отсъства единен ценностен културен идеал, който може да обедини хора с различна ориентация. В това според мен се състои и драмата на съвременната българска култура.

Литература

1. Байчинска К.К. (1996) Ценностният преход в светлината на колективизма/ индивидуализма. Социологически проблеми, N1, 34–53
2. Байчинска К. (1996) Ценностните приоритети в прехода към демократично общество в България (крос-културна перспектива). – Българско списание по психология. N2, 20–40
3. Байчинска К. (1998) Дименсионална организация на ценностната система на българите в кроскултурна и макро-социална перспектива (типологично-структурен подход). В Русинова В. (ред.) Юбилеен сборник на Института по психология, Акад. изд. „Проф. М. Дринов“, 85–100

4. Байчинска К. (1998) Ценностите на съвременната българска култура в кроскултурна перспектива (категориален анализ). В Байчинска К. (ред) Социалните науки и социалната промяна в България, 108–117
5. Байчинска К. (1998) Българският ценностен модел в европейска перспектива. – Психологически изследвания, N1, 89–116
6. Байчинска К. (1998) Ценностите на съвременната българска и европейска култура. – Българско списание по психология. N1, 3–24
7. Байчинска К. (2000) Между свободата и равенството (ценностната промяна в България в кроскултурна, макросоциална и индивидуално-личностна перспектива) непубликувана монография, препоръчана за печат от НС, 245с.
8. Байчинска К. (2002) Модернизиращата и консервативната тенденция в ценностите на съвременната българската култура. – Социологически проблеми, 3–4, 122–140
9. Гарванова М. (2008) Стабилност и изменчивост на ценностите на българина (1995–2005) автореферат на докторска дисертация.
10. Герганов Е. Петкова К. Паспаланова Е., Дилова М. (1996) Психосемантичен подход към изследването на индивидуализъм/колективизъм. Социологически проблеми, N1,
11. Hofstede G., (1980) *Culture's consequences: International differences in work-related values*. Beverly Hills., CA., Sage
12. Hofstede G., (1983) Dimensions of national cultures in fifty countries and three regions. In J.B.Deregowski, S.Dziurawiec, & R.C.Annis (eds) – *Explorations in cross-cultural psychology*. Lisse, Holland., Swets & Zeitlinger
13. Schwartz S. (1992) Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In: M.Zanna (ed) – *Advances in experimental social psychology*, vol 25, Orlando FL: Academic
14. Schwartz, S. (1994) Beyond individualism-collectivism: New cultural dimensions of values. In U. Kim, H.C. Triandis, C. Kagitchibasi, S.C.Shoi & G. Yoon (eds) *Individualism and collectivism: Theory, method and application*. Newbury Park, CA: Sage, 85–119.
15. Schwartz S. & Sagiv L. (1995) Identifying culture-specifics in the content and structure of values. *Journal of Cross-Cultural psychology*, 26, 92–116

ПАРАМЕТРИ НА АЗ-А ВЪВ ВИРТУАЛНА СРЕДА

НИКОЛАЙ ГЕОРГИЕВ ДИМИТРОВ

докторант, СУ „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, Катедра
„Социална, трудова и педагогическа психология“, nikodim@gmail.com

Предлаганият доклад представя кратко изследване на поведението на хората в реалността и в интернет, в рамките на което изследваните лица съпоставят ежедневната спрямо виртуалната си идентичност, открояват чертите на образа, който поддържат в рамките на физическата действителност, и образа, който сами са изградили за себе си в интернет. Засегнати са параметри, свързани както с описанието на психическите, така и с описанието на физическите характеристики на описваната виртуална хипостаза на индивида.

Present paper is a brief summary of a study that examines human behaviour in Reality and in the Internet. The persons examined compare their everyday to their virtual identity; they distinguish the characteristics of the image they maintain in the physical reality and the one they build in the Internet. The study refers to parameters relevant to description of mental as well as to description of physical characteristics of the virtual incarnation of the individual.

„През първия семестър започнах курс по история на психологията [...]. Студентите ми бяха чели есето на Фройд за грешките на езика и прочутият пример за председателстващия парламентарна сесия, който открива заседанието, като го обявява за закрито. [...] Студентка по компютърни науки не се съгласи с подхода на Фройд. Според нея, мозъкът е компютър. Според компютърния речник – такъв, какъвто имаме и в мозъците си – „открит“ и „закрит“ се бележат с един и същи символ, а разликата е в знак за противопоставяне: „закрит“ е „минус открит“. [...] „Когато председателят е направил замяната – каза тя – е изпуснал една част, пропуснал е минуса. Получил се е токов удар. Не е нещо особено“. Така младата жена превърна фройдовата грешка в грешка на информационния процес. Обяснението на езика на смисъла се превърна в обяснение на езика на механиката.“

Започвам с този цитат от статия на Шери Търкъл[5] за илюстрация на все по-безапелационната теза, че съвременното общество е информационно. Постиженията на човека в областта на науката и техниката позволяват да се появи обаче, и съвсем нова медия, ново комуникационно пространство – Интернет. С развитието му като информационна структура, се развива и взаимосвързаната с него друга система – виртуалната реалност. И докато съвременната психология обикновено описва пасивни субекти, повлиявани от активна среда или обратно – активни субекти, опериращи в среда, лишена от съпротива, на практика не става дума за активни субекти в активна спрямо тях среда. А феноменът на Интернет дава именно пример за такава система от отношения. Преди всичко, обаче, компютърното общуване е игрово и дава възможност за себепрезентация на всекиго, включил се в мрежата.

Най-популярно е общуването между непознати в реалността¹ потребители, които се представят чрез качества, които сами са измислили. То обикновено се предизвиква от единия в опит за себerealизация като личност в пространството на виртуалната реалност. Причината обикновено е в невъзможността за репрезентация в реалността.

Чат-стаите, ролевите игри и другите технологични чудеса предлагат много различни контексти за представянето на Аз-а онлайн. Тези възможности са особено важни за юношите, понеже предлагат това, което Ерик Ериксън описва като *мораториум*[3], пауза във времето или защитено пространство за експериментиране с личността, което е особено важно за възрастовото развитие. Днешният свят предлага много малко „защитени пространства“. Онлайн-светът, обаче, може да осигури място за игра с идентичността.

Човек не се ражда с Аз-концепция. Дефинирането на понятието за Аз-а става с помощта на другите, които първо посочват индивида на него самия като обекти спрямо тях, дават му информация за него, и едва по-късно той се научава да изгражда чрез самонаблюдение своя образ за пред себе си. [...] За първи път юношата е способен да конструира теория за Аз-а, която включва интеграцията на различните образи за себе си, да свързва взаимно различни перспективи за един и същи обект, включително и разглеждане то на Аз-а като обект. На тази възраст вече може да се интегрира информацията за отделните черти в по-високи рангови абстракции като личностови типове[1]. В юношеството задачите на развитието се свързват с постигане на личностова идентичност и усвояване на полово-ролевите стереотипи, придобиване на емоционална независимост, развитие на собствена ценностна система[4]. Интернет, обаче, дава възможност за развиване на личността не само през юношеството, а – напротив – позволява експериментиране със себе си във всяка възраст.

Но някои хора, които достигат лекота в изразяването на множествените аспекти на Аз-а, може да срещнат затруднения в развиването на автентичен Аз. Някои деца, които пишат наративи² за мрежовите си аватари може да израснат с твърде малък опит в споделянето на истинските си чувства пред други хора. Бидейки интерактивен и реактивен, компютърът предлага илюзията за компания, без да изисква сприятеливане. Човек може да си остане единак, без да се налага да бъде сам[6].

Интернет-средата се разделя на две принципно различни полета. От една страна влиза в ролята на средство за опростяване на отношения от реалността, когато се опростява достъпът до средствата за масово осведомяване, замаяната на предаването на документи с електронна поща, замяна на обикновената телефония, интернет-банкиране. В тези случаи „Виртуална реалност“ няма, нови отношения не се създават.

Втори план, обаче, възниква именно в резултат на новите възможности, които дава мрежата. Бързият достъп до даден сайт от която и да било точка на земята създава условия за възникване на виртуални общности и отношения, възможни само благодарение на глобалната мрежа. Всичко това влече ново, вече социално и социалнопсихологическо явление. Използването на компютърните мрежи води и до значителни структурни и функционални изменения в психичната дейност на човека. Те позволяват да се говори за дейността в интернет като нов вид психична дейност с особена мотивационна регулация.

¹ В английската научна терминология под *наратив* се разбира текст, характеризиращ се с обективно описание на поредицата от хронологични и причинно-следствено свързани събития; 'повествователен текст', 'епически текст'

² Според авторите, той е изражение на социалната същност на дейността и личността. Проявява се в потребността от принадлежност, възприемането ценностите на определена група, заемането на място в нея.

Арестова, Бабанин и Воискунски[2] смятат, че за болшинството потребители работата в мрежата е съставна част от професионалната дейност: търсене на информация, връзка с определен човек, организация на работата, т.нар. делова мотивация.

Според цитираните автори, познавателната мотивация е свързана с получаването на нови знания, информация, нови идеи и мнения. Сходна на нея е комуникативната. Разликата е в степента на пасивност/активност на приемането или обмена. Тя се характеризира с търсенето на нови познания, обмен на мнения, нови съмишленици. При сътрудничество, а не само общуване, може да се говори и за корпоративна мотивация: дейността предполага взаимопомощ, обмен на резултатите от дейността, съвместно решаване на проблеми в хода на работата. Другите мотиви, отчетени от Арестова и колежките, са: мотив за себеутвърждаване, рекреационен и игрови мотив, мотив за афилиация³ и мотив за себerealизация и развитие. Значителна част от потребителите осъзнава влиянието на работата в интернет върху собствената им личност и дейността им. То касае развитието на познавателните възможности, игровата дейност, особеностите на общуването, формирането на интересите. Осъзнатият стремеж към реализация и развитие на собствените възможности формира мотив за развитие на личността при работата в мрежата. Той има изразен творчески компонент. Според данни от изследването на руските автори, проведено в годините от 1993 до 1996, значителна част от респондентите смятат компютърните мрежи за необходимост при обмена на информация. Почти половината твърдят, че личното общуване е целта на работата им в мрежата. Пак почти половината смятат за възможно удовлетворяването на потребностите си от отдих и развлечения чрез компютърна комуникация. През годините се отчита и усилване на познавателната активност. Тя може да има различна насоченост – професионален интерес (изучаване на нови програми и възможности на мрежата), комуникативно-личностна насоченост (запознатство с чуждо мнение, дискусии на свободни теми) – фиг. 1:

Фиг. 1

Психични последици от работата в интернет, руска извадка

Последици от работата в Интернет	1995	1996
Развитие на способностите за игра и импровизация	38 %	45 %
Попълване на знанията	64 %	45 %
Развитие на личността	40 %	41 %
Загуба на привлекателността на обичайното общуване	6 %	9 %
Успех в живота	21 %	26 %
Чувство на включеност в глобалния информационен процес	57 %	60 %
Загуба на време и отвлечане от реалните дейности	23 %	27 %
Увлечение по интернет в ущърб на другите дела	45 %	41 %

Анализът показва, че броят на хората, които говорят за интернет, като за средство за попълване на знанията, става все по-малък. Негативните последици са свързани основно с това, че интернет отвлеча от реалните дейности и общуването, като поглъща твърде много време. Позитивните последици са свързани с развитието на играта, творчеството, импровизацията, постигането на житейски успех и пр.

³ Според авторите, той е изражение на социалната същност на дейността и личността. Проявява се в потребността от принадлежност, възприемането ценностите на определена група, заемането на място в нея

Според авторите [2], себеутвърждаването е необходим аспект от активността на Аз-а. В зависимост от типа личност, индивидуалните особености и социалната ситуация, себеутвърждаването приема различни форми: научно или художествено творчество, комуникативна активност, социална кариера, стремеж към лидерство, себеразвитие. Доколкото интернет предоставя нови комуникативни и познавателни възможности, може да се предположи, че изследваният тип себеутвърждение е свързан с различните феномени на общуването (търсене на референтна група, идентификация и себеизразяване в нея).

Респондентите твърдят, че интернет позволява да преодолеят комуникативния дефицит от ежедневието. Интересите им са в сферата на нетематичните (изискващи гъвкавост в мисленето и напасване към постоянно променяща се заради нефиксираната тематичност комуникативно-емоционална среда – б.м.) клубове и такива за хоби и хумор.

Отделените типове мотиви представят основните описани в психологията: продуктивна, социално-комуникативна, познавателна и развиваща мотивационна насоченост на личността. Проявяват се в различни видове насоченост на дейността на потребителя: помощ на другите потребители, интелектуална и творческа себереализация, търсене на референтна група, афилиативни тенденции, социално себеизразяване и пр.

Според водещата мотивация, сред потребителите може да се отделят различни типове. Едната група са с изразена комуникативна мотивация. Те предпочитат мрежовата пред обикновената комуникация, интересите им в значителна степен са свързани с неформалното общуване посредством мрежата, търсене на контакт с интересни хора.

Друга група са потребители, чиято мотивация е свързана с различни варианти на личностово себеутвърждаване (афилиация, самооценка, постигане на статус и авторитет, компетентна помощ, социално себеизразяване). Те се характеризират с по-делови подход към интернет, осъзнават неговите ограничения като форма на общуване. Работата им в мрежата по същността си е средство за себеутвърждаване, постигане на делови цели.

Получените резултати говорят за това, че интернет се е развил от професионална среда за общуване на програмисти – в среда за свободно общуване. Отчита се намаляване тежестта на деловите/професионалните мотиви. Напротив, тези от комуникативното и рекреационното направление, за лично общуване стават все по-представени [2].

В рамките на българско изследване, проведено през пролетта на 2008 година, бяха анкетирани 106 лица, потребители на интернет, основно студенти в Софийския и Шуменския университет, както и служители на търговска верига с клонове в София, Враца и Кюстендил, декларирали активна работа с глобалната мрежа. Целта на анкетирането беше да се изработи въпросник с 12 скали, описващи различни възможни функции на Виртуалния Аз-образ, чрез който да се проверят най-честите мотиви за използването му. Три от скалите касаят Виртуалния Аз като маска, съответно – като „инструмент“, чрез който индивидът опознава себе си; маска, която става негова „втора природа“ и опита от работата с която той пренася и в реалността; само маска – образ, в който влиза само и единствено докато е в мрежата, без от това да произтича придобиването на опит, целенасочена манипулация⁴ на другите или себепознание.

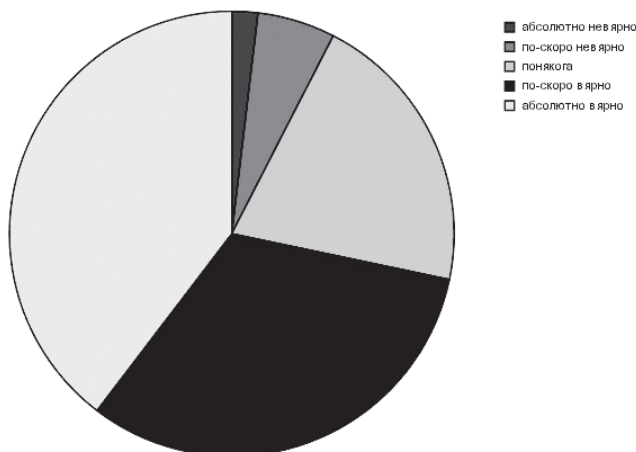
Сходни са скалите, разкриващи мотивацията в посока експеримент със себе си; манипулация с користна цел⁵; достигането на Идеалния Аз, който потребителят вина-

⁴ Доколко маската не е манипулация само по себе си е дискусабилен въпрос, тъй като, въпреки наличието и спецификата на мотивите на индивида, другите възприемат неистинския, манипулиран образ

⁵ Съгласно теорията на Ъ. Гофман за социалната драматургия, всеки в социалното общуване се старее да повлияе на другия да дефинира ситуацията по изгоден за него начин, заради което играе

ги е искал да постигне; мотивите: игра, компенсация, автотерапевтична функция и нова Аз-концепция, която човек разкрива поради новата среда⁶. Освен това – проверени са твърдения, включени в скали, касаещи Телесния Аз – възприемането на тялото и репрезентацията на физическото тяло в мрежата, както и възможността индивидът да борави в интернет със същата си, непроменена Аз-концепция, която има в реалността.

Данните от изследването сочат, че на ключовия въпрос, касаещ степента на съвпадение между Реалния и Виртуалния Аз, респондентите отговарят така (фиг. 2):

Фиг. 2.
преценка на съвпадението между Реален и Виртуален Аз

Както се вижда, едва под 40 на сто отчитат като абсолютно вярно твърдението „Моят Виртуален Аз съвпада с моя истински Аз“, докато при останалите 60 процента, в различна степен на съгласие с това твърдение, се отчита по-ясно изразено, или по-неясно несъвпадение между двата Аз-образа. Важно е да се отбележи, обаче, че само почти 2 на сто от анкетираните са категорични в това. Ето защо, преди да бъдат приведени някои данни от анкетирането, нужно е да се направи уговорката, че те не претендират за представителност, от една страна – заради ограничеността на извадката по отношение броя респонденти, както и заради това, че не третира само хора, които творят виртуални идентичности, затова и процентите на тези, които са казали, че творят такива, са ниски. В крайна сметка, обаче, целта е не да се изследват мотивите на тези, които творят, а да се види какъв процент от хората изобщо формират и експлоатират виртуални личности.

Данните се потвърждават от отговорите по айтема „В интернет аз играя личности, различни от мен самия“. Като абсолютно невярно са преценили това твърдение 34 процента от анкетираните, като по-скоро невярно – 43,4, за 17 на сто то е „понякога вярно“, по-скоро вярно и абсолютно вярно то е за общо под 6 процента.

По отношение опита със смяната на различни роли в интернет, данните са (фиг 3):

театрални роли – създава фиктивни, лъжовни образи за себе си, с цел да извлече максимална изгода от взаимодействието

⁶ Потенциален Аз, провокиран от новата ситуация

Фиг. 3.
Проценти по отговорите на въпрос за смяната на роли в интернет

Абсолютно невярно	32,1 %
По-скоро невярно	37,7 %
Понякога	18,9 %
По-скоро вярно	9,4 %
Абсолютно вярно	1,9 %

Прави впечатление, че едва 32,1 на сто твърдо отричат да използват в някаква степен ролева замяна в поведението си в глобалната мрежа, и въпреки че по-малко от 10 процента заявяват открито, че го правят, общият процент, заедно с колебаещите се при отговорите, на тези, които „играят“ в интернет, е 67,9 на сто.

Друго интересно разпределение се получава при отговорите на твърдението „Интернет помага да се компенсира липсата на самочувствие“ (фиг. 4). Данните показват, че относително малък (под 19 процента) от анкетираните заявяват, че не се възползват от тази възможност, която им предоставя мрежата. Като цяло (заедно с колебаещите се), респондентите, които обявяват, че използват виртуалното пространство, за да добият или повишат самочувствието си, са 81,1 процента.

Фиг. 4.
Интернет като среда за компенсиране на самочувствие

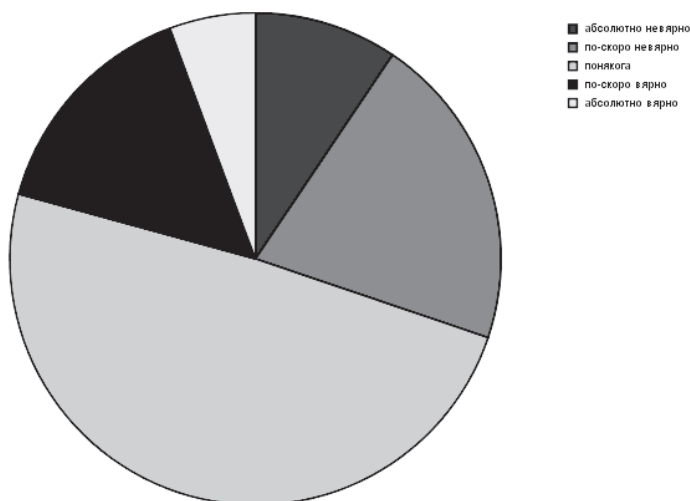
Абсолютно невярно	18,9 %
По-скоро невярно	30,2 %
Понякога	32,1 %
По-скоро вярно	17,0 %
Абсолютно вярно	1,9 %

Още повече, че данните от отговорите на айтема „В интернет аз откривам свои черти, неподозирани до момента“, макар и да липсват крайни отговори да е абсолютно валидно за някого от изследваните лица, сочат, че (заедно с колебаещите се в отговорите), преобладаващата част от респондентите смятат, че интернет-образът им ги кара да видят себе си по нов начин и да открият неща, които не са подозирали за себе си (фиг. 5).

Фиг. 5.
„В интернет аз откривам свои черти, неподозирани до момента“

Абсолютно невярно	15,1 %
По-скоро невярно	34,0 %
Понякога	35,8 %
По-скоро вярно	15,1 %
Абсолютно вярно	0

Интересни са и отговорите на айтема „Това, което правя в интернет, пренасям като опит и в реалността“, които може да бъдат видени в следната графика (фиг. 6):

Фиг. 6.

Пренасяне на интернет-опита в реалността

От графиката става видно, че едва под 10 на сто категорично отхвърлят това твърдение, докато изцяло го подкрепят 15%, в различна степен го подкрепят почти 85 процента от запитаните.

Интересно е да се отбележат и някои корелации между въпросите. Значителна е тя между отговорите на твърдението „Личността, която представям в интернет е само маска“ и тези на: „В интернет понякога съм един, понякога друг, понякога – трети...“, „Интернет-образът ми е с по-добри телесни пропорции“, „В интернет изтъквам качествата си“, „Интернет за мен е като театрална сцена и сменям различни роли“; естествено, най-висока е с отговорите на (привидно сходните)⁷ въпроси: „Идентичността, която демонстрирам в интернет, не отразява личността ми“ и „Виртуалният Аз не отразява личността ми“; още по-висока, пък, е корелацията с отговора по айтема „Интернет е като карнавал, в който нося маска, която представям за истинската си същност“, което навежда на мисълта, че основният мотив за изграждането на Виртуален Аз е, всъщност, игрови. Много високи са корелациите и с всички въпроси, третиращи физическия Аз-образ в интернет и външността, с която индивидът се представя в мрежата.

Разбираемо значителна, но очаквано с обратен знак е корелацията между въпросите „Личността, която представям в интернет е само маска“ и „В интернет правя това, което правя и в реалността“. В този смисъл – очаквано – може да се обсъди положението, че интернет-маската се поставя, за да може индивидът да си позволява да прави или казва неща, които в друга ситуация, извън мрежата, не би си позволил.

Последващото представяне и допълнителен анализ на данните биха били обект на друга научна статия. Интересно е, обаче, твърдението на Шери Търкъл, че компютърът дава на хората възможност да изследват границите на Аз-а си, като сменят една персона с друга, дори когато прескачат от един интернет-прозорец – в друг, когато в единия пи-

⁷ Чрез единия се изследва възможността идентичността да е само целенасочена демонстрация, а с другия – да е интегрирана Аз-ова структура

шат бележка в дискуссионен клуб, а в другия – участват в синхронен чат, защото – смята Търкъл – за всяка една от тези дейности се изисква изпълнението на различни роли. Провокативните виждания на Търкъл са, че интернет предполага радикална промяна в начина, по който общуваме. Комуникацията в кибер-пространството позволява на хората да изследват идентичностите си, като създават нови онлайн-идентичности.

Игровото общуване, по правило, създава прецедент на безизходица – изходът от рамката на играта разкрива в „реалността“ изкривена, опорочена представа за събеседника. По данни на обитатели на мрежата, допреди няколко години огромно количество виртуални познанства са се превръщали в реални. В днешно време този процес, обаче, е в голяма степен отслабнал. Основно това е заради засилването именно на игровата функция на мрежата. Хората, които при виртуалното общуване играят неприсъща им роля, не се решават на среща в действителността. Засилването на игровите мотиви, вероятно, е свързано с изменение в аудиторията на Интернет, който става все по-достъпен за все по-широки слоеве от населението и употребата му излиза извън рамките на служебното ползване, а все по-често е начин за прекарване на свободното време, отмора и експеримент, включително и с идентичността. Сред хората, които експериментират с идентичността си, са не само хора с проблеми в живото общуване, неспособни да се себепрезентират умело, но и хора, които активно търсят идентичността си. Като играят различни роли, не само по-лесно разбират кои са всъщност, но и по-лесно избират какви да бъдат – което се получава при активното формиране на Аз-образа сред юношите, които, пък, се превръщат в една от основните потребителски групи на интернет.

Литература

1. Андреева, Л. (1996), Социалното учене и оценъчни и самооценъчни механизми на личността, Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, ФФ, книга Психология, т. 84.
2. Арестова О.Н., Бабанин Л.Н., Войскунский А.Е.. Мотивация пользователей интернета [http://www.follow.ru/article/113.-2004-\(23.04.08\)](http://www.follow.ru/article/113.-2004-(23.04.08)).
3. Ериксън, Е. Идентичност: младост и криза. София: Наука и изкуство, 1996.
4. Христова, Д., (1995), Развитиеен подход към изучаването на времевата перспектива в младостта, Годишник на Софийския университет, кн. Психология, т. 86.
5. Turkle, Sh., How Computers Change the Way We Think. Chronicle of Higher Education; 1/30/2004, Vol. 50 Issue 21, pB26-B28, 3p.
6. Turkle, Sh., The Mechanics Of Seduction, Across the Board; Mar1998, Vol. 35, Issue 3.

ТРАНСФОРМАЦИЯ В ЦЕННОСТНАТА СИСТЕМА НА ЛИЦА С ИНДИВИДУАЛИСТИЧНА И КОЛЕКТИВИСТИЧНА ОРИЕНТАЦИЯ – 1995–2005 Г.

МАГДАЛЕНА ЗЛАТКОВА ГАРВАНОВА

докторант, Институт по психология, БАН, тел.: 979 30 42,
magivasileva@yahoo.com

Настоящата статия е посветена на един слабо засегнат проблем в литературата, а именно за динамичните изменения, които протичат в ценностната система на индивидуалистите и колективистите. За целта са сравнени данни от две емпирични изследвания, като първото е проведено през 1995, а второто – през 2005 г. Резултатите разкриват, че в интервала от 10 години малък брой ценности по модела на Шварц (Schwartz, 1992) променят значимостта си и в двете групи лица. При индивидуалистите в съпоставка с колективистите обаче ценностната система търпи по-големи изменения. Това се интерпретира във връзка със специфичните социални функции на тази група, която репрезентира модернизирателната тенденция в ценностната система.

This paper examines a problem in the literature that have not been studied thoroughly enough, those about dynamic changes in the value system of individualists and collectivists. For this purpose, the data from two empirical studies, conducted in 1995 and 2005, are compared. The results reveal that a few values have changed in this period in both groups, using Schwartz's model. Nevertheless, the value system of individualists has transformed in greater extent than the values of collectivists. This finding may be explained by their specific social functions, related to the modernizing tendency in value system.

Традиционно психологическите и социалнопсихологическите анализи акцентират върху устойчивите диференциални различия между индивидуалистите и колективистите. Така например изследователи като Триандис отбелязват, че ценностният профил на лицата с индивидуалистична и колективистична ориентация е относително противоположен и очертава два контрастни личностни типа. Идиоцентриците (индивидуалистите), например, преследват индивидуални цели, стремят се към вълнуващ живот, удоволствия, творчество и т.н., а алоцентриците (колективистите) ценят сигурността, подчинението, уважението към по-възрастните, груповото благополучие и др. [8].

Много по-малко са изследванията, които се интересуват от възможните изменения в индивидуалистично–колективистичната ориентация, поради относителната устойчивост на ценностните нагласи, норми или убеждения. Неслучайно лонгитудно изследване на Байчинска констатира, че в ценностната система на т.нар. „твърди индивидуалисти“ и „твърди колективисти“ не настъпват съществени промени в едногодишен период от време [3], [4]. Докато ценностите на индивидуалистите се доближават до либерално-демократичния идеал и въплъщават модернизирателната тенденция в ценностната система,

тези на колективистите изразяват по-скоро социално-демократичния идеал и консервативната тенденция в развитието на индивида и културата [3], [4].

От тази позиция настоящата статия е посветена на един слабо засегнат проблем в литературата, а именно за динамичните изменения, които протичат в ценностната система на лицата с индивидуалистична и колективистична нагласа. Сравнени са резултати от две емпирични изследвания, като първото е направено през 1995, а второто – през 2005 г.¹

Теоретичен модел на изследването. За изследването на ценностната система е използван подходът на Шварц [9], който дава възможност за комплексно изследване на ценностите – на индивидуално и макросоциално равнище. На индивидуално ниво ценностната система включва 10 категории: *Сигурност* – ценности, насочени към сигурност, хармония и стабилност в обществото, във взаимоотношенията и в самата личност; *Конформност* – ценности, насочени към ограничаване на действията, които могат да наранят другите и да нарушат социалните очаквания или норми; *Традиция* – ценности, изразяващи уважение и приемане на обичаите и идеите, които дадена култура или религия налагат на личността; *Доброжелателност* – ценности, насочени към запазване и поддържане на благополучието на хората, с които имаме често лични контакти; *Универсализъм* – ценности, изразяващи стремеж към разбиране, толерантност и запазване на благополучието на всички хора и на природата.

Себенасоченост – ценности, изразяващи стремеж към независимост на мисленето и действието; *Стимулация* – ценности, свързани с поемането на риск; *Хедонизъм* – ценности, обединени от стремеж към удовлетворяване на потребностите; *Постигжение* – ценности, изразяващи стремеж към личен успех, който се определя като демонстриране на компетентност според социалните, а не според личните вътрешни стандарти; *Власт* – ценности, изразяващи стремеж към социален статус и престиж, контрол върху хората и ресурсите.

Десетте ценностни категории формират две биполарни дименсии. Първата дименсия, наречена от Шварц *себетрансцендиране срещу себеутвърждаване*, характеризира отношението на индивида към другите хора. Тя противопоставя ценностите, акцентиращи върху приемането на другите като равни и грижа за тяхното благосъстояние, на ценностите на личния успех и доминиране над другите. Себетрансцендирането обединява категориите универсализъм и доброжелателност, а себеутвърждаването – постижението и властта.

Втората дименсия *откритост към промени срещу консерватизъм* характеризира отношението на индивида към риска. Тя противопоставя ценностите, акцентиращи върху независимата мисъл и действие, а също и желанието за промени, на ценностите на себеграничението, поддържането на традицията и стабилността. Откритостта към промени обединява ценностите от категориите себенасоченост, хедонизъм и стимулация, а консерватизмът – ценностите от категориите традиция, сигурност, конформност.

Универсализмът, доброжелателността, традицията, конформността и сигурността изразяват *колективните*, а себенасочеността, стимулацията, хедонизмът, постижението и властта – *индивидуалните интереси*. Колективните и индивидуално ориентирани ценности представляват най-дълбинната структура на ценностната система [9].

По-конкретните **задачи** на изследването са следните:

1. Да се очертаят измененията и устойчивостта в значимостта и йерархията на ценностните категории, полюси на дименсии и интереси в групата на индивидуалистите за 10-годишен интервал от време (1995–2005 г.).

¹ Изследването през 1995 г. е проведено от ст. н. ст. д-р К. Байчинска [2], [3], [4], а това през 2005 г. – от докторантката М. Гарванова

2. Да се анализира промяната и стабилността в интензитета и йерархията на ценностните категории, полюси на дименсии и интереси в групата на колективистите за същия период.

На базата на данни от литературата са формулирани следните **хипотези**:

1. При настоящите индивидуалисти няма да се наблюдават съществени промени в интензитета и йерархията на отделните ценностни категории, дименсии и интереси в сравнение с тези от средата на 90-те години поради устойчивите типологични характеристики в ценностния им профил [3], [4], [8].
2. При настоящите колективисти в съпоставка с тези от началото на прехода няма да се установят значителни изменения в ценностната им система по модела на Шварц поради устойчивите им диференциални особености [3], [4], [8].

Изследвани лица. В изследването през 1995 г. е използвана стратегията на типологичните или целеви извадки. В него са включени 4 социално-професионални групи: студенти-богослови и учители като носители на консервативната и студенти и бизнесмени като представители на модернизиращата тенденция в ценностната система [4]. Обемът на извадката е 884 души: студентите-богослови са 105 или 11.9%, учителите–331 или 37.4%, студентите–242 или 27.4% и бизнесмените–206 или 23.3%.

Поради съпоставителния характер на проучването през 2005 г. са изследвани същите социално-професионални групи: студенти-богослови–145 или 22.8%, учители–162 или 25.5%, студенти–161 или 25.3% и бизнесмени–168 или 26.4%. Така общият брой на респондентите е 636 души.

Методи

1) *Метод за изследване на ценностите на Шварц – the Schwartz Value Survey* [9], адаптиран за български условия от Байчинска [1]. Изследваното лице трябва да оцени значимостта на 56 ценности като ръководен принцип в своя живот, използвайки 9-степенна скала (от 0 – не е важна до 7 – изключително важна, а също и [-1] – противоположна на моите ценности). Тези ценности са подбрани така, че да представят 10-те основни ценностни типа от теоретичния модел на Шварц [9].

2) *Българска скала за индивидуализъм/колективизъм – БИК-скала* [5]. От респондента се изисква да направи избор по предпочитание на една от всеки две думи, представени в набор от 21 двойки (например: „Кое предпочитате?“ – ред или богатство и т.н.). Двойките думи са образувани така, че да репрезентират всички възможни комбинации от седем основни ценности, характеризирани индивидуалистичната (*богатство, успех, самочувствие*) и колективистичната ориентация (*традиционност, ред, сътрудничество, справедливост*). Те образуват биполярен континуум (дименсия) „индивидуализъм–колективизъм“, в краищата на който се разполагат богатството и справедливостта, а в средата и останалите ценности – успех, самочувствие, сътрудничество, ред и традиционност.

Резултати

С цел да се формират контрастни групи между индивидуалистите и колективистите за по-нагледно очертаване на диференциалните различия в ценностния им профил е

използвано -0.5 и $+0.5$ стандартно отклонение от средната стойност на разпределението на измерванията от БИК-скалата. Чрез t -тест на Стюдънт и d -критерий на Коен за независими извадки се установява доколко настоящите индивидуалисти и колективисти при съпоставка с тези от началото на прехода приписват различна значимост на ценностите.

Структурни изменения в ценностните категории при индивидуалистите.

Данните за трансформацията в интензитета на 10-те ценностни категории при лицата с индивидуалистична нагласа са представени в таблица 1.

Таблица 1.

Средни стойности и стандартни отклонения на отделните ценностни категории при индивидуалистите, изследвани през 1995 и 2005 г. Представена е също и посоката на промяна в ценностите (\uparrow – увеличаване; \downarrow – намаляване; = – неизменност)

Ценностна категория	Индивидуалисти 1995 г. (N=325)		Индивидуалисти 2005 г. (N=176)		t	p	d	Посока на про- мяна
	x	sd	x	sd				
Сигурност	4.86	0.84	4.80	0.96	0.66	0.512	0.1	=
Конформност	4.29	1.09	4.25	1.02	0.42	0.675	0.1	=
Традиция	3.07	1.13	2.69	1.34	3.20	0.002	0.4	\downarrow
Доброжелателност	4.12	1.09	4.17	1.13	-0.41	0.684	0.1	=
Универсализъм	4.22	0.91	3.73	1.06	5.13	0.000	0.6	\downarrow
Себенабоченост	5.02	0.81	5.05	0.84	-0.31	0.757	0.0	=
Стимулация	3.83	1.42	3.83	1.50	0.01	0.989	0.0	=
Хедонизъм	4.38	1.56	4.71	1.52	-2.31	0.022	0.3	\uparrow
Постижение	4.96	0.93	4.75	1.16	2.11	0.036	0.3	\downarrow
Власт	4.35	1.13	4.27	1.30	0.633	0.527	0.1	=

Както се вижда от резултатите в таблица 1, ценностната система на индивидуалистите на категориално ниво на анализ се характеризира със значителна устойчивост. Сензитивни на социално-икономическите промени в обществото се оказват само 4 категории – колективно ориентираните традиции и универсализъм понижават интензитета си, а хедонизмът и постижението, изразяващи индивидуалните интереси, съответно увеличават и намаляват значимостта си в периода 1995–2005 г. Останалите 6 ценностни категории (сигурност, конформност, доброжелателност, себенабоченост, стимулация и власт) остават неизменни.

Отслабването на стремежите към традиционни (културни и религиозни) отношения при настоящите индивидуалисти в сравнение с тези от средата на 90-те години не изненадва предвид обстоятелството, че тази социална група е тясно свързана със смяната на идеологиите в преходното общество и постепенното утвърждаване на индивидуалистичните за сметка на колективистичните ценности [7]. В известна степен учудва обаче фактът, че и универсализмът редуцира мотивационно-подбудителната си сила. Може да се твърди, че либералната идея за социална справедливост чрез равенство на всички хора пред закона и равни възможности на всеки член на обществото все още е далеч от съзнанието на съвременния български индивидуалист.

Може да се счита също така, че понижаването значимостта на постижението в тази група разкрива, че несигурната социална ситуация след 1989 г. извежда на преден план по-скоро стратегиите за оцеляване, отколкото поведенческите модели за себеосъщест-

Таблица 2.

Средни стойности и стандартни отклонения на полюсите на ценностните дименсии и интереси при индивидуалистите (IND), изследвани през 1995 и 2005 г. Представена е също и посоката на промяна в ценностите (\downarrow – намаляване; = – неизменност)

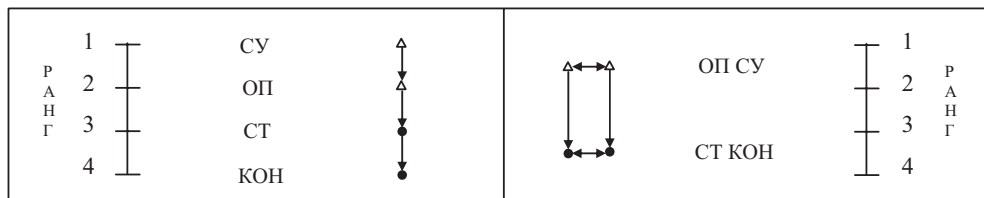
Ценностни дименсии и интереси		IND–1995 г. (N=325)		IND–2005 г. (N=176)		t	p	d	Промяна
		x	sd	x	sd				
I.	Себетрансцендентирание	4.17	0.85	3.95	0.93	2.73	0.007	0.3	\downarrow
	Себеутвърждаване	4.66	0.90	4.51	1.07	1.58	0.115	0.2	=
II.	Консерватизъм	4.07	0.83	3.92	0.88	2.01	0.045	0.3	\downarrow
	Откритост към промени	4.41	0.97	4.53	1.02	-1.25	0.214	0.1	=
Колективни интереси		4.13	0.76	3.93	0.84	2.62	0.009	0.3	\downarrow
Индивидуални интереси		4.54	0.75	4.52	0.88	0.28	0.776	0.0	=

Съпоставката на данните от двете изследвания разкрива, че в дименсионалната и базалната организация на ценностната система на съвременните индивидуалисти е налице относителен баланс между процесите на изменчивост и устойчивост. В условията на социален преход в тази група намалява значимостта на колективно ориентираните полюси на двете дименсии – себетрансцендентирание и консерватизъм, както и на колективните интереси. Индивидуалните полюси (себеутвърждаване и откритост към промени) и интереси остават неизменни. Може да се каже, че трансформацията в макросоциалната рамка, която се характеризират със смяна на нормативните модели, води до редуциране на енергетичността на ценностите, акцентиращи върху груповата хармония и благополучие, но и до стабилност в мотивите за реализиране на индивидуалните цели при настоящите индивидуалисти в сравнение с тези от средата на 90-те години.

Структурните модели на дименсионалната организация на ценностната система на лицата с индивидуалистична нагласа от 1995 и 2005 г. (фиг. 2) отразяват разпределението на енергията между отделните полюси, а също и нейния градиент [2], [4]. Процедурата по построяването на дименсионалната йерархия е същата както при извеждането на категориалната подредба (чрез прилагане на t-тест за свързани извадки).

а) индивидуалисти – 1995 г.

б) индивидуалисти – 2005 г.

Фигура 2.

Структурен модел на дименсионалната йерархия при индивидуалистите, изследвани през 1995 и 2005 г. Означенията са: СТ – себетрансцендентирание; КОН – консерватизъм; СУ – себеутвърждаване; ОП – откритост към промени

Сравнението между структурните модели от 1995 и 2005 г. разкрива, че в дименционалната йерархия на съвременните индивидуалисти са настъпили частични промени – ценностната подредба се трансформира в хоризонтално-вертикален тип и има ниска степен на вертикална диференцираност – състои се само от 2 субординирани равнища. Въпреки това типът ценностни приоритети не се изменя (откритост към промени и себеутвърждаване), което определят ценностната система като *себеутвърждаващ либерализъм*. Той в най-голяма степен изразява процеса на модернизация на ценностите на българите [2], [4] и е сходен с вертикалния индивидуализъм в класификацията на Триандис – стремеж към съревнование и придобиване на висок социален статус [8]. Индивидуалните интереси доминират над колективните както през 1995 г. ($t=-7.86$, $p=0.000$), така и през 2005 г. ($t=-6.52$, $p=0.000$).

При настоящите индивидуалисти като че ли се наблюдава сливане и опозиция на индивидуално ориентираните полюси срещу колективно насочените такива. Би могло да се твърди, че трансформацията на ценностите в тази група се проявява чрез тяхната координация в категориалната и дименционалната йерархия. По различен начин стоят нещата при колективистите.

Структурни изменения в ценностните категории при колективистите. Промяната и стабилността в значимостта на техните ценности за периода 1995–2005 г., отнасяща се до най-конкретното ниво на анализ на ценностната система от модела на Шварц [9], е посочена в таблица 3.

Таблица 3.

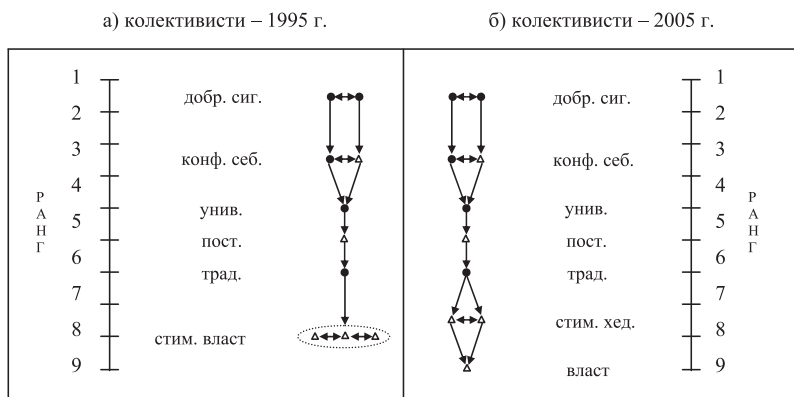
Средни стойности и стандартни отклонения на отделните ценностни категории при колективистите, изследвани през 1995 и 2005 г. Представена е също и посоката на промяна в ценностите (↓ – намаляване; = – неизменност)

Ценностна категория	Колективисти 1995 г. (N=261)		Колективисти 2005 г. (N=203)		t	p	d	Посока на промяна
	x	sd	x	sd				
Сигурност	5.05	0.88	4.91	0.92	1.76	0.079	0.2	=
Конформност	4.90	0.89	4.74	0.90	1.91	0.057	0.2	=
Традиция	3.94	1.09	3.67	1.26	2.48	0.014	0.3	↓
Доброжелателност	5.08	0.78	4.93	0.91	1.92	0.055	0.2	=
Универсализъм	4.71	0.92	4.33	0.93	4.32	0.000	0.4	↓
Себенабоченост	4.79	0.87	4.66	1.14	1.33	0.185	0.1	=
Стимулация	3.04	1.41	3.14	1.48	-0.75	0.454	0.1	=
Хедонизъм	2.84	1.69	3.04	1.77	-1.22	0.223	0.1	=
Постижение	4.18	1.08	4.01	1.19	1.58	0.116	0.2	=
Власт	3.02	1.25	2.52	1.18	4.35	0.000	0.4	↓

Сравнението на данните от двете емпирични изследвания показва, че при колективистите, както и при индивидуалистите, динамичните социално-исторически процеси са фактор за малък брой ценностни категории. В групата на колективистите се изменя значимостта единствено на колективно ориентираните ценности на традицията и универсализма и на индивидуално насочените ценности на властта. Те понижават значимостта си в границите на анализирания 10-годишен период от време. Останалите 7 ценностни категории запазват стабилитет.

Намаляването на значимостта на традицията при колективистите може да бъде интерпретирано в светлината на конкурентните и непрекъснато променящите се условия на живот и труд в България след 1989 г., които вероятно водят до отслабване на стремежите към реализация на цели, свързани с традиционните ценности. Редуцирането на енергетичността на универсализма вероятно разкрива дистанцирането на изследваните лица от просоциалните ценности. Интензитетът на властта при съвременните колективисти в сравнение с техните предшественици от средата на 90-те години също се понижава вероятно поради факта, че тази група по презумция не е привърженик на неравнопоставените социални отношения и споделя по-скоро социално-демократичния идеал на ценностен преход [3], [4].

Хоризонтално-вертикалният модел на ценностната система на лицата с колективистична нагласа (фиг. 3) потвърждава стабилността на тяхната ценностна йерархия във времето.

Фигура 3.

Структурен модел на категориалната ценностна йерархия при колективистите, изследвани през 1995 и 2005 г.

Особеностите на ценностната система на колективистите от началото на прехода се запазват 10 години по-късно – двувърха, еднолинейна йерархия, от хоризонтално-вертикален тип (разликата е единствено в увеличената вертикалната диференциация на ценностната подредба – от 6 на 7 равнища през 2005 г.). В ценностните приоритети: доброжелателност, сигурност, конформност и себенасоченост, преобладават колективно ориентирани ценностни категории. В периферията на ценностната система като най-непредпочитани се очертават стимулацията, властта и хедонизмът, изразяващи индивидуалните цели.

Структурни изменения в ценностните дименсии и интереси при колективистите. Възможност за изследване на процесите на промяна и стабилност в дименсионалната и базалната организация на ценностната система на лицата с колективистична нагласа в периода 1995–2005 г. предоставят данните в таблица 4.

Таблица 4.

Средни стойности и стандартни отклонения на полюсите на ценностните дименсии и интереси при колективистите (COL), изследвани през 1995 и 2005 г. Представена е също и посоката

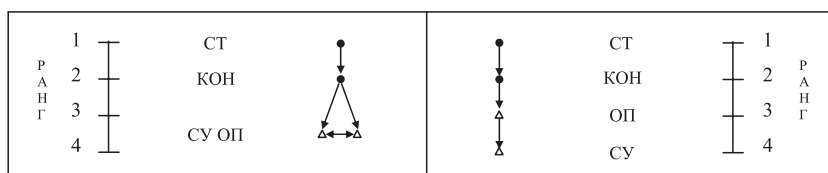
на промяна в ценностите (\downarrow – намаляване; = – неизменност)

Ценностни дименсии и интереси		COL–1995 г. (N=261)		COL–2005 г. (N=203)		t	p	d	Промяна
		x	sd	x	sd				
I.	Себетрансцендентиране	4.90	0.73	4.63	0.75	3.83	0.000	0.4	\downarrow
	Себеутвърждаване	3.61	1.00	3.27	1.00	3.61	0.000	0.3	\downarrow
II.	Консерватизъм	4.63	0.71	4.44	0.77	2.84	0.005	0.3	\downarrow
	Откритост към промени	3.57	1.01	3.63	1.13	-0.46	0.649	0.1	=
Колективни интереси		4.77	0.64	4.53	0.67	3.81	0.000	0.4	\downarrow
Индивидуални интереси		3.58	0.84	3.44	0.92	1.75	0.081	0.2	=

Резултатите сочат, че за разлика от ценностните категории, полюсите на дименсиите и интересите в тази група се разкриват като по-динамични променливи. Прави впечатление, че намалява значимостта на себетрансцендентирането, консерватизма и колективните интереси, които по презумция са водещи характеристики в ценностния профил на колективиста. Вероятно това е израз на отслабването на готовността за колективно действие и групова солидарност на българина в условията на преход. Себеутвърждаването понижава интензитета си, а откритостта към промени и индивидуалните интереси остават стабилни в интервала от 10 години. Тази находка дава основание да се допусне, че интернализирането на новите индивидуалистични ценности е труден и противоречив процес при голяма част от изследваните лица. Дименсионалната подредба на колективистите също разкрива интересни тенденции (фиг. 4).

а) колективисти – 1995 г.

б) колективисти – 2005 г.

Фигура 4.

Структурен модел на дименсионалната йерархия при колективистите, изследвани през 1995 и 2005 г. Означенията са: СТ – себетрансцендентиране; КОН – консерватизъм; СУ – себеутвърждаване; ОП – откритост към промени

Дименсионалната йерархия на колективистите от 2005 г. се трансформира от хоризонтално-вертикален тип, характерен за 1995 г., в еднолинейно-вертикална структура с 4 подчинени едно на друго нива. Тъй като типът ценностни приоритети (първите две равнища) не се изменя от 1995 г., ценностната система може да се опише като *трансцендентален консерватизъм* – водещи са стремежите за хоризонтални отношения между хората и съхраняването на статуквото [2], [4], което Триандис характеризира като хоризонтален колективизъм [8]. И през 1995 г. ($t=21.38$, $p=0.000$), и през 2005 г. колективните интереси имат превес над индивидуалните ($t=14.92$, $p=0.000$).

И така, докато при индивидуалистите промяната в структурните особености на категориалната и дименсионалната им йерархия е свързана с по-голямата координацията и динамика на ценностите, при колективистите се наблюдава противоположният процес – изкрystalизиране на ценностния идеал чрез подчертана субординация и по-ясно ранжиране на ценностите по степен на важност.

Получените резултати *частично потвърждават както хипотеза 1, така и хипотеза 2* за липса на съществени промени в ценностната система на нивото на ценностните категории, дименсии и интереси при индивидуалистите и колективистите от 2005 в съпоставка с тези от средата на 90-те години. Данните свидетелстват за известна трансформация в интензитета и йерархията на дименционалните полюси в двете групи лица.

Заключение. Социално-историческото време се оказва фактор за малък брой ценности както при лицата с индивидуалистична, така и при индивидите с колективистична нагласа на категориално ниво на анализ. На равнището на ценностните дименсии динамичните процеси са по-ясно проявени, особено при индивидуалистите, което вероятно е свързано с тяхната модернизационна функция в обществото. Доминиращите индивидуално ориентирани категориални и дименционални приоритети и индивидуалните интереси определят индивидуалистите в сравнение с колективистите като по-перспективната от гледна точка на характера и посоката на социалния преход група лица.

Литература

1. Байчинска, К. (1994). Ценности. Ценностен стрес... Ценностна криза! С., АИ „Марин Дринов“.
2. Байчинска, К. (1997). Дименционална организация на ценностната система на българите (типологично-структурен подход). В: „25 години Институт по психология. Юбилеен сборник“. С., АИ „Проф. Марин Дринов“, 85–102.
3. Байчинска, К. (1999). Социалната промяна в България и ценностите на личността. Списание на БАН, 3–4, 34–40.
4. Байчинска, К. (2000). Ценностите на българина и българската култура в прехода към демократично общество. Монография, препоръчана за печат от НС, 245 с.
5. Герганов, Е., Петкова, К., Дилова, М., Паспаланова, Е. (1996). Психосемантичен метод за измерване на индивидуалистични и колективистични нагласи. Социологически проблеми, 1, 19–33.
6. Паспаланова, Е. (1999). Психологически измерения на индивидуализма. С., АИ „Проф. Марин Дринов“.
7. Топалова, В. (1996). Индивидуализъм/колективизъм и профили на социалната идентичност. Социологически проблеми, 1, 54–67.
8. Триандис, Х. (1996). Състоянието на съвременните изследвания върху индивидуализма и колективизма. Социологически проблеми, 1, 5–18.
9. Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In: M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, Vol. 25 (pp. 1–65). New York: Academic Press.

НАУЧНА СЕКЦИЯ 3 МЕТОДОЛОГИЯ И МЕТОДИКА НА ПСИХОЛОГИЧЕСКИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ

„ИНТЕРВЮ ЗА ПРИВЪРЗАНОСТТА НА ВЪЗРАСТНИЯ“ (AAI) – ПРЕВОД НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

ЕМИЛИЯ БОРИСОВА АЛЕКСИЕВА

доцент, д-р, катедра „Обща, експериментална и генетична психология“,
Философски факултет, СУ „Св. Климент Охридски“, 02/9308 482,
emilia_alexieva@abv.bg

В доклада се обсъждат качествата на класическата процедура за превод на въпросници в психологията. Анализират се критичните точки в нея и се предлагат идеи за оптимизацията на процеса. Оптимизираната процедура е приложена към превода на Интервюто за привързаността на възрастния на български език.

The qualities of the classical procedures for translation of questionnaires in psychology testing are discussed in the article. Critical points are analyzed and ideas for optimizing of the process are suggested. The optimized procedure is applied to the translation of the Adult Attachment Interview in Bulgarian language.

1. Превод на въпросници в психологията.

Идея за оптимизация на класическата процедура

Добрият превод на един диагностичен инструмент в психологията е точно толкова важна задача, колкото и неговото конструиране. Всъщност, става дума за конструиране на същия инструмент на друг език.

Д. Кембел (D. Campbell, 1980) разглежда превода от гледна точка на неговата цел. Според него има два типа преводи: симетричен и асиметричен. Първият тип, който той нарича „децентриран“, е ориентиран към съхраняването на точния смисъл и на спецификата на говоримия език и в двата езика. В асиметричния превод (уницентриран) доминира верността към единия от двата езика, най-често към езика на оригинала. Често обаче в превода на психологическите тестове можем да видим твърде екзотични версии (по думите на Д. Кембел), когато преводачите са решили да останат верни на оригиналния език.

Очевидно идеалът е непостижим и при двата типа, ето защо когато става дума за превод на психологически инструменти, се предпочита симетричния превод.

В този доклад ще представя работата, която осъществих върху превода на „Интервюто за привързаността на възрастния“ (AAI), разработено от М. Мейн и сътр. на български език. Във връзка именно с този превод възникнаха идеите, които ще споделяна следващите страници. Става дума за оптимизиране на процедурата за превод на въпросници и тестове, добре позната в психологията, чрез включването на някои нови елементи. Именно чрез тях се осигурява по-голяма обективност в слабите точки на класическата процедура.

1.1. ПРЕВОД НА ВЪПРОСНИЦИ В ПСИХОЛОГИЯТА

Класическата процедура за превод на психологически инструменти (тестове, въпросници) в психологията предвижда следните последователни етапи:

(1) Превод от оригиналния на втория език. В най-добрия случай преводът се реализира от няколко експерти по съответния език и култура, независимо един от друг. Като резултат от този етап се получават няколко преводни версии на оригиналния въпросник.

(2) Друг експерт (или група експерти също в условията на независимост) оценява айтем по айтем всяка от получените версии от етап (1). Целта на този етап е да се реши коя от предложените версии е най-добрата. Резултатът от този етап е финалната преводна версия на въпросника.

(3) Трети експерт прави обратен превод на финалната версия (т.е. на резултата от втория етап) към оригиналния език, на който е създаден тестът. След това се сравняват, айтем по айтем, оригиналната версия на инструмента и обратния му превод. Ако се установи голямо сходство (т.е. ако двете версии се „покриват“ в достатъчна степен смислово), приема се, че преводът е добре направен и може да продължи работата върху собствените психометрични характеристики на възприетата преводна версия на теста. Когато това е възможно, сравняването на двете версии се прави от автора на теста.

В процедурата, описана по-горе, можем да отбележим няколко слаби точки (ключови моменти), които могат да повлияят работата върху превода на един психологически инструмент.

- а) Една от най-важните е начинът на взимане на решение коя от предложените версии е най-добрата. Решението зависи от два фактора: степента на владение на родния език и умението или амбицията да наложиш своето решение (при групово взимане на решение). Казано по друг начин, личностните черти на експертите, както и добре познатите ефекти на груповото мислене често участват в процеса на изработване на финалната версия,
- б) Друг потенциален фактор е съперничеството между експертите, който практически също не се контролира.
- в) Процедурата, чрез която се оценява сходството между възприетата версия и оригиналния тест, е също важен елемент от процеса на взимане на решение.

1.2. ИДЕЯ ЗА ОПТИМИЗАЦИЯ НА ПРОЦЕДУРАТА

Процедурата, която предлагам, съдържа следните допълнителни елементи към основните етапи:

Етап 1. Подбор на експерти. На първия етап е необходимо да се оцени компетентността на експертите и те да бъдат подбрани според критериите за сходство в тяхната езикова компетентност. Тя може да бъде оценявана чрез два подхода: субективен (вж. по-долу – А1 и А2) и обективен (Б).

А1) Субективният подход може да се реализира чрез използването на скала за самооценка на степента на владеене на езика. Такава скала може да включва айтеми като: „Говоря свободно този език“; „Разбирам нюансите в изказванията на този език“ и т. н. Може да се разработи такава скала за целите на конкретния превод или да се използва готова.

А2) Самооценка на способностите за превод на всеки от експертите (този елемент от процедурата беше предложен от проф. Е. Герганов, с когото споделих най-напред идеята си за оптимизация на превода на психологически тестове). Всъщност експертите самооценят способностите си да превеждат само в една или в двете посоки: например, само от английски към български, само от български към английски, или пък еднакво успешно и в двете посоки.

Подетапи А1 и А2 отразяват субективния подход в оценката на експертите.

Б) Другият подход, обективният, се осъществява чрез обективен тест за езикова компетентност.

Експертите, които получат най-високи оценки според обективните и субективните критерии, ще формират четири независими групи, които ще работят в различните етапи на превода.

Двата подхода може да се съчетават в зависимост от целите на превода.

Етап 2. Превод на въпросника. В този етап участват експертите, които предпочитат да превеждат от оригиналния език, на който е създаден въпросникът, към родния си език и онези, които превеждат еднакво успешно и към двата езика. Това са експертите от група 1, които работят в условия на независимост върху първия превод на въпросника. Резултатът от този етап са няколко преводни версии (т.е. толкова, колкото са експертите в групата).

Етап 3. Избор на най-добрата преводна версия. След като сме получили няколко преводни версии на оригиналния въпросник, на този етап трябва да изберем най-добрата от тях. Вместо преговарянето или „договарянето“, което се практикува, предлагам използването на някоя от процедурите на психологическото измерване. В зависимост от броя на версиите, които трябва да се сравняват, могат да се приложат различни процедури за сравнение: вариант на сравняване по двойки или вариант на метода на триадите. Например при три преводни версии те може да се подават в комбинация по две плюс оригиналната, която ще бъде „еталон“. Така всяка от версиите ще се сравнява с оригиналната по критерия „по-адекватен превод“. Ако имаме три версии („А“, „Б“ и „В“), по всеки айтем ще формираме три двойки плюс еталона (оригиналният айтем – ОА): 1) ОА, „А“, „Б“; 2) ОА „А“, „В“, 3) ОА, „Б“, „В“. Тези сравнения ще се осъществяват айтем по айтем. Процедурата ще се реализира с втората група експерти, които също ще работят в условията на независимост. На експертите би могло да се постави следната задача: „На този лист са записани три преводни варианта на фразата, оградена в правоъгълник. Прочетете я внимателно, а след това прочетете всяка от двойките преводни версии на тази фраза и преценете коя от тях, според Вас, представлява по-добрият/по-адекватният превод на оригинала. На всеки ред отбележете само един отговор. Нямайте право на отговор „И двете версии са добри“. Това сравнение се извършва за всеки от айтемите на оригиналния

въпросник. Резултатът от това сравнение ще бъде рангова скала на преводните версии за всеки айтем. Изборът на най-добрата версия следователно ще бъде продукт на обективна процедура. Преводната версия, получила най-много избори за всеки айтем ще формира окончателната преводна версия.

Друга възможност за оценка на качеството на всяка преводна версия е методът на равноизглеждащите интервали.

Добрият превод е важен за всички вербални психологически методики, но за психологическите инструменти, които се прилагат в клиничната практика, той може да бъде решаващ от гледна точка на информацията, която ще се събира с него. (Понякога преводът е изключително труден, дори невъзможен, поради фиността на описанията, които съдържа всеки айтем).

Изборът на конкретна процедура за сравняване на преводните версии ще зависи най-вече от броя на айтемите на оригиналната методика и от желания брой независими преводни версии.

Броят на преводните версии ще зависи от трудността на превода – колкото по-труден е преводът, толкова повече преводни версии са необходими.

Трябва да се има предвид, че при по-голям брой преводни версии, представянето им в диада, която се сравнява с еталон, няма да бъде подходящ, тъй като рязко ще нарастне броят на комбинациите от преводни версии, а това ще направи самата процедура твърде скучна за оценяващите експерти. В този случай може да се подбере друга процедура (напр. споменатата по-горе процедура на равноизглеждащите интервали).

Етап 4. Обратен превод. В този етап от работата участва трета група експерти. Тази група се формира от онези експерти, които предпочитат да превеждат от своя роден език към друг език или пък превеждат еднакво успешно и в двете посоки. Различието в сравнение с класическата процедура тук е участието на повече от един експерт. Резултат от този етап ще бъдат няколко обратни превода, два или три, на финалната версия на въпросника.

(Бел. Тези обратни преводни версии имат смисъл, при условие, че става дума за труден за превод инструмент.)

Етап 5. Избор на най-добрата версия сред обратните преводи. Тук са възможни два варианта. Изборът на най-добрата версия сред обратните преводи може да бъде получена според процедурата, описана в етап 3, като тук в качеството на стандарт за сравнение ще се използва отново съответният айтем от оригинала на въпросника. Другата възможност е всяка от преводните версии самостоятелно се сравнява с оригинала.

Етап 6. Допълнителен (и незадължителен). Ако разполагаме с преводите на инструмента на различни езици, бихме могли да ги използваме за допълнителни сравнения с оригиналната версия, а също и да направим сравнения между различните преводи. Но подобно сравнение би имало относително ограничен принос по отношение на конкретния превод на инструмента и би оскъпило излишно процедурата. Неговият смисъл би бил по-скоро в межкултурните измерения на описанието на измервания конструкт и в смисловите му нюанси на различните езици.

2. Превод на ААІ на български език

В нашето изследване върху превода на ААІ следвахме в основни линии етапите на процедурата, която описахме по-горе.

Подбрахме експертите сред нашите колеги по най-малко два от предварително дефинираните три критерия: клинична практика (от ключова важност поради спецификата на превеждания инструмент), езикова компетентност (критерий: добро владение както на английски, така и на родния език) и професионален опит в превод, включително на психологически тестове (критерий: реализирани качествени професионални преводи). Преводните версии бяха получени съответно от специалист по психометрия, от клиничен психолог и от специалист в областта на психологията на развитието. Така получихме три версии на ААІ. Оттук продължихме с етап 3.

Основанието ни да съкратим процедурата е свързано със спецификата на превеждания инструмент: ААІ е клинично интервю, а не психологически въпросник за самооценка. При него изследваното лице не чете айтемите, а те му се задават от психолога. Следователно форматът на „контакта“ изследвано лице – психологически инструмент включва по необходимост активното участие на психолога.

Целта на този етап беше да се сравнят айтем по айтем всяка от получените преводни версии с оригиналния текст на ААІ. Резултатът от тази процедура беше рангова скала на преводните версии по айтеми.

В съответствие с теорията на измерването, разработена от Торгерсън, (W. Torgerson, 1958), допускаме, че:

- а) различните възможни преводни версии на един айтем могат да бъдат безкрайно много;
- б) различните преводни версии формират един континуум, т.е. те могат да бъдат подредени според количеството от измервания признак, което притежават. Версиите, които съдържат по-малко количество от измервания признак (т.е. са по-неточни преводи), ще бъдат в единия край, а онези от преводните версии, които съдържат голямо количество от измервания признак (т.е. те са по-точни преводи) – ще се намират в другия край на този континуум.

Всъщност оценката на различните преводни версии е една процедура на измерване по признака точност на превода, който е психологически признак. Измерваме психологическите признаци чрез скали с помощта на методите на психологическо скалиране.

В нашето изследване ние имаме три версии за всеки айтем. Те ще бъдат оценени от експерти, т.е. измерени по признака „точност“ (степен на сходство, на близост) до оригиналната версия.

В съответствие с нашата идея, описана по-горе, това трябва да бъде друга група експерти. Те бяха избрани според същите основни критерии: високо ниво на владение на английски език и психологическа компетентност, включително в практически план (както вече отбелязахме по-горе, доколкото ААІ е интервю, необходимо беше айтемите да се оценяват и от гледна точка на „звученето“ им в комуникативен план).

Процедура. На този етап беше възможно да използваме две различни процедури за сравняване на преводните версии (вж. фиг.1 и фиг.2). Първата възможност е трите версии да се дадат едновременно за сравняване с оригинала (възможна инструкция: „Прочетете подчертаното изречение на английски език. Под него са дадени три преводни версии. Прочетете внимателно всяка от тях и поставете знака „X“ пред онази версия, която преценявате като по точен превод на оригинала“ (фиг.1).

Втората възможност предполага сравняване на оригинала с версиите, дадени по две (инструкция: „... коя от двете версии, според Вас, представлява по-точен превод на английския текст...“). При тази процедура сравнението е по-лесно и по-точно. Тя беше избрана за целите на превода на ААI.

Айтем „X“ Оригинална версия	Айтем „X“ – Версия „А“	Айтем „X“ – Версия „Б“	Айтем „X“ – Версия „В“
--------------------------------	---------------------------	---------------------------	---------------------------

Фиг. 1.

Схема на сравняването на три версии с оригинала

Айтем „X“ Оригинална версия	Айтем „X“ – Айтем 1 (Версия „А“)	Айтем „X“ – Айтем 2 (Версия „Б“)
Айтем „X“ Оригинална версия	Айтем „X“ – Айтем 1 (Версия „А“)	Айтем „X“ – Айтем 2 (Версия „В“)
Айтем „X“ Оригинална версия	Айтем „X“ – Айтем 1 (Версия „Б“)	Айтем „X“ – Айтем 2 (Версия „В“)

Фиг. 2.

*Схема на сравняването на трите версии, представени в диада;
всяка версия се комбинира с всяка от другите две.*

3. Резултати

Както отбелязахме в началото на нашето изложение, формирахме експертните групи от специалисти, със сходна езикова компетентност. Така първата група включваше трима експерти. Резултатът от този етап бяха три преводни версии на ААI: „А“, „Б“ и „В“ (вж. т. 2.). Тези три версии трябваше да бъдат сравнени с оригинала от гледна точка на адекватност и точност на превода. Тъй като имаме три варианта на превод, а е необходимо всяка от версиите да бъде поставена в двойка с всяка от другите две версии и след това съпоставена с еталона (оригиналния айтем), това означаваше, че ще имаме три комбинации. Броят на двойките при три обекта се определя по формулата:

$$X = n(n-1) / 2,$$

където: X – е броят на двойките;

n – е броят на обектите,

така за три обекта ще имаме: $3 \cdot (3-1) / 2 = 3$ двойки. Ако обектите са А, Б и В, ще имаме следните двойки: АБ, АВ, БВ (вж. фиг.2).

Редът на подаване на двойките е много важен. Съществува важно правило – двойките, които съдържат еднакви елементи, трябва да бъдат максимално отдалечени в реда на подаването им. За трите двойки ние избрахме следния ред: „А“ и „Б“; „В“ и „А“; „Б“ и „В“ – т.е. между два еднакви, винаги има два различни елемента. Това е максимално възможната дистанция между тези обекти. Осъществихме баланс и при реда на айтемите, за да се избегне евентуалното влияние на собствения стил на изразяване на преводача.

Така за етап 2 подготвихме текст, който за всеки айтем съдържа: айтем от оригиналния въпросник и трите версии, комбинирани в двойки. Текстът с версиите, комбинирани по двойки, беше предложен на петима експерти за оценка по критерия адекватност и точ-

ност на превода. Резултатът от този етап е рангова скала на преводните версии за всеки от айтемите на въпросника. Експертите от тази група работиха, без да знаят имената на експертите от първата група, нито коя от оценяваните версии на кого от експертите-преводачи принадлежи.

На таблица 1 са дадени резултатите от сравнението на оригиналната и преводните версии за всеки айтем от ААІ.

Таблица 1.

Резултати от сравнението.

Буквите с по-тъмен шрифт показват избраната версия.

Експерт 1	Експерт 2	Експерт 3	Експерт 4	Експерт 5 №
ВССС	АВАА	АСАА	ВВСВ	ААСА 1
ВВСВ	АВАА	ВВСВ	АСАА	АВВВ 2
ВССС	ВССС	ВССС	АВАА	СВСС 3
ВССС	ВВАВ	ВВСВ	АССС	СВВВ 4
ВССС	АССС	АССС	АВАА	АССС 5
ВВАВ	АВАА	АССС	АСАА	АСАА 6
ВВСВ	ВВСВ	ВВСВ	ВВАВ	ВВАВ 7
ВССС	ВССС	АССС	АВАА	СВСС 8
АССС	АСАА	АССС	АСАА	АСАА 9
ВССС	АВАА	ВВАВ	ВССС	ВААА 10
ВВАВ	ВВАВ	ВВСВ	АВСВ	АВВВ 11
ВССС	ВВСВ	ВССС	ВВАВ	ВВАВ 12
ВССС	АССС	ВССС	АСАА	ВСВВ 13
АССС	АСАА	АСАА	АСАА	АСАА 14
АССС	АССС	АСАА	АССС	АССС 15
ВССС	ВССС	ВССС	ВВАВ	ССАС 16
АССС	АВАА	ВССС	ВВСВ	ААСА 17
ВССС	АССС	АССС	АВСС	АВСС 18
АВСС	ВАСС	АСАА	ВВАВ	ССАС 19
ВССС	ВССС	ВВАВ	ВВАВ	ВААА 20

Най-предпочитаната от експертите версия беше включена във финалния вариант на въпросника. Така финалната версия беше съставена от следните айтеми: 1А, 2В, 3С, 4В, 5С, 6А, 7В, 8С, 9А, 10А, 11В, 12В, 13С, 14А, 15С, 16С, 17А, 18С, 19С, 20С.

Финалната версия от предшестващия етап беше предложена на двама експерти за обратен превод.

Двете версии на обратния превод бяха сравнени с оригиналната версия и изводът беше, че получената финална версия отразява много сполучливо (точно и адекватно) оригиналния въпросник.

От данните в таблица 1 могат да се направят следните изводи:

- 1) при някои от айтемите експертите са напълно единодушни в избора си: напр. айтеми с №№ 7, 11 и 18. При първите два айтема е избрана версия Б (В), а при последния айтем – третата версия.
- 2) предпочитанията на петимата експерти към всяка от предложените преводни версии, се разпределят по следния начин (вж. таблица 2): най-предпочитана се оказва версия С: с 46 избора от петимата експерти; следва версия А с 26 и накрая е версия

В – с 24 избора. Версии А и В са с близки, като количество, избори, докато третата версия – С, е двойно по-предпочитана от експертите.

- 3) Може да се определи степента на съгласие между оценките на различните експерти и тези данни да послужат при формирането на експертните групи на различните етапи от превода на инструментите.
- 4) Окончателната версия включва участието на трите преводни версии по следния начин: версия С: 9 айтема; версия А: 6 айтема; версия В: 5 айтема.

Тук възниква важен въпрос: какво правим, когато версията са предпочитани в приблизително еднаква степен? Според мен възможностите са следните: а) сравнителен качествен анализ на ниво съдържание на айтема; б) увеличаване на броя на експертите.

Таблица 2.

Разпределение на предпочитанията на трите преводни версии от оценяващите експерти

Експерт №	1	2	3	4	5
Версия А	0	7	4	8	7
Версия В	4	4	6	8	6
Версия С	16	9	10	4	7

Данните в таблицата дават възможност да се направят допълнително важни наблюдения и за качествата на преводните версии: приличат ли си най-предпочитаните и най-непредпочитаните версии на всеки айтем; по какви характеристики си приличат, по какво се различават и т. н. Качественият анализ ще задълбочи познанията ни именно върху собствените характеристики на преводите.

В заключение, предложените допълнения към стандартната процедура за превод на въпросници, както и илюстрацията ѝ с превода на ААІ показват потенциала, който те съдържат. Без съмнение, прилагането на тази процедура ще предполага повече средства за реализиране на превода. Но, от друга страна, ще се получат допълнителни полезни данни на качествено ниво за айтемите и ще се осигури по-високо ниво на обективност при взимането на груповите решения. Собствените характеристики на инструмента, който предстои да се превежда, ще определят какъв тип процедура да се избере.

Литература

1. Алексиева Е. Привързаността в живота на човека. Част 1. Междупоколенско предаване на моделите на привързаността, Годишник на Софийския университет, том 91, 1998
 2. Кэмпбелл Д. Децентриран превод на въпросници, В: Модели експериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях, Москва, Мир, 1980
 3. Alexieva E. (1997). Transmission Intergenerationnelle des Models d'Attachement, Memoire de fin d'Etudes de DEA de Psychologie clinique, pathologique et psychanalytique, Universite Paris V, Paris, France
 4. George C., N.Kaplan, M.Main (1996). Adult Attachment Interview. Unpublished manuscript, Department of Psychology, University of California, Berkeley (third edition).
- Torgerson W., 1958 Theory and Method of Scaling, New York,Wiley

ПРИНЦИПИ НА ХЕРМЕНЕВТИКАТА: ВЪЗМОЖНОСТИ И ОГРАНИЧЕНИЯ ЗА ТЯХНОТО ПРИЛОЖЕНИЕ В ПСИХОЛОГИЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

ИВАН НИКОЛОВ БАРДОВ

гл.ас., д-р, СУ „Св. Климент Охридски“, катедра „Обща, Генетична и Експериментална психология“, 9711002 (277),
ivanbardov@gmail.com

Докладът обсъжда въпроси от методологията на психологическото изследване. Представят се принципите на философското направление „херменевтика“ (обозначавано и като „изкуство на разбирането“). Такива са: контекстуалност в интерпретацията на анализирания текст; идеята за т.н. „херменевтичен кръг“; теоретичното разграничаване между интерпретация и разбиране; принципът на диалогичност. Очертава се зоната на приложимостта на херменевтиката в психологическото изследване: адекватен обект на този тип анализ са уникални продукти на творческата дейност, уникалната индивидуалност на човека и неговият неповторим жизнен път, а това е полето на изследователския интерес на проучванията с идеографична насоченост. Посочва се също невъзможността за приложение на херменевтичните идеи в изследвания, придържащи се в методологично отношение към алтернативния номотетичен подход.

The article deals with some questions of methodology in psychological research. The principles of the philosophical school “hermeneutics”(also known as “the art of understanding”) are presented. These are: contextual approach in the interpretation; the idea of the so called “hermeneutic circle”; theoretical difference between interpretation and understanding; the principle of dialogue. The exact area of the hermeneutics in psychological research is outlined: objects of this kind of analysis are unique products of creative activity, the unique individuality if humans, and this is the field of ideographically oriented research. It is pointed out that the ideas of hermeneutics are not feasible to applied in research methodologically oriented toward alternative nomothetic approach.

Изследователският метод, обозначаван като „херменевтика“, се е зародил във философията, за целите на интерпретацията на свещения текст на Библията [9; 14; 17]. Класическата (библейска) херменевтика в този смисъл е съвкупност от правила и понятия, предназначени за намиране на истинския (съкровен) смисъл на Свещеното Писание. Самият произход на термина „херменевтика“ произлиза от името на древногръцкия бог Хермес. Неговата функция е била да довежда до съзнанието на хората волята на боговете, да тълкува тази воля, да я превежда от езика на боговете на естествения език на хората. Затова етимологично терминът означава изтълкуване, интерпретация.

Още от момента на възникване на това философско направление като основна предпоставка, при разглеждането на писмените източници, се е утвърдило строгото разграничение между сферата на свещеното и сфера на профанното (битовото и всекидневното). Едно разграничение, което е вградено във всяко религиозно виждане на света. Поради спецификата на решаваните от психологическото изследване задачи, всеки опит

за практическо използване на херменевтичните идеи в психологията по същество представява „приземяване във сферата на профанното“. Съвсем естествен е тогава въпроса, защо изобщо си струва и какъв е смисъла да се търсят паралели и допирни точки между тези философски идеи, предназначени за вникване в съдържанието на религиозни текстове и психологията? Та нали повечето текстове, които по правило подлежат на психологичен анализ са, по своето съдържание, изцяло „профанни“, даже когато са написани от хора с претенциите за „боговъдъхновеност“, например при манийни или шизофрени разстройства? Според моето мнение, използването на идеите разработени в херменевтиката, за собствено психологически цели, е смислено поради интерпретационния характер на всяко психологично знание.

Интерпретацията е неотстраним момент, форма и способ на функциониране на знанията в нашата наука, като особено внимание към свързаните с нея въпроси се отделя в изследванията с идеографична насоченост [21]. Пресечната точка между този тип психологично проучване и херменевтиката е съсредоточаването върху езика като обект на изследователския интерес. Финландският логик фон Бригт [3] пише „централен проблем в херменевтиката е идеята за езика и ориентираните върху езика понятия: „значение“, „интенционалност“, „интерпретация“ и „разбиране““. Все неща от специален интерес и за идеографичните изследвания. Във философските източници [9; 15] съществува устойчива трактовка на съдържанието на термина „херменевтика“ като „психологическо изкуство на постигане на чуждата индивидуалност, неявно вписана в смисловото поле на текста, като „втори“ (задан) план, като подтекст“. Затова познаването и съответно прилагането на херменевтичните идеи би позволило на психолога, провеждащ идеографичен тип изследване, да изяви и отрази смисловите нюанси (субективният смисъл за изследвания) на анализирания психични явления и така да обогати своето тълкуване. По различен начин се формулира изследователския интерес при номотетично ориентираните проучвания – а именно, да се получи интервална статистическа оценка на позицията на изследваното лице, спрямо обобщените показатели на останалите изследвани. На това основание А. Демер [цит. по 8] диференцира направлението на познанието на а) херменевтични – (феноменология, екзистенциализъм, психоанализ) и б) антихерменевтични (бихевиоризъм, факторни теории).

В качеството на основополагащи теоретични принципи на херменевтиката се приемат [18; 26; 29; 32]:

Принципът на контекстуалната интерпретация [31] – процесът на търсене на конкретен смисъл в точно определен социо-културен контекст; този процес включва органично в себе си, както отчитане на целите и замислите на автора, така и отчитане на социалните условия на „живота“ на анализирания текст, от момента на неговото възникване, до момента на неговото възкресяване за ново тълкуване. Какво е смисъл и какво значение? Отличават ли се тези понятия по някакви признаци или са синоними? Всички херменевтични търсения са се натъквали на проблемата за съотношенията между смисъл и значение, т. е. на проблема за множествеността на смислите. Колко смисъла има в прочетен израз? Изследователят на текстове се оказва в качеството на „вторичен субект на познанието“, в чиито задачи вече влиза разкриването на субективната компонента в предмета на изследване, тъй като смисълът е сложно концептуално образувание, съотносимо с цяла съвкупност от психични и езикови фактори. Съществуват две мнения в херменевтичната трактовка на този въпрос. Едното допуска само един (абсолютен и съкровен) смисъл, който се разпростира върху цялото съдържание. Второто се придържа към версията за множествеността на смислите, съдържащи се в прочетеното. В този слу-

чай в разбирането на смисъла се влага собствено-психологично съдържание. Различните контексти могат да изменят семантичните характеристики на думите. Контекстуалният подход е начин за теоретично осмисляне на емпиричния факт за множествеността (многозначността) на смислите в хода на психичния живот.

Субективният (личностен, в терминологията на А. Н. Леонтиев) смисъл е изцяло зависим от контекста: думата, изразът, абзацът, текстът, като цяло, притежават предписано им, от културата в която са породени, значение, но различните жизнени контексти ще определят различни техни смисли в съзнанието на четящия ги [21; 30]. Разбирането на смисъла извън тези контексти е безперспективна, от гледна точка на целите на психологическото проучване, задача. За методологията на идеографичното изследване от това произтича едно важно следствие – формиране на логическата верига (или кръг): текст – интерпретатор – резултат от интерпретацията – текст“. Последният елемент от веригата на практика става изходния пункт на последващия познавателен процес. Могат да се посочат трите евентуални контекста, които херменевтичният тип анализ е призван да интегрира: общият социокултурен контекст, в рамките на който е създаден анализирания текст; контекстът, отразяващ личностната ситуация на автора и контекстът, отразяващ личностната ситуация на читателя на текста.

Принципът на херменевтичния кръг [32] – под това понятие се схваща последователността в изясняване на това, как се отнася отделната част на текста към цялостния текст. Това отношение се оказва основна насока в херменевтичните изследвания: отношението на частта към цялото, на интерпретирания израз към контекста, в който е изказан; Понятието е едно от основните понятия на философската херменевтика. Въведено е от Шлейермахер [14] и изразява процеса на разбиране на анализирания текст чрез диалектиката между частта и цялото: Разбирането на цялото изкрystalизира от разбирането на отделните негови части, а за разбиране на частите е необходимо предварително разбиране на цялото. Херменевтиката е предназначена да укаже пътя и средствата за разбиране на знака, за прехода от знака към значението, за прехода от общото значение към специфичния смисъл; от цялото към частите и от частите към цялото; средствата на херменевтичния анализ при това отчитат и са длъжни да отчитат цялата и замисъла на автора. При това, смисловите връзки трябва да бъдат установени в структурата на самия текст, а да не се привнесат изкуствено от интерпретатора. Основни пунктове на херменевтичния кръг представляват:

- Наличие на ситуация на неразбиране (иначе казано състояние на предразбиране според немския философ Гадамер). Очертаването на неизвестното в текста обаче невъзможно без наличието в изследвателя на повече или по-малко осъзната схема, модел на реалността, която да служи за основа на „смисловия превод“ на текста в съзнанието на четящия.
- Формиране на тълкувателна хипотеза, целяща да реконструира закодираното в текста смислово послание на автора.
- Акт на интерпретация от страна на изследвателя, с резултат придвижване от по-малка към по-голяма степен на разбиране на анализирания текст. Херменевтичният тип интерпретация се основава на включването на конкретната текстова информация в по-широкия контекст от хуманитарни знания. Иначе казано, в този специфичен вид интерпретация присъства търсенето на „втори“ скрит смисъл в първоначалния текст, чрез включването, в процеса на разбиране, на допълнителни значения. Така самият интерпретиран текст се възприема като проблем, в който трябва да се разкрият, както границите на известното и неизвестното, така и тяхното съотношение. Необходимо условие за пълноценна интерпретация, от гледище на херменевти-

ката, е съразмерността на творческите потенциали на автора и читателя (обозначена с термина конгениалност). В разгърнат вид идеята за съразмерност в душевния настрой и творческия потенциал между автора и читателя е въведен в херменевтиката през XIX век от Ф. Шлейермахер. Руският автор Г. Шпет разкрива съдържанието на въпросната конгениалност, чрез качеството, което се очаква да притежава изкушения от херменевтичния маниер на изследване читател: „Боговдъхновеността на Свещеното Писание изисква и боговдъхновеност на неговия читател“ [15, с. 14].

- Формиране на следваща тълкувателна хипотеза за съдържанието на останалите неясни части от текста;
- Следващ акт на интерпретация на смисъла, кодиран в тези преди неясни за изследователя части на текста.
- Постигане на основната цел на херменевтичния тип изследване, формулирана още от цитирания вече Шлейермахер – „да се разбере автора по-добре, отколкото той разбира самия себе си“. По този начин анализът на текста се превръща в „изкуство на разбирането“. Основната особеност на това своеобразно изкуство е непосредственото познание на психическата реалност на другия или иначе казано, моделирането, в психиката на изследователя, на психическата реалност на другия, като автор на проучвания текст. Необходимо условие за постигането на подобно „изкуство“ е, да се извърши преход от собствените (понякога закостенели) обяснителни схеми и представи към едно „метааналитично“ равнище: вникване в цялостния начин мислене и съответно в обяснителните схеми, които използват авторите на анализиранияте текстове.

Принципът на теоретично разграничаване между процеса на разбиране и процеса на интерпретация [6; 7; 25; 28]. В. Дилтай, който е предприел първия опит за теоретично обосноваване приложението на херменевтичния метод в психологията, определя херменевтиката като „изкуство на разбирането на „писмено зафиксиранияте форми на жизнения опит“ [6]. Според автори като Е. Хирш [23] е необходимо да се различават понятията „разбиране“ и „интерпретация“. От гледната точка на този автор изкуството на интерпретацията и изкуството на разбирането са различни процеси, тъй като е възможно само едно правилно разбиране, но са възможни множество интерпретации. Това според него е така, защото разбирането е основано на терминологията на текста, докато интерпретацията зависи от терминологията на интерпретиращия. Разбирането е цел на херменевтичното тълкуване, а интерпретацията — средството за достигането на тази цел. Осъществяването на интерпретации могат да се определят като низходящи или възходящи „степени“ в процеса на разбиране (хоризонт на разбиране). Синтезът на различните степени, разграничавани последователно като разбиране на отделните думи и словесни конструкции, вникване във своеобразието на речта, в цялостния замисъл на написаното, отчитане на психологическите особености на автора, води и до търсенето общо и пълно разбиране. Иначе казано, постигане на чуждата индивидуалност, неявно вписана в смисловото поле на текста като „втори“ (задан) план, като подтекст. Във философската херменевтика на Гадамер [4], разбирането означава способността да се поставиш на мястото на Другия и да разгледаш оттам самия себе си, а това е всъщност единия компонент от способността за рефлексия. Другите два компонента на уменията за такъв тип осмисляне на опита, са, мисленото проиграване на различни варианти (сценарии) на анализиранияте явления, с едновременното осъзнаване на собствените преживявания, възникващи в хода на това проиграване на въображаемите варианти. Казано по друг начин, обединение в съзнанието „тук и сега“ на минало, настояще и бъдеще. В понятийната система на будизма рефлексията, схващана като осъзнаване в един и същ момент на минало, настояще

и бъдеще е основна характеристика на „Татхагата“¹ – състоянието на мистичен транс по време на медитация. Първите четири „стъпала“ в симултантното обхващане на минало, настояще и бъдеще са постулирани, съгласно будисткото виждане, като: „(1) Просветленият схваща възможното като възможно и невъзможното – като невъзможно, в съответствие с реалните условия; (2) той схваща последствията от действията, извършени в миналото, настоящето и бъдещето...; (3) възприема всяко последствие; (4) възприема света в съвкупността му от различните му елементи“ [5, с.72].

Осъщественият анализ на съдържанието на понятието „разбиране“ откроява няколко семантични пласта, които могат да преливат един в друг [10]: 1) Декодиране;

2) Превод на „външния“ език на автора във „вътрешния“ език на изследователя;

3) Интерпретация; 4) Разбирането като оценка; 5) Постигане на уникалното; (възглед, поддържан от Гадамер) 6) Разбирането като резултат от обяснение; 7) Постигане на цялостност.

Ако обобщят тези признаци на явлениято „разбиране“, то може да се каже, че: „разбирането се прилага тогава, когато се изисква да се вникне в уникален, цялостен и неприроден обект, които носи „отпечатък на разумност“, по пътя на превода на неговите признаци в термините на „вътрешния“ език на изследователя, като в хода на този превод се получи, освен неговата оценка и „преживяване за разбиране“ [8, с. 274]. Може да се потърси и намери пряк аналог на така схващаното разбиране в такава специфична част от човешката практика, каквато е религиозната дейност – например съзерцанието на свещените изображения „мандала“ в будизма, с цел достигането статуса татхагата.

Очевидно е, че пряко и буквално приложение на така дефинираното съдържание на понятието „разбиране“ (съчетаването характеристиките на психичния процес и на научния метод) на всички нива на психологично познание – от „суровите“ експериментални данни и емпирични факти до теоретичните представи – ще бъде най-малкото проблематично, а в повечето случаи и изцяло невъзможно.

Принципът на диалогичност [2; 19; 20; 22] – човешкото съзнание е диалогично – в него изкристализират отговори на въпроси, които човек си задава, даже ако те съществуват в недостатъчно експлицитна форма. Освен върху междусубектния диалог – между автор и читателя (който е непряк, защото е опосредстван от писмения текст) в херменевтиката се акцентира и върху другата възможна диалогична форма – тази на „вътрешно психичния диалог“. Според виждането на М. Бахтин за функциите на диалога, осъщественият чрез осмислянето съдържанието на текста диалог между автор и читател (интерсубектен диалог) има шанса (но не и задължителността!) да се превърне във вътрешен (в съзнанието на читателя) диалог. Негово съдържание е рефлексията върху двете смислови структури – редицата съпоставки между смислите, влагани (по предположение на читателя) от автора и смислите, които самият читател извлича от същия този текст. Изследователят на творчеството на Бахтин В. Библер посочва: „при гносеологическото² отношение към аз-а на другия ... срещата между двете съзнания не може да се осъществи. По-точно емпирично тя се случва, но фактът на срещата се осъзнава монологично“ [1, с.

¹ Този, който идва и си отива” Този термин означава приблизително „достигнал до същността или истината”. Самият Буда наричал себе си Татхагата

² Чисто познавателно

42]. Иначе казано, процесът на разбиране на текста е едностранчив (монологичен) и не се превръща в процес на „саморазбиране“ на изследователя на самия себе си.

В съответствие с така представените принципи може да се очертае и зоната на приложимостта на херменевтиката в психологичното изследване: адекватен обект на този тип анализ са уникални продукти на творческата дейност, уникалната индивидуалност на човека и неговият неповторим жизнен път. Херменевтично по същество е разглеждането от Карл Густав Юнг на древните образци на източни философско-религиозни трактати и по-точно: неговият предговор към „Тибетската книга на мъртвите“ [16, с. 64–90], анализът му на съдържанието на китайската „Книга на Промените“ (И Чинг) [16, с. 223–254], неговият коментар към тибетската „Книга на великото освобождение“ [16, с. 91–148] и др. Такива са също идеите на А. Маслоу от късния период на неговото творчество [24], за съществуването на т.н. „върхови преживявания“ (peak experiences), като начин за постигане ценностите на „Битието“ от самоактуализиращата се личност.

Идеите на тези психолози с идеографична насоченост са съзвучни с основния негласен тезис на херменевтиката [13]: достигането на адекватна интерпретация на обекта е възможно само тогава, когато информацията, подлежаща интерпретация се съдържа в „дълбинното равнище на текста. Най-прекия път за достигане до въпросното „дълбинно“ равнище според автори като Диалтай [6; 7] е този на вчувстването (или терминологично казано по пътя на емпатията), т. е. познанието психиката на другия човек става чрез конструиране на „модел на емоционалното съдържание на психиката на другия“ в собствената субективна реалност на читателя [27]. На това основание цитираният вече фон Вригт обозначава „психологическата херменевтика“ като „методология на вчувстването“. Такова очертаване на пресечната точка между херменевтика и психология според мен е недостатъчно. Необходимо е съчетаване на емоционалния (емпатичен) момент с рационалния анализ. Затова следващата крачка е именно реализиране на споменатата по-горе рефлексия едновременно върху двете смислови структури – тази на автора и тази на читателя. Дали между тях ще се осъществи взаимопроникване и съответно достигане до максимално възможното разбиране на анализирания текст и неговия автор?

Отговорът на този въпрос не може да бъде предварително известен и вече насочва към отчитането на възможните ограничения в приложението на херменевтичния метод [8]. На първо място, това е тясната зависимост на интерпретацията на резултатите от експлицитната или имплицитна схема, концепция, теория на психичната реалност, с която си служи интерпретатора. Освен това, качеството на самата интерпретация се определя от културното равнище на обществото, представител на което се явява интерпретаторът. Херменевтичното тълкуване е изцяло социокултурно и затова основано върху идеите, представите и заблудите на дадено общество на определена степен на социално-икономическо развитие. Трето, въпреки, че херменевтичният метод не е абсолютно субективен, тъй като в основата за интерпретацията служи конкретен вербален материал, то неговите резултати не представляват интересубектно (независимо от психичните особености на изследователя) знание. Всеки нов интерпретатор може да даде по-различно тълкуване на материала, защото в хода на херменевтичното изследване един субект познава друг субект, а тези частни субективни реалности е възможно да не се „припокриват“ и нещо в психиката на другия да остане недостъпно или обратно – да бъде свръхинтерпретирано. Оттук произтича и извода, че „множествеността на истината“ при херменевтичното изследване е принципно неотстранима. Затова за установяване на посоката в която лежи истината, ще се изисква преглед и съпоставка на гледните точки на няколко изследователи, за да се установи степента на съгласуване между тях, доколкото процедурата на съгласуване е съвършено задължителна за получаване на онова знание, което се

приема за валидно от гледна точка на методологията на естественауноаучното изследване [12]. В психичния живот обаче важи правилото, формулирано още от Леонардо Да Винчи – „Никой не може да се изкъпе два пъти в една и съща река“. Затова към интерпретацията от херменевтични позиции е неприложимо изискването за надеждност, което е в сила за естественауноаучния тип изследване – за безусловна възпроизводимост на резултатите при многократно проведени емпирични проучвания.

В този смисъл, резултатите от прилагането на херменевтичния метод, даже при прилагането на една и съща интерпретационна схема, зависят от индивидуалните личностни особености на изследователя. Нещо повече, едни или други интерпретационни схеми ще се изработват и прилагат в онази степен, в която съответстват на мотивите и „психичния настрой“ на изследователя. С други думи, не случайно е мнението, че резултатите, придобити чрез херменевтичния метод представляват своеобразно „личноно знание“ [11]. Това различава решително херменевтичното от традиционното (проведено от номотетични позиции) изследване, претендиращо за статуса на научно, защото при последното се варират обектите, методиките, външните условия, а всички субекти на изследването се мислят като тъждествени един спрямо друг – предполага се, че резултатите на изследването не зависят от особеностите на изследваните лица. Затова пък при херменевтичното проучване индивидуалните различия, както на изследваните лица, така и на изследващите ги субекти, придобиват ключово значение. Заедно с това, основният проблем за съвместяването в херменевтичното знание на конкретния жизнен опит на изследователя с изискванията за научна достоверност, (в позитивисткия смисъл на това понятие) не може да намери еднозначно решение. Открит, в рамките на херменевтиката, остава и въпросът за получаването на универсално-значими изказвания, валидни за достатъчно голям брой хора в достатъчно голям брой жизнени ситуации.

И все пак, какъв може да бъде приносът на херменевтиката за психологическото изследване? Моят отговор на този въпрос е: най-малкото тя може да спомогне за формирането на вътрешна готовност у изследователя да приеме, че психичната реалност, която е предмет на неговите проучвания, е далеч по-богата и многообразна от всякакви предварителни теоретични схеми.

Литература

1. Библер, В. С. Диалог, сознание, культура (идея культуры в работах М. М. Бахтина). В: сборник „Одисей“, Москва, изд. Наука, 1989, с. 21–59.
2. Василев, В. Рефлексията в познанието, самопознанието и практиката. Пловдив, изд. Маркрос, 2006, с. 161–171.
3. Вригт, фон Г. Х. Логико-философские исследования. Москва, Прогресс, 1986.
4. Гадамер, Х. Г. Истина и метод, София., 1998
5. Говинда, А. Психо-космичната символика в будизма. София, изд. Домино, 2002.
6. Дильтей, В. Введение в науки о духе (фрагменти) В: Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. Трактаты, статьи, эссе. Москва, 1987
7. Дильтей, В. Описательная психология. СПб.: Алетейя, 1996.
8. Дружинин, В. Н. Герменевтический метод в психологии. В: Экспериментальная психология. 2-е дополненное издание, Санкт-Петербург, изд. Питер, 2000, с. 272–278.
9. Кузнецов В. Г. Герменевтика и гуманитарное познание. Москва, МГУ, 1991.
10. Нишанов, В. К. Феномен понимания: когнитивный анализ. Фрунзе, изд. Илим, 1990

11. Полани М. Личностное знание: на пути к посткритической философии. Москва, 1985.
12. Поппер, К. Логика и рост научного знания. Москва, изд. Наука, 1983.
13. Роговин, М. С., Залевский Г. В. Теоретические основы психологического и психопатологического исследования. Томск, 1988.
14. Шлейермахер, Ф. Герменевтика., Санкт-Петербург, изд. Европейский дом, 2004
15. Шпет, Г. Г. Герменевтика и ее проблемы. Изд. Контекст, 1991.
16. Юнг, К. Г. О психологии восточных религий и философий. Москва, изд. Медиум, 1994. с. 64–90, с. 91–148, с.223–254.
17. Bleicher, J. Contemporary hermeneutics: hermeneutics as method, philosophy and critique, London: Routledge & Kegan Paul, 1980.
18. Christopher, J. C., Richardson, F. C., Christopher, S. E. Philosophical Hermeneutics: A Metatheory to Transcend Dualism and Individualism in Western Psychology. In Proceedings International Congress of the International Association for Cross-Cultural Psychologists, Warsaw, Poland, 2003.
19. Gergen, K. J. Realities and relationships: Soundings in social construction. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1994.
20. Gergen, K. J., McNamee, S., & Barrett, F. Toward transformative dialogue. International Journal of Public Administration, 2001, 24, 679–707.
21. Giorgi, A. (Ed.) Phenomenology and psychological research. Pittsburg: Duquesne University Press. 1985.
22. Herda, E. A., Research Conversations and Narrative: A Critical Hermeneutic Orientation in Participatory Inquiry, Praeger Publishers 1999.
23. Hirsch E. D. The Aims of Interpretation. Chicago, 1978.
24. Maslow, A. H. Toward a Psychology of Being, 2nd ed., Princeton, N. J. 1968.
25. McKnight, E. V. Meaning in texts: the historical shaping of a narrative hermeneutics, Philadelphia: Fortress Press, 1978.
26. Messer, S. B., Sass, L. A. and Woolfolk, R. L (eds.) Hermeneutics and psychological theory: interpretive perspectives on personality, psychotherapy, and psychopathology, New Brunswick: Rutgers University Press, 1988.
27. Morrison, K. F. I am you: the hermeneutics of empathy in western literature, theology, and art, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1988.
28. Rogers, W. E. Interpreting interpretation: textual hermeneutics as an ascetic discipline, University Park, Pa.: The Pennsylvania State University Press, 1994.
29. Smith, N. Strong Hermeutics. Contingency and Moral Identity. London, 1997.
30. Stones, C. R. Research: toward a phenomenological praxis (pp. 141–156). In Kruger, D. An introduction to phenomenological psychology. 2nd revised edition. Cape Town: Juta, 1988.
31. Timm, J. R. (ed.), Texts in context: traditional hermeneutics in South Asia, Albany, N.Y.: State University of New York Press, 1992.
32. Todd, Z., Clarke, D. D., McKeown, S., Nerlich, B. Coming full (hermeneutic) circle: the controversy about psychological methods. In: Mixing Methods in Psychology: The Integration of Qualitative and Quantitative Methods in Theory and Practice. Routledge, 2004, 17–36.

КОНЦЕПТУАЛНИТЕ МЕТАФОРИ ЗА РАЗРЕШАВАНЕТО НА ПРОБЛЕМНИ СИТУАЦИИ: УНИВЕРСАЛНИ ИЛИ КУЛТУРНО СПЕЦИФИЧНИ?

ДОБРИНА ГЕОРГИЕВА ВАСИЛЕВА

д-р, Американски колеж в София,
0899 100 702, dobrina97@yahoo.com

Теорията за концептуалната метафора на Дж. Лейков и М. Джонсън постулира използването на универсални концептуални метафори, чрез които се мисли за абстрактното. Докладът представя концептуалните метафори, описващи разрешаването на проблеми в английската култура, и представя метод за анализ на българския език, чрез който да се провери универсалността на предложените в англоезичната литература метафори. Отговорът на въпроса за универсалността на описаните концептуални метафори се търси въз основа на резултатите от изследване върху 232ма младежи, ученици и студенти, на средна възраст 18,3 г. Данните, събрани чрез създаден от автора въпросник, са подложени на контент-анализ чрез категории, установени в англоезичната литература по темата. Статистическата обработка на данните чрез непараметричните тестове на Фрийдман и Уилкоксън потвърждава универсалността на анализираниите концептуални метафори. В същото време анализът разкрива наличието на множество метафорични изрази, които не могат да се класифицират в предложените категории, с което се поставят условия за универсалността на метафорите. Ценността на описаната работа се състои в предлагането на интердисциплинарен подход за анализ на решаването на проблеми, в създаването на метод за изследване на процеса на разрешаване на проблеми, както и в практическата проверка на тезата на Лейков и Джонсън за универсалността на техния конструкт.

The conceptual metaphor theory of G. Lakoff and M. Johnson postulates that people think about the abstract through universal conceptual metaphors. This paper presents the metaphors used in the English language to structure the domain of problem solving and describes a method for analyzing the Bulgarian language to validate the universality of the metaphors. The answer to the research question "Are conceptual metaphors about problem solving universal?" is sought through the analysis of the data about 232 Bulgarian high school and university students whose average age is 18,3 years. The students fill out an especially made questionnaire and their texts are subjected to content analysis using the categories identified in the English sources. The statistical analysis with the nonparametric tests of Friedman and Wilcoxon confirms the universality of the tested conceptual metaphors. However, the analysis also identifies many other source domains that cannot be classified in the specified categories, thus limiting the scope of the metaphors. The paper's significance lies in taking up an interdisciplinary approach to studying problem solving and creating a new method for analyzing the problem solving process, in implementing an experimental verification of a Lakoff and colleagues' thesis of the universality of conceptual metaphors.

Въведение

Как мислят хората? Различни ли са мислите им за предстоящата среща с приятели от тези за последния професионален проблем? Познанието за мисленето не е достигнало нивото на точност и изчерпателност, за да отговори на тези въпроси, но е достатъчно точно, за да предложи отговор на въпроса как се мисли за абстрактното. Един от възможните отговори на този въпрос е теорията на Дж. Лейков и М. Джонсън за концептуалните метафори [7].

Лейков и Джонсън постулират, че познанието ни за абстрактното е структурирано по подобие на познанието ни за конкретното. Според тях мисълта за абстрактното е възможна благодарение на концептуални метафори — „пренос на информация от една област в друга, от област-източник (областта на сензомоторната активност) върху област-цел (областта на личния опит), при който пренос се запазват умозаклученията и понякога езиковото представяне“ [7, р. 58].

Процесът по разрешаване на проблеми е пример за абстрактна област на битието, която се структурира чрез различни конкретни области-източници (за по-детайлно описание на теорията за концептуалната метафора и връзката ѝ с разрешаването на проблемни ситуации вж. 1). В своя индекс на метафорите Лейков [6] изброява тези, които описват разрешаването на проблеми:

Проблемът е кутия, в която е заключено решението.

1. Проблемът е воден басейн.
2. Проблемът е вид местност.
3. Проблемът е мишена.
4. Проблемът е възел.
5. Проблемът е сътворен от човека предмет.
6. Разрешаването на проблем е вървене по път — метафората е формулирана по аналогия с описаната от Лейков метафора „Мисленето е вървене по път“ (представителите на информационния подход операционализират мисленето чрез процеса по разрешаване на проблеми [8]).
7. Теорията на Лейков и Джонсън е формулирана въз основа на анализ на различни по своя стил и съдържание текстове на английски език [6,7]. Авторите установяват наличието на систематични връзки между начина, по който се говори за непосредственото човешко функциониране в света, и начина, по който се говори за обекти и идеи, които не съществуват в този непосредствен опит. Това са концептуалните метафори, които според авторите са универсални за всички хора, тъй като всички ние имаме почти еднакви тела и съществуваме в много сходна физическа реалност [5].

Подобна основа на една теория, която цели да обясни абстрактното, повдига множество неизяснени въпроси, най-важният от които като че ли е „Наистина ли тези метафори са универсални?“ Настоящото изследване има за цел да отговори на този въпрос.

Методология

Формулираната хипотеза за универсалността на концептуалните метафори се проверява експериментално чрез анализ на езика на 232^{ма} младежи, попълнили „Въпросник за изследване на метафоричния език“. Събраните текстове на български език, които описват процеса на разрешаване на проблеми, се подлагат на контент-анализ, за да се ус-

тавно наличието или отсъствието на формулираните от Лейков и Джонсън метафори. ИЛ изпълняват три задачи — дават метафорична дефиниция на избрани структурни компоненти на проблемната ситуация, описват разрешаването на конкретен проблем и оценяват честотата на употреба на конкретни метафори. Младежите са помолени да вземат предвид своите междуличностни проблеми. Един от въпросите проверява дали изследваният обикновено се справя успешно с такъв тип проблеми.

В този доклад акцентът е върху проверка на универсалността на метафорите. Тъй като цитираното изследване преследва повече цели, този доклад ще коментира малка част от получената информация. Полът, възрастта и профилът на обучение на ИЛ са относително равномерно разпределени, както илюстрират Фигура № 1 и Фигура № 2.

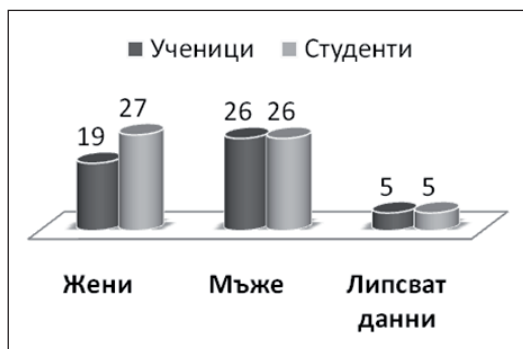
Изследването протича на няколко етапа. На първо място ИЛ попълват създадения за целите на изследването въпросник. След това отговорите на изследваните младежи се подлагат на качествен и количествен анализ:

Текстовете в отговор на зададените въпроси се разделят на смислови единици.

1. Тези единици се класифицират според създадена за целта схема на контент-анализ. Първо се определя дали изразът е метафоричен или не, като метафоричните изрази се категоризират според установените в литературата области-източници. Оценява се и степента на метафоричност на езика, т.е. изразите се разделят на типични метафорични изрази и на изрази, които биха се определили като метафорични с определени уговорки. Тази променлива е своеобразен индикатор за силата на метафората, доколко областта-източник структурира абстрактната област.
2. Данните се кодират и се подлагат на честотен анализ с цел установяване на най-използваните метафори и проверка на формулираната хипотеза.

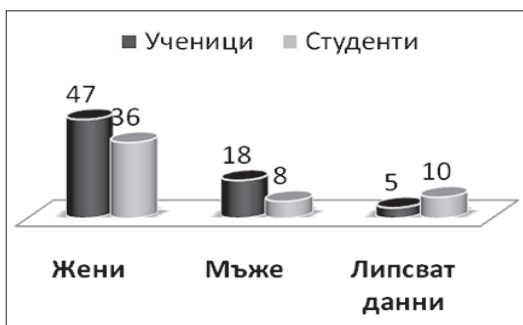
Резултати

Контент-анализът на събрания езиков материал утвърждава значимо присъствие на фрази, които могат да се отнесат към категорията на концептуалните метафори. Фигура № 3 представя отчетения обем на метафоричния език — относителният дял на изразите, които могат да се нарекат метафорични, спрямо всички използвани от ИЛ

Фигура № 1.

ИЛ с математически профил на обучение

Фигура № 2.

ИЛ с хуманитарен профил на обучение

Фигура № 3
Обем на метафоричния език
в трите изследвани задачи (%)

изрази. Съгласно проведения тест на Фрийдман, χ^2 ($df=2$, $N=232$) = 178,779, $p = 0,00$, доуточнен с теста на Уилкоксън, обемът на метафоричните изрази е значимо различен във всяка от задачите, но въпреки тези различия, концептуалните метафори се използват във всяка от предложените задачи. Примери за някои от най-използваните изрази са дадени в Таблица № 1.

Таблица № 1

Примери за използвани концептуални метафори

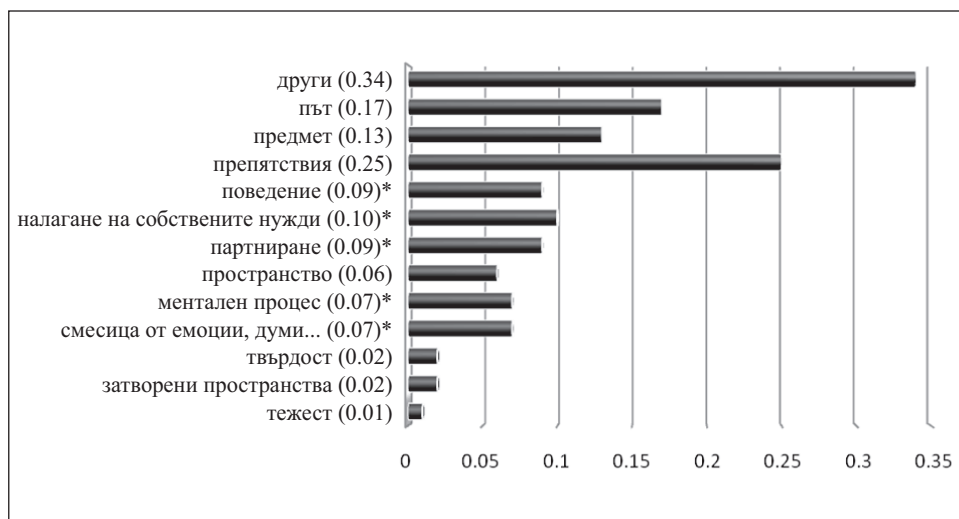
Област-източник	Примери
Ментален процес (отнася се до компонентите „Идентифициране на проблема“ и „Трудности при разрешаването на проблем“)	<ul style="list-style-type: none"> – рентгенов поглед към ситуацията; – осъзнаване на дупката; – проглеждане; – прозрение; – наранени чувства
Поведение (отнася се до компонентите „Идентифициране на проблема“ и „Трудности при разрешаването на проблем“)	<ul style="list-style-type: none"> – лутане; – извървяване на дълъг път; – сблъсък; – прицелване; – нещата излязоха извън зададената рамка; – удар; – една стъпка напред, две назад; – падане от високо; – убождане с игла;
Смесица от емоции, думи, мисли и действия (отнася се до компонентите „Идентифициране на проблема“ и „Трудности при разрешаването на проблем“)	<ul style="list-style-type: none"> – настъпване на неразбирателство; – да усетиш какво ти куца; – следене на сигналите; – изострени взаимоотношения; – болка
Пространство (описва множество компоненти и разрешаването на проблема като цяло)	<ul style="list-style-type: none"> – Борисовата градина; – затвор; лабиринт; опипване в тъмното; гъста гора;
Предмет (описва множество компоненти и разрешаването на проблема като цяло)	<ul style="list-style-type: none"> – лекарство, – разплитане; – мост; разплитане на възел;

Път (описва множество компоненти и разрешаването на проблема като цяло)	<ul style="list-style-type: none"> – заобикаляне на пречката; – намиране на изход; – изход от лабиринт; – разходка; – бягство от проблема;
Препятствия (отнася се до компонента „Трудности при разрешаването на проблем“)	<ul style="list-style-type: none"> – пречки; – бариери; – бабуни по пътя; – камъчета по пътя; – камъни; – препъни камък;
Затворени пространства (отнася се до компонента „Трудности при разрешаването на проблем“)	<ul style="list-style-type: none"> – капани
Твърдост (отнася се до компонента „Трудности при разрешаването на проблем“)	<ul style="list-style-type: none"> – железни
Тежест (отнася се до компонента „Трудности при разрешаването на проблема“)	<ul style="list-style-type: none"> – тежест
Партниране (отнася се до компонентите, описващи поведението на участниците)	<ul style="list-style-type: none"> – съучастници, помощници, колеги, съзаклятие; – събрата; – съюзници; – партньори; – балансиращ елемент
Налагане на собствените нужди (отнася се до компонентите, описващи поведението на участниците)	<ul style="list-style-type: none"> – агресори, натрапници; – защитавах позицията си до край; – избягване на по-важни въпроси; – избягвам другите;
Други (примерите са единствено от изразите, описващи „проблема“, тъй като иначе биха били трудни за разбиране)	<ul style="list-style-type: none"> – задача; – буря; – дупка в пътя; – нападение; – стържене; – човек; – и в двама ни; – гледните ни точки се разминаваха; – разминаване във възгледите; – различия във възгледите и светоусещането

Тези изрази се класифицират според областта-източник, която се използва за описание на проблемната ситуация. Използваните категории са посочените по-горе категории, описани от Лейков и колеги в литературата, като отнасящи се за проблема като цяло. Тъй като изследването се фокусира не само върху понятието „проблем“, а и върху структурните компоненти на проблемната ситуация, списъкът на областите-източни-

ци, които се изследват, е по-голям. Към този списък са прибавени конкретните категории, които Лейков и Джонсън [7] свързват с трудностите при решаването на проблеми — „препятствия“, „тежест“, „твърдост“, „затворени пространства“. Тъй като за някои от компонентите няма посочени в литературата области-источници, за тях се формулират такива области въз основа на собствената интуиция на автора и утвърдени теоретични модели. Така за описание на компонента „идентифициране на проблема“, който по своята същност е стресова ситуация, се използва класификацията на Лазарус и Фолкман [4] на реакциите на стрес — определено поведение, вербално или невербално, емоция или мисъл. Поради своята специфичност, много от тези категории остават празни, което налага тяхното обобщаване в следните категории: „ментален процес“ и „поведение“.

За поведението на участниците се използват изведените в литературата класификации на стиловете на преговаряне. Бърел [3], отчитайки влиянието на личността, разглежда поведението като съревноваване с другите, отбягване на другите, приспособяване към другите, съвместна работа с другите или правене на компромиси. Кенеди [2] на свой ред представя подход към поведението на хората, който не се основава на личността и нейния стил на поведение, а който класифицира самото поведение. Така Кенеди говори за даване без да се иска нещо в замяна, искане без да се предлага нищо в замяна, вземане или размяна на услуги. Тези категории също се оказват прекалено специфични и не се използват от ИЛ. Обобщаването им се извършва въз основа на факторен анализ на отговорите на Задача № 3 — оценка честотата на употреба на предложени от автора метафори. Факторният анализ позволява открояването на два фактора, които най-удачно могат да се нарекат „партниране“ и „налагане на собствените нужди“.

Фигура № 4:
Сила на метафорите

Силата на всяка от избраните категории да опишат проблемната ситуация се определя от характера на използваните метафорични изрази и се онагледява чрез ординална скала от 0 до 2. Метафоричните изрази могат да бъдат типични за категорията „метафоричен израз“, т.е. да се оценяват като метафори дори и при употребата на по-строги критерии за метафора. Такива изрази се оценяват с 2. Оценка 1 получават изразите,

които могат да се нарекат метафорични при една по-свободна дефиниция за метафора. Оценка 0 е за неметафоричните оценъчни изрази. Средната аритметична на оценките на всички изрази, описващи една област-източник, е своеобразна оценка за силата на тази категория за структуриране на абстрактната област „проблем“. Отчетените стойности са представени на Фигура № 4.

Измерената сила на изследваните области-източници е в долния край на дефинирания интервал $0 \div 2$ — максималната стойност е 0,34. Подобни стойности на променливата подсказват за слаба способност на тези области да структурират областта на проблемната ситуация. Но въпреки ниските стойности, показателите за различните области-източници се отличават едни от други (чрез теста на Фрийдман се изчислява следната стойност на коефициента χ^2 ($df=12$, $N=232$) = 774,265, $p = 0,000$). Стойностите, които се отличават значимо една от друга според теста на Уилкоксън, са разграничени една от друга на Фигура № 4 чрез хоризонтални линии.

Изводи

Какви изводи могат да се направят за универсалността на концептуалните метафори въз основа на това изследване на български младежи? Данните посочват като най-употребявани области тези, които не попадат в дефинираните от Лейков и колеги категории, т.е. категорията „Други“. Интерпретацията на този факт не е еднозначна, тъй като тази категория обобщава много различни по своята същност примери. Но самият факт, че именно тя е с най-високи показатели, разкрива тенденция българските младежи да използват собствени области-източници.

Следващите няколко категории в ранжирания списък са области-източници, посочени от Лейков и колеги като универсални. „Разрешаването на проблем е вървене по път.“ и „Проблемът е предмет.“ са метафори, които позволяват структурирането на множество компоненти от проблемната ситуация чрез една област-източник. А метафората „Трудностите при решаването на проблема са препятствия.“ допълнително подчертава силата на „Разрешаването на проблем е вървене по път.“

Тези данни позволяват да се потвърди твърдението на Лейков и колеги за универсалността на идентифицираните в английския език метафори. Въпреки отсъствието на данни за предпочитаните метафори в английски или американски извадки, може да се каже, че получените данни в българска извадка потвърждават твърдението, че различните култури групират тези области-източници по различен начин — българските младежи определено предпочитат метафората за пътя.

Заклучение

Описаното изследване на езика, чрез който български младежи говорят за разрешаването на своите междуличностни проблеми, предлага един интердисциплинен поглед към процеса на разрешаване на проблеми. Създаденият „Въпросник за изследване на метафоричния език“ позволява събирането на езиков материал, необходим за емпирична проверка на хипотезата, предложена от Лейков и колеги. Анализът на събраните данни предлага отговор на поставения изследователски въпрос — идентифицираните от Лейков и колеги концептуални метафори действително присъстват в езика, описващ разрешаването на проблеми, с което се потвърждава тяхната универсалност. Наличието на отделна категория, която се предпочита пред теоретично зададените категории,

повдига въпроси, на които следва да се отговори преди да се даде окончателен отговор на въпроса за универсалността на концептуалните метафори. Как могат да се класифицират изразите от категорията „Други“? Дали някоя от новодефинираните категории ще е по-силна от останалите? Отговорите могат да се намерят единствено в допълнителни проучвания на концептуалните метафори в процеса по разрешаване на проблеми.

Литература

1. Василева, Д. (2005) Дж. Лейков и М. Джонсън: теорията за концептуалната метафора за процеса на разрешаване на проблеми, Психологически изследвания, 3, 173–177.
2. Кенеди, Г. (2000) Джобен наръчник за водене на преговори, ЕА – АД, Плевен.
3. Burrell, B. (2001) Conflict Management: The Five Conflict Styles. <http://web.mit.edu/collaboration/mainsite/modules/module1/1.11.5.html> Страницата е обновена 2003г., статията е свалена на 29.04.2003.
4. Folkman, S., & Lazarus, R. S. (1980). An analysis of coping in a middle-aged community sample. *Journal of Health and Social Behavior*, 21, 219–239.
5. Lakoff, G (1985) Metaphor Folk Theories and the Possibilities of Dialogue. In Dascal, M., & Cuyckens, H. (Eds.) *Dialogue: An Interdisciplinary Approach*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
6. Lakoff, G. (1994) Index by metaphor name. <http://cogsci.berkeley.edu/lakoff/metaphors/>. Страницата е създадена през 1994, информацията е свалена през 2005.
7. Lakoff, G., & Johnson, M. (1999) *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.
8. Mayer, R. (1991) *Thinking, Problem Solving, Cognition*. New York, Freeman.

СЪЗДАВАНЕ НА СОБСТВЕН ТЕСТ ЗА ПОЗНАВАТЕЛНИ ПОТРЕБНОСТИ

АНАСТАСИЯ ВИКТОРОВА ГОЦЕВА

докторант, катедра Психология, ЮЗУ „Неофит Рилски“
0887654335, e-mail: agotseva@abv.bg

Този доклад представя създаването на собствен тест за ниво на изразеност на познавателни потребности сред ученици в горна училищна възраст. Изследвани са 540 юноши на възраст от 16 до 18 години от 22 населени места в България. Изследването е проведено през учебната 2006/2007 година. Тестът е с добра надеждност и психометрични свойства на айтемите. Валидността е проверена по метода тест-ретест и конструктивна валидност. Проведен е факторен анализ и са изведени норми. Полученият резултат е тест за познавателни потребности, подходящ за измерване нивото на тяхната изразеност при юноши в горна училищна възраст.

In this report the process of creation of new test is presented. The test measures adolescents' level of cognitive necessities in last years of High School. 540 pupils were tested, aged between 16-teen and 18-teen, from 22 towns and villages in Bulgaria. The research was done in school year 2006/2007. The test showed good reliability and psychometric characteristics of the items. The validity of the test was checked with the method test-retest and construct-validity. Factor-analysis was done and norms were defined. The result is a test for cognitive necessities that is suitable for measurement of adolescents' level of cognitive necessities in High School.

Проблемът за човешките потребности е многостранен и комплексен. Това е така, тъй като потребностите на човека имат отношение към редица фундаментални проблеми, отнасящи се до формирането и развитието на личността. Въпреки тази безспорна своя първостепенна важност потребностите на човека все още не са изследвани достатъчно. По редица основни въпроси съществуват различни мнения, дори и противоречия. Правилното изясняване на понятието „потребност“, позволява да се хвърли научна светлина върху причините и същността на човешката активност.

Първият труд, в който потребностите се разглеждат като самостоятелно психично явление, е издадената през 1874 г. книга на Ф. Брентано „Психологията от емпирична гледна точка“, където авторът разглежда потребностите като субективни, чисто вътрешни прояви, които нямат нищо общо с въздействията на външната действителност. Под понятието „потребност“ К. Левин разбира динамическото състояние (активност), което възниква у човека при осъществяване на някакви намерения, действия, следователно движещата сила на човешката дейност са именно потребностите [7]. През 50-те–60-те години на ХХ в. голямо влияние в психологическите среди оказват трудовете на американския психолог Абрахам Маслоу [12]. Противопоставяйки се на Зигмунд Фройд, който иска да обясни човешката активност, стъпвайки само на биологизаторски начала, Маслоу счита, че подбудителите на човешката активност са преди всичко социални. Въпреки това, в своята теория за йерархията на човешките потребности, авторът твърди, че потребностите от всички нива, включително

и най-висшите такива, са вродени. Според него потребностите на човека са несъзнателни прояви, т. е. независими от неговите желаниа и воля. А.Н.Леонтиев [11] също приема, че потребностите са в основата на човешката активност, но според автора се проявяват като мотиви. Грузинският психолог Д. Н. Узнадзе [20] дава разгърнато определение на потребностите, в което включва нови за времето си постановки – според автора понятието потребност обхваща всичко, което се явява необходимост за организма, което в дадения момент той не притежава. Б.Г.Ананиев [1] се интересува от потребностите главно във връзка с взаимоотношенията им с усещанията – той е на мнение, че много въпроси на умственото развитие и формирането на личността могат да бъдат решени именно чрез разкриването на тази взаимна връзка. К.Обуховски [15] характеризира потребността като свойство на организма да изисква точно определени условия, без които не може да поддържа състояние на вътрешно равновесие, за да подсури своето нормално функциониране. Ас.Петков [16] определя потребността като най-дълбока и най-обща основа на човешката активност – потребностите имат отношение към възникването на познанието, чувствата и волята. Частично на проблема за потребностите се спира и Ф.Генов [4], който в основата на човешката активност отново поставя човешките потребности. Г.Пиръв [17] определя потребностите като едно от първичните състояния на личността, важен стимул за редица видове дейности. Д.Йорданов, С.Жекова, К.Крумов разглеждат потребността като двойно опосредствана от психиката на човека: от една страна се субекта отразява предметите, които съответстват със своите признаци на потребностните му състояния, а от друга страна в психиката се отразяват самите потребностни състояния [9]. Подбудител на дейността може да бъде само изпълнената с предметностдържане потребност. П.Николов и Н.Александрова дефинират потребността като състояние на необходимост, на нужда от нещо, чието задоволяване или незадоволяване обуславя активността и преживяванията на човека [13, 14]. Следователно една част от авторите виждат в потребностите само отчитане или липса на недостатъчност и гледат на потребностите като на пасивна проява, докато други автори виждат в потребностите само тяхната подбудителна функция и с това не дооценяват изборителните им функции. Разбира се сред авторите има и такива, които обхващат в определенията си и двата момента. Относно същността на потребностите може да бъде изведено следното определение: ***потребността, това е субективно психично състояние, което отчита липса или недостатъчност на нещо важно и необходимо за личността или за организма на човека и го подбужда към осъзнаване и извършване на действия или постъпки за негово постигане.***

В периода на горна училищна възраст потребностите и мотивите са енергитичната основа на целенасочента, изборителна, организирана учебна активност. В този възрастов етап с водеща дейност – учебната, нивото на изразеност на познавателни потребности е от водещо значение за цялостното поведение на личността. В този етап на реструктуриране на потребносто-мотивационната сфера на юношите познавателните потребности заемат водеща позиция. [3, 5] Това, обаче, не се случва при всички ученици – при някои от тях нивото на изразеност на познавателни потребности остава ниско. Наличието на подходящ методически инструментариум за измерваненивото на нивото на изразеност на познавателни потребности при ученици в гимназиален етап би подпомогнало педагози и педагогически съветници в учебно-възпитателния процес. Изхождайки от тези предпоставки пристъпих към създаването на тест за измерване нивото на изразеност на познавателни потребности при юноши от горна училищна възраст.

Тестът беше създаден през 2006 година. Формулирани бяха 41 айтема, свързани с познавателните потребности при юноши. Айтемите бяха проверени чрез пилотно изследване сред 287 ученика на възраст 16–19 години, в гимназиален етап на обучение. От проектотеста не отпаднаха айтеми, само част от тях бяха преформулирани. С теста изследвах

общо 540 юноши – ученици в гимназиален етап. 336 ИЛ (62,2%) са от женски пол, 204 ИЛ (37,8%) – от мъжки. Учениците са на възраст от 16 до 18 години като 16-годишни са 154 ИЛ (28,5%), малко повече от половината изследвани лица са на 17 години–285 ИЛ (52,8%) и 101 ИЛ (18,7%) са 18-годишни. Учениците, които се обучават в предпоследна година са 281 ИЛ (52%), а в последна година на обучение са 259 ИЛ (48%). Изследваните лица са от югозападна България – Благоевградски регион 317 ИЛ (58,7%); Дупница–76 ИЛ (14,1%); Сандански–40 ИЛ (7,4%); Петрич–25 ИЛ (4,6%); Симитли–17 ИЛ (3,1%); Разлог–15 ИЛ (2,8%); Гоце Делчев–14 ИЛ (2,6%); София–13 ИЛ (2,4%); Банско–9 ИЛ (1,7%); Кюстендил–9 ИЛ (1,7%); Самоков–2 ИЛ (0,4%); Рила–1 ИЛ (0,2%); Бараково–1 ИЛ (0,2%); Крупник–1 ИЛ (0,2%).

Айтем анализ. Трудност на айтемите: Трудността на айтемите при личностовите въпросници се определя чрез коефициентите на асиметрия (Skewness) и ексцес (Kurtosis). Ако двата коефициента са в диапазона от -2 до $+2$, разпределението на отговорите е нормално. Повечето айтеми са така формулирани, че да измерват силна изразеност на изследвания феномен. На таблици 1–4 са показани стойностите на асиметрия и ексцес на айтемите от теста.

Таблица 1

Стойности на коефициентите на асиметрия и ексцес за оценка на нормалността на разпределението на айтеми №1–11

	1 ай-тем	2 айтем	3 айтем	4 ай-тем	5 айтем	6 ай-тем	7 ай-тем	8 ай-тем	9 ай-тем	10 айтем	11 айтем
Skewness	-3,092	0,422	-0,282	-0,689	-0,312	-0,078	-0,420	-1,286	-0,471	-0,847	-1,193
Kurtosis	11,892	-1,020	-1,248	-0,603	-1,406	-1,349	-1,078	0,721	-1,036	-0,299	0,835

Таблица 2

Стойности на коефициентите на асиметрия и ексцес за оценка на нормалността на разпределението на айтеми №12–22

	12 айтем	13 айтем	14 айтем	15 айтем	16 айтем	17 айтем	18 айтем	19 айтем	20 айтем	21 айтем	22 айтем
Skewness	-0,699	1,334	-0,186	-0,155	-0,575	-0,365	0,041	-0,605	0,675	-0,392	-0,965
Kurtosis	-0,320	1,085	-1,235	-1,250	-0,553	-0,302	-1,086	-0,532	-0,319	-0,768	0,039

Таблица 3

Стойности на коефициентите на асиметрия и ексцес за оценка на нормалността на разпределението на айтеми №23–33

	23 айтем	24 айтем	25 айтем	26 айтем	27 айтем	28 айтем	29 айтем	30 айтем	31 айтем	32 айтем	33 айтем
Skewness	0,113	0,509	-0,900	-1,644	0,544	-1,282	1,128	-0,116	-1,233	0,349	0,928
Kurtosis	-1,096	-0,477	-0,279	2,253	-0,649	0,881	0,413	-1,132	0,450	-0,743	0,157

Таблица 4

Стойности на коефициентите на асиметрия и ексцес за оценка на нормалността на разпределението на айтеми №34–41

	34 айтем	35 айтем	36 айтем	37 айтем	38 айтем	39 айтем	40 айтем	41 айтем
Skewness	0,677	0,293	0,558	-0,076	-0,293	0,711	0,761	0,295
Kurtosis	-0,403	-0,661	-0,594	-0,694	-1,194	-0,250	-0,483	-0,928

Айтеми, чиито коефициенти не са в интервала $[-2;+2]$ отпадат от теста: такива са 1 айтем (Skewness=-3,092, Kurtosis=11,892) и 26 айтем (Kurtosis=2,253). Коефициентите на всички останали айтеми са в посочения интервал, следователно трудността им е оптимална и разпределението може да се приеме за нормално.[6]

Айтем анализ. Функционалност на дистракторите: Проследявам дали всички алтернативи на отговор са избрани от повече от 5 % от изследваните лица. От общо 39 айтема само осем не отговарят на условието, следователно можем да ги запазим в теста.

Айтем анализ. Дискриминативна мощност на айтемите: Полученият бал по теста варира от -46 до 55. необходимо е да подбере 27% от всички изследвани лица, които са с най-нисък бал (формират групата на „слабите“) и 27%, които са с най-висок бал (формират групата на „силните“). В групата на „слабите“ попадат 144 изследвани лица с бал от -46 до -8. Групата на „силните“ се състои от 152 изследвани лица с бал от 14 до 55. Отговорите по айтемите са на номинална скала на измерване, поради което различия между отговорите на силната и слабата група изследвани лица по отделните айтеми се търсят с непараметричния критерий на Ман-Уитни. (Таблицы 5–9)

Таблица 5

Стойности на критерия Ман-Уитни за сравнение между силната и слабата група изследвани по теста за айтеми №1–10

	2 айтем	3 айтем	4 айтем	5 айтем	6 айтем	7 айтем	8 айтем	9 айтем	10 айтем
Mann-Whitney U	3041,000	5261,000	2462,000	6887,000	4445,000	6562,500	4740,000	4390,500	5018,500
Asymp. Sig. (2-tailed)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000

Таблица 6

Стойности на критерия Ман-Уитни за сравнение между силната и слабата група изследвани по теста за айтеми №11–19

	11 айтем	12 айтем	13 айтем	14 айтем	15 айтем	16 айтем	17 айтем	18 айтем	19 айтем
Mann-Whitney U	4317,000	6704,500	3960,500	5191,000	4744,000	3973,000	5311,000	3039,500	4417,500
Asymp. Sig. (2-tailed)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000

Таблица 7

Стойности на критерия Ман-Уитни за сравнение между силната и слабата група изследвани по теста за айтеми №20–29

	20 айтем	21 айтем	22 айтем	23 айтем	24 айтем	25 айтем	27 айтем	28 айтем	29 айтем
Mann-Whitney U	4063,500	3004,000	8118,500	8576,000	5216,000	3237,000	7921,500	7857,000	10389,500
Asymp. Sig. (2-tailed)	0,000	0,000	0,000	0,001	0,000	0,000	0,000	0,000	0,542

Таблица 8

Стойности на критерия Ман-Уитни за сравнение между силната и слабата група изследвани по теста за айтеми №30–38

	30 айтем	31 айтем	32 айтем	33 айтем	34 айтем	35 айтем	36 айтем	37 айтем	38 айтем
Mann-Whitney U	5116,500	4324,000	6923,500	4706,000	5217,500	5681,500	6295,500	5329,000	7012,000
Asymp. Sig. (2-tailed)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000

Таблица 9

Стойности на критерия Ман-Уитни за сравнение между силната и слабата група изследвани по теста за айтеми №39–41

	39 айтем	40 айтем	41 айтем
Mann-Whitney U	6705,000	9724,000	6608,000
Asymp. Sig. (2-tailed)	0,000	0,064	0,000

Айтеми 29 и 40 нямат добра дискриминативна мощност (Sig.(2-tailed)_{29 айтем} =0,542; Sig.(2-tailed)_{40 айтем} =0,064), следователно двата айтема отпадат от теста. Всички останали айтеми са с ниво на значимост на критерия Ман-Уитни под 0,05, следователно са с добра дискриминативна мощност.

Вътрешна съгласуваност на айтемите: Вътрешна съгласуваност на айтемите проверявам чрез Алфа на Кронбах – $\alpha_{\text{Кронбах}} = 0,858$, стойност, която ще се повиши, ако от теста отпадат 22 айтем, 23 айтем, 27 айтем и 41 айтем. Оптималната получена стойност на Алфа на Кронбах е 0,868. Полученият резултат показва много добра вътрешна съгласуваност на айтемите, останали в теста (тридесет и три айтема), следователно продължавам със статистическия анализ.

Факторен анализ: При конструирането на теста айтемите бяха формулирани по начин, който предполага наличието на субскали в теста. Дали съществуват значими корелации между променливите показва факторният анализ. Коефициентът на Кайзер-Майер-Олкин (КМО=0,844) показва, че адекватността на разпределението на стойностите е много висока. Разпределението е приемливо за факторен анализ – Sig_{Bartlett's Test} =0,000. От теста премахнах айтеми, които са с адекватност по-ниска от 0,4 (айтеми 3, 5 и 38). В корелационната матрица проследих дали съществуват айтеми, които имат по-голям брой корелации със значимост < 0,05 и ги отстраних от теста (такива са айтеми 7, 28, 32, 36). След повторна проверка на адекватността на айтемите, отпаднаха още три от тях, които показаха по-ниско тегло от допустимото (айтеми 10, 31 и 37). В теста остават общо двадесет и три айтема. Всички айтеми са със коефициент над 0,4. Най-ниската адекватност на айтем към факторния модел е 0,430 – за айтеми 15 и 30.

За да е налице добър факторен анализ трябва да е изключена възможността за мултикулиенарност между факторите. Това се проверява чрез стойността на детерминантата. Получената стойност е Determinant=0,002, което е >0,0001, следователно не се наблюдава мултикулиенарност. Адекватността на разпределението на стойностите е много висока (КМО=0,845) и разпределението е приемливо за факторен анализ (Sig_{Bartlett's Test} =0,000).

Факторният анализ по метода на главните компоненти с ротация Varimax извлекше шест фактора. Първият фактор обяснява 13,159% от дисперсията на айтемите по теста; вторият – 10,428%; третият – 8,966%; четвъртият – 8,811%; петият – 8,143%, шестият – 7,148%. Общо седемте фактора обясняват 56,654% от дисперсията на отговорите на из-

следваните лица по айтемите в теста. Кетел препоръчва да се тълкуват фактори, които обясняват поне 10 % от дисперсията на айтемите по теста, следователно ще интерпретирам само първите два фактора. В първия фактор влизат всички айтеми, което означава, че съществува генерален фактор, включващ всички компоненти, което според Джонев е добър факт за скалата, която искам да представлява теста. Възможност да интерпретирам субскалите дава ротиранията матрица. Разпределението на айтемите по факторите е според тяхното факторно тегло – всеки айтем се отнася към фактора, по който има факторно тегло над 0,3 и съответно най-високо факторно тегло в сравнение с другите фактори. Тъй като в трети, четвърти, пети и шести фактор се включват малък брой айтеми, а и както вече посочих – само първите два фактора обясняват повече от 10% от дисперсията на отговорите на изследваните лица по айтемите в теста – следователно тълкувам само първите два фактора. За целта айтемите, които се включват към останалите фактори преразпределям към първите два, ако имат тегло по-високо от 0,3. (Таблица 11)

Таблица 11

Факторни тегла на айтеми

	2 ай-тем	4 ай-тем	6 ай-тем	8 ай-тем	9 ай-тем	11 ай-тем	12 ай-тем	13 ай-тем	14 ай-тем	15 ай-тем	16 ай-тем	17 ай-тем
1 Фактор										0,354		0,556
2 Фактор	0,635	0,659	0,633					0,434	0,597		0,349	

Таблица 12

Факторни тегла на айтеми

	18 айтем	19 айтем	20 айтем	21 айтем	24 айтем	25 айтем	30 айтем	33 айтем	34 айтем	35 айтем	39 айтем
1 Фактор	0,812	0,798	0,514	0,746	0,399						
2 Фактор								0,316			

Окончателно факторно решение: в първи фактор се включват айтеми 15, 17, 18, 19, 20, 21, 24. Това са айтеми, свързани с нивото на изразеност на познавателните потребности на лицата в училищния час и по-конкретно с тяхната лична самооценка за удовлетвореността на тези потребности, свързана с признанието от страна на съученици и преподавателя. Във втори фактор се включват айтеми 2, 4, 6, 13, 14, 16, 33. Тези айтеми са свързани с познавателните потребности в по-широк аспект. Те отразяват нуждата, вътрешния подтик на юношите да търсят допълнителни източници за обогатяване на своите знания в различни области извън учебната дейност.

Надеждност: Надеждността на теста проверих чрез Алфа на Кронбах и по метода тест-ретест. Алфа на Кронбах е $\alpha_{\text{Кронбах}}=0,852$, т.е. тестът има добра надеждност. Средната корелация между айтемите в теста е 0,201, т.е. слаба корелация, налице са само 2 отрицателни корелации между айтеми, които са слаби – отрицателните коефициенти на корелация са по-ниски от $r = -0,5$. Надеждността на първия фактор е $\alpha_{\text{Кронбах}}=0,784$, а на втория фактор – $\alpha_{\text{Кронбах}}=0,764$. Надеждността на теста проверих и по метода тест-ретест. Изследвани бяха 58 лица, два месеца след първоначалното изследване. За целта използ-

вах коефициента на Пиерсон: $r = 0,925$ (Sig.(2-tailed)=0,000). Според Джонев стойност над 0,900 говори за достатъчна надеждност, следователно тестът е надежден.

Валидност: За проверка валидността на теста бяха изчислени корелациите със скалите от теста САН – самочувствие, активност, настроение. Предполага се, че лицата с високи нива на изразеност на познавателни потребности имат по-голямо самочувствие, по-висока активност и по-добро настроение по време на учебния час.

Таблица 13

Коефициенти на корелация между бала по теста за мотивация за учене и баловете за самочувствие, активност, настроение

		Общ бал – ПП	Фактор 1	Фактор 2
Самочувствие	Pearson Correlation	0,417**	0,389**	0,375**
Активност	Pearson Correlation	0,320**	0,226**	0,298**
Настроение	Pearson Correlation	0,376**	0,351**	0,320**
N		540	540	540
** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).				

Очакването се потвърди: най-силна е връзката на нивото на изразеност на познавателни потребности със самочувствието на учениците, по-слаба е с настроението (изпитване на позитивни емоции) и най-слабо изразена е връзката с активността в учебния час. Всички корелации са значими. Тази тенденция се запазва и при корелациите между двата фактора по теста и баловете по скалите самочувствие, активност и настроение. Учениците, които са удовлетворени по отношение на своите познавателни потребности в рамките на учебния час (висок бал по фактор 1) показват високо самочувствие и позитивно настроение, но връзката с активността е слаба. Фактор 2, който отразява нивото на изразеност на познавателните потребности в по-широк аспект (извън учебния час), корелира най-силно със самочувствието на учениците, следва по-слаба връзка с позитивните емоции и най-нисък коефициент на корелация се наблюдава между фактор 2 и активността на учениците.

Валидността на теста проверих и по метода на конструктната валидност. Общият бал по целия тест и балът по Скала 2 са нормално разпределени; балът по Скала 1 не е разпределен нормално (следователно в първите два случая използвам параметричен критерий, а за балът по Скала 1 – непараметричен критерий). Коефициентите на асиметрия и ексцес са в диапазона $[-1; +1]$. Различията между средните стойности на жените и мъжете по теста са статистически значими (Sig.(2-tailed)=0,020, при равенство на дисперсиите – Sig.F=0,725). Момчетата ($\bar{X} = 2,3333$; $SD=13,03230$) имат по-високо ниво на изразеност на познавателни потребности, отколкото момчетата ($\bar{X} = 0,3529$; $SD=12,98210$). Различията между двата пола по подскалите на теста не са статистически значими (за Скала 1: Sig.(2-tailed)=0,170, при равенство на дисперсиите – Sig.F=0,799; за Скала 2: Sig.(2-tailed)_{Mann-Whitney}=0,095)

НОРМИ

В теста останаха 23 айтема, които подреждам във финалния вариант на теста (приложение 1). Общият бал се получава като се сумират оценките по всички айтеми. Колкото по-голям е общият бал, толкова по-високо е нивото на изразеност на познавателни потребности. Средно аритметичната по теста е 1,3185, а стандартното отклонение е

13,06649. Висок бал по теста е при стойности на 14 – показател за силно изразени познавателни потребности; нисък бал по теста (общ бал под –12) говори за слабо изразени познавателни потребности; средно ниво на изразеност има при бал от –11 до 13. Балът по скала 1 се получава при сумиране на оценките по айтеми: 1, 3, 4, 7, 8, 13, 22. Средно аритметичната е –0,0611, стандартното отклонение е 5,3308. Следователно ниско ниво е при бал под –5; средно ниво: от –4 до 4; високо ниво: над 5. Балът по скала 2 се получава при сумиране на оценките по айтеми: 2, 6, 9, 10, 20, 21, 23. Средно аритметичната е –1,2019, стандартното отклонение е 5,48247. Съответно ниско ниво по тази скала има при бал под –7; средно ниво – от –6 до 3; високо ниво – над 4. При изчисляване на баловете оценъчните стойности на айтеми 9 и 12 се вземат с обратен знак.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Тестът за познавателни потребности притежава добри психометрични качества и би могъл да се използва за измерване нивото на изразеност на познавателни потребности при юноши в горна училищна възраст.

Литература

1. Ананьев, Б.Г. Психология чувственого познания, изд. АПНРСФСР, 1960
2. Божович, Лидия. Проблема развития мотивационной сферы ребенка, сб. „Изучение мотивации и поведения детей и подрастаков“, изд. Педагогика, 1972
3. Василев, Веселин Костов; Стаматов, Румен Иванов Психология. Книга за учителя. Просвета, София, 1995
4. Генов, Филип. Методологически принципи за определяне социално-психологическата структура на личността. Сп. „Психология“, кн.6, 1978
5. Горчев, Стоян. Психологически механизми на активността (бележки за мотивацията), Велико Търново, 2001.
6. Джонев, Сава. Социална психология. Том 5. Софи-Р. София, 2004
7. Зейгарник, Б.В. Теории личности в зарубежной психологии, Изд. МУ, 1982
8. Илин, Владимир Възпитание на познавателната потребност при обучението, сп. Народна просвета, кн.2, 1971
9. Йорданов, Димо; Жекова, Стоянка; Крумов, Крум. Педагогическа психология. Издателство „Наука и изкуство“, София, 1986
10. Ковалев А.Г. Психология.–2-е изд. – М., Просвещение, 1965
11. Леонтьев, Алексей. Потребности, мотивы и эмоции. М., 1972
12. Маслоу, Ейбрахам. Мотивация и личност. Кибса, 2001
13. Николов, Петър, Наталия Александрова, Людмила Кръстев. Педагогическа психология. Издателство „ВЕДА СЛОВЕНА – ЖГ“, София, 1993
14. Николов, Петър. Мотивация на учебната дейност (Мотивация на поведението и учебната дейност). Благоевград, 1998
15. Обуховски, Казимеж. Психология на човешките стремежи. Преведе от полски език Веселин Цветков. Наука и изкуство, София, 1981
16. Петков, Ас. Обща психология. II част. Изд. СУ, 1974
17. Пирьов, Генчо. Педагогическа психология. VI изд. Изд. Наука и изкуство, 1975

18. Стоименова, Е. Измерителни качества на тестове. С., Нов Български Университет и БАН, Институт по математика и информатика, 2000
19. Стоянова, Станислава. Основи на психологическите измервания. Адаптация на тест. УИ „Неофит Рилски“, Благоевград, 2007
20. Узнадзе, Д.Н. Экспериментальные основы теории установки. Тбилиси, 1961
21. Щекин, Георгий. Визуална психодиагностика. В. Търново: Фабер, 2004
22. Brehm, J. W. A theory of psychological reactance. New York: Academic Press, 1966
23. Deci, E. L. & R. M. Ryan. The general causality orientations scales: Self-determination in personality. – Journal of Research in Personality, 19, 109–134, 1985
24. Vidler, D.C. Achievement motivation. – In: Ball, S. (Ed.) Motivation in education. New York, 1977
25. <http://en.wikipedia.org/wiki>
26. <http://flogiston.ru/library>
27. <http://google.com>
28. <http://liternet.bg>
29. <http://www.beinsadouno.com>
30. <http://www.psychology-bg.com>
31. <http://www.ship.edu>

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

УВАЖАЕМИ УЧЕНИЦИ,

Моля прочетете внимателно всяко от предложените в таблицата твърдения и оценете до каква степен то отговаря на вашите собствени разбирания, като използвате посочената скала:

- 2 – напълно несъгласен,
- 1 – по-скоро несъгласен, отколкото съгласен
- 0 – не мога да преценя
- +1 – по-скоро съгласен, отколкото несъгласен
- +2 – напълно съгласен.

Работете бързо, без да се замисляте, като зачертавате със знака „X“ избраната от вас оценка.

Това не е тест за интелигентност! Вашата анонимност е гарантирана и получените резултати ще бъдат използвани само за целите на изследването.

Благодаря Ви за оказаното съдействие!

ПОЛ: _____

ВЪЗРАСТ: _____

КЛАС: _____

ВИД УЧЕБНО ЗАВАДЕНИЕ: _____

1	Притежавам много знания в различни сфери и това се оценява от останалите.	-2	-1	0	+1	+2
2	Свободното си време обичам да запълвам с четене на различни по тематика книги.	-2	-1	0	+1	+2
3	В училище ме смятат за един от най-добрите ученици в класа.	-2	-1	0	+1	+2
4	Постиженията ми в училище са много добри.	-2	-1	0	+1	+2
5	Предпочитам научно-популярно, а не еротично четиво.	-2	-1	0	+1	+2
6	Обичам да чета, за да обогатявам знанията си в различни области.	-2	-1	0	+1	+2
7	Учителите постоянно ме хвалят за интереса, който проявявам по теми, извън учебния материал.	-2	-1	0	+1	+2
8	Справям се отлично с учебните задачи.	-2	-1	0	+1	+2
9	Не обичам да прекарвам свободното си време четейки, независимо дали е учебна или извънкласна литература.	-2	-1	0	+1	+2
10	Предпочитам да чета книга, отколкото да съм сред хора, с които да флиртувам.	-2	-1	0	+1	+2
11	Откакто имам гадже, уча два пъти повече.	-2	-1	0	+1	+2
12	Усвояването на нови знания не ме интересува.	-2	-1	0	+1	+2
13	Аз имам повече приятели в училище, защото съм добър ученик.	-2	-1	0	+1	+2
14	Предпочитам интелектуално, вместо сексуално удовлетворение.	-2	-1	0	+1	+2
15	Много често задавам въпроси и искам да знам всичко.	-2	-1	0	+1	+2
16	Високите постижения в училище ме стимулират да уча по-усърдно.	-2	-1	0	+1	+2
17	За мен е много важно да имам добър успех в училище.	-2	-1	0	+1	+2
18	Считам, че човек трябва да развива предимно умствените си способности.	-2	-1	0	+1	+2
19	Когато съм влюбен/а, съм по-концентриран в ученето.	-2	-1	0	+1	+2
20	Подготвяйки се за час, аз винаги чета допълнителна литература, извън дадената ни от учителите.	-2	-1	0	+1	+2
21	Когато не получавам знанията, от които се нуждая в училище, аз търся други източници за задоволяване на моя интерес.	-2	-1	0	+1	+2
22	По време на час аз активно участвам в дискусиите и свободно изразявам своите знания.	-2	-1	0	+1	+2
23	Винаги изпитвам силно желание да научавам нови неща.	-2	-1	0	+1	+2

ЧОВЕШКАТА ПСИХИКА КАТО СОЦИОКУЛТУРЕН ФЕНОМЕН

ДИМЧО КАЛОЯНОВ ЙОВЧЕВ

учител, ПГСИ „П.Пенев“ – Бургас,
0885 591 162, D_Yovchev1@mail.ru

В работата се анализират въпроси, отговорите на които дефинират същността на човешката психика. Подчертава се нейната обусловеност от социума, намираща израз в това, че тя е изградена на принципите на:

- Сигнификация
- Концептуализация
- Конструктивизъм

На тази основа се очертава значението на решението на тези общопсихологически и философски проблеми за психологическата наука и практика.

The questions, answers of which define the nature of the human psyche are analysed. It is stressed that human psyche is conditioned by socium. The last is expressed in the principles of:

- signification
- conceptualization
- constructivism

On this basis it outlines the importance of the decision of these general psychological and philosophical problems of psychological science and practice.

„Човекът – това не е животно, което се е натъкнало на идеята за културализация... Той не е и „гола маймуна с голям мозък“ (Дезмънд Морис), доколкото това не е животно с някакво допълнение. Точно обратното – като животно човекът е несъвършен. Същност на човека е културата – не защото това се харесва на естетите... резултат на антропогенезата е загубата от човека на наследствените, зададени еволюционно отгоре форми на поведение... Доколкото еволюционният процес е изключил у него вътрешните потребности за такова поведение, човекът е бил обречен на създаване на култура от своята биология.“ Ст. Лем, Моделиране на култури, точка 3 [8, т. 3]

Основното в този текст може да се сведе до следното:

- А. В съвременната психология продължава да господства схващането за биологичния характер на човешката психика. „Мек вариант“ на биологизаторското схващане е тезата за двойствения характер на психиката, респ. човешката природа и т.н.
- Б. Тези неприемливи схващания могат да бъдат отхвърлени само с едно позитивно разбиране за човека и човешката психика.

Именно това е и (хипо)тезата на този текст: **Човешката психика е социокултурен феномен.**

I. КРАТКО ВЪВЕДЕНИЕ В ПРОБЛЕМА

причини за биологизаторския подход в психологията. От оформянето на психологията като самостоятелна наука та и до ден-днешен, психологията се възприема от мнозинството от хората като биологична наука. Причините за това могат да се открият по няколко линии:

1. Психологията се установява като самостоятелна наука относително късно – през втората половина на XIX в. – когато отдавна оформилите се основни естествени науки са вече наложили критерии за научност по своята собствена мярка... Общественият науки, обаче, не са достатъчно ясно оформени – дори не се смята, че това са науки... Впрочем, и до днес в английския език има различаващи се думи за „наука“ и „обществена наука“, т.е. положението от средата на XIX в. още не е изживяно... При това положение, психологията тогава може да търси признание за своята научен статус и „място под слънцето“ само от и сред природните науки. Несъмнено, така създамата се ситуация, предопределя до известна степен начините и посоките на търсене на решение на основните и проблеми... Според каноните за научност на природните науки науката се занимава с изследване на природата... Оттук никак не е трудно по силогистичен път да се стигне до извода, че психиката също е природен феномен (1. Всички науки се занимават с природни феномени; 2. Психологията (желае да) е наука.. 3. Психологията се занимава с психиката. Следователно, психиката е природен феномен!!).

2. Причини, идващи от страна на културата, респ. Културологията.

Към средата на XIX в. науката все още не е „открила“ културата. Европейците продължават да смятат собственото си общество за нормално и естествено, а всички други (общества) за примитивни, недоразвити и т.н. включително до пълното им отричане като **човешки** общества... Огромен брой социални феномени и характеристики се приемат за природни на – базата на това че в тази ситуация те се оказват инвариантни... В същото време вече са достатъчно известни други страни и континенти – други общности и общества, и няма как науката да не ги забележи... Така през 1871 г. излиза основният труд на Едуард Б. Тейлър „Първобитната култура“, а малко по-късно – през 1877 г. – „Древното общество“ на Л.Г.Морган [Културология XX в.]. В резултат на натрупването на културологически знания се изяснява, че много човешки черти и качества, традиционно считани за чисто природни от европейците, или варират или въобще не се срещат при не-европейците.

3. Философски и частнонаучни предпоставки.

Цялата Модерност, респ. цялата наука на Модерността се развиват под сянката на Р. Декарт. Кореспондентната теория на познанието, езика и истината е научният идеал на гносеологията на Модерността ~ картезианската гносеология. Според този идеал:

- Има само една реалност, която съществува във и независимо от субектите;
- Субектът е отделен и противопоставен на обекта ~ реалността;
- Субектите могат да опознават тази единствена реалност като създават конкурентни теории за нея;
- Тези теории са понятиен образ на тази единствена реалност;
- Основно изискване към научното изследване е изискването за обективност, т.е. субектът да не влияе върху обекта ~ Познанието реално да е безсубектно;

Всичко това негласно се пренася в психологията. То има силата на безвъпросна презумпция. В психологията. При това в два смисъла:

- А. Като съответен научен идеал на психологията като наука;
- Б. Като представа за психиката – психологията и до ден-днешен е твърде гносеологизирана и въобще не е било проблем представи и аксиоми от гносеологията да се пренасят механично в нея.... Това, естествено, са гносеологически, а не психологически представи за психиката

Към средата на XIX в. лингвистиката все още очаква своите Едуард Сепир и Б. ли Уорф и не може да помогне много.... Генетиката тогава прави първите си крачки и въобще не се взема под внимание – в теорията на Ч.Дарвин, например, тази част, меко казано, не е разработена. Така че, няма възможност да се изследва с методите на генетиката кое се унаследява и кое се формира прижизнено.

4. Не на последно място по значение причина за биологизаторския подход е слабата разработеност на самата психология. Тук ще подчертая само 2 слабости:

- През XIX и до средата на XX в. липсват достатъчно ясни представи за формирането и развитието и функционирането на психиката на човека. Психолозите не си дават достатъчно ясно сметка за знаковия характер на човешката психика – нито за ролята и функциите на знаците(думите)...
- Липсват достатъчно ясни представи за формирането и развитието на психиката в индивидуалния живот. Психологията не е далече от представата за формирането и развитието на психиката като естествен природен процес... В последното има нещо колкото близко, толкова и далече от истината:

Абсолютна истина е, че всички деца, растящи в човешка общност при нормална нервна система формират относително нормална човешка психика. Но от това въобще не следва, че формирането и развитието на психиката на детето е естествен природен процес. Тук се допуска *елементарна логическа грешка* – тя се състои в това, че когато някакъв фактор е постоянен, ние сме склонни да го „изнесем пред скоби“ и да го игнорираме... В този случай човешката общност се оказва такъв постоянен фактор и именно благодарение на това се оказва възможно тя да бъде игнорирана... Така формирането и развитието на човешката психика се оказва несвързано със общността, респ. социума!? Тази логическа грешка продължава да се допуска и до ден днешен – както в т.нар. „здрав разум“ – от неизкушените в психологията хора, така и от учениите – психолози...

5. Схващанията за „дуализма на човешката природа“ (Е.Дюркем)

Още при своето установяване като самостоятелна наука психологията се оказва разделена – и то от бащата – установител В.Вундт. Той създава две психологии: Физиологическа психология и Психология на народите. Те се оказват разделени завинаги – причина за това не е нежеланието на неговите последователи да видят психологията единна и цялостна. Причината е в погрешното схващане, лежащо в основата на това разделение – именно за „дуализма на човешката природа“. Изразът „дуализъм на човешката природа“ формално е заглавие на текст на Е.Дюркем – но въпросната концепция явно е споделяна и от В.Вундт – неслучайно, а в резултат на близо 5 годишната им съвместна работа в Лайпциг.

В основата на разбирането за дуализма на човешката социална природа, споделяно от двама толкова големи учени като В.Вундт и Е.Дюркем лежи теория, която очевидно е владеела тогава „умовете и сърцата на хората“ – теорията за обществото като резултат на „обществен договор“ – според нея обществото(и общността) се предшества от „естественото състояние на човека“, което изглежда така: ходят си хората „диви и щастливи“ и

изведнъж... решават да се договорят да се обединят в общност(общество)... Тази теория допуска съществуването на „човека в естествено състояние“... Въпреки различията в разбирането на това „естествено състояние“, ясно е, че под това се разбира „човекът извън общността(обществото)“ ~ несоциалния човек... Тази теория има своя скрит вариант и в съвременната психология. Той се свежда до това, че социалността на човека се свежда само до открита социалност и на тази база се противопоставят индивидуалното и социалното... По-нататък следва обвързването на индивидуалното с „биологичното“, „вроденото“ и т.н. – в крайна сметка до негласното потвърждаване на „дуализма на човешката природа“.

Ясно е, че когато се споделя идеята за „дуализма на човешката природа“ няма как да се създаде единна психология.... Единственият начин да се създаде единна психология е да се приеме монолитният характер на човешката психика – да се приеме, че тя е изцяло социална.

II. ДОКАЗАТЕЛСТВО НА СОЦИОКУЛТУРНОСТТА НА ЧОВЕШКАТА ПСИХИКА

В това изложение ще използвам следната процедура: Първо ще изложа нещата „в максимално чист вид“, т.е. без те да са утежнени с нищо излишно; След това ще изложа възможни коментари, разсъждения и пояснения на доказателството – точка по точка..

A. Схемата на разсъждения и доказателство накратко е следната:

1. Атрибут на човешката психика са висшите психични функции(ВПФ) (Л.С.Вьготски).
2. За да се формират те (В П Ф), се преминава през различни етапи(Л.С.Вьготски), при което думите (като знаци) се оказват основен инструмент ~ психологически оръдия (за въздействие=управление на мозъка, респ. психиката).
3. При употребата на думите като инструмент, т.е. в тяхната инструментална функция, няма как да се блокират останалите техни функции – сигнификативна (т.е.думата да означава определено понятие..), номинативна(т.е.да именува предмети) и т.н.; те могат да се пренебрегват (или направо да не се забелязват!), но не и да се „отменят“ от изследователите...
4. Както при функционирането на думите „в плана“ на инструменталната функция се получават определени резултати (продукти), така и „в плана“ на останалите функции се получават съответни резултати...
5. В този смисъл неизбежен „съответен резултат“ – при това сложен и интегрален – е усвояването от индивида на **общностната парадигма** в нейния най-първоначален вариант.....= формиране на **човешката** психика..... [относно общностна парадигма виж Д.Йовчев, 2005,с.459].

Така формирането на ВПФ води до това, че всеки човек задължително става подвластен на съответна **социална** (~ общностна) парадигма, която детерминира функционирането на тези ВПФ, респ.функционирането на самия човек. Той се озовава в един нов свят – един не-природен, а **изкуствен свят** ~ **артефактивен свят**, детерминиран от понятията, респ. общностната парадигма... Това означава, че **той престава да е пряко подвластен на „природната парадигма“**(тази метафора е моя – Д.Йовчев..) [вж Ст.Лем,8,т.3]. Така формирането на ВПФ е формиране на човешката психика като **социокултурен** феномен.. Усвояването на общностната парадигма е в същото време и формирането на индивида като общностен = **социален индивид**....

6. Формирането на човешкия индивид като **абстрактен културен индивид** (всъщност действително човешки) не е нещо различно – изолирано от и успоредно с формирането му като **конкретен културен индивид**. Това е един и същ процес – формирането на индивида като конкретен културен индивид е формиране и на индивида като абстрактен културен индивид...

Б. Коментари, разсъждения и пояснения на доказателството:

1. Това, че „Атрибут на човешката психика са висшите психични функции“ означава, че по отношение на този въпрос приемам културно-историческата теория на Л.С.Виготски. Според нея висшите психични функции (ВПФ) са знаково опосредствани (от думите – като знаци); те се формират благодарение на взаимодействието на детето с възрастния човек в определени сензитивни периоди на развитието. Характерно за развитието на психиката, респ. на психичните функции на човека е не толкова тяхното количествено изменение, колкото изменението на взаимоотношенията на психичните функции на различните етапи на развитието. В тийнейджърска възраст (в руския оригинал „переходный возраст“) се наблюдава „преустройство на функциите – изменение на техните отношения... в резултат на което мисленето не се оказва една функция сред ред други, а функция, която преустройва и изменя всички други психологически процеси...“ [Л.С.Виготский, 1982, т.1, с.120]. Така човешката психика е интелектуализирана психика. [Вж Д.Йовчев, 2005, 461]
2. **Инструменталната функция** на думите е изключително пренебрегвана от повечето изследователи... Някои лингвисти дори въобще не я споменават... (вж напр. Д.Добрев, Е.Добрева, Теорията за знака, С., НИ, 1988, [Д.Добрев, Е.Добрева, Теорията за знака, С., НИ, 1988,]). Тя може да се сведе до това, че чрез знака като материален обект може и се въздейства на други материални обекти – напр. на нервната система, респ. мозъка. Само благодарение на това, е възможно да се въздейства на мозъка по специфичен за него начин – по неговата мяра, и той да се управлява... [Тук естествено се има предвид управление не от типа на неспецифичното въздействие върху мозъка – най-ярък пример са опитите на Хосе Делгадо чрез електроди в мозъка] Така се управлява и човешката психика. Детето интериоризира методите за въздействие върху собствената си психика, прилагани първоначално от възрастните спрямо него. [Последното е изразено в т.нар. основен психологически закон на развитието на Л.С.Виготски, че всяка психическа функция се появява в развитието два пъти – отначало като интерпсихическа функция, после – като интрапсихична...]
3. Пълният понятийно-терминологичен хаос в семиотиката не позволява да се говори накратко за останалите функции на знака – доколкото например денотат „често се заменя със *референт* или *обект* (предмет)“ [Д.Добрев, Е.Добрева, Теорията за знака, С., НИ, 1988, 210]. Поради това тук директно пояснявам: думата като знак може да означава както понятие, т.е. нещо от идеалната сфера, така и реални предмети. За мен първото е сигнификация ~ означаване, а второто – денотация ~ именуване... Когато говорим за клас предмети приемам, че става дума за означаване, а не за именуване... В този смисъл сигнификацията е основният процес – атрибутивен, иманентен за всеки знак... Затова става дума за „сигнификация“, а не за „денотация“ – като принцип на човешката психика!
4. Ако приемем, че в „плана на инструменталната функция на думите“ основен резултат е овладяването на собствената психика и така – и на собственото поведение, то за основен резултат в плана на сигнификативната и номинативната функция може да се разглежда усвояването от формиращия се индивид на общностна парадигма.
 - 5.1. **Общностна парадигма:** В свои предишни текстове въведах хипотеза. Но тъй като те едва ли са достатъчно известни се налага съвсем накратко да припомня: Човешката психика може да се разглежда като парадигма. Концепцията за парадигмата е въведена в науката от Т.Кун [7], следващ идеите на своя велик, но забравен предшественик Лудвик Флек [10] Най-общо парадигмата се дефинира като система от понятия или система от общоприети съждения. Тя е това, което определя мисленето и поведението на учените в една научна общност (школа), тя е това, което свързва учените от тази школа в едно цяло.... Така съответната научна парадигма е общностната парадигма на дадена научна общност (научна школа)
 Научната общност – в крайна сметка – е частен случай на общност... Може да се допусне, докаже и приеме, че това, което е валидно за нея, е валидно за всяка общ-

ност... Всеки човек е продукт преди всичко на общността, в която се е родил. Като такъв той е общностен(социален) индивид.. Впоследствие всеки човек реално е включен повече или по-малко в множество различни общности – етнически, национални, полови, фенски(на предпочитанията..) професионални, регионални, и т. н., което дава неговите социални идентификации–например българин,български гражданин,мъж, психолог,бургазлия и т.н.

5.2 „усвояването от индивида на *общностната парадигма* в нейния най-първоначален вариант.....= формиране на *човешката* психика“.. Какво се има предвид с изрза „в нейния най-първоначален вариант.....“? Човек не усвоява веднъж завинаги дадена общностна парадигма...Но тогава е вече налице някакво усвояване на общностната парадигма. Това въобще не изчерпва развитието на психиката на човека. Напротив, в известна степен развитието на психиката на човека може да се сведе именно до преодоляване на общностните парадигми – парадигмите на общностите, в които е включен чрез формиране на собствена парадигма...Това всъщност е преходът от социален индивид към личност

5.3. Човешкият свят ~ Артефактичен свят.

Човекът живее в действителния свят и контактува с действителни обекти... Но те не са му „дадени“ непосредствено... Той не контактува и няма как да контактува с „предметите, такива, каквито са“ или пък със „света, такъв, какъвто е“. За него предметите, респ. светът са дадени като „ментални репрезентации“. Менталните репрезентации на принадлежащите към една общност трябва да са еднакви или сходни.

В тези ментални репрезентации доминираща роля имат понятията, респ. концептуалната система. Менталната репрезентация на един обект се оформя „около“ понятието за него....., то-понятието, е системообразуваният компонент на менталната репрезентация....

6. В съответните раздели на психологията (кроскултурна, социокултурна и т.н.) не винаги се прави (а трябва да се прави!) следното разделение:

Абстрактен културен индивид – човекът като културно същество, независимо от принадлежността му към *определена* култура. Тук основна е опозицията „Природа – култура“.

Конкретен културен индивид – това е човекът като представител на определена култура – на българската, а не на ромската напр. Като такъв например аз съм българин, а не ром, бургазлия, а не перничанин, мъж, а не жена и т.н.

Трябва да се подчертае, че това не е разделението „социален индивид – личност“!!!

Очевидно е „съвпадението“ между „конкретен културен индивид“ и „(конкретен) социален индивид“. Тук трябва да се обърне внимание на това, че има *логическо* тъждество между общност, култура и парадигма. Това вече доказах в друг свой текст[4,459–467]. Тук това има значение доколкото се получава тъждество „общностен индивид“ ~ “конкретен културен индивид“, което може да изглежда като „умножаване на същности“, но не е... Съотношението „култура – общество“ тук не е предмет на анализ...

III. ОСНОВНИТЕ ПРИНЦИПИ НА ЧОВЕШКАТА ПСИХИКА КАТО СОЦИОКУЛТУРНА ПСИХИКА

1. Сигнификацията. За това вече стана дума в II.Б
2. Концептуализацията. За това вече стана дума в II.Б.5.3
3. Конструктивизъм

Конструктивизмът определено е дете на XX в. Това е *постмодернизмът в обществените науки* – т. е. *стремеж към преодоляване на модерните аксио-*

ми в науката~преодоляване на аксиомите на модернизката наука. Има няколко разновидности:

- Радикален конструктивизм(Ернст фон Глазерсфелд, Умберто Матурана, Франсиско Варела и др., а сред психолозите и психотерапевтите – Пол Вацлавик);
- социален конструктивизъм – най-изявени защитници са социолозите Питър Бергер и Томас Лукман–автори на класическата книга от втората половина на ХХ в. „The social Construction of reality”(1965 г.)[Бъргър П., Лукман Т., Социалното конструиране на реалността, С.,Критика и хуманизъм, 1996].

Много често той се възприема преди всичко като епистемологически подход – нещо, което според мен, определено, е ограничаване на неговата същност и значимост. Ние (като субекти ~ отделен индивид или някакъв социален субект – общност) не просто създаваме конструкции, респ. теории и конструкти, при възприемането на света – за да си го обясним и разберем.

Ако останем на това ниво, ние все още сме си в рамките на Модерността – с всичките последици от това... Ние наистина конструираме света, в който живеем –с което отричаме решително един от основните постулати наМодерността–че съществува обективна реалност–независима от субекта.Въпреки че темата на този текст не е точна това,все пак се налагат малко пояснения относно това *как така ние конструираме света?*

Преди всичко трябва да охладя прекомерния ентузиазъм – аз не твърдя, че всеки човек сам изцяло конструира света в който живее. Напротив, всеки човек е по-скоро „*миноритарен акционер*“ в конструирането на собствения си свят. Всеки човек се ражда и може да се формира въобще като човек в определена общност. При това той неизбежно усвоява нейната „общностна парадигма“, респ. нейната конструкция на света~нейния свят. Така той става общностен индивид (социален индивид, конкретно културен индивид). Като възрастен всеки човек неизбежно принадлежи повече или по-малко към множество общности...

Но човек да бъде само социален индивид без да е и личност, е възможно може би само в най-ранната история или по-скоро в научните анализи. Така че, всеки човек не остава само социален индивид, а се формира и като личност. В случая това означава, че формира собствена индивидуална парадигма, на базата на която се конструира собствен индивидуален свят...

Разбира се, нещата трябва да се схващат диалектически – без да се абсолютизира една или друга страна. В този ред на мисли може да се каже следното – индивидуалността на конструиания свят не трябва да се преувеличава. Ако се абсолютизира това, ще стигнем до абсолютния релативизъм на Кратил – ученика на Хераклит, а такъв човек – с абсолютно индивидуална парадигма→абсолютно индивидуална конструкция на света~индивидуален свят, ще се окаже пълен аутист... Обратно, ако се negliжира индивидуализираността на парадигмата и съответно на конструиания на нейна база свят, ще се стигне до севернокорейската „реална утопия“....

III. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Преди същинското заключение трябва да се отбележи нещо много важно: трябва да ясно, че не може да се разкъсват психичната процесуалност от психичната съдържателност, респ. психичните процеси от психичните съдържания. В съвременната психология съществува тенденция психиката да се сведе само до психична процесуалност, т.е. до психични процеси. Успоредно с това, психичните процеси се свеждат до обработка на (каквато и да е) информация. Психиката се свежда до „централен процесор“... Компютър-

ните метафори са изключително силни и полезни – в днешно време – когато триумфира информатиката и компютърните технологии... Но, както всяка метафора така и тази централния процесор крие своите недостатъци.

Най-важният недостатък в случая, е, че за разлика от реалния процесор в компютъра, който е предназначен и „способен“ да обработва *всякаква=несвързана с него* информация, то психичните процеси са невъзможни при непознати съдържания=информация. С други думи, в психологията не става дума просто за „обработка на информация“ – доколкото психиката~„процесорът“–по определение – се формира като ограничен във възможността си да преработва информация!! Това е ограничението на общностната парадигма, респ.парадигми...[вж.4 и 5] По тази причина е абсолютно неприемливо свеждането на психиката само до психични процеси, респ. процесуалност и пренебрегването на нейната съдържателна страна, респ. на парадигмите – общностни, личностна и т.н.

В заключение – считам за свой принос в този текст логическото доказателство, че:

1. Формирането на психиката на човека става благодарение на човешката общност и поради това тя е социокултурен, а не биологичен феномен.
2. Не може да се формират само ВПФ, т.е.човешки психични функции, без да се формира и съответна общностна парадигма, респ.парадигми, които управляват тези психични функции.Формирането на ВПФ и на „стартовата“ общностна парадигма у индивида са „две страни на една и съща монета.“

Литература

1. Выготский А.С.,1982, Собрание сочинений,т.1.
2. Бъргър П.,Лукман Т.,1996(1965) Социалното конструиране на реалността,С.,Кр.и хуманизъм.
3. Добрев Д., Е.Добрева, Теорията за знака, С.,НИ, 1988.
4. Йовчев Д.,2005, Същността на културата (на една общност) е нейната парадигма в: Приложна психология и социална практика.Научна конференция, Варна, 2005, с.459–467.
5. Йовчев Д.,2005, Човешката психика: Световите на човека в:
6. III национален конгрес по психология. Сборник научни доклади,С., 2005,с.38–41
7. Културология ХХ в. Энциклопедия. интернет ресурс: [www//yanko.lib.ru](http://www.yanko.lib.ru)
8. Т.Кун, 1975(1970), Структура научных революций, Москва, Прогресс.
9. Е.Дюркем,1990 (1914) Дуализмът на човешката природа и неговите социални условия. В: Социология на личността, С.,с.55–67.
10. Ст.Лем, 1996,Моделирование культуры в: [http://alt-future.narod.ru /Lem/Tkk/mdk.htm](http://alt-future.narod.ru/Lem/Tkk/mdk.htm).
11. Флек Л.1999(1935) Возникновение и развитие научного факта. Введение в теорию стиля мышления и мыслительного коллектива.Москва, ДИК.

ОЦЕНКА НА СОЦИАЛНАТА ТРЕВОЖНОСТ В ЮНОШЕСКА ВЪЗРАСТ: СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ДАННИТЕ ОТ ДВЕ САМООПИСАТЕЛНИ СКАЛИ

ПЛАМЕН ПЕТРОВ КАЛЧЕВ

професор, д.пс.н., СУ „Св. Климент Охридски“
93 08 240, ppkalchev@yahoo.com

Предмет на анализ са данните, получени с помощта на Скалата за социална тревожност (част от „Многомерната скала за тревожност в юношеска възраст“ – Калчев, 2005) и с българския вариант на Ревизираната скала за социална тревожност на Лагрека (Калчев, 2007). Изследвани са 408 ученици от 6.–11. клас (178 момчета, 226 момичета, 4 непосочили). Сравнителният анализ е извършен по три параметъра: (1) Проверка на два алтернативни конфирматорни модела, представящи скалите: (а) като оценяващи силно корелирани, но различни конструктори; (б) като компоненти на фактор от втори ред – социална тревожност. (2) Връзки с външни променливи (агресия и виктимизация), в рамките на структурни модели и (3) Възрастови промени (ранно срещу късно юношество), с пола в качеството на променлива-модератор.

The paper compares data obtained by two social anxiety self-description scales: The Social Anxiety Scale (which is a part from the „Multidimensional Adolescent Scale“, Kalchev, 2005) and the Bulgarian version of the Social Anxiety Scale for Children-Revised (SASC-R) – adolescent version (Kalchev, 2007). The sample includes 408 6th–11th grade students (178 boys, 226 girls, 4 missing). Three analyses are discussed: (a) concurrent models are tested (by LISREL 8.72) with subscales as observed variables; (b) structural models (hybrid models with structural and measurement components) with aggression and peer victimization as exogenous variables and social anxiety as endogenous variable, and (c) age differences (early versus late adolescence) with sex as a moderating variable. Data support the conclusion that these two social anxiety scales estimate strongly associated but distinct constructs.

Постановка на проблема и метод

Социалната тревожност се определя като видим и устойчив страх от социални ситуации поради опасението човек да не се окаже в неловко положение, обект на критично отношение или негативна оценка. Попадането в подобна ситуация провокира дистрес и избягващо поведение (МКБ–10, 1992; DSM-IV, 1994).

Юношеството, поради самата си природа, често се съпровожда от страхове за публичния образ, стремеж към признание, засилен интерес към (и притеснения за) физическата привлекателност и социалната компетентност. Чувствителността към мнението на връстниците и страхът от отхвърляне подхранват равнището на социална тревожност (Velting & Albano, 2001; Inderbitzen-Nolan & Walters, 2000; Cobb, 1992). От друга страна, децата и юношите, страдащи от социална тревожност, не са склонни да говорят за

дистреса и проблемите, които изпитват – те са силно загрижени за начина, по който другите ги възприемат и се стремят да се държат така, че да не привличат вниманието на околните; често са „невидими“ в класната стая, докато проблемът не ескалира, например до отказ да се ходи на училище (Beidel & Turner, 1998). От тази гледна точка оценката на социалната тревожност в юношеска възраст е актуален изследователски и практически проблем, за чието решаване се използват на първо място *самописателни* скали. Целта на настоящия доклад е сравнителен анализ на данните от два, конструирани по независим път, подобни инструмента: (а) *Скалата за социална тревожност* (част от „Многомерната скала за тревожност в юношеска възраст“ [ССТ–МСОТ] – Калчев, 2005) и (б) българския вариант на *Ревизираната скала за социална тревожност* на А. Лагрека, адаптирана у нас за юношеска възраст (SAS-A/B, Калчев, 2007).

Двете скали са разработени в съответствие с концептуалния модел на Д. Уотсън и Р. Френд (Watson & Friend, 1969) за социалната тревожност, но частично разширяват заложените в него изходни представи. В работата си Уотсън и Френд емпирично разграничават два аспекта на социалната тревожност: (а) *Страх от негативна оценка*, определян като преживяван дистрес по повод на очаквани отрицателни оценки и асоцииращ се с избягване на подобни ситуации на оценяване. Високото равнище не означава задължително, че човек се оценява отрицателно или е загрижен да не се разкрие някакъв негов недостатък, както и ниското равнище не предполага стремеж към одобрение, а липса на тревожност по повод на получаваните оценки; (б) *Социален дистрес (дистрес в социални ситуации)* – чувство на дискомфорт и напрежение в ситуации изобщо на общуване и присъствие на други хора и съответно – избягване на подобни ситуации. Ниското равнище означава липса на напрежение в социални ситуации (а не наличие на положителни емоции), както и отсъствие на избягващо поведение (а непременно желание за свързване/афилиация) с другите). Съответно, ако при страхът от негативна оценка целта е да се определи *защо* човекът изпитва дистрес или избягва определени ситуации, във втория случай се дефинира контекстът, в който възниква преживяването.

И двете анализирани в настоящия доклад инструмента частично разширяват модела на Уотсън и Френд: скалата за социална тревожност от МСОТ оценява три компонента: *Страх от негативна оценка*, *Дистрес и избягване на социални ситуации* и *Изпитна тревожност* (Калчев, 2005); ревизираната скала на Лагрека – също три компонента: *Страх от негативна оценка*, *Избягване и дистрес в нови ситуации* и *Избягване и дистрес-изобщо*. В първия случай оценката на социалната тревожност обхваща и изпитната тревожност (провокирана от по-специфична ситуация на оценка), а във втория – се разграничават дистресът и избягването, *специфични* за нови/непознати ситуации, от *генерализираното* избягване на социални контакти. Подобно уточнение е важно и от практическа гледна точка, защото вторият аспект (генерализирания дистрес и избягване) е по-проблематичен и ограничава в по-голяма степен взаимоотношенията с връстниците (La Greka & Lopez, 1993). Структурата на ССТ-МСОТ и SAS-A/B е извлечена на базата на експлораторни фактори анализи и е потвърдена чрез конфирматорни техники върху независими извадки (Калчев, 2005; 2007).

Целта на настоящото изследване е сравнителен анализ на резултатите от двата инструмента по няколко параметъра: (1) Проверка на два алтернативни конфирматорни модела, представящи скалите: (а) като оценяващи силно корелирани, но различни конструи; (б) като компоненти на фактор от втори ред – социална тревожност. (2) Връзки с външни променливи (агресия и виктимизация), в рамките на структурни модели и (3) Възрастови промени (ранно срещу късно юношество), с пола в качеството на променлива-модератор. Данните са получени върху 408 ученици от 6.–11. клас (178 момчета, 226 момичета, 4 непосочили).

Резултати и обсъждане

1. Връзки между оценяваните конструктори. Корелациите на скали от MCOT с общия бал от SAS-A/B са представени на таблица 1, а корелациите на равнище компоненти на социалната тревожност – на таблица 2.

Таблица 1.

Корелации на българския вариант на скалата за социална тревожност в юношеска възраст на Лагрека (SAS-A/B) (общ бал) със скали за тревожност от MCOT (N=408)

Скали от MCOT	г на Пирсън	r_{partial}
Генерализирана тревожност	0,50**	-0,03
Социална тревожност	0,73**	0,57**
Тревожност от раздяла	0,39**	0,08
Физически страхове	0,40**	-0,03
Обсесии и компулсии	0,49**	0,07

Забележка:

** $p < 0,01$ след корекцията Bonferroni на вероятността за грешка при множествени сравнения.

Получените данни подкрепят конвергентната и дивергентната валидност на SAS-A/B: общият бал скалата корелира по-силно със съответната скала за социална тревожност от MCOT и по-слабо – с другите видове тревожност (след изолиране на връзките с останалите променливи значима се оказва само парциалната корелация на SAS-A/B със скалата за социална тревожност [от MCOT]).

Таблица 2.

Корелации на компонентите на социална тревожност от SAS-A/B и от MCOT. С получерен шрифт са представени стойностите на единичните корелационни коефициенти (г на Пирсън), а в курсив – на коефициентите на парциална корелация (N=408: 178 момчета, 226 момичета, 4 непосочили)

		Юношеска скала за социална тревожност (SAS-A/B)		
		Страх от негативна оценка	Социално избягване и дистрес в нови ситуации	Социално избягване и дистрес–общо
Социална тревожност (MCOT)	Страх от негативна оценка	0,66** <i>0,37**</i>	0,59** <i>-0,01</i>	0,39** <i>-0,14*</i>
	Дистрес и избягване на социални ситуации	0,59** <i>-0,07</i>	0,74** <i>0,50**</i>	0,45** <i>0,02</i>
	Изпитна тревожност	0,48** <i>0,07</i>	0,43* <i>-0,04</i>	0,30** <i>-0,01</i>

Забележка:

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$ след корекцията на вероятността за грешка Bonferroni при множествени сравнения.

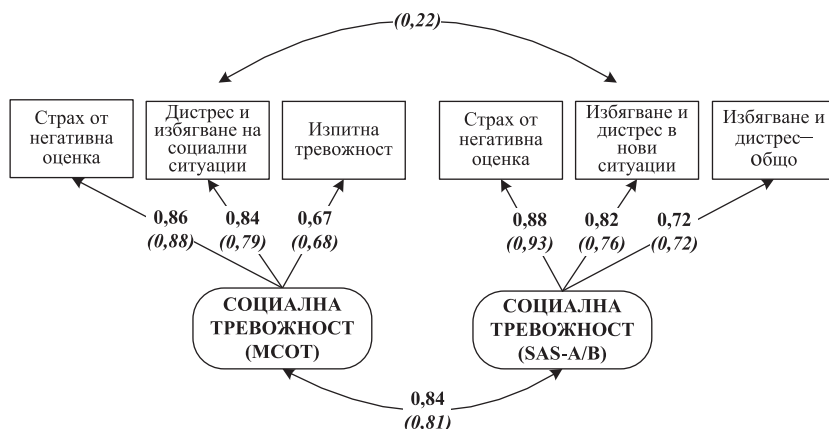
Данните на таблица 2 също потвърждават очакваните връзки между съответстващите компоненти от двата инструмента, като на равнище парциални корелации (след изолиране на връзките с останалите променливи) *Страх от негативна оценка и Дистрес и избягване на социални ситуации* (от MCOT) корелират значимо само със съответните скали от SAS-A/B, а *Изпитна тревожност* (от MCOT) – с нито един от компонентите на SAS-A/B, както и *Социално избягване и дистрес–общо* (от SAS-A/B) – с нито един от компонентите на „Социална тревожност“ (от MCOT). От тази гледна точка получените резултати, от една страна, потвърждават концептуалното разграничаване на компонентите на социалната тревожност (дефинирани още в изследванията на Уотсън и Френд [Watson & Friend, 1969]), но, от друга, показват, че SAS-A/B включва и оценка на генерализирано социално избягване и дистрес, което отсъства в MCOT, докато вторият инструмент включва и изпитна тревожност, която не се оценява от SAS-A/B.

На следващия етап връзката между SAS-A/B и „Социална тревожност“ (от MCOT) беше анализирана на латентно равнище в рамките на общ конфирматорен модел с използване на компонентите (скалите) в качеството им на емпирични индикатори.

В **Модел А** трите скали за „Социална тревожност“ (от MCOT и SAS-A/B) се дефинират като емпирични индикатори на две латентни променливи с допускане на свободна ковариация между тях. Тъй като са нарушени изискванията за нормално разпределение на емпиричните променливи, анализът (с помощта на LISREL 8.72) беше извършен по метода на максималната вероятност, устойчив към нарушения на разпределението (*Robust Maximum Likelihood*, RML). Модификационните индекси свидетелстват за необходимостта от съществена корекция на модела – допускане на ковариация на погрешната (необяснена) дисперсия между *Дистрес и избягване на социални ситуации* (от MCOT) и *Социално избягване и дистрес в нови ситуации* (от SAS-A/B). Изходният и коригираният Модел А са представени на диаграма 1.

Данните за коригирания Модел А свидетелстват за приемливи индекси за степен на съответствие с емпиричната матрица: $\chi^2_{(7)}=31,16$; REMSA=0,092; SRMR=0,040; GFI=0,97; AGFI=0,90; CFI=0,99; NNFI=0,97; ECVI=0,10; AIC=59,16; CAIC=129,32.

Както беше посочено, корекцията в изходния модел е свързана с освобождаването на ковариацията на необяснената дисперсия на два от емпиричните индикатори. В структурното моделиране допускането за ковариации на необяснената дисперсия означава, че двата индикатора измерват нещо, което е *общо*, но не е представено в модела (нещо *друго* или *допълнително* спрямо измервания конструкт). Интерпретацията на направената корекция на модела в случая директно следва от съдържанието на емпиричните индикатори: данните показват, че връзката между *Дистрес и избягване на социални ситуации* (от MCOT) и *Социално избягване и дистрес в нови ситуации* (от SAS-A/B) не може *изцяло* да се обясни от корелацията на двете латентни променливи („Социална тревожност“), т.е. те потенциално формират по-малък общ фактор, детерминиращ общата дисперсия между тях.

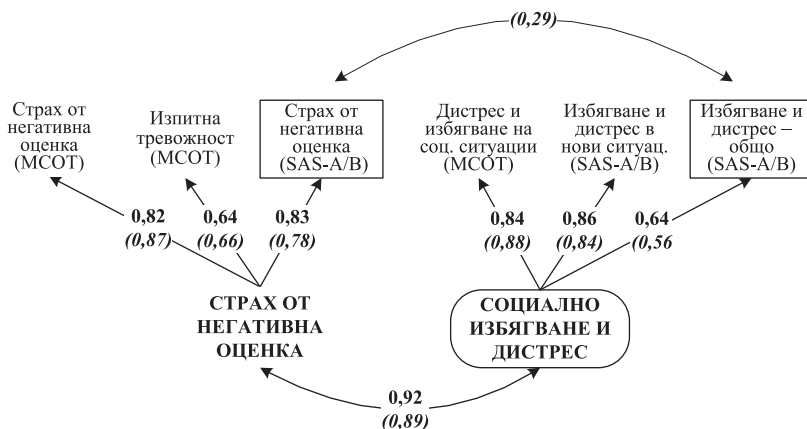

Диаграма 1.

Конфирматорни модели на взаимоотношенията между социална тревожност, оценена със SAS-A/B, и MCOT. Стандартизирано решение (N=408)

Забележка:

В скоби в курсив са дадени стандартизираните коефициенти след корекцията в изходния модел (допускането на ковариация на необяснената дисперсия между Дистрес и избягване на социални ситуации [от MCOT] и Социално избягване и дистрес в нови ситуации [от SAS-A/B]).

Диаграма 2.

Конфирматорни модели на взаимоотношенията на латентно равнище между „Страх от негативна оценка“ и „Социално избягване и дистрес“. Стандартизирано решение (N=408)

Забележка:

В скоби в курсив са посочени стандартизираните коефициенти след корекцията в изходния модел (допускането на ковариация на необяснената дисперсия на Страх от негативна оценка (SAS-A/B) и Социално избягване и дистрес – общо (от SAS-A/B)).

Подобно предположение е основание да се формулира алтернативен на дефинираня на диаграма 1 модел с два латентни фактора: „Страх от негативна оценка“ и „Соци-

ално избягване и дистрес“, всеки от които се оценява от по три емпирични индикатори. В рамките на модела (**Модел Б**) *Изпитна тревожност* е разпределена към „Страх от негативна оценка“, а *Социално избягване и дистрес–общо* към „Социално избягване и дистрес“. Както и Модел А, модификационните индекси свидетелстват за необходимостта от допълнителна корекция: освобождаване на ковариацията на необяснената дисперсия на *Страх от негативна оценка* (SAS-A/B) и *Избягване и дистрес–общо* (SAS-A/B). Изходният и коригираният **Модел Б** са представени на диаграма 2.

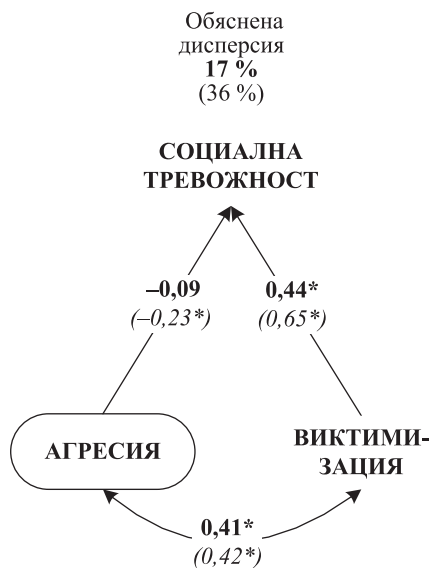
Направената корекция в Модел Б – допускането на ковариация на необяснената дисперсия на двете скали – може да се обясни, ако се има предвид, че двете произлизат от един инструмент (SAS-A/B)¹. Индексите на степен на съответствие на коригирания Модел Б ($\chi^2_{(7)}=48,19$; REMSA= 0,120; SRMR=0,048; GFI=0,94; AGFI=0,81; CFI=0,98; NNFI=0,96; ECVI=0,19; AIC=76,19; CAIC=146,35) обаче показват, че част от показателите са под границата на приемливите стойности. Тъй като Модел А и Б не са производни един от друг, за тяхното сравнение трябва да се използват индексите за непроизводни модели (AIC, CAIC и ECVI). Получените резултати потвърждават предимството на Модел А.

В заключение: получените данни като цяло подкрепят конструктната валидност двете скали, включително разграничаването на двата концептуални компонента – *Страх от негативна оценка* и *Социално избягване и дистрес в нови ситуации*, но същевременно показват, че „Социална тревожност“ (SAS-A/B) и „Социална тревожност“ (от MCOT) оценяват корелирани, но различни конструкти.

2. Виктимизация от връстниците, агресия и социална тревожност. Данните бяха анализирани в рамките на структурни модели, на равнище латентни променливи (*виктимизацията* се оценява на базата на 4 емпирични индикатора: физическа, вербална, индиректна виктимизация и детето като обект на принуда/власт; агресията: чрез 3 наблюдавани променливи: физическа, вербална и индиректна [за метода вж. Калчев, 2003]; социалната тревожност – съответно чрез трите компонента на ССТ-MCOT и SAS-A/B). Резултатите са получени върху независими извадки от юноши (за ССТ-MCOT – N=394; за SAS-A/B – N=401). В структурния модел (вж. диаграма 3) латентните променливи агресия и виктимизация са представени като независими, а социалната тревожност – като зависима променлива. Предпоставянето на посоките на влияние (в рамките на изследване от асоциативен тип) очевидно е условно и в случая се базира на теоретични аргументи (вж. по-подробно Калчев, 2003, глава 7)².

¹ Представеният на диаграма 2 Модел Б може да се преобразува в йерархичен с дефиниране на фактор от втори ред („Социална тревожност“), по който първичните фактори Страх от негативна оценка и Дистрес и избягване на социални ситуации са с тегла от 0,94 и 0,94. Индексите за степен на съответствие обаче не показват предимство на Модел Б в сравнение с Модел А, което не дава формално основание за обсъждане и на този модел.

² Представените на диаграма 3 резултатите не са идентични с публикуваните в посочения източник (Калчев, 2003), тъй като в случая SAS-A/B се оценява на базата на три емпирични индикатора (компонента).

Диаграма 3.

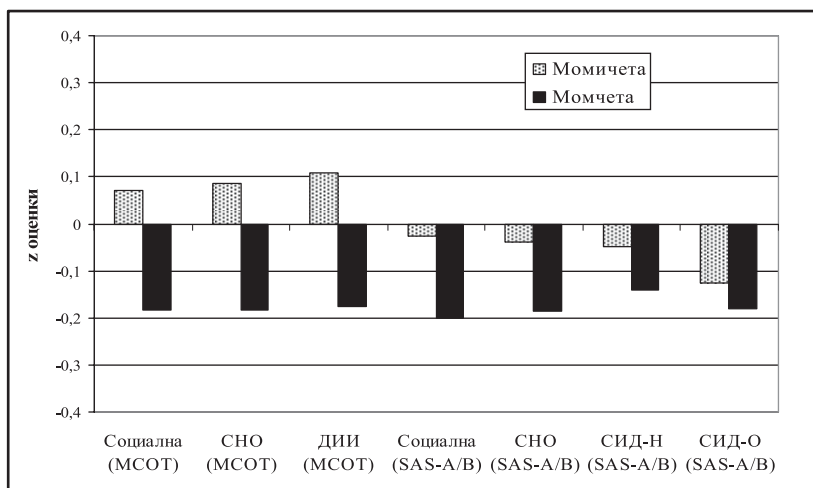
Структурен модел на равнище латентни променливи за ефектите на виктимизация и агресия върху социална тревожност (стандартизирано решение).

Забележки:

- (а) с получен шрифт са представени коефициентите за *Социална тревожност* (от MCOT), а в скоби, в курсив – за SAS-A/B;
- (б) с оглед графичното простяване на модела, не са представени теглата на емпиричните индикатори;
- (в) * $p < 0,01$.

Данните на диаграма 3 показват, че и в двата случая: (а) виктимизацията „предсказва“ по-високо равнище на социална тревожност; (б) налице е отрицателна зависимост между агресията и социалната тревожност, но коефициентът не достига значима стойност при *Социална тревожност* (от MCOT); (в) виктимизацията и агресията SAS-A/B по-добре „предсказват“ социалната тревожност, оценявана от SAS-A/B (36% процента обяснена дисперсия), в сравнение със ССТ-MCOT (17%). Без да се коментират в детайли резултатите (вж. Калчев, 2003) данните свидетелстват за сходни ефекти върху социалната тревожност в рамките на структурния модел.

3. Възрастови различия. В заключение бяха сравнени данните за възрастовите различия в равнището на социална тревожност („ранно“ [6.–8. клас] срещу „късно юношество“ [9.–10. клас]), оценени със ССТ-MCOT и SAS-A/B. За тази цел бяха използвани данните от нормативните извадки за двете скали (Калчев, 2005; 2007). На диаграма 4 са представени данните от двете изследвания при момчетата и момичетата. За тази цел резултатите за „ранното“ юношество са взети като изходна база със стойност $z=0$ (съответно резултатите за „късно“ юношество над или под 0, показват повишаване или понижаване на равнището).

Диаграма 4.

Равнища на социална тревожност през „ранно“ и „късно“ юношество – общ бал и подскъли (при база на „ранно“ юношество $z=0$), получени с помощта на Многомерната скала за тревожност в юношеска възраст ($N=1212$, MCOT, Калчев, 2005 и SAS-A/B ($N=1274$, Калчев, 2007)

Легенда: СНО – Страх от негативна оценка; ДИИ – Дистрес и избягване на социални ситуации; СИД-Н – Социално избягване и дистрес в нови ситуации; СИД-О – Социално избягване и дистрес–общо.

Получените резултати показват, че през „късното юношество“ при момчетата и според двата инструмента се наблюдава (макар и слабо изразено) понижаване в равнището на общия показател и компонентите на социалната тревожност. При момичетата според двата инструмента отсъстват значими възрастови различия, но според „Многомерната скала за тревожност“ (MCOT) е налице тенденция за повишаване, а според SAS-A/B – за понижаване на бала. Накратко данните, получени от независими извадки и с помощта на различни скали, са сходни и потвърждават „стабилизацията“ (отсъствие на значими разлики) през „късното юношество“ при момичетата и (слабо) понижаване при момчетата. От тази гледна точка би могло да се разсъждава доколко полът играе роля на модерираща променлива в развитието на социалната тревожност през юношеските години. Проверката на подобно предположение обаче изисква лонгитюден тип данни.

В заключение, сравнителният анализ на оценката на социалната тревожност с помощта на двата използвани инструмента (CCT-MCOT и SAS-A/B) свидетелства за връзките между тях, както и сходни ефекти в рамките на структурните модели и възрастовите изменения.

Литература

1. МКБ 10. Психични и поведенчески разстройства (1992). С.: Национален център за комплексно изследване на човека.

2. Калчев, П. (2007). Ска̀ли за тревожност в детска и юношеска възраст. Част 2. Социална тревожност. С. Изток-Запад.
3. Калчев, П. (2005). Тревожност в юношеска възраст. Конструирание и използване на многомерна ска̀ла за оценка. С.: Парадигма.
4. Калчев, П. (2003). Тормоз и виктимизация от връстниците. С.: Парадигма.
5. American Psychiatric Association (1994). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (4th. ed.). Washington, DC: Author.
6. Beidel, D. & S. Turner (1998). *Shy children, phobic adults: Nature and treatment of social phobia*. Washington, DC: American Psychological Association.
7. Cobb, N. (1992). *Adolescence. Continuity, change and diversity*. Mountain View: Mayfield.
8. Inderbitzen-Nolan, H., & K. Walters (2000). Social Anxiety Scale for Adolescents: Normative data and further evidence of construct validity. *Journal of Clinical Child Psychology*, 29, 360–371.
9. Joereskog, K., D. Soerbom, S. du Toit, M. duToit (2001). *LISREL 8: New statistical features*. Chicago: Scientific Software International.
10. LaGreka, A. & W. Stone (1993). Social Anxiety Scale for Children – Revised: Factor structure and concurrent validity. *Journal of Clinical Child Psychology*, 22, 17–27.
11. Velting, O. & A. Albano (2001). Current trends in the understanding and treatment of social phobia in youth. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 42, 127–140.
12. Watson, D. & R. Friend (1969). Measurement of social-evaluative anxiety. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 33, 448–457.

АДАПТАЦИЯ НА БАТЕРИЯ ЗА ОЦЕНКА НА РАННО ДЕТСКО РАЗВИТИЕ (DEVELOPMENTAL ASSESSMENT OF YOUNG CHILDREN – DAYC¹)

НАДЯ ХРИСТОВА КОЛЧЕВА

д-р, НБУ, 0887268744, nkoltcheva@abv.bg

Материалът разглежда адаптацията и първоначалната стандартизация на батерия за оценка на ранното детско развитие Developmental Assessment of Young Children (DAYC) (Voress & Maddox, 1998) за български условия. Инструмента отговаря на най-новите изисквания за изследване и оценка на деца в норма и с дефицити в развитието. Възрастовият диапазон е от 0 до 5 години и 11 месеца. Батерията предоставя възможности освен за идентифициране на дефицитите в развитието и за насочване за ранна интервенция. Обхваща пет области на развитие – адаптивно поведение, речево развитие, когнитивно развитие, физическо развитие, социално-емоционално развитие. Нормативната извадка се състои от 376 родители (майки и бащи), чиито деца посещават 6 различни детски градини в гр.София, България. Коефициента на надеждност (алфа на Кронбах) за цялата батерия е 0.97, а за отделните скали в рамките на 0.86–0.94. Факторната структура се запазва, както в оригиналния вариант. Данните за сензитивност и специфичност са съответно 0.93 и 0.97.

The paper considers adaptation and initial standardization of a test battery for assessment of early child development for Bulgarian sample of children – Developmental Assessment of Young Children (DAYC) (Voress & Maddox, 1998). The instrument is according to the latest requirements for assessment and evaluation of children without and with developmental deficits. The age range is from 0 to 5 years and 11 month. The battery provides opportunities except for identification of developmental deficits also for planning early intervention. It contains five areas of assessment – adaptive behaviour, speech development, cognitive development, physical development, social-emotional development. The normative sample consists of 376 parents (mothers and fathers) whose children are enrolled in 6 different child preschool institutions in Sofia, Bulgaria. Coefficient Alpha for the battery is 0.97 and for the scales–0.86–0.94. The factor analysis confirm the original factor structure of the battery. The data for sensivity and specificity are respectively 0.93 and 0.97.

Developmental Assessment of Young Children (DAYC) е тестова батерия, конструирана за оценка на ранно детско развитие. Тя е предназначена освен за изследване на деца в норма и за идентифициране на дефицити и/или забавяне в детското развитие. Автори на инструмента са Judith Voress и Taddy Maddox (Voress & Maddox, 1998).

¹ Представеният на диаграма 2 Модел Б може да се преобразува в йерархичен с дефиниране на фактор от втори ред („Социална тревожност”), по който първичните фактори *Страх от негативна оценка и Дистрес и избягване на социални ситуации* са с тегла от 0,94 и 0,94. Индексите за степен на съответствие обаче не показват предимство на Модел Б в сравнение с Модел А, което не дава формално основание за обсъждане и на този модел.

I. Представяне на инструмента

Инструмента отговаря на най-новите изисквания за изследване и оценка на деца в норма и с дефицити в развитието. Възрастовият диапазон е от 0 до 5 години и 11 месеца. Батерията предоставя възможности освен за идентифициране на дефицитите в развитието и за насочване за ранна интервенция.

Батерията обхваща пет области на развитие – адаптивно поведение, речево развитие, когнитивно развитие, физическо развитие, социално-емоционално развитие. Отделните скали мерят различни, но взаимосвързани развитийни области. Те отговарят на задължителните области за оценка и интервенции, съгласно *Закон на образованието на индивиди със затруднения* от 1997 (IDEA; P.L. 105–17) в САЩ. Те са в съответствие и с нормативните изисквания съгласно българското законодателство (Наредба № 6/19.08.2002), според което се изисква цялостна оценка на децата с дефицити и/или забавяне в развитието.

Скалите могат да се прилагат индивидуално, в различни комбинации или всички заедно като батерия. Освен общия коефициент на развитие, се получава информация за развитието на детето по всяка една от скалите, което дава възможност на психолога за по-прецизна оценка и за поглед върху силните и слабите страни от развитието на детето конкретно за всяка една от петте области. Това дава възможност за прилагане на индивидуален подход при изследване на децата в зависимост от техните индивидуални потребности. Друга важна особеност на DAYC е, че е сензитивен към дефицитите и изоставането в развитието и може да се използва и при деца със забавяне в развитието и/или специални образователни потребности.

Времето за приложение е средно около 10–20 минути. Тестовият формат дава възможност за събиране на информация за детето чрез наблюдение, информация от родител, обгрижващ и/или учител, директна оценка. Привличането на родителите и/или обгрижващите, като част от процеса на оценяване, има редица предимства и е в съответствие със съвременните насоки за диагностика и интервенции при деца. С тези си предимства тестовата батерия е един от необходимите инструменти в диагностичния набор на детския психолог, както и инструмент, който предоставя на специалистите база за оценяване и проследяване на линията на детско развитие в норма и при наличие на дефицити.

Във всяка от скалите айтемите са подредени в нарастваща трудност – от лесни към трудни. Развитието е характеристика, изразяваща се в количествени натрупвания и качествени изменения на способностите и уменията на децата. От практическа гледна точка кунтинуумите от айтеми, измерващи развитийните способности в различните области, са разделени на субскали за отделните възрастови групи през една календарна година.

Даването на оценки в DAYC е максимално опростено. Айтемите се оценяват по дихотомна скала – „Решени“ или „Не решени“. Те се оценяват съответно с 1 и 0 точки. Изследващият завършва всеки субтест като наблюдава детето, интервюира родител или обгрижващ или като изследва детето. Препоръчва се използването на повече от един източник на информация.

Преводът и експертните оценки на скалите са направени за цялата тестова батерия. Адаптацията е направена само за частта предучилищна възраст, т.е. 3–6 години. Тези субскали в действителност обхващат следните хронологични периоди 3.00–3.11 мес., 4.00–4.11 мес. и 5.00–5.11 мес.²

² В текста по-долу за краткост споменатите субскали ще бъдат обозначавани като 3, 4 и 5 годишни като в действителност ще се има в предвид посочените едногодишни хронологични периоди.

Версията, която е адаптирана е подложена предварително на експериментални изследвания. Изследвани са на релевантността на айтемите от оригиналния вариант на DAYC за българската извадка (Н.Колчева, Р. Милушева, 2006) и оценките на учителите за специфични умения, които децата овладяват в преиода на предучилищното детство (Н.Колчева, 2005).

II. Адаптация на Батерия за оценка на ранно детско развитие

1. ИЗВАДКА

Изследването е проведено в периода април – май 2005 г. в 25 групи от 6 детски градини в град София–62 ОДЗ, 29 ОДЗ, 70 ЦДГ, 165 ЦДГ, 168 ЦДГ, 99 ЦДГ. Разпределението на групите е почти равномерно. В процедурата по адаптация взеха участие деца на възраст 3–6 години и техните родители.

Родителите са 376, от които 322 майки (85,6%) и 54 бащи (14,4%). Възрастта на родителите варира от 22 до 46 години ($X = 32,73$, $\sigma = 4,7$). Почти 30% от родителите не са указали своята възраст (148 ИЛ). Те са със средно (17,6%) и висше (82,4%) образование. Значително преобладават висшистите. Реализират се професионално в различни сфери. Разделени са на 4 групи: хуманитарни професии, технически професии, медицински професии, други. Преобладава броя на родителите от категорията „Друга“ (46,5%) и с хуманитарни специалности (34,3%). Малък е относителният дял на ИЛ с техническа (10,4%) и медицинска (8,8%) професия. В извадката преобладават семейните родители (87,2%). С много малък относителен дял са разведените (2,7%), самотните родители (6,9%) и вдовците (0,8%). 2,4% от родителите не са дали информация за семейното си положение.

Родителите са оценили 195 момчета (51,9%) и 181 момичета (48,1%). От всички деца 207 са единствени деца в семейството (55,1%) и 169 имат братя и/или сестри (44,9%).

2. СКАЛОГРАМЕН АНАЛИЗ

Построяването на тестовата батерия се основава на концепцията, за развитието, според която то е непрекъснато натрупване и усвояване на все по-сложни умения. Айтемите в отделните скали са подредени с нарастваща трудност.

Според начина, по който е конструирана тестовата батерия, освен подреждането по трудност на айтемите е въведена и процедура по спиране на изследването при 3 от 5 грешни отговора. Тази процедура не е въведена само с цел пестене на време при администриране, но е ключова при определяне на нивото на умения на детето за съответната област на развитие.

За да определим подреждането по трудност на айтемите в скалите за българска извадка използваме Гутманово скалиране, което още е известно като скалограмен анализ или кумулативно скалиране. Тук конкретно се използва Раш анализ³. Той се основава на трудността на айтемите и способностите на изследваните лица да ги решат. Айтемите мерят поведение, което се извява или не в определени стойности. Раш анализът дава

³ Този метод по-рядко се използва в практиката поради своята комплексност. В случая се налага неговото използване, тъй като той ни предоставя възможност за ранжиране на айтемите в континуум с нарастваща трудност.

възможност за подреждане на айтемите в кунтинуум така, че хората с по-малко способности решават по-лесните и обратно. Павлиният ред на подреждане на айтемите по трудност в скалите е от съществено значение.

Данните са обработени с програмата BIGSTEPS v2.82. Тя предоставя възможност за статистическа обработка на данни по Раш анализ и е разработена да конструира скали въз основа на отговорите на изследваните лица в извадката и набора от айтеми в съответната скала (Н.Колчева, 2006).

Анализа на данните е направен на няколко нива – стопирани данни по оригиналния вариант, нестопирани данни за българската извадка и стопирани данни за българската извадка т.е данни стопирани според процедурата на приложение на батерията и данни, при които тази процедура не е приложена и се използват отговорите на ИЛ по всички айтеми от скалите – по отделно за данните от родители и учители.

Установяването на реда на трудност на айтемите е от съществено значение, тъй като то има отношение към броя точки, които ИЛ ще получи при прилагане на скалите от тестовата батерия. Съгласно философията на DAYC и правилата за неговото прилагане (точки за начало, основи и тавани) ако реда на подреждане не е действителния това би довело до подценяване или надценяване на децата, които се тестира (т.е. до грешки от първи или втори тип).

Получените резултати дават основание да използване в по-нататъшната работа на полученият ред на подреждане на айтемите по трудност (Н.Колчева, 2006).

3. СКАЛИ И СУБСКАЛИ – БЪЛГАРСКИ ВАРИАНТ НА ТЕСТОВАТА БАТЕРИЯ

Чрез Гутманов анализ беше установен реда на подреждането на айтемите по трудност. Получихме кунтинуумите от айтеми за отделните скали. Част от айтемите, обаче са без вариация и те съответно отпадат от анализа. Също така бе установено, че по всички скали има изместване на разпределенията на решените айтеми „надолу“, т.е. децата решават айтеми от субскали, предназначени за по-голяма хронологична възраст. Тук не става въпрос за надарени деца. Тенденцията е всеобща. Поради това изместване на съотношението на разпределенията в българската извадка се получават различия в средните стойности и се налагат допълнителни анализи за установяване на границите на субскалите за отделните възрастови групи.

Предполага се, че айтемите в отделните скали на тестовата батерия са възрастово зависими. Беше направена проверка с дисперсионен анализ. След това бе проверено влиянието на възрастта върху показателите по скалите т.е. кои айтем за коя възрастова група е подходящ) чрез сравняване на средните стойности по възрасти с дисперсионен анализ по модела One way.

Проверката за равенство на дисперсиите е направено с теста на Левент. При данни за равни дисперсии е използван теста на Дюнет, а при различни – теста на Дънкан.

В българския си вариант скалите са с редуциран брой айтеми. Батерията е с ниска трудност за българските деца. Отпадат почти всички айтеми от субскалите за „Две годишни“. Те са прекалено лесни. Всички деца ги решават и тези айтеми за тази извадка нямат дискриминативна сила. Отпадат голяма част и от айтемите от субскалите „Три годишни“ поради същата причина. В българския вариант на скалите се запазват предимно айтеми от субскалите за „Пет годишни“ и част от субскалите „Четири годишни“. На таблица е Таблица 1. е представен броя на айтемите разпределени по възраст в оригиналната скала и броя айтеми по субскалите за българска извадка.

Таблица 1.

Брой айтеми по субскали – оригинален и български вариант

Оригинални субскали	Български субскали	Адаптивно поведение		Речево развитие		Когнитивно развитие		Физическо развитие		Социално-емоционално развитие	
		Ор.	Бг.	Ор.	Бг.	Ор.	Бг.	Ор.	Бг.	Ор.	Бг.
Субскала 1	Изключена	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Субскала 2	Субскала 3	10	0	15	0	5	0	10	0	10	0
Субскала 3		10	12	15	10	10	15	10	8	10	9
Субскала 4	Субскала 4	10	9	5	8	15	17	10	14	10	7
Субскала 5	Субскала 5	23	13	27	9	34	16	23	7	19	8
Общ брой айтеми		53	34	62	27	64	48	53	29	49	24

4. НОРМИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИЗВАДКА

DAYC предоставя четири вида оценки: стандартни оценки, перцентили, възрастови еквиваленти и общ коефициент на развитие.

В нормативната извадка са включени 306 изследвани лица. Те са разпределени в шест интервала от по 6 месеца. Разпределението по интервали и броя на изследваните лица във всеки от тях е представено в Таблица 2.

Възрастови интервали	Брой деца
3.00–3.05	20
3.06–3.11	62
4.00–4.05	59
4.06–4.11	52
5.00–5.05	66
5.06–5.11	47
Общо	306

Таблица 2.

Възрастови интервали и брой изследвани лица в нормативната извадка (N=306)

Стандартна оценка	Описание	Процент в нормалното разпределение
> 130	Много високо	2.34
121–130	Високо	6.87
111–120	Над средното	16.12
90–110	Средно	49.51
80–89	Под средното	16.12
70–79	Слабо	6.87
< 70	Много слабо	2.34

Таблица 3.

Насоки за интерпретиране на субтестовите за стандартни оценки и общ коефициент на развитие

Стандартните оценки представляват най-точен показател на детското представяне по отделните скали на батерията. Те се основават на средна аритметична 100 и стандартно отклонение 15. Тяхната интерпретация се извършва съгласно Таблица 3.

Общия коефициент за развитие (General Development Quotient – GDQ) е получен като се съберат стандартните оценки по петте скали и сумата се конвертира в стандартна оценка. Коефициента има средна аритметична 100 и стандартно отклонение 15. Той също се интерпретира съгласно данните посочени в Таблица 3.

Перцентилите или перцентилните рангове представляват стойности, които показват процентът на разпределение, който е равен или по-малък от определена оценка. Този вид оценка има някои ограничения. Интерпретацията на перцентилите обаче е лесна за използване от неспециалисти поради което те са предоставени.

Възрастовите еквиваленти са предоставени за отделните скали. Тези стойности показват нивото на развитие или възрастта, която кореспондира със суровия бал на детето. Въпреки критиките този тип оценки често се изискват за административни цели и са лесни за разбиране от парапрофесионалисти те се предоставени и за българския вариант на DAYC.

5. НАДЕЖДНОСТ НА ТЕСТОВАТА БАТЕРИЯ

Вътрешната надеждност на DAYC е установена чрез използването на коефициента алфа на Кронбах. Коефициентите алфа за скалите и общия коефициент са изчислени върху данните от цялата нормативна извадка. Резултатите са предоставени в Таблица 4.

Коефициента на надеждност за цялата батерия е доста добър–0.97.

Всички коефициенти за скалите са над 0.86. Най-висок е резултата по скалата „Когнитивно развитие“–0.94. При скалата „Адаптивно поведение“ коефициента е 0.89, а при скала „Физическо развитие“–0.90. Тези коефициенти свидетелстват за една висока надеждност на българския вариант на тестовата батерия. Резултатите по нея могат да се използват с доверие.

Данни за надеждността за отделните субскали са дадени в Таблица 5. Коефициентите алфа са изчислени по отделно за съответните субскали. Като се има предвид дължината на отделните субскали получените коефициенти са добри. Най-ниски са стойностите при субскалите „Три годишни“.

Таблица 4.

Коефициенти на надеждност (алфа на Кронбах)
за отделните скали от тестовата батерия (N=306)

Скали	Коефициент на надеждност
Адаптивно поведение	0,89
Речево развитие	0,86
Когнитивно развитие	0,94
Физическо развитие	0,90
Социално-емоционално развитие	0,86
Батерия	0,97

Таблица 5.

Коефициенти на надеждност по субскалите от тестовата батерия (N=306)

Субскали	Коефициент на надеждност		
	3 годишни	4 годишни	5 годишни
Скали			
Адаптивно поведение	0,66	0,75	0,84
Речево развитие	0,65	0,72	0,73
Когнитивно развитие	0,77	0,88	0,92
Физическо развитие	0,67	0,85	0,82
Социално-емоционално развитие	0,70	0,74	0,74

6. ВАЛИДНОСТ НА ТЕСТОВАТА БАТЕРИЯ

Отделните скали на DAYC са конструирани да съответстват на определен модел. Те са предназначени да мерят развитийни умения и неговата структурна матрица се състои само от един фактор. В оригиналния вариант тестовата батерия е еднофакторен модел с Eigenvalue = 4.87. Нито един от другите фактори не е по-голям от 1.0. Съгласно това авторите на тестовата батерия предполагат, че този фактор измерва развитието на децата и че общия коефициент по тестовата батерия е индикатор на развитието.

Факта, че скалите на DAYC са на един единствен фактор, когато цялата нормативна група служи като изследвани лица не означава, че непременно те ще се струпат на един фактор, когато подгрупите на популацията служат като извадка. Ако субтеста за определена подгрупа (напр., деца от институция) се струпат на повече от един фактор, то би могло да се заключи, че структурата на теста е различна за тази определена подгрупа, заключение, което би имало важни последствия при интерпретиране на резултатите от прилагането на тестовата батерия. Авторите на инструмента представят резултати за факторен анализ по метода на главните компоненти за седем подгрупи по отделните скали – деца нормално развитие, жени, мъже, афро-американци, испаноговорящи, деца в риск и деца с дефицити. За всяка изследвана подгрупа излиза само по един фактор.

За да проверим структурата на българския вариант на тестовата батерия използваме факторен анализ. Използван е метода на главните компоненти с ротация Varimax.

Коефициента на Кайзер-Маер-Олклин е мярка за адекватността на целия тест. С нашия случай стойността му е 0,85, което означава, че инструментът е добър за практически цели. Коефициента на Бартлет също е значим $p=0.00$ (646,91).

Данните в анти-имидж матрицата показва индивидуалната адекватност на променливата към модела. За всички скали стойностите са много добри. Вариат от 0,82 до 0,89.

За българския вариант също на преден план излиза един фактор. Той е с факторно тегло 3,2 и обяснява 64,2%. Моделът е допустим. Всички останали фактори са с тегло под единица.

При нас, обаче може да се изведе и втори фактор. Той е с тегло 0,56 и обяснява още 11,3%. Ако се прибави и той общия процент обяснена вариация на модела ще стане 75,3%, което е един доста добър показател. Това е илюстрирано на Графика 1.

На Таблица 6. са представени факторните корелации по отделните скали на оригиналната тестова батерия и на българския вариант. При нас тези показатели са малко по-ниски, но все пак достатъчно добри.

Графика 1.
Скриплет (N = 306)

Таблица 6.
Факторни корелации по скали (N=306)

Скала	DAYC	Български вариант
	4.87	3,2
Адаптивно поведение	.90	0,89
Речево развитие	.95	0,86
Когнитивно развитие	.95	0,82
Физическо развитие	.95	0,84
Социално-емоционално развитие	.93	0,86

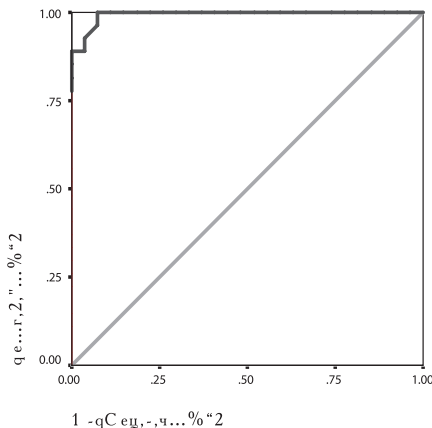
Данните свидетелстват, че тестоват батерия измерва един фактор валидиращ общия коефициент, оценка, която съдържа резултатите на всички пет скали.

7. СЕНЗИТИВНОСТ И СПЕЦИФИЧНОСТ. ROC-КРИВА

Данните за психометричните характеристики на даден тест – надеждност и валидност – на се достатъчни за оценката на неговите качества още повече, когато става въпрос за определяне на принадлежност на индивид към група. Различават се четири параметъра за оценка на метода: *сензитивност, специфичност, позитивна и негативна прогностична стойност* (Калчев, 2005). ROC-кривата⁴ е показател, който дава информация за съотношението между сензитивността и специфичността в целия диапазон на възможни стойности по теста.

⁴ Receiver Operating Characteristic Curve

На Фигура 1. е представена ROC-кривата за цялата тестова батерия. Както се вижда разположението е доста изтеглено горе в ляво, което свидетелства за доста добри прогностични възможности на тестовия инструмент, т.е. тестът разграничава добре децата с дефицити в развитието от тези без. Площта под кривата е 0.994 ($p=0.000$).

Фигура 1.

ROC-крива на тестовата батерия ($N= 54$)

Праговата стойност е 239 точки. Това е минимума, който децата трябва да имат като оценка, за да бъдат класифицирани в групата на деца без дефицити в развитието. Показателите за сензитивност и специфичност далеч надминават 0.80 – стойност дефинирана като необходим показател за добрите скринингови тестове (Калчев, 2005). Техните стойности са 0.93 за сензитивност и 0.97 за специфичност.

Резултатите от направената адаптация и данните от направените анализи свидетелстват за наличието на доста добри показатели при първоначалния вариант на тестовата батерия. Потвърждава се нашето очакване за добри дискриминиращи параметри по отношение на критерия „норма-дефицити“. Прогностичните възможности на инструмента също са много добри. Това дава възможност за използване на отделните скали и при деца с дефицити в развитието. Приложението на инструмента е насочено не само към идентифициране на дефицитите и проблемните области в детското развитие, но и към оценяване на ресурсите, потенциала и възможностите на децата. Това е от изключително значение и би подпомогнало в значителна степен практиците при работата им с малки деца.

Прилагане на процедурата по адаптация за възрастовите групи 0–3 години ще разшири възрастовия диапазон на приложение на тестовия инструмент за България. Провеждането на допълнителни валидизационни изследвания, както и събиране на данни за деца от различни етнически произход, с различен тип дефицити в развитието или живеещи в различни социални условия ще подобрят качествата на батериата и ще допринесат за попълване на българския фонд от тестови инструменти за изследване и оценка на деца с един валиден и надежден метод. Подобен инструмент би намерил широко практическо приложение не само в строго специфичната работа на психолозите за диагностика, оценка и планиране на интервенции, но и в различните видове детски заведения. Съгласно нормативните изисквания трябва да се оценява входното и изходното ниво на децата от предучилищна възраст. Лесен за прилагане, не отнемащ много време и с доказани психометрични характеристики DAYC би улеснил в значителна степен специалисти и педагози. Поазите от ранната диагностика и ранната интервенция за децата и техните родители са повече от значителни.

Литература

1. Анастаси, А., С.Урбина, Психологическое тестирование, Питер, 2001
2. Калчев, Пл., Готовност за обучение в училище. Тест за оценка на когнитивни аспекти, Парадитма, София, 2005
3. Колчева, Н., Изследване и оценка на деца с дефицити в психичното развитие, Годишник, Софийски университет, 2004
4. Колчева, Н., Батерия за оценка на ранно детско развитие. Процедура по валидизация, сп. Психологични изследвания, 2005
5. Колчева, Н., Р. Милушева, Изследване на релевантността на айтемите от оригиналния вариант на DAYC за българска извадка, сп. Специална педагогика, кн.1, 2006
6. Колчева, Н., Родителите и учителите като източници на информация за психичното развитие на децата, сп. Психология, 2006
7. Колчева, Н., Стандартизация на батерия за оценка на ранно детско развитие. Скалограмен анализ на скалите за българската извадка по данни на родителите, Годишник на СУ „Св. Кл. Охридски“, ФФ, кн. Психология
8. Differential Item and Test Functioning (DIF & DTF). Badia X, Prieto L, Linacre JM. Rasch Measurement Transactions, 2002, 16:3 p.889
9. Glascoe, F., Issues and Methods in Developmental Screening for DSCSHN, 2004
10. Jensen, A. R. (1980). Bias in mental testing. New York: Free Press.
11. Kaplan, R., Saccuzzo, D., Psychological Testing Principles, Applications, and Issues, Brooks, Cole Publishing Company
12. Katz, L. (1997). A Developmental Approach to Assessment of Young Children. ERIC Digest.
13. Kielar-Turska, M., How do parents and Teachers Estimate Communicative Competence of 9-years Old pupils, Polish Quarterly of Developmental Psychology, Volume 1, Number 2, June, 1995
14. Lyman, H. B. (1991). Test scores and what they mean (5th ed.). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
15. Macfarlane, C.A., (1998) Assessment: The Key to Appropriate Curriculum and Instruction, PRO-ED
16. Neisworth J. T., & Bagnato, S. J. (1988). Assessment in early childhood special education: A typology of dependent measures. In S. Odom & M. Karnes (Eds.), Early intervention/or infants and children with handicaps: An empirical base (pp. 23–49). Baltimore, MD: Brookes.
17. Nunnally, J. C, & Bernstein, I. H. (1994). Psychometric theory (3rd ed.). New York: McGraw-Hill.
18. Salvia, J., & Ysseldyke, J. E. (1998). Assessment (7th ed.). Boston: Houghton Mifflin.
19. Sattler, J. M. (1992). Assessment of Children, 3rd Edition. San Diego: Jerome M. Sattler, Publisher, Inc.
20. Simeonsson, R., S.Rosenthal. (2001). Psychological and Developmental Assessment, The Guilford Press
21. Voress, J., T.Maddox. (1998). Developmental Assessment of Young Children, Examiner's Manual, Pro-Ed.
22. Wolfendale, S. (1994) Involving parents in assessment, Assessing Special Educational Needs, edited by S. Wolfendale.

БЪЛГАРСКАТА АДАПТАЦИЯ НА РЕВИЗИРАНИЯ НЕО ЛИЧНОСТЕН ВЪПРОСНИК (NEO PI-R)

НИКОЛАЙ СТОЙНОВ НИКОЛОВ

д-р, Директор „Научни изследвания и развитие“ – ОС България
9635703, nnikolov@osbulgaria.com

Материалът представя основните резултати от българската адаптация на ревизирия NEO личностен въпросник. Коментирани са подхода при превода на въпросника, трудностите при превода на отделни айтеми, извадката върху която са изведени българските норми на теста и резултатите от проверката на надеждността и валидността на теста в български условия.

The paper presents the main results from Bulgarian adaptation of Revised NEO Personality Inventory. After a brief introduction in Big Five paradigm the author reports the translation strategy, some difficult-to-translate items, which have arisen during the translation, the main characteristics of Bulgarian normative sample, and the results from the investigations of reliability and validity of Bulgarian NEO PI-R.

Въведение

Ревизирият NEO личностен въпросник (NEO PI-R) е един от най-популярните тестове, базирани върху парадигмата на „Голямата Петорка“. Създаден през 1985 год. NEO PI-R е първият подобен инструмент в света, който е послужил впоследствие като модел за конструирането на много други тестове. Българската адаптация е осъществена върху ревизираната версия на въпросника от 1992 год. Това е и най-актуалният вариант на теста в момента.

Полезността и практическото значение на NEO PI-R са пряко свързани с концепцията за „Голямата Петорка“ (Big Five). Тази парадигма не е изобретение на един или няколко психолози, а се явява резултат от десетилетия научни и приложно-емпирични изследвания върху човешката личност (Digman, 1990; Borkenau & Ostendorf, 1989; John, 1990). „Голямата петорка“ отразява консенсуса между хиляди изследователи по целия свят относно основните аспекти, по които хората се различават. Един от нейните централни постулати гласи, че независимо от това какъв вид инструмент ще бъде използван – тест, интервю, център за оценка, скали за наблюдение на поведението от външен оценител и т.н. – оценките на индивидите могат да бъдат класифицирани в пет основни дименсии: емоционална стабилност, екстраверсия, отвореност към нов опит, насоченост към другите и съзнателност. Петте основни дименсии представляват минималния брой фактори, който трябва да бъдат използвани за пълното описание на личността.

Big Five синтезира постиженията на две големи традиции в психологията – психометрията и психолингвистиката. Още през 30-те години на миналия век на немския

психолог Клагес му хрумва идеята, че всички важни особености, по които хората се различават, най-вероятно вече са намерили отражение в естествения език. Това означава, че основните елементи на човешката личност се намират в езика и те трябва да се търсят там като своеобразни семантични центрове на големи групи от синонимни характеристики. Гениалното хрумване вдъхновява множество изследователи в Германия и САЩ. Задачата им обаче не е лека, тъй като в естествения език съществуват десетки хиляди думи, описващи различни черти на личността и нейните настроения, преживявания или поведения. Олпорт и Одберг например идентифицират 18 000 думи, които се използват за описание на личността в английския език (Allport & Odbert, 1936). Последват редица опити за създаване на ефективна и най-вече обективна методология за съкращаване на речниковите списъци с думи до по-малки и подходящи за изследване набори от категории. Усилията на психолингвистите са подкрепени от психометриците. Последните се опитват да използват факторния анализ като средство за съкращаване на списъците от наблюдаеми променливи и търсене на основни фактори. Първи Кетъл комбинира методите за семантично и логическо групиране на думите с факторен анализ (Cattell, 1946), но получените резултати не получават всеобщо признание, най-вече заради твърде неясните критерии и процедури, които той прилага, за да състави своя изходен набор от 35 биполярни скали. Опитите за потвърждение на 16-факторния модел също се оказват неуспешни. В тях само пет от факторите се репликират в различните извадки от изследвани лица (Fiske, 1949). В началото на 60-те на миналия век двама изследователи от психологическата лаборатория на американските военновъздушни сили правят важно откритие, което за съжаление е публикувано като вътрешен технически доклад на ВВС и по тази причина дълги години остава неизвестно за повечето психолози (Tupes & Christal, 1961). Те наблюдават, че каквито и средства да бъдат използвани за сравнения между курсантите по всевъзможни качества и скали, резултатите от тях винаги се групират в пет независими фактора. Недостъпността на публикацията и съпротивата на влиятелни изследователи като Кетъл и Айзенк попречват петфакторния модел да получи по-широко признание в диференциалната психология по онова време, но откритието служи като отправна точка за следващите опити на психолингвисти като Норман и Голдбърг да усъвършават психолексикалната методология. Първоначално Норман (Norman, 1967), а по-късно и Голдбърг (Goldberg, 1981) най-накрая успяват убедително да демонстрират факта, че когато речниковите списъци се съкратят чрез използването на ясни, обективни, еднозначни и експлицитни правила, то те могат да се сведат до минимум пет независими една от друга дименсии. Затова „Big Five” може да се нарече най-малкото общо кратно на личността. Откритието на Норман и Голдбърг е потвърдено чрез психолексикални анализи на холандския и немския език (Hostee & Van Heck, 1990; Angleitner & Ostendorf, 1989), а по-късно съществуването на „Петорката“ е установено и в редица други европейски езици. Психолексикалните изследвания на някои далекоизточни езици (като японски, корейски, китайски, филипински и др.) дават основания да се предполага, че „Голямата петорка“ представлява някакъв вид езикова универсалия.

Авторите на NEO PI-R Коста и Макрий работят в тясно сътрудничество с Лари Голдбърг, въпреки че тяхното основно поле на дейност е психометрията. Те са повлияни от неговите открития и се опитват да използват петфакторния модел като референтна рамка, с помощта на която да сравняват различни личностни тестове. В тяхното изследване са включени всички по-известни методики в света, публикувани до към края на 70-те години. Резултатите от проверката показва, че „Big Five” факторите могат да бъдат открити във факторни анализи на резултатите от всички тези инструменти (McCrae,

1982; McCrae & Costa, 1987, 1989; McCrae, Costa, & Piedmont, 1993). Освен това Коста и Макрий установяват, че петте основни дименсии са пределно общи, сравнително независими една от друга и представляват устойчиви черти, които слабо се променят във времето, особено след 30-та година от живота на индивида (Costa & McCrae, 1988, 1997). Генетичните изследвания и изследванията с еднотайчни близнаци, отгледани от приемни родители свидетелстват за това, че почти 50% от междуличностните различия по дименсиите на „Big Five“ се обясняват от наследствеността (Costa & McCrae, 1997). От средата на 90-те години на миналия век концепцията за „Голямата петорка“ заема водещо място в почти всички сфери, в които се прилага личносно оценяване – трудовата и организационна психология, изследванията на стреса, семейното консултиране, здравната и клинична психология и др. Няколко мета-анализа, синтезиращи резултатите от стотици проверки на валидността на всевъзможни тестове и скали, показват, че дименсиите на „Голямата петорка“ и особено дименсията „Съзнателност“ корелират значимо с резултатите в работата и че с тях може надеждно да прогнозира успешността на индивидите в широк кръг от професии (вж. Barrick & Mount, 1991; Tet, Jackson & Rothstein, 1991 Ones & Viswesvaran, 2001; Hough & Oswald, 2000). Коста, Уидигър и Тръл успяват да демонстрират валидността и полезността на петфакторния модел в клиничната психология, където личностните черти оказват съществено влияние върху протичането на психичните разстройства и ефективността на различните форми на психотерапия (Miller, 1991; Costa & McCrae, 1990; Costa & Widiger, 1994; Wiggins & Pincus, 1989; Widiger & Trull, 1997).

Кратко описание на NEOPI-R

NEO PI-R се състои от 240 айтема. Тестът има две форми S и R. Форма е S самооценъчна, докато форма R е предназначена за оценка на поведението на личността от външен наблюдател. Тестът има и кратка версия, наречена NEO-FFI. Тя съдържа 60 айтема и измерва само петте главни дименсии. За разлика от нея, NEO PI-R измерва допълнително 30 по-тесните черти или фасети – по шест за всяка една от основните дименсии (вж. таблици 1 и 2).

Участникът в изследването попълва въпросника като отговаря на айтемите с помощта на петстепенна скала за отговори от Ликертов тип с опции: „Напълно съгласен“, „Съгласен“, „Не мога да преценя“, „Несъгласен“ и „Абсолютно несъгласен“. При администрацията на теста са предвидени възможности за контролиране на валидността на отговорите на базата на отделни айтеми и на конфигурации от отговори.

Таблица №1

Домейни на NEO PI-R

Наименование	Описание
N: Невротизъм	Оценява емоционалната стабилност на изследваните лица. Високите резултати се асоциират с емоционална лабилност, нисък фрустрационен толеранс, стеснителност, тревожност и импулсивност, докато ниските са индикатор на добър емоционален самоконтрол и вътрешна овладяност.
E: Екстраверсия	Оценява общителността, енергичността и активността на изследваните лица. Лицата с високи резултати са енергични, активни, предприемчиви, общителни и оптимистично настроени, могат да оказват влияние върху другите, докато тези с ниски резултати са умерени, сериозни, скептични, резервирани, трудно се ентузиазират и предпочитат да общуват в по-ограничен кръг от близки познати

О: Отвореност към нов опит	Оценява интереса на изследваните лица към творчество и придобиване на нов опит. Отворените към нов опит индивиди са любознателни и животът им е богат на нови преживявания. Те с готовност възприемат нови идеи или ценности и черпят опит както от позитивните, така и от негативните си преживявания. Лицата с ниски резултати по този домейн са конвенционални, емоционално хладни и съдържани, имат консервативни възгледи и предпочитат познатото пред новостите.
А: Насоченост към другите	Насоченият към другите индивид е базисно доверчив, мек по характер и отстъпчив. Лицата с ниски резултати са по-скоро егоцентрични, доминантни, дистанцирани и скептични към намеренията на другите. Те могат да бъдат хитри и манипулативни и да предпочитат да се конкурират с останалите, вместо да си сътрудничат.
С: Съзнателност	Това е домейнът от „Голямата петорка“, който е най-тясно свързан с професионалната ефективност. Високата „Съзнателност“ се асоциира с успешност при изпълнението на различни професионални роли, независимо от характера на конкретната дейност или мястото на позицията в йерархичната структура на организацията. Ниската „Съзнателност“ е показател за липса на амбиции, слаба организираност, ненадеждност и стремеж за избягване на трудните задачи и поемането на лична отговорност.

Таблица №2
Фасети на NEO PI-R

Фасет	Какво измерва
N1: Тревожност	опасения, страхове, нервност
N2: Враждебност	гняв, раздразнителност, сприхав характер
N3: Депресия	тъга, чувство за вина, безнадеждност и самота; лесно се обезсърчават
N4: Стеснителност	скованост в социалните връзки, чувство за малоценност
N5: Импулсивност	импулсивност, слаби задръжки
N6: Уязвимост	неспособност за справяне със стреса, неувереност и нерешителност при попадане в непривични ситуации
E1: Добронамереност	сърдечност, способност за създаване близки взаимоотношения
E2: Общителност	контактност, социабилност
E3: Асертивност	доминантност, самоувереност, способност за оказване на влияние върху другите
E4: Активност	бърз индивидуален темп на работа, енергичност
E5: Търсене на усещания	търсене на вълнение и стимулация, предпочитания към риска
E6: Позитивни емоции	оптимизъм и ентузиазъм
O1: Фантазия	степеня, в който индивидът обича да мечтае, да обръща внимание на мечтите си и да се стреми да ги следва
O2: Естетика	степеня, в която индивидът обръща внимание на красотата и естетиката в заобикалящия го свят, вкл. и на работното място
O3: Чувства	степеня, в която индивидът обръща внимание на своите чувства и има потребност да се задълбочава в тях и да ги анализира
O4: Действия	степеня, в която индивидът има потребност да прави нови или непознати за него неща
O5: Идеи	степеня, в която индивидът се увлича от абстрактни и сложни идеи и обича да разсъждава върху тях

Об: Ценности	степеня, в която индивидът е толерантен към ценности и разбираня, различни от традиционните
A1: Доверие	базисно доверие към другите с/у недоверие и мнителност
A2: Откровеност	искреност, откритост с/у социална гъвкавост, дипломатичност и обиграност
A3: Алтруизъм	загриженост за другите и готовност за ангажиране с проблемите на околните
A4: Покорност	отстъпчивост, мек характер с/у агресивност, конфликтност
A5: Скромност	скромност, склонност за пренебрегване на себе си с/у самоувереност и „надутост“
A6: Отзивчивост	ориентация към нуждите на околните с/у практичност и суровост
C1: Компетентност	вътрешна увереност, убеждение за собствена ефективност
C2: Ред	подреденост, организираност, методичност
C3: Съвестност	надеждност, сериозност, стриктно изпълняват морални и други задължения
C4: Стремж към постижения	амбициозност, упоритост, стремж към постигане на високи резултати
C5: Самодисциплина	висока трудова мотивация, воля, усърдие в работата
C6: Предпазливост	внимателност и предпазливост при вземането на решения.

Българска адаптация и стандартизация на теста

А. ПРЕВОД НА АЙТЕМИТЕ

Българската адаптация на NEO PI-R бе осъществена на базата на лицензионно споразумение между Psychological Assessment Resources и ОС България. Процесът стартира с превод на тестовите айтеми. Бяха изготвени два независими превода на въпросника на български език, които бяха обратно преведени на английски език и изпратени на авторите за одобрение. Едва след бяха получени и бележките на авторите, двата превода бяха обединени в обща провизорна форма на Българския NEO PI-R. Българската версия на NEO PI-R е еквивалентна в смислово отношение на оригиналната. Само един-единствен айтем бе радикално трансформиран. Това е твърдението „Не би ми доставило удоволствие да прекарам почивката си в Лас Вегас“. Той бе променен на „Не би ми доставило удоволствие да почивам в голям и оживен курорт“. Промяната не е засегнала дълбинното значение на айтема и той отново се точкува към фасета „Гърсене на усещания“. По-нататъшните изследвания показаха, че айтемът корелира достатъчно високо (0,26) с фасета и съществено допринася за консистентността на скалата.

Още при превода на въпросника се очертаха някои проблемни айтеми, които макар и разбираеми, звучат доста абстрактно в българската култура и у нас възникнаха сериозни опасения, дали изследваните лица ще успеят да свържат отговорите си с някакъв релевантен собствен опит. В България, за разлика от САЩ религиозните институции имат сравнително слабо влияние върху обществения живот и поведението на хората, така че за айтем като „Смятам, че религиозните институции трябва да решават моралните въпроси“ трудно можеше да се предположи, че ще бъде все така дискриминативен и в българските условия. По друга логика твърдението: „Смятам, че законите и социалната политика трябва да се променят, за да отговарят на нуждите на променящия се свят“ също предизвикваше. За съжаление всички проблемни твърдения се оказаха айтеми на

една и съща скала Об, затова предположихме, че нейната репликация в български условия ще се окаже трудна.

Нормативна българска извадка

Българската адаптация на NEO PI-R е направена върху национално репрезентативна извадка от 1000 лица – 500 жени и 500 мъже. Те бяха избрани на случаен принцип от по-голяма извадка от близо 2000 лица, така че нормативната извадка на българския NEO PI-R да възпроизвежда структурата на българското население, според преброяването от 2001г. (вж. таблица 3).

Таблица №3

Структура на нормативната извадка за българския NEO PI-R

Възраст	Българско население (2001)	Български NEO PI-R (2007)
18–19 год.	1,9 %	2,7 %
20–29 год.	34 %	34,5 %
30–39 год.	33,8 %	33,9 %
40–50 год.	32,2 %	29,1 %

По повечето скали от българския NEO PI-R се наблюдават статистически значими различия по пол, като жените показват тенденция да получават по-високи резултати по домейните „Невротизъм“ (най-вече по фасетите N1, N2 и N6) и „Отвореност към нов опит“ (фасети O1, O2, O3 и O4), а мъжете – по фасетите E3, E5 и C6. По отношение на възрастта също се наблюдават някои различия, като тенденцията е с нарастването на възрастта да намаляват резултатите по домейна „Екстраверсия“ и да се увеличават тези по домейните „Насоченост към другите“ и „Съзнателност“. В таблица 4 са представени корелациите на пола и възрастта (мъжете са кодирани с 1, а жените с 2) с домейните на теста. В общи линии тези корелации са слаби и са сходен патърн на данните, представени за американската нормативна извадка.

Таблица №4

Корелации на възрастта и пола със скалите на форма S на българския NEO PI-R

NEO PI-R Форма S (N = 1357)	Възраст	Пол
Невротизъм	-0,023	0,131
Екстраверсия	-0,186	-0,010
Отвореност към нов опит	-0,010	0,221
Насоченост към другите	0,192	0,050
Съзнателност	0,211	-0,011

Събраните данни за българския NEO PI-R дават възможност за сравнение между индивиди, мъже и жени на възраст от 18 до 50 години.

Б. ОПИСАТЕЛНА СТАТИСТИКА

В таблица 5 са дадени средните стойности и стандартните отклонения на домейните и фасетите на форма S на българския NEO PI-R, съответно за мъже и жени.

Таблица №5

Средни стойности и стандартни отклонения
на домейните и фасетите на форма S на българския NEO PI-R

Скали на NEO PI R	Мъже		Жени	
	Средна	Стандартно отклонение	Средна	Стандартно отклонение
Домейни				
N: Невротизъм	63,67	14,94	68,90	16,69
E: Екстраверсия	115,87	14,07	115,49	14,95
O: Отвореност към нов опит	99,24	13,46	107,38	13,94
A: Съгрудничество	122,24	12,94	123,94	13,43
C: Съзнателност	137,53	13,88	137,14	15,83
Фасети на невротизма				
N1: Тревожност	11,49	3,64	13,38	4,32
N2: Враждебност	9,44	2,96	10,37	3,37
N3: Депресия	10,08	3,48	10,47	3,57
N4: Стеснителност	13,97	3,69	14,48	3,75
N5: Импулсивност	11,17	3,68	12,00	4,07
N6: Уязвимост	7,52	2,72	8,20	3,22
Фасети на екстраверсията				
E1: Добронамереност	23,41	2,90	23,53	3,03
E2: Общителност	20,02	3,84	19,97	3,92
E3: Асертивност	17,44	3,75	16,80	4,28
E4: Активност	18,75	3,38	19,37	3,52
E5: Търсене на усещания	17,46	4,10	16,08	4,12
E6: Позитивни емоции	18,79	3,58	19,75	4,01
Фасети на отвореността към нов опит				
O1: Фантазия	12,76	4,06	13,91	4,46
O2: Естетика	17,10	4,70	20,34	4,86
O3: Чувства	17,66	3,71	19,27	3,94
O4: Действия	14,51	3,09	15,51	3,25
O5: Идеи	18,14	4,11	18,76	4,11
O6: Ценности	19,07	2,77	19,61	2,77
Фасети на насочеността към другите				
A1: Доверие	20,84	3,24	21,27	3,43
A2: Откровеност	20,86	4,14	21,36	4,00
A3: Алтруизъм	23,96	2,94	24,52	3,16
A4: Покорност	17,70	3,47	17,93	3,54
A5: Скромност	19,72	3,97	19,72	4,33
A6: Отзивчивост	19,17	2,78	19,13	2,97
Фасети на съзнателността				
C1: Компетентност	22,78	2,80	22,57	3,01
C2: Ред	21,07	3,01	21,18	3,19
C3: Съвестност	25,39	3,03	25,84	3,40
C4: Стремение към постижения	22,87	3,04	23,13	3,60
C5: Самодисциплина	23,83	2,99	23,93	3,36
C6: Предпазливост	21,59	3,67	20,49	4,32

В. НАДЕЖНОСТ

Надеждността на домейните и фасетите на българската версия на форма S на NEO PI-R е проверена чрез изчисляване на коефициентите на вътрешна съгласуваност на айтемите в скалите – т.нар. коефициент на Кронбах алфа. Този коефициент представлява средната корелация от корелациите между всички възможни паралелни форми, които могат да се съставят с айтемите на една скала. В таблица 6 са представени коефициентите на Кронбах алфа за домейните и фасетите на българския NEO PI-R.

Таблица №6

Вътрешна консистентност на домейните и фасетите на българския NEO PI-R

Домейни и фасети	Кронбах алфа	Фасети	Кронбах алфа
N: Невротизъм	0,919	O1: Фантазия	0,792
E: Екстраверсия	0,823	O2: Естетика	0,737
O: Отвореност към нов опит	0,794	O3: Чувства	0,603
A: Насоченост към другите	0,904	O4: Действия	0,555
C: Съзнателност	0,880	O5: Идеи	0,690
N1: Тревожност	0,808	O6: Ценности	0,142
N2: Враждебност	0,855	A1: Доверие	0,629
N3: Депресия	0,674	A2: Откровеност	0,772
N4: Стеснителност	0,627	A3: Алтруизъм	0,669
N5: Импулсивност	0,592	A4: Покорност	0,753
N6: Уязвимост	0,684	A5: Скромност	0,848
E1: Добронамереност	0,569	A6: Отзивчивост	0,537
E2: Общителност	0,650	C1: Компетентност	,579
E3: Асертивност	0,699	C2: Ред	,609
E4: Активност	0,518	C3: Съвестност	,667
E5: Търсене на усещания	0,599	C4: Стремж към постижения	,626
E6: Позитивни емоции	0,742	C5: Самодисциплина	,699
		C6: Предпазливост	,781

Вътрешната консистентност на домейните е в границите на 0,79–0,92 с медиана 0,88. Тя е малко по-ниска от съответните коефициенти за оригиналните домейни, но е съизмерима с консистентността на домейните в другите адаптации и достатъчно висока, за да осигури надеждното измерване на тези най-широки личностни черти. Ситуацията с фасетите е малко по-различна. Тъй като са съставени от малък брой айтеми и не могат бъдат толкова консистентни, колкото са домейните. Според авторите на теста, високата консистентност може да означава и тавтология на айтемите, затова тя никога не е била цел при конструирането на скалите (Costa, McCrae and Jonsson, 2002). В оригиналната версия коефициентите на Кронбах алфа на фасетите варират в границите между 0,58 и 0,81 с медиана 0,71. В повечето чуждоезикови адаптации обаче, надеждността е малко по-ниска. Така е и при българската версия. Коефициентите на Кронбах алфа варират в границите от 0,14 до 0,86, с медиана 0,67. В сравнение с оригиналната версия те леко са по-ниски, но като се изключи скала O6, те са съизмерими с данните, получавани при другите чуждестранни адаптации на теста (McCrae et al., 1999). Само един фасет O6: Ценности показва консистентност под 0,50. Други фасети с по-ниска вътрешна надеждност

са Е4: Активност, О4: Действия и А6: Отзивчивост. Те обаче показват по-ниска консистентност и в оригиналната версия на теста, а тенденцията се запазва и в чуждестранните адаптации. Така например, в една от извадките за френската адаптация на NEO PI-R коефициентът на Кронбах алфа на скала О4 е 0,38, а на скала „Отзивчивост“ е 0,55 (Rolland, Parker & Stumpf, 1998). В българската версия на теста всички айтеми от тези скали корелират позитивно, но сравнително слабо с коригираната за автокорелации сума по фасетите. Това означава проблемът с тяхната по-ниската надеждност не се дължи на неточности в превода.

Г. КОНСТРУКТНА ВАЛИДНОСТ НА БЪЛГАРСКАТА ВЕРСИЯ NEO PI-R: ФАКТОРНА СТРУКТУРА

Различни изследвания върху теста, включително и чуждестранните адаптации на NEO PI-R свидетелстват за добрата репликируемост на неговата факторна структура (Costa, McCrae & Jonsson, 2002). Това в особена сила важи за адаптациите му на различни европейски езици. В таблица 7 са представени данните от факторното решение на българската форма S. Матрицата от 30 фасети е подложена на факторен анализ по метода „Основни компоненти“. При използването като критерий за извличане на фактори показателят „Собствена стойност по-голяма от единица“ се екстрахират шест фактора. Те обясняват съответно 22,9; 12,5; 8,4; 6; 4,8 и 3,5 процента от общата дисперсия. Последният фактор има собствена стойност приблизително равна на единица (1,045), но трудно интерпретируем, тъй като единствените факторни тегла над 0,40 са тези на два от фасетите с по-ниска консистентност – О6 и О4. Това подсказва, че той по-скоро диференцира по-слабо консистентните фасети от другите фасети на домейна „Отвореност към нов опит“ и не носи някакъв собствен и по-дълбок смисъл. Визуалната инспекция на графиката на собствените тегла на факторите („Скрий-плот“ тестът на Кетъл) също подсказва, че факторното решение с пет фактора е по-добро от шестфакторното. При репликиране на факторния анализ чрез произволни разделяния на извадката (bootstrapping, $n = 200$) получихме значителен брой петфакторни решения, чиято интерпретация бе по-лесна и смислена. Така, в крайна сметка решихме по-нататък да работим с пет, вместо с шест фактора, още повече че критерият на Кайзер „Собствена стойност“ по-голям от единица, не е абсолютен и в някои случаи води до фрагментизиране на факторната структура. Извлечените пет фактора обясняват около 55% от общата дисперсия. Те бяха подложени на ортогонална („Варимакс“), така както това е направено във факторното решение с фасетите на оригиналния тест. Полученото решение е представено в таблица 7.

Таблица 17

Факторна структура на българския NEO PI-R

Скали	Компоненти				
	1	2	3	4	5
N1	-,173	,745	-,054	-,028	,107
N2	-,335	,629	,058	-,338	,058
N3	-,305	,692	-,098	-,014	-,001
N4	-,097	,772	-,022	,107	,004
N5	-,428	,475	,304	-,191	,113
N6	-,583	,528	-,180	-,149	,054

E1	,308	-,216	,576	,393	,140
E2	-,032	-,313	,632	,157	-,051
E3	,389	-,368	,420	-,249	,079
E4	,281	,068	,535	-,200	,003
E5	-,044	,011	,713	-,229	,054
E6	,026	,055	,623	,043	,354
O1	-,204	,209	,172	-,143	,624
O2	,135	,189	-,001	,116	,773
O3	,050	,347	,502	,034	,474
O4	-,231	-,181	,296	,016	,378
O5	,265	-,157	,034	-,075	,694
O6	-,088	-,314	,042	,125	,314
A1	,098	-,248	,130	,567	,159
A2	,292	-,115	-,181	,619	-,160
A3	,423	-,118	,303	,609	,116
A4	,008	-,135	-,247	,647	-,035
A5	-,003	,128	-,271	,546	-,073
A6	-,012	,242	,234	,567	,065
C1	,652	-,377	,178	,035	,100
C2	,680	-,064	-,056	-,020	,118
C3	,711	-,094	,100	,337	-,059
C4	,783	-,009	,158	-,019	,042
C5	,771	-,284	,144	,141	-,052
C6	,630	-,189	-,223	,173	-,076
Собствена стойност	4,563	3,105	3,070	3,737	2,124

* Факторни тегла над 0,40 са дадени в таблицата с удебелен шрифт; нулите във факторните тегла са пропуснати.

Полученият резултат ясно свидетелства за стабилната факторна структура на NEO PI-R. Само два от фасетите – N6 и O3 – имат по-високи тегла по друг фактор от теглата си по този, за който са предназначени. Няколко други фасета имат значими вторични тегла (над 0,30), но тези тегла са логични и смислени. Скали N5 и N6 например, имат високи тегла по домейн С, тъй като те имат нещо общо с волята, самоконтрола и увереността в себе си. Скала E3: Асертивност корелира негативно с „Невротизма“ (по-висока емоционална стабилност) и „Насочеността към другите“ (по-силни конкурентни нагласи) и позитивно със „Съзнателността“ (по-висока увереност). Скала E1: Добронамереност корелира позитивно с „Насоченост към другите“. Скала A3: Алтруизъм корелира позитивно с домейна „Съзнателност“, тъй като готовността за оказване на помощ е същевременно и социална норма. По аналогичен начин скала C3: Съвестност корелира позитивно с домейна „Насоченост към другите“. Фасетът O3: Чувства от домейн O има висока позитивна корелация с домейна „Естраверсия“, така както това е и в оригиналната версия на въпросника.

Д. КОНСТРУКТНА ВАЛИДНОСТ НА БЪЛГАРСКАТА ВЕРСИЯ NEO PI-R: КОРЕЛАЦИИ С ДРУГИ ТЕСТОВЕ

Проверката на конструкт-валидността на един тест представлява проверка на това доколко мрежата от емпирични взаимовръзки съответства на теоретичните очаквания. Така например, ако една скала претендира, че измерва чертата „общителност“, то резултатите по нея трябва да корелират високо с други добре установени скали, измерващи същата черта. Освен това те трябва да корелират позитивно, но по-ниско със скали, измерващи близки, но неидентични конструкти (например асертивност, социална компетентност) и накрая, да корелират негативно със скали, измерващи в някакъв смисъл противоположни поведенчески тенденции (социална тревожност, интроверсия). За проверката на конструкт-валидността на българската версия на NEO PI-R избрахме няколко популярни личностни инструменти, сред които Калифорнийския личностен въпросник (СРІ) и Минесотския многофакторен личностен въпросник (ММРІ-2), тъй като корелациите между техните скали и оригиналната версия на NEO PI-R са добре известни и могат да се използват като критерии за това, доколко добре те се репликират с български изследвани лица.

Калифорнийският психологичен въпросник (СРІ) измерва широк списък от поведенчески тенденции, по които се наблюдават устойчиви и значими от практическа гледна точка, междуличностни различия (Gough, 1987). Подобно на NEO PI-R, той измерва „нормални“ личностни характеристики. СРІ съдържа три класа скали, оценяващи съответно социалната адекватност, социализацията и характера, и интелектуалната ефикасност на изследваните лица.

В таблица 8 са представени корелациите между скалите на българския NEO PI-R и СРІ. Те се базират върху данните на 97 лица, попълнили двата въпросника в интервал от една – една и половина години. Получените резултати са съпоставени с корелациите между оригиналните версии на двата инструмента (McCrae, Costa & Piedmont, 1993). При проверката бяха установени общо 171 статистически значими корелации. От тях 128 (или 75%) са били установени и между оригиналните версии на двата инструмента и следователно се репликират в българската извадка. Тези данни несъмнено свидетелстват за добрата конструкт-валидност на българския NEO PI-R.

Сред конструктите, които най-добре се репликират в българските данни са четирите домейна на NEO PI-R – „Невротизъм“, „Екстраверсия“, „Отвореност към нов опит“ и „Съзнателност“, и фасетите N4: Стеснителност, N5: Импулсивност, N6: Уязвимост, E2: Общителност, E3: Асертивност, E5: Търсене на усещания, O3: Чувства, A1: Доверие, A4: Покорност и C2: Ред. За повечето останали фасети статистически значимите корелационни коефициенти са също консистентни с теоретичните очаквания. За нито един домейн или фасет в българския NEO PI-R не се установяват корелации, които не се съгласуват с логическите връзки между конструктите. От конструктите на СРІ най-добре се репликират трите вектора „Насоченост към себе си“, „Приемане на нормите“ и „Себереализация“ и скалите „Доминантност“, „Емпатия“, „Общителност“, „Капацитет за статус“, „Себепредставяне“, „Себеприемане“, „Самоконтрол“, „Независимост“ и „Постижения чрез конформност“.

Таблица № 8
Корелации между скалите на българския NEO PI-R и CPI

NEO	Скали на Калифорнийския психологически въпросник (CPI-434)																									
	V1	V2	V3	TOL	WB	RE	GI	FM	FX	EM	DO	AC	CM	CS	SY	SP	SA	SO	AI	IE	SC	IN	PY	MP	WO	
N1														-24*											-25*	-22*
N2												-28**										-25*				-25*
N3					-30**	-24*						-29**							-22*	-22*		-30**			-27**	-31**
N4	25*									-26*		-35**				-23*	-22*			-23*		-31**		-23*		-21*
N5			-24*			-27**					-29**									-24*		-34**			-21*	-28**
N6						-24*		22*		-25*		-27**														
N			-23*		-26*	-25*	-22*			-22*	-22*	-34**	-28**					-21*	-21*	-25*	-22*	-28**			-28**	-34**
E1	-26*												.21*													
E2	-36**								31**	26*					.39**	32**	39**		22*		-23*					
E3	-48**							-21*	25*	51**		.21*					29**									
E4	-25*									22*																
E5	-46**							-23*	32**	24*					.32**	35**	42**				-44*				-22*	-26*
E6	-22*					-25*			23*												-30**					
E	-55**					-21*			35**	43**		.21*			34**	26*	41**				-39**					
O1		-25*				-35**	-26*		23*			-36**				22*		-25*			-39**				-26*	-21*
O2										23*				22*	25*											
O3	-28**									33**					25*		25*				-35**				-22*	-23*
O4																					-26*				-22*	-25*
O5	-23*							-22*												21*	-23*					
O6																										
O	-26**								34**						25*		22*				-40**				-27*	
A1			25*	34**	44**	42**					28**	.21*	25*					24*	35**	22*	25*				40**	48**
A2	25*															-31**					.29**					

Въпреки че не е предназначен за скрийнинг за психопатология, оригиналният NEO PI-R често е използван като помощно средство в клиниката и затова неговите взаимовръзки с известни клинични инструменти представляват определен интерес. При осъществяването на българската адаптация на теста бяха проверени връзките на неговите скали със скалите на MMPI-2. Макар че и MMPI-2 и NEO PI-R са едни от най-популярните личностни въпросници в света, корелационните изследвания върху взаимовръзките между техните конструкти са малко. В едно вече доста остаряло проучване, осъществено от Коста и сътрудници са проверени корелациите между скалите на първоначалната версия на NEO-PI и факторите, идентифицирани във факторен анализ на айтемите на MMPI (Costa, Bush, Zonderman & McCrae, 1986). Тези данни имат ограничена приложимост, тъй като в тях е използвана старата версия на MMPI и стария NEO PI. При това положение нашите изходни хипотези бяха изградени върху по-широка база от информация, отнасяща се не само до установените връзки между NEO PI-R и MMPI, но и между петфакторния модел и психопатологията като цяло.

Изследването се базира върху резултатите на 141 нормални изследвани лица. В таблица 9 са представени корелациите между клиничните скали на MMPI-2 и скалите на българския NEO PI-R. Досегашните изследвания показват, че клиничните скали „Хипохондрия“ и „Психастения“ от MMPI-2 корелират статистически значимо с домейна „Невротизъм“. Това се потвърждава и от резултатите от проучването с българските версии на двата инструмента. По-нататък, теоретичните очаквания бяха, че скала „Социална интроверсия“ ще корелира негативно с екстраверсията, а скала „Хипомания“ – позитивно. Това също се потвърждава от данните. Накрая, би следвало да се очакват значими негативни корелации между скала „Психопатно отклонение“ и домейните „Насоченост към другите“ и „Съзнателност“. Именно такъв модел на корелациите се разкрива между тази скала на MMPI-2 и скалите на NEO PI-R. Като логични и очаквани могат да се определят позитивните корелации между скала „Мъжественост-женственост“ и домейните „Невротизъм“ и „Отвореност към нов опит“, като и между скала „Хистерия“ и домейна „Насоченост към другите“.

Не всички предварителни хипотези обаче, намираха потвърждение в проверката. Така например, прави впечатление липсата на значими корелации между домейна „Невротизъм“ и клиничната скала „Депресия“, докато корелациите на същия домейн и особено на неговия фасет N4: Стеснителност със скала „Психопатно отклонение“ не изглеждат напълно логични. За да проучим по-детайлно тези проблеми, трябва да разгледаме и корелациите на субскалите на Харис и Лингоис за тези две основни MMPI-2 скали с домейните и фасетите на фактор N в NEO PI-R. Данните от това допълнително проучване показват, че три от петте субскали на клиничната скала „Депресия“ – „Субективна депресия“, „Психична отпадналост“ и „Мрачно настроение“ – корелират позитивно с домейна „Невротизъм“, докато субскала „Психомоторно забавяне“ – негативно и това играе ролята на инхибитор пред проявата на очакваните взаимовръзки между двата конструкта. По отношение на основната скала „Психопатно отклонение“, три от нейните субскали – „Семейни проблеми“, „Социално отчуждение“ и „Его алиенация“ – корелират позитивно с невротизма и на тях изключително се дължат позитивните корелации на самата основна скала. На това по-детайлно ниво на анализ, връзките изглеждат смислени и лесно разбираеми. Други изследвания също показват, че антисоциалното личностно разстройство може да се асоциира с висок невротизъм.

Проучването на корелациите между домейните и фасетите на NEO PI-R и някои допълнителни и съдържателни скали от MMPI-2 показва конвергентните връзки между фасетите на фактор N и скалите „Тревожност“, „Депресия“ и „Гняв“, както и тези домейна

„Съзнателност“ и скалите от ММРІ-2 „Отговорност“ и „Антисоциални практики“. Съдържателната скала „Социален дискомфорт“ също очаквано корелира позитивно с N4: Стеснителност и негативно с домейна „Екстраверсия“.

Обсъждане

Резултатите от проверките на надеждността и валидността на българската версия на NEO PI – R показват, че тя притежава сходни психометрични характеристики с оригиналния въпросник. Българските норми са ограничени от 18 до 50 години, което означава, че тестът не може да се прилага на лица извън този възрастов диапазон.

NEO PI-R е личностен тест с много възможности за приложение. Той може да бъде използван за подбор, идентифициране на таланти, изграждане на екипи, оценяване на потенциалите за развитие и нуждите от обучение в организациите, като помощно средство, подпомагащо избора на терапия в клиничната практика, в здравната психология, индивидуалното и семейно консултиране и т.н. Вярваме че с неговата адаптация и стандартизация за България ние допринасяме за обогатяването на инструментариума на практическите психолози с една полезна и важна методика.

Корелации между скалите на българския NEO PI-R и скали на MMPI-2

NEO	Клинични, допълнителни и свържатели скали на MMPI-2																
	HS	D	HY	PD	MF	PA	PT	SC	MA	SI	A	Re	ANX	DEP	ANG	ASP	SOD
N1	,19*			,31**	,24**	,17*	,52**	,38**			,45**	-,23**	,45**	,39**	,34**	,24**	
N2				,25**	,17*		,39**	,31**			,34**	-,26**	,37**	,30**	,37**	,27**	
N3	,38**			,25**	,17*		,56**	,45**			,52**	-,32**	,39**	,50**	,25**	,31**	
N4	,29**			,27**			,40**	,42**		,18*	,38**	-,24**	,30**	,34**		,23**	,21*
N5	,32**			,22**	,18*		,41**	,41**			,32**	-,41**	,34**	,33**	,44**	,33**	
N6	,19*			,30**	,17*	,21*	,41**	,30**			,32**	-,24**	,30**	,32**	,27**		
N	,36**			,36**	,25**		,62**	,52**			,54**	-,39**	,49**	,50**	,41**	,35**	
E1								-,22**			-,34**						-,39**
E2		-,20*						-,21*			-,54**						-,65**
E3							-,19*	-,17*			-,29**			-,23**			-,24**
E4		-,23**															
E5		-,32**					,20*		,21*	-,48**		-,27**			,22**	,23**	-,45**
E6							,34**	-,26**	,31**	-,22**		-,27**			-,28**	,30**	-,25**
E		-,31**							,25**	-,54**							-,57**
O1							,30**	,26**			,18*	-,23**	,26**		,26**	,28**	
O2					,31**						,19*				,17*	,17*	
O3		-,20*			,19*		,34**		,18*	-,32**	,18*	-,23**	,22*	,19*	,38**	,23**	-,24**
O4		-,18*								-,29**							-,28**
O5	-,17*									-,23**							
O6																	
O		-,22*			,20*		,28**	,17*	,21*	-,33**			,20*		,27**	,23**	-,24**
A1			,26**	-,17*			-,26**	-,28**			-,18*	,30**	-,25**	-,17*	-,23**	-,33**	
A2			,17*	-,25**			-,18*	-,18*	-,27**		,30**				-,29**	-,30**	

A3																								
A4		,24**																						
A5																								
A6																								
A		,21*																						
C1																								
C2																								
C3																								
C4																								
C5																								
C6																								
C																								

* значимост на ниво $p < 0,05$ ** значимост на ниво $p < 0,01$. Корелационните коефициенти в таблицата са без корекции за ненадеждност на скалите. С по-тъмен шрифт са дадени конвергентните корелации.

Литература

1. Allport, G.W. & Odbert, H.S. (1936). Trait-names: A psycholexical study. *Psychological Monographs*, 47: No. 211.
2. Angleitner, A. & Ostendorf, F. (1989). Personality factors via self – and peer-ratings based on a representative sample of German trait descriptive terms. Paper presented at 1st European Congress of Psychology, Amsterdam.
3. Barrick, M.R., & Mount, M. K. (1991). The Big Five personality dimensions and job performance: A meta-analysis. *Personnel Psychology*, 44, 1–26
4. Borkenau, P. & Ostendorf, F. (1989). Untersuchungen zum Fünf-Faktoren-Modell der Persönlichkeit und seiner diagnostischen Erfassung [Investigations of the five-factor model of personality and its assessment]. *Zeitschrift für Differentielle und Diagnostische Psychologie*, 20, 239–251.
5. Cattell, R.B. (1946). *The description and measurement of personality*. Yonkers, NY: World Book.
6. Costa, P.T. Jr. & McCrae, R.R. (1985). *The NEO Personality Inventory manual*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.
7. Costa, P.T. Jr. & McCrae, R.R. (1987). Personality assessment in psychosomatic medicine: Value of a trait taxonomy. In G. A. Fava & T. N. Wise (Eds.) *Advances in psychosomatic medicine: Vol. 17. Research paradigms in psychosomatic medicine* (pp. 71–82). Basel, Switzerland: Karger.
8. Costa, P.T. Jr. & McCrae, R.R. (1988). Personality in adulthood: A six-year longitudinal study of self-reports and spouse ratings on the NEO Personality Inventory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 853–863.
9. Costa, P.T. Jr. & McCrae, R.R. (1990). Personality disorders and the five-factor model of personality. *Journal of Personality Disorders*, 4, 362–371.
10. Costa, P.T. Jr. & McCrae, R.R. (1997). Longitudinal stability of adult personality. In S.R. Briggs, R. Hogan, & W.H. Jones (Eds.) *Handbook of personality psychology*. New York: Academic Press.
11. Costa, P.T. Jr. & Widiger, T.A. (Eds.), (1994). *Personality disorders and the five-factor model of personality*. Washington, DC: American Psychological Association.
12. Costa, P.T. Jr., Bush, C.M., Zonderman, A.B. & McCrae, R.R. (1986). Correlations of MMPI factor scales with measures of the five-factor model of personality. *Journal of Personality Assessment*, 50, 646–650.
13. Costa, P.T. Jr., McCrae, R.R. & Jonsson, F.H. (2002). Validity and utility of the Revised NEO Personality Inventory: Examples from Europe. In B. De Raad & M. Perugini (Eds.), *Big Five assessment*. Göttingen: Hogrefe.
14. Digman, J.M. (1990). Personality structure: Emergence of the five-factor model. *Annual Review of Psychology*, 41, 417–440.
15. Fiske, D.W. (1949). Consistency of the factorial structures of personality ratings from different sources. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 44, 329–344.
16. Goldberg, L.R. (1981). Developing a taxonomy of trait-descriptive terms. In D.W. Fiske (Ed.) *New Directions for Methodology of Social and Behavioral Sciences: Problem with Language Imprecision*. San Francisco, CA: Jossey Bass.
17. Gough, H.G. (1987). *California Psychological Inventory Administrator's Guide*. Palo Alto CA: Consulting Psychologist Press.

18. Hostee, W.K.B. & Van Heck, G.L. (1990). Personality language. *European Journal of Personality*, 4, 75–173.
19. Hough, L. & Oswald, F. (2000). Personnel selection: Looking toward the future – remembering the past. *Annual Review of Psychology*, 51: 631–64.
20. John, O.P. (1990). The „Big Five“ factor taxonomy: Dimensions of personality in the natural language and in questionnaires. In L. Pervin (Ed.) *Handbook of personality theory and research* (pp. 66–100). New York: Guilford.
21. McCrae, R.R. & Costa, P.T. Jr. (1987). Validation of the five-factor model of personality across instruments and observers. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 81–90.
22. McCrae, R.R. & Costa, P.T. Jr. (1989). Reinterpreting the Myers-Briggs Type Indicator from the perspective of the five-factor model of personality. *Journal of Personality*, 57, 17–40.
23. McCrae, R.R. (1982). Consensual validation of personality traits: Evidence from self-reports and ratings. *Journal of Personality and Social Psychology*, 43, 293–303.
24. McCrae, R.R., Costa, P.T. Jr. & Piedmont, R. (1993). Folk concepts, natural language, and psychological constructs: The California Psychological Inventory and the Five-Factor model. *Journal of Personality*, 61, (1) 1–26.
25. Miller, T. (1991). The psychotherapeutic utility of the five-factor model of personality: A clinician's experience. *Journal of Personality Assessment*, 57, 415–433.
26. Norman, W.T. (1967). *2800 Personality Trait Descriptors: Normative Operating Characteristics for a University Population*. Ann Arbor, MI: Department of Psychology, University of Michigan.
27. Ones, D. & Viswesvran, C. (2001). Integrity tests and other criterion-focused occupational personality scales used in personnel selection. *International journal of selection and assessment*, 9(1–2): 31–39.
28. Rolland, J.P., Parker, W.D. & Stumpf, H. (1998). A psychometric examination of the french translations of NEO PI-R and NEO FFI. *Journal of Psychological Assessment*, 71 (2), 269–291.
29. Tet, R, Jackson, D, & Rothstein, M. (1991) Personality measures as predictors of job performance: a meta-analytic review. *Personality Psychology* 44(4): 703–46.
30. Tupes, E.C. & Christal, R.C. (1961). Recurrent personality factors based on trait ratings. Technical Report, US Air Force Base, TX
31. Widiger, T.A. & Trull, T.J. (1997). Personality and psychopathology: An application of the five-factor model. *Journal of Personality Assessment*, 68, 228–250.
32. Wiggins, J.S. & Pincus, A.L. (1989). Conceptions of personality disorders and dimensions of personality. *Psychological Assessment: A Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1, 305–316.

КОМПЮТЪРИЗИРАНА ОБРАБОТКА НА ДАННИ ОТ ПСИХОЛОГИЧЕСКО ИЗСЛЕДВАНЕ С ВЪПРОСНИЦИ С АНТОНИМИЧНИ РЕДОВЕ

АНЕЛИЯ ЦВЕТАНОВА ПОПАНДРЕЕВА*,
ЕВГЕНИЙ КОСТАДИНОВ ПАНДОВ**

*н.с.І ст, Институт по Управление и Системни Изследвания – БАН,
popandreeva@yahoo.com ;

** - доц. д-р, Колеж „Телематика“, Ст.Загора,
epandov@yahoo.com

Въпросниците са обширна група от психологическите тестове. В една част от тях въпросите са заменени от антонимични редове (две противоположни по смисъл твърдения), а изследваното лице трябва да определи в каква степен всяко от тези твърдения отговаря на състоянието му и да избере възможната качествена оценка. Отговорът се точкува. Такива са тестовете САН и Гийсен. За обработка на въведените отговори е разработена програма на езика Java, Тя включва прозорец за въвеждане на оценката за всеки айтeм и прозорец, в който се извеждат резултатите. Програмата може да се използва за посочените въпросници, но позволява и настройване за работа с друг подобен тест. Настройката се извършва чрез задаване на брой антонимични редове, максимален брой точки за отговор, наличие на инверсия за някои от твърденията, брой скали, които се изчисляват, редове, които влизат във всяка скала.

The questionnaires are a wide group of the psychological tests. In part of them questions are replaced with antonymic lines (two statement with contrary meaning), the tested person has to define in what level each of this statement correspond to his state and he has to select the possible qualitative assessment. The answer is weighted between 1 and 7. The tests Giesen and CAT (condition, activity, temper) are of this kind. For data processing of the answers the program is developed. It is developed using Java programming language. It consists of a widow for entering selected assessment for each item and a widow for printing the calculated results. The program can be converted to work with Giesen and CAT tests. It is possible to configure the program for work with the other similar questionnaires. The configuration is done through assigning the number of antonymic lines, maximum weight for the answer, existing the inversion for the statements, number of scales, and lines for calculation of each scale.

Въведение

Компютърните методи навлизат в психологическите изследвания през 50-те години на миналия век с обработване на данни, получени с други средства [2]. През 60-те години компютърно се изчисляват, интерпретират и извеждат резултати от психологическото изследване. В последствие в приложната психология все по-широко навлизат различни информационни технологии, като се очаква ролята на компютрите да нараства през настоящето десетилетие [3,4,7].

Компютъризирана обработка на въпросници с антонимични редове

Въпросите в тези тестове – въпросници са заменени от антонимични редове (две противоположни по смисъл твърдения), а изследваното лице трябва да определи в каква степен някое от тези твърдения отговаря на състоянието му и да избере възможната качествена оценка.

САН тестът се състои от 30 твърдения [5]. Всяко от тях се състои от две твърдения с противоположно значение. Изследваното лице трябва да прецени своето моментно състояние и да избере един от възможните отговори: 3, 2, 1, 0, 1, 2, 3, където 3 отговаря на много, 2 – доста, 1 – малко, 0 – нито едното нито другото. Всеки от отговорите се точкува от едно до седем. Дава се оценка за моментното състояние: самочувствие, активност и настроение като се събират стойностите за съответните значими твърдения.

Гийсен тестът се състои от 40 твърдения [6]. Всяко от тях се състои от две твърдения с противоположно значение. Изследваното лице трябва да прецени своето моментно състояние и да избере един от възможните отговори: 3, 2, 1, 0, 1, 2, 3, където 3 отговаря на силно изразено, 2 – средно изразено, 1 – слабо изразено. Всеки от отговорите се точкува от едно до седем. Дава се оценка за интрапсихичен контрол, основно настроение, способност за контакт и общуване, социална потентност.

Софтуерът може да се конфигурира за работа с подобни въпросници. На фигура 1 е показана формата, чрез въвеждане на информация, в която става това конфигуриране. Трябва да се въведе броят на въпросите (в случая антонимичните редове), брой и тип на възможните отговори (за Гийсен теста отговорите са 7 на брой, а именно 3, 2, 1, 0, 1, 2, 3), точките за всеки от отговорите (примерно 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7), броя на скалите които се изчисляват въз основа на въведените отговори и въпроси, чиито отговори са инвертирани. Всяка скала се описва с име, въпроси, които са включени в изчисляването ѝ от всеки вариант на отговорите. Интерпретацията за всяка скала се описва с последователност от интервали, представени с максимална стойност на интервал, текстово описание на интервала. Ограниченията по отношение настройките са следните – броят на антонимичните редове е до 150 в настоящата версия. Броят на възможните отговори е ограничен до 11. Всеки отговор да се точкува с цяло число точки. Всяка скала да се изчислява със сумиране или изваждане на точките за отговори на въпроси. Възможно е да се отчете наличие на инверсия на стойностите на отговорите за някои въпроси.

The screenshot shows a software configuration window with the following sections:

- Име на теста** (Test Name): A text input field.
- Въпроси** (Questions): A section with input fields for:
 - Брой въпроси (Number of questions)
 - Брой възможни отговори за въпрос (примерно 3) (Number of possible answers for a question, e.g., 3)
 - Избройте възможните отговори, отделяйки ги със запетая (примерно 1, 2;) (List possible answers, separated by commas, e.g., 1, 2;)
 - Точки за отговорите (Points for answers)
 - Брой скали (Number of scales)
 - Инерсия: ДА НЕ (Inertia: YES/NO)
 - Развърлик (Separator)
 - Запиши данните за въпросите (Save question data)
- Наименование** (Name): A section with input fields for:
 - скала 1, скала 2, скала 3 (Scale 1, Scale 2, Scale 3)
 - Въпроси (Questions)
 - отговор 1, отговор 2, отговор 3 (Answer 1, Answer 2, Answer 3)
 - Запиши данните за скалата (Save scale data)
- Изход** (Exit): A button at the bottom right.

Фиг.2.

Форма за описание на въпросник

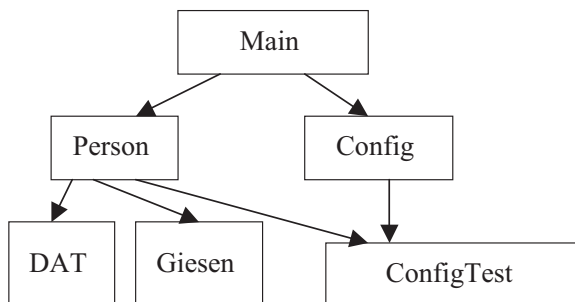
Отговорите се въвеждат във форма, в която са изброени въпросите и трябва с мишката да се маркира съответният отговор за всеки от тях. На фиг.2 е показана формата за отговорите от Гийсен-тест. За същия тест резултатите са показани на фиг.3.

Фиг.2.
Форма за въвеждане на отговори

Фиг.3.
Форма с резултати за Гийсен тест

Програмата за обработка на въпросници чиито въпроси са заменени с антонимични редове е разработена чрез прилагане на обектно-ориентиран подход за проектиране и с използване на езика Java. Ключовата абстракция при проектирането е клас. Логическата структура на разработената програма се представя с диаграма на класовете. Физическата ѝ структура се описва с диаграма на модулите[1]. Модулът описва конкретни програмни

компоненти. Дефинираните класове се разпределят в модули. На фиг.4 е диаграмата на модулите на разработената програма. Модулът DAT включва класове за създаване на формата за въвеждане на данни, обработка и извеждане на резултати за САН – теста, модулът Giesen включва аналогични класове за Гийсен – теста, ConfigTest – класовете за дефинирания тест. Модулът Person включва класове за създаване на форма и въвеждане на данни за изследваното лице, които могат и да се изпускат, ако не са нужни за изчисляване на резултатите и интерпретацията им. Config включва класовете за описание на желан тест – въпросник.

Фиг.4.

Диаграма на модулите в програмата

Заклучение

Разработена е програма за обработка на отговорите за тестове – въпросници, в които въпросите са заменени от антонимични редове. Тя позволява настройка за работа с различни въпросници от посочения тип. В програмата са включени тест САН и Гийсен. Работата с програмата включва въвеждане на данни за изследваното лице, избор на тест, въвеждане на отговорите, резултатите се изчисляват и извеждат на монитора. Програмата е разработена на Java и би могла да се използва и в Интернет среда.

Литература

1. Booch, G., 1991, Object Oriented design.: Benjaming/Cummings Publishing Company Inc.
2. Bucher, J.N., 2003, Computer-based psychological assessment// In J.R. Graham & J.Naglieri(eds), Comprehensive handbook of psychology: Vol.10. Assessment psychology -New York: Wiley, pp.141–164.
3. Caspar, F., 2004, Technological Developments and Applications in Clinical Psychology and Psychotherapy: Summary and Outlook // J.Clin. Psychol., 60: 347–349.
4. Garb, H.N., 2000, Computers will become increasingly important for psychological assessment: Not that there's anything wrong with that!// Psychological Assessment, 12(1), 31–39.
5. Доскин, В.А., Лаврентьева, Н.А., Мирошников, М.П., Шарай, В.Б., 1973, Тест дифференциальной самооценки функционального состояния//Вопр. Психол., №6, с. 48–54.
6. Кокошкарлова, А., 1978, Експериментално-психологични изследвания на личността при шизофрено болните, докт.дис., София.
7. Цанев, Ц., 1998, Човек и компютър (компютъризирани апаратурни методи за експериментално изучаване на мисленето), том 1. – София: КИНОГИ, 315 стр.

АДАПТАЦИЯ НА ТЕСТ ЗА ЕМПАТИЯ СРЕД СТУДЕНТИ

СТАНИСЛАВА ЙОРДАНОВА СТОЯНОВА

гл. ас., д-р, ЮЗУ „Неофит Рилски“, avka@abv.bg

Докладът представя адаптация на тест за емпатия на Мехрабян и Епщайн сред студенти. Тестът е преведен от руски, изследвани са над 300 студенти от различни специалности и ВУЗове в страната. Айтемите имат добри психометрични свойства, тестът е с висока надеждност. Валидността е проверена чрез сравняване на данните от противоположени групи. Изведени са норми – стени. Работата върху теста продължи 4 години и резултатът е възможността за използване на нова методика за изследване на емпатия.

This paper presents the adaptation of Mehrabian's and Epstein test measuring the empathy among students. This test was translated from Russian. More than 300 students studying in different subjects and universities were investigated. The items had good psychometric properties. The test had a high reliability. The validity was checked by means of the comparison of contrasted groups' data. The norms were computed as stens. The work over this test prolonged four years and the result is the possibility a new method measuring empathy to be used.

Безспорно е значението на емоциите за пълноценния живот на човека. Няма дейност, която да не носи своята емоционална окраска.

Обикновено се приема, че емпатия означава съпреживяването от страна на човека на чувствата, възприятията и мислите на другия; чувствителност към състоянието на другия; емоционална съпричастност; приемане на другия; емоционална отзивчивост към състоянието и емоциите на другия [3]. Емпатията може да бъде определена и като преживяването на дадена емоция от страна на изпитващия емпатията, защото той/тя вижда, че другият изпитва тази емоция.

Емпатията е определяна като елемент на емоционалната интелигентност [2; 7]. Емпатията включва когнитивни и афективни процеси [6], поведенчески изрази [3].

Подчертаването на когнитивните аспекти на емпатията насърчава обръщането на повече внимание към процесите, които са включени във възприемането и разбирането на другите, представата. Хората изпитват емпатия повече към другите в същата ситуация, която изпитващият емпатия е преживял, наблюдавал отблизо или си е представял, че преживява. Емпатията се основава на общността на опита.

Изправен пред страданието на другия, Азът се опитва да обясни случващото се, като атрибуцира определени причини. Атрибуцирането може да засили или отслаби емпатийното чувство; да трансформира емпатийното чувство в друго чувство. Ако Азът припише отговорност на другия за състоянието, в което се намира /причината за неговото страдание е в самия него, вината за случилото се е изцяло негова/, емпатията ще отслабне. Ако Азът открие, че другият няма вина за страданието, в което се намира, не е отговорен за случилото се, тогава се предприемат действия за облекчаване на страданието на другия – утешение, споделяне на притежания, загриженост и др.

Данните от самооценъчни въпросници показват по-висока емпатия при жените, отколкото при мъжете, същото се отнася за децата – момичетата показват по-силна емпатия от момчетата [4].

Емпатията възниква при взаимодействие на един човек с друг човек, животно, при възприемане произведения на изкуството.

Емпатията е един от важните фактори за успех в някои видове дейности, които изискват съпреживяване на партньора в общуването: в психологията, педагогиката, изкуството, медицината, журналистиката и др.

Методика: Въпросник на А. Меграбян и Н. Епщейн за диагностициране на емпатия съдържа 25 твърдения, на всяко едно твърдение изследваното лице трябва да отговори по четиристепенна скала от да, винаги до не, никога. Тестът се дава на отделна бланка от листа за отговори. Тестът е пуснат на руска извадка от студенти във възрастта от 16 до 25 год, средна възраст 19 години, 399 момичета и 209 момчета [5].

Тестът е преведен от руски на български език от студенти по психология и филолог през 2004 г. Изследването е провеждано от 2004 г. до 2007 г. През 2004 г. са изследвани 96 студенти. През 2005 г. са изследвани 42 студенти. През 2006 г. са изследвани 131 студенти. През 2007 г. са изследвани 53 студенти. Изследвани са общо 322 студенти, 142 мъже и 179 жени, като един изследван не е посочил своя пол. Изследваните са от 18 до 47 години, средна възраст 22 години. От 18 до 20 години са 130 изследвани, над 21 години са 191 изследвани. От 18 до 25 години (възрастовият диапазон на руската извадка) са 303 изследвани, а само 18 изследвани са от 26 до 47 години.

От I курс са 52 изследвани (16,1 %), от II курс са 92 изследвани (28,6 %), от III курс са 99 изследвани (30,7 %), от IV курс са 52 изследвани (16,1%) и магистратура учат 26 изследвани (8,1 %), а един изследван не е посочил своя курс.

Един изследван не е посочил специалността, в която учи. Петима експерти – психолози разделиха специалностите по следния начин: От специалности, в които се предполага, че студентите са с по-силно развити емпатийни способности са 235 студенти – актьорско майсторство (N=2), ветеринарна медицина (N=7), връзки с обществеността (N=14), кинезитерапия (N=2), медицина (N=15), медицинска сестра (N=2), педагогика (N=4), психология (N=70), публична администрация (N=4), филмова и телевизионна режисура (N=4), социална педагогика (N=10), социални дейности (N=53), социология (N=17), хореография (N=2), политология (N=14), право (N=15).

От специалности, в които се предполага, че студентите са с по-слабо развити емпатийни способности са 86 студенти – авиационна техника и технологии (N=1), английска филология (N=2), българска филология (N=3), география (N=4), горско стопанство (N=1), екология (N=16), електроенергетика и ел. обзавеждане (N=1), икономика на съобщенията (N=1), история (N=7), компютърни системи и технологии (N=8), ландшафтна архитектура (N=1), математика (N=1), приложна лингвистика (N=1), стопанско управление (N=4), счетоводство и контрол (N=1), финанси (N=8), културология (N=3), туризъм (N=8), философия (N=15).

Данните от **айтем анализа** показват, че всички айтеми са с оптимална трудност, защото коефициентите на асиметрия и ексцес са в диапазона от 2 до -2 [1]. Единствено при айтеми 5 и 12 има алтернатива на отговор, избрана от по-малко от 5% от изследваните студенти – това е отговор „Не /никога/“. Полученият бал по теста варира от 41 до 94. В групата на слабите (27% от лицата с най-ниски балове по теста) се включват балове до 67 включително, а в групата на силните (27% от лицата с най-високи балове по теста) се включват балове от 79 до 94 включително. Дискриминативната мощност на айтемите по теста е

проверена с непараметричния метод на Ман-Уитни, защото скалата на отговаряне за всеки айтем е ординална и резултатите показват, че всички айтеми имат добра дискриминативна мощност, добре разграничават лицата с висок бал от тези с нисък бал по теста за емпатия.

Надеждността на теста за емпатия е $\alpha=0,728$ и няма айтем, който да повиши надеждността на теста, ако се елиминира от него. Освен това има и много отрицателни корелации между айтемите в теста (общо 50), но те са слаби, като най-високата от тях е $-0,163$. Поради наличието на отрицателни корелации между айтемите в теста, макар и слаби, може да се предполага наличието на субскали по теста, което ще бъде проверено с **факторен анализ** по метода на главните компоненти, ортогонална ротация на факторите.

Коефициентът на адекватност на факторния анализ КМО=0,811, което е много добра адекватност. Налице са много значими корелации между променливите от теста. Извлечени са 7 фактора, като само първият от тях обяснява повече от 10% от дисперсията на изходните променливи $-17,516\%$, а следващите извлечени фактори обясняват съответно $8,522\%$, $6,992\%$, $6,806\%$, $6,781\%$, $6,274\%$ и $5,589\%$. Общо извлечените фактори обясняват $58,48\%$ от дисперсията на изходните променливи.

Таблица №1

Тегла на айтемите от теста по факторите след ротацията

айтеми	Component						
	1	2	3	4	5	6	7
11 item	.745	.126	.159	.228	-0.004	.173	.102
9 item	.707	0.007	0.004	-0.0007	0.002	-.104	0.002
22 item	.677	.272	0.007	.137	0.008	0.009	0.001
14 item	.676	.148	-.125	-0.002	0.006	.224	0.004
5 item	.655	-.107	-0.002	-0.01	.177	.402	-0.004
10 item	.620	0.006	0.0004	-.131	.104	-.105	-.114
1 item	.589	.182	0.004	0.006	-.407	.216	0.006
7 item	.582	0.007	.283	0.003	.388	-0.002	0.009
20 item	.500	-0.006	0.006	.256	.262	0.007	0.0003
21 item	.215	.753	.111	0.001	.170	-.158	.136
16 item	-0.006	.642	.260	-0.007	0.008	.124	-0.008
23 item	.165	.601	-0.002	.373	-0.001	.199	-.230
13 item	.280	.597	-.217	0.004	-0.005	-0.001	.310
24 item	0.001	.135	.667	0.008	.364	.126	.165
17 item	-0.003	0.0004	.622	0.003	-.166	0.009	.183
15 item	.252	.116	.610	.272	-0.009	-0.004	-.216
3 item	-0.006	0.004	.110	.730	-0.003	0.007	0.004
8 item	.318	0.008	.138	.706	.176	.155	0.005
4 item	.191	.354	.342	-.386	.136	.216	-0.006
2 item	0.009	.224	0.003	0.0002	.751	.186	0.006
12 item	.462	0.0005	-.210	.102	.544	-0.006	-0.005
6 item	.271	.176	0.0004	0.009	.182	.735	0.002
18 item	-0.0007	-0.005	.206	.135	-0.005	.661	.233
19 item	-0.0007	0.009	-0.0009	.264	-.189	.218	.722
25 item	0.004	-0.003	.222	-.147	.276	0.004	.698

Първият извлечен фактор включва най-много на брой айтеми (11 Разстройвам се, когато виждам човек да плаче, 9 Бих желал/а професията ми да е свързана с общуване с хора, 22 Когато видя безпомощни стари хора, много се разстройвам, 14 Винаги се ядосвам, когато виждам, че не се отнасят добре с някого, 5 Вземам присърце проблемите на своите приятели, 10 Харесва ми да наблюдавам как хората получават подаръци, 1 Огорчавам се, когато виждам, че непознат човек се чувства самотен сред другите хора, 7 Силно бих се вълнувал/а, ако трябва да съобща на друг човек неприятна за него вест и 20 Много се разстройвам, когато видя животно да страда) и неговата надеждност е $\alpha=0,7638$, която е по-висока от надеждността на целия тест. Няма нито една отрицателна корелация между айтемите от този фактор. Той може да бъде наречен „Преживяване на емпатията относно хора и животни“.

Вторият извлечен фактор включва айтеми 21 Глупаво е да се вълнуваш, когато гледаш филм или четеш книга, 16 Неприятно ми е, когато хората гледат филм да въздишат и плачат, 23 Вживявам се, когато гледам филм и 13 Когато чета книга, така се вълнувам, като че ли всичко се случва в действителност, и неговата надеждност е $\alpha=0,6424$. Няма нито една отрицателна корелация между айтемите от този фактор. Той може да бъде наречен „Преживяване на емпатията относно фантазни продукти“.

Третият извлечен фактор включва айтеми 24, 17 и 15. Неговата надеждност е много ниска $\alpha=0,4873$ и не си заслужава да тълкуваме фактора. Останалите извлечени фактори също включват по три или два айтема и тяхната надеждност е още по-ниска. Четвъртият извлечен фактор включва айтеми 3, 8 и 4, като айтем 4 има отрицателно тегло по фактора и трябва да се точкува обрнато. Неговата надеждност е много ниска $\alpha=0,3471$ и не си заслужава да тълкуваме фактора. Петият извлечен фактор включва айтеми 2 и 12, $\alpha=0,4634$; шестият извлечен фактор включва айтеми 6 и 18, $\alpha=0,4693$; седмият извлечен фактор включва айтеми 19 и 25, $\alpha=0,391$ и не си заслужава да тълкуваме тези фактори.

Валидност

Налице са значими различия между мъжете и жените по общия бал от теста за емпатията ($t_{|319|}=3,273$; $p=0,001$; $M_{\text{мъже}}=70,3$; $SD_{\text{мъже}}=9,71$; $M_{\text{жени}}=74,02$; $SD_{\text{жени}}=10,39$) и по бала от втори фактор „Преживяване на емпатията относно фантазни продукти“ ($t_{|317|}=2,958$; $p=0,003$; $M_{\text{мъже}}=10,63$; $SD_{\text{мъже}}=2,55$; $M_{\text{жени}}=11,49$; $SD_{\text{жени}}=2,62$). Жените имат по-високи развита способности за емпатията от мъжете и повече се вживяват в съдържанията на филми, книги. Обаче няма значими различия между мъже и жени по първи фактор „Преживяване на емпатията относно хора и животни“ ($t_{|319|}=1,064$; $p=0,288$; $M_{\text{мъже}}=27,99$; $SD_{\text{мъже}}=5,19$; $M_{\text{жени}}=28,63$; $SD_{\text{жени}}=5,45$).

Налице са значими различия между специалностите по общия бал от теста за емпатията ($t_{|319|}=3,766$; $p=0,000$; $M_{\text{специалности с ниска емпатия}}=68,88$; $SD_{\text{специалности с ниска емпатия}}=10,08$; $M_{\text{специалности с висока емпатия}}=73,65$; $SD_{\text{специалности с висока емпатия}}=10,03$) и по бала от първи фактор „Преживяване на емпатията относно хора и животни“ ($t_{|125|}=2,519$; $p=0,013$; $M_{\text{специалности с ниска емпатия}}=26,98$; $SD_{\text{специалности с ниска емпатия}}=6,2$; $M_{\text{специалности с висока емпатия}}=28,85$; $SD_{\text{специалности с висока емпатия}}=4,9$). Специалностите, за студентите в които експертите предполагат, че са с по-развита емпатията, наистина се оказаха с такава. Обаче няма значими различия между специалностите по втори фактор „Преживяване на емпатията относно фантазни продукти“ ($t_{|317|}=1,191$; $p=0,235$; $M_{\text{специалности с ниска емпатия}}=10,83$; $SD_{\text{специалности с ниска емпатия}}=2,68$; $M_{\text{специалности с висока емпатия}}=11,22$; $SD_{\text{специалности с висока емпатия}}=2,59$).

Налице са значими различия между курсовете по общия бал от теста за емпатията ($F_{|4, 316|}=3,661$; $p=0,006$; $M_{\text{I курс}}=73,94$; $SD_{\text{I курс}}=5,63$; $M_{\text{II курс}}=71,14$; $SD_{\text{II курс}}=10,7$; $M_{\text{III курс}}=74,51$;

$SD_{III\text{ курс}}=11,68$; $M_{IV\text{ курс}}=68,56$; $SD_{IV\text{ курс}}=10,49$; $M_{V\text{ курс}}=73,12$; $SD_{V\text{ курс}}=6,67$). Първокурсниците ($P_{Dunnett\ t3}=0,016$) и третокурсниците ($P_{Dunnett\ t3}=0,019$) имат по-висока способност за емпатия от четвъртокурсниците, като последните по-всяка вероятност са по-ангажирани с проблеми относно дипломиране и бъдещата си житейска реализация. Обаче няма значими различия между курсовете по първи фактор „Преживяване на емпатията относно хора и животни“ ($F_{|4, 316|}=1,576$; $p=0,018$; $M_{I\text{ курс}}=28,96$; $SD_{I\text{ курс}}=3,2$; $M_{II\text{ курс}}=27,77$; $SD_{II\text{ курс}}=5,9$; $M_{III\text{ курс}}=28,89$; $SD_{III\text{ курс}}=5,3$; $M_{IV\text{ курс}}=27,19$; $SD_{IV\text{ курс}}=6,6$; $M_{V\text{ курс}}=29,42$; $SD_{V\text{ курс}}=3,5$) и по бала от втори фактор „Преживяване на емпатията относно фантазни продукти“ ($F_{|4, 314|}=0,949$; $p=0,436$; $M_{I\text{ курс}}=10,77$; $SD_{I\text{ курс}}=2,8$; $M_{II\text{ курс}}=11,34$; $SD_{II\text{ курс}}=2,7$; $M_{III\text{ курс}}=11,35$; $SD_{III\text{ курс}}=2,8$; $M_{IV\text{ курс}}=10,73$; $SD_{IV\text{ курс}}=2,4$; $M_{V\text{ курс}}=10,84$; $SD_{V\text{ курс}}=1,7$).

Няма значими различия между възрастовите групи по общия бал от теста за емпатията ($t_{|312|}=0,051$; $p=0,959$), по първи фактор „Преживяване на емпатията относно хора и животни“ ($t_{|310|}=0,258$; $p=0,797$) и по втори фактор „Преживяване на емпатията относно фантазни продукти“ ($t_{|317|}=0,242$; $p=0,809$).

Норми

Оригиналният тест е нормиран в стени, същият тип норми са изведени и при адаптацията на теста.

Таблица №2

Пресмятане на суровите балове по теста и субskalите в стени

	Стени									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	2.28	4.4	9.19	14.98	19.15	19.15	14.98	9.19	4.4	2.28
общ бал по теста	47.73	55	61	69	74	78	82	86.42	88	94
фактор 1	14	18	24	28	29	32	33	34	35.636	36
фактор2	5	7	8	10	11	13	13	15	16	16

Ниска способност за емпатия имат 106 изследвани¹ (32,9%), със средна способност за емпатия са 118 изследвани (36,6%) и с висока емпатия² са 98 изследвани (30,4%).

Ниска способност за емпатия по фактор „Преживяване на емпатията относно хора и животни“ имат 126 изследвани (39,1%), със средна способност за емпатия са 129 изследвани (40,1%) и с висока емпатия са 67 изследвани (20,8%).

Ниска способност за емпатия по фактор „Преживяване на емпатията относно фантазни продукти“ имат 117 изследвани (36,3%), със средна способност за емпатия са 156 изследвани (48,4%) и с висока емпатия са 47 изследвани (14,6%).

¹ Повечето от тях – мъже (N=60); между 21 и 47 години (N=66); от II курс (N=32).

² Повечето от тях – жени (N=67); между 21 и 47 години (N=66); от III курс (N=48).

Таблица №3

Пресмятане на суровите балове по теста и субскалите в стени – норми по пол

	Стени									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	2.28	4.4	9.19	14.98	19.15	19.15	14.98	9.19	4.4	2.28
общ бал по теста – мъже	47,52	53	60	66	72	76	80	82,45	88	90
общ бал по теста – жени	44,73	57	62,57	71,53	76	80	83	87	92,48	94
фактор 1 – мъже	14	16,55	24	27	29	31	33	34	35,74	36
фактор 1 – жени	13	19	23,57	28	30	32	33	35	35,89	36
Фактор 2 – мъже	5	6	8	9	11	12	13	14	16	16
Фактор 2 – жени	5,08	7	9	10	12	13	14	15	16	16

В оригиналния тест са изведени норми само по пол, тъй като са налице значими различия между половете по тяхната способност за изпитване на емпатия.

Заклучение

Тестът за измерване на емпатия на А. Меграбян и Н. Епщайн има добри психометрични свойства и може да бъде използван за диагностициране на емпатия при студенти в България, въпреки че с оригиналния тест са изследвани 608 руски студенти, а в България са изследвани само 322 студенти. Тестът има добра надеждност, извлечени са два фактора – „Преживяване на емпатия относно хора и животни“ и „Преживяване на емпатия относно фантазни продукти“, които също имат висока надеждност, особено първият фактор. Проверена е конструктор-валидността на теста като са установени значими различия по общия бал и субскалите между половете, студенти от различни специалности и курсове. Няма значими различия по възраст, тъй като мнозинството изследвани (94,1%) са студенти с близка възраст – от 18 до 25 години. Жените имат по-високо развити способности за емпатия от мъжете и повече се вживяват в съдържания на филми, книги. Специалностите, за студентите в които експертите предполагаха, че са с по-развита емпатия (свързани със социална работа, театъра, медицината), наистина се оказаха с такава, често преживяват емпатия относно хора и животни. Може да продължи работата по валидизирането на този тест като се пуска с други тестове измерващи емпатия, за да се установи корелат ли резултатите.

Литература

1. Джонев, С. (2004). Социална психология. Том 5. С., Софи-Р
2. Голман, Д. (2000). Емоционална интелигентност. С., Кибера
3. Левтерова, Д., ПарAPANOV, Д., Костова, З., ПарAPANOV, С., Радев, П., Стаматов, Р., Костова, И., Славчева, Г., Александрова, А. и З. Касандрова. (2003). Когнитивно развитие и учебна дейност. Пловдив: Пловдивско университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 37–48

4. Стоянова, С. (2007). Основи на психологическите измервания – Адаптация на тест. Благоевград, УИ „Неофит Рилски“
5. Юсупов, И. М., Верняева, Т. А. и С. Г. Тарасов. (2000). Диагностика эмпатии. В сб.: Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии. (Под. ред.) А. А. Крылова и С. А. Маничева. Санкт-Петербург: Питер, 299–302
6. Garton, A. F. & E. Gringart. (2005). The Development of a Scale to Measure Empathy in 8 – and 9-year old children. – Australian Journal of Education and Developmental Psychology. Vol. 5, 17–25 – www.newcastle.edu.au/journal/ajedp/
7. Schutte, N. S., Malouff, J. M., Hall, L. E., Haggerty, D. J., Cooper, J. T., Golden, C. J. & L. Dornheim. (1998). Development and validation of a measure of emotional Intelligence. Personality and Individual Differences, 25 (1998), 167–177

Приложение

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ТЕСТ

Инструкция: Прочетете дадените по-долу твърдения и според това как Вие се държите в подобни ситуации, изразете степента на своето съгласие или несъгласие с всяко от тях. В съответната графа на листа за отговори отбележете с x.

1. Огорчавам се, когато виждам, че непознат човек се чувства самотен сред другите хора.
2. Неприятно ми е, когато хората не могат да се сдържат и открито проявяват своите чувства.
3. Когато някой около мен е нервен, аз също започвам да нервнича.
4. Смятам, че да се плаче от щастие, е глупаво.
5. Вземам присърце проблемите на своите приятели.
6. Понякога любовните песни извикват в мен силни чувства.
7. Силно бих се вълнувал/а, ако трябва да съобщя на друг човек неприятна за него вест.
8. Околните силно влияят на настроението ми.
9. Бих желал/а професията ми да е свързана с общуване с хора.
10. Харесва ми да наблюдавам как хората получават подаръци.
11. Разстройвам се, когато виждам човек да плаче.
12. Понякога се чувствам щастлив/а, когато слушам някои песни.
13. Когато чета книга, така се вълнувам, като че ли всичко се случва в действителност.
14. Винаги се ядосвам, когато виждам, че не се отнасят добре с някого.
15. Мога да остана спокоен/спокойна, дори и когато всички наоколо се вълнуват.
16. Неприятно ми е, когато хората гледат филм да въздишат и плачат.
17. Когато взимам решение, отношението на другите хора към него, за мен е без значение.
18. Губя душевно спокойствие, ако хората около мен са угнетени от нещо.
19. Вълнувам се, когато хората лесно се разстройват за глупости.
20. Много се разстройвам, когато видя животно да страда.
21. Глупаво е да се вълнуваш, когато гледаш филм или четеш книга.
22. Когато видя безпомощни стари хора, много се разстройвам.

23. Вживявам се, когато гледам филм.

24. Мога да остана безразличен към всяко външение наоколо.

25. Малките деца плачат без причина.

ЛИСТ ЗА ОТГОВОРИ

№	Да /винаги/	По-скоро да, отколкото не /често/	По-скоро не, отколкото да /рядко/	Не /никога/
1				

...

Пол:

Възраст:

Специалност:

Курс:

Дата:

КЛЮЧ КЪМ ТЕСТА ЗА ИЗМЕРВАНЕ НА ЕМПАТИЯ

№	Да /винаги/	По-скоро да, отколкото не /често/	По-скоро не, отколкото да /рядко/	Не /никога/
1	4	3	2	1
2	1	2	3	4
3	4	3	2	1
4	1	2	3	4
5	4	3	2	1
6	4	3	2	1
7	4	3	2	1
8	4	3	2	1
9	4	3	2	1
10	4	3	2	1
11	4	3	2	1
12	4	3	2	1
13	4	3	2	1
14	4	3	2	1
15	1	2	3	4
16	1	2	3	4
17	1	2	3	4
18	4	3	2	1
19	4	3	2	1
20	4	3	2	1
21	1	2	3	4
22	4	3	2	1
23	4	3	2	1
24	1	2	3	4
25	1	2	3	4

НАУЧНА СЕКЦИЯ 4

ПСИХОЛОГИЯ НА РАЗВИТИЕТО И ПЕДАГОГИЧЕСКА ПСИХОЛОГИЯ

ХАРАКТЕРИСТИКИ НА САМОТАТА ПРЕЗ КЪСНИТЕ ЕТАПИ НА ЖИВОТА

НАТАЛИЯ ХРИСТОВА АЛЕКСАНДРОВА

проф. дпсн., Софийски университет, e-mail: natali.alexandrova@gmail.com

Изследванията на самотата се характеризират със своята многоаспектност както в теоретичен, така и в емпиричен план. Пробладаващо е нейното разглеждане в качеството на многомерна същност, като се предлагат основно два типа, а именно: (1) състояние на емоционална изолираност и (2) състояние на социална изолираност. Особено актуално и значимо за личността на възрастните и стари хора е нейното съдържание в рамките на семейните и междуличностни взаимоотношения. Важно за психологията на възрастните и стари хора са психологическите измерения на самотата вътре във възрастта. Съобщението насочва към нейното ефективно изучаване с кратката форма на скалата за измерване на самотата при възрастни (SELSA).

The characteristics of the loneliness at the latest periods of the life The paper presents the different approaches of researching the loneliness among the elderly people. At the same time the psychological scale of the Social and Emotional Loneliness for adults is presented. That scale in its short form (SELSA-S) includes three subscales as social, emotional and romantic ones. Especially the short form of that scale for preference is for people in old age.

Всяко поколение расте и остарява различно, всичко зависи от историческите събития и индивидуалните процесите на неговия живот. Социалните и семейните роли на възрастния човек се променят и той трябва постоянно да променя самооценката си, преживяванията си. Ако не я променя, то оценката му за самия него ще бъде проблемна, тъй като той не може да се справи с предишните си роли. Така например Кларк и Андерсън изучават самосъзнанието в старостта и установяват преди всичко, че особено в напреднала възраст се повишава интересът към вътрешните промени, които се появяват в личността, постепенно се засилва самотата, както и високата чувствителност към единението [1].

Актуалността на проблема за самотата е свързана с личността на възрастния човек. Психологически проблемът за самотата през последните години се разглежда, свързан с множество преживявания, които възрастния човек е имал в младостта си, както и с интензивността на тези преживявания и промените, които е преживял с напредване на възрастта.

Самотата е общо понятие, което се анализира от различни гледни точки от изследователите. Мънк [10] изтъква, че старостта често се идентифицира със самота. Но ние знаем много малко за самотата, нейния произход и природата, както и липсата на възможности за преодоляването ѝ.

Уайз [16], Мънк [10] разграничават емоционалната изолация като различна от самотата, която произлиза от социалната изолация. Емоционалната изолация се развива при условие, че има липса на дълбоки и смислени емоционални взаимоотношения, но тя не може да се превъзмогне по никакъв друг начин, освен чрез приобщаване към нова социална рамка. Социалната изолация произхожда от липсата на подобен тип социална рамка, както и от липсата на съпричастно общество, среда, на която човек може да разчита или от която човек може да бъде приет. Според Уайз емоционалната изолация е най-опасна за човек.

Изследванията дават основание да се приеме, че самотата може да бъде диференцирана на два типа. Първият е самота, която е социална и се отнася до взаимоотношенията на човек с хората около него, с изключение на най-близките членове на семейството. Това е самота, която произтича от липсата на социална дейност, контакти със съседни, роднини, приятели и др. Освен това тя идва от липсата на подкрепяща среда, което помага на човек да осмисли своя свят. Вторият тип самота е индивидуалната, личностната и е субективна, а именно, чийто източник е индивидуалната гледна точка. Това е самота, която произхожда от липсата на дълбоки и смислени взаимоотношения с децата или други близки роднини, от липсата на топлина, любов, загриженост и внимание от страна на другите роднини. Всичко това създава у човека чувства на отхвърленост и завладяващо безпокойство като го кара да се чувства нещастен. Тази форма на самота не е непременно свързана със социалната самота.

Повечето теоретици на психодинамичното направление смятат, че корените на самотата са в ранното детство и, че то е вътрешно-психическо явление за индивида. [13]. И въпреки всичко в психодинамическата литература съществува спор по отношение на мотивационната сила на самотата: дали това преживяване принуждава човек да създаде близки отношения или го затваря в самия него.

Хуманистичният подход, и по-конкретно Роджърс разглежда самотата като едно неприятно вътрешно-психическо явление, което може да причини парализа и разкъсване на връзките с близките. Роджърс смята, че самотата е резултат от неефективно приспособяване, когато причината за самотата се крие във феноменологичната ниша между „истинското аз“ на човек и неговата фасада. Следователно самотата е изострена и се преживява предимно у човек, който е уязвим и разтревожен, с прозрачно за обществото истинско аз и в същото време той знае, че това общество ще го отхвърли със сигурност, защото той е свалил маската си. Роджърс набляга на чувството за празнота и самота в живота, когато „истинското аз“ не се изразява и индивидът живее според социалния си образ [11].

Друг подход към самотата е представен от когнитивните теории – основно Йънг [14], Пепо и Пърлман [9]. Този подход разглежда самотата като резултат от нестабилността на истинското възприятие на външни социални отношения и идеалното възприемане на тези отношения. Насоките на когнитивния подход са, че самотата, която включва остро безпокойство, произхождащо от разминаването между истинска и идеална ситуация, кара човека да извършва дейности, които намаляват това разминаване и го привлича по-близо до идеалните, желани социални отношения.

Анализът на проблема за самотата изисква нейното разглеждане по отношение на нейните разновидности и специфични характеристики. Така например особеностите на

социалната самота са предмет на изучаване от Хар-Паз [6] в старостта и твърди, че социалните контакти се осъществяват от две гледни точки – семейни отношения с децата и контактите им с приятелите. Хар-Паз изследва множество променливи – как те влияят на изолацията като установява, че няма съществена разлика между мъжете и жените.

Друго становище показва, че един от сериозните проблеми, с които се сблъскват възрастните, е отчуждението от средата. Джоунс [7] се опитва да открие фактори, които влияят върху изолацията на възрастните. Той установява, че социалната изолация на възрастните зависи от тяхната роля в обществото по принцип, както и от специализирани организации в частност. Например в един старчески дом факторите, които имат някакво влияние са: възраст, влошено здраве и незадоволително икономическо положение. Изолацията е резултат предимно от тези три фактора.

Целта на модела на самотата, изграден от Дъг и Уендерледен [8], е да определи факторите, които влияят върху чувството за самота и интензитета му. С построяването на модела авторите искат да изследват отношението между самотата като обективен фактор и самотата като субективно преживяване.

От особено значение за определяне на феномена самота и то във възрастов аспект, а именно в напреднала и старческа възраст е разглеждането на индивидуалната самота.

Проучването на смисъла на живот при възрастните показва, че междуличностните отношения в семейството са най-важният източник, имащ значение във всички възрасти и особено с напредване на възрастта [2].

Редица изследвания сочат, че един на всеки четвърти е самотен. Често тя се асоцира с по-ниските нива на удовлетвореност от живота. Проведените изследвания през последните 25 години създадоха методологическа база за сформирани на две основни концепции за самотата. Първата концепция определя самотата като комплексно състояние, променящо интензитета си и формирало се на базата и наличието на оскъдни форми и прояви на общуване, скромно наличие и разнообразие от междуличностни отношения. Втората концепция разглежда самотата като многоаспектно състояние, притежаващо много и различни характеристики. Според привържениците на тази теория тя по-задълбочено отразява разнообразието на състоянието самота. Многовариативната природа на самотата се описва пространно от Уейс и предлага два обособени вида:

1. Състояние на емоционална изолираност.
2. Състояние на социална изолираност.

Уейс изтъква, че съществуват два основни типа взаимоотношения, отразяващи спецификата на самотата. Взаимоотношения описани като социални отношения – приятелства на работното място и постоянната липса на такъв тип отношения предизвикват чувство на социална самота. Отсъствието на привързаност между брачните двойки води до състояние на емоционална самота [15].

Дитомазо и Спинър структурират многомерна методика, която съдържа 37 ай-тема (SELSA), опирайки се на теорията на Уейс. Тя представлява скала за измерване на социалната и емоционалната самота. Тук се разгръща виждането за два подтипа на емоционалната самота, а именно емоционалната самота, предизвикана от липсата на взаимоотношения в семейството и романтична емоционална самота, предизвикана от липсата на интимни взаимоотношения. Приведените от Дитомазо, Бренън и Бест [5] изследвания с три различни възрастови групи изследвани лица дават основание да се отчетат високи стойности на вътрешната консистентност. Техните проучвания, които са в начален етап по отношение на изучаването на самотата при лица в напреднала и старческа възраст насочват преди всичко към прилагането на кратката форма на скалата на

SELSA. Предвид възрастта на изследваните лица, ние се спряхме на кратката форма на SELSA-S, която съдържа 15 айтема. И двете форми представят седемстепенно измерване от 1 до 7 (Ликърт скалиране). Редица изследвания и преди всичко тези на Херман сочат преимуществото на кратката форма, както по отношение на точността, така и за по-голямо удобство и пестене на време [4, 5]. Именно тези две методики дават възможност за разкриване на особеностите на самотата на интраперсонално и интерперсонално ниво. Тази методическа техника дава възможност да се установи характера на самотата в рамките на следните подскали:

1. Социална подскала.
2. Емоционална самота.
3. Романтична подскала.

Проведените до сега пилотни проучвания и успоредни приложения на двете версии на SELSA сочат преимуществата на по-кратката форма, макар че психометричните данни показват достатъчно надеждни и валидни стойности и за двата варианта на теста. Адаптирането и апробирането на кратката форма за измерване на самотата при хората от напреднала и старческа възраст на настоящия етап показват добри диагностични възможности. Това ще даде основание за нейното стандартизиране и по-широко приложение при редица научно-практически изследвания.

Литература

1. Anderson, C. A. and Arnolt, L. H. (1985). „Attributional Style and Everyday Problem in Living: Depression, Loneliness, and Shyness“, *Social Cognition*, 3, pp. 16–35.
2. Bar-Tur, L. and Fargar, A. (1996). „The Elderly Person: What Does He Have in Life? Life in Late Old Age“, *Gerontology*, 76, pp. 37–46.
3. Bengtson, V. L., Culter, N. E., Mangen, D. J., and Marshall, V. W. (1985). „Generation Cohorts and Relations between Age Groups“, In: R. H. Binstock and E. Shanas (Eds.), *Handbook of Aging and the Social Sciences*, New York: Van Nostrand Reinhold.
4. DiTommaso, E., Spinner, B. (1997). Social and emotional loneliness: A reexamination of Weiss' typology of loneliness. *Personality and individual differences*, 22, 417–427.
5. DiTommaso, E., Brannen, C., Best, L. (2004). „Measurement and validity characteristics of the short version of the social and emotional loneliness scale for adults. *Educational and Psychological Measurement*, v. 64–1, 99–119.
6. Har-Paz C. (1987). „Social Solitude when Getting Old“, *Gerontology*, 6, pp. 50–57.
7. Jones, W. H. (1992). „Loneliness and Social Behavior in L.A.“, In: L. A. Peplau and D. Perlman (Eds.) *Loneliness – A Source Book of Current Theory, Research, and Therapy*, New York: Wiley.
8. Peleg, G. (1989). *Self-Consciousness and Solitude: The Qualitative and Quantitative Elements of Solitary Experiences*, Bar Ilan University.
9. Peplau, L. A. and Perlman D. (1982). „Perspectives in Loneliness“, In: L. A. Peplau and D. Perlman (Eds.) *Loneliness: A Sourcebook of Current Theory*, New York: Wiley-Interscience, pp. 1–18.
10. Pratt, M. and Norris, J. (1994). *The Social Psychology of Aging*, Massachusetts.
11. Rogers, C. R. (1973). „The Lonely Person and His Experience in an Encounter Group“, in C. R. Rogers (Ed.) *Carl Rogers on Encounter Groups*, New York: Harper and Row.

12. Russell, D., Cutrona, C. E., Rose, J., and Yurko, K. (1984). „Social and Emotional Loneliness: An Examination of Weiss' Typology of Loneliness“, *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, pp. 1313–1321.
13. Russell, D., (1996). UCLA a loneliness scale; Reliability, validity and factor structure. *Journal of Personality Assessment*
14. Young, J. E. (1982). „Loneliness, Depression, and Cognitive Therapy: Theory and Application In: L. A. Peplau and D. Perlmutter (Eds.) *Loneliness: A Sourcebook of Current Theory, Research, and Therapy*. New York: Wiley.
15. Weiss, R. S. (1973). *Loneliness: The Experience of Emotional and Social Isolation*
16. Weiss, R. S. (1998). A taxonomy of relationships. *Journal of Personality and Social Relationships*, 15, 671–683.

РЕШАВАНЕ НА КРИЗАТА НА ИНТИМНОСТТА В ЗРЯЛА ВЪЗРАСТ

МАРГАРИТА СТЕФАНОВА БАКРАЧЕВА

н.с. д-р, Институт по психология, БАН

0888 865 240 ; sofconsult@abv.bg

Докладът представя опит за извеждане на четири статуса на интимност, които очертават разрешаването на шестата психосоциална криза от епигенетичната теория на Ерик Ериксън. Представен е подходът към определяне на статусите на интимност и са очертани профилите на лицата във всеки един от четирите статуса. Резюмирани са резултатите от изследване на разпределението на статусите на интимност, влиянието на пола и възрастта върху статуса на интимност и връзката между статуса на интимност и статуса на идентичност.

This article outlines author's attempt to introduce four intimacy statuses concerning the degree of successful resolution of the sixth psychosocial crisis in Erik Erikson's epigenetic theory. It traces the status approach to intimacy and proposes profiles of people in each of the four intimacy status. Summarized are the results of the intimacy statuses distribution, gender and age effect on intimacy statuses and the relation between intimacy status and identity status.

Статуси на интимност

Шестата психосоциална криза в епигенетичната теория на Ерик Ериксън е изграждането на интимност в зряла възраст. Интимността се изгражда на този етап, защото преди това не е достигната необходимата степен на психосоциално развитие. *Истинската интимност представлява смесване на идентичностите и същевременно запазване на собствената индивидуалност.* Тази психосоциална интимност се отнася не само до интимната връзка, а и до взаимоотношенията с приятели и близки [1]. Успешното разрешаване на кризата на интимността се постига чрез установяване на връзки, които предоставят време и пространство и за оттегляне, и за свързаност с другите [2].

Ериксън описва решаването на кризата на интимността като биполярното решение интимност срещу изолация. Орлофски операционализира постигането на интимност в пет отделни статуса, които се описват с две биполярни скали. Едната измерва наличието на ангажираност във взаимоотношенията, които индивидът поддържа, а втората – наличието или отсъствието на дълбочина на споделяне и себеизразяване. Получените статуси варират от ниска до висока степен на интимност: изолиран, псевдоинтимен, стереотипизиран, пред-интимен и интимен [3; 4].

		Дълбочина на взаимоотношенията	
		повърхностни	дълбоки
неангажиран	псевдоинтимен		пред-интимен
ангажиран	стереотипизиран		интимен
	изолиран		

Изолиран – лицата в този статус не са постигнали необходимото психосоциално развитие, за да създават и поддържат междуличностни връзки и отношения; *Псевдоинтимен* – лицата в този статус са ангажирани в спорадични връзки, но не са водени от дълбоките мотиви, които описват интимността (споделяне и себеразкриване); *стереотипизиран* – стереотипизираните лица поддържат изкуствени връзки, целящи лична облага; *Пред-интимният статус* се характеризира с връзки, базирани на отговорност и откритост, в които все още няма достатъчна степен на ангажираност; *Интимен статус* – това са лицата, които са интимни, имат способност да пресъздадат своите собствени чувства и са напълно наясно със себе си [5].

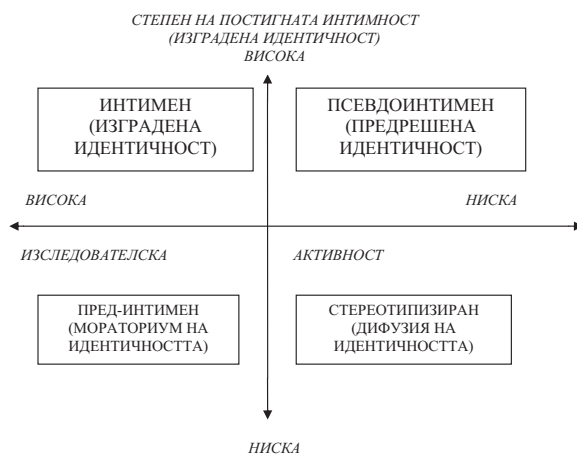
Много автори стигат до заключението, че *хората, които са постигнали истинска интимност, успешно са разрешили кризата на идентичността* [6; 7; 8]. В някои случаи обаче идентичността не е предпоставка за интимност [9].

Според някои изследвания жените по-бързо установяват интимност, отколкото връстниците им от мъжки пол [10]. Според други автори идентичността и интимността се развиват едновременно при жените [11; 12; 13]. Идентичността е предиктор за интимността при мъжете и жените с мъжка ориентация, но не и при останалите жени [14]. Полово-ролевите модели разкриват, че жените като цяло са по себеразкриващи се и по-ориентирани към взаимоотношенията с другите и склонни да изразяват своите чувства в сравнение с мъжете [15; 16; 17; 18; 19; 20; 21].

Във възрастов план *траекториите на постигане на интимността са от пред-интимен към интимен и от стереотипизиран към псевдоинтимен; от стереотипизиран към пред-интимен или интимен; от псевдоинтимен към интимен статус*. Въпреки, че движението от по-незрели към по-зрели статуси на интимност се простира в ранна зрялост, капацитетът за изграждане на интимност не е проекция в пряка зависимост от възрастта, а имат значение и някои личностнови особености [22; 23].

Предлагане на 4-статусен модел на решаване на кризата на интимността

Ние предлагаме статусите на интимност да бъдат съотнесени с парадигмата статуси на идентичността на Маршиа [24]. Идентичността се измерва спрямо степента на постигната самоопределеност и изследователска активност [25; 26]. По същия начин може да се подходи към статусите на интимност. Лицата в интимен статус са постигнали интимност и са били активни в избора си, което е съпоставимо със статуса изградена идентичност. Лицата в пред-интимен статус не са трайно ангажирани с въпросите на интимността, но са в активна позиция, което описва мораториума като статус на идентичността. Стереотипизираните лица поддържат фалшива интимност и са пасивни в избора, което е аналогично на предрешената идентичност. Лицата в псевдоинтимен статус не са нито ангажирани, нито активни в постигането на интимността, което е характерно за описване на дифузията на идентичността. Изолираните лица попадат извън биполарните скали, защото нямат избор и не се интересуват от възможностите за избор (фиг. 1).

Фиг. 1

Илюстриране на статусите на идентичност и интимност

Потвърждение на предлагания 4-статусен модел към интимността ни дадоха заключенията на експертите, че нито едно от изследваните лица не попада в статус изолиран. Самите експерти изпитваха затруднения да направят разграничение между статусите псевдоинтимен и изолиран. Резултатите от други изследвания, че изолираният статус на практика не може да съществува, защото всеки човек е малко или повече ангажиран в разнообразни връзки, също потвърди основанията ни. Интимните мъже са с изградена идентичност; прединтимните са в мораториум, а стереотипизираните и псевдоинтимните – с предрешена идентичност или в дифузия. Само няколко лица са определени като изолирани и в дифузия [27]. Отнасянето на статуса на интимност към стабилната статусна парадигма, предложена от Маршиа, позволява и проследяване на връзките между неуспешното разрешаване на кризата на идентичността и влиянието, което това оказва върху постигането на интимността.

Портрети на лицата в четирите статуса на интимност

В следващия параграф представяме някои от отговорите, които описват съдържанието на статусите на интимност. При ранжиране на отговорите изразите са групирани с експертна оценка в групи, които ги отнасят към всеки от четирите статуса на интимност. Представени са някои от по-интересните получени категории.

Какъв бихте искал да бъде вашият партньор	Не знам/Най-добрия (ПСЕВДОИНТИМЕН) Богат (СТЕРЕОТИПИЗИРАН) Който ме разбира (ПРЕДИНТИМЕН) Стабилен, уравновесен, отговорен (ИНТИМЕН)
Какъв бихте искали да бъде вашият брак	Трудно е да се каже (ПСЕВДОИНТИМЕН) Като на родителите ми (СТЕРЕОТИПИЗИРАН) В началото: весел и неангажиращ, забавен, по-късно: улегнал, сериозен, отговорен, но все още весел и забавен (ПРЕДИНТИМЕН) Мъжът и жената да са равни и да имат свобода; брак по любов (ИНТИМЕН)

Какви са предимствата на брака	Почти никакви (ПСЕВДОИНТИМЕН) Емоционален комфорт (СТЕРЕОТИПИЗИРАН) Взаимността; Винаги има човек, който да ти помага и на когото можеш да разчиташ (ПРЕДИНТИМЕН) пълният с гласове дом (ИНТИМЕН)
Кое поведение на вашето дете би ви радвало?	Да е като мен (ПСЕВДОИНТИМЕН) Послушно (СТЕРЕОТИПИЗИРАН) Да изразява себе си (ИНТИМЕН) Няма значение, само да е щастливо (ПРЕДИНТИМЕН)

Псевдоинтимните лица не са се замисляли за брака. Те нямат представа какъв биха искали да бъде партньорът им или търсят в общата категория „най-добрият“. Не могат да кажат със сигурност какъв биха искали да бъде техният брак и дали бракът дава известни предимства пред това да живееш сам. Единствената причина да създадат семейство, е случайността. В ролята на съпруг и родител се оценяват като несправящи се. Описват брака на родителите си като катастрофален. Като предимство човек да няма дете, споделят, че това ги освобождава от допълнителни ангажименти. Това, което прави партньорът им специален, е свързано с това, което получават от него. Причина да прекратяват връзките си, е еднообразието. В отношенията с приятелите си са водени от случайни обстоятелства, които ги провокират да поддържат кратки приятелски връзки докато се изчерпа интереса им.

Стереотипизираните лица искат да сключат брак поради социалните условности. Те искат партньорът им да бъде богат и стабилен. Представата им за собствения брак се изчерпва с този на родителите им. Като предимство на брака посочват емоционалния и материалния комфорт и сигурност. Предимството да живеят сами отнасят до социалната оценка. Мотивът да сключат брак е „дадената дума“. Оценяват се като добри родители. Описват брака на родителите си като традиционен. Отдават силно значение на ролята си на родител. Предимствата да нямат дете отнасят към възможността за изграждане на кариера и спестяване на пари. Те биха се радвали, ако детето им е послушно. Най-много харесват в партньора си това, че държи на тях. Не харесват качества, които социално се оценяват като нежелателни. Като мотив за прекратяване на връзка посочват прекалените изисквания на партньора към тях. Поддържат трайни приятелски връзки, често от детските години. Не изпитват стимул да разширят кръга от поддържани социални контакти. Придържат се към занимания, които са установили от дълго време.

Прединтимните лица преди да сключат брак са търсили подходящия човек. Те търсят партньор, който да ги разбира. Предимствата на брака намират в наличието на партньор, с когото да споделят. Като недостатък на брака определят семейните задължения и по-малкото свободно време. Недостатъкът да живеят сами за тях се изразява основно в емоционалния дискомфорт. Решението да сключат брак е повлияно от срещата на подходящия човек. Смятат, че се справят с ролята на съпрузи и родители. Ролята на родител за тях е с акцент приятелство. Очакват детето им да бъде щастливо без конкретни планове. В партньора ценят поведение на искреност и отговорност. Причината за края на предишната връзка обикновено търсят в себе си. В приятелските отношения са открити, отворени за нови контакти, отдават значение на изслушването и споделянето. Имат различни и много приятели.

Интимните лица са мислели за брака като за нещо положително и определящо личното щастие. Тяхната представа за партньор се отнася до човек, който отговаря на вътрешния им светоглед. Възгледите им за брака са за равенство, свобода и любов. Предимствата на брака намират във взаимното допълване на двама души и взаимната подкрепа.

Решението да сключат брак се определя от любовта. Определят се като едновременно изискващи и даващи във връзката с партньора и децата. Ролята на родителя виждат като човек, който винаги осигурява защита и помага, най-отговорната и приятна задача. От детето си очакват да бъде самостоятелно и да изразява себе си. Най-много в партньора си ценят цялото съчетание от качества. Краят на предишната връзка намират в разминаване в плановете и очакванията за бъдещето. В приятелските връзки са напълно отдадени, поддържат малко, но задълбочени приятелства. Споделят, изслушват, подкрепят, имат разнообразни интереси и дейности.

Цел, задачи, хипотези на изследването

Целта на това изследване е да се направи първата стъпка към изучаване на четирите статуса на интимност в българската култура и да се създаде стандартизиран въпросник за измерване на решаването на кризите на идентичност и интимност в зряла възраст.

Конкретните задачи са:

1. Изучаване на разпределението на статусите на интимност
2. Отчитане на възрастовите различия
3. Отчитане на половите различия
4. Проследяване на връзката между статусите на идентичност и интимност

ХИПОТЕЗИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

- 1) Очакваме неравномерно разпределение на статусите на интимност в парадигмата развитие през целия живот
- 2) Очакваме полът да оказва влияние върху статусите интимност
- 3) Очакваме в по-високите възрастови групи статусите да са по-зрели в сравнение с по-ниските възрастови групи.
- 4) Очакваме връзка между статуса на идентичност и интимност

Изследвани лица

Изследвани са 173 лица на възраст 20–60 години. Възрастта е разделена на групи през 10 години на базата на предишни анализи, които установяват стабилност в промените за всеки от 10-годишните периоди [28; 29] и пилотното изследване на статусите на идентичност в зряла възраст [30].

Метод

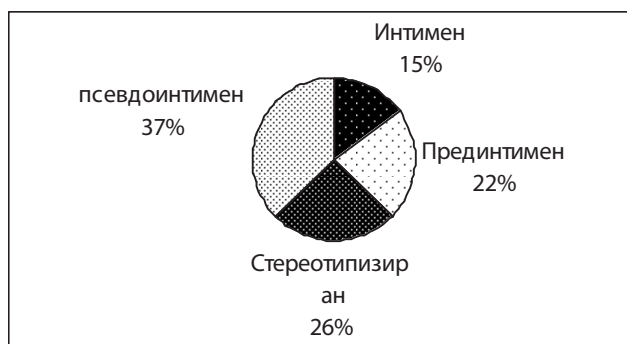
Определянето на статусите на интимност става с използване на полустандартизирано интервю от 2 части. Първата обхваща въпроси за приятелските взаимоотношения и особено връзките с приятелите от същия пол (споделени занимания, обсъждани или избягвани теми за разговор, чувства към приятелите и ценности във връзката). Втората част е насочена към интимните връзки (задълбоченост и себеразкриване, дали са постоянни или инцидентни, чувства към партньора, степен на ангажираност, откритост в общуването). Получават се две отделни оценки – една за приятелските връзки и една за интимните връзки по критериите за задълбоченост (степен на постигната интимност) и

ангажираност (степен на лична активност). След това двете оценки се комбинират, за да се получи общият статус на интимност. При провеждане на интервюто сме добавили и две допълнителни теми, една от които е проекцията чрез литературни герои.

В различните изследвания използваните експерти са от 2 до 4, като критерият за определяне е единодушие при 2 експерта, две трети при 3 експерта и три четвърти при 4 експерта, а степента на съгласуваност е от 79% до 95% [31; 32; 33; 34; 35; 36; 37; 38]. Ние сме използвали 3 експерта (две жени – педагог, 37 г., психолог, 29 г. и един мъж – социални дейности, 45 г.), степента на съгласуваност е 81% и сме заложили две трети като критерий за определяне на статуса. С помощта на 20 полуструктурирани интервюта са изведени основните отворени въпроси, които да бъдат задавани писмено. Основанията за това бяха няколко. Най-важен е качественият елемент – оказа се че се получава приблизително еднаква информация при провеждането на 1,5 часово интервю и анализа на отговорите на откритите въпроси, защото по-обширната информация, събрана по време на интервюто в повечето случаи е без значение към качествено определяне на статуса на интимност. Второ основание беше отказът на повечето изследвани лица интервютата да бъдат записвани с диктофон, което създава трудоемкост за интервюиращия. Третата причина беше времевата – необходимост от над 850 часа за провеждане и обработка на целите интервюта. Това е свързано и с целта да се разработи стандартизиран въпросник за определяне на статусите на интимност. При 20-те лица след интервюто и 2 месеца с полуоткрити въпроси се определиха същите резултати. Изборът беше на случаен принцип с различни по възраст и пол лица.

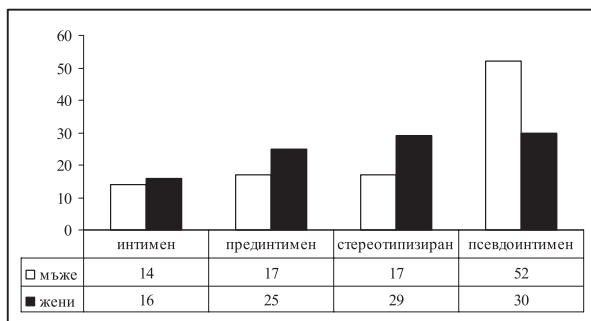
Резултати

На фиг. 2 са представени получените резултати за статуса на интимност – най-висок е процентът псевдоинтимни лица, следвани от стереотипизирани, прединтимните и интимните. Наблюдава се значимо неравномерно разпределение (χ^2 8.791;.032). Два пъти повече са псевдоинтимните от интимните. Само 37% от изследваните лица са на по-висок етап на изграждане на интимността.

Фигура 2
Процентно разпределение на статусите на интимност

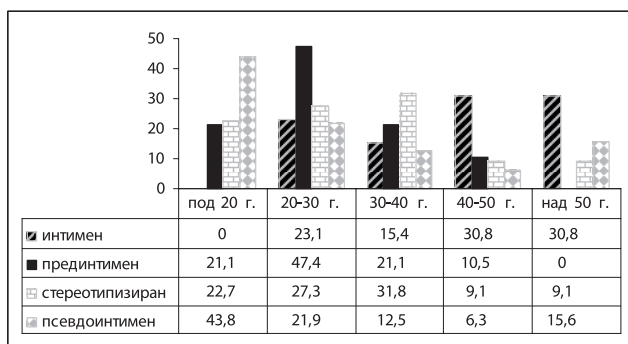
Резултатите за влиянието на пола върху разпределението на статусите на интимност са представени на фиг. 3

Фигура 3.

Разпределение на статусите на интимност при двата пола

Значими различия по пол се установяват в статусите стереотипизиран и псевдоинтимен ($Z = -8.370; .000$). Ранговете на статусите на интимност при мъжете са псевдоинтимен, с еднакъв ранг стереотипизиран и псевдоинтимен и накрая интимен. Ранговете при жените са псевдоинтимен, стереотипизиран, пред-интимен, интимен. Два пъти повече мъже са псевдоинтимни, както и значително по-малко мъже са прединтимни и стереотипизирани. Почти два пъти повече жени са стереотипизирани. Влиянието на възрастта върху статуса на интимност е илюстрирано на фиг. 4.

Фигура 4.

Разпределение на статусите на интимност в различните 5)

Възрастта оказва значимо влияние върху разпределението на статусите на интимност ($\chi^2 = 24,042; .020$). В по-високите възрастови групи е по-висок процентът лица с изградена интимност. В групата на лицата под 20 г. няма такива с изградена интимност. Процентът интимни лица над 40 години вече е 30,8%. Прединтимният статус е най-силно изразен при групата на 20–30 годишните и е по-нисък в по-високите възрастови групи. Стереотипизираният статус е най-силно изразен при групата 30–40 г. Псевдоинтимният статус е най-популярен при лицата под 20 г., като процентното му изражение рязко намалява с възрастта.

В противовес с издигнатата хипотеза, не се установи значима стойност на връзката между статуса на идентичност и интимност. Има слаба отрицателна връзка между статуса на интимност и статуса на идеологическа и обща идентичност ($-0.194; .017$ и $-0.193; .018$ респективно). Разпределението на статусите на идентичност и интимност в табличен вид е както следва:

Таблица 1.

Кръстосана таблица на връзките между статуса на идентичност и интимност

	дифузия	предрешена	мораториум	изградена
Интимен	7,7%	38,5%	53,8%	,0%
Пред-интимен	10,5%	42,1%	47,4%	,0%
Стереотипизиран	17,4%	43,5%	21,7%	17,4%
Псевдоинтимен	29,0%	38,7%	29,0%	3,2%

От гледна точка на статусите на идентичност от лицата в дифузия най-много са псевдоинтимни, следват стереотипизираните, прединтимните и интимните. От лицата с предрешена идентичност най-висок процент са стереотипизирани, следвани от прединтимните, псевдоинтимните и интимните. За тези в мораториум най-висок процент са интимни, следвани от прединтимни, псевдоинтимни и стереотипизирани. Най-интересни са резултатите за лицата с изградена идентичност – при тях няма интимни и прединтимни, а стереотипизирани и псевдоинтимни. От гледна точка на статусите на интимност, лицата с изградена интимност и в пред-интимен статус са най-често в мораториум, следвани от тези с предрешена идентичност и дифузия. Стереотипизираните са най-често с предрешена идентичност и в мораториум и еднакво в дифузия и с изградена идентичност. Псевдоинтимните са най-често с предрешена идентичност и поравно в мораториум и дифузия.

Обсъждане на резултатите

Предложеният четири статусен модел даде възможност за очертаване на профилите на всеки един от статусите на интимност и съотнасянето им със статусите на идентичност. Изследването стана основа за съставяне на въпросник с открити въпроси и изготвяне на ръководство за обучението на експерти за оценка на дадените отговори и отнасянето им към статусите на интимност. Наблюдава се хомогенност в дадените отговори по скалите приятелство и интимна връзка. Изследваните лица са в еднакъв статус на интимност и по отношение на приятелите, и по отношение на интимния си партньор.

Потвърди се очакването ни за неравномерно разпределяне на статусите на интимност – само 37% от изследваните лица са в зрял статус на интимност. Този резултат от една страна е в потвърждение, че възрастта не може да се разглежда като предиктор на успешното разрешаване на психосоциалните кризи [39], а от друга страна е потвърждение и на развитието през целия жизнен цикъл.

Очакваното влияние на пола върху решаването на кризата на интимността също се потвърди. В интимния статус не се наблюдава разлика, но два пъти повече мъже са псевдоинтимни в сравнение с жените, а почти два пъти повече жени са стереотипизирани в сравнение с мъжете. Този резултат потвърждава различните траектории на развитие на процеса на решаване на кризата на интимността при двата пола и е в съответствие с представените резултати на други автори [40; 41; 42; 43; 44; 45; 46].

Предположението ни за очаквано влияние на възрастта върху статуса на интимност се потвърди. В по-високите възрастови групи е по-висок процентът лица с изградена интимност, докато в групата на лицата под 20 г. няма такива с изградена интимност. Прединтимният статус е най-силно изразен при групата на 20–30 годишните и е по-нисък в по-високите възрастови групи, което е в съответствие с логиката на изграждане

на интимността. Стереотипизираният статус е най-силно изразен при групата 30–40 г. Псевдоинтимният статус е най-разпространен при лицата под 20 г., като процентното му изражение рязко намалява с възрастта. Всички очертани резултати отразяват траекториите на решаване на кризата на интимността [47; 48].

Хипотезата за връзка между статусите на идентичност и интимност не се потвърди. Въпреки липсата на статистическа значимост, се очерта тенденция за връзка между статуса предрешена идентичност и стереотипизирана интимност, дифузия и псевдоинтимност, мораториум и прединтимност. Фактът, че изградената идентичност не е свързана с изградената интимност, може да бъде интерпретиран в две посоки. От една страна е много нисък процентът лица с изградена идентичност [49]. От друга страна този резултат, както и липсата на статистически значима връзка, потвърждава, че двете кризи – на идентичността и интимността – се решават самостоятелно, а не че идентичността е предпоставка за изграждане на интимността.

Литература

1. Ериксън, Е. (1996). Идентичност: Младост и криза., С.
2. Kroger, J. (1989). Identity in adolescence: The balance between self and other. New York: Routledge
3. Orlofsky, J. L. (1976). Intimacy status: Relationship to interpersonal perception. *Journal of Youth and Adolescence*, 5, 73–88
4. Orlofsky, J. L. (1993). Intimacy status: Theory and Research, In: Marcia, J. E., A. S. Waterman, D. R. Matteson, S. L. Archer & J. L. Orlofsky (Eds.) (1993) *Ego identity: A Handbook for Psychosocial Research*, N. Y. Springer-Verlag
5. Orlofsky, J. L. (1976). Intimacy status: Relationship to interpersonal perception. *Journal of Youth and Adolescence*, 5, 73–88
6. Fitch. S. A. & Adams, G. R. (1983). Ego identity and ego intimacy status. Replication and extension. *Developmental Psychology*, 19(6), 839–845
7. Karcegius, M. A. & Adams, G. R. (1980). Erikson stage resolution: The relationship between identity and intimacy. *Journal of Youth and Adolescence*, 9(2), 117–126
8. Schiedel, D. G. & Marcia, J. E. (1985). Ego identity, intimacy, sex role orientation, and gender. *Developmental Psychology*, 21(1), 149–160
9. Adams, G. R. & Archer, S. L. (1994). Identity: A precursor to intimacy. In Archer (Eds.), *Interventions for adolescent identity development* (pp. 193–213). London: Sage Publications
10. Hodgson, J. W. & Fischer, J. L. (1979). Sex differences in identity and intimacy development in college youth. *Journal of Youth and Adolescence*, 8, 37–50
11. Adams, G. R. & Archer, S. L. (1994). Identity: A precursor to intimacy. In Archer (Eds.), *Interventions for adolescent identity development* (pp. 193–213). London: Sage Publications
12. Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, MA: Harvard University Press
13. Marcia, J. E., Waterman, A. S., Amtteson, D. R., Archer, S. L. & Orlofsky, J. L. (1993). *Ego identity: A handbook for psychosocial research*. New York: Springer-Verlag New York
14. Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, MA: Harvard University Press
15. Bem, S. L., Martyna, W., & Watson, C. (1976). Sex typing and androgyny: Further explorations of the expressive domain. *Journal of Personality and Social Psychology*, 34, 1016–1023

16. Douvan E., Adelson, J. (1966) The adolescent experience. New York: Wiley
17. Jourard, S.M. & Landsman, M.J. (1960). Cognition, cathexis, and the „dyadic effect“ in men’s self-disclosing behavior. *Merrill-Palmer Quarterly of Behavior and Development*, 6 (3), 178–186
18. Jourard, S.M. & Lasakow, P. (1958). Some factors in self-disclosure. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 56 (1),91–98
19. Jourard, S.M. & Richman, P. (1963). Factors in the self-disclosure inputs of college students. *Merrill-Palmer Quarterly of Behavior and Development*, 9 (2), 141–148
20. Pederson, D.M., Breglio, VJ., 1968, Personality correlates of actual self-disclosure, *Psychological Reports*, 22, 495–501
21. Pederson, D.M., & Higbee, K. L. (1969). Personality correlates of self-disclosure, *Journal of Social Psychology*, 78, 81–89
22. Orlofsky, J. L., Marcia, J. E., & Lesser, I. M. (1973). Ego identity status and the intimacy versus isolation crisis of young adulthood. *Journal of Personality and Social Psychology*, 27, 211–219
23. Orlofsky, J. L. (1993) Intimacy status: Theory and Research, In: Marcia, J. E., A. S. Waterman, D. R. Matteson, S. L. Archer & J. L. Orlofsky (Eds.) (1993) *Ego identity: A Handbook for Psychosocial Research.*, N. Y. Spinger-Verlag
24. Marcia, J. E. (1966). Development and validation of ego-identity status. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3(5), 551–558
25. Стефанова, М. (2003) Статуси на психосоциална идентичност и субективно психично благополучие в юношеска възраст. Автореферат
26. Байчинска, К., М. Бакрачева и С. Савова. (2007). Статуси на психосоциална и национална идентичност, ценности и субективно психично благополучие в юношеска възраст, Издателство на БАН (под печат)
27. Orlofsky, J. L. (1993) Intimacy status: Theory and Research, In: Marcia, J. E., A. S. Waterman, D. R. Matteson, S. L. Archer & J. L. Orlofsky (Eds.) (1993) *Ego identity: A Handbook for Psychosocial Research.*, N. Y. Spinger-Verlag
28. Kroger, J., & Haslett, S. J. (1988). Separation–individuation and ego identity status in late adolescence: a two-year longitudinal study. *Journal of Youth and Adolescence*, 17, 59–79.
29. Kroger, J. and Green, K. L. (1996) Events associated with identity status change. *Journal of Adolescence*, 19, 477–490
30. Стефанова, М. (2005) Възможно ли е поддържането на стабилна психосоциална идентичност. В: III Национален Конгрес по психология, Сборник научни доклади София, 28–30 октомври 2005, 68–73
31. Orlofsky, J. L., Marcia, J. E., & Lesser, I. M. (1973). Ego identity status and the intimacy versus isolation crisis of young adulthood. *Journal of Personality and Social Psychology*, 27, 211–219
32. Orlofsky, J. L. (1976). Intimacy status: Relationship to interpersonal perception. *Journal of Youth and Adolescence*, 5, 73–88
33. Hodgson, J. W. & Fischer, J. L. (1979). Sex differences in identity and intimacy development in college youth. *Journal of Youth and Adolescence*, 8, 37–50
34. Karcegius, M. A. & Adams, G. R. (1980). Erikson stage resolution: The relationship between identity and intimacy. *Journal of Youth and Adolescence*, 9(2), 117–126
35. Tesch, S.A. & Whitbourne, S. K. (1982). Intimacy and identity status in young adults. *Journal of Personality and Social Psychology*, 43(5), 1041–1051
36. Levitz-Jones, E. M., Orlofsky, J. L. (1985). Separation-individuation and intimacy capacity in college women. *Journal of Personality and Social psychology*, 49, 156–69

37. Schiedel, D. G. & Marcia, J. E. (1985). Ego identity, intimacy, sex role orientation, and gender. *Developmental Psychology*, 21(1), 149–160
38. Prager, K. J. (1995). *The psychology of intimacy*. New York: Guilford Press
39. Adams, G. R. & Archer, S. L. (1994). Identity: A precursor to intimacy. In: Archer (Eds.), *Interventions for adolescent identity development* (pp. 193–213). London: Sage Publications
40. Bem, S. L., Martyna, W., & Watson, C. (1976). Sex typing and androgyny: Further explorations of the expressive domain. *Journal of Personality and Social Psychology*, 34, 1016–1023
41. Douvan E., Adelson, J. (1966) *The adolescent experience*. New York: Wiley
42. Jourard, S.M. & Landsman, M.J. (1960). Cognition, cathexis, and the „dyadic effect“ in men’s self-disclosing behavior. *Merrill-Palmer Quarterly of Behavior and Development*, 6 (3), 178–186
43. Jourard, S.M. & Lasakow, P. (1958). Some factors in self-disclosure. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 56 (1), 91–98
44. Jourard, S.M. & Richman, P. (1963). Factors in the self-disclosure inputs of college students. *Merrill-Palmer Quarterly of Behavior and Development*, 9 (2), 141–148
45. Pederson, D.M., Breglio, VJ., 1968, Personality correlates of actual self-disclosure, *Psychological Reports*, 22, 495–501
46. Pederson, D.M., & Higbee, K. L. (1969). Personality correlates of self-disclosure, *Journal of Social Psychology*, 78, 81–89
47. Orlofsky, J. L., Marcia, J. E., & Lesser, I. M. (1973). Ego identity status and the intimacy versus isolation crisis of young adulthood. *Journal of Personality and Social Psychology*, 27, 211–219
48. Orlofsky, J. L. (1993) *Intimacy status: Theory and Research*, In: Marcia, J. E., A. S. Waterman, D. R. Matteson, S. L. Archer & J. L. Orlofsky (Eds.) (1993) *Ego identity: A Handbook for Psychosocial Research*, N. Y. Spinger-Verlag
49. Стефанова, М. (2005) Възможно ли е поддържането на стабилна психосоциална идентичност. В: III Национален Конгрес по психология, Сборник научни доклади София, 28–30 октомври 2005, 68–73

СТРАТЕГИИ ЗА СПРАВЯНЕ С МЕДИЙНО ПРОВОКИРАНИ НЕГАТИВНИ ПРЕЖИВЯВАНИЯ ПРИ ДЕЦА НА ВЪЗРАСТ 12– 18 ГОДИНИ

РУМЯНА БОЖИНОВА*, ЕРГЮЛ ТАИР**

*ст.н.ст. д-р, Институт по психология –БАН, 979 30 56, rumi_bojinova@mail.bg

**н.с. д-р, Институт по психология –БАН, 979 30 29, ergyul_tair@yahoo.com

Представени са резултати от емпирично изследване, проведено с помощта на фокус групи и специално подготвен въпросник върху 133 деца на възраст 12–18 години. На тази основа са изведени стратегии за справяне с медийно провокираните негативни преживявания, които децата са склонни да прилагат. Получените резултати са от значение за разработване на съответни за възрастовия период превантивни програми.

Here are presented the results from an empiric research, held with the help of focus groups and a specially designed questionnaire on 133 children of age 12–18. On that base strategies are deduced that children are inclined to apply for coping with media-provoked negative experiences. The results obtained are significant for elaboration of prevention programmes for the relevant age period.

Човек все повече се намира във връзка и под въздействие на медийната среда. Значителна част от медийните съдържания предизвикват негативни преживявания [3, 7, 9]. Голяма част от изследвания отчитат наличието на краткосрочни реакции, т.е. по време на самото гледане (четете, слушане) лицата са били изплашени, ужасени или стреснати от това, което е показано на телевизионния или филмов екран [5, 7, 9, 12]. Редица изследвания представят, че съществуват и по-интензивни реакции, които продължават и след медийните излъчвания. Особено внимание заслужават детските преживявания след гледане на филми с плашещи съдържания. Това се вижда от споделените от децата сънища, които са изпълнени с вещици, убийства, кошмари и т.н., провокирани от наскоро гледани програми [3, 6, 7, 11].

Наши изследвания върху влиянието на медийни съобщения, коментиращи насилие и природни бедствия сочат, че значителна част от възприемашите ги млади хора преживяват негативни емоции [1, 2]. Те установяват, че особено телевизионните излъчвания, могат да предизвикат сериозни страхови преживявания, да провокират продължително безпокойство за собствената сигурност, негативно възприемане на реалността и т.н.

Значителна част от изследванията в тази област са фокусирани върху децата. Смята се, че негативните медийни излъчвания имат значимо влияние върху детското развитие. Отбелязват се и определени възрастови различия в сензитивността към различните медийни образи, ситуации или информация. Според проучванията, използващи разнообразни методи, децата във възрастовата граница 3–8 г. се плашат се от неща, които изглеждат страшни, но всъщност са безвредни (животни, тъмнина, фантастични същества) [8]. С нарастване на възрастта (9–12 г.) децата започват да се плашат от по-реалистични-

те изображения в медиите, което е в резултат от повишената възможност за разграничаване на фантазно от реално представеното [5, 10]. Това е причината, поради която децата стават чувствителни към новините и другите реалистични медийни материали. Категориите, които най-често провокират страх у тях са насилие, войни и бедствия. По-големите деца (след 13 г.) децата започват да се страхуват от медийни изображения, включващи по-абстрактни понятия като световни проблеми и заплахи от средата [4].

Все по-голяма актуалност придобиват изследванията насочени към търсене на най-адекватните пътища за превенция на посочените негативни медийни въздействия. Считаме, че съществена предпоставка за диференцирането им е изучаването на стратегиите за справяне с негативните преживявания (копингите), които индивидът формира по пътя на своето развитие.

Цел, задачи и хипотези

Целта на настоящата работа е да се проучат стратегиите за справяне с негативните преживявания, предизвикани от телевизионните излъчвания при деца на възраст от 12 до 18 години.

Задачите на изследването са:

1. Установяване на типовете телевизионни съдържания, които предизвикват негативни преживявания при децата на възраст 12–18 години.
2. Изследване на прилаганите стратегии за справяне с негативните преживявания: а) по време на гледане на телевизионно предаване и б) в дългосрочен план при ситуативна провокация.
3. Изучаване на различията (динамиката) по отношение прилаганите стратегии за справяне във възрастов план.

Хипотеза

Предполагаме, че индивидът прилага различни стратегии за справяне с негативните преживявания, които поражда у него конкретните телевизионни излъчвания. Допускаме също, че тези стратегии претърпяват развитие във възрастов план. Периодът 12–18 г. включва фази, които бележат съществени различия във формирането на стратегиите за справяне.

Методика и изследвани лица

Изследването е осъществено в началото на 2008 година. В него участват 133 лица на възраст от 12 до 18 г. – ученици от София. По-голямата част от изследваните са момичета – 68,4% от извадката, съответно момчетата са 31,6 %.

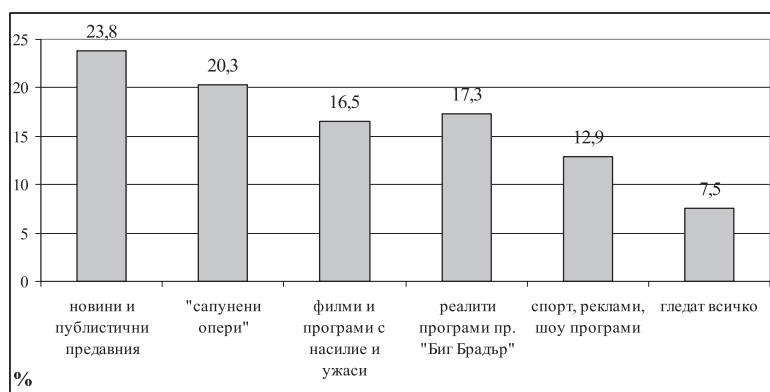
Изследването е проведено на базата на 6 фокус групи и специално подготвен за случая въпросник. Тези два плана на проучването са проведени последователно и визират основно телевизионните излъчвания, които предизвикват неприятни преживявания у лицата и те са склонни да ги избягват и стратегиите, които използват, за да се справят с негативните емоции, породени от медийните представяния.

Данните са обработени основно с помощта на честотен и дисперсионен анализ.

Резултати и обсъждане

1. МЕДИЙНИ СЪДЪРЖАНИЯ, ПРЕДИЗВИКВАЩИ НЕГАТИВНИ ПРЕЖИВЯВАНИЯ

Получените на основата на въпросника резултати показват, че телевизионните излъчвания, които не са привлекателни за децата и те се опитват да ги избягват са предимно новинарските емисии и публицистичните предавания. На второ място като нежелани се очертават така наречените „сапунени опери“ и реалити програми от типа на „Биг Брадър“. Сравнително малко са децата, които гледат всичко (Фиг. 1). Според проведените дискусии във фокус групите основните предпоставки за отхвърлянето на посочените два типа излъчвания са от една страна притиснението, безпокойството и страхът, който първите пораждаат, а от друга липсата на интерес и досадата, която вторите предизвикват. Групата деца, гледащи всичко, мотивира отношението си с това, че от всяка медийна програма може да се научи нещо ново или полезно.

Фиг. 1.

Телевизионни програми, които децата не са склонни (не обичат) да гледат – честотно разпределение

Наличието на голям брой лица, избягващи новинарските емисии, определи и по-задълбоченото проучване на възприемането им. Резултатите показаха, че съществуват няколко основни групи новини, които провокират безпокойство и страх в децата (табл.1). Констатира се, че водещи в това отношение са криминалната хроника, новините за природни бедствия и инциденти. В по-малка степен безпокойство провокират новините, свързани с негативни икономически (инфлация, повишаване на цените и др.) или социални събития (безработица, корупция и др.).

Табл. 1.

Типове новини, които провокират напрежение и безпокойство у децата – честотно разпределение

Новинарски емисии за:	Катастрофи, инциденти	Природни бедствия	Крим. хроника	Епидемии	Негативни икономически	Негативни социални
Лица в %	48,1	53,4	58,6	44,4	16,5	18

Установиха се съществени различия по отношение на безпокойствата, пораждани от различните новинарски емисии в зависимост от пола на лицата. Момчетата споделят по-голямо безпокойство от новинарските емисии, свързани с инциденти и катастрофи ($t=2,39$; $p=.019$). В същото време момчетата се очертават като по-чувствителната група по отношение на икономическите събития ($t = 2,25$; $p =.028$). Не са установени статистически значими различия в зависимост от възрастта.

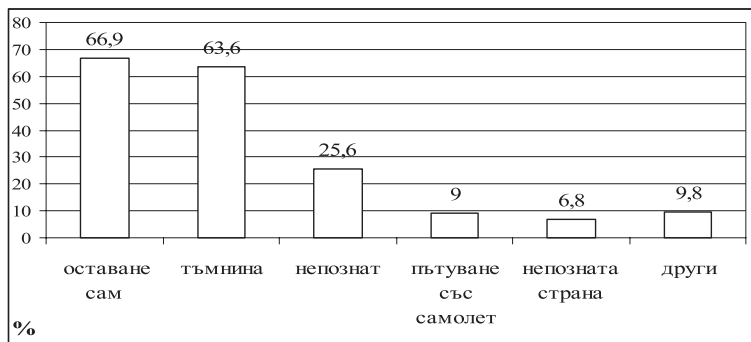
Филмите в зависимост от своя жанр също се оказва, че пораждат безпокойство и напрежение. В най-голяма степен това са филмите от типа „ужаси и трилъри“ (43,6% от лицата), следвани от филми, които бихме определили като драматични (15,8 % от лицата) и такива с насилие (9,8%). Проследяването на възрастовите различия в този аспект може да се види на таблица 2. Филмите с ужаси в най-голяма степен провокират безпокойство при лицата от възрастовата група 17–18. Същото е и положението при филмите с фантастично съдържание. Насилието във филмите е притесняващо в най-голяма степен за децата на 15–16 г. възраст, докато драмата – в по-голяма степен при лицата на 12–14 г.

Табл. 2.

Честотно разпределение на натоварващите филми в зависимост от възрастта на лицата (в %)

Филми	12–14г.	15–16 г.	17–18 г.
Ужаси и трилъри	30,3	47,2	50
Драма	24,2	15,3	7,1
Екшън	9,1	12,5	10,7
Фантастични	0	2,8	7,1

В проведеното от нас изследване беше обърнато специално внимание и на дългосрочния ефект на негативните въздействия. Установи се, както от проведените фокус групи, така и от попълнения от децата въпросник, че видяното на телевизионния екран трайно се закрепва в съзнанието на децата и техните страхове и безпокойства често са ситуативно провокирани по-късно. Децата изпитват подобни преживявания предимно когато останат сами, а също когато е тъмно (фиг. 2). В много по-малка степен те са свързани със страх от непознати – това е актуално за всяко четвърто дете. Върху тези страхове влияние не оказват половите или възрастовите различия. Изключение прави само страхът от пребиваване в непозната страна, което в по-голяма степен е характерно за момчетата, отколкото за момичета ($t=2,37$; $p=.019$).

Фиг. 2.

Ситуативни фактори, провокиращи наличните медийни страхове у децата на 12–18 години

2. СТРАТЕГИИ ЗА СПРАВЯНЕ С НЕГАТИВНИТЕ ПРЕЖИВЯВАНИЯ ПРЕДИЗВИКАНИ ОТ ТЕЛЕВИЗИОННИ ИЗЛЪЧВАНИЯ

Съответно на поставените задачи бяха изучени от една страна, стратегиите, които прилагат децата, за да се справят с негативните преживявания, предизвикани от гледаното в момента телевизионно излъчване. От друга страна са проследени стратегиите в отговор на изпитваните страхове и безпокойства в по-късен момент, провокирани от ситуацията.

Получените резултати дават основание в най-общ план да се приеме наличието на два типа стратегии. Първият тип стратегии са ориентирани към *избягване на преживяването*. Към тази група се отнасят поведения като „завивам се през глава“, „лягам си“, „заспивам“, „кривя се под леглото“. Тук следва да бъде включено и *избягването на телевизия изобщо* или на определен вид телевизионни предавания. Характерното за този тип стратегии е поставянето на преграда между телевизионното излъчване и себе си или въобще елиминиране на възможността за среща с него.

Вторият тип стратегии предполагат *заменяне на негативното преживяване, породено от телевизионното излъчване с по-позитивно*. Това се постига по четири различни начина:

- 1) Заменяне на един тип предаване с друг тип, най-често чрез сменяне на канала. Тук могат да бъдат причислени и гледане на филм на DVD или игра на компютър;
- 2) Правене на нещо, което носи удоволствие – рисуване, четене, слушане на музика, фитнес и др.;
- 3) търсене на контакт с близки и приятели;
- 4) когнитивен подход – включване на позитивна гледна точка в интерпретацията на възприеманото от екрана („накрая всичко ще свърши добре“, „главният герой няма да загине“, „казвам си, че след лошите неща следват и добри“, „това не се отнася до мен“, „мисля трезво“, „мисля си, че нещата ще се оправят“ и т.н.).

Разграничените стратегии могат да бъдат третирани и от гледна точка на тяхната активност. Първата група са стратегии с ниска степен на активност. Втората група включва по-високо активни стратегии доколкото те предполагат справяне със самото преживяване. В това отношение обаче също се отбелязват съществени различия в равнището на активност. Най-ниското е просто сменянето на телевизионния канал. Значително по-сложно е позитивното интерпретиране на видяното.

Заедно с посочените стратегии се отбелязва и поведение единствено *изразяващо негативите преживявания*, които детето изпитва. В повечето случаи то е представено като „изпадам в паника“, „страхувам се“, „само ме е страх“, „паникьосвам се“, и т.н. В този случай е налице подчертано пасивна стратегия за справяне с актуалното състояние. Подобна тенденция може да бъде свързана с възникването на силно стресово преживяване и неумението на децата да го контролират.

Едновременно с това част от изследваните деца са склонни да *поддържат възникналите преживявания* като продължат да гледат „страшния“ филм или новини. Тази тенденция може да бъде обяснена с адаптация на децата към коментирания тип телевизионни излъчвания, свързано с гледането им от по-ранна възраст, както и с по-ниско равнище на личностна тревожност вероятно характерно за част от тях.

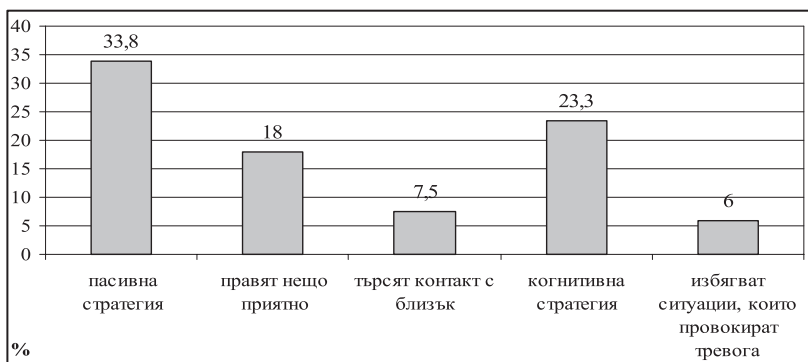
Получените от изследването резултати показват също, че някои поведения са прилагани и при двата типа ситуации – в момента на гледане и по-късно, при определена провокация. Те основно се отнасят към стратегията насочена към заменяне на негативното преживяване с позитивно и предполагат приятна дейност, опит да се мисли пози-

тивно, контакт с друг човек и др. В ситуации, в които страхът не е директно предизвикан от телевизията, а от други фактори на средата, децата в повечето случаи се опитват да отстранят тяхното действие – светват, ако е тъмно, обаждат се на приятел, ако са сами и т.н. На таблица 3 и фигура 3 са представени типичните поведения, които децата прилагат в посочените два плана.

Табл. 3.

Най-често прилаганите поведения
от децата в момента на гледането – честотно разпределение

Сменям канала	72,2%
Предпочитам да се занимавам с нещо др. (рисуване, четене, спорт, слушане на музика и т.н.)	37,6%
Позитивна преработка на информацията	
– „Това е филм, не е реалност“	44,4%
– „Мисля си, че накрая ще свърши добре за главния герой“	16,5%

Фиг. 3.

Основни стратегии, използвани от децата при опитите за справяне с негативните преживявания, провокирани ситуативно в по-късен момент – честотно разпределение

Според проведеният анализ с t-критерия на Стюdent са налице някои различия в зависимост от възрастта на лицата. Така например, децата на възраст 12–14 г. в голяма степен от тези на 15–16 г. ($t=2,23$; $p=.028$) и тези на 17–18 г. ($t=3,53$; $p=.001$) използват по-ниско активните и изцяло пасивни стратегии при справянето с безпокойството, породено от медийното съдържание. Справянето с неприятните преживявания чрез различни дейности, носещи удоволствие става по-предпочитан начин с нарастване на възрастта. Доказателство в тази насока са резултатите, които сочат по-голяма степен на използване на тази стратегия от лицата на 15–16 г. ($t=2,30$; $p=.0,23$), и 17–18 г. ($t=2,12$; $p=.038$) в сравнение с възрастовата група на 12–14 г. Също така когнитивните опити за справяне с тези ситуации са в по-голяма степен характерни за лицата на 17–18, отколкото на 15–16 г. ($t=2,15$; $p=.0,34$). Подобни тенденции свързани с възрастовите различия в прилаганите копинг стратегии са доказани и от други изследвания в областта на медийните влияния [пр. 3].

Разкритите възрастови различия могат да бъдат обяснени основно с прогресиращото когнитивно развитие на децата в изследвания възрастов период. То им позволява,

както да променят гледната си точка и начина на осмисляне на видяното на екрана, а също да разширят в значителна степен поведенческия си репертоар във връзка със справянето си с негативните медийно и ситуативно (по-късно) предизвикани преживявания.

Проведеният дисперсионен анализ не установи съществени различия между момчетата и момичетата.

Изводи

Според получените от настоящето изследване резултати децата между 12 и 18 години изпитват сериозни негативни преживявания във връзка с различни телевизионни излъчвания. Първостепенно значение в тази насока имат предавания, които показват реално случили се събития (убийства, бедствия, катастрофи, и инциденти). Полът бележи известни различия, съответни на особеностите, които носи – момичетата са повлияни в по-голяма степен от драматичните събития, а момчетата от факти с икономически и политически характер. Прогресивно във възрастов план нараства влиянието на филми с ужаси и трилъри. Посочените преживявания могат да бъдат актуализирани под влияние на различни ситуативни фактори (фактът, че човек е сам, че е тъмно, че е с непознат и др.).

Децата са склонни да прилагат разнообразни стратегии за справяне с медийно провокираните негативни преживявания. Тези стратегии се отличават с различна степен на активност, като варират от създаване на преграда между източника на негативното преживяване и възприемането му от детето до изстласкване на негативното преживяване, чрез осъществяване на желани дейности, контакти с близки, позитивна преработка на информацията и др. С напредването на възрастта се отбелязва обогатяване на тези стратегии по посока на тяхната активност.

В изследвания възрастов период някои деца не са в състояние да се справят със страховите си преживявания и проявяват пасивност по отношение прилагането на подходящи поведенчески стратегии. В същото време други показват адаптивност към провокиращите негативни преживявания телевизионни програми. Предпоставка и за двете изяви могат да бъдат личностни особености и системността на възприемане на подобни телевизионни излъчвания.

Получените резултати могат да послужат като основа за разработване на превантивни програми насочени към децата от отделните възрастови групи за овладяване на повече и с по-висока степен на активност стратегии за справяне с негативните медийни преживявания.

Литература

1. Божинова, Р., Таир Е. (2008). Насилието в медиите – краткосрочни и дългосрочни ефекти. Психологични изследвания, бр. 1, 33–49.
2. Божинова, Р., Таир, Е. (2005). Личностни особености и интерпретиране на негативни медийни излъчвания. – В: С. Джонев и др. (съст.), „Трети Национален конгрес по психология. Сборник научни доклади: София, 28–30 октомври 2005 г., С., Издателство „СОФИР“, 24–28.
3. Cantor, J. (1994). Fright Reactions to Mass Media. In: Bryant, J., & Zillmann, D. (eds.). Media Effects. Advances in theory and research. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ. 213–246.

4. Cantor, J., Mares, M. L., & Oliver, M. B. (1993). Parents' and children's emotional reactions to televised coverage of the Gulf War. In B. Greenberg & W. Gantz (Eds.). *Desert storm and the mass media* (pp. 325–340). Cresskill, NJ: Hampton Press.
5. Cantor, J., Nathanson, A.I. (1996). Children's fright reactions to television news. *Journal of Communication*, Vol. 46(4), 139–152.
6. Harrison, K. & Cantor, J. (1999). Tales from the Screen: Enduring Fright Reactions to Scary Media. *Media Psychology*, Vol. 1(2), 97–116.
7. Hoekstra, S.J., Harris, R.J., & Helmick, A.L. (1999). Autobiographical Memories about the Experience of Seeing Frightening Movies in Childhood. *Media Psychology*, Vol. 1(2), 117–140.
8. Hoffner, C., & J. Cantor (1985). Developmental differences in responses to a television's character's appearance and behavior. *Developmental Psychology*, Vol. 21, 1065–1074.
9. Smith, S.L., Wilson, B.J. (2000). Children's reactions to a television news story: The impact of video footage and proximity of the crime. *Communication Research*, Vol. 27(5), 641–673.
10. Smith, S.L., Wilson, B.J. (2002). Children's comprehension of and fear reactions to television news. *Media Psychology*, Vol. 4 (1), 1–26.
11. Sparks, G.G., Pellechia, M., & C. Irvine (1999). The Repressive Coping Style and fright Reactions to Mass Media. *Communication Research*, Vol. 26, No 2, 176–192.
12. Valkenburg, P.M., Cantor, J., & Peeters, A.L. (2000). Fright reactions to television: A child survey. *Communication Research*, Vol. 27(1), 82–99.

РАБОТАТА НА ПСИХОЛОГА, СПЕЦИАЛНИЯ ПЕДАГОГ И ЛОГОПЕДА С РОДИТЕЛИТЕ НА ДЕЦА СЪС СПЕЦИАЛНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОТРЕБНОСТИ/СОП/

СИРМА АНГЕЛОВА БОШКИЛОВА*, ВЕНКА ДИМИТРОВА ПЕТРОВА**

*Д.р по специална педагогика, магистър по логопедия, бакалавър по психология; „Център за логопедична терапия, психологично консултиране и кинезитерапия“, гр.Благоевград sirma_ab@abv.bg

**магистър по психология, бакалавър по начална училищна педагогика; месторабота: „Център за логопедична терапия, психологично консултиране и кинезитерапия, гр.Благоевград; veni19@abv.bg

За успешното преодоляване на специфичните проблеми в развитието на деца със специални образователни потребности се изисква екипна работа на психолог, специален педагог и логопед в специализирани консултативни центрове, осъществявана в постоянна връзка с родителите и насочена до голяма степен към самите родители. В настоящия доклад обстойно е разгледана ролята на психологическото консултиране на родителите, както и включването им в изпълняваната специализирана дейност с децата им в кабинетите на специалния педагог и логопеда и продължаването и при домашни условия. Обоснована е необходимостта от познаване на предисторията и историята на семейството, в което расте детето със специални образователни потребности във връзка с оказване на необходимата психологическа и методическа помощ за неговите членове. Предложените идеи, методи и препоръки за работа с родителите на деца със специални образователни потребности, произхождат както от теорията на психологическото консултиране, специалната педагогика и логопедията, така и от изводите, произлезли от конкретния практически опит на авторите.

For the successful overcoming of the specific problems of development of children with special learning needs a team work should be done by a psychologist, special pedagogue and logopaedist within specialised consulting centres, carried out in a continuous contact with the parents and directed to a large extent towards the parents themselves. This paper studies in detail the role of the psychological consultation of parents, as well as their involvement in the specialised activity performed with their children in the special pedagogue's and logopaedist's room and its continuation at home. There is a substantiation of the necessity for the awareness of the background and history of the family in which the child with special learning needs grows in regard to rendering the necessary psychological and methodological support to the members of this family. The proposed ideas, methods and recommendations for the work with parents of children with specialised learning needs originate from the theory of the psychological consultation, special pedagogy and logopaedics, as well as from the conclusions drawn from the authors' practical experience.

Настоящият доклад е изграден върху идеята, че ефективността от работата за преодоляване на специфичните проблеми в развитието на децата със специални образова-

телни потребности изисква екипна работа на психолог, специален педагог и логопед в специализирани консултативни центрове, осъществявана в постоянна връзка с родителите, образователните институции, центрoвете за ресурсно подпомагане и лекарите, ангажирани с консултирането и терапията на тези деца.

Работата на специалистите е насочена към децата, които не се справят с приетия в масовото училище образователен минимум и причина за това се явява едно от следните състояния:

- сензорно увреждане (зрително или слухово);
- физическо увреждане;
- множествено увреждане;
- интелектуална недостатъчност;
- езиково-говорно нарушение;
- специфични обучителни трудности /дислексия, дисграфия, дискалкулия/.

Ще се спрем по-конкретно на помощта, която е необходимо да получат в консултативните центрове родителите на децата със специални образователни потребности, предложена от психолога, специалния педагог и логопеда.

Всички деца са зависими по много начини от своите родители, включително и юридически. Но децата със специални образователни потребности са в още по-силна зависимост, поради нуждата от помощ, по-специални грижи и внимание.

Раждането на дете е най-значимото и вълнуващо събитие в живота на семейството. След трудностите на бременността и раждането, би трябвало да дойде компенсацията на родителите, която да им донесе желаното щастие. Според Мод Манони, отдала голяма част от живота си на психоаналитичната работа с деца, „липсата на тази компенсация предизвиква последици, които си заслужава да бъдат внимателно разгледани“. Тя има предвид последиците за детето, родило се или придобило впоследствие нарушение или увреждане, т.е. притежаващо някакво значимо различие от родителските очаквания.

Когато щастливите очаквания на семейството се сблъскат с тежката реалност на отглеждане на дете с психическо или физическо увреждане, то бива изправено внезапно пред изключително сериозно житейско предизвикателство. За да може да получи възможност за оптимално разгръщане на уменията и способностите си и интегриране в обществото, детето със СОП се нуждае преди всичко от подкрепата на своите родители. Но как би могло да се случи това, когато те самите, сблъсквайки се с особеностите на неговото състояние, се оказват в ситуация на тежка психическа криза.

Тук именно идват на помощ адекватните мерки, които вземат специалистите в консултативните центрове. Пред психолога стои нелеката задача за подпомагане за успешното справяне на семейството при срещата му с проблема по отглеждане на дете със СОП, имаща тежестта на макротравма. С особено внимание трябва да се осъществява консултирането на родителите, при които са минали години от момента на възникване на проблема при тяхното дете до първата им среща с психолога. Тук трябва да се изследва степента, в която е реализирано преработването на тази травма. Да се проследи пътя по приемане на ситуацията, който родителите са изминали и да се продължи оттам, докъдето са стигнали, подпомагайки ги, работейки с трудностите, колебанията, тревогите им.

Всеки проблем, касаещ децата, индуцира високо ниво на тревожност у техните родители. При децата със специални образователни потребности, често този проблем е съчетан с неясна прогноза за изход, а понякога и с продължаващи години консултации за определяне на истинския му характер и параметри. Така родителите „се сдобиват“ с една перманентна тревожност, която като неуморен спътник ги следва в ежедневието им

и с която ще трябва да се работи в психологичните кабинети. В този смисъл е добре да си даваме сметка за източниците, които я провокират.

В рамките на психоаналитичната трактовка, за майката раждането на детето е възможност за реванш или повторение на собственото детство. Изоставането или какъвто и да бил проблем на детето, който тя оценява изобщо като такъв и се притеснява силно от наличието му, я засяга в нарцистичен план. Става дума за паника пред образа на себе си, който вече не може да бъде разпознат. И тук се появява пролуката, през която в душата на майката може да се настани трайно чувството за вина и безсилие. Често родителите и особено майката са завладени от мисълта да открият причината за даденото неблагополучие на детето си и често я търсят във връзка със себе си, със собствения си живот, здравословно състояние и пр. Така вината си прокрадва все повече място и мисълта за нея поглъща все повече енергия. Майката започва да се чувства задължена да се посвети изцяло на това дете, пренебрегвайки абсолютно себе си и останалите членове на семейството. И когато това поведение продължава години наред, резултатите са психическо и физическо изтощение, проблеми в личния и професионалния живот и т.н. За детето със специални образователни потребности „свръхобгрижващата“, майка несъзнателно създава една измамно безопасна, нереална среда на живот, която не стимулира развитието и преодоляването на трудностите и в никакъв случай не подпомага интеграцията му в социума.

От своя страна бащата преживява чувството на безсилие пред тази ситуация, уронваща мъжкото му самочувствие и предизвикваща малоценностни преживявания във връзка с неговата мъжка реализация. Често се срещаме с „абдикиралия“ от ролята на баща мъж в семейството, който оставя решенията относно проблемите на детето изцяло в ръцете на съпругата си. В нашата практика това често е причина бащата да отсъства и да не „участва“, освен с материално подпомагане, в разрешаване на проблемите в развитието на своето дете. А понякога и да напусне семейството, усещайки се излишен и обезсилен пред проблема, с който детето му трябва да бори ежедневно. Нарушена е традиционната ситуация, в която той трябва да влезе в ролята на налагащ реда и правилата в семейството и да подпомогне отделянето на майката от детето, тъй като очевидно това не може да се случи.

Той се нуждае от психологическа помощ за да намери своето място в семейството си, да бъде окуражен да се справи със страховете си, които се опитва да загърби, виждайки и преживявайки дълбоко това, което се случва с детето му.

Разгледаните примери са онагледяване на възможността за формиране на едно неблагоприятно семейно обкръжение, с последващите въздействия върху детето с проблеми в развитието и върху самите родители и са предложени като доказателство за необходимостта както от познаване на семейната предистория, така и от фамиалното психологическо консултиране.

Най-често срещани са за радост семействата, в които родителите са личности със стабилна психическа структура и уравнивесени взаимоотношения. Те предлагат значително по-стабилна основа, върху която да се работи за преодоляване на трудностите в развитието и израстването на детето със СОП. Тук остава работата по преработването на травмата от сблъсък с проблема на детето им. А също така и необходимостта те да бъдат консултирани във връзка със създаване на оптимални условия на семейната среда, подкрепяща детето. Да се работи със страховете, които нормално възникват при подобна ситуация, да се подпомогне запазването на устойчивостта на семейната структура. Да се обърне внимание на ролята на сиблингите, ако има такива, за подпомагането на детето със СОП. Целта е да се избегне съсредоточаване на вниманието и грижите изключително

върху детето със СОП, което би довело от една страна да засилване на малоценностните му преживявания. А от друга страна – до пренебрегване нуждите от внимание и грижи на другите деца в семейството. Колкото по-равностойно се усеща то по отношение на останалите членове на семейството и близките деца от семейното обкръжение, толкова по-леко ще приеме различието си и ще си създаде мотивация за работа за своето израстване и развитие.

Често е наложително консултирането на родителите на детето със специални образователни потребности, във връзка с възникващите по пътя на израстването и продиктувани от особеностите в състоянието му емоционално-поведенчески проблеми /страхово-тревожни, депресивни преживявания; агресивни, автоагресивни и негативистични прояви в поведението/.

Родителското отношение спомага за осъществяването на модела на собственото „Аз“ в социалната среда. Неговото формиране започва от най-ранна възраст по пътя на реакцията на детето спрямо похвалите и забележките от страна на родители и близки. Поведението на детето се оформя в рамките на семейните интеракции. Семейната среда е първата социална среда в границите на която се разполага и съответно се приема или отхвърля всеки поведенчески модел, който детето се опита да наложи. Да се познава родителското отношение е важно и защото то включва неволно предлагане на поведенчески стереотипи, реализиращи се в общуването с детето, възприемането или отхвърлянето на неговите постъпки, поведение и характерологични особености.

Предлаганите услуги от специалния педагог и логопеда в консултативните кабинети целят нормализирането и поддържането на естествения ход на нервно-психическо развитие на детето. Децата получават помощ, произтичаща от техните затруднения, а родителите получават знания и умения за реализиране на практически методи за справяне с проблемите, произтичащи от състоянието или заболяването на детето. Необходимо е осъществяване на подкрепа от специалния педагог и логопеда за във връзка с различните потребности на децата със СОП, свързани със специфичните нарушения. Чрез различни комплекси от упражнения, специалният педагог и логопедът целят да се постигне подобряване на двигателната активност, постигане на по-добра координация на движенията. Така че да се даде възможност за развитие на детето в зависимост от неговите заложби и интереси. Включени са упражнения, свързани с бита, упражнения за развитие на сетивата, за изграждане на качествени и количествени представи, въвеждане на основните математически понятия. Развива се експресивната страна на езика. Логопедът работи върху развитието на артикулационния праксис, като задължително предоставя на родителите комплекс от артикулационни упражнения, които да се изпълняват в домашни условия. Сформира се и в следствие се доразвива фонетичната и лексическата система на езика. Децата с разстройства в езиковото развитие имат нарушения в разбирането на света и развиването на идеите за света. Тук важна роля има дейността на специалния педагог, който подбира подходящата методика за корекционна работа по изграждането на тази система и съответно обучава родителите в методите, които да прилагат в ежедневно общуване с децата си. За целта се провеждат сесии, в които се включват заедно с децата и родителите, както и хората, които се грижат продължително време за децата. За всяко речево разстройство, логопедът провежда специфична терапия, с която запознава и родителите. Той изготвя специална логопедична програма, предназначена за домашни условия. По този начин семейството, специалният педагог и логопедът, стават партньори в изпълнението на една цялостна система от терапевтични взаимодействия с детето със специални образователни потребности. Целта е да се постигне взаимодействие във

връзка с преодоляването на проблемите, свързани с развитието на детето и реализирането на успешната му интеграция в масова детска градина или масово училище.

Необходимо е родителите да бъдат подробно информирани за резултатите от психологическата, педагогическата и логопедичната диагностика, осъществявана с децата им в специализираните консултативни центрове, с анализа на получените данни и произхождащите от него изводи за бъдещата работа с детето, както в кабинетите на специалистите, така и в домашни условия. Добре би било да се запознаят с конкретни техники от работата на специалистите като им бъде демонстрирано как да ги използват вкъщи в общуването и играта с децата си.

Родителите трябва да бъдат консултирани във връзка с възможностите на децата със специални образователни потребности за професионално образование и обучение и последващата ги професионална реализация.

За допълване на информацията във връзка със състоянието на детето и перспективите за преодоляването му, родителите на децата със СОП се нуждаят от предоставяне на подбрана според конкретния случай литература, връзки с организации, ангажирани с разрешаване на сходни на техните проблеми, контакти с други семейства, изпитващи подобни затруднения.

Комплексната работа с децата със специални образователни потребности и техните семейства е насочена към постигане на адекватна социална рехабилитация и интеграция в обществото на тези деца. За да подпомогнат развитието им, те биха могли да бъдат насочени към спазването на някои основни принципи, формирането на които произтича от дългогодишните наблюдения натрупан опит в специализираните консултативни центрове.

За периода от предучилищната възраст:

- Да не пренебрегват ранните признаци на децата си, сигнализиращи за наличието на затруднения в усвояване на уменията, съобразени с очакванията и нормите за предучилищната възраст;
- Да стимулират децата си, като въвеждат и прилагат занимателни игри с познавателен характер, които развиват техните умения;
- Когато децата очевидно се затрудняват да не прилагат сила и принуда, а да предлагат помощта си;
- Да хвалат детето си не само за постиженията му, а и за положените усилия;
- Да предлагат на децата по-краткотрайни, но целенасочени занимания, внимавайки да не ги претоварват;
- Необходимо е да проявяват търпение, да разясняват по достъпен начин неразбираемостта за децата и да им оказват емоционална подкрепа, като овладяват отрицателните им емоции;
- Да откриват занимания и извън дома и детската градина, които им се удават с лекота, на базата на които те могат да градят самоувереност и самочувствие.

За периода на училищната възраст:

- Да разговарят със своите деца за техните проблеми и да изграждат у тях чувство за сигурност, че училищните трудности могат да се преодолеят, само при наличие на усърдие и старание от тяхна страна;
- Да отбелязват и възнаграждават както постиженията, така и положените усилия и старание на детето;
- Да имат адекватни очаквания към своите деца, като отправят реални и постижими изисквания;
- При трудност да не настояват на всяка цена за изпълнението на поставената задача, а да имат готовност да им предложат помощта си;

- Да подхождат винаги с търпение, да оказват емоционална подкрепа;
- Да отбелязват и поощряват силните страни в развитието на децата си, техните интереси, да търсят интересни занимания за тях, насърчавайки увереността в собствените им възможности;
- Да се съобразяват с особеностите на децата си и произхождащите от тях трудности, търсейки подходи и начини за подпомагането им, които те са склонни да примат и към които показват по-голяма склонност и предпочитания;
- Да уважават интересите и потребностите на детето, предоставяйки му време и пространство за тяхното разгръщане;
- Да уточняват поетапно приоритетите в учението, съобразявайки се със затрудненията и етапа на развитие на детето;
- Да подпомагат децата в осмислянето и запомнянето на значимата информация, търсейки нейния синтезиран вариант и отсявайки подробностите;
- Да подпомагат децата в организирането на ежедневието им, като им възлагат ясни и съобразени с възможностите им задачи;
- Уважавайки всички положени усилия, включително и тези, които не са увенчани с успех и избягвайки фокусирането върху неудачите, да се стремят към създаване на мотивация за учене и развитие на децата си.

На всеки етап от развитието и обучението на детето си, родителите е добре да бъдат стимулирани да уважават и оценяват високо преди всичко неговата уникалност, да показват безрезервната си обич и подкрепа. А когато срещат трудности по пътя на неговото израстване, рефлектиращи върху собственото им психическо равновесие, без притеснение да търсят подкрепата на екипа, работещ за израстването и подпомагането на детето им.

Усилията, които полагат всички специалисти, работещи с деца са подчинени на една основна обединяваща ги цел, а именно – щастието на детето. Нека не забравяме, че за нейното реализиране има едно важно условие – те да израстват в семейство на спокойни, уравновесени, щастливи родители.

Литература

1. Адлер А., „Индивидуална психология. Практика и теория“, ИК „Здраве и щастие“, София, 2000г.
2. Бернал М., Норт Дж., „Общ преглед на ръководствата за обучение на родители“, Списание за приложни поведенчески анализи, 1978, 11, 533–544
3. Бошкилова С., „Значение на родителското отношение към детето с детска церебрална парализа за социалното му развитие“, Стара Загора, 2007г.
4. „Енциклопедия психологических тестов“, Москва, 1997г.
5. Манони М., „Изооставачото дете и неговата майка“, Център за психосоциална подкрепа, Българско пространство за психоанализа, София, 2006г.
6. Посешкиан Н., „Позитивна фамилна терапия“, Изд. „Славена“, Варна, 1999г.
7. Фройд З., „Въжделение и страдание“, Наука и изкуство, София, 1996г
8. Хорни К., „Женска психология“, Евразия, София, 1996г.

ПСИХОЛОГИЧЕН ТИП, ЦЕННОСТИ И ОБРАЗОВАТЕЛНИ ОЧАКВАНИЯ ВЪВ ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ – СРАВНЕНИЕ МЕЖДУ СТУДЕНТИ ОТ СОЦИАЛНИ, ТЕХНИЧЕСКИ И ИКОНОМИЧЕСКИ СПЕЦИАЛНОСТИ

ДИАНА БОЯНОВА БОЯНОВА

А-р, н.с. II ст., Институт по психология, БАН
0889 552 792, boyanova@abv.bg

Настоящото изследване има за цел да установи индивидуалните и психосоциалните характеристики, които диференцират студенти от три групи специалности – социални, технически и икономически. За целта е използван Типологичен индикатор Майерс-Бригс (МВТИ, Форма G), разкриващ личностните особености от гледна точка на теорията за психологичния тип на Юнг, Майерс и Бригс, както и въпросник проучващ ценностите на младежите и очакванията им за степента, в която обучението в избраната специалност ще удовлетвори тези ценности. Изследвани са 333 студенти. За да се установят типологичните различия между тях е използвана програмата SRTT. Резултатите показват, че между младежите в трите специалности съществуват консистентни с теоретичните очаквания типологични различия. Чрез процедурата One-way ANOVA на SPSS са установени статистически значими различия между младежите от трите групи по отношение на важността на проучваните ценности и очакванията свързани с тяхното постигане. Резултатите от изследването разкриват специфичен психосоциален профил на младежите, които се насочват към социални, технически или икономически специалности. Получените данни могат да намерят директно приложение в образователната практика: от една страна като базисна информация при дейности по професионално ориентиране, а от друга – като основа за „персонализиране“ на учебната среда и изграждане на адекватна технология на преподаване, съобразена с личностните предпочитания и очаквания на младите хора.

The aim of the study is to identify individual and psychosocial characteristics which differentiate university students from three groups of specialties – social, technical and economical. For this purpose Myers-Briggs Type Indicator (MBTI, Form G) is utilized. Also, a questionnaire based on „expectancy-value“ model, which examines young people values and their expectations regarding the degree, in which academic choice will help them to accomplish these values was used. Respondents were 333 university students. In terms of psychological type, students from social specialties were mostly Ns and Fs, as well as NFs, FPs and INs. Technical students favoured mostly ISTJ and INTJ, as well as I, T, J, IT, ST, SJ, TJ and IS. Finally, among students who study economics, Es, SF and ES were predominant. There were also significant differences in values and expectations between students from the three groups. Data suggests that each specialty has its own type preference and value orientation, and attaches different degree of instrumentality of the higher education. Results could be used for vocational guidance, but also for „personalization“ of the study environment and adequate technology of teaching, which conform to young people personal preferences, values and expectations.

Настоящото изследване има за цел да проучи индивидуалните особености, ценностите и очакванията на младежи, които навлизат във висшето образование в три групи академични специалности. Установяването на специфичния психосоциален профил на младите хора, които се насочват към различните специалности, би било от интерес не за само за нас, като изследователи, но и за специалистите в областта на висшето образование – от една страна, да изградят предварителни очаквания относно студентите, които ще се обучават в предлаганите специалности, а от друга – да използват получените резултати за изграждането на образователни интервенции с цел по-адекватно съответствие между предлаганата услуга „образование“ и личностните предпочитания, ценности и очаквания на младежите.

За да се идентифицират индивидуалните предпочитания на респондентите изследването е използвана една от най-широко прилаганите в изследването на образователния и професионалния избор концепции. теорията за психологичния тип на Юнг [2], Майерс и Бригс [5] (Схема 1).

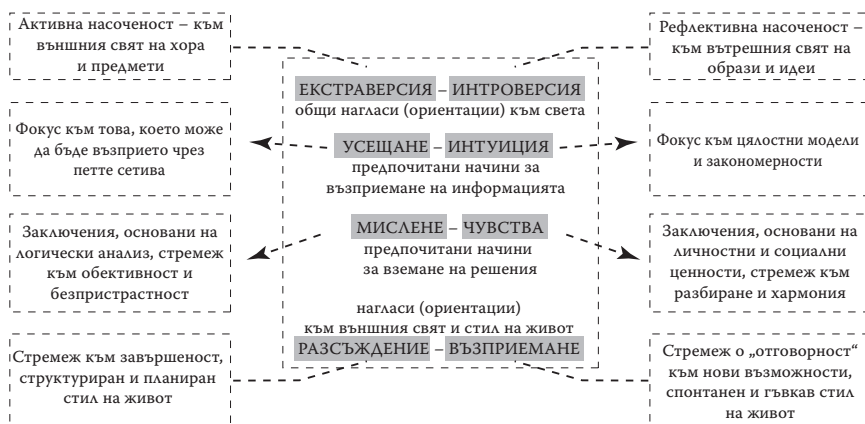

Схема 1.

Психични функции и нагласи (ориентации)
съгласно теорията за психологичния тип.

Теорията на Карл Юнг, доразвита от Майерс и Бригс предлага **шестнадесет психологични типа** – резултат от комбинацията между двете двойки психични функции и двете двойки нагласи, към които хората по принцип принадлежат. В изследването е използван и социално-когнитивния модел „**очакване – ценност**“, чрез който са идентифицирани ценностите на изследваните лица и очакването, че академичният им избор ще доведе до тяхното удовлетворяване.

МЕТОДИ

Анализите за установяване на психологичния тип на изследваните лица и типологичните различия между отделните групи са извършени чрез оригиналната програма Self-Selection Ratio Type Table (SRTT) разработена от Центъра за приложение на психологичния тип (CAPT). Статистическата значимост при нея се установява чрез хи квадрат (χ^2). При анализа на данните със SRTT се изчислява т.нар. коефициент на атрактивност („I“), който показва съотношението между процента на типа в изследваната извадка и

процента на типа в извадката, с която се сравнява. Когато типът (предпочитанието) е по-силно представен в изучаваната извадка, отколкото в тази, с която се сравнява, коефициентът на атрактивност е по-голям от единица, а когато е по-слабо представен, той съответно е по-малък от единица [6]. За статистическа обработка на данните са използвани честотен и дескриптивен анализ, както и One-way ANOVA на програмата Statistical Package for Social Sciences (SPSS) версия 15.0.

РЕЗУЛТАТИ

Извадката обхваща 333 студенти от три типа специалности (социални–31%, технически–38% и икономически–31%) от първи и втори курс. Средната възраст на младежите е 19,6 год. От тях, 55,4% са жени и 44,6% са мъже.

1. ПСИХОЛОГИЧЕН ТИП НА СТУДЕНТИТЕ ОТ СОЦИАЛНИ, ТЕХНИЧЕСКИ И ИКОНОМИЧЕСКИ СПЕЦИАЛНОСТИ

Честотата на психологичните типове сред изследваните студенти бе установена чрез процедурата Frequencies на SPSS. Данните показват, че най-разпространени сред студентите са типовете ISTJ, ESTJ, INTJ и ENFP. По отношение на отделните групи специалности, най-разпространени сред младежите в социални науки са типовете INFP и ENFP, студентите избрали технически специалности предпочитат най-вече типовете ISTJ, INTJ, ISTP и ESTJ, а връстниците им от икономически специалности са предимно представители на типовете ESTJ и ENFP (Таблица 1).

Таблица 1.

Разпределение на типовете сред всички студенти и по групи от социални, технически и икономически специалности

ISTJ ☺=53			ISFJ ☺=16			INFJ ☺=10			INTJ ☺=31		
Соц.	Техн.	Икон.	Соц.	Техн.	Икон.	Соц.	Техн.	Икон.	Соц.	Техн.	Икон.
☺=9	☺=35	☺=9	☺=5	☺=4	☺=7	☺=7	☺=3	☺=0	☺=9	☺=17	☺=5
ISTP ☺=21			ISFP ☺=5			INFP ☺=20			INTP ☺=13		
Соц.	Техн.	Икон.	Соц.	Техн.	Икон.	Соц.	Техн.	Икон.	Соц.	Техн.	Икон.
☺=5	☺=11	☺=5	☺=2	☺=1	☺=2	☺=11	☺=5	☺=4	☺=6	☺=2	☺=5
ESTP ☺=18			ESFP ☺=9			ENFP ☺=30			ENTP ☺=20		
Соц.	Техн.	Икон.	Соц.	Техн.	Икон.	Соц.	Техн.	Икон.	Соц.	Техн.	Икон.
☺=6	☺=5	☺=7	☺=3	☺=1	☺=5	☺=13	☺=7	☺=10	☺=4	☺=8	☺=8
ESTJ ☺=40			ESFJ ☺=15			ENFJ ☺=14			ENTJ ☺=18		
Соц.	Техн.	Икон.	Соц.	Техн.	Икон.	Соц.	Техн.	Икон.	Соц.	Техн.	Икон.
☺=6	☺=14	☺=20	☺=1	☺=5	☺=9	☺=7	☺=3	☺=4	☺=8	☺=6	☺=4

Чрез програмата SRTT бяха установени статистически значимите типологични различия на всяка от изследваните групи спрямо цялата извадка. Резултатите показват съществена диференциация по отношение на типологичните предпочитания на младежите избрали социални, технически или икономически специалности.

Студентите от **социални науки** показват в по-голяма степен предпочитание към функциите **Интуиция (N)** ($I=1.36$; $\chi^2=8.90$; $p\leq.01$) и **Чувстване (F)** ($I=1.66$; $\chi^2=4.99$; $p\leq.05$), отколкото техните колеги в технически и икономически специалности. Според изследванията на Майерс и др. процесът на възприемане **Интуиция (N)**, е характерен за личности, които са насочени по-скоро към решаването на нови проблеми и овладяването на нови умения, отколкото към използването им по вече известен и общоприет начин [6]. Същевременно, за този тип е характерна способността да концептуализират, да прилагат холистична перспектива при решаването на задачи, както и да отстояват своето мнение и убеждения [3]. **Чувстването (F)** като предпочитан способ за вземане на решения е свързано с насоченост хората, а не към безпристрастния анализ на фактите. Дружелюбни и приятелски настроени, този тип личности осъзнават и ценят хармонията в отношенията и чувствата на другите [5;6] – особености, които са определящи за успешната дейност на тези студенти в обществените сфери. На ниво комбинация от типологични дименсии, данните показват, че съчетанията **Интуиция-Чувстване (_NF_)** ($I=1.69$; $\chi^2=9.23$; $p\leq.01$), **Чувстване-Възприемане (_FP)** и **Интроверсия-Интуиция (I_N_)** ($I=1.46$; $\chi^2=4.32$; $p\leq.05$) са най-характерни за тази група младежи, в сравнение с цялата извадка.

По отношение на младежите от **технически специалности**, резултатите показаха, че те се диференцират от останалите не само на ниво отделни дименсии и комбинация от типологични предпочитания, но и на ниво цялостен психологичен тип. Обработените със SRTT данни показват, че сред тази група преобладават типове **ISTJ** ($I=1.73$; $\chi^2=20.80$; $p\leq.001$) и **INTJ** ($I=1.44$; $\chi^2=4.04$; $p\leq.05$). Според литературните източници, личностните типове INTJ и ISTJ се отличават с най-висока честота в извадка от компютърни специалисти и сред инженери в сферата на електрониката [4]. По-конкретно, студентите от типа ISTJ са тихи и сериозни, и постигащи успехи чрез задълбоченост и надеждност. Същевременно, те са практични, реалистични и отговорни, и се стремят да създадат ред във всичко, което правят. Този тип личности вземат решения базирайки се изцяло на безпристрастна логика и следват стриктно поставената им задача или цел. Младежите от типа INTJ, от друга страна, имат оригинално мислене и силен стремеж да осъществят идеите и целите си. Те бързо откриват модел във всяко външно събитие, а поради своята скептичност и независимост имат високи стандарти относно своите и тези на околните, компетентност и представяне [6]. На ниво отделни психологични дименсии, преобладаващи са предпочитанията към **Интроверсия (I)**, свързана със стремеж към концентрация и самостоятелна работа, внимание към детайлите и идеята, която стои зад възложената им задача, както и слонност към продължително обмисляне на идеите и трудности в споделянето им с околните; **Мислене (T)**, което според МакДайд и др. е най-предпочитан сред лица от инженерни специалности, наука и технология, тъй като техен обект са невъодушевени обекти, които изискват интензивно използване на причинно-следствени анализи [4] и **Разсъждение (J)**, т.е. нагласа, която отразява предпочитанието на този тип младежи към организиран, систематизиран и предвидим стил на живот и работа. На ниво комбинация от типологични предпочитания, студентите се диференцират от цялата извадка по отношение на съчетанията **Интроверсия – Разсъждение (I_J)**, **Усещане – Мислене (_ST_)**, **Мислене – Разсъждение (_T_J)** и **Интроверсия – Усещане (IS_)**.

За студентите, избрали да се обучават в **икономически специалности**, диференциращо се оказва предпочитанието към нагласата **Екстраверсия (Е)**. Това подсказва, че тези младежи са ориентирани към действието и обичат разнообразието. Същевременно, те често проявяват нетърпеливост по отношение на дълги или бавни задачи, които трябва да изпълнят сами. Този тип личности силно се интересуват от това не само да изпълнят възложената им работа, но и да разберат как другите се справят с нея, поради което непрекъснато споделят и сравняват своето мнение с това на околните [6]. Освен с ориентацията си към Екстраверсия, респондентите от тази група специалности се отличават и с по-силното си предпочитание към типологичните комбинации **Екстраверсия-Усещане (ES_)** и **Усещане – Чувстване (_SF_)**.

2. ЦЕННОСТИ НА СТУДЕНТИТЕ ОТ СОЦИАЛНИ, ИКОНОМИЧЕСКИ И ТЕХНИЧЕСКИ СПЕЦИАЛНОСТИ

Съобразно целите на изследването, следваща стъпка бе да се идентифицира степента на важност на определен брой ценности за студентите от трите групи специалности. На Таблица 2 са отбелязани средните стойности и стандартните отклонения на проучваните ценности като в сиво са посочени първите три твърдения, които са оценени като най-важни за всяка група. Прави впечатление, че на ниво дескриптивен анализ, студентите от технически и икономически специалности имат сходен профил по отношение на ценностните си приоритети, в сравнение с техните връстници от социални науки. За да установим дали тези различия са статистически значими беше използван еднофакторен дисперсионен анализ (ценностите, които диференцират статистически значимо съответната група от другите две са обозначени със звездички за съответната степен на значимост). Резултатите показват, че студентите от социални специалности се отличават съществено от останалите по важността, която приписват на ценностите „Да имам разнообразен и интересен живот“ ($M=6,23$; $p \leq 0,05$) и „Да помагам на другите“ ($M=5,99$; $p \leq 0,05$).

Таблица 2.

Ценности на студентите от трите групи специалности.

Ценности	Социални (N=102)		Технически (N=128)		Икономически (N=106)	
	Mean	SD	Mean	SD	Mean	SD
Да имам разнообразен и интересен живот	6,23*	1,11	5,86	1,18	6,15	1,17
Да бъда финансово осигурен	5,61	1,36	6,00	1,20	6,10*	1,16
Да бъда в крак с времето	4,96	1,74	5,60**	1,37	5,20	1,51
Да бъда добър професионалист	6,45	0,82	6,57	0,80	6,39	1,00
Да осигуря добро бъдеще на децата си	6,34	1,24	6,69	0,73	6,71**	0,85
Да мога да си намеря по-лесно работа	5,48	1,20	5,63	1,52	5,39	1,57
Да общувам с образовани и културни хора	5,92	1,11	5,66	1,39	5,58	1,23
Да развивам своите способности и умения	6,56	0,78	6,35	0,92	6,34	0,92
Да бъда независим/а	6,34	0,94	6,34	0,99	6,26	1,12

Да се издигна в професията	5,68	1,41	6,06	1,07	6,15**	1,09
Да уважавам себе си	6,52	1,03	6,42	1,04	6,46	1,02
Да се чувствам знаещ и можещ	6,18	1,19	6,31	1,04	6,17	1,03
Да помагам на другите	5,99*	1,29	5,63	1,25	5,52	1,30
Да бъда конкурентоспособен тук и в чужбина	5,65	1,56	6,14**	1,07	5,92	1,11
Да се занимавам с дейност, която отговаря на моите интереси	6,61	0,75	6,32	1,18	6,34	1,09

* $p \leq .05$; ** $p \leq .01$; *** $p \leq .001$

Младежите от технически специалности се диференцират по ценностите „Да бъда в крак с времето“ ($M=5,60$; $p \leq .01$) и „Да бъда конкурентоспособен тук и в чужбина“ ($M=6,14$; $p \leq .05$), а техните връстници от икономически специалности се характеризират с индивидуалната значимост по отношение на това „Да бъдат финансово осигурени“ ($M=6,10$; $p \leq .05$); „Да осигурят добро бъдеще на децата си“ ($M=6,71$; $p \leq .01$) и „Да се издигнат в професията“ ($M=6,15$; $p \leq .05$).

3. ОБРАЗОВАТЕЛНИ ОЧАКВАНИЯ НА СТУДЕНТИТЕ ОТ СОЦИАЛНИ, ИКОНОМИЧЕСКИ И ТЕХНИЧЕСКИ СПЕЦИАЛНОСТИ

Подобна процедура беше използвана за да се установи субективно възприетата инструменталност на висшето образование, т.е. очакванията, че избраната специалност ще доведе до удовлетворяването на проучваните ценности (Таблица 3). От таблицата се вижда, че и трите групи студенти свързват избора на специалност с възможността да се занимават с дейности, която отговаря на техните резултати. В допълнение, инструменталността на академичния избор при младежите от социални специалности се свързва най-вече с очакването, че ще могат „Да помагат на другите“ и „Да развиват своите способности и умения“, при студентите от технически специалности – че, „Ще бъдат добри професионалисти“, а при връстниците им икономисти – че ще се занимават с дейност, която отговаря на техните интереси. Отново чрез еднофакторен дисперсионен анализ бяха установени статистически значимите различия в очакванията на респондентите. Резултатите показват, че очакванията „Да имам интересен и разнообразен живот“ ($M=5,98$; $p \leq .001$), „Да бъда добър професионалист“ ($M=5,95$; $p \leq .05$), „Да обхващам с образовани и културни хора“ ($M=5,78$; $p \leq .05$), „Да развивам своите способности и умения“ ($M=6,25$; $p \leq .001$), „Да бъда независим/а“ ($M=5,58$; $p \leq .05$), „Да уважавам себе си“ ($M=6,06$; $p \leq .001$), „Да се чувствам знаещ и можещ“ ($M=6,01$; $p \leq .05$), „Да помагам на другите“ ($M=6,65$; $p \leq .001$) и „Да се занимавам с дейност, която отговаря на моите интереси“ ($M=6,47$; $p \leq .001$) са най-силни при студентите, избрали социални специалности.

Таблица 3.

Очаквания на студентите, че специалността, която са избрали ще спомогне за удовлетворяването на определени ценности.

Очаквания:	Социални (N=102)		Технически (N=128)		Икономически (N=106)	
	Mean	SD	Mean	SD	Mean	SD
Да имам разнообразен и интересен живот	5,98 ^{***}	1,28	5,08	1,46	5,36	1,59
Да бъда финансово осигурен	4,70	1,32	5,65 ^{**}	1,26	5,28	1,39
Да бъда в крак с времето	5,30	1,40	5,65	1,25	5,31	1,48
Да бъда добър професионалист	5,95 [†]	1,34	5,82	1,35	5,46	1,33
Да осигуря добро бъдеще на децата си	4,98	1,53	5,62 [†]	1,38	5,26	1,53
Да мога да си намеря по-лесно работа	4,44	1,51	4,71	1,69	4,89	1,56
Да обхващам с образовани и културни хора	5,78 [†]	1,29	5,43	1,53	5,29	1,36
Да развивам своите способности и умения	6,25 ^{***}	1,08	5,74	1,45	5,30	1,57
Да бъда независим/а	5,58 ^{***}	1,40	5,34	1,68	4,96	1,56
Да се издигна в професията	5,20	1,41	5,25	1,49	5,05	1,52
Да уважавам себе си	6,06 ^{***}	1,39	5,43	1,6	5,14	1,82
Да се чувствам знаещ и можещ	6,01 [†]	1,31	5,58	1,58	5,41	1,52
Да помагам на другите	6,65 ^{***}	0,75	4,45	1,8	4,32	1,77
Да бъда конкурентоспособен тук и в чужбина	5,29	1,54	5,49	1,56	5,34	1,75
Да се занимавам с дейност, която отговаря на моите интереси	6,47 ^{***}	0,91	5,68	1,65	5,47	1,94

* p≤.05; ** p≤.01; *** p≤.001

От друга страна, младежите от технически специалности са убедени в най-голяма степен, че изборът им доведе до това „Да бъдат финансово осигурени“ (M=5,65; p≤.001) и „Да осигурят добро бъдеще на децата си“ (M=5,62; p≤.01). Студентите от икономически специалности не се диференцират по отношение на своите очаквания от връстниците си, избрали други специалности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите от настоящото изследване осветляват академичния избор на студентите от различни специалности в три направления:

Налице е специфичен психологичен профил на младежите от всяка специалност, който ги диференцира от гледна точка на техния психологичен тип и/или типологични предпочитания;

- Независимо от избраната специалност, за всички изследвани студенти е особено важно да уважават себе си – ценност, която бихме могли да припишем и на възрастовите специфики на младежите (средната възраст е 19,6 години). В допълнение:
 - За младежите избрали социални специалности приоритетни са ценностите свързани с развитието на собствените умения и способности, както и възможността да се занимават с дейности, която отговаря на техните интереси. Диференцираща в сравнение с другите две групи обаче, е възможността да помагат на другите и да имат интересен и вълнуващ живот;
 - За студентите от технически специалности най-важни се оказват професионализъмът и осигуряването на добро бъдеще на децата. Сравнено с останалите младежи, ценностите на тази група са силно обвързани с бъдещето им кариерно развитие – техен основен приоритет е да бъдат в крак с времето и да бъдат конкурентоспособни тук и в чужбина;
 - Обучаващите се в икономически специалности също отдават силно значение на това да са добри професионалисти и да осигурят добро бъдеще на децата си. Това, което ги отличава от останалите, е важността, която приписват на финансовата сигурност и бъдещето на децата си и издигнатото в професията.
- Данните подсказват, че най-силните очаквания от своето образование, младежите имат по отношение удовлетворяването на своите интереси. Този резултат съответства и на предишни изследвания [1], които установиха, че намерението за избор на академична специалност в най-голяма степен се определя именно от интересите на младежите. В допълнение към това, съществуват и известни различия:
 - на дескриптивно ниво, очакванията на студентите от социални специалности са свързани с развиване на техните способности и умения, и с перспективата да помагат на другите. В сравнение с останалите студенти, тези младежи показват статистически съществени различията при повече от половината очаквания, нито едно от които, обаче, не е пряко свързано с професионалното им развитие. Очевидно, за респондентите от тези специалности висшето образование има *висока инструментална стойност*, но по-скоро в посока на самооценката и индивидуалното развитие, отколкото по отношение на кариерната реализация.
 - Младежите, избрали технически специалности очакват, че изборът им най-вече ще доведе до това да бъдат добри професионалисти и да развият своите способности и умения. Това, което ги отличава от останалите, са очакванията за финансова осигуреност и възможността да осигурят добро бъдеще на децата си – очевидно инструменталността на академичния им избор се свежда най-вече до финансовите и материални аспекти на тяхното бъдеще.
 - Макар и на описателно ниво, респондентите от икономически специалности да очакват най-вече професионализъм и усещането да си знаещ и можещ, нито едно от проучваните очаквания не диференцира тази група от останалите статистически значимо. Дали това показва, че за тези младежи висшето образование няма особена инструментална стойност, или тя е по отношение на други техни очаквания, това ще бъде обект на бъдещи изследвания.

Литература

1. Боянова, Д. (2007) Индивидуални и психосоциални параметри на академичния избор при български студенти. Непубликувана дисертация, София, 2007
2. Юнг, К. Г. (2005) Психологически типове. София, Университетско издателство „Св. Кл.Охридски“

3. Gardner, W. & Martinko, M. (1996) Using the Myers-Briggs Type Indicator to Study Managers: A Literature Review and Research Agenda, *Journal of Management*, 22, 1, 45–83
4. MacDaid, G., McCaulley, M. & Kainz, R. (1986) Myers-Briggs Type Indicator atlas of type tables. Gainesville, FL; Center for Applications of Psychological Type
5. Myers, I. & Myers, P. (1993) *Gifts Differing*. CPP Books. Palo Alto, California
6. Myers, I., McCaulley M., Quenk, N., Hammer, A. (1998). *MBTI manual. A guide to the development and use of the Myers-Briggs type indicator*. Third edition, Palo Alto, Consulting Psychologists Press, Inc.

ИЗБОР НА ЛИЧНИ КАЧЕСТВА В ПУБЕРТЕТНА ВЪЗРАСТ

ЛЮБОМИР СТОЕВ ГЕОРГИЕВ*, САЛЕХ АХМЕД МУБАРЪК**

*професор, ЮЗУ „Неофит Рилски“

**А-р, Аденски университет, Йордания

В пубертетна възраст учениците активно и съзнателно избират свои нравствени качества. За да разберем ориентациите им, беше проведено крос-културно изследване в Р. България и Р. Йемен. Подрастващите избираха от съвкупност нравствени качества тези, които предпочитат, а след това отбелязваха качества, които притежават. Отговорите и тяхното сравняване разкриха значими закономерности.

During their teenage years, the students actively and consciously choose their moral qualities. We tried to investigate their orientations doing a cross-cultural research in Bulgaria and Yemen. The adolescents chose among a set of moral qualities these ones that they preferred, then they marked the qualities possessed by them. The responses and their comparison pointed out some significant regularities.

Подражанието е неуспорим факт в пубертетна възраст. Най-често се пояснява, че чрез него се възпроизвежда поведението на референтни за подрастващите личности. Открит е проблемът как се определят те? Какви обстоятелства обуславят избора?

Наблюденията отдавна са показали, че децата в пубертетна възраст подражават на лица с различни характеристики на тяхното поведение и то не винаги буквално. На някои лица подражават в едно отношение, а на други – в друго. Как да се обяснят тези своеобразия в ценностните ориентации на подрастващите?

Нравствените качества на личността, както е известно, имат важни социални функции. Те осигуряват хармония във взаимоотношенията и взаимодействията между хората, приемане на личността от другите, душевно равновесие. Нравствеността открива поле за социално напредване на личността. Затова тя се и утвърждава в съзнанието и в поведението ѝ като необходим начин на постъпване. Слабостите и недостатъците в организацията на обществото, различните прояви на несправедливост обуславят утвърждаване, повече или по-малко, на някои не нравствени подходи в поведението на лица, чрез които те се стремят да постигат потребни им граждански позиции и да изразяват свои емоционални преживявания. На тази основа проявяват грубост, подозрителност, завист, омраза и др.

Подрастващите живеят сред позитивни и отрицателни нравствени нагласи на околните. Освен това, индивидуални и социални обстоятелства определят обществения статус на всеки подрастващ в социалната среда. Той се съгласува с желанията, очакванията му или е в противоречие с тях. Оттук и подражанието на децата в пубертетна възраст не е само под въздействието на външни влияния, а неизбежно се детерминира и от вътрешни условия. Така, че то не е и не може да бъде просто копиране на възприемани начини на постъпване, а е обусловено и от самооценките на личността за своето място в социума.

Каква е ориентацията на подрастващите днес по отношение на нравствените качества?

За целта на ученици в пубертетна възраст (7 и 8 кл) предложихме да изберат от съвкупност нравствени качества тези, които предпочитат, а след това да отбележат качествата, които притежават.

За да се диференцират по-добре отраженията на социалните влияния върху нагласите на учениците в изграждането на своето нравствено поведение, осъществено беше крос-културно психологическо изследване, което има редица положителни страни (2007). Проучването обхваща подрастващи от Р.България (92 момчета и 68 момичета от Благоевград) и от Р. Йемен (80 момчета и 80 момичета от гр. Аден). Резултатите от проучването, в краткото изложение, представяме в най-общ план.

ПРЕДПОЧИТАНИ НРАВСТВЕНИ КАЧЕСТВА

В Р. България учениците в пубертетна възраст най-високо ценят нравственото качество искреност–95,1%. Следва внимателност във взаимоотношенията–91,4%. После – нежност–85,6%, грижовност–83,6%, естественост–82,0%, състрадателност–79,8%, гордост от принадлежността към родината, от успехи в социалното изявяване–78,7%, отзивчивост–76,7% и отстъпчивост–41,5%.

Налице са и някои желани не нравствени качества: подозрителност–23,4%, мнителност–17,4%, избухливост–15,3%, презрителност–12,8%, грубост–12,4%, злопаметност–5,2%, отмъстителност–3,9%

Разграничени по пол предпочитанията към нравствени качества се изразяват така: за 98,1% момчета и 88,9% момичета ($\chi_{111}^2 = 4,354$; Sig=0,037) най-предпочитано е качеството искреност. Следват: внимателност–93,9% и 87,5% ($\chi_{111}^2 = 5,364$; Sig=0,032), грижовност–88,5% и 76%, нежност–88,5% и 80,9%, състрадателност–86,4% и 66,7%, естественост–82,3% и 81,5%, отзивчивост–81,3% и 71,4%, гордост–78,6% и 78,9%, отстъпчивост–39,5% и 43,6%.

Общо доминират сходства в предпочитанията към нравствени качества на българските момчета и момичета. Макар, че различията не са значителни, у момчетата, с изключение на отстъпчивост, нравствеността в тази възраст е по-изразена.

Що се отнася до предпочитане на не нравствени качества–24,5% момчета и 38,2% момичета ($\chi_{111}^2 = 14,231$; Sig=0,005) посочват качеството подозрителност, 15,4% и 7,7% ($\chi_{111}^2 = 24,354$; Sig=0,002) – презрителност, 13,3% и 25% ($\chi_{111}^2 = 25,544$; Sig =0,001)– мнителност, 10,6% и 25% ($\chi_{111}^2 = 21,154$; Sig= 0 002)– избухливост, 7,6% и 22,6 % – грубост. 3,1% и 12,1% – злопаметност.

Очевидно е, че момчетата емоционално са по-раними и това е основание да проявяват повече подозрителност, мнителност, избухливост, злопаметност и дори грубост. Само качеството презрителност у тях е по-ограничено.

Общо, това, че ученици в пубертетна възраст избират не само качества, които се ценят в обществото, но и отнасяни към неприемливите, не нравствените, свидетелствуват за присъщо на тях неблагоприятие. То може да е в семейството, да е в резултат на нисък негов материален и социален статус, да е причинявано от определени взаимоотношения с учители и с връстници в училището. В тези условия, когато общоприетите норми на поведение не осигуряват на някои подрастващи престижни позиции, те прибегват до постъпки, макар и нетолерирани в обществото, но впечатляващи със своята контрастност, чрез които се устремяват да изменят своето положение сред другите. Наред с това, затаяват у себе си отрицателни емоционални отношения към причиняващите им душевни страдания.

Възможността чрез посочване на предпочитани нравствени качества да се опознава себевъзприемането от личността на своето битие като благополучно или не, позволява да се използва този подход за диагностични цели, да се отива от явления в поведението на подрастващи към психологическата същност, която ги обуславя. На тази основа, опознали причините за дадено поведение, по-целенасочено и ефективно да се влияе за неговото положително изменение

Каква е очерталата се от изследването картина на предпочитани нравствени качества от подрастващи-момчета и момичета в Р. Йемен?

100% ученици от пубертетна възраст в тази страна най-високо ценят качеството състрадателност, 98,7% – искреност, 96,2% – гордост, 92,4% – отзивчивост, 89,9% – грижовност, 85,5% – нежност, 81,1% – внимателност, 78,6% – отстъпчивост. Не са им чужди и някои отрицателни качества, чрез които се стремят към престижност и благополучие. Така 30,8% отбелязват качеството – злопаметност, по 16,3% – подозрителност и мнителност, 6,9% – отмъстителност, 3,1% – избухливост, 1,8% – завистливост и 1,2% – презрителност.

Между момчетата и момичетата няма различия по отношение на нравственото качество състрадателност. И двата пола – 100% му отреждат първо място като най-предпочитано. 100% момичета равностойно ценят и качеството – искреност, а от момчетата – 97,4%. На трето място 96,2% момчета и 96,2% момичета поставят качеството – гордост, 91,1% и 93,7% – отзивчивост, 88,6% и 91,2% – грижовност, 81% и 90% – нежност, 79,7% и 82% – внимателност.

Сред харесваните качества някои момчета и момичета избират и отрицателни. Така 34,1% момчета и 27,5% момичета ($\chi_{11}^2=21,534$; Sig=0,000) са посочили качеството злопаметност, 13,9% и 18,7% – мнителност, 6,3% и 7,5% – отмъстителност, 5% и 27,5% ($\chi_{11}^2=23,765$; Sig=0,000) – подозрителност, 2,5% и 3,7% – избухливост. 1,2% и 2,5% – завистливост, 1,2% и 1,2% презрителност.

Очевидно сред двата пола има подрастващи, в душите на които са се натрупали отрицателни преживявания. Душевно наранени, те са склонни да отвържат на лошото с лошо, да проявяват негативни чувства и отношения. Момчетата, кумулирали неблагоприятия в своя живот, са по злопаметни от момичетата, но у последните отрицателните емоционални качества са по-изразени, особено по отношение на подозрителност.

При сравняване на предпочитаните нравствени качества от изследваните ученици в пубертетна възраст от Р. България и в Р. Йемен се вижда, че в избора им има нещо общо и различно.

Общото е, че учениците от двете страни в своите предпочитания се ориентират предимно към обществено престижни нравствени качества, но има и такива, които ценят и не нравствени. Това показва, че докато едни подрастващи притежават потребния им социален статус сред околните, то за други той е дефицитен и това обуславя актуалност у тях на не нравствени форми на поведение и отношение.

Различни са местата, които подрастващите от Р. България и Р. Йемен отреждат на желаните нравствени качества. Докато българските ученици, с несъществени различия между момчета и момичета, първите три места отреждат на нравствените качества искреност, внимателност, нежност, то йеменските – на състрадателност, гордост, отзивчивост. Влияния върху избора оказват потребности на личността и извеждани нравствени качества като значими в обществото.

Що се отнася до избирани не нравствени качества, то доминиращо за български ученици е качеството подозрителност (23,4%), а за иеменски – злопаметност (30,8%).

Очевидно, в своето единство определени социални обстоятелства и личен опит са научили подрастващи, които срещат трудности във взаимодействия и взаимоотношения с околните, да прибегват до непопулярни, но полезни за тях подходи – да са подозрителни, злопапетни, несдържани (избухливи) и др. Избраните не нравствени начини на постъпване свидетелствуват за трайно сложило се, болезнено преживявано, обобщено натрупало се неблагоприятно.

Притежавани нравствени качества

Самооценките на ученици от пубертетна възраст за присъщи им нравствени качества показват реално функциониращите, носещите им успехи и престиж в техните взаимодействия и взаимоотношения с околните. Представяваше интерес да се узнае кои са те, повече или по-малко са от желаните, и срещат ли се сред тях по своето съдържание ненравствени качества?

34% от българските ученици в изследваната възраст заявяват, че притежават качеството нежност, 25,8% – искреност, 23,0% – внимателност, 22,0% – гордост, 19,5% – състрадателност, по 15,7% – отзивчивост и естественост, 11,9% – грижовност и 10,7% – отзивчивост.

В сравнение с предпочитаните качества първото, което впечатлява е, че процентите на учениците, които приемат, че притежават нравствени качества е значително по-малък. Ако предпочитаните качества са с тенденция към максимални проценти, то тук те са под или доста под петдесет т.е. желаното не съответства на присъщото на личността. Това говори, че учениците са искрени в своите самооценки, че се отнасят критично към притежаваните нравствени добродетели и, че личи стремеж към самоусъвършенстване.

Второто, което се открива, е различното подреждане на нравствените качества. На първо място сега е нежност, докато по предпочитанията е на трето. На второ е искреност, а в предпочитанията – на първо. На трето място е внимателност, а в предпочитанията – на второ и т.н. Разместванията доказват, че наложилите се в живота нравствени качества биха били препоръчени.

Подрастващи споделят, че не са им чужди и някои качества, които по своята нравственост са с отрицателен знак. 18,9% посочват отмъстителност, 18,9% – избухливост, 15,7% – злопапетност. 15,1% – завистливост, 13,2% грубост, по 11,9% – подозрителност и мнителност и 3,1% – притворност.

Докато отмъстителност заема първо място сред притежаваните отрицателни качества, в предпочитанията е на седмо място, злопапетност е на трето място, а в предпочитанията – на шесто, завистливост – на четвърто място, а в предпочитанията отсъства и др. Очевидно е желанието на подрастващите да внесат корекции в изразеността на някои от своите качества.

По степени на притежаване на нравствени качества нежност са посочили 38,2% момчета и 26,3% момичета, внимателност – 25,5% и 21,1%, гордост – 24,5% и 17,5% ($\chi_{11}^2=91,777$; Sig=0,000), състрадателност – 22,5% и 14%, искреност – 22,5% и 31,6%, отзивчивост – 14,7% и 17,5%, грижовност – 13,7% и 8,8%, естественост – 10,8% и 24,1%, отзивчивост 6,9% и 17,5%. От данните се вижда, че момчетата превъзхождат момичетата по пет качества, а момичетата – по четири.

И момчетата и момичетата са се самооценили, че притежават по-малко нравствени качества в сравнение с тези, които предпочитат. Това е показател, че желаят да притежават повече нравственост.

Както момчета, така и момичета споделят, че притежават и някои отрицателни качества: 17,6% от момчетата и 21,1% от момичетата – отмъстителност ($\chi_{111}^2=64,043$; Sig=0,000), 16,7% и 14% – злопаметност, 15,7% и 22,8% – избухливост ($\chi_{111}^2=72,500$; Sig=0,000), 15,7% и 14% – завистливост, 14,7% и 7% – подозрителност ($\chi_{111}^2=24,055$; Sig=0,000), 12,7% и 14% – грубост, 12,7% и 10,5% – мнителност, 2,9% и 3,5% – презрителност.

В Р.Йеменн 89% подрастващи отбелязват, че им е присъща искреност, 80,5% – състрадателност, 75,4% – гордост, 58,4% – грижовност, 52% – отзивчивост, 47,1% – нежност, 39,6% – внимателност, 22% – отстъпчивост.

Общо за българските и за йеменските ученици от пубертетна възраст е, че притежаваните нравствени качества са по-малко от предпочитаните. Това показва, че у подрастващите от двете националности е независимо налице стремеж за нравствено самоусъвършенстване.

От притежаваните отрицателни качества най-голяма процентна подкрепа у учениците от Р. Йемен има качеството избухливост – 64,1%. Следват злопаметност – 59,1%, отмъстителност – 21,3%, мнителност – 13,8% и презрителност – 10%. Отрицателните нагласи тук са по-изразени в сравнение с българските подрастващи.

Що се отнася до различия между момчетата и момичетата в Р. Йемен по отношение на притежавани нравствени качества най-много момчета – 90% и момичета – 89,8% са отбелязали, че са искрени във своите взаимоотношения, 81,2% и 82%, че са състрадателни, 79,7% и 82%, че са внимателни, 75% и 75,9% са горди, 55% и 62% –, че са грижовни ($\chi_{111}^2=76,627$; Sig=0,000), 53,7% и 50,6%. че са отзивчиви. 40% и 54,4% ($\chi_{111}^2=65,669$; Sig=0,000), че проявяват нежност, 40% и 39,2% – отстъпчивост.

При сравняване отговорите за притежавани нравствени качества се вижда, че йеменските подрастващи имат по-висока самооценка, докато българските са по-самокритични.

Проучването за избора на лични качества от учениците в пубертетна възраст в Р. България и в Р. Йемен допринесе да се осмислят по-добре както общи характеристики, присъщи за възрастта, така и специфични, обуславяни от конкретните условия (географско положение, икономическо развитие и култура).

SIGN PRODUCTION BY CHILDREN AGED 7 TO 24 MONTHS OLD. THE CASE OF OSTENSION

NEVENA EMILOVA DIMITROVA

PhD, Assistant, Institute of Psychology, Lausanne University, Switzerland,
(41) 21 692 3278, nevena.dimitrova@unil.ch

Знаците, които детето произвежда в най-ранна възраст (например показни жестове) представляват начини за възприемане на света, които са усмислени главно в контекст на социални взаимоотношения от тип възрастен-дете-предмет. Тези знаци биват интегрирани във функционирането на психиката на детето, като чувствително променят възможностите му за действие, разсъждение и комуникация (Виготски 1934/1997, Моро & Родригез, 2005). Детето гради в себе си социалните значения на предметите, от които е обграден, като тези значения биват предавани в комуникационните процеси. Деца от 7 до 24 месеца са изучавани в продължение на няколко месеца в ситуации на триадични (майка-дете-предмет) естествени взаимоотношения по време на игра с предмети, които изискват социално обусловени практики (конвенционално използване). Междуетношенията са кодирани и произвеждането на знаци (показни жестове) от детето е изучавано като резултат на интегрирането на социални практики и следващата я прогресия в развитието на конвенционалното използване на предметите. Първите резултати показват, че конвенционалното използване е възможно на 13 месеца, но произвеждането на знаци от толкова малки деца не е специфично изучено до момента. Тази разработка помага да се изясни това семиотично развитие като се обогати знанието над условията и функциите на произвеждането на знаци от детето, които са от голяма важност в процесите на мисловното и интелектуалното развитие в първите две години на детето.

Signs that the child produces in her very early age (e.g. ostensive signs) represent means of understanding of the world that are appropriated in contexts of social interaction and then integrated in the functioning of the psyche, thereby considerably transforming the child's possibilities of action, thought and communication (Vygotsky 1934/1997, Moro & Rodriguez, 2005). The child re-constructs the social meanings of objects surrounding her; this re-construction takes place in communication processes. Children from 7 to 24 months old are observed longitudinally in triadic (mother-child-object) ordinary interactions during play situations with objects which involve socially determined practices (conventional use). Interactions are coded microgenetically and sign productions (especially ostensive signs) are examined as a result of the integration of the social practices and the following developmental progression of object's conventional use. Preliminary results show that conventional use appropriation is acquired at 13 months but sign production in this early age was not investigated specifically by far. This study helps clarify semiotic development by enriching the knowledge on children's sign production conditions and functions which, we consider, are essential in thought and intellectual development processes in the first two years of life.

Introduction

This presentation deals with the question of sign production including ostension by infants from 7 to 24 months old. A brief review of the literature on this topic would be presented and a study project on child's nonverbal production of ostension would be proposed. This project in construction is shaped according to the questionings that sprung up from the review of the literature, in particular from the divergences in the theoretic perspectives they support and their potential limits. Elements of ostension criteria for identification would be presented via filmed observations following our current works on exploratory data. The presentation registers in my own doctoral dissertation at the University of Lausanne under the direction of Prof. Christiane Moro and is conducted in the theoretical frame of Moro & Rodriguez (2005) [26].

Sign production by infants. A review of the literature

A certain amount of authors admit that signs play an essential role in child's development concerning communication, thought construction and the construction of the world's perception.

Four major approaches of the study of pre-verbal sign could be distinguished: works of Jean Piaget on the sign taken as a translation or representation of the world; studies on intentional communication of Elisabeth Bates and collaborators; studies considering the sign as a language forerunner, Jerome Bruner; and the semiotic approach of Moro et Rodriguez (2005) [26]. These approaches have been followed by a grand number of studies. Nevertheless, in this review of the literature we would constrain only to the ones likely of being re-investigated in terms of sign and particularly ostension production. We are putting the accent on the aspect that we find interesting to re-invest according to our semiotic perspective. The approach and studies of Moro & Rodriguez (2005) [26] would be the object of the second part of this presentation.

Studies on triadic interactions form an example of interesting investigations in the sign production field. The authors were interested on the capacities and competencies a child acquires when interacting in a triad such as integration of the attention focus between another person and an object (Bakeman & Adamson, 1984 [2]; Feinman, 1982 [12]; Legerstee, Varghese & Van Beek, 2002 [17]). These studies were centered essentially on the attentional character of the developed capacities in the interaction processes. It would be interesting to enlarge this spectre to the investigation of the child's action in order to approach the whole complex of functions of the ostensions produced by a child in triadic interactions.

A large number of studies on intentional communication (Bates & al., 1979 [4] ; Carpenter & al. 1998 [8]; Leung & Rheingold, 1981 [20]; Morissette et al., 1995 [24]; Murphy et Messer, 1977 [28]; Schaffer, 1984 [33]; Striano & Rochat, 2000 [34]; Tomasello, 1995 [36]) could be equally re-investigated in a semiotic perspective. These authors works on the onset of this intentionality of the indicative gesture or gaze of the child (Bates & al., 1979 [4] ; Messinger & Fogel, 1998 [23]; Moro & Rodriguez, under press [27]) as well as on the onset of the comprehension of the other (Behne, Carpenter & Tomasello, 2005 [5]). But if we consider that sharing intentionality consists on sharing meanings, we are confronted to an important lack of works on that sharing of meanings in a semiotic perspective even if authors like Tomasello (Tomasello & Carpenter, 2007 [37]) recognize the importance of sharing intentionality in the social processes of social norms creation. Thus, the accent should be put on the meanings conveyed in the processes of intentional sharing in situations of the child's communicative interaction.

...
An equally important aspect of the study of communication development concerns intersubjectivity. This capacity to consider the other as an intentional social partner with who the child can share her attention and her actions was deeply investigated by Trevarthen (Trevarthen, 1980 [39]; Trevarthen & Hubley, 1978 [40]). In his studies, the object and its characteristics was not primarily given importance despite the fact that its role is essential in constructing intersubjectivity. This aspect opens a potential field for future investigations.

The authors working on child's development and in particular on language development stress out the progresses that a child realizes when accessing symbolic processes. Literature reveals that symbolic gestures are largely conceived as differentiated substitutes in terms of world's translation or of re-presentation of things in the piagetian sense. The socio-historic character evokes that these symbolic gestures convey meanings whose are shared and transmitted in the culture. Unfortunately these works systematically omit to invest the socio-historical characteristic of the symbolic gestures.

The studies presented hereafter synthesize certain aspects of the study of symbolic gestures such as age onset (Acredolo & Goodwyn, 1988 [1]; Bretherton et al., 1981 [7]; Goldin-Meadow & Morford, 1985 [14]; O'Reilly, 1995 [29]; Overton & Jackson, 1973 [30]), the link with the development of the representational thought (Elder & Pederson, 1978 [10]; Fein, 1975 [11]; Inhelder & al., 1972 [16]; Piaget, 1961 [31]; Sugarman-Bell, 1978 [35]; Winner, 1979 [45]), the organization into a hierarchy of the stages of symbolic development according to Piaget's sensori-motor development (Lřzine, 1973 [21]; Ungerer & Sigman, 1984 [41]; Volterra & al., 1979 [42]).

Pointing production retained the attention and interest of numerous researches at the expense of works on ostension production. Nevertheless, these studies present a contribution and could be re-invested in terms of ostension. Thus, the age onset of the pointing or designation gesture (Morissette & al., 1995 [24]), their function such as to set up a link between an interlocutor and an object (Barresi & Moore, 1996 [3]; Woodward & Guajardo, 2002 [46]), to direct other's attention to an object (Desrochers & al., 1995 [9]; Franco & Butterworth, 1996 [13]; Lempers, 1979 [18]; Leung & Rheingold, 1981 [20]; Morissette & al., 1995 [24]) and to share with the interlocutor this attention (Liszkowski, Carpenter & Tomasello, 2007 [22]) are aspects that should be studied in the works on ostension production by a child. We believe that the knowledge of the functions of ostension, namely its function of auto-regulation as well as the meanings that it conveys should be deepened in a semiotic perspective.

It appears as important to signify that one author (the unique according to our review) investigated certain aspects linked to the semiotic production in a direct manner. Braswell (2006) [6] studied the production of pretend play and representational drawing by children in according to the socio-cultural context. In his paper (2006) [6] this author presents an amount of studies on sign transmission to a child, notably on the importance of the context (stressing out the importance of Vygotky's zone of proximal development), the nature of the artefact used in sign transmission (objects, toys) and even the physical place of this transmission. The author brings his interest to productions such as pretend play and representational drawing but the even signs by which the activity is constructed are not invested. We focus particularly on the appropriation conditions of other's signs by the child and the production conditions of child's own signs.

Socio-historic and semiotic approach. Studies on preverbal sign development in children

Following this review of literature, it appears that several aspects in child's sign production development should be reconsidered. The theoretical perspective of the studies that propose a different approach and which would be presented hereafter are registered in the socio-historic conception of the construction of the consciousness and the psyche according to Vygotsky (1934/1977) [44]. In this perspective, the development of higher functions is conceived as a progressive appropriation by the child of the culture conveyed in sign systems during social interaction. Vygotsky examines the role of linguistic signs as activity mediators, this sign mediation allowing at the same time the control of one's own behavioural processes and the transformation of the individual's mental processes.

The studies of Moro & Rodriguez (2005) [26], as I indicated, reconsider the role of signs in the preverbal period and build the basics of a semiotic approach to human development through the signs. The authors spread out vygotksyan conception of semiotic mediation of language sign systems to systems of objects, practices and meanings in the preverbal period of development.

These studies are dedicated to semiotic analysis of the object during the appropriation of its canonical usage by the child aged from 7 to 13 months old in triadic interactions. The signs used by the adult in the interaction space entail the semiotic activity of the child by the production of meanings. In the transmission-appropriation processes of canonical usage of an object, the child progressively attributes to the object its conventional meanings and starts to use it herself according to the social function of the object. In these studies of appropriation of the object's canonical use, the authors observe that at this age (7 to 13 months old), the child starts to interiorize the signs that other persons initially employ to transmit object's meanings but that these productions are still occasional. Thus, they conclude that the child of this age is essentially an interpret of other's signs, with the respective dynamics of appropriation and internalization this interpretation supposes.

Following these pioneer studies on semiotic approach of preverbal development, I propose to study in detail the question of the transmission-appropriation of signs beyond this period of the "child as interpret" of signs in order to deploy it to older children (from 7 to 24 months olds) and study the conditions of the set up of the production of intentional signs by the child. Between the aims of this work some consist on the investigation of the production of signs by the child, determine the genesis of these signs, search for the production conditions, particularly the production of ostension, indicate the age of its onset.

According to Moro & Rodriguez' (under press) [27] description, ostension could be defined as "*a sign that exists only in its contextuality, likely to present a big variety of meanings. Its fundamentally polysemic character implies a big flexibility of its meaning. Thus, its undefined character when sending back potentially to different degrees of pertinence, allows that communication agreement could set up without involving a share of meanings about the world and the objects*".

In my future work it would be equally question to search out for the functions that ostension carries out. This aim is motivated by the theoretical developments of Vygotsky and the specific studies of Moro & Rodriguez on the autoregulative function of the sign. Thus, in *La conscience comme problème de la psychologie du comportement* (1925/1994) [43], Vygostky put on evidence the pivotal character of the sign and the fact that the sign, primarily linguistic

for Vygotsky, is not only turned toward the communication with the other but is turned as well to the communication with the self. This second form of communication is, for Vygotsky, at the base of the constitution of the thought and consciousness as socio-historical processes. In this second acceptation, the sign and ostension in particular, becomes from a mean of external regulation by the other a new mean of internal regulator of one's own action and psychological functioning, taken in charge by the individual itself (Moro, 2000 [25]; Moro & Rodriguez, 2005 [26]; Rodriguez & Palacios, 2007 [32]). The investigation of the functions and the meanings of the signs, ostension as well, would allow not only to seek for intra – and inter-personal dynamics in a developmental perspective but should also allow to propose a classification of the signs reposed on the functions that these signs fill in during child's development.

Some criteria for ostension identification would be presented by video recorded observations as a result of the analysis of our exploratory study on children from 14 to 24 months old.

Conclusion

In this investigative approach, we should stress out two important elements.

The first consists in the fact that the majority of the existing studies on the preverbal development did not invest the multimodal aspect of child's productive activities. A sign do not function alone but in synergy with other signs or actions of the child, they re-interpret each other. The study on ostension production would allow to investigate the multimodal aspect of sign (and ostension) production by the child.

The second aspect is relative to the fact that in the acceptation of the sign such as ostension, it suits to deal with the meaning which means to consider the functions these signs fulfil. In order that a sign could be identified as ostension, the context and the communication situation of its production should be considered but also the response from the other and its pertinence. The set of these significant, meaningful, contextual, functional, and semiotic aspects would allow to determine whether or not an ostension is produced – These are the aspects that we propose ourselves to invest in our works on nonverbal signs.

References

1. Acredolo, L. & Goodwyn, S. (1988). Symbolic gesturing in Normal Infants. *Child Development*, 59, 450–466.
2. Bakeman, R. & Adamson, L. B. (1984). Infant's conventionalized acts : Gestures and words with mothers and peers. *Infant Behavior and Development*, 9, 215–230.
3. Barresi, J. & Moore, C. (1996). Intentional relations and social understanding. *Behavioral and Brain Sciences*, 16, 513–514.
4. Bates, E., Benigni, L., Camaioni, L., Bretherton, I. & Volterra, V. (1979). *The emergence of symbols*. London, New York : Academic Press.
5. Behne, T., Carpenter, M. & Tomasello, M. (2005). One-year-olds comprehend the communicative intentions behind gestures in a hiding game. *Developmental Science* 8(6), 492–499.
6. Braswell, G. S. (2006). Sociocultural Contexts for the Early Development of Semiotic Production. *Psychological Bulletin*, 132(6), 877–894.
7. Bretherton, I., Bates, E., McNew, S., Shore, C., Williamson, C., & Beeghly-Smith, M. (1981). Comprehension and production of symbols in infancy : An experimental study. *Developmental Psychology*, 17, 728–736.

8. Carpenter, M., Nagell, K., & Tomasello, M. (1998). Social cognition, joint attention and communicative competence from 9 to 15 months of age. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 63(4), 1–174.
9. Desrochers, S., Morissette, P., & Ricard, M. (1995). Two perspectives on pointing in infancy. In C. Moore & P. J. Dunham (Eds.), *Joint attention: Its origins and role in development* (pp. 85–101). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
10. Elder, G. & Pederson, D. (1978). Preschool children's use of objects in symbolic play. *Child Development*, 49, 500–504.
11. Fein, G. (1975). A Transformational Analysis of Pretending. *Developmental Psychology*, 11(3), 291–296.
12. Feinman, S. (1982). Social referencing in infancy. *Merrill – Palmer Quarterly*, 28, 445–470.
13. Franco, F., & Butterworth, G. (1996). Pointing and social awareness : Declaring and requesting in the second year. *Journal of Child Language*, 23, 307–336.
14. Goldin-Meadow, S., & Morford, M. (1985). Gesture in early child language: Studies of deaf and hearing children. *Merrill-Palmer Quarterly*, 31, 145–176.
15. Harris, M., Barlow-Brown, F., & Chasin, J. (1995). Early referential understanding. *First Language*, 15, 19–34.
16. Inhelder, B., Lezine, I., Sinclair, H. & Stambak, M. (1972). Les débuts de la fonction symbolique. *Archives de Psychologie*, 41, 187–243.
17. Legerstee, M., Varghese, J., & Van Beek, Y. (2002). Effects of maintaining and redirecting infant attention on the production of referential communication in infants with and without Down syndrome. *Journal of Child Language*, 29, 23–48.
18. Lempers, J.D. (1979). Young children's production and comprehension of nonverbal deictic behaviors. *Journal of General Psychology*, 135, 93–102.
19. Leslie, A. M. (1987). Pretense and representation : the origins of „ theory of mind „. *Psychological Review*, 94, 412–426.
20. Leung, E.H.L., & Rheingold, H.L. (1981). Development of pointing as a social gesture. *Developmental Psychology*, 17, 215–220.
21. Lézine, I. (1973). The transition from sensorimotor to earliest symbolic function in early development. *Research Publications – Association for Research in Nervous and Mental Disease*, 51, 221–232.
22. Liszkowski, U., Carpenter, M., & Tomasello, M. (2007). Reference and attitude in infant pointing. *Journal of Child Language*, 34, 1–20.
23. Messinger, D. S., & Fogel, A. (1998). Give and Take: The Development of Conventional Infant Gestures. *Merrill-Palmer Quarterly*, 44, 566–590.
24. Morissette, P., Ricard, M., & Gouin-Decarie, T. (1995). Joint visual attention and pointing in infancy: a longitudinal study of comprehension. *British Journal of Developmental Psychology*, 13(2), 163–177.
25. Moro, C. (2000). *Vers une approche sémiotique intégrée du développement humain. Habilitation à Diriger des Recherches en Psychologie*. Bordeaux: Université de Bordeaux.
26. Moro, Ch., & Rodriguez, C. (2005). *L'objet et la construction de son usage chez le bébé. Une approche sémiotique du développement préverbal*. Berne : Peter Lang.
27. Moro, C. & Rodriguez, C. (under press). Production of Signs and Meaning-making Process in Triadic Interaction at Prelinguistic Level. A Task for Socio-cultural Analysis. The Case of Ostension. In R. Diriwächter & E. Abbey (Eds.), *Innovating Genesis: The Constructive Mind in action* (pp. xx-xx) InfoAge Publisher.

28. Murphy, C.M., & Messer, D.J. (1977). Mothers, infants and pointing : A study of a gesture. In H.R.Schaffer (Ed.), *Studies on mother-infant interaction* (pp. 325–354), New York : Academic Press.
29. O'Reilly, A. W. (1995). Using representations: Comprehension and production of actions with imagined objects. *Child Development*, 66, 999–1010.
30. Overton, W. F., & Jackson, J. P. (1973). The representation of imagined objects in action sequences: A developmental study. *Child Development*, 44, 309–314.
31. Piaget, J. (1961). *Les mécanismes perceptifs. Modules probabilistes. Analyse générique. Relations avec l'intelligence*. Paris : PUF.
32. Rodriguez, C., & Palacios, P. (2007). Do private gestures have a self-regulatory function? A case study. *Infant Behavior and Development*, 30(2), 180–194.
33. Schaffer, H. R. (1984). *The child's entry into a social world*. London : Academic Press.
34. Striano, T., & Rochat, P. (2000). Emergence of selective social referencing in infancy. *Infancy*, 2, 253–264.
35. Sugarman-Bell, S. (1978). Some organizational aspects of preverbal communication. In I. Markova (Ed.), *The social context of language*. New York : Wiley and Sons.
36. Tomasello, M. (1995). Joint attention as social cognition. In C. Moore & P. J. Dunham (Eds.), *Joint attention: Its origins and role in development* (pp. 103–130). Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum.
37. Tomasello, M., & Carpenter, M. (2007). Shared intentionality. *Developmental Science*, 10(1), 121–125.
38. Tomasello, M., Carpenter, M., & Liszkowski, U. (2007). A new look at infant pointing. *Child Development*, 78, 705–722.
39. Trevarthen, C. (1980). The foundations of intersubjectivity: Development of interpersonal and cooperative understanding of infants. In D. Olson (Ed.), *The social foundations of language and thought: Essays in honor of J. S. Bruner* (pp. 316–342). New York: W. W. Norton.
40. Trevarthen, C., & Hubley, P. (1978). Secondary intersubjectivity: Confidence, confiding and acts of meaning in the first year. In A. Lock (Ed.), *Action gesture and symbol* (pp. 183–229). London: Academic Press.
41. Ungerer, J.A. & Sigman, M. (1984). The Relation of Play and Sensorimotor Behavior to Language in the Second Year. *Child Development*, 55(4), 1448–1455.
42. Volterra, V., Bates, E., Benigni, L., Bretherton, I., & Camaioni, L. (1979). *First words in language and action : A qualitative book*. In E. Bates (Ed.), *The emergence of symbols : cognition and communication in infancy*. New York : Academic Press.
43. Vygotski, L.S. (1925/1994). La conscience comme problème de la psychologie du comportement. *Société Française*, 50, 29–51.
44. Vygotski, L.S. (1934/1997). *Pensée et Langage*. Paris : La Dispute.
45. Winner, E. (1979). New Names For Old Things: The Emergence of Metaphoric Language. *Journal of Child Language*, 6(3), 469–491.
46. Woodward A.L., & Guajardo J.J. (2002). Infants' understanding of the point gesture as an object directed action. *Cognitive Development*, 17, 1061–1084.

СОЦИАЛНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЯТ ТРЕНИНГ – ЕФЕКТИВНА ФОРМА В ОБУЧЕНИЕТО НА СЪВРЕМЕННИТЕ СТУДЕНТИ

СТОЙКО ВАНЧЕВ ИВАНОВ

доцент, д-р, 0886 104019, stoykoivanov@abv.bg

В настоящия труд се представят възможностите и недостатъците на социалнопсихологическия тренинг (СПТ) на студенти като се съпоставят с достойнствата и слабостите на лекциите и семинарните упражнения, за да се оптимизира теоретичната и практическа подготовка на студентите. Идеята е не противопоставянето на тези форми за обучение на студентите, а тяхното балансирано използване в процеса на подготовката на бъдещите специалисти. Направените изводи и обобщения са на базата на многогодишни емпирични проучвания с комплексна методика.

In this article the author reveals the advantages and disadvantages of the social-psychological training of students by comparing the method with the pros and cons of lectures, section exercises and seminars. The aim is to optimize the theoretical and practical preparation of students. The idea is not to oppose those two types of education but to use both with balance in the process of preparation of the future experts. The conclusions of the article are based on empirical surveys based on complex methods, conducted for the interval of a number of years.

Основните задачи на психолозите са три: да установяват нови знания за човешката психика и поведение, да използват тези знания за решаване на практическите проблеми на хората и с не по-малка значимост е да преподават усвоените от тях знания и умения на своите последователи. За постигането на последната задача в последните десетилетия се обособява със статута на самостоятелна научна дисциплина „Методиката на преподаване на психология“. На пръв поглед това твърдение изглежда парадоксално, защото психология се преподава повече от един век в средните и висшите училища. То обаче е вярно понеже по тази проблематика се отпечатват относително рядко статии и учебни помагала, които осветляват само отделни аспекти на тази важна психолого-педагогическа дейност. Всичко това разкрива **актуалността и практико-приложната насоченост** на настоящото съобщение. **Целта** му е да се представят възможностите и недостатъците на социалнопсихологическия тренинг (СПТ) на студенти като се съпоставят с достойнствата и слабостите на лекциите и семинарните упражнения, за да се оптимизира теоретичната и практическа подготовка на студентите в сферата на психологията. Идеята е не противопоставянето на тези форми за обучение на студентите, а тяхното балансирано използване в процеса на подготовката на бъдещите специалисти. За събиране на необходимата информация за постигане на така формулираната цел се използват следните **методи**: анализ на специализираната литература, пряка анонимна анкета, структурирано, контролирано наблюдение, диагностициращ и формиращ експеримент, беседи и дискусии със студенти и експерти по проблеми свързани със изследването, самоотчети

на участниците в СПТ, вторичен анализ на трудовете на други автори, свързани с проблемите на изследването. Този избор от методи има комплексен характер и се обуславя от сложността и многостраността на предмета на изследването.

Контингент и времетраене на изследването: В настоящия труд се правят обобщения на базата на повече от петнадесетгодишен труд на автора в използването на СПТ като форма за обучение на студенти на комуникативни умения в пет висши училища (СУ „Св. Кл. Охридски“, НСА „В. Левски“, Висш ислямски институт, Русенски университет „А. Кънчев“ и Шуменски университет „Еп. К. Преславски“. В него се обсъждат данни получени от над 800 студенти участници в повече от 50 групи, с които автора е провеждал занятия от тренинг тип.

Анализ на получените резултати

Анализът на получените резултати показва, че **основните форми на обучение в българските висши училища са лекциите и семинарните упражнения**. Те са се утвърдили като такива в продължение на десетилетия, защото имат редица достойнства, които не предизвикват никакви съмнения. Вярно е обаче, че те доминират по време на следването на специалистите от обществените и педагогическите дисциплини. Това е една от причините в подготовката на последните да има дефицит от редица практически умения и похвати, които не могат да се преодолеят по време на провежданата практика в края на обучението във висшите училища.

Същността на академичната лекция в българските висши училища се изразява в монологично разкриване от преподавателите на цялостно и систематизирано познание относно основните въпроси по дадена тема. Основните белези, които са характерни за добрата лекция са: проблемност, актуалност, практическа значимост, емоционалност, новост и разбираемост на представяния учебен материал. Тя се отличава още и с относително голямата си продължителност. Чрез нея у студентите се формира теоретичната основа на всяка наука, изясняват се нейните методологични основи, анализират се различни идеи относно нейния предмет, история и пр. Благодарение на лекцията у бъдещите специалисти се създава първоначален интерес към изучаваната проблематика. „Основните задачи на академичната лекция са: да осигурява първоначално запознаване с новите знания; да формира познавателни интереси; да насочва самостоятелната познавателна дейност на студентите. Към лекцията могат да се предявят много и различни изисквания, сред които най-голямо внимание заслужават тези: за научност; за достъпност; за приложност; за проява на академично красноречие от лектора. Като специалист в науката, по която „чете лекции“, академичният лектор може да разгърне широки мисловни полета пред своите студенти, да разсъждава на глас, да сравнява и да анализира, да споделя свои открития или затруднения, да търси предизвикателства в научния диалог със студентите“ (Я. Тоцева 2003, с.161). **Достойнствата** на лекционното преподаване според изследваните студенти са: системното, последователно, дозирано, структурирано и разбираемо представяне на съдържанието на учебния материал. Те разкриват и някои **слабости** на тази форма на обучение като: скучно, сухо, монотонно представяне на преподавания материал най-често чрез четенето на написан текст без елементи на атрактивност, емоционалност и занимателност; поради монологичния характер на лекцията и нейното ограничаване във времето, не се създават или рядко се създават възможности за дискусии и свободно изразяване на мнение от страна на студентите; представяния лекционен материал вече е публикуван на страниците на специализирания печат и по време

на учебните занятия просто се диктува без никаква промяна; липса на пряка връзка между излаганите знания и изискванията на бъдещата професионална дейност на обучаващите специалисти; наличие в лекциите на обемиста, а понякога излишна информация; лекционното преподаване предоставя на студентите в „завършено“ познание, което не ги провокира да проявяват самостоятелна активност по време на обучението.

Семинарните упражнения са другата основна форма на обучение, която доминира в съвременното обучение във висшите училища у нас. По време на провеждането им чрез четене от студентите на доклади, коментирани на реферати, анализирани на първоизточници, решаване на казуси, представяне на резултати от извършена самостоятелна работа, обсъждане на определени или типични случаи разширяват своите познания и придобиват определени практически умения. Чрез участието си в упражненията студентите разширяват, задълбочават и конкретизират познанията си получени по време на лекциите и от използването на специализирани книжни и електронни източници. Така те се подготвят специално по определени теми и придобиват някои специализирани умения. Проблематиката на семинарните упражнения обаче е ограничена в рамките на определената учебна дисциплина и в най-добрите случаи е свързана с учебния материал от някои сродни науки т.е. и техните възможности за поставяне на по-силен акцент върху усвояването на конкретни практически умения от студентите са относително недостатъчни.

По-големи в това отношение са възможностите на СПТ. В последните години той се използва все повече в учебната работа във висшите училища (С.Иванов 2002, 2003, 2004) и е израз на трайната тенденция в съвременното висше образование в България да се търсят нови форми и методи на работа със студентите. Социалнопсихологическият тренинг е *своеобразна подготовка* за реалния живот, „инструмент“ и начин за въздействие, който благоприятства за оптимална психосоциална адаптация на личността. СПТ допринася за себеопознаването и пълноценното и развитие, за усвояването от нея на комуникативни знания и умения чрез емоционално преживяване на ситуацията по време на занятията. СПТ спомага за изграждане на навики и способности за анализиране на проявите на човешката психика, за подобряване на междуличностните отношения между участниците в групите и корекция на техните ценностни ориентации, за понижаване и преодоляване на въздействията от различни житейски трудности. СПТ е *форма* за обучение, чиято организация съдържа най-разнообразни методи и похвати, които се прилагат поетапно в определена последователност във времето в зависимост от целта на провеждането му и стадия на развитие на междуличностните отношения в групата. Това е специална групова работа, която се подчинява на определени правила и принципи, спомага за изграждането на определени комуникативни умения на участниците и преодоляването от тях на определени проблеми. В нея се използват взаимодействията в групата, за да се подпомогне себerealизирането на нейните членове и при необходимост да се извърши промяна на поведенческите им реакции и начина на тяхното мислене. СПТ дава възможност на участниците в него да получат обратна връзка за личностните си особености чрез мнението на останалите членове или наблюдаването на видеоматериали, да съвършенстват начините за нейното приемане и предаване.

СПТ благодарение на ценността си като форма за обучението на студентите и поради очевидното им желание да имат повече занятия с практическа насоченост се утвърждава като общопризната университетска психолого-педагогическа дисциплина. Теоретичното и приложното му развитие обаче се извършва толкова стремително и интензивно, че е почти невъзможно да се обобщи и отрази всичко относно неговата цен-

ност. Все пак в резултат на проведеното теоретично и емпирично изследване се налагат следните изводи и препоръки:

СПТ е много практична и ефективна форма за обучение на студенти на комуникативни умения. Чрез него се осигурява взаимовръзката между теоретичните знания и тяхното практическо използване, чрез изграждането и усъвършенстването на конкретни комуникативни умения. Той запълва дефицита в практическата подготовка на студентите по време на тяхното следване и активизира студентите за усвояване на изучавания материал чрез неговото емоционално преживяване. Защото учебното съдържание се представя на ясен, разбираем и прост език, който е свързан с човешкото всекидневие. Използването на трудноразбираема и наукообразна терминология по време на занятията, в които се използва СПТ (често срещана слабост по време на традиционното преподаване във ВУЗ) е просто невъзможно. И още нещо, студентите понякога обменят помежду си много важна информация, която се приема дори с повече доверие и разбиране от знанията получавани от самите преподаватели. Така по един естествен начин той се превръща във взаимообучителен метод.

- СПТ разширява, систематизира, конкретизира и затвърждава изучаваното учебно съдържание по време на лекциите като дава възможност на студентите да го приложат веднага на практика. Същевременно благодарение на СПТ те обогатят своите комуникативни умения и навици. Това разширява възможностите им да осъзнаят границата между доверителната и формалната, речевата и неречевата, процесуалната и съдържателната, функционалната и дисфункционалната комуникация между хората. Придобитият комуникативен опит в учебния процес безпроблемно може да се използва и прилага във всекидневието на студентите и най-вече в бъдещата им професионална реализация.
- СПТ на студенти на комуникативни умения се отличава с практичност, ефективност и емоционалност. В съвремените университети има големи възможности и перспективи за неговото прилагане. Положителните му страни обаче не бива да се абсолютизират и универсализират, защото нейното използване зависи от множество фактори (пол, възраст, мотивация, количество на участниците, квалификация на водещите, времетраене на занятията, техническо обезпечаване и др.) несъобразяването, с които може да попречи на постигането на желаните резултати. Прилагането му трябва да бъде разумно и обмислено като се отчитат някои негови недостатъци.
- СПТ осигурява взаимовръзка между изучаваната теория и предстоящата практика на бъдещите специалисти като научната информация се трансформира в субективна чрез съотнасянето и с натрупания им опит от всекидневието. Студентите обогатяват и затвърждават понятийния си апарат по психология като по време на занятията непрекъснато обменят и анализират психологическа информация. Това им помага да изразяват своите преживявания, цели, подбуди и очаквания като използват грамотно терминологията на психологията и педагогиката.
- Благодарение на интензивното междуличностно общуване и силния акцент върху обратната връзка по време на СПТ се повишават способностите на студентите да се себеопознават и да се самопредставят в благоприятна светлина. Увеличава се тяхната сензитивност и рефлексивност като се извършва спонтанен трансфер на комуникативен и социален опит. Това спомага за самостоятелното изработване на уникални, практически правила за междуличностно взаимодействие и обобщаване на събраната психологическа информация. А от теорията е известно и е потвърдено в практиката, че всеки индивид цени най-много изводите и поведенческите си реакции, които е придобил благодарение на преживяния собствен опит и лични търсения. Именно те се превръщат в убеждения и модели за комуникативно поведение.

Създадената в групата атмосфера допринася студентите да се чувстват по-уверено, да проявяват по-голяма инициативност и непринуденост т.е. като резултат от участието в СПТ се постига се ефект на личностно развитие и растеж.

- СПТ предоставя възможност на студентите взаимно да се опознаят повече в неформален план. Споделянето в групата на мнения, преживявания и проблеми предизвиква нарастване на доверието помежду им, което обуславя създаването на по-близък контакт между тях. Натрупания групов опит между студентите изгражда помежду им система на психична безопасност, поддръжка и чувство за по-голяма самоувереност и удовлетвореност. Те започват да изпитват в по-голяма степен симпати един към друг и се повишава груповата им сплотеност. Това формира у тях чувството за „Ние“ и им помага да работят в екип. Чуждите позиции стават по-разбираеми и се увеличава готовността им за промяна и търсене на алтернативни решения на проблемите.
- СПТ създава възможности на студентите за творческа изява като експериментират или да коригират определени модели на поведение и общуване смятани от тях за успешни или неуспешни. В условията на съвместната работа студентите усвояват определени комуникативни навици и умения (наблюдателност, асертивност, креативност, активно слушане, конфронтиране и др.), които могат да моделират, практикуват и усъвършенстват. Повишава се тяхната инициативност в намирането и отстояването на оригинални подходи в условията на публичност и работа в екип.
- СПТ има психотерапевтичен ефект, защото много от психичните проблеми на хората са породени от причини свързани с междуличностното общуване. Той предоставя възможности за прояви на катарзис и личностно пречистване на студентите, защото те имат възможност публично да обменят мисли, чувства, безпокойства и действия помежду си. Сравнявайки ги със собствените такива, те разбират, че всеки има свои лични проблеми, които не могат да се решат в изолация от другите хора. Така студентите по време на занятията в условията на благоприятно социално обкръжение отреагират на оформили се вече у тях психични травми. В процеса на груповата работа студентите не само получават помощ от своите колеги, но също им предоставят такава. Всичко това им повишава самочувствието и спомага за изграждането у тях на позитивна „Аз“-концепция, която се подкрепя от останалите членове на групата.
- Благодарение на СПТ преподавателите получават обективна информация за потребностите, интересите, комуникативните умения, особеностите на взаимоотношенията, количеството и качеството на усвоените знания на студентите.
- СПТ на студенти с подходяща програма да се включи в учебните планове на всички университетски специалности, подготвящи специалисти за професиите от типа „човек-човек“ още от първи курс. След това през всяка учебна година студентите да имат възможност да повишават квалификацията си чрез обучение от тренингов тип с насоченост съобразена с техните специалности. Така те ще получат възможност за постоянна практическа подготовка и професионално израстване.
- СПТ да се възлага на квалифицирани и опитни преподаватели, които на практика са доказали уменията си да го прилагат като форма за обучение на студенти. Те трябва да направляват силата на влиянието на групата за доброто на всички нейни участници и тогава СПТ като форма за обучение ще разкрие своя дидактичен потенциал и несъмнено ще подобри нивото на обучение в съвременното висше образование. Защото не е далече бъдещето, когато СПТ като форма за обучение на студенти ще се превърне в стратегическо направление за обучение на последните.
- Да се отдели специално внимание за подготовката на програми за СПТ в зависимост специфичните изисквания на специалностите, за които се подготвят студентите.

Отчитайки, силното влияние на СПТ на студенти върху участниците в тях и съществените им предимства техните водещи трябва да проявяват голям такт и деликатност при използването му, защото това влияние върху отделни студенти може да се окаже и с негативно въздействие. СПТ като форма на обучение на студенти не може да се прилага винаги с успех и има известни ограничения. Той се отличава с определени слабости, които не бива да се прикриват. Те са:

- СПТ не може да замени в никакъв случай информацията, която студентите получават чрез слушането на лекции, целенасоченото общуване с преподавателите и самоподготовката им чрез специализираната литература. Защото студентите само по този начин могат да получат системни научни знания, които да им послужат за база за участието им в СПТ като форма за обучение във ВУЗ и най-вече за истинската им професионална реализация. Този извод се налага, понеже под въздействието на силните емоционални преживявания чрез обмена на личен опит при подготовката на студентите се губи до голяма степен нейната научна обусловеност и теоретична обоснованост. Защото по принцип, при провеждането на занятията чрез СПТ доминира емпириката над научната информация, като последната в някаква степен се подценява.
- В процеса на СПТ понякога се надценява значението на стихийно натрупания житейски опит, на всекидневната информация и на интуитивните хрумвания на студентите. Те без съмнение са много ценни за учебния им процес, но все пак имат относително ограничен дидактически ефект и изпълняват второстепенна роля в процеса на тяхното обучение.
- В групите за СПТ на студенти понякога се проявява склонност към уравниловка на ценностите, еднообразие на мисленето, спазването на определени негласни правила, които не са известни на всички и проявата на други някои особености, които намалят дидактическия ефект на груповата. Това е и предпоставка да се прояви враждебност към някои техни членове, които не са съгласни за нещо с болшинството от участниците в групите или с техните лидери.
- Някои студенти имат специфични индивидуални особености и минал опит, което ги прави неподходящи да участват в СПТ като форма за обучение. Поради това, че групите се формират по административен път те могат да окажат негативно въздействие върху съвместната работа на своите колеги или на собственото си личностно развитие. Други могат да станат прекалено уязвими в процеса на груповата работа и да преживеят силен дискомфорт от конфронтацията им с други участници в групата.
- При използването на СПТ на студенти, участниците в групата понякога се „фокусират“ само върху протичащите междуличностни процеси и контакти, като по този начин губят много време, което е необходимо за обучение.
- Някои студенти трудно се доверяват или изобщо не се доверяват на своите колеги от групата и поради това не разкриват напълно своите преживявания, ценности и мисли, което в някаква степен затруднява провеждането на СПТ на студенти.

Литература

1. Иванов, С., Педагогически възможности и проблеми на социалнопсихологическия тренинг като форма за обучение на студенти. Сп. Педагогика. 20002, №9.
2. Иванов, С., Условия и фактори за провеждане на социалнопсихологически тренинг като форма за обучение на студенти от специалност Слухово-речева рехабилитация. Сп. Специална педагогика. 2002, №4.

3. Иванов, С., Професионално-личностна характеристика на водещия на социалнопсихологическия тренинг като форма за обучение на студенти и основни акценти в работата му. Сп. Специална педагогика. 2003, №3.
4. Иванов, С., Особености и разновидности на конфликтите при провеждане на социалнопсихологически тренинг като форма за обучение на студенти. Сп. Педагогика 2004, №2
5. Иванов, С., Възможности на социалнопсихологическия тренинг за подобряване на комуникативната компетентност на студентите. Сп. Педагогика 2004, №7
6. Иванов, С., Социалнопсихологически тренинг на студенти. Шумен 2004.
7. Тоцева, Я., Отношението на студентите към методите и формите на обучение във висшето училище. В сб.: Научни трудове (Педагогически колеж, Добрич т. III А) Шумен 2003.

СКРИНИНГОВА ОЦЕНКА НА ГОТОВНОСТ ЗА ОБУЧЕНИЕ И ПРОБЛЕМИ НА РАЗВИТИЕТО ПРЕДИ ПОСТЪПВАНЕ В УЧИЛИЩЕ – ПРОГНОСТИЧНА ВАЛИДНОСТ В КРАЯ НА ПЪРВИ КЛАС

ПЛАМЕН ПЕТРОВ КАЛЧЕВ*, НЕВЕНА ДАРМОНЕВА**

*професор, д.пс.н., СУ „Св. Климент Охридски“, 93 08 240, ppkalchev@yahoo.com

**психолог в НСОУ „София“, 0888 23 24 68, nevena_darmoneva@abv.bg

Предмет на анализ са две основни и една допълнителна изследователска задача: (а) дали скрининговата оценка на проблеми на развитието повишава прогностичните възможности на теста за готовност за училищно обучение по отношение на учебните постижения в края на 1. клас; (б) дали готовността за обучение подобрява прогностичната валидност на оценката на проблеми в развитието (преди постъпване на училище) по отношение на проблеми на развитието в края на 1. клас; (в) дали включването на допълнителна скала за оценка на хиперактивност с дефицит на внимание (преди постъпване на училище) подобрява възможностите на прогнозиране на проблеми на развитието в края на 1. клас? Изследването е от лонгитюден тип, като на първия етап (преди постъпване на училище) се оценяват: готовност за обучение (Калчев, 2005), проблеми на развитието (Goodman, 1997), хиперактивност с дефицит на внимание (DuPaul et al., 1998) и предизвикателно, неподчиняващо се поведение (Barkley, 1997) (последните три скали – във версията за родителя). На втория етап – след края на първата учебна година, се оценяват: равнището на учебни постижения (чрез експертни оценки от учителя) и проблеми на развитието (Goodman, 1997) – версия за учителя. Заедно с проверката на хипотезите, по-детайлно се обсъждат възможностите на използваните инструменти за прогнозиране на хиперактивност с дефицит на внимание – проблем, който предизвиква основателните безпокойства у учители и родители.

The paper discusses two main and an additional research questions: (1) Does the emotional and behavioral problems prior entering school affect academic achievements in the end of the first school year; (2) Does school readiness affect child's emotional and behavioral problems in the end of the first school year?, and (3) Does the additional ADHD + ODD scale improve the prediction of emotional and behavior problems before entering school? The samples includes 59 children (with complete data on all variables), who are assessed: (a) prior they enter school by School Readiness Test (Kalchev, 2005), The Strengths and Difficulties Questionnaire, Parent (SDQ, Goodman, 1997) and the ADHD Rating Scale-IV, parent (DuPaul et al., 1998) plus eight ODD items, parent (Barkley, 1997) and (b) in the end of first school year by The Strengths and Difficulties Questionnaire, teacher (SDQ, Goodman, 1997) – two independent teacher ratings, and by two teacher ratings of academic achievement. Along with the research questions, the problem of predicting the attention deficit and hyperactivity/impulsivity is discussed.

Постановка на проблема

Оценката на готовността за училищно обучение е актуална практическа задача, на чието решаване у нас са посветени немалък брой изследвания. Ранната идентификация на децата „в риск“ за развитие на проблеми в обучението е предпоставка за своевременна интервенция и помощ за преодоляване на затрудненията в адаптацията към училищната система. Получените резултати обаче не трябва да се използват за „етикетиране“ на детето като „незряло“, „неготово“ или да служат като основание за подбор или отлагане на постъпването в училище. Целта е набеязаните „дефицити“ и потенциални „слаби места“ да станат предмет на задълбочено индивидуално проучване. В по-широк план подобен тип диагностика преди постъпване в училище може да се разглежда и като част от постоянен процес на оценяване, чрез който данните за „индивидуалния профил“ на детето са предпоставка за по-ефективно обучение.

У нас диагностични изследвания преди постъпване в първи клас се провеждат във все по-голям брой училища, но по правило се ограничават до когнитивните аспекти на готовността за обучение, без да се оценяват личностни параметри. Подобна практика едва ли е оправдана, ако се има предвид, че емоционалните и поведенческите проблеми на развитието също влияят върху процесите на учене и в частност потенциално възпрепятстват адаптацията към изискванията на училищната система. Предмет на анализ в настоящия доклад е съвместната оценка на готовността за обучение (когнитивни аспекти) и на поведенчески и емоционални проблеми преди постъпване в първи клас, като целта е да се оценят ефектите след първата година на обучение. В тази връзка се формулират и три изследователски задачи:

- (1) Дали скрининговата оценка на емоционални и поведенчески проблеми повишава прогностичните възможности по отношение на учебните постижения в края на 1. клас.
- (2) Дали готовността за обучение подобрява „предсказването“ на емоционални и поведенчески проблеми в развитието в края на 1. клас.
- (3) Дали включването на допълнителни скали за оценка на поведенчески проблеми подобрява възможностите на скрининговите методи за оценка.

Метод

Инструментарииум. Данните са получени с помощта на няколко инструмента:

- (а) метод за оценка на *готовността за обучение в училище*, включващ батерия от пет теста: *Начални езикови умения*, *Начални математически умения*, *Кодиране*, *Зрително-моторна интеграция* и *Зрителна дискриминация* (за конструирането и психометричните данни на инструмента вж. Калчев, 2005);
- (б) въпросник на Р. Гудман за трудности/проблеми на развитието (*The Strengths and Difficulties Questionnaire [SDQ]*, Goodman, 1997). SDQ е кратък скринингов метод, прилаган под формата на рейтингова скала (попълвана от родителите и учителя за деца на 3–16 години) или като самоописание (11–16 години). Основната част се състои от 25 айтема и включва четири свързани с проблеми скали от по 5 айтема: *Емоционални проблеми*, *Проблеми на поведението (conduct problems)*, *Хиперактивност/невнимание* и *Проблеми в отношенията с връстниците*, както и една „адаптивна“ скала: *Просоциално поведение*. Сумата от скалите за проблеми формира общ показател за трудности (проблеми). Отговорите се дават с помощта на 3-степенен формат за съгласие, като целият въпросник се попълва средно за 5 минути. Освен основната си част инструментът съдържа и две допълнения: (а) за хроничност на проблемите и влиянието им върху всекидневие, степента на преживяван дистрес, увреждане на взаимоотношенията и др.; (б) за проследяване на ефекта от предприета интервенция.

SDQ е преведен на повече от 50 езика (вж. www.sdqinfo.com), бързо придобива популярност и е широко използван в различни култури, включително и върху клинични извадки (вж. обзори от приложението му в Obel et al., 2004; Woerner et al., 2004)¹.

- (в) рейтингова скала за оценка на *дефицит на внимание и хиперактивност (ADHD Rating Scale-IV, DuPaul et al., 1998)*. Скалата се състои от 18 твърдения формулирани чрез директен „превод“ на диагностичните симптоми на разстройството от DSM-IV (1994) – по девет за двете основни дименсии (дефицит на внимание и хиперактивност/импулсивност). Към скалата бяха прибавени и осем айтема за оценка на разстройството, свързано с неподчинение и предизвикателно поведение (opositional defiant disorder [ODD]), взаймствани от Р. Баркли (Barley, 1999). На всички въпроси се отговаря с помощта на 4-степенна честотна скала за поведението на детето през последните 6 месеца (*Никога или Рядко, Понякога, Често, Много често*)².

Допълнително бяха оценени *учебните постижения* в края на първи клас. Тъй като при бележките в училище по правило се проявява тенденция за завишаване на резултатите, за целта бяха използвани рейтингови оценки от учителите по три показателя: „Лекота в усвояване на учебния материал“, „Равнище на усвояване“ и „Старание, внимание“ по двата основни предмета – роден език и математика. Факторният анализ обосновава формиране на общ показател (вж. по-подробно Калчев, 2005, сс. 97–109). Рейтинговите оценки по роден език и математика са независими, т.е. получени от двама учители, преподаващи дадените предмети в рамките на първи клас.

Изследвани лица. Изследването обхваща общо 101 деца от първи клас, но пълни данни по всички променливи са налице за 59 ученици, тъй като част от децата, явили се теста за готовност, впоследствие не са били записани, малък брой са били преместени в друго училище или поради факта, че част от родителите не са попълнили рейтинговите преди началото на учебната година (вж. по-долу *Процедура*).

Процедура. Изследването е от лонгитюден тип, със събиране на емпиричния материал на два етапа: (а) преди началото на учебната година децата минават през теста за готовност и родителите попълват (при записването на детето) двата рейтингови инструмента (SDQ и ADHD Rating Scale-IV + ODD). След края на учебната година всяко дете получава до две независими оценки за равнището на учебни постижения (по три показателя) – по роден език и математика, като двамата учители попълват и рейтинговата версия на SDQ³.

Резултати и обсъждане

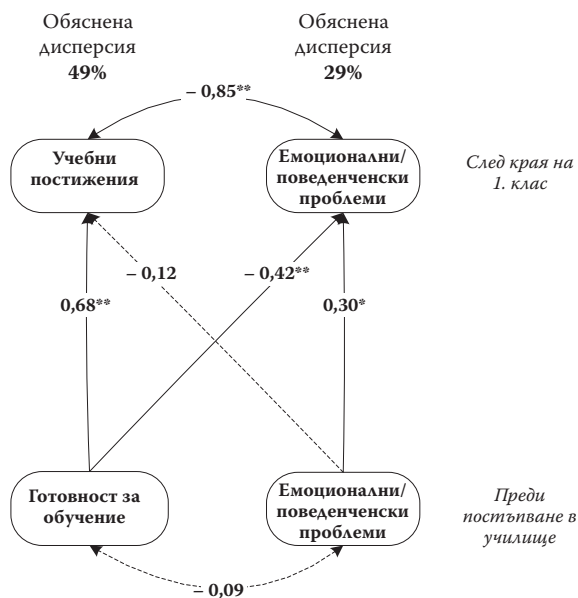
1. Структурен модел за ефектите на готовността за обучение в училище и проблеми на развитието (преди постъпване в училище) върху учебните постижения и поведенчески и емоционални проблеми в края на първи клас. Данните бяха анализи-

¹ Заедно с оригиналната версия от Р. Гудман е получен и първоначален български вариант, който след два независими превода на английската версия (от К. Ханчева и П. Калчев) и съгласуване на направените корекции, е върнат на автора. Следнякои допълнителни редакционни промени, направени във Великобритания, българската версия е публикувана в Интернет (www.sdqinfo.com). Тъй като в настоящото изследване е използван направеният у нас превод (Ханчева и Калчев), версията е много близка, но не и напълно идентична с официалната (www.sdqinfo.com).

² Преводът на айтемите е направен от К. Ханчева и П. Калчев – две независими версии, като формулировките са дискутирани впоследствие до постигане на консенсус.

³ Практиката в изследваното училище – НСОУ „София“, е двата основни предмета да се преподават от различни учители.

рани с помощта на LISREL 8.72 (Joereskog et al., 2001) на равнище латентни променливи. На латентно равнище **готовността за обучение** се оценява чрез 5 емпирични показателя (наблюдавани променливи): *Начални езикови умения, Начални математически умения, Зрително-моторна интеграция, Зрителна диференциация и Кодиране*; **емоционални и поведенчески проблеми** (преди училище) – чрез два показателя: сумарния бал по SDQ и ADHD + ODD (родители); **равнище на учебни постижения** – чрез два показателя: резултати по роден език и математика и **емоционални и поведенчески проблеми** (след края на първи клас) – чрез два показателя: независимите учителски оценки по SDQ. В модела, в съответствие с лонгитюдния план на изследването, готовност за обучение и емоционални и поведенчески проблеми (преди училище) са дефинирани като независими (екзогенни) променливи, а равнище на учебни постижения и емоционални и поведенчески проблеми (в края на първи клас) – съответно като зависими (ендогенни) променливи. Данните за структурния модел (стандартизирано решение) са представени на диаграма 1)⁴.

Забележка: - - - $p < 0,10$; * $p < 0,01$; ** $p < 0,01$.

Диаграма 1.

Структурен модел на ефектите на готовност за обучение и емоционални/поведенчески проблеми на развитието (преди постъпване в училище) върху учебни постижения и емоционални/поведенчески проблеми (в края на първи клас). Стандартизирано решение ($N=59$).

⁴ На базата на модификационните индекси беше направена допълнителна корекция – освобождаване на ковариацията на необяснената дисперсия на зависимите променливи – корелация в стандартизираното решение: $-0,51$; $p < 0,01$ (посочената на диаграма 1 стойност от $-0,85$ отразява корелацията между факторите на латентно равнище). В термините на структурното моделиране това означава, че двете независими променливи – готовност за обучение и проблеми на развитието (преди първи клас) не могат да обяснят изцяло връзката между зависимите променливи – учебните постижения и проблемите на развитието (в края на първи клас). Подобен резултат не противоречи на представите за съдържанието на оценяваните конструкти.

Оценката на степента на съответствие на модела с емпиричната матрица свидетелства за индекси в интервала на приемливите стойности ($\chi^2_{(38)}=51,84$; REMSA=0,079; SRMR=0,067; CFI=0,95; NNFI=0,92). Същевременно трябва да се посочи, че малкият обем на извадката прави нестабилна оценката на параметрите и съответно – условни изводите от изследването. С посочената уговорка, получените данни показват, че готовността за обучение „предсказва“ както равнището на учебни постижения, така и емоционални/поведенчески проблеми в края на първи клас, с по-силен ефект в първия случай. За сравнение влиянието на емоционални/поведенчески проблеми (преди постъпване в училище) е по-слабо, но значимо върху емоционални/поведенчески проблеми след една година обучение, но незначимо – по отношение на учебните постижения. Общо заложените в модела независими променливи обясняват почти половината от дисперсията на учебните постижения (49%) и по-слабо – емоционалните и поведенческите проблеми (29%), като и в двата случая готовността за обучение е по-важният детерминиращ фактор.

Прави впечатление също така, че въпреки тенденцията за негативна връзка, готовността за обучение не корелира значимо с емоционални/поведенчески проблеми преди постъпване в училище, т.е. оценяваните личностни характеристики не са повлияли съществено върху резултатите от теста за оценка на когнитивните аспекти на готовността. За сравнение, в края на учебната година е налице много силна отрицателна връзка (на латентно равнище: $-0,85$) между учебните постижения и емоционалните/поведенческите проблеми. В тази връзка може да се допусне, че:

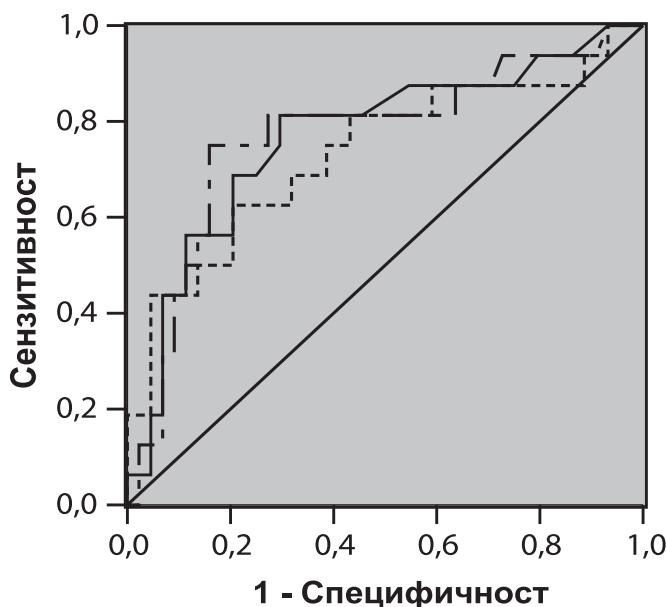
- (а) задачите от теста за готовност „не моделират“ в достатъчна степен реалните процеси на учене, изискващи и друг тип дейности и взаимоотношения (в частност в по-голяма степен преднамерена регулация на поведението, следване на инструкции, управление на вниманието, когнитивните процеси и т.н.), които не се оценяват от теста. Съответно възможно е резултатите в тестовата ситуация да „подценяват“ потенциалните негативни ефекти на емоционалните и поведенческите проблеми върху процесите на учене в класната стая. Подобно предположение обаче не се съгласува с незначимата връзка *Емоционални/поведенчески проблеми* (преди постъпване в училище) → *Учебни постижения* (в края на първи клас) – вж. диаграма 1;
- (б) както е добре известно, с постъпване в училище социалният натиск и очакванията към детето (от родители, учители) са съсредоточени в една тясна област на постижения – ученето, от резултатите в която зависят социалната позиция и благополучието не само в училище, но в семейството. От тази гледна точка неуспехите в ученето потенциално провокират фрустрация, напрежение, тревожност, гневни изблици, т.е. могат да подхранват емоционални и поведенчески проблеми. Подобно предположение би могло да обясни и ефекта *Готовност за обучение* → *Емоционални/поведенчески проблеми* (след първата учебна година) (вж. диаграма 1), чрез *опосредстващата* роля на учебните постижения: *Готовност за обучение* → *Учебни постижения* → *Емоционални/поведенчески проблеми* (в края на първата учебна година);
- (в) корелацията между учебните постижения и проблемите в развитието (след първи клас) по дефиниция е завишена, тъй като и двата типа оценки се дават от учителя (за разлика от изходните данни, преди първи клас, които са независими). Съответно „ефектът на ореола“ води до надценяване на силата на връзката;
- (г) възможно е в оценките на родителите за наличието на емоционални/поведенчески проблеми (преди първи клас) да се проявява тенденция за защитно отговаряне (отричане), която да повлияе върху отсъствието на връзки между родителските оценки и когнитивните аспекти на готовността.

Освен посочените, възможни са разбира се и други интерпретации, но проверката изисква данни върху по-голяма, независима извадка. На този етап изводите имат само ориентировъчен характер и са основание не за потвърждаване, а по-скоро за формулиране на хипотези.

2. „Предсказване“ на проблеми на поведението в края на първи клас. В рамките на индивидуалното изследване данните за психометричните характеристики на даден тест (надеждност и валидност) не са достатъчни за оценката на неговите качества. Необходима е информация доколко полезен е инструментът за определяне на принадлежността на индивида към дадена група (например „с/с без разстройство“, „с/с без проблеми в обучението“ и др.) При наличие на категориална оценка, основана на външен, независим критерий, резултатите от теста могат да доведат до две верни и две неверни заключения относно принадлежността на индивида към дадена група, като се различават четири параметъра за оценка на скрининговия метод: *сензитивност, специфичност, позитивна и негативна прогностична стойност*. ROC-кривата (*receiver operating characteristic curve*) е друг показател за качеството на скрининговия инструмент, даващ информация за съотношението между сензитивността и специфичността в целия диапазон на възможни стойности, използван за обобщена количествена оценка за възможностите на метода – чрез площта под ROC-кривата (вж. по-подробно Калчев, 2005).

Изложението по-долу ще се ограничи с възможностите на използваните инструменти преди постъпване в училище, „да предсказват“ дефицит на внимание и хиперактивност след първи клас (на база учителски оценки) – актуален за практиката проблем, предизвикващ основателно безпокойство у родители и учители. Категориалната оценка се основава на резултатите от скалата *Хиперактивност/невнимание* (от SDQ), която включва 5 балансирани като формулировка 5 айтема. Според Р. Гудман, ориентировъчно суровият бал в интервала 0–5 се определя „нормален“, 6 – като „граничен“, ≥ 7 – като „анормален“ (означенията са дадени в кавички, поради условията си характер). За да се повиши надеждността на данните, независимите оценки от двамата учители бяха осреднени, като разпределението на децата (общ брой пълни протоколи $N=77$) в трите групи е съответно: с „нормален“ бал–67,5%; с „граничен“–7,8% и „абнормален“–24,7% (делът на последната група е относително голям, като е твърде вероятно учителите да надценяват проблема). На следващия етап бяха проверени възможностите на използваните на началния етап инструменти, да идентифицират „проблемната“ група (с бал ≥ 7). На базата на единичните корелации и множествен регресионен анализ последователно бяха съпоставени данните за родителските оценки и теста за готовност. За целите на сравнителния анализ диаграма 2 представя ROC-кривите при три варианта за формиране на показателя: (а) **Показател 1:** *Начални езикови умения + Проблеми на поведението* (CD от SDQ); (б) **Показател 2:** *Начални езикови умения + Проблеми на поведението* (CD от SDQ) + *Предизвикателно поведение* (ODD от ADHD Rating Scale-IV); (в) **Показател 3:** *Начални езикови умения + Проблеми на поведението* (CD от SDQ) + *Хиперактивност/невнимание* (от SDQ) + *Предизвикателно поведение* (ODD от ADHD Rating Scale-IV) + *Дефицит на внимание/хиперактивност* (от ADHD Rating Scale-IV)⁵.

⁵ Заедно с оригиналната версия от Р. Гудман е получен и първоначален български вариант, който след два независими превода на английската версия (от К. Ханчева и П. Калчев) и съгласуване на направените корекции, е върнат на автора. След някои допълнителни редакционни промени, направени във Великобритания, българската версия е публикувана в Интернет (www.sdqinfo.com). Тъй като в настоящото изследване е използван направеният у нас превод (Ханчева и Калчев), версията е много близка, но не и напълно идентична с официалната (www.sdqinfo.com).

Забележки:

- ROC-крива на Показател 1 (площ под ROC-кривата 0,766) ;
- - - ROC-крива на Показател 2 (площ под ROC-кривата 0,768);
- ROC-крива на Показател 3 (площ под ROC-кривата 0,733).

Диаграма 2.

ROC-криви на три варианта на формиране на скрининговия показател за предсказване на хиперактивност/невнимание в края на първи клас.

В резюмиран вид тези резултати показват, че включването на допълнителни скали не подобрява прогностичните възможности на метода (оценени чрез площта по ROC-кривата). Съответно при използването на *Показател 1* (Начални езикови умения + Проблеми на поведението [от SDQ]) оптималното съотношение между сензитивност и специфичност е при стойности от 0,813 и 0,705 (с позитивна и негативна предсказваща сила от 0,464 и 0,901). От тази гледна точка показателят (преди постъпване на училище) „улавя“ 81,3% от децата, определени от учителските оценки като невнимателни/хиперактивни в края на годината, а вероятността, ако детето е преминало критичната точка, наистина да бъде в този статус е 46,4%. Подобни резултати (както и площта под ROC-кривите – вж. диаграма 2) могат да се определят само отчасти като задоволителни, тъй като специфичността на метода е относително ниска. Прави впечатление също така, че включването на родителските оценки за невнимание/хиперактивност и предизвикателно поведение (от ADHD Rating Scale-IV) не подобрява прогностичните възможности, т.е. допълнителната информация не се е оказала полезна за „предсказване“ на статуса след една година обучение в училище. Подобни изводи очевидно се нуждаят от валидизиране върху по-голяма, независима извадка, но допълнителен анализ е необходим и на валидността на родителските оценки, в частност доколко родителите са склонни да заявяват наличието на емоционални и поведенчески проблеми у децата си при подобен род проучвания.

Литература

1. Калчев, П. (2005). Готовност за обучение в училище. Тест за оценка на когнитивни аспекти. С.: Парадигма.
2. American Psychiatric Association (1994). Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (4th. ed.). Washington, DC: Author.
3. Barkley, R. (1997). Defiant children. A clinician's manual for assessment and parent training. New York: Guilford.
4. DuPaul, G., T. Power, A. Anastopoulos & R. Reid (1998). ADHD Rating Scale-IV. Checklists, norms and clinical interpretation. New York: The Guilford Press.
5. Goodman, R. (1997). The Strengths and Difficulties Questionnaire: A research note. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40, 581–586.
6. Joereskog, K., D. Soerbom, S. duToit, M. duToit (2001). LISREL 8: New statistical features. Chicago: Scientific Software International.
7. Obel, C. et al. (2004). The Strengths and Difficulties Questionnaire in Nordic countries. *European Child & Adolescent Psychiatry* [Suppl. 2], 13, 32–39.
8. Woerner, W. et al. (2004). The Strengths and Difficulties Questionnaire overseas: Evaluations and applications of the SDQ beyond Europe. *European Child & Adolescent Psychiatry* [Suppl. 2], 13, 47–54.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ВРЪЗКИТЕ МЕЖДУ НЕФОРМАЛЕН СТАТУС В КЛАСА, РОЛЯТА НА ЖЕРТВА И ПОЛУЧАВАНАТА СОЦИАЛНА ПОДКРЕПА

МЕТОДИ ЛЮБОМИРОВ КОРАЛОВ

д-р, ас., НБУ, 0888 62 12 25, mkoralov@nbu.bg

Проблемът за насилието между деца в училище е много дискутиран у нас, но най-вече като реакция на конкретни случаи, представящи крайни и шокиращи ситуации. В същото време има недостиг на данни от психологически изследвания в тази област и/или те не се популяризират достатъчно. Някои аспекти на изследванията поставят изследователите пред допълнителни трудности. Такива са например изискването за анонимност, повишаващо вероятността да се получат искрени отговори и процедурата за регистриране на неформалната структура на класа, изискваща от изследваните лица да нарушат принципа на анонимността. В доклада се представят резултати от изследване, проведено в рамките на пилотен проект на УНИЦЕФ-България за превенция на насилието между деца в училище. Обхванати са 340 деца в 14 паралелки от 5 столични училища. Използвани са самооценъчни въпросници за тормоз и виктимизация и социометрична анкета за установяване на неформалния статус в класа. Получените резултати подкрепят хипотезата за наличие на статистически значими връзки между неформален статус в групата и вероятността детето да се окаже в ролята на жертва, както и да получава социална подкрепа.

Увод

Сред най-злободневните теми, неизменно редовно присъстваща в новинарските емисии на различните медии, е тази за насилието. Наред с други форми на насилие, специално внимание се обръща на агресивното поведение на децата в училище. Темата добива особена актуалност всеки път щом се случи поредният инцидент, шокиращ с прояви на жестокост, осакатявания и дори летален изход. Обществеността е скандализирана, търсят се виновни, дават се обещания за предприемане на крути мерки и нещата заглъхват. От време на време се провежда по някое национално представително социологическо изследване, извежда се някой и друг стряскащ процент, който отново потвърждава, че агресията в училищата е проблем. На фона на привидната ангажираност обаче разбирането на това сложно явление за съжаление е твърде малка. Придава се голяма тежест на отделни, до голяма степен изолирани случаи, и в същото време остават незабелязани ежедневни прояви на насилие, които са неизменен спътник в живота на съвременните деца. Именно такива прояви обаче активно участват в изграждането на светоглед, трайни нагласи и разбиране за света, на взаимоотношенията с околните и при създаване на личен стандарт за правилно-неправилно, приемливо-неприемливо. В психологическите проучвания обикновено тези особености се взимат под внимание. Обширни психологически изследвания обаче се правят по-рядко и/или резултатите от тях не са достатъчно

огласявани. Същевременно именно те са тези, които не само правят „моментна снимка“ на ситуацията, но предлагат обяснения (т.е. разбиране) и предлагат насоки за действие за предотвратяване или поне намаляване на агресивните прояви.

Пролетта на 2007 г. в София стартира пилотен на УНИЦЕФ, насочен към превенция на тормоза между деца в училище. В началната му фаза беше планирано и проведено пилотно изследване, чиято цел беше да се получи информация по проблема, да се очертаят границите и параметрите му. В настоящия доклад са описани част от резултатите по това изследване.

Теоретичен обзор Тормоз и агресия

Основният акцент в изследването беше поставен върху тормоза, какви форми приема, колко често се случва, къде се случва, търсят ли децата помощ в такава ситуация и от кого, какво е приблизителното процентно съотношение на децата, които се оказват в ролята на жертва, агресор и т.н. Допълнително беше преценено, че важна и полезна информация може да се получи от регистрирането на неформалната структура на класа. Това предположение се оказа вярно, както се вижда от резултатите, описани в настоящия доклад.

За дефиниране на понятието „тормоз“ и начини за изследването му потърсихме съдействието на проф. Пламен Калчев от катедрата по „Обща, експериментална и генетична психология“ в СУ „Св. Климент Охридски“. След няколко срещи и подробно обсъждане беше решено да използваме именно термина „тормоз“, а не издевателство или някакъв друг, по начина, по който е описан в книгата му „Тормоз и виктимизация от връстниците“ (Калчев, 2003). Окончателното решение се основаваше както на посочените в книгата причини, така и в резултат на лични контакти с деца, при които се установи, че има тенденция те самите да използват именно думата „тормоз“, а не някоя друга, тя им е позната и разбираема и дори да не покрива съдържанието на научното понятие, то лесно може двете да се сближат.

Тормозът се описва като форма на агресия, която е: 1) враждебна, злонамерена (извършвана с цел причиняване на физическо или психическо страдание); 2) осъществявана многократно (систематично и за продължителен период от време); 3) от един индивид (група индивиди) върху друг индивид от позицията на злоупотреба със сила (жертвата е очевидно по-слаба и не може да се защити). (Калчев, 2003, с. 24)

Друго понятие, много близко до „тормоз“, но не идентично с него, е „виктимизация“. Първото отразява по-скоро европейската традиция, второто – американската. По различен начин се представят и методите за измерването им. (За подробно описание на разликите вж. Калчев, 2003, с. 46–47) Поради близостта на съдържанието на двете понятия предпочетохме обобщената употреба на термина „тормоз“, който е напълно подходящ за нуждите на практиката.

Неформален статус в класа и социометрия

Малката група представлява обект на особен интерес в социалната психология. Подходящо описание на нейното значение може да бъде: „... тя има универсален характер по отношение на човешкото съществуване. Всеки се ражда, живее и умира в групи. Те са средата, в която съществуваме, която ни диктува и с която се съобразяваме. Понякога благосклонна, друг път враждебна, в съзвучие или в борба с нея ние изграждаме себе си.“ (Джонев, 1996, с. 5)

Съществуват много различни малки групи – семейството, приятелската компания, работният екип и т.н. Училищният клас също е пример за малка група. Той може не винаги да отговаря на всички критерии (например често се приема, че за да бъде ефективна работата на една малка група като екип, тя не може да надскача 12–15 души членове), но при него остава в сила може би най-важното правило, обединяващо малките групи – всеки негов член има реалната възможност да си взаимодейства с всеки друг. Това е необходимата предпоставка да се задействат процеси, специфични за малката група, като привличане и отблъскване, приемане и отхвърляне, групово взимане на решения и т.н. Тази група е още по-важна имайки предвид, че през годините, през които личността търпи най-бурно развитие, голяма част от нейното съществуване преминава в рамките на училищния клас. Той е среда, която помага или пречи, приема или отхвърля, задава норми, награждава и санкционира, в едни случаи може да направи живота приятен и интересен, а в други, на краен тормоз например, може да доведе дори до опити за убийство и/или самоубийство.

В днешно време е азбучна истина, че при малките реални групи съществува неформална структура и тя често може да се окаже по-важна от формалната, ако такава изобщо е налице. В рамките на формалната структура децата от един клас са еднакви – никое от тях не разполага с повече власт или права от другите. Като неформална структура обаче класът е една сложно организирана система. Силите на привличане и отблъскване, стремите да се харесаш или непременно да привлечеш нечие внимание, общителността, срамежливостта, външния вид и т.н. водят дотам, че децата могат доста ясно да се разграничат по степента на харесване от другите в класа. Така се формират няколко основни статуса: лидер, харесвани (популярни), относително харесвани, аутсайдери, пренебрегнати, хора с двойствен статус (и харесвани и нехаресвани). Всъщност в днешно време тенденцията е не толкова на едно дете да бъде „лепнат“ етикет „харесван“ или „аутсайдер“, а да се говори за степен на популярност, харесване или приемане.

Джейкъб Морено е „бащата“ на социометрията – може би най-популярния и утвърден метод за регистриране на неформалната структура на малката група. При него се иска от всеки член на групата да посочи онези, които харесва или които цени в някакво отношение. (Джонев, 1996) Това става чрез задаване на определени въпроси, като стремежът е те да се отнасят до важни за живота на групата или личността ситуации („силен критерий“), а не до незначителни и случайни събития („слаб критерий“). В социометричната анкета обикновено се включва и въпрос, който да може да регистрира силите на нехаресване и отблъскване. Специфична особеност на този метод е, че при него не може да се спазва обичайното за психологическите научни изследвания изискване за анонимност. Това е така, тъй като е необходимо да се събере информация в двете посоки – не само от колко хора е избрано дадено ИЛ, но и кого избира то самото. Без тези данни не могат да се опишат взаимните избори на харесване и нехаресване, което до голяма степен обезсмисля прилагането на метода. От друга страна тази особеност може да се превърне в сериозно препятствие за валидността на събраните данни.

Емпирично изследване

Метод

За емпиричното изследване проф. Калчев ни препоръча и предостави два въпросника. Първият от тях е разработеният от него български вариант на международно утвърдения самоописателен метод на Дан Олуеус, който е насочен към регистриране на „...“

честотата и формите на тормоз, местата („горещите точки“ в училище), където тормозът се извършва, кой кого тормози, към кого детето се обръща за помощ, доколко тя е ефективна и др.“ (Калчев, 2003, с. 31) Този въпросник е класически за европейската традиция при изследване на тормоза. Резултатите от този въпросник няма да бъдат дискутирани тук.

Вторият въпросник е конструиран от проф. Калчев и представлява самоописателна методика в традицията на американския подход към измерване на виктимизацията и агресията, базирана върху три съществуващи чуждестранни въпросника и теоретичен анализ на проблема. Състои се от две части – за оценка на виктимизацията и за оценка на агресията. Първата част включва пет скали: физическа виктимизация, вербална виктимизация, принуда, индиректна виктимизация, социална подкрепа. Втората се състои от следните три скали: физическа агресия, вербална агресия и индиректна агресия. Резултати се изчисляват както по отделните скали, така и обобщено за виктимизация и агресия.

Социометричната анкетна карта беше предложена във вид, дългогодишно използван от И. Игов в практиката му на училищен психолог. Тя включва три въпроса за позитивен избор и един за негативен. На първия участниците трябваше да напишат с кого биха учили заедно. Хората с най-висок бал по този въпрос бяха условно наречени „лидер експерт“. На втория участниците трябваше да напишат кого биха поканили на рождения си ден. Хората с най-висок бал по този въпрос бяха условно наречени „звезди“. На третия участниците трябваше да напишат към кого биха се обърнали за съвет и помощ при възникнал проблем. Хората с най-висок бал по този въпрос бяха условно наречени „лидер на справянето“. На четвъртия въпрос за негативен избор участниците трябваше да напишат с кого не биха желали да седят на един чин. Хората с висок бал по този въпрос са тези в позиция на нехаресвани или аутсайдери.

Хипотези

За възможните връзки между неформален статус и различните видове агресия бяха направени следните предположения:

- 1) Лицата с висок бал по позитивните избори (особено тип „звезда“) по-рядко ще бъдат обект на тормоз, независимо от кой вид.
- 2) Лицата с висок бал по негативен избор по-често ще бъдат обект на тормоз, независимо от кой вид.
- 3) Лицата с висок бал по позитивните избори (особено тип „звезда“) ще могат да разчитат повече на социална подкрепа и ще има точно обратната тенденция за лицата, получили висок бал по негативен избор.

Изследвани лица

В изследването взеха участие общо 340 деца от 14 класа в 5 училища. 118 (34,5%) от учениците са в 5-ти клас, 125 (36,5%) са в 6-ти клас и 99 (28,9%) са в 7-ми клас. Освен по представителство 5–7-ми клас, извадката е добре балансирана и по показателя пол: 174 момчета (50,9 %) и 165 момичета (48,2%). За трима души (0,9%) липсва информация за пола. При обработката на данните, отнасящи се до връзката на неформалния статус с резултатите за тормоза и агресията се наложи голяма част от изследваните лица да отпадат, причините за което са подробно описано при процедурата и обсъждането на резултатите.

Процедура

Изследването се проведе на 8-ми юни, петък, 2007 г. Датата беше уеднаквена за всички училища. Важно е да се посочат някои специфични обстоятелства при протичането му, които трябва да се имат предвид във връзка с надеждността и валидността на получените данни.

Изследването, обслужвайки чисто практически цели, беше проведено по начин, който е твърде различен от стандарта за провеждане на контролирано научно изследване. С ролята на изследователи бяха натоварени педагогическите съветници в съответните училища. Голяма част от тях дори нямат психологическо образование, съответно, въпреки че бяха много подробно инструктирани, би било твърде смело да се очаква, че са положили специални усилия да спазват строго научно издържаните процедури. Данните бяха събрани от тях в клас, без да е ясно в кой час, при каква обстановка, по какъв начин е дадена инструкцията, дали и доколко изследващите са давали допълнителни, непредвидени указания на учениците, дали са допусkali те да обсъждат помежду кой какво пише и т.н. Всеки, провеждал социометрично изследване с ученици в клас, е виждал например как участниците къде на шега, къде на сериозно се опитват да прочетат изборите на съседите си или се опитват да обсъждат и да уеднаквяват отговорите си по приятелски кръгове или просто започват да се оглеждат насам-натам, за да актуализират картината на класа, като по този начин пропускат отсъстващите в момента. Всъщност, от гледна точка на обобщаващия резултатите, това изследване е проведено „на слепо“, без личен контакт с изследваните лица, често дори без личен контакт с хората, провели самата процедура по измерване. Само в едно от училищата изследването беше проведено от студенти по психология от СУ, подробно инструктирани, имащи възможност за получаване на подкрепа и бърза обратна връзка, т.е. може да се очаква, че там изискванията до голяма степен са били спазени.

Подобен тип изследване е свързано с определени ограничения, като е необходимо да се обърне специално внимание на следните 2 открояващи се особености:

- 1) Каквото и да се прояви като тенденция при отговорите би трябвало наистина да е доста изразено, за да успее изобщо да се отчете и вероятно в действителност доста ще надскача по сила това, което се проявява в резултатите от статистическите анализи поради наличието на твърде много неконтролирани замърсяващи фактори. Такова изследване в „екологично валидна обстановка“, от друга страна, може да бъде мерило за мощността на самия психологически инструмент – ако дори при такива нелеки обстоятелства се получат значими резултати, то бихме могли да приемем с голяма степен на сигурност, че използваме истински надежден психологически инструмент.
- 2) Подобно изследване – без никакъв директен контрол върху самата процедура – дава основание при обработката на данните да се отделят цели единици (в случая – класове), чието отстраняване води до по-ясно очертаване на регистрираните тенденции. Важно е да се отбележи, че не се изключват отделни изследвани лица, което би било очевидно тенденциозна манипулация, а става дума за цели класове, при които е напълно възможно самата процедура на изследване да е протекла в разрез с добрите практики, а изкривяването на данните да е надскочило допустимите равнища.

Бяха отчетени още няколко допълнителни затруднения, които биха могли да имат негативен резултат върху надеждността и валидността на получените данни: социометричното изследване не е анонимно; в повечето класове има по 1–2 души, които не са участвали, а това изкривява резултатите от социометрията; учениците с високи резул-

тати по тормоз (виктимизация) в някои случаи или не са попълвали социометричната анкета или са давали типичен отговор на откак „никой, никой, никой“ за всеки въпрос; въпросникът за тормоз (виктимизация) е самооценъчен, докато социометричният бал се получава на базата на посочени предпочитания от други хора – това са два качествено различни подхода за събиране на информация.

Проблемът с анонимността беше донякъде решен при самата процедура на изследване. Въпросниците за всеки участник се намираха в непрозрачен плик. Пликовете се залепваха плътно с лепяща лента. Учениците предварително бяха инструктирани, че никой от училището няма да има достъп до техните бланки, нито до личните им резултати. След приключване на попълването бяха поощрени внимателно и плътно сами да залепят пликовете. Въпреки че реално анонимността е нарушена, тази процедура дава някакви гаранции за сигурност и може да се очаква, че изкривяването на данните ще бъде минимално.

Резултати и обсъждане

При крайното обработване на резултатите от 14 паралелки останаха 8. Три от тях отпаднаха поради недостатъчен брой ученици в класа, участвали в изследването (беше приета гранична стойност от 2-ма души – ако са отсъствали повече, то резултатите от социометрията стават твърде условни и ненадеждни). Още три отпаднаха, тъй като без тях тенденциите, които се регистрират дори и когато те са включени, придобиват допълнителна категоричност и яснота. В този смисъл може да се приеме, че в тези класове самото изследване е било проведено по неотговарящ на изискванията начин и е настъпило прекомерно изкривяване в отговорите на ИЛ.

В таблица 1 са описани резултатите от корелирането на социометричните балове с различните видове агресия и със социалната подкрепа.

Таблица 1.

Корелации на социометричните балове с различните видове агресия и със социалната подкрепа. Включени са 8 класа, отпаднали са 3, за които се предполага, че процедурата по изследване не е била коректно проведена. Броят на включените в анализите ученици варира между 175 и 188 души.

Относителни балове	Физическа	Вербална	Принуда	Инди-ректна	Обща	Социална подкрепа
Експерт	$r = -,16^2$	$r = -,21^3$	$r = ,02$	$r = -,12^1$	$r = -,16^2$	$r = ,23^4$
Звезда	$r = -,16^2$	$r = -,19^3$	$r = ,05$	$r = -,03$	$r = -,10$	$r = ,28^4$
Справяне	$r = -,17^2$	$r = -,20^3$	$r = ,03$	$r = -,11$	$r = -,14^1$	$r = ,31^4$
Среден бал +	$r = -,18^3$	$r = -,22^3$	$r = ,04$	$r = -,10$	$r = -,15^2$	$r = ,31^4$
Отрицателен	$r = ,28^4$	$r = ,31^4$	$r = ,14^1$	$r = ,31^4$	$r = ,33^4$	$r = -,23^4$
Експерт ±	$r = -,28^4$	$r = -,33^4$	$r = -,10$	$r = -,29^4$	$r = -,32^4$	$r = ,28^4$
Звезда ±	$r = -,28^4$	$r = -,31^4$	$r = -,08$	$r = -,25^4$	$r = -,29^4$	$r = ,29^4$

Справяне ±	$r = -,28^4$	$r = -,32^4$	$r = -,09$	$r = -,28^4$	$r = -,31^4$	$r = ,32^4$
Среден бал ±	$r = -,29^4$	$r = -,33^4$	$r = -,09$	$r = -,28^4$	$r = -,31^4$	$r = ,30^4$

¹ Корелацията се доближава до статистически значима ($p < 0,1$)

² Корелацията е значима при $p < 0,05$

³ Корелацията е значима при $p < 0,01$

⁴ Корелацията е значима при $p < 0,001$

Социометричен бал от 20 т. има различна тежест за клас от 20 и за клас от 27 души например. Затова получените точки са разделени на броя на участващите ученици за всеки клас и съответно вече се работи не със сурови, а с относителни балове. Първите три (експерт, звезда, справяне) отговарят на първите три въпроса за положителен избор, описани по-горе. „Среден бал +“ е балът, който се образува като се направи средно аритметично от резултатите по трите положителни въпроса. Той е включен, тъй като се предполагаше, че би могло някои тенденции да бъдат по-ясно изразени на базата на един обобщен бал на позитивните избори (средна обща популярност или харесване). Отрицателният отговаря на резултатите, получени от въпроса за отрицателен избор.

Интересна е ситуацията с баловете, обозначени като експерт ±, звезда ±, справяне ± и среден бал ±. Тяхното образуване беше подтикнато от факта, че много от ИЛ са получили от съучениците си както положителни, така и отрицателни избори. Беше предположено, че съотношението положителни-отрицателни избори може да бъде релевантно и да носи полезна информация. Така бяха изчислени тези „плюс-минус“ балове, при които крайната стойност се равнява на съответния положителен бал минус получения отрицателен бал. Получените резултати дори надминаха очакванията ни – както се вижда от таблицата с корелациите, резултатите и тенденциите са много по-категорични там, където е използван ± бал. Това ни навежда на идеята, че всякакво негативно отношение в класа, дори само от един-единствен човек, е изключително важно и пряко свързано с преживяването на различни видове насочено към личността агресивно поведение. Този резултат всъщност е напълно логичен, тъй като е достатъчен един човек, който да говори неприятни неща по адрес на друг или да пуска клюки, за да бъде втория обект на вербален и индиректен тормоз.

В таблицата със светло сиво са отбелязани резултатите, които надскачат $r = 0,20$. С тъмно сиво са отбелязани тези, при които r надскача $0,30$. С тъмно сиво също така са подчертани всички резултати свързани с отрицателния социометричен бал, които се оказват особено информативни.

Най-важните наблюдавани тенденции са:

1. Съществува права статистически значима връзка между отрицателния социометричен бал и честотата, с която едно дете преживява различни форми на тормоз в училище. С други думи колкото по-нехаресвано или неприето е едно дете, толкова по-голяма е вероятността то често да бъде обект на различни агресивни действия от страна на съученик или съученици. Тази тенденция е в сила за всички измервани видове агресия, дори и за принудата, която като скъла няма други значими корелации.
2. Съществува обратна статистически значима връзка между отрицателния социометричен бал и получаваната социална подкрепа. Това означава, че колкото по-нехаресвано е едно дете в класа, толкова по-малка е вероятността то да получава подкрепа от останалите. Резултатът, за съжаление, съвсем логично се свързва с този, описан в предходната точка и очертава една нерадостна картина: колкото по-нехаресвани са

децата в клас, толкова по-голяма е вероятността да стават обект на тормоз и толкова по-малка е вероятността някой да им помогне. Този резултат обаче дава полезна информация и в друга посока – вероятно развиването на самото умение да потърсиш помощ или предоставянето на адекватна и ефективна помощ на тези деца ще са достатъчно силни фактори, за да се намали осезаемо насоченият срещу тях тормоз (ако и когато изобщо го има). Всъщност това е и една от основните посоки на работа по проекта на УНИЦЕФ – установяване на „защитна мрежа“, която е насочена към осигуряването на помощ, подкрепа и сигурна среда.

3. Изключително ясна тенденция се забелязва по отношение на използваните социометрични балове – там, където се използват смесените „плюс-минус“ балове резултатите са много по-категорично изразени. В този смисъл явно всеки отрицателен избор, пък бил той дори и само от един човек, носи полезна информация и е необходимо да бъде отчетен при обработката на резултатите.
4. Положителните избори, независимо от кой тип, се свързват отрицателно с различните видове тормоз и положително със социалната подкрепа. С други думи колкото по-харесвано или уважавано от другите в класа е едно дете, толкова по-малка е вероятността да стане обект на тормоз и в същото време толкова по-голяма е вероятността да получи помощ. Както стана дума и по-горе в случая по-информативен не е „чистият“ положителен бал, а „смесеният плюс-минус“, така че тенденцията е в сила с едно уточнение: не само положителният бал да е висок, но и отрицателният да е нисък или нулев.
5. Впечатление прави и това, че най-стабилни и категорични са резултатите по скала „Социална подкрепа“. Явно това е дименсия, която е от особено значение и с голяма тежест, изключително важна за положителните и отрицателните преживявания на децата в училищния клас. Този резултат е в хармония с получените от П. Калчев резултати, според които при факторния анализ социалната подкрепа излиза като първи, най-„тежък“ фактор (Калчев, 2003, с. 55). Описаните резултати ни дават основание да приемем, че с колкото повече социална подкрепа разполага едно дете в класа си, толкова по-позитивна ще бъде за него тази среда и обратното, на колкото по-малко подкрепа може да разчита, толкова по-вероятно е средата да бъде за него враждебна и агресивна.

Заклучение

Неформалният статус на членовете на класа може да бъде надежден индикатор за преживявания от тях опит в училище. В този смисъл познаването на неформалната структура може да бъде високо информативно и съдържа голям полезен потенциал за работа в практически условия.

Литература:

1. Калчев, П. (2003). Тормоз и виктимизация от връстниците. С.: Парадигма.
2. Джонев, С. (1996). Социална психология. Том 3: Малки групи. С.: Софи-Р.

ПОСЛЕДИЦИ ОТ СОЦИАЛНАТА ДЕПРИВАЦИЯ В РАННО ДЕТСТВО

КРАСИМИРА ПАНАЙОТОВА КОСТАДИНОВА

н. с. I ст., Национален център по опазване на общественото здраве,
kr_kostadinova12@yahoo.com

Изучаването на последиците от социалната депривация в ранно детство има значима роля в превенцията на рискове за психичното здраве на децата и в по-късна възраст. Цел: Да се разкрие същността на някои последици от социалната депривация при деца в ранна възраст на базата на дейностен и личностно-ориентиран подход и отчете ефекта от експериментирани интервенционни програми за преодоляването им. Материал и методи: Изследването включва 266 деца в кърмаческа възраст, 120 деца на възраст от 1 до 3 години и 142 специалисти, полагащи грижи за тях в детски заведения от различен тип. Използвани са скала за оценка на психичното развитие на В. Манова – Томова (1974); модифициран вариант на метод за оценка на общуването и предметно – манипулативната дейност, лонгитудно наблюдение, проследяване на случаи, JSS на Spielberger, MBI, формиращи експерименти и др. Резултати: Резултатите от направеното проучване доказват наличието на специфични нарушения в развитието, поведението и формирането на личността, характерни за отглеждането на деца в ранна възраст в депривационна среда. Дефинират се параметри, показатели и критерии за оценка на депривационното развитие и се описва модел за диагностика на социалната депривация като комплексен феномен. Заключение: Откриването на ефективни методи за диференциална диагностика на последиците от социалната депривация при малки деца дава възможност за планиране на психологически, педагогически и психо – социални мерки за преодоляването им.

The investigation of the consequences of social deprivation in early childhood is an important part of risk prevention according to mental health of children in the late years. Objective: To reveal the meaning of some consequences of social deprivation in early childhood applying activity and personality – based approach and to report on the experimentally proved effect of the interventional programmes for overcoming them. Matherial and methods: The study covered 266 infants, 120 toddlers, 142 caregivers in institutions applying Developmental scale of V. Manova – Tomova (1974), experimental assessment of relationships with adults and peers and objective-manipulating activity, case study, longitudinal observation, JSS of Spielberger, MBI, and others. Results: The results of the study show specific disturbances in mental development, behavioral patterns and personality formation wich are typical for children, rearing in deprivational social environment. Dimensions, parameters and criterions for assessment of deprivational development are defined and a diagnostic model of social deprivation in early childhood as a complex phenomenon is described. Conclusion: Creating of effective tools for differential diagnostic of the consequences of social deprivation in young children gives possibilities for planning of psychological, educational and psycho -social means for overcoming them.

Социалната депривация като явление най – пълно се характеризира в обобщаващата монография на J. Langmeier и Z. Mateusek [37], които свързват съдържанието му с хронична неудовлетвореност на основните психични потребности на детето. Съвременни проучвания на депривацията в ранно детство са насочени към описание на разстройствата на привързаността [28, 29, 41, 43]. Обект на изследване са предимно деца, отглеждани в институции [5, 14, 22, 34]. Макар и косвено, проучвания от представители на школата на М. Лисина [14] върху развитието и общуването на деца, оставени в домове, допринасят за обогатяване на разбирането за депривацията. На базата на подобни проучвания, предимно в руската психология на развитието, се въвежда термина „институционализация“. Близко по значение понятие е и „хоспитализъм“, въведено от R. Spitz през 1945 г. [42] за описание на психично състояние при деца, настанени за продължително време в болница без майката, изразяващо се в нарушение, което се характеризира с неспособност на детето да осъществява и реагира адекватно на социални взаимодействия. А. Ребер [21] подчертава, че „гози термин не се употребява, ако има свидетелства за умствена изостаналост или генерализирано разстройство на развитието“ (с. 178).

Според проучвания на J. Bowlby, отразени в работата му „Maternal care and mental health“ [30], лишението от майчина любов и топлина деца в ранна възраст са със задръжка в емоционалното, физическо и умствено развитие. Откритието на феномена депривация създава цяло направление в науката и диференциалната диагностика е една от основните му цели.

А. М. Прихожан и Н. Н. Толстых [20], в своя монография отбелязват едно „принципно важно обстоятелство“ според тях, характерно за деца, израснали в „учрежденията от интернатен тип“ – че спецификата на психичното развитие, която се наблюдава при тях, не се определя по критерия „норма – патология“ (с. 13). Специфичните черти на характера, поведението, личността, както и констатираните „соматични отклонения при такива деца“, не могат да се характеризират като „по – лоши или по – добри, те просто са различни“ и „свидетелстват за това, че извън семейството развитието на детето върви по особен път“ (с. 7–14).

Изследването на последиците и причините за социалната депривация в ранно детство е от съществено значение поради доказан дълготраен ефект [32, 39]. Поради това една от актуалните задачи с оглед подобряване на възпитателната практика и превенция на рисковете за психичното здраве в ранна детска възраст, изтъквана от проучващите социалната депривация автори, е създаването на подход за диагностициране на последиците ѝ.

Цел на проведеното проучване е да се разкрие същността на някои последици от социалната депривация при деца в ранна възраст и отчете ефекта от експериментирани интервенционни програми за преодоляването им. Приложен е дейностен и личностно-ориентиран подход.

Материал и методи: Изследвано е психичното развитие на 226 деца на възраст от 4 до 52 седмици от 6 дома за медико – социални грижи в страната със скала за оценка на психичното развитие на деца от 0 до 3 години на В. Манова – Томова [15]. 30 от тях са проследени лонгитудно в продължение на една година. Изследвани са 83 деца от 1 до 3 години от 5 дома за медико-социални грижи в страната и 34 деца от 2 ясли в столицата на възраст от 1 до 3 години с метод за изследване на игровата дейност [3]. Взаимодействията с възрастен през първото полугодие (ситуативно – лично общуване) са изследвани при 43 деца на възраст от 4 до 28 седмици с модифициран вариант на руска методика [24], състояща се от три експериментални ситуации: констатираща, формираща и контролна. Взаимодействията с връстници са проучени при 120 деца от 1 до 3 години, разпределени в 2 групи: контролна (от ясли) и експериментална (от домове) по метода на Н. Montagner [40]. 10 деца от ДМСГД в гр. София на възраст 1–3 години са проследени в две-годишно

наблюдение по метода „изучаване на случай“ с цел разкриване на депривационни тенденции в развитието на личността. Извършени са и анализ на антропометрични данни, документален анализ на заболяемостта, документален анализ на оценката на психичното развитие при 180 деца от 6 дома в страната.

Всички включени в проучването деца са без увреждания, родени с нормално тегло, от нормално протекла бременност.

Изследвани са и 142 лица от персонала – сестри, педагози, психолози и лекари с въпросник за професионален стрес на Spielberger [25], Maslach Burnout Inventory [26] и въпросник на Langner [38] за психосоматични оплаквания. Резултатите са обработени статистически с пакет SPSS 10.

Резултати и обсъждане

Психичното развитие при изследваните деца, според получените данни за средните стойности на коефициента на развитие (КоР), показват, че то е в границите на слабо развитие (КоР=83,94), каквото е нивото и на двигателното (КоР=86,88) и емоционално – социалното развитие (КоР=86,44). Единствено сензорната дейност се отличава с нормално средно равнище (КоР=93,26). Установените резултати потвърждават тезата на Лангмайер и Матейчек, които определят показателя „сензо – моторни постижения“ като диагностичен критерий за потенциала на децата, израсли в депривационни условия. Говорното развитие на групата попада в граничните случаи (КоР=73,70). Сравнение с предишни проучвания [6, 19] доказва тенденция на запазване на изоставането в развитието на децата, отглеждани в институционална среда, въпреки подобренията в материалните условия и отглеждането. Изоставането в развитието се запазва години след осиновяването на детето, като вербалният интелект остава значимо по-нисък от практическия [32].

Между децата от различните домове се наблюдават съществени разлики в развитието в определени области (емоционално-социално развитие: $t = 5,2$, $p < 0,001$, говорно развитие: $t = 2,39$; $t=4,78$; $p<0,0001$), потвърждаващо се и от значимостта на разликите в процентното разпределение на децата по нормативни групи ($\chi^2 = 53,35$; $p<0,0001$), което доказва, че прилагането на мерки, като разширяване на пространствата за свободно придвижване в помещенията, внедряване на програми за социализация, подобряване на психоклимата и организацията на работа с въвеждане на екипно обслужване, което намалява броя деца на една сестра, може да доведе до превенция и компенсиране на изоставането в психичното развитие на децата, отглеждани в институции [2].

С цел установяване на сензитивни по отношение на депривацията възрастови периоди беше проследена възрастовата динамика на психичното развитие по области. Резултатите показват, че с възрастта намалява нивото на общо психично развитие, което спада значимо след 6 – я месец ($F=15,46$; $p < 0,001$), а след 9 – я месец изоставането се задълбочава ($t =4,60$; $p<0,000$). По отношение на моториката статистически значима е разликата само между първото и третото тримесечие ($t =2,37$, $p< 0,05$). Най-високо е развитието на сензорните дейности през първото тримесечие ($t= 3,22$, $p<0,001$), като след 10 – я месец нивото рязко и значимо спада и достига рамките на слабо (КоР = 85,9, $t =2,77$; $p<0,005$). Постиженията в тази област се влошават през периода на овладяване на специфичните действия с предметите и културно – фиксирани способности на употребата им. Най – слабо е емоционално – социалното развитие след 9 – я месец, като с възрастта стойностите на коефициентите стабилно спадат ($t =5,84$; $p <0,000$). Резултатите от изследването на възрастовата динамика на емоционално – социалното развитие доказват направеното в предишни проучвания [14] обобщение, че емоционалният облик на децата през първата година е най – впечатляващата разлика със семейните деца.

Във всички възрастови групи говорното развитие е най-слабо. Изоставането става значимо след 6 – я месец ($t=1,97$; $p<0,05$), а след 9 – я се задълбочава още повече ($t= 2,47$; $p<0,01$).

Следователно, сензитивен за емоционално – социалното развитие при деца, отглеждани в институции, е периода след 9 – я месец, а за говора – след 6 – я. Намерената силна корелационна зависимост между нивото на психично и социално развитие [8] доказва, че чрез прилагане на средства за оптимизирането му може да се стимулира и социализацията.

Психичното развитие при децата, отглеждани в домове за медико – социални грижи може да се определи като депривационно на базата на следните особености: слабо ниво на цялостното психично развитие; изоставане в нивото на емоционално – социалното и речево развитие; средно до нормално развитие на сензо – моторните дейности; дисхармоничност в развитието на отделните области. Развитието на различните психични области се характеризира със смяна на уязвими с по – малко уязвими периоди, като говорът и емоционално – социалното развитие са уязвими още през първото полугодие, моториката – след шестия месец, а сензо – моторните дейности – след деветия месец.

Диагностични за депривационното развитие в домовете, с характерно силно изоставане в овладяването и нивото на развитие, са следните показатели: в областта на моториката: опора на краката, пълзене, самостоятелно сядане и изправяне; в областта на сензо – моторните дейности: целенасочено хващане, овладяване на специфични манипулации и предметни действия след 9 – я месец; в областта на говора: гукане, интензивност и разнообразие на вокализациите, разбиране на говор, подражателна, експресивна и комуникативна реч; в емоционално – социалната област: поява на усмивка, диференциране на познат от непознат възрастен, емоции, свързани със социалното сътрудничество след 9 – я месец [11].

Прогностичен показател за потенциала на детето в депривационни условия е нивото на развитие на сензорните дейности.

Диагностиката е от изключително важно значение при осигуряването на нормално развитие чрез оптимално отглеждане на детето. Системното проследяване на психичното развитие през определен интервал е съществена част от здравната грижа.

С цел определяне ефективността на психодиагностиката на децата от домовете беше извършен документален анализ на оценката на психичното развитие при 180 деца от 6 дома за медико-социални грижи в страната, извършена от психолозите.

Резултатите от анализа показват, че използвания метод [15] често се прилага неточно, като не се използват инструкциите на авторското ръководство. Тази практика не отговаря на стандартите за психодиагностика за ранно детство. Най – често се пропуска проверката на показатели от областта на говорното и емоционално – социално развитие или те се дефинират твърде общо, като след определена възраст това се отнася и за сензо – моторната дейност. Не се спазва и изискването за системност на диагностиката на развитието в тази възраст, важен индикатор за здравословното състояние на детето. В резултат на това се наблюдава постепенен или рязък спад в развитието на децата поради липса на целенасочени възпитателни въздействия, базирани на заключението и препоръките, направени от психолога. Това показва, че една от причините за педагогическа занемареност на децата в домовете за медико-социални грижи, е несистемният контрол на психичното им развитие. При всички изследвани случаи ниво на развитие се определя без предшестващо наблюдение на поведението, което е задължително за всички области в ранна възраст, особено за говорното, емоционалното, социално и развитието на сензорно – манипулативната дейност. Не се изчислява коефициент при силно изоставаци в развитието си деца, което затруднява установяването на причината за изоставане.

На базата на установените факти може да се направи извод, че диагностиката на психичното развитие в домовете поради това, че е несистемна, непълна и неточна, а в някои случаи самоцелна, без връзка с педагогическата практика и не обслужва индивидуалната работа с детето, частично отговаря на задачите и предназначението си в домовете. Необходимо е системно обучение и супервизия на извършващите я психолози. Обобщената, количествено изразена в коефициент на развитие оценка на психичното развитие не е достатъчно информативна за констатиране на наличието на последици от депривацията. Задължително е провеждането и на обстойното изследване по области, продължително наблюдение с детайлно описание на поведението. Лонгитудно проследяване на развитието в продължение на 2 години при 10 деца от ДМСГД – гр. София от 1 до 3 – годишна възраст доказва, че отличителен белег в развитието на деприваното дете е редуването на периоди на задръжка с нормално развитие и дизонтогенезата. Същественото ускоряване след стимулация е сигурен критерий, че се касае за депривация, а не за психоза.

Нарушенията в цялостното психично развитие с посочените специфики са показателни за депривацията, но както отбелязва Д. Б. Эльконин [4], тестовите с количествена оценка улавят момента, а не хода, процеса, поради което за целите на диагностиката на депривацията и планиране на мерки за преодоляване на последиците ѝ е необходимо прилагане на друг подход. Эльконин предлага като „по – полезна за контрол на психичното развитие и планиране на корекционни педагогически мерки диагностика чрез характеристика на водещата дейност за всеки възрастов етап и новообразуваната в прехода“ (с.290–292).

Като най – информативни за кърмаческа и ранна възраст се смятат методите за изследване на общуването, предметно – манипулативната и игровата дейност [24].

Изследването на ситуативно-личностното общуване с възрастен при 43 деца на възраст от 4 до 28 седмици с модифициран вариант на методика [24], състояща се от три експериментални ситуации: констатираща, формираща и контролна, доказва следните особености в развитието на общуването в депривационна среда през първото полугодие: наличие на комуникативна потребност при слаба възможност за адекватното ѝ удовлетворяване поради слабо развитие на операционално – техническата страна на общуването; с диагностично значение поради изоставане и по-ниско ниво на развитие са следните показатели: пълнота и интензивност на комплекса на оживление, инициативност във взаимодействията, чувствителност към въздействията на възрастен, въвлеченост в общуването.

Психичното развитие, в частност емоционално – социалното и говорното, в кърмаческа възраст и ситуативно – личностното общуване са взаимно свързани и обусловени поради което формиращите въздействия в областта на ситуативно – личностното общуване имат потенциращ ефект върху психичното развитие в ранна възраст. Лонгитудно бяха проследени 6 деца от ДМСГД – гр. София до навършване на 1 година и 6 месеца, с които през първото полугодие се организира адекватно на индивидуалните им потребности ситуативно – личностно общуване с цел да се установи стимулиращият му ефект. Констатирани бяха следните фактори, оптимизиращи ситуативно – личностното общуване при деца от институции: емоционално положително, личностно ангажирано отношение към детето; отзивчивост към неговите сигнали; индивидуализирано според нивото на комуникативната потребност въздействие; непрекъснатост на взаимодействието [9]. Децата, участвали в програмата по стимулиране на общуването се развиват значимо по – добре от връстниците си в емоционално – социалната и речева сфера, наблюдават се признаци на сигурна привързаност. Те прохождат навреме, изпитват радост и активно изследват пространството. По – лесно обучаеми са, като изпитват удоволствие от съвместната дейност. При повечето от тях се констатира нормално развитие на фина-

та моториката. По отношение на връстниците не проявяват агресивност и се наблюдават случаи на инициране на взаимодействие след 11 – я месец. Лесно овладяват навици с изключение на регулирането на физиологичните нужди. Най – голям напредък в сравнение с другите деца те бележат в личностното развитие – проявяват силен стремеж към самостоятелност, автономност; способност за делово взаимодействие с възрастен; имат висока степен на познавателна активност.

Лонгитюдното проучване доказва, че организирането на СЛО в кърмаческа възраст има благоприятен ефект върху развитието в ранна възраст и потвърждава констатации в други проучвания за предиктивната му роля спрямо развитието на интелекта и поведението в по-късна възраст [33, 39].

Нарушения в развитието на играта, определена като водеща в ранна възраст дейност, са характерна последица от депривацията в институционална среда [4, 7].

Направено е сравнително проучване на развитието на игровата дейност между деца, отглеждани в детски ясли и в институции. Изследвани са 83 деца от 1 до 3 години от 5 дома за медико-социални грижи в страната и контролна група от 34 деца от 2 ясли в столицата на същата възраст. Докато преобладаваща част от семейните деца са с нормално развитие на игровата дейност, отглежданите в домове в 74,4% от случаите са под нормата. Установена е значима статистическа разлика ($p < 0.0001$) между стойностите на изчислен коефициент на развитие на игровата дейност при децата от контролната група ($X = 107,26$ SD=20,59; $t=-3,53$) и на тези от експерименталната ($X= 74,80$; SD=18,48; $t=-2,04$). развитието на играта при деца, отглеждани в домове, които прилагат специално разработен модел, близък до семейното отглеждане и целенасочена възпитателна програма и тези от домове с високо ниво на социална и емоционална депривация, се различава значимо $t=6,33$, $p<0,001$.

Между нивото на развитие на игровата дейност, нивото на психично и на социално развитие е установена корелационна зависимост. Най-висока е средната стойност на коефициента на социално развитие (90,19), следвана от тази на психичното развитие (77,82), а най-ниска е средната стойност на коефициента на игрова дейност (74,80). И в трите области, обаче, преобладаващ брой от децата са на ниво „слабо нормално развитие“ (80–89). Доказаната взаимна обусловеност и връзка между психичното, социалното и развитието на играта има значение за педагогическата практика. Чрез дейности, стимулиращи развитието на една от областите, например, осигуряване на адекватни за възрастта играчки, подходящо организирана среда, съобразена с индивидуалните възможности на детето и умелото ръководене на играта [18], може да се постигне желано развитие и на останалите.

Значима роля в развитието на детето от 2 до 3 години има общуването с връстници [1, 23]. Особеностите на взаимодействията с връстници в институционална среда са проучени при 120 деца от 1 до 3 години, разпределени в 2 групи: контролна (от ясли) и експериментална (от домове) по метода на Н. Montagner.

Признаци на изоставане в развитието на общуването с връстници при децата от домовете са: запазване на преобладаваща агресивност на контактите, неизбирателни или слабо избирателни отношения; липса на разнообразие в ответните реакции на инициативите на връстника за установяване на контакт; безинициативност; запазване на обектното отношение към връстника и през третата година; преобладаване на невербалните над вербалните контакти, на пасивните пред активните контакти [12].

Експерименталното проучване на ефекта от прилагане на специално разработени програми за стимулиране на общуването с връстници [9, 17] показва, че значително нараства коефициентът на избирателност при децата, с които са проведени занимания,

като по – значими са промените при програмата за формиране на субектно отношение. Положително се повлиява баланса на поведението спрямо връстници, т. е. доминирането на доброжелателните актове над агресивните, недобронамерените и индиферентните. Нормализирането на общуването може да се постигне както с целенасочени занимания, така и чрез правилно ръководство на взаимоотношенията между децата по време на свободните игри, заниманията и взаимодействията.

Подходящ за изследване на социалната депривация в ранна възраст е и метода „изучаване на случай“, който дава възможност в миналото на детето да се проследят непълноценни периоди и травмиращи събития. В един дом за медико-социални грижи – гр. София беше проведено лонгитудно (тригодишно) наблюдение на 10 деца от 1м. до 3 години. Установено беше, че депривационните условия водят до особености в развитието на личността, които могат да бъдат категоризирани като „типове личности“ [16, 37]. Сред изследваните деца от дома бяха наблюдавани представители на следните типове депривирана личност: социално хиперактивен тип, социално провокиращ, потиснат, адаптиран, тип на заместващото удовлетворяване на потребностите [10].

Подходящо средство за разграничаване на депривацията от друг вид ретардация в случая е терапевтичния тест, метод, който се изразява в наблюдение и регистриране на промените при преместване в благоприятна среда – в случая посещение на детска градина по специално разработена програма за интеграция. На базата на резултатите от собственото комплексно проучване на социалната депривация при деца, отглеждани в домове за медико-социални грижи, беше разработен и приложен модел за интегриране в детско заведение. Беше извършено лонгитудно (шестмесечно) наблюдение върху интегрирането на 12 деца на средна възраст 25 месеца от ДМСГД – гр. София в ОДЗ 48 – гр. София, с цел да се оцени ефективността му, като се констатират промените в развитието и поведението на децата.

Влиянието на интеграцията е описано чрез проследяване на типични случаи, представени в обобщена оценка на настъпилите промени в развитието на наблюдаваните деца. Извършените наблюдения показват, че в най – голяма степен и бързо интеграцията се отразява благоприятно на представителите на типа депривирана личност „адаптиран“. В детското заведение те се чувстват много добре – веднага се адаптират, участват в заниманията активно и изпълняват поставените задачи. Взаимодействат с децата от групата, подражават на техните действия. Харесва им да овладяват нови навици – хранят се по – чисто, регулират физиологичните си нужди. Новостите, положителните емоции, възможностите за разгръщане на активност, както и речевото богатство на връстниците, стимулират експресивната им реч. Променя се поведението им в дома – демонстрират желаниа; оказват съпротива ако получат отказ; формират привързаност към човек от персонала.

Интеграцията се отразява благоприятно и на депривираните деца с личностна характеристика от типа „социално хиперактивен“ и „социално провокиращ“. Представителите на социално провокиращия тип се вкочват в някой от възпитателите от дома, сутрин плачат, но през деня се заиграват с играчки и бързо осъществяват пренос на привързаността върху лице от персонала на ОДЗ при проява на внимание и отзивчивост. Постепенно придобиват самоувереност, независимост и самостоятелност и все по – продължително се заиграват с други деца. Социално хиперактивните деца стават по – спокойни и съсредоточени; научават се да изпълняват поръчки; партнират на възрастен в игри по зададени от него правила.

Интеграцията има положителен ефект върху развитието на децата в редица области. Нивото на цялостното психично развитие при всички деца се повишава. Наблюдава се нарастване на говорната активност. Бързо овладяват навици – хранят се самостоятелно,

помагат в сервирането и отсервират, част от тях започват да регулират физиологичните си нужди. Значимо се подобрява емоционалният им статус – преобладават положителните емоции, спокойни са, ведри и жизнени, не плачат безпричинно, лесно се утешават. Благодарение на разширяването и разнообразяването на социалната среда се преодолява голяма част от поведенческите депривационни последици: спират яктациите, автоеротичните прояви, тръшкането. Едно от значимите постижения е контролът върху поведението – децата усвояват и се подчиняват на правила, лесно се убеждават с думи. Забелязва се и по – категорично оформяне на личностни качества – стават самоуверени, самостоятелни, инициативни. Качествено различни са взаимодействията, които установяват с децата от дома – намаляват агресиите, нарастват доброжелателните актове.

В комплексната процедура за диагностика на депривацията Лангмайер и Матейчек предлагат да се включи соматичното изследване (с.259). Те определят значението на депривационните моменти като решаващо при следните физически нарушения при отсъствие на други симптоми: нарушения на храненето, забавено физическо развитие, хронични кожни заболявания (екзема, дерматити), труден оздравителен процес, като често психичният дискомфорт се изразява в соматични оплаквания – стомашно – чревни смущения, респираторни инфекции, повръщане. Изследването на физическото развитие и заболяемост доказва повишена честота на тези симптоми при изследваните деца от ДМСГД. Описан е синдром на изоставане в растежа, наречен „нанизъм на тъгата“ или „социален нанизъм“, който заедно с хипотрофията се причислява към психогенните заболявания [42]. Извършеният документален анализ на антропометричните данни и заболяемостта доказва наличието на такова изоставане в ръста в един от домовете при деца през втората и третата година, висока честота на инфекциозните заболявания (чревни и на горните дихателни пътища). При промяна на условията, децата бързо достигат границите на нормално физическо развитие, което дава основание констатираните отклонения във физическото развитие и здравословно състояние при изследваните деца да се отнесат към депривационните симптоми [2].

В диференциалната диагноза на депривацията клиничните депривационни симптоми, отнасящи се предимно до поведението на детето (стереотипии, яктации), заемат значимо място. Много изследователи наблюдават стереотипното клатене при малки деца, отглеждани в затворени детски заведения, където са лишени от възможността нормално да се движат. При 93% от изследваните деца от домовете бяха наблюдавани клатене, тръшкане на пода, смучене на палец и пръсти. Констатирани бяха и други особености в поведението на отглежданите в депривационни условия деца: небалансираност (апатия или свръхвъзбудимост), незрялост, амбивалентност, безпокойство, плахост, неувереност, безучастност, липса на самостоятелност, активност и инициативност. Типични случаи на депривационна симптоматика са и невропатично и агресивно поведение в резултат на дизонтогенеза в развитието, недиференцираност на бодърстването. Изследователи разглеждат престоя в институция в ранна възраст като ситуация на тежка депривация, която при 50% от децата като последица причинява различни форми на депресия [5,22]. Установени са и парааутистични симптоми от депривационен характер, които заедно с афективните особености на личността са обединени в т.нар. от авторите „синдром на сирака“ [22]. Депривационната психопатологична манифестация доказва, че депривацията е феномен, заслужаващ вниманието на психиатрите от най-ранна възраст. Разглеждането ѝ като разстройство с комплексен характер насочва към нееобходимостта от профилактични мерки.

Важни за оценката на депривацията в анамнезата са фактите от биографията на детето, изграждащи неговия личен портрет. Характерно за социалния статус на отглежданите в изследваните домове деца е преобладаващият брой настанени деца с ромска

етническа принадлежност, на самотни майки с ниско образователно равнище [2]. Това обуславя и високият относителен дял на изследваните деца, родени с ниско тегло и недоносени (34%). Тези фактори (бедност, непълно семейство, нисък семеен ресурс, лоши битови и социално-икономически условия) се характеризират като депривационни поради същественото им отражение върху психичното развитие на децата. Изследвания установяват етнически различия в нивото на развитие, дължащи се на икономически причини и по-лоша среда, които с подобряване на средата и грижите се компенсират [31].

Депривацията е не само състояние, възникващо в резултат на ограничения на средата, но и характеристика на реално ограничаващите условия [13, 29]. Тези твърдения насочват към изследване на влиянието на някои особености на материалната и социална среда в институциите върху развитието на децата. Качеството на грижа е от съществено значение в превенцията на последиците от депривацията. Проучвания доказват, че качествената грижа в институционална среда редуцира риска от проблемно поведение при осиновените подрастващи [35]. Настоящото изследване на професионален стрес, удовлетвореност от труда, копинг стратегии, личностни характеристики, бърнаут – синдром, психо-соматични оплаквания, заболяемост, работоспособност при 142 лица от персонала – лекари, педагози, психолози, медицински сестри, рехабилитатори, доказва, че състоянието и самочувствието на персонала се отразява на обслужването и общуването с децата, като стимулира или разстройва развитието им [27, 36]. Специфичното преживяване на установените стресори на работното място, поражда силна неудовлетвореност от труда, която резултира в критично високо ниво на психосоматични оплаквания, при обективно ниска натовареност. Сред ефективните мерки за превенция на депривацията в домовете за деца, отнасящи се до средата са: усъвършенстване организацията на работа, подобряване условията на труд и демократизиране на управлението им, намаляване броя на децата, обслужвани от един човек, оказване на социална подкрепа на персонала от началници и колеги, признание и стимулиране на труда, прилагане на специални програми за подбор и класификация.

Заключение: Оценката на депривацията в институционални условия дава пълна и точна представа за характера, съдържанието и степента на отклоненията в развитието на децата и причините за появата им. На базата на проведеното проучване и апробации на методици за изследване на особеностите в развитието на деца в ранна възраст в депривационни условия бяха определени диагностични критерии, показатели и процедури за комплексна оценка на последиците от институционалната депривация в ранна възраст, както и показатели за диференциална диагностика. Доказана беше ефективността на следните принципи при диагностиката на социалната депривация в ранна детска възраст: прилагане на личностен подход, който насочва към изследване на цялостни форми на психична активност; използване на методи, които имат комплексен характер, даващи възможност да се проучи депривацията като сложно по състав и проява явление, както и да се проследят непълноценни периоди и травмиращи събития в живота на детето.

Използването на предложения диагностичен модел дава възможност за планиране на педагогически корекционни и терапевтични мерки, както и прогнозиране на развитието според индивидуалните особености на всяко дете, което води до успешно преодоляване на последиците от депривацията в институционална среда.

Литература

1. Галигузова Л. Н., К вопросу о происхождении и специфике потребности в общении со сверстниками у детей раннего возраста, Новые исследования в психологии, 1980, 2, 31 –36.

2. Възможности за преодоляване на социалната депривация при деца, отглеждани в домове за медико-социални грижи, Р-л Кр. Костадинова, 2003, НЦХМЕХ
3. Драгошинова Р., Т. Татъзов, 1981, Оценка на игровата дейност на децата през ранна възраст, Психология, 5, 301–308.
4. Эльконин Д. Б, Избранные психологические труды, 1989, Под ред. В. В. Давыдова и В. П. Зинченко, М., Педагогика
5. Калинина М. А., Г. В. Козловская, Т. Н. Королева, Депрессивные состояния в раннем возрасте, Ж. Невр. И псих. Им. С. С. Корсакова, 1997, 97(8), 8–12
6. Костадинова Кр., М. Цветкова, 1991, Нервно – психическое развитие детей в возрасте от 0 до 1 года, выращиваемых в домах „ Мать и ребенок“, Проблемы педиатрии, т. XXXIV, 3–10
7. Костадинова Кр., М. Цветкова, Т. Татъзов, В. Банова, 1995, Общуване между деца от ранно детство в детски заведения, Предучилищно възпитание, 2, 15–17
8. Костадинова Кр., 1999, Равнище на социално развитие при деца, отглеждани в домове „Майка и дете“, Предучилищно възпитание, 2, 8 –9
9. Костадинова, Кр., 2006, Преодоляване на нарушения в общуването с възрастни при деца от кърмаческа възраст, Българско списание по психология, № 2, 98–112.
10. Костадинова, Кр., Социална и емоционална депривация в кърмаческа и ранна детска възраст, 2005, Сб. научни доклади „ III национален конгрес по психология“, 28–30 окт., София, Софи – Р, 170–175
11. Костадинова, К. П., Депривационные симптомы психического развития младенцев, воспитываемых вне семьи, В: Психологические чтения „Образование как институт социально – психологической защиты детства. Материалы международной научно-практической конференции (17–19 апреля 2006 г.), Выпуск 3, Москва – Уфа, с. 19–21.
12. Костадинова, Кр., 2007, Развитие и организация на общуването с връстници в ранно детство, Предучилищно възпитание, 8, 15–18.
13. Костадинова Кр., 2006, Социалната среда като рисков и протективен фактор за личностното развитие в ранно детство. Сб. Личност, социална среда, Активност. III Национална конференция с международно участие, 2006 г., Благоевград, Университетско издателство „Неофит Рилски“, 267–272.
14. Лисина М. И., 1997, Общение, личность и психика, М., 383 с.
15. Манова – Томова В., 1974, Психологическа диагностика на ранното детство, С., НП
16. Маринова К., 1999, Детето от детския дом, Ст. Загора, 60с.
17. Маринова Кр., Активиране на взаимодействията между децата чрез формиране на субектно отношение към връстника и изграждане на предметни взаимодействия с него, Във: Възможности за преодоляване на социалната депривация при деца, отглеждани в домове за медико-социални грижи, Р-л Кр. Костадинова, 2003, НЦХМЕХ
18. Митева Ю., Р. Драгошинова, 1981, Играта-източник на здраве, С., Медицина и физкултура.
19. Петрова М., Кр. Костадинова, Т. Татъзов, 1999, Психично развитие на децата, отглеждани в домове „Майка и дете“, Предучилищно възпитание, 2, 5–7
20. Прихожан А. М., Н. Н. Толстых, 2005, Психология сиротства, П., 400с.
21. Ребер А., 2000, Большой толковый психологический словарь, т.2
22. Проселкова М. Е., Г. В. Козловская, В. М. Башина, 1995, Особенности развития детей раннего возраста, Ж. Невр. Псих. Им. С. С. Корсакова, 95(5), 52–6.
23. Развитие общения у дошкольников со сверстниками, Под ред А. Г. Рузской, 1989, М., Педагогика

24. Смирнова Е. О., Л. Н. Галигузова, Т. В. Ермолова, С. Ю. Мещерякова, 2002, Диагностика психического развития детей от рождения до 3 лет, м., 123с.
25. Ценова Б., 1996, (С. D. Spielberger, PAR 1994), скала за определяне на силата и честотата на стресорите на работа, НЦХ, С.
26. Ценова Б., 1992, Въпросник на Маслах за определяне на синдрома на бърнаут (MBI), НЦХМЕ, С.
27. Ценова Б., Кр. Костадинова, 2003, Професионален стрес, Бърнаут – синдром и модериращи ги фактори при персонала от детски социално – здравни заведения, Сб. I Национална трипартитна конференция на българското общество за изучаване и борба със стреса, 12–13 септември, 55–64
28. American Psychiatric Association, 1994, Diagnostic and statistical Manual of Mental Disorder, 4th edition, (DSM IV), Washington, DC: American Psychiatric Association
29. Anna T. Smyke, Alina Dumitrescu, B. A., Charles H. Zeenah, Attachment Disturbances in Young Children. I: The Continuum of Caretaking Casualty, 2002, J. Am. Acad. Child Adolesc. Psychiatry, 41: 8, aug., 972 –982
30. Bowlby J., 1951, Maternal care and mental health, World Health Organization monograph., Ser. 2.
31. Brooks-Gunn J., Klebanov P. K., Duncan G. J., 1996, Ethnic differences in children's intelligence test scores: role of economic deprivation, home environment, and maternal characteristics.: Child-Dev. Apr; 67(2): 396–408
32. Duyme M., Dumaret A.C., Tomkiewicz S., 1999, How can we boost IQs of „dull children“?: A late adoption study, Proc-Natl-Acad-Sci-U-S-A., 96(15), 8790–4
33. Murray L., Fiori-Cowley A., Hooper R., Cooper-P, 1996, The impact of postnatal depression and associated adversity on early mother-infant interactions and later infant outcome, Child-Dev., 67(5), 2512–26
34. Johnson D E, 2000, Medical and developmental sequelae of early childhood institutionalization in Eastern Europe adoptees, In: Minnesota Symposia on Child psychology, Vol. 31: The effect of early Adversity on Neurobehavioral Development, p 113–162
35. Howe D., 1997, Parent-reported problems in 211 adopted children: some risk and protective factors. J-Child-Psychol-Psychiatry. 38(4): 401–11
36. Kostadinova K., B. Tzenova, Institutional care and social deprivation in early childhood, III Macedonian congress of preventive medicine with international participation, 4–7 october, 2006, 24.
37. Langmeier J., Mateycek Z., 1963, Psychicka deprivace v detstvi, Praha
38. Langner T. S., 1962, A twenty-two item screening score of psychiatric symptoms indicating impairment, J. of health and human behavior, 3, 269–276
39. Lyons-Ruth K., Easterbrooks M. A., Cibelli C. D, 1997, Infant attachment strategies, infant mental lag and maternal depressive symptoms: predictors of internalizing and externalizing problems at age 7. Dev-Psychol., 33(4), 681–92
40. Montagner H., 1978, L' enfant et la communication, P. Stock-Parnaud
41. O'Connor TG, Rutter M and the English and Romanian Adoption Adoptees Study Team, 2000, Attachment disorder behavior following early severe deprivation: extention and longitudinal follow – up, J. Am. Acad. Child Adolesc. Psychiatry, 39, 703 –712
42. Spitz R. A., 1945, Hospitalism, Psychoanal. Stud. Child., 1, 53–74
43. Zeenah CH, Emde RN, 1994, Attachment disorders in infancy, In: Child and adolescents psychiatry: Modern approaches, Rutter M., Herson L., Taylor E., eds. Oxford; Blackwell, 490–504

„БАЗОВИТЕ ЕМОЦИИ“ И НАЧАЛНО РАЗВИТИЕ НА МОРАЛНИТЕ ЧУВСТВА

ЕМИЛИЯ ВАСИЛ МАРИНОВА

ст.н.с. II ст. д-р, секция „Етика“ Институт за философски изследвания, БАН,
9810791, ema_marinova@abv.bg

Настоящото изследване се основава на хипотезата, че корените на началното развитие на моралните чувства трябва да бъдат потърсени в тенденциите, характеризиращи общото емоционално развитие на детето в неговото най-ранно детство. Насочваме се към темата за „базовите емоции“, която ни връща към „първичната афективна среда“, в която протичат процесите на собствено моралното развитие. Така се проследява как социалността и комплексността, които са основни характеристики на моралните чувства, са заложили в природата на „базовите емоции“. В същото време, за да може да се появи афективното новообразование – морално чувство, е необходимо емоцията да се откъсне от конкретната ситуация и да намери своя обект. Основна роля в осъществяването на тази трансформация имат потребностите, които са част от същата начална афективна среда и които, както е логично да се предположи, също претърпяват началното си развитие. Анализът на „емоционалната следа“ в началното морално развитие дава възможност да бъдат направени изводи, които са съществени за педагогическата практика на морално възпитание.

The current research is based on the hypothesis that the roots of the initial development of the moral feelings must be searched in the tendencies which characterize the entire emotional development of the child in its earlier childhood. We focus on the topic of „basic emotions“ which brings us back to the „primary affective environment“ in which the processes of the own moral development run. In this way we study how the sociality and complexity, which are basic characteristics of the moral feelings, are embedded in the nature of the „basic emotions“. In the same time in order to appear the affective innovation – a moral feeling is necessary that the emotion is separated from the concrete situation and it finds its object. Fundamental part in the accomplishment of this transformation has the needs, which are part of the same primary affective environment and which, as it is logical to assume, also undergo their primary development. The analysis of the „emotional track“ in the initial moral development gives the opportunity to draw conclusions, which are essential for the pedagogical practice of the moral education.

Водейки се от съвременните тенденции за „успокояване“ на рационализма, както в подхода към проблемите на моралното развитие, така и в целите и средствата на морално възпитание, ние се обръщаме към моралните чувства. На друго място сме показали как тази тема „набира сила“ и завладява съвременния дебат в психологията на морала [1]. Преориентацията на изследователския интерес изисква известна дистанция по отношение на традицията, идваща от И.Кант и разгърнатата в структурния когнитивизъм на Ж.Пиаже и Л.Колберг, съгласно която моралното развитие на детето е рационално по своята природа.

Нашето предположение е, че ранната афективност, въпреки и недостатъчно изучена, има решаващо значение за началното морално развитие. В търсене на естествена си-

туация, в която субектът е максимално ненатоварен от когнитивност като въздействие и възприятия, ние отправяме поглед към невръстната детска възраст, която ни дава подходящи условия за анализ. Тя се оказва естествена лаборатория, в която афективността е основен актьор.

Така стигаме до въпросите относно възможността за морално въздействие и възпитание на детето в условията на несформираност на действащи когнитивни структури. Преди всичко се поставя въпросът дали е възможно такова въздействие и ако да – каква е основата, на която то може да бъде реализирано. Ако предположим, че тази основа е емоционална, то следващият въпрос уточнява на базата на какви емоции е възможно това – морални или не. Тук отговорът е продиктуван от спецификата на началното развитие на моралните чувства и от знанията за генезиса на водещите потребности в детската възраст. Представата за моралните чувства като социално предметни чувства ни насочва към „базовите емоции“ и най-вече към развитието на социалността и комплексността, които са белег за родовата връзка между „базовите емоции“ и моралните чувства и са гаранция за разгръщането на моралните чувства на основата на ранната афективност. Изводите, които следват от анализа на ранната афективност като основа за появата на собствено моралните чувства е в тон с изследванията, доказващи значимостта на емоционалното общуване в ранното детство за формирането на личността и за развитието на морала. Така позитивните и негативните изводи могат да бъдат проследени в конкретиката на емоционалното и потребностното развитие.

Тези изводи имат хипотетичен характер, доколкото няма проведено наше специално обективно изследване, което да ги потвърди или отхвърли. Ние можем да се основаваме на проучвания, които имат своя различна логика и цели, но са показателни за интересуващите ни аспекти на моралното развитие на личността.

Първият значим за нашето изследване източник на информация е групиран около темата за „базовите емоции“. Трудността на този масив от изследвания се състои в преобладаващата му неврологична и психо-физиологична насоченост, където фактологията създава силен информационен шум и тласка изследвателя към психофизиологична конкретика и насоченост на анализа. Тази база от данни, обаче, може да е изключително полезна при анализа на афективните корени на ранното морално развитие, тема, изключително важна не само теоретично, но и педагого-практически, особено ако педагогическите практики бъдат използвани адекватно по стратегическото си предназначение. Тази група от изследвания съдържа данни за началното развитие на моралните чувства; за ранните емоционални състояния като афективна основа в развитието на собствено моралните чувства; за генетическата обвързаност на базовите емоции със собствено моралните чувства на основата на социалността и комплексността; за обвързаността на базовите емоции и моралните чувства на ниво феномени.

Сведения по отношение на афективните източници на моралността също така могат да бъдат почерпени от публикациите (Лисина и др.[2]), в които се разглежда ролята на емоционалното общуване при деца до двегодишна възраст. Въпреки, че тези изследвания на известната детска психоложка са посветени на генезиса на водещата дейност в детска възраст, те могат да са полезни при анализа на връзката на началното афективно развитие с началното морално развитие.

Негативните предположения, към които ще се придържаме, обвързват проблемите в ранната афективност със затрудненията в моралното развитие. Дефицитът в емоционалното общуване в най-ранното детство се отразява върху развитието на афективно-потребностната сфера по две линии. От една страна той влияе неблагоприятно върху развитието на базовите емоции, а оттам и върху развитието на отделните морални чув-

ства. От друга страна този дефицит хвърля сянка върху формирането на адекватни за възрастта мотиви и потребностни импулси.

В позитивния прочит на нашата хипотеза пълноценното емоционално развитие в детската възраст има двоен ефект върху моралното ставане на личността, първо, чрез пълноценното формиране на отделните афективни феномени, и второ, чрез пълноценно формиране на цялостната мотивационно-потребностна сфера, в която се зараждат импулсите на личностното и моралното поведение.

Следвайки първоначално формулираната тема ще се спрем по-подробно върху връзката на „базовите емоции“ с началното развитие на моралните чувства. При анализа ще се придържаме към съвременния дебат за „базовите емоции“, за който ще кажем, че може да се характеризира с: 1) комплексно виждане за същността на „базовите емоции“, обосновано с помощта на системата от критерии, (като динамиката на тези критерии от Дарвин насам следва динамиката на възгледите за природата на базовите емоции.); 2) излизане извън реториката в термините на сравнителния анализ на емоциите при хората и приматите; 3) елиминиране на социалния еволюционизъм за сметка на еволюционизма. Без да се спираме на дългата и лъкатушна история, свързана с имената на Декарт, Спиноза, Хюм, Адам Смит, Дарвин, и др, ще се придържаме към еволюционистките възгледи [3] на П.Екман, П.Грифитс и К.Изард и П.Гринспан, които се открояват сред съвременните автори, които развиват тази парадигма на мислене.

Изходни за нашето изложение са две алтернативни виждания за същността на базовите емоции, издържани в еволюционистки стил, представени от П.Екман, П.Грифитс и К.Изард.

Първото от тях звучи (но само звучи) в унисон с разбирането на Рене Декарт за базовите емоции като примитиви (compounds), които са в основата на всяко едно чувство. Според него удивлението, любовта, ненавистта, желанието, радостта и тъгата се комбинират и пораждат всички останали „страсти на душата“. Въпреки своята умозрителност и физицирания дух на времето, когато е изречена, тази формула видимо има сериозен потенциал, защото оживява „на нов, еволюционен лад“. П.Грифитс извежда страхът, гневът, отвращението, тъгата, радостта и удивлението, като счита, че те за „базови“ за всички останали емоции [4]. К.Изард, вече на основата на пет критерия, посочва интересът, радостта, удивлението, тъгата, гневът, отвращението, презрението и страхът. Към тях условно са добавени срамът, смущението и вината. В основата на тази класификация са: 1) наличието на отчетливи и специфични нервни субстрати в основата на всяка базова емоция; 2) изразителна и специфична конфигурация на мускулните движения на лицето (мимика); 3) наличието на отчетливо и специфично преживяване, което се осъзнава от индивида; 4) базовите емоции възникват в резултат на еволюционно-биологичните процеси; 5) оказват организиращо и мотивиращо въздействие на човека, служат за адаптацията му [5].

На основата отново на еволюционизма се формира и вторият основен възглед, който ще бъде представен по-обстойно тук. Той принадлежи на късния П.Екман, който изрича на пръв поглед неочакваната фраза, че „всички емоции са базови“. Изведени са комплекс от критерии [6]–1) различаващи се универсални сигнали; 2) емоционално-специфична физиология; 3) автоматично оценяващ механизъм и 4) универсални предшествващи причини. Към тях са добавени: (5) различен момент на възникване в процеса на развитие; 6) наличие при приматите; 7) бързо разгръщане; 8) кратка продължителност; 9) непреднамереност; 10) различаващи се спомени; 11) различаващ се субективен опит, които са полезни както при определянето на спецификата на отделните емоции, така и

на спецификата на емоциите по отношение на емоционалните настроения и на емоционалните черти, които са едни различни от емоциите афективни феномени. Изброените критерии се допълват, нито един от тях не се разглежда като определящ. Мисля, пише авторът, че следните емоции споделят изброените характеристики и затова да различими една от друга: веселие, гняв, презрение, отвращение, смущение, вълнение, страх, вина, гордост, облекчение, удовлетворение, удоволствие, срам. Към тях са добавени романтичната и родителската обич и омраза, както и тъгата и ревността [7].

По-същественото в тази позиция е, че в нея „се въвежда понятието за емоционална фамилия, която може да помогне да се превъзмогне възможното объркване. Всяка емоция не е отделно афективно състояние, а е фамилия от обвързани състояния. Всеки член на емоционалната фамилия споделя описаните по-горе характеристики. Тези споделени характеристики са различни за различните фамилии и разграничават една фамилия от друга. Казано с други думи, всяка фамилия може да се разглежда като съдържаща тема и вариации. Темата е съставена от характеристики, уникални за тази фамилия, вариациите на тази тема са резултат от индивидуалните различия, чрез които емоцията се проявява. Темата е продукт на еволюцията, докато вариациите отразяват обучението [8].“

Независимо, че и двете изложени хипотези, благодарение на Изард и Екман, се основават на принципи съображения и на строго фиксирани критерии, второто определение е интересно с това, че премества центъра на дискусиите. Таксономичната реторика се обезсмисля, което означава, че вече не се спори така разгорещено кои емоции са базови. В замяна се анализират тенденциите, които „дремат“ в базовите емоции, очаквайки своето развитие. Акцентира се върху основни проблеми на емоционалното развитие.

Такъв основен проблем е този **за съотношението на еволюционните процеси и индивидуалното обучение в базовите емоции**. Това е дискусия в термините еволюция – обучение; видова универсалност – индивидуални различия; филогенеза – онтогенеза и т.н. Не случайно П.Екман се отказва от началното си виждане, че базовите емоции са симултанно действащи примитиви, които, поради едновременната си активация, се съчетават и дават живот на по-сложните емоции. Самият автор не намира доказателства в полза на това виждане и радикално променя възгледите си за природата на „базовите емоции“. Преориентацията му е свързана и с отказ от скалите позитивно – негативно; приятно – неприятно и от обвързването на уникалността на отделните базови емоции с културната и социалната специфика. Основанията – скруполюзни кроскултурни изследвания, които се провеждат както от Екман, така и други изследователи и които не потвърждават началната теза за културна уникалност на базовите емоции.

Всъщност авторът не изменя на социалното – то остава негов несъмнен приоритет, но по нов начин. Не като носител на културна и социална специфика, а като **вместилище на социални и културни универсалии**, които могат да бъдат открити в отделните „базови емоции“. *Такава е и идеята на понятието „базови емоции“ – да изведе онези общи характеристики, които, въпреки, че се формират в хода на индивидуалния социален опит, са общи за всички култури, колкото и отдалечени и независими от естествения културен обмен да са те.*

Комуникацията е такъв изходен социален феномен, който е характерен за всички културни общности. Като се тръгва от общуването като **обмен на информация** се стига до емоциите като носител на информация. Базовите емоции, от своя страна, са носител на характерни сигнали.

Емоционалните сигнали са специфични за отделните „базови емоции“ и информират индивидите в процеса на тяхното общуване. „Аз вярвам, пише Екман, че централно за еволюцията на емоциите е, че те информират конспективно, без избор и условности“ [9].

Какво, обаче информират – за да се внесе яснота по този въпрос се въвежда още едно изходно понятие, което е културно универсално. Такова е понятието „адаптация“. То се свързва с едно второ значение, което се влага в прилагателното „базови“ – „за да се обозначи тяхната адаптивна стойност при справянето с основните проблеми в живота“, каквито са постиженията, загубите, целите (постигнати и непостигнати), фрустрациите и пр. в индивидуалния опит. В този смисъл са цитирани изследванията на Lazarus (1991) върху опасността; на Stein & Trabasso (1992) върху тъгата и страха и връзката им със загубите и непостигнатите цели; на Tooby & Cosmides (1990) върху структурата на миналото, където е изяснена ролята на емоциите при справянето с адаптивни ситуации, каквито са търсенията, загубите в любовта, изплъзването от лапите на хищниците, трудностите със сексуалната идентичност и др. Посочва се, че „общото във всички тези виждания е, че на емоциите се приписва **функцията да мобилизира организма**, за да може той максимално бързо да се справи с важни **интерперсонални** сблъсъци на основата на преживяния опит в миналото.“ [10]

Адаптацията внася яснота за съдържанието на информационния процес, реализиран с помощта на емоциите. Ще довършим започнатата по-горе фраза: Емоциите „информират концептивно, без избор и условности за онова, което се случва в интерперсонален план (планове, спомени, физиологични промени); за онова, което се е случвало преди, за да доведе до тази изразност (причини); а също така и за онова, което най-вероятно може да се случи впоследствие (преки последствия, регулативни усилия, копиране)“ [11]

Самият автор мотивира интереса си към темата с необходимостта да се разграничи от разбирането, че емоциите нямат същностни различия, че те се различават само по интензитет и приятност. Също така той смята за необходимо да интерпретира емоциите от гледна точка на развитието на афективността, като потърси принципната специфика на отделните емоции, както една спрямо друга, така и спецификата на емоциите по отношение на останалите афективни феномени.

Какво в разглежданата тема е съществено за началното развитие на моралните чувства? Преди всичко става дума за **обяснителен конструкт, чрез който се прави успешен опит да се интерпретира началното афективно развитие чрез срещата на онтогенетичното и филогенетичното, на наследствеността и средата, на наследеното и придобитото чрез обучение.** Тема, която не е възможно да бъде избегната при анализа на емоционалността и която успешно е вплетена в критериите за базовите на емоциите.

Така например *различаващата се физиология, автоматичното оценяване, не-преднамереността* (които са сред критериите на Екман) са стъпили здраво върху висшата нервна дейност и биологията на човека. Материалният носител на психичната дейност е факт, който не може да бъде игнориран, въпреки реалните опасности от хиперболизация или неоправдано фиксиране върху темата. В същото време присъствието на социалността е решаващо дори при тези силно „приземени“ към биологичността показатели. Най-вече чрез процесите на „социално учене“. Социалността е общата обвивка както на общуването, така и на обмяната на информация, заложен в критерия на *различаващите се универсални сигнали.*

Следваща крачка в анализа на филогенетичното и онтогенетичното прави П.Гринспан, която акцентира върху динамиката на тези две тенденции. Представяйки ги в тяхното диалектичното единство, тя анализира не устойчивите характеристики, а **потенциалът за развитие, който се съдържа в „базовите емоции“.** Всъщност, предположението, че „базовите емоции“ подлежат на развитие се съдържа в еволюционната позиция, независимо дали и колко се акцентира върху точно този срез на нещата. Приносът

на П.Гринспан е, че пренасочва дискусията, ситуирайки я в перспективата на моралното развитие. Също така се откриват възможности за анализ на педагогическия смисъл на разглежданите проблеми. „Базовите емоции“ са представени като **емоционални зачатъци**, които съдържат сериозен потенциал за емоционално развитие. Този потенциал се разгръща в хода на индивидуалното развитие, превръщайки въпросните „базови емоции“ в емоционален предвестник на моралните чувства. Също така се анализират специфично **емоционалните форми** на въздействие върху „базовите емоции“ [12].

В интерес на истината, анализът на П.Гринспан се основава на определението на Изард за „базовите емоции“, докато, намираме, че представата на Екман има по-голям потенциал в това отношение. Ако доразвием неговото разбиране, че базовите емоции не са завършени афективни образувания, а онтогенетично начало на емоционални фамилии, чийто родоначалници са те, то върху всяка „базова емоция“ израства цяло дърво от емоции – образ, който методологично предполага съдържателно развитие чрез „прорастването“ на нови емоционални вейки върху **фамилното дърво**. В хода на индивидуалното време се появяват по-млади филизи в короната на дървото, с което се умножава емоционалното фамилно богатство. Колкото по-късно се формират родствените емоции, толкова по-силно са осветени от светлината на социалността и културната специфика, толкова по-зависими са от процесите на личностното развитие. Именно тези, силно социални и сравнително млади от гледна точка на индивидуалното време емоции имат отношение към предмета на нашия интерес – моралните чувства.

Образът на „емоционалните фамилии“ на Екман и асоциацията ни за „фамилното дърво“ също така дават представа за емоционалното многообразие – реална е възможността за едновременна изява на еднофамилни емоции и/или разразяването на амбивалентни емоционални преживявания. Така фамилният характер на „базовите емоции“ дава едно интересно виждане за „съчетаването“ на близки или подобни емоции, без да се прибегва към умозрителни спекулации. А, както знаем, емоционалното богатство е един от показателите за психично здраве и за пълноценно личностно развитие.

Така базовата афективност, поставяйки основите на социалната комуникация и адаптационните процеси, подготвя разгръщането на социалността и културната специфика, а следователно и развитието на моралните чувства. С други думи тя е необходимо условие за разгръщането на социалността в емоционалната сфера. В полза на тази теза говорят наблюденията върху индивиди, при които базовите емоции не могат да се изявят, което се отразява върху процесите на общуване. Нарушената комуникация, от своя страна, има впоследствие сериозни емоционални, социални и личностни резултати [13].

И все пак, нека да излезем от света на образите и потърсим съдържателни аргументи в полза на връзката на „базовите емоции“ с моралните чувства. Намираме, че такива аргументи могат да бъдат намерени в развитието на социалната перспектива и комплексността, които са основни характеристики на моралните чувства, но могат да бъдат открити като тенденции още в „базовите емоции“. Съвременните изследвания върху „базовите емоции“ конкретизират представите за комплексност и социалност на моралните чувства, характеристики, до които интуитивно достига традиционният анализ. Внушението е, че социалността се съдържа още в началните афективни форми, на основата на които избуяват собствено моралните чувства. Също така, комплексността на моралните чувства е предизвестена от природата на функционирането на емоционалните комплекси като цяло и на „базовите емоции“, в частност.

Според P.Griffiths, базовите емоции, въпреки че могат да бъдат представени като „еволюционни афективни програми“, носят в себе си ясен социален смисъл, като под-

помагат реализирането на социалните отношения. Така, даже в досоциалните форми на афективното развитие е заложена социалността като тенденция, която трябва да се утвърждава и разраства. При Griffiths идеята за емоциите като социален посредник са развива чрез анализа на „Machiavellian“ емоции. Показва се, че дори първичните, базови емоции могат да бъдат адекватен посредник в социалното взаимодействие, тъй като те са носители на знаци, които са опорни ориентири в комуникативния процес и в социалните взаимодействия.

Проява на социалността са и всички аспекти на развитие на комплексността на моралните чувства. Моралните чувства са част от по-сложни социални комплекси, които съдържат афективни, когнитивни и поведенчески елементи. Тази комплексност е заложена в природата на емоционалното развитие и може да бъде проследена дори при „базовите емоции“. Теорията демонстрира убедително, че дори най-началните базови емоции по-скоро не трябва да се разглеждат като самостоятелни афективни отговори. П.Грифитс посочва, че е дискуссионно дали „базовите емоции“ са пълноценни емоции или са градивни елементи на едни по-комплексни психични образувания, наречени емоции. Емоции или не, заключава авторът, но базовите емоции действително са част от съдържанието на „емоционалните епизоди“. За P.Griffiths комплексността на емоциите е „от огромно значение за философите и, в частност, за естетите и за моралните психолози“. Комплексните емоции „опосредяват социалните връзки на човека“. Самият автор признава, че е пристъпил към анализа на базовите емоции, за да може да осмисли философски по-сложните „комплексни“ емоции.

Сред насоките, в които се разгръщат социалността и комплексността трябва да бъдат отбелязани някои, които са от изключително значение за началното развитие на моралните чувства. Сред тях изпъква **тенденцията за рационализиране на афективността**, под въздействието на **културните знаци**, сред които **езикът** има първостепенно значение. Също така следва да се изведе значимостта на **моралните знаци**, първоначално достигащи до детското съзнание чрез одобрението и неодобрението, възприемани емоционално. Тази сериозна социална ниша се „запъхва“ благодарение на податливостта на „базовите емоции“ към социо-културните въздействия, за които вече стана дума.

Под егидата на същата тази „податливост“ е и разгръщането на **тенденцията за съдържателно обогатяване** на началните емоционални форми на моралното развитие. Социалността може да бъде открита в социалната трансформация на базовите емоции, обвързващ моралните чувства с базовите емоции, на основата на които те „израстват“. Това е една констатация с изключително значение за съдържателния анализ на социалната перспектива. Тъй като извежда съдържателните характеристики на приемствеността. Това, от своя страна означава, че всяко морално чувство трябва да има свой емоционален прототип у малкото дете, на основата на който то избуява и разцъфтява.

Третата тенденция, която бихме искали да посочим е тази на **обвързаността на афективните феномени с общия емоционално-потребностен фон**, който също подлежи на развитие. Това, от своя страна, акцентира върху значението на ранното емоционално-потребностно развитие като фактор в началното развитие на моралните чувства.

„Базовите емоции“ (които, както стана ясно, са базови както за социалните емоции като цяло, така и за моралните чувства, в частност) ни връщат към онзи „първичен афективен бульон“ който предхожда процесите на собствено морално развитие. Има данни, че дори тези начални досоциални емоции са „белязани“ със социалност, т.е. те предполагат социални трансформации. В същото време те са комплексни по природа, бидейки самите те сред участниците в емоционалните епизоди, чрез които емоциите се експонират. Но за да може да се появи афективното новообразование – морално чувство, е необходимо

емоцията да се откъсне от конкретната ситуация и да намери своя обект. Едва тогава тя може да бъде наречена чувство. Основна роля в осъществяването на тази трансформация имат потребностите, които са част от същата начална афективна среда и които, както е логично да се предположи, претърпяват своето начално развитие [14].

Има сериозна интрига още на понятийно ниво – при избора на работните понятия. Ако изследователят предпочете понятието „чувство“ пред понятието „емоция“, то тогава анализът е изправен пред опасността дорационалният период в развитието на моралната афективност, където афективните предпоставки и афективните форми на въздействие върху личността имат решаващо въздействие, да остане извън дебата.

В същото време, препратката към понятието „морална емоция“ в съвременните публикации, особено тогава, когато „чувства“ и „емоции“ се мислят като синоними, може да е предпоставка за неточна и прекомерно разширена дефиниция и за ограничаване на насоките на анализ. Разширена, защото понятието „чувство“ е по-тясно в сравнение с „емоцията“ и предполага процес на предметяване и анализ на потребностното развитие. Едновременно с това сме изправени пред опасността от ограничаване на афективните източници на моралността единствено в рамките на развитието на емоциите на основата на „базовите емоции“, за сметка на игнориране на общите тенденции в ранното емоционално-потребностно развитие.

Може би тази опасност може да бъде ограничена, ако стъпим върху определението на Екман за фамилните емоции, където се твърди, че всяка емоция има своята базова форма. Страхът, презрението, вината, гордостта, срамът и вината, които са познати с типично моралните си форми, също са посочени като отговарящи на критериите за базовост. С други думи те имат базови форми, които са социално и културно неспецифични, и които отговарят на посочените по-горе критерии. Особеността тук е, че има ясни индикации, че тези морално ангажирани фамилии възникват по-късно в индивидуалния жизнен път [15]. Оттук следва наличието на **различна социална база**, върху която се развиват тези онтогенетично по-млади дървета в градината на емоциите. Съответно различен е и фонът на емоционално-потребностното развитие при тяхната „поява“ и развитие. Логически следва необходимостта да се анализира онзи специфичен емоционално-потребностен контекст, в който възникват страхът, презрението, вината, гордостта, срамът и вината. За съжаление, в съвременния англоезичен дебат тази крачка не се прави.

Предполагаме, че в разговора за афективните източници на моралните чувства трябва да се отдели по-голямо внимание на ранното афективно-потребностно развитие на личността, което предполага един **по-висок в социално отношение разрез на анатомията на развитието на ранната афективност**. Едва тогава разговорът за обучението, ранната афективност и моралните чувства придобива тежест. Темата за ранното афективно-потребностно развитие на личността е застъпена в по-голяма степен в руската изследователска традиция и остава извън нашумялата в последно време дискусия за „базовите емоции“ и моралните чувства.

Основният етически смисъл на анализа тук трябва а се търси в онова значение, което имат не само моралните чувства, но и общият афективен фон (представен от генезиса на потребностите и емоциите) за моралното развитие.

Това означава, че **афективността на подрастващите трябва да бъде целенасочено и цялостно насочвана, обгрижвана и развивана**. Развитието на емоциите, потребностите и моралните чувства трябва да има **специално място в социализационните процеси**. Също така в социализационните програми трябва да бъде отделено на **афективните средства** за морално въздействие.

За да може възпитателят да е адекватен на тези задачи, той трябва да притежава **емоционална адекватност и морална чувствителност**. Противното крие сериозни морални рискове. Така например отчуждението между поколенията, което може да гласне децата към рисково поведение, може да произтича от емоционалната неустойчивост на родителите – тревожност, невротичност, афективни промени. Уместно е във възпитателните програми да се обърне отделно внимание на **емоционалните аспекти на възпитанието на Възпитателя**.

Литература

1. Маринова, Е. Възникване и начално развитие на моралните чувства. В: Траектории на етиката. Видева, Н. (ред), Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, С., 2007, с. 92–112.
2. Вж. по-подробно в Лисина, М. И. Влияние отношений с близкими взрослыми на развитие ребенка раннего возраста. – Вопросы психологии, 1961, кн. 3; Лисина, М. И. Влияние общения с взрослым на развитие ребенка первого полугодия жизни. – В: Развитие общения у дошкольников, М., 1974; Лисина, М. И., И. Димитров. Общувание и самопознание. С., Наука и изкуство, 1982; Митева, Л., Е. Смирнова. Ниво на общувание на детето с възрастния и с връстниците. – Психология, 1985, кн. 6.
3. 3. Първите обективни изследвания върху „базовите емоции“ са свързани с Дарвин и „The Expression of Emotions in Man and Animals“ (Darwin, 1872). След като почти столетие темата не се дискутира, тя отново е поставена на дневен ред в контекста на изследванията на психологията на животните от К.Лоренц. Следват изключителните експерименти на П.Екман, който обикаля цялата културна география, показвайки на хора с различна културна идентичност фотоси с различни емоционални състояния.
4. Griffits, P. Basic Emotions. Complex Emotions. Machiavellian Emotions. Philosophy. 52(Supp): 2003, p. 43.
5. Изард, К. Психология змоции. СПб.: Питер, 2007, с. 63–64
6. Ekman, P. Basic Emotions. In: Dalgleish, T. & M. Power (Eds.) Handbook of Cognition and Emotion. Sussex, U.K.: John Willey 1 Sons, Ltd., 1999, pp. 45–60. Различаващи се универсални сигнали: Съобщава се за седем класа информация, които могат да бъдат предавани чрез универсалните сигнали. Показва се, че развитието на емоционалните изразни средства са основни за регулацията на междуличностните отношения. Без тях е невъзможно развитието на дружбата в юношеството, например. Болни с лицева парализа имат сериозни проблеми в общуването. Също така общуването е затруднено при пациенти, които поради прекаран инсулт не разчитат емоционалните сигнали. Разбира се коректно са въведени някои условия, подкрепени от примери на емоции, които не са придружени от специфични сигнали или поне последните не могат да бъдат регистрирани поради особеностите на индивидуалния праг на чувствителност или на сигнали, които нямат емоционално „покрите“, тъй като са резултат от съзнателна измама, манипулация, театралничене или лицемерие. Емоционално-специфична физиология: Емоциите подготвят организма за процеса на адаптация. Ето защо „базовите емоции“ не само носят специфична информация и улесняват интерперсоналните връзки, но и подготвят организма да се справи с житейските проблеми, а това от своя страна означава готовност на организма да реагира различно при различни емоционални състояния. Тук при обяснението се привлича понятието Automatic nervous system (ANS), подкрепено с много пазовавания и изследвания (Ekman, Levinson, Davidson, Friesen, Ohman и др.) Ще приведем само два от примерите, които показват как емоционално-специфичната физиология спомагателства

на адаптационния процес. ANS-моделите обслужват стереотипи на моторна реакция, които са адаптивни за всяка от емоциите, подготвяйки организма за качествено различни действия. Така например при гнева „кръвта кипва“, като подготвя организма за специфична реакция. При страха бягството е възможна реакция и то се подготвя от прилива на кръв към скелетната мускулатура. Озъбването при страха има задачата да внуши уплах. „Различните характеристики на всяка емоция, включвайки не само промените в израза, но и в спомените, очакванията и другите когнитивни дейности, не могат да бъдат реализирани без да бъдат организирани и насочвани от ANS. Би трябвало да има уникални физиологични модели за всяка емоция и тези ANS модели да са специфични за тези емоции и да не се срещат при други психични дейности.“ Автоматичен оценяващ механизъм: Емоциите дават възможност за автоматично оценяване на ситуацията, което от своя страна е предпоставка за бърза и адекватна реакция. Различават се два типа оценка – явтоматично, несъзнателно и бързо оценяване и преднамерено и съзнателно. Универсални предшествашки причини: Счита се, че има общи за всички култури причини, които пораждат определени емоции. Така например загубата на „значим Друг“ е причина за тъга при всички култури. Разбира се, кой се възприема като „значим Друг“ зависи от културната специфика.

7. Ekman, P. Basic Emotions. In: Dalgleish, T. & M. Power (Eds.) *Handbook of Cognition and Emotion*. Sussex, U.K.: John Willey 1 Sons, Ltd., 1999, p. 53.
8. Пак там.
9. Пак там, с. 46.
10. Пак там.
11. Пак там.
12. Вж. също така: Greenspan, P. Emotional Strategies and Rationality. *Ethics*, 110, (Avril 2000): 469–487.
13. Ekman, P., 1999, pp. 45–60.
14. Маринова, Е. Възникване и начално развитие на моралните чувства. В: *Траектории на етиката*. Видева, Н. (съст.) С., Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 2007, с. 92–12.
15. Въпреки че авторът не развива въпроса, а само посочва, че всяка базова емоция се появява в различен момент на онтогенезата.

ДВА ФОКУСА КЪМ ЦЕННОСТНАТА СИСТЕМА НА УЧЕНИЦИТЕ

СТАНКА ЛУЛЧЕВА МИХАЛКОВА*, НИКОЛИНА ГЕОРГИЕВА**

*доц. А-р, **доц. А-р – СУ „Климент Охридски“ –
Департамент за информация и усъвършенстване на учители.

Проблемът за ценностната система на ученика е много актуален за развитието на личността и за реализиране на образователните цели. Изследването разкрива отношението на учениците към конкретни образователни ценности – терминални и инструментални. Определени са водещите терминални и инструментални ценности в ценностната система на учениците. Със същият инструментариум е изследвано разбирането на педагогическите съветници относно ценностната система на учениците. Направен е сравнителен анализ на резултатите, получени от учениците и разбирането на педагогическите съветници, относно водещите терминални и инструментални ценности. Резултатите от изследването имат значение за дейността на педагогическите съветници при психологическото обслужване на учениците.

The problem with the value system of the students is very topical for the personality development and for realization of the educational goals. The research reveals the attitude of the students concerning particular educational values – terminal and instrumental. The leading terminal and instrumental values of the students' value system are defined. The same toolkit has been used to study the pedagogical advisers' understanding of the students' values system. Comparative analysis of the results, received from the students and from understanding of the pedagogical advisers concerning the leading terminal and instrumental values in the values system, has been made. Results from the research are important for the activity of the pedagogical advisers in the psychological treatment of the students.

Личностната насоченост на образователните цели се проектира като краен резултат от дейността на образователните институции, в облика на завършващия средно образование. Колкото повече образователни цели се интериоризират личностно, толкова повече те съответстват на реалните обществени, групови и личностни образователни интереси и потребности. Обратно, когато идеалните нормативно определени образователни цели се разминат с обществените, групови и личностни интереси и потребности, със социалните желания и очаквания, по-голяма е вероятността от нарастване на отчуждението на личността и обществото от образованието като ценност, от деформация при развитието на личността. [1,2]

Педагогическите съветници по своята длъжностна характеристика осигуряват психологическото обслужване в училището. Те провеждат индивидуална и групова работа с учениците. От основно значение за ефективността на тяхната дейност е правилната им ориентация в ценностната система на учениците. [3]

Цел и задачи на изследването

Целта на изследването е да се направи сравнителен анализ между ценностната система на учениците, обуславяща мотивацията за учене и реализиране на образователните цели, и проектите върху тази система от страна на педагогическите съветници.

Ценностната система е разглеждана като единство от терминални ценности (ценности-цели), инструментални ценности (ценности – средства) и качествата за тяхното постигане.

Изследователските задачи включват:

- създаване на инструментариум за изследване на ценностната система;
- определяне на водещите терминални и инструментални ценности, както и качествата за успешна реализация в ценностната система на учениците.
- сравнителен анализ с проектите върху ценностната система от педагогическите съветници.

Инструментариум

Разработен е въпросник за изследване на ценностната система в два варианта – за ученици и за педагогически съветници.

За всеки от въпросите са посочени по 10 отговора, които трябва да бъдат ранжирани от изследваните по степен на важност с рангове от 1 до 10. Ранг 1 получава най – важният от отговорите, а ранг 10 поставеният на последно място.

На табл. 1 са посочени показателите, включени в отделните скали:

Т а б л и ц а 1

Съдържание на скалите

№	Терминални ценности	Инструментални ценности	Качества
I	компетенции за справяне с житейски ситуации;	да получавам отлични оценки	организираност;
II	получаване на диплома за завършено образование;	да посещавам редовно училище	комуникативност;
III	компетенции за бъдеща реализация;	да се включавам в съвместни дейности със съучениците си	преприемчивост;
IV	формиране култура на поведение;	да спазвам дисциплината	самостоятелност;
V	подготовка за продължаване на образованието;	да участвам в учебната работа по време на урок	дисциплинираност;
VI	придобиване на системни знания;	да ползвам освен учебника и други източници	трудолюбие
VII	интелектуално развитие;	да уча самостоятелно	постоянство ;
VIII	умения за общуване;	да изпълнявам изискванията на преподавателите	сътрудничество;
IX	усвояване на научни понятия, закони и теории;	да уча системно	толерантност
X	умения за самостоятелно учене	да подготвям редовно домашните си работи	адаптивност

Изследвани лица

Изследвани са 134 лица – 73 ученика от 11 клас, от тях 37 девойки и 36 младежи и 61 педагогически съветници – 3 мъже и 58 жени на възраст от 25 до 55 г.

Методи за обработка на данните:

1. Скалограмен анализ – ранжиране на показателите по средна рангова оценка;
2. Изчисляване на корелационния коефициент D (Вл.Смекал–1988) за проверка подобие на профили, който представлява корен квадратен от сумата на разликите в двата сравнявани профила по формулата:

$$D = \sqrt{\sum (X_{ij} - X_{ik})^2}$$

където: X_{ij} – средна рангова оценка на показателя от първия профил;

X_{ik} – средна рангова оценка на същия показател от втория профил.

При идеалното съвпадение на двата профила $D=0$. Големината на стойностите различна от нула е израз на различието между сравняваните профили. Следователно подобие на профилите е толкова по-малко, колкото по-големи са абсолютните стойности на коефициента D.

Анализ на резултатите от изследването

На табл. 2 са представени разликите между отделните показатели и стойностите на корелационния коефициент D.

Коефициентът D е най-нисък при сравняването на профилите за качествата, където $D = 1.69$. Това означава, че тези профили съвпадат в най-голяма степен. Педагогическите съветници са най-близко до разбиранията на учениците относно необходимите качества за постигане на ценностите-цели. На второ място е разбирането относно инструменталните ценности – $D = 1.90$, а най-голяма е разликата при терминалните ценности – $D = 2.34$.

Т а б л и ц а 2

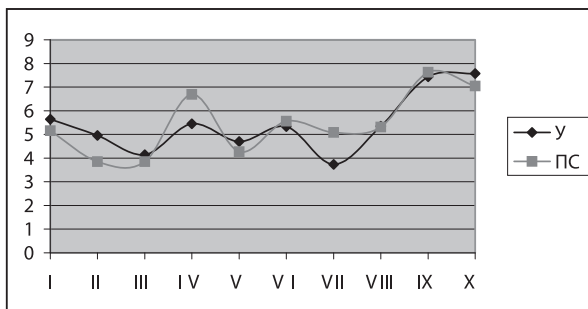
Стойности на разликите при отделните профили. Коефициент D.

Показатели	Терминални ценности	Инструментални ценности	Качества
I	-0.48	-1.38	-0.03
II	1.11	0.61	0.59
III	0.29	0.31	0.11
IV	-1.24	-0.62	-0.46
V	0.43	0.76	0.2
VI	-0.23	0.19	-0.28
VII	-1.35	0.09	0.14
VIII	0.04	0.45	-0.27
IX	-0.19	-0.07	-0.78
X	0.53	0.13	1.21
D	2.34	1.90	1.69

Интерес за изследването представлява сравняването на профилите по отделните скали.

ТЕРМИНАЛНИ ЦЕННОСТИ

На фиг. 1 са представени профилите при двете групи изследвани лица, по средна рангова оценка на оценените показатели.

Фиг. 1.

Профили при терминалните ценности

В посока на подценяване: най – големи са различията по показателите VII „Интелектуално развитие“ – (-1.35) и IV „Формиране култура на поведение“ – (-1.24).

Учениците поставят целта „Интелектуално развитие“ на първо рангово място, а педагогическите съветници на четвърто. Налице е разминаване в разбирането на педагогическите съветници относно водещата терминална ценност за учениците.

Четвъртият показател „Формиране култура на поведение“ също е подценен, въпреки че и при двете групи се намира на по заден план – при учениците той е поставен на 6 място, а при педагогическите съветници – на 8.

В посока надценяване от педагогическите съветници е II показател „Получаване на диплома за завършено образование“ – (1.11), което е на първо място при ранжирането на показателите при педагогическите съветници, а на четвърто при учениците

Може да се направи изводът, че очакванията на учениците при посещение на училището са свързани предимно с умствено и социално развитие, а не само с получаване на документ за завършено образование. В своята работа педагогическите съветници би трябвало да разчитат на това, като един от основните ресурси за справяне с проблемите.

На табл. 3а и 3б са представени ранговите скали на терминалните ценности по стойностите на средната рангова оценка.

Таблица 3 а

Ранжиране на терминалните ценности при учениците

Рангов №	Средна рангова оценка	Ценности – цели
1	3.73	Интелектуално развитие
2	4.14	Компетенции за бъдеща реализация
3	4.70	Подготовка за продължаване на образованието
4	4.96	Получаване на диплома за завършено образование
5	5.33	Придобиване на системни знания
6	5.45	Формиране култура на поведение
7	5.55	Умения за общуване

8	5.64	Компетенции за справяне с житейски ситуации
9	7.44	Усвояване на научни понятия, закони и теории
10	7.58	Умения за самостоятелно учене

Таблица 3 б

Ранжиране на терминалните ценности при педагогическите съветници

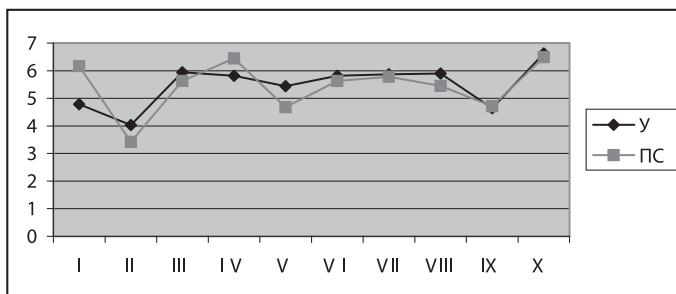
Рангов №	Средна рангова оценка	Ценности – цели
1,5	3.85	Получаване на диплома за завършено образование
1,5	3.85	Компетенции за бъдеща реализация
3	4.27	Подготовка за продължаване на образованието
4	5.08	Интелектуално развитие
5	5.16	Компетенции за справяне с житейски ситуации
6	5.31	Умения за общуване
7	5.56	Придобиване на системни знания
8	6.69	Формиране култура на поведение
9	7.05	Умения за самостоятелно учене
10	7.63	Усвояване на научни понятия, закони и теории

Първите рангови места при учениците, с рангова оценка под 5, са заети от ценности, свързани с основните образователни цели – умствено развитие и подготовка за бъдещия живот. От основно значение е и крайният резултат – получаването на документ за завършено образование, чрез който те могат да продължат своята реализация в живота. Ранговите оценки при педагогическите съветници се припокриват с тези на учениците като изключим показателя „Интелектуално развитие“, който не е оценен така високо от педагогическите съветници.

Последните рангови места с рангова оценка над 7 също се заемат от едни и същи показатели, но с разменено последно и предпоследно място. Педагогическите съветници разбират подценяването от учениците на тези показатели.

Инструментални ценности

Най-голямата разлика в профилите при инструменталните ценности е при I показател „Да получавам отлични оценки“ – (-1.38). Педагогическите съветници го надценяват като го поставят на първо място, а при учениците той е на трето. Учениците поставят на първо място редовното посещение на училището. По останалите показатели различията в профилите са под единица.

Фиг. 2.

Профили при инструменталните ценности

На табл. 4а и 4б са представени ранговите скали на инструменталните ценности по стойностите на средната рангова оценка. Това са начините по които могат да се реализират поставените цели.

Т а б л и ц а 4 а

Ранжиране на инструменталните ценности при учениците

Рангов №	Средна Рангова оценка	Ценности – средства
1	4,03	Да посещавам редовно училище
2	4,64	Да уча системно
3	4,79	Да получавам отлични оценки
4	5,44	Да участвам в учебната работа по време на урок
5,5	5,82	Да спазвам дисциплината
5,5	5,82	Да ползвам освен учебника и други източници
7	5,87	Да уча самостоятелно
8	5,90	Да изпълнявам изискванията на преподавателите
9	5,94	Да се включвам в съвместни дейности със съучениците си
10	6,62	Да подготвям редовно домашните си работи

Първото рангово място е заето от един и същ показател – „Да посещавам редовно училище“ като педагогическите съветници му придават по-голямо значение от учениците. Знаем, че основен проблем в образователната система е огромният брой неизвинени отсъствия, което води до изключване на учениците и преместването им в други училища.

В последните рангови места, със средна рангова оценка над 6 при учениците има само един показател, а при педагогическите съветници три. Учениците отдават по-голямо значение на отличните оценки и дисциплината, отколкото предполагат педагогическите съветници. При двата профила на последно място е един и същ показател „Да подготвям редовно домашните си работи“. Може да се направи изводът, че педагогическите съветници правилно оценяват отношението на учениците към самостоятелната подготовка.

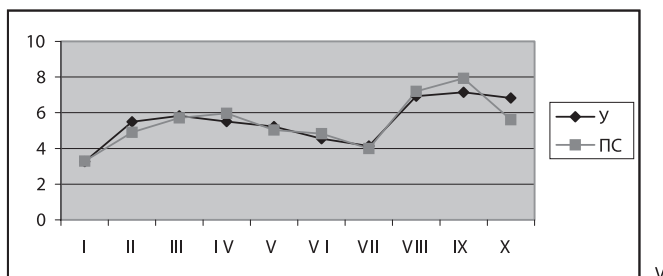
Т а б л и ц а 4 б

Ранжиране на инструменталните ценности при педагогическите съветници

Рангов №	Средна Рангова оценка	Ценности – средства
1	3,42	Да посещавам редовно училище
2	4,68	Да участвам в учебната работа по време на урок
3	4,71	Да уча системно
4	5,45	Да изпълнявам изискванията на преподавателите
5,5	5,63	Да се включвам в съвместни дейности със съучениците си
5,5	5,63	Да ползвам освен учебника и други източници
7	5,78	Да уча самостоятелно
8	6,17	Да получавам отлични оценки
9	6,44	Да спазвам дисциплината
10	6,49	Да подготвям редовно домашните си работи

КАЧЕСТВА

Профилите при оценка на необходимите качества са най – сходни при двете групи. Единствената разлика над единица е при X показател „Адаптивност“ – (1.21). Педагогическите съветници с основание го поставят на по-преден план. Той заема 6 място в тяхната рангова скала, докато при учениците е на 8 място. При качествата се наблюдава най-пълно съвпадение на профилите.

Фиг. 3
Профили при качествата

На табл. 5а и 5б е представено ранжирането на качествата, необходими за реализиране на ценностите – цели, по стойностите на средната рангова оценка.

Първото рангово място и при двете групи изследвани лица убедително се заема от качеството „Организираност“, което е от основно значение не само за успешна учебна дейност, но и за осигуряване на повече време за личен живот и развлечения, така важни за младите хора.

Последните рангови места и при двете групи се заемат от едни и същи показатели – „Сътрудничество“ и „Толерантност“. Подценяването на тези качества от учениците и от педагогическите съветници може да доведе до отсъствие на целенасочени мероприятия за тяхното формиране. Тези ценности имат отношение към агресията и насилието в училище. Това е един от основните проблеми в съвременната училищната действителност.

Т а б л и ц а 5а

Ранжиране на качествата при учениците

Рангов №	Средна Рангова оценка	Качества
1	3,26	Организираност
2	4,14	Постоянство
3	4,55	Трудолюбие
4	5,23	Дисциплинираност
5	5,49	Комуникативност
6	5,51	Самостоятелност
7	5,82	Предприемчивост
8	6,82	Адаптивност
9	6,93	Сътрудничество
10	7,15	Толерантност

Т а б л и ц а 56

Ранжиране на качествата при педагогическите съветници

Рангов №	Средна Рангова оценка	Качества
1	3,29	Организираност
2	4,00	Постоянство
3	4,83	Трудолюбие
4	4,90	Комунитативност
5	5,03	Дисциплинираност
6	5,61	Адаптивност
7	5,71	Предприемчивост
8	5,97	Самостоятелност
9	7,20	Сътрудничество
10	7,93	Толерантност

Може да се обобщи, че педагогическите съветници са добре ориентирани в ценностната система на учениците. Проведеното изследване очертава важни акценти в разбирането на ценностните проекции, които е необходимо да бъдат взети пред вид за още по-точно насочване на дейността на педагогическите съветници към реалните потребности на учениците.

Литература

1. Гарванова, М., Ценностна криза и реорганизация на ценностната система в условията на социални промени, "Сборник научни доклади, Трети Национален конгрес по психология", София, 28–30 октомври, 2005 г. 29–35.
2. Георгиева Н. И др. Цели на средното образование, НИО,С., 1999г.
3. Михалкова, С. Психологически консултации в училището. Педагогически съветник. – В: Наръчник на училищния директор. Свитък I, С., РААБЕ, 2005.,3–2, 1–10.

МИСЛЕНЕТО КАТО ЦЕЛ НА ОБУЧЕНИЕТО

ПЕТЪР НИКОЛОВ

професор, д.пс.н., nklv_ptr@yahoo.com

В съобщението са представени резултатите от експертна оценка на конвенционално съдържание на мисловните операции, които могат да се включат в Държавните образователни изисквания като фундаментални цели на средното образование

In this article the results from an expert evaluation are presented. The object for evaluation is the conventional content of the mental operations which can be included to the State educational requirements as fundamental goals of the education in the Secondary schools.

Образователните системи по света формират мисленето на учениците по два начина. Първият, към който се числи и нашата страна, е индиректният т.е. чрез обучението по различните учебни дисциплини. Понеже същността на мисленето се познава слабо от учителството и отсъства като фундаментална цел на обучението, то мотивацията за неговото целенасочено формиране е крайно ограничена. Теоретичните основания на тази концепция са: системната практика за обработка на информация по различните учебни предмети е достатъчна за формирането на качества на мисленето и следователно, други усилия за постигането на тази цел не са необходими. Това би дало добри резултати, ако университетската подготовка на всички учители не се изчерпваше само с една лекция по психология на мисленето и ако логиката на учебното съдържание по специалността беше равна на логиката на обучението като процес. При отсъствие на тези предпоставки, формирането на мисленето е оставено на „автопилот“.

Вторият начин не разчита толкова на ограничените възможности на уроците, а на допълнително „обучение по мислене“ /Де Боно¹/. Този начин е неприемлив „по дефиниция“, защото за два часа седмично едва ли може да се промени такава „вселена“, каквато е човешкото съзнание и мислене. Многократно по-големи са възможностите на 30 учебни часа обучение седмично по всички учебни дисциплини. Вероятно съчетаването на двата подхода, подкрепено от задълбочена университетска подготовка на бъдещите учители и управленски мерки в образователната система, биха могли да доведат до издигане равнището на мисленето на учащите се и до по-високи постижения по различните учебни предмети.

Без съмнение, психичните качества /на мисленето, на въображението, на волята, на паметта/ и ценностите на личността /нравствени, естетически, комуникативни и др./ трябва внимателно и задълбочено да се подготвят и включат в съдържанието на обучението /Държавните образователни изисквания/. Това обаче е крупна изследователска задача, която изисква усилията на националния психологически потенциал и международно

¹ Де Боно Е. – Как да научим детето да мисли, С. 2005 г.

участие. Приоритет в тази задача има, разбира се, мисленето и по-специално **операциите, чрез които то обработва постъпващата в съзнанието информация, прониква в същността на нещата и явленията и осигурява решението на различни проблеми.** Не е ли пресилено това твърдение? Не е, защото всички качества на личността и подсистеми на съзнанието са продукт от сложната обработка на информация, постъпваща от средата, повлияна от природния потенциал на индивида и собствените му волеви възможности. Вярно е, че това зависи от силата на външните влияния, логиката и силата на мотивацията, но как ще се трансформира всичко това в качества на личността, зависи от качеството на инструментите, чрез които се интериоризира тази информация. Казано по-просто, резултатът от тези „практики“ на обработка чрез умствени действия / операции/ зависи от качеството и равнището на самите операции. Ето защо е напълно оправдано те да се поставят в центъра на образованието като цели на обучението. По същите съображения е оправдано мисловните операции да се обособят условно и като изследователска задача.

Целенасоченият обзор на публикациите по психология на мисленето показва, че специалистите включват твърде широко или твърде ограничено съдържание на понятието „мисловна операция“². Логично е да се подложи на експертна оценка от специалисти по психология един широк списък от операции с условно и конвенционално прието научно съдържание на това понятие.³ Първият резултат от това изследване е очакван: кръг от мисловни операции, който следва да стои като образователна задача на средното училище и е далеч по-широк от традиционно известните в педагогическата психология – анализ, сравнение, обобщение, синтез и абстрахиране. Ранговото подреждане на този списък и конвенционалното съдържание на мисловните операции, след експертната оценка е представено в приложение №1

Това съдържание и значимост на различните мисловни операции /може да се прецизира чрез повторна експертна оценка/ би трябвало да се включи във всички етапи на учебно-възпитателния процес: като фундаментално съдържание на средното образование в Държавните образователни изисквания; като съдържание на университетските лекции по педагогическа психология; като цели на обучението по всички учебни дисциплини във всички класове на средното училище; като част от методическите разработки в помощ на учителите.

Ефектът от подобна система за формиране на мисловните операции ще има успех, ако се приложи в зависимост от възможностите за усвояването им от учениците на всяка възраст. Всяка операция неизменно се предшества от етап на **пропедевтика**. За по-сложните от операциите този етап продължава няколко години. Постепенно преподавателите по всички учебни дисциплини преливат пропедевтиката в реални **предметни операции** за обработка на информацията по своя учебен предмет, като използват подходящ за възрастта и предмета език и избягват съответна специална терминология. След предметните операции следват пояснения от всеки преподавател за по-дълбоко **разбиране и самопознание** от учениците на онези операции, които те досега са правили върху основата на съдържанието на учебните предмети. Този етап продължава няколко години, като постепенно операцията се трансформира в **умствена** като се освобождава от конкретна предметна информация. Освобождаването от изходната конкретна информация се съпровожда от **пренос** на уменията за обработка на нова и малко позната информация.

² Николов П. – Психология на университетското обучение, Бл.2007 год.

³ Мадолев В. – Когнитивна психология, Бл.,2004 год.

Нашата експертна оценка обхваща само началния клас, в който следва да започне пропедевтиката по всяка мисловна операция и да се екстраполира в следващите години до края на средното образование. Резултатите от тази експертна оценка са представени в приложение №2.

Експертната оценка на една част от сложния познавателен процес и подготовката на програмно съдържание за обучението в училище, е само начало на необходимите качествени изменения в развитието на мисленето на учениците в средното училище. С това започват такива промени, които пряко произтичат от новата информационна цивилизация, настъпила с началото на 21 век. Вместо натрупване на нова информация /тя е пред нас в Интернет!/⁴ сега вниманието на психолози и педагози трябва да се насочи директно към усъвършенстване на **механизмите на мисловния процес като се започне тъкмо от операциите, чрез които се обработва тази информация за нуждите на индивида.**

Новата конфигурация на образователния процес ще позволи на всеки гражданин, обучаван в средното училище по тази **система**, да обработва по-качествено постъпващата информация, да прониква по-бързо и по-дълбоко в същността на нещата и явленията и да решава по-леко проблемите, които животът му поставя. Заедно с това, качеството на мисловния процес ще се отрази положително върху трансформирането на част от информацията в убеждения, нагласи и диспозиции на личността. Ненужно е да напомням, че познанията, които последователно ще даваме на учениците за мисленето, ще повиши равнището на самопознание и възможностите за саморазвитие на собствените мисловни качества. При едно условие, формулирано на друго място⁴ – в етапа на разбирането на същността на всяка операция, учениците да се убедят в ползата от нея, доброволно да я отправят в съответната подсистема за реструктуриране. Това условие се налага да бъде повторено, тъй като то се създава не чрез специален урок /урок по мислене няма!/, а чрез допълнителни пояснения при обработката на конкретна информация по всеки учебен предмет. Учителят предметник не „преподава“ мислене, но той прави психологически обобщения по повод на реални операции по собствения учебен предмет. Направеното изследване ми даде основания за следните изводи:

1. Експертите психолози притежават потенциал за преобразуването на психологическото познание за мисленето в програмни цели на средното образование. Експертната оценка на обема и съдържанието на мисловните операции, върху конвенционалния принцип, е добро начало в изпълнението на голямата задача – по дълбока и прецизна таксономия на целите на средното училище
2. Експертната оценка подкрепи ориентацията на автора да състави проекто-програма за най-подходящото начало за единодействие на всички преподаватели за формирането на различните мисловни операции. От началото до края на средното училище проектът е разгърнат последователно в следните етапи: **пропедевтика** /предварителна въвеждаща подготовка /; **предметна операция** /яснота на операцията в конкретния учебен предмет/; **разбиране на операцията** /яснота в резултат на обобщено познание от всички учебни дисциплини/; **самопознание** /самооценка на собствените възможности за всяка операция/; **умствена операция** /яснота, освободена от конкретиката на учебните дисциплини/.

Заключение. Искам да улесня онези мои колеги, които желаят да подложат на психолого-педагогически експеримент предложеното съдържание на мисловните операции. Какво е необходимо да се направи? Училищният психолог или друго поканено компе-

⁴ В експертната оценка участваха 20 специалисти по психология, по голямата част от които са реабилитирани преподаватели

тентно лице, в началото на всяка учебна година провежда едnodневен семинар с всички преподаватели за психологията и методиката на мисловните операции. Въз основа на Методическо ръководство /то трябва да бъде публикувано/, той изяснява същността на всяка умствена операция, етапите на нейното формиране в различните възрасти и възможностите на всяка учебна дисциплина да влияе върху умствените операции. Участниците в семинара споделят опита си от изтеклата учебна година. На училищния психолог се предоставя възможността да организира, с помощта на класните ръководители, тестови проверки за равнището на формиране на мисловните операции във всеки отделен клас. На директора принадлежи задължението, заедно с училищния психолог, да оказва методическа помощ на учителите през годината и да използва тестовите проучвания за компетентно управление на учебно-възпитателния процес.

Литература

1. Брунер Дж. Процесс познания, М., 1989г.
2. Василев В. Рефлексията в познанието, самопознанието и практиката, Пд. 2006 год.
3. Де Боно Е. Научете детето си как да мисли, С, 2001 год.
4. Енциклопедия по психология /превод Л.Андреева/, С., 1998 год.
5. Ладенко И.С. Проблемы рефлексии, М., 1987 год.
6. Маслоу Е. Мотивация и личност, С, 2001 год.
7. Мадолев В. Когнитивна психология, Бл., 2004 год.
8. Николов П. Психология на университетското обучение, Бл., 2007 год.
9. Николов П. Диспозиции за учене, Бл., 2006 год.
10. Николов П. Доклад пред III конгрес по психология, С, 2005 год.
11. Рейнвалд Н. И. Психология личности, М., 1987 год.
12. Цветкова Г. Мотивационна и когнитивна регулация на ученето, С., 2002 год.

ПРИЛОЖЕНИЕ №1

Таблица №1

Съдържание на мисловните операции /конвенционална експертна оценка/

№	Наименование на операциите	Основно съдържание на операциите /конвенционално/
1	Анализ	Разчленяване на познавателни образи на техните качества и свойства
2	Сравнение	Съпоставка на познавателни образи по техните качества и свойства
3	Обобщение	Установяване на общото в качества на познавателни образи
4	Абстракция	Оценяване и отделяне на съществени от несъществени признаци на познавателни образи
5	Синтез	Обединяване на съществените качества на редица познавателни образи в нов обобщен познавателен образ
6	Интеграция	Обединяване на знания, умения или навици в когнитивни подсистеми, нагласи и поведение на субекта
7	Диференциация	Обособяване на знания, умения и навици, с оглед на тяхното изучаване и интеграция

№	Наименование на операциите	Основно съдържание на операциите /конвенционално/
8	Формализация	Опериране със знакови заместители на познавателни образи и отношения
9	Схематизация	Операция за трансформация на познавателни образи в схеми и фигури
10	Интуиция	Обобщения, изводи и решения при непълна изходна информация
11	Решаване на задача	Обоснован избор в ситуация на когнитивни алтернативи
12	Конкретизация	Възстановка на конкретни образи от обобщени познавателни образи
13	Антиципация	Когнитивна и фантазна конструкция на очаквано решение
14	Екстраполяция	Разполагане и приложение на обобщени познавателни образи върху конкретни ситуации
15	Рефлексия	Мисловна операция и способност за самооценка на качествата на собственото мислене
16	Класификация	Групиране на познавателни образи, според определени признаци
17	Транслация	Пренос на усвоени знания и умения от познати в нови ситуации
18	Идентификация	Операция за преработка на информация за установяване на тъждество
19	Асоциация	Операция за създаване и възпроизвеждане на връзки между елементи на съзнанието
20	Концентрация	Съзнателна съсредоточеност на психичната дейност, с оглед на максимална ефективност на решенията
21	Вербализация	Операция за трансформиране на мисли и чувства в устен или писмен текст
22	Разбиране	Проникване в същността на новото и неговото вграждане като познато в подсистемите на съзнанието
23	Евристика	Непълно детерминирано, но оригинално решаване на творческа задача
24	Запомняне	Съзнателно приемане на информация с цел дълготрайно съхраняване и включване в системата от знания и умения на субекта
25	Целеобразуване	Мислено формулиране на когнитивни цели и организиране на тяхното постигане
26	Фокусиране	Концентриране на вниманието върху решаване на определен проблем
27	Конструиране	Изграждане на конструктивни познавателни образи чрез логика и фантазия
28	Аперцепция	Активно възприемане на информация и включването и в системата на наличните знания и умения на субекта
29	Проектиране	Изпреварваща представа за организация на мисловния процес
30	Решаване на проблем	Активна преработка на информация чрез преодоляване на проблем
31	Аналогия	Пренос на знания и умения от познати в сходни условия

ПРИЛОЖЕНИЕ №2

Таблица №2

Програма за формиране на мисловни операции в средното училище /експертно мнение/

№	Операции	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	8 клас	9 клас	10 клас	11 клас	12 клас
	анализ	пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	предмет- на опера- ция	разбира- не	самопоз- нание	умствена операция	умствена операция	умствена операция	умствена операция
	сравне- ние	пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	предмет- на опера- ция	предмет- на опера- ция	разбира- не	самопоз- нание	умствена операция	умствена операция	умствена операция	умствена операция
	обобще- ние	пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	предмет- на опера- ция	предмет- на опера- ция	разбира- не	самопоз- нание	умствена операция	умствена операция	умствена операция	умствена операция
	абстрак- ция		пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	предмет- на опера- ция	предмет- на опера- ция	предмет- на опера- ция	разбира- не	самопоз- нание	умствена операция	умствена операция	умствена операция
	синтез		пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	предмет- на опера- ция	предмет- на опера- ция	предмет- на опера- ция	разбира- не	самопоз- нание	умствена операция	умствена операция	умствена операция
	интегра- ция				пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	предмет- на опера- ция	предмет- на опера- ция	разбира- не	разбира- не	самопоз- нание	умствена операция
	диферен- циация				пропедев- тика	пропедев- тика	предмет- на опера- ция	предмет- на опера- ция	разбира- не	разбира- не	самопоз- нание	умствена операция	умствена операция
	форма- лизация			пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	предмет- на опера- ция	предмет- на опера- ция	разбира- не	разбира- не	самопоз- нание	умствена операция	умствена операция
	схемати- зация								пропедев- тика	пропедев- тика	предмет- на опера- ция	предмет- на опера- ция	разбира- не

№	Операции	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	8 клас	9 клас	10 клас	11 клас	12 клас
	интуиция									пропedeutика	предметна операция	разбиране	самопознание
	решаване на задача					пропedeutика	предметна операция	разбиране	самопознание	умствена операция	самопознание	умствена операция	умствена операция
	конкретизация					пропedeutика	предметна операция	разбиране	самопознание	умствена операция	самопознание	умствена операция	умствена операция
	антиципация					пропedeutика	пропedeutика	пропedeutика	предметна операция	предметна операция	предметна операция	разбиране	самопознание
	екстраполяция				пропedeutика	пропedeutика	предметна операция	пропedeutика	предметна операция	предметна операция	разбиране	разбиране	самопознание
	рефлексия	пропedeutика	пропedeutика	пропedeutика	преметна операция	предметна операция	предметна операция	разбиране	разбиране	умствена операция	умствена операция	самопознание	самопознание
	класификация	пропedeutика	пропedeutика	пропedeutика	пропedeutика	предметна операция	предметна операция	разбиране	разбиране	умствена операция	умствена операция	самопознание	самопознание
	транслация				пропedeutика	предметна операция	предметна операция	предметна операция	разбиране	разбиране	умствена операция	умствена операция	самопознание
	идентификация				пропedeutика	предметна операция	предметна операция	предметна операция	разбиране	разбиране	умствена операция	умствена операция	самопознание
	асоциация			пропedeutика	преметна операция	разбиране	умствена операция	умствена операция	самопознание	самопознание	самопознание	самопознание	самопознание
	концентрация	пропedeutика	пропedeutика	пропedeutика	пропedeutика	предметна операция	разбиране	умствена операция	умствена операция	умствена операция	умствена операция	самопознание	самопознание

№	Опера- ции	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	8 клас	9 клас	10 клас	11 клас	12 клас
	вербали- зация			пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	предмет- на опера- ция	разбиране	умствена операция	самопоз- нание	самопоз- нание
	разби- ране	пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	предмет- на опера- ция	предмет- на опера- ция	предмет- на опера- ция	разбиране	разбиране	умствена операция	самопоз- нание	самопоз- нание
	еврис- тика								пропедев- тика	предмет- на опера- ция	разбиране	умствена операция	самопоз- нание
	запом- няне	пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	предмет- на опера- ция	разбиране	умствена операция	самопоз- нание	самопоз- нание	самопоз- нание	самопоз- нание	самопоз- нание	самопоз- нание
	целе- образу- ване						пропедев- тика	предмет- на опера- ция	предмет- на опера- ция	предмет- на опера- ция	разбиране	умствена операция	самопоз- нание
	фокуси- ране	пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	разбиране	умствена операция	самопоз- нание	самопоз- нание	самопоз- нание	самопоз- нание
	констру- иране			пропедев- тика	пропедев- тика	предмет- на опера- ция	предмет- на опера- ция	разбиране	разбиране	умствена операция	самопоз- нание	самопоз- нание	самопоз- нание
	проекти- ране					пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	предмет- на опера- ция	разбиране	умствена операция	самопоз- нание	самопоз- нание
	аперцеп- ция		пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	предмет- на опера- ция	разбиране	умствена операция	самопоз- нание	самопоз- нание
	решаване на про- блем				пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	пропедев- тика	предмет- на опера- ция	разбиране	умствена операция	самопоз- нание	самопоз- нание
	аналогия						пропедев- тика	пропедев- тика	предмет- на опера- ция	разбиране	умствена операция	самопоз- нание	самопоз- нание

МЕЖДУКУЛТУРНИ РАЗЛИЧИЯ В СТИЛОВЕТЕ НА УЧЕНЕ

ЕЛИАНА ПЕНЧЕВА*, ЕВА ПАПАЗОВА**, РЕЙ МУДИ***,
САШО КОЧАНКОВСКИ****, ДИАНА НАЧЕВА*****

*ст.н.с., д-р, Институт по психология – БАН, 9793056; eli@anetbg.net,

**н.с. I ст., Институт по психология – БАН, 9793056; papazovae@hotmail.com,

***д-р, Университет в Хавай, САЩ, moody@hawaii.edu

****професор д-р, Университет в Битоля, Македония, cochankos@hotmail.com

*****докторант, Институт по психология – БАН,, 9793056, diana@primasoft.bg

Целта на изследването е да се направи сравнителен анализ на стиловете на учене при студенти от три различни култури – България и Македония (като балкански държави, наследници на централизирана и авторитарна образователна система) и САЩ (като държава от друг континент, представител на утвърдена демократична образователна система). Изследвани са 657 души – България (N=253), Македония (N=159) и САЩ (N=245). Приложен е въпросникът MBTI, форма G. Анализът на резултатите отразява крос-културна специфика. Водещият стил на учене при българските студенти е Интуиция – Мислене (NT), ($p < .001$) и се свързва с предпочитание към абстрактна информация в съчетание с логика и обективен анализ при вземането на решения. Водещият стил при македонските студенти е Усеждане – Мислене (ST), ($p < .001$) и предполага предпочитание към конкретна информация в съчетание с логика и обективен анализ при вземането на решения. При американските студенти се идентифицират два водещи стила на учене: Усеждане – Чувстване (SF), ($p < .001$) и Интуиция – Чувстване (NF), ($p < .001$), което означава, че са представени и двата подхода към получаването на информация – сетивен и интуитивен. Общи и за двата профила са афинитетът към човешкия фактор при вземането на решения и интересът към групови активности в обучението. Очертаните патерни на учене се интерпретират в светлината на образователните системи, типични за трите страни.

The aim of the study is to compare and analyze the learning styles of students in three different cultures – Bulgaria and Macedonia (as Balkan countries, inheritors of a centralized and authoritarian educational system) and US (as a country from a different continent, representative of a confirmed democratic educational system). 675 students took part in the investigation – Bulgaria (N=253), Macedonia (N=159) and US (N=245). The MBTI questionnaire, form G, was applied. The analysis of the results reflects a cross-cultural specific. The prevailing learning style for Bulgarian students is Intuition-Thinking (NT), ($p < .001$) and it is connected with a preference to abstract information combined with a logical and impersonal analysis in the process of decision making. The prevailing style for Macedonian students is Sensation-Thinking (ST), ($p < .001$) and supposes a preference to concrete information in a combination with a logical and impersonal analysis in the process of decision making. Two dominant styles are identified across American students – Sensation-Feeling (SF), ($p < .001$), and Intuition-Feeling (NF), ($p < .001$), which means that both approaches to information gathering are presented – sensational and intuitive. Affinity to personal factor in the process of decision making and interest in group activities in education are common for both profiles. The outlined learning patterns are interpreted in the light of the educational systems, typical for the three countries.

Въведение

Модернизирването на образователните политики в световен мащаб е насочено основно към „учене как да се учи“, „учене през целия живот“, „персонализирано учене“ и предполага преместване на фокуса от предмета на обучение върху учещите. Техните индивидуални потребности привличат сериозен изследователски интерес, което придава особена значимост на стила на учене, разглеждан като личностен конструкт.

Стил на учене. В психологичната литература стилът традиционно се разграничава от способностите и се дефинира като „стабилни индивидуални различия в начина или формата на психично функциониране“ [цит. по 19].

Най-често под стил на учене се разбират личностни качества, които влияят върху способността да се придобива информация, да се взаимодейства с другите обучавани... и да се участва по различни начини в учебните практики [цит. по 14]. В широк смисъл стилът на учене се определя като характерни когнитивни, афективни и физиологични поведения, които служат като относително стабилни индикатори за това как учещите възприемат, взаимодействат и реагират на обучителната среда [6, 17]. В по-тесен смисъл – като биологична и еволюционна конфигурация от личностни характеристики, която прави една и съща инструкция ефективна за някои студенти и неефективна за други [17].

Къри изследва „относителната стабилност“ на тези индикатори и предлага триплатов модел – неговите компоненти са организирани в концентрични кръгове като при движението от сърцевината към външния кръг тяхната стабилност намалява. Най-външният слой отразява обучителните предпочитания, които са най-нестабилни, средният слой включва стилът на информационна преработка и се характеризира с по-висока стабилност. Най-вътрешният слой авторката обозначава като когнитивен личностен стил, който представлява индивидуален подход към адаптиране и асимилиране на информацията и е относително постоянна личностна дименсия. Като един от инструментите, измерващи този аспект на стила на учене, тя посочва индикатора за психологичен тип на Майерс и Бригс (Myers-Briggs Type Indicator – MBTI) [6,18], построен върху теорията за типа на Юнг, Майерс и Бригс [4, 15].

Теория за психологичния тип на Юнг, Майерс и Бригс. В съвременния си вид тази теория включва четири конституционално обусловени биполярни дименсии, дефинирани като нагласи и функции. Нагласите представляват готовност на психиката да функционира и реагира по определен начин. Към тях се отнасят диадите Екстраверсия (Е)/Интроверсия (I), които отразяват противоположните посоки, в които се насочва вниманието и Разсъждение (J) /Възприемане (P), които определят полярните начини, по които предпочитаме да конструираме нашия живот. Функциите са специфични форми на психична активност и са представени от две двойки: Усещане (S)/Интуиция (N) като противоположни начини, за получаване на информация и Мислене (T)/Чувстване (F) като полярни начини за вземане на решения. Съчетанията между тези предпочитания се отразяват в четирибуквена формула и обозначават 16-те психологични типа по Индикатора за психологичния тип (Mayers-Briggs Type Indicator -MBTI), който операционализира теорията [2,15].

Съществува богат емпиричен материал, който доказва че в тази парадигма стиловете на учене са тясно обвързани с всички типологични характеристики и се проявяват чрез четирите основни дименсии – Е-I (Екстраверсия-Интроверсия); S-N (Усещане – Интуиция); T-F (Мислене – Чувстване); J-P (Разсъждение – Възприемане); чрез комбинациите от психични функции ST (Усещане-Мислене), SF (Усещане – Чувстване), NF (Интуиция-Чувстване), NT (Интуиция-Мислене), известни още като темпераменти; чрез комбина-

циите между функция и нагласа SP (Усещане – Възприемане), SJ (Усещане – Разсъждение), NJ (Интуиция-Разсъждение); както и чрез 16-те психологични типа [1, 2, 7, 11,12]. Безспорно това е и едно от преимуществата на методиката – многообразието от типологични комбинации, които могат да бъдат отнесени към стиловете на учене, към това как се възприемат и преработват знания, умения, ценности и нагласи. Поради ограничения в обема ще се спрем само на съчетанията между функциите, които в тази парадигма се обозначават като когнитивни ориентации или стилове на учене: сетивно-мисловен (ST), интуитивно-мисловен (NT), сетивно-чувстващ (SF) и интуитивно-чувстващ (NF) стил.

Сетивно-мисловният стил (ST) предполага интерес към фактите, които могат да бъдат възприети директно чрез сетивните органи – гледане, слушане, докосване, преброяване, претегляне и измерване, а типичният им начин за вземане на решение относно тези факти е обективният анализ, получен по пътя на линейния и логически процес на разсъждения от причината към следствието, от предпоставките към заключенията.

Интуитивно-мисловният стил (NT) се описва с предпочитание към възможностите, теоретичните взаимоотношения, абстрактните патерни в процеса на възприемането и с вземане на решение от обективната позиция „причина – следствие“, като вниманието към човешкия фактор остава на втори план.

Сетивно-чувстващият стил (SF) гравитира към конкретни факти, които са достъпни за непосредствено възприемане, а подходът към решенията се основава на индивидуалната ценностна система и на ефекта, който тези решения биха имали върху хората.

Интуитивно-чувстващият стил (NF) се свързва с холистичен подход при възприемане на информацията, с интерес по-скоро към възможностите, отколкото към конкретните ситуации, с афинитет към сложността на човешките отношения и с преценки и решения, които са съобразени с лични и групови ценностни приоритети [12, 15].

Междукulturни съпоставки. Кроскултурните изследвания с въпросника за психологичния тип (MBTI) [5, 13; 16, 20] установяват, че и 16-те психологични типа са представени в различните националности, но техните пропорции при всяка една от тях са различни, което потвърждава идеята на Юнг за универсалността на типа [4]. Оксфорд и Нуби цитират редица изследвания, които показват, че индивидите в рамките на една култура проявяват *склонност към общ патерн на учене* и възприемане в сравнение с членовете на друга култура [16]. Те верифицират тази тенденция с ученици в горен курс от различен етнически произход в САЩ. Гилд обобщава широк кръг изследвания, които идентифицират типични патерни на учене сред афро-американци, мексикански американци и коренното американско население [9]. Де Вита прави задълбочен преглед на авторите, които разглеждат стила на учене като културна предиспозиция, като субект на културно кондициониране [6]. Той аргументира съществуването на културно влияние в развитието на индивидуални предпочитания към ученето, като цитира проучвания на различни автори. Емпиричните доказателства включват французи, германци, испанци, англо-ирландци и източно-европейци, както и сравнения между студенти от Австралия, Хонг-Конг и Тайван. Този автор подчертава, че идеята за ученето като културно-базиран феномен, може да обясни защо методи на преподаване, учебни задачи и среда, които подпомагат ученето в някои култури, могат да се окажат неефективни в други култури (където се подкрепят други стилови предпочитания). В директна връзка с предлаганата изследователска задача са резултатите от сравнително проучване, според което македонските студенти се различават от българските с преобладаващата си склонност към Усещане (S), Мислене (Т) и Разсъждение (J). Тази склонност кореспондира с потребности от структурирана образователна среда и фактологичен материал, построен върху логиката и анализа [3].

Методология

Анализираните чужди и български изследвания провокираха въпроса как се съотнася българският патерн на учене с патерните в други култури. Какво влияние оказват географското положение и характерът на образователната система в това отношение? Отговорът на тези въпроси може да подпомогне намирането на психологични механизми за повишаване качеството на българското образование и по-адекватното му интегриране в модерната европейска и световна практика, като се съхранят неговата национална специфика и традиции. Така се оформи основната *цел* на емпиричното изследване: да се направи сравнителен анализ на стиловете на учене при студенти от три различни култури – България и Македония (като балкански държави, наследници на централизирана и авторитарна образователна система) и САЩ (като държава от друг континент, представител на утвърдена демократична образователна система).

Задачи:

1. Да се определи разпределението на стиловете на учене за всяка една от трите култури.
2. Да се идентифицира водещият патерн на учене при студентите от България, Македония и САЩ (Хавай).
3. Да се съпостави културната специфика в стиловете на учене при студентите във всяка от трите култури, като се потърсят както приликите, така и различията между тях.

Хипотези:

Във всяка от трите култури присъстват и четирите стила на учене, но представени в различни пропорции.

- Съществуват значими различия в предпочитания стил на учене сред изследваните групи студенти, които се дължат на различията в техния етнически и културен произход.
- Студентите от Балканските държави се отличават от американските си колеги с по-изразени предпочитания към фактология, логически анализ и структурирани обучителни подходи, поради отражението на доскоро централизирания и авторитарен характер на техните образователни системи. Посочената тенденция ще е представена с по-голяма честота в македонската извадка [3].

Участници в изследването: 657 студенти от различни специалности, от които 253 българи, 159 македонци и 245 американци, живеещи на Хаваите.

Методи и процедура: И в трите държави е приложен въпросникът MBTI – форма „G“. Изследванията са проведени индивидуално и групово в България, Македония и САЩ (Хавай) през периода 2000–2007 г.

Статистическата обработка на данните е осъществена чрез оригиналната програма на Центъра за приложение на психологичния тип (САРТ), наречена Self-Selection Ratio Type Table (SRTT). Коефициентът на избор (на атрактивност) „I“ отразява отношението между честотата на определена типологична характеристика в дадена извадка и честотата на същата променлива в друга извадка. Статистическата значимост на данните се установява чрез χ^2 , а при по-малки честоти чрез Р-критерий на Фишер [8].

Резултати и обсъждане

Разпределението на стиловете (табл.1) показва, че всеки от тях фигурира както в отделните култури, така и съответно в общата извадка, но с различна честота, което потвърждава идеята на Юнг за универсалността на психологичния тип [4]. Характерно за целия контингент е, че на фона на това стилово многообразие вариантът Усещане – Мислене (ST) се откроява с най-висок относителен дял (40.49%). Това означава, че изследваните студенти, независимо от своята културна принадлежност, в голямата си част насочват вниманието и интереса си към сетивно възприемане на информация, свързана с реалната практика; обработват я чрез обективен, неперсонализиран анализ и предпочитат методичен и системен подход към ученето.

Таблица 1.

Разпределение на стиловете на ученето по групи и в целия контингент

Стил на учене	Български студенти (N=253)		Македонски студенти (N= 163)		Американски студенти (N= 220)		Цялата извадка (N= 657)	
	N	%	N	%	N	%	N	%
S(Усещане-Мислене)	103	40.71	111	69.81	52	21.22	266	40.49
S(Усещане – чувстване)	34	13.44	28	17.61	99	40.41	161	24.51
NF(Интуиция-Чувстване)	52	20.55	8	5.03	66	26.94	126	19.18
NT (Интуиция – Мислене)	64	25.30	12	7.55	28	11.43	104	15.83

За да се очертае доминиращият патерн на учене, типичен за съответната култура, разпределението на стиловете във всяка от трите групи студенти беше съпоставено с разпределението в общия контингент (табл.2).

Таблица 2.

Доминиращи патерни на учене при всяка

от трите студентски извадки, съпоставени с общия контингент

Стил на учене	Български студенти (N=253)		Македонски студенти (N= 163)		Американски студенти (N= 220)	
	Индекс на избор (I)	χ^2 / P -критерий	Индекс на избор (I)	χ^2 / P -критерий	индекс на избор (I)	χ^2 / P -критерий
ST (Усещане-Мислене)			1.72*	74.9		
SF (Усещане – Чувстване)					1.65*	53.4
NF(Интуиция-Чувстване)					1.40*	15.2
NT (Интуиция – Мислене)	1.60*	27.7				

„- $p < 0,05$; #- $p < 0,01$; * $p < 0,001$

Както се вижда от таблица 2, модалният стил на учене при българите е Интуиция – Мислене (NT) (I = 1.60, $P < .001$), което означава доверие в строгите факти, логика и аргументи, интерес към смисъла и значенията, към формалното образование, особено в

сферата на абстрактното познание, както и вкус към предизвикателствата и учебен контекст, който позволява креативност.

Модалният стил при македонците е Усещане-Мислене (ST) ($I = 1.72$, $P < .001$), и се характеризира с предпочитание към конкретна информация, която е свързана с реалната практика, структурирана учебна среда, системни упражнения, повторения и запаметяване.

Прави впечатление, че хавайските студенти се отличават съществено от общата извадка с два стила на учене: Усещане – Чувстване (SF) ($I = 1.65$, $P < .001$), и Интуиция-Чувстване (NF) ($I = 1.40$, $P < .001$), като първият е с по-голямо представителство. Той отразява афинитет към факти, но свързани повече с човешкия фактор, отколкото с предметния свят; към групови дейности с приоритет на хармоничните взаимоотношения пред овладяването на учебния материал, към обучение чрез преживяване и опит. Вторият характерен стил предполага интерес към уникалност, оригиналност, естетика и гъвкава учебна среда с демократична и кооперативна, а не конкурентна атмосфера, към дискусии и казуси. Общото между тези два преобладаващи стила е, че гравитират към обучение, което има отношение към хората, към техните индивидуални и групови ценности.

Обяснението на това разнообразие може да се потърси в разнородния етнически състав на населението, живеещо на Хавайските острови. От 1 190 хил. жители хавайците и хавайски метиси са едва 14 % от населението, като останалата част са приходящи от щатите Калифорния, Невада и Вашингтон, което превръща Хаваите в мултикултурна среда за живеене [10]. Аналогично, студентите на Хаваите са с различен етнически произход, като в изследваната от нас извадка условието е да са живели 10 години постоянно и без да напускат град Хонолулу. По всяка вероятност мултикултурната учебна среда в съчетание с утвърдената демократична американска образователна система стимулира развитието на такива предпочитания към ученето, които са ориентирани към хуманитарните аспекти на учебния материал и учебните активности.

Оказва се, че третата хипотеза се потвърждава само частично – студентите от двете балкански държави се характеризират с по-голямо представителство на функцията Мислене в сравнение със своите американски колеги, като при македонците относителният дял на този тип личности е по-голям. Вероятно този подход към ученето намира по-голяма подкрепа в учебна среда с по-директивни и контролиращи поведенчески модели, както и със строго систематизирани дидактически подходи, характерни за образователните системи в България и Македония от близкото минало и носи техния отпечатък

Изводи и заключение

Сравнителният анализ на стиловете на учене при студенти от три различни култури – България, Македония и САЩ (Хавай), показва че:

1. В общата извадка, както и в подизвадките на трите култури, се идентифицират и четирите стила на учене, но техните пропорции във всяка от тях са различни, което е в синхрон с известната хипотеза на Юнг за универсалността психологичния тип.
2. Установяват се съществени различия в стиловете на учене при студентите от трите култури, които се изразяват в следното:
 - Българските студенти показват общ патерн на учене (Интуиция – Мислене). Те са по-склонни към възприемане на абстрактна информация, обръщат по-голямо внимание на символите, значенията, патерните и възможностите в съчетание с логика и обективен анализ при вземането на решения.

- Македонските студенти също се характеризират с общ патерн на учене (Усещане – Мислене). Те предпочитат по-утилитарен, прагматичен подход към събирането на информация, интересуват се предимно от конкретни факти и събития, които могат да се възприемат сензорно в съчетание с логика и обективен анализ при вземането на решения.
 - При американските студенти, живеещи на Хаваите, се установяват два водещи стила на учене (Усещане – Чувстване) и (Интуиция – Чувстване). Представени са и двата подхода към получаването на информация – сетивен и интуитивен, но общият белег, който обединява участниците в тази група, е афинитетът към човешкия фактор при вземането на решения и интересът към групови активности в обучението.
3. Очакваната близост в патерна на учене между двете балкански държави се потвърди само по отношение на предпочитанието към обективния и логичен подход към обработването на информацията. Този подход съществено ги отличава от американската извадка и се проявява с по-голяма честота при македонските студенти.

Представеното проучване верифицира допускането, че студентите от една и съща култура имат общи патерни и характеристики на стила на учене, което се обяснява с влиянието на културно базираният обучителен опит върху развитието на определени начини на учене [6]. Обществената значимост на подобни научни резултати се измерва с повишаване на разбирането за индивидуалните различия в ученето. В съответствие с идеята за личностното развитие в типологичната теория се препоръчва насърчаване на оригиналните предпочитания на студентите към ученето, но заедно с това разширяване и обогатяване на техния репертоар от когнитивни умения с оглед акомодация на стилово различни подходи. Постигането на стилово разнообразие в обучението е от ключово значение за индивидуализирането и глобализирането на световната образователна практика, както и за развитието на готовност и компетентност за учене през целия живот.

Литература:

1. Кочанковски, С. (2004). Силови на учене, типови на личност и училищен успех. Битола, Универзитет „Св.Кл. Охридски, Педагошки факултет, А.Д. „Киро Дандаро“.
2. Пенчева, Е. (2006). Психологична типология и образователна практика. София, Академично издателство „Проф.Марин Дринов“.
3. Пенчева, Е., Папазова, Е. Кочанковски, С. Межкултурни различия в личностните профили на ученици и студенти от България и Македония. // Списание на БАН (под печат).
4. Юнг, К. (1995). Психологически типове. София, УИ „Св.Кл.Охридски“.
5. Casas, E. (1996). Interpreting cultural differences with the MBTI: possibilities and limitations. // Moody, R. (Ed.) Psychological type and culture – east and west: A multicultural research symposium. Proceedings. University of Hawai'i at Manoa, January, 5–7, p. 77–79.
6. De Vita, G. (2001) Learning Styles, Culture and Inclusive Instruction in the Multicultural Classroom: A Business and Management Perspective. // Innovations in Education and Teaching International, 38, 2, p. 165–174.
7. Fallan, L. (2006). Quality reform: Personality type, preferred learning style and majors in a business school. // Quality in Higher Education, vol.12, 2, p.193–206.
8. Granade, G. & I. Briggs – Myers. (1987). Selection ratio type table PC software. Gainesville, Center for Applications of Psychological Type.
9. Guild, P. (1994). The culture/learning style connection. // Educational Leadership, April – May, p.16–21.
10. http://en.wikipedia.org/wiki/Hawaiian_people, 24.05.2008.

11. Keirsy, D. & Bates, M. (1984). Please understand me. (5 th ed.). Del Mar: CA: Prometheus Nemesis.
12. Lawrence, G. (1995). People types and tiger stripes. Gainesville, Center for Applications of Psychological Type.
13. Moody, R. (1993). Psychological type and ethnicity: how do ethnographic and type descriptions compare? // Psychological type and culture – east & west:: A ulticultural research symposium, January 6–8, p. 157–191.
14. Mupinga, D., Nora, R. and Yaw, D.(2006).The learning styles, expectations, and needs of online students, *College Teaching*, Vol. 54, 1, p. 185 –189.
15. Myers, I., McCaulley M., Quenk, N., Hammer, A. (1998). MBTI manual. A guide to the development and use of the Myers-Briggs type indicator, third edition, Palo Alto, Consulting Psychologists Press, Inc.
16. Oxford, R. & Nuby, J. (1998). Cross-cultural comparisons of psychological type & students of American, African American, Mexican American, and Russian backgrounds. // Fields, M. (Ed.) Psychological type and culture East & West. Gainesville, Center for Applications of Psychological Type, p. 7–16.
17. Park, C. (2002). Cross-cultural Differences in Learning Styles of Secondary English Learners. *Bilingual Research Journal*, 26: 2, 213–229.
18. Riding, R.(1997). On the nature of cognitive style. *Educational Psychology*, Vol. 17 Issue 1/2, p. 29–50. Roodenburg, J. (2003). Cognitive Style: A Psycholexically – Derived Personality-Centered Model.// *European Journal of Personality*, 17, p. 119- 141.
19. Roodenburg, J. (2003). Cognitive Style: a psycholexically – derived personality-centered model. // *European Journal of Personality*, 17, 119–141.
20. Todd, M. & D. Robinson (1998). Students of color at an urban community college. // Fields, M. (Ed) Counter Attack: rising to the challenges to education. The role of sychological type. Gainesville, Center for Applications of Psychological Type, p.199–207.

НЯКОИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ЮНОШЕСКАТА ИДЕНТИЧНОСТ, ИЗЯВЕНИ ЧРЕЗ ИНТЕРНЕТ-СРЕДАТА ГЕРГАНА ВАСИЛЕВА СЛАВЧЕВА

ГЛ. АС., КАТЕДРА „ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ“ ПУ „ПАИСИЙ
ХИЛЕНДАРСКИ“

0887 415400, nikigera@yahoo.com

Добилата вече широко разпространение Интернет-комуникация не само създаде ново пространство за междуличностните контакти и връзки, но и доведе до възможността за специфични, несрещани досега изяви на личността. Интернет-пространството, в което редица важни за традиционното общуване характеристики губят своето значение, дава възможност за специфична изява на човешкия потенциал и човешката идентичност. Анализът ни е насочен към юношеството като сензитивна възраст, в периода на която продуктите на глобализацията (в частност Интернет) провокират разгръщането на специфични изяви и отношения, оформящи важни елементи от идентичността на съвременния юноша.

This analysis is aimed on the specificity and the influences of Internet usage upon teenagers, as the period of growth when globalization (Internet in private) invokes the development of specific relationships and appearance, forming essential elements of modern teenager.

Специфика на юношеските изяви и отношения в Интернет. Юношеската идентичност и Интернет

Юношеството е възраст, в която постоянният стремеж за изява на индивидуалността е базисен елемент на идентичността и условие за психическо и физическо здраве. Интернет-средата дава съвременни, специфични възможности за общуване и изява на юношеската индивидуалност и неповторимост.

Това се реализира чрез комплексните услуги, които Интернет предлага, но основно чрез общуването с други потребители.

В Мрежата възможностите за общуване нарастват лавинообразно. Увеличава се вероятността за срещи с близки по разбираня и ценности индивиди, а анонимността, характерна за това общуване, позволява да бъдат преодолен редица бариери – социален статус, възраст, физически характеристики.

Все по-убедителни са данните, че Интернет-общуването може да увеличи усещането за общност и да намали самотата и неудовлетвореността при хора със затруднения в комуникацията. Особено голямо значение придобиват тези възможности за юношите.

Според мнението на Мануел Кастелс, макар и добила вече широка популярност, Интернет-комуникацията е все още ново обществено явление, за да е предоставила възможност на научните изследвания да достигнат до твърди заключения относно нейното обществено значение [1].

Ние бихме допълнили, че тази теза е все така актуална, особено що се отнася до Интернет-комуникацията в нейният масов характер.

Още в началото на 90-те години на двадесети век, когато компютърно опосредстваното общуване все още е новост за голяма част от населението на земята, Хауърд Райнголд отчита реалната възможност контактите, изградени онлайн да се развиват във формата на лични срещи и оказване на помощ [7]. Уилям Мичъл в края на деведесетте години защитава тезата, че новите форми на общуване и новите форми на градски живот, приспособени към нашата нова технологична среда се зараждат онлайн [4]. А в едно от първите психоаналитични изследвания на Интернет-потребителите (или по-точно на членовете на групите „Мулти Юзърс Динджиънс, Ем Ю Ди), Шери Търкъл показва, че действително потребителите играят роли и изграждат самоличности по Мрежата, но това създава усещане за общност, макар и мимолетно, и вероятно носи известно удоволствие на хората с потребност за комуникация и изява. Търкъл обаче заключава, че: „Представата за реалното оказва съпротива. Хората, живеещи паралелни животи на екрана, въпреки това са обвързани от желанията, болката и тленността на тяхното физическо Аз. Виртуалните общности предлагат нов драматичен контекст, в който да мислим за човешката идентичност в епохата на Интернет [8].

От друга страна, някои социални критици, като например Марк Слаука критикуват дехуманизацията на обществените взаимоотношения, породена от компютрите, тъй като животът онлайн изглежда е лесен начин за бягство от реалния живот. Авъв Франция Доминик Уолтън призовава интелектуалците да се противопоставят на доминиращата технократска идеология, въплътена в Интернет. Нещо повече, редица академични изследвания очевидно показват, че при определени условия употребата на Интернет увеличава шансовете за самотност, усещанията за отчужденост или дори депресията [3].

Всички тези мнения и позиции са важни, особено що се касае до юношеските контакти в Интернет.

Считаме, че изявите и отношенията в Интернет все по-убедително могат да се причислят към онези водещи фактори, които изграждат личността на съвременния юноша и са в основата на формирането на неговата идентичност.

Анализът ни е насочен към следните елементи от тези изяви и отношения:

- междуличностни взаимодействия в Интернет;
- рискови фактори при употребата на Интернет;
- физическото съзряване и физическата привлекателност при юношите, и връзката им с Интернет-потреблението.

Междоличностни взаимодействия в Интернет

Междоличностните взаимодействия със значимите други играят съществена роля през всички периоди от живота, но за юношеството те са приоритетни. Те са в основата на здравата идентичност. В много от анонимните си изповеди, които юноши публикуват в различни сайтове на Интернет споделят, че са имали периоди, в които са се чувствали болезнено самотни, и че Интернет им е помогнал да намерят нови приятели, макар и по един нетрадиционен начин.

В проведено от нас изследване със 183 ученици на възраст 13–15 години, обучаващи се в общообразователните училища на територията на гр. Пловдив и околностите, 38,1% споделят, че имат приятели от Интернет, но не разчитат особено на тях; 27, 6 % посочват, че имат много добри приятели от Интернет; 26% от изследваните не поддържат

приятелства в Интернет защото считат, че когато хората не се виждат не могат да станат близки. За 8,3% от изследваните юноши приятелствата от Интернет имат особено важно значение, като 4,4% споделят, че почти всичките им приятели са от Интернет, а 3,9% не могат да си представят живота си без приятелите от Интернет.

Изследователските данни са доказателство, че за голяма част от юношите (35,9%) онлайн контактите прерастват в близки, приятелски отношения.

За периода на юношеството, който е кулминация в изявата идентичността, приятелските отношения имат съществено значение. Приятелите влияят особено силно при формирането на предпочитанията и интересите. Изобщо в психологическото и социалното развитие на юношите в днешното общество, в което встъпването в света на възрастните чрез трудови и семейни ангажменти все повече се отлага във времето, не трябва да се пренебрегва значимостта на този фактор. В тази възраст тези взаимоотношения могат да добият дори болезнен характер. Може да се стигне до продължителна изолация и нежелание да се общува. Чат-румовете, които се посещават от потребители със сходни интереси на практика дават възможност за създаването на нови приятелски отношения. Болезнената изолация в юношеството, която води до усещане за разпокъсаност и изолираност и до формирането на негативна идентичност, може да бъде преодоляна чрез общуване по Интернет.

Показателен в това отношение е факта, че 72,1% от изследваните лица прекарват голяма част от времето си в Интернет (от един – два, до пет часа на ден), като за 34,4% времето за пребиваване в Мрежата е повече от пет часа на ден. Това доказва емпирично, че за преобладаваща част от съвременните юноши компютърно опосредстваната комуникация е един от водещите канали за включване и участие в социалните отношения на съвремието ни.

Рискови фактори при употребата на Интернет

Въпреки че носи удовлетворение и възможности за изява и поддържане на позитивни междуличностни отношения, Интернет носи своите рискове. Те са както по посока на неконтролируемост на потребяваната информация, услуги и осъществявани контакти, така и по посока на формиране на Интернет-зависимост. Кимбърли Янг, психолог от Питсбъргския университет в Бредфорд, на базата на собствено изследване изказва становището, че пристрастени към Интернет са най-малко 10% от потребителите [10].

По мнението на специалисти такава зависимост може да се формира и през юношеството, тъй като през този период най-силно се изявява склонността към зависимо поведение.

Индивидуализацията на прехода към зрелостта, необходимостта от окончателно включване към света на установените норми и запазване на собствената уникалност, стремежът към самоопознаване, наред с позитивните аспекти, формиращи положителна идентичност, води до потенциален конфликт и нарастване на противоречията в пътуването към възрастността. Най-общият рисков фактор в социалната ситуация на съвременните юноши е по посока на непредсказуемостта на полето за изява на тяхната активност, която често пъти поема негативна посока.

По определение на Короленко [2], зависимото поведение се характеризира със стремеж за бягство от реалността, посредством изменение на собственото психическо състояние. Вместо решение на проблемите „тук и сега“, човек избира аддиктивна реализация, достигането на възможно най-комфортно психическо състояние в дадения момент, като се отлагат настоящите проблеми за по-късно. Проблемите с адикацията се

появяват, когато стремежът за бягство от реалността, свързан с изменение в психическото състояние започва да доминира в съзнанието и става централна линия на поведението. Протича процес, при който човек не само че не решава важните за себе си проблеми, но и изоставя в своето личностно развитие.

Експертните данни помагат да се разберат причините за психическите зависимости на потребителите на Интернет. Дълбинното влияние на Интернет върху психиката и съзнанието на юношите се обяснява със специфичния ключов момент на „ефекта на виртуалната реалност“, създаващ усещане за присъствие във виртуалния свят и интерактивност – възможност за взаимодействие със субектите и влияние над тях.

Основните доводи на специалистите са в тезата, че Интернет удовлетворява много съзнателни и несъзнателни потребности на потребителите.

Бягството в света на фантазиите чрез Интернет, при трудни житейски ситуации се превръща в широко разпространена поведенческа стратегия на съвременните младежи. Най-често срещаното психологическо последствие е постоянното увеличаване на времето, прекарано в Мрежата, като се пренебрегват ежедневните задължения или общуването с близките, появата на депресия без компютъра. Появяват се раздразнителност и желание за съпротива срещу всички пречки и обстоятелства, които биха ограничили достъпа до компютъра. Физическата вреда от продължителната употреба на компютъра не е така очевидна, както при повечето зависимости, но има своите дълготрайни последствия. Проявите са свързани с безсъние, проблеми със зрението, раздразнителност, обездвижване. Психологическите следствия са свързани с дифузия на идентичността и чувство за разпокъсаност. Формирането на едни или други видове зависимости предполага определени личностни характеристики. Като такива най-често се сочат:

- липса на самостоятелност;
- страх от отхвърляне;
- неумение да се отказва конструктивно;
- повишена ранимост;
- неумение да се взимат отговорни решения и да се поема отговорност;
- повишена зависимост от значимите други хора;
- страх от самотата и стремеж този страх да се избегне на всяка цена;
- социална дезадаптация, водеща до много тесен кръг на общуване (възможно е общуване с много хора, но то да е изключително повърхностно);
- неумение да се изразяват собствените преживявания и да се споделят с околните;
- недостатъчно близки отношения;
- импулсивност;
- неумение да се планира собственото време;
- чест отказ от поставените цели и преживяването на депресия като следствие [9].
- Въпреки че в нашето изследване не анализирахме наличието на Интернет-зависимост сред юношите, обезпокоителен е факта, че значителна част от изследваните лица – 34,4% пребивават в Интернет повече от пет часа на ден. Отново ще се позовем на мнението на Кимбърли Янг, че психологическо последствие от зависимостта от Интернет поведение е постоянното увеличаване на времето, прекарано в Интернет. Пренебрегват се ежедневните дейности и задължения.

В нашето изследване 42,6% от изследваните лица посочват, че винаги, когато имат възможност с удоволствие използват Интернет; 16,4% изпитват ежедневна необходимост да влязат в Интернет; 17% споделят, че животът им без Интернет не би имал почти ника-

къв смисъл. За 5,5% пребиваването в Интернет не е приятно занимание, но се налага да го използват; 12% се отнасят равнодушно.

Данните показват, че при част от изследваните лица могат да се наблюдават някои от признаците на зависимото от Интернет поведение. Разбира се, ние не заявяваме това категорично, но считаме, че е необходимо да се обърне внимание на тази тревожна тенденция.

Тъй като хората, зависими от Интернет, в действителност често са самотни или изпитват проблеми в общуването, разработването на психологически програми за развитие и усъвършенстване на комуникативните умения е навременна и необходима.

Физическото съзряване и физическата привлекателност при юношите, и връзката им с Интернет-потреблението

Физическото съзряване и физическата привлекателност са важни елементи от цялостното личностно функциониране на юношите. Те повлияват междуличностните взаимодействия като цяло и в частност отношенията с връстниците. Психологическото въздействие на ранното или закъснялото съзряване при момчетата и момичетата не е еднакво. Психологическото въздействие на ранното или закъснялото съзряване при момчетата в болшинството от случаите се оказва по-силно, отколкото при момичетата [5]. Независимо от темповете на растеж обаче, чувството за собствена физическа привлекателност и себеприемане, позитивното отношение към себе си е в основата и на здравата идентичност.

Можем да предположим, че юноши, които не харесват собствената си външност и считат, че другите са по-привлекателни от тях, ще се изолират от околните и ще търсят компенсация на липсата на общуване.

В нашето изследване като не особено привлекателни се самоопределят 19% от юношите. Реални възможности за справяне с усещането за изолация и отхвърляне предлага Интернет.

Изводи

Направеният теоретичен анализ и емпиричните данни показват, че Интернет се явява важен социализиращ фактор на нашето съвремие. За немалка част от юношите Мрежата има дори приоритетно влияние върху поведението, организацията и структурирането на собственото време, установяваните контакти и предпочитанията в общуването.

Интернет се явява специфична среда за изява на собствената уникалност и неповторимост, което често пъти успешно компенсира липсата на общуване в реалния живот.

Прекомерната употреба на Интернет обаче може да засили чувството за самотност, усещането за отчужденост или дори депресия.

Развитието на социални умения за удовлетворяващо и безопасно общуване както „лице в лице“, така и онлайн, могат да се окажат мощен фактор за предотвратяване на негативните влияния на Интернет-общуването и Интернет потреблението като цяло.

Лавинообразно нарастващото Интернет-потребление налага непрекъснато обогатяване на емпиричните данни и анализите, разкриващи начините, чрез които юношите формират и изявяват във виртуалното пространство собствената си идентичност.

Литература

1. Кастелс, М. Мрежовото общество. С.2004.
2. Короленко, Ц., Дмитриева, Н., Социодинамическая психиатрия. М.1991.
3. Харрис, Р., Секреты воздействия. М.2002.
4. Mitchel, W. Toward a Cognitive Social learning reconceptualization of Personality Psychological Review, 80, 1999.
5. Petersen, A. Adolescent development. Annual Review of Psychology,39,1988.
6. Rheingold, H. The Virtual Community, Reading, MA,1993.
7. Turkle, S. life on the Screen: Identity the Age of Internet. N.Y.1995.
8. <http://depressia.com>
9. <http://netadiktion.com>

ЗА СТАРИЯ НОВ МЕТОД „НАРИСУВАЙ ЧОВЕК“

ЕВДОКИЯ ХРИСТОВА-СЛАВЧЕВА

доцент, д-р, СУ „Св. Климент Охридски“,
9308240, evdokiaslavcheva@yahoo.com

Разработеният от Налиери, Макниш и Бардъс (Naglieri, McNeish & Bardos, 1991) вариант на теста „Нарисувай човек“ (DAP:SPED) се използва за откриване на деца и юноши с емоционални и поведенчески проблеми. Приложен е върху българска популация. Изследвани са 277 деца и юноши на възраст от 6 до 17 години, които посещават масово училище и държавна детска градина и 55 деца, лишени от родителска грижа, които са настанени в институция. Резултатите се разглеждат като първа стъпка за определяне на възможностите и ограниченията на инструмента като скринингова процедура и у нас. Тестът показва добри възможности за диференциране на нормативните данни в три групи, в зависимост от нивото на стандартните балове и ясно разграничава рисковата група на деца, които са лишени от родителска грижа от тези, които израстват в семейна среда. Прецизната процедура за анализ на рисунките и предварителната подготовка на оценителите осигуряват относително добра надеждност на получените резултати, което се изразява във висока консистентност по данните на суровия бал и силна корелация между оценките на независимите експерти.

Naglieri, McNeish & Bradors' version of „Draw A Person“ (DAP: SPED) test was used to identify Bulgarian children and adolescents with emotional and behavioral problems. Two hundred and seventy seven children, aged 6 to 17 years, were tested. All of them attended public school or kindergarten. Fifty five institutionalized children who were deprived of parental care were also tested. Evaluation of the results was the first step for assessing the potential and the restrictions of the instrument for screening purposes in Bulgaria. DAP test demonstrates capacity for differentiating normative data in three groups, according to standard scores level and tells apart the risk group of children, who are deprived of parental care from the ones growing up in a family environment. Rigorous procedures for analyzing the drawings and evaluators' training prior applying the test explain results' rather good reliability. It is expressed in the high consistency of the raw score and the high inter-correlation of independent evaluators' estimates.

Теоретична основа

Използването на теста „Нарисувай човек“ има своята сто годишна история (Mortensen, 1991). В първите систематични изследвания той е инструмент за определяне на „умствената възраст“ и общата интелигентност (Goodenough, 1926) от една страна и личностните особености (Buck (1948) от друга. Изобразителната дейност се интерпретира като пряк или символен израз на рисуващия и става основа за оценка както на концептуалното му развитие (по Mortensen, 1991), така и на неговите основни потребности, конфликти и защитни механизми (Machover, 1949). Специален интерес за настоящата работа представлява приложението на теста при оценката на емоционалния статус на деца и юноши. Независимо, че той е един от 10-те най-често използвани методи в рабо-

тата на клинични и училищни психолози, все още няма общоприета система за отчитане и интерпретация на резултатите (Lally, 2001; Veltman, Browne, 2002). Продължават дискусиите за надеждността му и ориентацията на съвременните изследвания е към подобряване на неговите психометричните характеристики (McNeish, Naglieri, 1993; Trevisan, 1996; Matto, 2002, Matto, Naglieri, 2005, Laak, de Goede, Aleva, van Rijswijk, 2005). Разнообразието от „прочити“ на рисунките на човек може да бъде обобщено в два подхода. Първият е представен в работите на Buck (1948) и Machover, (1949) и свързва отделни признаци в рисунките с личностни характеристики или специфични диагнози. В по-късните изследвания той се определя като „цялостен“ (Tharinger, Stark, 1990; Tielsch, Allen, 2005). Интерпретацията се прави на основата на общото впечатление, което е основано на групи признаци в рисунките на човешка фигура. Критиките към такъв тип анализи са, че не отчитат културните особености на изследваните, възрастовите им различия и развитието на рисуваелните способности в норма. Най-оспорвана е символната интерпретация на единични признаци като диагностичен инструмент (McNeish, Naglieri, 1993; Cattle & Cox, 1999; Veltman, Browne, 2002; Laak, deGoede, Aleva & van Rijswijk, 2005).

Вторият подход е предложен от Koppitz (1968) и въвежда оценка, която се образува от сумата на критичен брой признаци. Те отличават рисунките на деца с емоционални проблеми, появяват се с честота под 16% при деца в норма и не се влияят от възрастта и зрелостта. Индикаторите представят няколко категории: отсъствие на части на тялото (очи, нос, ръце, крака и т.н.); размери, интеграция и зашриховане; специфични елементи (транспарантност, зъби, чудовище или гротескна фигура и др.). Едно от важните обобщения е, че не отделните признаци, а техният брой е показателен за диференцирането на деца, които са емоционално нестабилни. Възможностите и ограниченията на тази система, както и необходимостта от промени в нея се коментират от Cattle & Cox (1999). Те посочват, че трябва да се отчитат както промените в експресивните възможности на децата за един 30 – годишен период, така и културните различия в изследваните групи. Следвайки тази традиция Naglieri, McNeish и Bardos (1991) предлагат рисунката на човек като скринингова процедура за откриване на деца и юноши с емоционални и поведенчески нарушения (DAP:SPED). Според авторите тестът определя само дали детето е възможно да има емоционални трудности, като се препоръчват допълнителни изследвания за оценка на типа им. Правят се три рисунки като всяка се оценява по 55 признака. Подборът на тези признаци е основан на литературни данни и емпирични изследвания, които следват традицията на Koppitz (1968), а груповите норми са изведени върху репрезентативни извадки в 3 възрастовите групи: 6–8 години; 9–12 години; и 13–17 години. Обхванати са 2 260 деца в САЩ, около 200 за всяка от 12те възрасти. Психометричните показатели на теста по отношение на надеждността, валидността и нормативните данни се коментират в следващи изследвания (Naglieri & Pfeiffer, 1992; McNeish, Naglieri, 1993; Matto, 2002). Той се препоръчва като един добър вариант както за клиничната, така и за диагностичната и консултативна практика на психолозите (Trevisan, 1996). На въпроса дали е допустимо за съдебната практика използването на рисуваелни тестове Lally (2001) отговоря, че само два метода се доближават до строгите стандарти, които са въведени през 1992–1993 в САЩ от Heilbrun и Daubert (по Lally, 2001). Единият от тях е DAP:SPED (Naglieri, McNeish & Bardos, 1991), другият е „Рисунок на къща – дърво – човек“ на Van Hutton (по Lally, 2001, 138).

Проверката на възможностите и ограниченията, които дава скрининговата процедура, разработена от Naglieri, McNeish, Bardos (1991), определя целта на настоящото изследване върху български деца и юноши, които посещават масово училище и детска градина и такива, които са лишени от родителска грижа и се отглеждат в институции.

Могат да бъдат формулирани следните хипотези:

Използваната процедура, която включва три последователни рисунки (мъж, жена и автопортрет) осигурява висока степен на вътрешна надеждност на данните.

- Предварителната подготовка на оценителите на рисунките е необходимо условие за високата степен на корелация между оценките им.
- Данните на българските деца подкрепят структурата на нормативните данни въведена от Naglieri, McNeish, Bardos (1991).
- Средните стандартни балове на децата, които са лишени от родителска грижа ще са по-високи от българските норми.

Емпирично изследване

МЕТОД

- Изследвани са 277 деца и юноши от масово училище и държавна детска градина
- на възраст от 6 до 17 години и 55 деца от институции за деца лишени от родителска грижа на възраст 6 до 12 години през периода 2005–2008 г. от гр. София (виж Таблица 1).

Тестът „Нарисувай човек: скринингова процедура за емоционални нарушения“ (Naglieri, McNeish, Bardos, 1991) изисква да бъдат направени рисунки на мъж, жена и автопортрет като времето за всяка е ограничено до 5 минути. Системи от 55 признака се използва за оценка на всяка рисунка. На тази основа се определя сумарен суров бал, който се конвертира в стандартен бал T със средна стойност 50 и стандартно отклонение 10. При стандартен бал по-нисък от 55 – се предполага, че не са нужни допълнителни изследвания и няма признаци за емоционални и поведенчески проблеми; при бал между 55 и 64 – се препоръчват допълнителни изследвания; а при бал над 65 – тези изследвания се препоръчват силно.

Изследването се проведе по групи, в рамките на редовен учебен час в училище или в детска градина в присъствието на учителите и студенти от магистърската програма по „Детско-юношеска и училищна психология“ към СУ „Св. Климент Охридски“ в рамките на учебната практика

Таблица 1.

Разпределение на изследваните по учебни заведения

Учебно заведение	Брой деца
76 ОДЗ, София	30
СОУ „Гоце Делчев“, София	145
126 СОУ, София	15
19 СОУ, София	22
21 ПЧАГ, София	21
22 СОУ „Г. С. Раковски“	44
ДОВДАРГ „П. Р. Славейков	36
Дом „Надежда“	11
ДД „Асен Златаров“	8
Общо	332

по „Арттехники в детска и юношеска възраст“. Използва се бял лис А4, на който е въведена базисна линия за ограничаване на полето за рисуване до стандартните размери, въведени от Naglieri, McNeish, Bardos (1991), черен молив и гума.

Предварителната подготовка на студентите включва: запознаване със системата на признаците; тренировка за разпознаването им върху примери от ръководството и предварително подготвена колекция от рисунки; и групова и индивидуална работа за анализ на рисунки на деца от трите възрастови групи.

Анализ на резултатите

Общата колекция включва 996 рисунки, като всяка се оценява по наличие/отсъствие на 55 индикатора. Сумата от признаците, които присъстват в трите рисунки образува суровия бал за всяко изследвано лице, а на тази основа се определя неговият стандартен бал в зависимост от пола и възрастовата група. Средните стойности на суровите балове при деца и юноши от масово училище и детска градина (виж Таблица 2) много слабо се различават по пол в трите възрастови групи и не достигат статистическа значимост. В американската извадка тези различия са статистически значими и на това основание се разделят нормите за момичета и момчета (Naglieri, McNeish и Bardos, 1991, 9–10). Прилагането на t тест за сравняване на суровите балове в двете културни групи показва статистически значими различия само между момчетата на възраст 6–8 години ($t = 2,48$ при $p < 0,05$) и 9–12 години ($t = 2,24$ при $p < 0,05$), което се дължи на сравнително по-високите балове в българската извадка.

Таблица 2.

Разпределение на средните стойности на суровия бала по пол и по възрастови групи

Пол	Възраст	Средна стойност	Брой	Стандартно отклонение
Момичета	6–8	11,6600	50	4,67564
	9–12	11,2321	56	4,22973
	13–17	11,3529	34	5,53163
Момчета	6–8	12,6812	69	6,55181
	9–12	11,8431	51	4,91273
	13–17	10,9412	17	5,24965

Тенденцията за по-високи стойности при момчетата се повтаря и по отношение на стандартния бал, без да достига статистическа значимост в българската група. Сравняването на средните балове в двете културни групи показва както сходства, така и някои значими различия. В американските норми балът варира от 49,64 до 50,03 (Naglieri, McNeish, Bardos, 1991, 16), докато в българските – от 47,00 до 53,68.

Таблица 3.

Разпределение на средните стойности на стандартния бал по пол и по възрастови групи

Пол	Възраст	Средна стойност	Брой	Стандартно отклонение
Момичета	6–8	53,6800	50	9,41003
	9–12	53,4821	56	11,03382
	13–17	51,6765	34	10,98407
Момчета	6–8	51,9710	69	11,88668

	9–12	51,6863	51	8,73954
	13–17	47,0000	17	9,26688
Общо	6–8	52,6891	119	10,90463
	9–12	52,6262	107	10,00049
	13–17	50,1176	51	10,58612

Тези различия достигат статистическа значимост само за момчетата в групите на 6–8 г. ($t = 2,48$ при $p < 0,05$) и 9–12 г. ($t = 2,22$ при $p < 0,05$). За момчетата от трите възрастови групи и за момчетата между 13–17 г. те остават в рамките на статистическата грешка. Коректната интерпретация на данните може да бъде направена едва след разширяване на изследването, за да се провери дали са резултат на межкултурни различия или са следствие на извадката, която е донякъде представителна само за гр. София. Процентното разпределение на децата в трите групи, които се дефинират от теста, може да се види на Графика 1. В първата попадат 59,6%, за които се предполага, че нямат емоционални и поведенчески проблеми. За втората група (29,2 %) се препоръчват допълнителни изследвания, а за третата (11,2%) тези изследвания са задължителни. Naglieri, McNeish и Bardos (1991, 17–20) посочват високата чувствителност на предложения вариант към разграничаване на рискови групи деца. За проверката на тази възможност и в българска културна среда се сравняват рисунките на деца, които са отглеждани в институции с тези от масово училище. Както може да се види от Таблица 4 стандартните балове на децата, които са лишени от родителска грижа са по-високи в сравнение с българските норми.

Графика 1

Тези различия са статистически значими за момчетата на възраст 6–8 г. ($t = 2,10$ при $p < 0,05$), за момчета от групата на 9–12 годишните ($t = 3$ при $p < 0,01$), и по общите средни стойности за двете възрасти ($t = 2,22$ при $p < 0,05$ при 6–8 г. и $t = 2,26$ при $p < 0,05$ за 9–12г.).

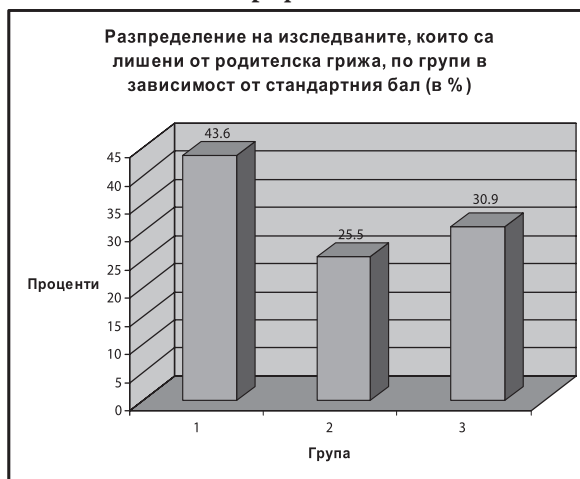
Таблица 4.

Разпределение на средните стойности на стандартните балове по пол и по възраст в групата на децата отглеждани в институции

Пол	Възраст	Средна стойност	Брой	Стандартно отклонение
Момичета	6–8	62,4000	10	12,41146
	9–12	54,8000	15	11,11755
Момчета	6–8	56,2500	12	12,55624
	9–12	59,2778	18	9,39841
Общо	6–8	59,0455	22	12,58676
	9–12	57,2424	33	10,30179

По-голям брой от тези деца попадат в третата група (виж Графика 2), за която се препоръчват силно допълнителни изследвания, за сметка на намаления процент в първата. Сравняването на азпределението в трите групи на децата без родителска грижа с това на тези, които се отглеждат в семейство, показва статистически значими различия ($\chi^2 = 14,616$, при $p = 0,001$). Данни потвърждават възможностите на предложения вариант за диференциране на рискови групи от нормата.

Надеждността на теста се оценява чрез вътрешната консистентност като се използва коефициентът α на Кронбах. Той е изчислен по възрастови групи за момичета и момчета (виж таблица 5) на базата на суровите балове за рисунките на мъж, жена, автопортрет и общия. Тези резултати показват добро ниво на вътрешна надеждност за скрининговата процедура.

Графика 2**Таблица 5.**

Вътрешната консистентност на суровите балове по възрастови групи, за момичета и момчета

Пол	Възраст	α на Кронбах
-----	---------	---------------------

Момичета	6–8	0.7899
	9–12	0.8222
	13–17	–
	Общо	0.8069
Момчета	6–8	0.8252
	9–12	0.8499
	13–17	–
	Общо	0.8311
Общо	6–8	0.8129
	9–12	0.8408

Получени са високи степени на корелация по оценките на 43 случайно подбрани рисунки от двама независими експерти на основата на суровите балове (коефициент на корелация по Pearson – $r = 0,874$ при $p < 0,01$), при сравняването на стандартните балове (коефициент на корелация по Pearson – $r = 0,880$ при $p < 0,01$) и при класификацията по групи (коефициент на корелация по Pearson – $r = 0,840$ при $p < 0,01$).

Обобщение

Проведеното изследване може да бъде разглеждано като първи етап в определяне на възможностите и ограниченията на метода „Нарисувай човек“ (Naglieri, McNeish, & Bardos, 1991) като скринингова процедура и за българска извадка. Системата за анализ на рисунките и предварителната подготовка на оценителите осигуряват необходимите условия за относително висока надеждност на данните. Тестът показва добри възможности за разпределение на нормативните данни в три групи, в зависимост от нивото на стандартните балове и диференцира децата, които са лишени от родителска грижа със значимо по-високи показатели за емоционални и поведенчески проблеми от тези, които са отглеждани в семейство. Необходимо е разширяване на изследването както за формиране на представителни данни за България, така и за описание на различни рискови групи.

Литература

1. Buck, J. N. (1948). The H-T-P technique, a qualitative and quantitative scoring manual. *Journal of Clinical Psychology Monogr. Suppl.* 4, 1–120.
2. Catte, M, M.V. Cox (1999). Emotional indicators in children's human figure drawings. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 8, 86–91.
3. Goodenough, F. L. (1926). *Measurement of intelligence by drawings*. New York, Harcourt Brace.
4. Koppitz, E. M. (1968). *Psychological evaluation of children's human figure drawings*. New York, Grune & Stratton.
5. Laak, J. ter, M. de Goede, A. Aleva & P. van Rijswijk (2005). The Draw-A-person Test: An Indicator of Children's Cognitive and Socioemotional Adaptation. *The Journal of Genetic Psychology*, 166(1), 77–93.
6. Lally, S. J. (2001). Should Human Figure Drawings Be Admitted Into Court? *Journal of personality assessment*, 76 (1), 135–149.

7. Machover, K. (1949). *Personality Projection in the Drawings of the Human Figure*. C. C. Thomas: Springfield, IL.
8. Matto, H. C. (2002). Investigating the Validity of the Draw-A-Person: Screening Procedure for Emotional Disturbance: A Measurement Validation Study with High-Risk youth. *Psychological Assessment*, Vol. 14, No. 2, 221–225.
9. Matto, H. C. & J. A. Naglieri (2005). Race and Ethnic Difference and Human Figure Drawings: Clinical Utility of DAP:SPED. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, Nov, Vol. 34 Issue 4, 706–711,
10. McNeish, T. J. & J. A. Naglieri (1993). Identification of individuals with serious disturbance using the Draw A Person: Screening Procedure for Emotional Disturbance. *Journal of Special Education*; Spring, Vol. 27 Issue 1, 115, (7).
11. Mortensen, K. V. (1991). *Form and Content in Children's Human Figure Drawings development sex differences, and Body Experience*. NY, New York University Press.
12. Naglieri, J.A., T. J. McNeish & Ach. N. Bardos (1991) DAP: SPED. *Draw A Person: Screening Procedure for Emotional Disturbance. Examiner's Manual*. Austin, TX: PRO-ED.
13. Naglieri, J.A. & St. I. Pfeiffer (1992) Performance of Disruptive behavior Disordered and Normal Samples on the Draw A Person: Screening Procedure for Emotional Disturbance, *Psychological Assessment*, Vol. 4, No. 2, 156–159.
14. Tharinger, D. J. & K. Stark (1990). A Qualitative Versus Quantitative Approach to Evaluating the Draw-A-Person and Kinetic Family Drawing: A study of Mood – and Anxiety-Disorder Children. *Psychological Assessment: A Journal of Consulting and Clinical Psychology*, Vol. 2, No. 4, 365–375.
15. Tielsch, A. H. & P. J. Allen (2005). Listen to Them Draw: Screening Children in Primary Care through the Use of Human Figure Drawings. *Pediatric Nursing*, July-August, Vol. 31, No. 4, 320–327.
16. Trevisan, M. S. (1996). Review of draw a person: Screening procedure for Emotional Disturbance. *Measurement & Evaluation in Counseling & Development*; Jan, Vol. 28 Issue 4, 225, (4).
17. Veltman, M., K. Browne (2002). The Assessment of Drawings from Children Who Have Been Maltreated: A Systematic Review. *Children Abuse Review* Vol. 11: 19–37.
18. Yama, M. (1990). The Usefulness of Human Figure Drawings as an Index of Overall Adjustment. *Journal of Personality Assessment*, 54 (1 & 2), 78–86.

ОСОБЕНОСТИ НА ВРЕМЕВАТА ОРИЕНТАЦИЯ НА СТУДЕНТИТЕ И ИЗБОРА ИМ НА СПЕЦИАЛНОСТ

БОРИСЛАВ СЛАВЧОВ*, НАТАША ВИРМОЗЕЛОВА***

ас., ** ас., – ЮЗУ „Неофит Рилски“, Катедра „Психология“

В настоящият доклад са представени резултати от проведените изследвания на времевата ориентация на студентите от над 18 различни специалности в Югозападния университет в Благоевград. Целта е да се проследи връзката на петте типа времева перспектива с избора на кандидатстваната специалност. За тази цел изследването беше осъществено с „Въпросник за изследване на времевата перспектива на Зимбардо“ (Zimbardo Time Perspective Inventory). Този тест бе преведен от английски и адаптиран, за целите на изследването. От проверката на неговите психо-метрични възможности бе установено, че отговаря на изискванията и обективно измерва съответните психични характеристики.

In this paper are presented the results from researches of students' time perspective. The students was chosen from 18 different specialty in South West University – Blagoevgrad. The main goal in the research is to understand the relation between the 5th types of time perspective and the choice of specialty of study. The research was made with the Zimbardo Time Perspective Inventory. The test was translated from English and adapted for the aims of the research. After the checking of psychometric characteristic was ascertained the fact, that the test respond of requirements and have objective measurement of the psychological characteristic.

Въведение

Още от времето на Айнщайн за теорията на относителността, основана на субективната природа на физичните промени на времето, значимостта на психичната интерпретация на този феномен е била източник на противопоставяне между философи, психолози и физици. Контролирането на времето може би е основна функция на човешкото развитие и съществена част в еволюцията на човешкото познание.

Кант, вярвал че времевата концепция е вродена способност и аргументира това с множество различни примери от световния човешки опит, по-късно екзистенциалистите философи и психолози поддържат тази негова идея за времето – Хайдегер 1927, Хусерл 1964.

У. Джеймс отстоява концепцията за времето като толкова важна за психологията, че той посвещава водеща глава за времевата перцепция в неговия голям труд „Принципите на психологията“ James W [4].

С по-късните виждания на бихейвиористите, се насочва и фокуса върху поведенческите последиствия от базираните на времето опити.

Тази гледна точка е изложена и от Курт Левин 1942 г. чийто виждания са по-съвместими с тези на екзистенциалните философи. Моделът на Левин за жизненото пространство включва влиянието на миналото и на бъдещето върху настоящето поведение. Левин

[5] дефинира времевата перспектива по следният начин – съвкупността от индивидуалните виждания за психологическото бъдеще и минало съществуване на дадено време е интегративно виждане на всички откъси от време в сегашния момент. Тази гледна точка е сродна с източните дзен – идеи за времето, които са разглеждани като кръговрат и са в противовес с традиционните западни виждания, според които времето се възприема като константа в линеарен модел и е невъзвратимо.

Joseph Nuttin 1985, поддържа модела на К. Левин, при който бъдещи и минали събития повлияват на сегашното поведение в степен, че те са актуално съществуващи и диктуват настоящото поведение.

Съвременните социално-когнитивни, концепции като представената от А. Бандура теорията за „себе-ефективност“, разглеждат тристранното времево влияние на поведенческата себе-регулация, като генерирана от ефективните виждания и вярвания в миналия опит, също така настоящите оценки и отражението в бъдещите избори. Поведенческият геронтолог Laura Carstensen и нейните колеги предполагат че възприятието на времевото състояние е с фундаментална роля при избора и постигането на социални цели, с важни изводи за емоциите, когнициите и мотивацията.

Съвременните изследователи използват термина времева перспектива за описание на времевата ориентация на личността. Времевата перспектива се определя като фундаментална характеристика в структурата на психологическото време. Изведена е от когнитивните процеси, разделящи човешкия опит на минали, настоящи и бъдещи времеви елементи. Комлексността на този конструкт обуславя и сложността в измерването и дефинирането му. [6] Повечето изследвания се опитват да свържат бъдещата и настоящата ориентация с други психични конструкти и как те се отразяват върху избраните поведенчески аспекти. С относително по-малко внимание авторите се отнасят към миналата времева ориентация. Като цяло бъдеща ориентация е свързана с много позитивни последици за личността на западното общество, като например високия социално – икономически статус, по-големите академични постижения [1], също и по-слабото търсене на силни емоции и не толкова рисковано поведение спрямо здравето. На противоположната страна са тези, при които доминира сегашната ориентация. За тях е характерно, че живеят по-рисковано и това влече след себе си много негативни последици в живота им, като например психологически проблеми, проблеми на юношеството – деликвентност, престъпления, зависимости. Най-вече тези проблеми се проявяват, когато личността със сегашно позиционирана времева перспектива се намира в обкръжение или общество от бъдещо ориентирани хора, т.е. преживява се конфликт между двете времевите ориентации [2].

Една от най-популярните теории за времевата ориентация е на Филип Зимбардо. Той описва 5 основни типа времева перспектива:

- Past positive -Във времева перспектива „минало – негативно“ се отразяват основно нещастията и непоносимостта на миналите преживявания. Негативните нагласи по отношение на миналото биха могли да създадат травматични последици или предразположеност към болестни прояви.
- Следващата описана от Зимбардо времева перспектива е „минало – позитивно“, отразява топли и сантиментални нагласи по отношение на миналото.
- Хората в „сегашно – хедонистично“ време, имат склонност да интерпретират настоящето в светлината на снизходителност към себе си, импулсивност и търсене на риск; нагласата по отношение на живота им е „Господ нека ме пази“.
- В контраст на „сегашно – хедонистично“ време е „сегашно – фаталистично“ разкрива склонност да се мисли и интерпретира настоящето чрез нагласи и надежди за помощ, по отношение на живота си са с външен локус на контрола.

- В „бъдеща“ времева перспектива, хората имат склонност да разглеждат настоящето от страната на антиципацията и наградите. Основно тази времева перспектива е отнесена към прогресът и хората, които я притежават са устремени към цели и по-висока успеваемост. [7]

Методология

Анализираните психологически изследвания свързват времевата перспектива с множество нагласи и поведения, предимно с: здравеопазването, времето споделено със семейството и приятелите, учебните постижения, с избора на почивка и кариерният избор.

Цел на представеното в този доклад изследване е да се анализира връзката между типа времева перспектива характерна за студентите и избора им на специалност във висше учебно заведение.

За постигането на тази цел е използвана най-популярната и използвана методика за изследване на времевата ориентация – „Въпросник за изследване на времевата перспектива на Зимбардо“ (Zimbardo Time Perspective Inventory) – ZTPI. [7]

Времевата ориентация, измервана с този въпросник е основана върху схващанията за индивидуалните различия, които функционират подобно на личността. Въпросника се състои от 56 айтема и оценява нивото на изразеност на всеки един от 5-те типа на времевата перспектива според типологията на Зимбардо, описана по-горе.

Въпросникът бе преведен на български език и бяха проверени основните му психометрични характеристики за да се гарантира обективното му използване за целите на изследването.

Обект на изследването са 688 студенти от 49 специалности учещи в Югозападния университет гр. Благоевград. За улеснение в обработката и интерпретацията на данните всички специалности бяха обобщени и групирани в 7 групи, а именно:

- Педагогически специалности (1)
- Филологически специалности (2)
- Икономически специалности (3)
- Арт специалности (4)
- Технически специалности (5)
- Хуманистични специалности (6)
- Публично-правни и Административни специалности (7)

Резултати

Резултати от проверка на психометричните характеристики на теста:

За да бъдат обективно анализирани резултатите от изследването беше проведен айтем анализ, бе извършен факторен анализ за извеждане субскалите и беше проверена вътрешната съгласуваност на айтемите по отделните субскали.

За целите на айтем анализа бе проверено нивото на трудност на айтемите, чрез проверка на нормалността на честотното разпределение на резултатите за всеки айтем. Установено бе, че и по двата показателя на нормалност ексцес и асиметрия резултатите са в норма (-2; 2). При проверка на дискриминативната мощност на айтемите се оказа всичките айтеми имат добра разграничителна мощност, тъй като е налице статистическа значимост на различията между резултатите на силната и слабата група. ($\text{sig} < 0,05$)

При факторния анализ всичките 56 айтема, попаднаха в 5 субскали, както е и според оригиналния вариант на Зимбардо.

Таблица 1

Разпределение на айтемите по фактори след проведения факторен анализ

Past Negative		Present Hedonistic		Future		Past Positive		Present Fatalistic	
№	Loading	№	Loading	№	Loading	№	Loading	№	Loading
50	.759	42	.707	13	.628	07	.677	38	.731
16	.694	31	.702	40	.614	29	.645	39	.682
34	.674	26	.558	45	.611	20	.637	14	.636
04	.657	23	.515	10	.556	11	.627	37	.588
54	.630	08	.506	51	.507	15	.627	53	.455
27	.547	17	.501	18	.478	02	.620	03	.443
22	.490	48	.454	06	.463	49	.470	35	.421
36	.472	32	.452	21	.461	41	-.448	47	.420
33	.434	44	.448	43	.455	25	-.522	52	.338
05	.407	55	.445	30	.374				
		46	.445	09	-.335				
		01	.424	56	-.365				
		19	.381	24	-.491				
		28	.360						
		12	.323						

След проверка на вътрешната съгласуваност на всяка от 5-те субскали се установи, че е налице е приемливо ниво на алфа на кронбах – по отделните фактори е със стойност от 0,642 (за present fatalistic) до 0,756 (present hedonistic).

Анализ на резултатите от проведеното изследване:

След като бе проведено изследването и бяха изчислени сумарните балове по отделните фактори, бе изчислена средноаритметичната стойност по всеки фактор за всяко изследвано лице, както е според препоръките на Зимбардо за работа с теста. Това е необходимо за да може да се прави сравнение между факторите, тъй като броя на айтемите е различен. За да постигнем целта на изследването и да установим различията в степента на проява на всеки вид времева ориентация според вида изучавана специалност в университета, проведехме дисперсионен анализ. От получените данни за откриване на статистически значими различия установихме, че съществуват най-много значими различия между специалностите в бъдещата времева перспектива. Установените различия в нивата във времевите ориентации са следните:

1. Студентите от Арт специалностите имат високи нива на „future“ ориентация спрямо Икономическите специалности, чиито нива са ниски.
2. Студентите от Арт специалностите имат обаче ниски нива, но статистически значими в същата ориентация спрямо Хуманистичните специалности.
3. Студентите от Арт специалностите имат и ниски нива в същата ориентация спрямо Публично-правните специалности.
4. Студентите от Хуманистичните специалности имат високи нива на „future“ ориентация спрямо техническите.

5. Студентите от Публично-правните специалности също имат високи нива на „future“ ориентация спрямо техническите.
6. На лице са значими различия в „минало позитивно“ време между студентите изучаващи филологически специалности, които имат по-високи нива спрямо тези, които изучават икономически.
7. На лице са значими различия в „минало позитивно“ време между студентите от Филологически специалности, които имат по-високи нива спрямо тези от Арт специалностите.
8. Във времева перспектива „сегашно хедонистично време“ установените различия са между студентите от Публично-правните специалности, които имат по-високо ниво спрямо тези от Икономическите специалности.

В представените по-долу таблица№2, графика№1 и таблица№3 са изведени нагледно средните стойности по петте времеви перспективи. От получените резултати е видно, че най-голям брой изследвани лица притежават минала позитивна времева ориентация. Тази времева ориентация отразява топлите и сантиментални нагласи по отношение на миналото. Което в психологически аспект предполага, че изследваните лица се справят с настоящето и поставят цели в бъдещето, уповавайки се на позитивни преживявания от миналото. Това би могло да бъде свързано предимно с младежката им възраст и с все още не прекъснатите връзки с подкрепящата семейна среда. Изхождайки от идеята, че абсолютната еманципираност на студентите ще се реализира след окончателното приключване на висшето образование и започването на трудовият път, виждаме причинна обусловеност между настоящият им статут и времевата перспектива „минало-позитивно“, в която се намират. Що се отнася до променяемостта на времевата перспектива, от проучената литература не става ясно дали би могла да се реализира, например при натрупване на повече житейски и професионален опит, по-скоро тя се приема като константа.

Таблица №2

Описателна статистика на разпределението на резултатите за всеки фактор по отделните специалности

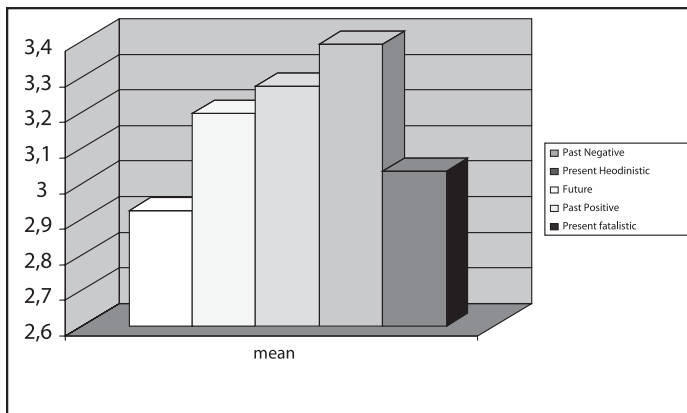
		N	Mean	Std. Deviation	Minimum	Maximum
past negative	Педагогически специалности	69	2,928986	0,547775	1,3	4,6
	Филологически специалности	34	3,038235	0,632463	2	4,6
	Икономически специалности	75	2,846667	0,691909	1,1	4,4
	АРТ специалности	48	3,0375	0,590213	1,8	4,5
	Технически специалности	32	2,953125	0,618001	1,7	4,5
	Хуманитарни специалности	274	2,908029	0,676888	1	4,6
	Публично-правни специалности	156	2,922436	0,684631	1,2	5
	Total	688	2,924273	0,657046	1	5
present hedonistic	Педагогически специалности	69	3,193237	0,453475	1,933333	4,533333
	Филологически специалности	34	3,282353	0,519274	1,933333	4,6

	Икономически специалности	75	3,083556	0,502378	1,866667	4,133333
	АРТ специалности	48	3,231944	0,543866	2,066667	4,533333
	Технически специалности	32	3,204167	0,464646	2,333333	4,133333
	Хуманитарни специалности	274	3,188564	0,58733	1,6	4,733333
	Публично-правни специалности	156	3,241453	0,583911	1,4	4,733333
	Total	688	3,197965	0,5539	1,4	4,733333
future	Педагогически специалности	69	3,286511	0,566479	1,384615	4,461538
	Филологически специалности	34	3,271493	0,509629	2,230769	4,076923
	Икономически специалности	75	3,312821	0,52756	2	4,538462
	АРТ специалности	48	3,11859	0,55196	2,153846	4,230769
	Технически специалности	32	3,096154	0,570644	2,076923	4,538462
	Хуманитарни специалности	274	3,298428	0,53129	2	4,615385
	Публично-правни специалности	156	3,297337	0,493832	1,846154	4,615385
	Total	688	3,275268	0,52976	1,384615	4,615385
past pozitive	Педагогически специалности	69	3,363929	0,596493	1,888889	4,777778
	Филологически специалности	34	3,555556	0,464207	2,555556	4,333333
	Икономически специалности	75	3,308148	0,580398	2	4,777778
	АРТ специалности	48	3,291667	0,555142	2	4,555556
	Технически специалности	32	3,420139	0,508576	2,222222	4,333333
	Хуманитарни специалности	274	3,42944	0,60133	1,777778	5
	Публично-правни специалности	156	3,371795	0,584365	2	4,777778
	Total	688	3,392765	0,582157	1,777778	5
present fatalistic	Педагогически специалности	69	3,099839	0,502407	1,888889	4,222222
	Филологически специалности	34	3,03268	0,594607	2,111111	4,555556
	Икономически специалности	75	2,998519	0,603486	1,555556	4,444444
	АРТ специалности	48	2,94213	0,636426	1,666667	4,222222
	Технически специалности	32	2,958333	0,586419	2	4,222222
	Хуманитарни специалности	274	3,053122	0,594841	1,222222	4,555556
	Публично-правни специалности	156	3,039886	0,592929	1,333333	4,555556
	Total	688	3,035691	0,588159	1,222222	4,555556

Таблица №3

Средни стойности по отделните фактори за всички изследвани лица

	Past Negative	Present Hedonistic	Future	Past Positive	Present fatalistic
mean	2,924273	3,197849	3,275407	3,392776	3,035785

Фиг.1

Резултати по отделните фактори за всички изследвани лица

Интерес обаче представляваше факта, че най-голям брой статистически значими различия имаше по фактор „бъдеща времева ориентация“. Тъй като проучената литература сочеше, че по-голям дял от насочените към академични постижения хора се пада на тези с „бъдеща ориентация“, в нашето изследване отделихме повече време и усилия да проверим това, но не го установихме като валидно за нашата тестова извадка.

Таблица №4

Резултати от сравняване на различията между отделните типове времева перспектива

Paired Samples Correlations

		N	Correlation	Sig.
Pair 1	past negative & present hedonistic	688	,032	,401
Pair 2	past negative & future	688	,041	,283
Pair 3	past negative & past positive	688	-,128	,001
Pair 4	past negative & present fatalistic	688	,383	,000
Pair 5	present hedonistic & future	688	-,033	,392
Pair 6	present hedonistic & past positive	688	,208	,000
Pair 7	present hedonistic & present fatalistic	688	,253	,000
Pair 8	future & past positive	688	,302	,000
Pair 9	future & present fatalistic	688	,061	,112
Pair 10	past positive & present fatalistic	688	,146	,000

В предствените в таблица №4 данни, са представени данните от проверка на статистическата значимост получените различията по отношение на отделните фактори (времеви перспективи). За извеждане на статистически значимите различия между времевите перспективи, бе използван Т-критерий на Стюдънт за чифтови извадки. От представените резултати установихме, че са на лице значими различия в следните чифтови извадки – Двойка №3, Двойка №4, Двойка №6, Двойка №7, Двойка №8, Двойка №10. Така става ясно, че нивото на проява на минала негативна времева ориентация е значително по ниско в сравнение с нивото на проява на минала позитивна и сегашно-фаталистична. До като друга времева дименсия свързана с миналото – минало-позитивна е със значимо по-високо ниво на проява в сравнение с останалите 4 типа времева перспектива. От тези данни можем да заключим, че изследваните лица са преимуществено ориентирани във „минало позитивно“ време.

Изводи

Първият извод, който направихме след анализа на проучената литература и данните от проведено изследване е, че времевата ориентация е тясно свързана с психичното поле от теорията на Курт Левин, т.е. че жизненото пространство включва в себе си всички събития от миналото, настоящето и бъдещето и повлиява избора ни на начин на живот. Всяко от събитията в миналото, в настоящето и идеите ни за бъдещето се преплитат и свързват тясно в едно пространство, в една визия, която е нашата гледна точка за всяка и във всяка от времевите перспективи. Както К. Левин [5] е описал обектите от жизненото пространство имат валентност и често пъти то (жизненото пространство) съдържа няколко региона, в които едновременно действат няколко валентности, така в нашето изследване установихме, че студентите имат отношение към всички описани от Зимбардо времеви перспективи. В смисъл, че всеки от студентите е включен в една или друга степен и в петте времеви перспективи, но доминираща е една. В нашата разработка установихме, че най-често студентите описват себе си изхождайки от позицията на „минало-позитивно“ време, т.е. за по-голяма част от изследваните лица тази времева ориентация служи за изходен пункт на реализацията им в момента и изграждането на плановете за бъдещето.

Вторият извод, който направихме след подробен оглед на статистическите данни е, че се очертават два типа времева ориентация, които не корелират с избора на специалност и те са условно казано от негативният спектър – „минало-негативно“ и „сегашно-фаталистично“, т.е. по тези фактори не открихме различия за отделните специалности. Тези два типа са и с най-ниска изразеност, което потвърждава извода на Зимбардо, че хора с по-позитивна ориентация са насочени към академични постижения, а в нашият случай, студентите са представители на тези, които се стремят към подобен вид постижения.

Трети извод – по останалите три фактора се откриха различия, но само при някои от специалностите:

- Най-много различия има по фактор „бъдеще“ – например студентите от Икономическите специалности са с по-високо ниво спрямо студентите от Арт специалностите. Студентите от Хуманитарните, Публично-правните и Икономическите специалности се очертават с най-високи стойности, а на противоположния полюс с най-ниски са студентите от Техническите и Арт специалностите. В този смисъл студентите от Икономическите, Хуманитарните и Публично-правните специалности са ориентирани повече към постижения в бъдещето, правене на планове и амбициозното им

реализиране, което разбира се е в потвърждение и на хипотезите издигнати от Зимбардо.

- В аспекта „сегашно-хедонистично“ време студентите от Публично-правните дисциплини имат по-високи стойности спрямо студентите от Икономическите, което в психологически план като профил на студентите от Публично-правните специалности може да се обобщи, че са по-склонни да отговарят на непосредствено въздействащите стимули на обкръжаващата среда, без оглед на бъдещите последствия, което не е типично за студентите от икономическите. Последните биха направили подробен план и преценили съответните позитиви и негативи в зависимост от целите, които се стремят да постигнат.
- В „минало-позитивно“ време доминиращи се оказаха студентите от филологическите специалности за сметка на студентите от Икономическите и Арт специалности. Този факт е логичен описвайки хора, чиято дейност е в словото, думите, езика, където търсят опори за изразяване на себе си, на преживяванията си, връщайки се назад в миналото, което е вдъхновяващо, позитивно и придаващо смисъл чрез езика на настоящето и чрез същият управляващо избора на специалност в бъдещето.

Като цяло настоящето изследване разкри връзката на избора на специалност с времевата ориентация и поставя необходимостта от по задълбочени изследвания за разбиране на практическата значимост на тази връзка.

Литература

1. Adelabu, Detris Honora TIME PERSPECTIVE AND SCHOOL MEMBERSHIP in ADOLESCENCE, Vol. 42, No. 167, Fall 2007
2. DeVolders & Lens, „Academic achievement and future time perspective as cognitive motivation concept“ – journal of personality and social psychology. 1982
3. Horstmanshof L., C. Zimitat Future time orientation predicts academic engagement among first-year university students British Journal of Educational Psychology (2007), 77
4. James W, „The principles of Psychology“ NY. 1950
5. Lewin K. Field theory in the social senses: selected theoretical papers NY, 1951
6. Strathman A., Jojreman J. Understanding behavior in context of time 2005
7. Zimbardo Ph., and Boyd J. „Putting Time in perspective: A Valid, Reliable Individual-Differences Metric. Journal of personality and social psychology vol.77 №6 1999
8. Kindal S., D. Scoll The Relationship of Individual Time Perspective and Recreation Experience Preferences Journal of leisure research vol.39 № 1 2007

PLAYFULNESS: ВРЪЗКА НА ИГРОВАТА НАГЛАСА С ТВОРЧЕСТВОТО И ЛИЧНОСТТА

КАТЯ ГЕОРГИЕВА СТОЙЧЕВА

ст.н.с. II ст., д-р, katya.g.stoycheva@gmail.com

*Понятието *playfulness* присъства както в емпиричните изследвания на творческото мислене и творческото поведение при деца и възрастни, така и в теоретичните анализи на творчеството на личността. Моята задача е: 1) да очертая обхвата и съдържанието на понятието, като опиша индивидуалните различия в изразеността на игровата нагласа и склонността към игра; и 2) да анализирам теоретичните и емпирични факти за връзката на игровата нагласа с креативността. Ще разгледам по-специално следните въпроси: 2a) връзка на играта и игровото поведение при децата с игровата нагласа и склонността към игра при възрастните; 2b) ролята и мястото на игровата нагласа и склонността към игра в творческия процес. Ще представя също така 3) разработените методи за измерване и оценка на индивидуалните различия в игровата нагласа и склонността към игра при деца и при възрастни.*

The dimension of playfulness is found both in the empirical investigations of creative thinking and creative behaviour of children and adults and in the theoretical studies of creativity and personality. My aim is 1) to introduce the notion of playfulness and to describe the manifestations of the individuals' predisposition to play, and 2) to outline theories and data on the relationship of playfulness to creativity. I will focus in particular on 2a) the relation of children's play and play behaviour to playfulness in adults, and 2b) the role of playfulness in the creative process. I will also present 3) individual difference measures that have been developed for the assessment of playfulness.

Думата „playful” се превежда като игрив, весел, забавен, закачлив, според 3-то издание на английско-българския речник от 1985 година. Английският език разграничава „play” от „game(s)” и определя „playful” като изпълнен със забавление, несериозен, в настроение за игра, според издадения през 1985 година в София Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Следователно сме в семантичното поле на играенето, а не на игрите, на игровата нагласа, а не на състезателността, на склонността към игра, а не на определената с правила игра.

В психологическата литература понятието *playfulness* се отнася към качествата на личността (човек притежава качеството да може да бъде „playful”) и обозначава онова, което може да превърне всяка дейност в игра и следователно се отнася до същността на всяка игра – нагласата за игра. Присъщата на човека способност да играе (завоевание на развитието в ранна детска възраст) се проявява в широкия спектър от индивидуални различия в склонността към игра, които са предмет на теоретичен анализ и на емпирични изследвания както при деца, така и при възрастни.

Игра и игрова нагласа

Играта е основна дейност за детето [2], но игровата нагласа не изчезва с възрастта. Възрастните също играят, макар и по-рядко, и извличат огромно удоволствие от това. Играта надживява времето и мястото на детската игра и става личностна черта на играещия човек. Особеностите на играта все още присъстват в поведенческия репертоар на зрелия индивид, и не случайно нашият вид беше наречен homo ludens [22].

Играта е дейност, отделена от останалия живот, дейност извън обичайния ход на нашето ежедневие. Дейност, ограничена във времето и пространството, но извън времето и пространството на всекидневието; съществува несъответствие между реалната ситуация и игровата ситуация. Игровата ситуация е една въображаема ситуация, в която падат ограниченията на реалността. Един отделен свят, извън контекста на реалността. Играта е въображаема дейност, но функция на нормално функциониращото човешко въображение, а не патологично фантазиране или халюциниране. Тя става възможна благодарение на цялостно личностно активно отношение към въображаемата ситуация, доколкото детето „сериозно“ възприема тази „измислена“ ситуация и се ангажира с нея.

Играта е свободна в смисъл на доброволна дейност. Играта по нареждане не е игра; това е дейност, която може да бъде отменена или отложена по всяко време и спокойно може и да не се извършва. Ако в играта се включи елемент на принуда, тя губи своя характер на привлекателно и радостно развлечение.

Тя е вътрешно мотивирана и парателична, т.е. носи своята цел сама в себе си, не се стреми към някакъв конкретен материален резултат извън себе си (играта е свободна от необходимостта: и децата, и животните играят, когато основните нужди на индивида са задоволени). В този смисъл играта е непродуктивна дейност.

Тя е също така и вътрешно регламентирана, има свои собствени вътрешно присъщи ѝ правила, които управляват временния свят, създаден от играта. Ако индивидът не приеме съзнателно правилата на играта, игра няма да има. Приемането на игровата условност и на законите, които действат в нея, е необходима предпоставка за съществуването на каквато и да било игра. Игровата нагласа по необходимост съчетава използването на изобретателността с приемане и спазването на конвенционалността.

Играта включва значителна степен на неопределеност, както субективна (за играещия), така и обективна (за зрителя). Не може предварително да се определи развитието ѝ и да се планира изхода ѝ. Ходът на играта винаги зависи в определена степен от инициативата на играещите. Играта следователно съчетава спонтанността с порядъка и формата.

Децата извличат огромно удоволствие, радост и наслаждение от играта. Приятното им чувство е видимо: блясък в очите, смях, физическа възбуда. Удоволствието е вътрешният двигател на играта. Чрез екзалтацията и напрежението в играта се избягва скуката. Радостта и наслаждението се приемат като проява или като елемент и на игровата нагласа [15,16].

Играта е дейност, която се осъществява в позната среда, за разлика от изследователското поведение, което се разгръща в сферата на новото, непознатото и неизвестността.

Игрова нагласа и игрово поведение

Нагласата за игра е вътрешна, индивидуална предразположеност за играене и игра, склонност към игра. Като такава тя е сравнително устойчива и разпознаваема и наблюдението върху поведението може да ни покаже честотата на срещане (проявяване, слу-

чване) на различните реакции, действия и отношения, чрез които тя се проявява. Според Нина Либерман [16] степента на изразеност на склонността към игра се проявява във физическа спонтанност (равнище на координация и моторна активност на детето по време на игра); социална спонтанност (качество на взаимодействието на детето с другите по време на игра; прояви на поведение на сътрудничество, споделяне, откликване или поемане на инициатива и лидерство; да се чувстваш комфортно в груповата среда и да се движиш свободно в и извън тази социална структура); когнитивна спонтанност (качеството на детското въображение, комбинативност на ума, поемане на различни роли); видима радост (мимика и движения, белязани със задоволство, релаксация, ентузиазъм, ликоване, наслаждение; вокализация; липса на скованост), и чувство за хумор (смях, шеги, закачки, клоунада, смях на историите на другите и създаване на свои истории).

Това, което при децата са лесно забележими различия в поведението и предпочитанията, с навлизането в зрелостта все повече се превръща в характерен за индивида стил или подход към неговата среда, който се проявява в различни ситуации, а не само по определен повод или в специфичен контекст. Игровата нагласа е предразположеност към определяне на дейността като игрова чрез включването в нея по един метафоричен, използван въображение и фантазия начин, което носи радост и наслаждение. Става дума за наслаждение и задоволство, идващи от вътрешно мотивираното включване на индивида в дейност, а не от пасивното удовлетворяване на организмични нужди. Игровата нагласа се проявява в качеството „игра“, което индивида привнася в своето взаимодействие със средата. Тя позволява на човека да превърне практически всяка ситуация и всяко обкръжение в по-приятна и забавна среда.

Анализът на компонентите и проявленията на игровата нагласа при възрастните показва, че най-голяма съгласие между различните автори има по отношение на удовлетвотието и спонтанността [15]. С тях е свързана вътрешната мотивация. Чувството за релаксация (спокойствие, отпуснатост) е свързано със спонтанността, като физическият компонент в проявленията не е задължителен. Чувството за хумор се нарежда след тях, като свързано с всички предходни поведение и отношение към ситуацията.

Способността на възрастния да играе, освен в склонността и готовността за игрово поведение, се проявява също така в творческата дейност и в културните му занимания.

Противопоставянето на „несериозната“ играта и на „сериозната“ работа има смисъл от гледна точка на социалните представи и очаквания, които категоризират дейностите като подходящи или неподходящи за дадена възраст и ситуация. От гледна точка на психологическите механизми на играта и нагласата за игра, „обратното“ на спонтанността и радостта на играта е *сковаността и потиснатостта*. Не случайно прилагателното „сериозен“ не попада в дескрипторите на игровата нагласа при възрастни.

Така например изследването на Лин Барнет [7] се опитва да опише конструкта игрова нагласа чрез характеристиките на хората, които проявяват много силно такава нагласа в поведението си, съпоставени с тези, които изобщо не проявяват подобна нагласа. Студенти описват хора на двата полюса на изразеност на игровата нагласа докато наблюдатели записват и обработват изброените от тях характеристики, а после участниците се запознават със списъка, коментират неговата изчерпателност и смисъла, който се влага във всяко понятие. В резултат на това са извлечени 42 прилагателни, описващи присъствието или отсъствието на игрова нагласа у индивида. След това студентите оценяват себе си и двама индивида, които те познават, и които са с много силна и много слаба нагласа за игра по тези 42 прилагателни (плюс понятието „има нагласа за игра“) с помощта на 10-степенна скала. Петнадесет прилагателни показват значими корелации с нагласата за игра във всички групи (мъже-жени, оценяване на себе-оценяване на другите) и разгра-

ничават индивидите с висока и ниска степен на нагласа за игра. Експлораторният факторен анализ извлича 4 фактора Gregarious (5), Uninhibited (4), Comedic (4), Dynamic (2). Няма полови различия във факторната структура на игровата нагласа.

Осмислянето на психологическите механизми в основата на игровата нагласа като индивидуална предразположеност при възрастния индивид се прави главно в две насоки. Първата вижда сърцевината на игровата нагласа в свободата за изразяване на първични процеси, на агресивно и афективно съдържание, което прави играта на децата по-богата, спонтанна и разгърната, а възрастният със силно изразена игрова нагласа се проявява като спонтанен, изразителен, способен да извлича радост и удоволствие от включване в дейност и с чувство за хумор. Втората насока тълкува игровата нагласа през призмата на предложената от Михали Чиксентмихали теория за потока и изживяването на потока. Съгласно този модел, човек извлича най-голямо удоволствие и удовлетворение когато има съответствие между равнището на сложност на задачата и равнището на уменията му за справяне с дейността. Активното използване на своите умения за ефективно справяне със своите предизвикателства поражда радост и последващо задоволство и е основа за развитие и израстване [13,14,15]. Игровата нагласа е свързана както със справянето, така и с експресията [9].

Игра, игрова нагласа и творчество

Връзката на играта с творчеството е предмет както на емпирични наблюдения и изследвания, така и на теоретични анализи. Психологически факти и данни в тази област се натрупват от експериментални изследвания на влиянието на играта върху творческите способности на децата, наблюдения на игровото поведение на децата, проучване на феномена „въображаеми игрови партньори“ и анализ на връзката на игровата нагласа с креативността. Играта не само доставя удоволствие и радост, но и развива спектър от когнитивни, социални и емоционални умения, свързани с творчеството.

Така например сравнението на оценките за креативност по тестовете за творческо мислене на П. Торанс показва, че експерименталната група от ученици в 4-ти клас, участвали в неструктурирани игрови дейности, които предоставят на децата свобода да изберат насоката за своята дейност, има по-високи резултати за оригиналност на мисленето и за сумарна креативност от контролната група от техни съученици, участвали в структурирани игри, където учителят определя темата и правилата и следи за спазването им при рисуване на картина, литературна драматизация и спортни занимания на детската площадка [8].

Спонтанната гъвкавост на мисленето, измерена чрез адаптация на задачата на Дж. П. Гилфорд за необичайна употреба на обичаен предмет, корелира положително с редица характеристики на емоционалната експресивност в поведението на децата от 1 и 2 клас по време на игра: честота, интензивност и разнообразие на изразяваните емоции; отдаденост и наслаждение от играта; качества на фантазната продукция като организация, детайлизация, изобилие, въображение [19].

Наблюденията върху играта на детето с въображаеми игрови партньори (въображаеми персонажи, които детето назовава, на които се позовава в разговор или с които играе, сякаш те реално съществуват без никаква обективна основа за това) показват, че тя допринася за творческото израстване като дава възможност на детето да проявява, упражнява и развива чувствителност към отношения, хора и социални взаимодействия; емоционална експресивност и умение да се поставиш на

мястото на другия и да погледнеш на нещата от различна гледна точка; пластичност и нагласа за конструктивно взаимодействие с другите; детайлизация на изразяваните роли, събития, ситуации и идеи; оригиналност при предлагането на нови идеи, изследването на нови възможности, използването на материалите по необичаен начин; способност и нагласа да си представяш сякаш (as if) [20]. Сложността и разнообразието в игровото поведение свидетелстват за разширяване и обогатяване на поведенческия репертоар от потенциални реакции у детето.

Игрова нагласа и творческо поведение

В теоретичен план връзката на игровата нагласа с креативността на личността се утвърждава от автори като Карл Роджърс [18] и Ейбръхам Маслоу [1,17]. Тя е част от вътрешните условия за творчество, индивидуално-психичните предпоставки за творческа изява.

Изследователите на играта и творчеството предлагат различни механизми за обяснение на тази връзка. Първо, играта сближава субективния и обективния опит и в този смисъл благоприятства развитието и разгръщането на способността на субекта да се опира на своите субективни възприятия, реакции и впечатления при интерпретацията на обективния свят и на опита си в него. Способността и склонността към субективно реконструиране на перцептивния контекст като измерител на индивидуалните различия в креативността е залегнала в теоретичната концепция и в изследователската методология на Г. Смит и колеги например [21].

Второ, опитът в играта и развитието на игровата нагласа са предпоставка за развитието на третичните процеси, описани от С. Ариети [3], които стоят в основата на интегрираното индивидуално творчество и според А. Маслоу [1,17]. Емпиричните наблюдения и данните за връзката на експресивността на игровото поведение с креативността подкрепят тази обяснителна схема. А. Маслоу я описва като част от творческата нагласа, която е проявление на първичната креативност, присъща на всеки човек. Според него творческата нагласа създава условия за импровизация и игра. Да можеш да импровизираш означава да не се страхуваш от постоянно променящата се ситуация, от това, че нищо не е фиксирано, сигурно, особено когато импровизираш в една непозната ситуация, в която се оказваш за пръв път. Способността да играеш, да се наслаждаваш на това, което си измисляш и въобразяваш, предполага да си дадеш позволение да бъдеш спонтанен, да свързваш и съчетаваш нещата по необичаен начин и да изразиш себе си, т.е. свободата за използваш символния свят да изразиш своите импулси, нужди и желания, своето задоволство или неудовлетвореност. Поетичното, метафоричното, примитивното и архаичното работят в синхрон с аналитичния, рационален, концептуален ум в служба на творческия процес.

К. Роджърс говори за игра с елементите на опита (идеи, образи, понятия, цветове, форми, отношения) и посочва мястото на игровата нагласа в протичането на творческия процес. Става дума за интелектуална игра: да можеш да дадеш воля на своето мислене и въображение свободно да комбинират и неограничено да изследват елементите на опита и познанието. Тя е свързана с качества като спонтанност и със способността за импровизация [18]. Една от задачите в едни от най-популярните тестове за креативност, тестовете за творческо мислене на Пол Торанс, изисква от изследваното лице да си представи, че някаква въображаема ситуация е станала реалност, и да се опита да си представи какви би могло да се случи тогава. Способностите за творческо мислене в голяма

степен почиват на способността на човек да изгради в ума си една въображаема ситуация и да опише, предвиди и анализира нейните следствия, развитие, разнообразни ефекти и аспекти: емоции и чувства на героите, възможни причини и следствия, скрит смисъл, проекции в бъдещето.

Методи за измерване и изследване на игровата нагласа

МЕТОДИ, ИЗПОЛЗВАНИ ПРИ ДЕЦА

Playfulness Scale (Lieberman, 1977) – учителите оценяват поведението на децата по време на игра. Те дават оценки на децата, с които работят и които познават, по петте индикатора на игровата нагласа, като за всеки от тях дават оценка за честотата, с която се наблюдава у детето, и за интензивността на проявлението му. Оценката се дава по 5-степенна скала, и за всяка от оценяваните характеристики има дадено описание с примери. Анализът на оценките за игрова нагласа показва, че те не са повлияни от т.нар. ефект на ореола, за което се съди от отношението им към добавените две фонове скали (колко умно и колко привлекателно е детето). Децата с по-висока игрова нагласа показват по-високи резултати при решаване на задачи за творческо мислене.

Скалата е адаптирана и за използване с юноши, ученици от 9–12 клас, които биват оценявани от техните учители. Описанията на проявленията на спонтанност, радост и чувство за хумор за преформулирани така, че да съответстват на поведенческия репертоар на юношите [16].

Children's Playfulness Scale (Barnett, 1991) – ревизия на скалата на Нина Либерман. Новият вариант има 23 айтеми, които описват определените от Нина Либерман 5 основни компоненти на игровата нагласа. Учителите оценяват поведението на децата по 5 степенна Ликертова скала, като за всяко от твърденията указват до какво степен то се отнася до детето (звучи така сякаш за него е казано, много му пасва) [4,5,6]. Гръцката версия на скалата, използвана с 4–6 годишни деца, потвърждава обединяването на петте измерения на игровата нагласа в един фактор [24].

Test of Playfulness (Bundy, 1996) – използва понятието за игрова нагласа така както е дефинирано в литературата. Тя се описва чрез 34 айтеми, които се отнасят до *вътрешната мотивация* (участва заради нещо в самата дейност, а не заради външна награда), *вътрешния контрол* (индивида отговаря за своите действия и поне за някои от резултатите от играта, поема инициатива), *свободата временно да се отстраниш от реалността* (индивида решава колко близо до обективната реалност ще бъде неговата транзакция, преструва се, използва въображението си) и *изграждането на игрови контекст* (дава и получава социални сигнали и ориентири, които поддържат игровата ситуация). Поведението на детето по време на игра тук и сега се наблюдава и се оценява колко често (обхват), колко силно (интензивност) и колко умело (умение) проявява тези характеристики с помощта на 4 степенна скала [10,11].

МЕТОДИ, ИЗПОЛЗВАНИ ПРИ ВЪЗРАСТНИ

Най-много информация и емпирични данни за игровата нагласа при възрастни са събрани със скалата Adult Playfulness Scale, Glynn & Webster, 1992 [13,14]. Мери Ан Глин и Джейн Уебстър използват техниката на семантичния диференциал, като изследваните лица се самооценяват по 25 двойки противоположни прилагателни (например безгри-

жен – внимателен, оживен – пасивен, забавен – скучен, със – без въображение, непредвидим – предсказуем), които се разполагат на 5 фактора: Spontaneous, Expressive, Fun, Creative, Silly. Описателните характеристики на игровата нагласа са били подбрани с оглед оценка на игровата нагласа като индивидуална характеристика и разграничаването на игра от работа, които включват когнитивни, емоционални и поведенчески проявления на игровата нагласа на работното място.

Получените от тях резултати описват индивидите със силно изразена игрова нагласа като хора с по-висока когнитивна спонтанност и креативност. Те също така са по-склонни да възприемат поставената им задача като игра, а не като работа, да я оценяват позитивно, да бъдат по-силно въввлечени и да постигат по-добри резултати в изпълнението ѝ. В организационна среда игровата нагласа е свързана с вътрешна мотивация и позитивно отношение към иновациите [13,14].

Други психологически инструменти, използвани за измерване на индивидуалните различия в нагласата към игра у възрастните са: а) Play scale, Jackson's Personality Research Form, 1984 [12], и б) Playfulness factor, Adult Behavior Inventory, Graham et al., 1989 [23]. Получените с тях резултати подкрепят положителната връзка на игровата нагласа с креативността и толерантността към неопределеност, от една страна, и с потребността от позитивни емоции, характеризираща екстравертната ориентация на личността.

Литература

1. Маслоу, Е. (2001) Мотивация и личност. София, Издателство Кибеа.
2. Стойчева, К. (1985) Сюжетно-ролеавата игра при децата – начин на включване в културата. Магистърска теза, СУ „Св.Кл.Охридски“, Катедра Теория и история на културата.
3. Arieti, S. (1976) Creativity: The magic synthesis. New York: Basic Books.
4. Barnett, L.A. (1990) Playfulness: Definition, design, and measurement, *Play and Culture*, 3, 319–336.
5. Barnett, L.A. (1991a) The playful child : Measurement of a disposition to play, *Play and Culture*, 4(1), 51–74.
6. Barnett, L.A. (1991b) Characterizing playfulness: Correlates with individual attributes and personality traits, *Play and Culture*, 4(4), 371–393.
7. Barnett, L.A. (2007) The nature of playfulness in young adults, *Personality and Individual Differences*, 43, 949–958
8. Beretta, S., Privette, G (1990) Influence of play on creative thinking, *Perceptual and Motor Skills*, 71, 659–666.
9. Bozionelos, N., Bozionelos, G. (1999) Playfulness: its relationship with instrumental and expressive traits, *Personality and Individual Differences*, 26, 749–760.
10. Bundy A (1996). Play and playfulness: what to look for. In D. L. Parham & L.S Fazio (Eds.), *Play in occupational therapy for children* (pp. 52–66). ST. Louis, MO: Mosby.
11. Bundy, A.C., Nelson, L., Metzger, M., Bingaman, K. (2001) Validity and reliability of a test of playfulness, *The Occupational Therapy Journal of Research*, 21(4), 276–292.
12. Costa, P.T and McCrae, R. R. (1988) From Catalog to Classification: Murray's Needs and the Five-Factor Model, *Journal of Personality and Social Psychology*, 55(2), 258–265.
13. Glynn, M.A., Webster, J. (1992) The adult playfulness scale: An initial assessment, *Psychological Reports*, 71, 83–103.

14. Glynn, M.A., Webster, J. (1993) Refining the nomological net of the adult playfulness scale: Personality, motivational, and attitudinal correlates for highly intelligent adults, *Psychological Reports*, 72, 1023–1026.
15. Guitard, P., Ferland, F., and Dutil, E. (2005) Toward a better understanding of playfulness in adults, *The Occupational Therapy Journal of Research*, 25(1), 9–22.
16. Lieberman, N. (1977) *Playfulness: Its relation to imagination and creativity*. New York: Academic Press.
17. Maslow, A. (1971) *The farther reaches of human nature*. London: Penguin Book.
18. Rogers, C. (1959) Toward a theory of creativity. In: Anderson, H. (Ed.) *Creativity and Its Cultivation*. New York: Harper.
19. Russ, S. W., Grossman-McKee, A. (1990) Affective expression in children's fantasy play, primary process thinking on the Rorschach, and divergent thinking, *Journal of Personality Assessment*, 54 (3&4), 756–771.
20. Somers, J.U., Yawkey, T.D. (1984) Imagery play companions: contributions of creative and intellectual abilities of young children, *Journal of Creative Behavior*, 18(2), 77–89.
21. Smith, G.J.W., Van Der Meer, G. (1994) Generative sources of creative functioning. In M.P. Shaw and M. A. Runco (Eds.) *Creativity and Affect* (pp. 147–167). Norwood, NJ: Ablex.
22. Sutton-Smith, B. (1997) *The ambiguity of play*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
23. Tegano, D. W. (1990). Relationship of tolerance of ambiguity and playfulness to creativity, *Psychological Reports*, 66, 1047–1056.
24. Trevas, E., Grammatikopoulos, V., Tsigilis, N., Zachopoulou, E. (2003) Evaluating Playfulness: Construct Validity of the Children's Playfulness Scale, *Early Childhood Education Journal*, 31(1), 33–39.

МЕЖДУЛИЧНОСТНИ ОТНОШЕНИЯ НА ДЕЦАТА ОТ ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

КИРИЛКА СИМЕОНОВА ТАГАРЕВА

гл. ас., д-р, ПУ „Паисий Хилендарски“,
032 261 712, tagareva_k_s@abv.bg

В доклада се разглеждат проблеми на междуличностните отношения на детето с други деца на възраст пет-шест години. Изследването е проведено в контекста на концепцията на М. Лисина за развитие на общуването през детството. В експеримента участват 40 деца на шестгодишна възраст, които се възпитават в детска градина. Изведени са основни характеристики в развитието на междуличностните отношения в детска възраст и се предлагат начини за подобряване на комуникативната компетентност на децата от предучилищна възраст.

The present work treats some problems of interpersonal reciprocal action and relations to other children aged 5–6 years. The examination is conducted in the context of Lisina's conception. It is for development of communication during a childhood. An experimental research including 40 children is implemented. Contributitional points: Some basic characterization about development of interpersonal relation during childhood years are obtained. The work suggests some ways for improving the children's communicative competence of an age before school.

Въведение

Работата е посветена на изучаването на отношенията на пет-шестгодишните деца с техните връстници.

Съществуват различни подходи към решаване на проблема за междуличностните отношения в детска възраст. Най-разпространен е социометричният подход, в рамките на който междуличностните отношения се разглеждат като избирателни предпочитания на децата в групата от връстници [5; 1]. Друго направление е социокогнитивното. Акцентът се поставя на познанието и оценката на качествата на другите хора и на способността за решаване на конфликтни ситуации [6; 9]. В съвременната психология се увеличава броя на изследванията в рамките на подхода Theory of Mind [6; 12; 13]. „Моделите за психическото“ помагат на пет-шестгодишните деца да общуват ефективно с околните: децата отчитат, че другия човек може да не знае нещо, което те знаят; разпознават лъжата; разбират емоциите на другите; виждат някои грешки в съжденията на хората; отчитат недоразуменията и „неписаните“ правила в общуването.

Друг подход към разбирането на междуличностните отношения е дейностният [3; 2]. Отношенията се разглеждат като резултат от общуването и съвместната дейност на хората. В това направление е концепцията на М. Лисина [2]. Едно от основните положения в тази теория е взаимовръзката между общуването, взаимоотношенията и самосъз-

нанието: взаимоотношенията възникват в общуването и отразяват неговите особености; взаимоотношенията, проектирайки се по-късно в общуването, определят неговия характер; основа за възникване на взаимоотношенията са образа за себе си и за другия.

В концепцията на комуникативната дейност много важно място заема потребностно-мотивационната основа на общуването, обуславяща всички негови страни [2; 4; 11]. В предучилищна възраст по отношение на контактите с връстници, съдържанието на потребността от общуване се преобразува по следния начин: потребност от съучастие в смехориите и доброжелателно внимание при две-четиригодишните деца; потребност от делово сътрудничество с връстника и уважение и признание от него при четири-шестгодишните деца; потребност от взаимно разбиране, съпреживяване и потребност на детето да се съгласува с връстниците при шест-седемгодишните деца.

Основни резултати от комуникативната дейност са образа за себе си, образа за другия и взаимоотношенията [2]. Възотношенията могат да се изразяват в системата от връзки между партньорите. Качествените особености на отношенията между партньорите се определят от характера на общуването. В контактите между детето и възрастния, се определят: афективно-личностни, делови и познавателно-информативни връзки. В контакта с връстниците към четиригодишна възраст възникват връзки със сравняващ и конкурентен характер. В основата на положителните изборителни отношения между връстниците е способността да се задоволяват свойствените за възрастта им комуникативни потребности [4; 7]. Образът за себе си условно включва афективна част (самооценка) и когнитивна част (знание за своите възможности и възможностите на партньора). В концепцията на М. Лисина се диференцират обща самооценка (цялостно отношение към себе си) и конкретна (отношение към своето частно, конкретно действие или качество). При децата от предучилищна възраст при благоприятни условия се изгражда обща положителна самооценка и завишени представи за своите възможности. Обогащането на отношенията с другите хора кара децата да търсят референтна група, способна да поддържа тяхната самооценка на привичното за тях ниво. Развитието на образа за себе си при децата от предучилищна възраст преминава от недиференцирано общо положително самоусещане към диференцирана представа за своите възможности. Образа на връстника се изгражда обратно: отначало е съвкупността от отделни качества и след това е образа на връстника като цяло. Детето може да се отнася към връстника като към личност, носител на желания и потребности, а може да отделя в него само определени качества [2; 4; 7].

Има редица научни изследвания, посветени на особеностите на взаимоотношенията при децата от предучилищна възраст. Изучавани са отношенията между връстници в ранна възраст, отношенията при срамежливи, трудни, популярни, непопулярни деца [8; 7], при деца от смесена възрастова група [10] и др. Нашето изследване предполага да се разгърне в друго направление: в контекста на взаимовръзката общуване-взаимоотношение-самосъзнание.

Цел на нашето изследване е изучаване на междуличностните отношения при пет-шестгодишните деца във връзка с развитие на общуването и самосъзнанието.

Ще разгледаме една хипотеза за формиране на доброжелателни отношения при шестгодишните деца чрез включването им в програма, съставена от игри.

Методология

В експеримента участват общо 40 шестгодишни деца от обединено детско заведение „Здравец“, г. Пазарджик. Общо са проведени 240 експериментални процедури.

При експерименталното изучаване на междуличностните отношения на децата се използва модификация на методиката, разработена в школата на М. Лисина [7; 8]. Изследват се четири основни аспекта на отношенията на децата:

- Емоционален – заинтересованост от другия, емоционална отзивчивост и участие в действията на другия.
- Просоциален – способност на детето за действия в полза на другия.
- Познателен – характер на представите за другия, способност да си представят настроението на другия и позицията му.
- Комуникативен – инициативност в общуване с друго дете и характер на контактите.

Основни методи в изследването са: метод на наблюдението и метод на проблемните ситуации.

Диагностиката на междуличностните отношения включва участие на децата в три диагностични процедури. В диагностична процедура №1 „Пъзел“ се установява емоционалният и просоциалният компонент в отношенията. На четири деца се предлага да поиграят на игра „Пъзел“, но впоследствие се оказва, че играта е за трима участници. Степента на просоциалност и емоционална отзивчивост се оценява в балове от „отстъпва с желание и с положително емоционално отношение към връстника“ до „не отстъпва“ и от „максимално внимание към партньора и участие в неговата дейност“ до „безразличие към партньора“.

В диагностична процедура №2 „Строители“ се изследва когнитивният аспект на отношенията. На едно дете показваме рисунка на къща и му предлагаме да помогне на друго дете, което не вижда рисунката, да построи същата къща. Показател е степента на отчитане на чуждата гл. точка. Оценката е в балове от „отчита и разграничава знанието, което другият не притежава“ до „не отчита факта, че връстникът няма знание за това, което ще се строи“.

В диагностична процедура №3 „Контакти“, се изучава поведенческият компонент чрез наблюдение на игрите в свободното време на двора и занималнята. Отчита се: интензивност на контактите (количество на контактите с връстници за определено време); насоченост (към себе си, към обща работа и към връстника) и емоционален фон на контактите (положителен, отрицателен, неутрален).

Програмата за формиране на доброжелателно отношение към връстника включва 12 специално организирани игри, насочени към: формиране на внимание към партньора: „Огледало“, „Ехо“, „Развален телефон“, „Разговор през стъклото“ и към формиране на съгласуваност в действията „Стоножка“, „Слепия и водача“, „Тясна пътечка“, „Продължи действието“ и др.

Провежда се констатиращ, формиращ и контролен експеримент. Оформят се две групи: контролна група (КГ) и експериментална група (ЕГ). Децата от ЕГ участват в формиращата програма с игри, а децата от КГ се възпитават в обичайните за детската градина условия.

Данните от изследването се подлагат на количествен и качествен анализ. Статистическата оценка е направена със знаково-ранговия тест на Уилкоксон.

Резултати

Анализът на резултатите от изследване на емоционалния и просоциалния компонент показва, че величината на показателите нараства след формиращия експеримент

в ЕГ с 28,5%, а в КГ – с 14,2%. Статистическият анализ сочи, че различията не са значими (по критерий на Уилкоксон).

В началото на експеримента, разрешаването на проблема в диагностична ситуация 1 е съпътстван от разнообразни прояви на децата: някои напускат доброволно играта, други спорят, карат се, стигат до гласуване. След формирация експеримент, в КГ се наблюдават ситуации със същия характер, както в началото – някои деца си тръгват без изразяване на отношение или се завързват спорове. В ЕГ караниците преминават в разговори и децата, които напускат, изразяват отношение към останалите участници: гледайки ги в очи и назовавайки техните имена.

Поведението на децата в началото на експеримента (напускат играта без да кажат нещо), може да говори за това, че тримата връстници в групичката нямат съществена роля в живота на конкретното, четвъртото дете. Лекотата, с която отстъпват на връстниците, говори и за това, че те осъзнават особената общност с тези деца, но не изразяват лично отношение. Промяната на поведението на децата от ЕГ в края на експеримента (гледат в очи връстника, назовават го по име) показва, че се променя отношението към връстника. Детето не само се сравнява с него, но го приема и като партньор, с неговите субектни качества. По-кратките спорове и колебания също изразяват това отношение.

Анализът на резултатите показва, че след формирация експеримент, се променя характерът на комуникациите в ЕГ – споровете се провеждат за по-кратко време и във вид на разговори, децата изразяват субектно отношение към другите деца.

Анализът на резултатите от изучаване на когнитивния компонент в отношенията показва, че стойностите на показателя, отчитащ когнитивната страна в отношенията, се повишава от началото до края на експеримента: в ЕГ с 16,1%, в КГ – с 13,7% (не се достига ниво на значимост при статистическата оценка). Наблюдава се промяна в поведението на децата от началото до края на експеримента.

След формирация експеримент, поведението на децата от ЕГ се променя спрямо началото на експеримента и спрямо поведението на децата от КГ: децата, които обясняват рисунката, гледат в очи връстника, усмихват се често, опитват се да разберат дали връстника е възприел указанията. В нашия експеримент се наблюдават случаи на умело партниране: Н. държи рисунката, Д. държи едно кубче и пита Н.: „Това сега къде?...Къде да го сложа?...Кое да взема?“. Партньорите са заинтересовани от съвместната дейност, отчитат разликата в знанията си и уменията на единия да задава въпроси помага на детето, което обяснява.

В резултат на формиращите занимания при някои децата от ЕГ се повишава емоционалното отношение към връстника и се засилва уменията да се партнира в ситуацията, когато децата отчитат разликата в когнитивните нива и в името на общата работа.

Анализът на резултатите от изучаване на поведенческия компонент показва, че има съществена промяна в интензивността на контактите на децата (разликата е статистически значима по теста на Уилкоксон при нивото на значимост 0,01). Това означава, че децата от ЕГ започват по-често да се обръщат към връстника по различни поводи. В двете групи намалят стойностите, изразяващи слаба интензивност на контактите, съответно с 50% в ЕГ и 33,3% в КГ. Резултатите по отношение на параметъра *насоченост на контактите* показва, че в края на изследването се увеличава броят на децата, които предимно правят нещо за другия, но разликата не е съществена. Резултатите от измененията в *емоционалната сфера* сочат за положителна промяна и в двете сравнявани групи. Положителните емоции в общуването, като цяло, преобладават при децата от двете групи. Общувайки, децата се радват, усмихват се едни на други, гледат се в очи, в

някои ситуации високо и оживено се смеят. При по-голямата част от децата преобладава одобряващ, поддържащ тон.

Анализът на резултатите показва, че в края на експеримента, след провеждане на формиращата програма, интензивността на контактите на децата нараства; запазва се алтруистичният характер на контактите; положителните емоции преобладават.

Заклучение

Настоящото изследване изучава междуличностните отношения при шестгодишните деца в контекста на теорията на М. Лисина. Практическата част на разработката потвърждава хипотезата за положителната ролята на формиращи програми, включващи игри, в развитието на доброжелателни междуличностни отношенията в предучилищна възраст:

Нараства съпричастността на детето към връстника, което се изразява в емоционалните действия и отзивчивост към него. Засилва се активността на детето, насочена към връстника.

- Засилва се умението за партниране, когато децата отчитат разликата в това, което знаят за дадена ситуацията и в името на общата цел.
- Контактите между децата се интензифицират, насочват се предимно към връстника, при това с положителен емоционален заряд.

Всичко това говори за промяна в отношението на детето към връстника. Детето до него е не само обект за сравнение, но и самоценна, цялостна личност, субект на общуване.

Развитието на уменията на децата от предучилищна възраст да общуват, да изграждат доброжелателни отношения с връстника изисква по-голямо внимание от страна на психолози и педагози. Един от методите, който може да се окаже полезен, е участието на децата във формиращи програми, съставени от игри, както показва нашето изследване.

Литература

1. Енева, Г. (1983) Психологически проблеми на отношенията на децата от предучилищна възраст, Благоевград.
2. Лисина, М. И. (1997) Общение, личност и психика ребенка. Москва. Институт практической психологии. 384 с.
3. Петровский, А. В. (1993) Личность. Деятельность. Коллектив. Москва.
4. Рузская, А. Г. и др. (1989) Развитие общения дошкольников со сверстниками. Москва. Педагогика. 216 стр.
5. Репина, Т. А. (1988) Социально-психологическая характеристика группы детского сада. М. Педагогика.
6. Сергиенко Е. А. и др. (2004) Исследования по когнитивной психологии. Москва. Изд. "Институт психологии РАН".
7. Смирнова, Е. О., А. Г. Рузская, С. Ю. Мещерякова и др. (2001) Межличностные отношения ребенка от рождения до семи лет. М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: Изд. НПО „МОДЭК“.
8. Смирнова, Е. О., Холмогорова В. М. (2003) Межличностные отношения дошкольников: диагностика, проблемы, коррекция. М. Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС.

9. Стаматов, Р. (2000) Емоционалното развитие на детето. Пловдив.
10. Събева, Е. (2005) Социалновъзпитателни приоритети на смесената възрастова група. Пловдив.
11. Тагарева, К. (2007) Проблеми на общуването в ранна детска възраст, С., Изд. „Спектър“. 146 с.
12. Flavell, J. H. (2000) Developmental of children's knowledge about the mental world // International Journal of Behavioral Development.. V. 24 (1). P. 15–23.
13. Leslie A. M. (2000) Theory of mind as a mechanism of selective attention // M. Gazzaniga (ed.). The New Cognitive Neurosciences. 2 Edition. Cambridge. P. 1235–1247.

АНАЛИЗ НА ОТКРИТИ КОРЕЛАЦИОННИ ЗАВИСИМОСТИ ПРИ ПРОУЧВАНЕ НА МОТИВАЦИОННАТА СФЕРА У СТУДЕНТИ

СИЛВИЯ БОРИСОВА ЦВЕТКОВА

доцент, д-р, МУ – Плевен, ФОЗ, Катедра „Социална и превантивна медицина,
педагогика и психология“, 064/ 884 171, stcvet@abv.bg

Проблемът за мотивацията има актуално звучене в различни сфери на познанието и обществената дейност. Акценти в проучването са мотивацията за постижения, самооценката и локус контрола в контекста на мотивационната система на личността. Обект на изследване са общо 100 лица, обучаващи се в Медицински университет – Плевен, разпределени съобразно образователната степен, възраст, месторабота, професионална квалификация и семеен статус. За нуждите на проучването са използвани три въпросника – за самооценка, за потребността от постижения и за установяване локус контрола. В материала са коментирани резултатите и откритите факти с използваните статистически методи. Получените данни успешно могат да бъдат използвани в търсенето на подходи за въздействие, повишаващи мотивационните нагласи на студентите в процеса на тяхното обучение.

The issue of motivation is a question of present interest for different educational spheres and community activities. This survey focuses on motivation for achievements, self-assessment and locus control in the context of the person's motivation system. Object of the survey are 100 students from the Medical University of Pleven, distributed by educational degree, age, place of work, professional qualification and family status. Three questionnaires are used in the survey for finding out: the self-assessment, the need for achievements and the locus control. The results from the applied statistical methods are discussed in the paper. The data received can successfully be used in the search of methods of influence that enhance the students' motivation attitude in the process of their education.

Проучването на мотивационната сфера на обучаващите се е свързано с идеята за качествено образование, което позволява от една страна разбиране и целенасочено въздействие върху потребностите от метакогнитивния блок на личността, а от друга – позволява по-пълноценното и ефективно осъществяване на основните цели на висшата образователна институция. Според Bischof [6] мотивацията е единна комплексна система от действия и резултативно може да се разбере само при нейното функциониране. Изследванията на Finger [7] не доказват категоричното разграничаване на имплицитната от експлицитната мотивация. Хекхаузен [5], определяйки като „чисто инструментално“ разбирането за екстринсивната и интринсивна мотивация подчертава, че диференциацията обслужва преди всичко изследващите човешкото поведение и свързаните с него целеви състояния.

Различните мотиви дават насочеността на личността по отношение на себе си, по отношение на другите, по отношение на професионалната и учебна дейност. Хора-

та по различен начин оценяват своя принос, съобразно решаваните житейски и професионални задачи, в които екстраполират разбирането за собственото си поведение. По литературни данни, лицата с висока мотивация за постижение приписват постигнатия успех върху причините, които могат да контролират – собствените си способности и усилия. Тези лица ангажират собствената си личност в решаването на задачите, с което се чувстват по-отговорни за постигнатия резултат [1]. Презентирането на академичната подготовка в идентични за групата условия е израз на индивидуалните мобилизационни усилия за получаване на подкрепа и утвърждаване. Социалните условия, свързани с процеса на обучение, повишават мотивацията за по-високи академични достижения [3]. Високите нива на активност (професионална и учебна), разнообразието и комплексността на стимулите, както и когнитивният дисонанс често водят до сензорно и емоционално претоварване. Високата активност предизвиква стесняване на вниманието върху „жизнено важните“ стимули, върху Аз-концепцията и върху „застрашаващите“ успеха индикатори, което ограничава интегрирането на нова /различна/ информация [8]. Според закона на Йеркс-Додсън пряката зависимост между силата на мотива и ефективността на дейността се наблюдава само при нарастване на мотива до оптимални граници, след превишаването им – ефективността се понижава. Намаляването на ефективността се свързва с понижаване на самооценката и води до промяна на локализацията на контрола, от тук към трансформирането на атрибутивния стил в депресивен (безпомощност, зависимост от външни фактори) [2].

Изучаването на мотивацията за постижение от позициите на атрибутивната теория цели уточняване на причините за успех или неуспех в сферата на конкретната дейност. Мотивацията за постижение, разгледана в контекста на академичната подготовка, е израз на стремежа да се постигне външна информация за притежаваните способности (оценяване, атестиране). В основата на мотивацията за постижение е самооценката като носител на определено равнище на претенции и тясно свързана с нивото на признание [2].

Собствени проучвания

За реализиране идеята за проучване на мотивационните нагласи на студентите са използвани:

- 1) Общи данни за студентите със запазване на анонимността – 13 показателя;
- 2) Въпросник за оценка на потребността от постижения – 42 айтема; 3) Въпросник за самооценка – 24 айтема. За анализа на използваната методика са използвани ключовото разпределение на притежаваните качества по категории: нравствено-характерологични качества; когнитивни предпоставки за успех; отношение към хората; саморегулация; 4) Въпросник „Локус-контрол“ – 20 айтема.

За изводи и заключения са използвани корелационен анализ, параметрични статистически тестове (t – тест на Стюдънт, F – тест на Фишер) при нормално разпределение на случаите и непараметрични тестове (χ^2 на Пирсън и W – тест на Крускал-Уолис) при различно от нормалното разпределение. Значимостта на резултатите е определена при $p < 0.05$ ¹.

Обект на проучване са общо 100 лица (определени по принципа на случайния подбор), които се обучават в МУ-Плевен, разпределени съобразно образователната степен, възраст, месторабота, професионална квалификация и семеен статус.

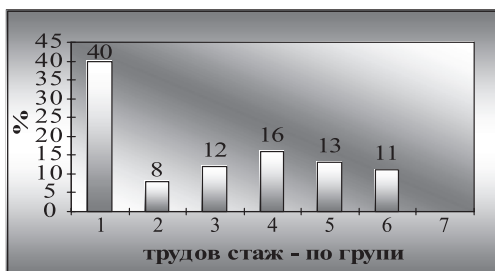
¹ Със съдействието на доц. П. Христова, дм., ръководител сектор „Медицинска статистика“, МУ-Плевен

Анкетираните лица са разпределени в 4 възрастови групи (фиг. №1). Според придобитата до момента образователна степен анкетираните студенти се разпределят: със средно образование–40; с полувисше (специалист)–40; с бакалавърска степен–20, като 60% от общия брой се обучават в степен бакалавър, 40% – магистър.

Фигура №1

Разпределение на лицата според възрастовата група в %

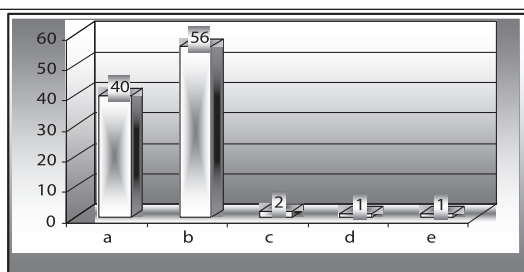
Фигура №2

Разпределение на лицата в % по трудов стаж

От общия брой анкетирани 40% не работят, до 5 години трудов стаж имат 8% от анкетираните, от 6 до 10 години трудов стаж са 12% от работещите, 16% имат трудов стаж от 11 до 15 години, 13% – стаж от 16 до 20 години и 11% са с трудов стаж над 21 години (фиг. №2). 50% работят като медицинска сестра и 10% са лица, които работят друго в областта на здравеопазването.

Фигура №3 илюстрира информацията за семейния статус на обследваните лица. Общо 44% са и са били семейно обвързани. 56% са несемейни.

	Информация	%
a	Омъжена/женен	40
b	Неомъжена/неженен	56
c	Разделен/разведен	2
d	Вдовица/вдовец	1
e	Втори брак	1

Фигура №3

Разпределение на лицата според семеен статус в %

Обсъждане на установени зависимости

Чрез статистическа обработка на резултатите, както по отделните методики (и по субскали), така и по отношение на общия бал се установиха някои зависимости. Установи се висока степен на корелация между общия бал (по резултати) на въпросника за **мотивация за постижение** с крайния бал от използваните методики ($r=0.86$, $p=0.0001$).

Данните показват, че крайният бал на въпросника „Мотивация за постижение“ умерено се повлиява от качествата по определените субскали, включени в самооценъчната методика.

Таблица №1 показва резултатите от корелационния анализ на общия точков бал мотивацията за постижение със субскалите от методиката за самооценка.

Таблица №1

Корелации между общия бал МП и субскалите на самооценъчната методика

Общ бал МП	Нравствено-характерологични качества		Когнитивни предпоставки за успех		Отношение към другите		Саморегулация		Общия бал от самооценъчната методика	
	г	р	г	р	г	р	г	р	г	р
	0.31	0.005	0.33	0.0007	0.26	0.009	0.29	0.003	0.33	0.0008

Установиха се корелационни зависимости между общия бал МП и петте критерия, определящи външната и вътрешната мотивация за постигане на успех (таблица №2).

Таблица №2

Корелации между общия бал МП

и показателите на вътрешната и външна мотивация

Общ бал МП	Самооценка на полезността от дейността		Стремеж към самоутвърждаване		Удовлетвореност от дейността		Самопреценка на дейността		Социални взаимодействия	
	г	р	г	р	г	р	г	р	г	р
	0.64	0.0001	0.54	0.0001	0.33	0.0009	0.44	0.0001	0.18	0.06

Както се вижда, мотиваторите, свързани с дейността, стремежът към самоутвърждаване и самооценка на полезността от дейността в значителна степен повлияват мотивационните нагласи на обучаващите се.

Общият бал МП в най-висока степен корелира със „самооценка на полезността от дейността“ ($r=0.64$), което означава че нивото на личната удовлетвореност от положен труд е силен мотиватор за постигане на успех. Показателят се разглежда в сферата на интринсивната мотивация. Другият показател „удовлетвореност от дейността“, също включен в тази сфера, в умерена степен корелира с общия бал ($r=0.33$). Би могло да се допусне, че получените различия се дължат вероятно на влиянието на реалните външни измервания на дейността, които обследваните не приемат като приоритетно значими фактори за постигане на успех.

Друга значителна корелация се отчита между общия бал МП и стремежът към самоутвърждаване ($r=0.54$). Очевидно, анкетираните обучаващи се притежават в голяма степен изразена насоченост именно в мета-мотивацията по концептуалния модел на Маслоу.

В умерена степен дейността ($r=0.44$) определя мотивацията за успех. Може би, това се дължи на влиянието на субективно претеглените рискове на гарантирания успех от извършваната трудова и учебна дейност. Дейността и социалните взаимодействия се определят като външни за личността показатели. Прави впечатление, че социалните релации в слаба степен повлияват мотивите за постигане на успех. Установи се, че по-изразен ефект имат при по-младите студенти, докато при по-възрастните нивото на значимост намалява. Слабата корелационна зависимост ($r=0.18$, $p=0.06$), установена чрез непараметричния метод показва, че като цяло нагласите на студентите за постигане на успех не могат да бъдат или в минимална степен са повлияни от интерперсоналните контак-

ти. За да се реализира ефективно педагогическо въздействие в насока оптимизиране на мотивационната сфера на обучаващите се, трябва да разберем причините, поради които бихме срещнали „бариера“, която би обезсмислила всяко едно усилие. Ако желаем да работим за изграждане и развитие на екипното самосъзнание, вероятно този показател не е отпавната точка.

Умерена корелационна зависимост се установи между сумата от външните мотивационни фактори и общия бал МП при $r=0.42$, $p=0.0001$. Силната корелационна зависимост между сумата от вътрешните мотиватори и общия бал МП при $r=0.75$, $p=0.0001$ свидетелства за доминиращото влияние на интринсивната мотивация върху нагласите на студентите за постижения.

Съществува значителна корелационна зависимост между *самооценката* на нравствено-характерологичните качества и самооценката на когнитивните предпоставки за успех ($r=0.57$, $p=0.0001$), което показва, че качествените измерения на личността с успех ще повлияят върху наличните познавателни предиктори, необходими за постигането на успех, независимо от дейността, към която са ориентирани.

Между самооценката на нравствено-характерологичните качества и самооценката на отношението към другите се установи умерена зависимост при $r=0.48$, $p=0.0001$. Откритата закономерност показва, че с разширяването и задълбочаването на ценностно-ориентираните качества, очаквано ще нарасне комуникабельността с околните – двупосочно.

Корелационна зависимост от умерен тип ($r=0.46$, $p=0.0001$) между резултатите от самооценката на нравствено-характерологичните качества и самооценката на саморегулацията свидетелства, че с увеличаване на ценностните приоритети ще се увеличи саморегулацията не само по отношение на поведенческите презентации, но и по отношение на саморефлексията и самомониторинга.

Високата корелационна зависимост ($r=0.79$, $p=0.0001$) между самооценката на нравствено-характерологичните качества и общия бал от самооценката показва силното влияние, което нравствено-характерологичните качества оказват върху обобщената самооценка на притежаваните от изследваните лица качества. Този резултат е особено ценен, тъй като респондентите са лица, които ежедневно презентират (или ще презентират) личностни качества, с които оказват подчертано влияние не само върху равните по статус, а най-вече върху пациентите.

Умерен тип корелация се откри между самооценката на нравствено-характерологичните качества и самооценката на визията на анкетираните – $r=0.37$, $p=0.0001$. Този резултат потвърждава заключенията, направени при проучване отношението на пациентите към медицинския персонал, според което пациентите значително по-високо оценяват внимателното и разбиращо отношение на обгрижващите ги, в сравнение с ефекта от визията им.

Любопитен е резултатът от корелационния анализ между самооценката на нравствено-характерологичните качества и самооценката на отговорността – $r=0.26$, $p=0.01$. Допускаме, че: респондентите идентифицират отговорността като вид рутинна дейност, в която вложението на притежаваните личностни качества е ниско; респондентите диференцират персоналните ценности и професионални отговорности; респондентите като цяло, независимо, че са маркирали средна и висока степен на притежание по показател „отговорност“, индиректно показват, че текущите отговорности са „изтласкани“ в сферата на професионалните задължения, които свързваме с формалните релации и администриране.

Значителна корелация се установява между самооценката на нравствено-характерологичните качества и общия бал – $r=0.60$, $p=0.0001$.

Самооценката на когнитивните предпоставки за успех се отнася към различните субскали в рамките на методиката и резултатите от общия бал, показано в таблица №3.

Таблица №3

Корелации между самооценката

на когнитивните предпоставки за успех и останалите показатели

	Самооценка на отношението с другите		Самооценка на саморегулацията		Самооценка на визия		Самооценка на отговорността		Общ бал от методиката	
	г	р	г	р	г	р	г	р	г	р
Самооценка на когнитивните предпоставки за успех	0.57	0.0001	0.57	0.0001	0.28	0.0001	0.45	0.0001	0.85	0.0001

Изразената корелационна зависимост с общата самооценка ($r=0.85$, $p=0.0001$) показва, че анкетираните лица имат по-висока самооценка при наличие на по-висока такава, свързана с придобиваните знания. По отношение на отговорността корелационната зависимост е от умерен тип ($r=0.45$, $p=0.0001$) и потвърждава направеното допускане, че тази характеристика е по-скоро свързана с професионалния статус. Корелационната зависимост с общия бал от методиките ($r=0.7$, $p=0.0001$) показва, че самопреценените когнитивни предпоставки за успех силно повлияват мотивацията за постигане на по-високи познавателни и професионални резултати.

Таблица №4 илюстрира корелационните зависимости на самооценката на отношението към другите и самооценката на саморегулацията с останалите показатели.

Таблица №4

Корелации между самооценката на когнитивните предпоставки за успех

и самооценката на саморегулацията с останалите показатели от методиката

	Самооценка на отношението с другите		Самооценка на саморегулацията		Самооценка на визия		Самооценка на отговорността		Общ бал от методиката	
	г	р	г	р	г	р	г	р	г	р
Самооценка на отношението към другите	–	–	0.39	0.0001	0.28	0.0001	0.30	0.002	0.75	0.0001
Самооценката на саморегулацията	0.39	0.0001	–	–	0.32	0.001	0.42	0.0001	0.75	0.0001

Установената значима корелация ($r=0.75$, $p=0.0001$) на самооценката на отношението към другите с общия резултат от методиката показва, че общата самооценка на заявените качества значително се повлиява от интерперсоналните контакти. Съгласно резултатите от методиката голяма част от обследваните лица са податливи на ефектите от междуличностните отношения – повлияна самооценка, независимо че в рамките на мотивацията за постижение се установи слаба корелационна зависимост между общия бал и коментирания показател ($r=0.26$, $p=0.009$).

Връзката между самооценката на отношението към другите със самооценката на отговорността също показва слаби, но реални корелационни връзки – $r=0.30$, $p=0.002$. Интерпретирането на резултатите се свързва с допускането, че самооценката на отношението към околните (вкл. социална перцепция, рефлексивност) слабо ще бъде повлияна

от количеството (и качеството) на положените само-преценени усилия за поемането на отговорност. Това означава, че анкетираните лица не разчитат единствено на оценката на околните при изпълнение на високите отговорности, свързани с човешкото здраве и живот.

Данните от получените резултати по субскалата „самооценка на саморегулацията“ значимо корелират с общите резултати на самооценъчната методика ($r=0.75$, $p=0.0001$). С това се потвърждава, че промяната в самооценката на саморегулацията ще повлияе общата самооценка.

Самооценката на саморегулацията в умерена степен е зависима от самооценка на отговорността ($r=0.42$, $p=0.0001$). Отново се натъкваме на феномена „изтласкване“ на отговорността. Според вижданията ни, качеството „неправомерно“ се екстраполира като свързано (заявено не в директен контекст) и зависещо от „външните“ стимули, производни на администрирането, формалните концепти, йерархични отношения и чисто професионалните отговорности. Саморегулацията в умерена степен зависи от самооценката на отговорността, с което не можем убедително да твърдим, че самопреценката на интерналната регулация е определящата по отношение на личностните качества, свързани с преживяването на отговорност. Допускаме, че саморегулацията би имала по-определящо влияние при други позиционирани качества на личността (свързани с решаване на конкретен проблем или задача).

Общият бал от самооценъчната методика умерено корелира с данните от самооценката на актуалното здравословно състояние на респондентите ($r=0.32$, $p=0.001$); със самооценка на визията ($r=0.39$, $p=0.0001$) и самооценка на отговорността ($r=0.47$, $p=0.0001$). Самооценката на здравословното състояние слабо корелира със самооценката на визията ($r=0.28$, $p=0.005$).

Интерес предизвиква подчертано слабата взаимовръзка на самооценката на здравословното състояние с останалите показатели. Този факт се отчита както чрез корелационния, така и чрез кростабулационния анализ. Показателят не зависи от курса, който се обучават студентите, възрастовата група, трудовия стаж, семейния статус и броя на лицата в семейството. Данните потвърждават тенденцията да не се обръща достатъчно внимание на собствената соматика; на промените в психиката; да се negliжира общото здравословно състояние, независимо от пола, възрастта и трудовия стаж. Неведнъж в проучванията се доказва, че в процеса на работа (от такова естество) специалистите са подложени на системни стресори, които атакуват психичното здраве, а от тук – и соматичното.

Данните, получени от въпросника за *локус контрола* показват, че 44% от обследваните студенти имат вътрешна и 56% – повлияна саморегулация; 49% притежават качеството конформност и 51% – автономност; 15% засвидетелстват ниски нива на положително отношение към околните и 85% – високи нива. Нивото на вътрешна саморегулация слабо повлиява и се повлиява от показателите: автономност ($r=0.29$, $p=0.005$) и конформност ($r=0.28$, $p=0.005$). Продобитата до момента образователна степен, степента в която се обучават студентите, възрастта, семейният статус и трудовия стаж не оказват влияние върху локализацията на контрола, което води до допускането, че анкетираните студенти като цяло демонстрират характеристики на изградени и утвърждаващи се личности. Не се открива връзка между показателя автономност и самооценката на когнитивните предпоставки за успех, но се установява закономерна разлика по групи при $t=20.7$, $p=0.0001$. Крайните резултати от самооценъчната методика, както и тези от методиката за мотивацията за постижение са в слаба корелационна зависимост с резултатите от коментирания въпросник – $r=0.26$, $p=0.005$; $r=0.27$, $p=0.006$. Обследваните лица с установен интернален

локус контрол показват сигнификативна разлика от тези с екстернален локус контрол ($8.43+/-2.4$; $11.6+/-2.4$) при $t=9.31$, $p=0.0001$. Различия се установяват между лицата с екстернален локус контрол съобразно възрастта им по показател „наличие на други възрастни в семейството“ ($8.7+/-2$; $11+/-3.4$) при $\chi^2=79.95$, $p=0.002$. Съществуват разлики между групите лица с интернален локус контрол по отношение на нормативния бал „Мотивация за постижение“ в полза на по-възрастните студенти ($12.3+/-2.6$; $8.2+/-2$) при $\chi^2=55.21$, $p=0.02$, както и между групите с екстернален локус контрол по отношение на коментираната методика в полза на младите студенти ($11.8+/-2$; $8.7+/-2.1$) при $\chi^2=55.2$, $p=0.02$; $F=5.67$, $p=0.001$. По-младите студенти в по-висока степен се повлияват от външни стимули (значимите други, обстоятелствата), по-склонни са към демонстриране на висока или снижена самооценка, чувствителни са към критични бележки, с преобладаващ вътрешно-обвинителен тип реакции и стратегии за прикриване на съществуваща неувереност. По-възрастните студенти като цяло показват тенденция към установяване на интернален тип локус контрол с диференциални характеристики – реалистична самооценка, самокритичност, поставяне на високи цели, увереност в индивидуалните способности и умения.

Заклучение

Възможността на личността да се мобилизира за осъществяване на определена дейност е силно зависима от мотивацията за постижение. Този фактор има основно значение за сложни видове дейности, свързани с високо напрежение, сред които е работата в системата на здравеопазването. Докато за някои дейности мотивацията за постижение е второстепенна по отношение на резултатите от дейността, в здравеопазването тя е фактор определящ възможностите за адаптация и ефективна професионална реализация.

Според резултатите от проучванията, за да оптимизираме мотивацията на бъдещите и настоящи специалисти, трябва да се „опрем“ и работим именно с тези показатели, които имат значими връзки с мотивацията за постижение. Изключително важен аспект на мотивацията за учене е получаването на пряка, навременна и адекватна обратна връзка чрез целенасочените действия, аргументиране качеството и особеностите на получаваните резултати и др. По отношение на поведенческия избор, би трябвало да се подложат на анализ онези практически-възможни мероприятия, свързани и произтичащи от съдържателната страна на образователния процес, които предоставят по-широки вариации за когнитивните предпочитания на обучаващите се.

Литература

1. Бардов, И., Психологически възгледи за личността, С., 2001.
2. Десев, А., Речник по психология, С., 2008.
3. Джонев, С., Социална психология, Общувание и личност, т. 2, С., 1996.
4. Ильин, Е. П., Мотивация и мотивы, Питер, 2006.
5. Хекхаузен, М., Мотивация и деятельность, Педагогика, т.2, М., 1986.
6. Bischof, N., Überlegungen zur Architektur der Motivation, B., 2001.
7. Figner, B. & Grasmück, Entwicklung eines computergestützten Fragebogens zur Erhebung von Motivkennwerten. Lizentiatsarbeit. Zürich: Psychologisches Institut der Universität, 1999.
8. Franken, R., Human motivation, NY, 2002.

ВЛИЯНИЕ НА ЕНДОГЕННИ ФАКТОРИ ВЪРХУ МОТИВАЦИЯТА ЗА ПОСТИЖЕНИЕ ПРИ РАБОТЕЩИ СТУДЕНТИ

СИЛВИЯ БОРИСОВА ЦВЕТКОВА*, ПЕТКАНА АНГЕЛОВА ХРИСТОВА**

*доцент, д-р; ** доцент, д-р, МУ – Плевен, ФОЗ, Катедра „Социална и превантивна медицина, медицинска статистика, педагогика и психология“

Материалът е посветен на проучване влиянието на ендеогенни фактори върху мотивационните нагласи за постижение сред работещи в системата на здравеопазването студенти. Направеното проучване е сред извадка от 60 студента от общо 100 обучаващи се в бакалавърска и магистърска степен. Анализът на откритите явления и направените изводи ще послужат в пряката работа за оптимизиране отношението към процеса на обучение във висшето училище при студенти и преподаватели.

The paper is dedicated to survey of the influence of internal factors on motivation attitude for achievements of students working in the healthcare system. A sample of 60 students was surveyed from all of 100 students studying in the bachelor and master degree. The analysis of the found phenomena and the conclusions made will serve directly to the efforts for optimization of the attitude towards the educational process in the higher school both of students and teachers.

В сферата на образованието мотивацията на обучаемите е тема, която се дискутира и проучва от позициите на психологията, педагогиката, социологията и редица други научни области. В процеса на професионалната квалификация за хора, които са безработни или имат проблеми със сигурността на работното място, могат да бъдат наблюдавани мотиви, свързани с познавателната активност за личностно развитие, обогатяване на познанията, разширяване на ерудцията и възможностите за професионалната реализация [7].

В литературата мотивацията за постижение е разглеждана като съвкупност от потребности и мотиви за действие, които са обект на обществена оценка и които могат да са повече или по-малко успешни [1]. Понятието, според Atkinson, се интерпретира от една страна като свързано със стремежа на човек да съпоставя своите постижения с тези на другите, от друга – със стремежа за избягване на неуспех. Двете характеристики взаимодействат с очакванията и ценностите [9]. Според Franken ако очакванията за успех са особено високи или минимални, подбудителната ценност е незначителна. Наличието на позитивни очаквания детерминира нагласата да се полагат усилия за усвояване на нови компетентности. „Мотивацията за постижение тясно е свързана с вътрешната мотивация, към чиято структура принадлежи“ [1]. Според Ильин, върху структурата на мотивацията за учене оказва влияние възрастта и придобитото до момента образование [3].

Вътрешната мотивация обхваща ендеогенни психични фактори, които са резултат от генетична предразположеност, възпитание, обучение, ценностни приоритети, степен на

съзряване на личността, интуиция, способности, натрупан житейски опит [5]. Свързва се с демонстриране на лична отговорност; свобода в избора на целите, стратегиите за тяхното постигане; предпочитанията към едни мотиви, за сметка на други; рационално използване на знанията, уменията и способностите [4]. Стремещът към самоусъвършенстване, удовлетвореността от извършваната дейност, самооценка на полезността от дейността, самоуважението са едни от ендогенните фактори, които повлияват този вид мотивация [9]. Вътрешната мотивационна сфера се определя като относително стабилна и маркира устойчивите параметри на личността – поведение и дейност [3]. Мотивите, които я изграждат са своеобразен филтър по отношение на външните стимули [1, 3]. Тъй като тя е особено важен компонент в развитието, общуването, социализацията и реализацията [8], именно към нея трябва да се насочат оказваните въздействия и образователни мероприятия.

Собствени проучвания

От общо 100 лица, които се обучават в МУ-Плевен, в настоящия материал са коментирани данните на 60 от тях – работещи студенти. Според курса на обучение се обособяват: а) Бакалаври: 20 студента – I курс, „Управление на здравните грижи“, задочна форма и 20 студента редовна форма на обучение; б) Магистри: 20 студента – I курс, „Управление на здравните грижи“, задочна форма на обучение (магистър след бакалавър). Анкетиранията лица са разпределени в четири възрастови групи: 9% до 19 г., 42% 20–29 г., 35% 30–39 г. и 14% 40–49 г. Таблица №1 показва разпределението на всички анкетирани лица според наличието на трудов стаж.

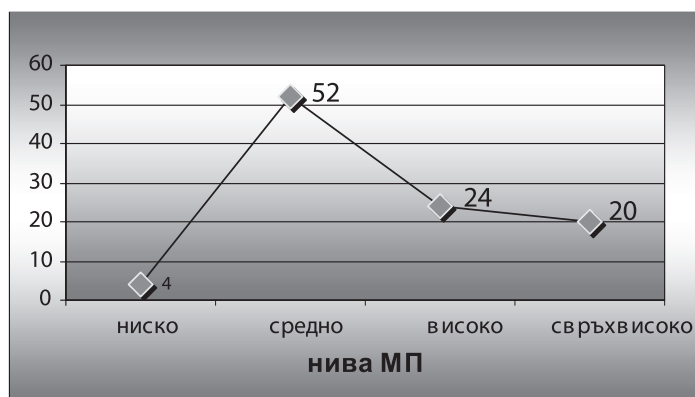
Таблица №1

Разпределение на лицата в % по показател трудов стаж

Общ трудов стаж			Трудов стаж в здравеопазването		
По години		в %	По години		в %
0	Липсва	40		Липсва	42
1	до 5 г.	8		до 5 г.	9
2	6–10 г.	12		6–10 г.	12
3	11–15 г.	16		11–15 г.	13
4	16–20 г.	13		16–20 г.	13
5	над 21 г.	11		над 21 г.	11

За нуждите на проучването са използвани анкета за събиране на общи данни и три въпросника, един от които е въпросник за оценка на потребността от постижения. За изводи и заключения са използвани корелационен анализ, параметрични статистически тестове.

В материала са обсъдени както общите резултати на работещи студенти от въпросника „Мотивация за постижение“, така и тези, които характеризират избраната тема.

Фигура №1

Разпределение на анкетираните лица според нивата мотивация за постижение

Резултатите показва, че придобитата до момента образователна степен оказва слабо, но реално влияние върху мотивацията за постигане на успех (при $r=0.20$, $p=0.03$) (Таблица №2).

Таблица №2

Разпределение по показател „придобита образователна степен“ на резултатите от МП по нива

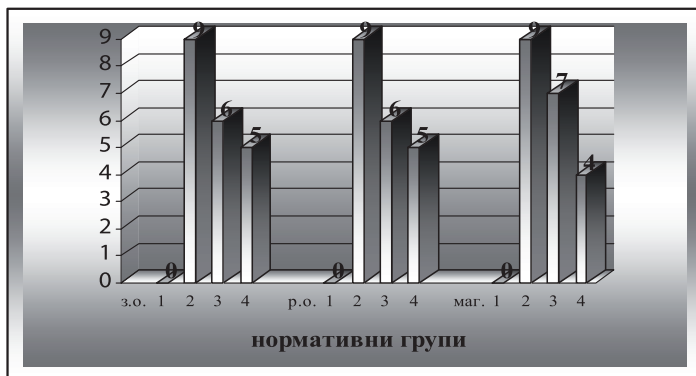
Нива МП Образ. степен	ниско		средно		високо		свръхвисоко	
	бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%
1. средно – 40 бр.	4	10.0	25	62.5	6	15.0	5	12.5
2. полувисше – 40бр.	0	0.0	18	45.0	12	30.0	10	25.0
3. бакалавър – 20 бр.	0	0.0	9	45.0	6	30.0	5	25.0
Общо	4	4.0	52	52.0	24	24.0	20	20.0

Лицата със средно образование показват резултати с най-висок относителен дял в средните и високи нива на МП. Лицата с полувисше образование показват тенденция към намаляване на ниските и средни нива, за сметка на високите и свръхвисоки нива. Сходни са резултатите при лицата с придобита до момента бакалавърска степен (магистри). Групата 30–39-годишните са с резултати в диапазона на средната, високата и свръхмотивационна нагласа за успех. В групата на 40–49 годишните не се откриват данни, които да сочат ниски нива на мотивация за постижение, а относителния дял на лицата със свръхмотивация за успех е 35.7%. Не се установява значима разлика в резултатите на обследваните лица по отношение на образователната степен, която придобиват.

Графиката на фигура №2 илюстрира и разпределението на студентите – бакалаври, редовно обучение и магистри: 45% със среден нормативен бал, 30% – с висок и 25% – с много висок бал; 45% – със среден, 30% – с висок и 25% с много висок бал. Не са отчетени резултати, които да сформират група с нисък бал (до 5 т.). Резултатите доказват съществуването на група студенти (общо 15 лица /25%/), които са регистрирали резултати в свръхмотивационните нива. Допускаме, че е възможно в тази сфера на личността, определяща насочеността и, да се екстраполира психическа и когнитивна енергия, която в други области на функциониране е невъзможно или малко възможно да се разгърне. В

тези случаи свръх-амбицията за постигането на успех може да се разглежда като компенсаторен механизъм в област, в която лицето очаква субективно-претегления успех да е релевантен на вложените за постигането му усилия.

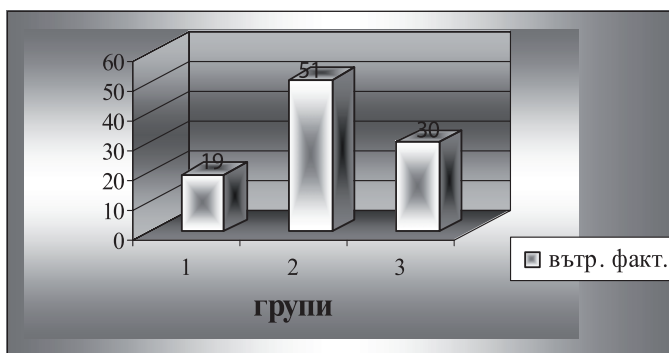
Ниските мотивационни нива намаляват обратно пропорционално с нарастване на възрастта на студентите, като в групата на 40–49-годишните те липсват. Установява се значима разлика в средния бал между обследваните от групата на 20–29-годишните и групата на 40–49-годишните (при $F=3.11$, $p=0.003$). Средно, високо и свръх мотивирани за постигане на успех са обучаемите от последната възрастова група. Най-възрастните студенти показват по-висока потребност от постижение в сравнение със студентите от другите групи, като този резултат се разпростира и върху повечето от субскалите. В литературата феноменът е обозначен като „ефект на възрастния студент“ [5].

Фигура № 2

Сравнително разпределение на лицата по нормативни групи мотивация за постижение според курса и формата на обучение (в брой)

Разпределението на сумарните резултати от включените въпроси по трите критерия (стремеж към самоусъвършенстване, удовлетвореност от дейността и самооценка на полезността от дейността) е представено на фиг. №3. Вътрешните фактори са обособени в четири субгрупи: ниска, средна, висока и много висока степен. Тъй като не са регистрирани резултати в ниските нива при тази група студенти, в материала са обсъдени данните за останалите три нива.

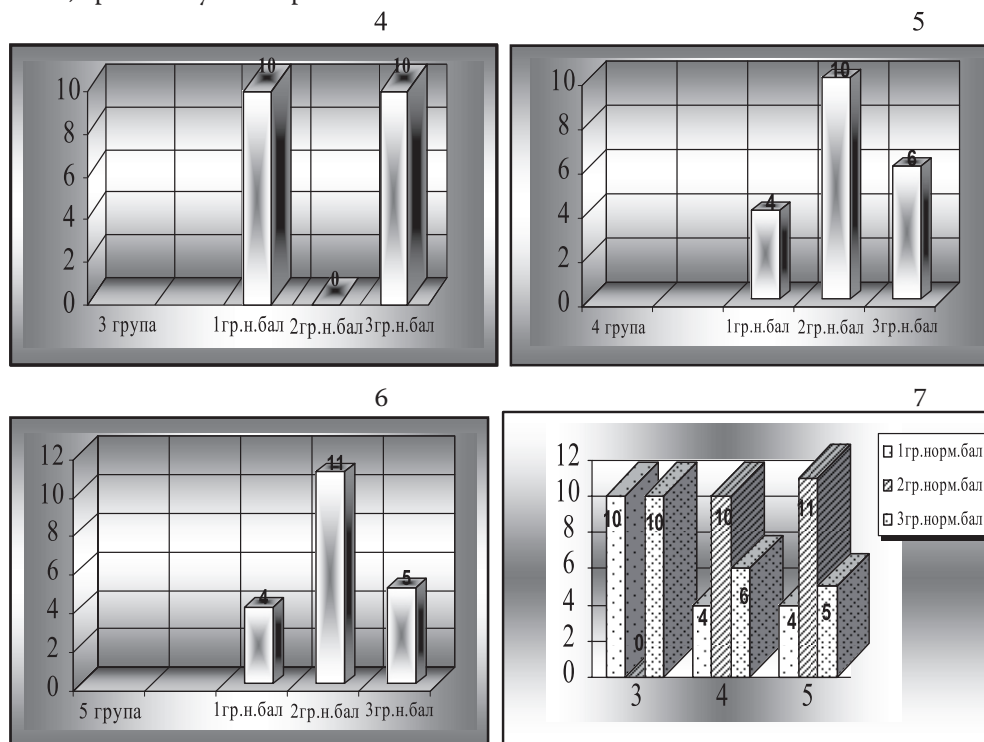

Фигура № 3

Разпределение на лицата по нормативни групи вътрешни фактори (в %)

Процентното разпределение по степени (в групи 1, 2 и 3) на фиг. №3 показва, че 19% от респондентите имат средно повлияване от вътрешните фактори, 51% – високо ниво на повлияване и 30% – много високо ниво. Лицата от 1-^{та} субгрупа по-скоро ще бъдат повлияни от външни за личността фактори, които детерминират мотивацията им за успех. За лицата от 3-^{та} субгрупа постигането на всеки успех ще зависи изцяло от ендогенни фактори.

Анализът на резултатите от въпросника показват, че се обособява група с приблизително еднакво разпределение на интринсивни и екстринсивни фактори. Допускаме, че това са лица, при които мотивацията за постигане на успех се влияе както от екзогенни, така и от ендогенни причини, в зависимост от условията, ситуацията и вътрешните нагласи, при които успехът реално би бил възможен.

Фигури №4,5,6

Разпределение на нормативния бал по групи „вътрешна мотивация“ на лицата, съобразно курса на обучение (в брой)

Фигура №7

Сравнително разпределение на нормативния бал по групи „вътрешна мотивация“ според курса на обучение (в брой)

Интересни са резултатите по този критерий сред студентите от 3-^{та} група (1 курс УЗГ, з.о.). Половината от наблюдаваните от тази група показват ориентация към средните нива и останалата половина – към много високите нива вътрешна мотивация. Двуполусното разграничение на резултатите е основание за допълнително проучване и анализ. От данните, включени за обработка на айтемите, формиращи външната мотивация за успех, се установи, че обучаемите от тази група в умерена степен се повлияват от средовите стимули.

Както се вижда от фиг. №5, при студентите от 4-та група (I курс УЗГ, р.о.) намаляването на по-ниските показатели е за сметка на ръст на високите показатели. Сходни са резултатите при 5-та група (магистри УЗГ) (фиг. №6).

Анализът на данните показва, че по показател „стремж към усъвършенстване“ не се наблюдават различия в относителните дялове на студентите според курса и степента на обучение по нива на притежание, като общо изразени натрупвания има в умерените (72%) и високи нива (19%). Подобен резултат се отчита и по показател „самооценка на полезността от дейността“ при общо разпределение на относителните дялове—57% в умерена и 33% във висока степен на притежание. Съществува разлика между резултатите на студентите според курса на обучение по отношение удовлетвореността от дейността. 58% от студентите задочно и редовно обучение бакалавърска степен показват високи нива срещу 40% от студентите магистри.

По литературни данни, хората със силно изразена потребност от постигане на успех често не разполагат с необходимите ресурси за справяне със стреса, демонстрират слабо отработени копинг-навици, в по-изразена или по-малка степен имат лошо изградени системи за социална поддръжка; характеризират себе си по-скоро като силни, агресивни и склонни към моделиране поведението на околните [9].

Заклучение

Натрупването на личен професионален и житейски опит детерминира вътрешно-преживяваните (преработените) индикации за очакван успех, още по-вече ако тези очаквания се покриват с действителни резултати от обективни маркери (оценъчни заключения, академични резултати, административни констатации, атестационни оценки).

Сред специфичните фактори, свързани с ценностната система за работещите в здравеопазването студенти особено място заема „чувството за дълг“. Удовлетвореността от дейността, осъзнаването на индивидуалната и социална значимост/полезност на извършеното, самоефективността и самоуважението повишават мобилизационните сили за постигане на успех. За да се намали страха от неуспех, трябва да се стимулира надеждата и амбицията за постижения по пътя на повишаване на интереса към академичната дейност, в унисон с идеята за „учене през целия живот“.

Литература

1. Десев, А., Речник по психология, С., 2008
2. Джонев, С., Социална психология, Общувание и личност, т. 2, С., 1996
3. Ильин, Е. П., Мотивация и мотивы, Питер, 2006
4. Крылов, А., Психология, М., 2004
5. Ландбърг, М. Първичната сила на мотивацията, С., 2002
6. Цветкова, С., Вл. Илиев, Потребността от постижения у студенти от МУ – Плевен в светлината на теорията за екстринсивната и интринсивна мотивация, Научна конференция, МУ, Пл., 2006
7. Цветкова, С., Мотивацията за постижение при студенти в контекста на теорията за поведенческия избор, Научна конференция, НВУ, 2008
8. Baron, R., Exploring Social Psychology, NY, 1998
9. Franken, R., Human motivation, NY, 2002

ИЗСЛЕДВАНЕ НА СИСТЕМА ОТ ЗАНИМАНИЯ С ИЗКУСТВАТА КАТО СРЕДСТВО ЗА ГРУПОВА ПСИХОПРОФИЛАКТИКА В ДЕТСКАТА ГРАДИНА

ПЕТЯ ГЕОРГИЕВА ЧЕШМЕДЖИЕВА

ЦДГ „Пинокио“ – Русе, 088 7923413; petia.cheshmedzhieva@gmail.com

Апробирана е система от интензивни занимания с изкуства – изобразително изкуство, музика, танци, художествена литература и сценични изкуства – като средство за психопрофилактика и с психокорекционен и психотерапевтичен ефект в рамките на детската група и в условията на детската градина във възрастта от 4 до 6 години и с наблюдаване на ефекта от експерименталното въздействие през седмата година на изследваните лица. Настъпващата положителна промяна се отчита чрез развитието на експресивността в детската рисунка чрез контент-анализ, както и чрез други съпътстващи методи, изследващи детското изразяване.

Applied and tested is a system of intensive artistic activities – painting, drawing, music, dancing, literature reading and stage performances – as a means of psycho-prophylaxis. This is a case-study of the psycho-corrective and psychotherapeutic effect these activities exercise on children of ages from 4 to 6 within their class and in the kindergarten environment. The effect of the experiment is monitored and results analyzed when children become 7 years of age. The positive change is read through the development of the expressivity in the children's drawings as well as through a content-analysis and other co-related methods applied for the studies of child's expressivity.

В условията на динамични промени в икономическата обстановка в страната ни ярко изплуват признаците на трудна адаптация на възрастните към промените, което рефлектира чувствително върху българските деца. Родителите на деца, които сега са в предучилищна възраст, са от поколението, което в своето предучилищно детство масово са били обхванати в системата на детските градини поради условията през социализма. Тогава детските заведения са приютявали децата в условия на групи с голяма численост, което подлага на съмнение индивидуалния подход и внимание към отделното дете. Организацията на такива групи с многобройна численост и с малък педагогически и помощен персонал е предполагала в по-голяма степен фронтални форми на работа – ръководство на групата, възпитателни и образователни форми. Това е и предпоставка за намаляване на възможностите за получаване на обратна връзка от всяко дете и за изява и съхраняване на детската спонтанност.

При тези условия стремежът към постижения на учителите (което се случва и в наши дни) – били те с насоченост към изкуствата или не – естествено ги е подтиквал към бързи ефективни резултати от възпитателно-образователната работа, каквито възможности дават образци и модели на изпълнение на съответните задачи. Към тях децата си създават нагласа да се придържат предвид засилената склонност към подражание в предучилищна възраст, особено когато тя е съчетана с позитивни подкрепления за справяне, щом като детската продуктивна работа като резултат е в прилика с образа или модела, зададен от учителката.

В такива условия са израснали и възпитавани родителите на сегашните деца. При много от тях са налице признаците на трудна адаптация в динамично променящите се условия в икономическата обстановка, а оттам и в професионалната и в семейната среда. Трудностите в справянето със задачите на живота се изразяват в озлобление, отричане на едни ценности и афиширане значението на нови. Наблюдава се и тенденцията за криворазбрано каляване на децата със суровост или напротив – щадене с разглеждане за компенсиране на собственото чувство за оцетеност при родителите. Всичко това има за цел предпазване от „ударите на живота“.

При всяка криза – икономическа, организационна или личностна – се откроява като най-силен стремежът за оцеляване на всяко едно от тези нива, като се активират защитните механизми, характерни за всяко от тях. Като отражение на всичко това се забелязва засилена агресия, изразяваща се както с физически или психически натиск върху другите, така и с комформизъм – според съответния избор на защита и мнима сигурност, които те предлагат заради справянето със засилващия се натиск на вътрешните и външни конфликти.

И при двете положения е налице разклатена – пресилена (престорена) или липсваща – спонтанност както в собственото изразяване, така и като нетолерантност към проявите на такава от страна на другите, включително на собствените деца.

Тезата на настоящата разработка е, че детската градина, където се споделя възпитанието на родителите с педагозите, може да представлява не само среда за грижа по отглеждането, възпитанието и предучилищното образование. Тя може и се налага да бъде подкрепяща и формираща среда за възпитание в условия, предоставящи психопрофилактика с разнообразни средства в унисон с психо-физическите особености на децата в тази възраст. Защото всичко, което преживява детето в тази част от живота си, намира отражение в по-горните възрасти и животът му тогава е своеобразна проекция на моделите, които е усвоило в този период.

Психотерапевтичната роля на рисуването в живота на детето Р. Стаматов [6, 146] обобщава в четири цели:

Катарзис – обективизирането на потиснатите чувства има терапевтичен ефект чрез освобождаването от напрежението, породено от отрицателни чувства.

Самопознание – рисуването дава възможност на детето да разбере своите чувства и да преодолее объркаността, а за децата, които не могат словесно да изразят своите чувства, обективизирането им в рисунката е особено подходящо.

Комуникация – отразява ситуациите, в които децата не желаят да говорят за своите чувства. Те могат да страдат, да преживяват болката от насилието, да изпитват срам и ужас, когато трябва да говорят за теми табу, да не могат да намерят подходящите думи, за да придадат своите преживявания или да мълчат от страх да не бъдат наказани.

Умение (майсторство) – отразява идеята, че след като детето започне да пресъздава определени преживявания, то ще придобие опит, който ще му помогне да постигне контрол върху тях.

Оздравяващия ефект на процеса на рисуване върху деца с различни заболявания отбелязва и М. Дачева [2, 9], заради което в психологичното консултиране проективните методики се използват не само за диагностика, но също така и в психотерапевтични арт сеанси.

Според психолого-педагогическите изследвания на В. Мухина [5, 201] чрез цветовете и начина им на полагане детето кодира своето отношение към образа – декоративно и старателно, ако го харесва, или надраскано и небрежно, ако има отрицателно отношение към него. Този естествен начин на изразяване обаче често се загубва в развитието на

детето по пътя на научаването на изобразяване на предметите с характерната им форма и съответните им „подражателни“ цветове, които в малката група на детската градина обикновено са предварително нагласени за всеки образ в рисунката от учителката [5, 208]. Което е една предпоставка за загубване на спонтанността в детското изразяване.

Настоящото изложение представя резултати от експериментално изследване, чиято цел е да се установи емоционалното естетическо преживяване при общуване с различни изкуства като стимулатор за художествената активност и за развитие на изразителността в рисунката на децата във възрастта 4–6 години.

Една от задачите на проведения експеримент беше да се проверят възможностите на експерименталния модел като средство за психопрофилактика в предучилищното детство, а така също и за съхраняване на спонтанността.

Изследването обхваща 54 деца в периода на тяхното развитие от 4 до 6 години от две групи по 27 деца, от две различни детски градини в гр. Русе – експериментална група (ЕГ) от ЦДГ „Пиноккио“ и контролна група (КГ) от ЦДГ „Иглика“, а наблюденията върху ефекта му при експерименталната група продължиха и през времето на последната за детската градина предучилищна група.

Метод за организация на изследването по този проблем е сравнителният метод. Изследват се едни същи психични особености на представители от една и съща възраст на две реално съществуващи групи от две детски градини, на които в началото на изследването е установена степента на еквивалентност. Обработката на първичната емпирична информация се осъществява с количествени и качествени методи. Резултатите от дейността на двете групи се изследват чрез контент-анализ на рисунки и коментари по тях (аудиозаписи), както и се регистрират с наличието на признаци на експресивността в рисунката по показатели. В пилотното изследване (във възрастта на изследваните лица 4–5 г.) повишението ѝ вътре в експерименталната група беше представено също и по данни на експерта със степенни оценки по поляритетния метод. После баловете от точки бяха трансформирани по метода интерполация и така се състави профилът на групата по данните преди въздействието, непосредствено след него и един месец по-късно. Качественият контент-анализът в бъдещото изследване може да се допълни от дисперсионни анализи, използвани от Е. Алексиева [1, 58] за валидността на методиката за оцветяване на фигурки с използване на семантичния компонент на цвета. Чрез методиката на семантичния диференциал може да се измери емоционално-афективния компонент на значението, което различни обекти имат за различни лица. Методи за събиране на първична емпирична информация в изследването са наблюдението, експериментът, беседата, текстът, анализът на резултатите от дейността, експертната оценка и контент-анализът.

Резултатите от изследването на експерименталното въздействие в рамките на един месец чрез интензивното стимулиране с преживявания и впечатления от образци на различните изкуства (музика, художествена литература, изобразително изкуство, сценични изкуства) при ЕГ още на първия етап на изследването показват, че системата от тези занимания стимулира скокове в развитието и заедно с рисуването по асоциация от тези образци може да даде бързи резултати: (1) за художествената изразителност на рисунката при децата още на 4–5 години и за усвояване на изразни средства от невизуалните изкуства (музика, художествена литература) и пренасянето им в изобразителните дейности; (2) за изработване на механизъм за справяне с негативните емоционални състояния – страховете, чрез естетизиране на емоционалното преживяване.

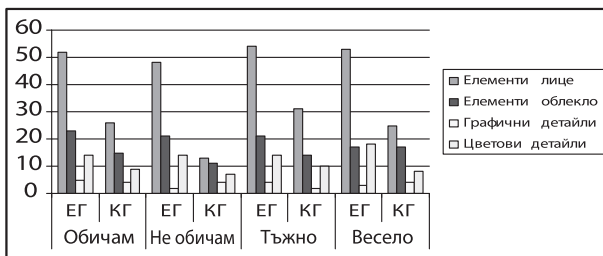
Вторият етап на изследването (5–6-годишна възраст на изследваните лица) имаше за цел да отчете как експерименталната постановка служи за повишаване на данните за психопрофилактичното значение на въздействието при ЕГ. Бяха проведени тестове по методи-

ките „Нарисувай себе си“ [5, 231] и „Оцветяване на фигурки“ [1, 58]. Регистрирани са и данни по методиката на семантичния диференциал, използвана от Е. Алексиева [1] за измерване на емоционално-афективния компонент на значението, което различни обекти имат за различни лица. Очакваме последната методика заедно с установените цветови предпочитания чрез цветен компютърен тест, специално създаден за настоящото изследване, да дадат по-голяма яснота за отражението на символно значение на цветовете в конкретната изобразителна ситуация от конкретното изследвано лице в разглежданата възраст.

Тук представяме предварителни резултати от използването на двете рисувателни методики.

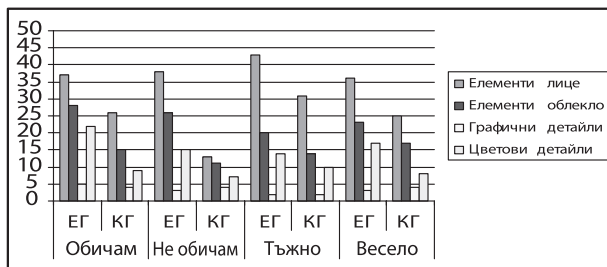
За „Оцветяване на фигурки“ беше предложен лист А4, на който има четири контурни изображения на фигура на момче за момчетата и на фигура на момиче за момичетата. Листът се прегъваше, за да се абстрахира детето от съседните изображения. За целите на това изследване, чийто контингент е на долната гранична възраст спрямо контингента при изследването на посочената методика, бяха сканирани оригиналните фигурки [1, 61] и бяха вертикално скъсени, за да добият в по-голяма степен съотношенията на детското тяло във възрастта на лицата от нашето изследване. Това даде възможност те да се намалят по размери, което улесни децата при оцветяването поради по-голямата уморяемост и краткотрайното внимание в този възрастов период. Стимулите съответстваха на следната номерация: 1 – Момче / момиче, което много обича; 2 – Момче / момиче, което никак не обича; 3 – Момче / момиче, което е много тъжно; 4 – Момче / момиче, което е много весело. Инструкцията съдържа указанията изследваното лице последователно така да оцвети фигурката, че да се разбере съответно колко обича, не обича, колко е тъжно или весело детето от всяка посочвана по ред фигурка.

Фигура 1 и **Фигура 2** представят обобщени данни за двете групи лица в сравнение съответно при изследване на ЕГ преди въздействието и след него според предложената схема за анализ [1, 60].

Фиг.1.

Резултати на двете групи преди въздействието при ЕГ

Фиг.2.

Резултати на двете групи след въздействието при ЕГ

Допускаме, че по-високите резултати на ЕГ преди въздействието за брой на разглежданите елементи се дължат на ефекта от експерименталната работа от пилотното изследване, която допринесе за скок в развитието на рисунките при лицата от тази група.

Незначителните разлики в резултатите (особено при компонент „Графични детайли“) би могъл да се дължи на характерни особености на рисуването в тази възраст, както и на вида на стимулния материал. В него не са определени контури на дрехите, което би предизвикало по-голяма степен на декоративност. Същата се прояви при провеждане на тест по методиката „Нарисувай себе си“.

Използваната авторска схема за анализ на Е. Алексиева отчита използваните цветове при оцветяването, но в анализа на резултатите се разглежда само броя на случаите с графични елементи, без данни за преобладаващите цветове, които характеризират дадената фигура. Предмет на по-нататъшен анализ е изследването на това оцветяване спрямо посочените цветове предпочитания чрез цветния компютърен тест. Й. Шванцара [7, 239] например твърди, че колкото едно дете е по-малко, толкова по-голямо значение има за него възприемането на цветовете. „Налице са редица работи, занимаващи се с разпределението на най-харесваните и предпочитани цветове по възрасти. В някои от тях е засегнат въпросът за факторите, от които зависят тези предпочитания.“ Несъмнена е зависимостта им от обективните физически характеристики. Изследванията на този автор отразяват правдоподобния дял на генетичната детерминанта върху аперцепцията на цветовете. Той смята, че известният клиничен тест на Люшер е приложим без затруднения при 6-годишни и по-малки деца, като се отчита, че теоретичната основа на психологията на цветовете е често критикувана.

За да се отчете промяната, настъпваща от експерименталното въздействие, за контент-анализа на рисунките по методиката „Нарисувай себе си“ са предвидени следните единици на анализа: големина и разположение на листа; форма – контур, петно; цветове; шрих, натиск; декоративност; допълнителни изображения. Резултатите по тази схема ще бъдат допълнени и с анализ по използваните графемни символи, както и с направените коментари по време и след рисуването по всички рисувателни тестове, които бяха записвани с диктофон.

Предварителните резултати показват:

При 26 деца (13 момчета) от КГ, с които е проведен тестът 12 (от тях 4 момчета) рисуват себе си, идентифицирайки се с негативния образ или с признаци на неувереност, несигурност, депресивност. Рисуваните Аз-образи при останалите се отличават със себеутвърждаване чрез големината и разположението на листа, чрез положителното отношение към образа си, предадено с използвания контур със среден натиск, чрез жизнерадостното излъчване на рисунките, постигнато с използваните „усмивки“ и раздвиженост на фигурите, като не липсват и допълнителни изображения.

При 25 деца (12 момчета) от ЕГ преди въздействието резултатът показва 9 (от тях 3 момчета), изобразили себе си в по-голямо сходство с негативния образ на лошото момче/момиче. В рисунките на останалите се наблюдават същите положителни признаци на доброто детско самочувствие както при КГ, като в повечето случаи са застъпени по-голяма декоративност и богатство на графични елементи.

От участвалите в последващото тестване 25 деца (10 момчета) от ЕГ след експерименталното въздействие чрез изкуствата 6 деца (от тях 3 момчета) показват все още несигурност за положително самоопределение, но при 5 от тях фигурата е центрирана на листа, значително уголемена, а представата за негативно отношение се добива или от слабия и несигурен натиск при контура или шриха, или пък от по-застъпеното използ-

ване на черния и кафявия цвят, определени в тази методика да характеризират лошото момче/момиче.

Изводът от предварителните резултати е, че:

Цветовото предпочитание във възрастта 4–6 години би могло да се утвърди като определящо избора на цвета като изразно средство в рисунката. Установяването на цветовото предпочитание и откриването на отражението му в детската рисунка би могло да се представи като още един признак на наличието на спонтанност в детското изразяване;

Анализът на резултатите, както предупреждава Д. Маркова [3, 10], може да бъде затруднен от влиянието на разнородни фактори (културни, социални (семейни, образователни, възпитателни, които ще се имат предвид в хода на продължаващата работа), вътрешни фактори (състояние, личностни особености, нагласи и очаквания, отношения), пол, възраст и др. Могат да се получат и противоречиви данни относно валидността при излизане извън точната система на оценка.

Психопрофилактичната роля на рисуването (като илюстрация от творби на другите изкуства или по асоциация от тях) без ангажиране с модели от педагога се състои във възможността детето уверено, спонтанно да отработва свои преживявания в рисунката, чрез която изразява мнения, отношение, оценки, положителни и отрицателни емоции чрез езика на рисуването, който в тази възраст запълва неразвитите възможности за говорно изразяване и рефлексия.

Възприемането на подход в работата, съобразен с идеята за психопрофилактика с психокорекционен и психотерапевтичен ефект при децата от предучилищна възраст в условията на детската градина може да даде положителни резултати в множество насоки.

Ето някои от тях: 1) Такъв подход ще положи основите за развитие и самоусъвършенстване на съзряващата личност чрез обществено одобрявани форми и средства. Чрез тях тя ще има възможност да поддържа добра самооценка и самочувствие, както и отношения на разбирателство и удовлетворяващи взаимодействия и ще усвои механизмите на самоактуализация със съхранена спонтанност за изразяване, което е важно за психическото здраве на човека. 2) Този принцип на работа решава актуални проблеми на групата и улеснява учителите при нарастващата численост на децата, което предполага по-голямо напрежение в справянето с професионалните задачи поради разнообразието на семейни модели, родителски претенции и при увеличаването на случаи с генерализирано разстройство на развитието както у нас, така и в световен мащаб. 3) Този подход има психопрофилактичен и психотерапевтичен ефект и върху самите учители, които по линия на това взаимодействие с децата неминуемо се включват не само рационално, но и емоционално в създаващите се ситуации. Опитът на изследователката показва, е така организираният моменти се отличават с висока креативност и за децата, и за възпитателя и с преживяване на удовлетворение и щастие чрез катарзиса и чувството, че си съпреживяващ и добър, чрез емоционалното естетическо преживяване от съприкосновението с изкуствата. 4) Такъв тип педагогическо взаимодействие създава условия за общуване чрез творчеството – от асоциацията и инсайта до споделянето чрез продукта на дейността. То създава пълно доверие у детето към учителя, сваля психическите бариери пред изразяването, а заедно с това и защитните механизми и при двата субекта на взаимодействието. 5) Такова общуване удовлетворява потребностите на учителите от преживяване на свобода и лекота в работата с децата, което компенсира в някаква степен неудовлетворението от ниския икономически статус на професията и поддържа мотивацията за работа. Защото то не е нито институциализирано от наредби и директиви на инспекторатите на МОН,

но в същото време е подкрепяно чрез свободата, която те предоставят за педагогическо творчество и съчетаване на програмни системи. Но младият учител, който е творчески настроен, има нужда да бъде подкрепен от нечий опит – какво може да се направи и как.

Апробираната система от занимания с изкуства в рамките на това изследване би могла да даде един вариант на алтернативна методика на занимания с изкуствата, който да удовлетвори посочените нужди в практиката.

Литература

1. Алексиева, Е., Рисунките в психологическото изследване на личността. С., 2000.
2. Дачева, М., Рисунок – тест. Тест – рисунок. Рисувателни тестове за деца. С., 2005.
3. Маркова, Д., Диагностични възможности на детската рисунка. С., 2005.
4. Минчев, Б. и др., Ръководство за изследване на детето – I част. С., 2000.
5. Мухина, В., Изобразителната дейност на детето като форма за усвояване на социалния опит. С., 1985.
6. Стаматов, Р., Детска психология. Хермес, Пловдив, 2000–2006.
7. Шванцара, Й. и др., Диагностика на психичното развитие. С., 1988.

НАУЧНА СЕКЦИЯ 5 СОЦИАЛНА, ЕТНО – И ПОЛИТИЧЕСКА ПСИХОЛОГИЯ

ВЗАИМОВРЪЗКА МЕЖДУ ПОЛОВОРОЛЕВИТЕ СТЕРЕОТИПИ И СТЕРЕОТИПИТЕ ЗА СОЦИАЛНИТЕ И ЕТНИЧЕСКИТЕ ГРУПИ

ЛЮДМИЛА МАРИНОВА АНДРЕЕВА*,
СОНИЯ МЕТОДИЕВА КАРАБЕЛЪОВА**

*Доцент, д-р, СУ „Св. Кл. Охридски“, тел. 9308 476, lucyandreeva@gmail.com

**Доцент, д-р, СУ „Св. Кл. Охридски“, тел. 9308 476, sonyakaraveliova@gmail.com

В доклада се представят резултати от емпирично изследване на половите стереотипи и тяхната връзка със стереотипите за социалните и етническите групи в България. Изследването е реализирано в края на 2004 г. сред около 400 студенти от различни специалности. Традиционната структура на половоролевите стереотипи включва два фактора: „женски“ фактор – топлиота/експресивност, който съхранява своя смисъл, и „мъжки“ фактор – ориентиран към арогантността, грубостта и безцеремонността. Получените резултати от изследването в българската социокултурна среда потвърждават смесения модел за стереотипите, в който някои групи се възприемат като компетентни, но не топли или като некомпетентни, но топли, т.е. дименсията „компетентност“ последователно диференцира социалните групи, докато „топлиота“ – етническите групи. В такъв аспект е очакваната висока корелация между „женския“ фактор от половите стереотипи и дименсията „топлиота“, и между „мъжкия“ фактор и дименсията „компетентност“.

The paper presents the results of a survey of the relationship between sex-role stereotypes and young Bulgarians' perceptions of the various ethnic and social groups. The research was done in the end of 2004 with about 400 students with different majors. Sex-role stereotypes' traditional structure includes 2 factors: a "female" one (warmness and expressiveness) which preserves its meaning, and a "male" one which is directed to arrogance, rudeness, and crudity. The empirical results in Bulgarian socio-cultural milieu confirm the model of mixed stereotypes: some groups are considered competent but not warm, or incompetent but warm. In other words, the competency dimension consistently differentiates social groups while the ethnic groups are distinguished by their "warmth." In the same line of reasoning, the "female" factor of the sex-role stereotypes strongly correlates with the "warmth" dimension while the "male" factor is associated with the competency one.

Теоретична постановка на проблема

Природата и основата на впечатленията на хората за другите социални и етнически групи е обект на изследване от социалните учени още от времето, когато Еймъри Богардъс

започва да изучава социалната дистанция [11, цит. по 38]. Първите обобщаващи трудове в областта на стереотипите са публикувани в средата на 30-те години на XX век от О. Клайн-бърг [25, цит по 32] и Дж. Долард [15, цит. по 32]. Теорията на Джон Долард за „фрустрацията–агресията“ е широко използвана за обясняване на формирането на етнически стереотипи и предразсъдъци, а именно: тъй като агресивната реакция към непосредствения източник на фрустрацията често е невъзможна (например в резултат на различия в социалния статус), се осъществява „изместване“ на агресията към не толкова „опасен“ и „поудобен“ обект. Най-често той е уязвима малцинствена етническа група. Изследването на стереотипите се интензифицира преди около 50 години. Общият подход към изучаването им е зададен от Д. Кац и К. Брейли [23, цит. по 28]. Най-новото изследване, повтарящо и разширяващо първоначалното проучване в Принстън, установява, че повечето стереотипи за различните етнически и национални групи са променени в по-благоприятна посока. Най-голямата промяна в съдържанието на стереотипите се открива за чернокожите [27].

Т. Петигрю [33] твърди, че формирането на социални стереотипи по принцип и на етнически в частност се основава на конформизма в смисъл на безусловно подчинение на установените социални норми. Г. Олпорт [6] посочва три функции: категоризация, принадлежност и рационализация. Х. Тажфел [37] подчертава когнитивните, а не мотивационните причини за стереотипите и предразсъдъците и тази позиция съответства напълно на приложението на моделите на преработката на информацията към социалното стереотипизиране [21].

Един от начините, по които стереотипите функционират за легитимиране на системата в контекста на неравенството, е чрез приписване на членовете на групите в благоприятно и неблагоприятно положение на отчетливи, компенсиращи се силни страни и слабости [24]. Високостатусните групи се възприемат като активни, компетентни и ориентирани към постижения, а нискостатусните – като ориентирани към общността, топли и ръководени от междуличностните отношения. Джон Джост [24] и колегите му демонстрират, че такива взаимодопълващи се стереотипи (1) отразяват доста силен консенсус сред високо – и нискостатусните групи, (2) приемат се в по-голяма степен, когато мотивите за оправдание на системата са хронично или временно активирани и (3) играят идеологическа роля чрез засилване на възприеманата легитимност на съществуващата социална система.

Съществува значителна емпирична подкрепа на идеята за „когнитивния скъперник“, т. е. основната функция на стереотипизирането е спестяването на умствени ресурси [18; 26; 35]. Откритието, че стереотипите често са отразени в автоматични, неконтролируеми преценки, осигурява допълнително доказателство, че те служат за опростяване на социалната реалност и минимизиране на мисловните усилия [9].

Освен когнитивните функции на стереотипите обаче, в тях съществува и емоционален компонент. Според Л. Джъсим и колеги [22], след като стереотипизира някого, човек му дава „етикет“, който се използва за оценяване и преценяване на членовете на групата му. Обикновено приписваният на стереотипизираната група „етикет“ е отрицателен и генерира отрицателен афект. Тези автори посочват, че емоционалният компонент на стереотипа е по-важен в преценяването на другите, отколкото когнитивната му функция (съхранение на информацията и категоризация).

Стереотипите, както и предразсъдъците съществуват на експлицитно и на имплицитно равнище. Експлицитните стереотипи са тези, които осъзнаваме и които са под влиянието на контролираната обработка. Имплицитните стереотипи действат на безсъзнателно равнище и се активират автоматично, когато се срещне представител на малцинствена група в подходящата ситуация [9]. Експлицитните и имплицитните стереоти-

пи действат на две отделни нива (контролирана преработка или автоматична преработка) и въздействат по различен начин върху оценките в зависимост от типа преценка, която човекът трябва да прави [16]. Дж. Довидио и колегите му установяват, че когато преценката изисква някакво когнитивно усилие, експлицитните расови нагласи корелират с преценките. По задача, изискваща по-спонтанен, автоматичен отговор, имплицитните нагласи корелират силно с възникващите в резултат преценки.

Автоматичното активиране на стереотипите е нормална част от когнитивния ни инструментариум, която повишава ефикасността на когнитивния ни живот [12], но тази засилена ефикасност невинаги е положителна. Склонността да се действа на базата на частична, непълна или двусмислена информация е интегрална част от базисните процеси на формиране на понятия. В такъв аспект, когато става дума за социални групи, тя е в основата на формирането на *предразсъдъци* на едно по-комплексно равнище.

Стереотипът е верен/точен, ако хората в категорията наистина са такива, каквито са твърди, но ако не са, значи и той е такъв. Например Дж. Суим [36] сравнява действителните полови различия с оценките на студенти на половите различия. Макар че студентските стереотипи понякога подценяват половите различия, а друг път ги надценяват, изследователката открива, че те като цяло са доста точни. Най-важното е може би, че студентите в нейното изследване рядко бъркат *посоката* на половите различия. Например те почти никога не смятат (погрешно), че жените като цяло са по-агресивни от мъжете. Ироничното е, че изключително точните стереотипи – тези, които напълно отразяват сложността на истинските социални групи – биха били твърде сложни, за да пестят време и усилия. В резултат стереотипите обикновено преувеличават реалността чрез „усилване“ на различията между групите и „намаляване“ на различията вътре в групите.

Метод

ЦЕЛ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Проведеното изследване има за цел да установи съдържателните компоненти на стереотипите за различни социални и етнически групи в България. Освен описанието в рамките на българската култура то се стреми да разкрие структурната организация и йерархичната субординация на основните качества, които се включват в стереотипизирането на различните етнически общности и социални групи. Този подход позволява да се разграничат структурообразуващите качества на стереотипите на младите хора в България от периферните, динамичните, които са в процес на промяна. Друга основа цел на изследването е да се провери връзката при младите хора в България между половеите стереотипи и тези за етническите и социалните групи.

РЕСПОНДЕНТИ И ПРОЦЕДУРИ

Изследвани са 412 души (144 мъже и 261 жени и 7 непосочили) в две възрастови групи: до 20 години–227 души, а над 20 години–179 души и 6 непосочили. От тях от малък град и село–99 души, от голям град–143 и от София–159 души (11 души не са посочили). По образование изследваните лица се делят по следния начин: със средно 355 човека, с висше 42 и 15 души не са посочили. С трудов опит са 215 души, 177 човека нямат трудов опит, а 22 души не са посочили. Всички респонденти получават инструкцията, че участват на доброволни начала в анонимно изследване на нагласите.

ИНСТРУМЕНТ

Подборът на инструментариум за измерване на стереотипите е емпиричен въпрос и в настоящото изследване е предпочетен методът на списъците от черти, като първият *въпросник изследва полово-ролевите стереотипи* и е специално съставен за изследването на базата на резултатите на И. Бровърман [13], следвайки процедурата на П. Розенкранц и колеги [34].

На изследваните лица бе представен списък от 59 двойки качества и характеристики, противоположни по значение. Използвайки петстепенна скала, респондентите отбелязват степената, до която всеки от биполярните айтеми отразява онова, което според тях е характерно за всеки пол, имайки предвид „типичния българин/българка“. Изследваните лица представят впечатленията си първо за мъжете и след това за жените, като заграждат с кръгче цифрата, която в най-голяма степен съответства на представата им за мъжете/жените, имайки предвид, че 1 отговаря на притежание на качеството вляво в най-голяма степен, а 5 – на притежание на неговата противоположност, т. е. качеството вдясно.

Не използва груб език	1 2 3 4 5	Използва груб език
Приказлив	1 2 3 4 5	Не е приказлив

Въпросникът е анонимен, като респондентите са помолени да осигурят само някои демографски данни за себе си: пол, възраст, специалност, етническа принадлежност и образование на родителите им, както и дали имат трудов опит досега.

Вторият въпросник за етническите и социално-груповите стереотипи е специално съставен за изследването на базата на използвания инструмент от Сюзън Т. Фиск и сътрудници [19] (вж.табл. 1).

Таблица 1.

Скали в инструмента за изследване на стереотипите

Конструкт	Айтеми
Компетентност	Както са разглеждани от другите, колко... са тези хора? [компетентни, уверени, независими, конкуриращи се, интелигентни]
Топлота	Както са разглеждани от другите, колко... са тези хора? [толерантни, топли, добродушни, искрени]
Статус	Колко престижни са работните места, които обикновено се заемат от членовете на тази група? Колко икономически успели са членовете на тази група? Колко добре образовани са членовете на тази група?
Конкурентност	Ако членовете на тази група получават специални възможности (например предпочитание при наемане на работа), това вероятно ще направи нещата по-трудни за хората като мен. Колкото повече власт имат членовете на тази група, толкова по-малко власт ще имат хората като мен. Ресурсите, които получават членовете на тази група, ще отнемат ресурси от хората като мен.
За скалите „Компетентност“ и „Топлота“ многоточието се замества с думите в скобите за всеки въпрос.	

Изследваните лица бяха помолени да прочетат петнадесетте въпроса и да отговорят за всяка една от посочените във въпросника четиринадесет социални и етнически

групи, използвайки петстепенна скала (1 = изобщо не съм съгласен/не е вярно; 5 = напълно съм съгласен/напълно вярно е). Беше спазена процедурата на С. Фиск и сътрудници инструкцията да се формулира по следния начин: „Не се интересуваме от личните Ви убеждения, а от това, как според вас тези групи са разглеждани от другите“, тъй като според авторите тя би трябвало да редуцира съображенията за социална (не)желателност и да способства за идентифициране на културните стереотипи. Етническите и социалните групи, за които се изследват нагласите на младите хора, са: българи, български турци, евреи, роми, арменци и араби, живеещи в България, богати, бедни, хора „средна ръка“, възрастни, инвалиди, физически работници, интелектуалци и феминисти.

Резултати и дискусия

ВАРИАЦИИ В СТЕРЕОТИПИТЕ ЗА ЕТНИЧЕСКИТЕ И СОЦИАЛНИТЕ ГРУПИ

В литературата са изведени две концептуално подобни личностни измерения, съответно за мъжете и жените: хипермъжественост и хиперженственост. Тези термини се отнасят до убеждения, възприятия и характерни поведения, основани на твърде традиционни и подчертани идеи за подходящото поведение за мъжете и жените [29]. Хипермъжествените лица имат грубо и безчувствено отношение към жените и секса, възприемат насилието като мъжествено и изпитват удоволствие от поемането на рискове. Съответната личностна характеристика при жените е наречена хиперженственост и е описана от С. Мърнан и Д. Бърн [31]. Тези жени вярват, че имат успех до степента, до която могат да поддържат взаимоотношения с мъж, използват сексуалността като основен свой „актив“ и приемат мъжката агресивност [вж. 3].

За изследване на динамиката на възприятията на младите хора за етническите и социалните групи е приложен дисперсионен анализ, чиито резултати са представени в таблица 2.

Таблица 2.

Различия в стереотипите за етническите и социалните групи в зависимост от половоролевите стереотипи

Източници на вариация Стереотипи		Мъжественост		Женственост	
		F	p	F	p
Компетентност	<i>Българи</i>	7,104	0,001	1,143	0,320
	Средна ръка	3,494	0,031	0,551	0,699
	Възрастни	1,942	0,145	6,330	0,002
	Инвалиди	0,337	0,714	3,290	0,039
Статус	Бедни	1,341	0,614	3,352	0,036
	<i>Българи</i>	5,440	0,005	1,256	0,303
	Възрастни	1,575	0,782	4,161	0,016
Конкугентност	Бедни	1,122	0,519	3,175	0,043
	<i>Богати</i>	4,218	0,016	2,125	0,083
	Феминисти	4,390	0,013	1,034	0,303
	Интелектуалци	3,629	0,028	2,319	0,100

При направения еднофакторен дисперсионен анализ за дименсията „компетентност“ се установява, че мъжествеността влияе статистически значимо върху оценките на българи ($F=7,104$; $p=0,001$) и хората „средна ръка“ ($F=3,494$; $p=0,031$). Регистрира се следната тенденция: хипермъжествените, т. е. мъжете, възприели в най-голяма степен традиционния стереотип за мъжественост, оценяват най-високо компетентността на тези групи, докато хипомъжествените, т. е. тези, които не се придържат към традиционното разбиране за мъжката роля, не обръщат такова внимание.

Възприятията за женствеността оказват значимо влияние върху оценките на компетентността на възрастните ($F=6,330$; $p=0,002$), бедните ($F=3,352$; $p=0,036$) и инвалидите ($F=3,290$; $p=0,039$). Потвърждава се установеното през 2004 г. връщане към традиционните половоролеви определения, според които мъжете се възприемат като компетентни, а жените – като топли, загрижени за взаимоотношенията и по-емпатийни [вж. 2]. Както се вижда от представените в таблица 3 резултати, хиперженствените респонденти оценяват в най-висока степен компетентността на тези по принцип онеправдани социални групи в България. Това е очакван резултат, имайки предвид вековната функция, приписвана на жените: грижа за междуличностните отношения, отглеждане и възпитание на децата, грижа за по-възрастното поколение и поддържане на хармонията в групата. Този резултат се съгласува с данните, получени от националните представителни изследвания на ценностните ориентации, проведени през 2000 и 2005 г. по модела на Х. Хофстеде, които ясно очертават българската култура като предимно женствена с доминиране на загрижеността към по-слабите и избягване на конфронтацията във всекидневните взаимодействия [5].

Таблица 3.

Средни аритметични стойности на мъжественост и женственост за стереотипите за етническите и социалните групи в България

		Мъжественост			Женственост		
		Хипо	Средни	Хипер	Хипо	Средни	Хипер
Компетентност	Българи	3,44	3,41	3,7	3,37	3,52	3,60
	Средна ръка	2,71	2,92	2,96	2,75	2,95	2,93
	Възрастни	2,77	2,52	2,64	2,36	2,65	2,93
	Бедни	2,05	2,05	2,20	1,89	2,19	2,24
	Инвалиди	2,54	2,51	2,60	2,36	2,56	2,75
Статус	Българи	3,82	3,49	3,51	3,61	3,51	3,56
	Възрастни	2,30	2,36	2,52	2,16	2,49	2,55
	Бедни	1,78	1,83	1,77	1,58	1,84	1,86
Конкурентност	Богати	3,89	3,59	3,86	3,99	3,69	4,16
	Феминисти	3,29	2,81	2,86	2,70	2,90	2,93
	Интелектуалци	2,71	2,61	3,03	2,59	2,69	2,80

Мъжествеността влияе значимо върху оценките за статуса при българите ($F=5,440$; $p=0,005$), женствеността – при възрастните ($F=4,161$; $p=0,016$) и бедните ($F=3,175$; $p=0,043$). Хипомъжествените, т. е. мъжете, които не се придържат към традиционното полово-ролево определение, оценяват високо статуса на основната етническа група в страната, докато хиперженствените отново са с най-благоприятни оценки по това измерение за възрастните и бедните (вж. таблица 4).

Традиционният полово-ролеви стереотип за мъжете е свързан значимо с възприятията за конкурентността на следните социални групи: богати ($F=4,218$; $p=0,016$), инте-

лектуалци ($F=3,69$; $p=0,028$) и феминисти ($F=4,390$; $p=0,013$). Хипермъжествените респонденти оценяват най-високо конкурентността на интелектуалците и феминистите, докато мъжете със средни резултати по половоролеви стереотипи оценяват богатите като най-конкурентни (вж. таблица – средни). Този резултат е неочакван, но вероятно може да се свърже с доминиращите женствени ценности в българската социокултурна среда по модела на Х. Хофстеде [5]. Възможно е това да е остатък от наблюдаваното в началото на прехода преобръщане на половите роли, при което жените се възприемаха като проявяващи по-мъжествени черти от мъжете [1].

Женствеността не оказва влияние върху възприятията за конкурентността на етническите и социалните групи.

Потвърждава се издигнатата още от Г. Олпорт теза, че топлотата е централна личностна характеристика [7, цит. по 4]. Настоящото изследване посочва, че тази дименсия остава относително устойчива и не се влияе от измерваните полово-ролеви стереотипи.

Като цяло резултатите показват, че компетентността е най-летливата характеристика от всички измервани. Нейните оценки варират в зависимост от редица фактори, което подсказва, че тя няма общоприета дефиниция и не съществуват строги критерии за нейното измерване. Всяка група влага собствено съдържание в този конструкт, което подсказва, че той е силно културно обусловен.

По отношение на стереотипите за етнически групи се установява, че значими различия се проявяват единствено при българите. Това е обяснимо, тъй като респондентите са българи в ранна зряла възраст, които вероятно нямат достатъчно широки контакти и познания за другите етнически групи в страната. „Външногруповото“ по принцип се познава в по-ниска степен и вследствие на това се възприема като по-хомогенно от „вътрешногруповото“. В подкрепа на тази теза е и резултатът, че същите тези респонденти имат доста по-диференцирани становища за социалните групи: от изследваните осем (богати, възрастни, хора „средна ръка“, физически работници, интелектуалци, феминисти, инвалиди и бедни) вариации се регистрират в седем.

Заклучение

От функционална, прагматична перспектива дименсиите на стереотипите са резултат от междуличностни и междугрупови взаимодействия. Когато се срещат, хората искат да знаят какви са целите на другите и как те ги преследват. Искат да знаят намеренията на другите (позитивни или негативни) и потенциалните възможности за тяхното постигане. Тези характеристики кореспондират с възприемането съответно на „топлотата“ и „компетентността“ [31, цит. по 10].

Като цяло може да се направи заключението, че дименсиите „компетентност“, „конкурентност“ и „статус“ последователно диференцират социалните групи, докато измерването „топлота“ – етническите групи. Вероятно това не е изненадващо, тъй като отчетливо се проявява в публичното пространство.

Описаният модел на смесените стереотипи е продукт от исторически и социални обстоятелства, но на равнището на критични дименсии („компетентност“, „топлота“, „статус“ и „конкурентност“) те се основават на променливите, които отдавна интересуват изследователите на предразсъдъците. Познаването на съдържанието на стереотипите може да подпомогне успешното взаимодействие между различните етнически и социални групи.

Литература

1. Андреева, Л. и Янчева, Т. (2001). Половоролеви стереотипи и ирационални убеждения в младежка и зряла възраст. Годишник на Софийския университет „Св. К. Охридски“, Т. 90, с. 131–156.
2. Андреева, Л., Карабельова, С. (2005, под печат). Половоролеви стереотипи: сравнителен анализ. Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Книга Психология, Том 98.
3. Андреева, Л., Карабельова, С. (2006, под печат) Сексуален тормоз и половоролеви стереотипи. Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Книга Психология, Том 99.
4. Сиймън, Дж. Д., Кенрик, Д. Т. (2002) Психология. София: НБУ.
5. Силгиджиян, Х., Карабельова, С., Герганов, Е., Генов, Ю. (2007) Подобни и различни в рамките на българската култура. *Айбюйбюй йа ЊО* „Св. К. Охридски“, кн. „Психология“, ъ. 96, № 1, 5–74.
6. Allport, G. (1958). *The Nature of Prejudice*, Cambridge, MA: Addison-Wesley. (Публикувана за пръв път през 1954 г.)
7. Alport, G. W., Odert, H. S. (1936) *Trait names: A psycho-lexical study*. *Psychological monographs*, 47.
8. Banaji, M. R., Hardin, C., & Rothman, A. J. (1993). Implicit stereotyping in person judgment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, pp. 272–281.
9. Banaji, M., Hardin, C., and Rothman, A. (1993). Implicit stereotyping in person judgment. *J. Pers. Soc. Psychol.* 65, pp. 272–281.
10. Baron, R. A. & D. Byrne (1991). *Social Psychology: Understanding Human Interaction*. Boston: Allyn and Bacon.
11. Bogardus, E. S. (1926). *Social Distance in the City*. *Proceedings and Publications of the American Sociological Society*, 20, pp. 40–46.
12. Bordens, K. S., & Horowitz, I. A. (2008). *Social Psychology* (3rd ed.). *Freeload Press*.
13. Broverman, I.K., Vogel, S., Broverman, D., Clarkson, F., & Rosenkrantz, P. (1972). Sex-role stereotypes: A current appraisal. *Journal of Social Issues*, 28, 59–78.
14. Devine, P. (1989). Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components. *J. Pers. Soc. Psychol.* 56, pp. 5–18.
15. Dollard, J. (1937). *Caste and Class in a Southern Town*. New Haven: Yale University Press
16. Dovidio, J. F., Kawakami, K., Johnson, C., Johnson, B., & Howard, A. (1997). On the nature of prejudice: Automatic and controlled processes. *Journal of Experimental Social Psychology*, 33, pp. 510–540.
17. Dovidio, J., Evans, N., and Tyler, B. (1986). Racial stereotypes: The contents of their cognitive representations. *J. Exp. Soc. Psychol.* 22, pp. 22–37.
18. Fiske, S. T., & Taylor, S. E. (1991). *Social Cognition* (2nd ed.), New York: McGraw-Hill.
19. Fiske, S. T., Cuddy, A. J. C., Glick, P., & Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82(6), 878–902.
20. Gilbert, D., and Hixon, J. (1989). The trouble of thinking: Activation and application of stereotypic beliefs. *J. Pers. Soc. Psychol.* 60, 509–517.
21. Hamilton, D. L. (Ed.). (1981). *Cognitive Processes in Stereotyping and Intergroup Behavior*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

22. Jussim, L., Nelson, T. E., Manis, M., & Soffin, S. (1995). Prejudice, stereotypes, and labeling effects: Sources of bias in person perception. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, pp. 228–246.
23. Katz, D., & Braly, K. (1933). Racial Prejudice and Racial Stereotypes. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 28, 280–290.
24. Kay, A. C., and Jost, J. T. (2003). Complementary justice: Effects of „poor but happy“ and „poor but honest“ stereotype exemplars on system justification and implicit activation of the justice motive. *J. Pers. Soc. Psychol.* 85, pp. 823–837.
25. Klineberg, O. (1935). *Race Differences*. New York: Harper and Row.
26. Macrae, C. N., Milne, A. B., & Bodenhausen, G. V. (1994). Stereotypes as energy-saving devices: A peek inside the cognitive toolbox. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66: pp. 37–47.
27. Madon, S., Guyll, M., Aboufadel, K., Montiel, E., Smith, A., Palumbo, P., & Jussim, L. (2001). Ethnic and national stereotypes: The Princeton trilogy revisited and revised. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27(8), pp. 996–1010.
28. McDavid, J. W., & Harari, H. (1974). *Psychology and Social Behavior*. New York: Harper & Row, Publishers.
29. Mosher, D. L., Sirkin, M. (1984). Measuring a macho personality constellation. *Journal of Research in Personality*, 18, pp. 150–163.
30. Murnen, S. K., Byrne, D. (1988). Development of a scale to measure hyperfemininity. Unpublished manuscript, State University of New York at Albano, цит. по R. A. Baron & D. Byrne (1991). *Social Psychology: Understanding Human Interaction*. Boston: Allyn and Bacon.
31. Murnen, S. K., Byrne, D. (1988). Development of a scale to measure hyperfemininity. Unpublished manuscript, State University of New York at Albano.
32. Petrenko, V.F., Kravtsova, A.R., Mitina, O.V., & Osipova, V.S. (2003). Ethnic Stereotypes of Russian Citizens. *Journal of Russian and East European Psychology*, Vol. 40, No. 6, pp. 28–40.
33. Pettigrew, T.F. (1975). Trends in research on racial discrimination. In *Racial Discrimination in the United States*, (Ed. T. F. Pettigrew). New York: Harper and Row.
34. Rosenkrantz, P., et al. (1968). Sex-role stereotypes and self-concepts in college students. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 32, 287–295.
35. Stangor, C., & Lange, J. (1994). Mental representation of social groups: Advances in understanding stereotypes and stereotyping. In Zanna, M. (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 26, New York: Academic Press, pp. 357–416.
36. Swim, J. (1994). Perceived versus meta-analytic effect sizes: An assessment of the accuracy of gender stereotypes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, pp. 21–36.
37. Tajfel, H. (1969). Cognitive aspects of prejudice. *Journal of Social Issues* 25: 79–97.
38. Thorndike, R. L. (1977). Content and evaluation in ethnic stereotypes. *The Journal of Psychology*, 96, pp. 131–140.
39. Wittenbrink, B., Judd, C., and Park, B. (1997). Evidence for racial prejudice at the implicit level and its relationship with questionnaire measures. *J. Pers. Soc. Psychol.* 72, pp. 262–274.

РОЛЯ НА НОРМАТИВНИТЕ РЕГУЛАЦИИ ПРИ СТЕРЕОТИПИ И НАГЛАСИ КЪМ МАЛЦИНСТВЕНИ ГРУПИ: СРАВНЕНИЕ МЕЖДУ ДВЕ СТРАНИ

ХОСЕ ВАЛЕНСИА*, КРИСТИАН ГИМЕЛИ**, ЗОРНИЦА ГАНЕВА***

*професор, д-р, Departamento de Psicología Social y Metodología de las Ciencias del Comportamiento, University of the Basque Country, Испания;
тел: ++34 94301 5680; pspvagaj@sc.ehu.es

**професор, д-р, Directeur du Département de Psychologie Sociale et du Travail, Université de Provence (Aix-Marseille I), Франция;
тел: ++44 953816.

*** д-р, Departamento de Psicología Social y Metodología de las Ciencias del Comportamiento, University of the Basque Country, Испания;
тел: ++34 94301 5738; zganeva@abv.bg

Анализирана са връзката между вярвания и нагласи както и различните нормативни регулации при обяснение на стереотипите и предразсъдъците към малцинствените етнически групи в България и в страната на баските, Испания. В проведените две изследвания чрез прилагане на метода на свободни асоциации на думи се установява стабилна корелация между вярванията и нагласите. Освен това е налице по-позитивна оценка на малцинствата в индивидуален нормативен контекст, отколкото в контекст на заместване. От гледна точка на теорията за социалните репрезентации е обяснена различната логика, която метасистемата оказва при действието на когнитивните операции.

Belief-attitude relations, as well as different normative regulations in the explanation of stereotypes and prejudices toward minority groups were analysed in two different countries: Bulgaria and Basque Country, Spain. Results of the two studies found that free-response measures of beliefs showed a highly consistent relation with attitudes. Similarly, the evaluation of minority groups turned out to be more positive under individual normative conditions than under substitution ones. Moreover, a differential evaluation of powerful vs. powerless minority groups appeared. Finally, the relevance of the theory of Social Representations for the explanation of the different rationales imposed by the metasystem on cognitive operations was emphasised.

Въведение

Основната цел на двете проведени изследвания е да се анализира връзката между стереотипите и предразсъдъците в българското общество към основните етнически малцинства в България – турци и роми, и в испанското общество към емигрантите от Африка и Латинска Америка. От друга страна, изследването е разработено с цел да общи получени резултати от предишни изследвания [24], проведени в различна културна среда и да анализира ефекта на двата контекста – личостен и на заместване. Основно

се очакват различия в стереотипите и нагласите в зависимост от малцинствената група, която се оценява и в зависимост от контекста – личностен или на заместване.

Теоретична рамка, в която намира обяснение понятието „стереотип“ [17], би могла да бъде теорията за социалните репрезентации [18] и социалната категоризация от теорията за социалната идентичност [22; 23]. За Жодле [16] *социалните репрезентации* са системи от категории, които позволяват на хората и групите да класифицират социалните обекти от заобикалящата ни среда. Абрик [1] смята, че създаването на система от категории е една от основните особености на социалните репрезентации. Корней и Лейенс [6], от своя страна, посочват, че социалните репрезентации и социалните категории имат по между си много общи характеристики.

От теоретична гледна точка като обект на социални репрезентации могат да се смятат социалните групи като цяло и етническите малцинства в частност. Етносите биха могли да се определят като „чувствителни“ групи, защото като обект на репрезентации те обединяват в себе си когниции и вярвания, морални ценности и социални норми.

Полето на репрезентации от този тип се характеризира с „неми зони“ [14; 13; 2; 9]. Те представляват подкатегории от когниции или вярвания, които изследваните лица не изразяват спонтанно и непринудено, когато са запитани за личното им мнение. Това се случва в повечето случаи поради социалния натиск, който нормите упражняват върху хората. В този смисъл може да се каже, че изследваните лица „маскират“ определени зони от полето на социалните репрезентации. Тези стратегии на „маскиране“ могат да се засилят под влияние на средата, в която се намират хората [11]. В други случаи е възможно да се наблюдава и обратната тенденция – тяхната сила би могла да отслабне и изследваните лица да разкрият и изразят част или цялото съдържание на немите зони.

В проведено изследване от Гимели и Дечамп [13] студенти са помолени да назоват 5 свободни асоциации на думата-стимул „цигани“. Те определят разглежданата малцинствена група като „номади“ и „музиканти“, като изграждат позитивен образ на понятието-стимул. Когато обаче същите изследвани лица са помолени да определят циганите според „френския народ като цяло“ (контекст на заместване), циганите са определени като „крадци“ (според 64 % от студентите в сравнение с 26 %, които посочват тази характеристика в личностен контекст) и добавят, че са и „мръсни“. В личностния контекст асоциациите са с позитивна конотация, докато в контекста на заместване тя е негативна.

Сходни резултати са налице и в проведено изследване [11: Експеримент 1], в което се манипулират 2 независими променливи: контекстът (личностен и на заместване) и самият изследовател. Изследването се провежда от 2 двойки видимо различни изследователи, двама от африкански произход, които се представят с характерното африканско име Ямина, и двама от френски произход, които се представят като отговарящи на името Селин. В първия случай е налице връзка на сходство и близост между обекта на репрезентации (африканците във Франция) и видимите характеристики на изследователя. Във втория случай тази връзка не е налице. По този начин би могло да се предположи, че негативните черти, които се приписват на исляма ще бъдат маскирани в най-голяма степен, когато изследваните лица отговарят в присъствието на изследовател от африкански произход. Отговори от този тип могат да се обяснят със стратегиите за „управление на впечатлението“. Те се изразяват в оценка на другите в позитивен план [4].

В двете проведени изследвания, които ще бъдат представени, се разглежда именно как хората и обществото като цяло (2 контекста) възприемат „чувствителни“ обекти като емигрантите в Испания (Изследване 1) и малцинствата – турци и роми, в България (Изследване 2).

Изследване 1

МЕТОДОЛОГИЯ

Изследвани лица: 165 испански студенти (67 момчета и 98 момичета) на средна възраст 19,33. Дизайнът на изследването се състои от: 1) две условия на контекста – **ти самият и испанското общество**; 2) три групи – **емигранти като цяло, африканци и латиноамериканци** 3) две зависимими променливи – **нагласи и стереотипи**, които се повтарят за двата контекста.

Измерване. Стереотипи. След като изследваните лица напишат първите пет характеристики, за които се сетят за разглежданите групи (емигранти като цяло, африканци и латиноамериканци), да посочат процента, в който членовете на посочените три групи притежават дадената характеристика (от 0 – никога, до 100 % – всички) и да я оценят чрез 5-степенна скала (– – (силно отрицателно), – (отрицателно), 0 (неутрално), + (положително) ++ (силно положително)). Беше създаден индекс на стереотипност: $\Sigma(\text{Pig} \times V \text{ig})/n$ (виж, по-подробно, Есес и др., 1993).

Нагласи. Изследваните лица бяха помолени да оценят трите групи емигранти в границите между 0 (силно негативно) и 100 (силно позитивно) [5].

РЕЗУЛТАТИ

Данните бяха обработени с дисперсионен анализ. Той показва взаимодействие между независимата променлива и двата фактора на зависимите променливи ($F(2,161) = 7,92$; $p < 0,000$). Така също е налице ефект на взаимодействие между независимата променлива и нагласите и стереотипите към трите групи ($F(2,160) = 7,63$; $p < 0,001$) и взаимодействие с оценките срещу вярванията ($F(2,160) = 59,12$; $p < 0,000$). Вариационният анализ също показва статистически значими различия в двата изследвани контекста както така и за групата на емигрантите като цяло и стереотипите за тях ($F(1,161) = 7,16$; $p < 0,001$) и нагласите ($F(2,161) = 71,62$; $p < 0,000$), за групата на африканците и стереотипите за тях ($F(1,161) = 5,61$; $p < 0,01$) и нагласите ($F(1,161) = 35,1$; $p < 0,000$) и за групата на латиноамериканците и стереотипите за тях ($F(1,161) = 7,85$; $p < 0,00$) и нагласите ($F(2,161) = 15,25$; $p < 0,000$).

Резултатите от изследването (виж таблица 1) показват, че като цяло личностният контекст предизвиква по-позитивни стереотипи и нагласи, отколкото контекста на заместване. Налице са, също така, статистически значими различия между двата контекста – личностен и на заместване, както за стереотипите ($t(159) = 2,68$; $p < 0,00$), така и за нагласите ($t(157) = 9,55$; $p < 0,000$) за емигрантите като цяло, за африканците ($t(159) = 2,56$; $p < 0,01$) и $t(159) = 6,14$; $p < 0,000$ за стереотипи и нагласи, съответно) и за латиноамериканците ($t(159) = 2,62$; $p < 0,01$ и $t(159) = 3,93$; $p < 0,000$ за стереотипи и нагласи, съответно).

Таблица 1

Средни стойности на стереотипи и нагласи към трите изследвани групи в два контекста: личностен и на заместване

	Контекст	
	Ти самият	Испанското общество
	Стереотипи	
Емигранти	-0,13	-0,38
Африканци	-0,43	-0,19

Латиноамериканци	0,60	0,30
Нагласи		
Емигранти	58,71	36,06
Африканци	41,29	28,18
Латиноамериканци	70,00	63,94

Линейната тенденция, която наблюдаваме, следва от различния резултат за трите изследвани групи. Като цяло в личностния контекст групата на емигрантите и в по-голяма степен африканците са оценени по-скоро неутрално или негативно както при стереотипите ($-0,02$ и $-0,22$, съответно) както и при нагласите ($0,61$ и $0,45$, съответно). Групата на емигрантите от Латинска Америка получава позитивни оценки както при стереотипите ($0,58$), така и при нагласите ($0,71$), които са статистически значими ($p = 0,00$)

Също така беше проведен дисперсионен анализ със стереотипи и нагласи като зависими променливи и контекста като независима променлива за всяка една от групите. Взаимодействието между изследваните променливи и двата контекста – личностен и общностен (испанското общество), е значимо за групата на емигрантите като цяло ($F(1,157) = 15,37$; $p = 0,000$), за емигрантите от Африка ($F(1,157) = 6,46$; $p = 0,01$) и не е значимо за групата на емигрантите от Латинска Америка.

Резултатите от проведения корелационен анализ показват значими корелации при двата контекста по отношение на трите групи. Те потвърждават, че изследването на връзката между вярвания и нагласи, е възможно да бъде направено успешно чрез метода на свободни асоциации от думи.

Изследване 2

МЕТОДОЛОГИЯ

Изследвани лица: 182 български студенти (38 момчета и 144 момичета) на средна възраст 21,69. Дизайнът на изследването се състои от: 1) две условия на контекста – **ти самият и българското общество**; 2) две групи – **турци и цигани** 3) две зависими променливи – **нагласи и стереотипи**, които се повтарят за двата контекста. Измерването на стереотипите и нагласите беше извършено по метода, използван в Изследване 1.

РЕЗУЛТАТИ

С цел да проверим основната хипотеза се прилага дисперсионен анализ, при който независими променливи са двата контекста (личностен и общностен), а като зависима променлива – стереотипите за двете изследвани групи малцинства (роми и турци). Резултатите показват значими взаимовръзки между независимата променлива и двата фактора на зависимите променливи ($F(1,162) = 3,96$; $p < 0,05$). Също така анализът показва ефект на взаимодействие между независимата променлива и фактор, който се отнася за нагласите и стереотипите за двете групи ($F(1,162) = 3,91$; $p < 0,05$), така също и взаимодействие с втория фактор на оценяване срещу убежденията ($F(1,162) = 4,69$; $p < 0,03$). Вариационният анализ също показва значими различия при двата контекста по отношение на турците – за стереотипи ($F(1,162) = 4,00$; $p < 0,04$) и нагласи ($F(1,180) = 8,61$; $p < 0,04$), като не са налице значими различия по отношение на ромите при изследване на стереотипите ($F(1,161) = 5,61$; $p < 0,01$) и нагласите ($F(1,161) = 35,1$; $p < 0,000$).

Резултатите показват, че личностният контекст (ти самият) предизвиква по-позитивни стереотипи и нагласи от общностния контекст (българското общество). Средните стойности в двата контекста показват значими различия ($M = 20,73$ за личностен контекст „ти самият“ и съответно $M = 17,67$ за общностния контекст „българското общество“).

Тази тенденция е последвана от оценката, която дават изследваните лица за двете групи: роми и турци. Като цяло при личностния контекст се установява, че **турците са оценени по-позитивно** както по стереотипи ($M = 0,07$), така и по нагласи ($M = 54$), докато ромите са оценени негативно както по стереотипи ($M = -0,54$), така и по нагласи ($M = 29$).

От друга страна, ситуацията, в която изследваните лица отговарят от гледна точка на българското общество, показва, че на турците, и още повече на ромите, се приписват негативни оценки както при стереотипите ($M = -0,11$ и $M = -0,67$ съответно за турците и ромите), така и при нагласите ($M = 45$ и $M = 27$ съответно за турците и ромите). В обобщение може да се каже, че изследваните лица показват тенденция към маскиране на негативните аспекти в личностен контекст и тяхното разкриване в общностен контекст, което потвърждава издигнатата хипотеза за т. нар. *неми зони* на социалните репрезентации.

Получените резултати показват наличие на следната тенденция: групата на **турците** като цяло е оценена **по-позитивно** както в стереотипите, така и в нагласите в зависимост от манипулирания контекст, а групата на ромите е оценена **по-негативно** както в стереотипите, така и в нагласите.

От друга страна, беше направен дисперсионен анализ при стереотипите и нагласите като зависими променливи и контекста като независима променлива за всяка една от двете изследвани етнически групи. Взаимодействието между изследваните променливи и двата контекста – личностен и общностен, е значимо за групата на турците ($F(1,163) 9,15 = 0,003$) и не е значимо за групата на ромите $F(1,163) 0,325 = ns$.

За целите на анализа на връзката между стереотипи и нагласи се прилага корелационен анализ върху данните за двете разглеждани групи. Резултатите показват значими корелации при двата контекста по отношение на етническите групи с изключение на общностния контекст при нагласите към ромите.

Изследването показва, че техниката на свободни асоциации на думи при анализ на стереотипите превъзмогва затрудненията, открити при моделите на ценност x очаквания, при които се използва списък с посочени прилагателни имена. По-конкретно налице е стабилна корелация и в двата експериментални контекста. Освен това наблюдаваното непостоянство е по-голямо в личностния, отколкото в общностния контекст, въпреки че разликата между корелациите не е статистически значима. Нещо повече, **налице е по-голямо постоянство при връзката между стереотипи и нагласи за групата на турците**, отколкото за групата на ромите.

Налице са също така статистически значими ефекти при двата контекста. По-позитивно се оценяват малцинствените групи в личностния, отколкото в общностния контекст. По този начин се потвърждават резултати от други изследвания. Откри се обаче, че получените резултати са статистически значими при манипулирането на двата контекста за групата на турците и не са статистически значими за групата на ромите.

ОБСЪЖДАНЕ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите от двете изследвания показват постоянни корелационни взаимовръзки при направените анализи на стереотипите и предразсъдъците, като се потвърждава, че методът на свободни асоциации на думи е по-подходящ от конвенционалните ска̀ли (Stangor et al., 1991).

Наблюдават се интересни тенденции при анализа на връзката между стереотипи и предразсъдъци и анализа на различната логика, която се използва при оценка на малцинствените групи. Налице са различия при функционирането на двата контекста – личностен и общностен, потвърдени и от предишни изследвания [24; 25], където се открива, че в общностния контекст малцинствата като цяло са оценявани по-негативно. Личностният контекст („ти самият“) при оценяването на турците предизвиква неутрални или позитивни стереотипи и нагласи, а при общностния контекст те са по-негативни. Резултатите показват различния начин на функциониране на когнитивната метасистема върху оперативната система [10]. В този смисъл личностният и общностният контекст провокират в изследваните лица различни социални и нормативни позиции. Те показват различните начини на изграждане на значения във връзката аз → обект (първи контекст) и във връзката аз → [Другите → обект] (втори контекст). При първата импликация логиката на толерантността [13] не позволява да се проявят някои елементи на социалните репрезентации, като определени зони стават „неми“ под влияние на груповите норми и натиск върху човека [3], което предизвиква по-позитивни стереотипи и предразсъдъци за групите. Във втория случай, когато субектният контекст е заменен от „другите“, груповите норми и социалният натиск са по-слаби, затова и „немите зони“ се изразяват спонтанно от изследваните лица, което обяснява по-негативните стереотипи и предразсъдъци за разглежданите групи [виж 14; 15].

Наскоро Московиси [19] разглежда различната логика, която се използва в обществото към някои специфични групи. Когато те са дискриминирани поради своята принадлежност към дадени по-големи категории, налице е логиката на „символното мислене“ („symbolic thinking“) както при по-рано проведено изследване на емигрантите в Испания [24] или при групата на турците в настоящето изследване.

Има обаче други групи, които поради своята история на „оцеляване“ и „устойчивост“ спрямо асимилация от мнозинството [виж 20 за ромите в Испания] се оценяват чрез „стигматизиращо мислене“ („stigmatic thinking“). Като се следва тази логика, която ограничава „символното мислене“, дискриминацията спрямо тези групи не се изразява само в оценяване на дадена социална група от друга в границите на позитивното и негативното измерение, в континуум в позитивен и негативен край. Тя се разполага в рамките на различни „светове“, като акцент се поставя не толкова на културно детерминирани характеристики, колкото на чисто биологично изведените характеристики на съответната етническа група [19].

Обратно на индивидуалистичните теории, според които дадени групи в обществото се оценяват по един и същ начин (например групата на емигранти от Аржентина и Африка в Испания в изследването на Валенсия и др. (2004) или групите на роми и турци в това изследване), които принадлежат към по-голяма категория („емигранти“ при Валенсия и др., 2004 или „малцинствени групи“ в България), резултатите от двете проведени изследвания показват различна социална конструираност на стереотипите и оценките за разглежданите групи като резултат от различни културни и исторически процеси, в които те участват. В този смисъл липсата на различна логика при оценяване на групата на ромите и турците се обяснява чрез протичащите различни културно-исторически процеси в обществото, в което те се социализират и живеят. Този факт ни помага да разберем функциите, които стереотипите и предразсъдъците изпълняват при оправдание на социалната система – различните властови позиции, които групите заемат в обществото, различията при дефиниране на това, което е „нормално“ да се мисли за „другите“, различия в определяне характеристиките за най-отблъснатите групи, които затрудняват тяхната интеграция.

Резултатите биха могли да се обяснят и чрез механизма на предпазване чрез приетите норми [12; 7; 8], според който социално прието е да се изразява публично негативно мнение, нагласи или вярвания, насочени към дадена социална група. Този механизъм основно се прилага спрямо малцинствени групи, които се ползват от механизма на предпазване чрез приетите норми. В проведено интересно изследване Дамбрън и Гимон [8] установяват значително разнообразие в нивото на предпазване чрез нормите спрямо различните групи, които спрямо разглеждания механизъм се йерархизират. Получените средни стойности на изследваните 6 групи са: араби $m = 1,2$; хора с физически затруднения $m = 1,2$; цигани $m = 1,65$; наркозависими $m = 2,56$; скинхедс $m = 3,65$; педофили $m = 5,56$. Резултатите показват, че се приема свободно изразяване на негативно отношение към педофилите и се отрича наличие на негативни нагласи към хората с физически увреждания и към арабите, и в по-ниска степен към циганите. Именно за това е необходимо да се отчете, че степента на предпазване чрез социалните норми оказва влияние върху т. нар. неми зони на социалните представи и върху стратегиите за тяхното маскиране. По този начин, когато дадена социална група е обект на предпазване чрез социалните норми, стратегиите на маскиране на негативните мнения са ясно изразени. Обратният процес също е налице – стратегиите на маскиране няма да са налице, когато дадена малцинствена група се характеризира с ниско ниво на нормативно предпазване.

В заключение, въпреки положителните резултати, които оказват социалните промени в българското общество, все още мнозинството съхранява етнически предразсъдъци. Не е възможно мирно съвместно съществуване между различните култури, ако не бъдат преодолени стереотипите, предразсъдъците и расизмът, ако не се възприеме „различното“ и „странното“, ако не се осъзнае относителността на собствената културна гледна точка. Отваряне към различието и приемане на плурализма, в който търсенето на общ социален проект, волята да се изгражда съвместно бъдещето трябва да е основен елемент за съвместното интеркултурно съжителстване. Това предполага скъсване с еднообразието и едновременно с това признаване на най-естественото човешко качество: **различието**. Това разбиране се утвърждава в духа на универсалистката перспектива, културния релативизъм и необходимостта от установяването на общи ценности. Това задължава и налага да се научим да живеем с различието, като чрез неговото опознаване и взаимодействието с него търсим и откриваме възможности за обогатяване и развитие на **всички**.

Литература

1. Abric, J.C. (1987). *Coopération, compétition et représentations sociales*. Cousset: Delval.
2. Abric, J.-C. (2003). La recherche du noyau central et de la zone muette des représentations sociales, In: J. C. Abric (Ed.). *Méthodes d'étude des représentations sociales*, Ramonville Saint-Agne, Erès, p. 59–80.
3. Abric, J.C. & Guimelli, C. (1998). Représentations sociales et effets de contexte. *Connexions*. 72, 23–38.
4. Byrne, D. (1992). The transition from controlled laboratory experimentation to less controlled settings: surprise! Additional variables are operative. *Communication Monographs*, 59, 190–198.
5. Campbell, A. (1971). *White attitudes toward Black people*. Ann Arbor: Institute for Social Research.
6. Corneille, O. & Leyens, J.P. (1999). Catégories, catégorisation sociale et essentialisme psychologique. In: R. Bourhis & J.P. Leyens (Eds), *Stéréotypes, discrimination et relations intergroupes*. Sprimont: Mardaga. 41–68.

7. Dambrun, M. & Guimond, S. (2003). Les mesures implicites et explicites des préjugés et leur relation: développements récents et perspectives théoriques. *Les cahiers Internationaux de Psychologie Sociale*, n° 57, 1, 52–73.
8. Dambrun, M. & Guimond, S. (2004). Implicit and explicit measures of prejudices and stereotyping: do they assess the same underlying knowledge structure, *European Journal of Social Psychology*, 34, 6, 663–676.
9. Deschamps J.-C., Guimelli C. (2004). L'organisation interne des représentations sociales de la sécurité/insécurité et l'hypothèse de la „zone muette“. In: Beauvois, J.-L., Joule, R.V. et Monteil, J.-M. (Eds.), *Perspectives cognitives et conduites sociales (IX)*. PUR, Rennes, p. 105–130.
10. Doise, W. (1990). Les représentations sociales. In: R. Ghiglione, C. Bonnet, y J-F, Richard (Eds.) *Traité de Psychologie Cognitive*. Paris: Dunod. 111–174.
11. Flament, C. ; Guimelli, Ch. & Abric, J-C. (2006) Effets de masquage dans l'expression d'une représentation sociale. *Les Cahiers Internationaux de Psychologie sociale*, 69 15–31.
12. Franco, F.M. y Maass, A. (1999). Intentional control over prejudice: when the choice of the measure matters. *European Journal of Social Psychology*, 29 469–477.
13. Guimelli, Ch. & Deschamps, J-C. (2000). Effets de contexte sur la production d'associations verbales: Le cas des représentations sociales des gitanes. *Les Cahiers Internationaux de Psychologie Sociale*, 47–48, 44–54.
14. Guimelli, C. (1998). Représentations sociales des Gitans et effet de contexte sur la production d'associations verbales. In: J. A. Pérez (Responsable symposium): *Les Tsiganes et ethnicisme. Deuxième Congrès International de Psychologie Sociale de Langue Française*, 17 au 19 Septembre, Turin, Italie.
15. Guimelli, Ch. (1999). *La pensée sociale*. Paris: PUF.
16. Jodelet, D. (1984). *Représentation sociale: phénomène, concept et théorie*.
17. Lippman, W. (1922). *Public opinion*. New York: Harcourt, Brace, Jovanovitch.
18. Moscovici, S. (1976). *La Psychanalyse son Image et son Public*. Paris: PUF.
19. Moscovici, S. (2002). Pensée stigmatisée et pensée symbolique. Deux formes élémentaires de la pensée sociale. In: V. Garnier (Ed) *Les formes de la pensée sociale*. Paris: PUF.
20. Moscovici, S. & Pérez, J. A. (1999). A extraordinária resistência das minorias à pressão das maiorias: o caso dos ciganos em Espanha, In: J. Vala (Ed.), *Novos racismos*, Lisboa, Celta.
21. Stangor, D. Sullivan, L.A. & Ford, T. E. (1991). Affective and cognitive determinants of prejudice. *Social Cognition*. 9, 359–380.
22. Tajfel, H. (1969). Cognitive aspects of prejudice. *Journal of Social Issues*. 25, 79–97.
23. Tajfel, H. (1972). La catégorisation sociale. In: S. Moscovici (Dir.). *Introduction à la psychologie sociale*. Vol. 1, Paris: Larousse.
24. Valencia, J-F, Gil-de-Montes, L., Elejabarrieta, F. (2004). Creencias y actitudes hacia la inmigración: estereotipos, prejuicio y regulaciones normativas. *Revista de psicología social*, 19 (3), 299–318.
25. Valencia, J-F, Ganeva, Z., Chavdarova-Kostova, S. (2005). The role of normative regulations in the relationship between stereotypes and prejudice towards minority groups: Evidence from two countries. In: *Intercultural Knowledge Management in the Context of the Enlarged European Union*. Institute for the Danube Region and Central Europe, 1, 31–41.

ПРАВСТВЕНО-НОРМАТИВНО СЪЗНАНИЕ – КРОСКУЛТУРАЛНИ ИЗМЕРЕНИЯ

САВА ДЖОНЕВ*, ВАЛЕРИЯ ВИТАНОВА**

*професор., д.пс.н, Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“,
СУ „Св. Кл. Охридски“

**Докторант, Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“,
СУ „Св. Кл. Охридски“

Върху теоретичните постановки на Л. Колбърг за етапите на моралното разсъждение е разработен въпросник с шест скали, всяка с по пет айтъма, които са валидизирани, проверени за вътрешна консистентност, нормалност на разпределенията, дискриминантна сила. Въпросникът е изследван с факторен статистически анализ за разкриване на латентни фактори на моралното съзнание. Скалите са калибровани върху пет различни групи изследвани лица: колумбийски студенти, български студенти, ученици, лишени от свобода и юристи – общо 603 човека. Данните са обработени с факторен анализ, с ANOVA за установяване на статистически значими различия между групите и с корелационен анализ за установяване на връзки и различия между скалите. Разработени са норми за съответните субгрупи.

On the theoretical concepts of L. Kohlberg about the stages of moral reasoning is constructed a questioner with six scales, each of which with five items, checked for validity, reliability, normality of distribution, level of discrimination. The questioner is examined by factor statistical analysis for developing latent factors of moral reasoning. The scales are verified on five different groups of examined persons: Columbian students, Bulgarian students, pupils, prisoner and jurists – altogether 603 persons. The data are treated by factor analysis, ANOVA for revealing statistically significant differences between groups and by correlation analysis for revealing relation and differences between scales. Norms are developed for different subgroups.

1. Модел на равнищата на моралното разсъждение

Нравствеността е трудно уловима, деликатна и неустойчива личностна категория, в която се сблъскват егоцентризмът на индивидите, тяхната съвест и културно установени обществени норми и традиции. Нравите са отношенията между хората от гледна точка на резултата от поведението на индивида за другите. За тях обществото създава нравствено-нормативни системи, които да поддържат справедливи и „здравословни“ взаимоотношения между хората. Но тези системи винаги се пречупват от една страна през призмата на индивидуалния интерес на човека и от друга, през неговата съвест и мироглед, в които индивидът теоретизира за себе си мястото, значението, правата на другите и отговорностите си към тях.

За да разкрие равнищата на моралното разсъждение на индивида Л. Колбърг [1, 2] използва казус, в който се разказва за жена, болна от рак, която би могла да бъде спасена с лекарство за \$ 2 000, но чийто съпругът успял да събере само половината от сумата,

а аптекарят отказал да му даде лекарството, при условие по-късно да доплати. Поради което през нощта съпругът проникнал с взлом в аптеката.

Въпросите са: „Правилно или неправилно е постъпил съпругът? Защо?“

В зависимост от отговорите, които хората дават като обобщавка на своите съждения за постъпката на съпруга, Колбърг установява, че хората преминават през 6 етапа на нравствено разсъждение, групирани в три подгрупи.

Освен това, в различни ситуации те могат да действат според един или друг етап на нравствено разсъждение. А също и в своето финално онтогенетично развитие да останат на дадено равнище на разсъждение, без да достигнат до последния (хипотетично) най-висш етап – „Ориентация към универсалния етичен принцип“.

Нивата и етапите, през които преминава еволюцията на индивидуалното нравствено разсъждение, Колбърг определя в следния ред:

Предконвенционално ниво: правилата се определят от другите, физическите последиствия от действието определят неговата природа като добро или лошо:

- **Етап 1 – Ориентация към наказанията и подчинението:** децата се подчиняват на авторитетните фигури и избягват наказанията;
- **Етап 2 – Инструментално релативистка ориентация:** стават важни собствените потребности и желания на децата, но те осъзнават и интересите на другите, в много конкретен смисъл претеглят интересите на всички страни, когато правят нравствени преценки, но все още собствените потребности са номер едно.

Конвенционално ниво: към него се преминава до към 9-тата година, индивидът приема правилата на своята общност и често подчинява собствените си потребности на тези на групата. Очакванията на семейството, групата или нацията се разглеждат като ценни сами по себе си независимо от преките и очевидните последиствия:

- **Етап 3 – Ориентация към „добро момче/добро момиче“** – нравствеността се третира от гледна точка на сътрудничество с връстниците. Добро поведение е онова, което доставя удоволствие или помага на другите и се одобрява от тях. Човек печели одобрени, като е мил и добър. Децата имат безусловна вяра в „златното правило“. Поради намаляването на егоцентризма, който придружава конкретните операции, децата са когнитивно способни да се поставят на мястото на другия човек;
- **Етап 4 – Ориентация към „закона и реда“** – правилата и законите на обществото заместват тези на групата и връстниците. Социалното одобрение не е водещо. Законите се следват безусловно и нарушаването на закона никога не може да бъде оправдано. Повечето възрастни вероятно са на този етап. Правилно е човек да изпълнява дълга си, демонстрирайки уважение към авторитета и поддържайки дадения социален ред сам за себе си;

Постконвенционално ниво: хората дефинират собствени ценности от гледна точка на етичните принципи, които са избрали да следват:

- **Етап 5 – Ориентация към социалния договор** – постига се от около 25% от възрастните. Считат, че законите и ценностите на обществото са донякъде произволни и специфични за дадено общество. Законите са необходими, за да запазят социалния ред и да гарантират основното право на живот и свобода. Законите са социален договор и за разлика от етап 4 не са замръзнали, а се променят с развитието на обществото;
- **Етап 6 – Ориентация към универсалния етичен принцип** – етичните принципи на човека са избрани от него и се основават на абстрактни понятия като справедливост, равенство и ценност на човешките права, дадени в съвестта. Законите които нарушават тези принципи, могат да не се спазват, защото справедливостта е „над закона“.

2. Тест за оценка на равнището на моралното разсъждение

На базата на този модел бяха генерирани 57 айтъма – индикатори на различните етапи на нравствено разсъждение. Въпросникът беше попълнен от 60 случайно подбрани лица от двата пола на възраст от 15 до 60 години. Проверката с α на Кронбах позволи айтъмите да бъдат сведени до 30 – по 6 айтъма за всяка скала (Таблица 1).

Таблица 1.

α на Кронбах за всяка от шесте скали на нравственото разсъждение

Скали „Етапи на нравствено разсъждение“	α на Кронбах
Ориентация към наказанията и подчинението	0,717
Инструментално релативистка ориентация	0,823
Ориентация към „добро момче/добро момиче“	0,741
Ориентация към „закона и реда“	0,771
Ориентация към социалния договор	0,512
Ориентация към универсалния етичен принцип	0,811

С така подбраните айтъми беше формиран окончателния вариант на въпросника за морални разсъждения – „Въпросник – МР“. Айтъмите предполагат отговори по 5 степенна скала – от „Абсолютно съгласен“ до „Напълно несъгласен“:

Всяко изследвано лице получава бал по шестте скали от Ликъртов тип чрез сумиране на отговорите на въпросите влизащи в съответната скала

3. Изследване и интерпретация на резултатите

С така оформеният тест бяха изследвани 154 колумбийски студенти, 170 български студенти, 118 ученици, 134 лишени от свобода правонарушители, 27 прависти – общо 603 изследвани лица. Хипотезата (1) е, че те не само представляват различни социални групи, но и различни равнища на нравствено-етични култури.

Таблица 2. дава разпределението на средните величини за всяка скала по групи изследвани лица:

Таблица 2.

Средни стойности по групи изследвани лица

Скали „Етапи на нравствено разсъждение“	Студенти – Бълг.	Студенти – Колумб.	Ученици	Лишени от свобода	Прависти
Ориентация към наказанията и подчинението	4,54	7,09	8,23	8,65	2,46
Инструментално релативистка ориентация	8,15	6,27	7,96	8,92	3,08
Ориентация към „добро момче/добро момиче“	15,14	15,04	14,78	15,72	18,00
Ориентация към „закона и реда“	12,27	11,69	10,71	13,58	17,63

Ориентация към социалния договор	10,61	11,50	10,21	10,83	7,08
Ориентация към универсалния етичен принцип	12,69	13,91	13,46	14,36	16,15

Дисперсионният анализ на средните величини по скалите дава интересни резултати:

По скалата „**Ориентация към наказанията и подчинението**“ най-ниски стойности имат правистите и тяхната средна величина се различава статистически значимо от всички останали подгрупи.

Същото важи и за втората група по слабост на резултатите от тази скала – българските студенти. Тяхната средна величина също се отличава статистически значимо от средните на всички останали групи.

Близко равнище по тази скала имат колумбийските студенти, учениците и лишени от свобода.

По скалата „**Инструментално релятивистка ориентация**“ правистите отново се различават статистически значимо от всички останали с най-ниски стойности.

Колумбийските студенти са на второ място по слабост на изразеност по тази скала и се отличават статистически значимо от всички останали групи. Въпреки това обаче, средната им стойност все пак остава в близост с другите групи, различавайки се значително от тази на правистите.

Останалите подгрупи – ученици, български студенти и лишени от свобода – не се различават статистически значимо помежду си, но бележат една тенденция на нарастване на средната в реда на изброяването им тук.

Ако обобщим данните от двете скали за „**Предконвенционалното ниво**“, можем да кажем, че най-високо на това равнище се представят лишените от свобода, след тях идват учениците, следват колумбийските и българските студенти и най-ниско се появяват правистите.

Изводът, който можем да направим тук, е, че на това най-примитивно ниво на морална регулация правистите са наистина много слабо зависими, което е и нормалното очакване към тях, а правонарушителите и по-младите хора, съответно на очакванията, са по-податливи.

На скалата „**Ориентация към „добро момче/добро момиче**“ единствено правистите се отличават на статистически значимо равнище с най-високи стойности.

Всички останали групи – български студенти, колумбийски студенти, ученици и лишени от свобода – си приличат и са след тях.

На скалата „**Ориентация към „закона и реда**“ правистите отново са с най-висока средна величина и се отличават от останалите на статистически значимо равнище.

Парадоксът на тази скала са лишените от свобода, които се нареждат непосредствено след правистите по сила на моралното разсъждение, но се отличават статистически значимо с по-високи стойности и от учениците, и от колумбийските студенти. Разликата не е значима само с българските студенти, но и там средната стойност на лишените от свобода и по-висока.

Обобщението на резултатите от двете скали за „**Конвенционалното ниво**“ сочи, както и би трябвало да се очаква, най-високи стойности за правистите, неочаквано след тях се нареждат лишените от свобода, след което са българските студенти, колумбийските студенти и накрая учениците. Що се отнася до „парадокса на лишените от свобода“,

то той може би не е никакъв парадокс, а резултат на свършените факти – влязлата в сила присъда (Хипотеза 2). Вероятно извън затвора, или преди присъдата, тези стойности са значително по-ниски (Хипотеза 3).

Предпоследната скала – **„Ориентация към социалния договор“** – показва ниска стойност и статистически значимо различие на правистите с всички останали, което говори за ниско равнище на приемане на релативистката ориентация към закона. Това е нормална нагласа на хора, „които си изкарват хляба със закона“...

Останалите подгрупи – български студенти, колумбийски студенти, ученици и лишени от свобода – въпреки че има статистически значима разлика и между колумбийски студенти и ученици, показват сходни стойности около средата на скалата.

Последната скала – **„Ориентация към универсалния етичен принцип“** – отново дистанцира правистите от останалите групи, с изключение различието в средните с правонарушителите, което не е статистически значимо, но все пак е в полза на правистите.

Високите стойности на лишените от свобода по този показател пораждат различни хипотези (4, 5):

Възможно е това да се дължи на закъсняло разкаяние и събудена съвест. Но по-вероятно е да е ретроспективно оправдание на противозаконното поведение с върховенството на съвестта. Тук трябва да се отбележи, че колумбийските студенти подобно на правонарушителите, с които имат най-високи стойности по скалата „Ориентация към наказанията и подчинението“, също имат по-високи стойности по тази скала на съвестта...

Другите две групи – ученици и български студенти – показват по-ниски равнища на правото на съвестта, като най-ниско то е за студентите.

За разлика от предходните две нива, **„Постконвенционално ниво“** не допуска обобщение на двете подскали, включени в него, които демонстрират твърде различни трендове в съвкупността от подгрупите. Може да се направи теоретичното заключение и хипотезата (6), че „Постконвенционалното ниво“ не е хомогенно и представлява две различно модалности (нива) на моралното разсъждение.

Друг интересен и важен резултат от изследването е, че и петте групи имат максимални стойности по скалата **„Ориентация към „добро момче/добро момиче“**. Това говори в полза на хипотезата (6), че хората, независимо от тяхната културна принадлежност, имат един върховен нравствен повелител и това са другите в най-близкото обкръжение на индивида.

4. Факторният анализ на всичките 30 айтъма на въпросника

Той дава 7 фактора, които обясняват 54, 79 % от вариацията. Условието за факторен анализ са много добри – КМО = 0,875 и Bartlett's Test Sig < 0,000. Очертава се следната интерпретация на факторите:

I Фактор: „Егоцентризъм, ограничаван единствено от страха и възнаграждението“ – влиза изцяло „Предконвенционалното ниво“, т. е. двете първи скали „Ориентация към наказанията и подчинението“ и „Инструментално релативистка ориентация“ (айтъми: 14, 18, 7, 1, 12, 24, 16, 5, 20, 26...);

II Фактор: „Ориентация към универсалния етичен принцип“ (айтеми: 25, 11, 6, 19, 10...);

III Фактор: „Егоцентризмът като основание за неустойчивостта на социалните норми“ – тук влизат по 80% от двете скали „Инструментално релятивистка ориентация“ и „Ориентация към социалния договор“ (29, 8, 23, 26, 5, 20, 12, 4...);

IV. Фактор: „Нормативна ориентация, без значение на нейния произход от групата или закона“ – влизат по 60 % от двете скали на „Конвенционалното ниво“, т. е. „Ориентация към „Добро момче/добро момиче““ и „Ориентация към „закона и реда“ (2, 3, 9, 15, 28, 10...);

V. Фактор: „Нормативна ориентация – осъзната и обвързана със съвестта“ – влизат айтъми от скалите „Ориентация към „закона и реда““ и „Ориентация към универсалния етичен принцип“ (9, 27, 15, 22, 19, 30...)

VI. Фактор: „Ориентация към „добро момче/добро момиче“, спазването на нормите и толерантност към другите“ – влизат айтеми предимно от скалата „Ориентация към „добро момче/добро момиче“ (21, 17, 22, 28, 23...);

VII. Фактор: „Неустойчивостта на социалния договор и неговите връзки със съвестта, близкия приятелски кръг и егоцентризма“ – влизат айтъми от различни равнища и от трите направления (30, 4, 28, 13, 16...).

Вижда се, че с някои нюанси, факторната структура следва структурата на скалите. Същевременно се очертава обособената позиция на „Ориентацията към социалния договор“ от другата скала, влизаща в „Постконвенционалното ниво“ – „Ориентацията към универсалния етичен принцип“, което потвърждава хипотеза б за самостоятелната модалност на съзнанието за относителната неустойчивост и конвенционалност на закона и реда.

5. Факторният анализ на шестте скали

Той дава два фактора, които обясняват 63,78 % от вариацията при КМО = 0,592 и Bartlett's Test Sig < 0,000:

I Фактор: „Отсъствие на устойчива нормативна система, поради егоцентризма на индивидите“, в който влизат скала 1, 2 и 5 – „Предконвенционалното ниво“ с двете си подскали и скалата „Ориентация към социалния договор“;

II Фактор: „Наличие на устойчива нормативна система, кореспондираща със съвестта“ – в който влизат скала 3, 6, и 4 – „Конвенционалното ниво“ с двете си подскали и скала „Ориентация към универсалния етичен принцип“.

Този резултат очертава две теоретически модалности на мислене на нравственото съзнание (Хипотеза 7):

Едната, свързана с възнаграждението и страха от наказание и теоретизирана от индивида като въпрос на съглашение и негово желание или нежелание да я приеме. И другата като правила и норми на социално поведение, кореспондиращи със и произтичащи от разума и съзнанието.

6. Корелационният анализ на връзката между скалите показва също някои зависимости (Таблица 3)

Таблица 3.

Корелационен анализа на връзката

между скалите – *корелационен коефициент на Пирсон:*

	Скала 1	Скала 2	Скала 3	Скала 4	Скала 5	Скала 6
Скала 1: Ориентация към наказанията и подчинението;	–	,607**	–,242**	–,236**	,475**	,013
Скала 2: Инструментално релативистка ориентация;	,607**	–	–,376**	–,065	,536**	–,312**
Скала 3: Ориентация към „Добро момче/добро момиче“;	–,242**	–,376**	–	,356**	–,062	,473**
Скала 4: Ориентация към „закона и реда“;	–,236**	–,065	,356**	–	–,117**	,125**
Скала 5: Ориентация към социалния договор;	,475**	,536**	–,062	–,117**	–	,082*
Скала 6: Ориентация към универсалния етичен принцип;	,013**	–,312**	,473**	,125**	,082*	–

** Корелацията е значима на ниво 0.01.

* Корелацията е значима на ниво 0.05.

И двете скали от първото „Предконвенционално ниво“ корелират положително помежду си. Те корелират отрицателно с двете скали от „Конвенционално ниво“, което сочи антагонизма между двете равнища на морално разсъждение – егоцентричното и нормативно ориентираното. Скалите на „Предконвенционалното ниво“ корелират положително и със Скала 5: „Ориентация към социалния договор“, което изразява връзката между егоцентризма и нормативния нихилизъм на личността. Но корелацията на „Предконвенционалното ниво“ с универсалния етичен принцип отново става отрицателна или липсва.

С други думи, там където има егоцентрично мислене, няма нормативна съзнание, има неглижиране на нормативните системи, отсъства универсален етичен принцип на морално разсъждение.

Скалите от „Конвенционалното ниво“ корелират положително помежду си и отрицателно със Скала 5: „Ориентация към социалния договор“ и положително със Скала 6: „Ориентация към универсалния етичен принцип“. Като се има предвид и негативната корелация на „Конвенционалното ниво“ с „Предконвенционалното ниво“ може да се заключи, че:

Нормативното съзнание корелира отрицателно с егоцентричното мислене и нормативния нихилизъм и положително с универсалния етичен принцип на морално разсъждение, което потвърждава заключенията ни относно хипотеза 7.

Накрая, може да се отбележи, че в скалите на „Постконвенционалното ниво“ не съществува вътрешната хармонията, характерна за предходните равнища – корелацията между двете скали („Ориентация към социалния договор“ и „Ориентация към универ-

салния етичен принцип“) е почти нулева. Това е важно теоретично заключение и доказателство за хипотеза б, че „Постконвенционалното ниво“ не е хомогенно и представява две различно модалности (нива) на морално разсъждение.

Заключение

Разработен е инструмент – тест за оценка равнището на морално разсъждение по модела на Л. Колбърг, съдържащ три нива и шест скали.

Оценени са пет различни по своята нравствена култура общности и са разкрити техните групови профили на морално разсъждение.

Направен е факторен анализ на айтъмите и скалите и са разкрити както някои нюанси в дименсиите на моралното разсъждение, така и най-крупното му дихотомично деление.

Направен е корелационен анализ на скалите помежду им и са установени взаимовръзките между различните форми на морално разсъждение.

Изведено е важно теоретично заключение, за четири равнища на морално разсъждение, при което връзката на „Ориентацията на социалния договор“ е по-силна със скалите от „Предконвенционалното ниво“ отколкото с „Ориентацията към универсалния етичен принцип“ и скалите от „Конвенционалното ниво“.

Литература

1. Kohlberg, L.(1969) Sage and sequence: The cognitive developmental approach to socialization. In D. A. Golsin (Ed.), Handbook of socialization theory and research. Chicago: Rand McNally
2. Kohlberg, L.(1974) Moral stages and Moralizations.T.Lickona(Ed), Moral development and behavior. N.York, Holt,R.Winston.

ЕЙДЖИЗМЪТ – СЪЩНОСТ, ОБЯСНИТЕЛНИ МОДЕЛИ И ЕФЕКТИ

ДОНКА ГЕНЧЕВА ПЕТРОВА

Магистър по детско-юношеска психология,
докторант по педагогическа психология СУ „Св. Климент Охридски“,
Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“
donkapetrova@yahoo.com

Ейджизмът или стереотипизацията и дискриминацията по възрастов признак е все по-сериозен и актуален проблем в днешното общество. Нарастващата средна продължителност на живота, ниският или отрицателен естествен прираст в много от европейските държави, включително и нашата, променят традиционната структура на обществото – нараства относителният дял на хората в средна, напреднала и старческа възраст. Разпределението на ресурсите, правата и задълженията в обществото създават предпоставки за противопоставяне и напрежение между поколенията. Ето защо в модерната психология ейджизмът се сочи като проблем с нарастваща дълбочина, нареждащ се до традиционно повече изследвани и коментирани форми на стереотипизиране и дискриминация, каквито са сексизмът и расизмът. Като илюстрация към въведените понятия, предлаганата разработка представя накратко и резултатите от изследване на ейджизма сред 811 български средношколци от няколко града посредством самооценъчен въпросник.

Ageism or the stereotyping and discrimination because of age is a problem of growing proportions in our society. With the increasing length of life and the changing demographics in most European countries the traditional structure of society is quickly changing as well. The older population constitutes a larger proportion of the general population than ever. Access to resources becomes harder, thus leading to intergenerational tension and conflict. That is why ageism is attracting more and more attention and is nowadays considered the new ‘-ism,’ alongside such well-studied forms of stereotyping and discrimination as sexism and racism. This paper presents the theoretical foundations for studying ageism, as well as the results of a study of ageism, carried out among 811 Bulgarian teenagers.

Същност на понятието ейджизъм

Проблемът за негативното стереотипизиране на възрастов принцип започва систематично да бъде проучван в края на 60-те години в САЩ: тогава д-р Робърт Бътлър съставя и въвежда в употреба термина *ейджизъм* и го дефинира като „процесът на систематично стереотипизиране и дискриминация спрямо определена група хора, защото са възрастни. Ейджизмът позволява на по-младите поколения да гледат на възрастните като различни от самите тях; така, несъзнателно и имплицитно, те престават да се идентифицират с по-възрастните като човешки същества“ [6]. Терминът произлиза от английската дума *age* – възраст.

В по-ново време дефиницията е преразгледана и разширена от Бътлър по следния начин:

Ейджизмът обединява три различни, но и взаимосвързани аспекти: 1) негативни нагласи към по-възрастните, старостта и процеса на остаряване, което включва и нагласите на самите възрастни; 2) дискриминативни практики спрямо по-възрастните; и 3) институционални практики и социална политика, които поддържат негативните стереотипи спрямо по-възрастните, намаляват техните възможности за удовлетворяващ живот и накърняват личното им достойнство [7].

В днешно време ейджизмът често е назоваван третият –изм, наред с расизма и сексизма, но за разлика от тях неговите прояви могат да бъдат много по-неуловими и субтилни [5], а в същото време възрастта едно от първите неща, които забелязваме – и отбелязваме – относно човека срещу нас [2]. Един от водещите изследователи на ейджизма след Бътлър, Елмър Палмър подчертава, че ейджизмът обединява предразсъдъци и дискриминация, стереотипи и нагласи – т.е., както когнитивни, така и афективни процеси [11].

Ефекти на ейджизма

Ефектите на ейджизма са многостранни. Широко дискутирано е неговото влияние върху трудовия пазар: по-възрастните служители биват дискриминирани. Кандидати, преминали определена възраст, се оказват в много по-неблагоприятна позиция от по-младите такива. Оказва, че и оценката за справянето на по-възрастните служители е силно повлияна от стереотипите – „очаква се“ те да бъдат по-бавни, по-слабо адаптивни [9]. Заблудата в случая е, че хронологичната възраст сама по себе си е валиден предиктор на справянето с работните задачи. Сблъсъкът на по-възрастните служители с подобно девалидиращо отношение има тенденцията да води до занижена самооценка, завишени нива на стрес и на риск от сърдечносъдови заболявания [10]. А в някои случаи интернализирането от даден застаряващ индивид на подобни стереотипи и негативни нагласи могат да се окажат причина за несправяне и да действат като *самоизпълняващо се пророчество* [1].

Ейджизмът, като включващ в себе си негативни нагласи и дискриминиращо поведение, може да повлияе отрицателно професионалистите в помагащите професии. Изследвания сочат, че сред студентите, изучаващи социални дейности, са широко разпространени ейджистките нагласи [10] – така в техните представи възрастните хора, са болнави и сенилни, те са неадаптивни – така че за тях реално малко може да се направи и те биват преценявани като безперспективни клиенти.

Обяснителни модели за ейджизма

В своите многобройни публикации по темите на възрастта и остаряването Бътлър изтъква влиянието на *страха от смъртта*, характерен за западните култури, като значим фактор за негативните нагласи към естествения процес на остаряването: западната цивилизация не концептуализира смъртта като естествена част от жизнения цикъл, а единствено като заплаха. Остаряването се асоциира със смъртта – съответно страхът от смъртта са пренася и върху нагласите към него. Както отбелязва Бътлър: „Ейджизмът отразява дълбоко неспокойство от страна на младите хора и тези на средна възраст

– негодование и отвращение от остаряването,... и страх от загубата на сили, безпомощността и смъртта.“ [7].

От друга страна, ейджизмът има и своите *социални основания*. Една от причините за обостряне на този проблем през последните години са бързите демографските промени – възрастовата структура на обществото вече е много по-различна от тази преди по-малко от век. В момента в индустриалните страни най-бързо нарастващата популация е тази на по-възрастните хора. В исторически план това е нов тип ситуация: в миналото средната продължителност на живота е била много по-ниска, малцина са доживявали до старостта, затова са се и ползвали с особена почит и внимание, възприемали са се като носители на мъдрост и безценен опит [7]. През 20-ти век тази картина рязко се изменя. Развитието на медицината води до значително удължаване на средната продължителност на живота – хората стават по-слабо податливи на заболявания, епидемии, злополуки. Съответно броя на по-възрастните хора започва да нараства – тенденция, която продължава да се засилва.

Демографските промени пораждаат нов тип социална ситуация – според мнозина изследователи един от основните източници на ейджизма в нашето общество е реалният конфликт между поколенията за достъпа до обществените ресурси: от една страна, хората в трудоспособна възраст и, от друга, кохортите, които са икономически зависими – децата и старите хора. Делът на по-възрастната част от населението нараства непрекъснато – от страна на по-младите, които представляват активната работна сила, често се изразява отношение, че това са хора, които „живеят на техен гръб“. От гледна точка на самите възрастни хора обаче, те са допринасяли години наред за развитието на това общество, чрез данъци и такси са влагали в здравните и социални фондове – и сега това им дава правото да се възползват от ресурсите на социалната система. Т.е. съществува социален конфликт, който потенциално ще продължава да се задълбочава.

Друга социално-психологическа теория, релевантна към проблема за ейджизма, е теорията за *социалното категоризиране* [3]. Според нея хората са склонни да делат социалния свят на две отчетливи категории – ‘ние’ и ‘те’. Накратко, те разглеждат другите или като принадлежащи към тяхната собствена група (*in-group*) или към някаква друга категория (*out-group*) – съответно се говори за вътрегрупова и извънгрупова идентичност: у нас съществува тенденция да сме пристрастни към хората от „нашата“ група (вътрегрупова пристрастност) [8]. Лоялността към собствената група води до обезценяване на други групи – колкото по-силна е идентификацията с групата, толкова по-силно се проявяват стереотипи и предразсъдъци спрямо не-членовете.

Изследване на конструкта ейджизъм

Ранните опити са се изследват нагласите, свързани с възрастта и остаряването, адресират проблема едностранчиво като се фокусират върху най-често срещаните вярвания за по-възрастните – т.е., върху когнитивните измерения на ейджизма [12]. Недостатъкът е акцентът върху емоционалните реакции към по-възрастните, както и върху поведенческите и комуникативни модели, характеризиращи интеракциите между поколенията.

В опит да предложат алтернатива, обхващаща различните измерения на ейджизма, не само неговите когнитивни измерения (факти за остаряването, вярвания, свързани с определени възрастови периоди) американският психолог М. Фрабони и неговия екип от университета в Уисконсин създават *Скалата за ейджизъм на Фрабони (The Fraboni Scale of Ageism)*[12]. На базата на теорията на Гордън Олпорт за нивата на предразсъ-

дъците и на дефинициите на Бътлър за ейджизма, Фрабони приема тридименсионална структура на конструкта ейджизъм (обеднявайки стереотипи и нагласи, той притежава не само когнитивен компонент, но и афективен и поведенчески) и залага три фактора в своя въпросник:

Противопоставяне (антагонистични отношения и антипатия, дължащи се на съществуващите стереотипи за възрастните хора)

Избягване (отдръпване от социални контакти с възрастни хора)

Дискриминация (дискриминативни убеждения относно политическите права на по-възрастните, достъпа им до социални ресурси, дейностите, в които могат да се включват)

Експериментална част

ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Проведеното изследване цели да провери приложима ли е тридименсионална структура на конструкта ейджизъм за популация от български тийнейджъри, както и анализ на евентуалните междугрупови различия.

Хипотеза 1:

Трикомпонентната структура на конструкта ейджизъм е приложима и за българска извадка и отразява неговите когнитивни, афективни и конативни компоненти.

Хипотеза 2:

Мъжете са в по-голяма степен склонни към прояви на ейджизъм от жените.

Според множество изследвания по-младите респонденти се оказват в по-голяма степен склонни към ейджизъм от по-възрастните – феномен, лесно разбираем в термините на теорията за социалното категоризиране. В настоящето изследване обаче анализът на междугруповите различия се фокусира главно върху различията по пол поради близката възраст на респондентите. Повечето изследователи, включително и самият Фрабони, отчитат по-ниски стойности при изследваните жени и приемат, че жените са като цяло по-слабо склонни към ейджизъм. Обяснение на това може да се търси в механизмите на социализация и в традиционните полови роли, които се приписват на жените – на грижещи се, приемащи и подпомагащи. Т.е., жените биват социализирани, приобщавани към обществото по начин, който насърчава именно тези техни черти, а мъжете – по начини, насърчаващи съревнователност и критичност.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Настоящият материал представя резултатите от изследване на ейджизма сред български тийнейджъри със самооценъчен въпросник, конструиран от автора, по модела на *Скалата на Фрабони*, т.е. със заложен айтеми, отразяващи както когнитивните компоненти на ейджизма, така и афективните, така и желанието за интеракция и съвместни действия (поведенчески компонент).

Инструментариумът включва 22 твърдения с Ликертов формат на отговорите – с четири степени, от „напълно несъгласен“ до „напълно съгласен“. Самото изследване е проведено в периода март – ноември 2006 г. в рамките на стандартните учебни часове, в началото на които учениците бяха помолени да попълнят предложения им въпросник.

Описание на извадката

В изследването са взели участие 811 ученици от девети до единадесети клас от шест училища в четири български града (Хасково, Димитровград, София, Варна).

Таблица 1.

Структура на цялата извадка по пол и по клас

Пол		Клас			
Жена	Мъж	Девети	Десети	Единадесети	Дванадесети
498	313	267	216	227	101
ОБЩО: 811		ОБЩО: 811			

Резултати

НАДЕЖДНОСТ

Айтемите от приложения въпросник показват добра вътрешна съгласуваност: α на Кронбах от 0,818.

ФАКТОРНА СТРУКТУРА

След прилагане на експлораторен факторен анализ по метода на главните компоненти с ротация от типа Varimax действително се обособява трифакторна структура, но тя е различна от първоначално заложената:

1. Първият фактор обединява 11 айтема, чиято вътрешна съгласуваност възлиза на 0,751. от анализа на тези айтеми може да се обобщи, че те описват преди всичко **когнитивните компоненти на ейджизма** – битуващите стереотипи за старите хора като безинтересни, живеещи в миналото, оплакващи се и недоволни, критични и неспособни да завързват нови социални контакти. Ето защо този фактор е наречен **Стереотипи**. Той обяснява 21, 98 % от различията между респондентите и е близък до фактора във въпросника на Фрабони, наречен *Противопоставяне* (което има своите корени в негативните стереотипи).

ПРИМЕРНИ АЙТЕМИ

Колкото е по-възрастен един човек, толкова е по-консервативен и не приема новото. С възрастта повечето хора оглупяват.

2. Вторият фактор включва 7 айтема, α на Кронбах за формиращата се от тях суб-кала е 0, 715.

Айтемите тук са със съдържание от типа:

Ако ме поканят на събиране, където всички поканени щя са доста по-възрастни от мен, няма да отида.

Т.е., отразяват стремеж към дистанциране от възрастните хора, нежелание за общуване с тях и прекарване на времето в тяхната компания. Той съвпада с предложения от Фрабони фактор *Избягване*, затова и бива наречен по същия начин.

Този фактор обяснява 10,6 % от различията и е по-скоро свързан с афективните компоненти на ейджизма.

3. Третият фактор обединява 4 айтема с α на Кронбах от 0, 618, което е приемлив резултат при подобен малък брой твърдения. Тези айтеми отново, както при първия фактор, отразяват убеждения, свързани с остаряването и възрастните хора, но специфично относно *компетентността на по-възрастните и възможностите им да продължават да са от полза за обществото*.

ПРИМЕРНИ АЙТЕМИ

С напредването на годините хората губят своята компетентност.

Опитът на по-възрастните е ценен за всички нас. (реверсиран)

Този фактор в най-голяма степен се отличава от предложените от М. Фрабони дименсии, описващи ейджизма – той не съответства в пълна степен на третия фактор по Фрабони (Дискриминация), макар да предполага и дискриминиране. В голяма степен се доближава до първия фактор – Стереотипи относно по-възрастните, но с фокус върху конкретна област: доколко старите хора продължават да бъдат компетентни и полезни. Ето защо този фактор е наречен **Убеждение за безполезност**, като той обяснява 7,5 % от различията между респондентите.

Може да се заключи, че тридименсионална структура на ейджизма е приемлива и при българската извадка.

АНАЛИЗ НА ПОЛОВИТЕ РАЗЛИЧИЯ

Таблица 2 показва влиянието на пола върху резултатите на респондентите – както върху общия им бал, така и върху баловете им по отделните фактори:

Таблица 2.

Влияние на пола върху общия бал и баловете по отделните фактори

		Брой изследвани лица (N)	Средна стойност (M)	Стандартно отклонение (SD)	p (ниво на значимост на различията в бала)
Общ бал	Жени	498	56,2851	9,54155	0,979
	Мъже	311	56,2669	9,29774	
Стереотипи	Жени	497	24,5010	3,54642	0,576
	Мъже	313	24,6454	3,63373	
Избягване	Жени	498	15,8293	2,44064	0,146
	Мъже	311	16,0997	2,76494	
Убеждение за безполезност	Жени	498	7,4217	2,34003	0,000
	Мъже	313	8,1438	2,54481	

Макар като цяло отговорите на изследваните мъже в по-голяма степен да сочат наличието на ейджизъм, негативни стереотипи и желание за отбягване на по-възрастните, извършеният анализ по метода ANOVA сочи, че като по отношение на общия бал няма статистически значими различия между респондентите мъже и жени, а по отношение на отделните субскали се откриват значими различия само по фактора *Убеждение за безполезност*. Така *Хипотеза 2* не се потвърждава в общия случай, макар момичетата да са по-малко склонни да възприемат по-старите хора като безполезни. Обяснение на склонността на респондентите мъже да възприемат възрастните като безполезни би могло да се търси в присъщата за мъжете (и подчертана във възрастта на късното юношество) конкурентност и желание за себеутвърждаване чрез отричане на конвенционалните авторитети (каквито са най-вече възрастните). В този смисъл обезценяването на другите възрастови групи обслужва приписването на по-голяма ценност и умения за справяне на собствената възрастова група.

Заклучение

Изследването на ейджизма е ценно, защото разкрива потенциалните пътища, по които той може да бъде редуциран. Представеното тук изследване е пилотно за нашата страна и се фокусира върху български тийнейджъри. То установява тридименсионална структура на конструкта ейджизъм сред тази група респонденти и разкрива някои междугрупови различия (ефектите на пола). Бъдещи насоки за изследване остават възрастовите ефекти върху проявите на ейджизъм (ще се потвърди ли и у нас тенденцията по-младите хора да са в по-голяма степен ейджистки настроени), наличието на дискриминация на възрастов принцип в работната среда, както и доколко силен е ейджизмът сред специалистите в помагащите професии.

Литература

Андреева, А. (1999). Социално познание и междуличностно взаимодействие. С., Лик

1. Бодалев, А. А. (1982). Восприятие и понимание человека человеком. Москва.
2. Майерс Д. (1997). Социальная психология. Санкт-Петербург.
3. Реан, А. А., Я. Л. Коломинский. (2000). Социальная педагогическая психология. Санкт-Петербург.
4. Baron, R., D. Byrne, J. Suls. (1989). Exploring Social Psychology. Needham, Massachusetts
5. Butler, R. (1969). Age-ism: Another Form of Bigotry. Gerontologist. 3: 243–246
6. Butler, R. (2005). Ageism: Looking Back Over My Shoulder. In: Ageism in the New Millennium. Generations. Fall: 84–87
7. Gleberzon, B. (2002). Combating Ageism through Student Education. Topics in Clinical Chiropractic. Vol. 9, 2: 41–52
8. Hatch, L. (2005). Gender and Ageism. Ageism in the New Millennium: 23–45
9. Kane, M. (2004). Ageism and Intervention: What Social Work Students Believe About Treating People Differently Because Of Age. Educational Gerontology. Vol. 30: 767–784
10. Palmore, E. (2005). Three Decades of Research on Ageism. Ageism in the New Millennium. Generations: Fall: 87–90
11. Rupp, D., S. Vodanovich, M. Crede. (2005). The Multi-dimensional Nature of Ageism: Construct Validity and Group Differences. Journal of Social Psychology: Vol. 145, Pt. 3: 335–362

UNDERSTANDING VALUE DIFFERENCES IN VARIOUS CULTURAL CONTEXTS

VESA ROUTAMAA*, TIINA M. HAUTALA**,
TEODORA YORDANOVA***, DIANA BOYANOVA****

*University of Vaasa, Finland,

**University of Vaasa, Finland

***G. S. Rakovski Defense and Staff College,

****Bulgaria

Along with globalization, values from a cross-cultural perspective have awakened great interest in recent years. Value types and work goals of people differ in different cultures. Knowing the relationship between values and cultures can assist the businessperson or traveler in better understanding the intercultural differences within regions. In this paper, values in terms of value types and work goals were compared in two different cultures. The sample consisted of 390 Finnish people and 79 Bulgarian people. It was found that there are culture-based stresses in the values and work goals that must be taken into consideration in international business.

Introduction

Increasing migration, international business, foreign direct investments, expatriates' work and any international cooperation require understanding of differences between cultures. For example business negotiations, expatriate managers and professionals, management of foreign personnel, and cross-cultural teams presuppose good knowledge of cultural differences. However, research on expatriates indicates that failed expatriate assignments are still costly and numerous. Studies abound with recommendations on how to increase expatriate success in a new culture.

Black, Mendenhall and Oddou (1991) introduced three main skill areas that expatriates need to focus on to survive in a new culture: skills related to maintenance of self, skills relating to fostering relationships with host nationals and skills that promote a correct perception of the host environment and its social systems. The three strategies for coping with this adjustment process introduced by Berry, Kim and Boski (1988, p.63) were: expatriates psychologically adjusting by adjusting their behavior to the environment, changing the environment, or moving to a more congenial environment.

Hofstede (1984, P.21) defines culture as 'the collective programming of the mind that distinguishes the members of one human group from another'. Tylor (1871) defined culture as 'that complex whole that includes knowledge, beliefs, art, laws, custom, and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society'. Fundamental webs of culture constitute patterned ways of thinking, acting, feeling, and interpreting (see e.g. Kluckhohn 1951, p.86). Ronen (1986, p.18) sees culture as 'the frame of reference' of individuals, and Harris and Moran (1987, p.102) discuss 'mental frameworks' which groups, organizations and nations de-

velop. The more individuals conform to each other in terms of background variables such as nationality, education and sex, the more probably they perceive their social environment similarly and in that way share the same subjective culture (Hofstede 1984). Dealing with values here, the subjective culture is of special interest instead of the objective culture, which is composed of the more concrete infrastructure (cf. Routamaa & Pollari 1998).

Hofstede's definition referring to the collective programming is a good frame of reference in analyzing values in a cultural context. Studying work-related values at the societal level, Hofstede (1984) identified four dimensions: Power distance can be defined as the extent to which the less powerful members of institutions and organizations within a country expect and accept that power is distributed unequally. Individualism pertains to societies in which the ties between individuals are loose: everyone is expected to look after himself or herself and his or her immediate family. Collectivism as its opposite pertains to societies in which people from birth onwards are integrated into strong, cohesive in groups, which throughout people's lifetime continue to protect them in exchange for unquestioning loyalty. Uncertainty avoidance is defined as the extent to which the members of a culture feel threatened by uncertain or unknown situations. This feeling is expressed e.g. through nervous stress and in a need for predictability: a need for both written and unwritten rules. Masculinity pertains to those societies in which social gender roles are clearly distinct, and femininity pertains to societies in which social gender roles overlap. (Hofstede, 1991, p.23–158) Also a fifth dimension, long-term versus short-term orientation, has later been identified in a survey with the Chinese Value Survey instrument carried out by M. H. Bond (Hofstede, 1993).

Hofstede's cultural dimensions serve well to explain the differences of values of different countries. (See Routamaa, Hautala & Mohsin 2007). For example, Bulgaria represents more masculine and collective country compared with feminine and individual North Europe, and, presumably, there are also some systematic differences in values. In this paper, values in terms of value types and work goals will be compared in two different cultures.

Bulgarian and Finnish Cultures

Comparing Bulgaria and Finland with regard to power distance and masculinity dimensions, both are higher in Bulgaria. Finland is characterized by small-power distance, and a less masculine cluster. In the individualism-collectivism dimension, Finland is in the individualism cluster whereas individualism is lower in Bulgaria. Uncertainty avoidance is higher in Bulgaria (See Table 1).

In feminine cultures, the preference for resolving conflicts is compromise and negotiation. In masculine cultures, there is a feeling that a good fight should resolve conflicts: Let the best man win (Hofstede, 1991, p.92). In feminine cultures a humanized job gives more opportunities for mutual help and social contacts. The masculine leadership culture is assertive, decisive, 'aggressive', and a decision-maker is looking for facts rather more than a group-discussion leader. The management in a feminine culture is less visible, more intuitive than decisive and more consensus seeking than the counterpart in a masculine culture (Hofstede 1991, p.94). In weak uncertainty avoidance, masculine cluster, achievement and esteem are typical whereas security and belongingness are typical of strong uncertainty avoidance, feminine cluster (Hofstede 1991, p.125).

On the power distance and uncertainty avoidance dimension, Finland is in the clusters of small-power distance and strong uncertainty-avoidance, whereas Bulgaria is in the cluster of larger-power distance and a little stronger uncertainty avoidance. Countries with strong uncertainty avoidance but small power distance have organizations on the well-oiled machine model, the activities structured without concentrating the authority. In the large-power distance, weak-uncer-

tainty-avoidance countries, a family organization with an omnipotent owner-manager is characteristic; concentration of authority without structuring of activities (Hofstede 1991, p. 142–143).

Table 1.

Comparison of Hofstede's Cultural Dimensions in the case of Bulgaria and Finland

Cultural dimensions	Bulgaria	Finland
Power distance	Higher power distance	Small power distance
Masculinity	Somewhat masculine	Feminine
Individualism-collectivism	High collectivism	Quite high individualism
Uncertainty avoidance	Higher uncertainty avoidance	Lower uncertainty avoidance

Values

Concerning values, along with globalization, value types from a cross-cultural perspective have awakened great interest in recent years (e.g. Hofstede, 1980, 1991; Schwartz, 1992, 1994; Schwartz & Bardi, 1997; Schwartz & Ros, 1995; Smith & Schwartz, 1997; Triandis, 1990; etc.). In accordance with Hofstede's 'social programming', values are seen as 'abstract social cognitions' that help people's adaptation to the environment (Claxton & McIntyre, 1996). According to Comte, value consensus is usually defined as concurrence among members of a society concerning their values (see Schwartz & Sagie, 2000).

Theoretically, the types of values used here are based on Schwartz's (1992) and Schwartz and Boehnke's (2004) definitions. (Table 2).

Concerning values at work, the comparison of work goals (indicating values at work) is based on Vunderink and Hofstede's (1998) list of items that measure their importance in one's ideal work. Only the top five work goals will be reported here.

Table 2.

Types of values and sub-values of the study

Achievement – Implies personal success through demonstrating capabilities respecting the social standards that the individual has to respect. The associated values include ambition, influence, capability, success, intelligence and self-respect.

Benevolence – Is associated with the values of being helpful, responsibility, forgiving, honesty, loyalty, mature love and true friendship.

Conformity – The restraints on action, inclination and impulses that are likely to upset or harm other individuals or groups and violate social norms or expectations are the relevant goals here. The associated values include obedience, self-discipline, politeness and honoring of parents and elders.

Hedonism – Pleasure and the sensuous gratification of oneself are the defining goals here, leading to pursuit of pleasure and enjoyment of life.

Power – The attainment of social status and prestige and control or dominance over others and resources define this motivational type. Associated values include social power, wealth, authority, preserving public image and social recognition.

Security – Safety, harmony and the stability of society, of relationships and of self-preservation are the defining goals of this value type. The relevant values include national security, reciprocation of favors, family security, a sense of belonging, social order, health and clean living.

Self-direction – Independent thought and action in choosing, creating, exploring creativity, freedom, choosing one's own goals, curiosity and independence.

Spirituality – Implies meaning and inner peace through the transcendence of everyday life. Associated values include a spiritual life, meaning in life, inner harmony and detachment.

Stimulation – Values derive from the assumed need of individuals and groups for variety and stimulation in order to maintain an ideal level of activity, motivating an exciting life, a varied life, and a daring outlook.

Tradition – It springs from commitment to, and acceptance of, the customs and ideals that are imposed by an individual's culture or religion. The associated values are tradition, devotion, acceptance of one's 'lot in life', humbleness and moderation.

Universalism – This motivational type is defined by understanding, appreciation, tolerance and protection for the welfare of all other people and of nature. The associated values include equality, unity with nature, wisdom, a world of beauty, social justice, broad-mindedness, protecting the environment and a world at peace.

Methodology and Research Design

The research aimed at comparing value types and work values in two different cultures in terms of Hofstede's cultural dimensions. The sample consisted of 390 Finnish people and 98 Bulgarian people who completed the questionnaires. In case of the value questionnaire (Schwartz), a 7-degree scale was provided for respondents to indicate how important the values presented are. Because of cultural differences, the rankings of the sub-values will be compared and reported.

In order to measure work goals, a 5-degree questionnaire (Vunderink & Hofstede 1998) was administered. 22 items indicate how important it would be to a respondent to have the goals presented in an ideal job.

Discussion of Findings

In Table 3, the means, F-values, and significances of the values in both cultures are presented, and in Table 4, the rankings of the values in each country are listed.

Table 3.

The means, F-values, and significances of the values in Finland and Bulgaria.

Value/ Country	Power	Achievement	Hedonism	Stimulation	Self-Direction	Universalism	Benevolence	Tradition	Conformity	Security
Finland (n=45)	2.83									
Mean	(10)	4.36 (7)	5.04 (2)	4.14 (8)	4.87 (4)	4.47 (6)	5.23 (1)	3.10 (9)	4.45 (5)	4.82 (3)
S.td	1.25	1.20	1.17	1.33	0.95	1.04	0.91	1.13	1.08	0.98
Bulgaria (n=79)	4.35 (8)									
Mean		5.34 (1)	4.67 (6)	4.18 (9)	5.25 (3)	4.78 (5)	5.26 (2)	3.86 (10)	4.48 (7)	5.10 (4)
S.td	1.46	0.84	1.46	1.41	0.96	0.93	0.96	1.17	1.08	0.96

F-value	4.523	15.028	6.913	0.018	0.163	1.521	1.248	0.302	0.346	0.028
Significance	0.000***	0.000***	0.038*	0.810	0.001***	0.014*	0.773	0.000***	0.820	0.021*

Table 4.

Value Rankings of the Total Samples in Bulgaria (left) and Finland (right).

Bulgarian values:		Finnish values:	
1.	Achievement	1.	Benevolence
2.	Benevolence	2.	Hedonism
3.	Self-Direction	3.	Security
4.	Security	4.	Self-Direction
5.	Universalism	5.	Conformity
6.	Hedonism	6.	Universalism
7.	Conformity	7.	Achievement
8.	Power	8.	Stimulation
9.	Stimulation	9.	Tradition
10.	Tradition	10.	Power

When comparing the samples of each culture, some bigger but mainly smaller differences could be found. However, no fewer than seven of the ten values differed significantly. Masculine and collective cultures valued highly significantly more achievement, self-direction, tradition and power. Also security and universalism were significantly more valued in Bulgarian culture. Feminine, individual cultures were enjoying life valuing hedonism significantly more than masculine and collective cultures. Looking at the ranking list, outstandingly differed achievement and hedonism of which the former was number one in Bulgarian culture whereas the latter was second in Finnish culture.

Table 4.

Work Goal Value Oder of the Total Samples in Finland and Bulgaria.

Work values items	Fin (n=453) Mean (order)	Work values items	Bulg (n=79) Mean (order)
1. Have <i>sufficient time left</i> for your personal or family life	4.41 (1)	22. <i>Fully use your skills and abilities</i> on the job	4.33 (1)
22. <i>Fully use your skills and abilities</i> on the job	4.27 (2)	19. Have training opportunities (to improve skills or learn new skills)	4.29 (2)
2. Have challenging tasks to do, from which you can get a personal sense of achievement	4.23 (3)	2. Have challenging tasks to do, from which you can get a personal sense of achievement	4.19 (3/4/5)
5. Have a <i>good working relationship</i> with your direct supervisor	4.21 (4)	10. Make a <i>real contribution</i> to the success of your company or organization	4.19 (3/4/5)
8. Work with <i>people who cooperate</i> well with one another	4.20 (5)	11. Have an opportunity for <i>high earnings</i>	4.19 (3/4/5)
13. <i>Live in an area desirable</i> to you and your family	4.19 (6)	18. <i>Work in a well-defined job situation</i> where the demands are clear	4.13 (6)
15. Have an <i>element of variety and adventure</i> in the job	4.13 (7)	7. Have <i>considerable freedom</i> to adopt own approach to the job	4.09 (7)

21. Get the <i>recognition</i> you deserve when you do a good job	4.08 (8)	14. Have an opportunity for advancement to <i>higher level jobs</i>	4.08 (8)
10. Make a <i>real contribution</i> to the success of your organization	4.01 (9/10)	8. <i>Work with people who cooperate well with one another</i>	4.06 (9)
19. Have <i>training opportunities</i> (to improve skills or learn new skills)	4.01 (9/10)	13. <i>Live in an area desirable to you and your family</i>	3.95 (10)
6. <i>Have security of employment</i>	3.99 (11)	21. Get the <i>recognition</i> you deserve when you do a good job	3.92 (11)
14. Have an <i>opportunity for advancement</i> to higher level jobs	3.96 (12)	12. <i>Serve your country</i>	3.88 (12)
7. Have <i>considerable freedom</i> to adopt own approach to the job	3.89 (13)	1. Have <i>sufficient time left</i> for your personal or family life	3.81 (13/14)
11. Have an opportunity for <i>high earnings</i>	3.81 (14/15) 0.84	15. Have an element of <i>variety and adventure</i> in the job	3.81 (13/14)
4. Have <i>good physical working conditions</i> (good ventilation and lighting, adequate work space, etc.)	3.81 (14/15)	5. Have a <i>good working relationship</i> with your direct supervisor	3.76 (15)
17. Have an <i>opportunity for helping</i> other people	3.33 (16)	6. <i>Have security of employment</i>	3.72 (16/17)
9. <i>Be consulted by your direct superior</i> in his/her decisions	3.28 (17)	9. <i>Be consulted by your direct superior</i> in his/her decisions	3.72 (16/17)
16. Work in a <i>prestigious, successful company</i> or organization	3.21 (18)	16. Work in a <i>prestigious, successful company</i> or organization	3.68 (18)
20. Have <i>good fringe benefits</i> (material advantages other than cash salary)	3.18 (19)	Have <i>good physical working conditions</i> (ventilation, lighting, adequate work space, etc.)	3.63 (19)
18. <i>Work in a well-defined job situation</i> where the requirements are clear	3.13 (20)	17. Have an <i>opportunity for helping other people</i>	3.56 (20)
3. Have <i>little tension and stress</i> on the job	3.10 (21)	20. Have <i>good fringe benefits</i> (material advantages other than cash salary)	3.53 (21)
12. <i>Serve your country</i>	2.77 (22)	3. <i>Have little tension and stress</i> on the job	2.86 (22)

Comparing the work values in the samples (see Table 4; see also Appendix), feminine, individual cultures valued most *having sufficient time for your personal or family life*. *Fully use your skills and abilities* on the job was number one work value in masculine, collective cultures. Among the top ten work values, the countries concerned had six work values common. Those were *fully use your skills and abilities on the job*, *have training opportunities*, *have challenging tasks to do*, *make a real contribution to the success of your company or organization*, *live in an area desirable to you and your family*, and *work with people who cooperate well with one another*.

Typical for feminine, individual culture, in addition to *having sufficient time left for personal life*, *were have a good working relationship with your direct supervisor*, *have an element of variety and adventure in the job*, and *get the recognition you deserve when you do a good job*.

In masculine, collective cultures, in addition to *fully use your skills and abilities*, *we have an opportunity for high earnings*, *work in a well-defined job situation where the requirements are clear*, *have considerable freedom to adopt your own approach to the job*, and *have an opportunity for advancement to higher level jobs*.

Taking into consideration the culture differences presented in Table 1, the ranking differences of values and work values can be explained exact by cultural difference even though, for example histories and economic situation of the countries may be reverberated to the values.

Conclusion

This study confirmed the earlier studies that there are culture-based stresses in the values that must be taken into consideration in international business. Secondly, the study revealed that there is a certain amount of conformity among members of society concerning their values. That is there are some culture based shared values over the individual values.

Most typical values for high power distance, high uncertainty avoidance, collectivism and masculinity culture were achievement, self-direction, tradition and power. Enjoyment of life in terms of hedonism and benevolence were the top values in the opposite culture.

Concerning work goals, fully using skills and abilities on the job was most valued by respondents of masculine, collective culture. To have training opportunities, to have challenging tasks to do, to make a real contribution to the success of the company and to have an opportunity for high earnings were also at the top of valued work goals suiting well the masculine, achievement culture. Bulgarians are more ambitious and they want higher earnings. The biggest difference between the cultures compared was that feminine, individual cultures value mostly sufficient time left for personal or family life. In Finland softer working values and free time are important. The differences are characteristic of the cultural differences.

In global business, the businessperson or traveler should recognize the intercultural differences within regions in order to succeed in business or leisure relationships. The great number of unsuccessful expatriate recruitments is a good example of the limited understanding of cultural and personality differences of values and work goals. To succeed, a manager in foreign culture needs training and coaching in self-knowledge and cultural differences in terms of values and work goals. For example, a manager in masculine, collective, high-power distance, and high-uncertainty-avoidance culture has to take into account achievement and security which demand quite task-oriented leadership behavior while benevolence and hedonism require a certain degree of human orientation. A manager from an individual and feminine culture may also have difficulties in applying task oriented and collective leadership style when used to working in work communities colored by hedonism and benevolence. Correspondingly an expatriate coming from high-power distance, high uncertainty avoidance, collectivism and masculinity culture to the opposite culture may feel insecure and inactive in an un-collective milieu of hedonism. In a global world, business communities are more multicultural, despite the country they are. That is why knowledge of cultural dimensions, values, and knowledge of the relationships between them is a big challenge for leaders. In further study, individual differences of values in terms of personality in a cultural context should be discovered (e.g. Routamaa & Rautiainen 2002). As found by Routamaa & Pollari (1998), in different cultural contexts, the values have different weights but mostly the relationship structure between personality types and values is similar.

References

1. Berry, J.W., Kim, U., & Boski, P. (1988), 'Psychological Acculturation of Immigrants' in Cross-cultural adaptation: Current approaches, ed. Kim.Y.Y & Gudykunst W.B., Sage Publications, Inc, Ca.
2. Black, S., Mendenhall, M. & Oddou, G. (1991), 'Toward a comprehensive model of international adjustment: An integration of multiple theoretical perspectives', *Academy of Management Review* 16: 2, 291–317.
3. Claxton, R.P. and McIntyre, R.P. (1996), Cognitive style as a potential antecedent to values, *Journal of Social Behaviour and Personality*, 11: 2, 355–373.
4. Harris, P. R., & Moran, R.T. (1987), *Managing Cultural Differences*, 2nd ed., Gulf Publ. Co, Houston.
5. Hofstede, G. (1980), *Culture's consequences: International differences in work-related values*, Sage, Beverly Hills, CA.
6. Hofstede, G. (1984), *Culture's Consequences: International Differences in Work Related Values*. Sage, Beverly Hills CA.
7. Hofstede, G. (1991), *Cultures and organizations: Software of the mind*, Macmillan, London.
8. Hofstede, G. (1993), 'Cultural Constraints in Management Theories', *Academy of Management Executive*, 7: 1, 81–94.
9. Kluckhohn, C. (1951), 'The Study of Culture', in *The Policy Sciences* Eds. Lehner, D. & Lasswell, H.D., Stanford University Press, Stanford.
10. Ronen, S. (1986), *Comparative and Multinational Management*, in *Managing the MNC*, (Eds), John Wiley and Sons, New York, NY, 516–52.
11. Routamaa, V., T. M. Hautala and M. Mohsin (2007), *Managing Cultural Differences: Values and Work Goals in Culture and Personality Contexts*. Proceedings of the 10th Int. Conference Creativity & Innovation: Imperatives for Global Business and Development, August 8–11, Kyoto Japan
12. Routamaa, V. & Pollari, A-M. (1998), *Leadership Styles in the Cultural Context – A Comparison of Finnish and South African Managers*. Proceedings of the Psychological Type and Culture–East and West: Third Multicultural Research Symposium, January 9–11, 1998, Waikiki, Hawaii.
13. Routamaa, V. & Rautiainen, L. (2002), *Type and Expatriate Adjustment in a New Culture*. Proceedings of the Conference Working Creatively with Type and Temperament 19–22 September 2002, Sydney
14. Schwartz, S. H. (1992), *Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries*. In M. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* 25, 1–65. New York: Academic Press.
15. Schwartz, S. H. (1994), *Beyond individualism/collectivism: New cultural dimensions of values*. In U. Kim, H. C. Triandis, C. Kagitcibasi, S. – C. Choi, & G. Yoon (Eds.), *Individualism and collectivism: Theory, method and applications* (pp. 85–119). Newbury Park, CA: Sage.
16. Schwartz, S. H., & Bardi, A. (1997), *Influences of adaptation to communist rule on value priorities in Eastern Europe*. *Political Psychology*, 18: 2, 385–410.
17. Schwartz, S.H. and Boehnke, K. (2004), *Evaluating the structure of human values with confirmatory factor analysis*. *Journal of Research in Personality*, 38: 3, 230–255.
18. Schwartz, S. H., & Ros, M. (1995), *Values in the West: A theoretical and empirical challenge to the individualism-collectivism cultural dimension*. *World Psychology*, 1, 99–122.

19. Smith, P. B. & Schwartz, S. H. (1997), Values. In J. W. Berry, M. H. Segall, & C. Kagitcibasi (Eds.), Handbook of cross-cultural psychology (vol. 3, 2nd ed., pp. 77–118). Boston: Allyn & Bacon.
20. Schwartz S. & Sagie G. (2000), Value Consensus and Importance, A Cross-National Study. Journal of Cross-Cultural Psychology, 31: 4, 465–497
21. Triandis, H. C. (1990), Cross-cultural studies of individualism and collectivism. In J. Berman (Ed.), Nebraska Symposium on Motivation, 1989 pp. 41–133. Lincoln: University of Nebraska Press.
22. Tylor, E.B. (1871), Primitive Culture. Smith, Gloucester.
23. Vunderink, M. & Hofstede, G. (1998), „Femininity shock. American students in the Netherlands’ in Masculinity and femininity: The taboo dimension of national cultures, ed. G. Hofstede, Sage, Thousand Oaks, CA.

Appendix

Means, Standard Deviations, F-values and Significance of the Work Values

Work values items	Fin (453) Mean S.std	Bulg. (n=79) Mean Std	F-value	Sig.
1. Have sufficient time left for your personal or family life	4.41 (1) 0.62	3.81 (13/14) 0.80	8.1883	0.000***
2. Have challenging tasks to do, getting a personal sense of achievement	4.23 (3) 0.66	4.19 (3/4/5) 0.85	14.937	0.661
3. Have little tension and stress on the job	3.10 (21) 1.75	2.86 (22) 1.06	0.001	0.237
4. Have good physical working conditions (ventilation, lighting, adequate work space, etc.)	3.81 (14/15) 0.79	3.63 (19) 0.90	14.164	0.131
5. Have a good working relationship with your direct supervisor	4.21 (4) 0.60	3.76 (15) 0.90	27.931	0.000***
6. Have security of employment	3.99 (11) 0.85	3.72 (16/17) 1.10	15.541	0.044*
7. Have considerable freedom to adopt your own approach to the job	3.89 (13) 0.80	4.09 (7) 0.75	0.233	0.43*
8. Work with people who cooperate well with one another	4.20 (5) 0.73	4.06 (9) 0.85	2.536	0.135
9. Be consulted by your direct superior in his/her decisions	3.28 (17) 0.87	3.72 (16/17) 1.00	1.836	0.000
10. Make a real contribution to the success of your company or organization	4.01 (9/10) 0.76	4.19 (3/4/5) 0.75	1.733	0.051
11. Have an opportunity for high earnings	3.81 (14/15) 0.84	4.19 (3/4/5) 0.75	0.435	0.000***
12. Serve your country	2.77 (22) 1.06	3.88 (12) 0.99	3.023	0.000***

13. Live in an area desirable to you and your family	4.19 (6) 0.71	3.95 (10) 0.99	15.534	0.009**
14. Have an opportunity for advancement to higher level jobs	3.96 (12) 0.86	4.08 (8) 0.59	9.909	0.248
15. Have an element of variety and adventure in the job	4.13 (7) 0.73	3.81 (13/14) 0.96	0.00	0.005*
16. Work in a prestigious, successful company or organization	3.21 (18) 0.94	3.68 (18) 0.87	0.659	0.000***
17. Have an opportunity for helping other people	3.33 (16) 0.93	3.56 (20) 1.06	0.097	0.055**
18. Work in a well-defined job situation where the requirements are clear	3.13 (20) 0.93	4.13 (6) 0.91	0.623	0.000***
19. Have training opportunities (to improve your skills or learn new skills)	4.01 (9/10) 0.71	4.29 (2) 0.70	0.027	0.001***
20. Have good fringe benefits (material advantages other than cash salary)	3.18 (19) 0.89	3.53 (21) 1.07	0.003	0.008**
21. Get the recognition you deserve when you do a good job	4.08 (8) 0.69	3.92 (11) 0.87	0.007	0.130

СПЕЦИФИКА НА МЕЖДУПОКОЛЕНЧЕСКАТА КОМУНИКАЦИЯ: МАЛКО ТЕОРИЯ

ТОЛЯ СТОИЦОВА*, БИСТРА МИЗОВА**

*професор, д.пс.н., НБУ;** д-р, НБУ

Докладът представя от съвременна гледна точка теоретична рамка за изучаване значимостта на проблематиката за комуникацията между поколенията. Прави се кратък обзор на някои основни измерения на концепта възраст и се анализират неговите проекции в начините на взаимодействие между хората от различни възрасти. Детайлно се дискутират често използвани комуникативни и поведенчески стратегии за общуване с представители от различни от собственото поколение възрасти. Тези стратегии могат да актуализират специфични схеми и стереотипи като по този начин се превръщат или в бариери срещу постигането на взаимно разбиране и коопериране на усилията между поколенията, или подкрепят успешното развитие на междупоколенческата комуникация. Макар и за сега спекулативен, представен е и възгледът, че у нас общуването между поколенията среща сериозни проблеми. В подкрепа на това очакване се цитира липсата на познания за възрастите в българското общество, непознаването дори на възрастовата периодизация. Затова и не рядко 40-годишните се квалифицират като хора в напреднала възраст. Споделените в доклада теоретични основания за анализ са начален етап от провеждането на мащабно междукултурно емпирично изследване, посветено на взаимното възприемане и интеракции между поколенията в държави, принадлежащи към различни континенти.

This article outlines the modern theoretical approach to study of inter-generation communication issues significance. It summarizes some key dimensions of the age concept and analyses its projections on the ways of communication among people of different ages. Most popular communication and behavior strategies for interactions among representatives belonging to different age groups are discussed in details. These strategies can actualize specific schemes and stereotypes that could either transform into barriers to mutual understanding and cooperation among generations or facilitate successful development of inter-generation communication. Nevertheless it is somehow speculative at the moment authors of the article present further the notion that in Bulgaria communication among generations encounter some serious problems. In support of this expectation it is quoted the lack of knowledge about age specificities in Bulgarian community which is not aware even of age classification. For this reason it is not rare 40-aged people to be classified as advanced aged. Theoretical grounds for analysis treated in the text are an initial stage of a large-scale cross-cultural study devoted to mutual comprehension and interactions among generations in states of different continents.

Увод

Категорията *възраст* е една от основните екзистенциални категории, чието значение за взаимното възприемане и комуникацията между хората, за конструирането на идентичността на личността и утвърждаването у нея на чувство за субективно благополучие и ценност, е изключително важно.

Още в края на 80-те години на миналия век т.нар. „ейджинг“ – проблематиката (от англ. ез. *Aging*) и въпросите, свързани с особеностите на комуникацията и интеракциите между поколенията, се утвърждават като изследователски полета, изискващи интердисциплинарен подход и инструментариум за анализ. Днес, в стремежа да се проследи, изучи и анализира многообразието от теми, свързани с общуването между различните възрастови групи, и най-вече между хората в третата възраст и по-малдите генерации, се обединяват усилията на изследователи от различни научни области като социална психология, социология, социална педагогика и андрагогика, социо – и психолингвистика, медицина и много други. В англоезичната литературата по проблемите, посветени на „Ейджинг и комуникация“, вече съществуват над около 400 публикации от изследователи като Конърс, Пауърс и Бълтена (1979), Риън, Гайлс, Бартолучи и Хенууд (1986), Коупланд, Коупланд и Гайлс (1991), Коупланд и Нъсбаум (1993) и др [1].

За българската наука, въпросите за взаимоотношенията между различните възрастови групи придобиват още по-ярка значимост след като в началото на 2007 г. България стана равноправен член на Европейския съюз. С присъединяването си, българският политически елит декларира още по-отговорно не само желанието си, но и убедеността си от необходимостта за утвърждаване принципите на гражданското общество у нас. Един от тези принципи засяга равнопоставеността, толерантността и уважението във взаимоотношенията във възрастов аспект. И то не като декларация или теоретично елитарно схващане, а като установяване на общоприета практика. А, за да се реализира подобен принцип в съвременното българско общество, необходимо е да започнем от изучаване на моментното състояние. На един следващ етап, за нас би представлявал определен научен интерес и сравняването на получените от нас резултати с данни от други култури – не само принадлежащи към Европейския съюз, но и такива, със сериозен опит в установяването на демократично гражданско общество, каквито са Съединените американски щати, например.

Настоящият доклад обръща внимание върху някои основни концепти и теоретични възгледи, свързани с взаимоотношенията между хората, принадлежащи към различни възрастови групи.

Относно концепта *възраст*

За малко неща в живота със сигурност може да се твърди, че са универсални за човешкото развитие. Едно от тях е свързано с остаряването или с процесите на стареенето. Всички ние сме или някога сме били млади, „порастваме“ постепенно и достигаме зряла възраст, после остаряваме и навлизаме в т.нар. от психолозите „трета възраст“, а някои хора живеят до почетната, отново наречена с метафора „дълбока старост“. Този процес е факт, които не буди нито някакво съмнение, нито каквото и да било двусмислие. Докато в психологичната наука и по-конкретно в полето на генетичната и възрастова психология и в психологията на личността съществува относителен консенсус и точност относно възрастовата реорганизация на човешкия живот, във всекидневния език сме свидетели по-скоро на дифузност и нееднозначност при употребата на категорията „възраст“. Може би на психолозите е отговорността за недостатъчното популяризиране сред обществото на възрастовите етапи на развитие.

Една от най-разпространените употреби на концепта *възраст*, я описва и характеризира като **нумерологична и хронологична величина**. Това по същество е линейната представа за възрастта, която се асоциира с броя на годините (количеството), които човек е натрупал в контекста на индивидуалния си жизнен път. Например, в изказвания от типа: „Той започна да свири на цигулка на 3 годишна възраст“, се манифестира употреба-

та на понятието възраст, именно като времева категория. Със съждението „Той започна работа много млад – на 23 г., преди да завърши университета, и на 30 г. вече беше топ мениджър на компанията“ се изразява хронологията на конкретни жизнени факти от развитието на дадена личност.

Разбирането за „възрастта“ като **биологичен феномен** е също често срещана и използвана актуализация на концепта, както във всекидневен, така и в строго научен контекст. Представата за биологичната възраст е естествено следствие от нашето зание за биологичното развитие на човека, за това, че всяко човешко същество се ражда, развива, съзрява, остарява и умира. Пример за това, как във всекидневието експлицираме точно това разбиране за възрастта, би могъл да бъде следният вербален израз: „За нейните 70 години изглежда много добре“.

Възрастта е концепт, който се свързва и със социалното функциониране на личността през жизнения ѝ цикъл. Всеки един възрастов етап от живота се характеризира с определен тип дейности, които позволяват на хората да се интегрират в социалната среда като участват в определени социални процеси, като осмислят взаимоотношенията си с другите, като преследват и осъществяват жизнените си цели. В този смисъл възрастта е и **социален феномен**.

Във всекидневното обичуване си служим с категории и етикети, които ни помагат да разбираме и структурираме реалността. Затова не случайно теорията за социалното конструиране на реалността е толкова популярна. Социалните психолози отдавна са установили, че хората възприемат и преценяват другите в междуличностните интеракции освен по чисто външни белези като маниери, облекло, външен вид, дори име, и по други социодемографски характеристики като пол, раса, етническа принадлежност, възраст, професия и др. Оказва се, че възрастта е важна социална категория и белег за социална идентификация в междуличностната и междугруповата перцепция и комуникация [2]. Като важен елемент от процесите на социална категоризация, възрастта помага на хората да изграждат социалната си идентичност и да атрибуират значимост на принадлежността си към различни референтни за тях групи, както и да отграничават себе си от другите, своята, от „външните“, „различните“ групи. Нерядко обаче именно социалните етикети като пол, възраст, раса, етническа принадлежност, професия и др. са причина за неприемливо стереотипно и ригидно възприемане на света около нас, както и за нетолератно, предаразсъдъчно мислене и отношение спрямо други хора. Във връзка с неадекватната, дори дискриминативна употреба на социалните категории в процеса на директна, и то публична комуникация, визирайки по-конкретно концепта възраст, ни се иска да дадем един реален пример от медиите. В централните новини на една от водещите частни телевизии у нас, участник в предаване бе запитан от репортер, как се чувства и каква е неговата реализация година по-късно след излъчване на предаването. Навършилият вече 20 години младеж отговори, че се чувства добре като студент в университет и дори работи в младежка асоциация, където всичко е префектно, защото, „асоциацията не се управлява от 30–40 – годишни стари хора!“. Без да се впускаме в детайлен коментар, очевидна е липсата на познание за възрастовото развитие на човешкия род у този младеж, който – за отбелязване е – в актуалния момент на собственото си развитие, учи във висшата степен на образование у нас.

През последните години започва да се утвърждава едно ново разбиране за възрастта като специфична психична реалност. Психолози като Джордж, Мъртън, Пенибейкър (1988), Стивънс (1991), Стоицова и Цветанска (2004) изследват и дебатират нов концепт, а именно **когнитивна възраст** [3], [4], [5]. Много хора на средна и по-късна възраст възприемат себе си като по-малади, както и обратно много млади хора имат усещането, че са по-възрастни и по-мъдри. Когнитивната възраст е всъщност възрастта, на която един

индивид се чувства и възприема, и която в много случаи не съвпада с хронологичната възраст. Затова казваме, че има „остарели млади хора“, на двадесет и няколко години с поведение на 40-годишни, и обратно – хора около третата възраст, около 60-годишни, които са активни и жизнерадостни като 40-годишните.

Пресечната точка на тези четири схващания за възрастта, тяхното индивидуално проявление или взаимно проникване, са вид ментален фон или познавателна рамка за разбиране на специфичните характеристики на комуникациите между поколенията.

Типологизиране на стратегиите в комуникацията между поколенията

Наред с известните вече количествени и качествени демографски промени в структурата на съвременните западни общества като увеличаване продължителността на живота, нарастване броят на хората в нетрудоспособна възраст, увеличаване броят на хората в напреднала възраст, които прекарват остатъка от живота си в социални институции, се наблюдават и индикатори за изменения в комуникацията между представителите на различните поколения. Съвременният динамичен и забързан живот, социалните изискванията особено в западния тип общества, насочени към високи потребности от постижение и конкурентноспособност, както и дистресът като последица от цялото това напрежение, карат много хора да се откажат от създаването на собствено семейство и поколение. С напредването на възрастта те все по-често страдат от отчужденост, депресия и самота.

Изследвания от 80-те години на 20 в. на Даум (1981) и на Нъсбаум (1983) показват, че по-възрастните хора, независимо от изброените по-горе негативни тенденции, свързани със социалната изолация, особено, но не само, в периода на третата възраст, са доста скептични по отношение установяването на контакти и общуването с по-млади хора. По-младите, от своя страна, също не проявяват инициатива и усърдие за инициране на такава комуникация [6].

Коректният анализ на различните проявления на общуването между поколенията изисква да се подчертаят два съществени момента. От една страна, да не забравяме, че видът, начинът, изобщо стратегиите за комуникация между представители на различни поколения, зависят силно от индивидуалните особености на участниците като пол, интереси, актуално психично състояние, от характера на конкретната ситуация – време, място, условия на средата, от равнището на образование и обща култура, както и от други личностови и социални характеристики на комунициращите.

От друга страна, следва да разглеждаме интеракциите между хора от различни поколения и като разновидност, като проявление на междугрупова комуникация, или комуникация между различни социални групи, която се повлиява от такива фактори като категоризация и атрибуция на възрастово специфични стереотипи, интерференция на различни ценностни и мирогледни ориентации, употреба на характерни лексикални, синтактични и стилистични форми (например, младежки жаргони, стилизирани книжовни форми или архаичен език), специфични социални нагласи и очаквания към партньорите от различното възрастово поколение и т.н. [7].

Рефлектирайки върху възможните причини за неразбирателство в общуването между поколенията, редица изследователи посочват като детерминанти за възникването на бариери в комуникацията между по-млади и по-възрастни, тенденцията за реципрочност в приписването на когнитивни, поведенчески, ценностни, идеологически и социални дефицити между представителите на различни генерации [8].

Според изследователи като Коупланд, Коупланд и Гайлс (1991) много от недоразуменията в междупоколенческата комуникация се дължат на нежеланието или на неспособността на комуникаторите да приемат и да се приспособяват към специфичните характеристики и собености на партньорите, непринадлежащи към собственото поколение. Това, от своя страна, поражда неаравностойно третиране на другия в общуването, чиито конкретни измерения са подценяването или, макар и по-рядко, надценяването на партньора от различната възрастова група [9].

Кои са най-често срещаните комуникативни стратегии, основани на взаимната атрибуция на дефицити и на неадекватно приспособяване към партньора, които актуализират стеротипи и биха могли да бъдат сериозна пречка за постигане на разбиране и равнопоставеност в интеракциите между поколенията?

Типологизирането на комуникативните стратегии, използвани **от по-млади** и насочени **към по-възрастни** партньори във взаимодействието, включва:

1. *Стратегия, основана на атрибутирането на сензорни дефицити на по-възрастните партньори.* Честото по-младите хора приписват като че ли a priori слухови, зрителни, лингвистични и паралингвистични дефицити на своите по-възрастни партньори в общуването, знаейки, че с напредването на възрастта настъпват „неблагоприятни за личността физиологични и когнитивни изменения“. Тази стратегия би могла да се изразява в неестествено високо говорене в резултат на очакването за намалени слухови способности у по-възрастните; синтактично и стилистично опростяване на вербалните изказвания, основано на допускането за появата на възрастово обусловени когнитивни дефицити; забавяне на темпото на говорене, хиперболизиране на прозодичните маркери като провлачване на определени думи или части от фрази, увеличаване обема на паузите между синтактичните цялости, прекомерно сегментиране и нахъсване на речта, преувеличено акцентирание, резки интонационни промени.
2. *Стратегия, основана на допускането за реална или фиктивна безпомощност на другия с напредване на възрастта.* По същество това е комуникативна стратегия, която съзнателно или не цели постигането на надмощие в общуването с партньор от възрастното поколение [7]. Тук, a priori в много култури се приема, че по-възрастните трябва да се уважат заради личния им опит, грижите и усилията, които са положили за предишните поколения и следователно, по-младите следва да отвързват с реципрочна загриженост и подпомагане. Това е една позитивна тенденция в комуникацията, стигатя да не се превръща в механизъм и в средство за поставяне на по-възрастните в социална, емоционална и материална зависимост от по-младите. Пример за неприемливи и манипулативни начини на общуване, почиващи на „тезата за безпомощността на хората в напреднала възраст“, са свръхзагриженото говорене, даването на наставления, съветването, използването на директивен и поучаващ език към по-възрастните.
3. *Стратегия, подчертаваща междупоколенческите различия, с акцент върху приписването на по-голяма значимост на принадлежността към „младото поколение“.* Конкретните проявления на тази стратегия в комуникацията между поколенията има свои дълбоки социални, психологични и културно специфични основания. В много западноевропейски езици, както и в българския, съществуват изрази от типа „Младостта е предимство“ или „Дайте път на младите“, които са вербални символи на ценността, която едно общество, една нация приписва на по-младите поколения и на надеждите, които им се възлагат за съхраняване на духовните и материални постижения. В много от т.нар. индивидуалистични култури и култури с ориентация към максимално бърз икономически и материален просперитет, наричани от Хофстеде култури с краткосрочна ориентация [10], като американската и западноевропейската, където индивидуалният интерес и успех, постиженията и потенциалът за съревнование с другите са издигнати в ранг на най-висши добродетели, макар и рядко, съществува опасност по-възрастните поколе-

ния да се превърнат в обект на неприемливо и несправедливо третиране от страна на по-младите генерации заради атрибутираната им неспособност да бъдат адекватни на предизвикателствата на реалността и на иновациите. Разбира се, всякакъв тип общества са заплашени от подобни недоразумения в междупоколенческата комуникация. Това е и сериозно основание за нас, да изучаваме този вид комуникация в българското общество и да открием мястото на проблема като сравним нашите данни с тези, получени в други култури. Примерите за актуализация на най-общо – негативно отношение към по-възрастните в комуникацията, се разпростират от използването на специфичен младежки сленг, характеризиращ се с различна лексикална основа от тази на хора от други поколения, редуцирана синтактична комплексност и силно отклоняващи се от нормата фонологични признаци, през съзнателното вербално експлициране на „неконсервативни теми“ като нови технологии например, до пълното дистанциране и избягване на ин-ретакции с партньори от „старите“ генерации. „Заклеймяването“ им с вербални изрази от рода „Остави ги старците, те нищо не разбират, те са живели в миналия век!“

Кои са аналогичните, често срещани типологии в комуникацията, „течаща“ **от по-възрастните към по-младите хора?**

1. *Стратегия, приписваща дефицити в опита на по-младите партньори.* Тя е резултат от себевъзприемането на по-възрастните като по-опитни и по-мъдри в сравнение с по-младите поколения. Целта на използването на една такава стратегия е редуциране на тревожните изживявания, породени от нарастването на биологичната или хронологичната възраст, и свързаните с нея физиологични промени, подчертаване на собствената ценност и значимост в контекста на изминатия жизнен път, постигане на удовлетвореност от осигуряването на собствен духовен и материален принос за следващите поколения. Конкретните измерения на стратегията в интеракциите с представители на по-млади поколения се манифестират чрез вербални изяви, акцентирани естествено върху компетентността и натрупания опит, индивидуалните и на собственото поколение ценности, както и имплицитното и експлицитното омаловажаване на „Други“ групи представители на по-младите генерации.
2. *Стратегия на „автостереотипизирането“.* Комуникацията с по-млади хора, основана на механизма на автостереотипизирането е особено характерна за представителите на третата възраст (над 65 год.) [7]. Тя може да се диференцира в две крайни противоположности. Едната, по-често използваната, включва схеми и стереотипи, свързани с актуализирането на определени възрастово обусловени роли и категории, които намират вербален израз в изказвания от типа „Аз съм пенсионер и следва да се радвам на уважението на останалите, защото съм внесъл вече своя дан“ или „Аз вече съм стар и уморен, и съм заслужил почивката, която ми е отредило обществото“. Другата, която смятаме за валидна за българска популация, се основава на механизма в рамките на тази стратегия, който не рядко отблъсква и разстройва комуникативния процес с партньори от по-млада възраст, с непрекъснатото тематизиране на проблеми като немощ, болести и мисли за приближаващия край на жизнения път. Или, в тази полярност, старите хора са се предали, или защото са неудовлетворени като цяло от живота си, или защото са изолирани и липсата на социални контакти ги води до по-силна фиксация върху естествено скъсената лична жизнена перспектива.
3. *Стратегия на „идентификация с миналото“.* Тя се манифестира чрез вмъкване, подчертаване, даже налагане на перспективи и препратки от миналото като теми в комуникациите с предхождащите поколения. Тази стратегия се експлицира по особен начин чрез акцентирането на драстичните социални и културни промени, които настъпват в настоящето. Нерядко, в директни междуличностни контакти с по-възрастни хора, можем да чуем твърде характерни констатации, че „сега са настъпили огромни промени

в сравнение с минали времена“. Специфичен сегмент в дискутираната стратегия за по-възрастните е темата „Онези времена бяха по-добри“. Крайна форма на „идентификация с миналото“ като проявление в интеракциите с партньори от други поколения е цялостното центриране на комуникацията около собствения живот в миналото, спомените и слабата референтност за личността на събитията от настоящето. Това, според Коупланд, Нъсбаум и Коупланд (1991), е силно изразена тенденция при по-възрастните хора, чието остаряване протича предимно в институционализирана среда [11].

В заключение, смятаме, че очертаната теоретична рамка е добра основа и би ни позволила да проведем емпирично изследване у нас за междупоколенческата комуникация. Ще използваме въпросник, освободен от межкултурни влияния, разработен от екип с ръководител проф. д-р Хауърд Гайлс, от Департамента по комуникация на Калифорнийския университет в Санта Барбара, САЩ. Изследването ще бъде част от голям межкултурен проект, свързан с „ейджинг“-проблематиката, включващ държави от всички континенти.

Литература

1. Fiehler, R. & C. Thimm (2003). Das Alter als Gegenstand linguistischer Forschung. In: Fiehler, R. & C. Thimm (Hrsg.) Sprache und Kommunikation im Alter, S. 7–17, Radolfzell
2. Goffman, E. (1992). Stigma. Über die Techniken beschädigter Identität. Frankfurt: Suhrkamp.
3. Stoitsova, T. and Tzvetnnska, S. (2004). Cognitive age as a mediator between motivation and behavior in relation with the EU accession process. Психологични изследвания, кн.2, 39–48.
4. George, L. Murta, E. & M. Pennybacker (1988). The Meaning and Measurement of Age Identity. In: Experimental Aging Research, pp. 283–298
5. Stephens, N. (1991). Cognitive Age: A Useful Concept for Advertising? In: Journal of Advertising, pp. 37–48
6. Nussbaum, J. (1983). Successful aging: a communication model. In: Communication Quarterly, 33 (4), pp. 262–269
7. Thimm, C. (2002). Alter als Kommunikationsproblem? In: Fiehler, R. (Hrsg.) Verständigungsprobleme und gestörte Kommunikation, S. 177–197, Radolfzell
8. Maier, St. (2003). Der Einfluß von Altersstereotypen auf sprachliche Instruktionen. In: Fiehler, R. & C. Thimm (Hrsg.) Sprache und Kommunikation im Alter, S. 195–214, Radolfzell
9. Coupland, N., & Giesl, H. (1991). Language, society and the elderly. Discourse, identity and ageing. Cambridge.
10. Хофстеде, Х. Я., Пидърсън, П., Х. Хофстеде (2003). Изследване на културата. София.
11. Coupland, J., Nussbaum, J. & N. Coupland (1991). The reproduction of ageing and agism in intergenerational talk. In: Coupland, N., Giesl, H. & J. Wiemann (eds.), Miscommunication and problematic talk, pp. 1–17. London.

ЕМОЦИОНАЛНА УСТОЙЧИВОСТ НА СУБЕКТИВНАТА ОЦЕНКА ЗА ЩАСТИЕ И КАЧЕСТВО НА ЖИВОТ

ЕЛКА ТОДОРОВА

професор, Институт по социология, БАН

Проведеното изследване дава възможност да се сравни степента на удовлетворение от отделни страни на качеството за живот, измерена сега и сравнена с данни, получени в няколко международни социологически изследвания през последните години. Потвърдени са очакванията за повишено удовлетворение от качеството на живот и повишена самооценка за „щастие“. Изследването дава възможност да се направи паралел между социологическия оценъчен модел за качество на живота и социалнопсихологическия модел за оценка на „щастие“. Потвърждава се устойчивостта на субективните оценки като се регистрира отсъствие на значима промяна в оценките, направени в различно време и при различни обстоятелства – наличие и отсъствие на висока и емоционална възбуда. Показано е, че е налице висока социална чувствителност към различни междугрупови напрежения, които с изключение на напрежението между двата пола, се преценяват като сериозни и тежки социални проблеми. Анализирани се отделни разлики в оценките на мъже и жени

Findings from different Eurobarometer surveys reported from 2004 to 2007 as well as other reports on Quality of life measurements (QLM) reveal lowest level of wellbeing for Bulgarians. Subjective assessment of life circumstances in terms of good or bad, satisfied and dissatisfied, happy and unhappy have their own place in the quality of life operationalized concept. This paper compares data of today (one year after Bulgaria entered the Community) and explores the level of improvement of well-being for respondents who have active style of living and invest time in further education. The data is related to M. Argyle's Three Sources Model of Happiness and linked with results gained from answering the satisfaction ladder of subjective feelings of happiness or satisfaction (SFH). Both questionnaires – the QLM and the SFH are presented twice, before and after taking exam – to check the effect of high or low emotional arousal and mood on judging own wellbeing and happiness. Results show no effect on time of questioning, some gender but no age differences and high social sensitivity for rich-poor, managers-workers and Roma-Bulgarians intergroup tensions.

Европейската фондация за подобряване на условията на живот и труд¹ провежда през 2004 г. европейско проучване на качеството на живот (ЕПКЖ) в 28 страни, вкл. България, Румъния, които по това време все още не са членки на ЕС, и Турция като страна, чието членство макар да поражда сериозни възражения, но е и сериозен обект

¹ Както е известно тази фондация е първостепенен източник на информация за условията на живот в нова Европа тъй като е първата фондация, която функционира като самостоятелен орган на Европейския съюз.

на дискусии в ЕС. Понятието „качество на живот“ е основно за много от европейските социални политики, сред които на първо място е кохезионната политика, както и политиката за борба с бедността, социалното изключване и европейският социален модел като цяло.

Проучването предоставя синтезирана информация относно главните аспекти на качеството на живота, както от обективна, така и от субективна страна. Качеството на живот е многофакторно понятие съдържащо различни аспекти и по специално – потребността да притежаваш, потребността да обичаш и потребността да живееш здравословен живот². Субективните очаквания на хората се отнасят до вижданията им за възможностите, които искат да имат, до ония възможности, които са успели да реализират и до възможностите им да получа необходимото от социалното им обкръжение. Субективната оценка на качеството на живота е особено ценна, защото това е оценка, с която самите хора заявяват нуждите си. Показателите за удовлетворение, особено ако касаят цялостното удовлетворение разкриват степента на постигане на нуждите.

Резултатите от межкултурното изследване, проведено от фондацията разкриват, че хората в България в края на 2004 г. не са оптимистично настроени за бъдещето³. Оценката за качеството на живот според анкетиранията лица от България тогава е 4.4 точки, като това е най-ниската оценка от включените в изследването 28 европейски страни. Средно за страните от ЕС15 тя е 7.3, а за 10 нови членки – 6.1. Друга констатация от същото изследване показва, че с увеличение на възрастта се увеличава субективното чувство за благосъстояние у хората. У нас това не е налице.

В края на 2006, в друго изследване, Евробарометър регистрира субективното и обективно чувство за благосъстояние в 27 европейски страни и отново, България се нарежда на последно място по самооценка на респондентите за щастие – по-малко от 40% заявяват, че не са щастливи в сравнение – с над 90 % от респондентите в Дания, Холандия, Белгия които потвърждават, че се чувстват пълноценно и че са щастливи.⁴

В средата на 2007 г. Фондация „Нова икономика“ публикува данни от следващо проучване на „Европейския индекс за щастие и удовлетворение от живота“⁵. Макар, че като цяло данните за Европа са с по-ниски показатели, отколкото са били преди 40 години (сравняват се 30 страни), се вижда, че силните социални политики и икономичното и целесъобразно използване на природни ресурси не само не са спирачка за благосъстоянието на хората, а напротив са стимул за повишено удовлетворение. Докато скандинавските страни са с най-високи показатели, България и Естония са с най-ниски. Като

² Във всички европейски страни, независимо от тяхното икономическо състояние, се вижда, че удовлетворението на хората се определя преди всичко от това дали успяват да си осигурят доходи, имат ли удовлетворителен семеен живот и добро ли е здравословното им състояние. Дори величината „да имаш деца“ не се оказва толкова важна, колкото горните три аспекта. Според изследователите, този извод защитава тезата за доминиране на индивидуалистични нагласи в европейското общество, както и представлява своеобразен отговор на страха от демографското бъдеще на европейските страни.

³ Оценяват критично и ниско качеството на образователните и здравните услуги у нас, като възрастните хора регистрират ниско субективно благосъстояние, а работещите – слаба сигурност за работата си в близко бъдеще. Налице са и по-чести и по-сериозни конфликти между семейството и работната среда, т.е. по-трудно се съчетават успешно работната и семейната сфери на живот.

⁴ вж. http://ec.europa.eu/public_opinion/index_eu.htm

⁵ Duncan Campbell, Monday July 16, 2007, The Guardian.

цяло, страните със силно ориентирана към пазара икономика регистрират по-ниски показатели⁶.

Тези и други подобни изследвания изискват търсене на отговори на следните въпроси:

Защо са толкова ниски показателите, с които българите се оценяват по отношение на качеството на живот и по отношение на общото и частно удовлетворение от отделни сфери на реализация?

Има ли промяна днес, когато редица икономически и политически условия в страната са се променили?

Относително дълготрайното положение да виждаме българите в най-долната част на списъка, сравняващ отделните страни не по икономически показатели (тогава Румъния регистрира по-слаби показатели от България) а по усещането им, осъзнаването им и субективната им преценка за личното им благосъстояние отнася ли се и до групата на икономически активните и образовани българи, които не можем да наречем „елит“, но на които се осланя елита при провеждане на съответните политики?

И ако удовлетворението или равнището на осъзнато „щастие“ е по-високо от очакваното (а очакването е за изключително ниско и показващо дефицит удовлетворение според цитираните външни изследвания), значи ли това, че в последно време се наблюдава излизане от „дъното“ на песимизма“?

Накрая, как се съотнасят социалната чувствителност към междугруповите напрежения, самоусещането за удовлетворение от живота и високата или ниска самооценка за щастие? Защото данните от ЕПКЖ показват, че в страните с високо удовлетворение от качеството на живот, социалната чувствителност към междугруповите напрежения е по-остра.

От изследователска гледна точка въпросът е за:

- връзката между удовлетворението от качеството на живот и самооценката за щастие;
- стабилността или устойчивостта на субективните оценки за благосъстояние и на самооценката за щастие;
- характера на сегашната социална чувствителност към междугрупови напрежения.

Субективни показатели на „качеството на живот“ и на категорията „щастие“

По мнението на основните изследователи – социолози и икономисти, работили със субективното чувство за благосъстояние и щастие винаги се пораждат въпроси, както за обективността на данните, така и за коректността на провеждане на дадения сравнителен анализ с данните от обективните показатели. Колкото и да се стараят изследователите да обективират въпросите и извадките така, че да отпадне колкото е възможно повече критиката към субективните методики на изследване, основният проблем е очакването за слаба устойчивост на показателите. В същото време, напоследък започна да се говори

⁶ вж. изказването на: Andrew Simms – Foundation’s Head of Climate Change, In: Duncan Campbell, Monday July 16, 2007, The Guardian. според което сред въпросите, които поставя изследването е смисълът да се изгарят повече въглеродни емисии, за да се произведат повече стоки и услуги, след като това не води до повишаване на благосъстоянието на консуматорите, и до чувство за удовлетворение и щастие.

и за преразглеждане на „обективността“ на т.нар. икономически критерии за благосъстояние като БВП, равнището на икономически растеж, осигурителните ставки, данъчната тежест и др.⁷

Според социални психолози, източниците на щастие могат да бъдат личностни характеристики като екстравертност, високо самочувствие и вътрешен контрол, както и възможността за образование, работа, социално участие и удовлетворителна почивка. Оттук, източниците на щастие се дефинират като степен на удовлетворение от група величини, зависими от средата, от културата и от възрастта на лицето; от чувството на емоционална приповдигнатост; от всичко онова, което е противоположно на психичния дистрес, личностното безпокойство и страха; и накрая, от състоянието на здравето на човека⁸. На тази основа индексите за щастие се описват от величините – социални контакти, работа, почивка. Социалните контакти включват уменията за отблагодаряване, уменията за споделяне, спазването на правила, постоянството и упоритостта при постигане на целите. Работата следва да е вътрешно удовлетворителна спрямо интересите на работещия, да изглежда значима за него и общността, да изисква умения, време, и да позволява свобода и автономно поведение. Почивката, по аналогия с работата следва да осигурява статус и идентичност, да допълва структурно и времево живота и да осигурява социални контакти⁹.

Уменията да се радваш на другите се превръща в ценност постепенно. Ако се цени собственото благосъстояние се цени и това на другите. Ако ни вълнуват човешките нужди и тревоги, инструментално се приема необходимостта от равенство и то не по линия на възможностите, а по линия на икономическото и политическо преразпределение между хората¹⁰. Наличието на огромна доходна диспропорция в този смисъл, „смущава“ процеса на поддържане на здраво самосъзнание, което води до нарушено чувство за благосъстояние и на отделната личност и на цели групи в обществото. Следователно, нагласата за постоянно съизмеряване на личното благосъстояние с това на другите е социално мотивационен процес за сравнение, с помощта на който се поддържа зряла позитивна идентичност.

Ако бедните само се чувстват отхвърлени, а имащите регистрират високо личностно благополучие, изводите щяха да се налагат от само себе си. Но българите от всички групи разкриват ниски показатели, когато оценяват своето благосъстояние, удовлетворение, щастие, съдейки по данните от ЕПКЖ, Евробарометър, Фондация „Нова вълна“? Българите не са нещастни само защото „нямат“. Вижда се, че и онези от българите, които „имат“ – не са особено щастливи. Българите вероятно са нещастни, защото отсъства възможност за мотивационно социално сравнение на равнопоставени индивиди.

Ето защо общности, които стимулират единствено оцеляването на малцинствените, по отношение на ресурс групи, които издигат в култ равенството на възможностите, но не осигурява политики за разпределение на ресурси, които се отказват от регулиране на неравенството – минират и ограничават развитието на личността на всички свои членове, включително и на високо успешните в икономически и политически план, защото маргинализират „тези около нас“ и ги правят несравними, т.е. изхвърлят голяма част от

⁷ Вж. А. Sen. (2002). *Rationality and Freedom*. The Belknap Press of Harvard University Press; Вж. *Life satisfaction in an enlarged Europe*, EFFILWC, 2004; Вж. T.Fahey. (2005). *Rich and Poor: an expanded approach to measurement*, ESRI.

⁸ Вж. М. Argyle. (2002). *The Psychology of Happiness*, Routledge, 2 Edition.

⁹ вж. М. Argyle, 2002. *The Psychology of Happiness*, Routledge, 2 Edition.

¹⁰ Вж. М. Blim. (2005). *Equality and Economy: the Global Challenge*. Altamira Press.

„другите“ отвъд всекидневното социално пространство. Така се блокира възможността за социално сравнение и положително подхранване на социалните компетенции на всички.

Обратно, ако дадена общност развие позиция по отношение на равенство на достъп до ресурс на практически всички обществени групи, а не просто залага на чувството за общностно самосъхранение, тя създава допълнително възможности за осигуряване на положително мотивационно сравнение.

Оттук, необходимостта от положителна самооценка, стремежът към идентификация с основни обществени групи и високото личното благосъстояние представляват вид нагласа, в която аз-ът се осмисля и чрез благосъстоянието на другите.

Оттук следващият изследователски въпрос е има ли консенсус около центъра, фокуса на социална чувствителност към възможните междугрупови напрежения у нас. Каква тежест носи според респондентите подоходната стратификация, в сравнение с напрежението между етническите групи, статусовите групи, възрастовите групи и половите групи.

Изследване

С настоящото изследване се прави опит:

Да се сравнят по тежест в самооценката скалите за удовлетворение от работа, почивка и социалните умения, формиращи категорията „лично щастие“ (модел на М.Аргайл) и да се провери устойчивостта им, като се сравнят оценките, дадени от едно и също анкетирано лице, непосредствено преди да се е явило на изпит (ситуация на висока емоционална възбуда) и след изпит (ситуация на спад на емоционалната възбуда).

1. Да се сравнят данните за равнището на субективно благосъстояние, получено в ЕПКЖ преди четири години с разкритите в настоящото изследване данни по отношение на удовлетворението от образование, стандарт на живот, жилище, семейство, здраве, социален живот (с тези индикатори ЕПКЖ операционализира понятието „качество на живот“ или т.нар. субективно благосъстояние като определя границата на дефицит оценката с бал 6 и под него).
2. Да се провери устойчивостта на показателите за субективно благосъстояние, като се сравняват резултатите, получени от анкетиране в състояние на емоционална възбуда (анкетиране на лицата непосредствено преди явяване на изпит) с резултати, получени след изпита (състояние на емоционално облекчение или спад на емоционалната възбуда).
3. Да се сравнят данните за субективната оценка на качеството на живот с показателите, които определят самооценката за щастие.
4. Да се уточни имат ли значимо влияние полът и възрастта на анкетираните лица върху устойчивостта на показателите за субективно качество на живот и щастие.
5. Да се покаже има ли ефект времето на провеждане на анкетирането (преди и след изпит) при оценка на социални умения, за които се знае, че се влияят от емоционална възбуда.
6. Да се покаже, че оценките за обществените напрежения са стабилни конструкции, които слабо се влияят и не променят смисъла си при висока емоционална възбуда.
7. Да се покаже, че социалната чувствителност към стратификационния конфликт е с по-голяма тежест (т.е. това напрежение е по-значимо за респондентите) от социалната чувствителност към напреженията между различни възрастови групи, етническото напрежение, статусовото напрежение или напрежението между двата пола.

Метод на изследване

Участници. Шестдесет души, бакалаври и магистри, от които 38 души на възраст до 30 години и 22 до 60 години, 20 % мъже (12 души) и 80 % жени (48 души).

Материали. Анкетна карта състояща се от три групи въпроси и информация за пола и възрастта.

Първата група въпроси–15 на брой – се отнасят до самооценката за щастие на лицата, измерена чрез оценка на удовлетворението от работата (5 подвъпроса, 10 бална скала със стойности 1 – абсолютно несъгласие до 10 – абсолютно съгласие), оценка на почивката (5 подвъпроса, 10 бална скала със стойности 1 – абсолютно несъгласие до 10 – абсолютно съгласие) и оценка на социалните умения. Последните включват уменията да споделят, да се отблагодаряват, да гонят целите си, да са постоянни, да спазват правилата на общуване (5 подвъпроса). Скалата е 10-бална, със стойности 1 – умея слабо и 10 бала – умея силно.

Втората група въпроси включва удовлетвореността от образование, работа, общият стандарт на живот, жилището, здравето и социалния живот. Следвайки критериите на ЕПКЖ прагът за дефицит е оценката от 6 бала и надолу на скала от 10 бала със стойности 1 – силна неудовлетвореност и 10 – силна удовлетвореност.

Третата група въпроси касаят осъзнаването на напрежение сред социалните групи по линия на доходите, работата, пола, възрастта, етноса.

Процедура. Лицата попълват анкетната карта два пъти. Веднъж в състояние на висока възбуда или афект (преди изпит) и втори пъти в състояние на отпускане (след изпит). Разликата във времето между първото и второто попълване на анкетната карта е поне 90 минути.

Анализ и обсъждане на резултатите

В отговор на първия поставен въпрос:

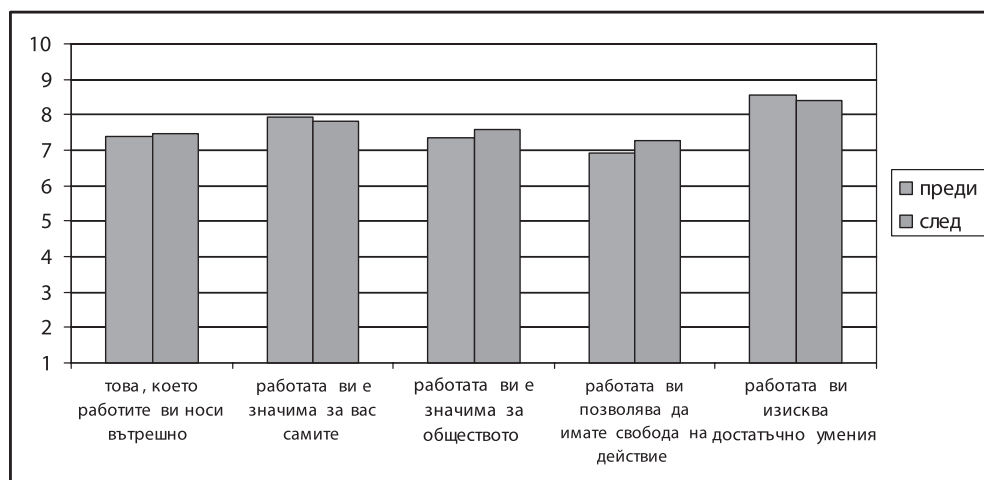
1. Сравнението на получените резултати за трите оценки на показателите на самооценката за щастие – работа, почивка и социални умения разкрива, че и по трите скали има удовлетворение, което е извън границата на определението за дефицит–6 и по-ниско.

2. Средните показатели за удовлетворение от социалните умения са 8.3 бала от 10 възможни, оценката на удовлетворението от работата–7.7 бала, а на удовлетворението от начина на осъществяване на почивката – съответно 6.1 бала. Очевидно е, че социалните контакти все още осигуряват повече удовлетворение и оттам носят повече щастие, в сравнение с работната сфера и особено с възможността и уменията да се осигури съответна на статуса, здравето и желанието почивка. Доколкото удовлетворението от почивката е на границата на дефицита, е необходимо по-детайлен поглед върху отделните подвъпроси на този показател. Най-ниско е оценен въпросът, че „почивката запълва свободното ми време“ (5.5 точки от 10 възможни). Най-високо, над границата на дефицит (6.5 точки) е оценен въпросът, че почивката осигурява достатъчно социални контакти и че почивката допълва живота ми. Останалите два подвъпроса (почивката е в съответ-

ствие със собствените ми виждания и почивката отговаря на статуса ми) са на границата (около 6 точки).

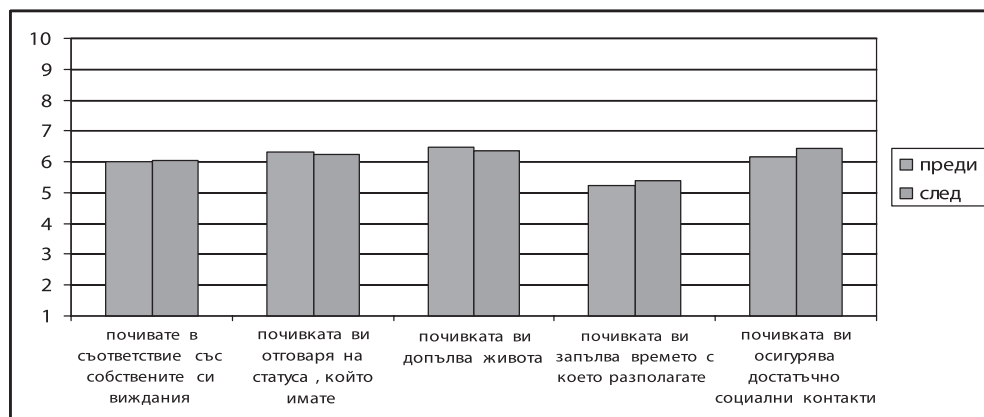
3. „за, че възможно да се предположи, че за българската действителност е налице припокриване на нуждата и умението да се поддържат социални контакти чрез почивка с нуждата и умението за контакт с други, така че отговаряйки на въпроса или или „Долкоко“ и

4. И трите показатели – работа, почивка и социални умения се оказват стабилни и достатъчно устойчиви, за да не се повлияят от ситуацията на висока емоционална възбуда (вж. фигури 1–3). Не се наблюдават съществени разлики в самооценките, давани преди изпита и след изпита.

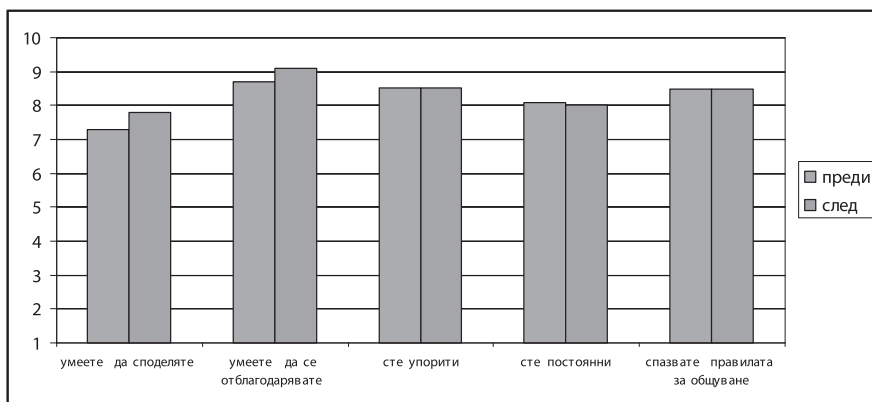
Фигура 1.

Сравнение на самооценката на респондента за работата измерена преди и след изпита

Фигура 2.

Сравнение на самооценката на респондента за умението да се почива измерена преди и след изпита

Фигура 3.

Сравнение на самооценката за социалните умения на респондента измерени преди и след изпита

5. Наблюдава се макар и слаба, но значима разлика в самооценката направена преди и след изпита на въпроси 11 (Доколко умеете да споделяте?) и 12 (Доколко умеете да се отблагодарявате?) (вж. Таблица 1). Възможно е тези данни да бъдат обяснени с наблюдавани връзки между настроение и емпатия, както и между настроение и просоциално поведение¹¹, доколкото става дума за засилване на самооценката на умениято за споделяне и отблагодаряване в състояние на спад на емоционалната възбуда от изпита.

Таблица 1.

Paired Samples Test

				Std. Error	95% Confidence Interval of the				
Pair 1	V1_11 - V2_11	-.51	1.394	.182	-.87	-.15	-2.801	58	.007
Pair 2	V1_12 - V2_12	-.37	.908	.118	-.61	-.14	-3.155	58	.003
Pair 3	V1_13 - V2_13	.02	.731	.095	-.17	.21	.178	58	.859
Pair 4	V1_14 - V2_14	.10	.995	.130	-.16	.36	.785	58	.435
Pair 5	V1_15 - V2_15	-.09	.912	.121	-.33	.15	-.726	56	.471

В отговор на втория поставен въпрос:

1. Средната оценка на качеството на живот е 7.6 точки от 10, т.е. оценката е извън обсега на границата за дефицит. Налице е съществена разлика между тези данни и получените в изследването на ЕПКЖ през 2004 г. – 4.4 точки, при средни за 7.3 за ЕС15 и 6.1. за 10 -те нови членки. Като не забравяме, че няма съпоставимост на извадките в двете изследвания, изводите могат да се ограничат само до регистрацията на разликите. Следва да се обърне внимание обаче на възможността по-високото удовлетворение да продукт на специфичните характеристики на групата на анкетираните лица в настоящото изследване, група, която се състои от високообразовани лица в средна възраст с активни позиции по отношение на личностната си реализация, доколкото са се записали да учат задочно за придобиване на магистърска образователна степен, за много от които тя е втора.

¹¹ Е.Тодорова. (2000). Реалната помощ. София, Издателство „Албатрос“.

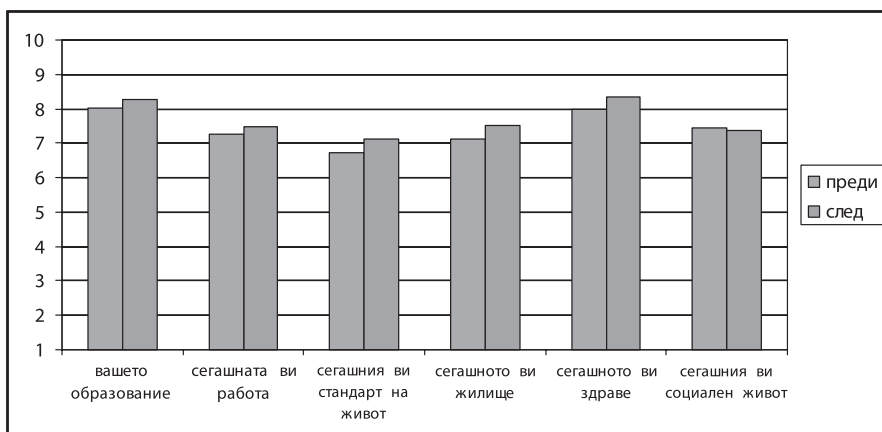
2. Сравнението на оценките, описващи субективно категорията „качество на живот“ разкрива, че най-високо удовлетворение носи образованието и здравето. Отново следва да се обърне внимание на образоваността на респондентите – висше образование, поне бакалавърско и на възрастния период от жизнения цикъл, в който те се намират – ранна и средна зряла възраст (24 до 60 години).

В отговор на **третия поставен въпрос:**

1. Сравнението на ефекта на времето на анкетиране разкрива, че удовлетворението от показателите за „качество на живота“ не се променя съществено (вж. Фигура 4).

Фигура 4.

Сравнение на оценката за удовлетворение по отношение на величината „качество на живот“ измерени преди и след изпита

2. Налице са, макар и слаби, но все пак значими разлики в оценката, извършена преди и след изпита, по отношение на въпроси 18 и 19 – Доколко сте удовлетворени от сегашния си стандарт на живот? и Доколко се удовлетворени от сегашното си жилище? (вж. Таблица 2). Тази резултати, най-вече поради слабата си значимост могат спокойно да бъдат подминати. Въпреки това, според нас може да се предложи, един спекулативен на пръв поглед извод, а именно, че сред шестте показатели на категорията „качество на живот“ само тези два – жилище и стандарт на живот представляват материална нужда. Като базисни потребности, наред с други психофизиологични нужди от безопасност и сигурност (в терминологията на А. Маслоу) или съществуване (в терминологията на К. Адлерфер) или нужда от притежание (в терминологията на Д. Макклеънд¹²), над които се надстрояват останалите нужди от социални, екзистенциални и потребности на развитието и властта, те в определена степен по-лесно се влияят от емоционални промени.

¹² А. Н. Maslow (1987). *Motivation and Personality*, 3rd ed., New York: Harper & Row; C. P. Alderfer. (1972). *Existence, Relatedness and Growth: Human Needs in Organizational Settings*. New York: Free Press; D. McClelland. (1985). *The psychology of Work Behavior*, 3rd ed. Homewood: IL: Dorsey.

Поради това влиянието на емоционалната възбуда, както и спадът на възбудата след изпита тук се вижда най-отчетливо.

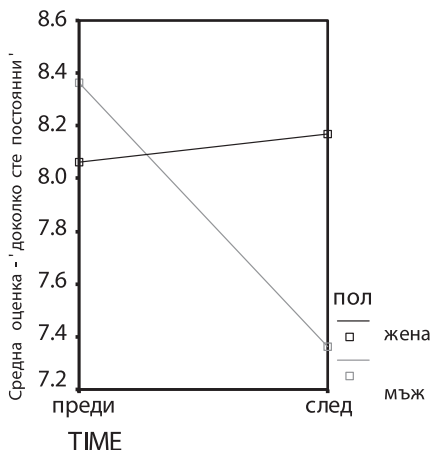
Таблица 2.

Paired Samples Test									
			Std. Error	95% Confidence Interval of the					
Pair 1	V1_16 - V2_16	-.27	1.638	.213	-.70	.16	-1.272	58	.209
Pair 2	V1_17 - V2_17	-.24	1.406	.183	-.60	.13	-1.296	58	.200
Pair 3	V1_18 - V2_18	-.39	1.365	.178	-.75	-.03	-2.194	58	.032
Pair 4	V1_19 - V2_19	-.34	1.183	.154	-.65	-.03	-2.200	58	.032
Pair 5	V1_20 - V2_20	-.32	1.525	.199	-.72	.08	-1.622	58	.110
Pair 6	V1_21 - V2_21	-.10	1.729	.225	-.35	.55	.452	58	.653

3. Регистрирано е влияние на пола по отношение на въпроса за самооценката за постоянство (в.14: Доколко постоянни сте?), която при мъжете бележи промяна в зависимост от времето на анкетиране, докато при жените няма значима разлика (вж. Фигура 5).

Фигура 5.

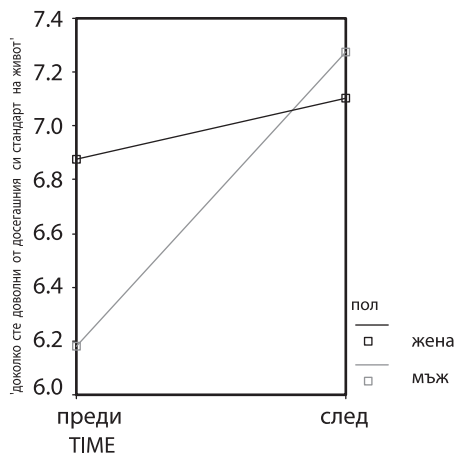
Сравнение на самооценката на жени и мъже за „умението да си постоянен“ измерени преди и след изпита

4. Регистрирано е влияние на пола и по отношение на самооценката за сегашния стандарт на живот (в.18: Доколко удовлетворени сте от сегашния ви стандарт на живот?), която при мъжете бележи промяна в зависимост от времето на анкетиране, докато при жените няма значима разлика (вж. Фигура 6).

Фигура 6.

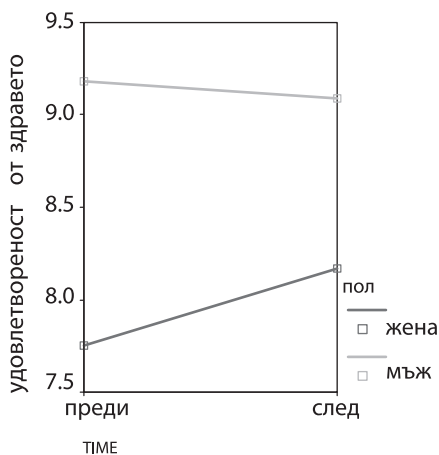
Сравнение на удовлетворението на жени и мъже от „сегащния стандарт на живот“ измерени преди и след изпита

5. Регистрира се влияние на пола и по отношение на оценката за удовлетвореността от здравето (в.20: Доколко удовлетворени сте от сегашното си здраве?), която при жените бележи промяна в зависимост от времето на анкетиране, докато при мъжете остава без значима разлика (вж. Фигура 6).

Фигура 7.

Сравнение на удовлетворението на жени и мъже от „сегашното здраве“ измерени преди и след изпита

6. Ако обобщим, горните три разлики – при мъжете става дума за спад на самооценката за постоянство и повишаване на оценката за удовлетворение от стандарта на живот в състояние на спад на емоционалната възбуда след провеждане на изпита, а при жените – за повишено удовлетворение от здравето.

В отговор на **четвъртия поставен въпрос:**

1. Сравнението на данните за субективна оценка на качеството на живот с показателите, които определят самооценките за щастие разкриват, че средният бал на субективната оценка е 7.6, а на общия бал на категорията „щастие“ – е 7.3. В този смисъл, вероятно говорим за едно и също себеусещане, операционализирано от социолози и социални психолози с различни категории.

В отговор на петия поставен въпрос:

1. При проверка влиянието на пола върху самооценките за щастие и оценките на удовлетворението от отделните показатели на „качеството на живот“ се констатира отсъствие на главен ефект на пола.
2. При проверка влиянието на възрастта върху самооценките за щастие и оценките на удовлетворението от отделните показатели на „качеството на живот“ отново се констатира отсъствие на главен ефект на възрастта.

В отговор на шестия поставен въпрос:

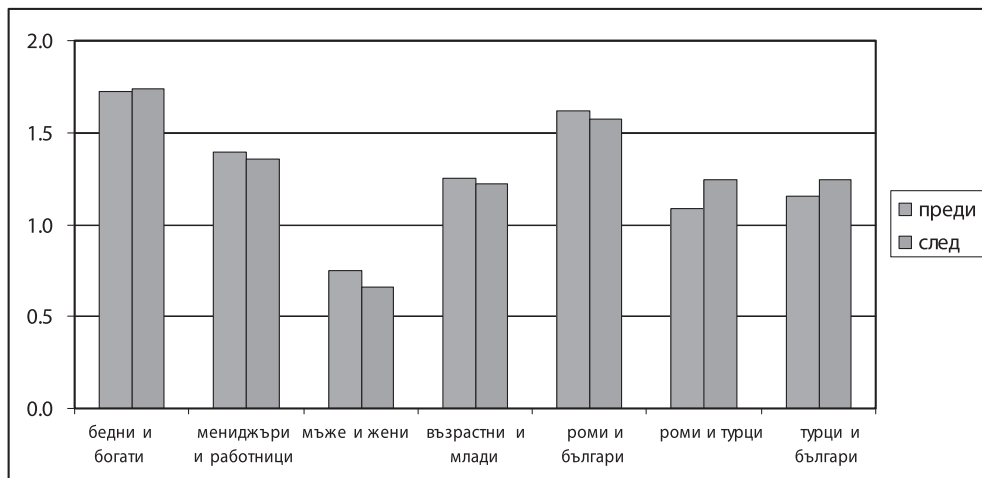
1. Регистрирано е (както видяхме при) макар и слабо, но влияние на времето на анкетиране спрямо показателите удовлетвореност от жилище и удовлетвореност от сегашния стандарт на живот. Възможен вариант на обяснения е даден при обсъждане на **четвърти въпрос**.

В отговор на седмия поставен въпрос:

1. Оценките за обществените напрежения са стабилни и не са влияят от времето на анкетиране. Проверката на влиянието на възрастта на респондентите и на поля не регистрира значимост (вж.Фигура 8).
2. На абцисата, на скала от 0 до 2 са представени отговорите за силата на напрежението между зададените групи за оценка като „0“ отговаря на „няма напрежение“, 1 е „малко напрежение“, а 2 е „голямо напрежение“. Както се вижда от Фигура 8, разликите между оценките в зависимост от времето са незначителни на фона на разликите в значението, което се отдава на видовете напрежения.

Фигура 8.

Сравнение на тежестта на междугруповите напрежения преди и след изпита.

В отговор на **осмия поставен въпрос**:

1. Социалната чувствителност към стратификационния конфликт е с по-голяма тежест (т.е. това напрежение се оценява като по-тежко и по-значимо) от страна на респондентите—1.75 от 2 точки възможни. Прави впечатление, че и напрежението между роми и българи се оценява също като силно—1.6 точки от 2 възможни. Следва напрежението между мениджъри и работници (статусово напрежение) 1.4 от 2 възможни, напрежението между възрастни и млади—1.25, напрежение между етническите групи на ромите и турците и на турците и българите—1.2. Най-ниска е оценката за напрежение между двата пола—0.7 точки.
2. Обособяват се две групи напрежения, които най-общо могат да бъдат определени като „слабо „ и „силно“ изразени. В първата група влизат напреженията между бедни и богати, напреженията между роми и българи и напреженията между мениджъри и работници. Във втората група влизат напреженията между възрастни и млади, напреженията между роми и турци, напреженията между българи и турци. Напреженията между двата пола се оценяват по-скоро като отношения без напрежение.
3. На пръв поглед подобно разграничение не дава ясно представа за естеството на съществуващите конфликти в нашето общество. Защото би следвало да очакване групиране по линия на категорията „социални конфликти“ и „конфликти на основата на демографски различия“. Позицията на напреженията между роми и българи, което фигурира в първата група на „силно“ напрежение обаче блокира подобно категоризиране. Възможно е в същото време да се предположи, че напрежението между роми и българи фактически се категоризира като социално напрежение, а не просто като мъждуетническо напрежение. Това би обяснило защо на този вид напрежение се дава толкова голяма тежест, по-близка до напрежението между бедни и богати, отколкото до напреженията между другите етнически групи.
4. Би могло също да се каже, че е налице висока социална чувствителност към стратификационния конфликт, доколкото и напрежението между мениджъри и работници и напреженията между роми и българи общо „лежат“ на остта голяма подоходна диференциация и високо разделение на жизнения стандарт на имащите и притежаващите доходи, здраве и ресурси за самореализация и на нямащите такива.

Заклучение

Проведеното изследване дава възможност да се види състоянието на оценката за качество на живота четири години след проучването, извършено от Европейската фондация за подобряване условията на живот и труд. Анкетиранията лица са представители на групата на високо образованите български граждани, с активно отношение към жизнено развитие, поради което очакванията са те да бъдат по-удовлетворени от отделните страни на качеството за живот в сравнение с регистрираните оценки в цитираните проучвания. Данните от настоящото изследване потвърждават тези очаквания. Нещо повече, те се оказват неповлияни от пола на лицата и от възрастта им (под 30 г. и между 30–60 години). Оценките се оказват също така, устойчиви по отношение на времето на анкетиране, тъй като не е отразена промяна в тях, м условията на замерване, извършено в състояние на висока емоционална възбуда (преди явяване на изпит) и в ситуация на спад на емоционалната възбуда (след изпит).

Освен това изследването показва, че използваните показатели за „качество на живота“ (възпроизвеждащи въпросите на социологическото изследване за качеството на живот от ЕПКЖ) са в състояние да отразят отношението на удовлетвореност от базисни и психоекзистенциални потребности до степен на сравнимост с резултатите от самооценчните скали за „щастие“, предложени в социалнопсихологическия модел на М. Аргайл.

Резултатите са практически сходни по отношение на значението на работата и социалните умения като механизми за самореализация и личностно удовлетворение.

Умението да се осигури ефективна почивка, която според Аргайл е една от трите важни категории, запълващи конструкта „щастие“ се оказва най-слабо удовлетворителна за анкетираните лица. Но дали става дума за неумение да се планира и редува работа с почивка или за неумение да се почива в часовете извън работа или за вътрешен конфликт между сферите на дома и работата, на която обръщат внимание анализаторите на изследването на ЕПКЖ, не е възможно да се даде точен отговор въз основа на получените резултати

Трите самооценъчни скали на факторите, описващи категорията „щастие“ – работа, почивка и социални умения – също се оказват достатъчно устойчиви и не се повлияват от степента на емоционална възбуда, която се очаква да е налице в ситуацията преди явяване на изпит.

Разкриват се някои значими разлики, свързани с отговорите на лицата в зависимост от пола им. По-специално, става дума за това, че при мъжете самооценката за това дали са постоянни се повлиява от времето на анкетиране, т.е. след изпита те са по-критични и преценяват, че не са толкова постоянни. В същото време след изпита самооценката им за удовлетворението от стандарта им на живот, разкрива повишение. При жените значима разлика има само по отношение на здравето, което след изпита се оценява като по-удовлетворително. Тези три резултата са в хармония с очакването спадът на емоционална възбуда да доведе до засилване на чувството за удовлетворение по всеки отделен показател, макар и само по тях да са разкрити значими разлики. Оскъдността на данните обаче, както и неголямата извадка не дават възможност да се правят сериозни предположения, свързващи половата дихотомия с горните разлики, поради което се ограничаваме само с тяхното констатиране.

По отношение на социалната чувствителност към различни междугрупови напрежения, резултатите разкриват, че с изключение на напрежението между двата пола, което е слабо, останалите – етническите, статусовите, напреженията между възрастни и млади, и особено напрежението между бедни и богати, представляват сериозни и тежки социални проблеми. Тъй като напреженията между роми и българи се оценяват като по-големи от напреженията между другите етнически групи в нашето общество и по степен на сила се доближават до оценката за големината на напрежението между мениджъри и работници и бедни богати, е възможно да се предположи, че става дума не толкова за етнически, колкото за социални напрежения, които имат нееднозначна природа.

Оценката за наличието на високо напрежение между бедни и богати донякъде изненадва, поради това, че свикнахме да не очакваме заявяване на висока социална чувствителност към неравенството в обществото. Още повече, че голямата диференциация у нас се преплита с едно антисегрегационно публично демонстрирано равенство на бита в урбанистичната култура на големите градове и със съжителство с криминални и полукриминални социални прослойки, които гарантират икономическо благополучие, без да осигуряват пълноценно социално, политическо и идентификационно благополучие.

Резултатите от изследването обаче позволяват да се направи изводът, че в средите на високообразованите личностно активни групи се наблюдава социална чувствителност, която може да стане основа на оздравителен модел на поведение, в който личните източници за щастие и благосъстояние се регулират от публичните нагласи за успех, а те на свой ред от свободата на избор и възможността за регулиране на неравенството така, че всяко разширяване на „аспекта на възможностите“ за свобода на отделния човек или група да се съпътстват с разширяване на възможностите на всички, защото това води до общо увеличение на достъпа на всеки един до нужните ресурси.

ЕМПИРИЧЕН АНАЛИЗ НА СИСТЕМАТА ОТ ИНДИВИДУАЛНИ ПРЕДПОЧИТАНИЯ ЗА УЧАСТИЕ ВЪВ ФОРМАЛНИ И НЕФОРМАЛНИ СОЦИАЛНИ ГРУПИ

БИЛЯНА НИКОЛАЕВА ВЕЛИКОВА – ЦОНКОВА

ас., д-р – Катедра „Педагогика и психология“ – Университет „Проф. д-р Асен
Златаров“, 0897 99 45 32, bvelikova@yahoo.com

Ще бъдат представени данни от проведено през 2002 и 2003 г. двуетапно изследване на личните стереотипи за участие във формални и неформални социални групи, дефинирани като индивидуални предпочитания за участие в групите. Анализирани и обобщени са резултатите от 161 респондента, студенти от специалности „психология“, „социология“, „политология“, „география“ и обучаващи се за треньори в НСА. За целите на изследването бяха използвани набор от методики, включващи Въпросник за категоричност на междуличностното възприятие, модифицирания метод за ранжиране на прилагателни на Робърт Бейлс, едноайтемна рейтингова скала за удовлетвореност от груповото членство, както и три скали от стандартизирания за български условия въпросник на Офър за изследване Аз-образа на юноши OSIQ. Резултатите от сравнителния анализ показват, че индивидуалните предпочитания за участие в група, отразяващи миналия опит, индивидуални цели, нагласи и очаквания в оптимална степен са удовлетворени чрез участието в подгрупи по симпатия в рамките на формалните групи.

This paper presents the results from a two-stage empirical research study carried out in 2002–2003. The study analyzed the personal stereotypes for participation in formal and informal social groups, defined as individual group preferences. The total number of participants in the study was 161–98 female and 63 male – most of them psychology, sociology, political science, and geography graduate students and students preparing for sports coaching at NSA. The research methods used include: a Social Perception questionnaire, a modified version of Bales' Behavior Rating Form, a one-item group satisfaction question with a seven-point Likert response scale, and an Offer Self-Image Questionnaire for Adolescents OSIQ (in particular Social functioning scale, Emotional tone scale and Superior adjustment scale). As expected, the comparative analysis revealed that individual preferences for group participation, based on former experience, personal goals, attitudes and expectations, are optimally satisfied through sympathy-based subgroups within formal groups.

Социалната перцепция като основен вид междуличностно познание е важен фактор и предиктор на процесите в групата. *Теоретичният модел* на изследването акцентира върху междуличностното възприятие като процес на категоризация на нов обект. В съгласие с концепцията на К. Макгартни процесът на категоризация се влияе от възприетото сходство на целевия обект с активни в дадения момент и контекст категории, фоновото познание (минал опит и очаквания) и формирането и/или използване на категориите. Доминантността на активната категория се определя от контекста и отношенията [6].

Когато обект на категоризация е формалната група малко вероятно е да бъдат удовлетворени всички индивидуални предпочитания (лични стереотипи) за участие в нея. В стреме-

жа си да запазят своите „лични стереотипи“ хората се включват в подгрупи във формалната група, в които се опитват да удовлетворят оптимално за дадените условия своите предпочитания. Формирането на подобни групи се благоприятства от избирателната способност на възприятието, която се изразява в когнитивна преработка на аспектите на социалната информация съответстващи на личните цели. Според екологичния подход стереотипизирането като частен случай на възприятието има инструментална роля относно взаимодействията между хората. Консенсусът постигнат чрез споделения стереотип служи за запазване на отношенията и за нормалното осъществяване на социалните взаимодействия [1].

Опосредстващата функция на междуличностното възприятие върху отношенията в групата се изследва чрез влиянието на личните стереотипи при субгрупиране във формалната група. Личният стереотип се операционализира в термините на индивидуалното „фоново познание“ [6], чрез категоризация на Аз-концепцията с помощта на набор интерактивни характеристики. На основата на тези характеристики се дефинират профилите на формалната и неформална група.

Цел, задачи, хипотези

Цел на изследването е да представи опосредстващата функция на междуличностното възприятие при включване към нова социална категория (социална група), дефинирано чрез системата от индивидуални предпочитания за участие във формални и неформални групи. Тя включва следните *подцели*:

1. Да се изследват отношенията между членовете на формална група в зависимост от личните стереотипи, които водят до формиране на субгрупи във формалната група.
2. Да се определи степента на съвпадение на стереотипите за участие във формалната и неформална група.

Задачите, които бяха поставени в двата етапа на изследването са следните:

1. В първия етап на изследването задачата е да се дефинира реална Аз-концепция чрез категоризация на Аза.
2. Във втория етап на изследването задачата е насочена към сравнителен анализ между Аз-концепцията и профилите на формалната и неформална членска група. Основание за това ни дават резултатите от изследване на Аз-концепцията при включване в нова група. С. Пикет и сътрудници доказват, че подобно на хамелеони участниците в изследването променят Аз-перцепцията си в съответствие с конкретната природа на групата към която се съотнасят. В допълнение, те променят не само своя Аз-образ, но се опитват да променят и публичния си образ по посока на доминиращия групов стереотип [9].

Въз основа на тези задачи формулирахме следните *хипотези*:

Основната хипотеза е, че поради обективната формализация на групата всеки участник ще се опита да запази своята система от индивидуални предпочитания /лични стереотипи/ за участие в групата. Тъй като това не винаги е възможно допускаме, че във формалната група ще се образуват подгрупи по симпатии, в които участниците ще удовлетворяват в оптимална степен за дадените условия своите предпочитания.

Работните хипотези, произтичащи от тази основна хипотеза са следните:

1. Допускаме, че ще се наблюдават разлики в категоризацията на Аз-концепцията и профила на формалната група, което ще послужи като доказателство за стремежа към запазване на личните стереотипи за група.

2. Очакваме по-силна зависимост между самооценка и социална идентичност, свързана с членството в неформалната група, отколкото между самооценка и формална група.
3. Допускаме, че взаимодействието между членовете на една група основано на сходство в личните стереотипи за група ще корелира с удовлетвореността от неформалната група. Ние смятаме, че включването в нова група предполага не само участие в интерактивните процеси, но и удовлетвореност от груповото членство.
4. Допускаме, че степента на „решителност“ на категоризацията ще е свързана със самооценката дадена при формиране на групата (студентски курс на обучение), както и с профили на формалната и неформална група.

Извадка и метод на изследване

Извадка: В първото изследване проведено през месец октомври 2002 г., се включиха 248 студенти в първи курс на специалности психология, социология, политология, география и Тренъорски факултет съответно на СУ, ВСУ и НСА. Във второто изследване, което се проведе през месеци май и октомври 2003 г. участваха 170 студенти от същите специалности. Анализират се резултатите на 161 респондента, които участват в двете изследвания. От тях 98 са жени и 63 мъже.

Изследователският инструментариум който използвахме включва:

Модифициран метод на двадесет и шест айтемната рейтинг скала „Кратка форма за подреждане на прилагателни“ – Версия 1 от 1979 г., разработена от Робърт Бейлс [3–4]. Методът се основа на подредбата на насоки за поведение във вид на прилагателни и цели ранжирането им по специфичен за всяка група начин. В модифицирания вариант методът се включва в двата етапа на изследването с цел категоризация на Аза и дефиниране профили на формалната и неформална група. Скалата за отговори е тристепенна. Идентифицираните факторни структури притежават коефициент на вътрешна съгласуваност /алфа на Кронбах/ на профили както следва: индивидуален профил $\alpha = .78$, формална група $\alpha = .66$, неформална група $\alpha = .71$.

Десетайтемният въпросник за категоричност на междуличностното възприятие е конструиран на базата на често използвани в социалната психология съждения относно междуличностното възприятие. Притежава коефициент на вътрешна съгласуваност /алфа на Кронбах/ $\alpha = .71$. С помощта на факторен анализ са извлечени три фактора. На основата на факторните тегла по първия неротиран фактор и направения айтем-анализ се установява, че първата скала дефинирана чрез първи фактор съдържа шест айтема и притежава коефициент на вътрешна съгласуваност α на Кронбах равна на 0.77, като отговаря за 30,54 % от общата дисперсия. Дефинира се като „устойчивост на междуличностното възприятие“.

Във втория етап на изследването бях включени и *Едноайтемна рейтингова скала за степен на удовлетвореност* от формалната и неформална група на членство. Формулира се един-единствен въпрос, който цели директна оценка на нагласата („Колко удовлетворени се чувствате от формалната респ. неформалната група на членство?“). Отговорите се фиксират по седем-степенна скала от „изобщо не съм удовлетворен“ до „напълно съм удовлетворен“.

Скали „Социални отношения и връзки“, „Емоционален тонус“ и „Висша адаптация“ от структурирания въпросник на *Офър (OSIQ)* за изследване Аз-образа на юноши, стандартизиран за български условия от Х. Силгиджиян-Христова [2]. С помощта на съ-

кратения вариант на въпросника се изследват способността за адаптация в областта на междуличностните отношения, както и връзките и с категоризациите на Аза в термините на различните социални идентичности.

Резултати и обсъждане

За проверка на *първа и втора хипотеза* бе направен сравнителен анализ на идентифицираните факторни структури на категоризацията на Аз-концепцията и профилите на формалната и неформална група. Профилът на самооценката чрез рекатегоризация на Аз-концепцията се обяснява чрез четири фактора и притежава следните дескриптивни характеристики: анкетираните се описват като отзивчиви и доброжелателни, готови да окажат помощ при нужда ($M= 2,73, SD=.46$). Студентите се преценяват като насочени към хората, добронамерени, което се потвърждава от приписаните дружелюбност и равнопоставеност на отношенията им спрямо другите хора ($M= 2,65, SD=.57$). Определят себе си като забавни, общителни и усмихнати ($M= 2,56, SD=.60$), експресивни и открити в отношенията си с обкръжаващите ги ($M= 2,50, SD=.69$). В техните самооценки присъстват характеристики като „склонен да поеме отговорност“ и „внимателен“ ($M= 2,50, SD=.64$), както и „предан и забавен, мил и приятен“ ($M= 2,54, SD=.64$).

Във второто изследване респондентите описват реалната група на членство чрез най-характерните представители на студентския курс. Изследваните лица описват колегите си като „дейни и доминантни“ ($M= 2,52, SD=.82$). По подобие на Аз-концепцията, описанието на формалната група съдържа позитивни интерактивни характеристики като общителност ($M= 2,61, SD=.88$), драматизъм, емоционална експресивност и умение за общуване и забавления ($M= 2,52, SD=.82$). Образът на формалната група на членство се допълва от нов аспект на междуличностно взаимодействие – насоченост към задачата. Колегите се представят като: „самоуверени и практични“ ($M= 2,50, SD=.94$), „анализиращи ситуациите, ориентирани към изпълнение на задачите и търсещи решение на проблемите“ ($M= 2,52, SD=.88$).

Представата за неформалната структура в студентския курс е дефинирана чрез най-широк диапазон от характеристики, които я описват като специфична част от формалната група. Близкото обкръжение от курса се възприема чрез характеристиките „активност, доминантност“ ($M= 2,68, SD=.85$), „общителност и отзивчивост“ ($M= 2,83, SD=.90$), готовност за сътрудничество с колегите и добронамерено отношение към тях ($M= 2,60, SD=.98$). Най-близкият кръг колеги се възприемат като „емоционално експресивни“ ($M= 2,70, SD=.98$) и „шегаджии и драматизиращи“ ($M= 2,71, SD=.91$). Те са забавни, внимателни към другите колеги, усмихнати и сърдечни ($M= 2,81, SD=.99$). Интерактивната характеристика с най-голяма честота на проява, е „стремеж към равнопоставеност и дружелюбност“ ($M= 2,99, SD=.97$). Неформалната група е практична и самоуверена във взаимодействиенията си с обкръжението ($M= 2,83, SD=.90$), ориентирана към задачите и „търсеща решение на проблемите“ ($M= 2,70, SD=.98$).

Резултатите като цяло показват известни различия в структурата и съдържанието на факторните модели, описващи вариациите в отговорите на респондентите (вж. таблица 1). По този начин се потвърди допускането, че индивидуалните предпочитания за участие в социална група не се изчерпват единствено с принадлежността към формална членска група. Формалната група предполага сходство в избора на специалност, който избор не изчерпва възможните предпочитания за социална група.

Резултатите от сравнителния анализ може да се интерпретират в съответствие с концепцията на К. Макгартти, съгласно която процесът на категоризация се влияе от въз-

приетото сходство на целевия обект с активни в дадения момент и контекст категории, фоновото познание (минал опит и очаквания) и формирането и/или използване на категориите [6]. Чрез предложения набор прилагателни за категоризация се актуализира миналият опит на респондентите от принадлежността им в други социални групи, който (опит) води до конкретни очаквания относно бъдещи групови членства.

Съгласно Дж. Търнър и С.А. Хаслам възприемането на неформалната структура като доминираща социална идентичност в конкретния контекст (по отношение на формалната група) предполага кореспондиращо с нея възприемане на Аз-а и другите хора [5].

Таблица № 1.

Факторни модели на трите профила и нива на вътрешна съгласуваност Алфа на Кронбах на скалите

Профил	Скала
Индивидуален	Целенасоченост и сътрудничество, $\alpha = .71$
Индивидуален	Активност и стремеж към контрол, $\alpha = .67$
Индивидуален	Дружелюбност, $\alpha = .68$
Индивидуален	Отдръпване и самоизолация, $\alpha = .61$
Неформална група	Отдръпване, $\alpha = .88$
Неформална група	Дружелюбност, $\alpha = .88$
Неформална група	Доминантност и активност, $\alpha = .69$
Формална група	Недружелюбност, $\alpha = .85$
Формална група	Позитивна емоционална експресия и насоченост към другите в групата, $\alpha = .86$
Формална група	Активност и целенасоченост, $\alpha = .72$
Формална група	Самоувереност и усърдие $\alpha = .69$

С помощта на корелационен анализ се провери хипотезата за рекатегоризация на Аза по посока на системата от споделени предпочитания за членство в неформална група (вж. *Таблица № 2*). Установени бяха следните зависимости:

1. Съществуват положителни, макар и слаби до умерени зависимости между предпочитанията за участие в група и представите за неформалната група на членство.
2. Между самооценката чрез деперсонализация на Аз-концепцията и формалната група на членство съществува една значима корелация и тя е в рамките на слабо. Резултатите подкрепят хипотезата за по-силни значими корелации между Аз-концепция и социална идентичност, дефинирана чрез неформалната група, отколкото формална група.

Обяснимо е наличието на повече и по-силни връзки между самооценката и неформалната група в сравнение с формалната група на членство, тъй като най-близкото обкръжение в студентския курс участва в предефинирането на Аз-концепцията в значими за индивида измерения, които са отвъд сходството в интересите на ниво специалност.

Съгласно концепцията на Дж. Търнър и сътрудници концептуализацията на Аз-а е зависима от контекста [10]. При доминираща конкретнорупова идентичност се задействат определени видове когнитивни репрезентации (групов прототип) свързани със социалната идентичност. Доминиращата социална идентичност представена чрез категоризация на предпочитани и очаквани вътрегрупови отношения се различава от представата за характеристиките на формалната група.

Таблица № 2.

Интеркорелативна матрица на скалите от трите профила

Профил	Скали самооценка Скали Форм/неформ гр	Активност и стремеж към кон- трол	Дружелюб- ност	Отдръпва- не и само- изолация	Целенасо- ченост и съ- трудничество
Неформ гр	Отдръпване	.196*	Н.з.	.226**	Н.з.
Неформ гр	Дружелюбност	Н.з.	.163*	-.317***	Н.з.
Неформ гр	Доминантност и активност	.312***	Н.з.	Н.з.	Н.з.
Формална група	Недружелюбност	Н.з.	Н.з.	Н.з.	Н.з.
Формална група	Позитивна експе- сия и насоченост към другите	Н.з.	Н.з.	-.172*	Н.з.
Формална група	Активност и целе- насоченост	Н.з.	Н.з.	Н.з.	Н.з.
Формална група	Самоувереност и усърдие	Н.з.	Н.з.	Н.з.	Н.з.

* $p < .05$ ** $p < .005$ *** $p < .001$ Н.з. – статистически незначима корелация

За да се провери конструктор-валидността на „индивидуалната система от предпочитания за участие във формална и неформална група“ се анализира връзката между индивидуалната адаптация, изследвана чрез скали „Социални отношения и връзки“, „Емоционален тонус“ и „Висша адаптация“ от въпросника за изследване Аз-образа на юноши на Д. Офър и предпочитанията за участие във формална и неформална група в термините на описваните социални идентичности. Съгласно Д. Офър адаптацията в широк аспект представлява способност да се постигат удовлетворителни отношения с връстниците от формалната и неформална група. Ниските стойности на балната оценка свидетелстват за добро приспособяване в дадената област [2].

Резултатите показват следните зависимости: между скала *целенасоченост и сътрудничество* от индивидуалния профил съществуват умерени и отрицателни корелационни връзки съответно със скала Емоционален тонус ($\rho = -.371$, $p < .001$), скала Социални отношения ($\rho = -.392$, $p < .001$) и скала Висша адаптация ($\rho = -.285$, $p < .001$). При определени условия, склонността за сътрудничество при достигане на поставените цели, приписвани на Аза, се свързва с характеристики като спокойствие, преобладаване на оптимистично настроение, самоувереност и чувство за лично щастие. От друга страна, колкото по-често респондентите се описват като предпочитащи екипната работа, готови да помогнат при изпълнение на задачите, толкова в по-голяма степен притежават реални социални умения за общуване и създаване и поддържане на междуличностни контакти и „зрели реципрочни взаимоотношения“ [2]. В допълнение, съществува права положителна връзка между скала *отдръпване и самоизолация* от теста за самооценка и скали Емоционален тонус и Социални отношения ($\rho = .183$, $p < .05$), ($\rho = .308$, $p < .001$). На лице е ниска, отрицателна връзка между скала Емоционален тонус и скала Активност и стремеж към контрол от самооценката ($\rho = -.272$, $p < .001$).

При анализ на връзките между скалите в профила на неформалната група и скалите на Офър се установи, че съществуват единични значими зависимости помежду им. Скали *дружелюбност* и *отдръпване* корелират в очакваната посока със скала Социални отношения и връзки ($\rho = -.270, p < .001$), ($\rho = .192, p < .05$). Съществува значима отрицателна връзка между *доминантност* и *активност* в профила на неформалната група и уменията за адаптация в областта на целеполагането и себеактуализацията ($\rho = -.166, p = .035$).

Коварирането на скалите от описанията със скалите по Д. Офър свидетелства за степента до която дефинираният профил на Аза (самооценката) в първото изследване е релевантна на социалните отношения и адаптацията на Аза (дали Азът е адаптивен). Получените резултати дават основания да се приеме от една страна, че високите стойности приписвани на Аза по скали *дружелюбност*, *сътрудничество* и *целеустременост* и от друга ниски по скали *отдръпване* и *самоизолация*, както и *активност* и *стремеж към контрол* са свързани с уменията за формиране на значими междуличностни отношения, което вероятно е валидно и за студентския курс.

Резултатите от корелационния анализ свидетелстват в полза на конструкт – валидността на „личния“ стереотип за участие в група дефиниран като система от индивидуални предпочитания за участия в група, представен чрез деперсонализацията на Аз-концепцията в термините на различните социални идентичности.

От друга страна, установените разлики в коефициентите на корелация между областите на адаптация и скалите от формалната и неформална група в полза на най-близкото обкръжение в курса доказват зависимостта между уменията за формиране на хармонични отношения с другите и специфичната социална идентичност, произтичаща от членството в групата по симпатии (прилика в личния стереотип).

В анализа уменията за формиране на хармонични отношения с другите се свързва с уменията за рекатегоризация на Аз-концепцията – предпоставка за приемане на нова социална идентичност. Съгласно теорията за категоризацията на Аза процесът на категоризация включва предефиниране на Аза [9]. Резултатите са в съответствие с определянето на адаптацията като сложен процес на взаимодействие с обкръжението.

По отношение на *удовлетвореността от груповото членство* на базата на дескриптивен анализ се установи, че 78,9 % от анкетираните са доволни от формалната група на членство, а 90 % от неформалната група. Чрез корелационен анализ се провери *хипотезата за връзка между удовлетвореността* като индивидуално измерение на чувството за принадлежност към групата и взаимодействието между членовете на група основаваща се на сходство в личните стереотипи. Резултатите показаха слаби единични връзки между удовлетвореност и отделни аспекти на формалната и неформална група. Корелационните коефициенти варираха в интервала ($\rho = .200, p < .05$, $\rho = -.289, p < .001$).

Резултатите кореспондират с изследвания, които показват, че доброволният избор на група води до по-силна идентификация с нея, отколкото формално приписаното членство [8]. В термините на теорията за социалната идентичност резултатите може да се интерпретират като проява на възприети „споделени сходства с членовете на определени социални категории“ [10], а именно предпочетена специалност и предпочетена неформална група на членство в рамките на тази специалност.

Частично се потвърди *хипотезата за връзка между „устойчивост“ на категоризацията и самооценката* дадена при формиране на групата, както и с възприетия образ на неформалната група в края на първата учебна година.

Откриват се единични връзки в рамките на слабата до умерена вариация между устойчивост на възприятието и описанията на формалната и неформална група. В рамките на груповите членства взаимоотношенията зависят от перцепцията, но предимно

от категоризацията на Аза и другите и в слаба степен от фактора „устойчивост“, резултат, кореспондиращ с екологичната перспектива относно възприятието.

Социалната перцепция е избирателна и обслужва индивидуалните цели. В случаите, когато индивидът се съсредоточава върху взаимодействието избирателно възприема характеристиките, които обслужват тази цел. При включване в нова група се забелязват в по-голяма степен разликите с другите, тъй като те са по-информативни за диференциране на Аза от другите хора [7]. Взаимодействието с другите съответства на представите и очакванията за това каква трябва да бъде новата група на членство.

От друга страна, тъй като самооценката е подчинена на социалното Аз и зависи от значението приписвано на отношенията в групата, рекатегоризацията на Аз-концепцията в термините на конкретното групово членство обяснява слабата връзка между характеристики на групата и устойчивост на възприятието. Умението за рекатегоризация на Аза предполага обусловена от личните цели неустойчивост на възприятието.

В заключение, получените резултати потвърждават в основната си част опосредстващата функция на междуличностното възприятие в процеса на включване към нова социална група, дефинирано чрез системата от индивидуални предпочитания за участие във формална и неформална група. Поради обективната формализация на групата и невъзможността да се удовлетворят всички индивидуални предпочитания (стереотипи) във формалната група се образуват подгрупи по симпатии, в които участниците удовлетворяват в оптимална степен за дадените условия своите предпочитания.

Литература

1. Аксевис – Лерпю, Ф. (1996). Какво не е наред със стереотипите? Социологически проблеми, кн. 2, 66–82
2. Силгиджиян-Христова, Х. (1998). Аз-концепция и психосоциална идентичност. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. София
3. Bales, R. (2002). Social interaction systems: theory and measurement. Transaction Publishers New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.)
4. Bales, R., A. Cohen (1979). SYMLOG: A System for the multiple level observations of groups. New York: Free Press
5. Haslam, S. A., J. C. Turner (1992). Context-dependent variation in social stereotyping 2: The relationship between frame of reference, self-categorization and accentuation. European Journal of Social Psychology, 22, 251–277
6. McGarty, C. (1999). Categorization in social psychology. SAGE Publ Ltd. London
7. McGuire, W. (1999). Constructing social psychology: Creative and critical processes. NY: Cambridge University press
8. Perreault, S., R. Y Bourhis (1999). „Ethnocentrism, social identification, and discrimination.“ Personality and Social Psychology Bulletin, 25: 92–103
9. Pickett, C., B. Bonner, J. Coleman (2002). Motivated Self-Stereotyping: Heightened Assimilation and Differentiation Needs Result in Increased Levels of Positive and Negative Self-Stereotyping. Journal of Personality and Social Psychology, Vol. 82, 4:543–562
10. Turner, J., P. Oakes, S. Haslam, C. McGarty (1994). Self and collective: Cognition and social context. Personality and Social Psychology Bulletin, 20, 454–463.

НАУЧНА СЕКЦИЯ 6 ТРУДОВА И ОРГАНИЗАЦИОННА ПСИХОЛОГИЯ

ИЗМЕНЧИВОСТ И СТАБИЛНОСТ НА ЦЕННОСТИТЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ БИЗНЕСМЕНИ (1995–2005 Г.)

МАГДАЛЕНА ЗЛАТКОВА ГАРВАНОВА
докторант, Институт по психология, БАН
979 30 42, magivasileva@yahoo.com

Целта на статията е да се анализира промяната и стабилността в значимостта и йерархията на ценностите на българските бизнесмени, използвайки най-комплексния в съвременната психология теоретичен модел на ценностната система, а именно този на Ш. Шварц (Schwartz, 1992). В разработката се сравняват данни от две емпирични изследвания, реализирани през 1995 и 2005 г. На базата на тях се установява, че на нивото на ценностните категории е налице относителна гъвкавост на ценностната система. Ценностната йерархия от 2005 г. запазва характерните си особености отпреди 10 години с ценностни приоритети – сигурност и себенасоченост. Измененията на равнището на ценностните дименсии и интереси са свързани с намаляване на интензитета както на индивидуално, така и на колективно ориентираните ценности. Тези динамични процеси водят до значителни промени в дименсионалната йерархия на собствениците на частни фирми – от хоризонтално-вертикален се трансформира в еднолинеен хоризонтален тип структура, което е ясна индикация за наличие на ценностна криза.

The aim of the paper is to determine the change and stability in the significance and the hierarchy of values of the Bulgarian businessmen, using the most comprehensive approach of value system in the contemporary psychology, that of S. Schwartz (1992). Therefore, the data from two empirical studies, conducted in 1995 and 2005, are analysed. The results reveal that categorical value system is relatively flexible. Value hierarchy has kept the characteristic features in the 1995–2005 period with value priorities – security and self-direction. Intensity both of individualistic – and collectivistic-oriented poles of value dimensions and interests have decreased. As a result, the horizontal-vertical structure of dimensional hierarchy transforms in a linear-horizontal type, which is a symptom of value crisis.

Въведение

В периода на преход към демокрация основната тенденция на промяна в стопанския живот е свързана с утвърждаването на частната собственост и легитимирането на фигурата на бизнесмена като главен социално-икономически субект. Неслучайно редица

автори очертават ценностния профил на частния предприемач и неговите основни психологически характеристики. Емпиричните проучвания разкриват, че сред представителите на тази социално-професионална група водещи са индивидуалните интереси, ценят се личните качества и умения (инициативност, амбициозност, упоритост, мотивация за успех, пресметнат риск и др.), иновативното поведение, стопанската свобода и т.н. [8], [11] и затова се определят като изразители на модернизирателната тенденция в развитието на личността и обществото [4].

Емпирични изследвания, проведени през 1993, 1995 и 1999 г., показват обаче разнопосочното (негативно и позитивно) влияние на икономическата криза върху частния сектор. Негативното въздействие се изразява в засилване на корупцията, сенчестата икономика и нелоялната конкуренция и др. Позитивните аспекти на кризата се проявяват в нарастване на енергичността и инициативността на българските предприемачи в неструктурираната бизнес-ситуация [7].

Сравнителният анализ на данни от три емпирични изследвания, осъществени през 1991, 1997 и 2004 г., разкрива, че конфликтът между диференциращите („На всеки според заслугите“) и уравниловъчните („На всички поравно“) модели на социалната справедливост в съзнанието на бизнесмените се решава в полза на първите [6]. В изследвания от 1993 и 1999 г. се установява, че в рамките на този период за бизнесмените се е увеличила значимостта на такива ценности като здраве, семейство, свобода на инициативата и образование. Намалява интензитетът на парите, човечността в отношенията, труда, професионалните знания и умения, властта и развлеченията [9].

Всички посочени изследвания показват липсата на единно виждане за ценностите на българските бизнесмени и за посоката на тяхната реорганизация в условията на социален преход. Тази статия **цели** да запълни подобна липса, като опише и анализира промяната и стабилността в ценностната система на съвременния предприемач в рамките на 10-годишен интервал от време – 1995¹–2005 г.²

Теоретичен модел на изследването

За изследването на ценностната система се придържахме към подхода на Шварц [15], чието преимущество пред останалите подходи се изразява във възможността за комплексно изследване на ценностите – на индивидуално, групово и културно равнище. На индивидуално ниво ценностната система включва 10 категории: *Сигурност* – ценности, насочени към сигурност, хармония и стабилност в обществото, във взаимоотношенията и в самата личност; *Конформност* – ценности, насочени към ограничаване на действията, които могат да наранят другите и да нарушат социалните очаквания или норми; *Традиция* – ценности, изразяващи уважение и приемане на обичаите и идеите, които дадена култура или религия налагат на личността; *Доброжелателност* – ценности, насочени към запазване и поддържане на благополучието на хората, с които имаме често лични контакти; *Универсализъм* – ценности, изразяващи стремеж към разбиране, толерантност и запазване на благополучието на всички хора и на природата.

Себенаסоченост – ценности, изразяващи стремеж към независимост на мисленето и действието; *Стимулация* – ценности, свързани с поемането на риск; *Хедонизъм* – ценности, обединени от стремеж към удовлетворяване на потребностите; *Постигновение* – ценнос-

¹ Изследването през 1995 г. е проведено от ст. н. ст. д-р К. Байчинска [2], [3], [4].

² Изследването през 2005 г. е реализирано от М. Гарванова.

ти, изразяващи стремеж към личен успех, който се определя като демонстриране на компетентност според социалните, а не според личните вътрешни стандарти; *Власт* – ценности, изразяващи стремеж към социален статус и престиж, контрол върху хората и ресурсите.

Десетте ценностни категории формират две биполярни дименсии. Първата дименсия, наречена от Шварц *себетрансцендентиране срещу себеутвърждаване*, характеризира отношението на индивида към другите хора. Тя противопоставя ценностите, акцентиращи върху приемането на другите като равни и грижа за тяхното благосъстояние, на ценностите на личния успех и доминиране над другите. Себетрансцендентирането обединява категориите универсализъм и доброжелателност, а себеутвърждаването – постижението и властта.

Втората дименсия *откритост към промени срещу консерватизъм* характеризира отношението на индивида към риска. Тя противопоставя ценностите, акцентиращи върху независимата мисъл и действие, а също и желанието за промени, на ценностите на себеграничението, поддържането на традицията и стабилността. Откритостта към промени обединява ценностите от категориите себенасоченост, хедонизъм и стимулация, а консерватизмът – ценностите от категориите традиция, сигурност, конформност.

Универсализмът, доброжелателността, традицията, конформността и сигурността изразяват *колективните*, а себенасочеността, стимулацията, хедонизмът, постижението и властта – *индивидуалните интереси*. Колективните и индивидуално ориентираните ценности представляват най-дълбинната структура на ценностната система [15].

По-конкретните **задачи** на изследването бяха следните:

1. Да се определи съществува ли изменение в ориентацията към индивидуализъм при българските бизнесмени.
2. Да се очертае промяната и стабилността в значимостта на 10 ценностни категории, 2 дименсии и 2 типа интереси в рамките на 10-годишен интервал от време.
3. Да се разкрият измененията и устойчивостта в йерархията на ценностните категории, полюси на дименсии и интереси, настъпили в периода 1995–2005 г.

В съответствие с данни от литературата формулирахме следните **хипотези**:

1. Очакваме засилване на индивидуалистичната ориентация при бизнесмените, изследвани през 2005 г. в сравнение с тези от началото на прехода–1995 г. [2], [4].
2. Предполагаме като цяло увеличаване значимостта на индивидуално ориентираните ценностни категории, полюси на дименсии и интереси и респ. намаляване интензитета на колективно насочените такива [2], [4].
3. В ценностната йерархия на съвременните бизнесмени не очакваме да са настъпили значителни изменения за този 10-годишен социално-исторически период [1], [14].

Изследвани лица. Данните за лицата, взели участие в изследването през 1995 и 2005 г. разпределени по пол и възраст, са представени в таблица 1.

Таблица 1.

Структура на извадката по критериите пол и възраст

Пол	Възраст	Бизнесмени – 1995 г.	Бизнесмени – 2005 г.
Мъже	до 29 г.	25	10
	30–44 г.	84	43
	45+ г.	41	33
	Общо	150	86

Жени	до 29 г.	9	20
	30–44 г.	30	35
	45+ г.	13	27
	Общо	52	82
Общо		202	168

Методи

В анкетната карта бяха включени следните методики:

- 1) *Метод за изследване на ценностите на Шварц – the Schwartz Value Survey* [15], адаптиран за български условия от Байчинска [1]. В методиката се използват 36-те ценности на Рокич [14] с малки изменения, като се прибавят и нови. На вниманието на респондента се предлагат два списъка, включващи 30 терминални и 26 инструментални ценности. Значението на всяка една от тях се фиксира посредством допълнителна обяснителна фраза. Изследваното лице трябва да оцени значимостта на всички ценности, използвайки 9-степенна скала (от 0 – не е важна до 7 – изключително важна, а също и [-1] – противоположна на моите ценности).
- 2) *Българска скала за индивидуализъм/колективизъм – БИК-скала* [5]. Тази скала е разработена на базата на психосемантичния подход. Индивидуализмът, респ. колективизмът се определя като лично предпочитание към ценности, чиято семантика е свързана с индивидуалистичната ориентация (*богатство, успех, самочувствие*) или към ценности, смислово свързани с колективистичната ориентация (*традиционност, ред, сътрудничество, справедливост*). От изследваното лице се изисква да направи избор по предпочитание на една от всеки две думи, представени в набор от 21 двойки (например: „Кое предпочитате?“ – ред или богатство и т.н.).

Първичните данни от БИК-скалата бяха обработени по алгоритъма за метрично решение на задачата за ранжиране на думите и лицата и изпълняван от компютърната програма DUAL SCALING. Седемте ценности, индикативни за индивидуалистичната и колективистичната ориентация, получиха следните скалови стойности: богатство (-1.74); успех (-0.95); самочувствие (-0.56); сътрудничество (0.54); ред (0.84); традиционност (0.84) и справедливост (1.03). Те образуват биполярен континуум (дименсия) „индивидуализъм–колективизъм“, в краищата на който се разполагат богатството и справедливостта, а в средата и останалите ценности – успех, самочувствие, сътрудничество, ред и традиционност.

Резултати

Изменения в ориентацията към индивидуализъм/колективизъм. Различията в средните стойности на променливата през 1995 и 2005 г. е направено с t-тест на Стюдънт и d-критерий на Коен за независими извадки. Получените резултати са представени в таблица 2.

Таблица 2.

Средни стойности и стандартни отклонения на индивидуализма/ колективизма (IC) при българските бизнесмени през 1995 и 2005 г. Представени са също и резултатите от t-теста

Извадка	N		IC 1995 г.		IC 2005 г.		t	p	d	Промяна
	1995 г.	2005 г.	x	sd	x	sd				
Бизнесмени	206	168	-0.48	0.96	-0.34	0.97	-1.38	0.167	0.1	=

От резултатите се вижда, че при българските бизнесмени отсъстват значими изменения в тази ценностна ориентация ($t = -1.38$, $p = 0.167$). Както през 1995 г., така и през 2005 г. при тях се установява индивидуалистична ориентация. (Скаловата стойност е с отрицателен знак). *С други думи данните от изследването, получени с БИК-скалата не подкрепят допускането, че реорганизацията на ценностите в условията на социална промяна е към нарастващ индивидуализъм.* Напротив, наблюдава се относителна стабилност по това измерение в тази социално-професионална група.

Още по-детайлна картина за характера и посоката на трансформация на ценностите при собствениците на частни фирми разкриват резултатите, получени с методиката на Шварц [15].

Изменчивост и стабилност в значимостта на отделните ценностни категории. Чрез прилагане на t-тест на Стюдънт и d-критерий на Коен за независими извадки се установява каква трансформация настъпва в интензитета на 10-те ценностни категории при бизнесмените (виж табл. 3).

Таблица 3.

Средни стойности и стандартни отклонения на 10-те ценностни категории при бизнесмените, изследвани през 1995 и 2005 г. Представена е също и посоката на промяна в ценностите (\downarrow – намаляване; = – неизменност)

Ценностна категория	Бизнесмени 1995 г. (N=206)		Бизнесмени 2005 г. (N=168)		t	p	d	Посока на промяна
	x	sd	x	sd				
Сигурност	5.09	0.78	4.94	0.93	1.68	0.094	0.2	=
Конформност	4.66	1.04	4.36	1.13	2.62	0.009	0.3	\downarrow
Традиция	3.41	1.05	2.62	1.28	6.46	0.000	0.7	\downarrow
Доброжелателност	4.34	1.04	4.39	1.20	-0.43	0.670	0.0	=
Универсализъм	4.27	0.92	3.72	1.10	5.18	0.000	0.6	\downarrow
Себенасоченост	5.09	0.75	4.92	0.91	1.94	0.053	0.2	=
Стимулация	3.58	1.39	3.18	1.51	2.61	0.009	0.3	\downarrow
Хедонизъм	3.95	1.61	4.01	1.66	-0.39	0.697	0.0	=
Постижение	4.90	0.87	4.46	1.13	4.12	0.000	0.5	\downarrow
Власт	4.22	1.26	3.50	1.39	5.25	0.000	0.6	\downarrow

Данните сочат, че намалява значимостта както на някои колективистично ориентирани ценностни категории (конформност, традиция, универсализъм), така и на част от

индивидуалистично насочените такива (стимулация, постижение, власт). Сигурността и доброжелателността, отнасящи се към колективните, и себенасочеността и хедонизмът – към индивидуалните интереси, не се променят. Тези резултати разкриват, че в ценностната система на съвременния бизнесмен е налице относителен баланс между процесите устойчивост и изменчивост. Изненадващото обаче е, че нито една ценностна категория не увеличава своя интензитет.

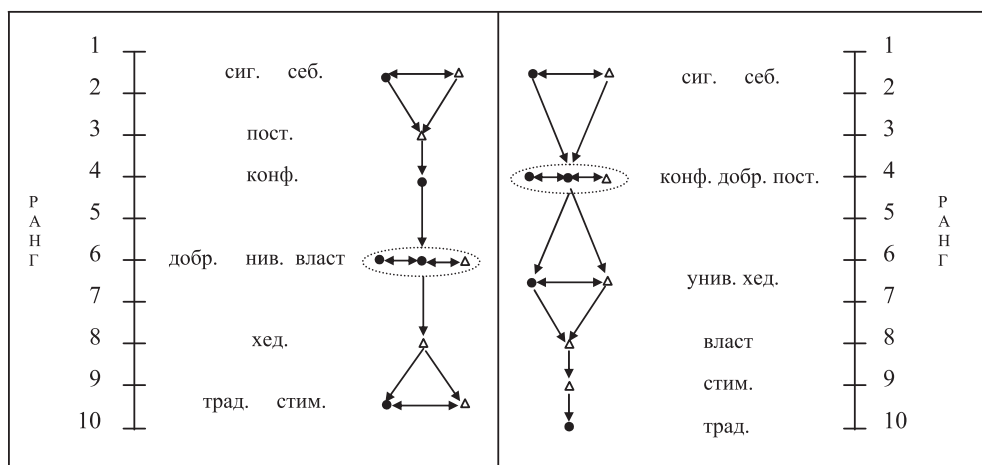
Тези резултати в известна степен кореспондират с изследвания на други автори, които констатират, че в началото на 90-те години в България е налице силно изразен стремеж към пазарно поведение и нагласа да се разчита на собствените сили, които с хода на реформите чувствително започват да отслабват. Настъпва едно отрезвяване (въпросът за цената), а с натрупването на личен и социален опит очакванията и оценките на предприемачите стават по-реалистични [10].

Може да се обобщи, че съвременните български бизнесмени притежават индивидуалистични нагласи (данните от БИК-скалата) и неслучайно се разглеждат като субекти или проводници на промяната в обществено-икономическата сфера [8], [10], но динамиката на социалните условия по специфичен начин рефлектира върху енергетичността на техните ценности. Затова сравнителният анализ на ценностната йерархия на предприемачите, изследвани през 1995 и 2005 г., е от особен интерес.

За построяване на структурен хоризонтално-вертикален модел на ценностната система е приложен t-тест на Стюдънт за свързани извадки за всички двойки ценностни категории. На всяка категория е приписан ранг (от 1 до 10). Ценностната категория с най-висока средна стойност получава ранг 1, а тази с най-ниска – ранг 10. Категории, между които не се установяват значими различия в техните средни стойности, получават един и същи ранг. Графичната визуализация на структурния модел на категориалната ценностна йерархия на собствениците на частни фирми от 1995 и 2005 г. е представена на фигура 1. Ценностните категории, които изразяват колективните интереси, са обозначени с тъмно кръгче, а тези, принадлежащи към индивидуалните интереси – със светъл триъгълник.

а) бизнесмени – 1995 г.

б) бизнесмени – 2005 г.

Фигура 1.

Структурен модел на категориалната ценностна йерархия при бизнесмените, изследвани през 1995 и 2005 г.

Категориалната йерархия на ценностната система на бизнесмените от 2005 г., както и тази от 1995 г. (виж фиг. 1а и 1б), се състои от 6 вертикални нива: на I-во ниво са координирани конфликтните в мотивационно отношение ценностни категории сигурност и себенасоченост (ранг 1.5), на II-ро ниво са координирани несъвместимите ценности на конформността, доброжелателността и постижението (ранг 4), на III-то ниво са координирани универсализмът, изразяващ колективните, и хедонизмът – индивидуалните интереси (ранг 6.5), на IV-то, V-то и VI-то ниво са субординирани съответно властта (ранг 8), стимулацията (ранг 9) и традицията (ранг 10). Може да се обобщи, че категориалната йерархия на бизнесмените от 2005 г. запазва характерните си особености от преди 10 години – еднолинейна, двувърха, от хоризонтално-вертикален тип, с ценностни приоритети – сигурност и себенасоченост.

Сравнителният анализ между двете ценностни йерархии показва, че сигурността и себенасочеността се оформят като идеологемите (ядрото) на ценностната система на частните предприемачи. Те са тясно свързани с Аз-структурата и изразяват главните жизнени проекти на личността [1]. Сигурността и себенасочеността обаче имат противоположна мотивационна ориентация – стремеж към постигане на стабилност и хармония в обществото, във взаимоотношенията и в самия индивид, от една страна, и към независимост на мисленето и действието, от друга [15].

В периферията на категориалната йерархия на бизнесмените от 2005 г. освен стимулацията се нареждат още традицията и властта, а при тези от началото на прехода – стимулацията, традицията и хедонизмът. Очевидно, частичните промени в края на ценностната подредба на съвременните частни предприемачи се дължат на понижаването на ранга на властта и изкачването на хедонизма на предното, по-енергетично ниво. Намаляването на интензитета на властта при тази социално-професионална група се установява и в сравнително изследване на Неделчева, обхващащо периода 1993 и 1999 г., което авторката обяснява с цялостния политически nihilизъм и гражданската инертност в преходното общество [9]. Увеличаването на ранга на хедонизма показва, че стремежът към удоволствие и наслаждение от живота се превръща във все по-приоритетна цел за предприемачите от настоящето изследване.

В средата на категориалната йерархия от 2005 г. не се наблюдават съществени изменения. Единствено доброжелателността – запазване и поддържане на благополучието на хората, с които имаме често лични контакти, се качва чувствително нагоре. Това не е случайно предвид обстоятелството, че при дребния бизнес, който е основан най-вече на фамилни или родови отношения, главен фактор за постигането на икономически и социален успех е семейството [9]. При съвременните собственици на частни фирми в съпоставка с тези от 1995 г. също така се установява немного ясно диференциране на приоритетните ценности и тяхната координация на първите три нива в йерархията, но категоричното степенуване и субординиране на по-маловажните ценности от последните три равнища.

Структурни изменения в ценностните дименсии и интереси. Дименсионалната и базалната организация на ценностите (ценностни интереси), които са по-абстрактни равнища, очертават по-ясно и категорично дългосрочните тенденции в ценностната промяна в групата на българските бизнесмени. Данните са отразени в таблица 4.

Таблица 4.

Средни стойности и стандартни отклонения на полюсите на ценностните дименсии и интереси при бизнесмените, изследвани през 1995 и 2005 г. Представена е също и посоката на промяна в ценностите (↓ – намаляване; = – неизменност)

Ценностни дименсии и интереси		Бизнесмени 1995 г. (N=206)		Бизнесмени 2005 г. (N=168)		t	p	d	Промяна
		x	sd	x	sd				
I.	Себетрансцендентирание	4.31	0.86	4.06	0.95	2.73	0.007	0.3	↓
	Себеутвърждаване	4.56	0.94	3.98	1.09	5.47	0.000	0.6	↓
II.	Консерватизъм	4.40	0.77	3.97	0.88	4.94	0.000	0.5	↓
	Откритост към промени	4.21	0.93	4.04	1.04	1.70	0.090	0.2	=
Колективни интереси		4.37	0.74	4.02	0.83	4.28	0.000	0.5	↓
Индивидуални интереси		4.39	0.76	4.01	0.91	4.29	0.000	0.5	↓

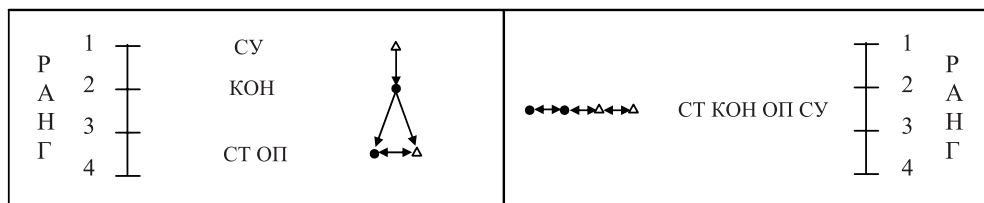
Както показват резултатите, в периода 1995–2005 г. в групата на предприемачите намалява значимостта на колективно ориентираните полюси на двете дименсии – себетрансцендентирание и консерватизъм. Индивидуално насоченият полюс себеутвърждаване понижава интензитета си, докато откритостта към промени остава неизменна. Мотивационно-подбудителната сила на колективните и индивидуални интереси също отслабва в интервала от 10 години, с което *частично се потвърждава хипотезата за нарастване на индивидуалните и редуциране интензитета на колективно ориентираните ценности през анализирания период.*

На базата на тези данни може да се допусне, че модернизиращата роля на предприемачите, свързана с ценностите на либералното общество и пазарната икономика, в действителност води до обезценяване на старите, колективистични норми на регулация на социалния и професионалния живот. От друга страна обаче, ценностите на себеутвърждаването, на индивидуалната отговорност, на свободната инициатива и др. все още са лабилни и несигурни мотиви в предприемаческата дейност.

Тези изводи намират потвърждение в дименсионалните приоритети на настоящите бизнесмени в сравнение с тези от 90-те години (фиг. 2). Процедурата по построяването на дименсионалната йерархия е същата както при извеждането на категориалната подредба.

а) бизнесмени – 1995 г.

б) бизнесмени – 2005 г.

Фигура 2.

Структурен модел на дименсионалната йерархия при бизнесмените, изследвани през 1995 и 2005 г. Означенията са: СТ – себетрансцендентирание; КОН – консерватизъм; СУ – себеутвърждаване; ОП – откритост към промени

Типологично-структурният анализ на дименсионалните приоритети (първите две нива от ранжирането) характеризира ценностната система на собствениците на частни фирми от средата на 90-те години (фиг. 2а) като *себеутвърждаващ консерватизъм*, който от социално-политическа гледна точка се свързва с идеите на буржоазната демокрация в нейната първа фаза [3], [4]. Този тип е близък по смисъл до това, което Триандис определя като вертикален колективизъм – идеята, че индивидите се различават помежду си, но съобразяват личното си поведение с групови цели и норми [12]. Друг важен акцент, който е необходимо да се постави, е, че при бизнесмените, изследвани през 1995 г., липсва ценностна доминанта между колективните и индивидуалните интереси ($t=-0.43$, $p=0.665$).

Данните, получени 10 години по-късно разкриват, че в резултат на динамичните процеси в дименсионалната организация на ценностната система в тази социално-професионална група са настъпили значителни изменения – от хоризонтално-вертикален се трансформира в еднолинеен хоризонтален тип структура (фиг. 2б). Всички полюси – и колективно, и индивидуално ориентирани, са разположени на едно ниво (ранг 2.5), т.е. отсъстват ясно очертани дименсионални приоритети. Неконсистентността в ценностната система е една от най-често срещаните прояви на ценностна криза: индивидът не може да определи ценностните си приоритети или преживява конфликт между важни ценности. Основна причина за това може да бъде социалният натиск или конфронтацията между стари и нови ценности [13].

В потвърждение на горното допускане е фактът, че при съвременните предприемачи продължава да липсва определена ценностна доминанта – колективните интереси имат еднаква значимост с индивидуалните ($t=0.07$, $p=0.948$). Така ценностният профил на българския бизнесмен в ситуацията на социална промяна се разкрива като динамичен и вътрешно противоречив, поради особената насложеност и синтез между традиционните и либерално-демократичните ценности [9]. *От гледна точка на получените резултати хипотезата за относителната устойчивост на ценностната йерархия на собствениците на частни фирми в периода 1995–2005 г. частично се потвърждава поради значителната дименсионална реорганизация на техните ценности.*

Заклучение

Чрез сравнителен анализ на данни от две емпирични изследвания от 1995 и 2005 г. се установява, че при бизнесмените е налице стабилност по измерението индивидуализъм/колективизъм. На нивото на ценностните категории се наблюдава относителна гъвкавост на ценностната система. Ценностната йерархия от 2005 г. запазва характерните си особености отпреди 10 години с амбивалентни ценностни приоритети – сигурност и себенасоченост. Измененията на равнището на ценностните дименсии и интереси са свързани с намаляване на интензитета както на индивидуално, така и на колективно ориентирани ценности. Дименсионалната йерархия на собствениците на частни фирми се трансформира от хоризонтално-вертикален в еднолинеен хоризонтален тип структура, което може да се разглежда като симптом на ценностна криза. Липсата на доминанта на индивидуалните или колективните интереси, както през 1995, така и през 2005 г., свидетелства за трудности в реорганизацията на ценностната система в тази социално-професионална група, произтичащи от личностната и социалната амбивалентност на българските дребни бизнесмени.

Литература

1. Байчинска, К. (1994). Ценности. Ценностен стрес... Ценностна криза! С., АИ „Марин Дринов“.
2. Байчинска, К. (1996). Ценностният преход в светлината на колективизма/индивидуализма. Социологически проблеми, 1, 34–53.
3. Байчинска, К. (1997). Дименсионална организация на ценностната система на българите (типологично-структурен подход). В: „25 години Институт по психология. Юбилеен сборник“. С., АИ „Проф. Марин Дринов“, 85–102.
4. Байчинска, К. (2000). Ценностите на българина и българската култура в прехода към демократично общество. Монография, препоръчана за печат от НС, 245 с.
5. Терганов, Е., Петкова, К., Дилова, М., Паспаланова, Е. (1996). Психосемантичен метод за измерване на индивидуалистични и колективистични нагласи. Социологически проблеми, 1, 19–33.
6. Давидков, Ц. (2005). България и предприемачите. С., УИ „Св. Кл. Охридски“.
7. Драганов, М. (2001). Кризата и частният бизнес у нас: от икономика към социална психика и обратно. В: М. Драганов (ред.) Българският частен бизнес и кризата. Социално-психологически аспекти. С., Институт по социология – БАН, 5–23.
8. Манолов, К. (2000). Културният ресурс на предприемачеството. С., АИ „Проф. Марин Дринов“.
9. Неделчева, Т. (2001). Кризата и трансформацията на ценностите в частния бизнес у нас. В: М. Драганов (ред.) Българският частен бизнес и кризата. Социално-психологически аспекти. С., Институт по социология – БАН, 24–48.
10. Пехливанова, Н. (2001). Жизнените стратегии на частния бизнесмен в ситуация на изпитание и пренагласа. В: М. Драганов (ред.) Българският частен бизнес и кризата. Социално-психологически аспекти. С., Институт по социология – БАН, 85–109.
11. Стоилова, М., Попова, В. (1994). Ценностната система на съвременния българин. С., ИК „Микрокосмос“.
12. Триандис, Х. (1996). Състоянието на съвременните изследвания върху индивидуализма и колективизма. Социологически проблеми, 1, 5–18.
13. Oles, P. K. (1991). Value crisis: measurement and personality correlates. Polish Psychological Bulletin, 22, 53–64.
14. Rokeach, M. (1973). The nature of human values. New York: Free Press.
15. Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In: M. P. Zanna (Ed.), Advances in experimental social psychology, Vol. 25 (pp. 1–65). New York: Academic Press.

ТРУДОВИЯТ КОНФЛИКТ – ОТ ПРЕГОВОРИТЕ ДО СТАЧКАТА И ОБРАТНО... (кейс-стади)

САВА ПЕТКОВ ДЖОНЕВ

Професор., д.п.с.н., СУ „Св. Кл. Охридски“,
0887 426 394, org_con@yahoo.com

Върху данни от кейс-стадий разработката се спира върху причините, които превръщат преговорите в конфликт и след това в стачка. Акцентът на работата е върху обратния път – от стачката към преговорите и разрешаването на конфликта. Специално внимание се обръща на психосоциалните фактори на справедливостта. Анализира се профилът на стачниците и техните опоненти – работодателите, както и на стоящите зад тях външни фактори. Описва се стратегията, за връщане страните на масата на преговорите и за достигане до съгласие. Акцентира се върху оптимизацията състава на преговарящите, тактиката на медиатора и метода на „постъпково разрешаване на конфликта“.

On the data of case study the article examines the reasons that convert the negotiations into conflict and than into strike. The accent of the analyses is on the way back – from the strike to the negotiations and the conflict resolving. A special attention is devoted to psychosocial factors of the justice. The typical profiles of the strikers and their opponents – employers are analyzed, as well as the external factors standing behind. The strategy for reverting back the opponents to the table of negotiations and for achieving agreement is described. The optimization of negotiated groups, the tactics of the mediator and the method of „step by step conflict resolution“ is emphasized.

Като остър сблъсък на противоположни интереси, социалният конфликт представлява специфично събитие на противопоставяне между социални актьори с променлива мощ, която зависи от техните ресурси, инцидентни или постоянни съюзници, социална конюнктура, променливи обществени настроения и пр. Поради тази причина социалният конфликт е събитие с вероятностен изход – с риск за понасяне на вреда и с вероятност за придобиване на печалба. Като рискована ситуация обаче стачката е специфична с това, че тя не следва математически стриктно теорията на игрите с нулева сума – всичко което единият субект печели, другият да го губи. Най-често и двете страни губят като си причиняват взаимно вреди, ангажират ресурсите си в деструктивна, вместо в градивна дейност, и вместо да се кооперират за по-висока ефективност на усилията, се дезинтегрират и взаимно ощетяват.

Същевременно обаче социалните конфликти имат и тази особеност, че те могат да бъдат управлявани – да бъдат потърсени компромисни решения, които да компенсират страните, да запазят тяхната интеграция и взаимноизгодни връзки. Проблемите да бъдат трансформирани в креативни процеси за намиране на по-ефективни средства за изход от ситуацията при взаимно удовлетворение на интересите, да допринесат за натрупването на групов опит за преодоляване на социални проблеми, за акумулиране на социална компетентност и т. н.

Възможно ли е стачката да се развие в креативен процес за търсене на взаимно-изгодно решение и при какви условия? На този въпрос и на факторите, от които зависи изходът от конфронтацията, ще отговорим в настоящото изследване.

Настоящата работа има за **цел** от една страна да типологизира личностните профили на опонентите в конфликта, от друга да анализира факторите и спецификата на рисковете за социалните актьори в условията на стачка и от трета да очертае методите, средствата и субектите за ефективно управление на риска така, че да се достигне до позитивни резултати и за двете страни и избегнат безсмислените загуби и поражения.

Хронология на стачката

Конфликтът започва, когато единият от двата профсъюза в компанията внася в секретариата ултимативно заявление за започване на преговори за нов Колективен трудов договор с искания за повишаване на заплатата, увеличение на отпуските, намаляване на извънредния труд и т. н.

Ръководството отхвърля искането с аргументи за неспазване процедурата по Кодекса на труда и със съображения, че такъв договор вече е подписан с другия профсъюз.

Следва общо събрание, решение за стачка, среща на стачния комитет и ръководството на компанията за уговаряне условията на протичане на стачката, предупредителна символична стачка, обявяване на ефективна стачка, завеждане дело от работодателя за незаконността на стачката, безуспешни опити за преговори с участието на външни синдикални лидери и лидери на Конфедерацията на работодателите и индустриалците, вътрешни преговори между страните в продължение на 20 дни, които в крайна сметка завършват с окончателно прекратяване на контактите, отказ от по-нататъшни разговори. Страните скъсват връзките помежду си и са непреклонни.

При тези условия на сцената на събитията се появява **медиаторът**, който предлага посредничество при разрешаване на конфликта като представител на психологическата общност и отива на място.

Напрежението е ескалирало до краен предел. Страните са прекъснали контактите си – безсилни и ожесточени. Започнал ултимативно и от двете страни, **конфликтът търси силово решение**, дори когато се опитват преговори. Позиционната конфронтация и неизчерпаемите обосновки на собствената гледна точка са замъглили мисленето и на двете страни. Макар и до момента привидно да са провеждани преговори, всеки се опитва да „надцака“ другата страна и да реши конфликта в своя полза. И работодатели, и работници **не допускат възможността за взаимноизгодно решение на проблема**.

Актьори в конфликта

Страхът от големите и непоправими загуби на пари, клиенти, поръчки и т. н., разочарованието от неблагодарността на служителите, изплъзващият се контрол над статуквото, заедно с нараненото достойнство и уязвената гордост е доминиращ мотив за неотстъпчивостта на **управата**. В процеса на ескалация на напрежението и демонстрацията на сила, са нарушени много от договореностите на предстачното споразумение. Рискът да се влезе в конфликт със законовите норми е очевиден. Първичната реакция на управата е силовото преодоляване на проблема.

На двора, където протестиращите престояват през целия работен ден, жегата е непоносима и съизмерима само с нажежените до червено емоции на множеството. **Стачниците** – 1500 човека от около 2400 работещи, повечето жени и момичета – лежат в жегата на тревата, периодично стават и шестват скандирайки около сградата. Множеството се люшка от единия край на двора до другия, заплашвайки всеки момент да се превърне в неуправляема и разрушителна тълпа. Налице са всички симптоми на масовата екзалтация и циркулиращата ескалация на агресивния импулс. Чуват се гласове, които заплашват с отмъщение, с трошене на прозорци и преградни стени. Особен героизъм е обхванал участниците, че каквото и да загубят е без значение, щом са заедно. Гневът и опиянението от колективната сила на множеството доминират в съзнанието на стачниците и правят всичко друго да изглежда маловажно и лесно преодолимо.

Работещите – останалите на работните си места работници са подтиснати и уплашени. Наричателните „предатели“ и „стачкоизменници“ са постоянно явно и подразбиращо се обвинение срещу тях. Някои от тези работници дори бяха подкрепили стачката в началото и после се бяха върнали на работа, но този процес беше се преустановил и не отговаряше на първоначалните очаквания на управата, че хората ще се уморят и до една седмица ще се върнат по работните си места.

Личностните профили и поведения сред стачниците могат да бъдат обособени в няколко типични групи:

Лидери, които в случая са трима водещи, избрани в стачен комитет, различни по темперамент, интелект, образование и социална компетентност, но доминирани от най-агресивния между тях.

1. Първата, налагаща се на вниманието подгрупа сред стачниците, са **реактивно-демонстративните**: участници с лесно възбудима нервна система, реагиращи веднага, без особени задръжки, първични, преживяващи искрено и безалтернативно ситуацията. Лесно увеличащи се в ролята си и търсещи демонстративна самоизява в тълпата. Активно, дори изпреварващо подражавачи на лидерите си. Те формират рискова група, защото в престараването си отиват твърде и неконтролирано далече. Но прекомерната им самодемонстративност ги прави лесни контактьори и удобни посредници за влизане в множеството.
2. Втората подгрупа са **индиферентната маса**, участваща в стачката, но пасивна, без инициатива и без собствена гледна точка. Участници, чакащи да бъдат подканени и участващи, без излишен ентузиазъм и собствено мнение. Наблюдават, без да са погълнати от събитието. Имат и други алтернативи.
3. Третата група са **ожесточено-агресивните**. Те не търпят инакомислещи. Подозрителни са към всеки опит за мирно разрешение на конфликта. Крайни и неотстъпчиви са в исканията си. Агресивни и недружелюбни. Крайно неудобни за посреднически контакт, дори подозрителни и агресивни към собствените си лидери, ако усетят смекчаване на позицията. Те са „**ястребите**“ на множеството и носят голям риск от превръщане на тълпата в разрушителна стихия.
4. Четвъртата група са **умерено-рационалните**. Те са склонни да слушат разумни аргументи и да водят конструктивен диалог. За съжаление умерената им позиция не ги прави особено популярни и влиянието им върху другите е ограничено, но са удобни за контакт и обсъждане на ситуацията.

В настоящата разработка умишлено се избягва употребата на понятието **тълпа**, защото лидерите успяха да държат юздите на множеството и то не достигна до изпълнения или стихийност, разрушения и погроми. На моменти обаче, особено в последните

дни, когато умората и напрежението бяха изключително големи, когато хората бяха на ръба на психическия срив, когато лидерите търсеха изход, а ястребите ги атакуваха и обвиняваха в отстъпление, рискът множеството да се превърне в тълпа беше напълно реален.

Сред **управата** също могат да се различат няколко типа поведения:

Твърдо-неотстъпчивото е рисково и безполезно, дори вредно при търсенето на решение. Този род участия трябва да се дистанцират при преговорите, освен ако страната не ги използва за заплахата или като блъф.

1. **Социално-компромисното** поведение е компетентното, гъвкаво, ориентирано към разрешаване на проблема с отчитане позицията на другата страна в конфликта. Това са хората, които трябва да заменят твърдо-неотстъпчивите в преговорите.
2. **Безцелно-блуждаещите** се ограничават с пасивна подкрепа и нескончаеми коментари, от които няма особена полза, нито вреда.
3. **Индиферентните**, подобно на своите сред стачниците, чакат да видят какво ще се случи.

Много от мениджърите, независимо към коя подгрупа спадаха, бяха доловили симптомите на масовото недоволство, но не бяха го споделили с висшестоящите поради йерархичната бариера или страх да не бъдат обвинени, че симпатизират на недоволните.

Като компонент на ситуацията **външната среда** също представлява фактор, който се отразява на трудовите конфликти. Как се държаша институциите по време на стачката? По принцип те могат както да тушират конфликта, така и да го разпалят. Могат да бъдат индиферентни, да посредничат за намиране на решение, или да дърпат конците.

Всъщност поведението на **Синдикалната централа** и **Конфедерацията на работодателите и индустриалците** не беше по-различно от поведението на двете основни страни в конфликта – работниците и работодателите. В случая те бяха съпричастни и даваха гръб на своите, приемайки силовата игра и с нищо не подсказвайки, че имат друг вариант или алгоритъм за разрешаване на социалния спор с по-малък риск и загуби. Приносът им в управлението на конфликта, доколкото имаха принос, беше в тяхното по-изискано поведение, професионална обиграност и изчаквателна позиция (докато навън звучеше речникът на тълпата – „Долу!“, „Вън!“, „Лъжец!“, „Много сме, силни сме!“ и Националният химн).

Националният институт за помирение и арбитраж, не се появи нито като актьор, нито като парламентър в стачката.

Същевременно обаче се откриха и два други социални фактора, които действаха балансирано и безпристрастно:

Обществеността, която очакваше конфликтът да се разреши и с това си очакване оказваше определено умиротворително въздействие върху страстите. Дежурният въпрос на хората отвън, на продавачите и шофьорите на таксите беше: „Какво искат?“. Въпрос, който навяваше мисълта за мярка, за общото състояние на нещата у нас и т. н. Нямахме думи на осъждане или на взимане на страна.

Медиите, въпреки вродения си порок да експлоатират интригата, скандалното, зрелищното, също проявиха похвална зрялост, умереност, спокойно и двустранно отразяване на позициите на страните в конфликта. Без да го разпалят или изопачават и манипулират.

Тези два фактора – обществеността и медиите – се оказаха особено благоприятен съюзник на медиатора, търсещ среда за своя подход.

Към външната среда следва да бъдат причислени и **нормативното устройство** – Кодексът на труда и Законът за уреждане на колективните трудови спорове, които на нормативно равнище осигуряват модел и процедура за разрешаване на трудови конфликти (ако има кой да ги чуе). За съжаление законодателството не е намерило културната почва в традицията на трудовите взаимоотношения у нас и първото посягане към нормативната база е не, за да се потърси образецът за намиране на решение и договаряне, а за да се открият правни основания да се „събори“ другият.

Картината на институционалната среда ще бъде пълна, ако се отбележи и ролята, която **Дружеството на психолозите** изигра в качеството си на безкористен и безпристрастен медиатор в конфликта, отчитайки както субектите и тяхното състояние, така и ситуацията на масовост (поведението на тълпата), а също естеството на конфликта и средствата за неговото разрешаване. Следва да се подчертае, че компетентностите, които психологията има в сферата на разрешаване на конфликти и които на практика бяха приложени за успешния изход от стачката, са еднакво необходими както на преговарящите, така и на институциите, които защитават техните интереси или предоставят арбитраж и в крайна сметка на организационната и обща култура на българина. Нещо, за което предстои да се извърши една значителна изследователска, просветителска и възпитателна работа.

Анализ на риска

Анализът на риска предполага оценка и на специфичните му параметри за различните участници:

1. Най-парадоксалната част от този анализ се отнася до **риска да си лоялен партньор на държавата**. Общ проблем за компаниите, които декларират реалните заплати на своите служители и плащат осигуровки върху целите суми, е, че те имат по големи разходи за работната сила, отколкото компаниите, които осигуряват на минимална работна заплата, а останалото додават „под масата“. Това поражда разлики в заплащането в полза на сивата икономика и **накърнява чувството за справедливост у служителите** на лоялните компании, които не се интересуват от разходите на работодателя, а единствено от факта, че другите са по-добре платени.
2. Логически обоснована в чувството за справедливост и в недоволството от по-ниските доходи от стандарта в бранша, стачката създава нови **рискове за стачкуващите – спиране на доходите и допълнително обедняване, стресови и страхови преживявания, увлечения и подчинение на параноята на тълпата**.
3. **Рисковете за компанията са много – изпускане на срокове, загуба на клиенти, загуба доверие, огромни парични дефицити, дезорганизация и спад на производителността**.
4. Макар и не на аванс сцената на събитията редица вредни последици заплашват реално и **лоялните служители на компанията**. Социалният конфликт за тях става **личен конфликт с колегите. Напрежение, дисконфорт, загуба на привлекателност в труда са най-непосредствените последици**.
5. Друга категория риск е **рискът от ескалация**. Без да усещат, отстоявайки своите позиции, страните нагнетяват напрежение и взаимна антипатия. **Циркулиращата реакция на взаимно насъскване и груповщината в мисленето** завладява всяка от

групите. Речникът е агресивен, високо емоционален. Търси се ефективното доминиране върху другата страна, силният изказ и в това си увлечение хората стават язвителни, самодоволни, арогантни и груби. Преговорите се превръщат в безсмислен дуел с много омраза и множество наранявания. В крайна сметка за всяка от страните резултатите винаги са по-малки от очакванията а загубите по-големи.

6. Към всичко това трябва да се добави и **социалната атрибуция и мнимите страхове** – в уплахата и доминиращата негативна емоция всяка от страните приписва на другата най-черни помисли и грехове.

Естествено възниква въпросът – „Възможно ли е тези рискове и загуби да бъдат избегнати? Може ли тази инфарктна ситуация да бъде трансформирана в креативен процес на търсене на взаимно изгодно творческо решение, при което придобивките на едната страна няма да бъдат непременно за сметка на другата?“.

На тази въпрос ще бъде отговорено по-нататък, след като се изясни другият рисков аспект – **рисковете за медиатора**. Те не са никак малки и не се отнасят единствено до провала или успеха в мисията, а и до неговата физическата безопасност.

Задачите на медиатора

Първата задача на медиатора е да получи **достъп до стачниците**. Това никак не е лесно когато 1500 разгневени мъже и жени сноват или лежат по двора и са готови да се нахвърлят върху всеки, който не споделя безпрекословно тяхната истина.

Първият контакт по телефона с лидера на стачния комитет е плачевен и наситен с реплики като: „Кой си ти?“, „Махай се?“, „Ние нямаме нужда от посредници!“, „Дали сме исканията си, Управителят да ги изпълни!“. На настояванията, че като представител на Дружеството на психолозите медиаторът иска да се срещне със стачния комитет и с хората и да помогне, отговорът е в същата тоналност: „Не гарантирам какво ще ти се случи!...“.

И така, без никакви гаранции, медиаторът напуска кабинета на директора и излиза на двора. Тук съвсем осезателно се усеща какво означава „социално пространство“ – какво е да си в кабинета на директора, на стълбите, на двора и в центъра на тълпата, която жужейки като разтревожен кошер не предвещава нищо добро.

Контактът с лидера на стачниците, който е зает да снима с камера предстоящата екзекуция на медиатора, не се получава, затова единственият възможен ход е директния контакт с множеството. **Самопредставянето** като психолог, професор и представител на Дружеството на психолозите с опит в разрешаването на конфликти, който е изпратен да помогне за решаването на техния проблем, **въобще не минава. Реакцията е неочаквана**: „Какво! Управителят за ненормални ли ни има та ни изпраща психиатър?“, „Ние на луди ли ти приличаме?“. Обяснението, че психиатърът са занимава с болни хора, а медиаторът е психолог и помагам на здрави да решават проблемите си, също няма успех. Отговорът е: „Ние нямаме проблем! Дали сме си исканията на Управителя. Той има проблем! Иди и му кажи!“. Други гласове добавят: „Много ли искаме за труда си? Сто лева? Много ли е това?“.

Това дава ключа:

Медиаторът се обръща към тази група с думите: „Не казвайте, че искате само сто лева! На вас не ви трябват сто лева!“... И докато смаяната от нахалството му тълпа събира гнява, за да го разкъса, добавя: „На вас ви трябват хиляда!... В едно четиричленно

семејство нормалният доход, за да живее човешки, трябва да е две хиляди лева – и вие и вашите съпрузи да носите по хиляда. Колко носят те, събират ли ви се две хиляди?”

Това е паролата. Оттук нататък започна **изповедта** – дълго, гневно и многогласно словоизлияние и изливане на души, което трябва в стил К. Роджърс и „ориентираната към клиента психотерапия“ да бъде слушано внимателно, да бъде поддържано с кимане на глава и с едносрчни вметвания (рядко с прости изречения) да бъде изразяван интерес към съдбата на тези хора.

От време навреме някои провокационни въпроси показват, че „ястребите“ не спят:

„Колко ти плаща Управителят?“ – Добър отговор е, че такова заплащане няма, а това е инициатива на Дружеството на психолозите.

„Колко ти е заплатата, професоре?“ – Отговорът... е не по-малко обезоръжаващ.

Хората изливат душите си, изповядват гнева си и се разтоварват – преживявайки своя **катарзис**, докато медиаторът, водейки диалога, във втория план на своето мислене прави **диагностика на проблемите**.

Тази фаза определено принадлежи на реактивно-демонстративните. Ястребите кръжат наоколо и чакат грешката, за да връхлетят на свой ред. Умерено-рационалните слушат внимателно, разсъждават наум и формират отношението си към медиатора, а индиферентните лежат на тревата и чакат другите да решат съдбата им.

Тази, започнала инфарктно среща, въпреки всеобщите очаквания, продължава един час. Лидерите се оттеглят още в началото – преценявайки, че неканеният гост не е опасен като агитатор и го оставят на стачниците. Дочуват се дори гласове в негова защита: „Стига сте му викали на човека бе, той да не е ненормален!“

Преди да си тръгне медиаторът взема думата, за да реализира втората част от своето първо посещение – **диагностиката на проблемите и тяхната експликация**. Това е другата му задача в процеса на първия контакт. С няколко думи се резюмират жалбите на стачниците. Те чуват собствените си мисли през неговата уста, а това вече е мостът помежду им. Медиаторът се ангажира всички тези вече известни или новоизникнали проблеми да бъдат направени достойние на Управителя и да започне работа по тяхното разрешаване.

Апелът за разумен диалог се обосновава в **загубите, които и двете страни понасят** вследствие на конфликта – работниците губят около 300 000 от заплати. Толкова са загубите и на компанията от стачката.

Медиаторът има също така задачата **да предаде своята увереност на слушателите си**, че от подобен род задънени улици има изход. (Точно тогава посредством аналогично посредничество са освободени българските медицински сестри в Либия, което бива загатнато мимоходом.) Като изразява своята увереност, че знае начини и техники, с които може да постигне такъв резултат, стига хората да се върнат на масата на преговорите, медиаторът печели доверието на стачниците, усещането, че той е човекът, който може да постигне успех. И макар че подозренията, че е „маша на Управителя“ и провокатор, да не са снети от него, това му създава авторитет и постепенно и доверие.

До вечерта диагностиката е представена на ръководството на компанията, а на другия ден вече са налице и първите резултати – загражденията, издигнати, за да отделят работещите от стачкуващите, наричани от стачниците „Берлинската стена“, са премахнати по нареждане на Управителя. Първият знак за успех е подаден.

Следващата задача, е **страните да бъдат върнати на масата на преговорите**, да бъдат убедени, че бездействайки губят със сигурност, докато преговаряйки работят за намирането на изход. За успеха на тази задача са необходими **непрекъснати совалки**,

разговори, наблюдателност. Медиацията е едно непрекъснато **разузнаване** докъде страните са готови да отидат в момента и в бъдеще.

Нужно е също така **да се оптимизира съставът на преговарящите**, да се подберат подходящите хората за преговорите. А това, когато си външен за страните, е трудна, макар и не непосилна задача. Достатъчно е опонентите да бъдат поканени да разширят своя състав с определени членове и, когато това стане, преговорите да бъдат ориентирани към тях. Медиаторът, след като се ориентира в хората, насочва диалога към подходящите персонажи, внимателно подава партиите и сменя темите, когато е нужно, и води преговарящите, макар и с лъкатушене, към хармония и разбирателство. Понякога тази селекция е задължителна и без нея, с наличните преговарящи, е невъзможно да се достигне нито до смислена дискусия, нито до взимане на решение.

Привличането на допълнителни лица се подпомага от партиципативната мотивация на хората – да участват при взимането на решения, които ги засягат. Още повече, че допълнителните привърженици усилват собствения екип за преговорите.

В разглеждания случай в стачния комитет това са „двете втори цигулки“, а в управата това е включването на заместник директора в преговорите. Фактически „второстепенните“ хора имат първостепенен принос за стачното споразумение.

Совалката, разговорите, усилията, решаването най-напред на по-незначителни задачи, уважението и вниманието към проблемите на страните постепенно дава резултат. Напрежението в общуването между хората спада, появяват се лични предпочитания, потесни и в резултат по-успешни връзки. Щаденето самолюбие и на двете страни, туширането на остротите и препредаването само на позитивна информация от медиатора са задължителни изисквания в медиацията. Хората се връщат на масата на преговорите и с тях се поддържа приятелски тон. Точките, по които са съгласни, се разглеждат с приоритет. Тези, по които не са съгласни, се оставят за доработване, дообмисляне, търсене на алтернативи на следващата „работна среща“.

Създава се работен режим на търсене на взаимно приемливо решение. Страните насрочват срещи, за да изработят или да доработят определени клаузи, разделят се временно, за да се допитат до своите или до специалисти и после да продължат работа. Медиаторът владее и организира процедурите, поставя задачите за разрешаване, определя над какво да се работи.

Динамиката в поведението на лидерите – работодателя и стачния комитет – става очевидна. Компетентната медиация не допуска изострянето на дискусията, включва по-активно по-кооперативните и по-емпатични личности. Проблемът става друг – не надмощие в конфронтацията, а търсенето на решение, което ще приеме и другата страна и в тази практика участниците в преговорите започват да търсят находчивост, самоизява и всеобщо признание. Промяната заразява и по-несговорчивите.

Медиаторът се превръща в просто в протоколчик – следи напредъка, записва решенията, връща групата към работен режим, когато хората се отплеснат и следи да не се тръгне в непродуктивна посока, която ще доведе до разрив.

Резултатът не закъснява. На четвъртия ден след включването на медиатора в преговорите споразумението е изработено. Синдикалните и конфедерационните лидери от най-високо равнище присъстват на подписването му като гаранți. Медиите са поканени на пресконференция. Проблемът е решен. Психологията получава всеобщо признание.

МЕТОД ЗА ДИАГНОСТИКА НА ИНДИВИДУАЛНАТА И ЕКИПНА ГОТОВНОСТ ЗА ОРГАНИЗАЦИОННА ПРОМЯНА ПЛАМЕН ЛУКОВ ДИМИТРОВ

А-р, Дружество на психолозите в България
8435854, plamen@plamendimitrov.com

В доклада се представят резултатите от осъществената през последните 10 години научно-приложна програма на автора по създаването и валидизацията на инструмент за диагностика на готовността за организационна промяна на индивидуално и екипно ниво в български фирми, публични институции и неправителствени организации. На основата на системни качествени проучвания с над 1300 мениджъри и служители се достига до генериране на айтъми и изграждане на скали с проверени психометрични параметри. Представен е кратък диагностичен инструмент, който може да се използва в практиката на консултантите по организационно развитие. Резултатите доказват, че готовността за организационна промяна следва да се интерпретира като многомерен конструкт с поне 4 основни дименсии: лична и екипна ефикасност в условията на организационна промяна, приемане на промените като адекватни за развитието на организацията; лична и екипна валентност на промяната за членовете на организацията, и възприемана управленска подкрепа. В тази светлина се предлагат модели за консултантски интервенции на индивидуално, екипно и организационно ниво.

The report presents the outcomes of author's 10-year applied research program for development and validation of a diagnostic tool for the readiness for organizational change at individual and team level in Bulgarian companies, public institutions and NGOs. Based on systematic qualitative research with more than 1300 managers and officers items were generated and scales were evaluated for their psychometric properties. The presented short diagnostic tool could be used in the organization development practice. The results prove that readiness for change must be interpreted as a multidimensional construct with at least 4 major dimensions: personal and team change-specific efficacy; appropriateness of the proposed changes for the organization; personal and team valence of the change for organizational members and perceived management support. In this light models for consulting interventions at individual, team, and organizational level are suggested.

Проблем

Още в зората на развитието на теорията и консултативната практика на организационното развитие Lewin [7] посочва, че агентите на промяната се нуждаят от надеждни инструменти за оценката на **готовността за организационна промяна (ГОП)** на индивидуално, групово и организационно ниво. Съпротивата срещу организационната промяна или иначе казано, липсата или ниското ниво на готовност за организационна промяна неотменно се третира като решаващ фактор за успеха или неуспеха на програмите за организационно развитие [6]. Диагностиката на готовността на хората в организацията да приемат и подкрепят планираните промени е важно пред условие за изграждането на процесуален модел за управлението им от мениджмънта и консултантите [1]. Измерването на ГОП може да се осъществи с качествени методи (наблюдение и интервю) или

с количествени методи (стандартизирани въпросници), като последните имат по ниска цена и редица методологични, психометрични и организационно-технически предимства.

ГОП е сред най-важните фактори, отразяващи първичната подкрепа на служителите за инициативите за промени [2]. Като уникален конструкт ГОП е формулиран за първи път през 1957 година от Jacobson [5], след което намира място в редица теоретични модели на процеса на организационна промяна [13]. Факт е, че всяка предлагана от ръководителите и организационните консултанти планомерна промяна се посреща различно от индивидите, групите и организацията като цяло. За да се осъществи промяната е нужно да се овладеят различията и конфликтите така, че нагласите, емоционалните реакции, представите и убежденията на хората в организацията да се съгласуват като се изгради определено равнище на ГОП.

В практиката си организационните консултанти използват множество различни инструменти за диагностика на ГОП [4]. Тези популярни методики, обаче, позволяват да се оцени ГОП само частично, т.е. изборително от гледната точка на процеса, съдържанието или контекста на промяната, или в зависимост на индивидуалните характеристики на служителите. В литературата има над 30 подобни инструмента, чийто основен недостатък, въпреки разпространението им в практиката, е липсата на данни за тяхната валидност и надеждност – едва 2 публикувани методики покриват изискванията на психометричните стандарти на Американската психологическа асоциация (APA).

Работното определение на ГОП, от което изхождахме при разработване на новия диагностичен инструмент бе, че ГОП може да се разглежда като комплексна нагласа към организационната промяна, върху която едновременно оказват влияние както съдържанието, така и процеса, и контекста на промяната, а също и особеностите на участниците в процеса на промяна. В този смисъл, ГОП отразява степента, в която индивида, групата и организацията са склонни на когнитивно, афективно и поведенческо ниво да приемат, подкрепят и ангажирано да работят за осъществяването на конкретен план за целенасочено изменение в съществуващото статукво в организацията.

Методика

На тази основа при конструирането на инструмента бяха реализирани следните стъпки: (а) формулиране на айтъми; (б) администриране на пилотна версия на инструмента; (в) редуциране на айтъмите в хода на изследването на психометричните качества на пилотната версия на инструмента; (г) проучване на характеристиките на обособените скали, и (д) повторно изследване с подобрената версия върху независима извадка. В цялостния процес бяха ангажирани над 1300 мениджъри и служители от различни сектори – частен бизнес, публични агенции и неправителствени организации. 480 от тях бяха случайно определени да участват само в независимата извадка.

При генерирането на първоначалните айтъми бе ползвана достъпната литература в областта на операционализацията и измерването на ГОП (над 100 източника). В допълнение, помолехме 55 мениджъри да опишат опыта си при реализацията на програмите за организационна промяна с различен мащаб, в които са взели участие през последните 5 години. За целта бяха проведени 50 дълбочинни интервюта, които впоследствие бяха подложени на контент-анализ. При литературния преглед и в интервютата бяха открити 30 теми, свързани с конструкта ГОП. 62 мениджъри с най-малко 5 годишен професионален опит бяха поканени да разгледат темите като посочат степента, в която те са повлияли (от много негативно, до много позитивно) ГОП на индивидуално, групово

и организационно ниво. Анализът на средните стойности откри 5 теми с най-високи оценки за въздействие върху ГОП: (1) увереността, че сме в състояние да реализираме успешно промяната – „ефикасност в промяната“; (2) убеждението, че промяната ще е полезна за мен и екипа – „лична и екипна валентност на промяната“; (3) възприятието за това, че ръководството на организацията подкрепя промяната – „управленска подкрепа за промяната“; (4) убеждението, че промяната ще е полезна за развитието на организацията – „адекватно въздействие на промяната“ и (5) възприятието, че промяната е необходима – „потребност от промяна“. За всяка от 5-те водещи теми бяха създадени по 12 айтъма, което доведе до първоначалната версия на диагностичния инструмент (общо 60 айтъма).

Анализ на резултатите

Въпросникът беше попълнен от 445 мениджъри и служители, като 60-те айтъма бяха оценени за връзката им с работното определение на ГОП. По метода на Bolino и Turnley [3] айтъмите, за които 60% от отговорите на изследваните ги определят като съотносими с определението за ГОП бяха включени в следващата версия на инструмента. 19 от 60 оригинални айтъма не покриха това изискване (напр. „загрижен съм за риска, който носи промяната“) и бяха елиминирани. С новата версия на инструмента, включваща останалите 41 айтъма бе осъществен факторен анализ по процедурата на Schriesheim [11]. Само айтъмите със собствени тегла над 0,60 (по абсолютна стойност) и без други факторни присъствия (със стойност по-голяма от 0,30) бяха третираны като значими. Само един айтъм не покри тези изисквания, което доведе до създаването на кратък работен инструмент – „Въпросник ГОП“, включващ само 40 айтъма. Въпросникът използва 7-степенна скала, чрез която изследваните описват доколко са съгласни с представените твърдения: „1 = напълно несъгласен“ и „7 = напълно съгласен“.

Краткият въпросник („Въпросник ГОП“ – ВГОП) бе попълнен от 820 мениджъри и служители от различни фирми, публични агенции и неправителствени организации. 437 от тях посочват преди попълването на въпросника, че към момента на изследването им в организацията, в която работят предстоят и се обсъждат организационни промени. Данните от въпросниците на 437-те изследвани бяха подложени на факторен анализ с ортогонална ротация. Първоначално бяха получени 6 фактора, но 15 айтъма имаха факторни тегла под 0,40 или многофакторни натоварвания, което даде основание за отстраняването им в следващата редуцирана версия на въпросника (25 айтъма). При повторния факторен анализ бяха обособени 4 фактора, които обясняват 68,20% от съвкупната дисперсия (Таблица 1).

В първият фактор със значими тегла попадат 10 айтъма. Една част от тях са формулирани, за да отразят „потребността от промяна“, а друга – убеждението, че промяната ще е полезна за развитието на организацията или „адекватно въздействие на промяната“. Това ни даде основание да определим Фактор 1 като Скала „Адекватност на промяната“ (САП). Вторият фактор бе определен като Скала „Управленска подкрепа за промяната“ (СУП) на основата на съдържанието на айтъмите със значими тегла. Тези айтъми представят възприятието на служителите, че висшето ръководство на организацията подкрепя предстоящите организационни промени. На трето място, Фактор 3 бе етикетиран като Скала „Ефикасност в справяне с промяната“ (СЕС), тъй като съдържателно айтъмите с високи собствени тегла са индикативни за убедеността на изследваните мениджъри и служители, че могат компетентно и успешно да се справят с предстоящите им организационни промени. Последният четвърти фактор бе определен като

Скала „Лична и екипна валентност на промяната“ (СВП) – значимите айтъми отразяват възприемането на личната и екипна значимост на промените. За всяка от новосъздадените скали бе направен тест за вътрешна консистентност (α -Кронбах). Получените стойности са съответно: 0,92 за Скала „Адекватност на промяната“(САП); 0,86 – за Скала „Управленска подкрепа за промяната“ (СУП); 0,84 – за Скала „Ефикасност в справяне с промените“(СЕС); и 0,72 – за Скала „Лична и екипна валентност на промяната“(СВП).

Таблица 1.

Резултати от факторния анализ на краткия Въпросник ГОП (25 айтъма)

Скали и айтъми в краткия ВГОП (N=437)	ТЕГЛАПО ФАКТОРИ			
	I	II	III	IV
I Скала „Адекватност на промяната“(САП) ($\alpha = 0,92$)				
Смятам, че организацията ни ще има реална полза от промените.	,96	-,11	-,02	-,07
Има съвсем основателни причини за тези промени в организацията ни.	,90	-,10	,03	-,20
Няма никакъв смисъл от промени в организацията ни.*	,90	-,09	,05	-,04
Има поне няколко важни области, в които се нуждаем от промени.	,88	,05	,05	,06
В крайна сметка и за мен ще е по-добре, ако се реализират промени в организацията ни.	,84	,02	-,28	,18
Промените ще се отразят благоприятно на ефективността на организацията ни.	,83	,02	,05	,04
Промените няма да донесат на организацията ни никакви ползи.*	,81	-,04	,06	,07
Промените ще са полезни за моята работа в организацията.	,80	,14	,04	-,12
Само ще загубим времето и средства с тези опити за промяна.*	,74	,06	,08	,14
Промените са точно това, от което организацията ни приоритетно се нуждае.	,69	,19	,09	,21
II Скала „Управленска подкрепа за промяната“(СУП) ($\alpha = 0,86$)				
Хората, които вземат решенията в организацията ни подкрепят напълно усилията за промяна.	-,09	,93	-,03	-,06
Ръководителите окуражават всички в организацията ни да се ангажират с промените.	-,14	,92	-,08	,03
От ръководството подчертават колко важни са промените за всички в организацията ни.	,06	,86	-,14	-,18
Мисля, че нищо няма да излезе от тези промени, защото хората над мен всъщност не желаят те да се осъществят.*	,15	,70	-,04	,08
Хората над мен са сериозно ангажирани с промените в организацията ни.	,06	,68	,05	,12
Мениджърите дават ясно да се разбере, че в организацията ни са нужни промени.	-,03	,65	,21	-,06
III Скала „Ефикасност в справяне с промяната“(СЕС) ($\alpha = 0,84$)				
Промяната ще ме изправи пред задачи и предизвикателства, за справянето с които нямам пълна готовност.*	,14	-,09	,85	-,14
Очаквам да имам сериозни проблеми в работата си във връзка с промените в организацията ни.*	-,09	-,07	,84	-,02

Уверен съм, че с лекота ще мога да се справя с новите изискванията, които промените в организацията ни ще поставят пред мен.	-,06	,03	,76	,08
Притежавам нужните умения, за да участвам успешно в реализацията на промените в организацията ни.	-,12	-,09	,74	,28
Имам нужната ориентация, за да овладя всичко ново, което ще възникне с осъществяването на промените в организацията ни.	,14	,16	,68	-,09
От опит знам, че ще се адаптирам успешно към организационните промени, когато те бъдат осъществени.	,24	,14	,60	-,04
IV Скала „Лична и екипна валентност на промяната“ (СВП) ($\alpha = 0,72$)				
Опасявам се, че реализацията на промените в организацията ни ще се отразят неблагоприятно на позицията ми в нея. *	-,06	-,08	,06	,86
Промените сериозно ще ограничат възможностите, които ми осигурява работата ми сега. *	-,05	-,06	,04	,81
Промените неминуемо ще се отразят на отношенията, които сме изградили помежду си.	,23	,16	,08	,78
Факторни тегла % от общата дисперсия	10,34	4,56	3,08	1,34
	40,50	12,46	9,25	5,99

*Контраиндикативни айтъми с реверсивно скалиране

За да се провери предиктивната валидност на получените във факторния анализ скали, в тест – и ретест-извадките бе проведено корелационно изследване, в което се използваха допълнителни личностни и контекстуални променливи, за които съществуват теоретични и емпирични индикации, че са свързани с ГОП [14]. Сред тях бяха личностните променливи: **локализация на контрола (ЛК)** – Internal Mastery Scale [10]; **негативната афективност (НА)** – Negative Affect Schedule [15] и **общата нагласа към промените (НП)** [12], за които се очакваше да имат високи корелации с дименсиите на ГОП в новосъздадения инструмент. За да се провери хипотезата, че ГОП се повлиява съществено и от организационния контекст, в който се планират и осъществяват планираните организационни промени, бяха контролирани и различията във **възприемания организационния климат (ВОК)** [9] и **възприемания управленския капацитет (ВУК)** [8].

Статистическите показатели (средни (M), стандартни отклонения (S.D.), коефициентите на корелация и оценките за надеждност са представени в Таблица 2.

Таблица 2.
Дискриптивна статистика и корелационна матрица (тест-ретест)

Променливи	M (S.D.)		Корелационни коефициенти – r в двете извадки *($p < 0,01$)								
	Тест извадка	Ретест извадка	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1. САП	4,4 (1,1)	4,2 (1,3)	–	,38*	,52*	,46*	,36*	-,14	,28*	,46*	,52*
2. СУП	5,2 (1,0)	4,8 (1,2)	,42*	–	,38*	,36*	,21	-,18	,27*	,48*	,69*
3. СЕС	5,1 (1,1)	4,9 (1,1)	,50*	,42*	–	,52*	,44*	-,26*	,36*	,40*	,50*
4. СВП	4,8 (1,2)	4,7 (1,3)	,44*	,41*	,50*	–	,28*	-,20	,38*	,45*	,51*
5. ЛК	5,2 (1,0)	5,1 (1,1)	,28*	,36*	,47*	,30*	–	-,48*	,46*	,36*	,28*
6. НА	1,8 (0,6)	1,6 (0,8)	-,11	-,16	-,30*	-,18	-,46*	–	-,41*	-,26*	-,24

7. НП	4,6 (1,2)	4,4 (1,2)	,36*	,25	,40*	,42*	,50*	-,36*	–	,12	,15
8. ВОК	4,0 (1,1)	4,1 (1,2)	,40*	,50*	,38*	,42*	,43*	-,22	,21	–	,56*
9. ВУК	4,6 (1,2)	4,4 (1,2)	,58*	,74*	,45*	,54*	,34*	-,21	,18	,47*	–
	N=437	N=220	Под диагонала в матрицата са корелациите в тест-извадката, а над диагонала – корелациите в ретест-извадката								

Резултатите показват, че дименсите на ГОП, регистрирани със създадения от нас инструмент корелират помежду си (осреднен корелационен коефициент $r = ,48$; $p < .01$). Както се очакваше, вътрешната локализация на контрола (ЛК) и общата нагласа към промените (НП) са положително свързани с всяка от 4-те дименсии на ГОП, а негативната афективност (НА) корелира отрицателно с тях. Измерителите за възприемания организационен климат (ВОК) и възприемания управленския капацитет (ВУК) също са положително асоциирани с 4-те скали на въпросника за ГОП.

В литературата активното участие в планирането и управлението на организационните промени се разглежда като фактор, който оказва мощно въздействие върху готовността за приемането и осъществяването им [2] [9]. Това е пряк резултат от факта, че мениджърите и служителите, които са имали възможност пряко да влияят върху съдържанието и процеса на управление на организационните промени формират лична, емоционално наситена ангажираност с усилията в подкрепа на промените. Те, също така, получават и по-пълноценен достъп до информацията за самите промени, в сравнение с тези свои колеги и подчинени, които не са пряко въввлечени в планирането и управлението им. Това ни даде основание да предположим, че мениджърите и служителите, които са преки участници в управлението на промените ще имат по-високи резултати по дименсиите на ГОП в сравнение с другите мениджъри и служители.

За да проверим тази хипотеза, разделихме изследваните в две групи на основата на собствената им преценка за степента на ангажираност с планирането и управлението на организационните промени. Проведените на тази основа дискриминационни анализи демонстрира, че прякото участие в планирането и управлението на организационните промени е фактор със значимо влияние върху съвкупния индекс за ГОП – $F(4, 439) = 6.25$, $p < .01$. Изследваните, които се определят като пряко ангажирани с планирането и управлението на организационните промени демонстрират по-високи средни за 4-те скали на конструирания от нас въпросник, което е пряко емпирично потвърждение за дискриминативната му валидност.

220 от 437-те мениджъри служители, участвали в първоначалното изследване попълниха повторно въпросника в период от 5 до 8 месеца след първото попълване като отговориха пряко и на 3 въпроса за самооценката на трудовата си удовлетвореност, адаптацията към организационните системи и намеренията си да напуснат работата. При сравнението на средните от двете измервания (t -test) не се установиха статистически значими различия по 4-те скали на въпросника за ГОП. Корелацията между обобщените балове за ГОП в тест-ретест извадките е висока ($r = ,78$ ($p < ,001$)) и потвърждава хипотезата за висока тест-ретест надеждност. Регистрираната чрез въпросника ГОП се оказва добър предиктор на удовлетвореността от труда, адаптацията към организационните системи и намерението да не се напуска текущата работа. Регресионният анализ демонстрира, че ГОП обяснява 32% от съвкупната дисперсия на самооценките за удовлетвореност от труда ($F = 10.20$, $p < .01$), 21% от дисперсията на самооценките за организационна адаптация ($F = 9,14$, $p < .01$), и 18% от дисперсията на самооценките ($F = 5.62$, $p < .01$) за намеренията да се напусне текущата работа.

Изводи

Получените в изследването резултати дават основание да се твърди, че конструираня в изследването инструмент позволява да се измерва ГОП като надеждно се контролират чрез обособени скали 4 нейни ключови дименсии: „Адекватност на промяната“, „Управленска подкрепа за промяната“, „Ефикасност в справяне с промяната“ и „Лична и екипна валентност на промяната“. Вътрешната консистентност на 4-те скали надхвърля критичната стойност от 0,70 за коефициента α – Кронбах, а получените с въпросника балове по скалите успешно разграничават групите мениджъри и служители с различна ангажираност в планирането и управлението на организационните промени.

Налице са първоначални доказателства в подкрепа на тезата, че конструираня нов инструмент – **Въпросник „Готовност за организационна промена“ (ВГОП)**, – има добри психометрични характеристики и на равнището на предиктивната си валидност, и на тест-ретест надеждността си. Това ни дава основание да препоръчаме използването му в практиката на организационно-психологическите изследвания, организационното консултиране и управлението на проекти за организационно развитие с ясното разбиране, че научно-приложната работа по психометричната му оптимизация и системната му валидизация в различни организации следва да продължи. Диагностиката на ГОП на индивидуално, групово и организационно ниво с конструираня метод позволява прецизиране на стратегиите за организационно-управленски мерки и консултативни интервенции в хода на подготовката, осъществяването и оценката на планирани организационни промени в широк спектър от организационни системи – в бизнеса, публичните институции и неправителствения сектор.

Литература

1. Armenakis, A. A., Harris, S. G., & Feild, H. S. (1999). Making change permanent: A model for institutionalizing change interventions. In W. A. Pasmore & R. W. Woodman (Eds.), *Research in organizational change and development* (Vol. 12, pp. 97–128). New York: JAI.
2. Armenakis, A. A., Harris, S. G., & Mossholder, K. W. (1993). Creating readiness for organizational change. *Human Relations*, 46, 681–703.
3. Bolino, M. C., & Turnley, W. H. (1999). Measuring impression management in organizations: A scale development based on the Jones and Pittman taxonomy. *Organizational Research Methods*, 2(2), 187–206.
4. Cunningham, C. E., Woodward, C. A., Shannon, H. S., MacIntosh, J., Lendrum, B., Rosenbloom, D., et al. (2002). Readiness for organizational change: A longitudinal study of workplace, psychological, and behavioral correlates. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 75, 377–392.
5. Jacobson, E. H. (1957, April). The effect of changing industrial methods and automation on personnel. Paper presented at the Symposium on Preventive and Social Psychology, Washington, DC.
6. Kotter, J. P. (1995). Leading change: Why transformation efforts fail. *Harvard Business Review*, 73, 59–67.
7. Lewin, K. (1947). Frontiers in group dynamics: Concept, method and reality in social science; social equilibria and social change. *Human Relations*, 1, 3–41.
8. Mayer, R. C., & Davis, J. H. (1999). The effect of the performance appraisal system on trust for management: A field quasi-experiment. *Journal of Applied Psychology*, 84, 123–136.

9. Miller, V. D., Johnson, J. R., & Grau, J. (1994). Antecedents to willingness to participate in planned organizational change. *Journal of Applied Communications Research*, 22.
10. Pearlin, L. I., Lieberman, M. A., Menaghan, E. G., & Mullan, J. T. (1981). The stress process. *Journal of Health and Social Behavior*, 22, 337–356.
11. Schriesheim, C. A., Powers, K. J., Scandura, T. A., Gardiner, G. C., & Lankau, M. J. (1993). Improving construct measurement in management research: Comments and a quantitative approach for assessing the theoretical content adequacy of paper-and-pencil survey-type instruments. *Journal of Management*, 19, 385–417.
12. Trumbo, D. A. (1961). Individual and group correlates of attitudes toward work-related change. *Journal of Applied Psychology*, 45, 338–344.
13. Van de Ven, A. H., & Poole, M. S. (1995). Explaining development and change in organizations. *Academy of Management Review*, 20, 510–540.
14. Wanberg, C. R., & Banas, J. T. (2000). Predictors and outcomes of openness to changes in a reorganizing workplace. *Journal of Applied Psychology*, 85, 132–142.
15. Watson, D., Clark, L. A., & Tellegen, A. (1988). Development and validation of brief measures of positive and negative affect: The PANAS scale. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 1063–1070.

ВРЪЗКА НА ЧУВСТВОТО ЗА ЛИЧНА ЕФЕКТИВНОСТ И ЛОКУС НА КОНТРОЛ С ВЪЗПРИЕМАНЕТО НА БАРИЕРИ ПРЕД ПРОФЕСИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ

СОНЯ АСЕНОВА ДРАГОВА

ст.ас.д-р, Департамент „Когнитивна наука и психология“, НБУ,
811 06 20, sonyadragova@nbu.bg

Целта на изследването е да се установи връзката на общата лична ефективност и локуса на контрол с възприемането на бариери пред кариерното развитие. Изследвани са три категории бариери според класификацията на Суонсън и Токар: социални, личностни и интеракционни бариери. Използваните методи включват: Скала за оценка на възприеманата трудност на бариери пред намирането на работа и напредъка в кариерата; методика на Шварцер и Йерусалем за оценка на общата лична ефективност и въпросник на Пол Спектър за локус на контрол. В изследването участват 879 души от България, Полша и Русия. Потвърждава се хипотезата, че високата лична ефективност и вътрешният локус на контрол се свързват с възприемането на по-малко бариери пред кариерното развитие и оценяването им по-скоро като предизвикателство, а не като пречка. Между личната ефективност и външния локус на контрол се открива статистически значима, слаба и негативна взаимовръзка. Тази корелация е по-силно изразена в българската извадка, не се наблюдава в руската, а при поляците е позитивна. Съществуват межкултурни различия във възприемането на бариери. Поляците приписват най-голяма трудност на всички видове бариери, а българите най-малка. Установява се ефект на взаимодействие между култура, равнище на лична ефективност и тип локализация върху степента на възприемана трудност на някои от бариерите.

The study investigates the relationship between general self-efficacy, locus of control and the perception of barriers to career development. Studied categories of barriers, according to Swanson's classification, are social, attitudinal and interactional barriers. The following methods were used: Inventories of perceived barrier hindrance, General perceived self-efficacy scale of Schwarzer and Jerusalem and Spector's method of Occupational locus of control. The sample consisted of 879 participants from Bulgaria, Poland and Russia. The hypothesis that high self-efficacy and internal locus of control relate to perception of less barriers to career development was confirmed. Low, negative and significant correlations between self-efficacy and external locus were found. This relationship was more salient in the Bulgarian sample, in the Polish sample the association was positive and it did not exist in the Russian sample. Cultural differences in career-related barriers perception were established. The Polish scored higher on all barrier types and perceived them as more difficult, whereas the Bulgarians showed the lowest values. A significant interaction effect of culture, level of self-efficacy and locus type on the perceived hindrance of some barriers was found.

Процесът на професионално развитие е актуална и важна тема в съвременното общество, характеризиращо се със силна конкуренция, глобализация и динамични технологични, културни и икономически промени. Представата и разбирането за кариерно

развитие биват подложени на трансформации и придобиват различно съдържание и смисъл. Днес кариерното развитие не се свързва единствено и само със „стабилно изкачване в йерархията“ [4] и достигане до най-високите постове, то представлява придвижване от една длъжност към друга, като това движение не е само вертикално [1]. Доналд Сапър разширява понятието кариера, разглеждайки го като „комбинация и последователност от взаимодействащи си и променящи се роли, изпълнявани от човека през неговия жизнен път [6]. Следователно кариерното развитие е функция от взаимодействието между факторите на работата, семейството и свободното време. То е отворена система, която е в непрекъсната взаимовръзка с другите социални системи.

Кариерното развитие е дългосрочен и продължителен процес, който често бива затрудняван от специфични фактори на равнище индивид, семейство, организация и общество, които в психологическата литература се дефинират като бариери. Барьерите са неблагоприятни събития или условия, намиращи се или в личността, или в нейната среда, които затрудняват професионалния прогрес [9]. В настоящото изследване е използвана класификацията на Суонсън и Токар, които обособяват три категории бариери: социално-междulichностни бариери (плановите за собствено семейство и деца; многоролеви конфликт); атитюдни/вътрешни бариери (Аз-концепция, нагласи към труд и интереси, мотивация за постижение) и интеракционни бариери (трудов пазар, организационна среда, пол, възраст, раса) [7,8].

Промененият контекст, в който се осъществява кариерното развитие днес, прави традиционният линеен модел на кариера неприложим и неадекватен. Очакванията за сигурно работно място, повишения и дългосрочно обвързване с една организация за цял живот стават трудни за реализиране. В резултат на това все по-често стават кариерните преходи и смяната на професия, хората все по-често променят работното си място, проявяват много по-голяма мобилност в рамките на организацията и извън нея. Лансира се идеята за гъвкавата кариера, която се управлява в по-голяма степен от самата личност, а не от организацията. Следователно, ключова роля за професионалното развитие ще имат личностовите фактори и особености на работещите. В настоящото изследване интерес представляват две личностови променливи – чувството за лична ефективност и локусът на контрол. Понятието лична ефективност е въведено от Бандура и представлява динамична мрежа от субективни оценки и вярвания за Аз-а. То отразява увереността на хората в способностите им да планират, организират и предприемат реални действия, необходими за постигане на планираните цели. Този конструктор се отнася до възприеманата лична компетентност за справяне с предизвикателства и отговаря на въпроса „Мога ли да направя дадено нещо?“. Когницията „мога да направя“ отразява чувството за контрол върху средата [2,3]. Локализацията на контрол описва начина, по който хората разглеждат причинно-следствените взаимоотношения между себе си, своето поведение и средата и постигнатите резултати. От тази гледна точка се прави разликата между вътрешен и външен локус на контрол.

Цел на изследването

Целта на изследването е да се установи по какъв начин общата лична ефективност и локус на контрол се свързват с възприемането на бариери пред кариерното развитие в три национални групи (българи, поляци и руснаци). Изследването си поставя следните задачи: Първо, търсене на взаимовръзка между общата лична ефективност, локус на контрол и възприеманата трудност на различни типове бариери пред два етапа от кариерното развитие – намирането на работа и напредъка в кариерата. Второ, да се провери дали съществуват културни различия във възприемането на бариери пред кариерното развитие.

Предварителните очаквания са, че от една страна личната ефективност ще корелира позитивно с вътрешния локус на контрол, и от друга страна, че високата лична ефективност и вътрешният локус на контрол ще се свързват с приписването на по-малка трудност на възприеманите бариери. С други думи, чувството за лична ефективност и вътрешната локализация биха могли да се разглеждат като фактори, които улесняват и подпомагат процеса на кариерно развитие.

Извадка

В проведеното изследване участват общо 878. Описанието на извадката е представено в таблица 1:

Табл.1.

Описание на извадката

	N (брой)	мъже	жени	Средна възраст
Поляци	494 (56,2%)	159	335	28
Българи	300 (34,1%)	152	148	26
Руснаци	84 (9,7%)	19	65	24
Общо	878	330	548	27

МЕТОДИ

За целите на изследването са използвани следните методики:

- ❖ Въпросник за оценяване трудността на възприетите бариери пред намирането на работа (20 айтеми, 4-степенна скала за отговори). Чрез факторен анализ са изведени три фактора: Аз-концепция, Трудов пазар и Дискриминация.
- ❖ Въпросник за оценяване трудността на възприетите бариери пред напредъка в кариерата (42 айтема, 4-степенна скала за отговори). Тук също се обособяват три фактора: Личностни бариери, Организационни бариери и Конфликт работа-семејство. Тази трифакторна структура и на двата въпросника се открива в техните три езикови версии в трите извадки – поляци, българи и руснаци, и съответства на типологията на Суонсън за възприетите бариери пред кариерното развитие.
- ❖ За измерване на общата лична ефективност е използван въпросникът на Ралф Шварцер и Йерусалем (General Perceived Self-efficacy Scale, Jerusalem & Schwarzer, 1992), съдържащ 10 айтема и 4-степенна скала за отговори [5].
- ❖ Въпросник за измерване локализацията на контрол на Пол Спектър, адаптиран за български условия от Русинова, Василева и Жильова (16 айтема, 6-степенна скала за отговори). Получените по-високи стойности по тази скала са индикатор за външен локус.

Таблично е представена информация за вътрешната консистентност на използваните въпросници в трите популации (табл.2).

Табл.2.

Вътрешна консистентност на методите според Алфа на Кронбах

Методика	За цялата извадка	Поляци	Българи	Руснаци
Бариери пред намирането на работа	$\alpha = 0,87$	$\alpha = 0,85$	$\alpha = 0,79$	$\alpha = 0,85$

Бариири пред кариерното из- растване	$\alpha = 0,95$	$\alpha = 0,94$	$\alpha = 0,91$	$\alpha = 0,94$
Скала за оценка на общата лична ефективност	$\alpha = 0,85$	$\alpha = 0,84$	$\alpha = 0,83$	$\alpha = 0,78$
Скала за оценка локуса на кон- трол	$\alpha = 0,75$	$\alpha = 0,71$	$\alpha = 0,74$	$\alpha = 0,76$

Резултатите показват, че езиковите варианти на използваните въпросници се отличават с много добра надеждност.

Резултати и обсъждане

Чрез корелационен анализ се установява, че чувството за лична ефективност корелира слабо и негативно с възприемането на всички видове бариири както пред намирането на работа, така и пред напредъка в кариерата. Тази взаимовръзка е статистически значима и е малко по-силна изразена по отношение на личностните бариири ($r = -.299$, $p = 0.01$).

По скалата на Пол Спектър, измерваща локализацията на контрол, по-високите стойности са индикатор за външен локус. Получените резултати показват, че външният локус на контрол се свързва позитивно с възприемането на различните по характер бариири като възпрепятстващи отделните етапи от професионалното развитие. Корелацията е статистически значима и варира от слаба към умерена степен. Резултатите са представени в табл.3.

Табл.3.

Взаимовръзка между изследваните променливи

	Лична ефективност	Външен локус на контрол
Бариири пред намирането на работа	-.267**	.359**
Аз-концепция	-.264**	.283**
Дискриминация	-.177**	.286**
Трудов пазар	-.212**	.315**
Бариири пред напредъка в кариерата	-.284**	.327**
Личностни бариири	-.299**	.294**
Организационни бариири	-.189**	.315**
Ролеви конфликт	-.205**	.246**

** $p < 0,01$

Въз основа на направения корелационен анализ може да се каже, че двата конструкта – обща лична ефективност и локус на контрол – се свързват с възприемането на бариири пред кариерното развитие, макар и в по-слаба степен от нашите очаквания.

Чрез еднофакторен многомерен дисперсионен анализ MANOVA се проверява доколко възприеманата трудност на бариирите зависи от равнището на общата лична ефективност и типа локализация. За целта участниците в изследването са обособени в три групи – с ниско, средно и високо равнище на лична ефективност, и съответно – с вътрешен, външен и балансиран тип локус на контрол.

Според получените резултати, хората с висока лична ефективност приписват по-малка трудност на различните фактори от личен, социален и икономически характер, с които се сблъскат в двата етапа от своето кариерно развитие. Разликите са статистически значими и съществени с изключение възприемането на Дискриминацията и Ролевия конфликт като бариери ($Wilks \lambda=0,95$, $F(12,1716)=3,64$, $p=0,000$, $observed \ power=0,99$, $\alpha=0,05$). За множествените сравнения е използван методът на Геймс-Хауъл, който показва, че различията във възприемането на бариери, според трите равнища на лична ефективност, са статистически значими между хората с ниска и висока лична ефективност, както и между хората със средна и висока лична ефективност. Хората, които преживяват ниска и средна степен на обща увереност в способностите за справяне не се различават по отношение на трудността, която приписват на бариерите. Следователно, потвърждава се хипотезата, че високата лична ефективност се свързва с възприемането на по-малко бариери пред професионалното развитие и оценяването им по-скоро като предизвикателства, а не като пречки.

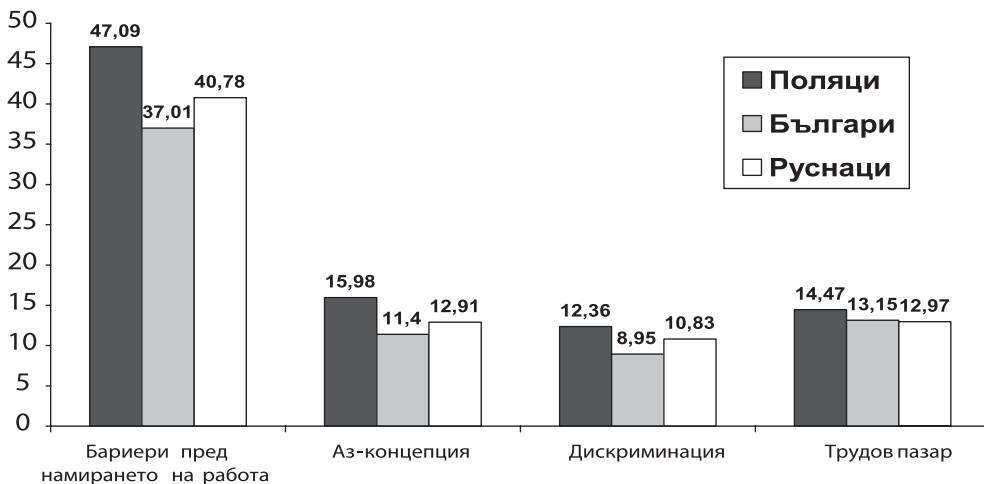
Дисперсионният анализ установява, че съществуват статистически значими различия във възприемането на бариери пред двата етапа от кариерното развитие в зависимост от локуса на контрол, с изключение на личностните бариери пред напредъка в кариерата. ($Wilks \lambda=0,93$, $F(14,1710)=4,46$, $p=0,000$, мощност на критерия $F=0,99$, $\alpha=0,05$). Направените множествени сравнения с метода на Тъки (Tukey) показват, че хората с вътрешен локус на контрол имат по-ниски средни стойности по всички скали, измерващи трудността на възприеманите бариери в сравнение с хората, които демонстрират външна локализация. Оттук може да се заключи, че хипотезата се потвърждава и че високата лична ефективност и вътрешният локус на контрол сами по себе си са личностови фактори, които подпомагат процеса на кариерно развитие и действат в ролята на ресурс. И обратно, липсата на увереност в способностите за справяне, както и поддържането на убеждение, че желаните професионални резултати и успехи не зависят от личността, а от външни фактори като късмет, шанс или другите, се явяват вътрешни пречки, които правят човек уязвим и въздействат негативно върху неговото възприятие, в резултат на което той приписва много по-голяма трудност на различните условия и обстоятелства, свързани с професионалното развитие.

Ефект на взаимодействие между личната ефективност и локализацията на контрол върху възприемането на бариери се открива само по отношение на възприеманата дискриминация. Хората с висока лична ефективност и вътрешен локус на контрол приписват най-малка трудност на дискриминацията като пречка ($F(4,862)=3,25$, $p=0,012$, $power=.84$, $X=9$, $SD=3,21$). Най-затруднени от този фактор са лицата с ниска лична ефективност, притежаващи както вътрешен ($X=13,23$, $SD=3,67$), така и външен локус ($X=13,13$, $SD=4,94$). Следователно, при оценяването на дискриминацията от решаващо значение е чувството за лична ефективност.

Интересно е да се провери дали съществува взаимозависимост между личната ефективност и локализацията на контрол. Взаимовръзката между двете променливи в общата извадка е статистически значима, твърде слаба и негативна ($r=-0,20$, $p=0,01$), т.е., колкото чувството за лична ефективност е по-силно, толкова ориентацията към вътрешен локус е по-силно изразена. Тази слаба корелация до известна степен е изненадваща, тъй като в теоретичен план двата конструкта са свързани и отразяват чувството и готовността за контрол върху средата. От друга страна, липсата на изразена взаимозависимост между личната ефективност и локуса на контрол означава, че двата въпросника измерват различни и независими прогностични конструкта. Направени са и независими корелационни анализи в отделните извадки от българи, поляци и руснаци. В руската извадка не се открива взаимовръзка между личната ефективност и локуса на контрол. Вероятно това се дължи на малкия брой руснаци, взели участие в изследването. В българската извадка корелацията е

статистически значима, слаба и негативна ($r = -.276, p = 0.01$), като коефициентът на корелация е малко по-висок от този за цялата извадка. Изненадващото е, че в групата на поляците връзката между двете променливи, макар и много слаба, е положителна ($r = .093, p = 0.05$), т.е., с нарастване на чувството за лична ефективност се засилва външната локализация.

Тъй като в изследването участват представители на три култури – българи, поляци и руснаци, е интересно да се проучи дали съществуват межкултурни различия във възприемането на бариери пред отделните етапи от кариерното развитие. Оказва се, че представителите на трите култури приписват различна степен на трудност на възприеманите бариери пред намирането на работа и напредъка в кариерата. Разликите в средните стойности, според направения еднофакторен многомерен дисперсионен анализ MANOVA, са статистически значими и съществени (фиг.1 и 2).

Фиг. 3.

Разлики във възприемането на бариери пред намирането на работа според националността ($Wilks\ lambda = .6658, F(16, 1714) = 24,16, p = .000, observed\ power = 1, \alpha = 0,05$)

Множествените сравнения между трите национални групи са направени с метода на Геймс-Хауъл (Games-Howell). Резултатите показват, че българи, поляци и руснаци се различават помежду си в начина, по който възприемат различните типове бариери. Поляците се чувстват най-възпрепятствани в процеса на кариерно развитие, тъй като приписват най-голяма трудност на всички видове бариери. Българите имат най-ниски средни стойности, следователно те не възприемат различните фактори, свързани с работата, като особено затрудняващи тяхната професионална реализация. По отношение възприемането на трудовия пазар, организационните бариери и ролевия конфликт, разликите между българи и руснаци не са статистически значими.

С помощта на многофакторен дисперсионен анализ се проверява каква е връзката между изследваните независими и зависими променливи в различните културни среди. За целта е използван трифакторен дисперсионен анализ. Статистически значим ефект на взаимодействие между култура, равнище на лична ефективност и тип локализация на контрол се установява по отношение на общото възприятие на бариери пред намирането на работа ($F(7,841) = 2.12, p = 0.04, power = 0.81, \alpha = 0,05$), и възприеманата трудност на трудовия пазар ($F(7,842) = 2.67, p = 0.01, power = 0.91, \alpha = 0,05$) и организационните бариери ($F(7,843) = 2.78, p = 0.007, power = 0.92, \alpha = 0,05$). По отношение на цялата скала за възприема-

на трудност на бариерите пред намирането на работа най-високи средни стойности имат поляците с ниска лична ефективност и външен локус ($X=53,55$, $SD=2,85$). Най-ниски средни резултати показват българите с висока лична ефективност и вътрешен локус ($X=27$, $SD=2,85$). Трудовият пазар и организационните бариери са оценени като най-трудни както от поляците с висока лична ефективност и вътрешен локус, така и от поляците с ниска лична ефективност и външен локус. Най-ниски стойности показват руснаците с висока лична ефективност и балансиран локус, следвани от българите с висока лична ефективност и вътрешен локус. Следователно, в полската извадка тези два външни фактора се възприемат негативно, независимо от това дали субективното чувство за лична ефективност е силно или слабо изразено и дали локализацията на контрол е преобладаващо външна или вътрешна. Получените резултати показват, че връзката между изследваните променливи бива повлияна от културната принадлежност на участниците.

Като цяло въз основа на проведеното изследване може да се каже, че предварителните очаквания се потвърждават. Начинът, по който хората възприемат и оценяват контекста, в който се развива тяхната кариера е свързан с личностните фактори лична ефективност и локус на контрол. В зависимост от посоката и степента, в която тези две променливи са изразени, различните фактори, съпътстващи професионалното развитие, могат да бъдат възприети като бариери или като ресурси, съответно затрудняващи или подкрепящи професионалната реализация. В зависимост от произхода и естеството на бариерите, личната ефективност и локализация на контрол могат да играят различна роля в процеса на кариерно развитие: в някои случаи те самите могат да се разглеждат като вътрешни бариери; ниската лична ефективност и външен локус може да предразполагат индивида към възприемането на по-голям брой вътрешни и външни бариери; равнището на лична ефективност и типа локализация са фактори, които могат да определят дали човек ще се сблъска с дадени бариери и как ще ги преодолее.

Литература

1. Маринова, Л. (1999). Теоретичен анализ на проблема за кариерното развитие.– Психологични изследвания, № 1–2, 55–65.
2. Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NY: Prentice-Hall.
3. Bandura, A. (1991). Human agency in social cognitive theory. – *American Psychologist*, 46, 157–162.
4. Nicholson, N. (1996). Careers in a new context. – In: Peter Warr (Ed.). *Psychology at work*. Penguin Books, Fourth Edition, 161–187.
5. Schwarzer, R., & Born, A. (1997). Optimistic self-beliefs: Assessment of general perceived self-efficacy in thirteen cultures. – *World Psychology*, vol.3 (1–2), 177–190.
6. Super, D. & Sverko, B. (1995). *Life roles, values and careers*. San Francisco, Bass Publishers,
7. Swanson, J. L., & Tokar, D. M. (1991a). College students' perceptions of barriers to career development. – *Journal of Vocational Behavior*, 38, 92–106.
8. Swanson, J., & Tokar, D. (1991b). Development and initial validation of the Career Barriers Inventory. – *Journal of Vocational Behavior*, 39, 344–361.
9. Swanson, J. L., & Woitke, M. B. (1997). Theory into practice in career assessment for women: Assessment and interventions regarding perceived career barriers. – *Journal of Career Assessment*, vol.5 (4), 443–462.

БИПОЛЯРНАТА ОЦЕНКА НА МЕНИДЖЪРА ЗА КАЧЕСТВАТА НА РЪКОВОДЕНИТЕ КАТО „ПРОЕКЦИЯ“ ЗА ЗНАЧИМОСТТА НА СОБСТВЕНИТЕ КАЧЕСТВА

ИВАН БОРИСОВ ИВАНОВ

доцент, д-р, ВТУ „Св.Св. Кирил и Методий“, 0899 204 074

Изследването е проведено с 101 директори и заместник директори на организации от сферата на химията, транспорта, строителството и търговията. Изследваните трябва да оценят по десет делови и десет личностни качества своя най-добър и своя най-лош ръководен, с които те са работили. Чрез оценката на деловите и личностните качества на най-добрия ръководен, се реализира своеобразна „проекция“ на онези качества, които изграждат представата за „идеалния“ образ на този ръководен. По такъв начин даваните оценки за деловите и личностните качества на най-предпочитания ръководен могат да бъдат разглеждани като своеобразна персонификация на личното „Аз“ на мениджъра, за ценностен еталон на този мениджър. И обратно – оценката за качества на най-малко предпочитания ръководен може да се разглежда като пример за негативна идентификация на изследвания мениджър. Чрез тази методика става възможно да се установят и доминиращите ориентации в изследваните мениджъри – към постигане на високи резултати в дейността или към създаване на добри междуличностни отношения с ръководените.

The assessments received for 10 business and 10 personal qualities, respectively the best and worst subordinate with whom the manager has worked, could serve to reveal the manager's value orientation to the qualities mentioned. The evaluation of the best subordinate's qualities could also be a source of reliable information about the importance, attached by manager to them, while the evaluation of the qualities of the least preferred co-worker reveals the image of the subordinate, identified negatively by the respective manager. The method, also allows for a specification of dominant orientations to management itself – an orientation to task fulfilment, or an orientation to good relations which the subordinates = The test was made with 101 managers – directors and directordeputies in chemical works, transport, construction and the trade organisations.

Приложената методика в изследването се основава на използване на биполярната оценка от страна на мениджърите по отношение на притежаваните качества от ръководените. Теоретична основа за прилагане на посочената методика е установената в психологията закономерност, че способността за осъществяване на биполярна оценка от страна на личността е свидетелство за формиране на двупосочни отношения: човек отделя себе си от обкръжаващите с помощта на оценка за степента на съответствие или несъответствие между себе си и другите (отношение „Аз“ не „Аз“) или включва отношението „Аз“ не „Аз“ във вътрешно-личностното общуване „Аз“ – другите „Аз“.

При осъществяването на биполярната оценка за „другия“ или за „другите“, се включват редица психически механизми, свързани с процеса на социална перцепция: приписване на определени качества на обекта на оценката, които самото оценяващо лице

притежава; по-висока оценка на качествата, които самото лице притежава, в сравнение с качествата, които не притежава; ефектът на „ореола“ при оценката на посочените качества и др. Наред с това, при биполярната оценка на качествата на „другия“, силно се проявява влиянието на формираното ценностно отношение на оценителя. По такъв начин, чрез оценката за качествата на „другия“ може да бъде разкрито сравнително точно значението, което тези качества имат за самия оценител, т.е. тяхната ценностна значимост, и на тази основа да съдим за формираното ценностно отношение към едни или други качества, които са присъщи на хората, обект на оценка.

За първи път биполярната техника за изследване качествата на ръководените е приложена от F.E.Fidler, (3 р. 509], Методиката се основава на изискването за оценка от страна на мениджерите на качествата на техните най-предпочитани(най-добри) и най-малко придпочитани(най-лоши) ръководени, с които те някога са работили или понастоящем работят. Избраните анонимно от всеки изследван мениджър най-предпочитан и най-малко предпочитан ръководени, се оценяват по предложени от автора две групи основни качества – делови и личностни. Всяка от тези групи се състои от по десет качества, а всяко едно от тези качества се оценява по десетобална система: с единица се оценява най-слабата степен на проява на това качество в избраното за оценка лице, а с десет – най-високата степен на проява на оценяваното качество.

Съгласно хипотезата на Фидълър, даваните оценки за качествата на най-предпочитания и най-малко предпочитания ръководен от страна на мениджъра, е надежден индикатор за установяване на доминиращата ценностна ориентация в този мениджър – ориентация към изпълнението на производствените задачи или ориентация към създаване на добри взаимоотношения с ръководените. Съгласно идеята на автора, мениджъри, които при оценката на посочените делови и личностни качества отчетливо различават своя най-предпочитан от своя най-малко предпочитан ръководен, в ценностно отношение са ориентирани към изпълнението на производствените задачи(делова ориентация), докато мениджъри, които в своите оценки за посочените групи качества, не правят съществена разлика между своя най-предпочитан и най-малко предпочитан ръководен, са преимуществено ориентирани към създаване на благоприятни межделичностни отношения в организацията.

Според нас, прилаганата методика за биполярна оценка на ръководените от страна на мениджърите, съдържа потенциално по-богати възможности за психологическа интерпретация на получените резултати, отколкото предложената от Фидълър концепция. Резервите се съдържат във възможностите на „проективната техника“, прилагана при оценка на качествата на ръководените от страна на мениджърите. Благодарение на потенциала на „проективната техника“, става възможно да бъде разкрито онова ценностно отношение на мениджъра както към деловите и личностни качества на най-предпочитания ръководен, така и към тези качества при най-малко предпочитания от него ръководен. Защото оценката, която определен мениджър дава за качествата на своя най-предпочитан и най-малко предпочитан ръководен, в психологически план може да се разглежда като надежна информация за значимостта на тези делови и личностните качества, които този мениджър счита за най-важни за самия него.

Изследването беше проведено с 101 мениджъри(директори и заместник директори),които работят с отраслите строителство, транспорт, химия и търговия. Резултатите от даваните средни оценки за деловите и личностните качества от страна на мениджърите за най-предпочитания и най-малко предпочитан ръководен,представяме в таблица № 1.(виж табл. 1)

Таблица 1.

Средни оценки за качествата на най-предпочитания и най-малко предпочитания ръководен по десетобална скала.

Отрасъл	Качества за оценка	Най-предпочитания ръководен	Най-малко предпочитания ръководен	Разлика в оценките
Търговия	Делови	83,10	48,20	34,90
	Личностни	81,10	49,50	31,60
Химия	Делови	85,81	45,81	40,00
	Личностни	78,51	44,91	33,60
Транспорт	Делови	84,47	45,47	38,30
	Личностни	78,67	36,00	42,67
Строителство	Делови	84,75	41,87	42,88
Общо	Делови	84,78	45,14	39,64
	Личностни	79,82	42,32	37,50

Общо за цялата изследвана съвкупност мениджъри, средният резултат на даваните от тях оценки за деловите качества на най – предпочитания ръководен е 84,78 т., докато средният резултат на даваните оценки за деловите качества на най-малко предпочитания ръководен е 45,14 т. Т.е. е налице статистически значима разлика от 39,64 т. Средният резултат на даваните от мениджърите оценки за личностните качества на най-предпочитания ръководен е 79,82 т., докато този резултат при най-малко предпочитания ръководен, е 42,32 т. Установената разлика между средната оценка на личностните качества на най-предпочитания и най-малко предпочитания ръководен, е също статистически значима – 37,50 т. Приведените данни показват, че са налице съществени различия в средните оценки на изследваните мениджъри по отношение на качествата както на най-много предпочитания, така и на най-малко предпочитания ръководен. Като тази закономерност е валидна както за деловите, така и за личностните качества на ръководените. Наред с това, изследваните мениджъри оценяват по-високо деловите качества на ръководените в сравнение с техните личностни качества.

Тази закономерност се проявява не само при оценката на деловите и личностни качества на най-предпочитания ръководен, но и при оценката на качествата на най-малко предпочитания ръководен. Изключение от тази закономерност е установена при оценките на мениджърите от отрасъл „Търговия“. Тези мениджъри оценяват по-високо личностните качества на най-малко предпочитания ръководен, в сравнение с неговите делови качества. Посочените резултати показват, че за изследваните мениджъри деловите качества се явяват по-значими в сравнение с личностните качества при оценката не само на най-предпочитания ръководен, но и на най-малко предпочитания. Съгласно хипотезата на Фидълъ, тези резултати показват, че болшинството от изследваните мениджъри се характеризират с „делова“ ценностна ориентация (ориентация към изпълнение на задачите), в сравнение с ориентацията, свързана със създаване на добри междуличностни отношения с ръководените. Пак, съгласно с теорията на автора, това е доказателство, че за изследваните мениджъри по-предпочитан стил за ръководство е авторитарния, в сравнение с демократическия стил на ръководство.

Оценките на мениджърите, разгледани по критерия „отрасъл“, в който те работят, показват, че най-високо деловите качества на най-предпочитания ръководен са оценени от мениджърите, които работят в отрасъл „Химия“ – средна оценка 85,81 т., а най-ниско тези делови качества са оценени от мениджърите, които работят в отрасъл „Търговия“.

Т.е., деловите качества на най-предпочитания ръководен са най-ценностно значими за мениджърите, които работят в отрасъл „Химия“. Като обяснението за това може да се приеме факта, че сложността на трудовите операции в този отрасъл в сравнение с другите изследвани отрасли, е много по-голяма и ефективността на тяхната дейност се свързва с високата степен на развитие на техните делови качества. Т.е. тук е налице ясно изразена идентификация на ръководителите с високо оценените делови качества на най-предпочитания ръководен, което може да се разглежда и като своеобразна персонификация на тези качества с деловите качества на ръководителя.

Личностните качества на най-предпочитания ръководен са оценени най-високо от мениджърите, които работят в отрасъл „Строителство“ – 82,33 т. и най-ниско от мениджърите от отрасъл „Химия“ – 78,51 т. Може да се предполага, че за мениджърите от отрасъл „Строителство“ по-голямата ценностна значимост на личностните качества на най-предпочитания ръководен се свързва с очакванията, че от личностните качества в най-голяма степен зависи равнището на сплотеността между членовете на организацията. А тази сплотеност от своя страна гарантира и по-висока ефективност на съвместната дейност. При изследваните мениджъри от отрасъл „Химия“ са установени и най-големите различия между оценката на деловите и личностните качества на най-предпочитания ръководен, което отново подкрепя хипотезата за по-голямата значимост на деловите в сравнение с личностните качества на най-предпочитания ръководен за тези мениджъри. От позициите на психологическия анализ на „проективната“ техника, резултатите на изследваните мениджъри от отрасъл „Химия“ свидетелствуват, че за самите тях деловите качества имат по-голямо значение като ценност в сравнение с техните личностни качества. А това, според хипотезата на Фидъл, е свидетелство за ориентация на тези мениджъри към авторитарен стил на ръководство.

Най-висока средна оценка на деловите качества при най-малко предпочитания ръководен е регистрирана при мениджърите от отрасъл „Търговия“ – 48,20, а най-ниска средна оценка при мениджърите от отрасъл „Строителство“ – 41,87 т. Мениджърите от отрасъл „Търговия“ също така най-високо оценяват личностните качества на най-малко предпочитания ръководен – 49,50 т., и тази оценка е по-висока от средната оценка им оценка за деловите качества на най-малко предпочитания ръководен. Получените резултати от изследванията на мениджърите от отрасъл „Търговия“ недвусмислено показват, че според теорията на Фидъл, предпочитания стил на ръководство е демократическия, в сравнение с авторитарния. Изследваните мениджъри от отрасъл „Транспорт“ дават най-ниска оценка на личностните качества на най-малко предпочитания ръководен, в сравнение с мениджърите от другите отрасли – 36,00 т. Тези резултати дават основание да се предполага, че за мениджърите от отрасъл „Транспорт“ оценката на личностните качества е едно от основанията при определяне и на най-малко предпочитания ръководен.

Наличието на съществена разлика между средните оценки на десетте делови и личностни качества на най-предпочитания ръководен и на най-малко предпочитания ръководен, в психологически план може да служи като основание за разкриване степента на сходство при оценката на противоположни обекти за идентификация от страна на изследваните мениджъри. И това може да се разглежда като специфична способност на изследваните мениджъри да открояват онези членове от организацията, които притежават потенциал за постигането на поставените цели от онези, които поради липса на определени качества или поради други психологически и социално-психологически причини, не участвуват активно във вътрешно-организационната дейност.

Получените от изследването резултати показват още, че мнозинството от мениджърите в своите оценки за деловите и личностните качества твърде отчетливо разграничават

най-предпочитания от най-малко предпочитания ръководен. Този факт може да се приеме за доминиране при тях на ценностна ориентация към изпълнение на задачите (делова ценностна ориентация) в сравнение с ценностната ориентация към създаване на добри междуличностни отношения с ръководените. Последният тип ценностна ориентация е установена само при трима от изследваните 101 мениджъри. Най-голяма поляризация при оценката на деловите качества между най-предпочитания и най-малко предпочитания ръководен, е установена при мениджърите от отрасъл „Строителство“ – 42,88 т., а най-малка разлика – при мениджърите от отрасъл „Търговия“.

При мениджърите от отрасъл „Търговия“ също така е регистрирана и най-малка разлика при оценката личностните качества на най-предпочитания и най-малко предпочитания ръководен – 31,60 т., докато най-голямата разлика при тези оценки между най-предпочитания и най-малко предпочитания ръководен, е установена при мениджърите от отрасъл „Транспорт“ – 42,67 т. Тези приведени данни дават основание да се направи оценката, че за ръководителите от отрасъл „Търговия“, които се характеризират с тенденцията да минимализират различията между деловите и личностните качества на своя най-предпочитан и най-малко предпочитан ръководен, по-голяма ценностна значимост има демократическия стил на ръководство в сравнение с авторитарния. Докато при мениджърите от останалите три отрасли по-голяма ценност има авторитарният стил на ръководство, в сравнение с демократическия.

Тази тенденция най-ясно се откроява при мениджърите от отрасъл „Транспорт“. Едно от възможните обяснения за това е фактът, че в сферата на транспорта строгото спазване на дисциплината е условие за по-висока ефективност и намаляване на произшествията и аварията. Затова и мениджърите от този отрасъл приемат прилагането на авторитарния стил на ръководство като най-ценностно значим за тях. Тези предположения могат да бъдат подкрепени от изследванията на холандските психолози М. Мулдер и А. Сتمرдинг (5 р. 504). Тези изследвания показват, че лица, които не са свързани професионално с дейности в организации, в които водещ е авторитарния стил на ръководство, в ситуации на опасност сами избират авторитарния стил на ръководство, предпочитайки го пред демократическия стил на ръководство.

Допълнителна аргументация за обяснение на избора за предпочитан стил на ръководство от страна на мениджърите в отраслите „Транспорт“, „Химия“ и „Строителство“ може да послужи и теорията за стиловете на ръководство на Р. Бляк и Дж. Мутън (4 р. 245). При определяне стиловете на ръководство двамата автори използват два „измерителя“ – първият – отношението на мениджърите към резултата, който те се стремят да постигнат в организацията, а втория – отношение към членовете на организацията. Първият „измерител“ разкрива субективната значимост или ценност, която има резултата за мениджъра, респективно ценността на ръководната дейност, докато вторият „измерител“ – отношението към ръководените – разкрива субективната значимост или ценност, която има за мениджърите формирането на добри междуличностни отношения с ръководените. Първият „измерител“ е свидетелство за избор на авторитарен стил на ръководство, докато вторият е свидетелство за избор на демократичен стил на ръководство.

В таблица 2 представяме средните оценки за деловите и личностните качества на най-предпочитания и най-малко предпочитания ръководен в зависимост от трудовия стаж на изследваните мениджъри.

Таблица 2.

Средни оценки за качествата на най-предпочитания и най-малко предпочитан ръководен в зависимост от трудовия стаж на мениджърите.

Трудов стаж	Качества за оценка	Най-предпочитания ръководен	Най-малко предпочитания ръководен	Разлика в оценките
До 5 години	Делови	85,34	47,14	38,20
	Личностни	81,10	44,31	36,79
От 6 до 10 г.	Делови	86,94	43,89	43,05
	Личностни	81,67	40,17	41,50
От 11 до 15 г.	Делови	81,55	45,45	36,10
	Личностни	78,50	39,95	38,55
От 16 до 20 г.	Делови	85,06	40,59	44,47
	Личностни	78,53	42,32	36,21

Анализът на ценностното отношение на изследваните мениджъри към качествата на най-предпочитания и най-малко предпочитания ръководен, в зависимост от стажът им на ръководна позиция, свидетелствува, че този стаж не оказва съществено влияние при оценката както на деловите, така и на личностните качества на ръководените. Приведените в таблица 2 резултати убедително показват, че болшинството изследвани мениджъри, независимо от своя стаж на ръководна позиция, оценяват по-високо деловите в сравнение с личностните качества, както по отношение на свой най-предпочитан, така и по отношение на своя най-малко предпочитан ръководен. Изключение от тази закономерност правят мениджърите със стаж 16–20 години, които по отношение оценката на деловите и личностните качества на най-малко предпочитания ръководен, по-високо оценяват личностните качества, в сравнение с деловите.

Най-голяма разлика между деловите и личностните качества при най-предпочитания ръководен е установена при оценката на тези качества от мениджъри с ръководен стаж 16–20 години (6,53 т.), а най-малка – при мениджъри със стаж 11–15 години (3,05 т.). Най-висока средна оценка за деловите качества при най-предпочитания ръководен е регистрирана при мениджъри със стаж 6–10 години–86,94 т., следвани от тези със стаж до пет години–85,34 т. и тези със стаж 16–20 години–85,06 т. Най-ниско деловите качества на най-предпочитания ръководен са оценени от мениджъри със ръководен стаж 11–15 години–81,55 т. Мениджъри със стаж 6–10 години са оценили най-високо личностните качества на най-предпочитания ръководен–81,67 т., следвани от мениджърите със стаж до пет години–81,10 т., докато мениджърите с по-голям ръководен стаж – тези с 11–15 години и от 16–20 години, са оценили значително по-ниско тези личностни качества – съответно със средна оценка 78,50 т. и 78,53 т.

Установената вече закономерност – поляризация при оценките на изследваните мениджъри по отношение на качествата на най-предпочитания и най-малко предпочитан ръководен, се проявява при анализа на тези оценки и в зависимост от ръководния стаж. Най-съществена разлика при оценката на деловите качества при най-предпочитания и най-малко предпочитания ръководен е установена при мениджъри със стаж 16–20 години–44,47 т., следвани от мениджърите със стаж 6–10 години–43,05 т. Най-малка разлика при оценката на тези качества е регистрирана при мениджъри със стаж 11–15 години–36,10 т.

Мениджърите с най-малък практически ръководен опит – тези със стаж до 5 години, оценяват най-високо както деловите, така и личностните качества на най-малко предпочитания ръководен – съответно 47, 14 т. и 44,31 т., докато мениджърите с най-голям стаж – 16–20 години, оценяват най-ниско деловите качества на най-малко предпочитания ръководен – 40,59 т. Изследваните от тази възрастова група мениджъри, единствени в сравнение с другите три групи, оценяват по-високо личностните, отколкото деловите качества на най-малко предпочитания ръководен.

Съпоставянето на биполярната оценка на изследваните мениджъри по показателите отрасъл, в който те осъществяват своята ръководна дейност и техния трудов стаж показва, че въпреки наличието на малки различия в тези оценки, се потвърждава установената при изследването по показателя отрасъл, в който те осъществяват своята ръководна дейност закономерност, че е налице ясно изразена диференциация между оценките между най-предпочитания и най-малко предпочитания ръководен, както и че оценката на деловите качества на най-предпочитания ръководен е по-висока от оценката на неговите личностни качества. Т.е., независимо от трудовия стаж на ръководителите, се потвърждава закономерността за предпочитана ориентация към авторитарния стил на ръководство в сравнение с демократическия стил и по-силна идентификация с деловите, отколкото към личностните качества на най-предпочитания ръководен.

Независимо от факта, че по мнението както на Фидъл, така и на руските автори Шлито и Хрящева [2, с.123] доминирането на ценностна ориентация, свързана с изпълнението на задачите при мениджъри, които управляват производство, да се приема като индикатор за ефективно изпълнение на тяхната дейност, т.е. този тип ценностна ориентация характеризира ефективния мениджър, твърде големите разлики в биполярните оценки на изследваните от нас мениджъри като израз на формирано устойчиво ценностно отношение към качествата на най-предпочитания ръководен, в сравнение с най-малко предпочитания, може да се разглежда и като свидетелство за устойчива тенденция за абсолютизиране значимостта на изпълнението на производствените задачи от тези мениджъри и индикатор за подценяване на проблема за формиране на добри междуличностни отношения между мениджър и ръководени.

Една от възможните причини за формирането на този тип устойчива ценностна ориентация при болшинството от изследваните мениджъри могат да бъдат недостатъчните знания на тези мениджъри в областта на организационната психология, в подценяване значението, което имат формираните взаимоотношения на мениджъра с ръководените като „мотиватор“ за активността на последните. Явно липсата на задълбочени познания в изследваните мениджъри по организационно-психологическите проблеми на управлението, не може да не се отрази негативно при процеса на изграждане на устойчиво отношение към такива важни за съвместната трудова дейност ценности като: взаимоотношения с ръководените, умение за общуване с тях, отзивчивост и внимание към техните проблеми, стремеж за удовлетворяване на техните социални потребности.

Литература

1. И.Иванов, Организационна психология, В.Търново, 2005, гл. 3, гл.7.
2. Сб. „Методы социальной психологии“, Л. 1977.
3. E.Fidler, Styles of leadership, Current Perspectives in Social Psychology, Toronto, 1971.
4. L.Mullins, Management and Organisational Behaviour, London, 1989.
5. S.Мyка, Psychologia społeczna, Warszawa, 1981.

ИЗТОЧНИЦИ НА НАПРЕЖЕНИЕ И КАЧЕСТВО НА ЖИВОТ ПРИ СТУДЕНТИ ОТ БЪЛГАРИЯ, ГЕРМАНИЯ И ПОЛША

СНЕЖАНА ИЛИЕВА*, ВИХРА НАЙДЕНОВА**

*Доцент, д.пс.н., СУ „Св. Климент Охридски“

**А-р, Университет Бийлефелд

Представени са резултатите от международно изследване, проведено сред повече от 2000 студенти от Германия, Полша и България. Основна цел на изследването е сравнението на източниците на напрежение и на оценката за качество на живот при първокурсници в университетите от трите европейски държави. Източниците на напрежение се измерват с въпросник с 19 твърдения, които обхващат основните сфери на напрежение, като за отговори се използва шест-степенна скала. Възприетото качество на живот се измерва с едно твърдение, което се оценява по пет-степенна скала, която варира от „много лошо“ до „много добро“. Значими крос-национални различия бяха установени при повечето от изследваните източници на напрежение. Полските студенти показват значимо по-високи стойности на напрежение в социалната сфера: напрежение поради проблеми с родителите, приятелите, състудентите, както и недостатъчно време за следване. Анализът показва, че българските студенти изпитват по-силно напрежение поради жилищната си ситуация, проблеми със здравето и сексуалността, а немските поради странична работа, която им пречи на следването.

The article presents the results from cross-national survey by more than 2000 students from Germany, Poland and Bulgaria. The aim of the article is comparison in the stress sources and subjective quality of life by the first-year students from these three European countries. The stress sources were surveyed with questionnaire of 19 items, which include different stress areas and 6-point scale is used. Perceived quality of life was measured with one question, 5-point scale, which varies from “very bad” to “very good”. Significant cross-national differences were established by the most of the surveyed stress sources. Polish students showed significant higher stress scores in the social area: problems with parents, friends, colleagues and not enough time for learning. Analysis showed that Bulgarian students have more stress due to their living circumstances and problems with health and sexuality and Germans due to work, which prevents studying.

Въведение

Психичното здраве и благополучие се превръщат в основен изследователски интерес не само в Европа, но и в световен мащаб. Според изследванията на международната здравна организация най-разпространеното психично заболяване в Европа е депресията, като се предполага, че до 2020 година тя ще се превърне във второто най-често срещано заболяване [15]. В този смисъл изследването на психичното здраве и на факторите, които влияят върху него, е от изключителен научен интерес не само през последните години, но и в бъдеще.

Напрежението и източниците на стрес се приемат от множество западноевропейски автори като предпоставка за развитие не само на психични заболявания, но могат да повлияят негативно и на физическото състояние на индивидите [11, 14].

Съвременните психологическите концепции определят стреса като резултат от несъответствие между изискванията на средата и възможностите на индивида да се справи с тях и в същото време това несъответствие се възприема като заплашително. При транзакционните модели за стреса [10], които обясняват най-пълно взаимодействието между личност и среда, индивидуалните фактори играят основна роля в процеса на оценка и определят преживяването и равнището на стрес. От социално-психологическа перспектива се отчита, че стресът, от една страна, е социокултурно обусловен, а от друга страна, че се проявява в дадени социални взаимоотношения. Тъй като субективно изживяваният стрес се проявява най-вече като психологически и социални проблеми, все по-често се говори за „психосоциален“ стрес [12]. Голям брой западноевропейски изследвания доказват влиянието на психосоциалния стрес върху здравето на индивида. Стресът има индиректно влияние и върху здравния статус на дадена личност, както и върху неговото здравно поведение – например тютюнопушене, употреба на алкохол, физически упражнения [8,13]. Други западни автори разкриват връзката на стреса с различни сърдечни и имунологични заболявания, както и връзката на психическите и физическите оплаквания при депресиите, придружавани от соматични оплаквания [6].

Субективното качество на живот е тясно обвързано с психичното благополучие и чувството за удовлетвореност на индивидите [7]. Качеството на живот се свързва с удовлетвореността, положителните емоции и настроение, както и с енергичността на личността [7]. То корелира също така отрицателно с депресивното настроение и тревожност. Качеството на живот е един мултидименсионален конструктор, който включва физически, психически и социални компоненти.

Превенцията на стреса и психичното здраве може да бъде проведена както на индивидуално, така и на организационно равнище. Последствията от стреса в организационна среда водят до отклонения във функционирането на организацията – нарастване на конфликтите, отсъствията и закъсненията и спад в ефективността. В трудовата и организационната психология съществено място се отделя на факторите и причините за стрес, тъй като се установява, че стресът в значителна степен е детерминиран от характеристиките на организацията. Стресът се извежда като професионален или организационен феномен, който може да влоши психичното и физическото здраве и да намали удовлетвореността от труда и неговата ефективност. Моделът на Купър за професионален стрес става отправна точка за разбиране на стреса в организацията, тъй като отчита както стресогенното влияние на организационната среда, така и личностните характеристики, които опосредстват влиянието на ситуативните фактори и определят стратегиите за справяне и последствията от стреса [3, 4, 9].

Перцепцията за стресовите ситуации в организационна среда и подходите за преодоляване на стреса се определят не само от личностните особености и от професионалните характеристики, но и от межкултурните различия. В кроскултурален план се отчита, че стресогенните фактори на работното място не действат изолирано, а си взаимодействат със стресори от социалната ситуация, които могат да са решаващи при проявите и начините за справяне със стреса [2,5].

Цел на настоящото изследване е да установи дали съществуват крос-национални различия в областите и нивата на напрежение при немски, полски и български студенти, както и каква е субективната им оценка на качеството на живот.

Методи на изследването

Резултатите, представени в статията, са част от крос-национално изследване, което има за цел да проучи източниците на напрежение, стреса, здравето и здравното поведение при студентите от Софийски университет „Св. Климент Охридски“, университет Бийлефелд (Германия) и университет Люблин (Полша), както и различните психологически и социални фактори, които оказват влияние върху изследваните феномени.¹ Изследвани са 803 немски, 709 български и 591 полски студенти от първи курс, които следват в различни специалности в съответните университети.

За реализация на поставената цел се прилага идентичен въпросник за трите страни, разработен и апробиран в университета в Бийлефелд. *Източниците на стрес* се измерват с въпросник от 19 твърдения, които обхващат основните сфери на напрежение. За отговори се използва шест-степенна скала, чиито отговори варират от „изобщо не“ до „много силно“. Към въпросника е включено и отделно твърдение за оценка на цялостната напрегнатост, която студентите чувстват в живота си. Въпросникът за възприетите източници на стрес има високи психометрични качества, като коефициентът на вътрешна консистентност α на Кронбах е 0,86.

Възприетото качество на живот се измерва с едно твърдение, което се оценява по пет-степенна скала, която варира от „много лошо“ до „много добро“.

Получените данни са въведени автоматично чрез скенер в компютърния център на Университет Бийлефелд. Анализите от сравнителното изследване са проведени с помощта на статистическата програма SPSS 12.

Резултати и дискусия

За да се установят основните фактори, които водят до преживяване на стрес при трите националности, беше направен факторен анализ, като се приложи Варимакс ротация (Табл. 1). Бяха извлечени шест фактора при общата извадка от трите националности, които ясно очертават сферите на напрежение при студенти.

Първият фактор обяснява 14,86% от вариацията и включва пет айтема, които измерват проблемите с родителите, състудентите, приятелите, както и изолацията в университета и изобщо изолираността, т.е. всички аспекти на социалните взаимоотношения. Вторият фактор обяснява 11,25% от вариацията и беше означен като следване, тъй като съдържа твърдения, свързани с процеса на следване, подготовка за изпити и домашни работи. Третият фактор обхваща проблемите с партньорството, сексуалността и жилищната ситуация и обяснява 10,56% от вариацията. Четвъртият фактор се отнася до проблеми със здравето и условията на труд, при които работят студентите, както и недостатъчното време за следване и комуникация. Обяснената вариация е 9,89%. Липсата на практическа насоченост на следването, лошата перспектива за работа и самотността

¹ Описаните резултати са част от паралелно сравнително изследване “Cross-national students health survey (CNSHS, 2005-2010)” в съвместно сътрудничество на Софийски университет, Университет Люблин и Университет Бийлефелд. Освен авторите, изследователската група CNSHS включва: Alexander Kraemer, Rafael Mikolajczyk, Sabine Meier (Bielefeld, Germany); Christiane Stock (Esbjerg, Denmark), Nazmi Bilir, Hilal Ozcebe, Dilek Aslan (Ankara, Turkey); Janina Petkeviciene, Jurate Klumbiene, Irena Miseviciene (Kaunas, Lithuania); Francisco Guillen Grima (Pamplona, Spain); Urszula Dudziak (Lublin, Poland); Annette Maxwell (Los Angeles, USA), Walid El Ansari (Oxford, UK), Shokria Labeeb (Assiut, Egypt) and others.

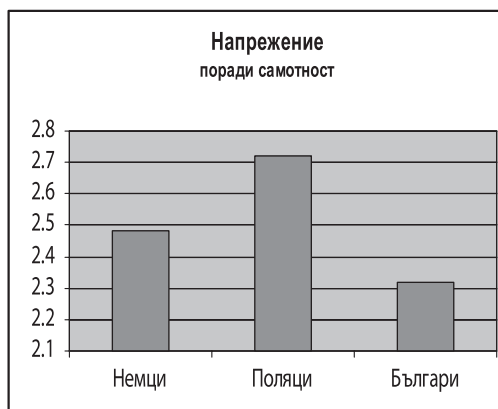
в университета съставляват петия фактор, при който вариацията е 9,11%. Финансовото положение и страничната работа, която пречи на следването, са шестия фактор, при който вариацията е 8,46%. Резултатът е близък и до факторния анализ, направен само за българска извадка, при който бяха извлечени пет фактора [1].

Таблица 1.

Факторен анализ за възприетите източниците на стрес при студенти

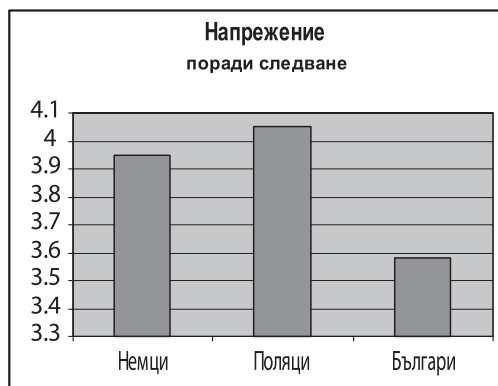
Твърдения	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4	Фактор 5	Фактор 6
Следването най-общо		0,875				
Изпити, домашни работи, реферати		0,839				
Липсата на практическа насоченост при следването					0,826	
Самотност в университета					0,485	
Лошата перспектива за работа					0,743	
Проблеми с родителите	0,478					
Проблеми със състудентите	0,804					
Проблеми с приятели	0,656					
Партньорството			0,802			
Сексуалността			0,869			
Жилищната ситуация			0,435			
Проблеми със здравето				0,539		
Финансовото положение						0,700
Странична работа, която пречи на обучението						0,766
Изоляцията в университета	0,694					
Най-общо изолираността	0,684					
Недостатъчното време за следването				0,531		
Работа при лоши условия на труд				0,757		
Проблеми с комуникацията				0,711		
Процент на обяснена вариация	14, 86%	11,25%	10,56%	9,89%	9,11%	8,46%

С помощта на дисперсионен анализ бяха установени значими крос-национални различия в областта на източниците на напрежение. Полските студенти показват значимо по-високи стойности на напрежение в социалната сфера: напрежение поради проблеми с приятелите ($F=7.408$, $p<0.001$) и недостатъчно време за следване ($F=47.903$, $p<0.001$). Графика 1 показва крос-националните различия в сферата на напрежение поради усещане за самотност в университета ($x=2,48$ при немци, $x=2,72$ при поляци и $x= 2,32$ при българи, $F=13.513$, $p<0.001$).

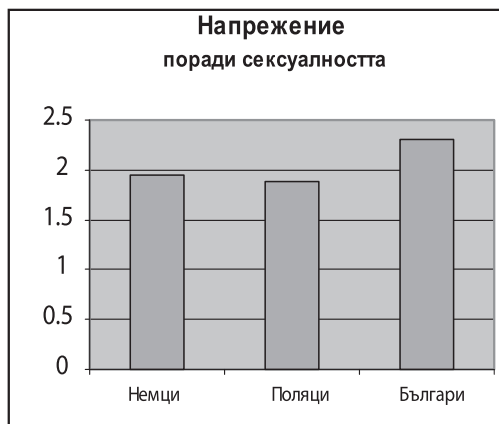
Графика 1.
Напрежение поради самотност

Аналогични са резултатите относно нивото на напрежение, предизвикано от самото следване. В сравнение с немските и българските студенти, полските им връстници показаха и значимо по-високи нива на напрежение и в областта на следването (Графика 2). Напрежението, свързано с процеса на следване, е най-слабо при българските студенти ($F=24.802$, $p<0.001$). Те в най-ниска степен изпитват стрес от учебния процес, подготовката за изпити и курсови работи. Очевидно недостатъчната учебна натовареност по време на семестъра създава предпоставки първокурсниците да не преживяват прекомерен стрес.

Графика 2.
Напрежение поради следването

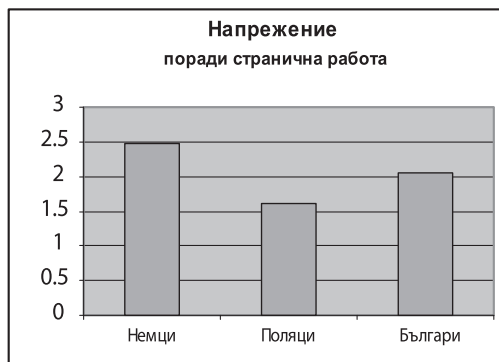
Анализът на резултатите показва, че българските студенти изпитват по-силно напрежение поради проблеми със сексуалността в сравнение с връстниците си от другите страни ($F=16.555$, $p<0.001$). Трябва да се подчертае обаче, че този фактор обхваща в себе си освен това проблемите с партньорството и жилищната ситуация, която определено е по-влошена при българските студенти и създава напрежение в тази сфера от социалните взаимоотношения.

Графика 3.

Напрежение поради проблеми със сексуалността

Единствената област, при която немските първокурсници показват значително по-високи нива на напрежение в сравнение с изследваните източноевропейци, е страничната работа, която пречи на следването ($F=61.735$, $p<0.001$). При българските студенти работата, която извършват, за да си осигурят доходи за следването също предизвиква относително високи равнища на напрежение. Трябва да се има предвид обаче, че напрежението от допълнителната работа се компенсира от ниското напрежение от процеса на следване, което е по-изразено при немските и полските студенти.

Графика 4.

Напрежение поради странична работа

Може да се обобщи, че резултатите от изследването показаха значими крос-национални различия в областта на източниците на напрежение. За разлика от степента на напрежение, в областта на субективното възприемане на качеството на живот не бяха установени големи разлики. Средните стойности показаха приблизително еднакво възприемане на качеството на живот при немските и полските студенти ($\bar{x}=3.57$ при немци и $\bar{x}=3.52$ при поляци), като българските им връстници показаха малко по-високи стойности ($\bar{x}=3.76$, $F=16.418$, $p<0.001$)

Основното допускане, че студентите от страните, които са в процес на цялостна социално-икономическа трансформация, ще изпитват по-високи нива на стрес в университета, се потвърди частично. Така например полските студенти възприемат като източници на напрежение проблемите в социалните отношения и показват по-високо ниво на самотност и изолираност в университетска среда в сравнение с немските си и особено с българските си колеги. Те са по-склонни да изпитват затруднения в процеса на подготовка за изпити и да се чувстват свърхнатоварени в учебния процес. При тях обаче е най-ниско напрежението, породено от извършването на странична работа за осигуряване на допълнителни доходи.

Немските студенти като цяло показват умерени равнища на стрес, като те са по-ниски в сравнение с полските, но по-високи от тези на българските студенти по отношение на самотността и изолираността в университета и на самото следване. Те възприемат като изключително стресиращ факта, че трябва да извършват странична работа, за да си осигурят допълнителни доходи, която явно затруднява следването им.

Въпреки допускането, че българските студенти преживяват стрес по време на адаптацията към университетската среда и към процеса на следване се оказва, че в сравнение с немските и особено с полските си колеги, те възприемат като стресиращи само проблемите, свързани със сексуалността и партньорството, които пряко следват от напрежението, породено от лошата жилищна ситуация. Те сравнително лесно се адаптират към новата житейска ситуация и показват най-ниско равнище на напрежение от социалните отношения и самотността или изолираността в университета. Като цяло при тях е най-ниско напрежението от самото следване, което е доста показателно за нивото на натовареност в сравнение с колегите им от Германия и Полша. Също като немските студенти, те изпитват стрес от извършването на странична работа, за да осигурят следването си, макар и в по-малка степен.

Прави впечатление, че изследваните студенти и от трите страни имат приблизително еднаква субективна оценка за качеството си на живот, като българите показват по-висок сравнителен резултат. Вероятно в тази субективна оценка се отразява повече възприемането им на собствената им ситуация, както и възрастовите им особености, отколкото на цялостната социално-икономическа ситуация, което създава предпоставки за установените слаби различия в това отношение.

Получените резултати дават основание да се заключи, че е налице социокултурна специфика във възприемане на източниците на напрежение при студенти-първокурсници от трите страни. Това определя и различни мерки и действия за предотвратяване на напрежението. При полските студенти източниците на напрежение са директно свързани с университетската среда, а именно изолираността и самотността в резултат на социалните отношения и натовареността при следването. Поради това е необходимо да се улесни процеса на адаптация към университетската среда и да се създадат условия за по-плавно усвояване на учебния материал и за изграждане на подкрепящи взаимоотношения между студентите.

При немските и българските студенти източниците на напрежение индиректно са свързани със следването в университета. И двете групи в съществена степен изпитват стрес от необходимостта да извършват странична работа, която им осигурява допълнителни доходи, но пречи на обучението им. Наред с това българските студенти поради влошената си жилищна ситуация изпитват напрежение в сферата на партньорството и сексуалността, което се превръща във водещ източник на напрежение. В този смисъл факторите за стрес при българските и немските студенти произтичат повече от средата извън университета, отколкото от спецификата на следването и от процесите вътре в университета.

Литература

1. Илиева, И, Найденова, В. (2006): Стрес и здравно поведение в университетска среда. В: Годишник на Софийски университет, Книга – Психология, Том 95 /под печат/
2. Русинова, В. (2003): Причини за професионален стрес в кроскултурен план. – В: Първа национална трипартитна конференция на българското общество за изучаване и борба със стреса (сборник), 78–84.
3. Русинова, В. (2003): Подходи и модели за изследване на професионалния стрес. – В: Първа национална трипартитна конференция на българското общество за изучаване и борба със стреса (сборник), 129–138.
4. Русинова, В., Л. Василева, С. Жильова (1997): Оценка на професионален стрес в трудови дейности. – В: Юбилеен сборник на Института по психология. В. Русинова (ред.), Академично издателство „М. Дринов, София, 137–147.
5. Русинова, В., Л. Василева, С. Жильова (1998): Професионален стрес при полицаи и лекари – межкултурно сравнение. Психологични изследвания, 1–2, 39–46.
6. Aneshensel, C.S. & Frerichs, R R., & Huba, G.J., (1984): Depression und physical illness: A multiwave, nonrecursive causal model. *Journal of Health and Social Behavior*, 25.
7. Bullinger, M. (2000) (Hrsg.): *Lebensqualitaetsforschung aus medizinpsychologischer und -soziologischer Perspektive*, Goettingen, Hogrefe, Verlag fuer Psychologie
8. Cohen, S., Williamson, G.M (1991): Stress and infections disease in humans. *Psychological Bulletin*, 109.
9. Cooper, C. (1996): *Handbook of stress, medicine and health*. Boca Raton, FL: CRC Press.
10. Lazarus, R.S., Launier, R.(1981): Stressbezogene Transaktionen zwischen Person und Umwelt. In Nitsch, J.R.(Hrsg.): *Stress*. Bern, Huber.
11. Nesse, R. (2005): *Evolutionary Psychology and Mental Health*. In: Buss D. (Hrsg.): *Handbook of evolutionary Psychology*. Wiley J.&Sons:Hoboken, 903–937
12. Stock, C., Krämer A. (2000): Psychosoziale Belastung und psychosomatische Beschwerden von Studierenden, In: Sonntag U., Gräser S., Stock C., Krämer A.(2000): *Gesundheitsfördernde Hochschulen*, Weinheim und München, Juventa.
13. Schwarzer R. (2000): *Stress, Angst und Handlungsregulation*, Stuttgart, Kohlhammer.
14. Schwarzer R., Leppin, A. (1989): *Sozialer Rückhalt und Gesundheit: eine Meta-Analyse* Göttingen,; Verlag für Psychologie Hogrefe.
15. WHO (2007): http://www.who.int/mental_health/en/ (21.07.2007)

МЕТОДИКА НА ЛАНДОЛТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА РАБОТОСПОСОБНОСТТА – ПСИХОМЕТРИЧЕН АНАЛИЗ

ДОБРИЛ НИКОЛОВ КОЛЕВ

А-Р, „Одико–69“ ООД,
032/638042, odiko69@abv.bg

Професионалната работоспособност на операторите се дефинира като личностна характеристика, детерминирана от състоянието на физиологичните и психични функции. Тя се характеризира и като способност да се извършва физически и/или умствени дейности, свързани със съдържанието на изпълняваната работа, независимо от характеристиките и вредностите в работната среда. По време на дванадесетчасовият режим на работа операторите са непрекъснато изложени на екстремни условия на работа, като различни по характер аварийни ситуации в които в минимални интервали от време трябва да се вземат решения в дефицит от време, без необходимата пълна информация. Тези условия на трудова дейност поставят високи изисквания и натоварване на централната нервна система. Нейната роля в тези условия е да адаптира и/или активира останалите системи към промените, настъпили в работната среда, същевременно запазвайки количествените и качествени параметри на професионалната работоспособност. Целта на настоящото изследване, проведено за пръв път в България в термоелектрическа централа, е да се проследи в динамика промяната на количествените и качествени параметри на професионалната работоспособност на оперативния персонал чрез методиката на Ландолт. Счита се, че тази методика е надежден психологически инструментариум при изследване на работоспособността на оперативния персонал и може да се търси специфичното ѝ приложение в сферата на управление на човешките ресурси, професионалния подбор и управление на професионалното здраве.

By definition, the professional capacity for work of operators of thermoelectric power plant is a personal characteristic determined by the level of a number of physiological and psychological functions. Furthermore, it is referred to the capacity to perform physical and mental work-related activities despite certain functional and technical limitations and restrictions under production conditions. Through 12 hours of work the operators are constantly exposed to extreme environmental conditions, such as emergency situations, performance of new, more complex tasks, rapid decision making without the necessary qualifications, fulfillment of target problems within a specified time limit, all of which affect the central nervous system. In the above extreme conditions, it is the role of the central nervous system to adapt the rest of the systems to the changes in the environment in such a way as to restore the qualitative and quantitative performance parameters. The study presented below was conducted in thermoelectric power plant examining the professional performance of the operative personnel. Landolt's method of testing work capacity was introduced for the first time in Bulgaria. With a view to the applicability and reliability of the method, it was validated as an efficient and accurate psychological tool for work capacity assessment.

I. Теоретична обосновка

Една от основните задачи на психологията на труда е свързана с научно – приложния ѝ аспект при изследване нивото на професионалната работоспособност, нивото на професионален стрес и състояние на професионалното здраве на персонала. Тези параметри, особено професионалната работоспособност, са в пряка зависимост от състоянието на физиологичното, психичното, биологичното и социалното състояние на работещите. [1]

Всеобщата компютързация и автоматизация на производствените процеси, съществено измени и постави нови, високи изисквания към физиологичните и психични възможности на персонала, особено завишени към най-динамично развиващия се сектор – енергийния.[1]

Основното натоварване при извършване на операторската трудова дейност е насочено към централната нервна система; сърдечносъдовата система и механизмите на регулация – определящи като цяло функционалното състояние на работещия при изпълнение на професионалната му трудова дейност. [11]

Допълнително, „при формирането на функционалното състояние“ – необходима предпоставка за поддържане на работоспособността и надеждността ѝ в процеса на труда, значително влияние оказват стресовите фактори, характеризиращи самия труд: физически, организационни, технологични, емоционалното натоварване, монотонията, сензорна депривация и други. [1]

Според Мороз [6] „рязкото изменение в параметрите на трудовата среда и технологичен процес и свързаната с това дейност, възникващи от технологични аварийни ситуации, могат да доведат до възникване на остри стресови състояния – екстремални“, различаващи се значително от нормалното. Тяхното комплексно въздействие върху организма на оператора води до „разсъгласуване на функционалните системи, нарушаване устойчивостта на психичните, адаптационните процеси и като краен резултат – до съществено снижаване или дори понякога загуба в голям процент в нивото на професионалната работоспособност и нейната надеждност“. [2]

За предварителен подбор и оценка на професионалната работоспособност на оператора се използват различни методи. В процеса на труд „оценката на състоянието на работещия обикновено се свежда до провеждане на изследвания преди началото и след края на смяната или в течение на цяла работна седмица“. [3] За изчисляване влиянието на определени неблагоприятни фактори, водещи до промяна на функционалното състояние и снижаващи професионалната работоспособност в практиката се използват комплексни методики, съчетаващи изследване и с различни компютъризирани устройства. [7]

За съжаление, тяхната приложимост не винаги е възможна, тъй като се изисква изследваното лице да бъде изведено от технологичния процес, а понякога е свързано и със загуба на време и средства за работодателя. Ето защо отчитаме, че важен проблем за разрешаване от приложната психология на труда е този, свързан с прилагането на кратък, не изискващ много време експресен метод за изследване и оценка на нивото на работоспособността и нейната надеждност в български енергийни предприятия.

II. Методика

Приложената в емпиричното изследване методика за оценка на работоспособността на Ландолт се отнася към групата на коректурните тестове. Повечето изследователи

я прилагат при изследване състоянието на работоспособността на човека, неговата умореност и други трудови състояния.

Леман [5] определя „същността на методиката за изследване на работоспособността като невербален тест за постигнати резултати от трудовата дейност“. Същността на задачата се състои в диференциация на стимули, близки по форма и съдържание, в течение на кратък, точно определен интервал от време.

Интерпретацията на резултатите е преди всичко насочена към изследване „работоспособността“ на нервната система (подвижност), т.е. – базова първична работоспособност, необходима и задължителна основа на всяка трудова дейност. Особености на тази „базова работоспособност“ според Сысоев [9] се проявяват косвено в изследванията, същността на които според Наенко [8], се състои във възприемане и преработка на информация в съответствие с определени правила – определен обем и качество за определено време.

Сысоев [10] счита, че трябва да бъдат изследвани следните параметри на работоспособността:

1. **Количествени** – скорост на преработка на информация, средна продуктивност, коефициент на издръжливост
 - „скорост на преработка на информация“ – косвено характеризира функционалната подвижност на нервната система. Това е скоростта на разпространение на нервните импулси, имаща пряко отношение към трудовата дейност. Диференцирана е в четири степени – ниска, средна, над средна и висока скорост.
 - „средна продуктивност“ – количеството работа (информация) изработена (преработена) за единица време. Определени са четири нива на работоспособност – ниска, средна, по-висока от средна и висока продуктивност.
 - „коефициент на издръжливост“ – определя способността на оператора към продължително поддържане на определено ниво на продуктивност без признаци на умора, снижавашо скоростта на трудова дейност. Този параметър косвено характеризира силата на нервно-възбудителния процес към продължителни действия в отговор на промяна на дразнителя. Определени са три сегмента – ниско ниво, средно ниво и високо ниво (по-малко от 0).
2. **Качествени** показатели – средна точност, коефициент на точност и надеждност
3. „средна точност“ – определя способността към безпогрешно изпълнение на трудовата задача. Дава косвена информация за диференцирано затрудняване на централната нервна система. Определени са четири скали – ниско ниво, следно, по-високо от средно и високо ниво.
 - „коефициент на точност“ – определя способността на оператора към продължително поддържане изискуемо ниво на точност на изпълняваната трудова дейност без проява на признаци на умора, водещи до намаляване безпогрешността на извършваната работа. Диференцирани са три скали: с незначително изменение, с умерено изменение и с незначителни колебания в изменението на поддържане на зададената точност.
 - „коефициент на надеждност“ – ниска, средна и висока надеждност на извършваната трудова дейност. Ниска (близка до ниска) – висока или средна амплитуда на колебание на работоспособността и ниско ниво на точност. Средна (близка до средна) – ниска или средна амплитуда на колебание на работоспособността и средно ниво на точност. Висока (близка до висока) – незначителна амплитуда в колебанието на работоспособността и високо ниво на точност на работа. Определя се чрез взаимна интерпретация на изменението в амплитудата на работоспособността и тази на точността.

III. Изследван персонал

Чрез методиката за оценка на работоспособността са изследвани 174 души оперативен персонал, работещи при непрекъснат, 24 часов режим на работа в електропроизводствено предприятие. Общо са изследвани 212 души оперативен персонал, но са обработени данните само на тези, при които не е била налична съществена разлика в нивото на активация или в психо-физиологичното им състояние.

IV. Цели и задачи

Целите на това изследване са насочени към проверка приложимостта на методиката на Ландолт при оценка на работоспособността и параметрите ѝ: количествените и качествени параметри на работоспособността, надеждността на извършваната трудова дейност от оперативния персонал (в началото и края на работната смяна).

Изследването на професионалната работоспособност е актуален, значим въпрос за всеки един специализиран сектор на икономиката. Ето защо предварителният подбор, както и следващите регулярни годишни изследвания на нейните параметри, характеризиращи възможността на оператора да изпълнява надеждно трудовата си дейност, са от съществено значение за безаварийното функциониране на технологичните процеси. [1]

Отчитайки сложността от прилагане на затормозяващи комплексни психофизиологични апаратурни методики за оценка на работоспособността и водени от желанието да се въведе в практиката по-кратък, спестяващ време, точен и надежден психологичен инструментариум като експресен метод на оценка на работоспособността, си поставихме следните задачи:

1. Да се провери консистентната валидност на приложената в емпиричното изследване методика чрез използване Алфа – Кронбах.
2. Да се потърси корелационна зависимост между определящи параметри на работоспособността и нейната надеждност, да се провери критериалната валидност чрез корелация между параметрите на работоспособността.
3. Да се провери диференциалната валидност на методиката чрез възможно разграничаване на резултатите по групи оператори с различни професии – ръководители и изпълнители; между диференцираните по трудов стаж и различна степен на надеждност на извършваната трудова дейност – ниска и висока.

V. Резултати и анализ

Таблица 1.

Надеждност и валидност на методиката за оценка на работоспособността

Параметри		Алфа – Кронбах
Методика за оценка на работоспособност		.70
1.	Скорост на преработка на информацията	.79
2.	Работоспособност	.77
3.	Коефициент на издръжливост	.61
4.	Коефициент на точност в трудовата дейност	.69
5.	Коефициент на поддържане на точност без настъпване на умора	.64
6.	Изменение на работоспособността	.63
7.	Изменение на точността	.69

На таблица 1 са представени коефициентите на надеждност на отделните параметри на приложената в България методика. За всички параметри стойността Алфа – Кронбах е по-голяма от.60, което показва висока надеждност на резултатите от изследване на работоспособността, както и надеждността на самата методика. Редно е да отбележим, че стойностите по отделните подскали са по-ниски от оригиналната методика, което вероятно се дължи на по-големия брой обхванати в тяхното емпиричното изследване лица – над 2000.

По втора задача – проверка на критериалната валидност, потърсихме корелационна връзка между параметри на работоспособността – количествени и качествени и степента на надеждност на извършваната трудова дейност. (Таблица 2.)

Таблица 2.

Коефициенти на корелация между параметрите на приложената Методиката за оценка на работоспособността и Степен на надеждност

	Степен на надеждност на работоспособността	Параметри				
		2.	3.	4.	5.	6.
1.Скорост на преработка	R = -.657 P = .000	R=.893 P=.000	R= -.484 P=.000	R=.511 P=.000	R= -.232 P=.005	R=.688 P=.000
2.Работоспособност	R= -.581 P=.000		R= -.435 P=.000	R=.582 P=.000	R= -.105 P=.016	R=.677 P=.000
3. Коефициент на издръжливост	R= -.107 P=.015				R=.196 P=.009	R=.559 P=.000
4. Коефициент на точност	R=.474 P=.000				R= -.136 P=.074	R= -.615 P=.000
5. Поддържане на безпогрешност	R= -.297 P=.004					R=.020 P=.979
6. Колебание в работоспособността	R= -.513 P=.000					

Както се вижда от представените емпирични резултати чрез прилагането на методиката в български условия, е налично високо ниво на обратна корелация между скоростта на обработка на информация и степента на надеждност, следвана от тази между работоспособност и надеждност ($R = -.581$; $P = .000$). Следваща по значимост е корелацията между изменението в работоспособността и степента на надеждност ($R = -.513$; $P = .000$). Забелязва се по-слаба връзка между коефициента на точност и надеждността.

Интерес представляват и получените високи стойности на корелационни зависимости между параметрите на методиката, както следва: скорост на преработка на информация и работоспособност ($R = .893$; $P = .000$); скорост на преработка на информация и колебание в амплитудата на работоспособността ($R = .688$; $P = .000$); работоспособност и промяна на амплитудата на работоспособността ($R = .677$; $P = .000$); констатирано е намаляване коефициента на точност при увеличаване на амплитудата на колебание в работоспособността. R – коефициент на корелация между двете методики, е.669.

Чрез възможностите на приложената методика за изследване на работоспособността за диференциране на разликите в нивата на параметрите между лицата с ниска и

висока степен на надеждност, между лицата с различен трудов стаж и различна професия – ръководител и изпълнител, бе доказана нейната диференциална валидност.

Таблица № 3.

Статистическа значимост на разликите по параметрите на методиката за оценка на работоспособност между лицата с висока и ниска степен на надеждност на работоспособността

Параметри		Ниска оценка		Висока оценка		Т	Р
		М	SD	М	SD		
Методика за оценка на работоспособност							
1.	Скорост на преработка на информацията	0,75	.053	1,52	.134	9,82	.000
2.	Работоспособност	125,33	11,24	358,41	13,26	37,93	.000
3.	Коефициент на издръжливост	45,59	14,34	-25,95	14,57	26,86	.000
4.	Коефициент на точност в трудовата дейност	0,65	.282	0,96	.012	6,15	.000
5.	Коефициент на поддържане на безпогрешност без умора	29,78	17,36	-6,01	14,65	19,77	.000
6.	Колебание в работоспособността	176,20	17,38	35,22	9,05	27,78	.000

На таблица 3. са представени статистически значими разлики между диференцирани по степен на надеждност на работоспособността групи оператори – ниска и висока степен. И при двете групи – с ниска и висока надеждност, се забелязват значими различия по всички параметри на работоспособността. При операторите с ниска надеждност са налични по-ниска скорост на обработка на информация, ярко изразено по-ниско ниво на работоспособност, намалена издръжливост и влошен коефициент на поддържане на точността без настъпване на умора, спрямо групата с висока степен на надеждност.

Таблица № 4.

Статистическа значимост на разликите по параметрите на Методиката за оценка на работоспособност между диференцирани групи според заемана длъжност – ръководители и изпълнители

Параметри		Ръководители		Изпълнители		F	Р
		М	SD	М	SD		
Методика за оценка на работоспособност							
1.	Скорост на преработка на информацията	1,37	.241	1,32	.238	2,17	.001
2.	Работоспособност	280,14	17,61	273,06	16,68	10,03	.000
3.	Коефициент на издръжливост	-12,29	8,85	0,39	7,74	23,30	.000
4.	Коефициент на точност в трудовата дейност	0,86	.154	0,85	.166	-	-
5.	Коефициент на поддържане на безпогрешност без умора	8,34	12,77	2,10	17,76	9,52	.000

6.	Колебание в работоспособността	135,82	12,12	121,09	17,39	29,75	.000
	Степен на надеждност	2,00	.173	1,83	.808	1,90	.034

И при резултатите от таблица 4. се констатира различни в параметрите между групата на ръководители и изпълнители в полза на ръководителите. Те са с по-висока работоспособност, значително по-издръжливи при изпълнение на трудовата си дейност. Забелязва се и тенденция като цяло към по-висока надеждност на извършваната трудова дейност. По-добрата работоспособност при ръководителите вероятно се обуславя от по-дългия трудов стаж и натрупан опит в производството. Същите обичайно са хората, които обучават по-младите оператори. Явно изпълнителите успяват да акцентират върху точността на трудовата дейност, след като не се забелязват различия между двете групи.

Таблица № 5.

Значимост на разликите по параметри на Методиката за оценка на работоспособност между диференцирани по трудов стаж групи оператори.

Параметри	Трудов стаж до 10 г.		Трудов стаж от 11г. до 20г.		Трудов стаж от 20г. до 30г.		Трудов стаж над 31 г.		F	P	
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD			
Методика за оценка на работоспособност											
1	Скорост на преработка на информацията	1,33	0,291	1,32	0,267	1,34	0,229	1,31	0,241	1,09	.063
2	Работоспособност	267,45	9,21	274,91	9,55	275,54	6,26	279,90	9,71	19,23	.000
3	Коефициент на издръжливост	8,85	6,09	6,74	5,69	-6,19	4,78	-16,36	6,49	12,83	.000
4	Коефициент на точност в трудовата дейност	0,84	0,136	0,82	0,257	0,86	0,117	0,90	0,048	5,32	.001
5	Коефициент на поддържане на безпогрешност без умора	7,62	4,34	5,48	6,48	1,28	2,97	-3,61	4,21	9,96	.000
6	Колебание в работоспособността	105,77	9,96	125,04	9,50	126,69	7,65	136,25	7,55	20,76	.000
7	Степен на надеждност	1,90	0,870	1,80	.842	1,84	0,779	2,00	.858	3,31	.004

Забелязват се по-добри стойности на параметрите в работоспособност, издръжливостта, точността, поддържането ѝ, надеждността на трудовата дейност на работещите с трудов стаж над 31 години спрямо с тези с трудов стаж от 11 до 20 години и с трудов стаж до 10 години. Налична е тенденция за по-висока скорост на обработка на информацията при младите оператори спрямо другите две групи. Това е и съвсем логично. Хората с трудов стаж над 31 години са с по-голям професионален опит, по-дълго са работили на близки или надвишаващи санитарно-хигиенните норми физически, организационни и технологични фактори на работната среда, което води до повишаване нивото на адаптация към технологичния процес, т. е. състоянието на психичните процеси е променено и тези

условия са възприети от организма като съществуващи. И обратно, при младите хора с по-кратък трудов стаж, вероятно е наличен все още процес на адаптация към промените условия на работната среда.

VI. Заключение

От получените резултати може да се направи извода, че приложената от нас методика за изследване работоспособността на персонала и нейната надеждност може да бъде успешно прилагана като експресен метод при изследване на оперативния персонал. Психологичният инструментариум позволява да бъдат открити зависимости между модериращи параметри на работоспособността и нейната надеждност. Методиката дава възможност да бъдат регистрирани и анализирани диференцирани различия между изследвани групи както по отношение параметрите на работоспособността – количествени и качествени, така и по отношение на нейната надеждност – необходима предпоставка за безаварийното и ефективно функциониране на системата „оператор – машина“ в енергопроизводството. Считаме, че методиката предоставя полезна информация както за самите изследвани лица, така също и на отделите „Управление на човешките ресурси“ и ръководството на съответните предприятия.

Литература

1. Колев, Д., (2006). „Психологичен анализ на професионалния стрес при оператори в енергетиката“, докторска дисертация, 2006.
2. Аверьянов В., Капустин К. Г., Виноградов О.В. Физиологические механизмы работоспособности. / Физиология трудовой деятельности, СПб, Наука, 1993.
3. Загрядский В., Сулимо–Сумайлло З. Методы исследования в физиологии труда. Л., МВедА, 1991.
4. Колларик Т., Черны В. Компендиум психодиагностических методов. Братислава, 1988.
5. Леман Г. (Lehmann H.) Практическая физиология труда. М., 1967.
6. Мороз М. Метод экстремной оценки функционального состояния операторов по статистическим характеристикам сенсомоторных реакций. Тез докл. Всесоюзный симпозиум „Время экстренной реакции человека–оператора и вопросы безопасност: теория, методы, приборы“, Иваново, 1990.
7. Мороз М., Тихонов Н. Н. Прогнозирование работоспособности операторов с помощью метода многомерного статистического анализа / Физиология человека. 1992.
8. Наенко Н. Психологическая напряженность. Москва. Изд-во МГУ, 1976.
9. Сысоев В., Степанян Е.Б. Индивидуальные особенности операторов при работе в условиях психоэмоционального напряжения / Физиология человека, 1994.
10. Сысоев В., Диагностика Работоспособности, Санкт Петербург, 2003.
11. Cox T. The nature and measurement of stress / Ergonomics, 1985.
12. Smith M.J., Cohen B.G.F.q Stammerjohn L.W. An investigation of health complaints and job stress in video display operation / Human factors, 1981.

РАЗРАБОТВАНЕ И ПРИЛОЖЕНИЕ НА НАБОР ОТ ТЕСТОВЕ ЗА ОЦЕНКА НА ПРОФЕСИОНАЛНО ЗНАЧИМИ ПСИХОЛОГИЧЕСКИ КАЧЕСТВА В АВИАЦИЯТА – „РАТВА”

ЕЛЕНА БЛАГОЕВА ПЕНЧЕВА, ДЕСИСЛАВА ЦВЕТКОВА-ГЕОРГИЕВА

Лаборатория по Авиационна психология и безопасност на полетите
937 14 88, epentcheva@yahoo.com; gdesi@abv.bg

Разработване и въвеждане на компютъризирана система за администрация и оценка на професионално значими психологически качества за различни видове авиационни професии. Системата е разработена за нуждите на психологическия подбор и експертна оценка на подлежащия авиационен персонал в България.

The purpose of this report is to present the development and introduction of a new computer-based system for psychological selection and evaluation for various operational aviation jobs in Bulgaria

През последните години драстично се увеличава интензивността на въздушния трафик и авиационните инциденти и произшествия. Техническо развитие и усъвършенстване на съвременните въздухоплавателни средства и управлението на въздушното движение, за съжаление не доведоха до съществено намаляване на човешките грешки, които съставляват около 80% от причините за авиационни произшествия и инциденти. Все по-голямо внимание се отделя на Човешкия фактор в авиационните системи, с цел подобряване на безопасността на полетите. Това изисква добра оценка на качествата, които притежават кандидатите за всяка конкретна авиационна професия, за да могат правилните хора да бъдат на правилното място. И проследяване на техните възможности и функционално състояние по време на професионалното им развитие.

Още в ранните години на авиацията се установява, че пилотите по различен начин се справят с летенето и започва да се обръща внимание на възможностите и качества на хората, занимаващи се с пилотиране. През 1918 г. психолозите в Европа се заемат с предварителен подбор на пилоти. След Втората световна война и до днес учените се стремят да разработят възможно най – прогностичните методи. Необходимостта от валидни и прогностични методи нараства с развитието на информационните технологии и автоматизираните системи. Подбора има и икономически ефект, поради големите разходи за обучение на авиационните специалисти

Българският опит

В България прилагането на познания от областта на психологията започва с първите стъпки, които прави страната в авиацията. Още през 1911–1912 г. е поставен въпроса за „правилния подбор на авиаторите и преуспяването на авиацията у нас“. При приемният изпит на първите летци са се търсили високи „морално-психологически“ качества. През

1926 г. Началникът на медицинската служба Д-р Борис Ангелов Вълчев въвежда пръв някои психологически тестове за разкриване на способностите на кандидатите, с цел усъвършенстване на подбора и обучението на летците. През 1928 г. се приема „Правилник за комплектуване на летателния състав“ в който се уточняват изискванията към здравното и психическо състояние на летците. Д-р Вълчев снабдява здравната служба с необходимата апаратура за клинични и психологически изследвания. Един дипломат „Булит“, дистрибутивен апарат „Фюстер“ и уред за изследване на сетивността. Участва в международни конгреси. През 1940 год. се издават редица сборници за обучение на бъдещите авиолетчици. Един от тях е и „Методи на работа при психофизиологическите и психологическите изследвания; изпити за откриване степента на интелигентност; виждане в дълбочина; двигателни усещания.“ (Д-р Вълчев) „ Личност, типове личности и методи за наблюдение“. Очертават се основните области и насоки на работа на авиационната медицина, където отделен раздел е отреден на авиационната психология. През 1934 г. Д-р Вълчев издава книгата „Значение на медицинската и психологическа служба за летателния състав“. В началото на 50 години Д-р Кирил Златарев – Чл.кор. на Академията по Аеронавтика в Париж разработва и въвежда в практиката множество психологически тестове, включително и апаратурни. Създава първата лаборатория по авиационна психология към ВМА. През 1960 г. издава монографията „Психология на летеца“, преведена на немски език, а през 1969 г монографията „Някои проучвания върху индивидуално-психологическите особености на летците“. През 80-те години Д-р Георги Радковски – въвежда нови апаратурни и бланкови тестове, които по-късно компютризира. През 1987г. разработва комплекс за изследване на психо-физиологични показатели „Плевен 87“, включен в космическия проект „Шипка“.

Добрите традиции които има в България в областта на авиационната медицина и психология, както и изискванията на стандартите на европейската и световни авиационни организации, които сме длъжни да спазваме ни подтикнаха да разработим нова, съобразена със съвременните достижения в тази насока, цялостна система за психологическа оценка за подбор на кандидати за първоначално обучение за основните авиационни професии – пилоти, ръководител полети, кабинен състав и други специалности, както и за периодична оценка на действащите такива съгласно изискванията на EASA описани в JAR-FCL 3 и документите на EUROCONTROL.

Исторически преглед

Hilton and Dolgin (1991) установяват три основни групи професионално-значими качества, които са изключително важни за авиационните специалисти: психомоторни способности/бързина, интелект/нагласи, личност/характер.

Учените от Университета в Илинойс (Damos,1972, 1977, Crooks, 1973; Gopher и North, 1974, Jacobs, 1976, Jacobs и Roscoe,1980, Kraus, 1973, Kraus и Roscoe, 1972, North, 1977, North и Gopher, 1974, North, Gopher и Roscoe, 1980, Roscoe, Jensen и Gawron, 1980), анализират характеристиките на летателните апарати и операторските задачи създават модел на функциите на пилотите в летателния екипаж и тези на различните системи на самолета. Вземането на решение за управляващо действие се основава на когнитивните способности: усещане, пренос, подреждане, узнаване и действие.

С помощта на многобройни емпирични и мета-аналитични изследвания са установени три основни критерия за оценка, както на възможностите за обучение, така и на работното изпълнение. Това са когнитивни способности (Brand, 1987, Hunter & Hunter 1984, McHenry, Hough, Toquam, Hanson & Ashworth, 1990, Olea & Ree 1994, Ree & Earles, 1992, Ree, Earles & Teachout, 1994), психомоторни способности (Hunter & Hunter, 1984)

и качества на паметта (Barrick & Mount, 1991) Tett, Jachson, & Rothstein, 1991). Йерархичната структура на човешките способности е разработена от Carretta & Ree (1996 г.), като най-високо в място в нея заемат когнитивните. По надолу се подреждат комуникативни способности, оперативна памет, пространствено-образна ориентация. Следват интелигентност, логическо мислене, разпределяне на вниманието и други.

ПАТВА /Psychology Assessment Test Battery in Aviation/ представлява набор от тестове, създадени въз основа на научни данни за сигнификантно поведение ориентирано към задачата еднакво ефективно при изпълнение на различни роли. Agnès Kokorian (2006) отбелязва, че мета-аналитичните методи предлагат основният набор конструкти, който са валидни независимо от националната принадлежност или типа организация (военна или цивилна) на кандидата.

Непрекъснатото усъвършенстване на компютърните технологии и софтуер налага осъвременяването и разработването на тестовите методики. Това е една от причините за разработването на нова система за психологическа оценка на авиационния персонал в България. Целта на нашата работа бе да конструираме тестове, свързващи практическият ни опит с последните постижения на авиационната психология.

Цели и принципи при разработването на ПАТВА

За може новата система да обхване тези базови и в същото време сложни и специфични цели си поставихме следните задачи:

Да е **лесна** за работа.

1. Да осигури **стандартен** оценъчен процес.
2. Да е **гъвкава** за може да бъде използвана за оценка на различни авиационни специалисти: професионални пилоти, любител пилоти, ръководител полети, кабинен състав и други, както и да може да бъде използвана за първоначален подбор, ре подбор и експертна оценка, или за специфични психологически и медицински изследвания.
3. Получените резултати да бъдат **подробни и сравними**.
4. Да бъде подходяща за статистически анализ, за нормиране на тестове и психологически изследвания.
5. Да е подходяща за съставяне на база данни за качествата на всеки кандидат, да се проследява неговият напредък.
6. Да може лесно да се усъвършенства, като не се променят нормите, верификацията и стандартизацията на изследваните качества.
7. Да може да се допълва с нови данни и тестови методики

Описание на системата

ПАТВА – Psychology Assessment Test Battery in Aviation представлява компютърна система за администрация и оценка на основни психологически качества необходими за различни видове авиационни професии: пилоти – любители и професионални, ръководител полети и др.

Административната част включва: меню с данни на изследваното лице; повод за явяване; професия за която кандидатства; допълнителна информация за предишен авиационен опит ; пролетени часове; типове ВС (въздухоплавателни средства); преживяни авиационни инциденти и произшествия с кратко описание, ако има такива.

1. Създаване и избор на методика – съобразно целите на изследването (examination) и професия, квалификационни клас, могат да се подберат определени тестове, от

базата с които разполага системата или да се избере вече съществуваща методика. Предоставя възможност за избор на език – български, английски, руски език, както и възможност за превод на други езици.

2. Резултати – представят се под формата на шест бална оценка, която се формира от средния резултат от всички тестове и се преизчислява на базата на коригируваща таблица. Представена е и детайлна информация за резултатите по всеки отделен тест – брой грешки, брой верни, брой пропуснати отговори, средно време на реакция на верните и на грешните отговори, стандартно отклонение (standard deviation).
3. Може да се въвежда и съхранява допълнителна информация от други проведени тестове – личностни въпросници (Personality tests), други апаратурни тестове, резултати от многофакторна задача WOMBAT, наблюдения по време на изследването, резултати от беседата, поставена крайна оценка и заключение при обсъждане от комисия.
4. Създаване и съхранение на индивидуална база данни за всяко изследвано лице. Дава възможност за сравняване на резултатите във времето и търсене на динамика в състоянието и лонгитудинално наблюдение. Необходими допълнителни тестове, при следващи изследвания, данни от професионалното развитие – характеристики от инструкторите, летателни и тренажорни проверки и др. Създаване на индивидуално-психологически характеристики (профили).
5. Статистическа обработка на резултатите – всички получени резултати от изследванията се екстраполират автоматично в EXEL и могат лесно да се използват за пълен статистически анализ, сравняване на получени резултати, верифициране и стандартизиране на методиките както и за по-пълнен и точен норматив за оценка на различни признаци – възрастов, полов, специфично работно място. Корелации с други тестове и обективна професионална информация и данни.

Експериментална част – включва комбинация от тестове за оценка на основни когнитивни, сензомоторни, интелектуални качества.

Събиране на числа с превключване изследват: способността за изработване на елементарни умствени навици за нагледно действено мислене; подвижност на нервно-динамичните процеси; концентрация и превключване на вниманието; организираност и мобилизация на личността; кратковременна оперативна памет. „Психология на летателната дейност“ – К. Златарев, Г. Радковски, 1977 г. ВИ София

1. **Логически тест** – абстрактно логическо мислене и оперативната умствена дейност
2. **Компаси** – пространствено образно мислене, взаимовръзка между представни и мисловни психични процеси, и способност за ориентирване в пространството на базата на представи, символи и знаци.
3. **Смятане в зададен темп „умствен рефлекс“** – способността за умствена работа на базата на нагледно-действено мислене в условията на наложен темп, подвижност на нервно-динамичните процеси, емоционално-волева устойчивост, концентрация и превключване на вниманието, оперативна надеждност.
4. **Сложна сетивно-двигателна реакция в наложен темп** – бързина на зрителните възприятия, точност на ответните двигателни реакции – съответно двигателна координация в условията на наложен темп на работа.
5. **Сложна сетивно-двигателна реакция в автотемп** – бързина и точност на зрителните възприятия, сетивно-двигателна координация, волева активна мобилизация, оперативна сетивно-двигателна дейност.

Всеки тест е предхождан от подробна инструкционна фаза, която се подава на екрана. Времето в не е лимитирано, тъй като хората имат различни потребности и различен автономен темп на работа. Някои от тестовете имат предварителна фаза на обучение.

Тестовите следват автоматично един след друг, като реда на появяване се генерира от компютъра, не зависи от изследвания (администратора) и от желанието на изследваното лице. Това не позволява изследваните взаимно да си влияят или да си пречат.

Отделните айтеми или задачи в тестове също се генерират автоматично от компютъра и никога не се появяват в една и съща последователност и вид. Което намалява възможностите за запомняне на отговорите и за научаване при повторни изследвания със същата методика.

Личностовите тестове могат да се попълват на хартиен носител и после да се въведат в компютъра за обработка или се въвеждат обработените компютърно резултати. Това намалява времето на престой на едно лице пред компютъра и освобождава време за изследване на други.

При провеждане на допълнителни апаратурни изследвания, като Многофакторни операторска задачи – WOMBAT или др. резултатите могат да се екстраполират автоматично, ако има връзка с тези системи или ръчно да се вкарат както суровите резултати, така и анализирани от експериментатора, крайни оценки.

При разработването на новата система бяха направени някои промени в инструкциите, тъй като някои от старите тестове видимо затрудняваха изследваните, бяха трудно разбираеми и се нуждаеха от допълнително обясняване от страна на изследвания. Бяха променени и някои от графичните изображения на част от тестовите материали, тъй като съвременните компютърни програми дават възможност за това. Особено внимание се отдели на това да не се наруши пропорцията във възприемането на материала и да не се отклони вниманието на изследвания към несъществени признаци и разсейващи фактори.

След направената статистическа обработка с SPSS extension с методите на Skewness и Kurtosis се установи съответствие на нормалното разпределение при резултатите на Логически тест, СМР – Н, СМР – А, СЧП, а при СЗТ и Комп. изместване от нормалата на разпределение, съответно на ляво и на дясно. Нормално е разпределението и при крайните резултати.

Съпоставихме получените резултати при 27 души изследвани с РАТВА и със същите методики в стария им вариант. С Т-тест анализ не се установиха съществени различия в крайните резултати по отделните методики.

Проведе се и тест ре-тест с 32 души през период от около 30 дни, за да се проследи константността в получаването на резултатите и това дали има случайност в получените резултати(табл. 1).

Таблица 1:
One-Sample Test

	Test Value = 0					
	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
	Lower	Upper	Lower	Upper	Lower	Upper
Logic	8.573	5	.000	3.50000	2.4506	4.5494
RT – N	.104	7	.920	.06250	-1.3583	1.4833
RT – А	286.738	2	.000	4.38000	4.3143	4.4457
MR	11.080	5	.000	4.08500	3.1373	5.0327

CALK	.458	4	.671	.90000	-4.5548	6.3548
КОМП	16.523	3	.000	4.44750	3.5909	5.3041
Average	1.766	4	.152	2.19800	-1.2579	5.6539
K-RES	14.606	4	.000	4.00000	3.2396	4.7604

Потърсихме вътрешна корелационна връзка между отделните тестове и крайната оценка (табл. 2). Установи се средна корелационна връзка между отделните тестове и крайният резултат. Само при теста за СЧП, корелационната зависимост е слаба. Висока е при крайния резултат и крайната оценка от цялата методика.

Таблица 2:

Inter-Item Correlation Matrix

	Лог.	СМР -Н	СМЗ-А	СЧП	СЗТ	Комп.	Краен р-т	Оценка
Лог.	1.000	.390	.142	.250	.290	.246	.615	.673
СМР -Н	.390	1.000	.069	-.154	.302	.193	.652	.681
СМЗ-А	.142	.069	1.000	.301	.073	.390	.461	.367
СЧП	.250	-.154	.301	1.000	-.284	.154	.118	.088
СЗТ	.290	.302	.073	-.284	1.000	.251	.542	.481
Комп.	.246	.193	.390	.154	.251	1.000	.449	.351
Краен р-т	.615	.652	.461	.118	.542	.449	1.000	.945
Оценка	.673	.681	.367	.088	.481	.351	.945	1.000

Направения корелационен анализ на резултатите от **РАТВА** и резултатите от изследване на многофакторна операторска задача **WOMBAT – Situational Awareness and Stress Tolerance Test** установи умерена корелационната зависимост между крайните резултати от **РАТВА** и тези при **WOMBAT**-.698 ; умерена при Задачата Компас.433(**) и крайния резултат на **WOMBAT** и Въртяща се фигура 444(**); висока между Изключване в квадранти и Смятане в зададен темп.904 ; (significant at the 0.01 level.)

Получените резултати показват, че от всички методики имат добра корелация с крайният резултат. Единствено задачата за събиране на числа с превключване корелира в по-малка степен и трябва да бъде проверен норматива за оценка или да бъде заменена с друг тест.

Анализа на резултатите показва, че като цяло задачите включени в комплексната методика изследват независими психологически конструкти, като крайният резултат зависи от умелото изпълняване на всички задачи. Прогностичността на системата е в комплексността на сбора от когнитивни качества, а не в самостоятелните показатели. Това се потвърждава и от проучванията на Monica Martinussen (1996) (Psychological measures as predictors of Pilot Performance & A meta-Analysis, the international journal of Aviation psychology, 6(1), 1–20) която прави мета-анализ на 66 независими извадки за 50 изследвания оценяващ валидността на методите използвани при подбор на пилоти с цел да открие взаимовръзка между качества показани при подбора и работното изпълнение. Тя установява, че комбинацията от няколко когнитивни и/или тестове за оценка на психомоториката предвиждат до голяма степен работното изпълнение (.37), докато тестовете за оценка на личността, интелекта и академичните тестове имат ниска степен на предвиждане (.14, .16 and .15). Оценяване на когнитивните способности се базира на

тестове изследващи работната памет, ориентация в пространството и разпределение на вниманието.

Заключение: По нататъшната валидизация на теста в търсене на степента на нейната прогностичност е въпрос на бъдеща разработка, тъй като изследвани с РАТВА лица са в началната фаза на тяхното летателно обучение и е рано за обективизиране на тяхното професионално развитие. Предстои съпоставяне на крайните оценки от РАТВА с оценките на инструкторите по специално разработена професионалните характеристики за оценка на практическото летателно обучение

Подготвяме и въвеждане на нови допълнителни методики, които да дублират съществуващите. Както и разработване на норматив за оценка по професии, квалификационни класове и възрастов признак. Едно лонгитудинално наблюдение може да разкрие как се променят възможностите на операторите с възрастта, при тези които упражняват професията или дейността и такива, които продължително време са прекъснали професионалната си дейност по различни причини.

Предвиждаме да потърсим взаимовръзка между някои качества на личността с комплекса от когнитивни и моторни качества

Литература

1. Елена Пенчева (1998) Cognitive Abilities and Selection of Candidates for Ab-initio Flight Training in Civil Aviation, 10th anniversary of the Shipka Space Project, Space Research Institute – BAS 1998 Sofia.
2. Кирил Златарев, Г. Радковски (1977) „Психология на летателната дейност“, София.
3. Monica Martinussen (1996) Psychological measures as predictors of Pilot Performance & A meta-Analysis, The international journal of Aviation psychology, 6(1), 1–20).
4. Thomas Carreta, et (1996) Prediction of Situational Awareness in F–15 Pilots The international journal of Aviation psychology, 6(1), 1–20)

ЕФЕКТИВНОСТТА НА РЕКЛАМАТА КАТО ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМ

АНЕЛИЯ ПЕТРОВА СПАСОВА

доцент, д-р, СУ“Св. Климент Охридски“,
9308476, anelia_p_spasova@yahoo.com

Проблемът за ефективността на рекламата има своя история, която е изпъстрена със спорове и противоречия. Икономисти, социолози и психолози са предлагали критерии и изследователски методи за проверка на резултатите от рекламното въздействие и много по-рядко – самите създатели на реклами. Никой не подлага на съмнение нейния ефект. Но как да се измери и още по-странен е въпросът – а какво трябва да се измерва? Отговорите са объркващо различни и респектиращо аргументирани. Новата „вълна“ от ентузиазирани опити да се ограничи неопределеността на такъв важен проблем – резултатът от рекламното въздействие, се дължи на появата на новата тенденция в маркетинга – да се индивидуализира комуникацията с потребителят. Логично следва и въпросът – идва ли краят на рекламата? Въпрос достатъчно стряскащ многохилядната армия „практици“, които повече от век предизвикват противоречиви чувства както към себе си, така и към дейността си. Дали поради песимистичната прогноза, или поради осъзнаване на факта, че резултатите от рекламното въздействие трябва да излязат „на светло“, през последното десетилетие се появяват множество концепции и модели за измерване на ефективността на рекламното въздействие. И всички те – повече или по-малко, са насочени към промените в реципиента в резултат на рекламната комуникация. Това прави решаването на проблема за ефективността на рекламата невъзможно без участието на психолози и прилагането на психологически методи за изследване. Осъзнаването на този факт утвърждава полето на пазара и на рекламата в частност като реална територия за професионална реализация на психолозите.

The problem with advertisement efficiency has its own background full with disputes and controversies. Economists, sociologists and psychologists have offered criteria and research methods for verification of the results of advertisement influence and more rarely – the creators of advertisements themselves. Nobody questions its effect. But how can we measure it, and the more complicated question – what do we need to measure? The answers are confusing variable and respectively well-grounded. The new “wave” of enthusiastic attempts to limit the indefiniteness of such an important problem – the result of the advertisement influence, is due to a new tendency in marketing, namely the strive to individualize the communication with consumers. Therefore the following question follows logically – is the end of advertisement coming? A question that is shocking enough for the army of hundreds of “practicians” that keep provoking controversy feeling both towards themselves and towards their activity. Whether due to the pessimistic prognosis or due to the realization of the fact that the results of the advertisement influence should come “in the light”, a number of concepts and models for measuring the efficiency of the advertisement influence appeared in the last decades. And all of these – more or less, are directed towards the changes in the recipient as a result of the advertisement communication. This makes the solution of the problem with the advertisement efficiency impossible

without the participation of psychologists and the application of psychological methods of research. The realization of this fact approves the market field (and the advertisement in particular) as a true theory for the professional realization of psychologists.

Въпросът „Ефективна ли е рекламата“ е въпрос с дълга история. Много, различни и често противоречиви са отговорите и като че ли единствено практиката дава категоричен отговор: ако толкова години рекламата победоносно шества в полето на пазарната комуникация, ако в нея се влагат толкова много пари, отговорът може да бъде само един – категорично да. Нещо повече. Тя е неделима част от маркетинга. Тя осъществява така необходимата и важна комуникация с потенциалните потребители, тя ги информира, мотивира, забавлява, а според някои автори – дори възпитава.

Тогава защо въпросът продължава да провокира интереса на изследователите в различни научни области? При това през последните 10–15 години спорът по проблема се засилва, мненията на авторите продължават да се „разсейват“ в полето на дискусиата и като че ли единомислието е невъзможно. Къде се разминават най-често теоретиците и практиците?

Трудно би било да се отрече влиянието на рекламата върху реципиентите и то се приема като че ли „а ргіогі“. Когато трябва да се определи обаче какво е то, се чуват смущаващо противоречиви гласове – от твърдения, че ефектът на рекламата не подлежи на измерване [8] до предложения за изчисляване на рекламната еластичност [1]. Убедителни са примерите и на двата „лагера“.

Докато споровете продължават да се водят с неотслабващ ентузиазъм, се появява и гласове, вещаещи „залезът на рекламата“ [4], или поне на рекламата такава, каквато я познаваме [2].

Имат ли основания подобни „мрачни прогнози“?

В своята не кратка история рекламата е показвала чудеса от гъвкавост, които са ѝ позволявали успешно да изпълнява поставените ѝ задачи. Развитието на информационните технологии са разкривали нови и нови възможности за привличане вниманието на реципиентите и за тяхното активиране.

Пресищането на рекламното поле с реклами естествено води до намаляване на тяхната ефективност, потребителят все по-рядко ги забелязва, въпреки натрапчивото им присъствие навсякъде в ежедневието му. В стремежа да привлечат потребители, рекламните обещава толкова много и такива нереалистични ефекти, че същият този потребител съвсем естествено започва да формира недоверие към информацията в рекламата. А оценяваният като недостовирен източник на информация трудно може да окаже съществено влияние върху реципиента. Логично възниква въпросът – а не може ли да се комуникира с потребителя по друг начин, за да се избегне недоверието към източника? И ето големият шанс на връзките с обществеността (паблик рилейшънс).

Идеята да се информират потребителите за продуктите и техните производители чрез медиите, но не под формата на реклама, се оказва изключително привлекателна. Съвременният човек все още вярва на медиите, те са „островчета на обективността“ в морето от заливаща го реклама. Освен това осъществяваната комуникация с потребителите чрез ПР се оказва далеч по-евтина в сравнение с рекламата. Пренасочването на средства от рекламата към подобряването на качествата на стоките обещава конкурентно предимство. Но въпросът за ефективността на пазарната комуникация, независимо дали тя е под формата на реклама, или на връзки с обществеността, остава. Задоволителният отговор на въпроса „Какво означава ефективността на рекламата и как може да се измери?“ би бил отговор и на въпроса какво е нейното бъдеще.

В исторически план най-старият и безспорен отговор за ефективността на рекламата е дали тя „продава“, т.е. дали продажбите след една рекламна кампания са се увеличили. Това е отговор, който интересува преди всичко производителите, които биха искали да видят „материалното изражение“ на вложените в рекламата средства под формата на печалба от увеличен обем продажби. Критерият е безспорен, при това бързо и лесно дава обратна връзка за ефективността на комуникацията. Има обаче поне два факта, които поставят под съмнение тази категоричност:

1) Потребителското поведение се определя от много фактори – пазарна ситуация, налични средства, индивидуални диспозиции и пр., които влияят върху начина, по който потребителят ще реагира на рекламното въздействие. Колкото и убедителна да е рекламата, колкото и положителна да е оценката за рекламираната стока, ако не са налице, напр. средствата за закупуване, продажба не може да бъде осъществена. Това не означава, че рекламата не е била ефективна. Тя е привлякла вниманието, предизвикала е интерес в реципиента и при определени благоприятни условия, би могло да последва закупуване. Но не веднага.

2) Повлияването на потребителя е процес с редица етапи, във всеки от който определен психически процес е доминиращ. Неговото идентифициране позволява подходящо кодиране на информацията така, че да се въздейства именно на този процес. Появяват се модели, които подреждат в йерархичен ред ефектите от въздействието на рекламата [10]. Напр. ако на пазара се появява стока с иновационни характеристики, първо трябва да се привлече вниманието към новата алтернатива. След това да се предизвика интерес, да се запомни предложението, ако е необходимо – да се повиши познавателното ниво на потенциалния потребител, да се стимулира желанието му за изпробване, да се мотивира допълнително, за да се преодолее нерешителността пред непознатата алтернатива и едва тогава да се очаква закупуване. И това е процес, който във времето може да продължи от няколко дни до няколко месеца, понякога и години. През това време рекламата има да решава различни задачи (както стана ясно) и то с различни средства. Следователно за установяване доколко успешно е преодолян всеки етап ще бъдат необходими различни критерии, ще се използват различни методи. И тук намесата на психологията може да бъде много полезна – чрез адаптиране на специфичните психологически методи за изследване на пазара.

Впрочем, предизвикателствата не са толкова нови. След обема на продажбите най-често използваният критерий за ефективност на рекламата е нейното запаметяване. Дори вече не се спори дали запомнянето на рекламата е етап от повлияването. И тук психологията е категорична – всяка информация, която е включена в познавателната структура на личността, оказва (рано или късно) влияние върху поведението. А при рекламата това е улеснено, тъй като тя не просто представя стоката, но представя и модел на поведение, който е успешен.

Но и този „безспорен“ показател има своите особености. Какво точно се помни от рекламата – атрактивният персонаж, марката, или рекламният апел. И спомнянето спонтанно ли е, или е подпомогнато? Когато потребителят застане пред дилемата каква стока да избере, спонтанното спомняне на продукта (марката) увеличава шансовете точно на тази алтернатива. Тя ще бъде анализирана, оценявана. Когато отиде, обаче, в магазина, потребителят ще бъде подпомогнат от стоките, които са на щанда и ще си припомни и други алтернативи, които също ще бъдат подложени на анализ и оценка. Следователно запомнянето е важно, припомнянето – също, но не бива да се спира дотук. Защото съвременният потребител е образован, критичен, недоверчив по отношение на

комуникацията, осъществявана с комерсиална цел. Следователно възниква и въпросът „Как се преработва тази информация, какъв е резултатът?“.

Втората половина на XX век на полето на пазара е белязана с изключителен интерес към емоциите и емоционалното състояние на потребителя. Тази нова ориентация на съвсем не е случайна. Многобройните изследвания на потребителите в различни страни с развити пазарни отношения и особено в САЩ показват, че съвременният човек изпитва „глад за емоции“. Рационализиращото се ежедневие, насочеността към кариерното развитие, конкуренцията, която вече е излязла от „полето на пазара“ и е навлязла в другите социални сфери, водят до преструктуриране на бюджета на времето. Намаляващото свободно време води до съкращаване на дейности, които преди са осигурявали така нужната на човека положителна емоционална стимулация – забавления, посещения на концерти, театър, дори четене на книги. Потреблението, обаче, не може да бъде „съкратено“. И започват да се търсят възможности за съвместяване на различните дейности – напр. докато се пазарува, потребителят да се забавлява, докато задоволява функционалните си потребности, потребителят да задоволява и своите потребности от емоционална стимулация. Тази нова ориентация поставя други изисквания към рекламната – да бъде занимателна, приятна, да предизвиква положителна емоционална стимулация. Топфлър в своята книга „Третата вълна“ посочва, че в последните десетилетия на XX век индустриалната вълна ще бъде сменена от информационна [12]. Въпреки че силата ѝ се пренесе и в XXI век, много скоро след нея се надигна и „емоционална вълна“. И който овладее механизмите на стимулиране на емоциите, той ще успее да се издигне на гребена на вълната. Тази нова доминантна в рекламната дейност постави задачата за намиране на индикатори за постигнатата емоционална стимулация със средствата на рекламната.

На сцената отново излиза психологията със своите психологични и психофизиологични методи за измерване на емоциите. Диференциалната скала на емоционалните състояния на К. Изард [3] привлича вниманието и предизвиква интереса на изследователите на ефективността на рекламната. Започва поредица от опити за адаптиране на съществуващите методи за изследване на емоциите за целите на рекламната. Внимание заслужава скалата за измерване на емоционалните реакции на рекламната, която включва 45 айтема, характеризиращи 8 емоционални реакции, след това съкратени на 4 – стимулиране, важност, удоволствие и осведоменост. Последният фактор е предизвикал критики, тъй като трудно може да бъде отнесен към емоционалните реакции. Желанието да се отчете и когнитивният аспект на рекламната е оправдано, тъй като основната функция на рекламната – да информира потенциалните потребители, си остава важна и до днес, независимо от начина на кодиране на информацията.

Увлечението към емоционалния отклик на рекламната довежда и до още един неочакван резултат – ефективността на рекламната се обуславя от нейната привлекателност. Ако реципиентът харесва рекламната, това се „пренася“ и на оценката на рекламираната стока [6]. Изследванията поемат друга посока, разбира се не без спорове и противоречиви мнения. Да се разглежда привлекателността на рекламната като фактор за нейната ефективност има сериозни основания. Съвременният потребител гледа на рекламната по-скоро като на средство за забавление, а не като на източник на надеждна информация за стоките на пазара. И колкото по-забавна е рекламната, толкова по-дълго се задържа вниманието, а следователно се увеличава и вероятността да бъде запомнено рекламното предложение.

Изследванията на посочените автори показват, че високата привлекателност се обуславя от високи оценки по показателите „Релевантна информация“, „Емпатия“ и „Раз-

влечение“, а ниската привлекателност е резултат от високи оценки по показателите „Отчуждение“, „Позната реклама“.

Фактът, че информационното пресищане на реципиента с определена реклама води до дистанциране не само от рекламата, но и от рекламирания продукт, на всеки от нас е известен, нещо повече – всеки от нас го е изпитал. Информационният компонент отново присъства, но вече като фактор за повишаване на привлекателността на рекламата. Това показва, че и в стремежа си да се забавлява с „неспецифични“ средства като рекламата, потребителят очаква тя да му предостави онази информация, която му е необходима при избора на стокова алтернатива. Изходът вероятно е в търсенето на подходящи форми на кодиране на информацията, които да правят рекламата забавна, приятна, но не и за сметка на информационния компонент.

За да се увеличи притегателната сила на рекламата, се избират все по-ярки визуални дразнители, което обаче може да отклони вниманието от информацията, която рекламата трябва да предаде – т.е. появява се опасност от т.нар. „вампир ефект“, при който реципиентът не обръща достатъчно внимание на продукта и марката, запомня само сюжета и персонажите. Такива ефекти са наблюдавани отдавна и още Лисински [9] посочва, че такава реклама не може да бъде ефективна, тя няма да постигне основната си цел.

Друг опит в тази посока прави Шлингер, който създава скала за измерване „профила на реакцията на зрителя“ (VRP) [13] и въпреки опитите да се дистанцира от измерването на когнитивните компоненти на рекламата, и той включва фактори като „осведоменост“ и „важни новини“.

Интерес предизвиква Скалата на Путо-Уелс [11], които отчитат факта, че рекламата няма за цел просто да забавлява, тя трябва да придвижи реципиента до рекламираната стока. Те въвеждат критерий за измерване на информационния и трансформационния аспект на рекламата, като в трансформационния аспект се включват и емоционалните реакции.

В средата на 80-те години се въвежда ново понятие за измерване ефекта на рекламната комуникация – въвлеченост. [5, 7]. В новото понятие се включва резултатът от процеса на обработка на информацията, но също така и параметри от емоционално естество, като например удоволствие от употребата на продукта, интерес към продукта и интерес към марката. И тук се отварят нови възможности за приложение на психологията. И нови проблеми. Търсенето продължава.

Ефективността на рекламата е безспорно от проблемите, чието решение изисква мултидисциплинарен подход. Колкото повече вниманието се насочва към реципиента (потребителя), толкова по-големи са очакванията от психологията (съответно – психолозите) да даде отговор на въпросите какво значи ефективно рекламно въздействие, как може да се измери, какви са възможностите за прогнозиране на потребителското поведение в резултат на рекламното повлияване и пр. Това като че ли отдалечава проблема от практиката, от желанието на производителите да видят колкото се може по-бързо резултатите от инвестициите в рекламата. Очевидно проблемите разкриват широко поле за изследвания, но те трябва да бъдат тясно обвързани с практиката и съобразени с динамиката на пазара. В противен случай ще се случи това, за което вече се чуват отделни гласове. Рекламата просто ще се окаже пред прага на своя „залез“ може би и поради вековната практика теорията и практиката трудно да намират пътя една към друга.

Литература

1. Дойл, П. Маркетинг, ориентированный на стоимость. СПб, 2001.
2. Зийман, С. Залезът на рекламата, каквато я познаваме“, С, 2007.
3. Изард, К. Психология эмоций, Санкт-Петербург, 1999.
4. Рийс, А., Л. Рийс, Залезът на рекламата и възходът на публичен рилейшънс, С., 2003.
5. Batra, R. & Ray, M.L. How advertising works at contact. In Psychological processes and advertising effects, NJ, 1985, Цит. по Moser, K. Markt – und Werbepsychologie, Geottingen, Bern, Toronto, Seattle, 2002.
6. Biel, A.L., Bridgewater, C. A. Attributes of likable television commercials, Journal of Advertising Research 30, 1990.
7. Blackwell, R.D., Minard, P.W., Engel, J.F. Consumer Behavior, 2001.
8. Jones J.S. The Ultimate Secrets of Advertising Effectiveness, Sage Publications, London, 2002/.
9. Hoffmann, H-J. Werbepsychologie, Berlin, NY, 1972.
10. McGuire, W.J. The nature of attitude and attitude change. In: Handbook of social psychology, NY, 1985.
11. Puto, C.P., Wells, W.D. Informational and transformational advertising: The Differential Effects of Time. In Advances in Consumer Research, Vol. 11, 1984.
12. Toffler, A. The Third Wave, 1980.
13. <http://www.associatedcontent.com/article/679117/>
14. [viewer_response_profile_vrp_as_a_marketing.html](http://www.associatedcontent.com/article/679117/viewer_response_profile_vrp_as_a_marketing.html)

РАЗВИТИЕ НА МЕНИДЖЪРИ И ЛИДЕРИ – ПОДХОДИ ПРИ МОДЕЛИРАНЕ НА НЕОБХОДИМИТЕ УМЕНИЯ

АЛЕКСАНДЪР ВЕНЦИСЛАВОВ ПОЖАРЛИЕВ

директор на Училище по мениджмънт – НБУ, тел. 873 51 87, apojarliev@nbu.bg

В доклада се разглеждат актуални в професионалната обучителна практика въпроси, отнасящи се до избора на подходи при развитието на мениджъри и лидери в организациите. Представят се основани на качества, ситуационни, функционални подходи и подходи основани на компетентност. На тази основа се търсят ориентири как да бъдат развивани мениджъри и лидери с помощта на моделиране на желателни управленски профили. Представят се редица примери, както и актуални лидерски модели в практиките на водещи организации. В изследване на 153 мениджъри на ниско и средно ниво в български организации се установяват някои от ключовите умения за управленската им работа. Потвърждават се хипотезите за сходство на класираните умения с емпирично изградените модели и между оценките на мениджъри в сходна област и на сходно ниво, както и за консистентност на оценките при използване на различни методи. Илюстрират се възможности за използване на моделите в процесите на оценка, обучение и развитие на ръководители в организациите.

This paper examines current issues regarding the professional training practices that concern the choices of approaches for development of managers and leaders in organizations. The examined strategies are based on qualities, situational and functional approaches, as well as approaches based on competency. Following these guidelines the aim is to find the right methods of seeking out how to develop managers and leaders with the help of modeling necessary managerial profiles. A number of examples, as well as managerial models, are given that illustrate some current practices of successful organizations. In studying 153 line and middle managers in Bulgarian organizations, some of the key skills in their managerial work are presented. This study confirms the similarity in evaluating the skills with the already existing empirically created models and with the evaluation of managers in similar fields and job positions, as well as a consistency of the results when different evaluation methods are used. The paper illustrates the possible use of the models concerning the processes of evaluation, training and development of managers in organizations.

Всеки професионалист, работещ в областта на развитието на мениджъри и лидери при разнообразните поръчки в практиката неизбежно се сблъсква с въпроса „Какво трябва да развива една обучителна програма? Настоящото проучване прави опит да приложи подходи за моделиране на управленските умения и да допринесе за изясняване на необходимите умения за мениджъри на ниско и средно ниво в български организации.

В началото на всеки процес на управленско развитие обикновено се налага изясняване на понятията за лидерство и мениджмънт. В литературата съществува голямо богатство от идеи за същността на лидерството. Тезата, която възприемаме е, че „лидерство“ е идея, мисловен образ, абстракция в Платонов смисъл. Според Джон Адеър това е и причината да се подава трудно на описание [6]. То винаги се проявява в някаква

конкретна форма – супервайзор, ръководител на екип, началник смяна, мениджър проекти, среден мениджър, висш мениджър, предприемач, неформален лидер и т.н. Адеър по прост и убедителен начин обезсмисля дилемата лидерство или мениджмънт, станала изключително популярна в бизнес литературата и консултантските практики в САЩ след статията на А. Залезник [17]. На практика да бъдеш мениджър е едно от проявленията на лидерството, подобно на командир в армията или треньор (coach) в спорта. И разбира се формата на проявление никога не изчерпва и не е тъждествена с идеята.

Трудност към еднозначно разбиране на лидерството създава и неговата двойствена същност. Адеър го разглежда едновременно и като качество, и като роля. Изборът на фокус върху някое от тези проявления определя същността на подхода към неговия анализ, например функционален или насочен към личностните характеристики.

Теоретични подходи

Прегледът на множеството литературни източници върху лидерството показва, че могат да бъдат определени няколко основни подхода. Стивън Кови посочва 24 отделни теоретични направления в своя доста изчерпателен преглед [11]. В обобщен вид те могат да се сведат до пет основни групи теории – за отличителните черти и качества (trait), поведенчески (behavioral), подход за власт и влияние (power-influence), ситуационни (situational) и интегративни (integrative). В своя обзор на основните психологически теории за лидерството, Г. Карастоянов ги описва подробно на български език [3], а две от групите теории са разгледани накратко от В. Русинова и колектив [5].

Усилията за изучаване на природата на лидерството от една страна водят до теоретично разчленяване, което неизбежно поражда спекулативност и едностранчивост. От друга страна това е необходимо за целите на приложната работа, каквато е обучението и развитието на мениджъри, например. *Какъв е желаният профил на мениджъра, който трябва да формират дейностите за развитие?* Практическият отговор на този въпрос може да добие различни нюанси през призмата на определен теоретичен дискурс. За целите на настоящата работа смятаме за излишно да навлизаме в теоретичните дебати и да възприемем прагматичната гледна точка на приложното изследване. Възприемаме тезата, че различните подходи към лидерството разкриват различни аспекти от неговата природа.

Ще се спрем накратко върху някои подходи от гледна точка на възможностите, които разкриват за моделиране на желания профил на мениджъра.

Качественият подход се опитва да отговори на въпроса *какъв трябва да бъде мениджърът*. Обикновено неговите последователи и колеги очакват определени качества в зависимост от областта, в която работи. Адеър ги нарича *представителни* [6]. Например отговорност, организираност, дисциплинираност и експедитивност са често срещани качества, с които се самоописват преки мениджъри в топлоелектрическа централа, за разлика от креативност и гъвкавост, отнасящи се до мениджъри проекти в интернет медия. От лидера обикновено се очакват няколко важни представителни качества в неговата работа, които съответстват на разбирането за добра практика в дадената управленска област. Към тях обаче можем да прибавим и някои *основни* качества, които би следвало да се очакват от всеки, който се намира в лидерска позиция. Списъкът на Адеър се състои от качества като ентузиазъм, интегритет, вискателност (в комбинация със справедливост), хуманност, увереност, смирение и кураж.

В свое изследване с над 54 000 участници Кови установява най-съществените качества на лидера. Резултатите потвърждават емпиричното наблюдение на Айзенхауер, че най-важното лидерско качество е интегритета (цялостност, честност, способност да се печели доверие).

Фиг. 1.
Качества на ефективния лидер [11]

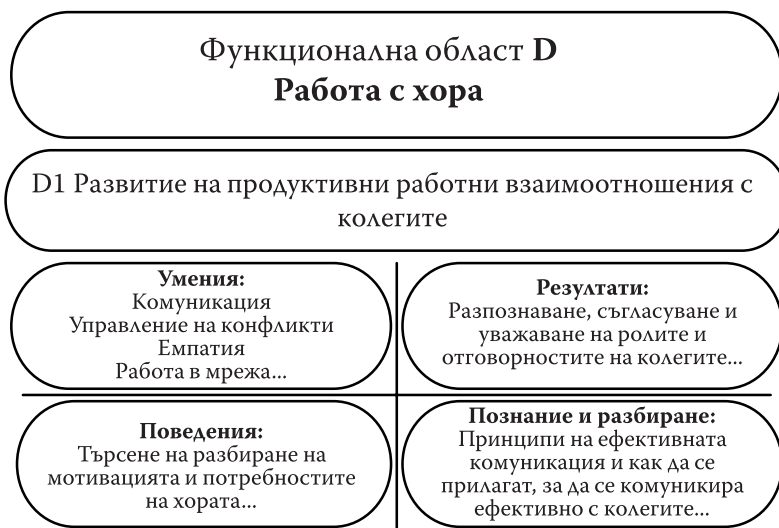
Ситуационният подход разширява търсенето на отговори с въпроса *какво трябва да знае мениджърът*. Тезата е, че възприемането на някого като лидер зависи от ситуацията, затова тези групи теории отдават съществено значение на влиянието на различни променливи, включително и на контекста върху управленския процес. Те отразяват простата истина, че обикновено хората проявяват тенденция да следват този, който в дадена ситуация знае какво и как да направи. Тук изследванията, започнали още в университетите в Охайо и Мичиган отдавна са установили двата основни аспекта на управленското познание – професионален за същността на работата и човешки – познанието за човешката природа, за това как да се работи с хората.

Функционалният подход на свой ред насочва интереса към характерните дейности (функции), изисквани за ефективно изпълнение на управленските роли. *Какво трябва да прави мениджърът?* Тази гледна точка допуска, че съществува общо ядро от умения и познания, които споделят всички мениджъри и лидери. Това води до идеята, че е възможно да се определят стандарти за компетентност с универсална валидност. Такъв е например английският подход, при който въз основа на функционален анализ се определят стандарти за изпълнение на управленската дейност, съдържащи ключови роли, елементи и критерии. В рамките на този подход понятието *управленска компетентност* (competence) означава общата способност на мениджъра да изпълнява управленската работа в съответствие с определените стандарти.

Последната трета версия на британските професионални стандарти за мениджмънт и лидерство е публикувана през 2004 г. [14]. Тя се основава на дългогодишни изследвания, координирани от Центъра за управленски стандарти и включва 6 функционални области:

- самоуправление и управление на личните умения;
- осигуряване на насока;
- улесняване на промяната;
- работа с хора;
- използване на ресурси;
- постигане на резултати.

Всяка от тези области включва от 3 до 12 компетентности, които съдържат какво трябва да може да прави мениджърът: 1) желаните резултати от ефективно изпълнение на работата; 2) поведение, което обуславя ефективното изпълнение; 3) необходимите знания и разбиране в три направления – общо, специализирано и специфично за дадения контекст. Към тях е прибавен и списък на 4) общите умения, необходими за изпълнение на функцията.

Фиг. 2:

Примерна извадка на елементи на компетентността (по MSC[14])

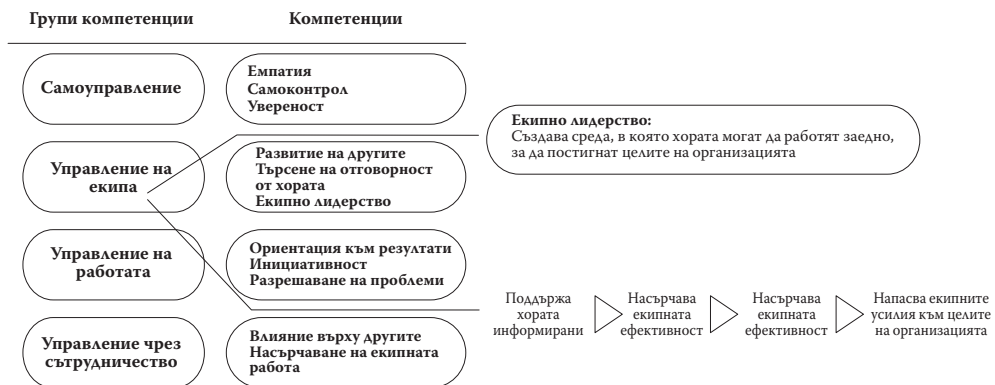
По-различен подход, ориентиран главно към личността се развива в САЩ. Изследователите се опитват да опишат ограничен брой от характеристики, въз основа на които да се разграничават различни равнища на изпълнение на работата. Тук се използва понятието *компетенция* (competency), която се определя като същността личностна характеристика на мениджърите, водеща до ефективно или съвършено изпълнение на работата. Компетенциите включват личностните мотиви, черти, Аз-образ, умения, познание [7] и дори социални роли. Някои английски автори [13, 10, 12] използват понятието *мета-компетенност*, обозначавайки по този начин идеята за компетенциите като характеристики и качества, които е необходимо да бъдат изградени, за да може да се формира способността за изпълнение на функциите.

Пръв Р. Бояцис започва да събира данни за необходимите компетенции в мениджърската работа с помощта на проектирания от Д. МакЛиланд метод – интервю за изследване на поведението и ситуациите в работата (Behavioral Event Interview). Той определя набор от компетенции в мениджърската професия, които ясно разграничават отлично от средно изпълнение. На основата на 360 установени поведенчески индикатора, обхващащи от 80 до 98% от поведението и определящи 21 компетенции, по-късно Спенсър и Спенсър [16] изработват „речник на компетенциите“. Данните представят изследвания в САЩ (66%) и 20 други страни (34%). По такъв начин са получени модели за компетентност на технически професионалисти, специалисти в продажбите, маркетинга и търговията, помагачи професии, предприемачи и др. Моделът на най-голямата изследвана група, мениджърите е представен на фиг. 3.

Фиг. 3:
Общ модел на компетенциите на мениджъра [16]

Работата на Спенсър е доразвита от консултантската компания Хей Груп. Опитвайки се да отрази радикалните промени в управленската работа през последните години като намаляване на йерархията, повишаване на ориентацията към клиентите и на бързината при разрешаване на проблемите, Хей Груп определя 11 ключови управленски компетенции за мениджъри от средно и ниско ниво, организирани в четири групи, като всяка от компетенциите има 4 равнища на поведенческа сложност.

Фиг. 4:
Модел на компетенциите на мениджъра от средно и ниско ниво (Hay Group)

Подходите, основани на компетенции оказват силно влияние върху практиките в бизнеса. Типични примери в България са например практиките на глобални организации, като Нестле и Британски съвет, опериращи на нашия пазар.

За да посрещне новите предизвикателства на пазара, в началото на XXI век Нестле се ориентира към внедряване на дългосрочна програма за бизнес съвършенство, която включва намаляване на йерархията, управление на процеси и изграждане на съответстваща организационна култура, в която основна роля играе нов тип вдъхновяващ мениджмънт. В Нестле групата се определят онези поведения и компетенции, които правят един мениджър или служител успешен. Така е създаден моделът за лидерство на Нестле (Nestle Leadership Framework), съдържащ 13 ключови поведения, обединени в 4 групи.

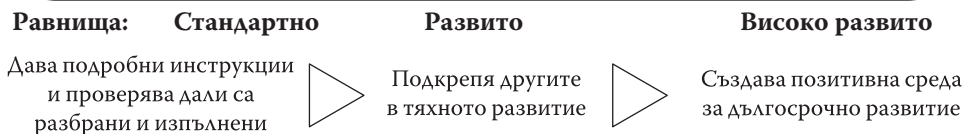

Фиг. 5.
Модел за лидерство на Нестле

Отделните поведения са описани подробно до ниво конкретни поведенчески показатели и стоят в основата на системата на организацията за оценяване и развитие на хората. В цялата Нестле група се използва един и същ модел на поведения и единен подход при оценяване и развитие на мениджърите на всички нива.

Да развиваш хората:

Помагане на хората да определят своите краткосрочни и дългосрочни потребности от развитие, стимулиране на индивидуалното учене и предоставяне на подходяща подкрепа

Фиг. 6.
Примерно обобщено описание и равнища на Нестле поведенията

Подобна функция в Британски съвет играят т.нар. „глобални профили на ролите“ (Global Role Profiles), описани в 4 категории: отговорности, измерители на изпълнение-то, компетентност (умения, познания и опит) и компетенции (поведения). Една от 10-те

роли е мениджърската, определена като „ефективно управление на ресурси (активи, време, финанси) и хора, за постигане на целите на Съвета“.

Фиг. 7.

Профил на мениджърската роля в Британски съвет

Както английските, така и американските автори се опитват да изградят модели на управленските качества и роли и да определят съответстващите им процеси на учене и развитие. Все по-ясно забележима е тенденцията за интегриране на функционалния подход, основан на компетентност и подхода на личностните характеристики в практиката.

Връщайки се към приложните аспекти на управленските профили, виждаме, че те създават редица възможности за системно и фокусирано проектиране на дейности за развитие на ръководители. В Училище по мениджмънт-НБУ е възприета практиката в началото на процеса на проектиране на програмите да се конструира желан профил на мениджъра на изхода от програмата с помощта на подходите, основани на компетентност. Например структурата и съдържанието на магистърската програма „Управление и развитие на човешки ресурси“ са изцяло проектирани спрямо изискванията на възприетите стандарти за компетентност на Българска асоциация за управление и развитие на човешки ресурси, които представляват адаптирана версия на английските стандарти [2]. По същия начин се моделират ключовите компетенции в програмата „Мениджмънт за организационно съвършенство“ [1].

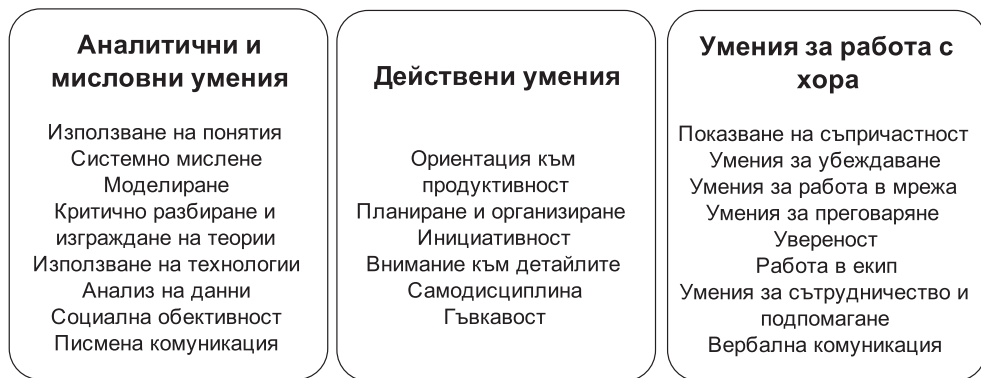
Логично е обаче да очакваме различия в изискванията към и обучителните потребности на мениджърите от различните нива на управление. Най-общо нивата на лидерство са стратегическо, оперативно и екипно. Разпространена е идеята, че решаващо за успеха в бизнеса е стратегическото лидерство, като често организацията практикуват внасяне отвън на лидери на високо ниво. Обикновено магистърските програми се насочват към подготовка на такива ръководители и включват широк набор от елементи на компетентност. Според Адеър обаче успехът зависи от постигане на съвършенство и на трите нива. Апреките ръководители обикновено израстват и се развиват вътре в организацията. Затова тяхното развитие изисква специално внимание.

Тук ще изложим резултатите от някои изследвания на необходимите умения за мениджъри от средно и ниско ниво за целите на конструирани на тренингови програми за вътрешнофирмено обучение по конкретни поръчки от български организации.

Изследванията си поставиха за цел да установят кои според участниците в обучението са най-важните умения за един мениджър на тяхната позиция, в рамките на тяхната организация.

За целите на моделирането на ключовите умения, необходими за най-добро изпълнение на дейността на мениджъри на средно и ниско ниво, бяха използвани с някои модификации емпирично изведените групи умения от Р. Боядис и екип на McBer

& Company (сега Хей Груп), представени на фиг.7. Те са формулирани, като се изхожда от основни функции в работата като 1) диагностициране на ситуации и потребности; 2) проектиране и планиране на интервенции; 3) осъществяване на интервенциите; 4) установяване и поддържане на взаимоотношения; 4) подходящ Аз-образ, който в добавка към необходимите *специални професионални умения* гарантират доброто изпълнение на работата [9].

Фиг. 8.

Модел на уменията [9]

Подобни групи компетенции определя и Е. Шайн в своето описание на различителните характеристики на управленската кариерна котва – аналитична, междуличностна и емоционална компетентност [15].

С цел проверка на адекватността на подхода за моделиране на управленските умения, бяха формулирани следните хипотези: 1) водещите по класиране умения ще покажат сходство с изложените профили в теоретичния преглед и ще включат умения и от трите групи на модела; 2) класациите на водещите умения от мениджъри, работещи в различни организации, но в сходна област и на сходно управленско ниво няма да се различават съществено; 3) консистентността на оценката на уменията ще бъде потвърдена и с метод на изследване на по-ниското равнище на елементите на уменията.

Изследване 1

Изследвани лица и процедура

Изследването се проведе в рамките на проучвания за съгласуване на потребности от обучение и развитие на средни и нисови ръководители през 2004–2008 г. В тях взеха участие общо 153 средни и нисови ръководители, ръководещи пряко хора, от две големи организации в енергетиката – Електроразпределение Ст. Загора ЕАД–78 и Енел-Марица Изток 3–75. Мениджърите от първата извадка са основно нисови ръководители (бригадири). Мениджърите от втората извадка са основно началник смени, старши оператори, началници поддръжка и координатори.

Проучванията се извършиха с помощта на анкета, съдържаща 14 въпроса. За целите на настоящото изследване в рамките на анкетата беше съставен следния въпрос:

Какви умения според Вас трябва да притежава човек на вашата позиция, за да се справя максимално добре с работата си като ръководител?

Моля, отбележете от изброените по-долу умения ОСЕМ, които смятате, че са най-важни. Ако списъкът не съдържа някои от важните умения, моля допълнете ги на празните места.

Моля, от изброените осем умения да определите ЧЕТИРИ най-важни. Запишете ги в таблицата по-долу и ги подредете по важност от 1 до 4, като 1 означава „на първо място“, 2 – „на второ място“ и т.н.

Резултати

За да се постигне максимална обективност на резултатите, посочените от мениджърите умения са класирани по три различни начина: 1) според това колко пъти съответното умение е било класирано на първо място от всички анкетирани мениджъри; 2) според това колко пъти общо е било посочено съответното умение, без значение на кое от местата 1 до 4 е поставено; 3) според точките, събрани от всяко умение, като точките се изчисляват като на всяко умение, класирано на I-во – II-ро – III-то – IV-то място се дават съответно по 4–3–2–1 точки.

Първоначално бяха изчислени резултати за различни извадки в рамките на първата група от 78 мениджъри, работещи в Електроразпределение Ст.Загора ЕАД. Извадките бяха съставени на териториален принцип от мениджъри, работещи в една и съща област: Ст.Загора–23, Сливен–20, Ямбол–11, Бургас–24. Целта беше да се провери дали може да се очаква влияние на някакви фактори от средата в оценките.

Данните показаха, че трите най-високо класирани умения са еднакви за всички групи с незначителни различия в списъка по-надолу. Това даде основание извадката да се разглежда като едно цяло.

Резултатите от трите начина на класиране са сравнени в таблиците 1 и 2 по-долу. Подредянето в низходящ ред е направено по третия критерий.

Таблица 1.

Класиране на отговорите – Електроразпределение – Стара Загора ЕАД, 78 мениджъри

№	Умения	Брой класирания по първо място				Общ брой класирания	Брой точки
		1	2	3	4		
1	Работа в екип	14	12	12	15	53	131
2	Самодисциплина	24	9	2	4	39	131
3	Планиране и организиране	17	11	9	2	39	121
4	Обективност и безпристрастност	3	9	8	10	30	65
5	Увереност	4	10	5	3	22	59
6	Убеждаване и оказване на влияние	4	5	4	5	18	44
7	Инициативност	1	3	8	6	18	35
8	Определяне на цели	2	6	2	3	13	33
9	Анализ на данни	1	2	6	3	12	25
10	Гъвкавост	1	2	4	5	12	23
11	Системно мислене	1	4	2	---	7	20

12	Умения за сътрудничество и подпомагане	2	1	2	2	7	17
13	Устна комуникация	---	1	3	3	7	12
14	Умения за преговаряне	---	1	1	6	8	11
15	Умения за работа в мрежа	1	1	1	---	3	9
16	Използване на технологии	---	---	2	4	6	8
17	Продуктивност и действеност	---	1	1	2	4	7
18	Използване на понятия	---	---	1	1	2	3
19	Прецизност, внимание към детайлите	---	---	1	---	1	2
20	Моделиране	---	---	---	1	1	1
21	Показване на съпричастност	---	---	---	1	1	1
Други изброени умения: спазване на правилата (2 посочвания).							

Таблица 2.

Класиране на отговорите – ЕНЕЛ Марица-Изток 3, 75 мениджъри

№	Умения	Брой класирания по първо място				Общ брой класирания	Брой точки
		1	2	3	4		
1	Работа в екип	23	15	12	15	65	176
2	Самодисциплина	23	11	3	4	41	135
3	Планиране и организиране	11	14	3	5	33	97
4	Обективност и безпристрастност	3	7	12	7	29	61
5	Увереност	3	11	6	4	24	61
6	Инициативност	1	2	5	11	19	31
7	Определяне на цели	3	3	4	1	11	30
8	Анализ на данни	2	3	3	2	10	25
9	Гъвкавост		2	4	6	12	20
10	Убеждаване и оказване на влияние		1	4	6	11	17
11	Прецизност, внимание към детайлите	1	1	4		6	15
12	Системно мислене		2	2	2	6	12
13	Използване на технологии		1	3	2	6	11
14	Устна комуникация			2	3	5	7
15	Продуктивност и действеност	1			3	4	7
16	Умения за сътрудничество и подпомагане	1		1		2	6
17	Умения за работа в мрежа	1				1	4
18	Писмена комуникация		1			1	3
19	Умения за преговаряне				1	1	1
20	Показване на съпричастност				1	1	1

Други изброени умения: поемане на отговорност (2 посочвания), безопасна работа с радиоактивни материали, знания, личен пример, лоялност към фирмата, обратна връзка, конструкторски и рационализаторски умения, лоялност и конфиденциалност към компанията (по 1 посочване).

Обсъждане

Трите начина на класиране представят сходни резултати. Обобщавайки с помощта на общия брой получени точки се вижда, че списъкът на посочените 10 най-важни умения е идентичен с едно изключение: умението „убеждаване и оказване на влияние“ е класирано на VI-то място в първата група, а на X-то във втората. По същия начин са доста сходни най-ниско класираните умения като „показване на съпричастност“. И в двете извадки не е класирано изобщо умението „критично разбиране и изграждане на теории“. Другите некласирани умения са: в първата извадка „писмена комуникация“, а във втората „използване на понятия“ и „моделиране“. Всяко от тях е класирано на последните места в другата група.

Резултатите потвърждават хипотезата за голямо сходство на класиранията на мениджъри, работещи на едно и също ниво в сходни области. До голяма степен се потвърждава и втората хипотеза за застъпване на умения и от трите групи в първата петица. Като цяло обаче най-често са представени действената група умения (5 от тях във водещите десет) и уменията за работа с хора (3 във водещите десет).

Ясно се очертават три основни умения, необходими на мениджърите от ниско и средно ниво: **работа в екип, самодисциплина, планиране и организиране**. Те са чувствително по-често класирани от всички останали умения. Резултатите имат пряка връзка с елементите на най-малко три от функционалните области на британските стандарти – работа с хора, самоуправление и осигуряване на насока. Те съответстват и на част от водещите компетенции в моделите на Хей Груп и на Спенсър. Съвпаденията се определят по-общо, тъй като съществуват различия, както в съдържанието, така и в понятията и езика на описване на уменията и компетенциите във всеки модел.

Изследване 2

Изследвани лица и процедура

Изследването се проведе с 35 мениджъри от Енел-Марица Изток 3, част от същите участници, по време на въвеждащата част от тяхната тренингова програма. Беше използвана българската версия на инструмента за оценка на управленските умения „Профил на уменията“ (LSP), разработен от Р.Боядис и Д. Колб и адаптиран от А. Пожарлиев [8, 4]. LSP е инструмент за оценка, съставен на принципа на Q-сортирането. Той представлява набор от 72 твърдения, които образуват 12 скали от по 6 айтема, описващи различни умения. Уменията са групирани по 3 в четири области – междуличностни (лидерство, взаимоотношения, подпомагане), информационни (осмисляне, събиране и анализиране на информация), аналитични (теория, количествен анализ, технологии) и действени (целепологане, действеност, инициативност). Тук ще коментираме резултатите от тази част на оценката, която отразява изискванията към работата на мениджърите. Оценката се извършва чрез сортиране на твърденията в седем категории от *„не се отнася до моята работа или кариера“* до *„умение или дейност от първостепенно значение“*. Основно различие с метода от първото изследване е, че се прави оценка на отделни елементи на уменията, подредени по случаен път, без изследването лице да може да направи връзката с концептуализираното умение от по-висок порядък.

Резултати

В таблица 3 са представени 12-те умения, които съдържа профила, като в низходящ ред са подредени средните оценки на изискванията на мениджърската работа според участниците.

Таблица 3.

Средни оценки на уменията, които изисква работата и самооценки на участниците, 35 мениджъри

Умения, които изисква работата	Средни оценки на изискванията	Средни оценки на индив. умения
1. Действеноост	31,35	29,62
2. Взаимоотношения	30,44	27,89
3. Инициативност	29,76	29,47
4. Целеполагане	28,79	25,94
5. Осмисляне	27,06	26,54
6. Лидерство	26,32	24,77
7. Подпомагане	25,24	25,66
8. Събиране на информация	25,03	24,71
9. Използване на технологии	23,71	21,15
10. Анализиране на информация	22,62	22,60
11. Използване на теория	19,94	20,59
12. Количествен анализ	17,76	18,56

Обсъждане

Резултатите са близки до тези от класирането на уменията в първото изследване. И при тази оценка, водещи са уменията от действената група и междуличностните умения. Най-ниско са оценени аналитичните умения.

Ако погледнем оценката в детайли, най-високо оценените елементи на уменията са в групата на междуличностните умения. Те отразяват представата на мениджърите за водещата роля на някои умения за работа в екип. След тях се нареждат елементите на действителните умения. Резултатите потвърждават консистентността на оценката на изследваните лица.

Самооценките на мениджърите за собствените им умения на свой ред показват къде се откриват области за развитие според самите участници. Те са представени в крайната дясна колона на таблица 3, като в удебелен шрифт са показани основните различия.

Таблица 4.

Средни оценки на 5-те най-високо оценени елементи на уменията, които изисква работата, 35 мениджъри

№	Елементи на уменията (твърдения)	Умения	Оценка
1.	Работене като член на екип	(взаимоотношения)	5,88
2.	Комуникация с другите	(взаимоотношения)	5,68
3.	Изграждане на екипен дух	(лидерство)	5,59
4.	Извършване на работата в срок	(действеноост)	5,59
5.	Личностно ангажиране и поемане на отговорност	(инициативност)	5,56

Освен общото ядро от умения обаче, развитието на организациите и очакваните промени в тях поставят нови предизвикателства пред мениджърите. Например корпоративният модел за лидерство изисква от мениджъра на Енел:

- да е част от екипа;
- да се държи като ревностен собственик;

- да развива знаменити екипи и таланти;
- да подтиква към подобрения;
- да владее съдържанието;
- винаги да постига резултати.

По-конкретно в Енел Марица-Изток 3 изискванията към развитие на мениджърите са пряко свързани с предстоящо внедряване на система за качество и възприемане на нови корпоративни ценности, изискващи нов стил на управление, умения и нагласи за работа в международна културна среда и др. Очертана бе необходимостта мениджърите на средно и ниско ниво да се подготвят за новите си роли на развиващи ръководители и „агенти на промяната“.

Голяма част от уменията, свързани с подобни нови роли са преносими и са отразени по един или друг начин в разгледаните модели. Въпреки това те могат да се превърнат във фокус на бъдещи изследвания и да доведат до развитие на управленските профили. В използвания модел за настоящото изследване, например, отсъства превръщащата се във все по-важна за съвременния мениджър компетенция „развитие на другите“. Тя трябва да стане обект на изследване, доколкото и според наблюденията на Спенсър, въпреки, че не е представена с най-висока тежест, тя разграничава средното от отличното равнище на изпълнение на работата на супервайзорите, заедно с компетенциите екипно лидерство и работа в екип [16]. Тук подобно умение не се появява и в списъка на допълнително изброените от участниците, което може би свидетелства, че за ръководителя на това ниво, развитието на хората в екипа все още не е съществена дейност.

Въз основа на извършените оценки и на конкретни изисквания и потребности за развитие на мениджърите, изявени от организациите, екипът на Училище по мениджмънт-НБУ проектира модулни тренингови програми за развитие. В техния дизайн като основни области залягат теми и проблеми, насочени към развитие на установените като важни от участниците ключови компетенции. В таблица 5 е представена структурата на подобна програма.

Таблица 5.

Шест модулна програма за развитие

на основни управленски умения за мениджъри от Енел Марица-Изток 3

№	Тематични области на отделните модули	Умения от изследването, към формиране на които е насочен модулът
1.	Компетентният мениджър – насоки за развитие и самоуправление	Самоуправление, самодисциплина, увереност
2.	Планиране, комуникация и контрол	Планиране и организиране, взаимоотношения, комуникация, определяне на цели
3.	Умения за ангажиране и ръководене на хората	Лидерство и взаимоотношения, убеждаване и оказване на влияние, обективност и безпристрастност
4.	Управление на промяната	Инициативност, гъвкавост, убеждаване и оказване на влияние
5.	Изграждане и подобряване на дейността на екипа	Работа в екип, екипно лидерство
6.	Ефективно използване на ресурсите и управление на качеството	Планиране и организиране, анализ на данни, определяне на цели, комуникация

Програмата е изградена спрямо цикъла на учене чрез опита и включва дейности, базирани на опит и конкретно преживяване, рефлексия, свързване с теория и възможност за експериментиране на практика. Тя е насочена, както към формиране на подходящи нагласи,

така и към развитие на умения. От една страна, с помощта на богатата палитра от методи са проектирани учебни сесии, формиращи елементи на проучените умения, като самооценка и определяне на силни и слаби страни, определяне на приоритети, делегиране, техники за планиране и комуникация, определяне на цели, даване и получаване на обратна връзка, договаряне и др. От друга страна програмата съдържа редица учебни сесии, насочени към разбиране на новите роли на мениджърите, влиянието на културните различия, създаване на култура за качество и непрекъснати подобрения, както и към формиране на умения за развитие на другите, управление на промяната и др. Важен елемент в нея са и практическите задания, при които от участниците се изисква да приложат наученото през призмата на конкретни примери от тяхната управленска работа. По такъв начин програмата се обляга както на ясни ориентири за необходимите умения на мениджърите, базирани на оценка спрямо модели от добрата практика, така и на потребностите на организацията от гледна точка на нейното развитие.

Литература

1. Алкалай, Ю, Велева, А., Ядков, Г., Кънчев, Д., Чекаларов, М., Pourdehnat, J. (2008) Визия за модернизация на магистърска програма. Подпомагано дистанционно обучение 2.0, сб. с доклади от Пета международна конференция „Преподаване, учене и качество във висшето образование–2008“, Плевен.
2. БАУРЧР (2003) Професионални стандарти за работещите в областта на управление и развитие на човешките ресурси, Сиела-Софт енд паблишинг.
3. Карастоянов, Г. (2005) Основни психологически теории за лидерството, в Карастоянов, Г., съставител, Лидерство в многонационални операции, Военна академия „Г.С.Раковски“.
4. Пожарлиев, А. (2004) Оценка на уменията за учене и стиловете на учене при обучение на мениджъри. Психологични изследвания, кн. 1, БАН.
5. Русинова, В., Стоицова, Т., Пенчева, Е., Василева, Л., Христова, А., Жильова, С. (2001) Теоретичен анализ на лидерството в психологията. Българско списание по психология, бр.1–2, 2001 г.
6. Adair, J. (2005) How to Grow Leaders: The Seven Key Principles of Effective Leadership Development, Kogan Page.
7. Boyatzis, R.E. (1982) The Competent Manager: A Model for Effective Performance, NY:John Wiley&Sons.
8. Boyatzis, R. E., Kolb, D.A. (1993) Learning Skills Profile, TRG Hay/McBer.
9. Boyatzis, R.E., Cowen, S.S., Kolb, D.A. (1998) Innovation in Professional Education, McBer & Company.
10. Brown, B. (1993) Meta-competence: a recipe for reframing the competence debate? Personnel Review, 22 (6), p. 26–37.
11. Covey, S. (2004) The 8-th Habit, From Effectiveness to Greatness, Simon & Schuster.
12. Harden, R. (1999) From Competency to Meta-competency: A Model for the Specification of Learning Outcomes. Medical Teacher, Vol. 21, Issue 6, p. 546.
13. Linstead, S. (1990) Developing Management Meta-competence: Can Distance Learning Help? Journal of European Industrial Training, 1990, Vol. 14, Issue 6, p. 17–27.
14. Management Standards Centre (2004) National Occupational Standards for Management and Leadership. London. www.management-standards.org
15. Schein, E. (1990) Career Anchors, Pfeiffer and Co.
16. Spencer, L.M., and Spencer, S.M. (1993) Competence at Work: Models for Superior Performance, NY:John Wiley & Sons.
17. Zaleznik, A. (1977) Managers and Leaders: Are They Different? Harvard Business Review, 55, (5).

КОГНИТИВНИ ПРЕДПОСТАВКИ НА ДОВЕРИЕТО НА СЛУЖИТЕЛИТЕ В ТЕХНИЯ РЪКОВОДИТЕЛ

МАРИЯ ПЕТРОВА РАДОСЛАВОВА

ст.н.с. II ст. д-р, Институт по психология – МВР,
9825814, mradoslavova.26@mvr.bg

Настоящия доклад описва как служителите преработват информация за поведението на прекия ръководител, за да преценят дали е надежден човек. Този въпрос не е бил проучван системно в организационната психология. В изследването участваха 220 служители от няколко отдела на една организация с функционална структура на труда. Възприятията им бяха диагностицирани с въпросник, разработен от автора. Въпросникът включва две насоки на управленско поведение: действия за подпомагане дейността на сътрудниците и тактики за психично усилване на сътрудниците. Всички скали имат приемлива вътрешна консистентност. Изследването проверява следните три хипотези: (1) възприятията на базисните действия на ръководителя са по-значими предпоставки за доверието на служителите в него в сравнение с тактиките за психично усилване на служителите; (2) ролята на двете категории поведение на ръководителя за доверието в него е различна, когато служителите ги обмислят отделно и едновременно; (3) при оценката на ръководителя служителите с по-дълъг стаж се опират повече на възприятията си. Резултатите подкрепят първите две хипотези и отчасти третата хипотеза. Те илюстрират, че доверието на служителите се дължи в значителна степен от тяхната когнитивна преработка.

Present paper describes how employees process information about the behavior of their supervisor in order to assess his reliability. To date this process has not been studied in a systematic way in organizational psychology. Two hundred and twenty employees from several divisions of one organization with a functional structure participated in the study. Their perceptions were diagnosed through a questionnaire developed by the author. The questionnaire includes two directions of managerial behavior: support of employee activity and psychological empowerment of the employee. All scales have acceptable internal consistency. The study tests the following three hypotheses: (1) employee perceptions of the basic leader actions are more important prerequisites for employee' trust in supervisor than perceptions of the leader tactics for psychological empowerment; (2) the two perceived categories of leader behavior have different role for employees' trust when they consider them individually or simultaneously; (3) employees who have more length of service take into account more perceptions in their judgment. Results supported the first and the second hypotheses and partially the third hypothesis. They illustrate that the employees' trust depends on their cognitive processing to a great extent.

Въведение

Доверието е съществен аспект на взаимоотношенията между служителите, защото гарантира успеха на съвместната дейност. То се определя като вяра на служителя, че колегата е добронамерен, благосклонен и ще върши доброволно нужните действия в об-

щата работа [5]. Според когнитивната теория за взаимната зависимост, човек с течение на времето формира две свързани очаквания: за конкретно взаимодействие и за целите и ценностите, мотивите и нагласите на другия човек. Чрез тях той тълкува параметрите на всеки обмен. Генерализираното доверие зависи от автоматично възникващите очаквания у човека, че другите хора обикновено са позитивно мотивирани и отзивчиви и от идеята, че той заслужава добро отношение от тях. Тъй като очакванията са интегрирани в мрежа, активирането на едно от тях прави по-достъпни останалите очаквания; затова взаимните връзки не са прости, а причинни асоциации [4].

Данните показват, че служителите оформят и допълват представата за него, ако той открито и конструктивно обсъжда с тях проблемите в дейността, дава обратна връзка за поведението им, изказва надежда да спазват работните стандарти, да се уважават и да ценят едни и същи неща [7]. Ако той изглежда компетентен, добронамерен и честен, сътрудниците вярват в него, доволни са от труда, действат новаторски и имат по-силно доверие в службата [3, 9]. По-важни основания за доверието в ръководителя е удовлетвореността от усилията му да балансира разнопосочни интереси и да дава равен шанс за служебно повишение, отколкото позитивното им отношение към условията на труд, ресурсите за работа и социалните облаги. Като цяло удовлетвореността от труда усилява доверието [2]. Когато сътрудниците вярват ръководителя, се съгласяват по-лесно да приемат нежелани начини за изход в конфликти, чувстват се комфортно, проявяват алтруизъм и се кооперират адекватно, а лидерът изглежда добронамерен, честен, дискретен, компетентен, справедлив, лоялен, способен да взема решения, отзивчив, действа съгласувано, спазва обещанията си и др. [6]. Ако той прилага трансформиращ стил, процедурите им изглеждат справедливи; затова те вярват в него и са граждански активни в организацията [8]. Има данни, че взаимното доверие и лоялност в диадата мотивират силно изпълнителя за труд, но преценките на двете страни за доверието не съвпадат. Лидерът делегира пълномощия на изпълнителя, ако го оценява като компетентен, колективно мотивиран и действащ стабилно и предсказуемо. Сътрудникът тълкува даваните пълномощия като израз на доверие на ръководителя и затова се чувства отговорен, ангажиран, доволен и предприема гражданско поведение [1].

Тези емпирични факти илюстрират ясно, че служителите изграждат доверие в лидера чрез когнитивна преработка на общите наблюдения върху елементи от поведението му в разнообразни ситуации. Те правят изводи какви са неговите качества, какви цели преследва, как регулира събитията в труда, как влияе върху другите и т.н.

Вероятно служителите извличат информация от възприятата на две категории действия на ръководителя: (а) Действия в рамките на длъжностните функции (базисни действия), чрез които той осигурява гладко протичане на общата дейност и постигане на желаните резултати; (б) Тактики за получаване на одобрение от изпълнителите или за подкрепа на тяхното самочувствие, т.е. за психично усилване. Чрез тях ръководителят демонстрира, че е добронамерен.

Оттук произтичат следните *хипотези*:

1. Базисните действия са по-важни основания за доверието на сътрудниците в ръководителя в сравнение с тактиките за психично усилване, защото чрез взаимодействието се постигат важни за организацията резултати;
2. Ролята на двете категории управленски действия е специфична, когато сътрудниците те ги обмислят отделно или едновременно, защото субективната преработка варира по комплексност.
3. Изпълнителите с по-дълъг стаж имат по-широк кръг от основания при преценката дали ръководителят е надежден човек, защото имат повече впечатления за неговото поведение.

Методология

Участници

В изследването взеха участие 220 служители от шест отдела на една организация в сферата на обслужването. Обособени бяха 4 групи според техния стаж: до 5 г. (28 %), от 5 до 7 г. (26.3 %), от 8 до 10 г. (21.3 %) и повече от 10 г. (24.4 %).

За проверка на хипотезите бе разработен въпросник, който съдържа следните базисни действия на ръководителя:

- *Лидерство* – той се справя с неочаквани и големи натоварвания, влага съобразителност за преодоляване на възникващите пречки и сериозни въпроси, успешно увлича околните, за да реализира ценни идеи (6 твърдения, $\alpha = 0.71$).
- *Избягване на лична отговорност* – ръководителят не изпълнява редовно даваните обещания, изтъква външни причини, когато предизвиква конфузни ситуации или действа неправилно, върши неща, без да обмисля възможните неблагоприятни последици за колегите или ги информира общо или неточно за събития в службата (11 твърдения, $\alpha = 0.72$).
- *Ресурсна подкрепа на сътрудниците* – ръководителят им предлага вещи и нужни сведения за работа, услужва им чрез свои ресурси или с помощта на други хора, отделя време и им съдейства за емоционално разтоварване и решаване на лични проблеми (11 твърдения, $\alpha = 0.63$).
- *Създаване на сигурност за общата дейност* – ръководителят изяснява на изпълнителите елементи и проблеми във функционирането на службата, изтъква важните неща и типичните начини да се тълкуват събитията в нея (6 твърдения, $\alpha = 0.55$).
- *Поддържане на хармония* – той прощава грешки на сътрудниците, избягва да се намесва в техни разногласия, балансира личните интереси в труда, посочва повече общото, отколкото различията между тях, създава взаимност в общата дейност, отбелязва личните заслуги за общия успех, любезен е, когато са претоварени със задачи (11 твърдения, $\alpha = 0.54$).
- *Защита на организационните интереси* – ръководителят опазва ресурсите на службата, влага усилия да се реализират нейните цели чрез работата на всеки член, регулира информационния обмен с него и между сътрудниците от гледна точка на служебните интереси (4 твърдения, $\alpha = 0.56$).
- *Защита на груповите интереси* – той се старее да защитава сътрудниците пред високото ръководство, позволява им да вършат неща, които не пречат на общата работа в службата и се грижи да не се нарушават техните права (3 твърдения, $\alpha = 0.50$).

Тактиките за получаване на одобрение от сътрудниците са следните:

- *Самоизтъкване пред изпълнителите* – ръководителят припомня на сътрудниците направени услуги и изразходени лични ресурси и усилия за тях, поети рискове за благополучието им, изтъква своите умения за справяне с проблеми и ценени от околните позитивни качества, близки контакти с уважавани професионалисти (10 твърдения, $\alpha = 0.78$).
- *Изграждане на позитивен образ на службата* – ръководителят разказва за успехи на службата в различни ситуации, набляга повече на нейните предимства в сравнение с недостатъците, говори с вдъхновение колко добре протича общата дейност (4 твърдения, $\alpha = 0.50$).
- *Консултиране със сътрудниците* – ръководителят обсъжда с тях важни въпроси за дейността и приема техните мнения, показва одобрение на смисъла и важността на техните идеи и готовност да им съдейства да ги осъществят (7 твърдения, $\alpha = 0.69$).

- *Подкрепа на компетентността на подчинените* – ръководителят отбелязва публично и насаме уникалните умения на всеки служител спрямо колегите от групата, създава условия да потвърдят самочувствието си, развива комплексни гледни точки, посочва техни грешки в работата и защитава всеки от необосновани нападки, признава личния принос на всеки сътрудник за успеха на групата (14 твърдения, $\alpha = 0.73$).

Служителите посочиха на дихотомна скала дали забелязват ръководителят да действа по описаните начини. Усреднени баловете варират между 0 и 1. Освен това оценяват чрез единична 4-степенна скала доколко ръководителят е надежден човек и може да му се вярва.

Факторният анализ потвърди теоретично разграничените две насоки на управленска активност. Първият фактор включва базисните действия (38.5%), а вторият – тактиките за одобрение (22.6%) от общата дисперсия на скалите. Тъй като средната корелация между скалите е слаба ($r = 0.23$), ефектите на двата поведенчески комплекса ще се анализират отделно.

Представа за възприетата активност на действията на ръководителя дава табл. 1.

Таблица 1.

Описателни статистики на поведението на ръководителя

Действия	X	sd
Базисни действия:		
Защита на интересите на групата	0.66	0.32
Създаване на сигурна служебна среда	0.64	0.26
Лидерство	0.62	0.30
Ресурсна подкрепа	0.54	0.22
Поддържане на социална хармония	0.54	0.19
Защита на организационните интереси	0.46	0.27
Избягване на отговорност	0.31	0.20
Тактики за получаване на одобрение		
Консултиране	0.52	0.28
Подкрепа на компетентността	0.45	0.22
Изграждане на позитивен образ на службата	0.39	0.25
Самоизтъкване	0.28	0.25

Двете насоки на поведение варират по сила. От базисните действия силно се открояват умелата защита на интересите на сътрудниците пред по-високото ръководство, лидерството и създаването на сигурна служебна среда, умерено – даването на ресурси за общата дейност, изясняването на служебния контекст на труд, съгласуването на отношенията между членовете на работната група и опазването на организационните интереси, а рядко е избягването на отговорност за постигнатите му. Тактиките за постигане на одобрение също варират. Ръководителят се консултира с тях и подкрепя тяхната професионална вещина умерено и рядко управлява впечатленията им и представя привлекателно службата. Следователно по-видими са онези действия на ръководителя, които спомагат за успешната работа и професионалното самочувствие на служителите.

Базисното поведение на ръководния състав в основните отдели на организацията варира, като в някои от тях е положително отклонено. Ръководителите на втория, четвъртия и шестия отдели са много по-умели лидери ($F = 3.31$, $p < .01$), а в ежедневните контакти са много отговорни и спазват уговорките ($F = 2.49$, $p < .03$). Според членовете

на втория отдел ръководителите дават и повече ресурси ($F = 3.53$, $p < .005$). Членовете на останалите отдели виждат по-реално ръководителите.¹

Подобна е и възприетата активност на използваните тактики. Ръководителите във втория отдел се консултират повече с изпълнителите от останалите ($F = 3.18$, $p < .04$) и подкрепят уменията им ($F = 2.50$, $p < .04$), а според колегите им от петия отдел те говорят за себе си така, че да изглеждат по-добре в техните очи ($F = 3.41$, $p < .01$). Самоизтъкването би било по-успешно, ако се свързва с конкретни събития (например критични ситуации в труда, които са много важни за дейността на работната група).

Ръководителите във втория, четвъртия и шестия отдели са по-надеждни в сравнение с останалите ($F = 5.26$, $p < .000$). Доколко изпълнителите свързват тяхната активност с извода, че са надеждни, се вижда от значимите корелации за отделите в табл. 2.

Таблица 2.

Връзки между действията на ръководителя и оценката на надеждност

Възприятия	1	2	3	4	5	6
Лидерство	0.75***	0.32*	0.38*		0.34*	0.48**
Избягва лична отговорност	-0.70***		-0.51**		-0.59**	
Дава ресурси	0.61***					0.38*
Създава сигурна среда	0.59**	0.32*			0.47**	
Защитава служебните интереси	-0.50**					
Защитава интересите на работната група	0.60***			0.36*	0.37*	0.37*
Самоизтъква се	-0.34*	-0.35*	-0.38 ⁰⁵		-0.59**	-0.52**
Подкрепя компетентността	0.56**				0.39*	
Консултира се с изпълнителите	0.66***					
Хвали службата					-0.41*	

Забележка: * – $p < .05$, ** – $p < .01$, *** – $p < .001$

Коефициентите илюстрират, че впечатленията за аспектите на управленското поведение определят много специфично извода дали ръководителят е надежден. Членовете на първия и петия отдел се опират в някаква степен на почти всички възприятия, колегите им от четвъртия отдел – само на едно възприятие, а членовете на останалите отдели на три възприятия.

Освен това отделните възприятия имат разнопосочна роля. Базисните действия имат по-голям обхват и са субективно по-важни от тактиките. Ръководителите са по-надеждни, ако демонстрират лидерство, поемат лична отговорност, осигуряват ресурси за работа, създават сигурност за служебната среда и защитават груповите интереси. Ако те хвалят системата пред сътрудниците и се грижат ресурсите да се ползват добре, изглеждат по-надеждни, а ако хвалят себе си – като по-малко надеждни. Балансирането на интересите им и ограничаването на условията за поява на конфликти, нямат ясни последиствия: само за някои изпълнители те са източник на доверие в него.

По-конкретна представа за приноса на възприетите компоненти на двете насоки на поведение за вярата в ръководителя дават теглата от множествена стъпковата регресия, изложени в табл. 3. Възприетите действия са въведени в уравненията като независими променливи, а оценката на доверие в ръководителя – като зависима променлива.

¹ Значимите различия на възприятията по отдели са отчетени допълнително.

Таблица 3.

Тегла на базисните действия и на тактиките на ръководителя върху сътрудниците

Възприятия на ръководителя	Базисни действия	Тактики	Общи ефекти
Лидерство	0.274 (27%)		0.258 (27%)
Избягва лична отговорност	-0.251 (9%)		-0.317 (11%)
Подкрепя с ресурси	0.250 (3%)		0.296 (6%)
Поддържа хармония в групата	-0.187 (2%)		
Създава сигурна среда	0.172 (1%)		
Самоизтъква се		-0.507 (17%)	-0.146 (1%)
Консултира се с подчинените		0.277 (16%)	
Подкрепя компетентността им		0.204 (2%)	
Обща обяснена дисперсия	42 %	35%	45%

Забележка: В скобите са посочени частите обяснена дисперсия

Размерите на обяснена дисперсия разкриват, че базисните действия са по-важни за извода на изпълнителите доколко могат да вярват на прекия ръководител в сравнение с тактиките. Този факт потвърждава хипотеза 1.

Приносът на личните впечатления за всяка насока от действия варира. Водеща предпоставка от първия поведенчески комплекс е лидерството. Тя се допълва от осигуряването на ресурси на сътрудниците и формирането на ясна представа за цялата организация. Доверието се препятства от това, че ръководителят отхвърля лична отговорност за свои постъпки и съгласува отношенията между членовете на групата. От тактиките най-силна е негативната роля на самоизтъкването на собствените силни страни, която се неутрализира отчасти от консултирането и подкрепата на компетентността на изпълнителите.

За да се открие съвместния принос на двете насоки на поведение, се анализира целия репертоар на ръководителя. Надеждността му варира малко повече, но зависи главно от базисните действия. Централни са уелото решаване на въпросите от ръководителя, което се допълва от ресурсната подкрепа на дейността. Ролята на тези възприятия обаче спада видимо, ако ръководителят избягва лична отговорност и се самоизтъква. Тактиките за спечелване одобрението на сътрудниците имат противоречив ефект: консултирането и подкрепата на уменията им усилват вярата в него, а самоизтъкването – значително я влошават.

Когато те разглеждат повече аспекти на поведението на ръководителя, ги ползват по-ограничено при заключението дали е надежден, като базисните действия остават по-важни от тактиките. От друга страна сумарният процент обяснена вариация от тях се увеличава слабо. Тези резултати са посока на хипотеза 2.

Дисперсионния анализ установи, че според сътрудниците с най-дълъг стаж ръководителят е по-активен. Той показва лидерство ($F = 2.92$, $p < .03$), спомага работата с повече ресурси ($F = 5.88$, $p < .001$), разяснява служебната среда ($F = 5.87$, $p < .001$) и защитава повече служебните интереси ($F = 3.36$, $p < .02$), грижи се повече служителите да разбират взаимно ($F = 3.33$, $p < .02$), по-отговорен е за действията си ($F = 2.48$, $p < .06$), по-често се самоизтъква ($F = 4.86$, $p < .003$), подкрепя тяхната компетентност ($F = 5.57$, $p < .001$) и по-често се консултира с тях ($F = 5.00$, $p < .002$).

Резултатите от множествената стъпкова регресия илюстрират обаче, че сътрудниците с различен стаж вземат пред вид специфични поведенчески комплекси, като източ-

ник на доверието им в ръководителя. За тези с най-кратък стаж най-важна се оказва негативната роля на самоизтъкването ($\beta = -0.415$), която се компенсира повече от ресурсната подкрепа ($\beta = 0.364$) в сравнение с лидерството ($\beta = 0.261$). Колегите им със стаж от 5 до 7 г. се опират видимо повече на усилията на ръководителя да поддържа хармония ($\beta = 0.507$), чиято роля отслабва повече от това, че хвали себе си ($\beta = -0.487$), отколкото службата ($\beta = -0.329$). За сътрудниците със стаж от 8 до 10 г. съществена е негативната роля на опита на ръководителя да избягва отговорност ($\beta = -0.550$), която се неутрализира от добро справяне с проблемите ($\beta = 0.349$). Последният елемент е изключително важен за колегите им със стаж повече от 10 г. ($\beta = 0.746$), но е възможно те да го омаловажат, ако ръководителят се грижи за организационните интереси ($\beta = -0.261$). Фактът, че като цяло възприятията на служителите от първите две групи обясняват по-малко индивидуалната вариация на оценката на надеждност на ръководителя (съответно 51 % и 50%) в сравнение с колегите им другите две групи (съответно 62 % и 60 %) е по посока на хипотеза 3.

Обсъждане

Установените индивидуални различия на служителите във възприетите елементи на управленското поведение показват, че предложеният тук метод може да се прилага за решаване на изследователски и практически цели.

Емпиричната подкрепа на първата хипотеза означава, че основни за доверието на служителите в ръководителя са факти, свързани с неговите длъжностни функции по посока на успеха на съвместната работа, а усилията да получи тяхното одобрение са спомагателни. Два аспекта от неговото поведение – утвърждаване на интересите на организацията и създаване на благоприятна представа за нейното функциониране, не допринасят ясно за доверието на сътрудниците. Очевидно за някои от тях целите на системата са далечни и не са важни за ежедневните взаимодействия.

Подкрепата на втората хипотеза разкри два аспекта на когнитивната преработка. Обмисляйки целия кръг от аспекти на управленското поведение, служителите ги претеглят, докато търсят основания за доверието в ръководителя. Този процес надвишава техния когнитивен капацитет. Доказателство за това е малко по-голямата част от обяснена вариация в оценката на надеждност на ръководителя от всички аспекти на поведение в сравнение с всеки от двата комплекса отделно.

Резултатите подкрепят отчасти третата хипотеза. Служителите с повече стаж виждат по-ясно действията на ръководителя. Изводът им, че той е надежден човек, се опира на сходен с колегите им брой възприятия, но имат по-силна субективна тежест. Освен това преработката на информация протича в противоположни посоки в зависимост от стажа в организацията. Някои служители се позовават на действия, които препятстват формирането на доверие в ръководителя, а други – на действия, които го благоприятстват.

Установените факти във връзка с доверието на сътрудниците в ръководителя могат да се уточнят и допълнят в бъдещи изследвания.

Литература

1. Brower, H. H., Schoorman, D. F. & H. T. Hwee (2000). A model of relational leadership: The integration of trust and leader-member exchange, *Leadership Quarterly*, 11(2), 227–240.

2. Daley, D. M. & M. L. Vasu (1998). Fostering organizational trust in North Carolina, *Administration & Society*, 30 (1), 62–84.
3. Flaherty, K. E. & J. M. Pappas (2000). The role of trust in salesperson – sales manager relationships, *Journal of Personal Selling & Sales Management*, 20 (4), 271–278.
4. Holmes, J. G. (2002). Interpersonal expectations as the building blocks of social cognition: An interdependence theory perspective, *Personal Relationships*, 9, 1–26.
5. Jones, G. R. & J. M. George (1997). The evolution of trust and cooperation: Implications for teamwork and tacit knowledge, Working Paper, November.
6. Kramer, R. M. (1999). Trust and distrust in organizations: emerging perspectives, enduring questions, *Annual Review of Psychology*, 50, 569–598.
7. Manthey, M. (1994). Creating optimum work relationships, *Primarily Nursing*, 13 (1), 8–9.
8. Pillai, C., Schrieheim, C. A. & E. S. Williams (1999). Fairness perceptions and trust as mediators for transformational and transactional leadership: A two-sample study, *Journal of Management*, 25 (6), 897–933.
9. Tan, H. H. & C. S. F. Tan (2000). Toward the differentiation of trust in supervisor and trust in organization, *Genetic, Social & General Psychology Monographs*, 126 (2), 241–260.

РАБОТНА СРЕДА И ОЦЕНКА НА ПСИХИЧНО И ФИЗИЧЕСКО ЗДРАВЕ

ВЕСЕЛИНА АНТОНОВА РУСИНОВА *, ЛИДИЯ БОНЕВА ВАСИЛЕВА**,
ВИКТОРИЯ ГЕОРГИЕВА НЕДЕВА***, СОНЯ ЖИЛЪОВА-ЕРМЕНОВА****

*ст.н.с. II ст., д-р, Институт по психология – БАН, 9631435, vrussin@ipsyhb.bas.bg

**н.с. I ст., д-р, Институт по психология – БАН, 9793045, lidiyavasileva@abv.bg

***н.с. II ст., д-р, Институт по психология – БАН, 9793045, vneleva@gmail.com

**** спец. психолог, Институт по психология – БАН, 9793045, sermenova@abv.bg

Изискванията за бърз растеж и ефективност на трудовата дейност налагат по-голямо внимание към ролята на работната среда и нейното влияние върху психичното състояние на човека и по-точно върху психичното и физическото здраве. Изследванията по тези проблеми са приоритет в Европейските страни, където са внедрени методи и стандарти. С влизането на България в ЕС се налага съобразяване с тях. Периодичната оценка на работната среда и отношението към нея дава възможност да се установят слабостите и да се вземат мерки за тяхното преодоляване. Целта на изследването е да се анализира работната среда от гледна точка на нейното въздействие върху човека. Предполага се, че оценката на работната среда ще има отношение към себеоценките за психичното и физическото здраве на работещите. Използват се следните методи: Адаптирана методика на Инсел и Муус за изследване на параметрите на работната среда и Тест за изследване на психичното и физическото здраве на работещите. Изследвани са 66 работещи в различни предприятия, които са диференцирани по групи. Резултатите от настоящото изследване могат да послужат за създаване на полезни практики, за оптимизиране на работната среда по отношение на човешкия фактор.

Demands for rapid growth and efficiency of work activity require more attention to the influence of work environment on psychological state and more concretely on psychological and physical health. These studies are a priority for the European countries, where methods and standards are introduced. Bulgaria has to follow them after entering in EU. Periodical assessment of the work environment and the attitudes to it gives possibility to reveal the weak points and to undertake measures to manage with them. The aim of the study is to analyze work environment from the perspective of its influence on people. It is supposed that the assessment of work environment is related to the self-evaluation of psychological and physical health of the employees. The following methods are used: Adapted version of Insel and Moos' Work Environment Scale (WES) and Questionnaire for psychological and physical health in working people. The sample consists of 66 employees working in different firms, differentiated in groups. The results of the study may be useful for introducing good practices for optimization of work environment concerning the human factor.

Проблемът за влиянието на социалната среда върху човека се разглежда още от древногръцките философи, но той е изключително актуален и днес. За да бъде въздействието ефективно, обществото е призовано да осигурява такива условия, при които всеки човек да живее и да се развива нормално. В много случаи обаче, социалните условия не

съдействат за това. Негативни въздействия се наблюдават особено в кризисни ситуации, когато правилата за социална ефективност на обществото се нарушават. Примерите в нашето ежедневие в това отношение са много.

Изискванията на Европейския съюз, на който вече сме членове, са за по-бърз растеж и ефективност във всички области на социално-икономическия живот. В тази връзка би трябвало да се обърне по-голямо внимание на правилата и нормите във всяка конкретна област, които осигуряват развитието на всеки член на обществото.

Трудовата дейност е основна в живота на всеки човек. Условието, в които човек работи, оказват съществено влияние върху цялостната личност на работещия. Периодичната оценка на работната среда и отношението към нея дава възможност да се установят негативните влияния и да се вземат мерки за тяхното преодоляване.

Целта на представеното изследване е да се анализират параметрите на работната среда, с оглед на тяхното въздействие върху човека и по-специално върху оценката за психичното и физическото му здраве.

Задачи

1. Да се модифицира за български условия методиката на П.Инсел и Р.Муус (Moos, R., 1994) за изследване на параметри на работната среда.
2. Да се анализира влиянието общо на работната среда и на изследваните параметри върху психичното и физическото здраве на работещите.

Предполага се, че оценката на работната среда, а в частност различните ѝ параметри ще оказват влияние върху самооценката на психичното и физическото здраве.

Метод

Изследвани лица. В проучването участват 66 души, работещи в държавни организации и частни фирми, от които 21 мъже и 45 жени. 90% от изследваните са с висше образование и 10% със средно специално образование.

Методика. Приложени са следните методики:

- I. Методика за изследване на работната среда на П.Инсел и Р.Муус. Тя се състои от 10 субскали, които обособяват три части: Взаимоотношения, Ориентация към постигане на целите и Организация на работната среда. Субскалите са разпредели в трите части, както следва:
 1. Взаимоотношения: включеност, групова сплотеност, съгласуваност с ръководството;
 2. Ориентация към постигане на целите: автономия, ориентация към задачите, натиск в работата;
 3. Организация на работната среда: яснота на работните задължения, управленски контрол, иновация, физически комфорт.

Отговорите по всяка субскала се нанасят на 4-степенна скала – тип Ликерт. Всяка от тях съдържа по 9 айтема.

- II. Субективната оценка за психично и физическо здраве се оценява чрез 6-степенни скали тип Ликерт. Скалите са част от модификацията на Индикатора за професионален стрес

на К.Купър (Russinova, V., Vassileva, L., Randev, P., Jiliova, S. and C. Cooper, 1997). Те съдържат по 12 айтема.

Резултати и обсъждане

На таблица № 1 са представени коефициентите на вътрешна валидност (Алфа-Кронбах) на субскалите на използваните методики.

Таблица № 1.

Коефициенти на вътрешна валидност на субскалите по Методиката за изследване на работна среда и на скалите за самооценка на психичното и физическото здраве

Субскали на методиките		Алфа-Кронбах
N	Субскали на работната среда	.97
1.	Включеност	.85
2.	Групова сплотеност	.81
3.	Съгласуваност с ръководството	.85
4.	Автономия	.80
5.	Ориентация към задачите	.69
6.	Натиск в работата	.78
7.	Яснота на работните задължения	.77
8.	Управленски контрол	.78
9.	Иновация	.90
10.	Физически комфорт	.91
N	Здравословно състояние	.79
1.	Психично здраве	.72
2.	Физическо здраве	.73

Както се вижда на таблицата, вътрешната валидност и на двете методики е много висока. Най-високи са коефициентите по субскали „физически комфорт“ и „иновация“, а най-нисък е коефициентът на субскала „ориентация към задачите“, но въпреки това е много значим. Общата валидност на методиката е .97, което показва изключително висока консистентност между субскалите.

Представено е накратко съдържанието на субскалите на Методиката за изследване на работната среда.

Субскалата „*Включеност*“ измерва степента, в която всеки отделен работник или служител е загрижен за своята работа и е отдаден на нея.

Субскалата „*Групова сплотеност*“ отразява степента, в която работещите са приятелски настроени един към друг и си помагат взаимно.

Субскалата „*Съгласуваност с ръководството*“ оценява степента, която ръководството подпомага подчинените и ги поощрява да се подкрепят взаимно.

Субскалата „*Автономия*“ измерва степента, в която работещите са поощрявани да бъдат самостоятелни и да взимат самостоятелни решения.

Субскалата „*Ориентация към задачите*“ отразява степента на проява на добро планиране, продуктивност и завършване на работата.

Субскалата „*Натиск в работата*“ оценява степента, в която работещите се чувстват притиснати от липсата на време при изпълнение на задачите, от голямата отговорност и от изискванията на ръководството.

Субскалата „Яснота на работните задължения“ отразява степента, в която всеки работещ е информиран за задълженията си през работния ден, за правилата и политиките на организацията.

Субскалата „Управленски контрол“ оценява степента, в която управлението налага правила за контрол над подчинените.

Субскалата „Иновация“ измерва степента на значението, което се отдава на разнообразието, промените и на новите подходи за работа.

Субскалата „Физически комфорт“ измерва степента, в която физическата среда създава уют и добри условия за работа.

На таблица № 2 са представени средните стойности и стандартните отклонения по субскалите на методиките.

Таблица № 2.

Средни стойности и стандартни отклонения на субскалите на Методиката за изследване на работната среда и Методиката за самооценка на психичното и физическото здраве

Субскали на Методиката за изследване на работната среда	Средни стойности (M) (x)	Стандартни отклонения (SD)
I. Работната среда – общ бал	244,76	33,15
1. Включеност	25,80 (2,87)	5,24
2. Групова сплотеност	25,14 (2,79)	5,70
3. Съгласуваност с ръководството	23,45 (2,61)	4,86
4. Автономия	23,27 (2,59)	5,21
5. Ориентация към задачите	25,38 (2,82)	4,72
6. Натиск в работата	22,47 (2,50)	5,41
7. Яснота на работните задължения	24,67 (2,74)	5,09
8. Управленски контрол	26,35 (2,93)	3,85
9. Иновация	22,27 (2,47)	5,53
10. Физически комфорт	25,95 (2,88)	5,82
Подскали на Методиката за самооценка на здравословното състояние	Средни стойности (M) (x)	Стандартни отклонения (SD)
II. Здравословно състояние – общ бал	75,12	16,31
1. Психично здраве	40,00 (3,34)	8,30
2. Физическо здраве	35,12 (2,96)	10,77

Общо взето оценките са малко над средната степен по скалите, като най-високо оценени са: управленски контрол, физически комфорт и включеност, а по-ниско са оценени иновацията и натискът в работата. Най-голяма вариативност имат отговорите по субскалите физически комфорт и групова сплотеност. Този факт се обяснява с предположението, че изследваните лица работят на различни работни места и в различни екипи.

По отношение на оценките за психично и физическо здраве трябва да се отбележи, че по-високите стойности по скалата показват по-влошено психично и физическо здраве. На таблица № 2 се вижда, че самооценката за психичното здраве е по-висока, т.е. то е по-влошено в сравнение с физическото. Оценките за физическото здраве са с по-голяма вариативност.

За проверка на **основната хипотеза** е проследено влиянието на всички субскали в цялост и по отделно върху субективната оценка на психичното и физическото здраве. Резултатите са представени в таблица № 3.

Таблица № 3.

Статистическа значимост на разликите по себеоценка на здравословното състояние между групите лица с ниска и висока оценка на работната среда

№	Субскали на работната среда	Лица с ниска оценка на работната среда		Лица с висока оценка работната среда		F	P
		M	SD	M	SD		
I.	Работна среда–общ бал	211,20	12,77	283,24	18,35	244,84	.000
II.	Здравословно състояние – общ бал	78,68	15,74	68,10	18,49	38,51	.000
1.	Психично здраве	41,88	8,74	35,09	8,74	19,69	.000
2.	Физическо здраве	36,80	8,53	33,00	11,86	12,29	.000

Както се вижда на таблицата, разликите в оценките на психичното и физическото здраве между двете групи лица са статистически много значими ($p < .000$). И психичното и физическото здраве са оценени като много по-влошени в групата с ниска оценка на работната среда. Психичното здраве се оценява като значително по-влошено от физическото. Степента на негативно въздействие е много по-голяма в групата, която оценява работната си среда като лоша. Разликата в оценките на психично и физическо здраве е по-малка в групата на лицата, които оценяват работната си среда високо.

В таблици № 4, 5 и 6 са представени резултати на оценките по психично и физическо здраве по трите части на Методиката за работна среда, като всяка от тях обединява съответните субскали.

Таблица № 4.

Статистическа значимост на разликите по здравословно състояние между групите лица с ниски и високи оценки на взаимоотношенията

№	Здравословно състояние	Лица с ниски оценки на взаимоотношенията		Лица с високи оценки на взаимоотношенията		F	P
		M	SD	M	SD		
	Здравословно състояние – общ бал	76,29	15,91	69,25	18,23	16,41	.000
1.	Психично здраве	39,50	9,09	35,33	8,11	9,48	.000
2.	Физическо здраве	36,79	8,89	33,92	12,93	6,80	.000

Както се вижда на таблица № 4, разликите както в оценките на психичното, така и на физическото здраве между двете групи лица са много значими. Психичното здраве е по-силно влошено в групата с ниски оценки на субскалите, влизаци във „взаимоотношения“, докато физическото здраве е също влошено, но в по-малка степен, т.е. взаимоотношенията оказват силно въздействие върху психичното и физическото здраве. Оценените по-лоши взаимоотношения се свързват с по-лошо психично и физическо здраве.

Таблица № 5.

Статистическа значимост на разликите по здравословно състояние между групите лица с ниски и високи оценки на ориентацията към постигане на целите

№	Здравословно състояние	Лица с ниски оценки за постигане на целите		Лица с високи оценки за постигане на целите		F	P
		M	SD	M	SD		
	Здравословно състояние – общ бал	77,57	15,11	74,22	18,11	10,31	.000
1.	Психично здраве	40,96	9,53	37,84	9,14	6,61	.000
2.	Физическо здраве	36,71	7,66	34,28	11,58	5,97	.001

На таблица № 5 се вижда, че оценките за психично и физическо здраве са в тясна връзка с оценките по субскалите на „ориентацията към постигане на целите“, в която влизат субскалите: автономия, ориентацията към задачите и натиск при работа. Разликите по оценките на психично и физическо здраве между групите с ниска ориентация за постигане на целите и тази с висока ориентация са статистически много значими. Лицата с ниски оценки за постигане на целите, споделят за много по-силно влошено психично и физическо здраве, за разлика от другата група. Резултатите представляват интерес за по-нататъшни изследвания, тъй като обединените в тази група субскали (групирани в тази част от автора на оригиналния вариант на методиката), си противоречат. Известно е в литературата, че автономността при решаване на задачите се оценява добре от изпълнителите и те са по-доволни, когато имат повече степени на свобода в работата си. Обратно на това, когато се работи в дефицит от време и при натиск, оценката за удовлетвореност е по-ниска. Това налага допълнителен статистически анализ на влиянието на отделните субскали в тази група върху здравословното състояние.

Таблица № 6.

Статистическа значимост на разликите по здравословно състояние между групите лица с ниски и високи оценки на организацията на работната среда

№	Здравословно състояние	Лица с ниски оценки на организацията на работната среда		Лица с високи оценки на организацията на работната среда		F	P
		M	SD	M	SD		
	Здравословно състояние – общ бал	80,11	15,77	73,11	17,75	16,52	.000
1.	Психично здраве	41,33	7,55	38,84	8,62	6,14	.000
2.	Физическо здраве	38,78	9,72	34,26	13,97	10,09	.000

В последната трета част на методиката, отнасяща се до организацията на работната среда, се включват субскалите: яснота на работните задължения, управленски контрол, иновации и физически комфорт на работната среда. Резултатите на таблица № 6 показват висока статистическа значимост на разликите в оценките на психично и физическо здраве между групите с ниска и висока оценка на организацията на работната среда. Колкото по-ниски са оценките по субскалите за организация, толкова по-влошено е здравословното състояние. Оценката за физическо здраве е по-силно влошена от тази за психичното здраве, под въздействие на параметрите на организацията, включени в тази група.

В заключение може да се констатира, че оценките за психично и физическо здраве са в тясна зависимост от оценките на работната среда. По-лошите взаимоотношения и по-слабата организация влияят директно за влошаване на здравословното състояние. Оценката на взаимоотношенията се свързва с по-силно въздействие върху психичното здраве, докато слабата организация особено в това число „комфорта на работно място“, въздейства по-силно върху оценката на физическото здраве. Направеното изследване е част от по-широко проучване на въздействията на работната среда върху редица параметри, между които оценка на психично и физическо здраве, удовлетвореност и преживяване на стрес. Етапът, който е включен в настоящия анализ, представлява пилотно проучване, с цел по-пълна валидизация на методиката за изследване на работната среда. По-нататъшната работа изисква прегрупиране на частите и субскалите, които влизат в тях. Това особено се отнася за частта „ориентация към постигане на целите“, в която са включени противоречащи си субскали. Налага се оценка на влиянието на всяка субскала върху психичното и физическото здраве на работещите.

Представените резултати дават основание за положителна оценка на методиката за изследване на работната среда и с допълнителни изследвания – за нейната приложимост в трудово-организационна практика.

Литература

1. Вълчев, М., Иванов, И. (1984). Охрана на труда и околната среда. С.
2. Ригио, Р.Е. (2006). Въведение в индустриалната/организационната психология. ДИЛОК, С.
3. Русинова, В. (2006). Психични променливи и условия на труд. В: сб. Психологични аспекти на условията на труд в организациите. Ред. В. Русинова, стр. 13–18, Изд. Темпора, С.
4. Русинова, В. Петров, Пл., Жильова, С. (2004). Психологичен анализ на работата, нейната организация и удовлетвореността от тях. –Психологични изследвания, кн. 3, 5–16.
5. Erickon, P.A. (1996). Practical Guide to Occupational Health and Safety. San Diego CA: Academic Press.
6. Insel, P., Moos, R. (1974). Health and the social environment. Lexington, MA: D.C.Heath.
7. Moos, R. (1994). Work Environment Scale manual. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
8. Russinova, V., Vassileva, L., Randev, P., Jiliova, S. and C. Cooper (1997). Psychometric Analysis of the First Bulgarian Version of the Occupational Stress Indicator. -International Journal of Stress Management, Vol. 4, No 2, 111–120.

RELATIONSHIP AMONG EMPLOYEE HEALTH-STATE AND WORK STRAIN

ELISAVETA SARDŽOSKA

University „Ss. Cyril and Methodius“,
Faculty of Philosophy-Institute for Psychology, Skopje, Macedonia

The effectivity and efficiency of the organization are close related to employee productivity and performance. The relation between organizational characteristics and employee characteristics is especially expressed in the relationship among the „health“ of the organization and the individual well-being. The „health“ organization consists of subjects that feel full well-being, therefore they may completely dedicate to the work, to engage in an execution of the assigned tasks and in a realization of the organizational goals whereby they make the organization to be productive. The organization of work and managerial relationship towards subordinates make a large contribution to the establishment and maintenance of the individual well-being. The managers need to treat organizational technical and human resources with equal attention. Their work philosophy ought to be established on the principles of the socio-technical approach whose founders are Emery and Trist. Among variants of this approach are Japanese production system (lean production system and quick response production) and American way of production (high performance system) (McKenna, 2000). Regarding to the socio-technical approach, the organization is an open system which is in a continual interaction with its external environment wherefrom supplies inputs (for ex. money, information, resources) that transforms into adequate outputs (products/services). In addition, the characteristics of the external environment are determined on the base of the degree of uncertainty, differentiation, complexity and dynamics of its component parts (for ex. customers, labor regulations, government agencies, suppliers, stake-holders, investors, competitors etc.) The socio-technical approach is known as a system theory for the organization (Ellis and Dick, 2000) that is initiated by von Bertalanfi's idea for closed physical and open biological systems. Regarding to this theory, the organization is composed from two major systems: social and technical one that are interactively connected. In addition, the social system consists of human resources, interpersonal relations, communications and interactions, group dynamics, group processes, group appartenance, managerial style, rewards system, work motivation, job satisfaction etc. The technical system is related to technology (mental and physical job demands) and organization of work, resources, machines, equipment, raw materials, tools, data etc.

Work strain and connected with it work stress, based on the division of two major organizational systems, may be located into the technical system, namely, between mental and physical organizational work demands allocated to subordinates. The health-state and well-being joined by job satisfaction and motivation of employees may be set into the social system of organization. Similarly, the model of organizational health (Hart & Cooper, 2001) connects organizational demands and job conditions with employee needs. The more the organizational demands and job conditions are in compliance with employee needs the more organization is efficient and effective. Regarding this model, the managerial duty is to take permanent care of

employee needs and well-being as a prerequisite for „health“ and productive organization (according to Ilieva, 2005). Regarding to the definition of World Health Organization (2001), the health is defined as complete physical, psychic (mental) and social well-being of the individual. This means that the health doesn't present just an absence of illness but the state of complete welfare. The health-status of the individual, her/his own health-care as well as organizational job conditions contribute towards individual well-being.

The work strain presents the degree of mental and/or physical engagement that is realized by an individual energetic capacity expense during some term. The optimum strain denotes a rational proportion among disposed and consumed potential so that the organism is recovered relatively fast and easy after finishing the job owing to its spare energy. In contrary, too much personal resources consumption as in the case of type A person, brings to a chronic fatigue, burn-out, depression, work stress, degree of exhausting wherefrom recovering is not possible. Regarding to Cenova, 2005 job strain is due to lack of capabilities, skills, competencies or because of non-leaning towards certain type of job or owing to job demands for an inadequate expression of worker emotions.

The issue of too much work strain may be work stress that sets the individual in the internal state wherefrom perceives threatening of her/his physical and psychic well-being. The consequences of the excessive job stress and work strain are multiple: physiological (higher blood pressure, fast pulse), psychological (decreased motivation, indisposition, irritability), behavioral (excessive cigarette and alcohol consuming), organizational (accidents at work, fluctuation), etc.

The research hypothesis presupposes a relationship among employee work strain and health-state (physical and psychic health) on the base of presented theoretical considerations on the association between organizational and individual characteristics as well as among the technical and social system of the organization. In addition, the work strain is included in the organizational characteristics or in the technical system which encompasses the work conditions and demands whereas health-state presents individual characteristics that belong to organizational social system.

Method

The sample encompasses 50 employees in food-processing industry in Macedonia, namely 30 women and 20 men, from 20 to 60years old (an average of 42 years), 39 have completed high-school and 11 college and university degree, 39 are workers and 11 managers.

Questionnaires

The health-state is estimated by the questionnaire of Russinova et al., consisting of 24 items (12 items on physical health and 12 items on psychical health). The questionnaire is joined with six-degree Lickert type scale of answers on agreement and frequency of ill-health. Higher score means worse health-state whereas lower score denotes better health-state.

The work strain is evaluated with the questionnaire of Cooper modified by Russinova et al., consisting of 40 items (6 items on work load, 5 items on mutual relations at work, 5 items on work-private life balance, 6 items on managerial style, 5 items on personal responsibility, 4 items on recognition, 5 items on organization of work and 4 items on professional development opportunity). The questionnaire is joined by Lickert six-degree scale of answers on the impact of potential strain sources on the individual. The higher score denotes more work strain whereas lower score means less work strain.

The data are obtained on the employee workplaces during a few days last summer (2007y).

Data analysis

The research hypothesis is verified with a correlative analysis in SPSS 11 program.

RESULTS

In table 1 are presented descriptive results on work strain and health-state so that empirical values are lower or at the level of respective theoretical values. These results point at decreased work strain as well as good overall health-state of employees.

Table 1.

Descriptive results on work strain and health-state (N=50)

Research variables	M	Theoretical average score	σ
Work load – x_1	20.74	21.00	4.801
Mutual relations at work – x_2	16.52	17.50	4.067
Work-private life balance – x_3	15.32	17.50	4.182
Managerial style – x_4	21.12	21.00	4.813
Personal responsibility – x_5	17.92	17.50	5.244
Recognition for work – x_6	13.58	14.00	3.143
Organization of work – x_7	17.38	17.50	4.558
Professional development opportunity – x_8	12.90	14.00	4.142
Overall work strain – X	134.48	140.00	24.674
Psychic health – y_1	42.02	42.00	9.818
Physical health – y_2	36.34	42.00	10.767
Overall health-state – Y	78.36	84.00	18.153

In table 2 are presented results from correlative analysis on research variables. It is clearly that overall work strain and its three indicators: mutual relations at work, work-private life balance and personal responsibility are in significant correlation with psychic health whereas just one its indicator: managerial style is in a significant connection with the physical health.

Table 2.

Correlation among research variables

Research variables		r
y_1	x_1	0.178
	x_2	0.332*
	x_3	0.327*
	x_4	0.191
	x_5	0.323*
	x_6	0.083
	x_7	0.118
	x_8	-0.001

Y ₂	x ₁	-0.171
	x ₂	0.118
	x ₃	0.008
	x ₄	0.279*
	x ₅	0.009
	x ₆	0.089
	x ₇	0.080
	x ₈	-0.071
Y	x ₁	-0.005
	x ₂	0.250
	x ₃	0.182
	x ₄	0.269
	x ₅	0.180
	x ₆	0.098
	x ₇	0.111
	x ₈	-0.042
Y	X	0.247
Y ₁	X	0.319*
Y ₂		0.126

* p<0.05

Discussion

The obtained results (table 1 and 2) point at decreased overall work strain that is significantly related with better psychic health-state ($r=0.319$ $p<0.05$). Also, better psychic health is in significant correlation with three indicators of decreased work strain: improved interpersonal relations ($r=0.332$ $p<0.05$), improved balance work-private life ($r=0.327$ $p<0.05$) and moderate personal responsibility ($r=0.323$ $p<0.05$). Better physical health is significantly associated with one indicator of decreased job strain: improved managerial style ($r=0.279$ $p<0.05$). The obtained findings are in compliance with the results from correlative analysis (Rasheva, 2005) for the relationship between one indicator of psychic health: the degree of depression and the perception of work strain on 279 cashiers in Bulgarian posts ($r=0.347$ $p<0.007$). This means persons with better psychic health that haven't got depression feel less work strain in relation to those with worse psychic health who manifest expressive depressive symptoms. In addition, results of correlation on relatively small Macedonian sample ($N=50$) succeed to reach statistically significant values at the level 0.05 whereas results on a big Bulgarian sample reach the higher significant level 0.007. These findings confirm the relationship on work strain indicators (quantitative and qualitative ones) with psychic health-state. Also, the current research results are congruent with the organizational health model (Hart & Cooper, 2001) that presupposes a correlation on work strain as work conditions' indicator with employee needs for their well-being preservation-physical, psychic and social health. Hence the social health emerges to be significantly connected with two work strain indicators: the quality of interpersonal relations that is simultaneously an indicator of good psychic health and the managerial style which is at the same time indicator of good physical health. This finding is in compliance with the definition of World Health Organization about the health that presents complete physical, psychic

(mental) and social welfare of individual. The well known fact that the physical, psychic (mental) and social health are three close interrelated health-state aspects is confirmed by current research results.

In order the employee health-state to be improved, based on table 1, may be recommended participative consultative managerial style that includes workers in the decision-making process and an enlargement of employee personal responsibility at work. Managerial style presents a hygienic factor whereas personal responsibility is a factor of work motivation according to Herzberg's two factor theory that respectively may be included in work conditions (organizational factors) and employee needs (individual factors) regarding to Hart & Cooper's model.

A good physical, psychic and social health of employees that is a prerequisite for high productivity and improvement of „health“ organizations is enabled with an optimization of work strain sources.

References

1. Ellis, S. & Dick, P. (2000). Introduction to Organizational Behaviour. McGraw-Hill Publishing Company
2. Илиева, С. (2006). Качеството на живота в труда и организационно здравие. Сборник материали от кръглата маса. Психологични аспекти на условията на труд в организациите. София: Темпора ЕООД
3. McKenna, E. (2000). Business Psychology and Organizational Behavior. Psychology Press.
4. Рашева, М. (2006). Сравнително проучване на депресивни състояния в различни професионални области. Сборник материали от кръглата маса Психологични аспекти на условията на труд в организациите. София: Темпора ЕООД
5. Russinova, V., Vasileva, L. & Zhilova, S. (2004). A questionnaire on health-state. Bulgarian Academy of Sciences. Institute for Psychology. Sofia. (in Bulgarian)
6. Russinova, V., Vasileva, L. & Zhilova, S. (2004). Modification on Cooper's questionnaire on work strain. Bulgarian Academy of Sciences. Institute for Psychology. Sofia (in Bulgarian)

УДОВЛЕТВОРЕНОСТ ОТ ТРУДА И ОЦЕНКА НА РАБОТНАТА СРЕДА

МИЛЕНА СТЕФАНОВА

Агенция за подбор на персонал „Джеронимо Трейдинг 2000“ ООД
0887 26 06 58, milena_stefanova@mail.bg

В днешно време работодателите имат необходимост както да привличат нови хора, така и да задържат своите ценни кадри. За да постигне това, организацията трябва да осигури работна среда и условия, които пораждат и поддържат удовлетвореността от труда. В настоящото изследване работната среда се оценява чрез удовлетвореността от заплащането и удовлетвореността от прекия ръководител. Изхождайки от идеята, че удовлетвореността от труда се влияе от силата и интензивността на удовлетвореността от заплащането и удовлетвореността от прекия ръководител, са изведени 2 хипотези. Първата хипотеза предполага, че удовлетвореността от прекия ръководител оказва различно влияние върху общата удовлетвореност в зависимост от образованието, пола, възрастта и типа организация, в който работят лицата. Изведени са четири подхипотези. Според тях удовлетвореността от прекия ръководител ще оказва по-силно влияние върху общата удовлетвореност от труда при лица, работещи в държавни учреждения, при лица с по-висок образователен ценз, при жените и при по-възрастните служители. Втората хипотеза предполага, че удовлетвореността от заплащането оказва по-силно влияние върху общата удовлетвореност в зависимост от образованието, пола, възрастта и типа организация, в който работят лицата. Изведените четири подхипотези предполагат, че удовлетвореността от заплащането оказва по-силно влияние върху общата удовлетвореност при лица, работещи в частни организации, при мъжете, при лицата с по-нисък образователен ценз и при по-младите служители.

Nowadays the employers need to attract new people and also to hold back their valuable staff. To achieve this, the organization must provide work environment which causes and supports job satisfaction. At the present study the work environment will be assess through payment satisfaction and satisfaction from the manager. Coming from the idea that the job satisfaction is influenced by the strength and the intensity of the payment satisfaction and the satisfaction from the manager, 2 hypotheses are brought out. The first hypothesis suggests that the satisfaction from the manager will influence the job satisfaction differently according to the education, sex, age and the kind of the organization the people work in. Four subhypotheses are brought out. According to them the satisfaction from the manager will more influenced the job satisfaction to people who work in state departments, to people with higher educational degree, to women more and to older employees. The second hypothesis suggests that the payment satisfaction will influence to the job satisfaction in a different way according to the education, sex, age and the kind of the organization the people work in. The four subhypotheses suggest that the payment satisfaction will influenced more the job satisfaction to people who work in private organizations, who are with lower educational degree, to men and to younger employees.

Удовлетвореността от труда е понятие, за което всеки човек има собствена субективна представа. Затова не би могло да се изведе една детайлна дефиниция. Все пак удовлетвореността от труда може да се определи като обща позитивна реакция на индивида към труда като цяло. Важна особеност на удовлетвореността от труда е, че макар да могат да се изведат определен брой причини, водещи и поддържащи тази удовлетвореност, няма и не може да има една прецизна формула за това. Различните фактори влияят с различна сила върху индивидите и съответно предизвикват различни реакции. Друга съществена характеристика на удовлетвореността от труда е, че макар тя пряко да зависи от удовлетвореността от заплащането, от удовлетвореността от прекия ръководител, от удовлетвореността от колегите, от удовлетвореността от трудовата среда и т.н. удовлетвореността от труда не е равна на простия аритметичен сбор от другите видове удовлетвореност. Установено е, че е възможно индивидът да е удовлетворен от всички компоненти на трудовия си живот и в същото време да не е удовлетворен от труда като цяло и обратно.

Работната среда също е много широко понятие. То включва множество елементи като колеги, ръководител, заплащане, начин на работа, работно място и т.н. Цялостната оценка на работната среда би трябвало да започне с дефиниране на всички съществуващи елементи на работната среда. В настоящото изследване ще се засегнат само два от елементите на работната среда, а именно заплащането и прекия ръководител.

Заплащането се дефинира като пари, които наетото лице получава срещу предоставяне на правото неговият труд да се използва от работодателя за определен период от време. При формирането на заплатата множество фактори оказват влияние. Тези фактори са от различно естество и произтичат както от финансовите способности на самия работодател, така и от икономическите условия в страната и от ситуацията на пазара на труда и т.н. Всичко това трябва да се има предвид както и различните законови изисквания, регулиращи трудовите правоотношения между работник и работодател.

Вторият компонент на работната среда, който ще се проучва е удовлетвореността от прекия ръководител. Векове наред лидерите са били обект на интерес както за учените и философите, така и за обикновения човек. Защо хората се подчиняват на един ръководител, а на друг не искат. Дали това зависи от нещо вродено или от нещо, което индивидът научава в процеса си на социализация. Все още обаче не е достигнато до единодушно решение в тази насока. В същото време няма една серия от действия, която да се нарече лидерство и която ако лицето следва, ще стане лидер. Влияние оказват личността на лидера, средата, ситуацията и дори хората около ръководителя. Именно затова удовлетвореността от прекия ръководител е резултат от субективна оценка на индивида. Удовлетвореността от прекия ръководител ще се изследва в контекста на фактор, влияещ по някакъв начин върху общата удовлетвореност от труда.

Целите на настоящото изследване са следните:

Основната цел на изследването е да се установи дали има и до колко значимо е влиянието на удовлетвореността от заплащането и удовлетвореността от прекия ръководител върху общата удовлетвореност от труда.

- ❖ Ще се изследва дали има значими различия в силата на влияние на удовлетвореността от заплащането и удовлетвореността от прекия ръководител върху общата удовлетвореност при лица, работещи в частни и държавни учреждения, както при лица със средно и висше образование.
- ❖ Ще се изследва дали различните демографски характеристики на лицата влияят върху тази зависимост.
- ❖ Ще се изследват всички други значими различия.

Изведени са две хипотези:

1. Първа основна хипотеза.

Допуска се, че съществува корелация между удовлетвореността от прекия ръководител и общата удовлетвореност от труда, при която удовлетвореността от прекия ръководител ще оказва различно влияние върху общата удовлетвореност от труда в зависимост от пола, възрастта, образованието и типа организация, в която работи индивидът.

Въз основа на тази хипотеза са изведени следните четири подхипотези:

- 1.1. Допуска се, че съществува корелация между удовлетвореността от прекия ръководител и общата удовлетвореност, при която удовлетвореността от прекия ръководител ще оказва по-голямо влияние върху общата удовлетвореност при служители, работещи в държавни учреждения, отколкото при служители, работещи в частни учреждения.
- 1.2. Допуска се, че съществува корелация между удовлетвореността от заплащането и общата удовлетвореност, при която удовлетвореността от заплащането ще оказва по-голямо влияние върху общата удовлетвореност при служители, работещи в частни учреждения, отколкото при служители, работещи в държавни учреждения.
- 1.3. Допуска се, че съществува корелация между равнището на образование и удовлетвореността от заплащането, при която удовлетвореността от заплащането ще оказва по-голямо влияние върху общата удовлетвореност при служители с по-нисък образователен ценз.
- 1.4. Допуска се, че съществува корелация между равнището на образование и удовлетвореността от прекия ръководител, при която удовлетвореността от прекия ръководител ще оказва по-голямо влияние върху общата удовлетвореност при служители с по-висок образователен ценз.

2. Втора основна хипотеза.

Допуска се, че съществува корелация между удовлетвореността от заплащането и общата удовлетвореност от труда, при която удовлетвореността от прекия ръководител ще оказва различно влияние върху общата удовлетвореност от труда в зависимост от пола, възрастта, образованието и типа организация, в която работи индивидът.

Въз основа на тази хипотеза са изведени следните четири подхипотези:

- 2.1. Допуска се, че съществува корелация между пола и удовлетвореността от заплащането, при която удовлетвореността от заплащането ще оказва по-голямо влияние върху общата удовлетвореност при мъжете.
- 2.2. Допуска се, че съществува корелация между пола и удовлетвореността от прекия ръководител, при която удовлетвореността от прекия ръководител ще оказва по-голямо влияние върху общата удовлетвореност при жените.
- 2.3. Допуска се, че съществува корелация между общата удовлетвореност от труда и удовлетвореността от заплащането, при която удовлетвореността от заплащането ще оказва по-голямо влияние върху общата удовлетвореност при по-младите служители.
- 2.4. Допуска се, че съществува корелация между общата удовлетвореност от труда и удовлетвореността от прекия ръководител, при която удовлетвореността от прекия ръководител ще оказва по-голямо влияние върху общата удовлетвореност при по-възрастните служители.

За всички хипотези се фиксира б-нивото на 0.05. Т.е. максимално допустимата възможност за грешка от първи тип е 5%.

Обект на изследването са 142 изследвани лица – 71 от държавни учреждения като училища, библиотеки, държавна администрация и полиция и 71 от частни организации като телекомуникационни компании, строителни и търговски фирми. Попълнени са общо 144 анкетни карти като 2 от тях са невалидни тъй като имат липсващи отговори.

За настоящото проучване се използват три отделни въпросника като накрая има пространство, в което се събират демографски данни на попълващия въпросника. Първият въпросник изследва нивото на обща удовлетвореност от труда. Той е разработен от доц. д-р Снежана Илиева и съдържа 18 айтема (6 на Кронбах = 0.874). Вторият и третият въпросници измерват удовлетвореността от прекия ръководител и от заплащането. Те са съставени от Мария Радославова и са публикувани през 2005 година в книгата ѝ „Методи за психодиагностика“. Въпросникът за измерване на удовлетвореността от прекия ръководител съдържа 18 айтема (6 на Кронбах = 0.946). Въпросникът за измерване на удовлетвореността от заплащането съдържа оценка на конкретни аспекти от получаването на заплащане за труд (6 на Кронбах = 0.945). Той съдържа 10 айтема. И трите въпросника използват петстепенна рангова скала.

Резултати

Изследваните лица са 142 на брой (2 невалидни анкетни карти). Те работят в различни сфери и организации. 71 (50%) от изследваните лица работят в държавни учреждения и 71 (50%) – в частни фирми. Изследваните лица са във възраст между 18 и 62 години и са групирани в три възрастови групи – от 18 до 25 години (45 човека), от 26 до 38 години (48 човека) и на 39 и над 39 години (49 човека). От 142 изследвани лица 71 са със средно образование и 71 са с висше образование, 71 са жени и 71 са мъже.

За да се провери допускането, че типът организация, образованието, полът и възрастта могат да имат връзка с общата удовлетвореност са направени корелационен и регресионен анализ.

Има умерена положителна корелация ($r = 0.645$) и регресия ($\beta = 0.645$) между удовлетвореността от прекия ръководител и общата удовлетвореност от труда. Между удовлетвореността от заплащането и общата удовлетвореност има ниска положителна корелация ($r = 0.466$) и регресия ($\beta = 0.466$). Повишаването на удовлетвореността от прекия ръководител или на удовлетвореността от заплащането ще доведе до повишаване на общата удовлетвореност.

Изследванията на влиянието на възрастта върху общата удовлетвореност от труда, удовлетвореността от заплащането и удовлетвореността от прекия ръководител нямат статистическа значимост.

Анализът на връзката между общата удовлетвореност от труда и пола няма статистическа значимост. Установена ниска положителна корелация ($r = 0.313$) между пола на изследваните лица и удовлетвореността от заплащането. Доказана е и много ниска отрицателна зависимост ($r = -0.190$) между удовлетвореността от прекия ръководител и пола на лицата.

Резултатите показват, че между образованието на изследваните лица и общата удовлетвореност от труда съществува много ниска положителна корелация ($r = 0.218$) и регресия ($\beta = 0.218$). С промяна на образованието на изследваните лица ще се промени и общата удовлетвореност от труда. Анализите за търсене на връзка между образованието и удовлетвореността от заплащането и удовлетвореността от прекия ръководител нямат статистическа значимост.

Изследването на връзката между типа организация и общата удовлетвореност от труда няма статистическа значимост. Но между удовлетвореността от заплащането и типа организация е установена много ниска положителна корелация ($r = 0.180$) и регресия ($\beta = 0.180$). С промяната на типа организация, в която работи лицето, ще се промени и удовлетвореността от заплащането. Има много ниска отрицателна корелация ($r = -0.197$)

и регресия ($\beta = -0.197$) между удовлетвореността от прекия ръководител и типа организация. Налице е ниска обратнопропорционална зависимост между двете променливи. Промяната на типа организация ще доведе до промяна в удовлетвореността от прекия ръководител.

Съществува много ниска положителна корелация и регресия между удовлетвореността от прекия ръководител и пола на изследваните лица и удовлетвореността от прекия ръководител и типа организация. Промяната на типа организация ще доведе до промяна на удовлетвореността от прекия ръководител. Установена е ниска положителна корелация между удовлетвореността от заплащането и пола на изследваните лица. Има и много ниска положителна корелация и регресия между удовлетвореността от заплащането и типа организация. С промяната на типа организация, ще се промени и удовлетвореността от заплащането.

За да се установи дали има значими различия между групите, разделени по пол, възраст, образование и тип организация по отношение на общата удовлетвореност от труда, удовлетвореността от заплащането и удовлетвореността от прекия ръководител са направени множество еднофакторни дисперсионни анализи Т-тест и one – way ANOVA.

Анализът, изследващ дали има полови различия при общата удовлетвореност от труда няма статистическа значимост, което означава, че не би могло да се отхвърли нулевата хипотеза. Следващият анализ обаче има статистическа значимост. Той изследва наличието на полови различия при удовлетвореността от прекия ръководител. Резултатите показват, че има значими различия между мъжете и жените по отношение на удовлетвореността от прекия ръководител. Нещо повече анализът показва, че жените от извадката са по-удовлетворени от прекия си ръководител от мъжете в същата извадка. Последният анализ за наличие на полови различия е по отношение на удовлетвореността от прекия ръководител. Данните имат статистическа значимост и показват, че наистина съществуват различия между мъжете и жените. Установено е, че мъжете от извадката са по-удовлетворени от заплащането в сравнение с жените. Не може да се каже, че има полови различия при общата удовлетвореност от труда, но е доказано, че има такива по отношение на удовлетвореността от прекия ръководител и по отношение на удовлетвореността от заплащането.

Изследването на това дали има различия в нивата на общата удовлетвореност от труда при лица със средно и с висше образование има статистическа значимост и показва, че има значими различия между двете групи хора. Средните стойности на общата удовлетвореност от труда за хора със средно и за хора с висше образование показват същото, а именно че има значими различия. Другите два анализа, изследващи дали между лицата с различно образование има значими различия по отношение на удовлетвореността от прекия ръководител и удовлетвореността от заплащането нямат статистическа значимост. Затова не може да се отхвърли нулевата хипотеза, гласяща, че няма различия между двете групи (тези със средно и тези с висше образование) при удовлетвореността от прекия ръководител и удовлетвореността от заплащането.

Типът организация е другата променлива, която се изследва за това дали има различия при общата удовлетвореност от труда. Резултатите нямат статистическа значимост и говорят в полза на това, че няма значими различия между лицата, работещи в държавни и тези, работещи в частни организации. Следващият анализ има статистическа значимост. Той изследва дали има значими различия между хората в държавни и частни организации при удовлетвореността от заплащането. Установено е наличието на значими такива различия, които показват, че лицата в частните организации са по-удовлетворени от

заплащането от тези в държавни организации. По отношение на удовлетвореността от прекия ръководител анализът отново има статистическа значимост и показва наличието на значими различия между двете групи лица. Доказано е, че хората, работещи в държавни организации са по-удовлетворени от прекия ръководител от тези, работещи в частни организации. Като извод не може да се каже дали има значими различия между лицата, работещи в държавни и частни организации по отношение на общата удовлетвореност от труда. По отношение на удовлетвореността от прекия ръководител и на удовлетвореността от заплащането такива различия са доказани.

Възрастта е последната променлива, която се изследва за наличие на значими различия при общата удовлетвореност от труда. Направеният анализ, сравняващ едновременно трите групи за наличие на значими различия, също няма статистическа значимост. Не биха могли да се направят изводи, че трите възрастови групи притежават значими различия. По отношение на удовлетвореността от заплащането изследванията за наличие на значими няма статистическа значимост. Не може се каже въз основа на изведените данни, че има значими различия между трите възрастови групи при удовлетвореността от заплащането. При удовлетвореността от прекия ръководител изследванията на възрастовите различия нямат статистическа значимост. Не може да се каже, че няма възрастови различия по отношение на удовлетвореността от прекия ръководител.

За да се установи посоката на различията между групите по отношение на общата удовлетвореност от труда, удовлетвореността от заплащането и удовлетвореността от прекия ръководител се прави регресионен анализ на работните хипотези.

Анализите показват, че в много по-голяма степен удовлетвореността от прекия ръководител ще доведе до обща удовлетвореност от труда при мъжете отколкото при жените. Разликата между стойностите на коефициента на регресия при двата анализа е 0.159. Установява се също така, че в много по-голяма степен удовлетвореността от заплащането ще окаже влияние върху общата удовлетвореност при мъжете. Разликата между коефициентите на регресия е 0.3.

Доказва се също така, че съществува корелация между равнището на образование и удовлетвореността от прекия ръководител, при която удовлетвореността от прекия ръководител ще оказва по-голямо влияние върху общата удовлетвореност при служители с по-висок образователен ценз, се доказва. Разликата между стойностите на регресия на двата анализа е 0.091. Следващият анализ показва, че при лицата със средно образование удовлетвореността от заплащането в много по-голяма степен ще повлияе върху общата удовлетвореност. Разликата между двата коефициента на регресия е 0.272.

Резултатите показват още, че съществува корелация между удовлетвореността от прекия ръководител и общата удовлетвореност, при която удовлетвореността от прекия ръководител оказва по-голямо влияние върху общата удовлетвореност при служители, работещи в държавни учреждения, отколкото при служители, работещи в частни учреждения, не се доказва. Разликата между стойностите на регресия на двата анализа е 0.192. Следващите изводи от регресионните анализи доказват, че е налице по-силна корелация между удовлетвореността от заплащането и общата удовлетвореност от труда при служители, работещи в частни учреждения. Разликата между коефициентите на регресия е 0.294.

Резултатите показват също така, че повишаването на удовлетвореността от прекия ръководител няма да окаже по-силно или по-слабо влияние върху общата удовлетвореност независимо от възрастта на лицата. Последните анализи показват, че с нарастване на възрастта удовлетвореността от заплащането започва да оказва все по-слабо влияние върху общата удовлетвореност от труда. Разликата на коефициента на регресия на ре-

зататите на лица от 18 до 25 години и от 26 до 38 години е 0.238, а между тези от 26 до 38 години и на 39 и над 39 години е 0.1. Най-голяма е разликата между първата и третата възрастова група—0.338.

Изводи

Първата от изследваните работни подхипотези, което допуска, че съществува корелация между пола и удовлетвореността от прекия ръководител, при която удовлетвореността от прекия ръководител ще оказва по-голямо влияние върху общата удовлетвореност при жените, не се доказва. Установява се точно обратното, а именно, че удовлетвореността от прекия ръководител ще оказва по-голямо влияние върху общата удовлетвореност при мъжете.

Следващата изследвана работна подхипотеза, която допуска, че съществува корелация между равнището на образование и удовлетвореността от прекия ръководител, при която удовлетвореността от прекия ръководител ще оказва по-голямо влияние върху общата удовлетвореност при служители с по-висок образователен ценз, се доказва.

Следващите две изследвани работна подхипотези, които допускат, че съществува корелация между удовлетвореността от прекия ръководител и общата удовлетвореност, при която удовлетвореността от прекия ръководител ще оказва по-голямо влияние върху общата удовлетвореност при служители, работещи в държавни учреждения, отколкото при служители, работещи в частни учреждения, както и по-възрастни в сравнение с по-млади служители, не се доказват. Доказва се, че удовлетвореността от прекия ръководител ще оказва по-голямо влияние върху общата удовлетвореност при служители, работещи в частни учреждения и еднакво влияние върху общата удовлетвореност от труда, независимо от възрастта на лицата.

По отношение на удовлетвореността от заплащането всички поставени работни подхипотези се доказват. Установява се, че удовлетвореността от заплащането оказва по-голямо влияние върху общата удовлетвореност при мъжете, а не при жените, при служители с по-нисък образователен ценз, а не тези с по-висок образователен ценз, при служители, работещи в частни учреждения, а не при служители, работещи в държавни учреждения и при по-младите служители, а не при по-старите.

Литература

1. Джонев, Сава, Социална организация, том 2, Софи-Р, София, 2001 г.;
2. Джонев, Сава, Социална организация, том 3, Софи-Р, София, 2001 г.;
3. Илиева, Снежана, Удовлетвореността от трудовата дейност като регулативен механизъм, Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, том 82, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 1989 г.;
4. Илиева, Снежана, Лидерство и организационна промяна, Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, том 86, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 1993 г.;
5. Илиева, Снежана, Организационно развитие, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 2006 г.;
6. Илиева, Снежана, Организационна култура, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 2007 г.;

7. Карастоянов, Георги, Основни психологически теории за лидерството, Трета международна изследователска среща „Военно лидерство и етика, 12–13 Октомври, София, 2006 г.;
8. Крумов, Крум, Карабелова, Соня, Ломева, Светлана, Ценностни ориентации и личностни качества при политическите лидери, Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, том 89, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 2003 г.;
9. Радославова, Мария, Удовлетвореност от труда, Висш институт за подготовка на офицери и научноизследователска дейност – МВР, София, 2001;
10. Шопов, Димитър, Атанасова, Маргарита, Управление на човешките ресурси, част 1, Тракия – М, София, 2003 г.;

УДОВЛЕТВОРЕНОСТ ОТ ТРУДА И ЖИВОТА ПРИ БЪЛГАРСКИ УЧИТЕЛИ – ИНДИВИДУАЛНИ И СОЦИО-ДЕМОГРАФСКИ РАЗЛИЧИЯ

ЕРГЮЛ ТАИР

н.с., д-р, Институт по психология – БАН,
979 3029, ergyul_tair@yajoo.com

Удовлетвореността от труда е ключова изследователска област през последните десетилетия поради значимото ѝ влияние върху организационни фактори като работоспособност, производителност; взаимоотношения между служителите, отсъствия и текучество. Настоящата работа изследва удовлетвореността от труда и живота при 236 учители от различни нива на средното образование. От една страна, резултатите представят липса на значими различия по пол и възраст, а от друга – влияние на фактори, свързани с броя на учениците в клас и училището като цяло; етнически произход на учениците и др. върху удовлетвореността от труда и живота.

During last decades job satisfaction became key research area due to its important influence on organizational efficiency, productivity; employee relations, absenteeism, and turnover. Study examines different aspects of job and life satisfaction of primary and secondary school teachers. Volunteers (N=236) were randomly selected from different schools and towns in Bulgaria. The results indicate that there are no gender and age differences in job and life satisfaction. On the other hand it was accounted significant effect of the number of students in the class and in the school as whole, origin of students etc.

Професионалната активност и кариера имат водеща роля в живота на съвременния човек и заемат все повече и повече време сред другите дейности и предоставят икономическата основа за жизнения му стандарт. Поради това удовлетвореността от труда е ключова изследователска област за множество специалисти и продължава да провокира проучвания през последните десетилетия [пр. 10, 14, 19]. Насоките на анализ най-често се отнасят до установяване на субективните и обективни фактори за удовлетвореност от труда и живота като цяло. Удовлетвореността се въвежда като показател за качеството на живот, за адаптацията към труда и за ефективността на индивида, групата и на организацията [2].

Широкият изследователски интерес предполага и наличието на множество дефиниции. Например, едно от класическите определения разглежда удовлетвореността от работата като позитивно емоционално състояние, което е резултат от индивидуалната оценка за преживяното в труда [14]. Пол Спектър преформулира понятието като добавя някои допълнителни променливи, които измерват как личността се чувства от своята работа и които покриват различни аспекти, свързани с работата [19]. Удовлетвореността се изразява в положително емоционално преживяване и е основа за формиране на устойчиво ценностно отношение към труда, именно поради което детерминира трудовата

дейност [2]. Можем да обобщим, че удовлетвореността от работата е цялостното преживяване на индивида на отделните аспекти от неговата професионална активност или кариера (компететност, автономия, колеги и др.).

Една от съществените причини за този продължителен интерес към удовлетвореността е, че положителните или отрицателни нагласи към работата могат да имат силно влияние върху другите форми на организационно поведение [21]. Изследванията представят важността на удовлетвореността от труда по отношение на фактори като ефективност, продуктивност, взаимоотношения между служителите, отсъствията и напускане и др. [5, 15]. Установява се, че сред ключовите фактори, свързани с решението на учителите да напуснат работа или заменят институцията е удовлетвореността от труда [14].

Подчертава се взаимната зависимост (положителна или отрицателна) между удовлетвореността от труда и удовлетвореността от живота. Дейностите и преживяванията от едната сфера се пренасят и генерализират в другата. Отношението между тях може да е реципрочно (модел на дифузията) или хората компенсират негативния си опит, разочарованията си в едната сфера с повишаване на активността си в другата (модел на компенсация) [2].

Удовлетвореността от живота е един от факторите, включени в по-обширното понятие субективно усещане за благополучие, и регистрира начина, по който човек оценява своя живот на равнището на когнитивни оценки [8]. Също така, отразява възприетата дистанция от индивидуално поставените аспирации и включва съзнателни оценъчни съждения относно удовлетвореността от живота като цяло или от специфични негови аспекти (брак, работа и т.н.) [7].

Изхождайки от казаното досега и имайки в предвид, че през последните години в българското средно образование протичат значими промени (напр. въвеждане на делегирани бюджети; нови форми на диференцирано заплащане и др.) насочваме изследователския си интерес именно към удовлетвореността на учителите от труда, както и цялостната им удовлетвореност от живота.

Налице са редица изследвания в световен план върху детерминантите на удовлетвореността от труда в средното и висшето образование [6, 12, 20]. Значителна част от тях обаче са проведени в САЩ и Великобритания и докладват данни от 80-те години на миналия век като се фокусират предимно върху университетски преподаватели [16]. В България са налице изследвания върху удовлетвореността от труда на учителите [пр. 2]. В действителност обаче, задълбочени изследвания, посветени на удовлетвореността от труда и живота, специално при учители и то през тези последни години, когато се осъществяват промени, протести от страна на учителите, текущи реформи и т.н. липсват. Това засилва изследователския интерес към темата и преопределя актуалността на настоящата работа

Същевременно, редица фактори, свързани с индивидуалните особености и отделни аспекти на работата като цяло се установява, че имат влияние върху удовлетвореността от труда. Характеристики като възраст, пол, образование, продължителност на работния ден и трудовият стаж са ключови фактори, определящи удовлетвореността на преподавателите [9, 17]. Данните по отношение на влиянието на пола не са много консистентни в отделните изследвания, но има тенденция в някои от тях, жените в по-голяма степен да са удовлетворени от своята работа, поради по-малките си очаквания към нея [17]. Констатира се тенденция с възрастта да се повишава удовлетвореността от труда и живота [8, 13]. Обясненията за тези различия се търсят както в ценностните ориентации на отделните възрастови групи, дължащи се на принадлежността им към различни генера-

ции, така и по посока на промяната на потребностите и отговорностите през различните цикли на живота.

Цел, задачи и хипотези на изследването

Целта на настоящото изследване предполага изучаване на индивидуалните и социо-демографските различия в удовлетвореността от труда и живота на учителите от различните нива на българското средно образование.

В съответствие с целта на изследването се определят следните **задачи**:

1. Установяване общите нива на удовлетвореност от труда и живота при учителите.
2. Проследяване влиянието на характеристики като възраст, пол, трудов стаж и др. върху нивата на удовлетвореност от труда и живота.
3. Отчитане на връзката между удовлетвореността от труда и удовлетвореността от живота като цяло.

Хипотеза

Очакваме половите и възрастовите особености да оказват значимо влияние върху нивата на удовлетвореност от труда и живота при учителите. Същевременно, предполагаме влиянието на фактори, свързани с трудовия стаж на преподавателите, броя на учениците в клас и училище, както и в зависимост от населено място. Очакваме и наличието на връзка между удовлетвореността от труда и живота.

Методика на изследването

Удовлетвореността от труда се измерва с помощта на въпросник, разработен от Пол Спектър и използван в други български изследвания. Психометричните характеристики като цяло на въпросника са добри [1]. Състои от 36 твърдения, които измерват както цялостната удовлетвореност от труда, така и отделни аспекти като удовлетвореност от заплащане, управление, възможност за повишение и т.н. Коефициентът на надеждност, измерен чрез алфа на Кронбах е 0,86 за настоящото изследване.

Скалата за жизнена удовлетвореност е разработена от Павот и Динер и е използвана версия, адаптирана за български условия [3]. В оригиналния вариант въпросникът съдържа пет айтема, които при адаптацията са сведени до четири. Лицата отговарят на твърденията с помощта на 4-степенна скала, варираща от „силно несъгласен“ до „силно съгласен“. В настоящото изследване се установи, че четирите айтема от скалата формират общ фактор, който обяснява 76,8% от вариацията в отговорите. Коефициентът на надеждност на скалата, измерен чрез алфа на Кронбах е много висок ($\alpha = .89$).

Изследвани лица

Настоящото изследване обхваща 236 учители на възраст от 25 до 63 г. Разпределението по пол е неравномерно като преобладават жените (85,2% от извадката), което е очаквано поради феминизацията в българското образование. По отношение на възрастта – преобладават учителите във възрастовата група 45–55 г. (39%). Прави впечатление, че младите учители (до 35 г.) са едва 11,4% от всички участвали в изследването. Констан-

тираното възрастово разпределение предполага и присъствието в най-голяма степен на лица с педагогически стаж 20 и повече години (61%). Лицата са подбирани, така че да има представители както на големите градове, така и на по-малките селища (за подр. виж табл.1). В изследването участваха учители от Варна, Русе, Димитровград, Тетевен, Костинброд както и села от община Тервел, област Добрич. Включени са преподаватели от всички форми на образование – от детски градини, начално и основно училище, до професионални гимназии и СОУ. Преобладаващи в настоящата извадка са учителите от големите градове (51,2%) и професионалните гимназии (59,7%). Без да генерализираме изложените демографски данни, ако се опитаме да обобщим се оказва, че по-голямата част от преподавателите в българското училище са на средна възраст и с трудов опит над 20 години.

Табл. 1.

Честотно разпределение на лицата в зависимост от някои демографски характеристики

Разпределение на изследваните лица по							
Възраст		Педагог. Стаж		Вид на училището		Населено място	
до 35 г.	11,4%	до 5 г.	3,6%	Детска градина	12,7%	Голям град	51,2%
		5–10 г.	8,9%				
35–45 г.	34,7%	10–15 г.	7,3%	Основно	18,6%	Малък град	22,5%
		15–20 г.	14,6%				
45–55 г.	39%	20–25 г.	20,6%	Проф. гимназия	59,7%	Село	26,3%
		25–30 г.	20,6%				
над 55 г.	14,8%	над 30г.	19,8%	СОУ	8,5%		

Резултати и обсъждане

Първоначално накратко ще разгледаме резултатите по отношение на общата удовлетвореност от живота и труда (табл.2). Като цяло може да се каже, че средните стойности на удовлетвореност от труда и живота са сравнително ниски. Хипотезата за връзка между удовлетвореността от труда и живота се потвърди. Корелационният анализ представя наличието на слабо, но значимо взаимодействие между удовлетвореността от труда и удовлетвореността от живота ($r=0,17$; $p=.011$).

Табл.2.

Средни стойности и стандартни отклонения на удовлетвореността от живота и труда

Удовлетвореност	Средни ст.	Станд. откл.	Мин.	Макс.
от живота	9,53	3,22	4,00	16,00
от труда	88,14	12,47	56,00	121,00

Въпреки теоретичните очаквания и наличието на изследвания по посока на възрастови различия в удовлетвореността от труда, в настоящото изследване не се констатира

такива (табл. 3). Може да се говори за известна тенденция за спадане на удовлетвореността от живота при учителите с нарастване на възрастта, но все пак резултатът не е статистически значим.

Табл. 3.

Влияние на възрастта върху удовлетвореността от труда и живота

Удовлетвореност	Възраст	Средни ст.	Станд.откл.	Значимост
<i>от труда</i>	до 35 г.	89,26	9,78	F=,780 p=.506
	35–45 г.	88,09	12,88	
	45–55 г.	86,96	13,51	
	над 55 г.	90,54	10,37	
<i>от живота</i>	до 35 г.	10,59	2,17	F=1,922 p=.127
	35–45 г.	9,53	3,19	
	45–55 г.	9,54	3,37	
	над 55 г.	8,62	3,36	

Хипотезата за полови различия в нивата на удовлетвореност от труда и живота също не се потвърди (табл.4). Интересен факт е, че за разлика от европейските и американски изследвания, не само настоящото, но и други български изследвания не успяват да открият полови различия в удовлетвореността от живота [4].

Табл. 4.

Влияние на пола върху нивата на удовлетвореност от труда и живота

Удовлетвореност	Пол	Средни ст.	Станд.откл.	Значимост
от труда	Мъже	84,80	10,64	t=1,73 p=.86
	Жени	88,72	12,70	
от живота	Мъже	9,80	1,95	t=,546 p=.585
	Жени	9,48	3,39	

Обясненията за липсата на значими различия в удовлетвореността от труда в зависимост от пола на лицата могат да се търсят в няколко насоки. От една страна, може да се мисли по посока на факта, че в българското общество нагласите към труда не се толкова различни при мъже и жени, каквито се установяват в чуждите изследвания. От друга – световните изследвания също не са толкова консистентни по отношение влиянието на пола върху удовлетвореността от труда. Същевременно, не бива да забравяме, че феминизацията в българското образование също е фактор, който вероятно оказва влияние върху констатираните резултати.

Липсата на съществени полови и възрастови различия в нивата на удовлетвореност от труда и живота при българските учители могат да се разглеждат и като резултат от влиянието на средата. Силният натиск, който се осъществи върху преподавателите през последната година за реформи, както и значителните негативни обществените нагласи към тях по време на протеста, също могат да оказват влияние. Тези насоки могат да са фактор за по-силно уеднаквяване на позициите на учителите и да снижат влиянието на индивидуалните различия.

Табл. 5.

Влияние на социо – демографските характеристики върху удовлетвореността от труда и живота

Характеристики		Средни стойности	Стандартно отклонение	Значимост
Удовлетвореност от живота	Детска градина	8,06	3,94	F=2,90 p=.035
	Основно училище	9,36	2,82	
	Проф. гимназия	9,76	2,98	
	СОУ	10,38	3,93	
Удовлетвореност от труда	Детска градина	99,63	10,27	F=14,35 p=.000
	Основно училище	90,14	11,03	
	Проф. гимназия	86,10	12,17	
	СОУ	81,23	9,54	
Удовлетвореност от живота	клас от 18–20 ученика	9,13	3,37	F=1,87 p=.173
	клас от 26–28 ученика	9,73	3,12	
Удовлетвореност от труда	клас от 18–20 ученика	93,07	12,53	F=21,32 p=.000
	клас от 26–28 ученика	85,52	11,66	
Удовлетвореност от живота	изц. бълг. Ученици	11,40	1,82	F=1,38 p=.253
	преобл.бълг. ученици	9,65	3,13	
	преобл. етн. Ученици	9,28	3,39	
Удовлетвореност от труда	изц. бълг. Ученици	90,20	18,17	F=15,33 p=.000
	преобл.бълг. ученици	84,86	11,54	
	преобл. етн. Ученици	93,74	11,78	
Удовлетвореност от живота	до 250 ученици	8,89	3,43	F=2,63 p=.074
	до 500 ученици	9,86	2,64	
	над 500 ученици	9,52	3,17	
Удовлетвореност от труда	до 250 ученици	94,30	12,08	F=19,48 p=.000
	до 500 ученици	83,14	10,00	
	над 500 ученици	85,09	11,69	
Удовлетвореност от живота	голям град	9,87	2,93	F=1,63 p=.198
	малък град	9,31	3,62	
	село	8,98	3,30	
Удовлетвореност от труда	голям град	85,21	11,44	F=20,79 p=.000
	малък град	86,05	12,87	
	село	96,90	10,18	

В потвърждение на очакванията ни, дисперсионният анализ, представя значими различия в нивата на удовлетвореност в зависимост от редица социо-демографски характеристики (табл.5). Оказа се, че най-удовлетворени като цяло от своя труд са учителите от детските градини, работещите с по-малки по размер класове и по-малък брой ученици, както и учителите, работещи на село и с ученици от етнически произход. По отношение на удовлетвореността от живота – различията не са толкова съществени и значими, макар да се констатира определени тенденции.

Естествено е да се очаква, че по-малкият брой ученици води до по-голямо удовлетворение, защото предоставя възможност по-добре да се следи развитието на всеки отделен ученик, да се влияе върху неговото развитие, както и по-лесно да се управлява

целия клас. По-този начин може би има връзка между вложеното усилие от страна на учителите и резултата от извършената работа, което да влияе върху удовлетвореността в последствие. Подобна насока на обяснение може да се ползва и във връзка с по-голямата удовлетвореност от труда на детските учители. Също така, може да се очаква, че в детската градина учителите все още могат да оказват влияние върху социализацията на децата и да са удовлетворени в последствие от постигнатите резултати. За разлика от тях, учителите в средното образование в много по-голяма степен се сблъскват с проблеми, чието разрешаване не винаги е в техните възможности, което като резултат води вероятно и до констатираните по-ниски нива на удовлетвореност от труда.

Интересен е резултатът по отношение етническият произход на учениците. Може да се очаква, че по-трудно се работи с ученици, чийто майчин език е различен от българския, но вероятно и резултатът от работата е по-удовлетворяващ, както показва и настоящото изследване.

Обобщение и изводи

Получените в настоящото изследване резултати си имат и своите ограничения, но ако се опитаме да ги обобщим, трябва да отбележим следните аспекти:

1. Липса на значими полови и възрастови различия в удовлетвореността от труда и живота на българските учители.
2. Значимо влияние на определени фактори от училищната среда (пр. размер на класа; вид на училището и др.) върху нивата на удовлетвореност от труда.

Представените резултати по отношение на удовлетвореността от труда и живота, най-вече наличието на известни различия от констатираните досега, предполагат продължаване на насоката за търсене на други обяснителни модели с включването на допълнителни характеристики. Една такава възможност ни предоставят личностните особености, а друга – са различните организационни фактори. Тяхното влияние върху удовлетвореността от труда са част от бъдещите ни изследователски търсения.

Литература

1. Андреев, Б. (2005). Фактори на удовлетвореността от труда. Доклад от „Трети Национален конгрес по психология. София, 28–30 октомври 2005 г.
2. Илиева, С. (1998). Привързаност към организацията. Психологически анализ. Изд. „Албатрос“, София.
3. Йорданова, Т. (2006). Личностни стратегии за регулация на субективното усещане за благополучие. Дисертация за присъждане на научна и образователна степен „Доктор“, Институт по психология-БАН.
4. Стефанова, М. (2008). Статуси на идентичност и интимност и СУБ в зряла възраст. (Монография под печат)
5. Baron, R. (1986). Behavior in organizations. Allyn & Bacon, Newton, MA.
6. Brewer, E.W. & J. McMahan-Landers (2003). Job satisfaction among industrial and technical teachers educators. Journal of Industrial Teacher Education, vol. 40, 28–36. Brief, A., G. Rose & Aldag, R. (1977). Sex differences for job attributes revisited. Journal of Applied Psychology, vol. 62, 645–660.

7. Campell, A., Converse, P.E. & Rodgers, W.L. (1976). *The quality of American life*. New York: Russell Sage Publication.
8. Diener, E. (1984). Subjective well-being. *Psychological Bulletin*, vol. 95, 542–575.
9. Fields, D. & Blum, T. (1997). Employee satisfaction in work groups with different gender composition. *Journal of Organizational Behavior*, vol. 18, 181–196.
10. Granny, C.J., D.C. Smith and E.F. Stone (1992). *Job satisfaction: How people feel about their job and how affects their performance*. New York: Lexington Books.
11. Gruneberg, M.M., R. Startup & P. Tapfield (1974). The effects of geographical factors on the job satisfaction of university teachers. *Vocational Aspects of Education*, vol. 26, 25–29.
12. Hickson, C. & T. Oshagbemi, T. (1999). The effects of age on the satisfaction of academics with teaching and research. *Intl. J. Social Econom.*, vol. 26, 537–541.
13. Jonson, P. & J.K. Martin (1982). Job satisfaction and Age: A test of two view. *Social Forces*, vol. 60(4), 1089–1102.
14. Locke, E.A. (1976). *The Nature and Causes of Job Satisfaction*. In M.D. Dunnette, *Handbook of Industrial and Organizational Psychology*, Chicago. Rand McNally.
15. Maghradi, A. (1999). Assessing the effect of job satisfaction on managers. *Intl. Journal Value-Based Management*, vol. 12, 1–12.
16. Oshagbemi, T. (1996). Job satisfaction of UK academics. *Education Management and Administration*, vol. 24, 389–400.
17. Oshagbemi, T. (2000). Is the length of service related to the level of job satisfaction? *Intl. J. Social Econom.*, vol. 27, 213–226.
18. Rice, P.T., A. Gentile and S.T. Macfalin (1991). Turnover: The role of productivity. *Public Personnel Management*, vol. 32, 371–387.
19. Spector, P.E. (1997). *Job satisfaction: Application, Assessment, Causes and Consequences*. Thousand Oaks, CA, Sage.
20. Truell, A.D., W.T. Price & L.R. Joyner (1998). Job satisfaction among community college occupational technical faculty community. *College Journal of Research Practice*, vol. 22, 111–112.
21. Wilson, D.C. & Rosenfield, R.H. (1991). *Managing Organizations*. McGraw-Hill, London.

ПРОФЕСИОНАЛЕН СТРЕС ПРИ ХУДОЖЕСТВЕНО-ТЕХНИЧЕСКИ ПЕРСОНАЛ

БИСТРА МЕТОДИЕВА ЦЕНОВА*, ДЕСИМИРА ПЕТРОВА ВЕЛКОВА**

*н.с. I ст, д-р – Национален център по опазване на общественото здраве,
80 56 203, b.tzenova@ncphp.government.bg

**н.с. I ст, д-р – Национален център по опазване на общественото здраве,
80 56 224, d.velkova@ncphp.government.bg

Цел на изследването е оценка на стреса при художествено-технически персонал (в национална медия) и разкриване на връзката между източниците на стрес и напрежение на работното място и психосоциалните фактори на труда. Изследвани са 168 лица – художествено-технически персонал от пет отдела/направления в национална медия. Използваната анкета е съставена на базата на собствен опит от предишни изследвания, включваща основните характеристики на работата (психосоциални характеристики и общи черти на работата, изисквания, източници на стрес и напрежение). Статистическата обработка включва честотен, вариационен, корелационен и дисперсионен анализ по видове отговори на отделните въпроси в зависимост от работно място/отдел, пол, възраст, длъжност и общо за изследвания контингент. Изследваните свидетелстват за наличие на голям брой източници на стрес и напрежение в работата си. 19 от общо 22-та стресора са достоверно свързани с преживяваната интензивност на натоварването, като 9 от корелационните коефициенти са високо значими. Тясната връзка между посочения брой стресори и различни характеристики и условия на работата (натоварване, сменен режим), и тяхното влияние върху семейството, отразява влиянието на фактори на работната среда и организационната култура върху субективното натоварване и преживяваното напрежение.

The aim of the investigation was to estimate stress in artistic technical staff (national broadcasting company) and reveal the relation between work strain sources and psychosocial factors at work of artistic technical staff. Study object were one hundred and sixty eight workers (sound technicians and operators) from five departments of the broadcasting company. The inquiry used was composed on the base of own experience from previous studies and include the main characteristics of work (psychosocial factors and common features of work, demands, sources of strain and stress). Statistical processing included descriptive statistics and bivariate correlation of question ratings in subgroups formed according to work place/department, sex, age, job position and for the total sample. The studied workers reported various strain and stress sources in their work. 19 from total listed 22 stressors correlated significantly with experienced workload intensity. Nine of the correlation coefficients were highly significant. The close connection between reported number of stressors and different work conditions and characteristics (workload, shift work regimen) and their influence on the family life represent the influence of workplace factors and organisational culture on the perceived workload and strain.

Въведение

В рамките на проучвания на НЦООЗ върху трудовото натоварване и влиянието на стресиращи събития на работа върху общото благосъстояние и здраве при недостатъчно изследвани професионални групи, включително и работещи с видеодисплеи, в края на '90-те години бяха изследвани и 54 звукорежисьори и звукотехници от българска масмедия /радио [2]. При оценката на 30 свързани с работата събития, посочени като стресиращи от работещи в различни професии, се оценява количеството стрес, свързано с всяко едно от тях от лична гледна точка. Оценките на служителите за средното количество стрес (не на максималното), свързано с всяко събитие, показват, че освен „несъответстваща заплата“, 8 от тях са с *интензивност* по-голяма от зададен стандарт, главно организационни проблеми, а именно: решаване на кризисни ситуации, възлагане на голяма отговорност, липса на признание за добра работа, недостатъчно добро отношение на прекия ръководител, трудности и проблеми в разбирането с началника, лични оскърбления (от клиенти, потребители, колеги), неучастие при вземане на важни за организацията и собствената работа решения и несъответстващото по качество оборудване. *Честотата*, с която се сблъсква изследвания художествено-технически персонал (ХТП) с тези стресори в професионалното си ежедневие обаче не е толкова висока в сравнение с шума на работното място и спазването на крайни срокове – не толкова интензивни, но за сметка на това ежедневни стресори.

Установените в предишното ни изследване значими стресори при ХТП от масмедия, са отправна точка за настоящето изследване върху натоварването и изискванията на трудовата дейност и влиянието им върху различни аспекти на благосъстоянието и здравето при работа.

Методи

В анкетното проучване участваха 168 служители от 5 направления /отдели, от двата пола, като преобладават жените -съотношението мъже: жени е 45.8: 54.2 %.

Средната възраст на изследваните е 48 години, продължителността на трудовия стаж на конкретното работно място е 19.3 години. Най-голяма е групата на най-възрастните над 50 години (44%), следвана от тези на възраст между 41 и 50 години–38.7 %, а 17.3% са под 40 години.

Поради непрекъснатия 24-часов работен процес, режимът на работата на художествено-технически персонал е сменен. Изследваните служители от 5-те програмни направления/ отдели в национална медия се различават значително по организация на режима на труд, например: две дневни смени, четири сменен график и др.

Използваната анкета е съставена на базата на собствен опит от предишни изследвания, включваща основните характеристики на работата–21 психосоциални характеристики и 18 общи черти на работата и изисквания, 23 източника на стрес и напрежение. В зависимост от работно място/отдел (сменен режим), пол, възраст, длъжност (фигура 1), са формирани няколко подгрупи.

Разпределение по длъжности

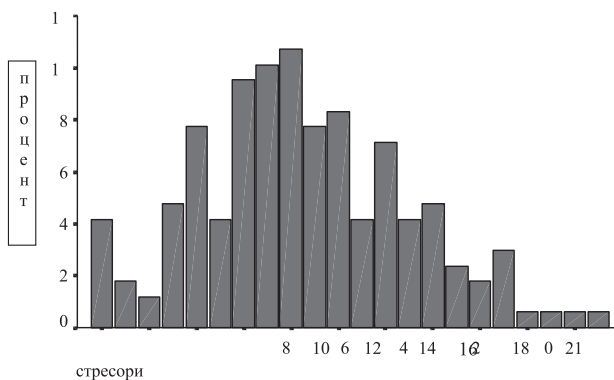
Фигура 1.
Разпределение на ХТП по длъжности

Изисквания на работата по отношение на интензивност на натоварването и степени на свобода (самоопределяне) в работата се оценяват с помощта на немския въпросник FIT [4,5] с добри психометрични показатели, проверен и в наши предшестващи изследвания. **Интензивността** на натоварване при работа се оценява със 7 въпроса от гледна точка на темп, количество, трудност, напрежение и крайни срокове по 4-степенна скала на отговорите. **Степените на свобода** в работата се оценяват въз основа на отговорите на 6 въпроса с 4-степенна скала отговорите, които обхващат степен на самостоятелност и личен контрол върху собствената работа, планирането, организирането и вземането на решения, както и участие в съвместно планиране и вземане на решение с началника, прилагане на умения и възможности за придобиване и развиване на нови умения, както и възможности за учене.

Статистическата обработка включва честотен, вариационен, корелационен и дисперсионен анализ по видове отговори на отделните въпроси по групи и общо за изследвания контингент.

Резултати

При среден брой 8.5 посочени стресори, повече от половината работещи (58%) посочват от 6 до 12 източника на напрежение в работата си, а 18% – повече от 13 (фигура 2). Само 4.1% от анкетираните не са посочили нито един стресор, 3% са посочили един или два, а 17% – между три и пет.

Фигура 2.
Честотно разпределение на посочените
от ХТП източници на стрес и напрежение в работата им

Единадесетте най-често срещани източници на напрежение, посочени от 30 до 85 процента от анкетиранияте са:

- Неадекватно възнаграждение за свършената работа (84.8%)
- Състояние на въздуха (70.9%)
- Работа с много хора (66.7%)
- Шум на работното място (65.5%)
- Сменен режим на работа (63.6%)
- Работна поза (57.7%) – повече седнал (52.7%) и повече прав (5%)
- Липса на признание за добре свършена работа (56.4%)
- Недостатъчно време за задоволително изпълнение на работата (46.1%)
- Много отговорности, малко правомощия за вземане на решения (38.8%)
- Полагане на извънреден труд (33.3%)
- Неизправни и опасни съоръжения (29%).

Санитарно-хигиенни фактори като състояние на въздуха и шум в работното помещение, и трудовофизиологични фактори като сменен режим на работа и работна поза заемат са водещи сред посочените стресори в работата, след неадекватното възнаграждение, сочено масово като основен източник на напрежение при различни професионални групи в различни изследвания през последните 15 години в страната [1,4].

В зависимост от възрастта се установява известно различие в количеството на посочваните стресори: средно 1.5 броя повече във възрастовата група над 40 г. в сравнение с групата до 40 години (таблица 1).

Средното количество на посочените източници на стрес в работата се различава достоверно в зависимост от пола: жените посочват средно близо 1.5 стресора повече от мъжете, което вероятно е свързано с двойното натоварване на жените от трудовата дейност и грижите за домакинството (таблица 1).

Таблица 1.

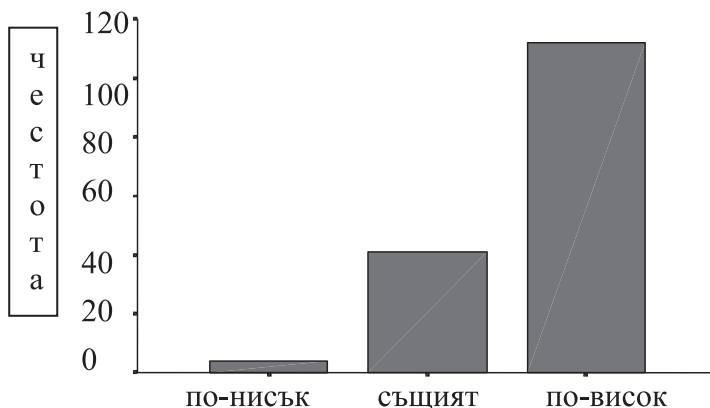
Брой стресори в зависимост от възрастта и пола на инженерно-техническия персонал (вариационен анализ)

Показатели (p – достоверност на различията)		Брой лица	Стресори $\bar{x} \pm SD$
Възраст	до 40 год.	29	7.24 ± 4.45
(p = .091)	> 40 год.	139	8.78 ± 4.45
Пол	мъж	77	7.79 ± 4.66
(p = .052)	жена	91	9.13 ± 4.24

В зависимост от изпълняваната длъжност (фигура 1) и естеството на работата се отбелязват слаби различия във водещите източници на напрежение и стрес в работата:

- За ръководителите на направления, отдели и сектори на второ и трето място са “работа с много хора” и “липса на признание за добре свършена работа”, следвани от шума и липсата на ясно описание и инструкции за изпълнението на работата, а състоянието на въздуха е на шесто място по честота на посочване;
- За звукотехниците – на трето място е шумът на работното място, следван от сменния режим на работа, работата с много хора и недостатъчното време за задоволително изпълнение на работата;
- За звукооператорите след неадекватното възнаграждение и състоянието на въздуха с еднаква честота като източник на напрежение в работата се посочват шума и работната поза (повече седнал), следвани от липсата на признание;
- Координаторите единодушно посочват работата с много хора като водещ източник на стрес в работата си, следван от наличието на сменен режим на работа.

Натоварването и напрежението на работа се оценяват от служителите като прекалено високи, с повишен в сравнение с преди 5 години темп на работа (фигура 3).

Фигура 3.

Оценки на ХТП за темпа им на работа в сравнение с преди 5 г.

Почти всички изследвани лица (92.3%) считат, че работата им изисква интензивна концентрация. Според 38.7 % от изследваните работата е много интензивна, а почивките по време на работа – недостатъчни.

Изследваните служители оценяват **интензивността на натоварването** си на работа от гледна точка на темп, количество, трудност, напрежение и крайни срокове като умерено силно изразена, със средна бална оценка 2.45 по 4-степенна скала на отговорите. Междугруповите различия в оценките за интензивност на натоварването от работата в зависимост от направление, възраст и пол, не са достоверни.

Степените на свобода в работата, т.е. самостоятелност и личен контрол върху собствената работа, планиране, организиране и вземане на решения, прилагане на умения и възможности за придобиване и развиване на нови, за учене, са сравнително високи и се оценяват по-високо от интензивността ѝ (среден бал 3 по 4-степенна скала). По-високите степени на свобода са свързани с повече отговорност и недостиг на време, с повече източниците на напрежение и интензивност на натоварването, с по-изразена неудовлетвореност. До една пета от работещите нямат почти никакво влияние върху организацията на работата си, или почти не участват във вземането на решения във връзка с работата си.

Повечето стресори (19 от общо 22) са тясно свързани с преживяваната от художествено-техническия персонал (ХТП) интензивност на натоварването, като 9 от корелационните коефициенти са високо значими със стойности 0.30 и повече.

41.1 % от анкетираните са недоволни от сега **действащия сменен режим** на работа, една четвърт считат, че сменната работа влияе неблагоприятно върху здравето им, а около една шеста от анкетираните считат, че сменната работа води до проблеми в семейството, т.е. няма достатъчно време за съпруга, децата.

Формираният интегрален показател за проблеми свързани със **сменната** работа, обхваща различни аспекти на влиянието на сменния режим на работа върху благосъстоянието, социалните контакти и семейството. Той е съставен въз основа на групирането на 5 въпроса с отговор "да/ не" е със стойности в диапазона от 0 до 5. Средните оценки по изследвани отдели варират в широк диапазон от 0.86 до 2.6 и са свързани с естеството на работа, действащия сменен режим и организацията на графици в обхванатите сектори и отдели. Следва да се отбележи голямото разнообразие на отговорите **вътре** във всеки отдел.

Обобщеният анализ на връзката между изразеността на свързаните с работата на смени проблеми (възприемането им като тежест, неудовлетвореност от смените, неблагоприятно влияние върху социалните контакти, собственото здраве и свързани с тях проблеми в семейството) и характеристики на работата и благосъстоянието, очертава тенденция за еднопосочно увеличаване на неблагоприятните ефекти на сменната работа с интензивността на натоварването и възприеманите стресори в работата.

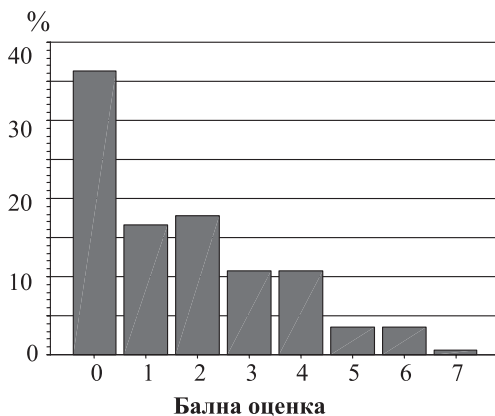
Възникването на **проблеми в семейството** вследствие на натоварването на работата и сменния режим е със средна оценка 0.49 при скала от 0 до 2 (фигура 4). Не се сблъскват с такива проблеми 63% от анкетираните, 12% имат семейни проблеми поради двете причини, а 25% имат семейни проблеми поради натоварването си или, по-често, поради сменния режим.

Нарастването на свързаните с работата семейни проблеми кореспондира с общо по-голяма интензивност на натоварването и повече действащи източници на напрежение в работата.

Над 70% от анкетираните служители са недоволни от работното си време, като различия между изследваните направления са статистически значими.

23.8% от анкетираните работят в **неудобна работна поза** и недостатъчно работно пространство. **Продължително време** в една и съща работна поза, предимно в седяща, работят 83,9% от изследваните лица. Възприемането на работната поза като източник на

стрес в работата е свързано устойчиво с интензивността на натоварването, здравните и мускулно-скелетните оплаквания, както е показано в другия доклад.

Фигура 4.

Натоварване на семейството

от работата – пренебрегнато семейство: бал 0–1 – никога, рядко, 6–7 – често, винаги

Според 56% ситуацията на работа се характеризира с наличието на протежета, на които се дават привилегии не според свършената работа и заслуги, т.е. считат, че поощренията и задачите **не** се разпределят **справедливо**, а според 1/5 тя е такава „отчасти“.

Таблица 2.

Значими корелации между количеството възприемани от ХТП стресори и психосоциалните характеристики на трудовата дейност

Психосоциални фактори/ характеристики на работата	Стресори
Труд недооценен от началниците	.442**
Недоволни от колеги	.188*
Недоволни от пряк ръководител	.365**
Несигурност	-.163*
Невнимание към мнението на персонала	.390**
Неинформираност за събитията в организацията	.326**
Несправедливи поощрения	-.309**
Недобра атмосфера на работното място	.504**

** $p < 0.01$, * $p < 0.05$

Общият брой на докладваните стресори е свързан с: липса на признание за свършената работа от страна на началниците, липса на сътрудничество и добри взаимоотношения с колеги и пряк ръководител, проблеми породени от сменния режим на работа, несигурността на работата, недобрата атмосфера на работното място, липса на внимание към мнението на персонала, неинформираността на служителите за събитията в организацията и съществуващите несправедливи поощрения (таблица 2).

Тясната връзка между количеството възприемани стресори и различни характеристики и условия на работа – натоварване и сменен режим на работа и тяхното влияние

върху семейството (r от 0.25 до 0.33, $p = 0.003$), както и неудовлетвореност от условията на работа, атмосферата на работното място, кариерното развитие, сигурността, признанието и липсата на автономност (r от 0.33 до 0.52, $p = 0.000$) отразява влиянието на фактори, свързани с условията на работа и организационната култура.

Възприеманите източници на стрес и дефицити в работната среда и атмосфера се отразяват в отправените общо към двете равнища на ръководство (Работодател и ръководител) предложения, най-често срещани от които са: Организация на работното време, продължителност, график и почивки (67), Технология и ергономия, апаратура, обзавеждане (54), Мотивация, увеличаване и диференциране на заплащането (40), Ръководство и взаимодействия между ръководител и подчинени (36), Санитарно-хигиенни условия, прозорци, осветление, вентилация (30).

Конкретните искания на служителите към ръководител отдел във връзка с организация на труда, графика и почивките, технологични и ергономични подобрения, взаимоотношения на работното място са обобщени и представени индивидуално по направления за предприемане на целенасочени оздравителни мерки.

Заклучение

Структурата и честотата на водещите стресори в работата на художествено-технически персонал от масмедия показва, че в сравнение с предишното ни изследване при по-малка извадка, през последните 10 години тя не се е променила:

Водещи източници на напрежение – честота на 23 стресора (2006г., 168 служители):	<i>Интензивни стресори от общо 30 (1996 г., 54 служители)</i>
<ul style="list-style-type: none"> · Състояние на въздуха (70.9%) · Работа с много хора (66.7%) · Шум на работното място (65.5%) · Сменен режим на работа (63.6%) · Работна поза, повече седнал (57.7%) · Липса на признание за добре свършена работа (56.4%) · Недостатъчно време за задоволително изпълнение на работата (46.1%) · Много отговорности, малко правоомощия за вземане на решения (38.8%) · Полагане на извънреден труд (33.3%) · Неизправни и опасни съоръжения (29%). 	<ol style="list-style-type: none"> 1) решаване на кризисни ситуации, 2) възлагане на голяма отговорност, 3) липса на признание за добра работа, 4) недостатъчно добро отношение на прекия ръководител, трудности и проблеми в разбирането с началника, 5) лични оскърбления (от клиенти, потребители, колеги), 6) неучастие при вземане на важни за организацията решения и 7) несъответстващо по качество оборудване 8) <i>Честотата</i> на тези стресори в професионалното ежедневие обаче не е толкова висока, колкото на шума на работното място и спазването на крайни срокове

Резултатите от анкетното проучване на психосоциалните фактори на труда показват наличие на условия на работа, които могат неблагоприятно да повлияят благополучието на художествено-техническия персонал. По отношение на брой стресори, психосоциалните условия на труд, различните аспекти на изискванията на трудовата задача, на субективното натоварване от работата с възможните им последствия за благосъстоянието, изследваният художествено-технически персонал не се различава съществено от

други професионални групи изследвани от нас през последните години (учители, медицински персонал, работещи в комуникациите, машиностроенето и др. [3]. Продължителното нарушаване на чувството за справедливост е една от 6-те области организационни фактори, предшествващи отчуждението от своята работа, с рив в професионалната мотивацията, самочувствието и самооценката, затова е необходима по-голяма прозрачност и информираност на служителите за системите на разпределение на работата и възнагражденията, на заложените при това критерии за оценка и тяхното спазване.

Съществуващата тясна връзка между източниците на напрежение в работата и различни характеристики и условия на работа – натоварване и сменен режим на работа и тяхното влияние върху семейството, отразява влиянието на фактори на работната среда и организационната култура върху субективното натоварване и преживяваното напрежение.

Литература

1. Христов, Ж. (2004) Епидемиология на стреса при лекари и учители в периода на преход. Докт.дисертация. С., 209 с.
2. Ценова, Б. (1998) Психосоматични оплаквания при „мъжки“ и „женски“ професии. Сп. Психосоматична медицина, 1–2, 154–157.
3. Ценова, Б. (2003) Стрес при работа – емпирични изследвания. Сп. Безопасност и здраве при работа, 1, 65–87.
4. Frese, M. (1989) Kontrolle und Taetigkeitsspielraum. In: S.Greif, H.Holling, N.Nicholson (Hsg.) Arbeits – und Organisationspsychologie. München, Psychologie Verlags Union.
5. Richter P, Hacker W. (1998) Belastung und Beranspruchung. Ermüdung, Stress und Burnout imArbeitsleben. Heidelberg: Ansanger.

СУБЕКТИВНО ЗДРАВЕ, БЪРНАУТ И ИЗТОЧНИЦИ НА СТРЕС В РАБОТАТА НА ХУДОЖЕСТВЕНО-ТЕХНИЧЕСКИ ПЕРСОНАЛ

БИСТРА МЕТОДИЕВА ЦЕНОВА*, ДЕСИМИРА ПЕТРОВА ВЕЛКОВА**

*н.с. I ст, д-р – Национален център по опазване на общественото здраве,
80 56 203, b.tzenova@ncphp.government.bg

**н.с. I ст, д-р – Национален център по опазване на общественото здраве,
80 56 224, d.velkova@ncphp.government.bg

Цел на изследването е разкриване на субективното благосъстояние (well-being) при неизследван художествено-технически персонал от масмедия и обуславящи го основни източници на стрес и напрежение на работното място. Използвана е анкета, разкриваща 17 здравни симптома, посещения при лекар и лечение по тази причина за последните 6 месеца, 4 въпроса-индикатори за бърнаут-синдром, индикатори на стресовото състояние и 23 източника на стрес и напрежение на работното място. Обработката на данните се състои в честотен, вариационен и многомерен статистически анализ. Установено е широко разпространение на различни здравни оплаквания сред изследваните лица. При среден брой 8.1 симптома, 71.9% от изследваните докладват шест и повече здравни оплаквания, 6.5% са с висока степен на изразен бърнаут. Субективното здраве (здравни симптоми и бърнаут) е тясно свързано с възприемания брой стресори на работното място: с повишаването им се увеличават изразените здравни оплаквания. Възрастта допълнително модерира този ефект. Доказано е влиянието на свързани с работата стрес (до 2/3 от извадката) върху общото здравно състояние и благополучие на художествено-техническия персонал. Различията в благосъстоянието и обуславящите ги условия на работа намират израз в конкретните предложения на служителите от отделните направления към ръководителите им за необходими и възможни подобрения в работата – отправна точка за планиране и въвеждане на адекватни оздравителни мероприятия.

Study aim was to reveal the subjective well being of artistic technical staff and the underlied main sources of stress and strain at the workplace. The used survey included 17 health symptoms, also physician visite and received/passed treatment for the foregoing last 6 months, 4 items indicative for burnout syndrome development, stress state indicators as well 23 sources of daily work strain. The data analysis included descriptive statistics and multivariate statistical analyses. Various health complaints are wide spread among the studied subjects. With mean number of 8.1 health symptoms for the total sample, 71.9% of respondents reported 6 and more health complaints, 6.5% are with clearly expressed burnout-syndrome. The reported workplace stressor number is closely related with the subjective health status (health symptoms and burnout): increased stressor amount correspond with health complaints increase. Age modified additionally this effect. The established dependences demonstrate the influence of work related stress (clearly expressed by 2/3 of the staff) on the common health status and well being of artistic technical broadcasting personal. Staff's suggestions to their managers concerning possibilities of needed workplace improvements reflect the differences in work conditions – determinants of their well being. This is a starting point for planning and introduction of adequate covalenscent actions.

Въведение

Независимо от увеличил се през последните години брой на масмедииите/ радио (над 215), представени регионално и в националния ефир [6], работещия в тях художествен и технически персонал (ХТП) остава извън вниманието на трудово-психологичните изследвания. Докато за трудовото натоварване на журналистите от масмедииите и ефекта му върху тяхното благосъстояние могат да се намерят единични, макар и редки изследвания, инженерно-техническият персонал остава пренебрегнат. Анализът на изискванията на длъжността към професионалистите звукоорежисьори, звукооператори, звукотехници и координатори, обезпечавачи цялостната дейност на едно радио показва, че за ефективната им работа са необходими качества като:

- Внимание към детайла
- Надеждност, отговорност, изпълнение на поетите задължения
- Самоконтрол и устойчивост към стрес – запазване на самообладание и хладнокръвие, контрол над емоциите и в много трудни непредвидени ситуации, приемане на критика
- Сътрудничество и инициативност, готовност за поемане на отговорности и предизвикателства
- Независимост, самостоятелност, инвативен подход и творчество
- Устойчивост и упоритост, усилия за изпълнение на задачите и при сблъсък с различни пречки и затруднения

Анализът на дейността в течение на работния ден/смяна показва, че за този вид ХТП е характерно често неравномерно неритмично натоварване с пикове на напрежението на работното място, дефинирано като комбинация от високи психологически изисквания на професията и недостатъчен контрол върху извършваната дейност – недостиг на време, технически проблеми, недостатъчна възможност за вземане на решение, което е свързано с повишен здравен риск.

Има многобройни доказателства, че високи професионални изисквания се свързват с повишен риск от здравословни проблеми, влошено психично здраве и временна нетрудоспособност.

Проучването има за цел разкрие някои аспекти на субективното здраве на художествено-технически персонал и тяхната връзка с източници на стрес в работата им и така отчасти да намали дефицита от данни и знание за риска на работното място при този вид трудова дейност.

Методи

В анкетното проучване участваха 168 служители от 5 отдела от масмедия, което представлява 89.4% възвращаемост от общо 188 раздадени анкетни карти. Процентът на отзовалите се определя както от предварителното запознаване с методиката на ключови лица от организацията, така и от неутралния и лишен от натиск начин на предоставяне и събиране на попълнените анкети

При средна възраст 48 (± 8.8) години, стажът в организацията възлиза средно на 19.3 (± 10.5) години. Преобладаващата част от анкетираните са на възраст над 45 години, като най-често се срещат служители между 48 и 53 години. Едва една шеста са на възраст под 40 г. Представени са и двата пола, като жените са с 10% повече от мъжете.

Поради непрекъснатия 24-часов работен процес, режимът на работата на художествено-техническият персонал е сменен. Изследваните служители от 5-те програмни

направления/отдели в масмедия се различават значително по организация на режима на труд, например: две дневни смени, четири сменен график, редуващи се смени от 6 часа с дневни и нощни дежурства и др.

Използваната анкета, съставена на базата на собствен опит от предишни изследвания, включва освен основни изисквания, **източници на стрес** и напрежение на работа, характеристики на **благосъстоянието** – *зависими променливи* като:

- **Здравни** оплаквания, посещение на лекар и лечение по тази причина за последните 6 месеца (20 въпроса);
- **Бърнаут-синдром** – с 5 въпроса с 5-степенна скала на отговорите (0–4) се оценява вътрешната емоционална връзка със своята работа и отношението към собствения труд, която се нарушава в резултат на хроничен непреодолян стрес. За статистическия анализ се използвани индивидуалните бални оценки, получени след сумиране на отговорите по отделните въпроси.
- Събрани са и обективни данни за регистрирана временна нетрудоспособност и продължителни отсъствия от работа по други причини.

В анкетната карта е дадена възможност служителите да дадат своите *предложения* за подобрения на здравословните и безопасни условия на труд, които могат да бъдат направени от непосредствения ръководител и работодателя.

Статистическата обработката на данните се състои в честотен, вариационен и многомерен корелационен и дисперсионен анализ с програмния пакет SPSS10.0., както за цялата извадка, така и по подгрупи в зависимост от възраст, пол, отдел.

Резултати

Здравните оплаквания са широко разпространени сред анкетираните – средният брой е 8.1 симптома, от общо 17. Шест и повече здравни оплаквания са докладвани от 71.9% от изследваните, 36% от групата са с 13 и повече симптома, и само 4.3% нямат здравни оплаквания (фигура). 29% от изследваните са потърсили лекарска помощ във връзка с тези оплаквания, като 20.2% са се лекували. 10-те най-често срещани здравни оплаквания сред анкетираните са (таблица 1):

- Болки в кости, стави и мускули (№ 4)–70.1%
- Болки в гърба (№ 8)–65.2%
- Нарушения на съня (трудно заспиване, често събуждане) (№ 7)–62.8%
- Постоянна тревожност (№ 17) за много неща–62.2%
- Честа умора (№ 5)–57.3%
- Виене на свят (№ 15)–55.5%
- Парене и съзене на очите, виждане на черна петна № 9–54.9%,
- следвани от • болка в гърдите или сърдечната област (№ 3)–48.8%, • по-честа умора от очакваното (№ 14)–47.6% и • изтръпване или „боцкане“ в крайниците (№13)–46.9%.

За ХТП като цяло е характерно наличието на мускулно-скелетни оплаквания, които, както показват последните изследвания на Европейската агенция по здраве и безопасност при работа са водещи при различни професии в целия Европейски съюз [3, 5].

Броят на изразените здравни оплаквания е значимо свързан с пола на изследваните. При жените той е по-голям – средният брой е 8.8 срещу 7.3 при мъжете ($p = 0.029$). Тази тенденция за повече психосоматични оплаквания при жените в сравнение с мъжете

сме установили в мащабни изследвания и при други професионални групи [1]. Според изследването на Periton-Rockwell et al. (1981, цитирано по [4]) субективният индекс на професионален стрес при работещи жени се асоциира с индекса на симптомите за лошо здраве (главоболие, проблеми със съня, алергии и др.). Проверката на връзката на **възрастта** с изразените здравни оплаквания показва, че те са повече във възрастовата група над 40 год. – среден брой 8.4 срещу 6.9 при по-младите, под 40 г.

Броят на здравните оплаквания е тясно свързан с количеството възприемани източници на стрес и напрежение – характеристики и условия на работата ($r = 0.54$, $p = 0.00$). В таблица 1 са маркирани здравните симптоми с най-голям брой значими корелационни връзки с действащите на работното място стресори. Водещи са: тежест в стомаха, болка в гърдите и сърдечната област, боки в кости, стави и мускули (№№ 1, 3, и 4), следвани от равнодушие и безразличие, тревожност, виене на свят, нарушения на съня и липса на настроение (№№ 16, 17, 15, 7, 11), и чувство на умора, парене и съзлене на очите (№ 5, 9) с по 8 значими корелационни връзки (таблица 1)

Таблица 1.

Изразеност на здравните оплаквания и значими корелации (брой) при ХТП

Здравни оплаквания	Общ брой за извадката (n 168)	Брой значими корелации със стресори
1. Тежест или подуване на стомаха	67	15
2. Бързо задъхване	57	3
3. Болка в гърдите или в сърдечната област	80	14
4. Боки в кости, стави и мускули	115	13
5. Често уморен	94	8
6. Главоболие	58	7
7. Нарушения на съня (трудно заспиване; събуждане)	103	9
8. Боки в гърба	107	3
9. Парене и съзлене на очите , виждане на черни петна	90	8
10. Лесно забравяне	44	1
11. Често нямам настроение	67	9
12. Нервен стомах и разстройство	55	7
13. Изтръпване или “боцкане” в крайниците	77	3
14. По-често се изморявам, отколкото очаквам	78	3
15. Виене на свят	91	9
16. Равнодушен и безразличен към всичко	66	10
17. Постоянно се тревожа за много неща	102	9

Във всяко от 5-те направления ежегодно се регистрират по 1–2 случая с продължителна временна нетрудоспособност (до няколко месеца), което допълнително натоварва останалите работещи колеги на заболялия, променя графика на смените и почивките.

Повече от половината от работещите посочват от 6 до 12 източника на стрес и напрежение в работата си, а 18% – повече от 13.

Най-често срещаните стресори, посочени от 50 до 85% процента от анкетираните са: • неадекватно възнаграждение за свършената работа (84.8%), • състояние на въздуха (70.9%), • работа с много хора (66.7%), • шум на работното място (65.5%), • сменен режим на работа (63.6%), • работна поза (57.7%) – повече седнал (52.7%) и повече прав, • липса на

признание за добре свършена работа (56.4%), следвани от • недостатъчно време за задоволително изпълнение на работата (46.1%).

Налице е достоверна, макар и слабо изразена връзка между отделните стресори и здравните оплаквания (корелационни коефициенти до 0.299). С **най-много здравни** оплаквания са свързани стресорите:

- недостатъчно **почивка** след работа, следван от
- **липса на признание** за добре свършена работа, състояние на **въздуха**, много отговорности, **малко правомощия** за вземане на решение, и липса на **подкрепа от ръководители**,
- неадекватно **възнаграждение** за свършената работа, неизправни и опасни **съоръжения**, **работна поза** (повече седнал), **недостатъчно време** за задоволително изпълнение на работата.

С **лекуването** на изразените здравни оплаквания най-често е свързано наличието на стресор „неизправни, често повреждащи се машини и съоръжения“, а с изразяването на **допълнителни**, невключени в списъка **оплаквания** се свързват работната поза, липсата на признание и наличието на други допълнителни стресори.

При докладвалите повече здравни и мускулно-скелетни симптоми нивото на общото стресово състояние съответно е по-високо. Свързаните с високо напрежение и интензивност на работата стрес-индикатори – общ стрес, трудно заспиване, психично и физическо изтощение след работа са широко разпространени във всички отдели – до 2/3 от изследваните. Половината изследвани се чувстват в такова **стресово състояние вследствие на работата** си по няколко пъти на месец, че им се иска да си излязат по средата на работния ден, като:

64.3 % от анкетираните имат трудности при заспиване

- 32.1% са нервни по-често от 2 пъти в месеца
- 61.3% се чувстват **психически изтощени** след работа, а
- почти половината (47.6 %) **са физически изтощени** след работа.
- На фона на изразената тревожност и умората, изпитвани постоянно от повече от половината изследвани, приведените данни са характерни за силно изразено чувство на емоционално и физическо изтощение, защитна реакция на преживяваното натоварване на работа, с която започва развитието на бърнаут-синдрома.

Използваната специална скала е насочена към разкриване на случаите, развили по-тежки форми на синдрома вследствие на хронично пренатоварване и непреодолян стрес.

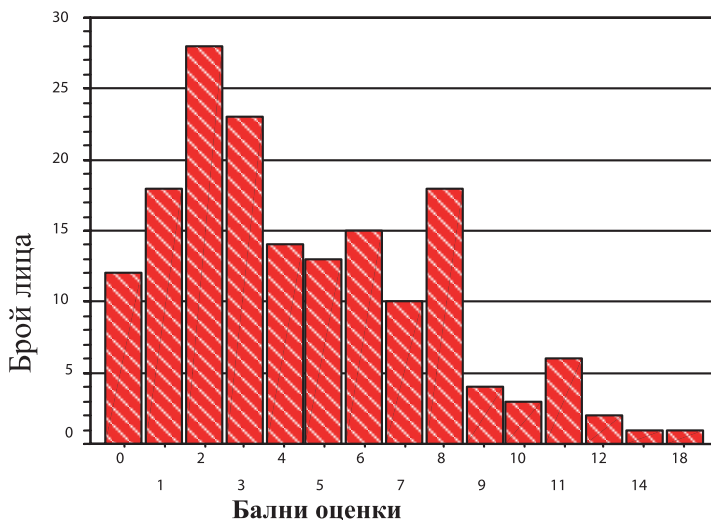
Бърнаут-синдром

Осреднената за извадката бална оценка по кратката скала за бърнаут е 4.5 (± 3.3). Отделните направления се различават достоверно ($p 0.017$) по този показател, като варирант в диапазона 2.1–5.2. Като цяло бърнаут-синдромът е слабо проявен при изследвания ХТП, като само 6.5% са с високи оценки. Надеждността на използваната скала е задоволителна със стандартизиран коефициент алфа по Кронбах 0.776.

Анализът на разпределението на индивидуалните бални оценки, получени след обработка на данните от въпросника с 5-степенна скала на отговорите, показва, че (фигура 1):

- 43.5% са с оценка по-висока от 4 бала (медиана на разпределението),

- 35.7% са с ранни и по-изразени симптоми на бърнаут,
- 26.8% са с бална оценка 7 и по-висока,
- 6.5% от изследваните са с оценки 11 и повече (при максимално възможни 20), т.е. отговори „често“ и „винаги“ се чувствам по посочения начин. Служителите с такива оценки често се чувстват угнетени от работата си, като хванати в капан, свършено без сили в края на работния ден, работата им е омръзнала и им се струва, че работят нахалост – индикатор за изразено нарушение на вътрешната връзка и обвързаност със собствената работа.

Фигура 1.

Честотно разпределение на сумарните оценки за бърнаут

За продължителното изпълнение на високо специализиран по своята същност труд от художествено-техническия персонал от значение са различни мотивационни аспекти, свързани с отношението към собствения труд и вътрешната емоционална връзка с извършваната работа. Нейното нарушаване при различни професии води до синдрома на професионалното изчерпване **бърнаут**, възникващ като резултат на хроничен непреодолян стрес [2]. Влошаването на вътрешната емоционална връзка със собствената работа е тясно свързано с преживяване на неудовлетвореност от различни нейни аспекти, позиявени семейни проблеми вследствие натоварването на работа, вкл. сменния график, и разнообразни здравни оплаквания, т.е. проявява се като една форма на „лошо“ здраве във всичките му аспекти – физическо, психично и социално.

Многомерни зависимости

Пренасянето на отрицателни последствия от натоварването на работа в къщи е свързано със здравните оплаквания и развитието на бърнаут-синдрома (корелации 0.43 и 0.46, високо значими, $p < 0.000$), но не и с възрастта или пола на изследваните.

Разпространението на здравните симптоми сред изследваните корелира с оценката и отношението им към сменния режим на работа (работата на смени тежи, сменната работа води до проблеми в семейството) (r от 0.32 до 0.34, $p = 0.000$), както и с проблемите

в семейството, възникващи поради натоварването на работа ($r = 0.43$, $p = 0.000$). Според **20.2%** от изследваните натоварването на работа води до **проблеми в семейството**, което е свързано с намаляване на концентрацията, с по-голям брой здравни оплаквания и мускулно-скелетни симптоми.

Корелационният анализ показва тясна връзка на здравните и мускулно-скелетните оплаквания ($r = 0.54$ и 0.38 , $p = 0.000$) с **броя докладвани стресори** и субективно усещаната **умора** ($r = 0.35$, $p = 0.000$), индикатор за влиянието на напрежението и свързания с работата стрес върху общото здравно състояние и благосъстояние на анкетираните. Това е изходната база за планиране и въвеждане на адекватни мероприятия на работното място с цел подобряване на здравето, удовлетвореността и мотивацията на ХТП.

Конкретните съдържателни характеристики и условия на извършваната работа (технологични, ергономични, сменен режим) и общи и специфични по направления характеристики на организационната култура влияят съответно върху субективното натоварване, напрежение и общото благосъстояние. Различията между **отделите** са достоверни по отношение на: брой източници на напрежение и стрес (9.8 срещу 5.1), здравни оплаквания (9.2 срещу 5.2), бърнаут и отрицателни емоции, проблеми възникващи от сменната работа, както и съотношение между работещите жени и мъже, свързано с изразеност на някои показатели на благосъстоянието (повече субективни оплаквания и по-изразен бърнаут при жените).

Препоръки и желания на ХТП за подобряване на условията на труд към ръководството

Анализът на направените предложения по отдели показва, че често правомощията на непосредствения ръководител и Работодателя не се разграничават. Общият брой на предложените подобрения от страна на Работодателя е по-висок – 101, в сравнение с обръналите се към непосредствения ръководител – 90. Отправените общо към двете равнища на ръководство 260 препоръки „отвътре“ се отнасят до най-наболелите проблеми:

- ✓ Организация на работното време, продължителност, график и почивки – 67
- ✓ Технология и ергономия (апаратура, обзавеждане) – 54,
- ✓ Мотивация (увеличаване и диференциране на заплащането) – 40,
- ✓ Ръководство (грижа за персонала, справедлива оценка – 19) и взаимодействия между ръководител и подчинени (17) – 36,
- ✓ Санитарно-хигиенни условия, прозорци, осветление, вентилация – 30,
- ✓ Здраве (профилактика и лечение) и лични предпазни средства – 20,
- ✓ Битови (осигуряване на храна, напитки), ремонт на помещения, почивна база – 10,
- ✓ Организация на труда, разпределение на задачите – 3.

Исканията на служителите по отношение на

- мотивация/ **заплащане**,
- **здраве** и охрана на труда,
- **битови** фактори – осигуряване бюфет, напитки, почивна база, ремонти,
- отношение на Работодателя,
- някои аспекти на работното време, са общи за изследваните направления и отдели и са представени на Ръководството на медията.
- Исканията на служителите във връзка с

организация на труда, графика и почивките,

- технологични и ергономични подобрения,
- санитарно-хигиенни условия и

- лични предпазни средства,
- взаимоотношения на работното място и с началника, са по-диференцирани поради тясната връзка с различното съдържание и организация на труда и съоръженията, които работещите познават и оценяват най-добре, тъй като се сблъскват ежедневно с тях на работното си място. Те са обобщени и предоставени поотделно на съответните ръководители на направления.

Заклучение

Общите психосоматични оплаквания и свързаните с високото напрежение на работата стрес-индикатори – общ стрес, трудно заспиване, психично и физическо изтощение след работа са широко разпространени при 2/3 от изследвания художествено-технически персонал.

Доказано е влиянието на свързаните с работата напрежение и стрес върху влошаването на общото здравно състояние и благополучие на ХТП и за възникването на изразен бърнаут-синдром при част от персонала.

За повишаване на работоспособността и подобряване на здравето на ХТП в изследваната масмедия от първостепенно значение е планирането и въвеждането на многоплатформени мерки, кореспондиращи и с предложенията „отвътре“: организация на работното време и график (според 28% от персонала), апаратура и работно обзавеждане (21%), диференциране на заплащането и мотивация (15.5%), взаимодействие между ръководител и подчинени (14%), адекватна социална подкрепа. Редица наши [2,3] и чужди изследвания показват еднозначно, че подобрената социална подкрепа на работното място намалява значително негативното влияние на професионалния стрес върху здравето на работещите.

Литература

1. Ценова, Б. (1998) Психосоматични оплаквания при „мъжки“ и „женски“ професии. Психосоматична медицина, № 1/2, с. 154–157.
2. Ценова, Б. (1998) Разпространение на бърнаут-синдрома в сферата на образованието и обслужването. В: Предизвикателствата на стреса, Сб., София, Св. Г. Победonosец, с. 61–82.
3. Ценова, Б., Велкова, Д. (2008) Психологични фактори и мускулноскелетни увреждания. Безопасност и здраве при работа, № 1, с. 8–19.
4. Cohen, S., Evans, G.W., Stokols, D., Krantz, D.S. (1986) Behavior, health and environmental stress, NY, Plenum.
5. Fourth European working conditions survey (2007) European Foundation..., Dublin, Luxembourg, Office of the EC.
6. http://www.yvox.net/modules/UpDownload/store_folder/пеклама/LicensedRadioStations.xls

НАУЧНА СЕКЦИЯ 7 КЛИНИЧНА ПСИХОЛОГИЯ

ВЛИЯНИЕ НА МЕДИЙНИЯ ИДЕАЛ ЗА ТЯЛО ВЪРХУ СУБЕКТИВНИЯ ИДЕАЛ И НАГЛАСИТЕ КЪМ СОБСТВЕНОТО ТЯЛО В ЮНОШЕСКА ВЪЗРАСТ

АННА АЛЕКСАНДРОВА-КАРАМАНОВА
докторант, Институт по психология – БАН,
annaalexandrova@yahoo.com

Чрез глобалната си доминация в съвременното общество медиите налагат определен полово-специфичен идеал за тяло, произтичащ от западноевропейската култура, характеризиращ се с нереалистични и трудно достижими пропорции. Медийният идеал за тяло оказва съществено влияние върху формирането на субективния идеал за тяло и на нагласи за промяна на тялото в посока на идеала, свързани с ангажирането в рискови за физическото и психичното здраве поведения. Особено силно е въздействието на медийния идеал за тяло през юношеството поради възрастните особености на периода. Докладът представя изследвания с 607 юноши от двата пола на възраст 12, 15 и 18 години, като разглежда отношенията между медийния идеал за тяло и субективния идеал за тяло и проследява някои основни пътища на влияние на медиите върху формирането на нагласите към собственото тяло.

Through its global domination in contemporary society the media imposes gender-specific body ideal which stems from the Western culture. It is characterized by hardly attainable and unrealistic proportions. The media body ideal influences significantly the development of the subjective body ideal and the attitudes towards body change which are associated with the engagement in risk behaviors jeopardizing physical and psychological health. The impact of the media body ideal is stronger in adolescence because of the developmental characteristics of the period. The report presents findings from research with 607 boys and girls aged 12, 15 and 18. The relationships between media body ideal and subjective body ideal are being analyzed, as well as ways of media influence on the formation of attitudes towards the body.

Въведение

Съществена насока в психологическите изследвания върху медиите, която се развива интензивно в последните десетилетия, е свързана с тяхното негативно влияние върху нагласите към тялото и външния вид и поведението на личността във връзка с доближаването на лансираните в медиите идеали за женско и мъжко тяло. Счита се, че медиите са най-могъщият и най-широко разпространен комуникатор на съществуващите социкултурни стандарти или очаквания за външния вид. Съвременните стандарти за тяло,

които съществуват в западната култура, включват идеала за изключително слабо женско тяло, с акцент върху слаби бедра и ханш, и не много пълно мъжко тяло с добре развита мускулатура, с акцент върху големи бицепси, широк гръден кош и рамене [1, 2, 5, 14, 16, 24]. Изследвания върху развитието на идеалите за тяло в исторически план показват, че с годините женските тела, представяни в медиите, стават все по-слаби, а мъжките тела – все по-едри и мускулести [8, 13, 14, 16, 18, 25].

Някои изследвания, сравняващи ролята на различни социокултурни източници на влияние върху формирането на субективен идеал за тяло, показват, че най-голямо значение за изследваните лица имат медиите [1, 4] или че медиите са на второ място след приятелите [3]. Според проучванията на Гроган [1] медийни личности като актьори, модели и спортисти са ролеви модели по отношение на образа за тялото за значителна част от хората под 40 г. – около 25% от мъжете и 20% от жените. Младите мъже избират най-вече мускулести актьори като Арнолд Шварценегер и Жан Клод Ван Дам, тийнейджърките и младите жени избират модели, а жените в 30-те си години – актриси. Тези проучвания потвърждават, че медиите са основен източник на влияние върху образа за тялото при по-младите възрастови групи, а при по-възрастните по-значими са други социокултурни източници на влияние като семейството. Голяма част от медийните личности, които са ролеви модели, също са млади хора, и това допринася за идентификацията на младежите с тях [1]. Други причини за особено силното въздействие на социокултурните послания относно тялото в юношеска възраст са най-голяма тежест на образа за собственото тяло сред останалите измерения на Аз-образа за формирането на цялостната самооценка [21], както и големите физически, психологически и социални промени, влияещи значително върху образа за собственото тяло (физически и физиологични промени в тялото, развитие на сексуалността, формиране на идентичността, увеличено значение на половите роли) [9].

В основата на влиянието на медиите върху образа за тялото стоят процесите социално сравнение, интернализация на доминиращия идеал, превръщане на външния вид в основа на самооценката, субективно възприет натиск от страна на медиите за възприемане на идеала и промяна на тялото [1, 23, 24]. Постоянното излагане на медийните образи може да доведе до интернализирането на доминиращия идеал и превръщането му в отправна точка за оценяване на себе си. Представянето в медиите на модели, актриси и други известни личности с твърде слаби тела се интерпретира като изкривяване на реалността, тъй като тези медийни образи са нерепрезентативни за нормалните телесни форми [1, 15, 24]. Стандартите за тяло, към които жените понастоящем се стремят, се определят като анорексични, тъй като за идеално тегло се счита тегло 13–19% под нормата, а 15% под нормата е един от диагностичните критерии за анорексия нервоза [1, 22, 25]. Твърде слабото идеално тяло рядко може да се постигне с помощта на здравословни нива на диета и спорт, затова много жени се ангажират с екстремни и патологични поведения като твърде често и продължително спазване на диета, разстройства на храненето, негативна мотивация за физически упражнения [1, 7, 10, 11, 15, 25]. Мъжкят прекалено мускулист идеал, понякога определян като „стероиден“, тъй като се характеризира със степен на развитост на мускулатурата, непостижима без анаболни стероиди [16], е също така нереалистичен и нездравословен. В годините след 1980 традиционно по-малкото внимание върху привлекателността на мъжете и по-ниската степен на тяхното ангажиране с тялото се променя и медиите се изпълват с привлекателни голи мъжки тела [1, 12, 13, 14, 16]. Тогава възниква и тенденцията за атлетизъм, която става популярна и сред жените [23]. Опитите за постигането на мъжкия идеал за тяло са свързани с физически упражнения, козметична хирургия, употребата на стероиди и развиването на разстрой-

ства като дисморфофобия и до възникването и обособяването на нови разстройства като мускулна дисморфия (обсесивно разстройство при мъжете, свързано с натрупването на мускулатура) [1, 14, 16, 17].

Методология

Целта на настоящото изследване е да се проучи влиянието на налагания от медиите идеал за тяло върху формирането на субективния идеал за тяло и нагласите към собственото тяло в периода на юношеството. Предполагаме, че медийният идеал за тяло оказва съществено влияние върху формирането на субективния идеал за тяло и че пътищата на влияние на медиите интернализация на идеала, оказване на натиск и предоставяне на информация влияят върху нагласите към собственото тяло.

В изследването участваха 607 ученика от 4 столични училища, от тях 299 момчета и 308 момичета. Учениците са разпределени в три възрастови групи: 12-годишни (N = 207), 15-годишни (N=197) и 18-годишни (N=203). За изследване на възприетия медиен идеал за тяло и субективния идеал за тяло използваме Скала за ранжиране на силуети на Томпсън и Грей при момчетата [22], и Изображения от компютризирания тест за образа за тялото („соматоморфна матрица“), създаден от Поуп, Филипс, Оливардия и Грубер [16] при момчетата. Женските фигури са 9 и са ранжирани от „анорексична“ до „затлъстяла“, а мъжките фигури са 12 и варират по 3 нива на пълнота и 4 нива на изразеност на мускулатурата (тестът разграничава дали по-едрата фигура се дължи на по-високо ниво на телесните мазнини или на по-развита мускулатура). За изследване на медийните влияния върху идеала за тяло е използван въпросникът Социокултурни нагласи към външния вид – ревизия 3 [23]. В адаптирания от нас за български условия вариант въпросникът се състои от общо 18 айтема, организирани в четири субскали: интернализация на идеала за слабо тяло (5 айтема), интернализация на атлетичния идеал (3 айтема), субективно възприет натиск от страна на медиите да се следва доминиращия идеал за тяло (6 айтема) и информация от медиите за това как да бъдеш привлекателен (4 айтема). За изследване на нагласата към собственото тяло е използвана Скала загриженост за теглото и формата на тялото на Дейвис [19]. В адаптирания от нас за български условия вариант скалата се състои от общо 15 айтема, организирани в две субскали: нагласа (6 айтема) и афект (9 айтема).

Резултати

ВЪЗПРИЕТ МЕДИЕН ИДЕАЛ ЗА ТЯЛО

Анализирахме начина, по който се възприемат женският и мъжкият медиен идеал общо от цялата извадка и поотделно от момчетата и от момичетата. Резултатите по отношение на *възприетия женски медиен идеал за тяло* показват, че най-често присъстваща в медиите е доста слабата фигура 3 (избрана от 32,6% от изследваните лица). Това показва и средната стойност 3,5 (стандартно отклонение 1,5). Първите две изключително слаби („анорексични“) фигури са посочени от 24,6%, а доста голям процент от изследваните лица избират фигурите с нормално тегло (4,5 и 6)–39,9%. Момчетата възприемат женският медиен идеал като доста по-слаб – средната стойност е 3,1 (стандартно отклонение 1,3), а фигура 3 е избрана от 34,5% от изследваните лица. „Анорексичните“ фигури

се възприемат като по-често присъстващи в медиите (32,6%), а фигурите с нормално тегло – като по-рядко присъстващи (32,2%). Момчетата пък възприемат женския медиен идеал като доста по-пълен – средната стойност е 3,9 (стандартно отклонение 1,6). „Анорексичните“ фигури се възприемат като значително по-рядко присъстващи в медиите (16,0%), като по-рядко присъстваща се възприема и фигура 3 (30,4). Затова пък според момчетата фигурите с нормално тегло присъстват доста по-често в медиите (48,6%). Посочените различия във възприемането на женския медиен идеал от момичетата и от момчетата са статистически значими ($\chi^2=37,973$; $p<0,001$). Момчетата възприемат и фигурите с наднормено тегло като по-често представени в медиите отколкото момичетата (5,1% срещу 3,6%).

Анализът на *възприетия мъжки медиен идеал за тяло* показва, че най-често присъстваща в медиите е фигурата с най-ниската степен на телесни мазнини и с най-силно изразена мускулатура (избрана от 28,8% от изследваните лица). Също така често присъстват и следващите две степени на по-слабо изразена мускулатура при най-ниската степен на телесни мазнини (22,2% за по-силно и 13,5% за по-слабо изразената мускулатура). Немалък процент посочват и фигурата с най-силно изразена мускулатура при средна степен на телесните мазнини (12,0%). Момичетата и момчетата възприемат мъжкия медиен идеал по различен начин ($\chi^2=27,079$; $p=0,004$). При момчетата най-голямо значение се отдава на мускулатурата – най-силно е присъствието на фигурата с най-ниската степен на телесни мазнини и с най-силно изразена мускулатура (31,5%), следвана от фигурата с най-ниската степен на телесни мазнини и с една степен по-слабо изразена мускулатура (18,3%) и фигурата със средна степен на телесни мазнини и с най-силно изразена мускулатура (13,1%). При момичетата не се диференцира в такава степен между нивото на изразеност на мускулатурата, а по-скоро в нивото на телесните мазнини – първите две места заемат фигурите с най-ниска степен на телесни мазнини и с двете нива на силно изразена мускулатура (по 26,0%), следвани от фигурата с най-ниска степен на телесни мазнини и със сравнително слабо изразена мускулатура (18,4%).

Анализът на възприетия мъжки медиен идеал поотделно по двете измерения „телесни мазнини“ и „мускулатура“ разкрива отбелязаните тенденции с по-голяма прецизност. Резултатите по отношение на измерението „*телесни мазнини*“ показват, че тела с най-ниската степен на телесни мазнини най-често присъстват в медиите според 67,8% от изследваните лица, за телата със средна и висока степен на телесни мазнини процентите са съответно 28,2% и 4,0%. Средната стойност по това измерение е 1,4 (стандартно отклонение –0,56). Начинът на възприемане на нивото на телесни мазнини в мъжкия медиен идеал е различен при момичетата и момчетата ($\chi^2=10,422$; $p=0,005$): момичетата възприемат медийния идеал като по-слаб (средна стойност 1,3, стандартно отклонение 0,5; 73,3% посочват най-ниската степен на телесни мазнини) отколкото момчетата (средна стойност 1,4, стандартно отклонение 0,6; 62,3% посочват най-ниската степен на телесни мазнини). Резултатите по отношение на измерението „*мускулатура*“ показват, че тела с най-високата степен на изразеност на мускулатурата най-често присъстват в медиите според 41,6% от изследваните лица, а за телата със следващите степени на последователно намаляване на мускулатурата процентите са съответно 31,2%, 19,9% и 6,2%. Средната стойност по това измерение е 3,1 (стандартно отклонение –0,9). Начинът на възприемане на нивото на изразеност на мускулатурата в мъжкия медиен идеал е различен при момичетата и момчетата ($\chi^2=10,100$; $p=0,018$): момчетата възприемат идеала като по-мускулист (средна стойност 3,2, стандартно отклонение 0,95; 48,1% посочват най-високата степен на мускулатура) отколкото момичетата (средна стойност 3,0, стандартно отклонение 0,9; 37,2% посочват най-високата степен на мускулатура).

СУБЕКТИВЕН ИДЕАЛ ЗА ТЯЛО

Резултатите по отношение на *субективния идеал за тяло при момчетата* показват, че най-често посочвана като идеал за собственото тяло е доста слабата фигура 3 (избрана от 37,6%). Това показва и средната стойност 3,4 (стандартно отклонение 1,2). Първите две изключително слаби („анорексични“) фигури са посочени от 22,9% от момчетата, а доста голям процент избират фигурите с нормално тегло (4,5 и 6) – 39,2%. Според резултатите по отношение на *субективния идеал за тяло при момчетата* най-често посочвана като идеал за собственото тяло е фигурата с най-ниската степен на телесни мазнини и с най-силно изразена мускулатура (избрана от 38,1%). Също така често се посочват и следващите две степени на по-слабо изразена мускулатура при най-ниската степен на телесни мазнини (20,8% за по-силно и 11,1% за по-слабо изразената мускулатура). Немалък процент посочват и фигурата с най-силно изразена мускулатура при средна степен на телесните мазнини (10,0%). Анализът на субективния идеал за тяло при момчетата поотделно по двете измерения „телесни мазнини“ и „мускулатура“ разкрива, че идеалното тяло най-често е с най-ниската степен на телесни мазнини (72,7%). Средната стойност по това измерение е 1,3 (стандартно отклонение –0,55). По отношение на мускулатурата идеалното тяло най-често е с най-високата степен на изразеност на мускулатурата (49,5%) или със следващата степен на изразеност на мускулатурата (28,7%). Средната стойност по това измерение е 3,2 (стандартно отклонение –0,92).

ВЛИЯНИЕ НА ВЪЗПРИЕТИЯ МЕДИЕН ИДЕАЛ ЗА ТЯЛО ВЪРХУ СУБЕКТИВНИЯ ИДЕАЛ ЗА ТЯЛО

Сравнението между възприетия медиен идеал за тяло и субективния идеал за тяло при момчетата показва, че съвпадение между двата идеала се наблюдава в 45,1% от случаите. При 16,9% от момчетата субективният идеал за тяло е по-слаб от медийния идеал, (при 10,2% – само с една степен), а при 38,0% субективният идеал за тяло е по-пълнен от медийния идеал (при 26,8% – само с 1 степен). Като цяло субективният идеал е по-пълнен от медийния с 0,26 (средна стойност на разминаването, стандартното отклонение е 1,18).

Сравнението между възприетия медиен идеал за тяло върху субективния идеал за тяло при момчетата показва, че по отношение на телесните мазнини съвпадение между двата идеала се наблюдава в 68,0% от случаите. При 21,3% от момчетата субективният идеал за тяло е по-слаб от медийния идеал, а при 10,7% субективният идеал за тяло е по-пълнен. Като цяло субективният идеал е по-слаб от медийния с 0,13 (средна стойност на разминаването, стандартното отклонение е 0,68). По отношение на мускулатурата съвпадение между двата идеала се открива в 49,1% от случаите. При 26,0% от момчетата субективният идеал за тяло е по-мускулест от медийния идеал (при 14,6% – само с 1 степен), а при 24,9% субективният идеал за тяло е по-малко мускулест (при 17,1% – само с една степен). Като цяло субективният идеал е по-мускулест от медийния с 0,06 (средна стойност на разминаването, стандартното отклонение е 1,15).

Корелационният анализ разкрива положителна връзка между медийния и субективния идеал за тяло. При момчетата корелацията е значителна ($r = 0,546$; $p < 0,001$), а при момчетата от слаба до умерена (за мъжкия идеал като цяло $r = 0,319$; $p < 0,001$; за измерението „телесни мазнини“ $r = 0,300$; $p < 0,001$ и за измерението „мускулатура“ $r = 0,233$; $p < 0,001$).

За изследване влиянието на възприетия медиен идеал за тяло върху субективния идеал за тяло при момчетата прилагаме еднофакторен дисперсионен анализ. Разпреде-

лението на отговорите по субективния идеал за тяло се приближава до нормалното, тъй като изследваните лица са избирали само първите 6 фигури. Дисперсионният анализ потвърждава влиянието на медийния идеал върху субективния – когато медийният идеал за тяло се възприема като по-слаб, по-слаб е и субективният идеал за тяло ($F=23,619$; $p<0,001$). Тъй като разпределението на отговорите по субективния идеал за тяло при момчетата е неравномерно и при двете измерения на идеала, използваме непараметричния тест на Крускал-Уолис (аналогичен на еднофакторен дисперсионен анализ). Резултатите показват, че при възприемане на медийния идеал за тяло като по-слаб и субективният идеал за тяло е по-слаб ($\chi^2=30,669$; $p<0,001$); при възприемане на медийния идеал за тяло като по-мускулист и субективният идеал за тяло е по-мускулист ($\chi^2=16,144$; $p=0,001$).

ПЪТИЦА НА ВЛИЯНИЕ НА МЕДИИТЕ ИНТЕРНАЛИЗАЦИЯ НА МЕДИЙНИЯ ИДЕАЛ, ОКАЗВАНЕ НА НАТИСК И ПРЕДОСТАВЯНЕ НА ИНФОРМАЦИЯ

Изследваните пътища на влияние на медиите върху образа за тялото са интернализация на идеала за слабо тяло, интернализация на атлетичния идеал, натиск от страна на медиите за постигане на идеала и медиите като източник на информация относно привлекателния външен вид. Анализът на резултатите по двете скали за интернализация на медийния идеал показва, че повечето ученици са интернализирани двата идеала в средна и в ниска степен (нагрупване на отговорите в долния край и в средата на скалата). По скала интернализация на идеала за слабо тяло нисък бал имат 37,1% от изследваните лица, среден бал – 53,9%, а висок – 9%. По скала интернализация на атлетичния идеал нисък бал имат 40,5%, среден бал – 46,0%, а висок – 13,5%. По отношение на натиска от страна на медиите за постигане на идеала повечето от изследваните лица чувстват натиск в малка (55,7%) или в средна степен (39,1%). Медиите се възприемат като значим източник на информация относно външния вид от повечето от изследваните лица в средна степен (среден бал имат 55,4%), а почти в равно съотношение са изследваните лица, които възприемат медиите като много значим (23,5%) или малко значим източник на информация (21,1%). Различия по пол се откриват по отношение на всички форми на влияние на медиите: момчетата в по-голяма степен са интернализирани идеала за слабо тяло ($\chi^2=51,505$; $p<0,001$), чувстват по-силен натиск от страна на медиите ($\chi^2=35,383$; $p<0,05$) и ги възприемат като по-значим източник на информация относно външния вид ($\chi^2=35,383$; $p<0,05$) в сравнение с момчетата, а момчетата са интернализирани атлетичния идеал в по-висока степен от момчетата ($\chi^2=43,347$; $p<0,001$).

НАГЛАСИ КЪМ СОБСТВЕНОТО ТЯЛО

Изследваните променливи включват нагласа към собственото тяло, която отразява идеализирането и придаването на ценност на тялото във връзка с цялостната самооценка, и чувства по отношение на тялото. Между тези две променливи съществува положителна връзка от значителна величина ($r=0,556$, $p<0,001$). Анализът на резултатите по двете скали показва, че повечето юноши не придават голяма ценност на тялото във връзка с цялостната самооценка и изпитват положителни чувства към него (нагрупване на отговорите в долния край и в средата на скалата). По скала нагласа нисък бал имат 44,7%, среден бал – 53,9%, а висок – 1,4%. По скала афект нисък бал имат 35,6%, среден бал – 58,2%, а висок – 6,2%. Статистически значими различия по пол не се откриват по отношение и на двете скали.

ВЛИЯНИЕ НА ИНТЕРНАЛИЗАЦИЯТА НА МЕДИЙНИЯ ИДЕАЛ, ОКАЗВАНЕТО НА НАТИСК И ПРЕДОСТАВЯНЕТО НА ИНФОРМАЦИЯ ВЪРХУ НАГЛАСИТЕ КЪМ СОБСТВЕНОТО ТЯЛО

Тъй като разпределението на отговорите по скали нагласа и афект е неравномерно, за изследване на влиянието на медиите върху тях използваме непараметричния тест на Крускал-Уолис (аналогичен на еднофакторен дисперсионен анализ). Резултатите показват, че при по-висока степен на интернализация на слабия и на атлетичния идеал за тяло и при по-висок възприет натиск от страна на медиите се придава по-голяма ценност на тялото във връзка с цялостната самооценка ($\chi^2=80,131$; $\chi^2=58,658$; $\chi^2=63,933$; $p<0,001$) и се изпитват по-негативни чувства към собственото тяло ($\chi^2=71,355$; $\chi^2=56,341$; $\chi^2=90,472$; $p<0,01$). Ефектът на медиите като източник на информация върху нагласите към тялото не е статистически значим.

Заклучение

Резултатите от проведеното изследване потвърждават същественото влияние на медийния идеал за тяло върху субективния идеал за тяло, както и влиянието на медиите върху нагласите към собственото тяло посредством интернализацията на идеала за слабо тяло и на атлетичния идеал и чрез оказвания натиск за постигане на идеала. Медийният и субективният идеал за тяло съвпадат напълно или в голяма степен при повечето юноши. Възприемането на представените в медиите тела на известни личности зависи от половата принадлежност на индивида: момичетата възприемат женския медийен идеал като по-слаб от момчетата, а момчетата възприемат мъжкия медийен идеал като по-едър и по-мускулист от момичетата. В практически план получените резултати са сериозно основание за предприемане на мерки за ограничаване представянето на нереалистични и нездравословни идеали за тяло в медиите, особено във връзка с негативните последиствия, до които довеждат поведенческите опити за постигане на тези идеали.

Според получените резултати само при малка част от юношите се откриват много високи степени на интернализация на полово-специфичните идеали за тяло, много силен възприет натиск от страна на медиите и силно дисфункционални нагласи към тялото. Предполагаме, че включването на личностни променливи в анализа ще спомогне за изясняване на психологическите механизми, които стоят в основата на повлияване от медийните идеали на някои лица във висока, а на други – в ниска степен. Този въпрос ще бъде анализиран в бъдещи изследвания и публикации.

Литература

1. Grogan, S. (1999) *Body image: Understanding body dissatisfaction in men, women and children*. Routledge, London & New York
2. Grogan, S. (2000) „Body image“ in „Women’s Health: Contemporary International perspectives“, p. 356–362, Jane M. Usher, ed.
3. Heinberg, L., Thompson, J. K. (1992) Social comparison: gender, target important ratings, and relation to body image disturbance. *Journal of Social Behavior and Personality*, 7, 335–44
4. Irving, L. (1990) Mirror images: Effects of the standard of beauty on the self – and body esteem of women exhibiting varying levels of bulimic symptoms. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 9, 230–42
5. Jackson, L. (2002) Physical Attractiveness: A Sociocultural Perspective, in „Body Image: A Handbook of theory, research and clinical practice“, Cash, T., Pruzinsky, T. (eds.).

6. Jacob, A. V. (2001) Body Image Distortion and Eating Disorders: No Longer a „Culture-Bound“ Topic. *Healthy Weight Journal*, Nov/Dec 2001, 93–95
7. Jade, D. (2002) Eating Disorders and the Media. National Centre For Eating Disorders, Great Britain
8. Leit, R. A., Pope, H. G. Jr., Gray, J. J. (2000) Cultural Expectations of Muscularity in Men: The Evolution of Playgirl Centerfolds. *International Journal of Eating Disorders*. Vol. 29, p. 90–93
9. Levine, M., Smolak, L. (2002) Body Image Development in Adolescence, in „Body Image: A Handbook of theory, research and clinical practice“, Cash, T., Pruzinsky, T. (eds.)
10. Lowry R, Galuska DA, Fulton JE, Wechsler H, Kann L. (2002) Weight management goals and practices among U.S. high school students: associations with physical activity, diet and smoking. *Journal of adolescent Health* 2002; 31:133–144.
11. McCabe MP, Ricciardelli LA, Finemore J. (2002) The role of puberty, media and popularity with peers on strategies to increase weight, decrease weight and increase muscle tone among adolescent boys and girls. *Journal of Psychosomatic Research* 2002; 52:145–153.
12. Mishkind, M., Rodin, J., Silberstein, L., Striegel-Moore, R. (1986) The embodiment of masculinity: cultural, psychological, and behavioral dimensions. *American Behavioral Scientist*, 29, 545–62
13. Nemeroff, C. J., Stein, R. I., Diehl, N. S., Smilack, K. M. (1994) From the Cleavers to the Clintons: Role Choices and Body Orientation as Reflected in Magazine Article Content. *International Journal of Eating Disorders*, Vol. 16, No. 2, 167–176
14. Olivardia, R. (2002) Body Image Obsession in Men. *Healthy Weight Journal*, July/August, p. 53–63
15. Polivy, J., Herman, C. P. (2002) Causes of eating disorders. *Annual Review of Psychology*, Vol. 53, p.187–213
16. Pope, H. G. Jr., Phillips, K., Olivardia, R (2000) *The Adonis Complex*. Simon & Schuster, New York.
17. Ricciardelli L., McCabe M., Banfield S. (2000) Body image and body change methods in adolescent boys: Role of parents, friends, and the media. *Journal of Psychosomatic Research* 2000; 49:189–197.
18. Silverstein, B., Peterson, B., Purdue, L. (1986) Some correlates of the thin standard of physical attractiveness of women. *International Journal of Eating Disorders*, 5, 898–905
19. Slatkoff, J. (1999) Buffering Against the Negative Effects of Body Image Media Exposure: A Comparison of Social Psychological Interventions. Master Thesis, Department of Psychology, Lakehead University, Ontario, Canada
20. Stice, E., Maxfield J., Wells, T. (2003) Adverse Effects of Social Pressure to be Thin on Young Women: An Experimental Investigation of the Effects of „Fat Talk“. *International Journal of Eating Disorders*. Vol. 34, p. 108–117
21. Steinberg, L., Sheffield Morris, A. (2001) Adolescent development. *Annual Review of Psychology*, Vol. 52, p.83–110
22. Thompson, M., Gray, J. (1995) Development and Validation of a New Body-Image Assessment Scale. *Journal of Personality Assessment*, Volume 64, Issue 2, p. 258–269
23. Thompson, K., Van den Berg, P., Roehrig, M., Guarda, A., Heinberg, L. (2004) The Sociocultural Attitudes Towards Appearance Scale–3 (SATAQ–3): Development and Validation. *International Journal of Eating Disorders*. Vol. 35, p. 293–304
24. Tiggeman, M. (2002) Media Influences on Body Image Development, in „Body Image: A Handbook of theory, research and clinical practice“, Cash, T., Pruzinsky, T. (eds.).
25. Wiseman, C., Gray, J., Mosimann, J., Ahrens, A. (1992) Cultural Expectations of Thinness in Women: An Update. *International Journal of Eating Disorders*. Vol.11, No.1, p.85–89.

ПСИХОЛОГИЧЕСКА ОЦЕНКА НА РАЗВИТИЕТО, СЪСТОЯНИЕТО, ПОВЕДЕНИЕТО И ИНТЕРЕСИТЕ ПРИ ДЕТЕ С РАЗСТРОЙСТВО В РАЗВИТИЕТО ОТ АУТИСТИЧЕНИЯ СПЕКТЪР

АНА АНДРЕЕВА САПУНДЖИЕВА

психолог, Център за социална рехабилитация и интеграция
на лица с проблеми от аутистичния спектър – гр.София,
920 2493, andreeva.ana@gmail.com

За български условия не съществуват стандартизирани и адаптирани методики, въз основа на които да се прави оценка, да се структурира наблюдение и да се опише състояние на дете с разстройство в развитието от аутистичен тип. Диагностицирането става въз основа на неструктурирано интервю с близките и клинично наблюдение, което има различна продължителност. Този процес у нас се провежда в рамките на психиатричната клиника от екип – детски психиатър, психолог, логопед. Целта е поставяне на диагноза, а не описание на състоянието и проявите на детето. Именно съставянето на подобна оценка обаче, често остава трудна за специалистите, които след момента на диагностициране започват да работят с него. Докладът цели да опише онези области и сфери в развитието на детето, които дават добро разбиране за състоянието му и в същото време са ориентирани към идеи и приоритетни области при терапевтична работа.

For the Bulgarian conditions there are no standardized and adapted methods which can be a basis for making an evaluation, structuring a monitoring and describing the condition of a child with autistic development disorder. Diagnosis is based on unstructured interview with the relatives of the child as well as clinical monitoring with different duration. In Bulgaria this process is conducted in a psychiatric clinic by a team consulting of a psychiatrist, a psychologist and a speech-therapist. The purpose is to make diagnosis, but not to describe the condition and the behavior of a child. However, making such a description is what remains difficult for the professionals who start to work with the child after his/her diagnosis is made. The purpose of the report is to describe the areas and spheres of the child's development, which provide good understanding of the child's condition as well as ideas and priority areas for therapeutic work.

Психологическата оценка на състоянието и особеностите на аутистичното дете може да има **три главни цели**: да бъде част от диагностичен процес; да бъде важна част от оценката на състоянието, въз основа на която се изработва терапевтичен план за работа с всяко дете; да бъде проведена с цел проследяване на състоянието след определен период от време под формата на ре-оценка.

В настоящия доклад се описват сферите и областите, които трябва да присъстват, за да бъде информацията пълна и детайлна, като се акцентира върху онези области, които са специфични при изследване на аутистично дете. Психологическата оценка може да представлява описание на особеностите в развитието, състоянието, поведението и инте-

ресите на детето, като се засягат: оценка на ниво на преработка на сензорна информация, когнитивна сфера, социо-комуникативна сфера, поведение, игра и ниво на автономност.

1. Оценка на Сензорни предпочитания и Сензорно –интегративно нарушение

Оценката на сензорните предпочитания на детето означава, да се събере максимално точна информация за това, кои са сензорните канали, през които детето приоритетно допуска и възприема информация и кои са онези сензорни стимули, които избягва. Това би спомогнало за по-доброто планиране на изследването и следователно, постигането на обективни резултати. Успоредно с това започва и оценка, която цели да потвърди или отхвърли съмнение за наличие на сензорно –интегративно нарушение. Много често сензорно-интегративното нарушение е една от отличителните черти в цялостната картина на състоянието аутизъм и макар, че не се изчерпва с него, то остава много значимо. Важно е да се включат в психологическото изследване и резултати върху тази област – това става чрез структурирано наблюдение, но и чрез детайлно събиране на информация от близките. [8]

Децата учат за света през всичките си сетива. Според много учени, сред които и А. Айрис, три са базовите сензорните системи, които са много важни за съзряването и развитието на Централната нервна система: усещания за допир (тактилна перцепция); усещания за разположението на тялото в пространството (вестибуларна перцепция); усещания, получавани от мускулите и ставите (проприоцептивност).

На следващо ниво на сензорната интеграция, се включват зрителните и слуховите възприятия при процесите на преработка на сетивната информация. Зрителната и слуховата система се развиват пълноценно, едва когато правилно се развиват и функционират трите основни системи – вестибуларна, тактилна и проприоцептивна. Те създават основите за хармоничната дейност на мозъка. Те са свързани с изграждането на схемата на тялото и производните на нея функции. Това е от съществено значение за способността на човек да говори и да разбира езика. Зрителните възприятия са свързани с трите основни сетивни въздействия, за да се поставят основите на координацията ръка – око. Когато това трето ниво бъде постигнато, детето е в състояние да се храни с лъжица или вилица, да рисува, да конструира. Това е важна предпоставка за развитие на когнитивен апарат.

На практика, при дете, при което се наблюдава сериозно сензорно – интегративно нарушение, се оценяват главно проявите на това нарушение, начина, по който това нарушение се изразява във всички дейности и области на развитие при него. Дете, ангажирано в своите усещания и оценяващо средата изключително само като приятно или неприятно място, не би могло да развие знанията си и уменията си не само в академичен, но и в социален план.

Преработката на сензорната информация е свързана със способността да се приема информация чрез сетивата, с нейната организация и интерпретация и предизвикването на адекватен, адаптивен отговор.[2]

Съществуват няколко вида нарушения в преработката на сензорната информация, всеки от които води до различен вид поведенчески и сензорни модели, които се наблюдават при деца с нарушение от аутистичния спектър.[3] Това нарушение се изразява чрез прояви на:

Хипосензитивност – получаване на недостатъчно количество сензорна информация, което води до стремеж към интензивна сензорна стимулация;

Хиперсензитивност към постъпващите сензорни стимули от различни модалности – получаване на прекалено много сензорна информация, което води до „претоварване“ на мозъка. Индивидът е прекалено чувствителен и реагира неадекватно на обичайни звуци от всекидневието.

Много автори смятат, че аутистичното отдръпване е в резултат на подобна сензорна нестабилност, затова и правилната интерпретация към някои от следните прояви в поведението на изследваното дете, са от изключителна важност.

ПРОЯВИ НА СЕНЗОРНО-ИНТЕГРАТИВНО НАРУШЕНИЕ

Интереси: Внимание към светлина, вода, вентилатор, предмети, които се въртят и други сензорни стимули; необичаен интерес към отделни елементи на предмети; игра с предмети по нефункционален начин.

Поведение и прояви: Интензивна, много остра реакция при шум; стремеж към прекомерен или постоянен шум; движение на ръцете и дланите по специфичен начин; ходене на пръсти; слаба реакция при болка и висока температура; свръхсензитивност към допир, движения, образи или звуци или слаба реакция към същите тези стимули; консервативност по отношение на храни, миризми; засилен интерес към вкусане, мирисане на храни и предмети; специфична реакция към определени материи (отказ или силен интерес).

Обща моторика: Проблеми с координацията; необичайно високо или ниско ниво на активност; трудност в заучаването на нови движения; тремавост или видима непохватност; бедна представа за собственото тяло или ако има такава, тя е частична.

Социо-емоционална сфера: Социални и емоционални проблеми; импулсивност и слаб себеконтрол; неспособност за успокояване, отпускане, релаксация.

Комуникация: Задръжка в езиковото, говорното развитие; трудност при поддържане на очен контакт; даване на отложен отговор.

Познавателна сфера: Специфични нарушения в способността за учене; трудност в това да се прави пренос на знания и умения от една ситуация в друга; тенденция бързо да настъпва разсейване, с ограничен контрол върху вниманието.

При наличие на нарушение в преработката на информацията, постъпваща през която и да е от сензорните модалности (слухова, зрителна, обонятелна и вкусова, тактилна, на вестибуларна система и проприоцептивна система), се наблюдава поведенческа реакция, която може да се опише така: **Уплаха (страх)– бързо Движение и – готовност за Борба**. Всичко това може да доведе до сериозни поведенчески проблеми, дезадаптивност и да задълбочи социалната изолираност на индивида.

2. Оценка на когнитивна сфера

Важна част от психологическата оценка включва разбиране за това, какъв е начина, по който личността с аутизъм селектира информацията (внимание), обработва я на концептуално ниво, подрежда я и я съхранява (памет) и също така, как използва получената информация (мислене).

Процесът на преминаване от сензорен към когнитивен тип функциониране при хората с аутизъм не минава гладко и не следва обичайните етапи на съзряване и диференциране. Така, хората с аутизъм имат сериозна трудност да преминат от буквално възприемане на стимулите отвън към ниво на способност да се изградят понятия и представи.

ВНИМАНИЕ

Заобиколени от хиляди стимули, хората с аутизъм се затрудняват спонтанно да обработят и филтрират постъпващата информация, да разграничат релевантната от ирелевантната информация. Много изследователи предполагат, че нарушенията в способността активно да се насочва вниманието може да бъде причина за много социални, комуникативни и когнитивни особености при аутистите, тъй като тази когнитивна способност е в основата на много аспекти на човешкото развитие.[4] Липсата на способност да се разграничава релевантната от ирелевантната информация сериозно затруднява възможността да се изгражда знание, разбиране за средата и обкръжението. Най-често обаче, липсва и синхрон относно това, какво за лицата с аутизъм и за тези без аутизъм е важното, същественото в дадена ситуация. Нарушенията по отношение на вниманието може да се открият във всяка от характеристиките на тази когнитивна способност:

Трудност да се селектират от постъпващата информация важни на ситуацията стимули;

Трудност да се фокусира вниманието върху един стимул, като останалите се игнорират;

Трудност в това, да се обхване и задържи вниманието достатъчно дълго, за да се довърши дейността;

Трудност в това, гъвкаво да се преминава от един стимул към друг, без да се губи поглед над ситуацията;

Трудност вниманието да се насочи и задържи устойчиво;

За да намалят количеството информация, която неконтролируемо постъпва отвън, аутистите съзнателно или несъзнателно изграждат стратегии за компенсиране или справяне с усещането за сензорно пренатоварване. Това състояние е наречено монопроцесиране или способност за „тунелно внимание“ тогава, когато насочат вниманието си през един водещ сензорен канал. Блакбърн и Онил [6] описват тази способност – да се концентрира вниманието само върху един единствен елемент на средата, а всичко друго се пренебрегва независимо от това, колко интензивно присъства, като акцентират върху факта, че тази способност е една от многото, които разграничават децата с аутизъм и тези с хиперактивност и дефицит на внимание(ADHD).

Много от особеностите на аутистичното дете и начина, по който се научава да разбира речта на околните може да се обясни и с факта, че се затрудняват да съчетаят информация, постъпваща от зрителен и слухов анализатор. Това създава трудност при създаването на трайна връзка между дума и обект и отново в основата стои проблем, свързан със специфичния начин, по който се възприема и интерпретира постъпващата информация. При изследване на дете с аутизъм, трябва например да се наблюдава как то насочва вниманието си към дейности, елементи на средата, обстановката като цяло, кога настъпва умора, но и коя информация приоритетно се възприема.

Когато се провежда психологично изследване, е важно да се оценят всички тези когнитивни особености и нарушения по отношение на вниманието. Важно е да се открие, кой е онзи сензорен канал, през който информацията приоритетно се възприема и обработва, кои са механизмите, които личността си е изработила, за да селектира постъпващата информация и също така – кое в средата е с приоритетно значение. Важно е изследващият да се опита да „види“ ситуацията през очите на аутистичното дете – през неговото перцептивно и когнитивно ниво на развитите.

ПАМЕТ

Способността да се съхранява и подрежда информация се нарича памет, тя може да приема различни форми. Някои хора помнят идеи, абстрактна информация. Това е способност на паметта от концептуален тип. Перцептивната тип памет съдържа изключително само сензорен опит. Повечето хора с аутизъм притежават феноменална перцептивна памет. Само някои от тях могат да оперират с комбинация от двете.

Айтемите в концептуалната памет не са строго фиксирани. Те са податливи на непрестанна промяна, когато се преработи новопостъпила информация или когато се мисли за нея, тя търпи промяна. Това става посредством изграждане или допълване на категории и чрез генерализиране. Този тип памет е характерна с това, че е много гъвкава за разлика от перцептивната тип памет, където промяна, допълване или преформулиране настъпват трудно, където се борави с конкретен материал, постъпил от всички сензорни канали.

Друга особеност на паметта при хората с аутизъм, е склонността им да запаметяват цели епизоди или ситуации, като информацията в тях не подлежи на обработка (филтриране, категоризиране например). Тази Гещалт тип памет им дава възможност да запаметят цели откъси от събития или ситуации в най-големи детайли. Там всеки детайл е равностоен по важност и значимост.

Перцептивният свят на хората с аутизъм се съхранява в паметта им като познание без да бъде информацията преработвана или интерпретирана по критичен начин. Те подреждат тяхната зрителна, слухова, мирисна, вкусова и тактилна памет по изключителен автентичен (буквален) начин.

За някои автори, особеностите в паметовите процеси при хората с аутизъм се изразяват в неуспеха им да изградят, запазят свои, интимни епизоди, което означава те да включват познание за собственото присъствие, изводи и съответно – научаване през опита [4].

Разнообразието и непредвидимостта като характеристика на нашето ежедневие, поставят хората с аутизъм пред непрекъснат процес на възприемане на нова за тях информация. Този факт поставя много условия пред психологическото изследване, което претендира за точност и достоверност. Повечето тестове и проби, които имат за цел да оценят параметрите на паметта не са приложими при хората с аутизъм. Често самото изследване трябва да започне с това, кой е водещият сензорен канал, през който приоритетно постъпва информация, която остава трайно в паметта. Въпреки, че феноменалната зрителната памет е едно от най-срещаните особености на хората с аутизъм, тя не е единствена. В зависимост от вида сензорна модалност, която е с водещо значение за всеки индивид, тази памет може да бъде за слух, движение или тактиленост.

МИСЛЕНЕ

В голяма част от литературата, описваща особеностите на когнитивната сфера при хора с аутизъм, особен акцент се поставя върху **мисленето** като съдържание, процес, начин на формиране и изява.

Мисленето при хората с аутизъм се описва като конкретно, буквално. Трудно успяват да достигнат етап на разбиране и боравене с мета-реалността, разбиране на символното значение на езика. На психическата възраст 18–24 месеца, децата с аутизъм все още откриват и изучават реалността по много елементарен начин. Те търсят, например, визуални или слухови въздействия като подреждат предмети или потропват с тях върху

различни повърхности. Децата с типично развитие търсят подобни ефекти чрез игра на много по-ранна възраст.

През последните години една нова генерация британски изследователи посочват, че аутизмът е до голяма степен проблем на разбирането на „метаизображенията“.[5] Високо функциониращите аутисти разбират например, че реалността се представя чрез езика, но им е изключително трудно да разберат, че езика не винаги трябва да се приема буквално. За тях трудно маже да съществува значение отвъд буквалността.

Тази трудност други автори обясняват с липсата на **въображение**. В най-рудиментарното значение на света, въображението значи преминаване отвъд буквалното, добавяне на значения към това, което може да се наблюдава. Хората с аутизм имат големи проблеми преди всичко в тези области, изискващи в най-висока степен прибавяне на значение, именно в развитието на общуването, социалното поведение и игрите/дейностите в свободното време поради трудности в разбирането на значението отвъд физически осезаемата реалност. Човекът с аутизм е хиперреалист в един свят на сюрреалисти.[7]

ИНТЕЛЕКТ

Тогава, когато се налага при психологическото изследване да се оцени и интелектуалното функциониране и ниво на развитие на детето, се използват стандартизирани тестове. Трудността това да се извърши идва от факта, че често експресивната и импресивна реч на детето са нарушени. [3] Дори и да се използват невербални тестове, те не биха могли да отчетат особеностите в сензорната преработка на информацията и особеностите в когнитивната сфера при хората с аутизм. Все повече се налага практиката, нивото на развитие на детето да се изобразява под формата на профил, чрез който може да се оценят постиженията на детето спрямо показатели очаквани за възрастта, но отново акцентът е върху качествената интерпретация на тези постижения, а не представянето им чрез коефициент за интелигентност. За български условия съществува адаптирана от Х. Манолова и екип Стълбица за изследване на когнитивно развитие на Uzgris & Hunt. [1]

3. Оценка на социо – комуникативна сфера

Целта на тази част от психологическото изследване, е да се опишат и оценят индивидуалните комуникативни умения на детето с аутизм: как комуникира, какво е нивото на разбиране на комуникацията и как си взаимодейства в социален контекст. Целта не е да се оцени нивото на овладяване на езикови умения, а начина, по който тези умения се прилагат в различни ситуации. [9]

1.1. ЕКСПРЕСИВНА КОМУНИКАЦИЯ

Трябва да си отговорим на въпроса: Как детето използва езика и жестовете като експресия, средство за комуникация? Наблюдението и оценката трябва да бъдат насочени към следните прояви: то може да използва отделни думи; да издава звуци, които не могат да бъдат свързани в контекст от околните; това е дете, което е склонно или не е склонно да имитира; повтаря ехолаично; може да „употребява“ думи, смисъла на които да не разбира; може да разбира смисъла на думи само в ограничен контекст; може да се окаже, че то използва жестове или звуци/ думи, но смисъла им да бъде разбран само от най-близките, които са присъствали при тяхната поява.

2.1. ФУНКЦИОНАЛНА УПОТРЕБА НА КОМУНИКАЦИЯТА

Тук въпросът пред изследвания е следният: Какви са средствата, начините, които детето използва, за да изрази желание/ нежелание, протест, да ангажира вниманието на другите?

Проявите, към които трябва да сме сензитивни, са например тези: използва „не“, „дай“ коректно; посочва; предпочита да достигне предмет само; хваща възрастния за ръка и го води до желаното място; показва с ръката на възрастния; напъга се, започва да плаче, да крещи, да се наранява или да чупи предмети; стереотипите се увеличават и задълбочават като интензивност; задава стереотипно въпроси, които не целят получаване на информация; при общуване липсва редуване.

3.1. СТЕПЕН НА РАЗБИРАНЕ НА КОМУНИКАЦИЯТА

Каква е степента на разбиране или как може да варира способността на детето да разбира комуникацията, общуването с околните? Характерно е за детето с аутизъм, че трудно насочва вниманието си към обща задача, дори тя да е свързана с атрактивен предмет; слуша, възприема изолирано; затруднява се да посочи предмети, назовани по име; затруднява се да отговори на въпроси (дори при нагледна опора); нужда се от значително повече време, за да преработи информация, отговори на въпрос; фиксира вниманието си върху детайли, отделни думи, които не интерпретира според контекст.

4.1. СОЦИАЛНА ИНТЕРАКЦИЯ

Тук оценяваме какви са проявите на социално взаимодействие, както спрямо изследвания, така и спрямо близки, познати хора. Интересуваме се от прояви като: трудност да сподели внимание; насочва се към другите, само когато има нужда от нещо; подчертано избягва другите; в група, сред връстници не спазва ред, правила; не се редува; трудностите при редуване са значително повече при неструктурирани, отколкото при структурирани моменти; склонен е да спазва само правилата, които само е въвел; след напомняне използва жест за довиждане; особености на очния контакт; изгражда си ритуали, социални сценарии, които ако се нарушат се напъга, затруднява се да разбере промяната и да предвиди поведението на околните.

Примерите, които давам, за възможни области на наблюдение, са адресирани към деца, които имат сериозен комуникативен дефицит. При такива, които функционират на по-високо ниво, деца които са вербални, примерите могат да бъдат други. Степента, до която децата от тази група разбират и използват комуникацията е ограничена до изразяване на нужда, реакция при промяна, умения да разбират посланията на околните в конкретен контекст и др.

Същите твърдения, могат да насочат вниманието ни към проявите и особеностите на т. нар. „високо функциониращи“ индивиди, при които степента на засегнатост е различна.

1.2. ЕКСПРЕСИВНА КОМУНИКАЦИЯ

На въпроса как детето използва езика и жестовете като експресия, средство за комуникация, насочваме вниманието си към следните прояви: използва неправилен словоред; има ограничен речников запас; допуска грешки в коректното използване на време-

ната; говори за себе си в 3 л ед. ч.; речта е накъсана, с особена интонация; не се ориентира по жестовете, изражението за емоционалното състояние на събеседника.

2.2. ФУНКЦИОНАЛНА УПОТРЕБА НА КОМУНИКАЦИЯТА

Прави се оценка на средствата, начините, които детето използва, за да изрази желание/ нежелание, протест, да ангажира вниманието на другите: интересува се и говори за ограничен кръг теми; в разговор често вмъква теми, които са без връзка с темата на разговор, но са важни за него; използва реч, но не задава въпроси, не търси информация; не формулира проблем, за да го реши; не търси допълнително информация, когато не разбира; не използва речта, за да разкаже, сподели преживяване; не се извинява спонтанно; може да говори, коментира очевидни неща; в разговор рязко прекъсва събеседника; смешките и хуморът му трудно се разбират от околните; затруднява се да представи най-съществената част от информацията. Всички тези прояви е важно да се оценят в различни ситуации – сред близки, с непознати, при индивидуален разговор и в група.

3.2. РАЗБИРАНЕ НА КОМУНИКАЦИЯТА

Фокуса на внимание тук е върху това, каква е степента на разбиране или как може да варира способността на детето да разбира комуникацията, общуването с околните? Тази способност се проявява като: нуждае се от повече време, за да преработи информацията; затруднява се да насочи вниманието си към главната, съществената информация; не се ориентира за ситуации извън „тук и сега“; феноменална слухова памет за неща, които не разбира; не разбира въпросите Защо? Как? Кога? още повече, когато отговорът изисква по-високо ниво на абстрактност (например касае информация за чувства, мотиви, очаквания); не се досеща за загатнато значение във фраза/ разговор; трудно си прави заключения; не е способен да разбере игра на думи, многозначност; трудно отива отвъд буквалното значение; често информацията се възприема парциално, без да се прави смислова връзка между частите.

4.2. СОЦИАЛНА ИНТЕРАКЦИЯ

Проявите на социално взаимодействие могат да се оценяват в това: има разлика в активността му сред различни хора; не разпознава/ не назовава собствените си чувства на гняв, тъга, страх, радост; в разговор не спазва дистанция, граници; ако друг започне разговор се затруднява да отговори; не изчаква ред, за да отговори/ зададе въпрос; често се оказва, че не очаква отговор от събеседника си; трудно допуска при разговор, че може да не е разбран или че другите не разбират мотивите му; не си дава сметка за неща, които събеседника му не знае или пък вече знае; при общуване се фиксира върху това да дава факти; не е критичен към това, което не бива да споделя с околните; не разбира какво е това да се пази тайна и др.

Психологическото изследване завършва с препоръки за това, какви са подходящите терапевтични програми и грижи за изследваното дете. Всичко това става въз основа на знание за потенциала, особеностите и основните потребности на детето с аутизъм.

Литература

Манолова, Х., Ранен детски аутизъм: терапевтични подходи и интегрирано обучение БАЛИЗ 2008г.

1. Матанова, В., Аутизъм, 2007г.
2. Ayres, A., J., Sensory integration and the child. Los Angeles: Western Psychological Association, 1979.
3. Bogdashina, O., Communication issues in autism and Asperger syndrome. 89–92, 93–96, 106–112, London Jessica Kingsley Publishers 2005.
4. Frith, U., Autism, Explaining the Enigma, Blackwell, London 1989.
5. O`Neill, J.L. Through the eyes of aliens: A book about autistic people. London Jessica Kingsley Publishers 1999.
6. Peters, T., Gilberg, C., Autism: Medical and educational aspects. London Whurr Publishers.
7. Schaaf, R., Burke, J. & Anzalone, M., The sensory integration observation guide. Jirgal & Bouma 1995.
8. Silver, K., Assessing and developing communication and Thinking skills in people with autism and communication difficulties. Jessica Kingsley Publishers London and Philadelphia 2005.

ЕЗИКОВО И РЕЧЕВО РАЗВИТИЕ НА ДЕЦА С АУТИЗЪМ

АНЕТА ПЕТРОВА АТАНАСОВА

гл. ас., д-р, СУ „Св. Кл. Охридски“,

Катедра „Обща, експериментална и генетична психология“,

Център за социална рехабилитация и интеграция на лица

с проблеми от аутистичния спектър,

0896 89 22 48, any.atanasova@gmail.com

Разстройствата от аутистичния спектър продължават да бъдат предизвикателство пред специалисти от различни области по отношение на уточняване на тяхната природа, основни дефицити, причини за възникване и терапевтични интервенции. Въпреки съществуването на тази нозологична единица още от 40-те години на XX в. някои теоретични постановки и практически интервенции продължават да бъдат дискуссионни. Въпросът за езиковото развитие на децата с аутизъм е една от тези все още дискуссионни области. Изследователските данни в тази област са съсредоточени в няколко направления: сравняване на типичното езиково развитие с езиковото развитие на деца с аутизъм; характеристика на езиковото развитие на децата с аутизъм (поява на първи думи, образуване на понятия, овладяване на граматика, фонология, семантика, прагматика на речта, комуникативни функции на речта); установяване на специфичните за аутизма дефицити (за разлика от дефицитите, характерни за други разстройства на развитието) и др. Представеният случай проследява развитието на езика в продължение на две годишен период на 4-годишно момче с диагноза Генерализирано разстройство на развитието. (Етапите на езиковото развитие при това дете са представени в контекста на тяхната съпоставка с маркерите на типичното развитие.) Представени са специфичните за това дете характеристики и етапи на овладяване на речта и езика. Изследване на овладяването на българския език от аутистични деца у нас досега не е правено.

Autistic Spectrum Disorders are still a challenge for professionals from different fields. Professionals should clarify the nature of autistic disorders, main deficits, etiology and appropriate therapeutic interventions. The term autism was introduced by Kanner in 1944, but some theoretical issues and practical interventions are still controversial today. Language development of autistic children is such a controversial issue. Investigations in this field have different goals: to compare typical and autistic language development; to describe autistic language development (first words; grammar; phonetics, semantic, pragmatic aspects of language; communicative functions etc.); to clarify specific autistic deficits (which are different from other developmental disorder deficits) etc. The paper presents a 2-year follow-up of an autistic 4-year old boy's language development. (A comparison is made between his language development and typical language development). Specific characteristics and stages of language acquirement are presented. There has been no research on language development of Bulgarian autistic children till now.

Въведение

Разстройствата от аутистичния спектър продължават да бъдат предизвикателство пред специалисти от различни области по отношение на уточняване на тяхната природа, основни дефицити, причини за възникване и терапевтични интервенции. Въпреки съществуването на тази нозологична единица още от 40-те години на XX в., някои теоретични постановки и практически интервенции продължават да бъдат дискуссионни. Въпросът за езиковото развитие на децата с аутизъм е една от тези все още дискуссионни области.

За да се разбере ролята на езика при аутизма, трябва да се отчете природата на езика сам по себе си, както и връзката му със социалното и когнитивното функциониране на човека [8].

За всички индивиди с аутизъм са характерни речевни и езикови нарушения [2]. Дори когато са вербални, хората с аутизъм имат определени дефицити в тази област [8]. Основен дискуссионен въпрос е дали природата на езиковите и комуникативните дефицити при аутизъм са част от спецификата на синдрома или са просто продукт на други основни дефицити. Във връзка с този проблем се очертават няколко изследователски области [8]:

- дали езиковото развитие при децата с аутизъм изостава от нормата или наистина то е девиантно и различно от типичното развитие и от развитието на езика при други нарушения на развитието;
- процесите на овладяване на речта и езика при децата с аутизъм подобни ли са или различни от процесите на типичното развитие;
- дали езиковите дефицити са първични или са вторични спрямо социално-емоционалните аспекти на развитието.

За да се отговори на повдигнатите въпроси, е необходимо да се натрупат данни по отношение на характерното езиково развитие за децата с аутизъм, за възможните вариации на индивидуалното езиково развитие, както и сравнение между типичното и аутистичното езиково развитие по отношение на различни аспекти и функции на езика.

Друг специфичен проблем е наличието на определени специфики при овладяването на различни езици. Наличните изследвания и данни за сравняване на типичното и аутистичното езиково развитие са предимно за английски език. Съществуват редица психолингвистични изследвания, насочени към нормативното овладяване на българския език, но липсват систематични данни, които да регистрират овладяването на българския език от аутистичните деца.

Изследвания върху езиковото развитие

Езикът е сложна и многостранна система и представлява интерес за различни изследователи – лингвисти, психолози, педагози. Езикът може да бъде анализиран на различни равнища [8]:

- фонологични, семантични и синтактични компоненти на езика;
- комуникативна функция на езика (прагматика);
- взаимоотношения между развитието на езика и когнитивното и социално-емоционалното функциониране.

Много емпирични изследвания търсят отговори на въпросите КОГА, по какъв НАЧИН и ЗАЩО ТАКА се овладява езика [4].

Нагрупването на емпирични данни с цел изграждане на система за обучение в език представлява интерес дори за типичното детско езиково развитие [3]. За децата с аутизъм, които обикновено имат затруднения в тази област, изграждането на адекватни емпирично обосновани системи за обучение в език са изключително необходими.

Таблица 1

Сравнение между типично и аутистично езиково развитие

При съставянето на таблицата са използвани данни за изследвания от: Блажев, Попова (1995); Матанова (2007); Bruinsma, Koegel, Koegel (2004); Jones, Carr (2004); Tager-Flusberg (1989); собствени наблюдения на автора.

Типично развитие	Аутизъм
Взаимовръзка между езиковото	и други аспекти на развитието
Синхронност на развитието (езиково, когнитивно, социално, емоционално).	Асинхронност на развитието (дори при деца с високо ниво на когнитивно развитие езиковото развитие изостава, а социалното и афективното са силно нарушени).
Предвербално	развитие
От ранна възраст (ок. 3 мес.) слушането и издаването на звуци има комуникативна функция (то се случва при взаимодействие с друг човек).	Не проявяват интерес към речта и речевите звуци в бебешка възраст, а много често – и по-късно.
Поддържат очен контакт при контакт с майката от ранна бебешка възраст (ок. 3 мес.).	Трудно се поддържа очен контакт с бебетата.
Реагират с оживление, когато се приближи родител към тях.	Често проявяват безразличие към околните, не се оживяват, когато към тях се приближи родител.
Поява на лепетна реч (ок. 5 мес.).	Липса на лепетна реч в бебешка възраст (понякога подобна на лепетната реч се наблюдава при аутистични деца на 3–4г. възраст).
Изразяват нуждите си по разбираем за околните начин от ранна възраст.	Не изразяват нуждите си по разбираем за околните начин.
Наличие на споделено внимание.	Липса на споделено внимание.
Фонологични	аспекти на речта и езика
Не срещат сериозни проблеми в артикулацията.	Не срещат сериозни проблеми в артикулацията.
В края на втората година вече е овладяна прозодиката на речта за пресъздаване на социална и афективна информация.	Обикновено нарушенията на прозодиката на речта съществуват винаги.
Семантика	
В края на първата, началото на втората година детето може да изговаря около 4–5 думи. Броят на думите, които детето знае и честотата на тяхната употреба нарастват прогресивно.	В края на първата, началото на втората година може и да се появят някои думи, но обикновено изчезват впоследствие. Тези думи обикновено не се използват често (чути са само по веднъж).

Първоначално семантиката се овладява ситуационно специфично, но постепенно се генерализира.	Семантиката се овладява ситуационно специфично и трудно се генерализира.
Използват овладените думи в разнообразни ситуации.	Често използват овладените думи в ограничени ситуации (остават продължително време в един първоначален етап от лексикалното развитие, който е характерен за много по-ранна възраст при децата с типично развитие).
Когато достигнат съответното ниво на когнитивно развитие, овладяват думи с абстрактно значение.	Трудно овладяват думи с абстрактно значение, дори когато когнитивното им развитие е на съответното ниво.
Овладяване на	граматиката
Съставят собствени граматични фрази (аналитичен подход към овладяване на езика). Повечето деца използват този подход.	Използват ехолалични фрази (гешалт-подход). Повечето деца използват този подход.
Характерен ред на поява на определени синтактични структури.	Характерен ред на поява на определени структури; няма разлика между децата с типично развитие и с аутизъм (по данни за английски език, за български език няма такива емпирични данни).
Използват разнообразни синтактични структури в спонтанната си реч, когато вече са овладели съответните структури.	Използват ограничено количество синтактични структури в спонтанната си реч, дори когато са ги овладели.
Комуникативна	функция на речта
Несоциалните функции на речта (за изразяване на желание, нужда) и социалните (за споделяне на внимание, за насочване на вниманието на друг човек към себе си, към обект, споделяне на информация) се овладяват едновременно още в превербалния стадий.	Тези функции се овладяват много бавно. Социалните функции се постигат относително късно.
Основната функция на речта е комуникативната.	Речта се използва с комуникативна цел много по-рядко.

От най-ранните стадии на комуникативното развитие [8] аутистичните деца имат проблеми в ключови аспекти на съзнателната комуникация. Това е валидно особено за онези социално-интерактивни аспекти като споделяне внимание, даване на информация, инициативност. Дори когато езикът и речта започнат да се развива, тези дефицити остават характерни за начина на комуникация.

Споделянето внимание е ранно социо-комуникативно умение, при което двама души (обикновено възрастен и малко дете) използват жестове и поглед, за да споделят вниманието си по отношение на интересни обекти или събития [6]. Това умение е основно, ключово за социалното и комуникативното поведение. Играта наужким и теорията на съзнанието могат да се развият единствено на базата на споделяно внимание [5;6]. Дефицитът в споделяното внимание е специфичен за аутистичното развитие. Децата с умствена изостаналост или със специфично изоставане в развитието на речта и езика не демонстрират такъв дефицит [6].

Човешият език е неделим от социалните интеракции (децата, които растат в изолация, не овладяват езика). Фундаменталният дефицит при аутизма можем да открием

в пресечната точка между езика и социално-емоционалното функциониране [8]. Специфичните аутистични характеристики могат да се обяснят с липсата на т.нар. „теория на съзнанието“ [2,8]. Неразвивайки това умение, аутистичните индивиди не могат да се поставят на мястото на друг човек, не разбират мотивите, мислите, желанията и чувствата на другите хора. По този начин се нарушава емоционалното взаимодействие, комуникацията, социалните интеракции.

Методология

Изследването на отделен случай е често използван метод в областта на клиничната психология. Индивидуалната вариативност на езиковото и речевото развитие по принцип и особено при индивидите с аутизъм също е предпоставка за натрупване на данни за отделни случаи.

За регистрация на показателите на езиковото и речевото развитие е избран качествен метод за оценка: *Оценка и развитие на комуникативните умения и мисленето при хора с аутизъм и комуникативни нарушения (Ръководство за родители и професионалисти)*, Kate Silver, *Инициативи за аутизъм*.¹ Този инструмент е създаден в училище за деца с аутизъм в Англия. Целта на практикуващите специалисти в училището е била да оценят комуникативните умения на децата с аутизъм, но се затруднявали при откриването на готова процедура за оценка, която отразява и обхваща онези сфери, които се оказват изключително важни за хората с аутизъм.

Формата за оценка е насочена към регистриране на способностите на индивида да комуникира, да разбира устната реч, да използва по адекватен начин вербалните си умения и натрупания речников запас, да осъществява социално взаимодействие.

Въпреки наличието на множество инструменти за оценка на рецептивна и експресивна реч, индивидите с аутизъм могат да демонстрират твърде различни умения в една тестова ситуация и в позната, обичайна обстановка. Поради това една описателна оценка дава много по-полезна информация, отколкото количествена оценка по традиционно използваните инструменти.

Цел

Изследването си поставя за цел да проследи индивидуалния профил на развитие на дете с аутизъм по отношение на езиковото и речевото развитие, социалното и комуникативното функциониране.

Изследвано лице

Момче с диагноза Генерализирано разстройство на психичното развитие. Диагнозата е поставена от Клиника по детско-юношеска психиатрия „Св. Никола“, УМБАЛ – „Александровска“.

¹ Формата за оценка е предоставена лично от Kate Silver на Мирена Велкова, председател на „Асоциация Аутизъм“ в България и е преведена на български език от екип специалисти, включително и автора на настоящата статия).

ОТ ЕПИКРИЗАТА

Първата епикриза на детето е от месец април 2005 г. В нея се казва, че „...След 2 г.в... спрял да повтаря произнесените от възрастните думи, престанал да имитира действия. Често не реагира, когато е повикан по име... Сега казва отделни думи, хваща възрастния за ръка, за да покаже какво иска...избягва контакт с изследващия, предпочита самотните занимания, насочва се към играчки, свързани със сензорна стимулация и/или графични стимули. Включва се...в игра на гоненица с бащата, при което вокализира... Разкрива се нехомогенен профил при отделните постижения, вариращи между 9 и 22 мес.в. Най-затруднето е вокалното подражание...социо-комуникативните му умения отговарят на по-ниска от хронологичната възраст.“

В последната епикриза на детето от месец юни 2007 г. е описано, че „...речта е обогатена, но не е комуникативна...иницира контакт с другия основно с цел достигане до определен предмет...вече се регистрират опити за речева комуникация – назовава това, което желае...рецептивните възможности показват пасивно разбиране на конкретни думи и понятия... В спонтанната продукция се забелязва употребата на многословни фрази... Детето е в състояние да назове конкретни действия, обекти и елементарни отношения по картина.“

Период на проследяване: февруари 2006 – февруари 2008

Регистрирани са проявите на детето на всеки шест месеца, съответно: мес. февруари 2006 г., мес. септември 2006 г., мес. февруари 2007 г., мес. септември 2007 г., мес. февруари 2008 г.

Възраст на детето през съответния период: 4 г. 1 мес.–6 г. 1 мес. като по време на регистрацията на проявите му то е съответно на възраст: 4 г. 1 мес.; 4 г. 8 мес.; 5 г. 1 мес. 5 г. 8 мес.; 6 г. 1 мес.

Процедура на изследването

За посочения период бланките за оценка за попълнени четири пъти от родителите на детето и от изследвателя.

През посочения период с детето е провеждана системна терапия от страна на психолог. В работата с детето са включени и родителите, които са обучени относно спецификите и особеностите на състоянието на детето. Психологът и терапевтът работят с детето в екип като основна цел на интервенциите е стимулиране именно на речевото развитие, комуникативните и социалните умения на детето. Бланките за оценка са попълвани на всеки шест месеца с две основни цели: 1) регистрация на актуалното състояние и набелязване на основните цели на работа и 2) регистриране на настъпилите промени. Този формат на работа не позволява да се отчетат поотделно ефектите на терапевтичната работа и на естественото съзряване и развитие на детето върху речевото, комуникативното и социалното развитие.

Резултати и обсъждане

Представени са таблици, които обобщават данните от попълваните бланки по четирите основни области, оценявани с използвания инструмент. Основните показатели за оценка са: *експресивна комуникация* (характеризира речта, която детето е овладяло като части на речта; познаване и спазване на граматичните правила за конструиране на изказване; яснота на произношението; оценява дали речта е ехололична или се кон-

струират собствени фрази), *функционална употреба на комуникацията* (как и за какво детето използва речта, която е овладяло), *разбиране на комуникацията* (какви части на речта, основни въпроси, ключови думи, обща идея и др. разбира детето), *социално взаимодействие* (оценява уменията да споделя внимание; да играе игри с размяна; да спазва ред; очен контакт в различни ситуации и др.). За всяка от четирите области са избрани основните показатели, по които са оценявани комуникативните умения на детето. Информацията от изследователя и родителите на детето е представена обобщено. Там, където първоначално е имало разминаване между техните мнения, това е дискутирано и е достигнато до общо заключение на базата на разглеждането на конкретни примери и наблюдения, които всеки е имал при взаимодействието си с детето.

Таблица 2
Експресивна комуникация

	Февруари 2006 (4г.1мес.)	Септември 2006 (4г.8мес.)	Февруари 2007 (5г.1мес.)	Септември 2007 (5г.8мес.)	Февруари 2008 (6г.1мес.)
Думи и вокализации	Отделни думи – „горе“, „мамо“	Много думи, предимно съществителни имена	Освен отделни думи, използва и кратки изречения	Използва отделни думи, както и кратки изречения	Използва отделни думи, както и кратки изречения
Ехолоалия	Не	Склонен е да повтори казаното от друг при настояване	Използва готови фрази, но предимно в правилен контекст	Понякога използва готови фрази, но в правилен контекст	Понякога използва готови фрази, но в правилен контекст
Какви думи знае	„Горе“, „мамо“	Много думи, съществителни имена	Почти всички предмети и обекти от ежедневието (съществителни имена), както и много глаголи	Освен съществителни имена и глаголи, знае и някои наречия	Съществителни имена, глаголи, наречия, някои прилагателни
Назоваване на обекти и картинки	Не назовава	Да (но не винаги разпознава правилно изображението)	Да, но го прави без желание, само при настояване	Да, след подкана или въпрос	Да, спонтанно
Глаголи	Не	„Дай“	Да, много глаголи	Да, много глаголи	Да, много глаголи
Собствени фрази	Не	Да (от 2–3 думи)	Да (от 2–3 думи)	Да (от 3–4 думи)	Да (от 3–4 думи)
Яснота на произношението	Не	Някои от думите произнася ясно, други – не	Някои от думите произнася ясно, други – не	Произношението не е съвсем ясно	Произношението не е съвсем ясно
Правилен словоред, липсващи думи в изречението	Не може да се оцени	Да, липсват думи в изречението	Използва предимно правилен словоред, липсват предимно предлози и съюзи	Липсват предлози и съюзи	Липсват предлози и съюзи
Грамматическа точност на речта	Не може да се оцени	Някои от фразите са аграматични	Някои от фразите са аграматични	Някои от фразите са аграматични	Бърка предимно местоименията АЗ и ТИ

Речников запас	Няколко думи	Около 50 думи	Повече от 100 думи	Около 500 думи	Над 500 думи
Последователност на разказа (случка, телевизионно предаване)	Не може да се оцени	Не разказва	Не разказва	Може да пресъздаде случка с една фраза	Опитва се да разказва при наличие на зрителна опора
Спонтанно ли формулира фразите или са заучени (готови) фрази	Не може да се оцени	Използва готови, както и собствени фрази	Използва готови, както и собствени фрази	Използва готови, както и собствени фрази	Използва готови, както и собствени фрази

В рамките на период от две години това дете с аутизъм на практика усвоява речта. На четири годишна възраст то знае 1–2 думи, които използва рядко. Това е значително изоставане от типичното речево развитие. След шест месеца детето има в активния си речник много повече думи, предимно съществителни имена. За една година детето владее речта на ниво създаване на собствени фрази, въпреки че използва и готови такива. Речниковият му запас нараства прогресивно. В края на проследявания период детето конструира собствени фрази, но някои от тях продължават да са аграматични. Най-голямо затруднение за него са местоименията в първо и второ лице единствено число (аз и ти). Речта му е артикулационно неясна.

Ако сравняваме особеностите на развитието на това дете с аутизъм с типичното речево развитие, могат да се отбележат следните особености:

- закъсняване на езиковото и речевото развитие;
- последователността на овладяване на частите на речта е по-скоро типична;
- затруднение в овладяването на правилната употреба на местоименията АЗ и ТИ;
- готови фрази се използват повече, дори когато вече могат да се конструират собствени;
- трудност представлява пресъздаването на случка (да разкаже за нещо, което се е случило); може да направи това при наличие на зрителна опора.

Таблица 3

Функционална употреба на комуникацията

	Февруари 2006 (4г.1мес.)	Септември 2006 (4г.8мес.)	Февруари 2007 (5г.1мес.)	Септември 2007 (5г.8мес.)	Февруари 2008 (6г.1мес.)
Как казва НЕ, НЕ ИСКАМ, как демонстрира отказ	Дърпа се, сърди се, вокализира	С поведението си – отклонява вниманието си, започва да се занимава с нещо друго	Предимно чрез поведението си	Понякога казва какво иска	Казва „не искаш“ или на право назовава това, което иска
Как се държи, когато е разстроен	Плаче или става много двигателно активен (това сякаш го успокоява)	Плаче (но е склонен да се вслушва, когато някой му говори в такъв момент)	Плаче и се гущка	Успокоява се сам с фрази, които е чул от другите	Плаче, казва какъв е проблемата

Как изразява желание	Постига нещо сам или посочва, води човека за ръка към желан обект	Казва "дай", използва и други думи	Опитва се да вербализира какво иска	Казва какво иска	Казва какво иска
Какво го мотивира да комуникира	Песнички, компютър, игра, която включва физически контакт (подхвърляне, премятане)	Когато иска нещо и не му се позволява да го постигне по друг начин, освен с вербално изразяване	Любими теми	Любими теми	Когато нещо му е интересно (репертоарът от интереси е по-широк)
Дава ли указания, инструкции на други хора	Не	Когато бъде подканен – може да даде прости указания	Рядко, но се опитва да даде указания като „седни“ (той казва „да седне“)	Понякога	Да, но предимно на себе си
Как насочва комуникацията си към друг човек	Като води, насочва ръката на друг човек към желан обект	Казва нещо, но без очен контакт и обръщение към човека	Казва нещо, но без очен контакт и обръщение към човека	Казва нещо, но без очен контакт и обръщение към човека	Понякога поглежда към човека, когато му говори
Инициира ли комуникация	Не, освен когато иска нещо	Не, освен когато иска нещо	Не, освен когато иска нещо	Да, с определени хора	Да, с определени хора
Иска ли помощ	Предпочита да се справи сам или да се откаже	Предпочита да се справи сам или да се откаже, но може да каже ПОМОГНИ и го използва, ако някой настоява	Да, понякога дава инструкции какво трябва да направи човек, за да му помогне	Понякога	Да
Генерализира ли наученото	Не може да се каже	По-скоро да	Да	Да	Да
Как привлича внимание	Хваща някого за ръката, дърпа го	Използва думи	Използва фрази	Започва разговор	Започва разговор
Насочва ли вниманието на другите	Не, освен ако няма нужда от помощ	Не, освен ако няма нужда от помощ	Понякога, на най-близките си	Да	Да
Задава ли въпроси	Не	Рядко, но пита КЪДЕ Е....	Рядко, но пита КЪДЕ Е....	Не	Не
Любими теми за разговор	Не може да се оцени	По-скоро не	Асансьори, трамваи	Противоположности	Напоследък сякаш няма толкова важна тема; по-скоро интересите му се сменят доста по-бързо, в зависимост от новите неща, които е научил

Използва ли речта, за да търси информация (за да реши проблем)	Не може да се оцени	По-скоро не	Рядко	Рядко	Да, но използва за това съобщителни изречения
Използва ли реч, за да изрази как се чувства?	Не	Не	По-скоро не. Но понякога казва „гушкам“, когато иска да бъде успокоен	Използва фрази като „успокой се“, „не плачи“, когато е разстроен	Използва фрази като „успокой се“, „не плачи“, когато е разстроен
Съобщава ли, че има проблем	Не	Не	Да, понякога	Да	Да
Извинява ли се	Не	Не	Не	Не	Не
Разказва ли какво се е случило току-що	Не	Не	Да, понякога се опитва	Да, понякога се опитва	Да, когато някой го попита
Обсъжда ли непосредственото бъдеще	Не	Не	Да	Да	Да
Може ли да разреши конфликт	Не може да се оцени	Не може да се оцени	Не	Не	Не, по-скоро се разстройва, оттегля се от конфликта
Може ли да постигне компромис	Не може да се оцени	Не може да се оцени	Склонен е да направи компромис	Може да бъде убеден, склонен е да направи компромис	Може да бъде убеден, склонен е да направи компромис
Изразява ли мнение	Не може да се оцени	Не	Не	Не	Може да изрази съгласие или несъгласие
Може ли да прекъсне някого по учтив начин	Не може да се оцени	Не може да се оцени	Не	Не	Не
Шегува ли се	Не може да се оцени	Не може да се оцени	Да	Да	Да
Поддържа ли темата на разговора	Не може да се оцени	Не може да се оцени	Не	Да, но темата бързо се изчерпва	Да, но зависи от темата
Как инициира социално взаимодействие	Не инициира социално взаимодействие	Чрез приближаване до друг човек	Чрез физически контакт или с думи	Само вербално – казва какво иска	Поглежда за кратко човека в очите и казва какво иска
Променя ли темата по подходящ начин	Не може да се оцени	Не може да се оцени	Не може да се оцени	Не, сменя я изведнъж, когато не му е интересна	Не, сменя я изведнъж, когато не му е интересна
Говори ли за себе си	Не може да се оцени	Не	Не	Да	Да
Включва ли се в разговор в групови ситуации	Не може да се оцени	Не	Не	Не	Не

През проследявания период детето успява да овладее социално приемлив начин за отказване и несъгласие – от поведенческо демонстриране на отказ достига до възможността да изрази вербално желанието си или нежеланието си. Разширяват се интересите му, което позволява комуникация по различни теми. Започва да инициира социално взаимодействие първоначално по невербален начин, а впоследствие – и по вербален. Умее да се шегува на нивото, на което владее езика. Започва да говори за себе си. Не може да постигне компромис, да изрази мнение, да изрази конфликт. Не успява да се включи в разговор в групова ситуация.

При сравнение между развитието на това дете с аутизъм с типичното речево развитие прави впечатление, че:

- детето с аутизъм не задава въпроси; дори когато иска да потърси информация, използва за това съобщителни изречения (децата с типично развитие на тази възраст – 4–6г. – умеят да задават въпроси);
- наблюдават се дефицити в очния контакт (очният контакт не липсва при децата с типично развитие);
- темите за комуникация зависят много от неговите интереси (децата с типично развитие на тази възраст успяват поне за кратко да поддържат разговор дори и по теми, които не представляват особен интерес за тях; техният репертоар от теми също така е доста по-богат);
- не е особено инициативен (типично развиващите се деца са инициативни в комуникацията);
- участието в разговор в групова ситуация все още е невъзможно за него (това не е проблем за децата с типично развитие).

Таблица 4

Разбиране на комуникацията

	Февруари 2006 (4г.1мес.)	Септември 2006 (4г.8мес.)	Февруари 2007 (5г.1мес.)	Септември 2007 (5г.8мес.)	Февруари 2008 (6г.1мес.)
Качество на вниманието в групова и в индивидуална ситуация	Задържа вниманието си за изключително кратко време	Когато дейността му е интересна, в индивидуална ситуация може да бъде устойчиво вниманието му; в групова ситуация – не	Когато дейността му е интересна, в индивидуална ситуация може да бъде устойчиво вниманието му; в групова ситуация – не	Устойчиво в индивидуална ситуация, неустойчиво в групова ситуация	Устойчиво в индивидуална ситуация; сравнително устойчиво в групова ситуация
Умения за слушане и запомняне	Запомня песни (може да ги разпознае, има любими песни)	Добри умения	Добри умения	Добри умения	Добри умения
Отговаря ли на повикване по име, НЕ, СПРИ	По-скоро не	Не винаги	Да	Да	Да
Изпълнява ли инструкции	Да, конкретни инструкции в конкретни ситуации (напр. „Обуй си обувките“)	Да	Да	Да	Да

Разбира ли съществителни имена	Не е ясно	Да, много съществителни имена	Да, много съществителни имена	Да	Да
Разбира ли глаголи	Не е ясно	Не е ясно	Да	Да	Да
Разбира ли КАКВО? КЪДЕ? КОИ?	Не	По-скоро да	Да	Да	Да
Разбира ли прости фрази за миналото	Не	Да	Да	Да	Да
Разбира ли речта извън ситуацията „тук и сега“	Не	Да, когато се отнася за нещо интересно за него	Да, когато се отнася до познати за него събития или хора	Да, когато се отнася за познати за него събития или хора	Да, когато се отнася до познати за него събития или хора
Скорост на преработка на вербална информация	Не може да се оцени	Зависи от фокуса на вниманието му (понякога му е нужно малко повече време – от няколко секунди до половин минута)	Зависи от фокуса на вниманието му (понякога му е нужно малко повече време – от няколко секунди до половин минута)	Зависи от фокуса на вниманието му (понякога му е нужно малко повече време – от няколко секунди до половин минута)	Понякога му е нужно малко повече време
Разбиране на основната идея (пресъздадена вербално)	Не може да се оцени	Не може да се оцени	Не	Не	Само относно някои ситуации, които са му познати и ясни
Разбира ли въпроса ЗАЩО	Не може да се оцени	Не	Не	Не	Не
Речников запас, свързан с времето	Няма такъв	Няма	Разбира и използва „после“, „след малко“, може да каже дните от седмицата	Знае частите на деня (сутрин, обед, вечер); ден и нощ; дните от седмицата	Знае частите на деня (сутрин, обед, вечер); ден и нощ; дните от седмицата; сезоните
Разбира ли въпроса КОГА	Не може да се оцени	Не	По-скоро не	Да	Да
Разбиране на загатнато значение	Не може да се оцени	Не	Не	Не	Не
Разбира ли хумор	Не може да се оцени	Не	Да, на нивото, на което той се шегува	Да, на нивото, на което той се шегува	Да, на нивото, на което той се шегува
Разбира ли границата между фантазия и реалност	Не може да се оцени	Не може да се оцени	По-скоро не	По-скоро не	Да, може да играе игри „наужким“
Усеща ли собствените слабости в разбирането	Не може да се оцени	Не	Понякога	Понякога	Понякога

Може ли да разпознае обект по няколко негови характеристики (да асимилира информацията и да разбере смисъла ѝ)	Не може да се оцени	Не	Не	Не	Не
--	---------------------	----	----	----	----

За проследявания двегодишен период на развитие на това дете се повишава устойчивостта на вниманието му в индивидуална и в групова ситуация, което е маркер за подобряване на уменията му за разбиране. От разбиране единствено на определени инструкции в конкретни ситуации започва да разбира отделни думи, инструкции и цели изречения, които се отнасят както до настоящата ситуация, така и до познати за него събития и хора от миналото или до планиране на познати дейности в бъдещето. Разбира проста шега. Понякога усеща собствените си слабости в разбирането на речта. Разбира много понятия, свързани с времето.

При сравнение с разбирането при децата с типично развитие може да се отбележи, че това дете с аутизъм се различава относно разбирането на реч, която е абстрактна (загатнато значение, разбиране на въпроса „защо“).

Таблица 5
Социално взаимодействие

	Февруари 2006 (4г.1мес.)	Септември 2006 (4г.8мес.)	Февруари 2007 (5г.1мес.)	Септември 2007 (5г.8мес.)	Февруари 2008 (6г.1мес.)
Споделено внимание	Да, в ограничен кръг дейности (пеене, игра с физическа активност)	Да, но не винаги. Зависи от мотивацията му в момента	Да, но не винаги. Зависи от мотивацията му в момента	Може да споделя внимание, но зависи с кого	Може да споделя внимание
Ниво на взаимодействие с другите	Използва другите инструментално. Наблюдава ги	Използва другите за игра, за удовлетворяване на нужда. Осъществява физически контакт, използва усмивка и очен контакт, за да изрази харесване, привързаност.	Използва другите за игра, за удовлетворяване на нужда, за оказване на помощ	Изпълнява поръчения, инструкции; използва другите за игра, удовлетворяване на нужда, оказване на помощ	Общува с познати, когато те проявят инициатива; непознати наблюдава
Игри с размяна	Не	По-скоро не	По-скоро не	Да	Да
Взаимодействие с връстници в структурирана ситуация	Не им обръща внимание. Понякога ги наблюдава	Не им обръща внимание. Понякога ги наблюдава	Наблюдава ги	Не взаимодействие с връстници в структурирана ситуация. Понякога ги наблюдава	Наблюдава ги; сравнява се с тях (какви правят, какви игри, играчки, материали имат)

Взаимодействие с връстници в неструктурирана ситуация	Наблюдава ги. Имитира отложено във времето	Наблюдава ги. Имитира отложено във времето	Наблюдава ги	Имитира ги	Имитира ги
Как реагира, когато другите се опитват да влязат в контакт с него?	По-скоро ги избягва	Понякога се срамува	По-скоро се отдръпва	Понякога отговаря, друг път – не	Най-често отговаря
Очен контакт в структурирана ситуация	Поглежда за кратко, когато търси одобрение/чака похвала	По-скоро избягва очен контакт	Рядко осъществява очен контакт в структурирана ситуация	Не винаги осъществява очен контакт в структурирана ситуация	Много често има добър очен контакт, но не винаги
Очен контакт в неструктурирана ситуация	По-добър очен контакт (в сравнение със структурираните ситуации)	По-добър очен контакт	Не винаги осъществява очен контакт в неструктурирана ситуация (но по-често, отколкото в структурирана)	Има сравнително добър очен контакт	Има сравнително добър очен контакт
Поддържа ли подходящ очен контакт при разговор	Не може да се оцени	Не може да се оцени	Не винаги	Не винаги	По-често да
Изчакване на ред в структурирана ситуация	Не чака ред	Трудно му е да чака ред	Трудно му е да чака ред	Да	Да
Изчакване на ред в неструктурирана ситуация	Не чака ред	Не чака ред	Не чака ред	Трудно му е да чака ред	Рядко изчаква
Способност, желание за имитация на действия, думи, звуци	Не е склонен да имитира	Повтаря думи и изрази. Не е склонен да имитира действия	При подкана се опитва да имитира	Много често имитира при подкана	Много често е склонен да имитира, понякога и без подкана
Използване на социален поздрав	Не използва нито дума, нито жест	Маха за довиждане, но трябва да бъде подканен	Може да каже „чао“, когато е подканен да го направи	Може да каже „чао“ или „здравей“, когато е подканен да го направи	Поздравява в отговор на поздрава на друг, не инициира сам поздрав

По-разговорлив ли е в определени ситуации и с определени хора	Не може да се оцени	Да	Да	Да	Да
Разбира ли собствените чувства на гняв, страх, тъга, радост	Не може да се оцени	По-скоро не	Вероятно започва да диференцира гняв и радост	Да, гняв и радост	Да, гняв, тъга и радост
Разбира ли чувствата на другите	Не може да се оцени	Не	Не	Понякога	Понякога
Отговаря ли, когато друг започне разговор	Не	Не	Рядко	Да	Да
Може ли да започне разговор с един човек	Не	Не	Може да поиска нещо	Да	Да
Може ли да започне разговор в малка група	Не	Не	Не	Не	Само сред познати хора
Изчаква ли своя ред да говори или обсебва разговора	Не може да се оцени	Не може да се оцени	Не може да се оцени	Не винаги изчаква ред	Не винаги изчаква ред
Следи ли за отговора на другия човек	Не може да се оцени	Не	Не	Не винаги	Не винаги
Пояснява ли какво е казал, когато другите не разбират	Не може да се оцени	Не	Понякога може да повтори това, което вече е казал, но по-често се отказва	Понякога може да повтори това, което вече е казал, след това се отказва	Да, опитва се
Умее ли да слуша активно	Не може да се оцени	Не	Рядко	Да, когато темата му е интересна	Да, понякога дори и когато темата не му е много интересна
Как поддържа разговора	Не може да се оцени	Не може да се оцени	Не може да се оцени	Отговаря на въпросите	Отговаря на въпросите

Как прекратява разговора	Не може да се оцени	Не може да се оцени	Не може да се оцени	Започва да говори за нещо друго или се премества физически на друго място	Започва да говори за нещо друго или се премества физически на друго място
Реагира ли подходящо, когато другите приключват взаимодействието	Не може да се оцени	Не може да се оцени	Може да вербализира желанието си взаимодействието да продължи	Може да вербализира желанието си взаимодействието да продължи	Може да вербализира желанието си взаимодействието да продължи
Дава ли си сметка за нещата, които слушателят знае или не знае	Не може да се оцени	Не	Не	Не	Не
Използва ли подходящ тон, сила на гласа, интонация	Не може да се оцени	Не	Не	По-скоро говори тихо и неясно	По-скоро говори тихо и неясно
Разбира ли, че е възможно да повлияе върху чувствата на другите	Не може да се оцени	Не	Не	Да, в определени ситуации	Да, в определени ситуации

През проследявания период детето повишава уменията си да реагира на поканите на другите за взаимодействие. Научава различни правила на социалното взаимодействие, свързани с редуване, изчакване, използване на социален поздрав. Научава се да имитира. Наблюдават се различия относно уменията му за взаимодействие и разговор с познати и непознати, с деца и възрастни. Започва да разбира някои от собствените си чувства. Понякога има разбиране за начина, по който се чувства друг човек, предимно дете.

Особеностите на социалното взаимодействие на това дете с аутизъм в сравнение с типично развиващите се деца могат да се открият по отношение на:

- демонстриране на различни умения спрямо различни хора (децата с типично развитие на 5–6г. по-скоро могат да използват уменията си за водене на разговор и взаимодействие както с познати, така и с непознати; те също така прилагат тези умения в общуването си с връстници така, както и с възрастни);
- включването, поддържането, прекратяването на разговор са трудни за него;
- тонът, силата и интонацията на гласа му по-скоро не се променят според ситуацията.

Заклучение

Профилите на овладяване на речта и свързаните с това комуникативни и социални функции при индивидите с аутизъм могат да бъдат различни. Индивидуалните вариации в тази област са характерни и за децата с типично развитие. Въпреки това в литературата

рата съществуват достатъчно емпирични данни, които очертават както нормативните, типичните етапи и темпове на развитие, така и възможните вариации и отклонения в овладяването на речта при деца в норма. Все още такива данни липсват за овладяването на българската реч от деца с аутизъм. Това изследване представлява опит да се събере информация за индивидуалния профил на овладяването и използването на речта от дете с аутизъм.

Началото на периода на овладяване на речта на това дете може да се постави в началото на периода на проследяване – 4г.1мес. Това е възрастта, в която детето има в активния си речник две думи, които използва епизодично. През проследявания период са регистрирани следните особености:

- изключително късно начало на речевото развитие (след 4 годишна възраст);
- затруднение в овладяването на местоименията за първо и второ лице единствено число;
- стратегията на овладяване на речта е предимно използване на готови фрази, а не конструиране на собствени;
- необходимост от зрителна опора при разбирането на речта и конструирането на собствени фрази;
- не се наблюдава характерния стадий на въпросите, типичен за нормативното развитие;
- често речта не се съпътства с характерния очен контакт;
- общуването се ограничава до теми, тясно свързани със специфични за детето интереси;
- липса на инициативност за общуване дори при наличие на съответните умения;
- социалните умения се различават в различни ситуации и с различни хора;
- нарушения на прагматичните аспекти на речта (тон, сила, интонация на гласа).

Тези находки съвпадат с наличните данни в литературата [8] за характерните особености в развитието на речта и комуникацията при деца с аутизъм.

Същевременно те могат да бъдат отправна точка за планирането на подходящи интервенции, насочени към развитието на социалните и комуникативните умения на децата с аутизъм. В терапията на тези ранни етапи трябва да бъдат използвани специфичните интереси на детето; да се използват нагледно-образни и нагледно-действени средства; да се работи едновременно в няколко направления – разбиране на речта, натрупване на активен речников запас под формата на отделни думи и цели изречения, стимулиране на уменията и желанието за социално взаимодействие под формата на игри.

Данните от това изследване могат да послужат за отправна точка за провеждане на по-нататъшни изследвания в областта. Те могат да са насочени както към проследяване на други случаи с цел събиране на информация за различни варианти и профили на развитие, характерни за аутистичните деца, така и към изследвания, които търсят отговори на конкретни изследователски въпроси. Въпросите, които повдига това изследване, могат да бъдат формулирани по следния начин:

- Дали ранните интервенции (преди четиригодишна възраст), насочени специално към речевото развитие, могат да подпомогнат този процес? Или късното начало на речевото развитие е типично за децата с аутизъм и то не може да бъде повлияно?
- Какви специални интервенции за овладяване на местоименията от първо и второ лице могат да се планират? На какво ниво на речевото развитие могат да започнат те?

- Наличието на адекватен очен контакт корелира ли с речевото, комуникативното и социалното развитие на деца с аутизъм?
- Могат ли да се коригират нарушенията в овладяването на тона, силата и интонацията на гласа?

Литература

1. Блажев, Б., В. Попова. (1995). Чудесата на детската реч. С., изд. Тилия.
2. Матанова, В. (2007). Аутизъм. Диференциална диагноза. С., изд. Софи-Р.
3. Попова, В. (2000). Психолингвистика на развитието. Шумен, Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“.
4. Стоянова, Ю. (2006). Психолингвистични изследвания. С., изд. Веда Словена – ЖГ.
5. Bruinsma, Y., R.Koegel, L.Koegel. (2004). Joint Attention and Children with Autism: A Review of the Literature. In: Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Review, 10:169–175.
6. Jones, E., E. Carr. (2004). Joint Attention in Children with Autism & Theory and Intervention. In: Focus on Autism and Other Developmental Disabilities, VI. 19, Number 1, Spring, 13–26.
7. Silver, K., Autism Initiatives. (2005). Assessing and Developing Communication and Thinking Skills in People with Autism and Communication Difficulties. A Toolkit for Parents and Professionals. London. Jessica Kingsley Publishers.
8. Tager-Flusterg, H. (1989). A Psycholinguistic Perspective on Language Development in the Autistic Child. In: Autism. Nature, Diagnosis and Treatment. Edited by G. Dawson. The Guilford Press. New York.

ФАКТОРИ, КОИТО ОПРЕДЕЛЯТ ВРЕМЕТО НА РЕАКЦИЯ КЪМ ПРОМЕНИ НА ЗРИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ

БИЛЯНА ЗАХАРИЕВА ГЕНОВА*, СТЕФАН МАТЕЕВ МАТЕЕВ**,
ЙОАХИМ ХОНСБАЙН***

* н.с. I ст., Институт по невробиология – БАН, 979 23 96, bi.genova@dir.bg

** проф. дн, Нов български университет, 979 23 63, smateev@nbu.bg

*** професор, д-р, Изследователски център „Лайбниц“ за работна среда и човешки фактори, Дортмунд, Германия, hohnsbein@ifado.de

Известно е, че „по-силните“ стимули водят до по-късо време на реакция. Но какво е „сила“ на стимула, когато се реагира на промяна на движение? В изследването бяха използвани стимули, съставени от случайно разпределени светли точки, които се движат на тъмен фон. Движението се променяше внезапно както по посока, така и по скорост. Измерваше се простото време на реакция на промяната (каквато и да е тя) и времето на реакция на избор (към промяна наляво или надясно). Установено бе, че времето на проста реакция се определя от големината на претеглената сума на колинеарната и нормалната компоненти на промяната на вектора на движението. То се скъсява при по-висока начална скорост преди промяната. Времето на реакция на избор обаче, се определя само от големината на нормалната компонента на промяната и не зависи от първоначалната скорост. Аспектиите на зрителната информация за движение, които определят изпълнението на задачите за проста реакция и реакция на избор към промяна, са представени с математически модел.

It is known that “stronger” stimuli lead to shorter reaction times. However what is “strength” of the stimulus when we react to a motion change? We used stimuli consisting of randomly distributed light dots that moved in dark background. The motion abruptly changed in direction as well as in speed. The simple reaction time to the change (whatever it is) and the choice reaction time (to change either to the left or to the right) were measured. It was established that the simple reaction time is determined by the absolute value of the weighed sum of the collinear and the normal component of the change of the velocity vector. It is shorter for higher initial velocity. However, the choice reaction time is determined solely by the absolute value of the normal component of the change and does not at all depend on the initial velocity. The aspects of the visual motion information that determine the performance of the tasks of simple and choice reactions to a change are presented by a mathematical model.

Въведение

Движения с постоянна скорост и посока се наблюдават рядко в ежедневието. При локомоция – ходене и каране на кола, векторите на движенията в зрителното поле непрекъснато се променят както по големина, или скорост, така и по посока. Неведнъж заобикалящата ни среда, например един автомобил, ни е поставяла задача за максимално

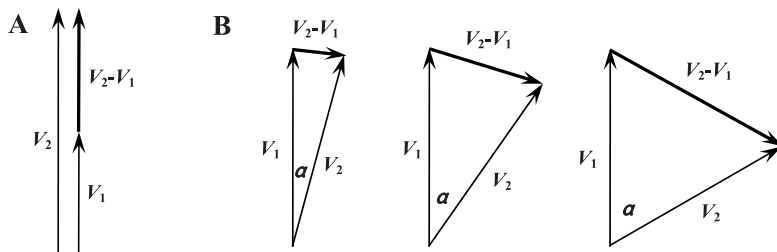
бърза реакция. Обкръжаващите ни обекти се характеризират с различни признаци или атрибути (форма, цвят, яркост и т.н.). Но параметрите на движението, които определят бързината на реакция към промени на движението, все още не са добре известни. Затова настоящата работа е посветена на изследвания на времето на проста реакция и на времето на реакция при избор към стимули, които се състоят от промени на големината и посоката на движение.

Времето на реакция към всеки стимул намалява с нарастването на неговата „сила“. Тази зависимост може да се апроксимира с известната функция на Пиерон [4]

$$RT = C/S^n + RT_0$$

където S е силата, или интензитета на стимула, измервана в подходящи физически единици. Параметрите C , n и RT_0 се определят от вида на стимула и условията на наблюдение, но те остават постоянни при варирането на силата S . Константата C приравнява единиците отляво и отдясно на равенството, а RT_0 е асимптотична стойност за времето на реакция при много силни стимули. Равенството е емпирично; то не е свързано с определен модел или хипотеза, но дава добра основа за описание и предсказване на бързината на реакция у човека. Обаче, за целта е необходимо да се определи параметърът сила на стимула.

За подвижни стимули определянето на силата на стимула не е тривиално. Известно е, че при задача за проста реакция към начало на движение силата на стимула е скоростта на движение, като степеният показател n варира от 0.3 до 1 в изследванията на различни автори. По-сложен е случаят, когато изследваното лице трябва да реагира на промяна на големината на скоростта на движение от V_1 към V_2 , без да се променя посоката (фиг.1А). Установено е [2], че тогава силата на стимула се определя от абсолютната стойност на разликата между скоростта след и скоростта преди промяната, $|V_2 - V_1|$. В предишни наши изследвания [1,3], беше показано, че със сила $|V_2 - V_1|$ на стимула може да се апроксимира и простото време на реакция към промяна посоката на движение, но при постоянна скорост (фиг. 1В).

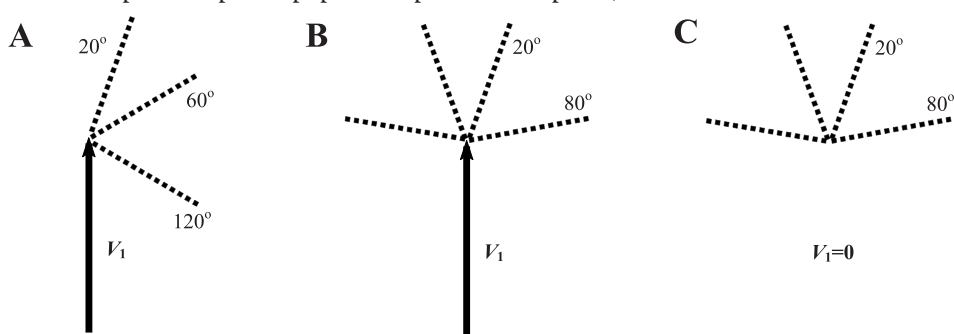
Фигура 1. Геометрично представяне на параметъра $|V_2 - V_1|$. Векторът на началното движение е V_1 , векторът на движението след промяната е V_2 . Силата на промяната се задава от дължината на вектора $V_2 - V_1$ (А). При промяна на скоростта без да се променя посоката (В). При промяна посоката на движение на ъгъл α без да се променя големината на скоростта. Силата нараства с увеличаване ъгъла на промяна.

Една от целите на настоящата работа бе да се провери, дали параметърът $|V_2 - V_1|$ може да опише бързината на реакция и към по-комплексни промени на движението, а именно, към промени едновременно по скорост и посока. В предишни изследвания [1], установихме, че когато се променя посоката на движение без да се мени скоростта, реакцията на избор се определя само от нормалната компонента на скоростта след промяната (фиг. 4). Но не е известно дали и при произволна промяна на движението, по скорост и

посока, реакцията на избор се определя само от този признак на промяната. Проверката на това бе другата цел на настоящата работа.

МЕТОД

Изследванията се провеждаха със стимул, състоящ се конфигурация от случайно разпределени светли точки, които се движеха в невидима за наблюдателя апертура или отвор. В процеса на движение точките се скриваха зад единия ръб на апертурата и съответно нови случайно разпределени точки се появяваха иззад срещуположния ръб. Разстоянието на гледане бе 30 cm. Изследваните лица фиксираха бинокулярно точка, намираща се право пред тях на екрана. Стимулт се представяше в кръгла апертура с диаметър 10 deg, която беше разположена 4 deg надясно от фиксационната точка. Гъстота средно 1.4 точки на cm^2 ; всяка точка – с диаметър около 0.4 cm (0.75 deg) и с яркост 2.4 cd/m^2 ; Майкелсоновият контраст на точките беше 0.6. Движението на точките се управляваше от компютър, който регистрираше и времената на реакция.

Фигура 2.

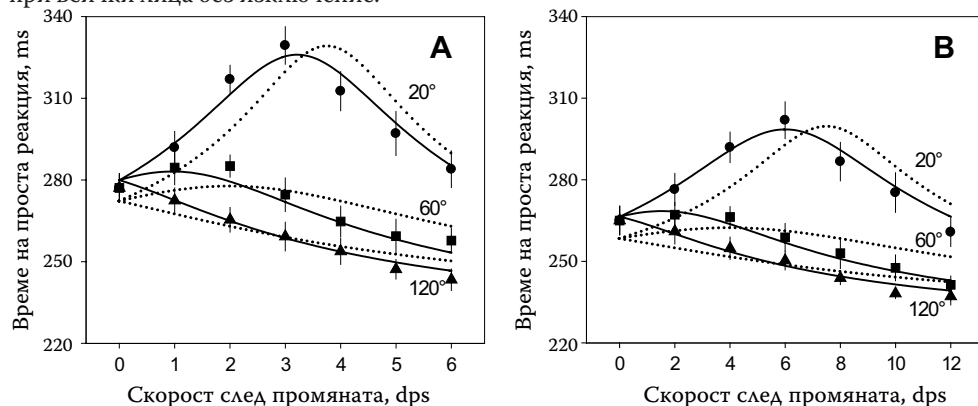
Илюстрирани са стимулите използвани в изследването. С V_1 е означен вектора на началното движение; с пунктирани линии е означен вектора V_2 на движението след промяната. (A) Стимули използвани в Експеримент 1 (B) Стимули използвани в Експеримент 2 (C) Стимули използвани в Експеримент 3. Начално движение няма, затова реакцията е към начало на движение

ЕКСПЕРИМЕНТ 1

След предупредителен звуков сигнал конфигурацията от точки се появяваше на екрана и се движеше вертикално за време случайно избрано между 1 и 1.8 s (вектора V_1 на фиг. 2A). След това внезапно се променя посоката на движение надясно под ъгъл α и скоростта на V_2 (вектора V_2 на фиг. 2A) за 0.9 s. Посоката на вектора V_1 се сменяше нагоре и надолу, като векторите V_2 бяха насочени винаги надясно. Началните скорости V_1 бяха 4 и 8 dps. При $V_1=4$ dps, V_2 бяха 0, 1, 2, 3, 4, 5 и 6 dps. При $V_1=8$ dps, V_2 бяха 0, 2, 4, 6, 8, 10 и 12 dps. Ъглите на промяна α бяха 20°, 60° and 120°. Изследваното лице изпълняваше задача за проста реакция като натискаше един и същ бутон винаги с един и същ пръст, веднага след като открие каквато и да е промяна на движението – по скорост, по посока или и по двата признака. Участваха седем изследвани лица.

Резултатите са показани на фигура 3. Времето на проста реакция значимо намалява с увеличаване на ъгъла на промяна. Времето на проста реакция при 60° и постоянна

скорост е по-късо от това при прекратяване на движението. Времето на проста реакция намалява с увеличаване скоростите преди и след промяната. Ефектът от скоростта след промяната е силно повлиян от ъгъла – и трите криви имат различен ход. Описанието на данните с Пиеронова функция и сила на стимула $|V_2 - V_1|$ (с пунктир на фиг. 3) обаче се проваля. Съществен недостатък на използването на модула на разликата $V_2 - V_1$ е, че максимумът на кривата за промяна на ъгъл 20° е при скорост след промяната приблизително равна на началната скорост. В действителност максимумът се получава изместен наляво. Този резултат е много стабилен, той се получава при двете начални скорости и при всички лица без изключение.

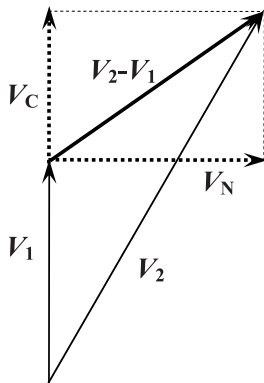
Фигура 3.

Данни от опит 1. Нанесени са осреднени стойности за времето на проста реакция от седем изследвани лица при три ъгъла на промяна на посоката. С пунктир са означени изчислените с $|V_2 - V_1|$ криви. Изчисленият максимум при ъгъл 20° е при скорост след промяната равна на началната скорост, докато емпиричният максимум е изместен наляво, при по-ниска скорост. С плътни линии е означена апроксимацията на данните с $|aVC + bVN|$ (A) Данни при начална скорост 4 dps. Апроксимация на данните: $SRT = 87 / |0.39VC + 0.61VN| 0.8 + 219$ (B) Данни при начална скорост 8 dps и апроксимация с $SR T = 114 / |0.36VC + 0.64VN| 0.89 + 222$

За да се интерпретират резултатите, нека разгледаме „анатомията“ на промяната на вектора по скорост и посока. На фиг. 4 са показани векторите V_1 и V_2 . Тяхната разлика е $V_2 - V_1$. Този вектор е сума от два признака или компоненти на промяната. Едната е V_C – наричаме я колinearна компонента на промяната. Колinearната компонента V_C отразява увеличаването на разликата между реалната позиция на точките и позицията, която биха заели ако движението беше продължило без промяна, със скорост V_1 във вертикална посока. Другата е V_N – наричаме я нормална компонента на промяната. Тя отразява колко бързо в хоризонтална посока, наляво или надясно, точките от конфигурацията се отдалечават от началното направление на движението. Нашата хипотеза е, че времето на реакция към промяната се определя от тези две компоненти. Въпросът е как се комбинират те.

Ясно е, че времето на реакция не се определя от простата сума на двете компоненти, в такъв случай използването на $|V_2 - V_1|$ щеше да апроксимира емпиричните данни. Максимумът нямаше да се отмени.

Може да се предположи, че времето на реакция се определя от тази компонента на промяната, V_C или V_N , която се открива по-рано от зрителната система. Ако това беше така, поне при някои от условията биха се получили бимодални разпределения за времената на реакция.

Фигура 4.

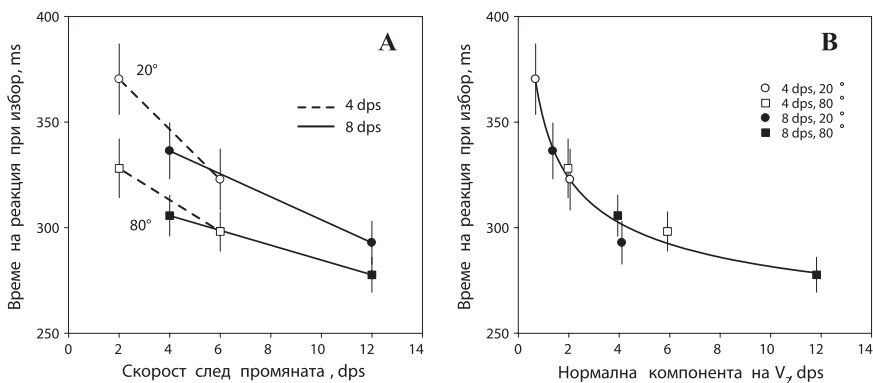
“Анатомия” на промяната. Разликата между векторите на началното и на движението след промяната е вектора $|V_2 - V_1|$. Той може да се представи като сума от две компоненти или два признака на промяната – колинеарна, V_C , и нормална компонента, V_N , $|V_2 - V_1| = |V_C + V_N|$

Предположихме, че времето на реакция се определя от абсолютната стойност на претеглената сума на двете компоненти на промяната, $S = |aV_C + bV_N|$, a и b са теглата, като $a + b = 1$. Използвайки тази хипотеза, данните бяха апроксимирани с помощта на нелинейна регресия, която даде възможност да се определят стойностите на трите параметъра на Пиероновата функция, а също и на теглата, с които се сумират двата признака на промяната. На фиг. 3 с пълни линии е показана апроксимацията на данните. Максимумът на теоретичната крива се отмества наляво, когато нормалната компонента участва в сумирането с по-голямо тегло, около 0.6, отколкото колинеарната компонента, чието тегло е около 0.4. Или с други думи, оказва се, че зрителната система „счита“ нормалната компонента за „по-важна“ отколкото колинеарната компонента.

ЕКСПЕРИМЕНТ 2

След предупредителен сигнал конфигурацията от точки се появяваше на екрана и се движеше вертикално (вектора V_1 на фиг. 2B) 1.4 s. След това внезапно движението се променяше по посока наляво или надясно под ъгъл α и по скорост на V_2 за 0.9 s (на фиг. 2B с пунктирани линии). Бяха използвани две начални скорости, 4 dps и 8 dps. При 4 dps скоростите след промяната V_2 бяха 2 и 6 dps. При $V_1 = 8$ dps скоростите след промяната бяха 4 и 12 dps. Ъглите на промяна α бяха 20° и 80° . Лицето изпълняваше реакция на избор като натискаше ляв бутон с лява ръка, ако движението се е отклонило наляво, и десен бутон с дясна ръка, ако движението се е отклонило надясно. В експеримента участваха шест лица.

Резултатите са показани на фиг. 5A. Времето на реакция при избор значимо намалява с увеличаване на големината на скоростта и на ъгъла на промяна на посоката. Всички експериментални точки могат да се опишат с една Пиеронова функция със сила определена само от нормалната компонента на промяната и са показани на фигура 5B.

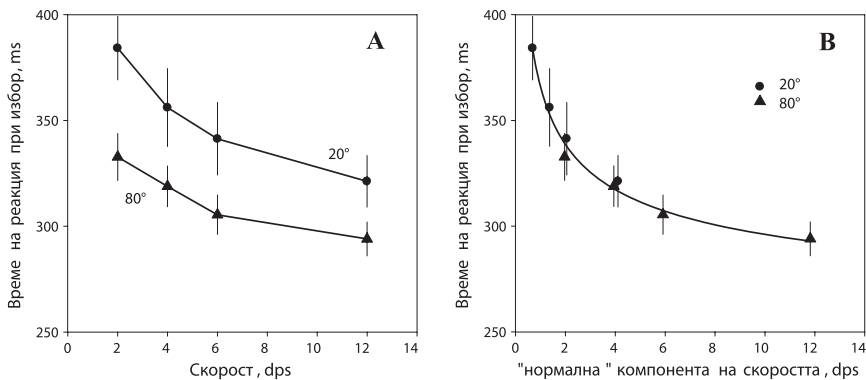
Фигура 5.

Данни от опит 2. (А) Осреднени стойности за времето на реакция при избор от шест изследвани лица. (В) Данните са апроксимирани с Пиеронова функция със сила на стимула зададена само от нормалната компонента на промяната:

$$CRT = 119/\sqrt{VN}|0.38+232$$

ЕКСПЕРИМЕНТ 3

Апроксимацията на данните и за двете начални скорости само с големината на нормалната компонента на промяната можеше да означава, че бързината на реакция при избор не зависи от началната скорост. Тогава, би следвало изпълнението да е същото и при нулева начална скорост. Затова беше проведен експеримент 3. Точките се появяваха на екрана и вместо да се движат с начална скорост V_1 бяха неподвижни. След това започваха да се движат наляво или надясно под същите ъгли както в опит 2: 20° и 80° спрямо вертикалата (фиг. 2С). Скоростите бяха същите както в опит 2: 2, 4, 6 и 12 dps. Изследваното лице натискаше ляв бутон с лява ръка когато движението е наляво, и десен бутон с дясна ръка когато движението е на дясно.

Фигура 6.

Данни от опит 3. (А) Осреднени стойности за времето на реакция при избор от шест изследвани лица. (В) Апроксимация на данните със сила на стимула зададена само от нормалната компонента на скоростта: $CRT=124/\sqrt{VN}|0.36+242$

На Фиг. 6А са показани осреднените данни за време на реакция при избор от шест лица като по абцисата е нанесена скоростта. На Фиг. 6В са показани експерименталните точки от фиг. 6А като функция на хоризонталната компонента на вектора на движение. Забележително е, че формите на кривите от фиг. 5В и фиг. 6В са твърде сходни и практически могат да се апроксимират с едно и също уравнение. Изглежда, че скоростта преди промяната не играе никаква роля при реакцията на избор!

Заклучение

Когато настъпва промяна на вектора на движението, зрителната система разлага вектора на движението след промяната на две ортогонални компоненти като извлича два признака или компоненти на промяната, нормална V_N и колинеарна компонента V_C . Те дават входна информация за механизмите на проста реакция и на реакция при избор, като се използват по различен начин при изпълнение на двете реакции. При комплексни промени на движението силата на промяната се определя с абсолютната стойност на претеглената сума на двете компоненти, $S=|aV_C+bV_N|$. При проста реакция колинеарната компонента на промяната участва в сумата с по-ниско тегло от нормалната. Изглежда, че зрителната система счита колинеарната компонента за по-маловажна от нормалната. При задача за избор теглото на колинеарната компонента е нула и реакцията се определя единствено от нормалната компонента. Изглежда, че при изпълнение на задача за избор, началното движение и колинеарната компонента се игнорират, поне при определени условия.

Литература

1. Genova, B., Mateeff, S., Bonnet, C., Hohnsbein, J. (2000) Mechanisms of simple and choice reaction to changes in direction of visual motion. *Vision Research* 40, 3049–3058.
2. Dzhafarov E. N., Sekuler R., Allik J. (1993) Detection of changes in speed and direction of motion: reaction time analysis. *Perception & Psychophysics*, 54, 733–750.
3. Mateeff, S., Genova B., Hohnsbein, J. (1999) The simple reaction time to changes in direction of visual motion. *Experimental Brain Research*, 124, 391–394.
4. Pieron, H. (1920) Nouvelles recherches sur l'analyse du temps de latence sensorielle en fonction des intensités excitatrices. *L'Année Psychol*, 22, 58–142.

ПСИХОФИЗИОЛОГИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА СЪННИЯ ДЕФИЦИТ ПРИ ПАЦИЕНТИ С ОБСТРУКТИВНА СЪННА АПНЕЯ

БОЖИДАР ДИМИТРОВ*, ПЕТЪР ПЕТРОВ**, СЛАВЧО СЛАВЧЕВ***

*ст.н.с. I ст. д-р, д.м.н., Директор, Институт по психология – БАН,
870 5142; bozhi@ipsyh.bas.bg

** д-р, докторант в Лабораторията по психофизиология и невропсихология,
Институт по психология – БАН; 979 3216; petrovpi@hotmail.com

*** д-р, основател и собственик, Медицински Център МАНА, София,
955 4936; kremena@bgnet.bg

За доброто качество на живот особено важно е не само количеството сън през денонощието, но и поддържането и запазването на специфичната му структура. Под структура се разбира правилното подреждане, продължителност и редуване на основните 5 стадия на съня. При около 20% от населението е налице както недостатъчно количество нощен сън, така и нарушена структура поради неправилен режим или заболявания. Един от проблемните контингенти е този с нарушено дишане по време на сън (обструктивна сънна апнея, ОСА). Изследваните лица с ОСА бяха подложени на целonoщна видео-полисомнографска регистрация. Бе намерено силно намалено количество на дълбокия, бавновълнов сън, често пълна липса на REM-стадиите и преобладаващо количество 1 и 2 стадий. В същото време броят на микросъбужданията (араузыл) при тежки случаи достигаше до 100 на час сън. След прилагането на назално обдишване с атмосферен въздух под постоянно положително налягане следваше драматично подобрене в показателите: възстановяване на дълбоките стадии, компенсаторен ефект за REM стадия (REM-rebound phenomenon) и практическо елиминиране на периодите на пробуждане. В резултат на това още на следващия ден се отбелязваше подобрене в бодростта, концентрацията, субективното чувство на дневна сънливост, работоспособността и самочувствието. При късно прилагане на терапевтичните мерки нарушените когнитивни функции се възстановяват най-бавно.

Quality of life is dependent not only on the total amount of night sleep, but also on the maintenance and preservation of the sleep architecture. Under this term are listed the regular transition, duration and alternation of the 5 sleep stages during the night sleep. It is established that 20% of the world population suffer both from insufficient sleep duration and altered structure of sleep due to either illness or bad sleep hygiene. A major contingency represent the Obstructive Sleep Apnea (OSA) patients. We have studied OSA patients with all-night polysomnography. Severely reduced quantities of slow wave sleep, frequently accompanied by total lack of REM sleep and predominantly shallow 1–2 stages were found. The number of microarousals in severe clinical cases approached the number of 100 per hour sleep. Following the application of nasal Continuous Positive Air Pressure (nCPAP) a dramatic improvement was observed: restoration of deep sleep stages; REM Rebound Phenomenon; virtual elimination of microarousal periods. A notable improvement in vigilance, concentration abilities and elimination of excessive daytime sleepiness, as well as self-esteem and performance was observed. The cognitive deficit was slow and difficult to overcome in cases of retarded therapy application.

Въведение

Поради привидния покой по време на сън, дълго време се е смятало, че това е пасивно състояние. След въвеждането на електрофизиологичните изследвания в практиката става ясно, че сънят е силно хетерогенен, съставен от няколко стадия, по време на които мозъчната активност за някои структури е също толкова интензивна, колкото и по време на будно състояние. Разграничени са две основни фази на съня – НеРЕМ сън, разделян от своя страна на повърхностен (стадии 1 и 2) и дълбок бавновълнов (стадии 3 и 4), както и РЕМ сън, характеризиращ се с бързи очни движения, силно потисната мускулна активност и съновидения. Едно последователно преминаване от първи до четвърти стадий на НеРЕМ съня и РЕМ се нарича сънен цикъл. Средно неговата продължителност е около 90 минути, като за една нощ нормално се наблюдават 4–6 цикъла. В първата половина на нощта преобладава бавновълновият сън, а във втората част – РЕМ сънят. Все още не е установена точната физиологична роля на всеки един отделен стадий. Със сигурност обаче се знае, че за правилното функциониране на човешкия организъм през деня е необходимо достатъчно продължителен сън през нощта с оптимално съотношение и последователност на отделните стадии [1]. Редица заболявания могат да доведат до нарушена архитектура на нощния сън с променено количество и дори до липса на някои от стадиите. Обструктивната сънна апнея (ОСА) е често срещано и социално значимо заболяване. Характеризира се с многократно повтарящи се дихателни паузи по време на сън поради периодичен колапс на меките горни дихателни пътища. Паузите в дишането водят до хипоксия на мозъка и до чести неосъзнати микросъбуждания (араузъл) [2], които силно фрагментират съня и нарушават неговата структура с преобладаване на повърхностните стадии на НеРЕМ-съня и частична или пълна загуба на РЕМ и на дълбоките НеРЕМ стадии. Резултатът е прекомерна дневна сънливост поради непълноценен сън и специфично нарушаване на когнитивните функции – внимание, реч, памет, екзекутивни функции, гъвкавост на мислите, абстрактно мислене [3]. В настоящето изследване ние изследвахме различни параметри на съня при 20 пациента с обструктивна сънна апнея и настъпилите промени в тях след започване на терапия.

Методология

Бяха изследвани 20 случайно подбрани пациента с обструктивна сънна апнея на възраст между 30 и 65 години, преминали на диагностика и терапия в медицински център „МАНА“, гр. София.

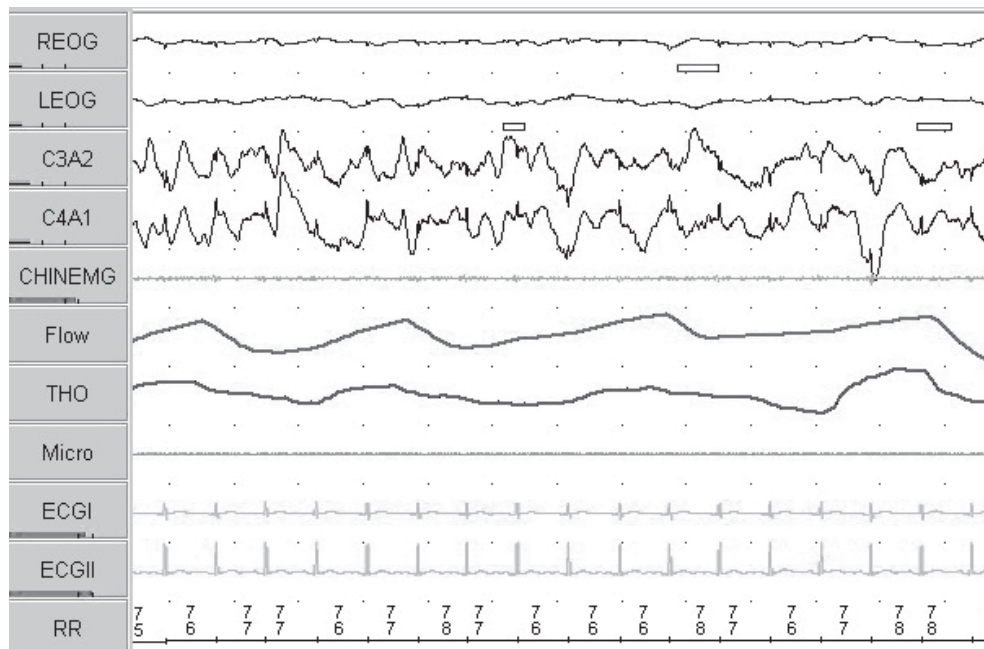
Преди изследването всеки от тях беше помолен да попълни въпросник с Epworth Sleepiness Scale – международно приета скала за субективна оценка на дневната сънливост, при която изследваното лице оценява количествено вероятността да задреме в осем примерни ситуации [4]. За всяка една от тях възможните отговори са четири – „никога не задрямвам“ (0т.); „понякога задрямвам“ (1т.); „често задрямвам“ (2т.) и „винаги задрямвам“ (3т.). Максималният брой точки е 24 (екстремна дневна сънливост), минималният е 0 (липса на сънливост), като резултат над 7 се смята за патологичен [5].

След попълването на въпросника пациентите бяха подложени на целонощно изследване на съня посредством видео-полисомнография. Използваната апаратура за регистрация и анализ беше *Alice3* и *Alice5*, *Respironics Inc.* а използваните *nCPAP* апарати за корекция на дихателните нарушения по време на сън – *REM Star Auto*, *Respironics Inc.* при автоматичен режим на работа. Изследването на всеки от пациентите се проведе в две части в рамките на една нощ. През първите два часа от съня се извършваше многоканална

полифизиографска регистрация, като параметрите от интерес в настоящата статия бяха: два електроенцефалографски (ЕЕГ) канала (C_3A_1 и C_4A_2 отвеждания, базирани на международната система за поставяне на електроди 10–20), ляв и десен електроокулографски (ЕОГ) канал за следене на очните движения, електромиографски (ЕМГ) канал за отчитане на мускулния тонус, пиезоелектрично отчитане на дихателния поток и тензометрична регистрация на дихателните движения на гръдния кош и корема, пулсов оксиметър за процентното съдържание на кислорода в кръвта. Във втората част на изследването бяха регистрирани същите показатели, но вече при коригирани дихателни нарушения на пациентите посредством апарат, подаващ въздух под постоянно повишено налягане (пСРАР).

Целонощният полисомнографски запис беше анализиран и валидизиран ръчно на 30-секундни участъци (епохи). Стадиите на съня бяха определени според специфичната за всеки от тях електроенцефалографска мозъчна активност въз основа на класическите критерии за скоричане на Рехтсхафен и Кейлс [6]. Микросъбужданията (арауълите) в ЕЕГ бяха определяни според препоръките на Американската асоциация по нарушенията на съня (ASDA, 1992) – поява на ЕЕГ-ритъм с по-висока честота (алфа или тета вълни) с продължителност 3–15 секунди на фона на по-бавна ЕЕГ активност [7]. За дихателна пауза (обструктивна апнея) се приемаше липсата на въздушен поток през носа и устата на пациента за повече от 10 секунди при запазени дихателни движения на гръдния кош и корема.

Част от регистрацията на полисомнограма с продължителност от 20 секунди е представена на фиг. 1.

Фиг. 1.

Полисомнограма. (REOG и LEOG – десен и ляв канал за очните движения (ЕОГ); C_3A_1 и C_4A_2 – ЕЕГ-канали; CHINEMG – канал за мускулната активност; Flow – дихателен поток; THO – дихателни движения на гръдния кош и корема; Micro – микрофон, отчитащ хъркането; ECGI, II – ЕКГ канали, RR – пулсова честота).

След ръчното валидизиране на целонощния запис, автоматично бяха изчислени следните параметри на съня:

Количество на отделните стадии на съня – процентното съотношение на стадийте беше изчислено спрямо общото времетраене на съня (Total Sleep Time, TST). Нормално първи стадий при възрастни индивиди заема около 2–5% от TST, втори стадий–45–55%, трети и четвърти стадий (бавновълнов сън или SWS) – между 13 и 23% и REM стадий – между 20 и 25%.

Индекс на микросъбужданията (Араузъл индекс, ArI) – показател за фрагментираност и нестабилност на съня. Представява общия брой араузъли, разделен на общото времетраене на съня.

Ефективност на съня – показател, който дава отношението в проценти между общото времетраене на съня и времето, прекарано в леглото (Time in Bed, TIB). Нормалната стойност за възрастните е около 95%.

Процентът на времето, прекарано в будно състояние в рамките на целия период на съня –(InterSleep wake).

Индекс на дихателните нарушения (Respiratory disturbance index, RDI) – броят на дихателните нарушения, разделен на общото времетраене на съня. Индекс със стойност над 5/ч. сън се счита за патологичен.

Насищане на кръвта с кислород (кислородна сатурация) – нормално трябва да е постоянно над 90%.

Посочените параметри бяха сравнени преди и след корекция на дишането чрез апарат, подаващ въздух под постоянно повишено налягане посредством назална маска (nCPAP апарат).

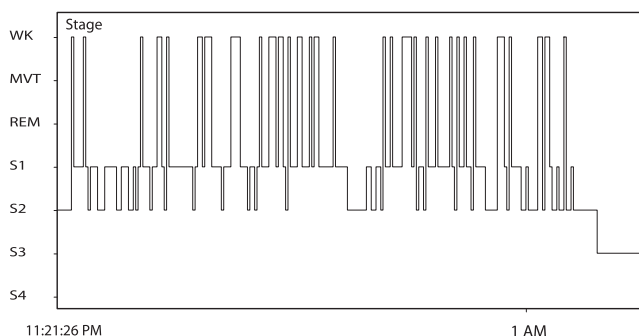
Данните бяха обработени статистически по метода Т-тест чрез програмния продукт *Statsoft Statistica 7*.

Резултати

Избраните за изследването пациенти бяха с различно изразена изходна оценка на дневната сънливост по скалата на Epworth – от нормален до патологичен брой точки, средна стойност 8,14 (SD=5,63).

В първата част на изследването всички пациенти показаха патологичен индекс на дихателните нарушения – RDI средно 96,7/ч. сън (SD=9,16). Структурата на съня беше силно променена, като при повечето от тях беше регистриран единствено сън в повърхностните стадии 1 и 2 на НеREM съня, без наличие на дълбоките стадии и без REM. При малка част от пациентите се наблюдаваха кратки епизоди на бавновълнов и на REM съня, фрагментирани от чести пробуждания. Процентното отношение на отделните стадии беше следното–32,56% за първи стадий, 63% за втори стадий, 2,9% и 1,39% съответно за дълбоките стадии на НеREM и за REM съня. Ефективността на съня, както и времето, прекарано в будно състояние в рамките на целия период на съня също беше променена. Индексът на микросъбужданията ArI беше патологичен при всички изследвани лица – средна стойност 83,9/ч., (SD 25,3). Насищането на кръвта с кислород (сатурация) беше по-ниско от нормалното – средно 87,9% (SD 4,82).

На фигура 2 е представена графично структурата на съня при един от изследваните пациенти. Ясно се вижда пълната липса на трети и четвърти стадий и на REM, както и честите епизоди на будност, накъсващи съня.

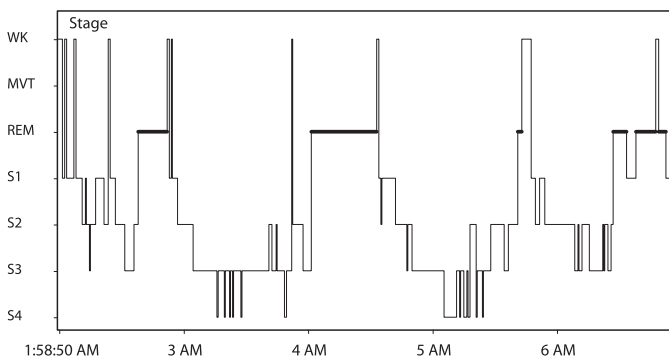

Фиг. 2.

Хистограма за структурата на съня при пациент с обструктивна сънна апнея без корекция на дишането с nCPAP. Преобладават повърхностните стадии 1 и 2 с кратък епизод на 3 стадий; липсва REM. (По абсцисата – часовете от денонощието, по ординатата – стадийте на съня; WK – будно състояние, REM – REM стадий; S1, S2, S3 и S4 – съответно стадий 1, 2, 3 и 4 на НеREM).

След поставяне на nCPAP и коригиране на дишането посредством подаване на атмосферен въздух под налягане се наблюдава драматична промяна в наблюдаваните параметри в рамките още на същата нощ. Индексът на дихателните нарушения спадна до нормалната стойност 3,4/ч. сън при SD 3,09. Повърхностните стадии на НеREM съня се доближиха до нормалните процентни съотношения съответно 7% и 33,6% за първи и втори стадий, а при трети и четвърти стадий на НеREM съня, както и за REM се наблюдава силно компенсаторно увеличение – 30,9% за бавновълновия и 27,6% за REM съня (REM Rebound феномен). Това са процентни части от общото количество сън (TotalSleepTime), а не просто вътрегрупово увеличение. Индексът на микросъбужданията спадна до 3,5/ч. Кислородната сатурация достигна стойности 93,3% (SD 2,28). Ефективността на съня и епизодите на будност в рамките на съня не показаха статистически значима разлика преди и след терапия.

Възстановена е структурата на съня при едно от изследваните лица след корекция на дихателните паузи е показана графично на фигура 3.

Фиг. 3.

Хистограма на структурата на съня при пациент с обструктивна сънна апнея след корекция на дишането с nCPAP. Възстановена е нормалната структура с наличието на всички стадии във физиологично съотношение и последователност. (Означенията са същите както при фиг. 2).

На таблица 1 са представени промените в резултатите от изследването. Всички проследени параметри, освен ефективността на съня и епизодите на будност в рамките на съня, показват ниво на значимост $p < 0,001$.

Таблица 1.

(RDI-индекс на дихателните нарушения; NREM S1 – първи стадий, NREM S2 – втори стадий; NREM SWS – бавновълнов сън; REM – REM стадий; ARI – индекс на микро-събужданията; InterSleep WK – епизодите на будност в рамките на съня; средна Sat. – средно насищане на кръвта с кислород).

Variable	T-tests; Grouping: CPAP Group 1: преди CPAP Group 2: след CPAP									
	Mean преди	Mean след	t-value	df	p	N	Std.Dev. преди	Std.Dev. след	F-ratio Variances	p Variances
RDI	92,70	3,40	41,29570	38	0,000000	20	9,16	3,09	8,78446	0,000016
NREM S1	32,56	7,09	4,61803	38	0,000043	20	24,30	4,15	34,29244	0,000000
NREM S2	62,99	33,62	4,97516	38	0,000014	20	22,55	13,74	2,69230	0,036655
NREM SWS	2,91	30,92	-8,70782	38	0,000000	20	5,97	13,09	4,81225	0,001245
REM	1,39	27,62	-9,08192	38	0,000000	20	4,35	12,16	7,82237	0,000039
ARI	83,92	3,53	13,69135	37	0,000000	20	25,35	3,49	52,70487	0,000000
Ефективност	78,17	78,82	-0,13666	38	0,892018	20	16,31	13,91	1,37506	0,494186
InterSleep WK	8,11	11,56	-0,89871	38	0,374466	20	12,07	12,24	1,02878	0,951342
Средна Sat.	87,94	93,33	-4,28955	34	0,000140	18	4,82	2,28	4,48801	0,003450

Заклучение

Нарушенията на съня са все още малко позната област в изследванията както на медицината, така и на психологията. В същото време те водят до тежки нарушения във всекидневните функции. Повтарящото се многократно запушване на горните дихателни пътища по време на сън – обструктивна сънна апнея – е едно от тези заболявания. Редица автори описват специфично засягане на когнитивните функции, свързано със синдрома на ОСА – паметови нарушения (увреждане на оперативната и контекстуалната памет), нарушения на мотивацията, вниманието, речта (бавна, монотонна, ограничен речник, кратки изречения, повторения), увреда на способността за анализ и синтез, липса на гъвкавост в мисленето, стереотипно поведение [8, 9]. Прекомерната дневна сънливост е характерна при тези хора и представлява сериозен социален проблем – свързана е с повишен риск от катастрофи (нерядко с фатален край), произшествия на работното място, проблеми със семейството и нарушения в социалните функции на индивида. Причините за тези нарушения от една страна се дължат на фрагментацията и нарушената структура на съня, а от друга – на нощната хипоксия на мозъка поради многократно повтарящите се дихателни паузи.

Изследваните от нас пациенти бяха с тежко изразен синдром на обструктивна сънна апнея, недиагностициран и нелекуван в продължение на много години. Без корекция

на дишането, нощният сън при тези хора беше представен предимно от повърхностните стадии 1 и 2, и едва малка част от пациентите достигнаха в намалено количество дълбоките стадии 3 и 4 и REM съня. След прилагане на терапия с апарат, подаващ въздух под повишено налягане, последва драстично подобрене в наблюдаваните параметри. Още в рамките на същата нощ беше отчетено възстановяване на нормалната сънна архитектура с появата на всички стадии във физиологично съотношение и последователност. Индексът за дихателните нарушения и индексът на микросъбужданията достигнаха референтни граници. Ефективността на съня и епизодите на будно състояние след първоначалното заспиване не показаха съществени промени. Характерно е обаче бавното и трудно възстановяване на когнитивния дефицит – предмет на друго съобщение.

Синдромът на обструктивната сънна апнея и благоприятните ефекти на nCPAP терапията все още остават малко познати сред обществото и специалистите. С изложените в това изследване данни и резултати имаме за цел да обърнем внимание върху сериозността на проблема и върху високата ефективност на съществуващия метод за терапия чрез постоянно подаване на въздух под налягане.

Всички данни и графични изображения представляват изключителна собственост на МЦ МАНА, София.

Литература

1. Rauchs G., Desgranges, B., Foret, J., Eustache F. The relationships between memory systems and sleep stages. *J.Sleep.Res.* 2005; 14:123–140.
2. Halász P., Terzano, M., Parrino L., Bódizs R.. The nature of arousal in sleep. *J.Sleep.Res.* 2004; 13:1–23.
3. Beebe, D.W., Gozal D. Obstructive sleep apnea and the prefrontal cortex: towards a comprehensive model linking nocturnal upper airway obstruction to daytime cognitive and behavioral deficits. *J.Sleep.Res.* 2002; 11:1–16.
4. Johns, M.W. A new method for measuring daytime sleepiness: The Epworth Sleepiness Scale. *Sleep* 1991; 14:540–545.
5. Johns MW. Sleepiness in different situations measured by the Epworth Sleepiness Scale. *Sleep* 1994;17:703–10.
6. Rechtschaffen A, Kales A. Manual of standardized terminology, techniques and scoring system for sleep stages of human subjects. Washington, DC: US Government Printing Office., 1968.
7. The Atlas Task Force. EEG arousals: scoring rules and examples. *Sleep* 1992;15:173–184.
8. Raffaele Incalzi, Camillo Marra, Bruna Salvigni, Albino Petrone, Antonella Gemma, David Selvaggio, Flaminio Mormile. Does cognitive dysfunction conform to a distinctive pattern in obstructive sleep apnea syndrome? *J.Sleep.Res.* 2004; 13:79–86.
9. Manos Alchanatis et al. Sleep apnea-related cognitive deficits and intelligence: an implication of cognitive reserve theory. *J.Sleep.Res.* 2005; 14:69–75.

ВЗАИМООТНОШЕНИЕ МЕЖДУ СИНДРОМИТЕ НА ХИПЕРАКТИВНОСТ С ДЕФИЦИТ НА ВНИМАНИЕ (ХАДВ) И ДИСЛЕКСИЯ ПРИ ОЦЕНКА НА ПРОЦЕСА ПИСАНЕ ПОД ДИКТОВКА

АЛБЕНА ВОЛОДЕВА ИГНАТОВА

асистент, докторант на НБУ, директор на МП „Специална педагогика“
8110 685, aignatova@nbu.bg

Цел на изследването е да установи взаимоотношението между синдрома на хиперактивност с дефицит на вниманието (ХАДВ) и дислексия при оценка на процеса писане под диктовка. Основната хипотеза предполага, че ХАДВ рефлектира по специфичен начин върху уменията за писане под диктовка и наблюдаваните грешки не са коморбидно присъствие или вторично развитие на дислексия. Изследвахме типовете грешки на експериментална група на ученици с ХАДВ, на експериментална група на ученици с дислексия и на контролна група. Оказва се, че съществува разлика в характера на грешките, които допускат двете експериментални групи. ХАДВ се характеризират с правописни грешки и недовършване работата до край. Групата на децата с дислексия допускат т. нар. „специфични грешки“. Липсва статистическа значимост между обобщените резултати на двете групи, но качествения анализ потвърждава различния характер на типовете грешки в експерименталните групи, което потвърждава първоначално издигнатата хипотеза. Анализът на писмената продукция подпомага разкриването и обясняването на невropsихологичните механизми при ХАДВ и дислексия. Разграничаването на типовете грешки подпомага диференциално-диагностичния процес.

The purpose of the study is to understand the relationship between Attention-Deficit Hyperactivity Disorder (ADHD) and Dyslexia in assessing the writing process under dictation. The main hypothesis: ADHD specifically reflects the ability of writing under dictation, so the mistakes are not reflection from comorbidity or associated development of dyslexia. The method includes 3 groups – group of ADHD, group of Dyslexia and controls. Each group consists of boys and girls at age between 9–12 years. They were diagnosed by the ICD–10 criteria by the expert team. All computations have been done by SPSS (V.15). Results: There is qualitative and quantitative difference between the two experimental groups in the tests for writing under dictation. Discussion: The ADHD-group demonstrates unique mistakes that are not comorbid co-occurrence of Dyslexia. The result is important for helping the differential diagnostic process between ADHD and Dyslexia.

Въведение

Синдромът на хиперактивност с дефицит на внимание (ХАДВ) е нарушение, което в различна степен афектира едно на всеки 30 деца и оказва влияние през целият им живот. ХАДВ засяга почти всички области на функциониране-придържането към социалните норми, психичното здраве, успехът в училище и на работното място. Голяма част от

децата с ХАДВ биват диагностицирани като носители на коморбидно специфично нарушение на способността за учене (Дислексия). Един от основните критерии за оценка на академично функциониране изобщо, и дислексията, в частност, е оценката на писмената продукция под диктовка. Все още няма категоричен отговор на въпроса дали писмените затруднения, които децата с ХАДВ демонстрират са уникални и се дължат на специфичните особености на природата на това нарушение или представляват коморбидно присъствие на дислексия. Статията разглежда взаимоотношението между двата синдрома при оценка на процеса писане под диктовка.

Хиперактивност с дефицит на внимание (ХАДВ)

През последните 20 години синдромът на хиперактивност с дефицит на вниманието (ХАДВ) се определя чрез три основни симптома-лоша концентрация на вниманието, хиперактивност и импулсивност или неспособност да регулират своето поведение спрямо ситуацията (Barkley, 2006[6]). Тези поведенчески дефицити се появяват относително рано през детството, обикновено преди 7-годишна възраст и продължават да присъстват по време на развитието. Трите основни нарушения се редуцират до две, като хиперактивността и импулсивността оформят единен симптомокомплекс. В резултат се оформят три подгрупи на ХАДВ, които са описани в съвременните диагностични класификатори, а именно: ХАДВ с преобладаващ дефицит на вниманието; ХАДВ с преобладаваща хиперактивност-импулсивност и ХАДВ-комбиниран тип (DSM-IV-TR, 2000[5]). Разпространението на ХАДВ сред детската популация е приблизително между 3–7%, като съществува мнение, че нарушението засяга преимуществено момчетата, в съотношение 3:1. Нарушението персистира и в зряла възраст между 30–50% от клинично диагностицираните случаи. Все повече автори засягат проблема за връзката между ADHD и процесът на ограмотяване. По-голяма част от изследванията свързват това нарушение предимно с четивни затруднения в областта на разбиране на прочетеното (Pennington et al., 1993[12]; Игнатова, 2006[1], 2008[2]). В литературата липсват изчерпателни данни за писмената форма на речта при ХАДВ.

Дислексия на развитието (Специфично нарушение на способността за учене)

Дислексия на развитието се характеризира с несъответствие между потенциалните възможности на индивида и неговите реални постижения. Специфичното нарушение на способността за учене се разминава с интелигентността, мотивацията и предоставените възможности за обучение (Матанова, 2001[3]). Въпреки, че диагнозата и точните характеристики на това нарушение са все още дискуссионни, съвременното развитие по отношение на знанието за епидемиологията, невробиологията и генетиката, както и когнитивното функциониране, дават отговор на все повече въпроси. Днес дислексията се определя като невроповеденческо нарушение, което засяга между 5–7% от децата в начална училищна възраст (International Dyslexia Association, 2002[8]). В България според епидемиологично проучване, реализирано в град София, около 6% от децата в начална училищна възраст са носители на дислексия (Тодорова, 2005[4]). Освен споменатите затруднения в овладяването на основните училищни умения-четене, писане и математика, тези деца демонстрират и редица поведенчески симптоми, като свърхактивност, импулсивност и нарушено внимание (Игнатова, 2006[1]).

Изследванията показват, че се наблюдава честа коморбидност между ХАДВ и дислексия. При децата с ХАДВ, към основните симптоми на нарушено внимание, импулсивност и хиперактивност, почти винаги присъстват характеристиките на „обучителни затруднения“ и „ниска академична успеваемост“ (Marshall & Hynd, 1997[10]). Проучванията върху коморбидността между двете нарушения варира приблизително между 20% (Javorsky, 1996[9]) и 50% (Riccio & Jemison, 1998[11]). Разликите се определят от начина, по който се определят специфичните нарушения на способността за учене (Дислексия) или се поставя диагнозата ХАДВ.

Основна **цел** на настоящето изследване е да установи какво е взаимоотношението между ХАДВ и дислексия при оценка на писмената продукция под диктовка. Представените резултатите са част от по-мощно емпирично изследване, свързано с взаимоотношението между двата синдрома при оценка на основните училищни умения.

Задачи на изследването

1. Да се подбере адекватна за целта методика-подходяща диктовка на тескт.
2. Да се оформят експерименталните групи изследвани лица: експериментална група на децата с ХАДВ, експериментална група на деца с дислексия и контролна група (деца без обучителни и емоционално-поведенчески разстройства). Изследваните лица следва да са на възраст не по-малко от 8,9 г. и на не повече от 12,0 г.
3. Да се направи количествен и качествен анализ на получените данни.

Хипотези на изследването

Задачите на емпиричното проучване са свързани с проверката на следните хипотези:

ХИПОТЕЗА 1

Предполага се, че ХАДВ рефлектира върху академичните умения (и в частност върху уменията за писане под диктовка) по специфичен начин. С други думи, характерът на грешките при ХАДВ и дислексия е различен. Наблюдаваните затруднения при писане под диктовка са качествена реакция от взаимодействието с основните симптоми на ХАДВ, а не коморбодно присъствие или вторично развитие на дислексия.

ХИПОТЕЗА 2

Предполага се, че между ХАДВ и дислексия съществува статистически добре изразена коморбидна проява. В настоящето изследване, това ще означава, че ще има деца, при които ще се наблюдават всякакви типове грешки.

ХИПОТЕЗА 3

Предполага се, че хиперактивното поведение и дефицита на внимание са фон, предшестващ появата на дислексия, което в настоящето изследване ще се прояви като липса на количествена и качествена разлика между затрудненията при писане под диктовка между двете групи.

Изследвани лица

За осъществяване на целта и задачите на експеримента бяха формирани три групи-две експериментални групи: 1) Деца с ХАДВ–40 ученици, обучаващи се масови училища в 2 и 3 клас. 2) Деца с дислексия–40 ученици, обучаващи се масови училища в 2 и 3 клас. Формирана бе и контролна група (КГ) от 40 ученици на същата средна възраст. Основен фактор за включване на изследваните лица в тази група като контролни е дефинирането им като деца без обучителни и емоционално-поведенчески разстройства.

Всички изследвани лица са на възраст между 8,9 и 12,0 години. Общо бяха изследвани 120 деца–73 момчета и 47 момичета. Тъй като броят на момчетата и момичетата в отделните групи е недостатъчен, няма да търсим влиянието на фактор пол. Изборът на възрастта не е случаен-предполага се, че до края на втори клас, основният процес на ограмотвяване е приключил-базисните умения са добре усвоени и автоматизирани. Счита се, че след завършване на двегодишния период на начално ограмотвяване, наличието на затруднения в изследваната област са симптоми на някаква форма на нарушение.

Изследването бе проведено през периода 2005–2008 година в условията на логопедичните кабинети за диагностика, терапия и превенция на комуникативни нарушения към Държавен логопедичен център-София (17 СОУ, община „Красна поляна; 151 Национално СОУ, 145 СОУ), с районни логопеди Екатерина Тодорова, Дамян Николов; Цветелина Стоянова; Росица Петкова); Център „Социална комуникация“, ръководител доц. д-р Виолета Боянова и деца от „Областен диспансер за психични заболявания-София град“ ООД, с директор д-р Л. Живков.

Избор на стимулен материал

Основна задача при планирането на изследването беше да се подбере прецизен стимулен материал. За цела беше използвана диагностичен текст за диктовка в сборник за диктовки на Държавен логопедичен център. Дължината и сложността на текста са съобразени с Държавните образователни изисквания на МОН.

Процедура

Избраният текст се прочита веднъж, след което се преминава към неговото диктуване. Всяка диктувана част се прочита веднъж, след което се повтаря след 5–7 секунди. Диктуващият отбелязва наличието на нов ред и препинателни знаци. Ако детето не успее да запише издиктуваният фрагмент или забрави част от него, не получава право за повторен прочит. След приключване на диктовката, тя се прочита още веднъж изцяло, с което се дава възможност на изследваното лице да провери своята продукция. За всякакъв род грешка се отнема 1 точка. Максималният резултат е 20 точки. Статистическият анализът е на базата на верните отговори.

Резултати и дискусия

В *контролната група* средната стойност общо за групата е 18,2¹, в експерименталната група на учениците с *дислексия* е 7,2, а в групата с ХАДВ е 5,8. Всички описателни статистики са представени в таблица 1 и са илюстрирани на графика 1.

¹ Максималният резултат е 20 точки, а за всяка грешка се отнема по една точка.

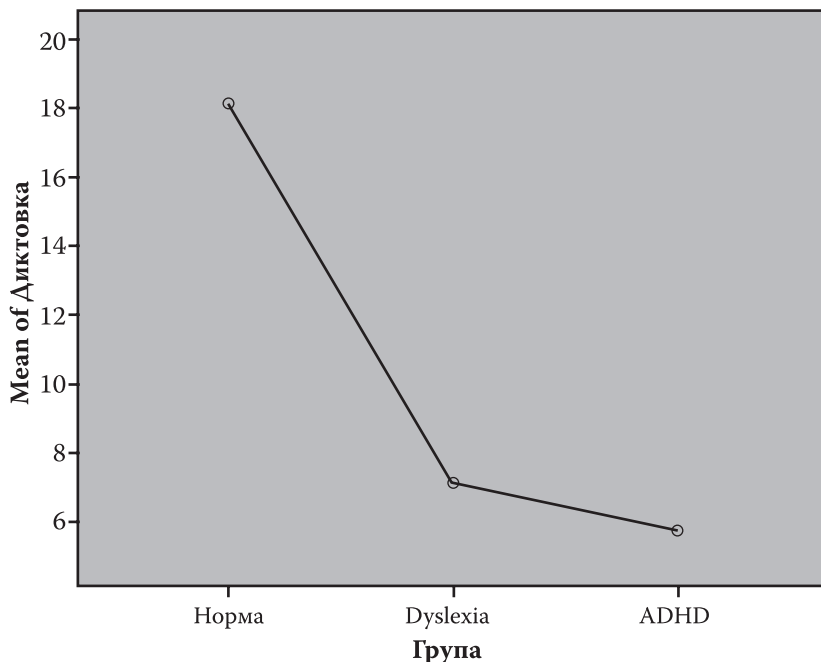
Таблица 1.

Описателни статистики на резултатите от диктовка за трите групи.

	Група								
	Контролна група			Дислексия			ХАДВ		
	Момче	Момиче	Общо	Момче	Момиче	Общо	Момче	Момиче	Общо
Брой	19	21	40	25	15	40	29	11	40
Средна стойност	17,8	18,4	18,2	5,7	9,5	7,2	2,7	13,9	5,8
Минимум	7,0	15,0	7,0	,0	,0	,0	,0	5,0	,0
Медиана	19,0	19,0	19,0	5,0	10,0	9,0	1,0	15,0	2,5
Максимум	20,0	20,0	20,0	18,0	17,0	18,0	20,0	20,0	20,0
Ст. отклонение	3,5	1,4	2,6	5,3	4,5	5,3	4,3	5,1	6,8

Графика 1.

Резултати на трите групи при диктовка на текст.

Дисперсионният анализ показва, че има разлика между трите групи ($F(2, 117) = 68,37, p < 0.01$). Тестът на Стюдънт-Нюман-Колс показва, че резултатите на контролната група се различават от тези на другите две групи ($p < 0.05$); докато групата на децата с

ХАДВ и на децата с дислексия образуват едно подмножество, като между техните резултати липсва статистически значима разлика ($p=0.238$).

Учениците в контролната група, успешно се справят с писането под диктовка на свързан текст. Те демонстрират задоволително познаване на правописните и пунктуационните правила, имат добра скорост на писане и добре оформен почерк. Количеството на наблюдаваните правописни грешки са в рамките на нормалното и нямат специфичен характер. Касае се предимно за пропускане на букви в многосричните думи със струпани съгласни.

В експерименталната група на учениците с *дислексия* се наблюдава тенденция за разлика по пол. Броят на момчетата и момичетата е недостатъчен и не бихме могли да пристъпваме към анализ в тази посока. Отбелязан е минимум за момчетата и момичетата изчислен на 0,0, което означава, че някои ученици и от двата пола са демонстрирали повече от 20 грешки при писане под диктовка.

В *качествено отношение* съществува тенденцията към допускане на специфични грешки. Преобладават грешките от типа пропускане и замени на ниво дума, обезвучаване при писане на букви в краесловие, редуциране на срички в многосрични думи, пропускане на думи или фрази. Като цяло се наблюдава бавен темп на писане и лош почерк. За разлика от децата с ХАДВ, дислексите се справят с пунктуационните правила. Бихме могли да предположим, че се касае за нарушение, засягащи предимно езиковото функциониране и по-точно, неговият фонологичен аспект. Ето защо учениците с дислексия се затрудняват предимно при изписването на текст под диктовка, а не толкова при спазване на пунктуационни правила. Освен това, по време на диктовката, експериментатора обявява започването на нов ред, което стриктно е спазено от тези деца.

Резултатите в групата на децата с ХАДВ имат различно измерение. Наблюдава се тенденция за разлика по пол. Момчетата демонстрират средна стойност, изчислена на 2,7, докато при момичетата тя е по-висока – 13,9. Минимумът при момчетата е 0,0, което означава, че има деца, които са направили повече от 20 грешки на диктовката, или напълно са отказали да пишат. При момичетата този минимум е 5,0, което дава минимум общо за групата 0,0 (вж. таблица 1 за подробни резултати).

Прави впечатление, че грешките на децата с ХАДВ не повтарят тези на децата с дислексия. Ниските резултатите са предимно свързани с неизпълнение на задачата, писане под диктовка само на няколко изречения, след което детето насочва вниманието си към друг стимул. За хиперактивните деца се оказва трудна задача да се върнат към преустановената дейност, след като са демонстрирали трайна липса на интерес към нея. Наблюдава се тенденцията за неспазване на главните букви в началото на изреченията и прилагането на съответната пунктуация. Въпреки, че диктуващият отбелязва наличието на нов ред, децата с ХАДВ не го спазват. Забелязва се още една особеност-хиперактивните деца са склонни към *макрография*. В началото на диктовката те са склонни да спазват границите на реда. След второто-третото изречение техният почерк става все по-голям, като се стига до изписване на едно изречение върху цялата страница. Първичното нарушение в инхибиторния контрол, според модела на Barkley (1997[7]), засяга и моторното изпълнение. Именно този модел бихме приложили за интерпретация на наблюдаваното явление. Следването на големината на реда и поддържането на равномерен почерк е фина моторна дейност, която изисква целенасочено поведение, което да е устойчиво. Освен това, самият акт на писане не носи своевременна награда. За нейното изпълнение липсва мотив. При децата в норма, умението за самоконтрол в тази възраст е развито в достатъчна степен, за да служи за тяхното целенасочено поведение, въпреки че то не носи своевременна награда. Ученикът в норма вече е успял да сформира една нагласа, че ученето

е задължение, с което той следва да се справя, съобразявайки се социалните норми. За ученикът с ХАДВ учебната дейност не представлява стимул, който е свързан с общоприета социална норма към която да се стреми. Тя не представлява и стимул, носещ съвременна награда. Предполага се, че това е причината хиперактивните деца да се провалят в подобни задачи. При прилагане на подходяща поведенческа интервенция, учениците с ХАДВ успяват успешно да овладеят и приложат необходимите знания. Склонни сме да потвърдим предположенията в литературата, че ХАДВ е нарушение не на това, **как** се прави определена задача, а **кога** да се направи (Barkley, 2006). В обобщен план, децата с ХАДВ демонстрират добра скорост на писане, сравнима с нормата. Това, което ги отличава и от двете предходни групи, е невъзможността да довършат задачата си докрай-те се отказват да пишат под диктовка. Почеркът е неоформен, нечетлив и мактографичен.

Заклучение

Склонни сме да заключим, че диктовката на текст има дискриминативна стойност, по отношение диференцирането на норма/дислексия/ ХАДВ, като прецизната диагностика изисква подробен качествен анализ. Типовете грешки, които правят децата с дислексия и с ХАДВ са в подкрепа на Хипотеза 1 – двете нарушения рефлектират по различен начин уменията за писане под диктовка. Хипотези 2 и 3 не са в синхрон на получените резултати. Нарушенията при двата типа заболявания са различни и нямаше деца с двата типа нарушения.

Природата на взаимоотношението между ХАДВ и дислексия следва да бъде прецизно изследвана. Нараства нуждата от по-високи стандарти, които да се прилагат при диагнозата и диференциалната диагноза на двете нарушения. Идентифицирането на специфичните проблеми, свързани с овладяването на основните училищни умения и в частност на писмената форма на речта, имат важно значение за реализирането на качествено различни форми на терапия-образователна, поведенческа, когнитивна. Подобен род изследвания подпомагат разработването и прилагането на диференциални образователни подходи, необходими за успешното осъществяване на приобщаващото образование на децата с ХАДВ и дислексия.

Литература

1. Игнатова, А. (2006). Корелация между синдромите на хиперактивност с дефицит на внимание (ХАДВ) и дислексия при оценка на основните четивни умения. В сб. Европейски стандарти в логопедията. V национална конференция, Балчик, 21–24 септември. Стр.20–31.
2. Игнатова, А. (2008). Четивни умения при синдром на хиперактивност с дефицит на вниманието (ХАДВ). Специална педагогика, март, стр. 20–33.
3. Матанова, В. (2001). Дислексия. Изд. Софи-Р
4. Тодорова, Е. (2005). Диагностика на езиков дефицит при деца с дислексия. Изд. Логопедичен център Ромел
5. American Psychiatric Association. (2000). Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders IV-Text Revised.
6. Barkley, R.A. (2006). Theories of attention-deficit/hyperactivity disorder. In H. Quay & A. Hogan (Eds.). Handbook of disruptive behavioral disorders. (pp. 295–316). New York Plenum

7. Barkley, R.A. (1997). Behavioral inhibition, sustained attention, and executive functions: Constructing a unifying theory of ADHD. *Psychological Bulletin*, 121, 65–94.
8. International Dyslexia Association, 2002
9. Javorsky, J. (1996). An examination of youth with attention deficit/hyperactivity disorder and language learning disabilities: A clinical study. *Journal of Learning Disabilities*, 29 (3), 247–259.
10. Marshal, R.M., Hynd, G. W. (1997). Academic underachievement in ADHD subtypes. *Journal of Learning isabilities*, 30, 635–642.
11. Riccio, C., & Jemison, S. (1998). ADHD and emergent literacy: Influences of language factors. *Reading and Writing Quarterly*, 14 (1), 43–59.
12. Pennigton, B., Groisser, D, & Welsh, M. (1993). Contrasting cognitive deficits in Attention Deficit Hyperactivity Disorder versus reading Disability. *Developmental Psychology*, 29, 511–523.

МОТИВАЦИЯ ЗА КОМУНИКАЦИЯ БЕЗ ПРЕДРАЗСЪДЪЦИ С ХОРА С УВРЕЖДАНЯ

ДОРА СТОИЛОВА ЛЕВТЕРОВА

доцент, д-р, ПУ „Паисий Хилендарски“
032/ 261 702, doralg@uni-plovdiv.bg

Просоциалното и хуманно отношение към хората с увреждания е показател за развитието на обществото. Емпиричният материал е в дихотомните модели хора в норма – хора с увреждания, хора с увреждания – хора с увреждания. В съобщението се представят факти и тълкувания на отивационните аспекти на комуникацията с хора с увреждания. Анализите на фактологическите данни от изследването са показателни за необходимостта от действия, свързани с повишаване на мотивацията за общуване между хората в норма и хората с увреждания.

Prosocial and human welfare of people with disabilities is an indicator for the development of society. The empirical material is dichotomies models people without disability – people without disabilities, people with disabilities – people with disabilities. The communication presented facts and interpretations of motivation aspects of communication with people with disabilities. The factual analysis of data from the survey are indicative of the need for action related to increasing the motivation for communication between people in the norm and people with disabilities.

Ако мотивацията е иманентно присъща на всяка дейност на човека, то мотивацията за общуване е категоричен показател за социализацията на отделния индивид. В този контекст мотивацията за общуване без предразсъдъци с хора с увреждания демонстрира нивото на социалната и емоционалната интелигентност и социалната компетентност на отделното лице.

Мотивацията за общуване с хора с увреждания представлява съвкупност от мотиви, определящи индивидуалното отношение и персоналната позиция към хората с увреждания. Мотивацията за общуване без предразсъдъци е опосредствено звено между потребностите за комуникация и самото поведение за удовлетворяване на тези потребности. Мотивация за общуване без предразсъдъци с хора с увреждания за разлика от мотивацията за потижение не представя определени устойчиви личностни диспозиции като стремеж към успех и избягване на неуспех, но определено контролът и поддържането на поведението се реализират чрез демонстрирана социална желателност. Устойчивите мотиви в междуличностните отношения се представят чрез афилативна тенденция /стремеж да бъде прието лицето/ и чувствителност към отхвърляне /боязън към игнориране/.

Във формулирането, в дефинирането на отделни видове интелигентност неизменно присъства и мотивацията [Голман Д., 2000; Мейр Дж, Соловей П., 1998, Майерс Д., 2000 и др.]

Основният механизъм на създаване на мотивация се състои в организация и актуализация на връзката между обекта /обектите/ на влияние и необходимостта от действия и удовлетворяване на потребностите. Мотивацията формира целенасочено поведение на човека.

Като всеки вид общуване, общуването с хора с увреждания има исторически и социален характер. То не се явява самоцелно, а е свързано с постигането на определени цели. Като всеки вид общуване, общуването с хора с увреждания се базира на стереотипи и предубеждения и често е свързано с предразсъдъци. Общуването се реализира с приемането на Аз-а и приемането на другия. Но когато другия е обвързан с предразсъдъци, непознаване на проблема му /вида на увреждането/ и каналите на комуникация се очаква конфликт на социална перцепция, ефективност на комуникативните канали и резултати и мотивацията. Мотивацията за общуване без предразсъдъци се основава на просоциалност, доверие и искреност. Много често хората без увреждания при комуникация с хора с увреждания имат мотиви за общуване, но и наслагани предразсъдъци. Например, „Как ще говорим с глухи, не владеем жестомимика“; „Как и къде да погледнем лицето със слепота, дали да погледнем и да попитаме за двигателното увреждане“ и т.н. Идентифицирането на индивидуалното състояние и потребности на лицето с увреждане са затруднени и много често натоварени с отрицателния знак на предразсъдъка. Например, „Глухите не чуват“ /не се отчита остатъчният слух и се повишава силата на гласа в процес на комуникация с гях/, „Аз нямам предразсъдъци към хората с увреждания, но... не предпочитам да работя /уча, общувам/ с тях“ и т.н. примери. В този смисъл, мотивацията за общуване без предразсъдъци с хора с увреждания носи познанието за способностите на хората с увреждания, стереотипите или липсата им, социалната желателност и социалния интерес.

Могат да се прецизират няколко феномена, които изграждат стереотипите. Барлас Т.В. [2001] определя следните: прекомерна обобщеност на стереотипите т.е. налице е силна преувеличеност на съществуващите различия; влияние на единична ярка информация т.е. силно емоционално обогатена информация и устойчивост на информацията.

Стереотипите предполагат поведение без критики, без съмнения, без обструкции. Следователно се явява бариера за нова реалност, дори когато са налице обективни условия за това. Според Д.Т. Кембъл [2001]: „Колкото е по-голяма истинската разлика между групите в даден обичай, детайл от външния вид или вещь от материалната култура, толкова по-вероятно е тази характеристика да се появи в стереотипните представи на всяка група за другата“.

Стереотипите в този контекст negliжират различията в групите и фаворизират различията между групите. Тези снизходителни към групата и същевременно привилегирани позиции между групите ограничават влиянието и разбирането на конкретната ситуация. „Стереотипът е окастрил перспективата, миналото и измеренията на поведението. Те са замързали в него“ [Липман, У, 2001].

Когато обаче се променя доминиралата социална представа, вече говорим не за социален стереотип, а за предразсъдък. Социалните стереотипи, наред със социалните нагласи, могат в значителна степен да определят начина или избора на конкретен вид поведение. По този начин стереотипите могат да въздействат ефективно не само на поведението на дадено лице, но и на поведенческите репертоари на цели групи.

При действие на предразсъдъка обикновено е налице приписване на еднакви особености на всеки индивид, принадлежащ към дадена група, без оглед на действителните различия сред членовете на тази група.

Силата на предразсъдъка се крие в предубедеността. Дълбоко предубеденият човек е практически неподатлив на информация. Той вижда, приема или не, и оценява съобразно предразсъдъка. Тази предубеденост, или този предразсъдък е своеобразна форма на снизходителност, на подценяване на група хора, или на човек, на когото е дадена ниска оценка и дори може да е причинено зло.

Като основна е поставена задачата да се адаптира въпросника за мотивация за общуване без предразсъдъци с хора с увреждания

Метод

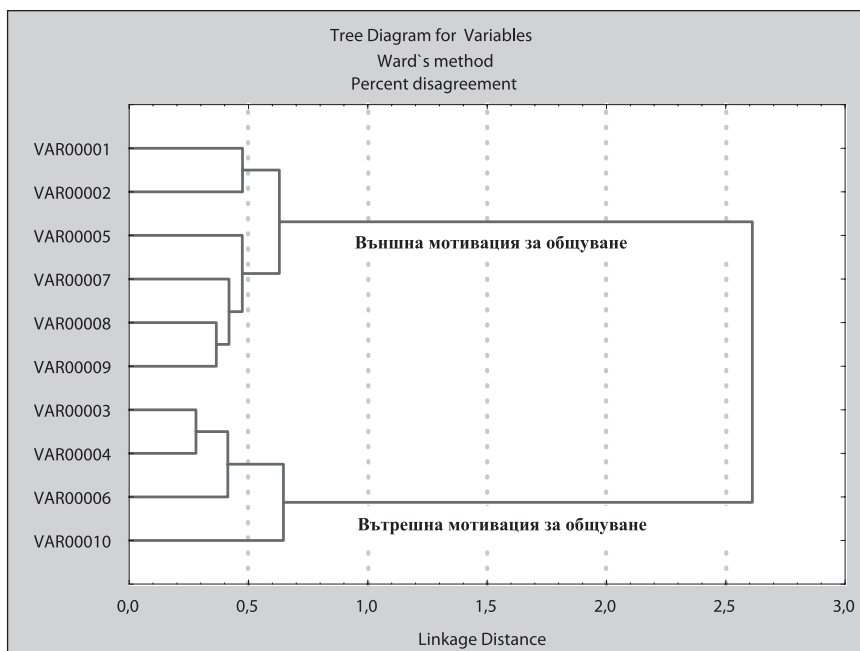
- **Участниците** в проведеното изследване са 73 лица с увреждания и 127 лица без увреждания на възраст 20–50 години
- **Инструментарий** Използван е метода за общуване без предразсъдъци с хора с увреждания на Pruett St.R. [2004], който е модификация на инструмента за вътрешна мотивация и отговорности без предразсъдъци /IMS/ и Външна мотивация без предразсъдъци /EMS/ на Plant и Devine [1998].
- **Процедура** – Скалата съдържа 10 айтеми, по пет съответно за вътрешна и за външна мотивация. Участниците в изследването е необходимо да отбележат съгласие или несъгласие със съответния айтем. Скалата за отговори е ранжирана от 1 /“силно несъгласен“ / до 9 /“силно съгласен“/. Участниците отбелязват с кръг избрания отговор в скала отъдно до всеки айтем съобразно тяхното становище и чувство във всеки един от случаите.
- **Резултати** При анализа на резултатите е необходимо да се има предвид, че айтем 2 не е със силна натовареност. EMS айтемите са 1, 5, 7, 8, 9. IMS айтемите са 2, 3, 4, 6, 10.
- Анализ на резултатите
- Първоначално са представени айтемните статистики.

Айтемни статистики

	Средна	Стандартно отклонение	N
1. Ако Аз действам с предразсъдъци към хората с увреждания, ще се безпокоя да не би да ми се разгневят.	3,3061	2,63471	196
2. Спрямо моите лични разбирания, използването на стереотипи за хората с увреждания е нормално.	2,5612	2,23523	196
3. Аз лично съм мотивиран да нямам предразсъдъци към хората, които имат увреждания.	8,1582	1,70985	196
4. Важно за моята самопредстава е да бъда без предразсъдъци към хората с увреждания.	8,3469	1,46131	196
5. Аз показвам липса на предразсъдъци към хората с увреждания като въздържане от неодобрението на другите.	3,3010	2,82047	196
6. Спрямо моите лични мнения, аз вярвам, че използването на стереотипи за хората с увреждания е грешно.	7,6071	2,31910	196
7. Аз се опитвам да скрия всякакви негативни мисли за хората с увреждания поради негативните реакции на другите.	3,2908	2,93906	196
8. Аз се опитвам да бъда без предразсъдъци към хората с увреждания под натиска на другите.	2,7398	2,84626	196
9. Поради обществените стандарти, аз се опитвам да показвам липса на предразсъдъци към хората с увреждания.	2,8265	2,53600	196
10. Аз участвам в дейности за елиминиране на предразсъдъците към хората с увреждания, защото това е важно лично за мен.	6,6531	2,63936	196

В семантична структура на въпросника се представя клъстърен анализ на айтемите по първичните данни.

Дендрограма на айтемите

Анализът на данните очертава следните тенденции:

1. Айтемите от този въпросник идеално се групират в двете големи разклонения на дървото.
2. В горното разклонение са всички айтеми от субскалата за външна мотивация с изключение на айтем 2, който не трябва да бъде тук. В долното разклонение пък се намират всички айтеми от субскалата за вътрешна мотивация без споменатия вече айтем 2. От това следва, че когато са попълвали въпросника, участниците са интерпретирали смисъла на твърденията така, както авторите са ги планирали.
3. От друга страна ясно обособените клъстърци демонстрират коректност и надеждност на резултатите по така представените за изследване айтеми.

Алфа на Кронбах (по всички айтеми) е 0,52 и е по средата на скалата от 0 до 1, което означава, че въпросникът е със средна надеждност.

Въпреки, че извадката е с ограничен обем, биха могли да се изведат заключения, че общуването без предразсъдъци с хора с увреждания е с категорична позиционираност спрямо външна и съответно на вътрешна мотивация.

Мотивацията за общуване е свързана с формиране на социално-желателни личностни качества и комуникативни умения, с усъвършенстване на механизмите за психическо регулиране, с адаптивните механизми и със съществуващите стереотипи. Стереотипите не са свързани с непосредствен опит, а са резултат от традиции, интерпретации и т.н. Стереотипите са устойчиви по отношение на опит, който е различен от предварително зададения образ. Стереотипът може да бъде конвенционален и мащабен концепт, мнение, или представа, базирана на приемането че това са атрибути, които членовете на групата поддържат. Стереотипите могат да бъдат позитивни или негативни. Обикновено

те са генерално минимизирани или лимитирани знания за групата към която лицето не принадлежи. Хората могат да се групират по етнически, религиозни, расови сексуално ориентирани или други критерии.

Стереотипите оказват влияние на всеки човек и всеки човек следва определени стереотипи. Стереотипите не са понятия, те са думи или изрази, чиято употреба извиква определени асоциации свързани с оценка. Стереотипът е обикновен и/или стандартизиран концепт или представа със специфично значение поддържано от една група хора за друга група хора. Мотивацията за общуване без предразсъдъци, в този контекст, може да е стереотипизирана или не. Социалното познание съществува и чрез стереотипите, а стереотипите са част от познанието за социума. Безспорно, безкритичното и шаблонното приложение на стереотипите формира образци на другия, другите, които демонстрират не познание за тях, а идеологията за тяхната група.

Предразсъдъците и стереотипите могат да се проявяват както съзнателно, така и несъзнателно. Преимуществена част от тях се проявяват спрямо пол, възраст, раса, националност, професия, социална принадлежност и безспорно спрямо уврежданията. Колкото по-ясна и видима е физическата демонстрираност на увреждането толкова по-категорична е манифестираността на стереотипа. Съществуването на предразсъдъци и формирането на стереотипите се определя от съществуващите различия и представата, която има всеки от нас за тези различия. Представа, която се формира въз основа на собствения опит и получената /получаваната/ информация за тези различия от отделни източници изгражда стереотипите. Те от своя страна пораждат предубеденост.

Предубеждението е негативна, неблагоприятна нагласа за определено лице и/или група и се характеризира със стереотипни убеждения. Предубеждението е ирационално, то не се основава опита, на знанието, а на стереотипа. Предубеждението е психологически феномен, който има своите носители и същевременно е социален факт. В този смисъл, мотивацията за общуване с хора с увреждания не е подмината от предразсъдъци.

Елиминирането на предразсъдъците и стереотипите е възможно чрез постоянно формиране и поддържане на функциониращо социално компетентно поведение. Критиката на предразсъдъците е ползотворна само и предимно в контекста на предотвратяване на тяхната ескалация, която води до деструктивни социални влияния или социални процеси.

Литература

1. Андреева, Л. (1998) – Междоличностно взаимодействие и социално познание. София.
2. Арънсън, Е. (1996) – Човекът – социално животно. София.
3. Левтерова Д. (2008) – Социална компетентност I част, Пловдив.
4. Майерс Д. (2006) – Социална психология. Москва.
5. Fiske S.T., Harris L.T., Cuddy A. J. C. (2004) – Social psychology: Why Ordinary People Torture Enemy Prisoners Science 26 November: Vol. 306., pp. 1482–1483.
6. Foreman, P. J. (2001). Integration and Inclusion in action. New South Wales: Harcourt Brace & Company.
7. Forlin, C. (2004). Promoting Inclusivity in Western Australian Schools. International Journal of Inclusive Education. 8, 183–200.
8. Forlin, C. (2003). Preservice teacher education: Involvement of students with intellectual disabilities. International Journal of Learning. 10, 317–326.
9. Hoffman, C., & Hurst, N. (1990) – Gender Stereotypes: Perception or rationalization? Journal of Personality and Social Psychology, 58, 197–208.

АКЦЕНТУАЦИЯ, АНОМИЯ, ЛИЧНА ЦЕННОСТ

ВАСИЛ ГЕОРГИЕВ МАДОЛЕВ

професор, д.пс.н., ЮЗУ „Неофит Рилски“

Акцентуираните черти на личността са екстремални модели за регулация на поведението, на когнитивни и емоционални процеси. В настоящето проучване се доказва, че аномията в нашето съвременно общество провокира по-широки проявления на акцентуацията. Същевременно се разкрива, че компоненти от системата на акцентуираните типове личности встъпват като условия за поддържане на личната ценност.

The accentuated personal traits are extreme models for the regulation of behaviour, of cognitive and emotional processes. This study proved that the anomaly in our contemporary society had provoked wider manifestations of the accentuation. At the same time, it was pointed out that some components of the system of the accentuated personal types were the conditions maintaining the personal value.

Редица изследователи приемат, че пълноценната теория за личността следва да отчита ролята на чертите за контрола на поведението, за техния принос в регулацията на когнитивни и емоционални процеси [11; 2; 15 и др.]. Достигането до по-дълбоки познания за личността е възможно да стане, ако се изучават не само средно развити черти, но и тези от тях, които са изградени до крайни варианти на нормата. Подобни черти се определят като акцентуирани. Необходимостта от тяхното обособяване като отделен предмет за изследване се обуславя от следните данни. Проучванията са показали, че акцентуираните черти в много случаи стават причина за проява на повишена склонност към конфликт, за демонстриране на неадекватно ярки и чести отрицателни отношения към другите и към себе си, за проява на неоправдано висока импулсивност и нисък самоконтрол. В други случаи извънредно силно развитите личностни черти могат да станат опори за достигане до високи резултати в определени социални области.

Анализът на проучвания на К. Леонхард (1981), А. Е. Личко (1977), К. Мечков (1985), А. Алексиев (1985) и на други изследователи позволява да направим обобщението, че акцентуираните черти са устойчиви модели за екстремални начини на регулация на взаимодействието на личността с обкръжаващата среда. Екстремалност в регулацията на поведенческите отговори се появява, когато се надхвърля границата на средните стойности на чертата. Увеличаването на степените на формираност на всяка индивидуална черта става предпоставка за нейното превръщане в акцентуирана и за яркото и изразяване в поведението, отношенията, в чувствителността на индивида към външните дразнители.

Акцентуираните черти относително рядко се развиват поединично. К. Леонхард (1981) доказва, че обикновено съществуват комбинации от акцентуации, които слагат отпечатък върху цялостната личност. Синтезът от специфични акцентуирани черти позволява на Леонхард да дефинира 10 типа акцентуирани личности: 4 с акцентуации на характерологични черти и 6 с акцентуации на черти, свързани със свойствата на темпера-

мента. Всеки тип акцентуирана личност се асоциира с характеристики, чиито названия са всъщност черти на личността, но с отклонение от определен общоприет стандарт, без обаче да са патологични.

Причините за подобни отклонение в развитието на чертите са различни, но една от тях е състоянието на обществото, в което човек живее. Нашето съвременно общество е в период на преход от една социална система към друга система. Главна отличителна черта на този преход е, че той протича в условия на аномия. Извършва се смяна на едни норми с други, променя се ценностната система, изгубва се мярката за допустимо и забранено [4; 8]. Това причинява смут в живота на индивида, увеличава дистанцията между хората, развива се по-високо недоверие към възможността за самоактуализация. Аномията на обществото в преход провокира промяна на стари образци на поведение или проява на прекомерна пристрастност към други с цел личността да се адаптира към новата среда. И тъкмо тези аномични условия стават причина не за епизодични, а за широки, почти масови отклонения от общоприети стандарти.

Развитите до тук мисли дават възможност да формулираме нашата **първа хипотеза**: вероятно акцентуацията в съвременното общество е явление, чиито диапазон е значимо по-широк в сравнение с нейното проявление в общество, което не е в състояние на аномична криза.

Същевременно допускаме, че акцентуираните черти (по аналогия с нормално развитите черти – [7]) притежават потенциали да влияят не само върху взаимоотношенията на индивида със средата, но и да съдействат за поддържане на положителния образ за себе си, т. е. да укрепват чувството за лична ценност. Изследванията показват, че в редица случаи (с цел да се съхрани положителната концепция за собственото Аз) хората са мотивирани да пренебрегват ролята на ситуативните фактори за постигнат успех и да обясняват своите постижения с притежавани вътрешни качества, включително и с развити черти.

Съществуват черти на личността, които имат широко проникващ характер, оказващи влияние върху функциониране на други психични явления [12]. Допускаме, че комплекс от черти, които са концентрирани в определени акцентуирани личности, оказват влияние върху личната ценност. Конкретизирайки тази наша **втора хипотеза** следва да допълним, че компоненти от системата на акцентуираните типове личности са източник на импулси за поддържане както на личната ценност като цяло, така и на отделни нейни структурни елементи.

За проверка на двете теоретично изведени допускания проведохме емпирично изследване, при което си поставихме следните **задачи**: **1.** Да се разкрие широтата на акцентуацията и нейните степени на проявление; **2.** Да се проучи ролята на отделни типове акцентуирани личности за поддържане на чувството за лична ценност. За решаване на тези задачи приложихме **методически апарат**, включващ: **а).** Тест на К. Леонхард за определяне на акцентуацията; **б).** Тест на В. Столин за диагностициране равнището на личната ценност. Обработването на данните извършихме чрез прилагане на алтернативен и на регресионен анализ. В качеството на **обект** на изследване встъпиха хора на възраст от 18 г. до 78 г., студенти и представители на различни професии, общо 221 човека, от които 170 жени и 51 мъже.

Посредством първият от приложените тестове стана възможно да се разкрие широтата и степените на „проникване“ на акцентуацията у съвременните изследвани хора. Тези степени, представени в низходящ ред, които ще наричаме признаци са три: акцентуация, тенденция към акцентуация и признак за акцентуация. К. Леонхард (1981, с. 18) съобщава, че 50% от проучваните от него лица имат признаци на акцентуация, т. е. това

са резултати, получени преди около 40 години и при това в общество, което не е в аномична криза. Данните отразени в Таблица № 1 показват, че отсъствие на белези на акцентуация се наблюдава само у 1% от проучваните. Най-леките форми на акцентуация (само с признак на акцентуация, или само с тенденция за акцентуация, или едновременно с признаци и тенденции за акцентуация) се срещат у 22% от изследваните. Мнозинството от проучваната извадка от хора (77%) са изградили екстремално развити черти до възможно най-високо равнище, което е присъщо за психически здравите хора. При това те включват в себе си както черти с начални белези акцентуираност, така и черти, които са до границата на крайния вариант на нормата. По-точно: тези изследвани притежават една част от чертите на характера или темперамента с формираност до върх висока стойност (с типична акцентуация), друга част са полуакцентуирани, а трета част са нормално изградени.

Таблица № 1.

Честота на показатели за равнища на акцентуация

№	Разпределение на степени на акцентуираност	%
1.	С акцентуация	–
2.	С тенденция за акцентуация	1
3.	С признак за акцентуация	1
4.	С тенденция и с признак за акцентуация	20
5.	С акцентуация и тенденция за акцентуация	7
6.	С акцентуация и признак за акцентуация	2
7.	С акцентуация и тенденция за акцентуация, и признак за акцентуация	68
8.	Отсъствие на степени за акцентуираност	1

Сравнявайки данните, които привежда Леонхард и получените от нас резултати, можем да приемем, че разликата между тях е закономерна. Една от съществените причини за динамизиране на акцентуацията е аномията на съвременното общество. Аномичната криза поражда криза в състоянието на съзнанието. Настъпва „смущение в съзнанието“ [14]. Разместването на ценностните пластове обуславя заглъхване на такива ценности като солидарност, толерантност, хуманизъм, гостоприемство, уравновесеност и на мястото им кристализират техни антиподи – невъздържаност, враждебност, висока тревожност, отчужденост, отмъстителност. Акцентуацията се проявява с по-висока честота, тъй като съвременния човек по-често попада в социални ситуации, характеризиращи се с двойственост, напрегнатост, травматичност, пораждащи чувство за несигурност и неконтролируемост.

В настоящето изследване, паралелно с резултатите, отнасящи се до картината на акцентуацията, бяха обработени и данни, разкриващи връзката: типове акцентуирани личности – лична ценност. Двете страни на тази връзка са два структурни елементи на личността. Нашата задача е да разкрием неизвестното в тази връзка, а именно: влиянието на първия елемент върху втория.

К. Леонхард очерта 10 типа акцентуирани личности: демонстративен, маниакално-недоверчив, педантичен, възбудимо-импулсивен, хипертимен, дистимен, тревожно-страхлив, афективно-екзалтиран, емотивен, циклоиден. Чертите, определящи спецификата на отделните личности, е възможно да принадлежат към различни психични сфери. Всяка една черта, независимо дали е положителна или отрицателна, може да бъде източник на гордост, т. е. да поддържа чувството за лична ценност. „Един човек е горд с уменията си да бъде суров спрямо хората... друг се гордее със своята деликатност... Един се гордее

със своята вяра в хората, друг е не по-малко горд от това, че не се доверява на никого.“ (К. Хорни, цит. по [3, с. 9]). Приемаме, че екстремално развити черти у акцентуирани личности също са източник на импулси, които катализират личната ценност.

Този вид ценност има сложен строеж [10]. Тя включва в себе си компоненти, които са групирани (по степен на обобщеност) на три равнища. Първият обобщен показател е глобално ценностно самоотношение. Той изразява вътрешно недиференцирано чувство към самия себе си. Второто равнище включва 4 ценностни самоотношения: самоуважение, автосимпатия, самоинтерес, очаквано положително отношение от другите. Това равнище е характеристика за личната ценност с най-висока информативност и поради това привеждаме резултати само за него.

Данните, отразени на Таблица № 2 показват, че компонентите на личната ценност се влияят от елементи, принадлежащи към системата на акцентуацията. При това всеки един от четирите компоненти на емоционално-ценностното отношение към себе си се поддържа от един или от съвкупност от типове акцентуации. Самоуважението (водещ компонент на личната ценност) позитивно се влияе от черти, които са присъщи за хипертимния и циклотимния тип акцентуирани личности. Това означава, че самоуважението при хипертимния тип личност се поддържа от осъзнаваното или от неосъзнаваното възприемане на такива свои черти като висока общителност, силния оптимизъм, авантюризма, фантазборството и др.

Таблица № 2.

Зависимост на компонентите на личната ценност от типа акцентуация на личността

Компоненти на акцентуацията /фактори/	Компоненти на личната ценност															
	Самоуважение				Автосимпатия				Самоинтерес				Очаквано положително отношение от другите			
	R	R	% влияние	β	R	R	% влияние	β	R	R	% влияние	β	R	R	% влияние	β
1. Хипертимен	.245	.060		.282												
2. Циклотимен	.329	.108	11	-.222												
1. Дистимен																
2. Хипертимен																
3. Възбудимомимпулсивен					.240	.058		-.139								
					.212	.085		.188								
					.321	.103	10	-.140								
1. Демонстративен									.241	.058	6	.241				
1. Дистимен													.201	.040		-.222
2. Циклотимен													.285	.081	8	.203

Забележка: 1. Данните, които са почернени показват силата на корелационните връзки между независимите променливи / факторите/ и зависимите променливи; 2. Равнищата на значимост са: $p < .05$; 3. Бета е показател за силата и посоката на влиянието на отделните типове акцентуирани личности.

Чертите на циклотимния тип личност също са свързани със самоуважението, но с обратен знак ($Beta = -.222$). Това означава, че циклотимикът изпитва толкова по-силна гордост от себе си, колкото са по-редки случаите на подтиснатост, страх, отчаяние.

Вторият компонент на личната ценност – автосимпатията – получава положителни, „ценностни“ импулси от черти на три типа акцентуирани: от дистимния, хипертимния, емоционално-възбудимия тип личности. Данните показват, че готовността на човека да възприема себе си като привлекателен, да преживява удовлетворение от себе си, т. е. да се отнася пристрастно към своето Аз нараства успоредно с намаляване на дистимността и емоционалната възбудимост и с увеличаване на позитивната част от хипертимността. Това означава, че симпатията към себе си се укрепва толкова повече, колкото по-рядко се проявяват черти като песимистичност, печалност, импулсивност и колкото по-често се демонстрира самостоятелност, оптимизъм, енергичност.

Третият компонент на личната ценност – самоинтереса – се поддържа само от черти, свързани с един тип акцентуация – от демонстративния тип личност. Тук принос за укрепване на личната ценност имат черти като артистичност, претенциозност, склонност към привличане на вниманието.

Четвъртият компонент на личната ценност – очаквано положително отношение от другите – се импулсира от дистимната и циклотимната акцентуации. В този случай уникален влог за поддържане на собственото достойнство има очакването, че ще се получи положителна оценка от другите, в резултат на рядко демонстриране на такива черти като подтиснатост, слабоволие, необщителност и по-ярка изява на антиподите на тези черти.

Представените данни позволяват да се направят още следните констатации. Корелационната зависимост между акцентуацията и личната ценност се движи в границите на умерената степен. Тази зависимост е двупосочна – в един случай съществува пряка, а в други обратна връзка между независимата и зависимата променлива.

В заключение може да се отбележи, че качеството на личната ценност и по-конкретно: на нейните четири компоненти – се влияе позитивно от акцентуациите на личността. У човека има естествен стремеж да възприема себе си като ценно същество. Този стремеж е присъщ и за акцентуираните личности. Той има различни опори, една от които се корени в екстремално развитите черти у човека. Данните от това изследване (отнасящи се до глобалното ценностно самоотношение) показват, че акцентуацията влияе върху поддържането на чувството за лична ценност около 20%. Останалото влияние се дължи на други фактори. Но и тази степен на подкрепа на емоционално – ценностното отношение към себе си е позитивен влог, необходим за поддържане на „здравия нарцисизъм“ (З. Фройд). Това е едно от положителните следствия от широката проява на екстремално развити черти у съвременните хора, проявяващо се на фона на педантичността, импулсивността, възбудимостта, подтиснатостта, отмъстителността, необщителността, причинени от особеностите на различните видове акцентуации.

Литература

1. Алексиев А., Акцентуираната личност. С., 1985.
2. Величков А., Предполагаемите светове на личността. С., 2001.
3. Дилова М., Обща самооценка: някои проблеми на нейното измерване. – В: Психологични изследвания, № 1–2, 1999.
4. Дюркем Е., Самоубийството. Враца, 1999.
5. Леонхард К., Акцентуированные личности. Киев, 1981.

6. Личко А. Е., Психопатии и акцентуации характера у подростков. Л., 1977.
7. Мадолев В., Личностни черти и лична ценност. Благоевград, 2007.
8. Мендрас А., Елементи на социологията. С., 2002.
9. Мечков К., Психиката. Същност, структура, организация, дезорганизация. В. Търново, 1993.
10. Столин В. В., Психодиагностика самосознания. – В: Общая психодиагностика. Под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столин, М., 1987.
11. Cattell R. V., The scientific analysis of personality. Baltimore, 1965.
12. Eysenck H.J., Personality, genetics and behavior. New York, 1982.
13. Kelly G. The psychology of personal constructs. New York 1965.
14. Kofta M., Some interrelation between consciousness. behavior integration and defense mechanisms.– В: Безсознательное, Т. III. Под ред. А. Прангашвили и др., Тбилиси, 1978.
15. Ten Berge.M.A., De Raad B. Taxonomies of situations from a trait psychological perspective.- In: European Journal of Personality, 13, 1999.

ДИСКРИМИНАТИВНА ЧУВСТВИТЕЛНОСТ ЗА ДЕМЕНТЕН СИНДРОМ НА ПОКАЗАТЕЛИ ЗА ОЦЕНКА НА ЗРИТЕЛНОКОНСТРУКТИВНИ НАРУШЕНИЯ ПРИ ИЗПЪЛНЕНИЕТО НА РИСУНКА НА ЧОВЕШКА ФИГУРА

Р. МАСАДЖИЕВА*, М. РАЙЧЕВА**

*А-р, Клиника по психиатрия, УМБАЛ – Пловдив

032/602 287, rapsy_99@yahoo.com

**А-р, Клиника по неврология, УМБАЛ – „Александровска“ – София

Представяме част от резултатите от валидизацията на система от показатели за оценка на рисунката на човешка фигура като невропсихологична задача, която да разграничава пациенти с дементен синдром от здрави възрастни. Предложена е скала от 36 показателя за количествена оценка, които отразяват елементи на зрителноконструктивната задача. Показателите са групирани в шест критерия, аналогични на оценъчните категории на Бен-тън-тест. Дискриминативната чувствителност на Скалата е анализирана въз основа на данните от 207 изследвани лица–104 с деменция при болест на Алцхаймер и съдова деменция и 103 психично здрави лица над 60 години. 26 от проучваните показатели разграничават статистически значимо пациентите с деменция от здравите контроли. Дискриминативната чувствителност на 22 от тези 26 показателя се потвърждава при суб-извадка от 68 лица–34 с деменция и 34 съответни на тях по възраст, пол и образование здрави контроли. Тези резултати позволяват да се приеме, че установените различия в изпълнението на пациентите с деменция и на здравите не се дължат на демографски фактори, а са свързани с нарушенията на зрителноконструктивната способност при развитието на дементния синдром.

This work presents part of the results of a validation study of a system of items to assess human figure drawing as a neuropsychological task, discriminating patients with dementia from healthy elderly. We propose a scale of 36 items for quantitative assessment, describing the visuoconstructive task. Items are grouped into 6 criteria, analogous to the assessment categories of Benton Visual Retention Test. The discriminative sensitivity of the Scale is analyzed on the basis of the data from 207 subjects–104 with dementia in Alzheimer's disease and Vascular dementia and 103 elderly subjects with no history of psychiatric disorders. 26 of the analyzed items, discriminate significantly dementia patients from the healthy controls. The discriminative sensitivity of 22 of these 26 items, is confirmed in a sub-sample of 68 subjects–34 with dementia and 34 matched by age, sex and education healthy controls. These results permit to consider the performance differences in dementia and in healthy groups, related to visuoconstructive impairments in dementia and not to the demographic factors.

Зрителноконструктивният праксис (ЗКП) е пространствена способност, която се проявява в различни видове активност, с обща характеристика – съединяване на отделни части в цялостен обект. Нарушенията на зрителноконструктивния праксис, означавани като зрителноконструктивна апраксия /ЗКАП/, се установяват още в ранните етапи на деменцията при болестта на Алцхаймер /БА/ и при съдова деменция /СД/ и сериоз-

но повлияват снижаването на способностите за независимо ежедневно функциониране на пациентите(9,11,17,20,22,25,26,27,28). В същото време тези нарушения са проучвани главно при локални мозъчни увреждания.

ЗКАП често се изследва с рисувателни задачи с различна сложност, но в повечето случаи рисунките на пациентите се оценяват „интуитивно“ и много рядко чрез обективна оценъчна система (29). В продължение на десетилетия тестът „Нарисувай човек“ (НЧ) е сред най-популярните тестове в клиничната практика, като в същото време употребата му при възрастни е рядка, главно за оценка на личността(3,6,8,12,23,24). В България НЧ често се използва в психологическата диагностика при деца (1). От средата на миналия век рисунката на човешка фигура е използвана в единични проучвания като метод за оценка на интелигентността или общото когнитивно функциониране при възрастни. (13,15,16). Съществуват и проучвания, които не потвърждават НЧ като инструмент за измерване на интелектуалното функциониране (4,31,31). Изказват се препоръки за отказ от практиката да се оценява интелигентността с НЧ, дори и за скрининг.

За ранно откриване на нарушения в зрителноконструктивния праксис при дементен синдром и за по-точна оценка на невроповеденческата компетентност на пациента в различните етапи на деменцията, са необходими специфични невропсихологични техники, които да са съобразени с характеристиките за възрастта и дементния синдром промени и да осигуряват точност на измерването. Ние смятаме, че рисунката на човешка фигура има потенциал да оценява нарушенията на зрителноконструктивната /ЗК/ способност при дементен синдром, при оценка на изпълнението с подходяща скала, с показатели, представящи съществени характеристики на тази способност.

В настоящата работа си поставяме за цел да проверим способността на предложена от нас Скала за оценка на НЧ като ЗК тестова задача, да разграничава пациенти с деменция от здрави контроли.

Контингент и методи

Изследвани са 207 лица, от тях 104 с дементен синдром – лека и умерена степен и 103 здрави контроли над 60-годишна възраст. Групата на пациентите с деменция включва 51 лица с деменция при вероятна болест на Алцхаймер (БА); от тях–21 мъже и 30 жени и 53 с вероятна съдова деменция (СД); от тях 30 мъже и 23 жени. Средната възраст на пациентите с деменция е 68,28 /SD=9,19/. Средната възраст за пациентите с вероятна БА е 67,30 (SD=8,41), а за тези с вероятна съдова деменция–69,49 (SD=9,67). Контролната група включва 103 психично здрави лица–34 мъже и 69 жени, със средна възраст 68,11 (SD=6,89), които живеят в общността и при които няма нарушения на когнитивното и на самостоятелното ежедневно и социално функциониране. Използвани са следните методи:

1. Полу-структурирано интервю за оценка равнището на ежедневното и социално функциониране и на депресивността. Критерии за степента на снижение в социалното функциониране са показателите на Скалата за ежедневно и социално функциониране SOFAS – DSM-IV (14). Оценката за депресивност е направена по **Cornell Scale for Depression in Dementia** (5), с приемлив бал за включване до 10 точки. При групата с деменция е интервюиран и придружителя на изследваното лице.

2. Mini-Mental State Examination – MMSE (19) – български превод (18) – кратка глобална скала за оценка на когнитивното функциониране – най-широко използвания в България скринингов инструмент за когнитивни нарушения в късна възраст.

3. Тестът „Нарисувай човек“ /НЧ/. Приложена е експериментална процедура и инструкция, предложени от Urban (32). Разработената от нас Скала за оценка на теста „Нарисувай човек“ като зрителноконструктивна задача съдържа 36 показателя, които отразяват способността за обработка на зрителнопространствена информация в процеса на организиране /създаване/ на човешка фигура от нейните отделни, относително обособени части и графичното им представяне върху предварително ограничено пространство. Тези показатели описват: 1/ отделните елементи на човешката фигура; 2/пространствените взаимоотношения между тях; 3/ характеристики на обединяването на обособени части в цялостен обект с предварително известна структура; 4/ разположението и двуизмерността на тези части. Структурата на Скалата е съобразена със съществени характеристики на ЗК способност, след преглед на литературата по темата; с индикаторите за когнитивни нарушения в оценъчните системи на F. Goodenough (21) и J. Buck (2,10); с качествените характеристики при рисуване по модел и по памет при пациенти с мозъчни увреждания, установени от A. Benton (7). Този подход отличава нашата скала от скалите на Ериксон и съавт. (15,16) и на Wang и съавт. (33) за рисунка на човешка фигура, която те прилагат като допълнителен скринингов инструмент за когнитивни нарушения в късна възраст и при деменция. Посочените скали са конструирани на основата на статистически анализ. Направеният от нас подбор на показатели е подчинен и на изискването те да позволяват количествена оценка, с цел намаляване на субективизма на интерпретацията.

Резултати

Сравнихме изпълнението на теста НЧ при пациентите с деменция и това при здравите възрастни, с тест на Mann-Whitney за получените резултати от 26 показателя от нашата скала и с еднофакторен дисперсионен анализ (one-way ANOVA) за останалите 10 показателя, данните от които позволяват използване на параметрични методи. Резултатите от двата анализа са показани съответно на табл.1 и 2.

Табл.1

Резултати от сравнение на изпълнението на НЧ от пациентите с деменция и здравите контроли с тест на Mann-Whitney

Показател	Среден ранг		U	p
	Здрави	Деменция		
Глава	103,50	104,50	5304,00	,320
Торс	100,00	107,96	4944,00	,004
Ръце	88,01	119,84	3709,00	,000
Крака	95,54	112,38	4484,50	,001
Очи	94,51	113,40	4378,50	,000
Уши	91,72	116,16	4091,50	,001
Уста	86,01	121,81	3503,50	,000
Нос	89,02	118,84	3813,00	,000
Дрехи	80,58	127,20	2943,50	,000
Талия	85,11	122,7	3410,00	,000
Стъпала	89,59	118,27	3871,50	,000
Коса	85,59	122,23	3460,00	,000
Длани	80,22	127,55	2907,00	,000

Пръсти	84,63	123,19	3360,50	,000
Шия	93,57	114,33	4282,00	,001
Зеници	91,80	116,09	4099,00	,000
Нерелевантни	88,81	119,05	3791,00	,000
Прозрачност	107,52	100,51	4993,50	,163
Прерисуване				
фигура	103,50	104,49	5305,00	,567
Глава/тяло	97,53	110,40	4690,00	,008
Тяло/крака	102,54	105,44	5206,00	,506
Крака/стъпала	100,63	107,34	5008,50	,302
Глава/лице	102,50	105,49	5201,50	,083
Асиметрия	85,13	122,69	3412,50	,000
Свързване на				
краката	96,50	111,42	4584,00	,000
Свързване на				
Ръцете	89,55	118,31	3868,00	,000

Както се вижда от табл.1 изпълнението на рисунката на човешка фигура значимо се различава в двете групи за 20 показателя от общо анализираните 26 показателя. При **изпускане на глава, грешно ориентиране на тялото по отношение на краката, на краката по отношение на стъпалата и на главата по отношение на лицето; прерисуване на цялата фигура и части на тялото, при които е допусната прозрачност** няма значими различия между групите. Тези 6 показателя отпадат от по-нататъшния анализ.

От 10-те показателя, при които е приложен ANOVA /табл. 2/, не се установяват значими различия при **прерисуване на линии; прерисуване на цели части на тялото; части на тялото, които не са двузмерно представени и ширина на фигурата**. Тези 4 показателя също отпадат от по-нататъшен анализ.

Табл.2.

Сравнение на изпълнението на НЧ от пациентите с деменция и здравите контроли с еднофакторен дисперсионен анализ

		SS	df	MS	F	Sig.
Недовършени части	Междугрупова	40,095	1	40,095	34,424	,000
	Вътрегрупова	238,775	205	1,165		
	Обща	278,870	206			
Фрагментирани линии	Междугрупова	77,263	1	77,263	14,267	,000
	Вътрегрупова	1110,215	205	5,416		
	Обща	1187,478	206			
Несвързани части	Междугрупова	6,117	1	6,117	9,635	,002
	Вътрегрупова	130,153	205	,635		
	Обща	136,271	206			
Пресичане или припокриване	Междугрупова	5,728	1	5,728	5,510	,020
	Вътрегрупова	213,141	205	1,040		
	Обща	218,870	206			
Прерисуване на линии	Междугрупова	44,219	1	44,219	3,514	,062
	Вътрегрупова	2579,443	205	12,583		
	Обща	2623,662	206			

Прерисуване на части	Междугрупова	,063	1	,063	,042	,838
	Вътрегрупова	305,454	205	1,490		
	Обща	305,517	206			
Части, които не са двуизмерни	Междугрупова	8,335	1	8,335	3,658	,057
	Вътрегрупова	467,143	205	2,279		
	Обща	475,478	206			
Разлика в големината	Междугрупова	13,024	1	13,024	16,927	,000
	Вътрегрупова	157,739	205	,769		
	Обща	170,763	206			
Дължина на фигурата	Междугрупова	334,153	1	334,153	21,542	,000
	Вътрегрупова	3179,847	205	15,511		
	Обща	3513,999	206			
Ширина на фигурата	Междугрупова	1,041	1	1,041	,163	,687
	Вътрегрупова	1306,074	205	6,371		
	Обща	1307,114	206			

За да проверим дали получените резултати в групата на пациентите с деменция и в групата на здравите лица не се дължат на демографските характеристики на изследваните лица, т.е. има ли значимо влияние на възрастта, пола и образованието на изследваните лица с деменция и здравите върху дискриминативната чувствителност на 26-те показатели, които разграничават здравите лица от лицата с деменция, анализирахме изпълнението на рисунката на човешка фигура на 34 лица с дементен синдром /БА и СД/ и го сравнихме с това на 34 съответни на тях по възраст, пол и образование здрави лица в късна възраст. Характеристиката на тази подобрена суб-извадка по отношение на възраст, пол и образование е показана на табл.3, паралелно с демографските характеристики на цялата извадка 207 дементни пациенти и здрави контроли.

Изпълнението на НЧ на пациентите с деменция сравнихме с това на здравите контроли, съответни на тях по възраст, пол и образование в суб-извадката, по 26-те показатели, които показваха дискриминативна чувствителност. Сравнението е осъществено с тест на Mann-Whitney за 21 показатели; за 19 от тях се установяват статистически значими различия между двете диагностични групи – при 18 показателя ($p < .05$), за един показател – свързване на ръцете с тялото, значимостта е гранична на критичната $p = .054$; при изпускане на шия ($p = .165$) и изпускане на зеници ($p = .165$) няма статистически значима разлика.

Таблица 3.

Демографски характеристики на двете извадка /голямата извадка от здрави и дементни лица и подобрена от нея суб – извадка/

N	Възраст		Пол		Образование		
	х ср.	SD	Мъже	Жени	основно	средно	висше/полувисше
68	73,25	5,77	30	38	18	32	18
			44,1%	55,9%	26,5%	47,0%	26,5%
207	68,19	7,11	85	122	75	76	56
			41,1%	58,9%	36,2%	36,7%	27,1%

При 5-те показатели, за които е осъществен еднофакторен дисперсионен анализ, за пресичане на линии/припокриване на части разликата не е статистически значима ($p = .609$). Разлики в големината ($p = .660$) също не разграничават значимо дементния синдром от нормалното стареене в тази подобрена група. Стойностите на F-отношението за останалите показатели са съответно: за недовършени части $F = 8,98$, $p = .004$; за фрагментирани линии $F = 5,78$, $p = .019$; за дължина на фигурата $F = 14,64$, $p < .001$.

Средният общ бал от НЧ /представляващ общия брой грешки/ има по-висока стойност при лицата с деменция x ср.=16,15, $SD=5,882$, в сравнение със здравите контроли, където x ср.=7,19, $SD=4,406$. При сравняване на общия бал от НЧ в двете групи, с еднофакторен дисперсионен анализ, $F=153,62$, при $p<.001$.

За целите на настоящото изследване ние групираме показателите, подбрани за оценка на рисунката на човешка фигура като ЗК задача, в шест групи–6 критерия, аналогични на оценъчните категории на Бентън-тест. При Бентън-тест това са 6 специфични типа грешки в изпълнението на геометрични фигури – изпускане, изопачаване, персеверации, обръщане, грешно разположение и грешки в големината, които са експериментално доказани маркери на мозъчна дисфункция, предизвикваща нарушение на зрителната перцепция, зрителната памет и конструктивната способност (7).

От 6-те групи от показатели /оценъчни критерии/ за НЧ, две групи – персеверации и обръщане – отпадат, поради ниска дискриминативна чувствителност. Единственият показател от критерия „обръщане“, който не отпада– ориентиране на главата по отношение на тялото, причисляваме към „грешно разположение“.

При сравняване на средните баловете за оставащите в скалата 4 критерия, в двете диагностични групи, с еднофакторен дисперсионен анализ се вижда, че между тях има значими различия при $p<.001$. Наблюдаваните стойности на F -отношенията са съответно: за изпускане $F=142,72$; за изопачаване $F=35,39$; за грешно разположение $F=76,06$ и за грешки в големината $F=16,93$.

Заключение

1. Нашето проучване показва добра дискриминативна способност на 26 показателя от предложената от нас скала за оценка на теста НЧ при сравнението на пациенти с деменция със здрави в късна възраст. В подбрана по пол, възраст и образование суб-извадка се потвърждава дискриминативната чувствителност за дементен синдром при 22 от тестваните 26 оценъчни показателя. Това позволява да считаме, че установените от нас значими различия при изпълнението на НЧ, оценено с предложената от нас скала, се обуславят главно от нарушенията на ЗК способност при развитието на дементния синдром. В подбраната суб-извадка тези значими различия не се потвърдиха за 4 показателя, което би могло да е свързано и с малкия обем на извадката.

2. Сборните критерии, аналогични на типовете грешки за Бентън-тест, които не дискриминират дементни от здрави в късна възраст – персеверации и обръщане, насочват към характеристики на профила от грешки при деменция.

Литература

1. Алексиева, Е. (2000) Рисунките в психологическото изследване на личността. София: Университетско издателство „Св.Климент Охридски“.
2. Бук,Д. (2000).Тест „Дом, дърво, човек /ДДЧ/. В: Проективна психология. Москва: Апрель прес и др, с. 260–344.
3. Леви,С. (2000). Рисунок человека как проективный тест. В: Проективна психология Москва: Апрель прес и др.
4. Aikman, K.G., Belter, R.W., Finch, A.J. (1992). Human figure drawings: Validity in assessing intellectual level and academic achievement. *Journal of Clinical Psychology*,1, 114–120.

5. Alexopoulos, G., Abrams, R., Young, R., Shamoian, C. (1988). Cornell Scale for Depression in Dementia. *Biol Psychiatry*, 23, 271–284.
6. Arbit, J., Lakin, M., Mathis, A. (1959). Clinical psychologist's diagnostic utilization of human figure drawings. *J Clinical Psychology*, 15, 325–327.
7. Benton, A.L. (1972). *Der Benton-Test: Handbuch*. Bern et al.: Hans Huber. 136 p.
8. Bieliauskas, V. (1972). *The House-Tree-Person research review*. Los Angeles: Western Psychological Services. 67 p.
9. Botwinick, J., Storandt, M., Berg, L. (1986). A longitudinal, behavioural study of senile dementia of the Alzheimer type. *Arch Neurol*, 43, 1124–1127.
10. Buck, J. (1995). *House-Tree-Person: Projective drawing technique: Manual and interpretative guide*. Los Angeles: WPS. 135 p.
11. Capruso, D.X., Hamsher, K., Benton, A.L. (1995). Assessment of visuocognitive processes. In R.L. Mapou, J. Spector (Eds.) *Clinical neuropsychological assessment: A cognitive approach*. (pp.137–183). New York et al.: Plenum.
12. Clark, E., Degenhardt, F. (1965). Ability of females to draw sexually undifferentiated human figures. *Perceptual and motor skills*, 21 (1), 60.
13. Clement, J.-P., Marchan, F., Boyon, D. Monti, P. Leger, J.-M., Derausne, C. (1996). Utilization of the Draw-A-Person Test in the elderly. *International Psychogeriatrics*, 3, 349–364.
14. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. American Psychiatric Association. (1994). 4th ed. (DSM-IV) Washington (DC): American Psychiatric Association. 675 p.
15. Ericsson, K., Hilleras, P., Holmen, K., Winblad, B. (1996). Human-figure drawing (HFD) in the screening of cognitive impairment in old age. *Journal of Medical Screening*, 3, 105–109.
16. Ericsson, K., Hilleras, P., Holmen, K., Jorm, A., Forssell, L.G., Almkvist, O., Ronnberg, L., Winblad, B. (1994). The short human figure drawing scale for evaluation of suspect cognitive dysfunction in old age. *Archives of Gerontology and Geriatrics*, 19, 243–251.
17. Fabrigoule, C., I. Rouch, A. Taberly, L. Letenneur, D. Commenges, J.-M. Mazaux, J.-M. Orgogozo, J.-F. Dartigues. (1998). Cognitive process in preclinical phase of dementia. *Brain*, 121, 135–141.
18. Folstein, M., Folstein, S., & McHugh, P. (1996). MMSE (Bulgarian version) In: A. Jablenski (Ed.), *SKAN*, (2nd edition), (pp. 183–186). Sofia: FNP.
19. Folstein, M., Folstein, S., McHugh, P. (1975). „Mini-Mental State“: A Practical method for grading the cognitive state of patients for the clinician. *Journal of Psychiatric Research*, 12, 189–198.
20. Furey-Kurkjian, M., Pietrini, P., Graff-Radford, N., Alexander, G., Freo, U., Szczepanik, J., Schapiro, M. Characterization of neuropsychological function in AD and patients with prominent visual impairments. In: K. Iqbal, J. Mortimer, B. Winblad, H. Wisniewski. (Eds.). *Research advances in Alzheimer's disease and related disorders*. (pp.224–234). Chichester et al.: J.Wiley.
21. Goodenough, E.L. (1975). *Measurement of intelligence by drawing*. New York: Arno Press.
22. Gragnaniello, D., Kessler, J., Bley, M., Mielke, R. (1998). Copying and drawing in Alzheimer patients with different stages of dementia. *Nervenarzt*, 69, 991–998.
23. Hammer, E.F. (1981). Projective drawings. In: A. Rabin. (Ed.) *Assessment with projective techniques*. (pp. 151–185). New York: Springer.
24. Handler, L. (1985). The clinical use of The Draw-A-Person Test (DAP). In C.S. Newmark (Ed.). *Major psychological assessment instruments*. (pp.165–216). Boston et al.: Allyn and Bacon.
25. Henderson, A. (1994). *Dementia*. Geneva: World Health Organization. 65 p.

26. Heun,R., Kockler, M. (2002). Gender differences in the cognitive impairment inAD. Archives of women's mental health, 4, 129–137.
27. Lezak, M.D. (1995). Neuropsychological asesment (3rd ed.). New York et al.: Oxford University Press. 843 p.
28. Martin,E., Wilson, R., Penn, R., Fox, J., Clasen, R., Savoy, S. (1987). Cortical biopsy results in AD: correlation with cognitive deficits. Neurology,37, 1201–1202.
29. Moore, V., M. Wyke. (1984). Drawing disability in patients with senile dementia. Psychological Medicine, 14, 97–105.
30. Reisman,J.M., Yamokoski, T. (1973). Can intelligence be estimated from drawings of a man? Journal of School Psychology, 3, 239–244.
31. Scott, L.H. (1981) Measuring intelligence with the Googenough-Harris Drawing Test. Psychological Bulletin, 3, 483–505.
32. Urban, W.H. (1963). The Draw-A-Person: Catalogue for interpretative analysis. Los Angeles: WPS. 126p.
33. Wang, H.-X., Ericsson, K., Winblad, B., Fratiglioni,L.(1998). The human figure drawing test as a screen for dementia in the elderly: A community based study. Archives of gerontology and geriatrics,27 (1), 25–34.

Благодарим на д-р П.Атанасова, гл. асистент към Клиника по неврология, на УМ-БАЛ – Пловдив, която потвърди диагнозите на пациентите с деменция.

ЕДИНСТВОТО И МНОГООБРАЗИЕТО НА АУТИСТИЧНИЯ СПЕКТЪР

ВАНЯ МАТАНОВА

професор, д.пс.н., „СУ. Св. Кл. Охридски“,
0899 918 357, v_matanova@yahoo.com

Обсъжда се широката вариативност на симптомите от аутистичния спектър, които се отнасят до три основни сфери на функциониране-поведение, комуникация и социални интеракции. Симптомите от аутистичния спектър са по-скоро възрастово специфични, отколкото нозологично специфични. Част от симптомите в този спектър не са строго специфични и могат да бъдат част от него само, ако възникват в определен период от развитието и се съчетават с други симптоми на нарушено развитие.

We discussed the wide variety of symptoms in autistic spectrum disorders, which are in three main areas of functioning-behavior, communication and social interaction. Symptoms of autistic spectrum disorders are age-specific, not nosologically-specific. Part of the symptoms in this spectrum are not strongly specific and they can be part of them only if they arise in exact period of development and combined with other symptoms of developmental disorders.

През 1911 г. Bleuler за първи път използва термина „аутизъм“ за описание на патологична тенденция при някои болни за откъсване от обкръжението, която тенденция той счита за симптом на умствено заболяване, наречено от него шизофрения. Това първо свързване на аутизма с шизофренията, създава и до днес трудности в тълкуването му като отделна нозологична единица.

През 1943 г. Лео Канер въвежда термина аутизъм в детската психиатрична практика, но и до днес той е един от най-големите загадки в детското аномално развитие. Днес със сигурност е установено, че аутизмът не е психоза, нито форма на емоционално разстройство или детска шизофрения. Аутизмът е разстройство на развитието, включващо когнитивен дефицит, и имащо общи черти с другите разстройства на развитието, но със специфична симптоматика.

Аутизмът е вид генерализирано разстройство на развитието, което се определя от наличието на абнормно развитие преди тригодишна възраст. При аутистичните деца е налице вродена невъзможност да общуват адекватно и да реагират съобразно ситуацията. Още в кърмаческа възраст липсва реакция на присвиване на раменете и повдигане на главата при вдигане на детето, както и адаптиране спрямо тялото на възрастния. Типичен белег при аутистичните деца е липсата на контакт „очи в очи“. Такива деца боравят по стереотипен начин с различни предмети, възприемат отделни части от човешкото тяло, без да могат да ги съотнесат към цялото. Не инициират и не поддържат отношения с връстници, сякаш не забелязват присъствието им или активно ги отбягват. Веднъж проявили интерес обаче, те могат да запомнят подробности за връстниците си, както и да демонстрират поразителна памет за минали събития.

Игровата дейност на аутистичните деца, сравнена с тази на неаутистичните, е белязана с липса на въображение и символност. В техните игри липсват традиционните социални елементи. Играта като дейност е стереотипна, стереотипно е и използването на играчките, почти винаги не по тяхното функционално предназначение.

Почти при всички аутистични деца се наблюдават речеви и езикови нарушения, чиито прояви са изключително разнообразни. Възможно е както пълното отсъствие на вербална продукция, така и изпреварващо езиково развитие. Това, което е общо за всички аутисти, че речта не служи като средство за комуникация и за обмен на информация. Ранната речева активност при тези деца се изразява в случайна употреба на названията на различни предмети, имена или в употребата на идеосинкретични фрази. Това, което прави особено впечатление, са ярко изразените прагматични езикови нарушения, обусловени от липсата на съответствие между собствената вербална продукция на аутистите и изискванията на другите и ситуацията. Тази речева активност, всъщност отразява един свят, който е неразбираем за другите. Речта е хаотична, безсмислена, комуникативно непредназначена, демонстрираща обаче много добра механична, фрагментарна памет. Вербалната продукция обикновено е изпъстрена с множество фонологични, морфологични и синтактични грешки. Трудностите в комуникацията се проявяват както във вербалния, така също и в невербалния ѝ аспект.

Повечето автори приемат, че езиковата система на аутистите не притежава комуникативна функция. Съществуват обаче множество изследвания, които опровергават това мнение. Твърди се, че децата–аутисти все пак комуникират с помощта на речта, но формата и функциите ѝ са ограничени, в сравнение с носителите на други нарушения на развитието /Flusberg, 1996/. Wetherby, Prutting /1984/ откриват, че аутистите назовават обекти, правят коментари и задават въпроси, но тези комуникативни актове не се осъзнават и нямат социална насоченост. Преди това Ball/ 1978 г./ установява, че аутистите използват декларативни изказвания, но те са ситуативни и не се кодират като обръщение към другите. Те формулират изказвания за потвърждение/съгласие или отрицание/ несъгласие. Трудно поддържат темата на разговора, а отговорите им са ирелевантни и персеверативни. Затруднени са да открият контекста на изказването, демонстрират букваланост в разбирането и продуцирането на вербални и невербални сигнали. Неспособни са да използват експресивни жестове за разбиране и предаване на емоционални състояния. Ricks / 1996 г./ смята, че съществува набор от емоционални комуникативни сигнали, които децата в норма притежават, а аутистите или не развият, или не използват. На тяхно място те използват идеосинкретични сигнали. Дори при високофункционаращи аутисти, лицевите, вокалните и жестовите експресии са странни. Atwood, Frith, Hermelin /1989 г./ откриват, че има жестове, които децата овладяват правилно и използват за целите на социалните интеракции. Общото при тези жестове е, че имат инструментална цел. Всички тези изследвания, категорично потвърждават вече изказаното предположение за високата вариативност на проявите, които зависят както от биологични, така и от социални фактори. Според Нарре/1994 г./ езиковото развитие на децата–аутисти може да се предвиди не чрез стандартните IQ – тестове, а по резултатите от измерените невербални жестове на споделено внимание.

Известно е, че качествено нарушение на комуникацията е универсален симптом при аутизма. Изразява се в липса на социална употреба на езиковите умения, нарушение на социално-битовите игри, липса на взаимност или лош контрол при диалог, липса на флексибилност при речева експресия, съчетана с липса на творчество и фантазия и на емоционална реакция спрямо опитите на другите да установят вербален или невербален контакт. Атууд /1986г./ доказва, че аутистите не могат да интерпретират жестове и ми-

мики. Оказва се, че те бороват добре и разчитат на „инструментални“ жестове, при които значението е продължение на самата перцепция.

В ранна възраст при децата-аутисти доминират нарушенията в невровегетативната и инстинктивната система, които се манифестират като нарушения на съня, липса на сукателен рефлекс и др. В по-късна възраст се появяват поведенческите нарушения, свързани преди всичко със социалната адаптация. При някои деца, дълго време се съхранява „симбиотичната връзка“ с майката, изразяваща се в болезнена привързаност към нея и изразен страх от нейната загуба. Възможна е обаче и обратната тенденция – емоционално отчуждение, незачитане, отхвърляне, безразличие към околните, в това число и към близките. Усамотяването и затварянето в свой вътрешен свят е предизвикано от страховете и от свръхреакцията на външни дразнителни. Аутистите обикновено не диференцират отношението си към живата и нежива природа, а присъствието на хора не променя тяхното поведение и то остава стереотипно и ритуално.

Аутизмът като диагноза представлява сложна съвкупност от емоционални и поведенчески особености, най-ярки от които са емоционалната студенина, безразличието към света и другите, активното бягство от контакти, демонстративно и трайно затваряне в себе си и др. Интелектът, речта, социабилността са в строго индивидуална дисхармония.

Твърди се, че при 25% от аутистите интелектът е съхранен, но са налице определени особености в неговата целенасоченост. Wing /1975г./ обаче съобщава, че 55–60% от аутистите са с дълбока умствена изостаналост, а 15–20% – с лека умствена изостаналост. В. Е. Каган /1981г./ смята, че интелектуалният квотиент при аутистите е по-нисък от нормата и по-висок от индивидите с умствена изостаналост. Това, което остава непознато за аутистите, е възприятието за самия себе си като подобен на другите, което е следствие от отсъствието на необходимостта от социално съприкосновение и съжителство с близките, отсъствие на умения за контакт и съвместни действия с тях.

Голяма част от авторите смятат, че децата с аутизм са с интелектуална недостатъчност. Има обаче доказателства, че децата с аутизм показват по-добри резултати при манипулативни и визуални пространствени умения и при тестове, изискващи незабавно възпроизвеждане на информация. Това отново поставя въпроса за дефиницията на аутизма и за класифицирането на проявите му. Остава нерешен въпросът, бихме ли могли да говорим за аутизм и умствена изостаналост, когато е ясно, че умствената изостаналост води след себе си вторична симптоматика, демонстрирана като аутистични прояви и социална изолираност? В този смисъл, огромни съмнения предизвиква валидността на диагнозата „атипичен аутизм“.

Днес аутизмът като термин се използва в два аспекта: теоретичен – отразяващ непатологични явления, с тенденция за погълнатост от лични фантазии, блянове, в които се търси удоволствието, и клиничен – за класифициране на генерализирано разстройство на развитието.

Аутизмът се демонстрира в твърде голямо разнообразие от форми, при това с много широк набор от реакции при отделните индивиди. Ето защо изследването на неговата етиология е затруднено от чисто клинична гледна точка. Широкият спектър нарушения, категоризирани като аутизм, включват вродени разстройства в регулацията на вниманието, високи базови нива на естествените опиати, ендокринни нарушения, нарушения в развитието на лявата хемисфера и др. /Gillberg, 1987, Wing, 1988/.

Макар и доста трудно, изследванията в последните години разчупват енигмата аутизм. Етиологичните фактори, които причиняват аутизма, са твърде разнообразни, а

клиничната картина има строго индивидуални прояви, което допълнително затруднява изясняването на природата на това нарушение.

Множество проучвания потвърждават наличието на аутистичен фенотип при не-аутистични роднини на аутистични деца. Този фенотип се проявява като комуникативен и социален дефицит, стереотипно поведение, несъпътствано от умствена изостаналост. Най-нови изследвания установяват и когнитивни характеристики на този фенотип, включващи слаби резултати във вербалната част на тестовете за интелигентност, тестове за четивни умения и разбиране на прочетеното. Освен това, състояния като повишена тревожност и депресивност също се срещат често във фамилията на аутистични индивиди, но все още не е доказано дали това е част от аутистичния фенотип. Перинаталните проблеми, които са по-чести при аутистите, вероятно са следствие от генетичната предразположеност, а не причина за аутизма.

Rutter смята, че в основата на аутизма са фактори, отнасящи се до метакогницията. Оспорва се фактът, че в основата на странните „върхове“ в поведението на аутистичните деца лежи когнитивен дефицит, особено изпъкващ при изпълнението на социални и емоционални задачи. Множество проучвания показват, че този дефицит не е в преработката на стимули от определени сензорни модалности, а в тяхното социално и емоционално съдържание. Frith и Lesley /1992 г./ считат, че онова, което липсва на аутистичното дете, е т.нар. „теория на съзнанието“. Касае се за дефицит на функциите, свързани с игнориране на контекста. Това означава липса на способност да приписваш независими душевни състояния на себе си и другите, с цел обяснение и предвиждане на поведението. Предполага се, че това е вроден механизъм, позволяващ специален тип представа – представата за душевните състояния. В такъв смисъл авторите смятат, че аутистичната проява е следствие от неспособността на аутистичните деца „да четат мисли“. Теорията, че аутистичните деца са неспособни и да разпознават съществуването на съзнание у другите обяснява това, което Канер нарича „разстройство на афективния контакт“. Една част от емоционалната отзивчивост, съществува паралелно с липсваща значителна част от нея. В такъв смисъл неспособността да ментализират, не е тяхно глобално нарушение, поради което в някои случаи не пречи на емоционалното им привързване.

Frith /1989г./ смята, че при аутистичните деца съществува неспособност да приемат и опознават мисленето на другите. Тя предполага, че става дума за дефицит, развил се в първите седмици от живота на детето, дефицит в способността и желанието да приемеш друго мислене, което може да осигури задоволството на детето от това, че възприема нов обект. Това е свързано вероятно и с незаинтересоваността на тези деца от т.нар. „споделено внимание“. Според Alvarez, те намират собствени начини да предизвикат ангажирано внимание, като например репетативното поведение. Обяснението на Frith за репетативното поведение, е свързано с липсата на символизация и неспособността на аутистичните деца да репродуцират усещанията си. Тя свързва това с разстройство на „централната свързваща сила“.

При аутизма феномените интелект, реч, социабилност на индивида са в строго индивидуална дисхармония на сформированост и понякога необичайно силната фрагментарна памет, може да се проявява паралелно с богат запас от неологични познания или с отличаващи се уникални възможности за боравене с цифри, представи и мелодии.

Аутизмът е свързан с увреждане на механизмите на емоционалната адаптация, в резултат на незавършена структура на емоционалната организация на поведението. Макар че тази първична структура на дефекта не е позната в цялата йерархия на разпределение на своите увредени и съхранени компоненти, има основания да се предполага, че в същността си аутизмът е страдание на афекта.

При повечето от нарушенията от аутистичния спектър липсва период на несъмнено нормално развитие, но когато такъв период е налице, той не продължава след тригодишна възраст. Винаги съществуват качествени увреди в социалните взаимодействия. Те приемат формата на неадекватна оценка на социално-емоционалните сигнали, като например ареактивност спрямо емоциите на другите хора и/или липса на промяна на поведението, съобразно дадения социален контекст. Налице е неадекватна употреба на социалните сигнали и слаба интеграция на социалното, емоционалното и комуникативното поведение и особено липса на социално-емоционална взаимност.

Известно е, че основната характеристика на аутизма е недиференцираното усещане за собственото Аз, както и неспособността за различаване на Аз от не-Аз. Това общоприето твърдение се опровергава от резултатите на експеримент за визуално саморазпознаване, на основата на различаване на промяна в отразения образ. Саморазпознаването се отчита чрез докосване на реална част / а не отразена/, усмивка, вокализация и др. Децата между 5 и 11 г. с аутизъм се саморазпознават, но не проявяват същия тип афект като този при нормалните си връстници. Има данни, че аутистичните деца се усмихват толкова често, колкото и нормалните им връстници на собствения си образ, макар че друго изследване посочва, че 79% от децата с аутизъм, показват пълна индиферентност при себепознаване. Очевидно е, че отговорът на себепознаване на аутистичните деца е различен. Тези реакции на аутистичните деца са твърде сходни с тези с умствена изостаналост. Съществуват обаче различия по отношение на честотата на усмихване, адресирано към огледалните образи. Това категорично показва, че аутистите имат нарушения на вокалната, жестовата и лицевата експресия при афект. Ясна, различима емоционална експресия се наблюдава само в ранното детство.

Нарушенията на социалното поведение при аутистите се изразяват в дефицит на уменията за индикиране, а не толкова на споделяне или изискване. Няма обаче отговор на въпроса, дали дефицитът на уменията за споделяне е специфичен за аутизма или е общ за развитийните нарушения. Нарушеното невербално поведение при аутистите е свързано с дефицити на символно-репрезентативното мислене, т.е. с капацитета на детето да използва предмет за представяне или пресъздаване на друг предмет. Може обаче да се допусне, че нарушенията на невербалното поведение за споделяне внимание, са относително независими от нарушенията на уменията за символно представяне. Това е важно от гледна точка на въпроса, дали невербалното поведение не изисква определено ниво на развитие на символното мислене. Директното предаване на афективни сигнали, предшества развитието на невербалното жестово общуване. Това дава възможност на детето да развие разбиране за сходството на емоционалния опит – неговия и на другите. Споделеният опит се отнася до способността на детето да изрази различни емоционални състояния, както и да отговори на емоциите на другите.

Нарушенията на аутистичните деца по отношение на невербалните умения за индикиране, могат да се приемат като вторични, произтичащи от дефицит по отношение на способността за споделяне на емоционален опит с родителите. Подобна неспособност може значително да забави развитието на децата с аутизъм.

В средата на ХХ в. възниква идеята, че аутистите вероятно имат нарушения на аразуъл-регулируещите системи, което влияе на начина, по който тези деца се отнасят към околната среда. В средата на 60-те години се издига хипотезата, че аутистичните деца са с хронично висок аразуъл и всъщност стереотипното и репетативно поведение имат за цел да редуцират високия аразуъл. Тази теза по-късно е модифицирана по посока на това, че се приемат съществуването на колебания, флукутации от висока до ниска аразуъл-активност. Тези колебания се приемат като резултат от неуспеха при обработката на

сензорната информация. Сензитивността и вниманието към външните стимули, флукутират в зависимост от това, дали аутистичното дете е в състояние на висока или ниска аразуъл-активност. Това е теория, която обяснява функционалното значение на репетитивното поведение, но оставя без отговор въпросите относно асинхронното развитие на децата с аутизъм.

Известно е, че в отговор на непознати аспекти на ситуацията, аутистите могат да повишат самостимулиращото си поведение, като честотата на стереотипните актове зависи от нивото на развитие на детето. Често аутистичните деца се справят с прекалено силните стимули чрез различни подходи – извърщане на погледа, запушване на ушите, отдръпване, постоянно задаване на въпроси, ритуално поведение, стеротипни движения и др. Моторните стереотипии могат да изпълняват различни функции, включително и търсене на социално внимание. От особено значение е въпросът как дефицитите на аутистичните деца по отношение на аразуъла селективно влияят на обработката на социалната и езикова информация, а в същото време не влияят в такава степен на обработката на невербалната информация. В тази връзка се коментира фактът, че при аутистите, диапазонът на оптималната стимулация е по-стеснен, отколкото при децата в норма. Възможно е този факт да оказва ефект върху обработването на социалната информация. За разлика от предметите, които са с постоянни свойства, хората са до голяма степен непредсказуеми, което затруднява аутистите да обработят подобен тип информация, поради нисък праг на пренасищане или отхвърляне на стимула.

Освен тези специфични диагностични признаци, децата с аутизъм, както беше вече споменато, често страдат от ред други неспецифични проблеми като страх, фобии, смущения в съня и храненето, краткотрайни изблици на гняв и агресия. Доста чести са самонараняванията, например хапене на ръцете, особено при коморбидност с тежка умствена изостаналост. При повечето лица с аутизъм липсва спонтанност, инициативност, творчество в организиране на свободното време и са налице трудности при прилагане на общи понятия, при вземане на решения в работата, независимо че задачите могат да бъдат във възможностите им. Специфичната проява на дефицитите, характерни за аутизма, се променят с израстването на детето, но продължават и в зряла възраст, с много сходно съчетание на проблемите в социализацията, комуникацията и стила на интересите.

Наличието на такава симптоматика, налага разбирането за особен тип дизонтогенезия, определен като тип на увредено психическо развитие. Във всичките си варианти той се свързва с емоционален дефицит, което затруднява изграждането на активни контакти със средата и води до преживяване на дискомфорт и състояние на тревожност.

Литература

1. Ачкова, М., Шизофрения в детска възраст, 1980 г.
2. Василева, Н., Диференциална диагноза при синдром на ранен детски аутизъм, Специална педагогика, 1996 г.
3. Диференциална диагноза на психичните заболявания, под ред. на Вл. Иванов, 1991 г.
4. Каган, В. Е., Аутизм у детей, 1981 г.
5. Колчева, Н., Комуникативното развитие при аутистични деца, Специална педагогика, бр. 3, 2000 г.
6. Костова, Зл., Аутизъм/ синдром на Канер/, 2004 г
7. Матанова, В., Психология на аномалното развитие, 2004 г.

8. Матанова, В., Генерализирани разстройства на развитието, Научна конференция НБУ, 2006 г.
9. Психиатрия, Генерализирани разстройства на развитието, под ред. на М. Ачкова, 1996 г.
10. Терзиев, Д., „Нестандартните терапии“ на разстройствата от аутистичния спектър – причини за съществуването им и усложнения от прилагането им, Специална педагогика, бр. 2, 2001 г.
11. Цокова, Д., Аутизъм, 2003 г.
12. Attwood, T., Asperger's syndrome – a guide for parents and professionals, 1998.
13. Ayres, A., J., Sensory Integration and the Child, 1992.
14. Bailey A, Le Couteur A, Gottesman I, et al. Autism as a strongly genetic disorder: evidence from a British twin study, 1995.
15. Baron-Cohen S, P. Bolton, Autism; the facts, 1993.
16. Baron-Cohen S, Mindblindness; An essay on Autism and Theory of Mind, 1995.
17. Baron-Cohen S, Wheelwright S, Cox A, et al., Early identification of autism by the CHAT checklist for Autism in Toddlers (CHAT), J R Soc Med, 2000.
18. Baron-Cohen S, Cox A, Baird G, et al. Psychological markers in the detection of autism in infancy in a large population, Br J Psychiatry, 1996.
19. Bryson S., Rogers S., Frombonne E., Autism spectrum disorder: early detection, intervention, education, and psychopharmacological management, Can J Psychiatry, 2003.
20. Frith, U., Autism and Asperger syndrome, 1991.
21. Frith, U., Happe F., Autism: beyond „theory of mind“, 1994.
22. Happe F., Autism: an introduction to psychological theory, 1994.
23. Sinha Y, Silove N, Wheeler D, Williams K. Auditory integration training and other sound therapies for autism spectrum disorders, 2004.
24. Volkmar FR, Pauls D., Autism, 2003.
25. Wing L, The autistic spectrum, 1996.

ТИПИЧНИ ПСИХИЧЕСКИ СЪСТОЯНИЯ ПРИ ПАЦИЕНТИ СЪС ЗЛОКАЧЕСТВЕНИ ЗАБОЛЯВАНИЯ

АНЖЕЛИНА НЕНОВА

клиничен психолог, Клиника по хематология и онкология, ВМА – София
0886 154 897, annenova@mail.bg

Цел на изследването: Да се проследи нивото на тревожност, безнадеждност и депресия у пациенти със злокачествени заболявания. Материал и методи: В Клиниката по хематология и онкология на ВМА са изследвани 110 болни с злокачествени заболявания, 70 (63,6 %) мъже и 40 (36,4 %) жени на средна възраст 55 (18–85) г. При анализирани на отговорите на пациентите са използвани инструментите: въпросник за самооценка при измерване нивото на тревожност и страхово състояние SAS на Zung (Self Rating Anxiety Scale); депресивна скала на Zung – SDS (Self Rating Depression Scale) и самооценъчен въпросник за измерване нивото на безнадеждност на БЕК. Статистическата обработка е извършена с програмата SPSS 9.0. Резултати: От 118 изследвани болни при 49 (57,82%) са регистрирани високи нива на безнадеждност, в 19 (22,42%) за безнадеждност и тревожност и при 6 (7,08%) за тревожност и страх. В психичен план се наблюдава субективно преживяване на тревожност, безнадеждност или депресия, но нито един пациент не страда само от депресия. Тези състояния се наблюдават и в хода на самото лечение, особено при включване в него на нови и непознати интервенции. При повишаване на безнадеждността и тревожността спрямо депресията има данни за наличие на латентна суицидна нагласа. Периодът на диагностициране и първоначалните етапи на лечение са стресови за пациента. Това е момента на шок и пълна неяснота по отношение на бъдещето.

Заключение: *Рисковото събитие води до психичен регрес т.е. отключването на онтогенетично по-незрели модели на реагиране. Възникналата стресовата ситуация е в основата на спешна необходимост от създаването на специализирани програми за психологични интервенции съвместно с медицинските.*

Objective of the research: Studying the level of anxiety, hopelessness and depression in patients with malignant diseases. Material and methods: In the Clinic of Haematology and Oncology at Military Medical Academy, 110 patients with malignant diseases were studied, 70 (63.6 %) of which males and 40 (36.4 %) females at the average age of 55 years (18–85). Upon the analysis of the patients' responses the following tools were used: Zung's SAS (Self Rating Anxiety Scale) – a self-assessment questionnaire for measuring the level of anxiety and fear conditions; Zung's depression scale – SDS (Self Rating Depression Scale) and Beck's self-assessment questionnaire for measuring the level of hopelessness. The statistical processing was carried out by means of the programme SPSS 9.0.

Results: *Out of 118 studied patients, in 49 (57.82%) high levels of hopelessness were registered, in 19 (22.42%) – high levels of hopelessness and anxiety, and in 6 (7.08%) – high levels of anxiety and fear. In a psychological sense, subjective perception of anxiety, hopelessness or depression was observed, but neither of the patients suffers only from depression. These conditions are also observed in the course of the treatment itself, especially upon introduction of new and unknown interventions. Upon increase of the level of hopelessness and anxiety as compared to depression, there are data about*

presence of a latent suicidal attitude. The period of diagnosing and the initial stages of treatment are stressful for the patient. This is the moment of shock and complete vagueness in terms of future. Conclusion: The risk event leads to psychological regress, i.e. triggering of ontogenetically more immature models of reacting. The occurred stress situation causes the urgent need for development of specialized programmes for psychological interventions together with the medical ones.

I. Въведение

Пребиваването в болнично заведение е стресово събитие за пациента. Затова в голяма степен допринасят поставянето на диагноза за наличие на злокачествено заболяване, болезнените медицински манипулации и неизвестността по отношение на продължителността на живота от тук нататък. Това довежда до опасност от суициден риск поради наличие на латентна суицидна нагласа, което е и причината в много случаи да съществува несъзнавано „саботиране“ на лечението от страна на пациента, което силно затруднява адекватната лекарска намеса.

Във връзка с тази опасност възниква сериозната необходимост от своевременно диагностициране на подобно състояние.

В практическата психологическа и психиатрична дейност често е необходимо да се обективизират чрез числа многообразните субективни психологически преживявания. Това позволява една по прецизна диагностика за нуждите на скрининг изследванията, в психиатрията и при психотерапия, в научни търсения, но и за целта на адекватното лечение на пациента в болничното заведение. Обективизирането става посредством различни по разновидност тестове – въпросници, скали и др.

Психичният живот е нещо твърде индивидуално, субективно и неповторимо. И все пак съществуват общи закономерности, които позволяват той да бъде изучаван обективно от науки като психологията, психиатрията и др., да се установяват неговите особености и закономерности в норма и патология. Съществено място в тези процеси заема психологическото измерване с помощта на различни методики, в това число самооценъчни тестове и скали.

В психологията и психопатологията от несъмнена важност е взаимодействието между преживяването на безнадеждност (hopelessness) и редица други психични състояния – тревожност, депресия.

Целта на настоящето изследване е оценка на нивото на суицидния риск, посредством измерване на психичните състояния тревожност, безнадеждност и депресия при лечение на болни със злокачествени заболявания в амбулаторни условия в клиника „Хематология и онкология“ към ВМА – София.

II. Материал и методи

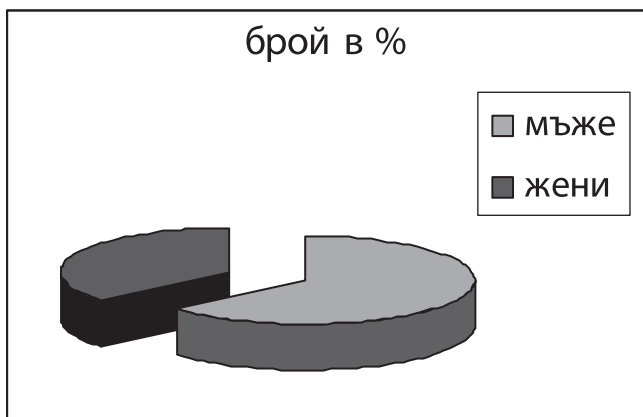
Анализирани са данните на пациенти с хематологични и онкологични заболявания, изследвани и лекувани от специалисти – хематолог и онколог – за период от 6 месеца през 2006 г. Дизайнът на изследването включва оценка на субективни параметри през периода проведеното лечение.

1. ПАЦИЕНТИ

Критерии за включване: хематологично или онкологично заболяване.

Критерии за изключване: всички останали заболявания.

В изследването са обхванати общо 110 болни, 70 (63,65%) мъже и 40 (36,4%) жени на средна възраст 54,61 (18–85) год. Всички пациенти са с хематологично или онкологично заболяване. Характеристиката на пациентите, обхванати в изследването по пол е посочена на фигура № 1. Разпределението по години е представено на таблица № 1.

Фигура № 1
Характеристика на пациентите по пол

Таблица №1

Характеристика на изследваните лица по години

	Брой пациенти	минимум	максимум	Средна възраст
години	109	18	85	54,61

2. МЕТОДИ И СТАТИСТИЧЕСКА ОБРАБОТКА

Методът за оценка включва: анализ на оплакванията на болните, оценени по обективните клинични признаци за чувство на безнадежност, тревожност и депресия посредством самооценъчен въпросник за измерване нивото на тревожност и страхово състояние SAS на Zung (Self Rating Anxiety Scale), депресивна скала на Zung – SDS (Self Rating Depression Scale), както и самооценъчен въпросник за измерване нивото на безнадежност на БЕК.

Диагностиката на тревожност и депресия по Zung включва оценка на стандартните показатели обработени по формулата общ брой отговори по четири скали („никога“, „понякога“, „често“, „винаги“ – за SAS, и „понякога“, „често“, „много често“, „винаги“ – за SDS) делено на осемдесет по сто. Референтните стойности на изследваните параметри са:

При стойности над 45 т. се диагностицира наличие на страхово състояние по скалата за тревожност. В интервала 51–60 т. се диагностицира леко депресивно състояние, от 61 до 69 т. – умерена депресия и над 70 т. – тежка депресия по скалата за депресивно състояние. Над 7 точки се диагностицира наличие на чувство за безнадежност по скалата за безнадежност на БЕК.

Статистическата обработка на получения материал е извършена с програмата SPSS 9.0. Достоверността на различията е определена с помощта на t-критерия на Стюdent за независими и по двойки свързани величини.

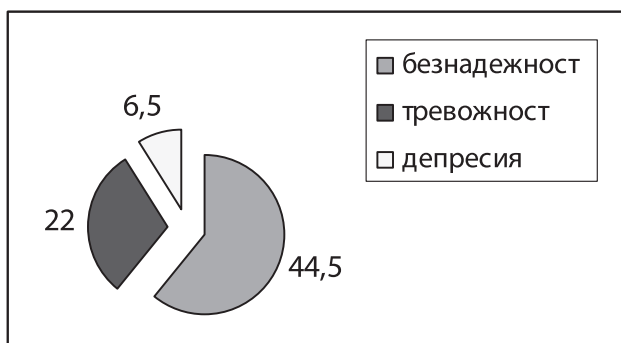
III. Резултати

За период от 6 месеца (2006 г) в клиника „Хематология и онкология“ са изследвани 110 пациента с хематологични или онкологични заболявания за психологическите състояния тревожност, безнадежност и депресия.

От общо 110 изследвани пациента на въпросите по скали безнадежност, тревожност и депресия, отговорилите в процентно отношение брой пациенти, както следва на Фигура № 2,

Фигура № 2

Разпределение на резултатите на всички изследвани пациенти в клиниката според повишените стойности по скали „Безнадежност“, „Тревожност“, „Депресия“ в %

Сравнителните процентни резултати за психологическите състояния, разделени по диагнози са представени на Таблица № 2 и на Фигура № 3

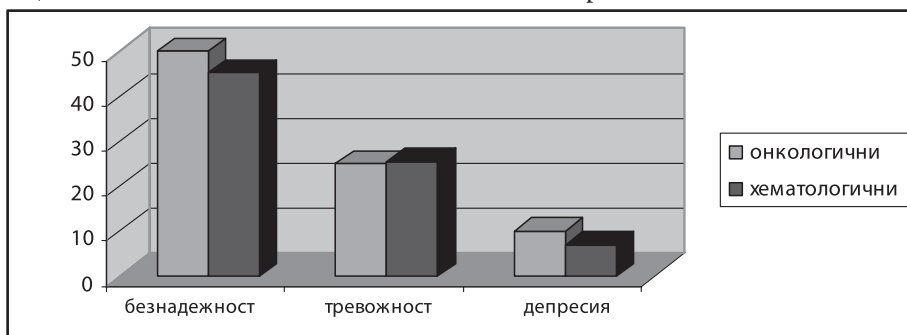
Таблица № 2

Резултати по диагнози и психологически състояния. Сравнение.

	безнадежност	тревожност	депресия
Онкологично заболели	50%	25%	10%
Хематологично заболели	45,3%	25,6%	7%

Фигура № 3.

Резултати по диагнози и психологически състояния на пациентите в клиника „Хематология и онкология“. Сравнение.

IV. Изводи

На базата на приведеното изследване в клиника „Хематология и онкология“ във ВМА – София могат да се изведат следните изводи:

1. Резултатите показаха високи стойности по скали „безнадежност“ и „тревожност“ спрямо скала „депресия“ и за двете групи изследвани пациенти – с онкологични и с хематологични заболявания.
2. Няма разлика в субективното преживяване на чувството за безнадежност и тревожност при заболели от злокачествено заболяване – „солидни тумори“ или „хематологично злокачествено заболяване“
3. Съществува опасност от суициден риск при пациенти, заболели от злокачествени заболявания поради наличието латентна суицидна нагласа, свързана с повишените нива на „тревожност“ спрямо „депресия“.

V. Предложения

За овладяване на възможните патологични реакции и на суицидния риск във вътреболничната практика у пациенти с негативна диагноза е необходима бърза намеса на екип от психолози и лекари за незабавното намаляване на тревожността, породена от диагностицирането или предстояща операция. На този първи етап не се цели пациентите да се насърчават към изразяване на емоции, а по-скоро да се проведе информмиране, за това какво се очаква.

На това ниво намесата на психолога също трябва да бъде кратка и да има три основни цели:

- Да позволи на пациента, току що осведомен за диагнозата или осведомен за необходимостта от операция, да вентилира чувствата си.
- Да го увери, че това, което преживява е нормална реакция спрямо създадите се обстоятелства.
- Да определи дали пациента е в състояние да продължи работата по лечението си, като лична отговорност с цел евентуално предотвратяване на съзнавано или несъзнавано саботиране на терапията.
- Да осведоми лекуващият лекар за спецификите на самия пациент, с оглед улесняване на лечението.

Тази намеса валидизира чувствата на пациента и поддържа усещането за загриженост за здравето и благополучието му от екипа в медицинското заведение.

В някои случаи е необходимо и фамилно управление на стреса и организационно консултиране – целта на тази техника е да се предложи психологическа подкрепа и улесняване общуването в семейството на пациента, но само с изричното съгласие от негова страна.

„Проследяване“ и „Информиране“ са основните методи на интервенция, които целят и осигуряване на достъп до психиатрично лечение при необходимост.

Основен принцип е интервенцията да бъде приспособена към нуждите на индивида. Рационално ориентираните индивиди са склонни да изискват емоционална дистанция, информация и помощ при решаването на проблеми и възвръщането на контрола в свои ръце, когато се възстановят от криза. И обратно, емоционално ориентираните индивиди са склонни да се подобряват чрез разясняване и емпатично базирани интервенции. Намирането на подходящия момент за провеждане на психологическа интервенция се базира повече на психологическата готовност, отколкото на актуалното събитие.

VI. Заключение

Има сериозна опасност по отношение на суицидният риск и латентната суицидна нагласа при заболяли хора от злокачествено заболяване, което би могло затрудни адекватното за заболяването лечение поради несъзнавани психически движения у пациента срещу лекаря или лечението, играещи роля на „саботаж“ към намесата.

Литература

1. Ванев П. Скала за безнадежност и използването ѝ при суицидни самоотравяния. В: Спешна медицина, т. 7, 3, 1999, с. 47–51.
2. Спилбергер Ч.Д. Концептуалните и методологичните проблеми изследвания тревоги. „Подходи к изучению стресса и тревоги в спорте“, с.13–24.
3. Beck A.T. Depression: Clinical, experimental and theoretical aspects. N.Y., Hoebner Medical Division, Harper & Row, 1967.
4. Beck A.T., Weissman A., Lester D., Trexler L. The Measurement of Pessimism: The Hopelessness Scale. In: Journal of Consulting and Clinical Psychology, 1974, Vol. 42, No 6, 861–865.

РАННО РАЗВИТИЕ НА НЕРВНАТА СИСТЕМА – ГЕНЕТИЧНИ ФАКТОРИ И ВЛИЯНИЕ НА СРЕДАТА

БОРЯНА ГЕНЧЕВА ПИРЬОВА

професор, дмн, Департамент по когнитивна наука и психология, НБУ,
81 10 402, bpiryova@nbu.bg

Ранното развитие на нервната система се разглежда като пренатално (дородово) и развитие през ранното детство. Разграничават се следните процеси в структурното и функционално развитие на нервната система: неврогенеза, миграция на невроните, синаптогенеза и миелинизация на аксоналните невронни израстъци. Синаптогенеза е пример за взаимодействие на генетични фактори и личен опит. Ембрионалната синаптогенеза е независима от опита, но може да се промени от вирусни инфекции, токсични влияния, мутации. Миелинизацията на аксоните на нервните клетки започва в периода на ембрионалното развитие, но за различните пътища продължава години след раждането. Процесът на миелинизация е част от развитието на нервната система, и се съпътства от разширяване на интелектуалните и двигателни възможности през първите години от развитието на детето. Тя започва вътреутробно през 12–14 седмица и продължава до 4-то десетилетие от живота. Вътрешни или външни стимули, т.е. стъпки в развитието на мозъка, хормони, стрес, учене и социални взаимоотношения, променят генната активност и по този начин се осъществява т.нар. епигенетична регулация.

The early development of the nervous system is divided into prenatal and postnatal developmental stages. The structural and functional development of the nervous system includes the following processes: neurogenesis, migration of neurons, synaptogenesis and myelination of axons. Synaptogenesis is shaped by both genetic factors and personal experiences. Embryonic synaptogenesis is independent of personal experiences but can be influenced by viral infections, the presence of toxins and mutations. The process of myelination of neuronal axons begins during the embryonic stages of development, but continues to take place in specific areas of the nervous system for years after birth. As part of the development of the nervous system myelination is a component of the processes of building intellectual capacity and improving motor skills during the early years of child development. After its onset in utero around 12–14 weeks of gestation, myelination persists for 4 decades. Various internal and external stimuli, such as key steps in brain development, hormones, stress, learning and social interactions, trigger epigenetic changes of gene activity.

Ранното развитие на нервната система се разглежда като пренатално (дородово) и развитие през ранното детство. Пренаталното развитие на нервната система в структурно отношение се характеризира с увеличаване броя на клетките на нервната тъкан в различни мозъчни области и създаването на специфични междуневронни връзки, които изграждат функционалните пътища. Структурната организация е генетично определена, докато функционалната е както генетично определена, така и зависима от факторите на средата.

Разграничават се следните етапи в структурното и функционално развитие на нервната система: невrogenеза, миграция на невроните, синаптогенеза и миелинизация на аксоналните невронни израстъци. В мозъчната кора невроните се подреждат в няколко слоя, които по-късно характеризират цитоархитектониката на кората. Част от невроните мигрират извън нервната тръба и дават началото на вегетативните ганглии, сетивните неврони и ентeралните неврони (в стената на храносмилателния тракт).

Невrogenеза. В ранните ембрионални периоди се оформя популация от предшественици (прекурсорни клетки) за нервната тъкан. От тези недиференцирани предшественици се оформят двата вида клетки на нервната тъкан – глиални клетки и незрели неврони – невробласти. От 70-ия до 100-ия ден след оплождането невrogenезата и миграцията на невробласти са най-усилени. Усилената невrogenеза през ембрионалното развитие се съпътства и от усилена синаптогенеза.

Клетъчната диференциация при развитието на мозъка се дължи на експресията на различни гени. Сигналите за тази експресия са вътреклетъчни, или сигнални молекули от съседни неврони. По време на вътреутробното развитие броят на нервните клетки нараства с голяма скорост. Приема се че всяка минута се образуват около 100 000 неврона. Едновременно с това те се разпознават помежду си по някакъв начин и образуват синапси. Образуват се нервни пътища и невронни мрежи, които ние наричаме нервни центрове. Един от най-големите съвременни проблеми на науката за мозъка е как се осъществява междуневронното опознаване и образуването на междуклетъчни контакти. Специални биологично активни вещества, наречени растежни фактори насочват индивидуалното (фенотипно) развитие на нервната система. Едно от тях е *нервно-растежният фактор*. Специални мембранни рецептори в неврона разпознават този фактор, образува се растежен конус и неговото нарастване се насочва в определената от растежния фактор посока. По този начин всяка клетка намира точното си място в мрежата от неврони и по наследство определен ред се образуват функционалните структури в ЦНС. Клетъчната миграция необходима за развитието на нервната система е смутена при *феталния алкохолен синдром*, който се появява при консумация на алкохол от бременни жени.

Синаптогенеза. Синаптогенезата е пример за взаимодействие на генетични и епигенетични фактори. Тя започва твърде усилено два месеца преди раждането и със същото темпо продължава два месеца след раждането. Това е период на усилено дендритно и аксонално разклоняване. Ембрионалната синаптогенеза е независима от опита, но може да се промени от вирусни инфекции, токсични влияния, мутации. При човека още през първите месеци на бременността има евокирана ЕЕГ активност в отговор на майчиния глас, което ясно показва, че по слуховия път от вътрешното ухо до слуховата кора, вече има изградени синаптични връзки.

С приближаване към пубертета синаптогенезата се забавя и плътността на синапсите започва да намалява. Загубата на синапси е генетично регулиран процес и представлява еволюционна придобивка – при представителите от по-високо еволюционно ниво редуцирането на броя на синапсите е по-силно изразено. Най-голяма плътност синапси, от порядъка на 600–900 милиона синапси на mm^3 от невропила, има в средата на периода до пубертета. Обективно този процес се измерва с методите на мозъчно изобразяване по консумация на глюкоза като признак за невронална активност. От пубертета до зряла възраст се наблюдава постепенно намаление на броя на синапсите. Възможността обаче, да се формират нови синаптични връзки се запазва до края на живота. При намаление на броя на синапсите, във функционално отношение, се установява закрепване на функциониращите връзки и узряване на кортикалните функции. Електричните сигнали, които създават зрителни образи, приятни усещания, сънища, мисли, осигуряват прежи-

вяването на синапси. Образно казано за формиране наклонностите към математика, или престъпност има значение свръхпродукцията на синапси и последващата има загуба в зависимост от взаимоотношенията генетика и среда.

В хода на развитието на невронните мрежи в кората, първо се развиват връзките между периферията и първичните корови полета (двигателни и сетивни), следва изграждането на връзки между първичните и асоциативните полета и на края се оформят връзките между отделните асоциативни полета [2]. Шизофренията може да се разглежда като разстройство, при което има дефицит на представното познание, което се формира в префронталната кора. Въз основа на неврофизиологични данни, може да се предполага, че са нарушени кортико-кортикални връзки, чрез които нормално префронталната кора поддържа представното познание чрез връзките с асоциативните зони в слепоочно-темения дял и с лимбичната система. Тези връзки са особено важни за поддържане обратна връзка с актуалната информация. При дисоциация на тези връзки могат да настъпят халуцинаторни изживявания.

Пикът в синаптогенезата съвпада с висока невронална активност. Във функционално отношение това дава отражение във формирането на работната памет и оформянето на изпълнителните функции. Създават се връзки с таламуса, ядрата на шева, коремно покривалното поле (ventral tegmental area) и locus coeruleus, които са различни от „специфичните“ аферентни системи на таламуса, но имат роля за модулиране на активността на невроналните кръгове в префронталната кора за оформяне на когнитивно поведение.

Миелинизация. Процесът на миелинизация е част от развитието на нервната система, което се изразява в разширяване на интелектуалните и двигателни възможности през първите години от развитието на детето. Миелинизацията на аксоните на нервните клетки започва в периода на ембрионалното развитие, но за различните пътища продължава години след раждането. Тя започва вътреутробно през 12–14 седмица и продължава до 4-то десетилетие от живота. Миелинизацията е най-усилена в периода от средата на феталното развитие до края на втората година. Миелинизацията на асоциативните пътища и интракортикалните връзки, които отговарят за висшите интелектуални функции, продължава до 30-годишна възраст.

Важни фактори на средата по време на вътреутробното развитие са:

Емоционалното състояние на майката – силен и продължителен стрес повлияват рожденното тегло на новороденото, неговата активност и емоционално състояние. Стресовите хормони преминават през плацентарната бариера и навлизат в детския организъм. Трудности в следродовата адаптация на децата се свързва с продължителен емоционален стрес на майката по време на бременността.

- Храненето на майката. Развитие е нарушено при недостатъчно приемане на белтъци, калций, фосфор, желязо и различни витамини.
- Лекарства приемани от майката по време на бременност влияят неблагоприятно
- Тютюнопушене на майката води до раждане на деца с поднормено телесно тегло
- Продължаваща практика на лекарствена зависимост на майката предизвиква склонност към създаване на зависимост у децата
- Заболяване от вариола на майката през първите 3 до 5 месеца може да предизвика поява на отклонения от нормалното развитие на зрителна и слухова сетивни системи и/или малформация от рода на вродени сърдечни пороци.

Злоупотребата с алкохол на майката води до поява на *фетален алкохолен синдром*. Феталният алкохолен синдром (ФАС) представлява констелация от признаци, между които и определени лицеви характеристики, които се предизвикват от въздействието на ал-

кохол в предродовото развитие. Алкохолът и продуктите от неговото разграждане имат тератогенен ефект (предизвикват уродства). Така че наред с добре известното изоставане в растежа и развитието, се наблюдават и някои структурни промени в ЦНС – микроцефалия, липса на мазолесто тяло, намален размер на малкия мозък. От тук следват и функционалните дефекти като ниска интелигентност и когнитивни дефицити, смущения в равновесието. Следва специално да се отбележи, че и малки дози алкохол, при съответна генетична чувствителност, могат да доведат до развитие на ФАС. Няма „безопасна“ доза алкохол. Особено критичен е периодът на ембрионалното развитие, когато се извършва невrogenеза, миграция и диференциация на неврони. Изследванията показват, че явленията дефицит на вниманието и хиперактивност са с 2.5 пъти по-голяма честота при деца родени от майки консумирали по време на бременността алкохол, дори да нямат други признаци на ФАС.

Развитие на кората на крайния мозък. Онтогенетичното развитие на кортекса в известен смисъл повтаря филогенезата на това развитие. Най-рано през ембрионалното развитие (16–19 седмица) се оформя еволюционно най-древната кора – поясната извивка. Това е преди оформянето на хипокампа и извивката около него, което става през 20–23 седмица. За челните дялове това настъпва през 24–27 седмица, докато теменните дялове и ангуларните и супрамаргинални техни части – през 28–31 седмица. Орбитофронталната кора се оформя през 36–39 седмица.

Еволюционните промени които се състоят в нарастване на относителния размер на коровите полета, се съпътстват и от нарастваща комплексност на тяхната организация. Наред с увеличаване на относителния обем на префронталната кора, се изграждат и по-богати връзки с предната част на поясна извивка (*gyrus cinguli*) и някои други подкорови структури [10]. Всъщност кортико-лимбичните връзки се развиват до 5-та 6-та декада от живота. Това създава потенциални възможности за продължително развитие на когнитивните процеси и за контролиране на емоционалното поведение [1].

Изпълнителните функции на челните дялове са:

- Абстрактно мислене (например класифициране на предмети по външни признаци);
- Разпределение на вниманието и ново насочване към актуални явления;
- Вземане на решения;
- Планиране на действия. Слабост на тази функция създава действена дезорганизация (слабост в създаване на дневен план за дейности);
- Социално функциониране. Слабост на тази функция създава липса на емпатия, липса на загриженост, несъобразяване с приети социални норми;
- Процесите на потискане – прояви на недостатъчност са агресивност, импулсивност, персеверация;

Влияние на хормоните за структурното и функционално развитие на нервната система. Хормоналните влияния върху мозъка се осъществяват чрез наличието на хормонални рецептори в мозъчни структури, което дава възможност на циркулиращи в кръвта хормони да оказват влияния върху мозъка. Хормони от периферните ендокринни жлези, които влияят върху мозъка, са по своята химична структура най-вече стероиди и се секретират в половите жлези и в кората на надбъбречните жлези – естрогени, андрогени и кортикостероиди, с главен представител кортизол. Те преминават както през кръвно-мозъчната бариера, така и през плацентата и по този начин оказват въздействия още през периода на пренаталното развитие. От друга страна хормони се синтезират в самия мозък. Синтезираните в мозъка хормони, наречени още неврохормони по своята химическа структура са две различни групи – едните са белтъчни вещества и носят наименованието *невропептиди*, а другите са отново стероиди и носят наименованието *невростероиди*.

Стрес на майката по време на бременността, чрез стресовите хормони, които се образуват в нейния организъм, има определено значение за пренаталното развитие [12]. Главният представител на хормоните на стреса – глюкокортикоида кортизол на кората на надбъбречната жлеза, преминава през плацентарното кръвообращение в плода по време на пренаталното му развитие. Това означава, че той може да окаже влияние върху развиващия се мозък. По време на феталното развитие системата хипоталамус – хипофиза – надбъбрек у плода функционира като част от същата система в майчиния организъм. Съществува регулация с обратна отрицателна връзка, която се състои в това, че когато е повишена плазмената концентрация на кортизол, се намалява секрецията на освобождаващия от хипоталамуса фактор, който стимулира секрецията на аденокортикотропния хормон на предната хипофиза и по този начин секрецията на кортизол намалява. Тази регулация нормално осигурява умерен отговор на стрес. И така повишеното ниво на кортизол в майката при стрес намалява секрецията на аденокортикотропния хормон (АКТХ) у плода. Предполага се, че по този начин се нарушава феталното програмиране на хипоталамус – надбъбречна кора във взаимоотношението на обратна отрицателна връзка.

Множество наблюдения показват, че страховата напрегнатост уврежда лимбичната система. Първата засегната структура е амигдалата, която нормално е въввлечена в страхово-организираните отговори. В стресова ситуация амигдалата се активира от мозъчни структури преработващи сетивна, или мисловна информация и от своя страна активира освобождаването на кортикотропин-освобождаващия фактор. Чрез връзките си със структури в мозъчния ствол, лимбичната система, към която принадлежи амигдалата, активира симпатиковите вегетативни центрове в мозъчния ствол. От това следва повишаване секрецията на глюкокортикоиди от кората на надбъбречната жлеза и на адреналин и норадреналин от нейната сърцевина. Следователно такива изживявания от страна на майката по време на бременност довеждат до повишаване нивото на стресовите хормони в плода. Хронично повтарящо се повишаване нивото на глюкокортикоиди уврежда мозъчните структури. Това тяхно неблагоприятно въздействие е изразено най-силно в хипокампа, защото там гъстотата на рецепторите за този хормон е по-висока в сравнение с други мозъчни структури. Наблюдава се отслабване на невrogenезата през ембрионалното развитие и намаляване на синаптогенезата. Наблюдение при хора са показали, че повишеното ниво на кортикотропин освобождаващ фактор у бременни жени при стрес може да предизвика преждевременно раждане, намалено тегло на плода, забавено израстване след раждането и като далечни последици поява на дефицит на вниманието у детето и склонност към депресивни реакции.

Половите хормони при развитието на децата създават половата диференциация на мозъка. В мозъка андрогени и естрогени са функционални хормони за двата пола. Те се секретират от половите жлези – андрогени в семенниците и естрогени в яйчниците и от кората на надбъбречните жлези и двата вида хормони и при двата пола. Образуват се също така и в мозъчни структури. Поведенчески, неврологични и ендокринологични изследвания са показали редица белези на полово различие в мозъка на мъжа и жената, които дават определено отражение върху характеристиката на когнитивните процеси при двата пола. Различията се отнасят не толкова до нивото на интелигентност, колкото до отделни способности за преработка и използване на информация, или за осъществяване на движения. Интерес представлява факта, че хомосексуално ориентирани мъже показват при специализирани психологически тестове резултати по-близки до тези на жените.

В структурно отношение е установено, че при жени мазолестото тяло е с по-голям размер. Функционално това се отразява в по-усилен обмен на информация между двете хемисфери и по-слаба латерализация на функциите. При жените езиковите функции са

по-слабо латерализирани в ляво, по-лесно се възстановяват след афазия и честотата на дислексия е по-ниска. Те имат по-висока неврофизиологична активност в предната дъговидна гънка, която е част от лимбичната система. В тази мозъчна структура се организира емоционално поведение на страх и дистрес от изолация и раздяла.

При мъжете мозъкът е средно с по-големи размери при една и съща телесна маса (подобно и на някои вътрешни органи). Това обаче не предполага по-високо ниво на интелигентност. Те имат по-високи способности за зрително-пространствени перцепции и по-висока неврофизиологична активност в амигдалата. В психологичен план амигдалата организира емоционално поведение на гняв, ярост и агресивност.

Във връзка със сексуалната ориентация при хората като резултат от полов мозъчен диморфизъм и генетични особености, са осъществени наблюдения над групи с различна родственоост и близнаци, отгледани заедно, или разделено. Резултатите от тези наблюдения показват, че при мъжете, вероятността за оформяне на хомосексуални предпочитания определено нараства при по-голям брой хомосексуални родственици. Основания за това се намират в проучванията на серия от гени, които влияят върху чувствителността към тестостерон [7]. Проучвания при еднотайчни близнаци са показали 50% конкордантност при мъжете и 30% при жените, докато при общата популация е под 10%. При двутайчните близнаци конкордантността е 22% [5].

Генетични фактори и фактори на средата. В резултат на обобщение на множество изследвания [3] е установено, че със силна степен на наследственост са следните структурни особености и функционални прояви:

ЕЕГ характеристики—80%. Намалението на амплитудата на P_{300} (нарича се още потенциал на готовност) се счита за маркер за генетичен риск за редица фенотипни характеристики, от които на първо място е алкохолизмът.

Обем на дясното странично мозъчно стомахче—78%

Обем на десния челен лоб—75%

Обем на лявото странично мозъчно стомахче—70%

P_3 амплитуда в ЕЕГ (приема се като показател за работна памет)—69%

Обем на левия челен лоб—53%

Генетичните влияния върху структурирането на нервната система се проявяват в характеристиката на медиаторните системи. Така например е установено, че дефекти в транспорта на норадреналин в синапсите на адренергичната медиаторна система, могат да кореспондират с клинични прояви [11].

Поведението ни директно се управлява от мозъка, а структурирането на мозъка зависи от гени, въздействия на средата и случайни съвпадения в периодите на жизнения цикъл. Дори при еднотайчни близнаци, които живеят в една и съща среда, не може да се предположи, че образуването на синаптични връзки в мозъка, които са от порядъка на сто хиляди милиарда, ще се осъществи по еднаква схема. Гените са важен фактор, но не са равностойни на съдба. Класическите изследвания на близнаци се основават на три сравнителни анализа – вариациите на фенотипните белези, ковариациите между еднотайчни близнаци (монозиготни) и ковариациите между двутайчни близнаци (дизиготни). Към този метод се отправят редица критики, от които най-същественият е, че резултатите от тези изследвания не могат да се сравняват с общата популация, защото близнаците по правило имат по-ниско тегло при раждането, често пъти по-кратко вътреутробно развитие и имат по-висок перинатален риск.

Независимо от тези ограничения, при твърде ограничените други възможности за генетични изследвания при хора, наблюденията върху близнаци са източник на ценни сведения. Изследвани са двойки възрастни близнаци—69 до 80 год. по отношение на някои

морфометрични данни за мозък и функционални фенотипни белези. За обема сиво вещество наследствеността е много висока – 95%. За десен челен, десен слепоочен дялове и десен страничен вентрикул влияние на гените е в 70% от вариациите [3]. Ефектът на средата, особено в ранното развитие повлиява най-силно лявата хемисфера. Приема се влияние на припокриващи се гени. Установен е ефект на гените върху отделни неврофизиологични белези, а не върху поведението. В опит за такава схема се прави разделяне на „ендофенотип“, т.е. по определени белези повлияни от определени гени и „поведенчески фенотип“, който включва когнитивни и афективни функции/дисфункции. Отделните белези се повлияват от множество генетични локуси, всеки от които има малко влияние. Тяхното количество обаче определя анатомични и неврофизиологични вариации на ендотипа [8].

Критични периоди. Генетичните фактори при формиране на поведението намират израз в наличието на критични периоди в развитието. От невробиологична гледна точка значението на критичните периоди в развитието трябва да се разглежда като периоди, през които се формират определени невронални кръгове в мозъка. Те фиксират дълготрайни ефекти (life-long effects) за възможностите на организмите и за тяхното поведение. Насочването на растящите конуси на аксоните за образуване на синаптичните връзки е с молекулни механизми подобни на сонар и радар. Има молекули белтъци от прицелните клетки, които „дърпат“ конусите и други, които ги отблъскват. Тези процеси са подложени на текуща регулация от страна на сетивни стимули, хормони и влияния от други нервни регулаторни центрове [9].

Критичните периоди, наречени още „прозорци“, са с определена времева продължителност за различните функции. За изграждането на зрителните пътища е известно, че в детска възраст лишаване на едното око от зрителна стимулация в продължение само на 15 до 20 дни, води до централна слепота на това око. Ретината е нормална, окото обаче не вижда, защото не се е развил зрителния път до коровата зона на зрителната сетивна система. Увредата на зрението е необратимо.

Епигенетична регулация. Вътрешни или външни стимули, т.е. стъпки в развитието на мозъка, хормони, стрес, учене и социални взаимоотношения, променят генната активност и по този начин се осъществява т.нар. епигенетична регулация.

В структурата на ДНК се намират и елементи наречени *енхансери*, които разпознават сигнали от достигнала до клетката междуклетъчна сигнализация. Те отключват процеса транскрипция. Вътрешни или външни стимули, т.е. стъпки в развитието на мозъка, хормони, стрес, учене и социални взаимоотношения, променят свързането на транскрипционните регулатори към елемента енхансер и включват, рекрутират, различни транскрипционни процеси. Това е т.нар. *епигенетична регулация*. Ефектът на средата, особено в ранното развитие повлиява най-силно лявата хемисфера. Социалните влияния могат да се инкорпорират чрез различна генна експресия в различни неврони и в различни мозъчни области. Тези влияния не се отразяват върху сперматозоидите и яйцеклетките и не се пренасят генетично.

Литература

1. Benes Fr. (2001). The Development of Prefrontal Cortex: The maturation of Neurotransmitter System and their Interactions. In: Nelson, Charles and Monica Luciana (Ed). Handbook of Developmental Cognitive Neuroscience. Massachusetts Inst. of Technology Press, 79–92.
2. Bourgeois, J.P. (2001). Synaptogenesis in the Neocortex of the Newborn: The Ultimate Frontier for Individuation. In: Nelson, Charles and Monica Luciana (Ed). Handbook of Developmental Cognitive Neuroscience. Massachusetts Inst. of Technology Press, 23–34.

3. Evans, D., NA.Gillespie, NG, Martin (2002). Biometrical genetics. *Biological Psychology*, 61, 33–51.
4. Gues de E.J.C. (2002) Introducing genetic psychophysiology. *Biological Psychology*, 61, 1–10.
5. LeVay, S. (1994): *The Sexual Brain.*, Cambridge
6. , MA; MIT Press
7. Ridley, M. (1993): *The Red Queen*. London, Penquin
8. Kandel, E.R., J.H.Schwartz, Th.M.Jessell (1995). Chapter 30 Genes and Behavior In *Principles of neural science*. An Appleton Intern. Edition, N.Y., 555–577.
9. Knudsen, E. (2004). Sensitive Periods in the Development of the Brain and Behavior. *Journal of Cognitive Neuroscience*. 16, 8, 1412–1425.
10. Semendeferi, K., A.Lu, N.Schenker and H. Damasio (2002). Humans and great apes share a large frontal cortex. *Nature neuroscience* vol. 5, 3, 272–276.
11. Tellioglu T. and D.Robertson (2002). Genetic and acquired deficit in the norepinephrine transporter: current understanding of clinical implications. *Expert reviews in molecular medicine*. Cambridge University Press (www.expertreviews.org).
12. Weinstock, M. (2005) The potential influence of maternal stress hormones on development and mental health of the offspring. *Brain, Behavior and Immunity* 19, 266–308.

УЧИЛИЩНА ИНТЕГРАЦИЯ И ПСИХО-СОЦИАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ НА МЛАДЕЖИ С ПРЕДЛИНГВИСТИЧНА ГЛУХОТА

ЦАНКА ЗЛАТЕВА ПОПЗЛАТЕВА

доцент, д-р, СУ „Св. Климент Охридски“
97 06 228, popzlatevatz@abv.bg

Интегрирането на учениците с атипично развитие в „масовото“ училище се утвърждава като социална практика в България. Специалните училища за деца с увреден слух, в които се реализира пълноценна междуличностна комуникация с помощта на жестов език, са обект на сериозна атака. Съществуват ли обаче достатъчно предпоставки за психо-социалната интеграция на глухите ученици или условията на масовото училище или те се нуждаят от комуникация с други глухи и училищното интегриране води до нова дискриминация, до рискове за психичното здраве? Предмет на настоящото проучване е формиращата се психо-социалната идентичност на младежи с увреден слух, поставени в различни училищни условия. Контингентът е представен от 64 учащи се с предлингвистична глухота. Възрастта е от 15–22 години. Използвани са адаптирани в жестова модалност самооценъчни въпросници. Резултатите показват, че бикултурната психо-социална идентичност не е широко представена при глухите младежи от масовите училища, както това се наблюдава при тези, които имат опит и с обучение в специално и с обучение в масово училище.

School integration of students with atypical development is a real social practice in Bulgarian. Special schools for deaf children, where the optimal interpersonal communication is realizing with sign language, are now the object of social attacks. But are there really conditions for psychosocial integration of the deaf students in mainstream education or they need communication with other deaf and the mainstreaming leads to new discrimination and risk for mental health. In this study is explored the psycho-cultural identity of deaf youths, that are situated in different school conditions. The participants are 64 youths with pre-lingual hearing disorders, aged from 15 to 28 ages. As instruments are used self-esteem scales in written and sign languages. The results show that the biculture identity is not presented so wide as it is in situations that allowed interactions with the Deaf and hearing world.

Съвременните изследвания убедително доказват (2000), че ранната слухова патология не е пряко свързана с разстройство на психичното здраве, но атипичният начин на социализация провокира редица рискови фактори. В психологията езиковата депривация има традиция да се разглежда като единствена независима променлива в естествени експериментални условия, които предлага глухотата като феномен. Сега вече е ясно, че тези възгледи са твърде опростени и популацията на глухите хора е изключително хетерогенна. Според Braden (1994) вариацията не е точно определена, но е възможно да бъде съобразена. На база проучване на различията между демографските групи от глухи хора, авторът диференцира, освен общите демографски фактори, проявяващи се и при чуващите хора – пол, раса, възраст и др., уникални за глухите демографски фактори –

степен и време на поява на слуховата загуба, слухов статус на семейните членове, тип училище, допълнителни нарушения и др.

С отчитането на тези фактори е психосоциалното дефиниране на глухотата. Обособяват се две базови категории хора със слухова патология:

- **Глухи** – предлингвална глухота (вродена или придобита до 3 годишна възраст), стабилна или прогресираща, значителна към дълбока (прагова тонална аудиограма над 60 дБ), билатерална слухова загуба, която значимо или напълно пречатства нормалното овладяване на слухово-вокалния език на чуващата общност.
- **Слабочуващи** – предлингвална глухота (вродена или придобита до 3 годишна възраст), стабилна или прогресираща, от лека до умерена (20–60 дБ по тонална аудиометрия), с умерен до висок праг на възприемане и праг на разбиране

Въпреки че корелацията и преплитането на факторите, отнасящи се до глухотата, затруднява изолирането на специфични причинно-следствени отношения, в съвременните виждания много от тях повтарят условията при малцинствените групи. Глухотата все повече се свързва с конституирането на различна социална субкултура в доминиращата култура на нормално чуващите хора. Като социално пренебрегвана, онеправдана група в непосредствените контакти с доминиращата нормално чуваща култура, глухите хора се свързват заедно, за да формират гъвкава малцинствена субкултура. Въпреки че, в различните държави субкултурата на глухите е изследвана в различна степен, обществото на глухите се идентифицира интернационално. Научно се доказва, че появилите се по естествен път жестови езици в обществата на глухите не са жестова репрезентация на говоримите езици и те функционират чрез специфични граматически правила и прозодика [Stokoe,1978]. Жестовият език е признат за матерен език, който играе важна роля в социалното функциониране на глухите хора.

Специфичен фактор в развитието на нечуващите деца е слуховият статус на техните родители. По литературни данни глухите деца с глухи родители (по малко от 10%), се различават в появата, степента, модалността и *типа език, по модели за подражание, социални умения и др.*, не само от своите нормално чуващи връстници, но и от глухите връстници с чуващи родители. Braden [1995] определя процеса на социализация на глухите деца от семейства на чуващи (над 90%) като абнормален. Основният мотив е, че тези деца са малцинство в своето собствено семейство. Обикновено никой от родителите не е член на групата, към която глухото дете принадлежи, и детето не може да се идентифицира, както с родителите, така и с група, към която те принадлежат. Невладеещите жестов език чуващи родители, ограничават формирането на социални умения, необходими за интеракциите в по-широките общности. В повечето случаи глухи деца от чуващи семейства не използват свободно формален език, докато се включат в среда, където жестовият език е доминиращ. Те често се чувстват социално изолирани в своя дом и общност, в сравнение с глухите деца на глухи родители.

Ако в нормалното развитие семейството е първото и главно средство за социализация, а училището второто, то за повечето глухи деца училището е водещ социализиращ фактор. Изборът на училищна среда – специално или масово училище, е изведен като съществен демографски фактор [Braden,1995]. Глухите деца на чуващи родители започват да контактуват с други слухово увредени връстници едва, когато влязат в специалното училище. За тях това е първото звено на включване **в субкултурата на нечуващите**. Изборът на масово училище забавя този процес, изнася го извън училищните структури. Това означава, че тези глухите деца са малцинство не само в своето семейство, но и сред техните връстници и обществото в училище. Тези глухи деца и младежи в много слу-

чаи губят подкрепата на приятелските близки отношения с членове от тяхната социална група, от една страна, а от друга – активно са избягвани или игнорирани от нормално чувашите връстници.

Bernd [1995] систематизира теории и изследвания върху развитието на идентичността на глухите деца и обобщава, че устният метод на обучение не води до здравословно развитие на идентичност. Bernd посочва, че повечето глухи хора не биха постигнали адекватна идентичност през юношеството, ако те са поставени в зависимост от устния език в комуникацията в съществените сфери на своя живот. Мотивира се потребността от предлагане на жестов език от най-ранна възраст.

Branson and Miller (2002), обсъждайки културната конструкция на глухите хора като инвалиди също се отнасят с критицизъм към интегрирането на ученици с нарушения в „масовото“. Те представят социалната атака срещу специалните училища за глухи като атака, насочена срещу идентичността на глухите хора. Прилагането на интеграцията се разглежда като процес, който води да по-голяма изолация и дискриминация.

Поддържането на позитивен образ за себе си в обществото на чувашите, по традиция негативно към глухотата, е трудно постижимо за много от младежите. Според поранни теории се очаква глухите хора да имат по-ниско самоуважение, тъй като принадлежат към девалвирано и нестойно малцинство, интернализиращи негативните атитюди и предразсъдъци на чувашото мнозинство. Днес емпирични проучвания, фокусирани върху самооценката на личността, установяват значителни вариации в глухата общност и доказват, че глухите хора нямат задължително ниска самооценка. Членството в *малцинствена група* се извежда като важен модератор на самооценката. Освен поддържащата роля на малцинството се търсят и други фактори, които помагат на глухите хора да се защитят от отрицателните атитюди на доминиращата група. Crowe, [2003], Jambor и Elliott [2005] систематизират и емпирично проверяват действието на факторите начин на комуникация в семейството, тип образование, началото на глухотата, функционално използване на слуха, групов идентификация. Jambor и Elliott [2005] *извеждат 4-ри основни типа идентичност:*

- *Идентичност на чувашци* – прикриват глухотата, идентифицират се с чувашите и отричат се характерните признаци на глухата общност – език, традиции, фолклор и др.
- *Идентичност на глухи* – интегрирани в субкултурата на глухите. Споделят нейните ценности, владеят и използват жестовия език. Уникалните традиции, език и култура на Глухите отговаря в по-голяма степен на психологически им потребности. В значителна степен са дистанцирани от общуването с чувашите.
- *Бикултурна идентичност* – глухи хора, които могат да функционират успешно и в двата свята. Владее добре устния и писмения език, признават и използват жестовия език, включват се в мероприятията на глухата общност.
- *Маргинална идентичност* – не се вписват в света и на глухите, и на чувашите.

Наши проучвания (Попзлатева, 2005) показват, че постигането на зряла психо-социалната идентичност в чувашото общество е най-оптимално при опосредстващата роля на Глухото общество. Изолацията от обществото на Глухите е риск за психичното здраве в младежка възраст, за поява на редица емоционални и личностни разстройства

Предмет на настоящото изследване е формиращата се идентичност на младежи, обучавани в масовите учебни заведения. Целта е да се проучат диспозициите към чувашата и глухата общност и тяхното отношение към равнището на самоуважение.

Основната хипотеза е, че условията в масовите училища ограничават идентификацията с глухата общност и са предпоставка за формиране на идентичност на чуващи хора, която не е ефективна копинг -стратегия за справяне със стреса.

Метод

КОНТИНГЕНТ

Изследвани са 64 младежи с предлингвална глухота на възраст от 14–28 години – IВГ от 14–17 г.(34,5%); II ВГ 18–21 г.(35,9%); III ВГ 22–28 г.(29,7%). Младежите се обучават в горен курс на масови училища в гр.София, на специални училища в гр.София и гр.Пловдив, ВУЗ. По полов фактор ИЛ са 34 мъже (53,1%) и 30 жени (46,9%). Общите и специфичните демографски фактори са описани в табл.№ 1 и табл. № 2.

Таблица 1

Специфични демографски характеристики на извадката

Училищна среда	F	%	Слухов статус на семействата	F	%	Време на слухова загуба	F	%
Масово	16	25,0	Чуващи родители	52	81,3	Неясна	2	3,1
Специално	27	42,2	Глухи родители	10	15,6	Вродена	20	31,3
Масово и специално	6	9,4	Глух брат/сестра	1	1,6	От 0–2 г.	29	45,3
Масово + ВУЗ	9	14,1	Глухи роднини	1	1,6	От 3–4 г.	11	17,2
Специално+ ВУЗ	6	9,4	Всичко	64	100,0	След 4	2	3,1
Всичко	64	100				Всичко	64	100,0

ИНСТРУМЕНТ

- **Анкетна карта** за специфични демографски характеристики на изследваните лица. Съдържа 8 айтема, насочени към времето на слуховата загуба, слуховите възможности, образователна среда, начин на общуване с родители, с чуващи и с глухи приятели, слухов статус на семейството, време на експозиция в жестова среда, характеристики на идентичността.
- **Въпросник за психо-социална идентичност на глухи хора (ВПСИГХ)**–44 айтема, групирани в 4-ри основни скали. Три от тях са адаптиран вариант на използвани с глухата популация самооценъчни инструменти. Преведени са в словесен и жестов език и са апробирани в пилотно изследване. Предлага се 5-бална скала за оценка (–1 –2 0 +1 +2). Конструирана е скала за самооценка на комуникативните умения и родителските диспозиции.

I. Скала за самооценка на комуникативните умения и родителските диспозиции към глухотата (10) – №№ 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10 и 11;

II. Скала за идентичност в глухото общество (12) -№№ 6, 12, 13, 14, 16, –17, 18, 19, –39, 40, 41; 42

III. Скала за самоуважение (Rosenberg) (10) – №№ 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29;

IV. Скала за идентичност в чуващото общество (12) -№№ 15, 30,31,32,33,34, 35, 36, 37,38,43,–44.

- **Метод на експертните оценки** – трима експерти извършват независима качествена оценка на индивидуалните данни от попълнената анкетна карта и (ВПСИГХ). Дискутират се получените резултати и се приписва тип психо-социална идентичност на всяко от ИЛ: 1) Идентичност с чуващото общество; 2) Идентичност с глухото общество; 3) Бикултурна идентичност; 4) Маргинална идентичност.

Обработката на резултатите – с SPSS 15 за Windows (дискриптивна статистика).

Резултати и обсъждане

Данните относно тип идентичност (табл.3) показват, че като цяло в изследваната извадка доминира бикултурна идентичност (54%), следвана от идентичност с глухото общество (29,7%) и идентичност с глухото общество (15,6%). Разпределението обаче според училищната среда, в която са обучавани ИЛ диференцира данните. Установява се, че глухите ученици от масовото училище в 56,3% се идентифицират с чуващото общество, останалите са с бикултурна идентичност (43,8%). Нечуващите ученици от специалните училища, обратно, не се идентифицират изцяло с чуващото общество и доминира идентичност с глухата общност 63%, а 37% декларира, че успешно функционират и в двата свята. Интерес представлява групата, която е посещавала масово училище и след това специално или е завършила средно образование в специално училище и в момента учи в ВУЗ с чуващи състуденти. В тази група бикултурната идентичност се появява в 85,7%, което е показател за овладени копинг-стратегии в стресовите ситуации, които им предлага мнозинството на чуващите. В изследваната извадка не се наблюдава маргинална идентичност.

Таблица 3

Групи	Глухи младежи		Масово училище		Масово и специално училище		Специално училище	
	F	%	F	%	F	%	F	%
Бикултурна идентичност	35	54,7	7	43,8	18	85,7	10	37,0
С глухото общество	19	29,7	0	0,00	2	9,5	17	63,0
С чуващото общество	10	15,6	9	56,3	1	4,8	–	0,00
Маргинална	0	–	–	–	–	–	–	–
Всичко	64	100,0	16	100,0	21	100,0	27	100,0

Резултатите от проучването на диспозициите към глухото и чуващото общество на нечуващите младежи, обучавани в различни педагогически условия, са представени в табл. №4 и №5.

Таблица 5

Интеграция и идентичност с обществото на Глухите (12)

	Масово училище			Масово и специално училище			Специално училище		
	N	Mean	Std. D	N	Mean	Std. D	N	Mean	Std. D
№6	16	1,69	1,250	21	3,62	1,564	27	4,41	1,047
№12	16	3,56	1,263	21	2,81	1,365	27	3,22	1,476
№13	16	3,69	1,493	21	4,00	1,225	27	4,33	1,038
№14	16	2,81	1,642	21	4,00	1,049	27	4,19	1,272

№16	16	3,56	1,504	21	4,19	,873	27	3,33	1,519
№17	16	3,38	1,310	21	3,67	1,317	27	3,85	1,231
№18	16	3,06	1,340	21	3,43	1,469	27	4,22	1,086
№19	16	2,81	1,559	21	3,71	,956	27	2,33	1,441
№39	16	3,50	1,155	21	4,10	1,221	27	3,37	1,597
№40	16	4,13	1,310	21	3,90	1,513	27	4,07	1,174
№41	16	4,25	1,125	21	4,19	1,401	27	4,11	1,251
№42	16	3,25	1,528	21	4,33	1,111	27	4,19	,962

Анализът насочва към различия в отношението към света на Глухите– *учениците от масовото училище* не приемат използване жестов език в училище (В№6), докато в другите групи оценката е положителна. Тези юноши декларират в по-ограничена степен, че имат повече нечуващи, отколкото чуващи приятели (№14), както и че участват в живота на глухите хора (В№42), но все пак споделят, че им е еднакво приятно да бъдат и с глухи и с чуващи хора (В№40). Както и техните връстниците от специалните училища, те са по-склонни да мислят, че глухите хора не са инвалиди (В№19). *Младешките, посещавали и масово и специално училище* (В№12) са с определено по-позитивно отношение към света на нечуващите. Считат за приятно и важно да се част от Глухото общество (№13, №16), имат много нечуващи приятели, приемат културните традиции, мероприятията, срещите и общуването с другите глухи е важно за тях (В39, В№42). Групата в специалните училища в най-голяма степен се идентифицира с глухата общност, въпреки че в най-малка степен осъзнава важността на общуването с другите слухово увредени (№16).

Таблица 6

Интеграция и идентичност с обществото на чуващите (12)

	Масово училище			Масово и специално училище			Специално училище		
	N	Mean	Std. D	N	Mean	Std. D	N	Mean	Std. D
№15	16	3,75	1,342	21	3,24	1,044	27	3,48	1,252
№30	16	3,94	1,436	21	3,81	,981	27	4,00	1,209
№31	16	4,38	1,147	21	4,00	1,049	27	2,44	1,423
№32	16	3,13	1,408	21	2,81	1,289	27	4,00	1,330
№33	16	3,44	1,504	21	4,24	1,044	27	3,63	1,445
№34	16	4,06	1,389	21	4,43	1,207	27	4,00	1,109
№35	16	2,56	1,632	21	3,14	1,682	27	4,11	,934
№36	16	4,38	1,025	21	3,43	1,399	27	3,44	1,340
№37	16	2,94	1,652	21	2,86	1,108	27	3,85	1,292
№38	16	3,81	1,601	21	3,71	1,146	27	3,85	1,231
№43	16	4,44	,892	21	3,81	1,289	27	2,67	1,494
№44	16	3,69	1,580	21	3,00	1,378	27	3,33	1,519

Отношението на диференцираните групи към чуващото общество (табл.6) също има свои специфики. Най-големи различия се наблюдават при В№43 „справям се сам в света на чуващите“, като учениците от масовото училище имат най-висока самооценка, а тези от специалното най-ниска. Всички ученици ходят редовно на места, където повечето са чуващи (№30), но групите с опит в масовото училище харесват общуването с чу-

ващите, докато учениците от специалните училища са емоционално резервирани (В№31). Интересен факт е, че интегрираните в образованието младежи имат повече резерви към общуването почти непознати хора, докато тези от специалните училища са с по-малко бариери (В№32). Посредните използват всички средства (включително писане), за да постигнат резултат в разбирането (В№35). Глухотата не се прикрива още от самото начало на общуването, както и неразбирането на събеседника от учениците в масовото училище (В№36,37). Като цяло младежите определят, че нямат сериозни проблеми в общуването с чуващата общност (№44).

Таблица 7

Самооценка на комуникативните умения и диспозиции в семейството към глухотата (10)

В№№	Масово училище			Масово и специално училище			Специално училище		
	N	Mean	Std. D	N	Mean	Std. D	N	Mean	Std. D
№1	16	2,19	1,109	21	2,24	1,338	27	2,33	1,330
№2	16	3,94	1,181	21	3,86	1,526	27	3,56	1,476
№3	16	2,50	1,673	21	2,90	1,300	27	2,63	1,445
№4	16	2,38	1,746	21	2,71	1,488	27	2,59	1,551
№5	16	2,31	1,621	21	3,43	1,535	27	3,89	1,601
№7	16	1,38	,885	21	1,38	1,024	27	2,41	1,600
№8	16	1,94	1,389	21	3,14	1,315	27	2,48	1,602
№9	16	2,44	1,548	21	2,76	1,179	27	3,26	1,534
№10	16	4,63	,719	21	3,67	1,197	27	4,22	1,050
№11	16	4,38	1,088	21	4,05	1,396	27	4,59	,694

Обобщените данни за самооценката на комуникативните умения и диспозициите на родителите към глухотата са представени в табл. №7. Всички групи оценяват ниско слуховите си възможности (В№1); малко над средното равнище чуването с личен слухов/кохлеарен апарат (В№2). Не се регистрира особена собствена и родителска тревожност по отношение нарушения слух (В№№3,4,7,8). По-големи трудности при овладяването на устната реч в миналото се декларират от учениците в специалните училища (В№9), но актуалната оценка на устната реч и желанието да се усъвършенства във всички групи е много силно проявено (ВВ№9,10,11).

Таблица 8

Равнище на самоуважениена младежи с предлингвистична глухота

	Масово училище			Масово и специално училище			Специално училище		
	N	Mean	Std. D	N	Mean	Std. D	N	Mean	Std. D
№20	16	4,19	1,167	21	2,95	1,499	27	3,59	1,338
№21	16	4,56	,629	21	4,19	1,030	27	4,07	1,141
№22	16	3,94	1,204	21	3,62	1,322	27	3,04	1,662
№23	16	4,63	,885	21	4,29	,956	27	4,19	1,075
№24	16	4,50	,816	21	4,62	,498	27	4,30	,953
№25	16	4,13	1,310	21	4,48	,680	27	3,89	1,281

№26	16	4,88	,500	21	4,43	,746	27	4,22	1,086
№27	16	4,56	,892	21	4,38	,921	27	4,19	1,001
№28	16	3,69	1,580	21	3,24	1,221	27	2,81	1,520
№29	16	4,00	1,414	21	3,48	1,401	27	2,81	1,642

В синхрон с тази самооценка е наблюдаваното високо общо самоуважение във всички групи. Възприемат се като хора с много добри качества (В№21), умеещи да правят всичко като другите (В№23), имащи способности, с които могат да се гордеят (В№24), с положително отношение към себе си (В№25), доволни от себе си (В№26), със стремеж към самоуважение (В№27), Колебания по отношение на това, дали са ценни личности, колкото другите (В№20), се проявява в групата, преминала през специалните и масовите структури на образованието. По силно чувство на безполезност, самотност и критичност се проявява и при учениците от специалните училища (В№28, 29).

Заклучение

От направеното проучване могат да се направят изводи относно изключително голямата хетерогенност на младежите с увреден слух и същественото влияние на фактора училищна среда върху тяхната идентичност. Обучението единствено в масово училище дистанцира много от младежите от света на глухите и не създава предпоставки за поява на ефективни защити на личността. Въпреки че равнището на самоуважението е много високо, оценката на комуникативните способности насочва към занижена критичност и обективни рискове за психичното здраве в по-нататъшните моменти от жизнения път. Особено перспективна за личността е бикултурната идентичност, която се появява и във всички образователни условия, но е най-широко представена при младежи, обучавани заедно и със слухово увредени и с чуващи връстници. Проявява се потребността от придобиване в хода на развитието на социален опит, както в общността на глухите, така и в общността на чуващите връстници.

Литература

1. Bat-Chava, Y. (1993). Antecedents of self-esteem in deaf people: A meta-analytic review. *Rehabilitation Psychology*, 38, 221–234.
2. Bat-Chava, Y. (2000). Diversity of deaf identities. *American Annals of the Deaf*, 145,
3. Braden (1994), J., *Deafness, Deprivation and IQ* – Plenum Press, N4, 1994
4. Bernd, A. (1995) Problems of Identity Development of Deaf Children. – Paper presented at the International Congress on Education of the Deaf (18th, Tel Aviv, Israel, July 16–20, 1995)
5. Branson M. and Don Miller, (2002) *The Cultural Construction of Deaf People as Disabled*. W.
6. Blascovich, J., & Tomaka, J. (1991). The Self-Esteem Scale. In J. P. Robinson, P. R. Shaver, & L. S. Wrightsman (Eds.), *Measures of personality and social psychological attitudes: Volume 1* (pp. 121–122). San Diego, CA: Academic Press.
7. Crowe, T. V. (2002). Translation of the Rosenberg Self-Esteem Scale: A principal components analysis. *Social Work Research*.
8. Emerton, R. G. (1998). Marginality, biculturalism, and social identity of deaf people. In I. Parasnis (Ed.), *Cultural and language diversity and the deaf experience* (pp. 136–145). New York: Cambridge University Press.

9. Israelite, N., Ower J.,G. Goldstein (2002), Hard-of-Hearing Adolescents and Identity Construction: Influences of School Experiences, Peers, and Teachers. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education* 7:2.
10. Jambor E., M. Elliott, (2005) Self-esteem and Coping Strategies among Deaf Students. -*Journal of Deaf Studies and Deaf Education* 10:1.
11. Popzlateva, Tz., (2005). Psychosocial identity and mental health of profoundly deaf youth). – International Congress on Education Deaf, Maastricht, Netherland.
12. Rosenberg, M. (1981). The self-concept: Social product and social force. In R. H. Turner, *Social psychology: Sociological perspectives*. New York: Basic Books.
13. Schlesinger, H. S. (2000). A developmental model applied to problems of deafness. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 5(4), 349–361.
14. Stokoe, W.(1978) *Sing Language Structure: The first linguistic analysis of American Sing Language*. Linstok Press.

НАРУШЕНИЯ НА ЕКЗЕКУТИВНИЯ КОНТРОЛ ПРИ ПАЦИЕНТИ С ЛЕКО КОГНИТИВНО НАРУШЕНИЕ, С И БЕЗ ПАРКИНСОНОВА БОЛЕСТ

МАРГАРИТА РАЙЧЕВА*, МАРИЯ ПЕТРОВА**, ЯВОР ЖЕЛЕВ**,
ШИМА МЕХРАБИАН**, ВЯРА КИРКОВА**, ЛЪЧЕЗАР ТРАЙКОВ***

*ст.н.с.Пст., **докторант, ***професор

МБАЛ „Александровска“, Неврологична клиника, София
9230544, margiraycheva@yahoo.com

Концепцията за лекото когнитивно нарушение (ЛКН), дефинирано като преход между нормалното стареене и развиващ се дементен процес, описва различни подтипове в зависимост от етиологията и доминиращите когнитивни дефицити. Наличието на водещо паметово нарушение в невropsихологичния профил насочва към амнестичен подтип ЛКН, който се свързва с атрофични промени в хипокампалната област и повишен риск от развитие на болест на Алцхаймер. Съвременните проучвания предполагат наличието на предементен стадий и при Паркинсонова болест (ПБ-ЛКН) с преобладаващи екзекутивни и/или паметови дисфункции обусловени от фронто-базалната дисфункция. Нарушения в екзекутивните функции често се описват като ранни маркери и при двете заболявания с прогресиращ когнитивен дефицит, без да има единно становище за това кои екзекутивни аспекти се засягат рано на етапа на ЛКН. Представени са резултатите от изследване на екзекутивния контрол върху подтискането чрез теста на Stroop при 20 пациенти с ЛКН, 23 пациенти с ПБ-ЛКН и 26 съответни по възраст и образование здрави лица. Няма разлика между двете групи пациенти в общия когнитивен статус оценен с MMSE. Групата с ПБ-ЛКН показва значимо по-ниски резултати по трите показателя на теста на Stroop както в сравнение с контролната група ($p < .000$), така и спрямо ЛКН ($p < .002$). Изследването показва по-ясно изявен дефицит в екзекутивния контрол при пациентите с ПБ-ЛКН.

The construct of mild cognitive impairment (MCI) is defined as a transitional state between normal ageing and dementia. Several MCI subtypes were recognized according to pattern of cognitive deficits and aetiology. Neuropsychological profile with predominant memory impairment characterizes the amnesic subtype MCI associated with atrophic changes in hippocampal region and increased risk for development of Alzheimer's disease (AD). Contemporary studies suggest a presence of MCI state in Parkinson's disease (PD-MCI) that would be analogous to the MCI as a precursor of AD. The cognitive domain most frequently abnormal in PD-MCI is reported to be frontal/executive dysfunction and/or amnesic deficit. Impaired executive functions are frequently described as early signs of cognitive decline in AD and PD but the affected executive aspects are still not defined. We studied one aspect of executive control – inhibitory control measured with Stroop Color/Word Test in 20 MCI patients and 23 PD-MCI patients (matched general cognitive functioning, $26 < \text{MMSE} < 30$) compared to 26 age and education matched healthy subjects. PD-MCI group demonstrated significantly lower scores on three main indices of the Stroop Test in comparison to control group ($p < .000$) as well as to MCI group ($p < .002$). Our study revealed marked deficit in executive/inhibitory control in patients with PD-MCI.

Концепцията за Лекото когнитивно нарушение

Концепцията за Лекото когнитивно нарушение (ЛКН), развита от Petersen и сътрудници в края на 1990-те години [Petersen, 1997], покрива областта на когнитивното стареене. Оттогава понятието ЛКН обикновено се отнася за състоянието или прехода между нормалното когнитивно функциониране и клинично вероятната Болест на Алцхаймер (БА) [Winblad, 2004]. През последните десетилетия са правени много опити за определяне на границите между нормалния и патологичния процес на остаряване. Именно концепцията за ЛКН, която продължава да търпи развитие, към настоящия момент най-точно отразява прехода между нормалното стареене и състоянието на деменция. Въпреки че много изследователи предлагат и използват различни критерии за определяне наличие на леки когнитивни нарушения, като цяло има съгласие по отношение на следните основни положения: 1) става въпрос за недементни възрастни хора с когнитивни дефицити измервани под една или друга форма и 2) това е клиничен синдром за характеризиране състоянието на човек, което не отговаря на диагностичните критерии за деменция, но е с повишен риск за развитието ѝ.

ЛКН е понятие, което надхвърля предклиничния стадий на Алцхаймеровата болест. Проследяването на лицата с ЛКН показва, че някои прогресират до болест на Алцхаймер или други видове деменция, но някои остават стабилно в това състояние или дори показват подобрене. Многобройните трансверзални и лонгитудинални изследвания доказват хетерогенната клинична изява на ЛКН. Принципно се оформят три типа ЛКН – амнестичен тип (с нарушение единствена в паметта), с нарушение в една когнитивна сфера различна от паметта или с нарушения в повече от една когнитивна сфера. Всеки един от тези подтипове може да се дължи на различна етиология – невродегенеративни процеси, исхемична болест, черепно-мозъчни травми, метаболитни нарушения и др. Въпреки че ЛКН може да се представи в разнообразна комбинация от симптоми, когато паметовите нарушения са водещи в невропсихологичния профил, се касае за амнестичния подтип ЛКН (аЛКН). Именно този подтип ЛКН се свързва с повишен риск от развитие на болест на Алцхаймер [Petersen, 2001; 2004].

Хетерогенният характер на ЛКН като клиника и етиология, подчертаван в многобройни изследвания, доведе до преразглеждане на концепцията [Porter, 2006]. През 2005 г. Работната група на Европейския консорциум по Алцхаймерова болест представи критерии за откриване на ЛКН. В тях се подчертават важноста на клиничната оценка, която включва данните от невропсихологичното изследване и интервюто с пациента и семейството му, за да се установи наличието на когнитивен упадък. Предложени са следните критерии:

- Когнитивни оплаквания от пациента и/или от неговите близки
- Съобщаване на снижение в когнитивните функции спрямо предходно равнище от последната година
- Когнитивни нарушения доказани от клиничните изследвания
- Липса на сериозно повлияване на ежедневните дейности, но пациентът може да има трудности с по-сложни действия и ситуации
- Липса на деменция

След като се установи синдрома на ЛКН следва да се уточни какъв подтип е и може ли да се определи етиопатогенезата. При уточняването на подтипа ЛКН се разчита на невропсихологичното изследване и клиничната оценка на поведенческите симптоми.

Леко когнитивно нарушение и Паркинсонова болест

Когнитивните нарушения са често срещани при пациенти с Паркинсонова болест (ПБ), дори и при новодиагностицирани случаи [Muslimović, 2005], като се съобщава честота до 70% при недементни пациенти с ПБ [Green, 2002]. Приема се, че около 30–40% от пациентите с ПБ страдат от деменция [Aarsland, 2001]. Обект на нарастващ изследователски интерес е както профилът на когнитивните нарушения при недементни пациенти с ПБ, така и наличието на ранни когнитивни дефицити/маркери, които биха могли за послужат като предиктори за развитието на деменция.

Концепцията за ЛКН като продром на БА даде основание да се предположи, че Паркинсоновата деменция се предшества също от стадий на ЛКН (ПБ-ЛКН). Едно от последните проучвания върху по-голям брой пациенти с ПБ [Caviness, 2007], прилагайки критериите за ЛКН, потвърждава наличието на стадий с клинично значими когнитивни нарушения, който е между когнитивно съхранените и дементните пациенти. Тази ПБ-ЛКН група се характеризира с преобладаваща дисфункция в една когнитивна сфера, която най-често е от екзекутивен тип, последвана от амнестичен тип. Подобни са резултатите от проучване на част от авторския колектив при 47 болни с ПБ, при което пациентите с ПБ-ЛКН имат невропсихологичен профил с доминиращи нарушения в непосредственото и отдалечено самостоятелно припомняне, както и в редица екзекутивни функции, преди всичко в пораждането, когнитивната подвижност и контролът върху подтискането [Петрова, 2007]. Спецификата на когнитивния профил при пациенти с ПБ-ЛКН все още не е докрай уточнена, както и прогностичната значимост на определени когнитивни дефицити за последващо развитие на деменция. Засега най-често съобщаваните предиктори са нарушенията в екзекутивните функции или паметта, както и зрително-пространствените дефицити [Janvin, 2005, 2006]

Екзекутивни функции и екзекутивен контрол

Понятието екзекутивни функции обхваща няколко различни когнитивни процеса като централна е регулаторната им функция, организацията и контролът на текущата психична активност преди всичко в нова и необичайна ситуация. Екзекутивните функции включват: 1) концептуализация и разбиране на ситуацията, 2) избор и формиране на стратегия за отговор, 3) контрол върху изпълнението на отговора. Екзекутивният контрол включва потискането на неподходящите отговори/реакции, превключването между различните релевантни алтернативи, проверката за съответствие между резултата и целта и ползването на обратната връзка за корекция. Един от основните процеси на екзекутивния контрол е потискането на неподходящите отговори, което особено отчетливо се проявява при задачи с интерфериращи условия. В този смисъл устойчивостта към интерфериращи въздействия може да бъде мярка за ефективен екзекутивен контрол, а именно контрол върху подтискането. Способността за осъществяване на екзекутивен контрол и нейните нарушения придобиват все по-значимо място в невропсихологичната диагностика, особено за ранно откриване на мозъчна дисфункция.

Тестът на Струп [Golden, 1978, 2002] традиционно се включва в тестовия набор, който може да установи наличие на челна дисфункция, въпреки че има и противоречиви данни относно специфичните мозъчни региони, асоциирани с нарушеното му изпълнение. Струп-ефектът се асоциира с увреждания на дясната префронтална кора [Vendrell и съавт., 1995], на дясната предна цингуларна кора [Pardo и съавт., 1990], двустранно или десностранно увреждане на горната медиална фронтална кора [Stuss и съавт., 2001]. Съ-

временните възгледи за невроналната база на Струп-ефекта подчертават, че за успешното изпълнение на всички подусловия на теста е необходима интеграция на няколко зони от фронталната кора и нейните аферентни и еферентни връзки с други корови зони и подкорови структури.

Нарушената интеграция на фронталните корово-подкорови структури и връзки клинично се манифестира в различни варианти на фронтална дисфункция. Така например, нарушенията в кортико-стриаталните пътища, особено допаминергичните, са основен обяснителен модел за развитието на дементен процес при Паркинсонова болест, който е с водеща дисекзекутивна симптоматика. Едно от последните лонгитудинални проучвания на когнитивните промени при Паркинсоновата болест показва, че само изпълнението на Струп-теста е независимо свързано с наблюдаваната 4 г. по-късно деменция [Janvin, 2005]. От друга страна, отдавна е потвърдено влиянието на БА върху Струп-ефекта, т.е. намален контрол върху инхибицията на свръхзаучени, автоматични отговори, какъвто е четенето [Amieva, 2004]. Екзекутивна дисфункция се установява и при пациенти в много ранен стадий на БА, която заедно с нарушенията в епизодичната памет предшества нарушенията в конструктивния праксис и речта [Baudic, Traykov...]. Екзекутивни нарушения се описват като ранни когнитивни дефицити при различните подтипове на ЛКН, с единичен или множествен когнитивен дефицит, без да има категоричен отговор относно времето на поява и тежестта на нарушенията в екзекутивния контрол върху подтискането.

Цел на изследването

Настоящото проучване има за цел да оцени един аспект от екзекутивната дисфункция съобщавана при различни групи пациенти с ЛКН, а именно нарушенията в екзекутивния контрол при две групи пациенти с ЛКН – с и без наличие на ПБ. Може да се допуска наличие на изразени дефицити в контрола върху подтискането на автоматизираните отговори и при двете групи пациенти като ранен маркер за когнитивен упадък и мозъчна дисфункция..

Контингент и методи

Проучването е проведено в УМБАЛ „Александровска“ София при 20 пациенти с ЛКН, които имат паметови оплаквания, 23 пациенти с ПБ-ЛКН и 26 здрави лица съответстващи по възраст и образование. Диагнозата е поставяна въз основа на подробна анамнеза, неврологичен преглед, лабораторни и невроизобразителни изследвания, и съобразно критериите за ЛКН. Всички пациенти, както и здравите лица, са изследвани със скалата за общ когнитивен капацитет Mini Mental State Examination (MMSE), тест на Buschke (FCSRT) за оценка на вербалната епизодична памет и тест на Stroop, българска версия [Райчева, Александрова, 2007]. Скалата MMSE и тестът на Buschke ни служат като скриниращи инструменти: стойностите от MMSE са в диапазона на леките когнитивни нарушения (26–30), а всички пациенти с ЛКН и ПБ-ЛКН имат общ паметов бал (самостоятелно и подпомагано възпроизвеждане при заучаване) < 44, което е 1,5 s.d. под постиженията на здравите лица, т.е. имат обективни паметови нарушения.

Характеристиките на изследваните групи по отношение на възраст, образование, общ когнитивен статус са представени на таблица 1.

Таблица 1.

Изходни характеристики на изследваните групи

	Контроли (n=26)	ЛКН (n=20)	ПБ-ЛКН (n=23)
Възраст	69,0 (4,4)	68,5 (6,7)	69,9 (5,8)
Образование	14,2 (2,1)	14,7 (2,5)	14,4 (2,4)
MMSE	28,5 (0,9)	27,3 (1,4)	26,7 (0,7)

Данните са средни аритметични (SD)

При сравняване на базисните характеристики на трите групи лица не се установяват значими разлики по отношение на възрастта и образованието. Двете основни групи обект на изследването, ЛКН и ПБ-ЛКН, не се различават значимо по скалата за общо когнитивно функциониране (MMSE = 26–30); групата с ПБ-ЛКН има по-нисък бал по MMSE спрямо здравите лица ($p < .05$)

Резултати

Анализирани са данните от четирите показатели от теста на Струп според стандартната версия – брой правилно прочетени думи за 45 сек (Д), брой правилно назовани цветове за 45 сек (Ц), брой правилно назовани цветове в конфликтните думи за 45 сек (ДЦ) и изчисленият интерферентен бал по стандартната формула (И). На таблица 2 са представени резултатите на трите групи изследвани лица, средни стойности и стандартни отклонения, и са отбелязани значимите разлики между групите пациенти с ЛКН и с ПБ-ЛКН. Разликите се интерпретират като значими на ниво $p < .05$.

Таблица 2.

Резултати от показателите на теста на Струп при трите групи

	Контроли (n=26)	ЛКН (n=20)	ПБ-ЛКН (n=23)
Думи	79,3 (13,4)	86,6 (10,6)	65,7 (10,1) ***
Цвят	60,0 (10,4)	59,4 (12,9)	49,5 (7,9) **
Думи/Цвят	31,9 (5,7)	32,6 (11,2)	21,9 (8,1) ***
Интерференция	-1,9 (5,4)	-2,5 (6,6)	-6,2 (6,9)

Данните са средни аритметични (SD); значими разлики между групите с ЛКН и ПБ-ЛКН: *** – $p < .001$; ** – $p < .01$

На таблица 3 са показани резултатите от анализа на разликите между групите на пациентите с ЛКН и с ПБ-ЛКН (ANOVA) по отделните показатели на теста на Струп.

Таблица 3.

Средни разлики между постиженията

на групите с ЛКН и с ПБ-ЛКН по изследваните показатели от теста на Струп

	Средни разлики	Ст. грешка	Значимост
Думи	20,91	3,54	.000
Цвят	9,87	3,22	.009
Думи/Цвят	10,68	2,56	.000
Интерференция	3,67	1,93	.145

По трите основни показателя от теста на Струп пациентите с Паркинсонова болест и ЛКН (ПБ-ЛКН) имат значимо по-лоши резултати от групата на пациентите с ЛКН. И двете групи пациенти имат по-ниски постижения от здравите лица, но разликите са значими за повечето показатели само при ПБ-ЛКН. Показателят за интерференция обикновено маскира различията, както е и при нашите групи. Все пак се наблюдава тенденция към значима разлика между контролната група и пациентите с ПБ-ЛКН (mean diff = 4,22, std err = 1.80, $p = .057$).

Заклучение

Резултатите от нашето изследване са в подкрепа на хипотезата за наличие на ранна дисфункция в езекутивния контрол и по-точно в контрола върху функцията подтискане на автоматичен нерелевантен на ситуацията отговор и при двете групи изследвани пациенти – с ЛКН и с ПБ-ЛКН. Наблюдаваните нарушения са значително по-изразени в групата на пациентите с ПБ-ЛКН.

Нашите резултати съвпадат с данните за ранни езекутивни нарушения при недементни пациенти с ПБ, като специално дефицитът в езекутивния контрол на подтискането (Струп-ефект) се оказва добър предиктор за развитие на деменция след 4 г. (Janvin, 2005). Може да се каже, че избирателният езекутивен дефицит в повечето случаи е първият, който се наблюдава при пациенти с ПБ, като по-често се съобщават нарушенията в езекутивния контрол – подтискане на несъответен отговор, разпределено внимание, когнитивна подвижност и превключване между конкурентни задачи. Предполага се, че това е свързано с дисфункция на базалните ганглии и фронталната кора.

Нашето проучване показва наличие на ранен инхибиторен дефицит и в групата с ЛКН, освен документираното паметово нарушение. Резултатите са в подкрепа на предположението, че езекутивният контрол върху подтискането има различни субкомпоненти, които могат да бъдат особено уязвими и при ранна болест на Алцхаймер, докато други езекутивни аспекти остават относително съхранени до по-късен етап (Baddeley, 2001). Ранният езекутивен дефицит при пациенти с БА изглежда се явява при задачи, които изискват отговор в конфликтни ситуации и конкурираща се стимулация (Baudic, 2006).

Трябва да се подчертае, че все още не са достатъчно ясно очертани анатомичните корелати на езекутивните функции, които се поддържат от обширни корово-подкорови връзки и корово-корови мрежи. Процесите на инхибиция като част от езекутивния контрол традиционно се свързват с функциите на префронталната кора, но през последните години много функционални невроизобразителни изследвания показват активация извън префронталните отдели при задачи с контрол върху подтискането. По-вероятно изглежда рано наблюдаваните дефицити в тези функции да се дължат на дисконекции на фронталните отдели както с другите корови зони, така и в подлежащите структури още в началните стадии на двете дегенеративни заболявания, като този процес е изразен по-рано при ПБ.

Литература

1. Петрова, М., Райчева М., Желев Я., Трайков Л. (2007). Леки когнитивни нарушения при пациенти с Паркинсонова болест. Българска неврология, 7, 2, 77–80.
2. Райчева, М., Александрова Б., Богданова Е. (2007). Българска адаптация на теста на Stroop. Психологически изследвания, 1, 2–17.

3. Aarsland, D., Andersen K., Larsen J., Lolk A., Nielsen H., & Kragh-Sorensen P. (2001). Risk of dementia in Parkinson's disease: a community-based, prospective study. *Neurology*, 56, 6, 730–6.
4. Amieva, H., Phillips L., Della Sala S., & Henry J. (2004). Inhibitory functioning in Alzheimer's disease. *Brain*, 127, 5, 949–964.
5. Baudic, S., Dalla Barba G., Thibaudet M.C., Smagghe A., Remy P., & Traykov L. (2006). Executive function deficits in early Alzheimer's disease and their relations with episodic memory. *Archives of Clinical Neuropsychology*, 21, 15–21.
6. Caviness, J., Driver-Dunckley E., Connor D., Sabbagh M., Hentz J., Noble B., Evidente V.G.H., Shill H., & Adler C.H. (2007). Defining mild cognitive impairment in Parkinson's Disease. *Movement Disorders*, 22, 9, 1272–1277.
7. Golden, C. J. (1978). *Stroop color and word test: A manual for clinical and experimental uses*. Wood Dale, IL: Stoelting.
8. Golden, C. J., & Freshwater S. M. (2002). *The Stroop Color and Word Test. A Manual for Clinical and Experimental Uses*. Wood Dale, IL: Stoelting.
9. Janvin, C.C., Aarsland D. & Larsen J.P. (2005). Cognitive predictors of dementia in Parkinson's Disease: a community-based, 4-year longitudinal study. *Journal of Geriatric Psychiatry and Neurology*, 18, 3, 149–154.
10. Janvin, C.C., Larsen J.P., Aarsland D. & Hugdahl. (2006). Subtypes of mild cognitive impairment in Parkinson's disease: progression to dementia. *Movement disorders*, 21, 1343–1349.
11. Muslimovic, D., Post B., Speelman J.D., & Schmand B. (2005). Cognitive profile of patients with newly diagnosed Parkinson disease. *Neurology*, 65, 1239–1245.
12. Pardo J.V., Pardo P.J., Janer K.W. & Raichle M.E. (1990). The anterior cingulate cortex mediates processing selection in the Stroop attentional conflict paradigm. *Proceedings of the National Academy of Science*, 87, 256–259.
13. Petersen, R.C., Smith G.E., Waring S.C., et al. (1997). Aging, memory and mild cognitive impairment. *Int. Psychogeriatr*, 9, 65–69.
14. Petersen, R.C., Doody R., Kurtz A., et al. (2001). Current concepts in mild cognitive impairment. *Archives of Neurology*, 58, 1985–1992.
15. Petersen, R.C. (2004). Mild cognitive impairment as a diagnostic entity. *J. Intern. Med.*, 256, 183–194.
16. Porter, F., Ousset P.J., Visser P.J., Frisoni G.b., Nobili E., Scheltens P., Vellas B., & Touchon J. (2006). Mild cognitive impairment (MCI) in medical practice: a critical review of the concept and new diagnostic procedure, Report of the MCI Working group of the European Consortium on Alzheimer's disease. *J Neurol Neurosurg Psychiatry*, 77, 714–718.
17. Stuss D.T., Floren D., Alexander M.P., Levine B. & Katz D. (2001). Stroop performance in focal lesion patients: dissociation of processes and frontal lobe lesion location. *Neuropsychologia*, 39, 771–786.
18. Vendrell P., Junque C., Pujol J., Angeles Jurado M., Molet J. & Grafman J. (1995). The role of prefrontal regions in the Stroop task. *Neuropsychologia*, 33, 3, 341–352.
19. Winblad, B., Palmer K., Kivipelto M., Jelic V., Fratiglioni L., Wahlund L.-O., Nordberg A., Backman L., Albert M., Almkvist O., Arai H., Basun H., Blennow K., De Leon M., Decarli C., Erkinjuntti T., Giacobini E., Graff C., Hardy J., Jack C., Jorm A., Ritchie K., Van Duijn C., Visser P., & Petersen R.C. (2004). Mild cognitive impairment – beyond controversies, towards a consensus: report of the International Working Group on mild cognitive impairment. *Journal of Internal Medicine*, 256, 240–246.

СУБЕКТИВНА ГЛОБАЛНА ПОСОКА НА СМЕС ОТ РЕАЛНО И МНИМО ДВИЖЕНИЕ В ЕДНАКВИ И РАЗЛИЧНИ ПОСОКИ

МИРОСЛАВА ДИМИТРОВА СТЕФАНОВА*,
СТЕФАН МАТЕЕВ МАТЕЕВ**, ЙОАХИМ ХОНСБАЙН***

* н.с. I ст, Институт по невробиология, БАН, 9792364, mirad_st@abv.bg,

** професор, дн, НБУ, Институт по невробиология, БАН, 979 2363, smateev@nbu.bg

*** професор. д-р, Изследователски център „Лайбниц“ за работна среда и човешки фактори, Дортмунд, Германия, Hohnsbein@ifado.de

Смята се, че перцептът за глобална посока на смес от две и повече движения се образува чрез интеграция на индивидуалните вектори. Процесът на интеграция бе изследван със стимули, съставени от случайно разпределени светли точки, които се движат на тъмен фон. Видимостта на стимула беше модулирана в две фази от по 50 мсек; видима (реално движение) и невидима (мнимо движение). Зависимата променлива беше критичния (максимален) размер на мнимото движение, необходим за правилното възприемане на глобалната посока. Установено бе, че критичният размер силно зависи от амплитудата на реалното движение. Когато движенията в двете фази са в еднаква посока, критичният размер намалява с нарастването на амплитудата на реалното движение. Но при противоположни посоки на движенията в двете фази, критичният размер нараства с нарастването на амплитудата на реалното движение. Този парадоксален резултат е в подкрепа на хипотезата, че реалното движение се възприема като цялостен обект, който осъществява мнимо движение. Изчисленията показват, че неговият критичен размер е около 1.5 градуса и не зависи от амплитудата и посоката на реалното движение.

Abundant evidence suggests that motion vectors that are local in space or in time can be integrated to yield a global percept of direction. We presented a bright random dot pattern that moved horizontally on a dark background. The luminance of the dots was modulated in two phases for 50ms; visible (real motion) and invisible (apparent motion). We measured the upper critical limit of apparent motion for correct discrimination of the global direction. The upper critical limit strongly depended on amplitude of real motion. When the motions in the two phases were in the same direction, the upper limit decreased with increasing length of real motion. But when the motions in the two phases were in opposite directions, the upper limit increased with increasing length of real motion. This puzzling result supports the hypothesis that the real motion is perceived like a whole entity. The upper limit of apparent motion of the entities is about 1.5 deg; it does not depend on the length and the amplitude of the real motion.

Въведение

Известно е, че мнимото движение на конфигурация от случайно разпределени точки може да се възприема до пространствени отмествания A на точките, които не над-

вишават горната критична граница A_{\max} . Когато $A < A_{\max}$ посоката на движение на целият стимул се определя безпогрешно от наблюдателя. В този случай се предполага, че се активират предполагаеми невронални механизми наречени детектори на движение. В литературата това явление е известно като възприятие на „short-range“ мнимо движение [1,2]. Критичната граница на „short-range“ процеса вероятно отразява размера на рецептивните полета на детекторите на движение [10]. Когато A надхвърли този размер, наблюдателят не може да възприеме посоката на преместването.

Във всички досегашни изследвания са използвани точкови стимули, които са неподвижни между фазите на мнимото преместване. Ние проведехме изследвания на възприятието на глобално движение при условие, че точките извършват различни по големина реални движения между фазите на мнимо движение. Спряхме се на два възможни случая: реално и мнимо движение с еднакви посоки и реално и мнимо движение с противоположни посоки.

Самото движение се описва по следния начин: точковата конфигурация се появява и се движи за време T наляво като изминава разстояние R (реално движение). След това изчезва за същото време и се появява отместени на разстояние A (мнимо движение) надясно за условие реално и мнимо движение в различни посоки или наляво за условието, когато и двете движения са в еднакви посоки. Този цикъл се повтаря много пъти. Основният въпрос, който си зададохме е: каква е възприетата глобална посока на движението? Тя може да съвпада с посоката на реалното движение R , с посоката на мнимото отместване A или с физическата глобална посока, която се получава от векторната сума $R+A$.

В литературата има консенкус, че при отклонения $A < A_{\max}$ едни и същи невронални механизми могат да регистрират скоростта и посоката на реалното R и мнимо A движение. Когато двата типа движения се редуват, сигналите от тези детектори може да се интегрират във времето и като резултат правилно да се възприеме глобалната посока на движението $R+A$. Когато $A > A_{\max}$ мнимото отместване няма да може да се възприеме. В този случай както, ние очакваме глобалното движение се възприема неправилно на база само на зрителна информация от вектора на реално движение.

Не е лесно да се предскаже дали големината и посоката на реалното движение ще имат ефект върху горната граница на мнимото движение. До сега не са известни нито теоретични, нито експериментални данни, които да подкажат това. Ето защо ние очакваме, че A_{\max} ще остане постоянен когато се манипулира големината и посоката на реалното движение. Целта на нашите изследвания е да проверим това.

Методи

Наблюдателите седяха на разстояние 30 cm от осветен екран ($0.6\text{cd}/\text{m}^2$), като фиксираха бинокулярно фиксационна точка разположена пред тях. Конфигурация от случайно разпределени светли точки на тъмен фон беше ограничена от невидима четириъгълна апертура с размери ($3.8\text{ deg} \times 36.9\text{ deg}$), разположена над фиксационната точка. Гъстотата на точките беше $0.38\text{ dots per deg}^2$, като всяка точка беше с диаметър 3 mm и осветеност $2\text{ cd}/\text{m}^2$. Повече детайли относно използваната апаратура са посочени в [9]. Точките бяха периодично видими за 50 ms (фаза на реалното движение); за следващите 50 ms тяхната осветеност беше сведена до нула (фаза на мнимото движение).

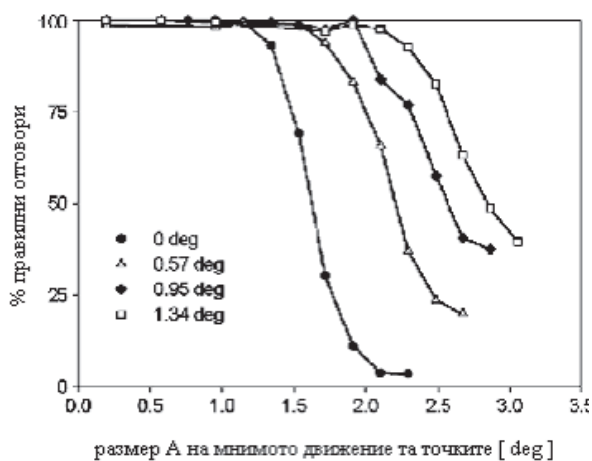
ЕКСПЕРИМЕНТ 1

Размерите на реалното движение бяха между 0 и 1.34 deg, като се комбинираха с различни размери на мнимото движение от 0.3 до 3 deg. Глобалните посоки на движение на целият стимул бяха рандомизирани наляво и надясно. Изследваните лица описваха това, което виждат с помощта на четири възможни отговори: „движение наляво“, „движение надясно“, „движение в двете посоки“, „хаотично движение“.

Резултати от Експеримент 1

От фигурата 1 ясно се вижда, че в случая $R = 0$ увеличаването на A над критичната стойност прогресивно води до намаляване на верните отговори за върнатата глобална посока и увеличение на отговорите „хаотично движение“. За $R > 0$ увеличението на A също води до намаление на правилната идентификация, придружено от отговори „движение в двете посоки“. При следващо увеличение на A се докладва за движение по посока на реалното. От графиката става ясно, че големината на реалното движение оказва ефект на формата на четирите криви по различен начин: те са отместени надясно с увеличението големината на реалното движение. От тази фигура е възможно да се определи стойността на абсцисата, която съответства на 75% правилни отговори. Така се определя A_{max} за всяка стойност на R .

В този експеримент A_{max} силно нараства с нарастване големината на реалното движение.

Фигура 1.

Резултати от експеримент 1. Процента правилни отговори в зависимост от големината A на мнимото отместване. Горната граница A_{max} за всяка стойност на R , може да се изчисли като 75% стойност за всяка крива.

ЕКСПЕРИМЕНТ 2

За да потвърдиме оценката за A_{max} от експеримент 1 ние проведохме опит, в който реалното и мнимо движение отново бяха в противоположни посоки, но A_{max} беше получено чрез принудителен избор и трансформирания up-and-down метод [8]. Използвахме същите големина за реалното и мнимо движение. Посоката на векторната сума беше представена рандомизирано наляво или надясно. Лицата трябваше да определят глобал-

ната посоката на трансляцията на конфигурацията от точки с помощта само на два отговора: „движение наляво“ или „движение надясно“. Други отговори не се разрешаваха.

Резултати от Експеримент 2

Резултатите са показани на фиг. 2. Този експеримент потвърди, че A_{max} силно нараства с нарастване стойността на R .

ЕКСПЕРИМЕНТ 3

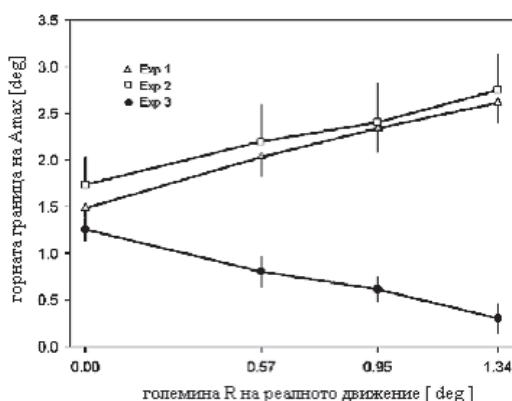
Измервахме горната граница A_{max} като функция на реалното движение, като векторите на реалното и мнимото движение бяха в една посока. Бяха представени стимули със същите големина на реалното и мнимо движение. При това условие правилното различаване на посоката щеше да бъде винаги възможно на базата на възприетото реално движение и това наложи използването на задача за различаване на скорости. Представяхме двойки движения с еднаква големина на реалното като манипулирахме големината на мнимото по такъв начин, че да се установи критична стойност, над която Вебер отношението за различаване на скорости достига 80%.

Резултати от Експеримент 3

Резултатите са показани на фиг. 2. Вижда се, че горната критична граница A_{max} намалява с увеличаване големината на реалното движение.

Обсъждане

И при трите експеримента при отмествания $A < A_{max}$ движението се възприемаше по посока на векторната сума $R+A$. Неочакван е резултатът, че A_{max} зависи от параметрите на реалното движение, т.е. от неговата скорост и посока. Фиг. 2 илюстрира този резултат: При еднакви посоки на A и R , стойността на A_{max} силно намалява с нарастването на размера на реалното движение; при противоположни посоки се получава точно обратното.

Фигура 2:

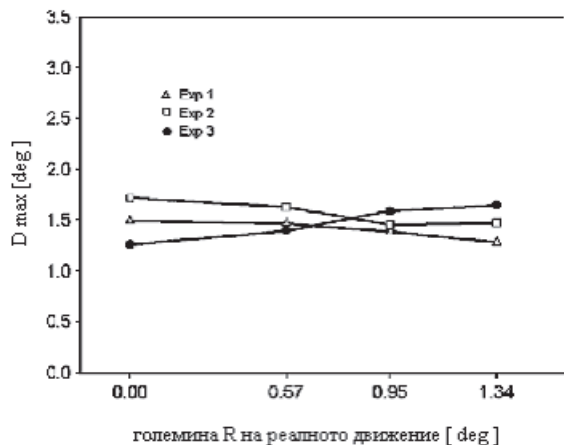
Резултати от опит 1, 2 и 3. Горната граница на мнимото движение A_{max} (ордината) е начертана като функция на големината R на реалното движение (абциса). Празните символи: условия реално и мнимо движение в различни посоки, пълния символ: условия реално и мнимо движение в еднакви посоки.

За обяснение на този резултат се опираме на гещалтистките принципи, разработени от Johansson [6,7]. Според тях реалното движение на всяка точка може да се възприеме като цялостен обект, или събитие, „motion event“. Движещата се точка е само „материала“ на събитието. Нашият стимул е съставен от такива събития, които се появяват последователно във времето и пространството, т.е. извършват мнимо движение. Ние предполагаме, че глобалната посока на стимула се определя от „short-range“ процеса, който регистрира отместването на събитията, а не отместването на самите точки.

Нека обозначим отместването на всяко „събитие“ с D . Размерът на D се дава от разстоянието от начало-до-начало или от край-до-край на две последователни видими фази. Ето защо отместването D на „ивиците“ може да се изчисли като $D = R - A$, когато реалното и мнимо движение са в различни посоки (опит 1 и 2) и $D = R + A$ когато двете движения са в една посока (опит 3).

Преизчислените по този начин данни от фигура 2 са показани на фигура 3. Вижда се, че ефектите на размера и посоката на реалното движение отсъствуват. Данните от трите опита демонстрират постоянна стойност от 1.5 deg за D_{max} независимо от големината и посоката на реалното движение.

„Motion event“ е психологически конструкт. Ние предлагаме неврофизиологичен корелат на този конструкт. Известно е, че когато един обект, в нашия случай точка от стимула, се движи достатъчно бързо, на ранен етап от преработката на зрителната информация възниква т.н. „ивица от движение“ (motion streak) [5]. Тези „ивици“ се използват от зрителната система при анализа на информацията от движение. Редица автори [3, 4] показват, че ориентацията на ивиците има за цел да подпомогне определянето на посоката на движение.

Фигура 3.

Преизчислените данни от фиг.2. Горната критична граница на D_{max} е изчислена като начало-до-начало или край-до-край на последователните „ивици“.

Заклучение

Ние предполагаме, че зрителната система регистрира именно мнимото движение на „ивиците“, които възникват във фазите на реалното движение на стимула. Ако тяхното преместване в пространството не надхвърля критична граница, то ивиците, а не отделните точки, се възприемат в мнимо движение. Критичната граница не зависи от дължината и посоката на реалното движение.

Благодарности

Провеждането на тези експерименти беше подкрепено от грант 436 BUL 113/140 по договор с Германия и грант L-1516/2005 към фонд „Научни изследвания“ на МОН, България.

Литература

1. Braddick OJ, (1980). Low level and high level processes in apparent motion. *Philosophical Transactions of the Royal Society London*, B290: 137–151.
2. Braddick OJ, (1974). A short-range process in apparent motion. *Vision Research*, 14:519–527.
3. Burr DC, (2000). Are „speed lines“ used in human vision? *Current Biology*, 10:R440-R443.
4. Burr DC, Ross J, (2002). Direct evidence that „speedlines“ influence motion perception. *Journal of Neuroscience*, 22:8661–8664.
5. Geisler W.S., (1999). Motion streaks provide a spatial code for motion direction. *Nature*, 400:65–69.
6. Johansson G, (1950). „Configurations in event perception“. An experimental study. Uppsala: Almqvist & Wikssels,
7. Johansson G, (1994). In: „Perceiving events and objects“ (Jansson G, Bergström SS, Epstein W, eds.), Hillsdale NJ: Lawrence Erlbaum Ass, pp. 35–38.
8. Levitt H., (1979). Transformed up-down method in psychoacoustics *Journal of Acoustical Society of America*, 49:467–477.
9. Mateeff S, Dimitrov G, Hohnsbein J, (1995). Temporal thresholds and reaction time to changes in velocity of visual motion. *Vision Research*, 35:355–363.
10. Todd JT, Norman JF, (1995). The effects of spatiotemporal integration on the maximum displacement thresholds for the detection of coherent motion. *Vision Research*, 35:2287–2302.

ОСОБЕНОСТИ НА ЕЗИКОВОТО ФУНКЦИОНИРАНЕ ПРИ ДЕЦА С ДИСЛЕКСИЯ НА РАЗВИТИЕТО

ЕКАТЕРИНА ВЪТКОВА ТОДОРОВА

д-р, Департамент „Когнитивна наука и психология“, НБУ,
0898 518 547, e.todorova@nbu.bg

Специфичното езиково функциониране при деца с дислексия на развитието се разглежда в аспекта на възможностите за правилна езикова изява на един доста богат и усложнен аспект от морфологията на българския език – множественото число на съществителните имена. Проведеното изследване използва теоретичните модели на Ноам Чомски, за структура на езиковата система и на Дан Слобин, за универсалност на оперативните принципи в конструирането на граматиката на родния език. За проверката на експерименталните хипотези е използван оригинален изследователски инструмент, при който отделните форми за множествено число са балансирани по степен на трудност и включват всички правила и изключения, в системата от флективни форми, изразяващи тази граматична категория. Статистическите процедури, приложени към данните включват описателни методи на анализ и методи на статистическия извод (честотно разпределение, анализ на двумерни разпределения, ANOVA, MANOVA). Получените резултати демонстрират специфично езиково поведение при децата с дислексия. Тези особености основно се изразяват в трудности на езиковото кодиране на словоформи за множествено число според рода на съществителните имена, неустойчива дискриминация между правила и изключения, свръхгенерализация на определени окончания спрямо други. Установените процеси на неправилно формообразуване, допълнително представят данни за онтогенетичното развитие на флексивната морфология на българския език.

The report represents a survey about of a rather rich and a complex aspect of the Bulgarian language morphology which is the plural form of nouns. The research regard to studying the possibilities for correct language performance of regular and irregular forms of the plural nouns with children with developmental dyslexia. An interdisciplinary approach has been used to study the morphological problems. The research is based on Chomsky's theory about language structure and on Slobin's theory about operating principles for the construction of language. An original experimental treatment study has been used to collect initial data. The data has been processed by using the SPSS statistical package (frequency distribution, analysis of two-dimensional distribution, ANOVA, MANOVA). The experimental results indicate that dyslexic children have a specific language behavior in the verbal language performance of plural nouns. The results demonstrate usage of incorrect forms, e.g. over generalization errors, usage of non-existing phonetic rules, no clear distinction between the different forms of plural. These errors reveal not only specific language deficit in the investigated population, but also the mechanisms or strategies which young children use to acquire this part of Bulgarian grammar.

Въведение

Основна концепция в интерпретацията на феномена *дислексия на развитието* е несъответствието между потенциалните възможности на индивида и неговите реални постижения. Този възглед определя нарушението като особено актуална и твърде експлоатирана тема. Свидетели сме на световна тенденция за нарастване броя на децата с трайни затруднения в процесите на учене и научаване. В България според епидемиологично проучване, реализирано за град София (септември, 2007, Логопедичен център), около 18% от децата в начална училищна възраст изпитват трудности в процеса на учене. Част от тази популация (6.81%) демонстрира специфични нарушения или дислексия. Този факт поражда сериозен обществен интерес от страна на институции, неспециалисти и родители, които се опитват да намерят отговор на въпроса: *Защо интелигентното дете демонстрира училищни затруднения?*

Съвсем естествено, разбирането на проблема е свързано със сериозни проучвания на специалисти от различни области на научното познание. Специализираната литература предлага многообразие от дефиниции и специфични прояви в областта „дислексия на развитието“. Един от основните изследователски проблеми е свързан с факта, че независимо от сериозните проучвания и наличието на широк кръг от етиологични теории, все още специализираната литература не предлага еднозначен отговор на въпроса: *Какво причинява дислексията и води до специфични прояви във функционирането?* Съвременните научни изследвания са насочени не толкова към търсенето на причинно-следствените отношения: етиологичен фактор – нозологична единица – съвкупност от симптоми (синдром), а по-скоро към анализирането на **различията в поведението** между отделни популации (с и без нарушения). Този поведенчески модел ни позволява да сравним определени области на функциониране при децата с и без дислексия. Един такъв подход е особено информативен по отношение на идентифицирането на специфични дефицити. Изучаването на различното поведение се отнася и до откриването на когнитивни стратегии (или механизми) за придобиване на определени способности. В този смисъл, подобни проучвания имат принос за по-детайлното разбиране на даден проблем. Нещо повече, получената информация не е самоцелно, изолирано теоретизиране на въпроса. Изследванията са пряко свързани с по-прецизната описателна диагноза и изграждането на адекватни терапевтични програми за въздействие и превенция на нарушенията. Съвременните теоретични модели интерпретират проблема – дислексия на развитието като комплексно нарушение, демонстриращо широк кръг от симптоми, пряко свързани с развитието на грамотността и останалите училищни умения. За една от фундаменталните характеристики се приема специфичното езиково функциониране и дислексията се свързва с дефицит в една или повече области от езиковата система (фонология, морфология, синтаксис, семантика, прагматика). За съжаление, българската изследователска практика не предлага достатъчно информация по отношение на езиковата онтогенеза и различното езиково поведение на децата с нарушения, носители на българския език. В съвременната клинична диагностика и терапия се прави опит да се адаптират западноевропейски теоретични модели, отнесени към езиковото овладяване и функциониране на атипични популации. Тези модели основно акцентират върху хипотезата за фонологичен дефицит при дислексия, който в последно време се разглежда не като изолиран проблем, а по-скоро в контекста на развитието на металингвистични способности и взаимодействие с останалите формални (граматични) компоненти на езика – морфология и синтаксис. Основният проблем тук е, че съществуващите данни касаят предимно формалната структура на английския език. Предвид на очевидните различия

в отделните езикови системи, тази информация не би могла да бъде пряко отнесена към българските деца с дислексия. В този смисъл, важният изследователски въпрос пред нас е: *Как детето с дислексия, носител на българския език, придобива и реализира езикови способности по отношение на формалните средства за изразяване на граматиката на родния си език?*

Във връзка с това, вниманието в този експеримент беше концентрирано основно върху реализацията на морфологичната езикова способност по отношение на граматичното значение *множествено число на съществителните имена*. Спецификата на формалната структура на българския език детерминира тази граматична категория като особено трудна за овладяване. Множествеността на съществителните имена се характеризира с: (1) наличие на определен брой правила и съвкупност от изключения за съществителните имена от мъжки и среден род; (2) разнообразие от флективни форми (формални показатели, окончания), които я изразяват; (3) правила за звукови (фонетични) промени; (5) наличие на различни форми за множествено число (обикновена, бройна).

Изследването на тази може би най-komplицирана част от морфологията на българския език ни дава възможност да открием онези особености на езиковото поведение при децата с дислексия, които да определят специфичен езиков дефицит в тази област. Нещо повече, тези особености по всяка вероятност взаимодействат и с останалите компоненти от формалната структура на езика (фонология и синтаксис).

По отношение на езиковото овладяване изследователската практика доказва, че изследването на атипични популации е особено информативно по отношение на това как малкото дете овладява езиковата система на възрастния. В този смисъл смятаме, че изучаването на езиковата реализация на изследваната от нас категория, при деца с дислексия, би могло да демонстрира онези когнитивни стратегии, които детето (с или без дислексия) използва, за да конструира тази част от граматиката на родния си език.

От тази гледна точка, експерименталното проучване би могло да представи една по-детайлна характеристика на езиковото функциониране и да детерминира насоки за по-пространни терапевтични стратегии като част от комплексната интервенция.

Метод

Изследвани лица

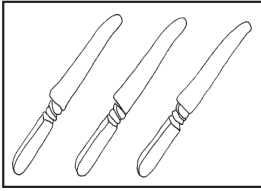
За целта на изследването бяха формирани две групи изследвани лица – експериментална (40 деца с дислексия) и контролна (40 деца без дислексия), между 8;0 и 9;6 годишна възраст. Общо бяха изследвани 80 ученици, от тях 44 момчета и 36 момичета.

Стимули

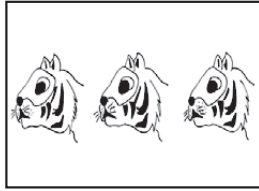
Изследователският инструмент включва графични изображения на 60 съществителни имена от мъжки, женски и среден род. Стимулите са съобразени с особеностите на флексивната морфология на българския език. Подбраните думи съдържат всички възможни суфиксни форми (окончания) с техните общи правила и изключения, както и правилата за звукови промени, които различните формативи налагат. Според формалната характеристика на българския език тези стимули се разпределят в пет групи (Таблица 1): 1. мъжки род – едносрични, 2. мъжки род – многосрични, 3. мъжки род – бройно множествено число, 4. женски род, 5. среден род.

Таблица 1.

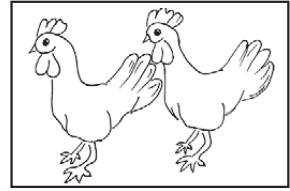
Примерни стимули – група

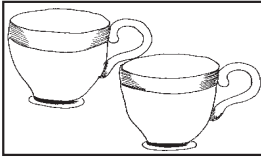
Мъжки род - едносрични

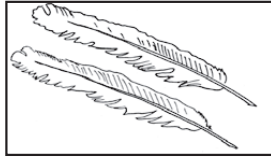
Мъжки род - многосрични

Мъжки род – бройна форма

Женски род

Среден род

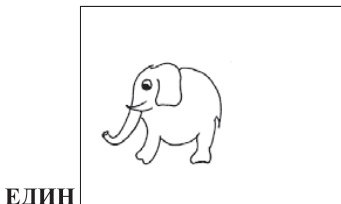

Процедура

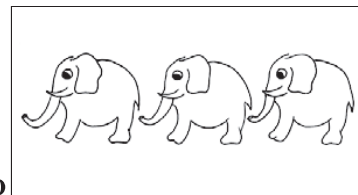
Графичните изображения на стимулите (предметни картини) се подават последователно и са съобразени с фактора: влияние на предходен стимул. В тази връзка предметните картини за кодиране на словоформи за множествено число са в разбъркан ред по отношение на: рода на съществителните имена – мъжки, женски и среден; формалните показатели за множественост; формите за образуване на множествено число за „събирателни“ съществителни (обикновена форма) и за числителни бройни (бройна форма); правилата за звукови (фонетични) промени, които различните формативи налагат. За всеки един от стимулите първоначално се изисква номинация в единствено число, която подsigурява неговото разпознаване. След това се налага формообразуване по морфологична категория число съответно за: обикновени форми за множественост на съществителните от трите основни рода; бройна форма за съществителните от мъжки род (Таблица 2).

Таблица 2.

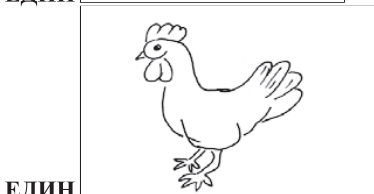
Примерни стимули – номинация

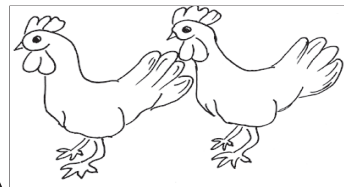
ЕДИН

МНОГО

ЕДИН

ДВА

Методи за анализ

- А. Съдържателен анализ на типовете неправилно словообразуване при децата с дислексия.
- Б. Статистически методи за анализ на данни: точен критерий на Фишер; двуизвадков χ^2 тест за независимост; *t* – тест на Стюдънт за две независими извадки; тест на Левен за равенство на дисперсиите; 95 процентни доверителни интервали за допълнително потвърждаване на нулевата хипотеза; едномерен дисперсионен анализ (ANOVA); модел на многомерен дисперсионен анализ (MANOVA).

Резултати и обсъждане

Първичните данни от изследването показаха особености на езиковата реализация на словоформи за множествено число при децата с дислексия. Като бяха формулирани 12 типа реализация на словоформи за множествено число: 1 – правилно формообразуване; 2 – правилно формообразуване, съпътствано от неспазване на правилата за звукови промени; 3 – генерализиране на главното окончание –И; 4 – генерализиране на формален показател –ОВЕ; 5 – генерализиране на формален показател –ОВЕ, съпътствано от палатализация; 6 – депалатализация в краесловието за бройна форма на множествено число; 7 – употреба на формален показател за бройно множествено число, при стимули за обикновена форма на множествено число; 8 – употреба на формален показател за обикновено множествено число, при стимули за бройно множествено число; 9 – множествено число, при стимули за бройно множествено число, съпътствано от неспазване на правилата за звукови промени (–Ъ/-Е не изпадат); 10 – генерализиране на формален показател –ТА; 11 – опит за достигане до позната словоформа, макар и друга дума; 12 – отказ от образуване на множествено число.

Нивото на значимост на χ^2 -стойността: *точен критерий на Фишер* беше изчислено за всеки отделен стимул, като значимостта на теста обхваща широк кръг от съществителните имена от мъжки род: едносрични и многосрични; голяма част от стимулите от мъжки род, които изискват форми за бройно множествено число; някои съществителни от среден род; и само две съществителни от женски род (Таблица 3).

Таблица 3.

Двуизвадков χ^2 тест за независимост

м.р. – едноср.	м.р. – многоср.	м.р. – бр. мн. ч.	женски род	среден род
коне **	славей **	два петела **	овце, -и **	лица **
царе **	огньовете **	двама съдии **	свине, -и **	знамена **
мъже **	дядовци **	два ключа *		цветя **
сънища **	петли **	два коня **		дървета **
пътища **	кожуси **	двама мъже **		менюта **
крака **	тигри **	два рака **		рамене, -ена **
рога *	номера **	два огъня **		
раци **	знаци **	два тигъра **		
храсти **	съдии **	два пътя **		
	зайци **	два славея **		
		двама царе **		
		два съня **		

* $p < 0.05$, ** $p < 0.01$

Допълнителното анализиране на честотите в клетките показва, че най-голям принос за нивото на χ^2 имат процесите на неправилно формообразуване:

- генерализиране на формален показател за множествено число – ОВЕ (*дядове* вместо *дядовци*);
- генерализиране на формален показател за множествено число – ТА (*знамета* вместо *знамена*);
- генерализиране на формален показател за множествено число – И (*огъни* вместо *огньове*);
- правилно формообразуване, неспазване на правилата за звукови промени (*тигъри* вместо *тигри*);
- отказ от образуване на множествено число (*двама съдия* вместо *двама съдии*);
- достигане до позната словоформа (*дърва* вместо *дървета*);
- употреба на форма за множествено число, вместо бройно множествено число и обратнo (*два ключове, много заека*);
- депалатализация в краесловие за бройно множествено число (*два огъна* вместо *два огъня*).

Анализът на данните, чрез използването на t – тест на Стюдънт показва разлика при всички групи стимули, като тя е с най-ниска стойност за групата съществителни имена от женски род (Таблица 4).

Таблица 4.

t – тест на Стюдънт

Т-тест на Стюдънт	Група ИЛ	Брой	Средни	Ст. откл.	Ст. гр. на средн.
s1 мъжки род – едносрични	Контролна	40	13.85	2.214	0.350
	Дислексия	40	8.25	2.273	0.359
s2 мъжки род – многосрични	Контролна	40	8.38	1.170	0.185
	Дислексия	40	3.55	1.535	0.243
s3 мъжки род – бр. мн. число	Контролна	40	12.25	1.235	0.195
	Дислексия	40	6.13	2.255	0.357
s4 женски род	Контролна	40	7.00	0.000	0.000
	Дислексия	40	6.55	0.639	0.101
s5 среден род	Контролна	40	11.73	0.452	0.071
	Дислексия	40	8.63	1.720	0.272

За проверка на хомогенността на дисперсиите е използван тестът на Левен. Допълнителното използване на 95% доверителен интервал тук показва, че истинската, но неизвестна средна разлика между децата без дислексия и децата с дислексия варира: (1) между 4.601 и 6.599 за стимулите от мъжки род – едносрични, (2) между 4.217 и 5.433 за стимулите от мъжки род – многосрични, (3) между 5.3112 и 6.938 за бройно множествено число, (4) между 0.246 и 0.654 за женски род и (5) между 2.533 и 3.667 за среден род (Таблица 5).

Таблица 5.

Тест на Левен

Тест на Левен	хомогенност	P	95% доверителен интервал	
			по-ниско	по-високо
s1 мъжки род – едносрични	0.402	0.000	4.601	6.599
s2 мъжки род – многосрични	0.115	0.000	4.217	5.433
s3 мъжки род – бр. мн. число	0.001	0.000	5.312	6.938
s4 женски род	0.000	0.000	0.246	0.654
s5 среден род	0.000	0.000	2.533	3.667

Първоначалното използване на многомерния дисперсионен анализ генерализира информацията от извадката към информация за популацията (деца без дислексия, деца с дислексия), от която тази извадка е извлечена. За проверката на статистическата значимост на разликите между групите средни е използван ламбда-тестът на Уилкс, който показва стойност на $p < 0.000$. Следователно, като цяло **множеството от стимули** се държи по различен начин в контролната група и в групата на децата с дислексия. С други думи, вербалното кодиране на словоформи за множествено число като цяло е със значима разлика в популацията деца без дислексия – деца с дислексия.

Допълнителен резултат е статистическата значимост на всяка зависима променлива (ANOVA за всяка категория стимули), което показва, че всяка категория поотделно е източник на разсейване (Таблица 6).

Таблица 6.

Резултати от ANOVA

ANOVA	s1	s2	s3	s4	s5
P	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000

MANOVA генерира и информация свързана с анализа на каноничната корелация. В Таблица 7 е показано количеството дисперсия, което обяснява дискриминиращото влияние между групите изследвани лица за всяка група от стимули.

Таблица 7.

Канонична корелация

Група стимули	Изравнен коефициент на корелация
мъжки род – едносрични	61.00 %
мъжки род – многосрични	76.00 %
мъжки род – бройно множествено число	74.00 %
женски род	19.00 %
среден род	60.00 %

Значителното ниво на разсейване, което обяснява каноничните променливи: мъжки род – многосрични, мъжки род – бройно множествено число, мъжки род – едносрични и среден род, показва тяхното силно дискриминиращо влияние за двете групи изследвани лица. По-малкото количество, което обяснява дисперсията за съществителните имена от женски род демонстрира факта, че разсейването се дължи само на изследваните лица от експерименталната група (с дислексия). Следователно, можем да направим извод, че тези канонични променливи представляват конструктор, който отразява онези групи от

съществителни имена, необходими да се направи добре изследването на морфологичната езикова реализация на граматичното значение множествено число.

Изводи

Груповата принадлежност на изследваните лица е източник на разсейване, следователно морфологичната езикова реализация на множествено число на съществителни имена (с нива: вербално кодиране, писмено кодиране в контекст, декодиране на правилни и неправилни словоформи) е различна при децата без дислексия и децата с дислексия.

Изборът на стимулен материал в проведените експерименти е равнозначен на множествеността в българския език и отразява всички формални особености в тази граматична категория. Получените резултати са носители на приблизително еднаква информация. Следователно, експерименталният инструмент измерва различни аспекти на едно и също нещо.

Процесите на неправилно езиково кодиране отразяват общо концептуално развитие в изследваните популации като демонстрират универсални когнитивни стратегии за придобиване на формалната структура на езика. При децата с дислексия някои етапи от лингвистичната онтогенеза персистируют и са с различна продължителност.

При децата с дислексия се наблюдава свръхгенерализация на общите езикови правила в системата. Генериране на свръхправилни форми с окончания *-ОВЕ* и *-И*, предимно за съществителни имена от мъжки род. Генерализиране на формалния показател *-ТА* за съществителни от среден род.

При децата с дислексия се наблюдава недобра идентификация на различните форми за множествено число в българския език: обикновена, бройна.

При децата с дислексия се наблюдава значима връзка между формалните средства за изразяване на множествеността и правилата за звукови промени, които различните формативи налагат.

НАУЧНА СЕКЦИЯ 8 ПСИХОТЕРАПИЯ И КОНСУЛТАТИВНА ПСИХОЛОГИЯ

НЕОБХОДИМОСТТА ОТ АДАПТИВНИ ЕКИПИ ЗА ДЕЙСТВИЕ В ЕКСТРЕМАЛНИ СИТУАЦИИ

НЕВЕНА ЦВЕТКОВА АТАНАСОВА-КРЪСТЕВА

д-р, Национален военен университет „Васил Левски“, Факултет „Общовойскови“
062/61 86 39, nevena_atanasova@abv.bg

В доклада се акцентира на необходимостта от работата на ефективни екипи при превенцията и овладяването на различни екстремални ситуации за защита на населението от бедствия, аварии, катастрофи. Това е приоритетна дейност на териториалните звена на специализираните служби при Министерството на вътрешните работи, Министерството на държавната политика при бедствия и аварии и на някои воински формирования от Министерство на отбраната. Поради това служителите трябва да са силно мотивирани да извършват тази дейност, да запазват самообладание в екстремални ситуации, да притежават физическа издръжливост и концентрация на вниманието, наблюдателност, умения за работа в екип и др. Разгледани са етапите на формиране на групите, техните разновидности и условията за изграждане на работещи екипи. Уточняват се разликите между групите и екипите. Описани са характеристиките на адаптивните екипи и тяхната практическа работа за вземане на решения при екстремални ситуации.

This paper focuses on the need of efficiently working teams for prevention and management of various extreme situations of protecting the population against natural calamities, accidents and catastrophes. It is a priority in the work of the territorial units of the specialized services at the Ministry of Interior, Ministry of State Policy for Disasters and Accidents and some military formations at the Ministry of Defense. Hence, the staff needs to be highly motivated to fulfill their work, to be able to keep good self-control in extreme situations, to possess physical stamina and concentration, power of observation, team work skills etc. The paper considers the stages of creating the groups and subgroups, and the requirements for setting up working teams. The differences between the group and the teams are specified. The characteristics of the adaptive teams are further described, as well as their practical work of taking decisions in extreme situations.

В ХХ век останаха кървавите войни, отнели милиони жертви. Въпреки че мирът се осъзнава като велико благо, осигуряващо в най-широк план първостепенната общочовешка ценност – живота и здравето на хората, все още се използват разнообразни средства за решаване на икономическите, политическите и националните интереси на държавите или на определени групи вътре в тях. Развърщането на тероризма в световни

...
мащаби, борбата с опасните събития, когато етнически и териториални граници губят смисъл, когато природата въздейства с цялата си мощ, открива нови предизвикателства пред обществото.

Защитата на населението от бедствия, аварии, катастрофи и ликвидиране на последици от тях в Р България се осъществява от териториалните звена на Националната служба „Пожарна безопасност и защита на населението“ при МВР и Националната служба „Гражданска защита“ при МДПБА, често и с участието на някои воински формирования от МО.

Работата на хората, ликвидиращи произшествия, е непривична, свързана с голяма доза риск и психическо натоварване. Работната среда обичайно е екстремална – висока температура, отровни газове, опасност от взрив или срутване, радиоактивно облъчване и т.н. Поради това, служителите трябва да са силно мотивирани да извършват тази дейност, да са самоотвержени, да запазват самообладание в екстремални ситуации, да притежават физическа издръжливост и концентрация на вниманието, наблюдателност, умения за работа в екип и др. Всеки инцидент, който е крайно необичаен като гледка, звуци или друго обстоятелство, е способен да предизвика силно емоционално впечатление. Тези условия създават висок риск от възникването на травматичен стрес, провокиран от конкретна служебна задача.

Екстремалните ситуации обхващат в своята същност икономическите, политическите и социалните нива на обществото. Екстремалните ситуации откриват нови „октави“ в психичният регистър на човешките възможности. Основни елементи в структурата на екстремалната ситуация от една страна са риска, опасността, внезапността, изненадата, а от друга – бързо променящите се психични състояния на личността – ужас, страх, агресия, самообладание. С други думи, психологическата същност на екстремалната ситуация се свързва със значението на извънредното, необикновеното, бедственото за човека и стратегията му на поведение по отношение на условията на ситуацията.

В структурите на посочените по-горе организации оперативната дейност се осъществява от дежурни смени (групи). Груповата форма на трудово поведение притежава редица предимства, поради което се създават вътрешни контакти с колеги и ръководители от същата или сходни служби в региона и страната, а така също и външни контакти с пострадали или свидетели на различни произшествия.

Груповите структури както на микро-, така и на макроравнище оказват положително въздействие върху отделния индивид за приемане на риска. Чрез механизма на психическо заразяване и подражанието се постига преодоляване на индивидуалния страх в рисковни ситуации. Добрите отношения в групата имат широк диапазон на проявление – от пълно съвпадение на идейни, нравствени и естетически възгледи до психофизическата съвместимост. Личностните нагласи за даване и получаване на помощ на другите и за постигане на сътрудничество с тях при опасност, водят до формиране и поддържане на добър стил на взаимоотношения в групата.

В съвременното информационно пространство, научна литература и медии все по-често се срещат термините „работещи екипи“, „гъвкави екипи“, „ефективни екипи“ и др. Все повече се говори за продължаващо обучение, за придобиване и надграждане на знания и умения, пряко обвързани с изискванията, които четем в обявите за работа – „отлични комуникативни умения“, „умения за работа в екип“, „умения за водене на преговори“ и т.н. Такива са необходимите квалификации за работа в повечето мултинационални компании, а също така и в българските държавни организации и частни фирми.

В тази връзка ще бъде дефинирана същността на групата от хора и разликата ѝ с екипа, за да се потвърди тезата, че именно адаптивните и ефективни екипи от различни

специалисти са най-подходящите за овладяване на екстремалните ситуации, възникващи в заобикалящата ни действителност, грижейки се едновременно за психичното благополучие на пострадалите и за оптималното функциониране на членовете на екипите.

Хората са социални същества и не могат да живеят и да се трудят изолирано от останалите. Именно поради това те се обединяват в различни групи. Членството в група задоволява потребностите на личността и позволява изявиите ѝ. Докато при макрогрупите контактите между членовете са опосредствани или въобще не съществуват, то качествения белег на микрогрупите е, че всички членове имат личен контакт помежду си, общуват непосредствено и регулярно си взаимодействат. [3]

Съвкупността от хора, които са във взаимодействие или интеракция приемаме за социална група. Това означава, че всяко действие на един член на групата – изказване, поза, мимика, жест или дори неволен мимичен израз предизвиква у другите някакви вътрешни реакции, които оказват влияние върху външното им поведение, а от своя страна може да предизвика негова вътрешна реакция и съответно поведение и т.н.

Групата съществува чрез своите членове, но тя е повече от механичен сбор. Тя е качествено ново образование със свои специфични свойства и е в състояние да влияе върху своите членове и в голяма степен да формира тяхното мислене и поведение. Всяко по – продължително съществуване на дадена група поражда известни групови норми. Тези норми имат регулираща и стабилизираща функция. Те позволяват на всеки член да оценява както своите постъпки, така и постъпките на останалите и да ги сравнява с приетите в групата правила. [1]

Всяка група преминава през четири основни етапа в своето развитие. Първият етап е формирането на групата, когато се отделя внимание на определяне на йерархичната структура на групата, стила на ръководство (лидерство) индивидуалните роли и отговорност. На етапа на форсиране или бушуване на групата, членовете на групата започват по – открито и настойчиво да заявяват своите индивидуални мнения, да разгръщат потенциала на личността си. Това може да доведе до разногласия, които понякога прерастват в открита враждебност и конфликт. Настъпващите противоречия се приемат за съществена част от формирането на групата. Ако те бъдат правилно насочени спомагат за развитието на ефективна и сплотена работна група. Следва етапа на нормиране на групата, когато се създават правилата за действие на групата, оформяне на нормите на междulichностното взаимодействие. Завършващият етап е изпълнението и реализирането на интересите и целите на групата. Ако групата е създала необходимата структура, постигнала е сплотеност, може да концентрира усилията си за ползотворна съвместна дейност.

В психологическата литература съществуват различни типологии на групите – първични и вторични; формални и неформални; дисперсни и контактни; номинални и реални и др. [3]

Интерес за настоящия доклад представлява т. нар. работна група, която е обединение на хора с общи цели и общи интереси по отношение на възложена задача. Различните специалисти в процеса на изпълнение на трудовата си дейност се обвързват в работни групи. Ако поради физически (пространствени) причини – например при възникване на някакво бедствие, хората се събират на едно място и проявяват тенденция да взаимодействат помежду си, не може да се говори винаги за формиране на група, която да е относително постоянна. Но ако хората се обединяват за да задоволят своите социално – психологически потребности от сдружаване, сигурност, уважение, взаимопомощ, т.е. поради социално – психологически причини, може да се счита, че работната група осигурява психологически тонус и личността получава съдействие за постигане на своите цели.

Такива групи са спасителните и другите звена, които оказват професионална помощ на поразеното от бедствия население, в които индивидуалното и групово поведение е форма на изпълнение на професионални роли, заучени в миналото и реализирани в други сходни екстремални ситуации. Този тип групово поведение е под прекия контрол на формално установените норми на поведение. В действителност при екстремални ситуации институциализираните и неинституциализираните форми на поведение са естествено свързани и представляват общата картина на реалното човешко поведение, обективно изисквано от създадите се кризисни условия. [2]

В ситуации на бедствия, аварии или катастрофи социално – психологичния климат на работната група от специализираните служби придобива по-особени измерения. По какъв критерий е избрана групата – удовлетвореност от съвместната дейност, стил на живот, професионални умения, психична съвместимост, симпатия, антипатия и т.н. Гравитирайки в екстремална обстановка тези психични образувания изкрystalизират, а в някои случаи се и видоизменят. В такъв случай характеристиките на групата (сплотеност, доверие, лоялност), могат да елиминират закона за социална ленивост и да активират социалната фасилитация. По този начин, както твърдят и различни теории, членовете на групата в процеса на взаимодействие се допълват по посока на силните си страни и уравновесяват слабостите си, като понякога членовете на групата могат да образуват екип.

Дефинициите за екип за разнообразни и многобройни – някои са посочени по-долу:

- определен брой хора, които си сътрудничат по такъв начин, че постигат повече от общия брой постижения, отколкото биха постигнали като самостоятелни личности;
- група от хора, посветили се на постигане на общи цели, които работят добре заедно, разбират се помежду си и съвместната им дейност е продуктивна и води до високи резултати;
- група от хора с взаимно допълващи се силни страни и умения, които се стремят да постигнат обща цел, имат общи задачи и подход, за който са отговорни един пред друг;
- специфична група от хора, които се трудят съвместно върху проект или задача, чиято ефективност се обуславя до голяма степен от хармоничните вътрешни взаимодействия. [4]

Може да се обобщи, че под екип се разбира малка група от хора, която възниква по специален повод, нейните участници са еднакво силни съпричастни към постигането на обща цел и работят заедно в постоянна взаимна зависимост помежду си, за да изпълнят целта. Екипът не може да се получи от само себе си, а изисква проактивна управленска намеса, така че непременно да изпълни своите цели, заради които е създаден.

Между екип и група има трудно забележими, но много съществени разлики. В групата хората работят заедно, чувствата не са част от работата, доверието и откритостта са премерени, конфликтите се потушават, задачите и целите са лични, само някои са общи, информация се дава само „ако е необходимо“. В един действителен екип съществува взаимно доверие между хората, конфликтите се обсъждат и разрешават креативно, чувствата се изразяват открито, без да засягат достойнството на някого, хората се поддържат взаимно и се подкрепят, целите са общи за всички, информацията се обсъжда и споделя свободно.

Според нас, може да се направи заключението, че групите също постигат успех, но дейността им не е толкова ефективна, колкото тази на екипа. Групите, в които се

включваме (на работното място, у дома, в свободното си време), коренно се различават от екипите. Екипите не се създават лесно и за това е наивно да се мисли, че групите автоматично се превръщат в екипи. Групите стават „екипи“, само тогава, когато общата цел се разбира и приема от всички членове. В ефективните екипи, всеки член играе възложената му роля, като използва таланта, знанията и уменията си по най-добрия начин. Когато всички членове обединят способностите си, за да изтъкват силните си страни и да доведат до минимум слабостите, общите цели обикновено се постигат. Когато от друга страна, групите разчитат на изявиите на отделните личности, те обикновено успяват в по-малка степен или трудно. Когато общата работа на екипа не е на необходимото ниво, добрите ръководители могат да диагностицират къде са проблемите и да предприемат корективни действия, за да постигнат желаните резултати.

С термина екип много често се употребява и понятието „ефективност“, с което се отбелязват екипните постижения. Ефективността се определя като степен, в която екипът постига конкретни и измерими резултати, които предварително са дефинирани, знаят се от екипа и от всички служители в конкретна организация. Т. нар. рейтинг на ефективност разкрива какви са проблемите в работата на екипа, може ли да се разчита на него, какви ще са бъдещите постижения, как да се коригира поведението на екипа, така че да се постигне целта.

Различни наблюденията показват, че ефективността на екипа зависи от няколко фактора. [4;6] На първо място това са факторите, които са свързани с поставената задача, като: ясна цел, указания и планове; подходящо ръководство и лидерство; автономност и професионално предизвикателство; опитен и квалифициран състав на екипа; лична ангажираност на членовете и „прозрачност“. На следващо място трябва да се посочат факторите, които са свързани с организацията – например: стабилност на организацията и сигурност на работното място; ангажирано, заинтересовано и подкрепящо ръководство; подходящо възнаграждение и признание на постиженията; стабилни цели и приоритети. Не на последно място са факторите, които допринасят за креативността и ефективността на екипа и са свързани с неговите членове. Това са личната удовлетвореност от работата; взаимното доверие и чувството за принадлежност към екипа; добрите комуникации; ниската степен на нерешени конфликти и борба за власт; липсата на заплахата, добър алармен механизъм при възникване на проблеми, социална осигуреност на работното място и др.

Доколко в българските организации и служби се използват ефективни екипи особено сега, когато в контекста на европейските стандарти, същите имат нужда от повишаване на конкурентноспособността си и организационната ефективност? В Национално изследване на екипната ефективност, проведено през 2005 година, са включени 152 екипа с обща численост 1200 души от 32 населени места.[6] От тях 41% са екипи от организации в София, 27% – от организации във Варна, а останалите екипи са от други населени места в страната.

Установено е, че ефективността на работата в екип у нас не е много ниска, но не е и висока. Екипите с висока ефективност у нас са 23% – това са екипи, които постигат във значителна степен своите цели. Екипите с добра ефективност у нас са 37% – това са екипи, които имат добри постижения на своите цели. Екипите със средна ефективност са повече от една трета – 40% и този факт не бива да се пренебрегва, защото това са „незадоволително работещите“, „посредствените“ и „неефективни екипи“, които най-често не се справят с изпълнение на своите цели.

В посоченото изследване е доказано, че разнообразните форми на екипна работа не се използват достатъчно и това е причина за проблеми с производителността, иновациите, организационната промяна и бързината, с която се работи у нас.

На следващо място в Националното изследване са определени постоянно повтарящи се, слабо оценени фактори на екипната ефективност, според които екипите у нас имат много добра атмосфера и добро сътрудничество, но само с разбирателство и подпомагане не може да се постигне високо ниво на ефективност. Забелязват се сериозни трудности с начините на вземане на решения, начините на критика, с обсъждането на идеи, с изпълнението на цели.

Посочените проблеми относно оптимизиране на дейността на екипите в българските организации и повишаване на тяхната ефективност се нуждаят от конкретни мерки, включващи радикална промяна на начина, по който се управлява работата в екип и професионалната намеса на специалистите по управление на човешките ресурси.

Организация, изградена на принципа на екипната структура, е много по-гъвкава и бърза, отколкото бюрократичната и функционалната организация. Причината е в намаляване на централизацията и овластяването на екипите. Екипите имат власт да работят самостоятелно, да вземат собствени решения и да променят, да внедряват, да подбират сами служителите, да планират, да контролират, да координират действията си с други екипи и т.н. Екипната структура има и други преимущества, освен гъвкавостта и бързината – например, удовлетворението на хората да работят като се подпомагат взаимно.

Докато в недалечното минало всички членове на един екип са работили заедно в един офис и в една локална мрежа, днес все по-често се налага екипите да се сформират от хора от най-различни краища на страната, а при мащабни природни катаклизми или терористични нападения се събират професионалисти от различни краища на света с различни култури и различни езици.

В специализираните служби при МВР, МДПБА и МО, отговорни за запазването на живота, физическата цялост и психическото равновесие на хората от една страна, а от друга – за опазване на природните богатства на страната при различни критични произшествия се залага на изграждането на ефективни, многофункционални, модулни и мобилни екипи, със способности за развърщане на територията на страната, относително самостоятелни и всеотстранно осигурени, оперативно съвместими със силите на другите ведомства и способни да реагират на съвременните предизвикателства на средата и конкретната екстремална ситуация.

Защо се предпочита екипната работа в службите на „ПБЗН“ и „ГЗ“? Работата в екип позволява комбиниране на умения, опит, преценка и разчупва границите между хората в рамките на една служба, като позволява по-тесни взаимоотношения с преките ръководители на групата. Ефективните екипи задоволяват повишените очаквания на пострадалите, техните близки и на началниците, като отговарят по-пълно на усложнената и екстремална ситуация. Всеки адаптивен екип предлага и предполага гъвкавост при изменяща се оперативна обстановка на аварията или бедствието, поради което може да бъде по-ефективен при аварийно – спасителни работи в условия на нарастващ риск от нови инциденти, като се използват в максимална степен ресурсите и потенциала на членовете на екипа.

За ефективната съвместна работа на екипа няма равнища. Тя е еднакво важна както за ръководителите, така и за редовите членове. Отсъствието на екипност в работата на което и да било звено ограничава организационната ефективност и може да провали всяка една организация. Тук може да посочим какви са възможностите на всеки адаптив-

вен екип и необходимостта от неговото използване при ситуации, съдържащи повишени нива на опасност и трудност.

Членовете на адаптивния екип постигат по-добри резултати, от колкото самостоятелните личности. Те са по – гъвкави, поемат повече рискове; генерират повече идеи, отколкото сам човек и помагат при придобиване на нови умения. Участниците в такъв екип придобиват повече увереност и се мотивират взаимно. Те са лоялни към общите цели и проявяват лоялност един към друг.

Непрекъснато изменяща се обстановка на средата при евентуално бедствие или катастрофа поставят на изпитания участниците в екипното взаимодействие. Членовете в един екип са способни да променят своето поведение, както и ролите си в групата. Обикновено всеки член на екипа има „свой“ опит и стил на поведение. Според някои нагласи, лидерът трябва да поеме изцяло отговорността, според други, трябва да бъде „гласът“ на групата и да се консултира с екипа, когато трябва да се вземат решения.

Добра стратегия е човекът, който е в лидерска позиция да прецени, съобразно членовете кой стил е по-подходящ: директивен или открит. Взаимоотношенията лидер – екип са предмет на двустранни преговори, а не на еднолично решение.

Членовете на екипа, които в даден момент са в подчинена позиция също имат свои собствени предпочитания за открит или директивен отговор на всяка ситуация. Например екип, който е свикнал задачите да се разпределят индивидуално и да се следят индивидуално от лидера, може да бъде объркан, ако му се възложи да организира сам своята работа. Служителите, които работят в адаптивния екип трябва да са гъвкави, както по отношение на задачите, така и с динамиката на изискванията в зависимост от наличното време, ресурси и възможности за овладяване на всяка ситуация.

В заключение може да се обобщи, че работата на служителите, извършващи аварийно-спасителни дейности е напрегната, а отговорността е голяма, когато става въпрос за спасяване на човешки живот. Екипната работа значително облекчава спасителите, затова работата в екип е интерактивна и е невъзможна без сътрудничеството на участниците. [5] Адаптивният екип може да съществува в условията на функционалната организационна структура, при това доста успешно, стига да бъде създаден по правилния начин и в него да има условия за сътрудничество.

Сложната обстановка, произтичаща от възникнали бедствия и аварии изисква квалифициран персонал и специализирана техника. Възможността за осъществяване на адекватна професионална дейност успоредно с овладяването на извънредната ситуация, възникнала в следствие на произшествие, изисква психофизическа пригодност, умения за работа в екип, координираност на действията между служителите, висока професионална подготовка, акуратност и т.н. Личните качества и висока квалификация на членовете са ключ към добрата работа на адаптивния аварийно-спасителния екип.

Формирането и правилното функциониране на ефективни и адаптивни екипи при необходимост от бързи и адекватни мерки за превенция или овладяване на застрашаващи човешкото благополучие опасни събития, би гарантирал стремежа към сигурност, залегнал у всеки от нас. Едновременно с това, професионалното изпълнение на сложните и рискови задачи от служителите на специализираните звена ще допринесе за недопускането на евентуални стресови разстройства и запазването на психичното благополучие както на самите изпълнители, така и на евентуалните бедстващи части от населението.

Държавната политика на МВР, МДПБА и МО, в чиято дейност има редица примери за успешни операции по недопускане на опасни събития или ликвидиране на последствията от тях, не трябва да жали ресурси и средства за нови проекти, обучения и тренинги за изграждане на мобилни екипи от специалисти, следвайки следните препоръки

за получаване на конкурентен продукт или т.нар. начини за формиране на работещ екип при екстремални ситуации:

- създаване на обща цел със задачи, които могат да се изпълнят само при взаимно сътрудничество между членовете на екипа;
- насърчаване на членовете на екипа да дават своя принос за успеха му;
- създаване на мотивация и награждаване;
- не се фаворитизират и не се дискриминират членовете на екипа;
- осигуряване на необходимата информация и даване на пълномощия;
- насърчаване на откровеното общуване в екипа;
- организиране на събирания на екипа;
- допускане на членовете на екипа до процеса на вземане на решения.

Дори и при извънредни и необичайни ситуации, професионалните умения на различните специалисти могат да гарантират до определена степен спокойствието и сигурността на българските граждани и поддържането на тяхната душевна хармония, разбира на като състояние, при което човек съумява да поддържа в определено равновесие труда си и резултатите от него в различни сфери на социалния живот.

Литература

1. Андреева, Л. Социално познание и междуличностно взаимодействие, С., 1998 г.
2. Градев, Д. Масово поведение при бедствия, във Военна психология и лидерство, С., 2002.
3. Джонев, С. Социална психология, том 3, С., 1996.
4. Паунов, М. Организационно поведение. С., 1997.
5. www.mes.government.bg
6. www.websita.com

ОСНОВНИ ПРИНЦИПИ НА АНАЛИТИЧНАТА ПСИХОЛОГИЯ НА К. Г. ЮНГ

КРАСИМИРА БАЙЧИНСКА

ст.н.с. II ст., д-р, Институт по психология – БАН, 95 26 844, Krassy@bas.bg

Аналитичната психология на Юнг е синтез на теория, научно изследване и психотерапевтична практика. Повече от 40 години той я разработва като радикална алтернатива на психоанализата като фокусира върху митичната, въображаема основа на психиката. Юнг връща психологията към нейния първоизточник и я превръща отново в наука за душата. Този доклад цели да маркира основните принципи на юнгианската психология и психотерапия. Ще спра вниманието върху: 1) основните различия между Фройд и Юнг, основното откритие на Юнг за архетипите и съществуването на архетипа на цялостната личност, този вътрешен център, който направлява нашето личностно развитие. Този център, ни изпраща символични съобщения, които разбрани и осъществени, ни позволяват да станем цялостни, уникални и психично благополучни личности. Този процес може да бъде спонтанен или фасилитиран в психотерапевтична рамка; 2) Проблема за терапевтичното взаимодействие: Целта на юнгианската терапия е облекчи невротично или психотично състояние, което не може повече да се понася поради наместата му в съзнания живот. Но като започва с болестното разстройство, юнгианската психотерапия отива по-нататък и може да включва процеса на личностно оцелостяване, дълбочината на който се определя от самия пациент; 3) психопатологията в юнгианска перспектива се разглежда най-вече като разкриваща „смисъла на страданието на душата“;

The analytical psychology of C. G. Jung is a synthesis of theory, scientific inquiry and psychotherapeutic practice. More than 40 years he was elaborating it as a radical alternative of psychoanalysis that focused on the mythic, imaginative basis of the psyche. Jung has brought psychology back to its primary source and transformed it into a science for a soul. This paper aims to mark the basic principles of Jungian psychology and psychotherapy. I shall focus on: 1) basic differences between Jung and Freud, Jung's basic discovery of the archetypes and the existence of the archetype of the Self, this inner centre that directs our personal development. This centre sends its symbolic messages and if they are understood and carried out, we can become more round, unique and psychologically well-being persons. This process can be spontaneous or facilitated within a psychotherapeutic framework; 2) Problem of psychotherapeutic relationships: The aim of Jungian psychotherapy is to alleviate neurotic or psychotic state of mind that can not be stand anymore because of its intrusion into the conscious life. But starting with the illness, Jungian therapy is moving forward and incorporates the process of individuation, the depth of this process is determined by the patient himself; 3) Psychopathology from Jungian perspective is considered as revealing "the meaning of the suffering of a soul"

През 1913г. К. Г. Юнг, който Фройд счита за свой ученик и последовател, скъсва с психоаналитичното движение. Причината за техния разрыв е в това, че според Юнг, Фройд не успява да съедини в своята теория двата основни аспекта на психичното и на човека – духовния и природния [2,21]. Психоанализата редуцира редица важни психични феномени,

като ги описва чрез либидото. На мястото на сладникавия образ на човека в розово, характерен за викторианската епоха, той поставя един нов образ – тази на инстинктивния човек. В основата на човека, според Фройд е подтиснатата и сублимирана сексуалност, при това всички положителни качества или творчески способности на човека, имат нещо отрицателно, което се таи в детството. Отношението към високите културни ценности е редуционистко и негативно, а религията е определена в негативен план като подтиснат комплекс. С други думи, телесната метафора е водеща в теорията на Фройд, а духовното е изведено от нея. Понятието сублимация е опит да се избегнат угризенията на съвестта, опит сходен с този на алхимика да превърне неблагородните метали в благородни.

Човешкото цивилизационно развитие според Юнг е процес на трансформация на либидото, развитие на отношението на духа и материята, които са двойната основа на света. [22]. Според Юнг нито психиатрията, нито неврологията, нито психотерапията, може да бъде основа на науката за човешката психика. Психологията трябва да има широк културно-исторически и философски базис и да отчита универсалното, вечното в човека, а също неговите културно-исторически модификации.

Теорията за психичното трябва да обхваща също така и психология на религията. Юнг критикува отношението на Фройд към религията, който я определя преди всичко като подтиснат комплекс. В своите произведения, Юнг фокусира не върху църковното учение, а върху отговора на въпроса за неговата жизненост. Според него, тя се обуславя от архетипа на Бога, който е израз на основна човешка потребност – потребността от психична цялостност, центрираност и осмисленост. Формирането на цялостната личност е резултат от процеса на индивидуация и е тъждествено с формирането на вътрешния, духовен човек [4]

В продължение на повече от 40 г. Юнг разработва една нова психологическа наука, в която са синтезирани теориите на неговите предшественици – Фройд и Адлер. Неговата теория обаче не е еkleктична. Той връща психологията към нейния първоизточник и я превръща отново в наука за душата [7]. Самият Юнг отхвърля терминът дълбинна психология, предложен в началото на 20 век от Блойлер, с цел да се отрази интереса към дълбините пластове на психиката т.е. на несъзнаваното. Юнг намира този термин за ограничен, защото той счита своя метод за символен. С други думи, той се занимава колкото със съзнанието, толкова и с несъзнаваното. Символът е това, което създава диалектично единство на съзнаваното и несъзнаваното и обезпечава психичното развитие и трансформация [8,9,15].

Всички форми на изява на духа вълнуват Юнг – древни и нови, приказни и реални, текстови и ритуални. [1,6,16,19]. Юнг впечатлява с опита си да разбере психологическите аспекти на духа и така да създаде една психология, която се основава на единството и борбата между противоположностите – инстинкта и духа. Той се опитва да преодолее разрыва между духовното и природното в едно диалектично разбиране за архетипа. За Юнг, духът и инстинктът, са просто два относително противоположни полюса на архетипа, несводими един към друг, те се намират в непрекъснато взаимодействие. Психичното е винаги в движение между тези два полюса, и неговата проява зависи от това, до кой от тях се намира по-близо. Психологията на Юнг акцентира върху архетипите като основа на нашето въображение и възприятие на света. Те направляват цялата фантазна активност на индивида и лежат в основата на разнородни на първи поглед феномени – фантазните образи в детските сънища, налудностите на шизофренията, митологичните паралели. В по-слаба степен те могат да бъдат преоткрити в сънищата на нормалните хора и невротичите. Основните понятия, върху които се гради аналитичната психология са психична енергия, съзнание, символ, комплекс, колективно несъзнавано, архетипи (Персона, Аз, Сянка, Анима и Анимус, Мъдрият стар мъж, Великата майка, Цялостната личност) [2,14,22].

Според Юнг колективното несъзнавано е тази област от нашата психика, която съдържа следи от начина на функциониране на примитивния човек, това са архаични начини на функциониране. С други думи, чрез понятието „колективно несъзнавано“ Юнг, обръща вниманието на „историческия“ аспект на нашата психика. Но ако Фройд подчертава личната история, „детето в нас“, Юнг отива по-далеч и сочи към „детството на човечеството“ [20]. Колективното несъзнавано произвежда образи, и регулира нашето поведение по начин, характерен за древния, първобитния човек. Независимо от продължителността на културната история на човечеството този човек съществува в нас в непокътнат вид. Нашето съзнание се е развило, но неговото развитие не е унищожило нашата инстинктивна природа. Така както детето съществува във възрастния и често може да се прояви в неговото поведение, така и древният човек в нас продължава своето съществуване.

Въпреки че архетипът е основно понятие за юнгианската психология, тя не е психология на несъзнаваното. Юнг лансира нова теория за психичното, в центъра на която са отношенията между съзнаваното и несъзнаваното. [3,5,10,17]. Тя обаче значително се различава от тази на Фройд, който счита, че несъзнаваното трябва да бъде асимилирано от съзнанието и осъзнато. **Юнг предлага да се откажем от чисто познавателната конфронтация с несъзнаваното и я заменим с диалогична [2,8]. Това може би най-големия принос на Юнг в съвременната психотерапия.** Той показва, че е необходимо да изменим нашата нагласа към образното съдържание на несъзнаваното, станало достъпно в резултат на активиран несъзнаван материал. Образът не е просто отражение, а символна реалност, към която трябва да се отнесем с чувство за отговорност. Процесът, който може да се разгърне в резултат на обективирания образ и сериозното ни отношение към него е диалога. В диалога между Аза и образа, постепенно може да се разкрие смисъла на образа, изплувал от несъзнаваното. Човешкият стремеж към осмисленост обаче не е само интелектуален. Образът, възникнал от несъзнаваното, първоначално противостои на съзнанието. В много случаи той дори е противоположен на съзнаваната нагласа (между съзнаваното и несъзнаваното съществуват компенсаторни отношения). Нагласата на съзнанието към продукта на несъзнаваното, към запечатания образ, не трябва да бъде авторитарна! Образът не бива да бъде изгонен или подтиснат от съзнанието. Той е неявен въпрос, поставен пред съзнанието, а много често и отговор на всичко това, което съзнанието не знае. Те – съзнаваното и несъзнаваното противостоят, но са равностойни – всяко има своя собствена позиция и правомерност. И ако отношението между тях не е само въпрос на власт, то тогава остава една друга възможност – възможността за поведждане на диалог. Правилната нагласа на съзнанието изисква не утвърждаване на неговата познавателна мощ, а установяване на диалогични отношения с несъзнаваното – съзнанието трябва поведе диалог с несъзнаваното без да се опитва да го постави на колене. Смисълът на диалога е установяване на равновесие, баланс между съзнаваното и несъзнаваното. Той е възможен само ако признаем, че несъзнаваното е автономно, че има субективен характер, че е своеобразна личност. В този смисъл диалогът между несъзнаваното и съзнаваното е тясно свързан с идеята за архетипа, който най-често се проявява под формата на личност, с който е възможно да се „говори“. Така интеграцията на несъзнаваното представлява разгръщане на драма, в която участват много персонажи, един от които е и нашето Аз.

И така, на мястото на познавателното отношение между съзнаваното и несъзнаваното, Юнг поставя отношението на конструктивен диалог. Вътре в рамките на този диалог са възможни различни отношения към несъзнаваното – той може да включва монолози, конфронтации, съгласия, с други думи, борба и единство на две често противоположни гледни точки. Какво прави диалога толкова ценен? Това, че във всеки истински диалог се ражда нова истина, която не е прерогатив на един от противниците. Противоположните гледни точки,

престават да бъдат затворени в себе си, те постепенно се трансформират, ражда се нов смисъл, който е израз не на борбата, а на единството на противоположностите. *В резултат на диалога на съзнаваното и несъзнаваното, възниква нов смисъл, който разширява сферата на съзнанието. От тази гледна точка диалогичното отношение между съзнаваното и несъзнаваното е продуктивно и творческо, то е условие за самоизменението на индивида.*

Идеята за диалога на съзнаваното и несъзнаваното е тясно свързана с това, което Юнг нарича „трансцендентна функция“. Тя според Юнг се състои от съзнавани и несъзнавани елементи и представлява „дискурсивна кооперация на съзнавани и несъзнавани фактори“ [8]. Това, което е особено важно, е, че трансцендентната функция:

- обединява двойка противоположности на съзнавани и несъзнавани елементи
- прави възможен преходът от една нагласа към друга, по един органичен начин, без загуба на несъзнаваното
- поражда символа, живото трето нещо, което се ражда от удържаното напрежение на двойка противоположности.
- Представлява аспект от процеса на индивидуация, непроизволно лично преживяване, водещо до смяна на основната жизнена нагласа – в центъра на личността, на мястото на Аза, застава цялостната личност.
- В рамките на юнгианската анализа и психотерапията трансцендентната функция бива активирана поради конструктивното отношение на съзнанието към несъзнаваното, което търси да открие неговия смисъл и цел. В терапията ние осъзнато фокусираме върху продуктите на несъзнаваното и неговата често противоположна, по отношение на нашето съзнание, гледна точка. Най-често правим това като използваме сънищата или активното въображение. По този начин ние заставаме лице в лице с противоположната позиция на несъзнаваното. Поставяйки себе си в състояние на конфликт между противоположностите, ние откриваме себе си към трансцендентното, към символа, който идва за да обедини противоположните позиции на съзнаваното и несъзнаваното

Според Юнг целта на терапията не е толкова познанието на несъзнаваното, както това е за Фройд, който казва: „На мястото на „То“, трябва дойде „Аз“. Според Юнг целта на психотерапията е създаването на диалогични отношения между съзнаваното и несъзнаваното. „То“ и „Аз“ трябва да станат равностойни партньори, които чрез диалог постепенно формират цялостната личност. Следва обаче да се подчертае, че диалогичните отношения между съзнаваното и несъзнаваното изключват крайната победа на едно от тях, всяка победа е временна, енантиодромията, т.е. превръщането на противоположностите е закон. Трансцендентната функция и тясно свързаното с нея преживяване на цялостната личност, заема особено място в диалога между съзнаваното и несъзнаваното. Трансцендентната функция отваря вратата на индивида към безкрая, и към пълнотата, която само обединението на противоположностите носи.

Диалогът с несъзнаваното има две цели – междинна и крайна, които са тясно свързани една с друга. Себепознанието е междинна цел, а самоизменението и саморегулацията – крайна цел. Всеки диалог с несъзнаваното трябва да бъде изразен във външния свят, да доведе до практическо или ритуално действие. Това е много важен момент за Юнг [2,8]. Да не се спре само до интелектуалното разбиране, до осмисляне на образа. Да се добави практическо изменение – разбирането да води до действие, до изменение на поведението на индивида. В Автобиографията си Юнг пише: „За да се постигне освобождаване от тиранията на несъзнаваните предпоставки, бе необходимо изпълнение както на интелектуалните, така и морални задължения.“ [2, 182]

И така, основният патос на аналитичната психология на Юнг не толкова познавателен, колкото морален. Той не е насочен към създаването на абстрактен обект (например, теория

за несъзнаваното), а към оформяне на правилна нагласа на съзнанието към несъзнаваното. Действието на несъзнаваното може да бъде позитивно или негативно, в зависимост от това, доколко нагласата на съзнанието към него е правилна. Несъзнаваното може да действа като тъмна обсебваща човека сила, но може да бъде източник на мъдрост, творчество и красота. Кое от тези две лица несъзнаваното обръща към нас зависи от нагласата на съзнанието към него! Когато тя е авторитарна, несъзнаваното често има принудителен или обсебващ характер. Ако тя е диалогична, то може да бъде източник на живителна, творческа сила. С други думи, колективното несъзнавано според Юнг е подобно на двуликия Янус. То крие както разрушителност, която може да помете разума и живота, така и живителна сила. В приказките то често е символизирано като съкровище, охранявано от змей. Юнакът трябва с хитрост да победи змея и тогава едва съкровището става достъпно. Колективното несъзнавано не може да бъде лесно покорено, необходимо е зачитането му, създаване на условия за превръщането му от потенциален враг в приятел. Опитомяването на несъзнаваното е от огромно значение за съществуването на човека, защото се съпътства от освобождаване на креативната енергия, скрита в него. Цялата история на 20 век показва, че авторитарната нагласа на съзнанието към несъзнаваното или към другия, не води до никъде – човешката неосъзната агресивност взима връх и настъпват исторически катаклизми [23]. Днес бавно започваме да осъзнаваме, че единственият път на развитие на индивида и човечеството е в опита му да научи как да помирява двата противоположни аспекта на психиката – съзнаваното и несъзнаваното, и да ги превърне от противниците в приятели.

Юнгианската психотерапия и психоанализа цели да трансформира нагласата на съзнанието към несъзнаваното и да подпомогне това, което Юнг нарича процес на психично оцелостяване (индивидуация) [1,11]. И двете се основават върху откритието на Юнг е, че във всеки един от нас съществува център, който направлява нашето личностно развитие. Този център той нарича цялостна личност (Self). Според Юнг цялостната личност е архетип на архетипите, централен архетип, тя е модела на нашата личност и жизнения ни път като цяло. Цялостната личност е нещо като ДНК на личностното развитие. Нашето семейство, образование и общество – всички те ограничават пълноценното изразяване на личността, но архетипът на цялостната личност е жив и непрекъснато ни води към себереализация. Често тя се осъществява чрез сънищата, които ни водят към по-голяма осъзнатост на това, което е истинно и осмислено за нас като индивиди. Понякога цялостната личност предизвиква жизнена криза, която ни отваря към нови аспекти на нашата личност, така че да можем да станем по-цялостни.

Цялостната личност е режисьорът на нашите сънища, тя ни изпраща символични съобщения, които разбрани и осъществени, ни позволяват да станем цялостни, уникални и психично благополучни личности. Такива символични съобщения се съдържат в също така и в нашите визии, образи и асоциации. Всички те са ни пратени, за да ни послужат като инсайти, които могат да ни правят по-цялостни, по-осъзнати и ни водят към по-добър и по-благополучен живот. Ето защо Юнг фокусира върху работата с образите, които спонтанно се появяват в сънищата, фантазиите и други форми на несъзнаваното. Тези образи са от изключителна важност, защото те имат силата да трансформират съзнанието.

Юнгианската психотерапия и анализа е относително дълготрайна връзка между двама души, терапевт и пациент и е насочена към изследване на несъзнаваното на пациента и неговата връзка със съзнанието [24]. Терапевтът обръща специално внимание на собствените си несъзнавани реакции, защото той е потопен заедно с пациента в колективно несъзнавано. Целта на терапията е да бъде облекчено някакво психично състояние, което не може повече да се понася поради намесата му в съзнавания живот. Смущението може да бъде невротично по своя характер или проява на по-дълбоко заложена психотична тенденция. Макар да започва

с болестното разстройство, юнгианската психотерапия включва и процес на индивидуация, дълбочината на който се определя от самия пациент. Важна особеност на юнгианската психотерапия и анализа е, че пациентът и терапевта се разглеждат като повече или по-малко равни участници в терапевтичното взаимодействие. Двата се намират в диалог, който създава, както намерено, така и спонтанно, общо преживяване, което бива изследвано. Терапевтичният процес е уникален, а синтезът и разбирането на диалектичния диалог, който се разгръща между пациента и терапевта създава общо поле, в което се разгръща лечебния процес. Терапевтът участва в този процес не по-малко от пациента. Нещо повече, терапевтичното взаимодействие води до активиране на архетипа на учителя вътре в пациента, и обратно, пациентът активира лечебната функция на терапевта. Така двамата предприемат съвместно пътуване, в което се изследват непознати територии. Единствената разлика между пациента и терапевта е тази, че терапевтът е по-запознат с територията на психиката, така че може да подпомага разбирането на изцеляващия процес, разгръщане се в пациента.

Важна характеристика на юнгианската анализа и психотерапия е разбирането за психопатологията, разстройството или на синдрома. Според Юнг патологията има цел или е част от процеса на изцеление. Симптомите не трябва да бъдат избягвани или отклонявани, защото изцелението включва осъзнаването на техния смисъл. Не случайно думата психопатология включва следните думи:

психе (psyche) = душа, патос (patos) = страдание, логия (logos) = смисъл

С други думи, психопатологията в юнгианска перспектива се разглежда най-вече като разкриваща „смисъла на страданието на душата.“

Както Фройд, така и Юнг работят със сънища на пациента. За Юнг обаче сънищата са ценни не защото зад тях се крият неосъзнати желания. За него сънищата са ценни, защото представят неотредактиран, чист израз на ситуацията на клиента от гледна точка на несъзнаваното. Сънищата са повече от причинно-следствено съобщения от миналото. Те ни предлагат да видим нашата ситуация от различна гледна точка, тази на несъзнаваното и по този начин допълват погледа на нашето съзнание. Ако сънищата бъдат разбрани ние можем да разкрием неочаквани аспекти в нашата ситуация, които нашето съзнание не вижда. Образите в сънищата са символичен израз на живата психика, която включва различни аспекти на нашата цялостна личност. Ето защо работата със сънищата подпомага процеса на индивидуацията [11,13,14,18].

Разликата между юнгианската психотерапия и анализа най-често се прави въз основа на интезитета, дълбочината, честотата на сеансите и продължителността на работата, наред с реалистичната преценка на психологическите възможности и ограничения на пациента. Според Юнг юнгианската анализа подпомага индивида да постигне психична цялост, кръгля или духовния човек вътре във всеки от нас. Тя се базира върху конфронтация с личното и колективно несъзнавано, която изисква значителен морален кураж. Подходяща е за тези, които са готови да се спуснат в дълбините на психиката си и да се срещнете с образите на „Другия“ в тях. Юнгианската анализа включва 4 стадии на лечение: катарзис или пречистване, просветление, интеграция и трансформация [24]. Резултатът от анализата е психично оцелостяване, по-голяма съзнателност, вътрешна свобода и развит усет за символичните аспекти на действителността. Юнгианската психотерапия няма толкова радикални цели като психичното оцелостяване, но също както и анализата, се фокусира върху интегрирането на несъзнавания материал, което позволява да се освободи значителна психична енергия, да се постигне по-голяма осъзнатост и по-високо психично благополучие. Продължителността на терапията варира в зависимост от потребностите и проблемите на пациента. Юнгианската психотерапия е обикновено начален етап в юнгианската анализа.

Литература

1. Юнг К.Г. (1993) Тайната на златното цвете. Изд. Евразия-Абагар, Плевен.
2. Юнг К.Г. (1994) Сънища. Спомени. Размишления. Изд. Евразия-Абагар. Плевен.
3. Юнг К.Г. (1995) За основите на аналитичната психология. Тавистокски лекции. ЕА, Плевен.
4. Юнг К.Г. (1995) Еон. Изследвания върху феноменологията на цялостната личност, Изд. Евразия-Абагар. Плевен.
5. Юнг К. Г. (1996) Психологически типове. С. Университетско Издателство.
6. Юнг К.Г. (1997) Отговор на Йов. Изд. Евразия-Абагар. Плевен.
7. Юнг К.Г. (2001) Структурата на душата. В: Динамика на несъзнаваното, ЕА, Плевен, 167–190.
8. Юнг К.Г. (2001) Трансцедентната функция. В Юнг К.Г. Динамика на несъзнаваното, ЕА, Плевен, 81–112.
9. Юнг К. Г. (2000) Архетипът на детето. В Юнг К.Г: Архетиповете и колективното несъзнавано, Изд. Евразия-Абагар, Плевен.
10. Юнг К.Г. (2000) Архетиповете и колективното несъзнавано. Изд. Евразия-Абагар, Плевен, Изд. Евразия-Абагар, Плевен.
11. Юнг К.Г. (2000) За символиката на мандалата. В Юнг К.Г. Архетиповете и колективното несъзнавано. 373–410.
12. Юнг К.Г. (2001) Динамика на несъзнаваното, ЕА, Плевен.
13. Юнг К.Г. (2001) Общи възгледи за психологията на съня. В Юнг К.Г. Динамиката на несъзнаваното, ЕА, 273–320.
14. Юнг К.Г. (2001) За същността на сънищата. В Юнг К.Г. Динамиката на несъзнаваното, ЕА, 321–340.
15. Юнг К.Г. (ред) (2002) Човекът и неговите символи. Леге-Артис, Плевен.
16. Юнг К.Г. (2002) Психология и алхимия. Леге-Артис, Плевен.
17. Юнг К.Г. (2004) Взаимоотношенията между Аза и несъзнаваното. В Юнг К.Г. Две студии по аналитична психология. ЕА, 151–294.
18. Юнг К.Г. (2004) Синтетичният или конструктивен метод. В Юнг К.Г. Две студии по аналитична психология. ЕА, 104–114.
19. Юнг К.Г. (2005) *Mysterium coniunctionis*. ЕА, Леге-Артис, Плевен, т. 1 и 2.
20. Якоби Й. Психологията на К.Г. Юнг, Леге Артис, Плевен, 2000.
21. Jung C. G. Freud and psychoanalysis. The Collected Works. Vol.4. second edition, Routledge and Kegan, London.
22. Jung C. G. Symbols of transformation. The Collected Works. Vol.5. Routledge and Kegan, London.
23. Jung C. G. Civilization in transition. The Collected Works.Vol.10. Routledge and Kegan, London.
24. Jung C. G. The practice of psychotherapy. The Collected Works.Vol.16. Routledge and Kegan, London.

АРТТЕРАПИЯТА – ЧРЕЗ ИЗКУСТВОТО КЪМ ДУШАТА НАЦИОНАЛНА ПРОГРАМА ЗА СОЦИАЛНА И ПСИХОЛОГИЧЕСКА АДАПТАЦИЯ НА ДВОЙКИ С РЕПРОДУКТИВНИ ПРОБЛЕМИ

МИЛЕНА СТЕФАНОВА БОЖИЛОВА

Докторант, Институт по Психология – БАН

0885 529 356, m_bozhilova@abv.bg

Двойките с репродуктивни проблеми в България надхвърлят 270 000 – факт, който ни кара да се замислим за разширяване на подходите и методите в неговото преодоляване. Освен социален и медицински, безплодието е и тежък психологически проблем. Проектът, който сме разработили е уникален за България, тъй като у нас няма практика да се предлага комплексен подход при лечение на безплодието, т.е. включване на психологическа помощ при извършване на медицинските процедури. Пилотният проект на Програмата стартира във Варна през м. ноември 2007. Към момента програмата се осъществява в осем града на България – Бургас, Сливен, Пловдив, София, Добрич, Тутракан и Шумен и в нея участват 88 жени. Работи се в групи от по 10–12 жени с проблемно забременяване. Основно се използват арттерапевтични техники, които помагат за освобождаване на задържана психична енергия, за обогатяване на спектъра на възможните избори, за възстановяване не на целостта и автентичността на личността и не на последно място способстват за събуждане на креативността. В заключение може да се обобщи, че пълноценното използване на разработената психотерапевтична програма би могло да подобри качеството на живота чрез укрепване на емоционалното състояние на двойки, преминаващи през лечение на безплодието. Също така в немалка степен би спомогнала за разрешиване на тежката демографска криза в България.

The health statistics in Bulgaria indicate more than 270 000 couples with fertility problems. This is the reason behind we are focused on development of additional and different methods and techniques for overcoming infertility. Beside the social and medical problems of infertility, the couples also face serious psychological problems. PSYCHOTHERAPY PROGRAMME. We developed a psychotherapy programme which is unique for Bulgaria, because the specialists haven't practiced complex technique – both medical and psychological so far. The programme started in Varna, in November, 2007. Until now we organized psychotherapy courses with 88 participants in eight Bulgarian cities – Sofia, Plovdiv, Bourgas, Sliven, Dobrich, Shumen, Tutrakan. The full course of the psychotherapy programme continues 6 months with maximum 12 participants in each group. The programme is based entirely on the art therapy, as it is the most appropriate technique for energy release, awaking creativity, perception of the idea for different choices. In conclusion, the execution of the psychotherapy programme as part of the complex technique for overcoming infertility could approve and stabilize the emotional state of infertility couples. Also, the psychotherapy programme could be important part of the whole national strategy against demographic crisis in Bulgaria.

По данни на Световната Здравна организация от 60 до 80 милиона двойки в света страдат от безплодие. Семействата с репродуктивни проблеми в България надхвърлят **270 000** – факт, който ни кара да се замислим за разширяване на подходите и методите в неговото преодоляване. Но освен социален и медицински, безплодието е и тежък психологически проблем. Причините за безплодието могат да са физиологични, психологични или смесени. Ролята на психологическият фактор при възникване на безплодието е решаваща и до голяма степен предопределя благоприятния изход на лечението. Готовността на жената за зачатие е свързана не само със състоянието на репродуктивната ѝ система, но до голяма степен и с нейното психическо състояние т.е. съществува много пряка връзка между: психика и тяло. Съществува определена динамика и развитие на емоционалните реакции при безплодие. Те могат да бъдат описани като разгръщащи се стадии: стадий на отрицание; стадий на гняв; стадий на загриженост и вина; стадий на депресия; стадий на скръб и приемане; Преминаването през тези стадии не е последователно. На физиологично ниво продължителния стрес, свързан с безплодието, нанася отпечатък на работата на всички органи и системи в това число и репродуктивната. Отслабва имунитета. Сnižава се подвижността на маточните тръби. Получават се промени в яйчниците и маточната шийка. Заангажират се висши мозъчни центрове, които провокират хормонални промени. Ето защо, за оказването на ефективна терапия е необходим комплексен подход, а именно съчетаване на медицинската с психотерапия.

Настоящият проект е уникален за България, тъй като у нас няма практика на засегнатите пациенти да се предлага комплексен подход при лечение на безплодието, т.е. включване на психологическата професионална помощ при извършване на медицинските процедури.

Пилотният проект на Програмата стартира във Варна през м. ноември 2007, като основната цел е подобряване качеството на живота чрез преодоляването на стреса и укрепване на емоционалното състояние на двойки, преминаващи през циклите за лечение на безплодието. В момента програмата се осъществява в осем града на България – Бургас, Сливен, Пловдив, София, Добрич, Тутракан и Шумен.

Програмата е разработена от клинични психолози, АГ-специалисти, експерти от неправителствения сектор и пациенти, засегнати от проблема „безплодие“. В рамките на програмата са включени следните основни модули:

Модул I – за работа с жени с проблемно забременяване;

Модул II – за работа с жени забременели след прилагане на асистирана репродукция;

Модул III – за работа с двойки имащи деца родени след прилагане на асистирана репродукция;

Модул IV – за работа с мъже с нарушени репродуктивни функции;

Модул V – за работа с двойки решили да осиновят дете;

Към момента се разработва Модул I. В групите може да се включи всяка жена с проблемно забременяване. Работим с групи между 8–12 жени.

Някои основни моменти наложили създаването на програмата

Съвременните изследвания убедително показват, че безплодието и не износването на бременността са особени състояния, при които винаги са налице нарушения в психичната сфера и в различна степен могат да са налице и нарушения във физиологичната сфера.

Безплодието е част от съвременното на модерното ни общество. Веднъж диагностицирано, времето за успешното му лечение е ограничено, тъй като много от съвременните жени започват да мислят за дете едва в по-късните етапи от живота си, обикновено след осигуряването на добро образование и възможности за успешна кариера, т.е. в по-късните етапи на репродуктивната си възраст. Въпреки значимото подобряване на възможностите за асистирана репродукция, тя все още е успешна при не повече от 50% от безплодните двойки подложени на лечение. Депресията, чувството за вина, тревожността и свързаното с тях напрежение често присъстват и допълнително задълбочават проблема. Тези и други психологически фактори са приемани като възможна причина за самото безплодие, а също и като фактор предизвикан вторично от инфертилитета. Независимо от причинно – следствената връзка психологическите фактори играят важна роля в процеса на асистираната репродукция и могат да го повлияят както в положителна, така и в отрицателна посока.

Жените са въввлечени повече в лечебните процедури от партньорите си и е нормално да са по засегнати от тях. Една от характеристиките на безплодната двойка е, че жената по правило е по-засегната от факта на безплодието.

Болезните нива на депресивното и тревожното разстройство показват, че леката до средна по тежест депресия обхваща до 28.3% от безплодните жени, средната до тежка – 7.2% и 1.2% покриват критериите за много тежка депресия. До 67% от безплодните жени страдат от тревожност и 24.9% имат депресивно разстройство. Процентът на психологичните проблеми при пациентките с репродуктивни проблеми се движи между 25 до 60%. Психологичните затруднения при безплодие са сложни и са свързани с множество фактори като пол, причина и продължителност на безплодието, резултати от изследванията и броя на проведените лечебни процедури и т.н.

В редица световни проучвания е установено, че подкрепата посредством психологично консултиране води до значимо подобряване на тревожността и депресивитета при двойки подложени на манипулации за лечение на стерилитета. Десет кратните групови сесии чрез когнитивно-поведенческа терапия показват че 42% от жените достигат до забременяване на около 6 месеца от началото на програмата.

Интерес представлява и факта, че от 1992 г. австрийските лекари са длъжни да предлагат психологическо консултиране на жени, преди прилагането върху тях на техники за асистирана репродукция. Психологичното консултиране и неговото влияние върху успеваемостта при забременяването са щателно проучени. Изследването обхваща 1156 пациенти (средна възраст 33,3 г.) и 1736 ин витро фертилни цикъла. Използван е метода на психологическа подкрепа по време на манипулациите на IVF – ембрионален трансфер, и някой по – специфични методи като хипнотерапия и автотренинг. Общият преглед на успеваемостта при забременяване показва, че 56,4% от жените, които са преминали психотерапия забременяват. Тази резултати показват, че пациенти, които са преминали психотерапия, имат по-голяма успеваемост при забременяването, в сравнение с жените, които не се възползват от тази възможност. Тези резултати показват, че комплексния подход е съществен аспект от IVF.

При около 25–30 % от двойките не може да бъде открита медицинска причина и тези семейства са подложени на дългогодишен стрес, социална изолация и трудно приемане от обществото. Психологическият фактор все още остава един от най – трудните и неразгадани в борбата с безплодието. Психологическото безплодие наричано още идеопатическо т.е. необяснимо, обхваща около 15–30% от всички бездетни съпружески двойки. Повечето от тези неясни случаи остават „зад кадър“, най вече в следствие на това, че повече се доверяваме на медицината т.е на физическите аспекти на здравето и много често си мислим, че можем да пренебрегваме психическите си потребности.

Научно -практическият подход за психологична помощ при такъв вид пациенти е разработен и се осъществява в рамките на перинаталната психология и психотерапия, в частност психология на репродуктивната сфера. За основоположник на пре – и перинаталната психология се счита доктор Густав Ханс Грабер (Dr. phil. Gustav Hans Graber), който през 1971 год. във Виена сформирал Международна изследователска група по пренатална психология. През 1986 год. в Бадгайстен (Австрия) се състоял първият международен конгрес, на който е обявено и създаването на Международната Асоциация по пренатална и перинатална психология и медицина (International Society for Prenatal and Perinatal Psychology and Medicine — ISPPM).

Едни от основните методи, които използваме в Националната програма за социална и психологическа адаптация на двойки с репродуктивни проблеми, са свързани с арттерапията. Арттерапията е направление, което възниква преди повече от 5000 години, като пресечна точка на три направления: Психология, Психиатрия и Изкуство. Актуална започва да става около 1920 г., а през 1940 г. се появява и термина АРТ ТЕРАПИЯ. Особености на арттерапията:

- Триадичност – само в арттерапията има трима участника – клиент, терапевт и продукт от дейността.
- Метафоричност – метафорите са като неутрална зона на среща между клиента и неговите страхове и травми. Метафората е съгъстена информация напр. за състоянието на клиента.
- Ресурсност – присъства елемента „игра“, а посредством играта възрастният човек се връща в детството, където нивото на творческия потенциал е много висок. Получава се удоволствие и от друга страна възможност човека да измени своя живот в по – добра посока, отначало в рамките на играта, а след това и в реална житейска ситуация.

В рамките на програмата сме включили различни техники, като рисуване, работа с пластилин, работа с глина, работа с пясък, апликация.

Защо сме избрали арттерапията и какво целим? Като свързващ компонент между психологичната и соматичната (телесна) сфера се разглежда **афекта**. В резултат на дълго задържане афектът има патологично влияние. Жената не може да забременее, защото по този начин ще се застраши безопасността на организма си. Когато в миналото се е случило някакво травмиращо събитие и то не е преживяно докрай е изтласкано в подсъзнанието. Една от особеностите на нашата психика е това, че времето в нея отсъства и това, което е преживяно в детството например, може да ни влияе като, че ли се е случило вчера. Въпреки това ние можем изобщо да не осъзнаваме неговото влияние. Афекта е бил много силен и здраво се е свързал с нашето възприятие за бременност. Ето защо психиката ни счита, че ако настъпи бременност отново ще се върне травмиращото събитие. И то не толкова самото събитие, колкото вредата, която ще нанесе. Това психиката, която стои като „стража“ над нормалната жизнедеятелност не може да го допусне. Затова бременност просто не се допуска. Ето защо, осъзнавайки причината за възникване на психологическото безплодие (като при всяка жена това е строго индивидуално), ще се разкъса връзката на асоциативната свързаност между настъпването на бременност и миналия травматичен опит.

С какво са ни полезни арттерапевтичните техники?

- Помощ на клиента да освободи задържана психична енергия;
- Помагат за обогатяване на спектъра на възможните избори;
- Помагат за разширяване на границите;
- Помагат на личността да възстанови целостта и автентичността си;

- Способстват за събуждане на креативността. А какво е креативността? Това е нашето творческо начало, способността ни за творческо решаване на задачите. Креативността позволява адаптацията на човек в различни ситуации. Колкото е по – високо нивото на креативността, толкова човек е по – адаптивен. Интересен е фактът, че на 5 годишна възраст използваме –98% от творческия си потенциал, на 10 години –30%, на 15 години –12%, а при възрастните той остава едва –2%!
- И не на последно място, помагат на клиента да направи живота си красив;

Важно е да се отбележи, че творчеството е и едно от средствата за преодоляване на страха. Творческите личности започват сами да формират живота си. Една от особеностите в статуса на жени с проблемно забременяване е, че при голяма част от тях при фиксиране върху темата безплодие са налице оформени неврози. Някой автори си наричат „невроза на очакването“. А какво е характерно за клиентите с невротични симптоми? Налице са само правила и забрани, а потребността да желае е блокирана. Живота им е лишен от удоволствия. Ето защо с помощта на арттерапията се опитваме да променим това състояние. В тези случаи е важно терапевта да оцени доколко клиента използва ресурсите си и да му помогне да използва собствените си сили.

Защо работим в група? Защото групата е защитено пространство. Тя дава възможност за повече и различни гледни точки. Учи на споделяне. Учи на общуване. Групата помага да се видиш в очите на другите. В моментите на преживяване и съпреживяване помага да се добре да разпознаваме емоциите си. Показва какви са стратегиите на поведение в сложни ситуации на всеки член от групата. Проявяване се и конструкта „Аз и другите“. Показва какви са уменията за получаване на информацията и начините на нейното използване на всеки участник. Групата ни показва, че сме различни и ни учи да се приемаме.

Нашите очаквания

от прилагането на психотерапевтичната програма

- Повишаване на шансовете за забременяване с 15 до 25 %;
- Значително понижаване на нивата на тревожност и депресия;
- Освобождаване от зависимостта на емоционалните проблеми;
- Стесняване на спектъра на психосоматичните разстройства;
- Повишаване на психологическата готовност за майчинство;
- Изграждане на адекватни модели на родителстване;

В заключение може да се каже, че пълноценното използване на разработената психотерапевтична програма би могло да подобри качеството на живота чрез укрепване на емоционалното състояние на двойки, преминаващи през лечение на безплодието. Също така в немалка степен би спомогнала за разрешаване на тежката демографска криза в България.

Литература

1. Васина А. Хрестоматия по перинатальной психологии; Москва изд. УРАО, 2005
2. Дахно Ф.В., Каталевская А.Н., Белоус Л.Н., Чадаев Е.В. Исследование эмоционально-волевой сферы у бесплодных женщин. Физиологические и патологические репродуктивные функции женщин, Харьков. 1984. стр.7–8 ;

3. Лебедева Л.Д. Практика арттерапии: подходы, диагностика, система занятий; Санкт Петербург изд. „Речь“, 2007
4. Сидэрэнко Е.В Психодраматичекий и недирективны подход в груповой работе, Санкт Петербург изд. „Речь“, 2002
5. Филиппова Г. Г Психологическая готовность к материнству, „Перинатальная психология и психология родительства“, № 2 2004 — с.108
6. Guerra, D., Barri, P.N., Go´mez, M.J. and Maristany, P. (1995) Estre´s y esterilidad. Influencia de la v´a de administracio´n en la ansiedad en mujeres en tratamiento con gonadotropinas. *Reproduccio´n Humana*, 4, 2–8
7. Seibel, M.M. and Taymor, M.L. (1982) Emotional aspects of infertility. *Fertil. Steril.*, 37, 137–145
8. Andrews, F.M., Abbey, A. and Halman, L.J. (1992) Is fertility-problem stress different? The dynamics of stress in fertile and infertile couples. *Fertil. Steril.*, 57, 1247–1253
9. Tarlatzis, I., Tarlatzis, B.C., Diakogiannis, I. et al. (1993) Psychosocial impacts of infertility on Greek couples. *Hum. Reprod.*, 8, 396–401
10. Wright, J., Bissonnette, F., Duchesne, C. et al. (1991) Psychosocial distress and infertility: men and women respond differently. *Fertil. Steril.*, 55, 100–108
11. Guerra D, Liobra A, Veiga A, Barri PN: Psychiatric morbidity in couples attending a fertility service. *Hum Reprod* 1998, 13:1733–1736.

СУПЕРВИЗИЯ И ПОДГОТОВКА ЗА КОНСУЛТИРАНЕ В СОЦИАЛНАТА СФЕРА

НЕЛИ БОЯДЖИЕВА

доцент, д-р, СУ „Св. Кл. Охридски“

Изяснява се същността и се прави терминологично уточняване на схващанията за супервизията и ролята ѝ в консултирането и подготовката на специалистите във връзка с приложението им в социалната сфера. Дискутират се задачите на супервизията в процеса на консултиране и се прави анализ на съществуващите практики. Акцентира се върху разглеждането на супервизията като образование за консултантите и модела ѝ като обучаващ процес за социалната сфера. Определя се мястото на супервизията в подготовката на помагачи специалисти – консултанти, съветници, терапевти, психолози, педагози и социални работници.

The concept of Supervision and counseling in the social sphere is a special area in social theory and practice. The term supervision and its definition in literature are an aim of this article. Another aim is to describe the role and function of the supervision and the supervisor in the counseling process. Discussing the tasks of supervision in the process of counseling and consultation are the third aim. Supervision as form and method of education of the counsellors, therapists, social pedagogits and workers are the last topic mentioned in the article. The perspectives of preparing the new professionalists in social sphere and the role of counseling and supervision in this process are one actual problem for discussing and deciding not only on theoretical but especially on practical level in social work.

Същност и терминологично уточняване

Терминът „супервизия“ има латински произход (super –над,-videre виждам, гледам, наблюдавам) в английски език (supervise) и означава надзор, наблюдение, наставничество и като глагол насочвам и инспектирам (работата на другите или действието на една организация). Супервизор е човекът, който извършва супервизия (наблюдател, надзирател, инспектор, следи за качеството на работата).

В български език понятието супервизия навлиза като професионален термин директно от английски език главно във връзка с консултирането, съветването и подготовката на специалисти в тази сфера. То означава професионално консултиране и анализ на целесъобразността и качеството на използваният практически подходи и методи за оказване на помощ, както и на отношенията между клиента и консултанта (в т.ч. и на психотерапия). Освен това супервизията се разглежда е като един от методите за повишаване на теоретическата и практическата подготовка и квалификация на специалистите не само в психотерапията (където е абсолютно наложителна), но и в социалните науки и мениджмънта, в социалната сфера и работа, в организационното и управленското консултиране и други области на знанието и социалната практика.

Различните автори влагат свой смисъл и трактовка в това понятие, в т.ч. и отнасящо се до социалната работа. С.Нунев(2002) изброява като най-често срещани „наставничество“ (Дж.Смит, 1990), „корекционно консултиране и помощ“ (Д. Джейкъбс, П.Дейвид, Д.Майерс, 1995), „процес на преподаване и усвояване на знания, ценности, умения и професионален опит“ (Дж. Арлоу, 1963), „психотерапия“ (с диферинциране на дидактическата задача и терапевтичната насоченост) (Дж.Арлоу, А. Кадушин, 1985). Супервизията с всеки изминат ден става неотменима част от ежедневната дейност на всички, които работят в сферата на регулиране на човешките взаимоотношения и оказване на помощ – психолози, консултанти и съветници, психотерапевти, педагози и социални работници. В широкия смисъл на думата тя е насочено към процеса консултиране и се разглежда като един от най-ефективните методи на обучение по консултанте и психотерапия, който отразява „занаятчийския“ аспект на тази работа. Тя позволява на специалистите да акцентират вниманието си върху целите и направленията на своята работа, да формират системни подходи към стратегиите и тактиките на помощ и намеса, а също така и да осъзнават своите грешки и да коректират индивидуалните планове за корекция и изменение на поведението на клиентата. Това проучване се основава на разглеждането на супервизията, консултирането и съветването, психотерапията и психокорекцията като паралелни процеси. Те са свързани помежду си в единна система, благодарение на на формирането на положителен пренос, част от който е безсъзнателната идентификация и подражанието (Кулаков, 2002, 14)

Разработването на проблемите на взаимовръзката между консултиране и супервизия е насъщна предстояща задача пред теорията и практиката на социалната работа и методиката на подготовка на специалистите за нея. В повечето европейски страни супервизията е част от задължителното образование на психолози, психоаналитици и психотерапевти, а в много от тях – и на консултанти и социални работници и педагози. У нас това се отнася най-вече за специализиращите клинична психология и психотерапия (А. Кокошкарлова, 1988, М. Младенова, 2002), а в последните години и по основи и методи на социална работа (Н. Владинска, 2002; С. Нунев, 2002; Н. Петрова, 2005), социално-педагогическо консултиране и управление на образованието (Н.Бояджиева, 2005). Методиките за супервизия в социална сфера се правят във връзка с и подготовката на специалисти за практиката като се превеждат справочници и се издават ръководства (Б. Житарова, 2006). В тях по-често се представят някои виждания от англоезичната литература, изложени с образователна цел. Правят се и опити за някои частични обобщения на базата на приложението им у нас (Н. Петрова, 2005). Налице е и първото цялостно систематично представяне на супервизията в социалната работа на базата на апробация при подготовката на социални работници. Появяването му е явление на фона на дефицита на учебни пособия у нас и липсата на достатъчно преводи във връзка със супервизията в социалната сфера (Механджийска, 2008). Целта на настоящото изследване е да се открие спецификата на супервизията в методиката на консултирането и педагогическата работа за подготовката на специалисти в помагащите професии.

Задачите на супервизията в консултирането

Супервизията изпълнява три основни задачи в консултирането (Кулаков, 2002,7–8) – професионално (и съответно личностно) развитие на консултанта, формиране и развиване на особени навици и умения, на възможност за оценяване на резултатите и повишаване равнището на отговорност в службите и програмите по консултиране. Тези необходими компоненти поставят развиването на навиците в по-широк контекст на професионалното развитие. В светлината на това супервизията помага на консултанта като главен фактор в

в този процес консултирането да разбере себе си и своята роля него, а също така и да усъвършенства овладяването на знания и навици, необходими за изпълнението на работните задачи. Този широк възглед върху развитието на консултанта свързва в едно най-различни представи за супервизията като показва как ориентираната към терапия концепция за супервизията се съчетава с концепцията, ориентирана към трениране на умения и навици.

Много източници определят супервизията като форма на терапия или терапевтичен процес. В други те се разглеждат като отделни, но паралелни процеси. В най-общ смисъл това виждане третира супервизията като консултиране на консултирането или лечение на лечението (а не на лечителя). Това означава, че въпреки че задачата на супервизора не е да лекува супервизирания, то в супервизията могат да се решават и терапевтични проблеми. Атмосферата на супервизията създава надеждно убежище на за супервизирания, където той може да решава своите личностни проблеми и проблемите на професионалното си израстване, а в поведението на супервизора на намери съответен модел, който да следва с терапевтичния процес.

Характерна особеност в ролята на супервизора е, че той не е страничен наблюдател, а участник в супервизорския процес. Супервизията представлява триада на взаимодействие между клиент-супервизиран (консултант, терапевт) и супервизор. Тя не може да се третира като чиста терапия, но отношенията имат и такъв аспект. Това е свързано с неосъзнаваните процеси, които възникват у двамата-супевизиран и супервизор. Важността на тези процеси е описана още преди 50 години в литературата по социална работа. В 1955 г. Сърлс внедрява концепцията за отражаващия процес, който става известен като „паралелен процес“. Това са отношенията в супервизията, които повтарят поведението или интеракцията в терапията като подчертават взаимовръзката на терапевтичната и супервизорската ситуация (Кулаков, 13)

Трябва да се отбележи, обаче че супервизията, която се извършва от експерта в бизнес-мениджмънта се отличава значително от психолоичната и клиничната супервизия и тази в социалната сфера. Супервизорът тук действа в значителна степен като консултант, ориентиран към личността на супервизирания. Целта на супервизора е да способства за израстването и развитието на супервизирания в ролята на консултант. Супервизорът изследва чувствата на супервизирания (включително и чувствата и преживяванията по повод конкретното вмешателство) като му предоставя възможност да поработи със собствените афекти и/или защити. Супервизорът облекчава самопознанието на супервизирания и му помага да разкрие личностните си проблеми и подпомага развитието му. Поддържащите функции на консултирането пораждат проблема за границите – до каква точка (ако има такава) е възможно адекватно да се консултира супевизирания? По правило централен момент в супервизията трябва да бъде съдържанието и начина на оказване на подкрепа. Но ако консултантът има личностен проблем, който пречи на осъществяването на функцията му, супервизорът трябва да му помогне да излезе от затруднението. Затова не бива супервизорът да е началник на консултанта за да се избегне вътрешноролевия конфликт, който компрометира супервизорските отношения. Те не бива да са отношения на зависимост и съподчинение или други йерархически взаимодействия, свързани с власт.

Супервизията като образование

Много автори разглеждат супервизията в голяма степен като образователен процес, като обучение за формиране на умения и развитие на професионална компетенция. С. Кулаков цитира Бартлет (1983), който дава определение на консултационната супервизия: „Опитен консултант помага на начинаещ студент или по-малко опитен лекар да

се научи на разнообразни видове консултиране“. Според други автори – Блохел (1983) супервизията е „специализиран инструктаж“, в който супервизорът се опитва да облекчи развитието на подготвящия се консултант. Супервизорът изпълнява роля на посредник-преподател във взаимоотношенията на студента с реалните клиенти, за чието благополучие студентът носи определена доза професионална, етична и морална отговорност. В литературата се предлагат още няколко варианта на тези идеи, а именно:

- Супервизията е задача на опитен специалист, който оказва помощ на начинаещ (студент) за да се научи да консултира чрез свой собствен материал (опит);
- Супервизията в терапевтичния процес е специфично развитие на терапевтичните възможности на супервизирания в контекста на лечението;
- Супервизията се осъществяват интензивни междуличностно-ориентирани взаимоотношения между двама души, в които единият спомага за развитието на консултативните и терапевтичните компетенции на другия;
- Супервизията е продължителен учебен процес, в който изпълняващият ролята на супервизор чрез изследване на професионалната дейност на супервизирания му помага да усвои съответно професионално поведение.

Различните школи в консултирането и терапията се отличават по степента на желаемото изменение на поведението или на личността в съответствие с изискванията на супервизора или организацията. Някои школи отричат намерението да се „клонира“ супервизора като виждат в супервизията консултативен процес, който е обучаващ по своето естество. Всички, обаче са единомислени в това, че бъдещият консултант или терапевт трябва сам да премине през курс по терапия и да влезе в ролята на клиент, да бъде консултиран от опитни професионалисти. Това ще му помогне не само да реши своите собствени проблеми, за да не ги пренася в терапевтичното взаимодействие, но и да повиши увереността в себе си, ще обогати опита му чрез друга гледна точка върху консултативното взаимодействие. Този процес е важна съставка, без която бъдещият консултант не би могъл да стане истински професионалист.

От друга страна супервизията е много повече от обучение на консултанта. Тя не е само част от задължителната му практическа подготовка, но самата тя е практика, въпреки че внедрява в нея трансформирани принципи. В супервизията квалифицираният консултант допринася за професионалния растеж на супервизирания чрез процеса на словесно обсъждане и анализ на цялостното му поведение и начин на общуване (вербално и невербално). В резултат на това супервизираният придобива необходимите навици и се учи да действа независимо. С помощта на супервизора консултантът създава свой собствен стил на взаимоотношение, включвайки и развивайки своята личност. Това му служи като сериозна подкрепа и гарантира бъдещата самостоятелна професионална дейност.

Супервизията като обучаващ процес в социалната работа

Обобщеното определение на клиничната супервизия е основа за построяване на единен модел на супервизия, който може да бъде отнесен и към други сфери. Тя е „организиран обучаващ процес, който има четири пресичащи се цели (административна, оценъчна, терапевтична и поддържаща), в които принципите се трансформират в практически навици“ (Кулаков, 17). Може да се добави и формиращата и развиващата навиците и личността на консултанта насоченост.

Анализът на отделните характеристики на супервизията я определят като целенасочен и организиран процес. Тя се извършва в резултат на предварително планиране, уточняване на времето, параметрите за наблюдение и съответно очакванията.

Тя не бива да бъде резултат на импровизации, импулсивни или случайни действия. Неструктураната и неорганизираната супервизия не е ефективна. Консултантите трябва да имат възможност да се подготвят и да представят интересни, типични или особено трудни случаи. От супервизора се очаква да наблюдава случаите, подготвени за сеанса. Може да се предложи списък на примерни въпроси, които да се обсъждат по време на супервизията.

Супервизията е обучаващ процес без който не може да се осъществи подготовката на помагачите специалисти. Тя включва в себе си оценка на прогреса и индивидуализиран учебен план на всеки учещ се. В него се фиксират необходимите знания и умения, които той трябва да усвоява и формира. Трябва да се подчертае, че супервизията е процес, основан на отношения на доверие и уважение, установени съвместно от двете страни. В този смисъл супервизорът е и инструктор, наставник, приятел, ръководител, преподавател и колега. Необходимо е да има когнитивно съгласие между тях. Тази позиция се отнася с особена сила за начинаещите консултанти и придобива особена значимост по отношение на прогресивното развитие в супервизията. В крайна сметка принципите се трансформират в практиката. Много консултанти имат превъзходни начални навици. Те демонстрират емпатия, искреност, конкретност и сила. Те, обаче се затрудняват да определят какво и защо са го направили, защото в много малка степен са в състояние да конкретизират и да обосноват своите стратегии за намеса и оказване на помощ. Затова те се нуждаят от теории или принципи, към които могат да приложат своите практически навици. Те трябва да се научат да издигат хипотези и да ги проверяват. Това обучение, обаче е обучение на възрастни, а не на ученици и се извършва чрез андрагогически средства и методи. Важното е супервизорът за заставя супервизирания да се замисли за концепцията (теорията), принципа (закона) на намесата, което дава на консултанта нова перспектива в конкретната ситуация. Консултантът проверява принципа като отговаря на въпроси от рода на „Защо този принцип работи?“ или „Защо не работи“, защо това се получи така, а не така и т.н. С течение на времето и с натрупването на опит това става навик и се превръща в автоматизъм, определя професионализма на специалиста.

По този начин основната функция на супервизията е да помогне за „трансформиране на практиката в принципи и на принципитев практика“ (Кулаков, 19). Това е „организиран процес на обучение“, който включва в себе си преподаване, наставничество, моделиране и научаване. В крайна сметка тя е интензивно, оценъчно, продължително взаимоотношение на двама или повече човека, което поощрява чувствителността и независимостта. Това е „работен альянс, насочен към овладяване и усъвършенстване на специфични навици, разширяване на кръгозора на интерес и за благо на клиента, осъзнаване на собствения принос в процеса на консултиране и възпъщание на приможението на теорията на практиката“ (пак там)

Световният опит свидетелства, че супервизията е задължително условие за професионалното консултиране и терапия. Нейната институционализация започва първоначално в практиката на дълбинната психология, но последващото ѝ развитие е свързано с диференциацията на различни направления в психотерапията и създаването на специфични модели на супервизия във всяка утвърдена нейна школа – поведенчески, когнитивен, личностен, хуманистичен, екзистенциално-хуманистичен, системен и др., както и с дидактичен, развиващ, процесуален, рефлексивен, интегративен. Общото за всички е, че целта е обучение на професионалисти и анализ на качеството на тяхната работа. Създадени в психотерапията моделите на супервизия се разпространяват във всички сфери на консултирането днес, в т.ч. и в социалната и педагогическата.

Съществуват различни подходи, но сравнително най-утвърдено е становището, че приложим за тази сфера е интегративният подход, който е универсален. Все по-опреде-

ляща тенденцията към методически еkleктизъм, „полипрагмазия“ и теоретическа интеграция. В практическа плоскост тя се осъществява като за всеки клиент се осъществява подход, специфичен само за него и неговата конкретна ситуация на типично обкръжение и съотнасяне с микросредата – за всеки пациент – „своя“ терапия по изрече на М. Ериксон (Циркин, 663).

Интегративният модел на супервизия се концентрира около следните моменти: процес на комуникация в консултативния контакт (вербална и невербална, дълбочина на контакта, емоционалност-рационалност и др.); информирано съгласие; структуриране на сесията и курса; процес на концептуализация на психо – и социогенезиса на проблема или симптомите; избрана „мишена“ за промяна и намеса (например симптом, преоценка на личността, равнище на организация на личността, когнитивни, емоционални, мотивационни процеси, междуличности отношения, зависимости и т.н); съответствие на избора на целите и средствата за намеса; целенасочености и резултативност на консултативния процес като цяло. Интегративният модел може да се реализира най-добре чрез вариант на групова супервизия с цел разширяване на концепцията, стратегическия и тактическия арсенал от практики, откриване на „слепи петна“ и грешки в контакта с клиента (пациента), разпознаване и отреагиране на емоции – „вентилация на чувствата“ (Кулаков, 52–53).

Супервизията в подготовката на специалисти за помагащите професии

Подготовката на новите професионалисти за работа в социалната сфера включва задължителна базисна подготовка – основни теоретични курсове и съпътстващи дисциплини, сред които методите на социална работа, теорията и методиката на консултирането заемат едно от централните места. По-голямо задълбочаване може да се осъществи чрез съпътстващи специализиращи курсове по отделни видове консултиране, предназначени и диференцирани за специфични проблеми, клиенти или контингенти от нуждаещи се индивиди, семейства или групи. Различни видове практики, тренинги, наблюдения и стаж в организации и служби са част от практическата подготовка на специалистите. Специфични методи, които се прилагат в обучението освен традиционните са наблюдение и обсъждане на случаи от консултативната практика – реални, имитативни, учебни, казуси, разиграване на роли и драматични техники, игри и упражнения по двойки („консултант-клиент“) и по тройки – с участието на супервизор, демонстрации, прослушване или наблюдение на записи на консултативни беседи, майсторски сесии и обсъждане на материали от печата, медиите, художествени произведения, споделяне на опит, кръстосани рецензии върху на проведени беседи, интервю, разговор и т.н. Прилагани систематично методите и разнообразните техники за формиране на консултативни умения не биха могли да бъдат ефективни без осъществяването и на ролята на преподавателя като супервизор. Освен това той осъществява и едновременно тази роля и по отношение на непосредствените ръководители и наставници на студентите по време на тяхната задължителна практика и държавен педагогически стаж. Съпровождането им на „терен“ и помощта, която е необходимо да се окаже в първите стъпки на консултирането в социалната работа е задължителен елемент на супервизията.

Супервизията е основен елемент във всеки вид практика, а супервизорското консултиране е задължително в първите години на самостоятелна работа на начинаещите. Тяхната подготовка и първоначален стаж изисква приблизително от три до пет години

и едва след това следва да бъде оформена със съответно сертифициране и лицензиране, както е нормативно регламентирано в много европейски страни. Освен това тя е основен елемент от системата за квалификация и е свързана с изискването да се повтаря на всеки пет години, като включва преминаване на определен обем часове са усъвършенстване под супервизия. Подготовката на новите професионалисти в социалната сфера, както и на доброволно участващите в различни граждански проекти и акции, също е свързана с необходимостта от помощ от страна на компетентни консултанти към по-малко компетентните активисти. Едновременно с това необходимостта от професионално израстване, усъвършенстване, развитие и саморазвитие, извежда на преден план различни видове и форми за споделяне на опит, съвместно обсъждане и решаване на проблеми, екипна и групово работа, съпомощ и поддържане на психическото здраве, техники за предпазване от синдрома на изгарянето и дистреса, сред които супервизията е на първо място. Поради това е необходимо тя да бъде включена като задължителен компонент в плановете и програмите за подготовка, квалификация и повишаване професионалната компетентност на специалистите в социалната и педагогическата сфера. Това вече е налице в университетите, които подготвят студенти за помагащите професии – социална, специална педагогика, социални дейности/работа, психология, но все още критериите за супервизорска практика не са въведени като норма за обучение.

От друга страна социална практика изисква все по-категорично утвърждаване на задължителни изисквания при осъществяването на различни видове помощ чрез методите на психологическо, педагогическо, медицинско или друг вид консултиране. За тази цел се прилагат различни оценъчни и супервизорски форми и скали, самооценъчни въпросници и карти, разработени и утвърдени в страните с дългогодишен опит и традиции в тази област. В това отношение съществува голяма степен на случайност, стихийност или директно налагане на един или друг инструмент, който не винаги е проверен, приспособен или модифициран за нуждите на консултирането у нас. Независимо от това може да се каже, че протича процес на интензивен взаимен обмен и обогатяване между теория и практика, в който понякога практиката може да се каже, че изпреварва теорията. Развитието на самата теория и методика на социалното и педагогическо консултиране и съветване върви паралелно със създаването и апробирането и популяризирането на типични за българската практика модели на супервизия, които все повече се утвърждават. Каква е тяхната научна обосновааност и ефективност – това е един проблем, чието доказване предстои.

Литература

1. Бояджиева, Н. Консултирането в подготовка за специалисти в социалната сфера, В – Годишник на СУ „Св.Кл.Охридски“, ФНПП, т.97, 2004
2. Бояджиева, Н. Супервизия и консултиране в социалната сфера, В – Превантивна педагогика – теория и практика, С., 2005
3. Владинска, Н. П. Върбанова, Супервизията – същност, форми и полета, ФИЦЕ бюлетин, октомври 2002
4. Дерменджиева, Д. Психотерапевтичният фокус върху апатията на студентите психолози в практическото обучение по „Психологическо консултиране“, В – Приложна психология и социална практика, С., 2002, 310–317
5. Житарова, Б. Ръководство супервизия: За работещите в сферата на социалните услуги. С., 2006

6. Клинична супервизия в психиатрията, Под ред. М. Младенова, С., 2002
7. Кулаков, С.А., Практикум по супервизии в консултироваии, СПб., 2002
8. Механджийска, Г. Супервизията в социалната работа. Подкрепа, ръководство и развитие на помагащите професии, С., 2008
9. Иванов, С., Основи на професионално-педагогическото общуване, Ш., 2004
10. Иванов, С. Социално-психологически тренинг на студенти, Ш., 2004
11. Кокошкарлова, А. Нови тенденции в психотерапията, В – Практическа психотерапия, С., 1988
12. Митева, П. Методи в помагащите професии, С., 2006
13. Нунев, С. Основи на социалната работа, Ш., 2002
14. Нунев, С. Супервизията при професионално-практическата подготовка на социалните педагози/социалните работници, сп. Педагогика, 1999, кн.12
15. Ониът, Ст., нводенето на случай в психиатричната практика, С., 1999
16. Петрова – Димитрова, Н. Основи и методи на социална работа, С., 2000
17. Петрова – Димитрова, Н. Супервизията и обучението на специалисти от помагащите професии, В – Осигуряване и оценяване качеството на обучение, С., 2005
18. Циркин С. Ю.(общая редакция), Справочник по психологии и психиатрии детского и подросткового возраста., СПб., 2002
19. Шулман, Л. Изкуството да се помага на индивиди, семейства и групи, С., 1999
20. Шульман, Л. Консултации. В – Энциклопедия социальной работы. В 3 т.Т.2.: Пер.с англ. – М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1994,31–34
21. Belardi, N. Supervision. Eine Einfuhrung fur sociale Berufe. Freiburg.,1998
22. Caplan G.. The Theory and Practice of Mental Health Consultation.N.Y.1970
23. Geist R.A. Consultation on a Pediatric Surgical Ward: Creating an Empathic Climate – American J. of Orthopsychiatry, 1977, 47/3/, 432–444
24. Gilbert, M.C., K. Evans, Psychotherapy supervision. An integrative Relational Approach to Psychotherapy supervision, UK, 2000
25. Hawkins, P., R. Shohet, Supervision in the Helping professions, 2nd ed.,2000
26. Kadushin A., Consultation in Social Work. N.Y.: Columbia Univ. Press,1977
27. Mercer S.O., Garner J.D., Social Work Consultation in Long -Term Care Facilities. – Health and Social Work, 1981, 6/2/, 5–13
28. Roberts P.W., Some Impressions of mental Health Consultations. – Social Casework, 1968, 49/6/, 339–345
29. Seden, J. Counseling Skills in Social Work Practice 1999
30. Stringer I.A. Consultation: Some Expectations, Principles and Skills.– Social Work, 1961, 6/3/, 85–90
31. Watkins E. L., Holland T. P., Ritvo R. A. Improving the Effectiveness of Program Consultations. – Social Work in Health Care, 2/1/, 1976, 43–54
32. William A.W.& Hall D.L., Psychological Consultation. Perspective and Applications, 1996

МУЗИКА, ЕКЗИСТЕНЦИАЛИ И ТРАНЗАКЦИОНЕН АНАЛИЗ В ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНИЯ ПРОЦЕС

НАДЕЖДА ВИТАНОВА

професор, д.п.н., СУ "Свети Климент Охридски"
0887 377 960, nadia_vitanova@yahoo.com

*Подходящата музика, приложена в психотерапевтичната сесия, помага на пациента/клиента да осъзнае и изследва собствените си Его-състояния: ✓ отношения, чувства и поведение, които са пренесени от родителите – „негативни родителски сценарии“; ✓ отношения и поведенчески особености, пренесени от детството; ✓ специфични за конкретната личност стил на отношение и поведение, които са създадени в резултат на собствения опит, но конкретния субект иска да промени. Позитивите на психотерапевтичния процес, чрез използване на музика, се проявяват конкретно в четирите основни екзистенциални измерения: ✓ **Физическо измерение**, свързано със здравето, връзките на пациента с природата, сигурността и безопасността на дома му, физическите качества, двигателните му умения. ✓ **Социално измерение**, свързано с отношението на пациента към поведенческите, емоционалните и личностните прояви на хората, с които общува в личен и професионален план. ✓ **Self – измерение**, свързано с осъзнатите индивидуални особености, позитиви и негативи, чрез които пациентът се самоутвърждава или от които се страхува. ✓ **Духовно измерение**, свързано с осъзнаването на собствената значимост, произтичаща от връзките с нещата извън конкретния индивидуален свят.*

*The scientific announcement is both theory and practice, oriented and analyses several cases comparatively. It aims to share experience related to the **music** approach employed to establish connection between the Ego-states, which transaction analysis focuses on, and the existential experiences of the personality in the process of psychotherapy. Music significantly enhances the transaction analysis of the Ego-states with regard to:*

- „Transaction“ to the negative scenarios from childhood, or to the parent scenarios that trigger painful Ego-states;
- Putting transactions together and giving meaning to the experience;
- Turning intense transaction experiences into a personal story whose impact on the psyche is already conscious and controlled in the context of the meaning of the present life.

Основната идея на настоящето изложение е да се интерпретират някои възможности за приложение в психотерапевтичния процес на **музика** с цел осъществяване на **връзката** между състоянията на Его-то и екзистенциалните преживявания на пациента/клиента.

Потребността за изява на най-доброто от себе си е заложена архетипно в човека. Оказва се обаче, че за удовлетворяването на тази потребност много често е необходима психотерапевтична помощ, тъй като хората не винаги са в състояние самостоятелно да се преборят с негативния си потенциал. *А от къде идват тези негативни вътрешни тен-*

денции? Според транзакционно-аналитичната концепция те са свързани с трите основни състояния на Его-то:

- отношения, чувства и поведение, които са пренесени от родителите – „негативни родителски сценарии“;
- отношения и поведенчески особености, пренесени от детството;
- специфични за конкретната личност стил на отношение и поведение, които са създадени в резултат на собствения опит, но конкретния субект иска да промени.

„Негативните сценарии“ обикновено се прилагат несъзнавано. Но ако те създават дискомфорт във вътрешния и социалния живот на личността, тогава е необходима помощ, за да бъдат *осъзнати* и коригирани.

В тази посока пациентите/клиентите на психотерапевта обикновено демонстрират някои по-типични психологически проблеми:

- вярва в „сценария“, създаден от вече неадекватния за настоящето опит на детето или пренесен от родителските модели на поведение и емоционално отношение;
- подтиснати чувства и преживявания в настоящето, които не отговарят на „сценария“;
- „изкривени“ отношения, поведение и начини на междуличностни взаимоотношения, следващи „сценариите“;
- наличие въпреки всичко посочено по-горе на подкрепящи и „мили“ спомени, които отговарят на „сценария“;
- болезнени състояния, свързани с търсене в настоящия живот на подкрепа, одобрение на сценария и импулсивно избягване на отрицанието му.
- Подходящата музика, приложена в психотерапевтичната сесия, помага на пациента/клиента да осъзнае и изследва собствените си Его-състояния. В тази посока терапевтът може да съчетава с индивидуално избраната музика следните методи:
- *поведенчески*: терапевтът наблюдава и изследва поведението на пациента/клиента, който под влияние на музиката преодолява съпротивите си и се самоизразява по цялостно и без „маска“ с думи, жестове, тон на гласа, поза, лицев израз;
- *социален*: терапевтът осъществява по-интензивно и съдържателно вербално общуване с пациента/клиента, което му позволява да наблюдава и изследва типичните за съответния човек начини за общуване;
- *исторически*: осъществява се непринудено преодоляване на подтиснатото несъзнаваното психично съдържание, което дава възможност да се анализират важни моменти от миналото на пациента/клиента;
- *феноменологичен*: анализират се Аз-концепциите на пациента/клиента и се осъзнават феноменологични характеристики на Аз-образа.

Принципни позиции при анализ на екзистенциалните преживявания на клиента, свързани с Его-състоянията му

- Външният свят е тази реалност, която конкретната личност възприема и преживява в момента, т.е. реално е това, което може да бъде видяно и преживяно.
- Истината за конкретната човешката същност се намира и може да бъде разкрита чрез анализ на съдържанието на феномените, проявяващи се в процеса на личностните изяви в съответен контекст /Binswanger L., 1983/.
- В човешката природа е заложена свободата за самоопределяне и избор на решения за собствената съдба.

- Човек по природа е добър и се стреми към съвършенство, към реализация на вътрешните си възможности.
- Мотивацията и разбирането на взаимодействието между причина и следствие са действени принципи при екзистенциалния анализ на личностното поведение.

Екзистенциали и мястото на времето, пространството и реалността в психотерапевтичния процес

Модалностите на „живеенето“ са обединени от времето, пространството и реалността, които в духа на екзистенциализма носят основни характеристики, присъщи на всяко човешко съществуване:

- *„пространствеността на съществуването“* в екзистенциалния смисъл не е тъждествена на физическото пространство – това е „конкретното преживяно пространство“ в психотерапевтичния процес, независимо от физическата отдалеченост или близост;
- *„времето на съществуването“*, пациентът/клиентът вербализира с категориите „преди“, „сега“, „после“, т.е. то *определя „темпоралността на съществуването му“* – достатъчността или недостатъчността да извърши нещо, да осъществи взаимоотношения, да промени условия и т.н.;
- *„границите на телесността“* се разпростират до границите на откритостта на личността към света, което се осъществява в смисъла на екзистенциалния модел *„битие в света“*;
- *„съществуването в поделения свят“* позволява на пациентите/клиентите да се откриват и да се докосват до едни и същи феномени, които са в основата на смисъла на живота.

Търсене на връзка между състоянията на Его-то и екзистенциалните преживявания на клиента

Настроението е същността на посочените до тук най-съществени за психотерапевтичния процес екзистенциали, защото от неговата конкретност в определен момент зависи на какво ще реагира и какво ще осъзнае пациентът/клиентът. *Сътворените под влияние на музиката образи са посредници между Его-състоянията и екзистенциалните преживявания на субекта*, те оптимизират психотерапевтичния процес чрез:

- концентриране на възприятията и преживяванията, повишено осъзнаване и проява на интерес към вътрешния и външния свят;
- Его-центриране на избора на задачи и тяхното решение, което е свързано с придобиване на опит за „свободен избор“ и за взимане на решения в полза на личностното израстване;
- приемане на другите и себе си такива каквито са, „настройване „ към собствената вътрешна природа, към целостта и хармонията на собствения Аз и неговата уникалност;
- придобиване на поведение, характеризиращо се с непосредственост, простота и естественост, което е предпоставка за проява на честност и отговорност за собствени-те постъпки, идеи и ценности;

- отстояване на автономността на поведението, която е свързана с вяра в собствените съждения и действия;
- осъществяване на креативност, като непрекъснат процес в развитието на личността;
- възприемане на околните и себе си с реалните параметри и освобождавайки се от защитните механизми на изтласкване, проекция, рационализация, формиране на реакция и др.

Посочените позитиви на психотерапевтичния процес, чрез използване на музика, се проявяват конкретно в четирите основни екзистенциални измерения:

♦ **Физическо измерение**, свързано със здравето, връзките на пациента с природата, сигурността и безопасността на дома му, физическите качества, двигателните му умения.

Основните въпроси, чиито отговори пациентът/клиентът осъзнава, когато процесът тече в това измерение, са: „Какво пропускам и какво си осигурявам?“, „Къде в мен се крие причината?“, „Наистина ли има граници между това, което пропускам и това, което си осигурявам?“, „Какво в мен може да ми помогне да видя целостта между тези две страни?“

♦ **Социално измерение**, свързано с отношението на пациента към поведенческите, емоционалните и личностните прояви на хората, с които общува в личен и професионален план.

Основните въпроси, чиито отговори пациентът осъзнава, когато процесът тече в това измерение, са: „Какво приемам в хората около мен?“, „Какво отхвърлям в тяхното поведение и начини за емоционално реагиране?“, „Наистина ли има граници между това, което приемам и това, което отхвърлям?“, „И защо моето отношение на приемане и отхвърляне е различно спрямо различните хора около мен?“ „Какво в мен създава тези различия и мога ли да променя „границите“?“

♦ **Self – измерение**, свързано с осъзнатите индивидуални особености, позитиви и негативи, чрез които пациентът се самоутвърждава или от които се страхува.

Основните въпроси, чиито отговори пациентът осъзнава, когато процесът тече в това измерение, са: „Какво от нещата в мен искам да разкрия, за да заявя своята ценност?“, „От мои преживявания или качества се страхувам?“, „Къде в мен се крие причината за тези мои страхове?“, „Наистина ли има граници между това в мен, чрез което се самоутвърждавам и това, от което се страхувам?“, „Какво може да ми помогне да видя целостта между тези две страни в мен?“

♦ **Духовно измерение**, свързано с осъзнаването на собствената значимост, произтичаща от връзките с нещата извън конкретния индивидуален свят.

Основните въпроси, чиито отговори пациентът осъзнава, когато процесът тече в това измерение, са: „Какво се добавя към собствената ми значимост, когато открия, че съм част от необятните граници на съществуване извън мен?“, „Какво разбирам и приемам, или отхвърлям от тази необятност?“, „Къде в мен се крие причината за това приемане или отхвърляне?“, „Наистина ли има граници между това, което приемам и това, което отхвърлям?“, „Какво в мен може да ми помогне да видя целостта на връзката ми с нещата извън мен, но твърде важни за постигане на моята собствена значимост?“

Примерни откъси от конкретен психотерапевтичен процес

Клиентът М. е на 20 г. Започва психотерапия поради усещането си за тревожност и неприятни преживявания на фрустрация в различни ситуации. Още в първите сесии става ясно, че има негативна *транзакция от детството*, свързана с перманентно проявяващо се „чувство за вина“.

Обсъдихме и анализирахме отговорите на М., свързани с посочените *екзистенциални измерения*, в последователност, продиктувана от процеса. Подходяща музика стимулира процеса на осъзнаване и подкрепя отговорите на въпросите.

На първия въпрос, представяйки „метаболизма“ във *физическото си измерение*, М. отговаря така (таблица 1):

Таблица 1.

„Метаболизъм“ във физическото измерение

Какво пропускам?	Какво си осигурявам?
– Дом, семеен уют. – Физически необходимата ми близост със семейството и взаимната подкрепа.	– Храна, която превръща живота ми в холестеролно насищане. – Движения и физическа хармония

Отново под влияние на музикален откъс, на първите два въпроса, представяйки „метаболизма“ в *социалното си измерение*, М. съчетава успешно словесно и изобразително изразяване (таблица 2):

Таблица 2.

„Метаболизъм“ в социалното измерение

Какво приемам в хората около мен?	Какво отхвърлям в тяхното поведение и начини за емоционално реагиране?
Духовност; Чар и „обединителност“; Искреност; Предизвикателност. <i>Рисува</i> „човешко око и петолиние с ноти“	Многословие; Клюкарство; Агресия; Конформизъм. <i>Рисува:</i> „човешко лице с големи уши и съскаща уста, юмрук“

„Метаболизъмът“ в *духовното си измерение*, свързан с първите два от посочените по-горе въпроси към това измерение, М. представя така (таблица 3):

Таблица 3.

„Метаболизъм“ в духовното измерение

Какво се добавя към собствената ми значимост, когато открива, че съм част от необятните граници на съществуване извън мен?	Какво разбирам и приемам, или отхвърлям от тази необятност?
Среща на духовни енергии; Прилив на енергия, идваща от вън. <i>Рисува:</i> „Стелеца се розово-жълта енергия“	Пошлост; Бездуховност. <i>Рисува:</i> „Израстъци в кафяв и син цвят“

В последните сесии от процеса анализирахме отговорите, свързани със *Self-измерението*. „Метаболизъмът“ в това екзистенциално измерение, свързан с първите два от посочените по-горе въпроси, М. представя така (таблица 4):

Таблица 4.

„Метаболизъм“ в Self-измерението

Какво от нещата в мен искам да разкрия, за да заявя своята ценност?	От кои мои преживявания или качества се страхувам?
Топлота и съчувствие; Разбирателство и емоционална изразителност; Всеотдайност и любов. <i>Рисува:</i> Оранжево-червена елипса със сияние, излизащо от вътрешността ѝ.	Апатия и пасивност; Противоречиво поведение; Липса на самоконтрол. <i>Рисува:</i> Синьо-червена мълния със стрелки в горния и долния ѝ край.

Сравнителният анализ на психотерапевтичните процеси при различни клиенти потвърди възможността да се достигне до успешен резултат, когато подхождайки индивидуално **се съчетава** подходяща музика с транзакционен анализ на екзистенциалните преживявания и състояния на пациента/клиента.

Литература

1. Блейхар, В.М. Клиническа психология. Тт, 1996
2. Витанова, Н., А. Шишков, Психопатологични и психологични проблеми на аномалното поведение. С. 2004.
3. Карварсарский, Б.Д. Психотерапия. М. 1985.
4. Кондрашенко, В.Г., Д.И.Донской, Общая психотерапия. Минск, 1993.
5. Кречмер, Е. Медицинска психология. С. 1996.
6. Морено, Дж. Основи на психодрамата. С. 1994.
7. Мертенс, В. Психоанализата (превод от немски). С. 2000.
8. Петерсон, С., Е. Уоткинс, Теории психотерапии. Питер, 2003.
9. Рудестам, К. Груповая психотерапия. М. 1990.
10. Шарфетер, Кр. Обща психопатология (превод от английски). С. 1999.
11. Юнг, К.Г. За основите на аналитичната психология (тавистокски лекции). Пл. 1995.
12. Delaroché, P. La psychodrama psychoanalytique individual. Paris, 1998.
13. Eysenk, H. (ed.) Handbook of abnormal psychology. L. 2003.
14. International Classification of Diseases ICD-10, WHO, 1993.
15. Kipper, D. Psychoterapy through clinical role-playing. N.Y. 1986.
16. Vanier, Al. Lacan. Paris, 1998.
17. Wollman, B.B. (ed.). Handbook of clinical psychology. N.Y. 1985.

ДИСТАНЦИОННИ ТЕРАПЕВТИЧНИ ТЕХНИКИ В ИНТЕРНЕТ ПРОСТРАНСТВОТО

АННА ВЛАДИМИРОВА СПАСОВА

магистър, основател и ръководител на www.e-therapy.bg,
98 16 095, etherapy@mail.bg

Модерният свят на новите технологии изисква постоянно развитие и усъвършенстване. Това важи в пълна степен и за терапевтичните техники, застъпени в психологията. Целта на разработката ни е да ви запознаем с пет годишния опит на екипа от психолози на Ани Владимирова и www.e-therapy.bg в интернет пространството. Ще отговорим на въпросите: Как се случва самият процес на работа? С какви трудности се срещат психолозите? На какви предимства разчитат във виртуалното пространство? Какви проблеми се решават най-успешно? Психотерапията, независимо от местоположението си, е повече от виртуална – тя протича в душата, представите, фантазиите, очакванията... Въпреки, че живият контакт дава още 60% невербална информация, терапията он-лайн става незаменима пред възможността от 100% отказ от продължителна конвенционална терапия. Факт е и това, че контактът „лице в лице“ все повече е избягван в съвременния начин на живот. Хората имат все повече комуникативни задръжки – отчуждение, увеличено лично пространство. Съвременният клиент е много по-различен от традиционния. В България 70% от потребителите на Интернет са на възраст 21–45г. – те са сръчни, мислят бързо, поемат информация лесно и си проправят път в свят от символи. Потребителите на сайта са в този възрастов диапазон и до момента са над 6000. Хората в тази възраст имат най-голям шанс да преодолеят продуктивно психологическите си проблеми с помощта на специалист. Проблемите, с които ежедневно се срещаме, са с твърде широк диапазон: личностни проблеми, междуличностни конфликти, остри кризисни ситуации, повишена тревожност, проблеми в общуването, трудности, породени от нестандартна сексуална ориентация, стерилност в двойката и психологическите последиствия, които носи това за партньорите...Всъщност в практиката ни няма ограничителни списъци за психологическата проблематика, с която работим, но всеки проблем, надхвърлящ компетентността ни, е своевременно пренасочен към точния специалист.

The modern world of the new technologies requires ongoing development and striving for perfection. This is valid to a full extent for the therapeutic techniques, involved in Psychology. The aim of our research is to acquaint you with the five years experience of the team of psychologists of Ani Vladimirova and www.e-therapy.bg in the internet space. We shall answer the questions: how does the very working process take place? What difficulties do the psychologists face? What benefits do they rely on in virtual space? What problems are solved most effectively? The psychotherapy, despite its position is more than virtual – it takes place in the soul, the visions, the fantasies, the expectations... Despite that the live contact gives 60% more non-verbal information, the therapy on-line becomes irreplaceable considering the possibility of 100% refusal of continuous conventional therapy. It is a fact that the “face to face” contact is still more avoided in the modern way of life. The people still have more communicative restraints – alienation, enhanced personal space. The contemporary client is

much more different than the traditional one. In Bulgaria 70% of internet users are aged 21–45. They are skilful, think fast, intake information and easily trail blaze in a world of symbols. The users of the site are in this age range and by now they are over 6000 in number. The people of this age have greater opportunity to overcome productively their psychological problems by the help of a specialist. The problems we encounter every day are of a too large range: personal problems, interpersonal conflicts, acute critical situations, increased restlessness, communication problems, difficulties induced by non-standard sexual orientation, sterility of the couple and the psychological consequences for the partners, caused by this... Actually, in our practical experience there are no restrictive lists of the psychological problematic field, we deal with.

Първият, поставил основите на дистанционната психотерапия е бил самият Зигмунд Фройд, с кореспонденцията между него и някои от пациентите му.

Съвременната история на on-line терапията започва в Америка от 1997г. От тогава съществува и „Международна организация за психично здраве онлайн“ (ISMHO). Тя е организация с идеална цел и работи за развитието на стандарти за on-line отношенията потребител – професионалист, както и за финансирането на развитието и насърчаване употребата на специфични технологии в помощ на терапевтите.

За това малко време, терапията on-line се развива прогресивно. Понастоящем сайтовете се разделят на две групи, в зависимост от броя на терапевтите работещи в сайта: сайтове-клиники и сайтове-индивидуални практики. Те се различават единствено по броя на терапевтите. Освен сайтовете с по-обща насоченост има и такива, които са специализирани в брачни консултации, консултации на деца, проблеми специфични за жените и за семейството, както и специализирани сайтове за хора с увреден слух.

Терапията on-line е насочена към хора, които предпочитат удобството на този вид комуникация, пред контактите лице в лице. Хора, които не могат да намерят подходящ терапевт около себе си. Към специализирани групи хора, които нямат възможност да напускат домовете си, поради някакви физически увреждания и т.н. Този вид терапия решава проблеми, които по-скоро не са толкова сложни и тежки, и които се нуждаят повече от изслушване и подкрепа от професионалист, но изключения винаги има. Проблеми като: депресии, пристъпи на паника, травматични състояния, физически или психически тормоз, проблеми специфични за жените, брачни проблеми, проблеми в дадена връзка, преодоляване на мъката от загубата на близки хора, хронични или временни състояния, Алцхаймер и деменция. Съществуват и пакет програми насочени към зависимости като спиране на пушенето и др. Има и сайтове, които са електронен вариант на горещите линии. Те са безплатни и са за кризисни ситуации. В чуждестранните сайтове за психотерапия on-line терапевтът трябва да предостави информация за себе си: име, за предпочитане придружено със снимка, образование, квалификации, както и как всичко това може да бъде проверено. Клиентът се уведомява за евентуалните рискове, свързани със сигурността на информацията, възникващи от естеството на комуникацията. Освен това се предоставя информация, какви мерки са взети от страна на терапевта, за да се осигури конфиденциалност, както и какви мерки може да вземе самият той. Клиентът също трябва да предостави информация за себе си, идентифицираща го като конкретно физическо лице. Той загубва анонимност, поне що се отнася до терапевта, който от своя страна е длъжен да пази тези данни. Чрез тази информация, терапевтът може да прецени, отхвърли или пренасочи клиента. В чуждите сайтове за психотерапия е залегнало като правило, клиентите да са навършили 18 год., или в редки изключения да има писмено съгласие на отговорното за него лице. Клиентът също има известни задължения, относно запазването на поверителността на процеса, като например няма право да използва, каквито и да е копия от сесията. Необходимо е терапевтът да е наясно със своите възможности, да не

поема случай извън своята компетентност. При регистриране първите въпроси са: дали мислите, че ще нараните себе си или някой друг и дали имате суицидни наклонности, и ако отговорите на тези въпроси въпроси положително, Ви съветват веднага да се обадите на 911. Терапевтът също така трябва да пренасочи клиента или да му препоръча традиционната терапия, ако усети, че електронната терапия не е подходяща. Той също има право да наруши поверителността на сесиите, в определени законови ситуации. Клиентите са наясно с тези правила, преди да предпочетат този вид терапия.

В някои сайтове има директен чат, който е безплатен, но е активен единствено в определено време, свободно за работещите в сайта. Има терапевти, които изискват по една среща с клиента лице в лице, преди започване на on-line терапията.

Пет години след основаването на „Международна организация за психично здраве онлайн“ се роди www.e-therapy.bg. Това е първия сайт за електронна психотерапия в България. За изминалите 5 години сайта има над 6 хиляди регистрирани потребители, с което достойно се вписва като част от световната практика.

Защо толкова много хора не само тук в България, но и в световен мащаб, избират този род психологическа подкрепа?

На първо място, предварителната подготовка за стандартна терапия в кабинет отнема повече време от самата терапевтична сесия. Трябва специфична ориентация в избора на специалист. Лична подготовка, записване на час, често и усилия, които именно хората, изпаднали в тежки емоционални състояния, приемат за непосилни. Наред с това, контактът „лице в лице“ все повече е избягван в съвременния начин на живот. Хората имат все повече комуникативни задръжки – отчуждение, увеличено лично пространство... Типа услуги, които могат да се използват по Интернет расте. Потребителите пазаруват във виртуалното пространство, обсъждат преживяванията си, дискутират проблеми, учат..

Съвременният клиент многопо-различен от традиционния в миналото – в България 70% от потребителите на Интернет са между 21–45г. – тесасръчни, мислят бързо, поемат информация лесно и си проправят път всвят от символи. Хората в тази възраст имат най-голям шанс да преодолееят продуктивно психологическите си проблеми с помощта на специалист.

Плюсове и минуси. Плюс – психотерапията, независимо от местоположението си, е повече от виртуална – тя протича в душата, представите, фантазиите от собствените страхове, очакванията... Минус – живият контакт дава още 60% невербална информация, но пред възможността от 100% отказ от продължителна конвенционална терапия, терапията он-лайн става незаменима

Основател и организатор на работата в сайта за електронна терапия е психологът Ани Владимирова.

Всяка терапевтична електронна сесия се извършва от дипломиран, практикуващ психолог, преминал предварително обучение за работа с информационната система и психологическите методики. Самите оперативни психолози са подбрани по множество критерии и са обучени в психологическа диагностика и консултиране по всички проблеми, които клиентите биха могли да заявят. Тяхната професионална помощ може да се използва от клиента през целия терапевтичен процес. Същевременно има и вариант да се сменява терапевта при определена потребност.

Всеки терапевтичен проблем се обсъжда от екипа психолози. Сайта работи и с консултанти-тесни специалисти в следните области: сексология - Д-р Михаил Околийски, медицинска психология – Галина Кубратова, психиатрия – Д-р Димитър Радов, корпоративна психология – Радостина Борисова-Шишманова.

Техническото обезпечаване на сайта е поверено на информационния отдел. Това са програмистите, които гарантират функционалността на сайта, сигурността на доверителния режим и конфиденциалността на информацията.

Проблемите, които решаваме са в сферата на

Личностни проблеми, междуличностни конфликти, остри кризисни ситуации, повишена тревожност, проблеми в общуването, трудности, породени от нестандартна сексуална ориентация, стерилност в двойката и психологическите последици, които носи това за партньорите.. Все по-често и проблеми на ниво неформални отношения на работното място.

Как протича една сесия при терапия он-лайн?

Всяка първа сесия цели ориентация в афиширания проблем, както и личностна диагностика на клиента. За целта всеки клиент е желателно да попълни електронно тест за ориентация в темпераментовите му особености (Айзенк тести личностния профил(Гийсен). Тази информация, както и всяка друга, е абсолютно конфиденциална. Тя дава възможност на оперативния терапевт да направи добра професионална преценка на проблема и качествено консултиране на клиента. Всяка следваща сесия е свързана с доразгръщане, оценка и насоки за решаване на конкретния проблем на клиента. След всяка сесия, оперативният психолог изпраща бележки, в които има анализ, обобщения и насоки. Една сесия е в рамките на 40 до 50 минути.

Освен терапия on-line, предлагаме и консултация на базата на структурирана заявка, личностова диагностика, личностови тестове за партньорите в интимната двойка, сексологична консултация, анализ на готовността за пластични и естетични корекции, отчитане типа никотинова зависимост.

През малкото време, в което сайта функционира, е извършен голям обем активности. Както благотворителни, което е приоритетната насоченост в работата му, така и участия в редица изследвания.

Благотворителността дойде още със старта на e-therapy

След откриването на сайта през есента на 2003г. тръгна мащабна благотворителна акция, която обхваща периода от Коледа 2003г. до февруари (вкл.) В този период бяха проведени над 1000 безплатни он-лайн психотерапевтични часове с първите ни клиенти.

1. Работим съвместно и със сдружение „Зачатие“, за които сме направили над 200 благотворителни часа по проблемите на репродуктивното здраве. На базата на работата ни с жените от сдружението се появиха и статиите-обобщения, свързани с проблемите при осиновяване, Инвитро и ICSI, отчуждението в двойката...
2. Съвместна работа с членовете на „БГО Джемини“, на които сме дарили 150 часа безплатна он-лайн психотерапия с техни членове из цяла Европа.
3. Работа, свързана с проблемите на най-младите и на тийнейджърите съвместно с предаването на Канал1 „Дневник“ и www.namegame.com, за чиито зрители и съответно потребители, сме дали над 200 безплатни часа за он-лайн терапия.

4. Благотворителна програма за българи в чужбина, като на всеки включил се даваме по 3 безплатни часа терапия он-лайн.
5. Всеки вторник е ден, в който по радио „Дарик“ e-therapy участва в предаване, благодарение на което помага на много радио слушатели отново дистанционно.

Изследвания, в които сайтът е участвал

1. Участие в конференция по проблемите на репродуктивното здраве гр. Пловдив (март 2005 г.) Където, благодарение на специализираната терапевтична работа в тази насока, предоставихме голям брой психологически материали по проблема.
2. Участие в конференция по проблемите на PAS синдрома-София 2006г. пред СГО. С участието на Ян Пит де Ман, където предоставихме проучвания на базата на нашата практика, свързани с родителското отчуждение.
3. Участие в I-вото изложение в България „Пълна промяна“ София 2007г. с авторско психометрично изследване: „Имате ли психологическа готовност за естетически корекции на лице и тяло“.
4. Участие в проучване на „Pfizer“ на тема „Проявления на еректилната дисфункция в различните терапевтични области“.
5. Участие в изследване „Психологически аспекти на тютюнопушенето и медикаментозно лечение от зависимостта“ също за „Pfizer“.

Голям брой са и медийните участия с образователна цел на e-therapy. Същевременно сайтът има статии, материали и образователни рубрики в множество водещи печатни издания.

Виртуални проекти и присъствия

1. Участие с материали във виртуалното списание www.tiabg.com
2. В www.namegame.com, e-therapy провежда два пъти в седмицата психологически чат с въпроси-дилеми, задавани от потребителите на сайта за запознанства.
3. Всяка седмица e-therapy отговаря на въпроси от потребителите на www.namegame.com, както и на въпроси от читателките на он-лайн списание „Фема“.

Литература

1. <http://www.ismho.org>
2. <http://psyntagma.wordpress.com>

ПРИЛОЖЕНИЯ

e-THERAPY

...истината е във факта, че човек има потребност да бъде автор на живота си, че е по-добре не нещата да ни се случват', а ние да ги караме да се случат...

Ани Владимирова

Защо е-терапия?
Накви проблеми решавате?
Нак да започнем?

-e-mail- -english-

само за членове на е-терапия

направете стъпка към себе си

споделете инвенцията си

login → тест ✓ форум

Електронна терапия = анонимен, доверителен, но съвсем реален терапевтичен процес. Той се извършва **ТУК** и **СЕГА**»

Поддръжка на PayPal

От месец юни 2008г. всички потребители на www.e-therapy.bg, които живеят в чужбина, могат да използват системата PayPal. Благодарение на този вид плащане ще избегнем затрудненията, които възникват при набавянето на e-card или e-pay извън България. Необходимо е само регистрация в сайта на PayPal. Очакваме обратна връзка и съобщения при възникване на неясноти или затруднения от какъвто и да било вид.

Тест за посетители

Статия на Ани Владимирова за списание "Жената днес"

От 3,4 месеца съм доволна от мерките си. Нося дънки №27, талията ми е 65см при ръст 171см. Нямам желание да пиша за никой вестник или списание, защото ще ми сложат сникца от „дебелия“ период. От сегашния нямам. Психолог съм, а мотивите ми са неко казано „налудни“ по темата. Сега обаче пиша с удоволствие. Ще мога да си го кажа най-после... Пък и да

Заглавна страница www.e-therapy.bg

Персонална информация за екипа на www.e-therapy.bg

Основател и титуляр на сайта: Анна Владимирова Спасова

Академични степени:

Висше образование „Педагогика и История“ СУ „Св. Климент Охридски“

Магистър по психология. СУ „Св. Климент Охридски“

Квалификация: психолог, учител по психология, етика, право

Основни сфери на работа и специализация в психологията:

Когнитивно-поведенческа психология, Индивидуално консултиране, Фамилно консултиране, Фирмена психология, Краткосрочна терапия, Обучение на младежки лидери, НАП в България и Холандия

Авторски програми:

Детска психология с авторска програма „Развитие на креативно мислене на деца от 6 до 11г.“, фирмени тренинги, психометрични изследвания, техники за подбор на „Кастинг директор“, система за психологическо развитие на деца 1–3г.

Оперативни психолози:

Александра Петрова Генчева

магистър по психология / ВТУ „Св.св.Кирил и Методий“ /
специализация – клинична психология

Психоанализа – теоретичен курс.

Тренинг-психоанализа в група /СУ „Свети Климент Охридски“ център за образователни услуги/

Основни сфери на работа и специализация в психологията:

1. Он-лайн психотерапия
2. Психотерапия

София Георгиева Щерева-Кацарова

Магистър по психология.

Основни сфери на работа и специализация в психологията:

1. Он-лайн психотерапия
2. Психотерапия

Борислава Тодорова Крендева

Магистър по психология Нов Български Университет, Магистърски факултет Департамент: Когнитивна наука и психология, Програма: Комуникативни нарушения (Логопедия)

Основни сфери на работа и специализация в психологията:

1. Он-лайн психотерапия
2. Гореща телефонна линия за жени, пострадали от насилие „Анимус“

Консултанти

Д-р Михаил Околийски – сексолог

Академични степени:

1995 Магистър по сексология и социална терапия, Хумболтов университет, Берлин

1998 Доктор на сексологичните науки, Хумболтов университет, Берлин, Германия.

Водещ на семинари, презентации и експертна дейност в сферата на сексологията, сексуалното образование, СПИН-превенцията и психичното здраве в редица страни – Германия, Норвегия, Белгия, Испания, Португалия, Молдова, Австрия, Литва, САЩ, Азербайджан, Холандия, Люксембург и др.

Автор в Международната енциклопедия за сексуалността, САЩ и в български и чуждестранни научни списания. Консултант на сексологична рубрика в телевизионни предавания и популярни списания.

Главен експерт в отдел Глобално психично здраве към Национален Център за Опазване на Обществено Здраве.

Галина Кубратова

Академични степени:

Магистър по психология

Магистър по дефектология

Ps.D клинична психология и психотерапия

Детска психология.

Председател на фондация „Психологическа подкрепа“

Д-р Димитър Радоев

Академични степени:

Магистър по психиатрия „Софийски медицински факултет на МА“

Основни сфери на работа и специализация в психологията:

Специализация по наркология

Специализация по сексология

Клинична психиатрична практика

Радостина Борисова-Шишманова

Академични степени:

Висше образование „Икономика и организация на труда“ УНСС София

Висше образование „PR и реклама“ СУ „Св. Климент Охридски“ София

Висше образование „Социална психология“ СУ „Св. Климент Охридски“ София

Основни сфери на работа и специализация в психологията:

Специализации: Техники за убеждение и внушение, Психодрама, Невролингвистично програмиране.

Авторски програми: Методики за психологически подбор, мотивация и психологическо обучение на персонала, тренинги за висши мениджърски екипи.

СЕМЕЙНАТА СРЕДА КАТО ФАКТОР В СЛУХОВО-РЕЧЕВОТО РАЗВИТИЕ НА ГЛУХИ ДЕЦА

ГАЛЯ СТОЯНОВА ГЕОРГИЕВА-ДЪРВЕНИЧАРСКА

д-р, ССУ с ДГ за ДУС „Проф. д-р Дечо Денев“, гр.София
0889 077 032, galeta@abv.bg

Настоящият доклад има за цел да представи проблемните области при обучението и интеграцията на деца с увреден слух, които са слухопротезирани с кохлеарен имплантат, от гледна точка на родителите. Децата с кохлеарна имплантация (КИ) са вече значителна група сред слухоувредените и наболелите проблеми в различни области от тяхното обучение, възпитание и интеграция търсят решения по различни начини. Резултатите от изследването очертават много аспекти от цялостния процес на обучение и рехабилитация на децата с КИ, които все още нямат отговор. Изключително голям проблем за родителите се оказва липсата на достатъчно квалифицирани педагози в общобразователните учебни заведения.

The purpose of this report is to present the parent's point of view on issues of integration of hearing impaired children with cochlear implants. The number of children with cochlear implants is growing rapidly among the deaf population. That brings up problems associated with their education, teaching process and integration. The results of the investigation outline many aspects from the overall process of teaching and rehabilitation of children with cochlear implants; however it does not cover all the aspects. The main problem for the parents of children with cochlear implant is the lack of specifically trained staff and highly skilled teachers in the community schools.

За много родители процесът на осъзнаване на съществуващия с детето им проблем – слухов дефицит, е дълъг и мъчителен. Семейството преминава през редица емоционални и трудни състояния до окончателното диагностициране и приемане на истината. В стремежа си да намерят най-доброто решение вече голяма част от тях предприемат крачката към хирургическа интервенция за поставянето на най-модерното постижение на медицинската техника – кохлеарна имплантатна система (КИС). За децата с тежка форма на глухота, кохлеарната имплантация е един от най-реалните шансове за успешно развитие ако е направена в ранна детска възраст. През 1999 година в България са оперирани първите две деца. До момента (2008) у нас са имплантирани близо 200 деца на възраст от две до осемнадесет години.

Прижите за тях по отношение на обучението им трудно намират актуални и верни пътища в образователната ни система. Изграждането на „пътека“, по-която да се движи поэтапното им обучение и възпитание среща спънки и неуредици, където заради неяснота в образователния закон, където заради липсата на информация и трудното приемане на нововъведения в структурите на масовите образователни заведения, както и в пречупване мирогледа и стереотипа на работа при голяма част от педагогическия им персонал. Така родителите се оказват един от важните фактори в слухово-речевото развитие на

децата си и това трябва да им бъде изяснено още с вземането на решението за извършване на имплантацията. Не трябва да остава у тях заблудата, че кохлеарният имплантат решава веднъж, завинаги проблема с глухотата. Увреждането съществува. Ефект от КИС се постига единствено от прилагането на дългогодишни психологопедагогически, аудиологични програми и слухово-речевы тренировки както в училищна, така и в семейната среда. Основният стремеж и на двете страни е да се извлече максимална полза от обучението на децата с кохлеарен имплантат (КИ).

Затруднения и предизвикателства пред родителите

След имплантацията защитната родителска реакция не се разбира от повечето учители в общообразователните училища, което води до формиране на нагласа, отхвърляща различното дете и особено евентуалните претенции на родителите. Така се затваря един кръг без особени възможности за адекватни решения.

Родителите искат да повишат нивото си на информираност и непрестанно търсят литература, за да си изяснят новото състояние на детето им и начините за помощ. Тук е мястото на специалистите, които могат да посочат надеждни източници на информация, да изтъкват написаното в специализираната литература и да ги предпазят от безразборно четене и тълкувания.

Твърде често родителите остават с погрешни представи за безпроблемна адаптация с новата слухова протеза (КИС), за това, че говоримият език може да се разбере само чрез слушане, че терапевтичният процес не изисква промяна, и че след първите няколко настройки децата им трябва да се ориентират в учебния материал.

Освен това по безспорен начин отдавна е доказано, че за правилното и безпроблемно развитие голямо значение имат още редица фактори – социална среда, индивидуалност на ученика, отношенията в семейството и неговата лична ангажираност с новото положение.

Проведено е анкетно проучване с 20 родители на деца, обучаващи се както в специални, така и в общообразователни учебни заведения. Разработената анкетна карта съдържа 15 въпроса от отворен и затворен тип. Те засягат проблемните зони:

- Социални взаимоотношения на децата в семейството, в условията на учебното заведение, с другите деца (въпроси № 4, 5, 7, 8);
- Особености на общуването и поведенческите прояви на децата (въпроси № 1, 6, 9, 13);
- Подходящи учебни заведения и ангажираност на обществото и институциите с проблемите на децата с КИ (въпроси № 2, 3, 10, 11, 12, 14, 15).

Събраната чрез анкетните карти информация има за цел да очертае възможните затруднения, които децата с КИ изпитват в ежедневието си и в процеса на обучение през погледа на техните родители. Да даде по-пълна представа за педагогическите нужди на децата, които се обучават в общообразователни учебни заведения и за проблеми при обучението на деца от страната, където все още няма създадена достатъчно гъвкава структура от рехабилитационни звена за нуждите на децата с КИ. Оценката на резултатите е извършена чрез алтернативен и контент анализ, които очертават следните основни акценти и дават отговор на въпроса – какво е влиянието на семейната среда за слухово-речевото развитие на децата с КИ.

Анализ на резултатите

На въпроса, касаещ описание на затрудненията на децата с КИ при контакт и общуване са отговорили 71.44 % от родителите. Не отговорилите са 28.56 %, което навежда на мисълта, че тази част от родителите не е наясно с конкретните затруднения, които изпитват децата им. Или пък, че този проблем не е в обсега на познавателната им насоченост спрямо техните деца. Като доминираща трудност резултатите показват – неразбирането на чужда реч от страна на децата (64.26 %). Те явно все още не са готови да се впишат в реалните условия на масовата среда. Този факт се потвърждава и от конкретно посочилите този проблем родители – трудност в общуването в масова среда (28.56 %). Сравнително ниският процент на посочилите това затруднение може да се дължи и на липсата на лични впечатления на родителите от общуването на децата им извън дома, т. е. в учебното заведение.

Най-малък процент от родителите (14.28 %) посочват като трудност за техните деца ориентацията за посоката, от която идва звука. Тъй като това е свързано със специфично отчитане на слуховите проблеми на децата с КИ си позволяваме да предположим, че полученият резултат е по-скоро следствие на слабост при диференцирането на проблема от страна на родителите, отколкото на ниското ниво на диференциране на трудността.

Нагласата на родителите като цяло обаче е децата им да се обучават в масово учебно заведение (70 % от децата с КИ), независимо от последствията, които възникват. Това навежда на мисълта, че родителите държат децата им първо да са приобщени към средата на връстниците им в норма, а чак след това да се преценява доколко и как се отразява тази среда върху формирането на речевите им способности. Погрешно би било схващането, че веднага след имплантацията детето е готово да влезе в масовата среда на общуване.

Нуждата от специализирана помощ освен обучението по масовите програми на практика е явна. Една част от родителите осъзнават това, но трудно вземат решението децата им да се обучават в специализирано учебно заведение, тъй като това е свързано с редица компромиси – преместване в София, търсене на нова работа и още ред други социални измерения на въпроса. Данните от анкетата показват, че основната част от родителите (55%) държат на всекидневните занимания по слухово-речева рехабилитация, а на другите специализирани предмети отделят три дни в седмицата. При провеждането на анкетата повечето от анкетираните не бяха наясно, какво точно е съдържанието на тези предмети и каква полза ще имат от тях децата им в слухово-речевото си развитие, както при прилагането им в учебния процес, така и в домашна обстановка. Според резултатите от анкетното изследване, допълнителна работа в домашни условия родителите са провеждали в следните насоки: развитие на речта–100 %, слухови стимулации–40 %, ритмични упражнения–25 %. Отговор „не работя“ не фигурираше в анкетните листи.

Донякъде смущение буди и факта, че 25 % от учителите в масовите учебни заведения имат само грижовно отношение към децата с КИ, въпреки, че интеграцията на едно такова дете предполага по-активна педагогическа насоченост. Този проблем за съжаление не се наблюдава само при децата с кохлеарна имплантация, а при всички други деца с обучителни трудности, интегрирани в общообразователните учебни заведения. Родителите (45%) отразяват, че педагозите проявяват добро-положително отношение. „Негативно“ и „неутрално“ не се срещнаха в отговорите.

Основната част от родителите (60%) отговарят, че децата им имат добри възможности за общуване с чуващите си връстници. Това на практика означава, че те откъслечно възприемат информацията по време на разговор и по същия начин формират отговорите си. Децата могат да се ориентират за темата на разговор по ключови думи, които същест-

вуват в пасивния им речник, т. е. в най-общи линии могат да бъдат участници в общуването, но по-скоро пасивни, отколкото активни. Ако едно такова общуване не бъде подкрепено от допълнителни разяснения, много трудно може да се говори за пълноценна форма на вербален контакт. Конкретен пример могат да бъдат и театралните представления, които кукловоди изнасят по детските градини. Децата с КИ разбират само една част от информацията на изиграната приказка и не могат да се включат активно в детските коментари, ако след това тя не бъде отработена в индивидуалното рехабилитационно занятие. Дали родителите смятат детето си за по-специално в сравнение с другите деца – 44.40 % отговарят с „не“, а 55.50 % са на мнение, че тяхното дете е по-специално. Над половината от родителите (63.63%), определили детето си като специално, изтъкват като причина, че то изисква много повече грижи в обучението в сравнение с другите деца. Това от своя страна води и до други последствия – по-малко време за игра, по-малко време за свободни занимания или спорт и т.н. На практика децата с КИ се оказват от сутрин до вечер обвързани с усвояването на познания независимо от тяхната насоченост. Родителите (27,27%) смятат, че „специалното“ при техните деца се обуславя от факта, че те не разбират другите хора, което пък е и момент на изолация и води до обособяване на собствени групи (деца с КИ), в които могат да изпъкнат и лидери. Това донякъде е ответна реакция за сигурност, защото общата масова среда не дава възможност за пълноценно приобщаване и показване на личните им способности. Ако едно дете с КИ би било лидер в специалната група, то същото дете в условията на интегрираното обучение ни би имало такива позиции. Не рядко се случва да е и обект на недружелюбност от другите деца в групата. Показателен е факта, че при общи сбирки на различни мероприятия децата с КИ имат по-активно поведение и поставени в ситуация на „малцинство“, т.е. преобладаваща група на децата в норма, те остават с пасивно, наблюдаващо поведение. Малък процент от родителите (9.09%) смятат децата си за специални, защото е необходимо да се пази имплантата. Тази причина не е водеща, но самият факт, че е посочена е достатъчно доказателство, че понякога може да се превърне в пречка за включване в определен спорт, мероприятие или др.

По време на учебния процес пък нестабилното слуховото внимание и възприемане е пречка за обучение според 33.32 % от родителите. Това според тях пречи на пълноценното възприемане на подаваната информация от учителите. За учениците с КИ е проблем при провеждането на диктовки, тъй като фонематичният слух на тези деца изисква постоянни или поне дългосрочни слухови тренинги. Бързото говорене също е съществена пречка (14.28 %). Този проблем води след себе си неразбиране от околните, неспазване на говорните паузи, недостиг на издишната струя да се произнесе цялото изречение, което всъщност нарушава плавността и нормалната мелодичност на изказа. Освен, че не ги разбират околните, 57.12 % от родителите преценяват, че и самите деца не разбират всичко. Този отговор се посочваше при различни въпроси и все с висок процент, което ни кара да обобщим, че импресивната страна на речта също изисква повече внимание. Нужно е допълнително индивидуално внимание по време на урока или след него, за да могат да се осмислят и разберат всички нови лексими. Така би могло да се преодолее и негативното мнение, че масовият учител има само грижовно отношение спрямо интегрираните деца с КИ в групата или класа. Наложително е отработване на учебния материал вкъщи, за да се постига и извлича максимален успех от рехабилитацията. 70 % от анкетираните посочват по няколко отговора, което говори за комплексност от проблеми, а не само един водещ.

С другите деца като основни проблеми се обособяват почти същите отговори. Близко половината (49.98 %) посочват като пречка бедния речников запас и не разбирането на речта (49.98 %). Бързото говорене (14.28 %) също е проблем независимо, че се осъществя-

ва при общуване с връстници. Разглежда се двустранно – от страна на самите деца с КИ, които говорят по този начин и не могат да бъдат разбрани от връстниците си, и от страна на децата в норма, които дори и да имат нормална скорост на изказа остават неразбрани от голяма част от децата с КИ. Анкетиранияте отговарят с повече от един отговор.

С учителите родителите (20%) смятат, че няма затруднения при общуването между двете категории. Останалите 80 % не дават отговор на този въпрос. Позволяваме си да тълкуваме това като предпазливост от страна на родителите да изкажат негативни мнения спрямо учителите на техните деца. На практика обучените специалисти да работят с деца с кохлеарна имплантация са изключително малко в България, а масовите учители, които имат интегрирани в класовете си деца с какъвто и да било тип увреждане са недостатъчно подготвени да се справят с проблемите и трудностите, които се появяват при обучението им. Наложителен е изводът, че трябва да има периодични обучителни семинари по проблемите на кохлеарната имплантация, в които да се включват специални и масови педагози. Скромният ми опит в това отношение ме кара да изкажа мнението, че дори и поканени на подобни срещи учителите, които работят в масовите учебни заведения не проявяват достатъчно желание за участие по две основни причини – финанси и мотивация.

Вкъщи. Отговорили са 100 % от анкетиранияте. Те извеждат следните затруднения: „труден характер на детето“ – 20 % и „други членове на семейството“ – 15 %. Останалите 65 % отговарят, че са **свикнали** вече с проблемите, които съпътстват отглеждането и обучението на едно дете с увреден слух носител на КИС и като цяло приемат, че **нямат затруднения** вкъщи.

Оценката на родителите разкрива един твърде широк периметър от проблемни точки, които могат да търсят решение в цялостния процес на обучение и възпитание на детето с кохлеарна имплантация. Посоченият от 20 % от родителите, „труден характер“ като пречка при ученето и общуването вкъщи, намира своите прояви и в училищната среда. От преки наблюдения и споделен педагогически опит, той се оказва пречка не само за конкретното дете, но и за цялата група или клас. Неовладяното упорството на такива деца в семейството, породено от различни фактори – глезене, прекалена строгост или внимание и др., често води до умишлено бойкотиране на учебния процес, безполезно губене на време в „укротяване“ и бесмислени ситуации, от които никое дете не може да обогати познанията си.

Родителите правят една сравнително добра преценка на възможностите на децата си при избора на учебно заведение. До скоро битуваше мнението, че имплантираното дете може да се обучава веднага в масовата чуваща среда. За да се постигнат резултати на сравнително добро ниво като стартова линия за качествена интеграция по нататък, децата с КИ се нуждаят от минимум двегодишна наситена рехабилитационна дейност в рамките на специалното учебно заведение. Не са редки случаите, при които децата, имплантирани и записани в общообразователно учебно заведение, не успяват да се справят. Те изостават в познанията си, губят ценно време от развитието на слуховите си навици и се налага да започват отначало обучението си по-късно в специалното училище или градина. Така нарушената мотивация на децата за групане на социален опит и знания в по-късен етап влияе и на училищната им готовност.

Успешна социализация би била възможна според родителите, ако педагозите от масовите учебни заведения имат по-добра подготовка, предварителна положителна нагласа и информация на учителите и чуващите деца за работа в групите.

Водещо (60%) се оказва изискването на родителите, децата да развият заложените си възможности, което без поставения на второ място отговор – специализирани часове

и рехабилитация–50% не би било пък осъществимо. Така тези два въпроса се оказват обвързани. Поставеният на трето място отговор за нужната подкрепа в семейството (45%) ни дава правото да включим в тълкуването си така наречената „триада“ при осъществяване на рехабилитационния и обучителен процес: родител – дете – учител. Без активното участие и на трите страни постигането на качествени резултати е прекалено трудно, а в някои случаи и немислимо. Така факторът „семейна среда“ се оказва, че има съществено значение при формиране и автоматизиране на слухово-речевите умения на децата с КИ.

Последните два въпроса от анкетната карта са от отворен тип. Анкетираният преплитат отговорите си като към един въпрос. Обобщените мнения представяме в таблица 1. Отговорите на родителите са повече от един.

Таблица 1

Условия за успешна интеграция и благополучие на децата с КИ

По-широк възглед от обществото и държавните институции за възприемане на децата с увреждане	50 %
Осигуряване на квалификационно обучение за учителите от общообразователните учебни заведения, където ще се обучава детето с КИ, ресурсен учител освен рехабилитатора	75 %
Осигуряване на личен асистент	30 %

Водещо е мнението, че учителите от масовите учебни заведения трябва да преминават обучителни курсове или семинари, на които да се представят форми и начини за работа с тези деца. Да бъде подсигурен ресурсен учител освен слухово-речевия рехабилитатор, който да подпомага усвояването на учебния материал най-вече в училищна възраст. „Болен“ за родителите се оказва тесногърдия начин на мислене за голяма част от обществото и институциите, които трудно приемат децата с дадено увреждане. Значителен процент от родителите изказват мнение за достъп до услугата „личен асистент“, която за голяма част от хората с увреждания остана имагинерна. Нуждата от такъв човек за дете с КИ би могла да бъде голяма и е обоснована, защото основната част от родителите са работещи. За да се осигури допълнително специално обучение се налага придвижване до такова учебно заведение в рамките на работния ден, което означава, че родителите трябва да излязат от работа, което пък нарушава други правила. Така една част от родителите решават да напуснат работа в името на детето си, а други са принудени да плащат допълнително за превоз, придружител и т.н., за да получат децата им полагащото се от закона право на безплатно обучение.

В някои от единичните мнения се прокрадваше идеята за консултации с психолог, която според нас би трябвало да залегне като едно от важните звена във веригата от допълнителна помощ. Важността идва от факта, че често се наблюдават емоции от отрицателен характер в масовите учебни заведения, които рефлектират върху крехкото съзнание на детето с увреждане – респективно дете с КИ. Такъв тип емоции са усмиването от връсниците им, изолирането от общата група, грубото отношение и още други елементи, които свързани могат да изградят един недружелюбен, затворен в себе си характер, неподатлив на социално-комуникативно въздействие. Вземането под внимание на тези изведени препоръки би било от полза и за трите страни в процеса на обучение на детето с кохлеарна имплантация, както и за органите сформиращи екипите за работа, там където се обучават такива деца.

Оценката на родителите разкрива един достатъчно широк периметър от проблемни точки, които могат да търсят решение в цялостния процес на обучение и възпитание

на детето с кохлеарна имплантация. Те посочват и някои важни условия, изпълнението на които, според тях би благоприятствало успешната интеграция на децата с кохлеарна имплантация. Семейството се оказва натоварено с извършването на редица дейности, за които първо трябва да получи информация от специалистите в тази област. Осъществяването на слухово-речева рехабилитация в семейна среда на практика е не само условие за адекватно развитие на децата след КИ, но и задължително условие, за да могат те да развият нормални слухови възприятия и речеви способности, които да им служат за по-свободна комуникация в масовата среда.

Литература

1. Балканска, Н. Въвеждане на родителите на деца с увреден слух в терапевтичната работа, сп. Педагогика, бр. 2, 1997.
2. Дионисиева, К. Модели за семейно ориентирано ранно въздействие при деца с увреден слух в условията на Република България, сб. Съвременни подходи в образованието на лицата с увреден слух, 1998.
3. Ent News, vol. 14, number 5, November/December 2005.

„ЕМПАТИЧНАТА ЛАБОРАТОРИЯ“ – ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПРОФЕСИОНАЛНА РЕФЛЕКСИЯ И СЕБЕИЗСЛЕДВАНЕ

РОСИЦА ГЕОРГИЕВА*, НИКОЛАЙ БАВРО**

*Д-р, н.с., Институт по психология – БАН, 0899 278 226, rositu2002@yahoo.co.uk

**Д-р, н.с., Институт по психология – БАН

„Емпатичната лаборатория“ като название и експериментална ситуация е предложена и въведена от Карл Роджърс за обучение на студенти по психология и психотерапевти. В нея, относително еднакви по статус, образование и жизнен опит хора заемат позицията на „клиент“ и „психолог/терапевт“ за да обсъдят реално съществуващ проблем. Прилагана като обучителна процедура за развитие на социални и професионални умения, „емпатичната лаборатория“ може да бъде отнесена към стандартните тренингови програми. Разгледана като модел на терапевтична ситуация, тя демонстрира възможностите и особеностите на личностно-центрирания подход в психотерапията и заложените в него хуманистични идеи за личностна промяна и развитие. Не на последно място „емпатичната лаборатория“ представлява уникална среда за експериментирание и творчество в областта на междуличностното взаимодействие и себеизследването, която няма аналог в социалната практика.

Empathy lab as a term and experimental set-up was first developed and introduced by Carl Rogers for teaching of psychology students and psychotherapists. In it, people relatively equal in status, education and life experience take the position of a “client” and/or a “psychologist/therapist” to discuss a real-life problem. As a teaching approach for development of certain social and professional skills, the “empathy lab” can be classified as a training procedure. As a model of therapeutic situation, it demonstrates the capabilities and specifics of the person-centered approach in psychotherapy and the humanistic ideas of personal change and development associated with it. Additionally, the “empathic lab” represents unique experimental environment for gaining experience in interpersonal interactions, self-understanding and discovering.

„Емпатична лаборатория“ или иначе казано „лаборатория за изследване на своята емпатия“ е название, което за повечето хора, дори и за психолозите звучи неразбираемо, интригуващо и претенциозно. За обучаващите се в парадигмата на личностно-центрирания подход и терапия на Карл Роджърс обаче, то е нещо обичайно, тъй като се отнася до една от най-популярните процедури в процеса на тяхната професионална подготовка. Решението ни да представим на националния форум по психология същността и възможностите на емпатичната лаборатория е продиктувано от нашето убеждение, че те са недостатъчно познати и използвани, а биха могли значително да обогатят арсенала от обучителни и изследователски средства в областта на психологичното помагане и оптимизацията на междуличностните отношения. В по-широк план, това е повод отново да се припомним и дискутират някои от позабравените или недостатъчно оценени послания на хуманистичната психология.

Възникването на идеята за емпатичната лаборатория има своята предистория. Тя е свързана с периода между 1940 – 1944 година, когато Карл Роджърс заема позицията на университетски професор в Охайо, след като 12 години е работил в клиника и е изградил свой нов възглед за психотерапията, известен днес като недирективен личностно-центриран подход. В Университета Роджърс е отговарял за практическата подготовка на студентите по консултативна психология. По-късно той сам отбелязва и анализира не един парадокс от този свой първи обучителен курс. Въпреки множеството явни недостатъци в него, Роджърс с учудване отбелязва, че постигнатите резултати са невероятни. Към тях може да се добави и констатацията, че след време от тази учебна група са излезли много талантливи и оригинални терапевти.

Днес бихме определили като недопустимо разрешението за самостоятелна психотерапевтична работа с реални клиенти, което Роджърс давал на студентите, демонстриращи съответната вътрешна готовност и отговорност. Техните терапевтични сесии се записвали на магнетофон и се подлагали на прецизен разбор в учебната група. Записите показали, че пред лицето на реалните проблеми неопитните консултанти се държат зряло и терапевтично. По време на обсъжданията, те споделяли своите трудности и търсели помощ в качеството си на отговорни за случая, а не като очакващи оценка стажанти. При това често се коментирало раздвоението между вътрешното желание да постъпват по определен начин и ограничаващата ги представа за догмите в професионалното поведение. Парадоксално е наблюдението на Роджърс, че специализираните в области извън психологията се оказали по-адекватни и уверени в действията и решенията си от студентите-психолози. Последните по-често разглеждали клиентите през призмата на различни теоретични модели, главно като обект на анализ и въздействие.

От своята първа обучителна група Роджърс извежда няколко важни принципа, към които по-късно неизменно се придържа. Първият от тях е станал пословичен и цитиран от големия екзистенциален психотерапевт Ирвин Ялом звучи така: „Не губете време за обучение на психотерапевти, по-добре го отделете за тяхното прецизно подбиране!“ [2, с.704] Според Роджърс личностните качества на кандидатите за психотерапевти са основният залог за тяхната успешна реализация. Друг важен принцип е възлагането на максимална отговорност и включване в реална, а не имитационна терапевтична дейност още в най-ранните стадии на обучението. Роджърс подчертава, че именно на този етап свободата на себеизразяване, експериментиране и осмисляне на собствените нагласи и поведение са по-ценни от наблюдаването на нечие чуждо майсторство или трупането на теоретични познания в едно от терапевтичните направления. Той съветва да се избягва обгрижването и подтикването на студентите в процеса на ориентиране към парадигмата, в която биха искали да работят. Техният избор според Роджърс трябва да бъде осъзнат преди всичко като вътрешен и искрен.

В този контекст „емпатичната лаборатория“ се разбира от нейните създатели по-скоро като пространство за себеизследване и осмисляне на личностните и професионални нагласи, отколкото като обучение по метода на Карл Роджърс. Според Роджърс „консултантите, които се опитват да прилагат „метод“ са обречени на неуспех, ако този метод не е в синхрон с техните вътрешни нагласи“. [7 с.19] Ето защо, според него в рамките на своята предварителна подготовка те „трябва преди всичко да прояснят и осмислят своето фундаментално отношение към човека“ [7, с.432] Последното предполага отговор на основния въпрос: Как гледаме на хората? По-разгърнато той звучи така: възприемаме ли другите като притежаващи ценност и достойнство, уважаваме ли техните възможности и право на себеопределяне, имаме ли нужда и желание да доминираме и да насочваме, вярваме ли, че хората ще са по-щастливи, ако ни позволят да избираме вместо тях техни-

те цели, ценности и стандарти? Отговорът, който повечето хора, психолози и психотерапевти дават на поставените въпроси е почти еднакъв и предсказуем. Учудващо за самите тях обаче се оказва несъответствието между декларативно заявяваното и поведенчески проявяваното.

„Емпатичната лаборатория“ е среда, в която студентите могат да развият своите хуманистични възгледи за човека. Неподирективното терапевтично поведение, което е емблематично за подхода на Карл Роджърс е конкретната форма, в която тези възгледи са възплътени и практически прилагани. То е алтернатива на авторитарно-патерналистичното отношение и експертната позиция на специалиста, който най-добре знае какво, как и защо трябва да се прави за здравето и благополучието на клиента. Терапевтичната хипотеза на Карл Роджърс допуска, че всеки човек има достатъчно потенциал за справяне, себеразбиране и развитие, който се актуализира и разгръща при създадени за това съответни междуличностни отношения. Тези отношения предполагат равнопоставеност и партньорство и са белазани с искреност, респект и приемане. В терминологията на Роджърс това са „трите необходими и достатъчни условия за личностно развитие и терапевтична промяна“, а именно конгруентност, емпатично разбиране и безусловно, безоценъчно отношение.[9]

Можем да обобщим, че предлаганата обучителна форма е нетипична, тъй като не предлага готово систематизирано знание и еднозначен модел на терапевтично поведение, а е ориентирана към развитие на личностните и професионални хуманистични нагласи. Това може да разочарова търсещите конкретни, бързи и атрактивни техники и умения за работа. Терапевтичният и обучителен модел на Роджърс акцентира върху непосредствения опит в отношенията клиент-терапевт. Как на практика се постига това? С цел да доближи максимално учебната ситуация до реалната, без при това да подлага на неоправдан риск клиентите, Роджърс въвежда практиката на взаимно консултиране между студентите. За целта в добре подбрана група от 15–20 души, се работи в тройки „клиент-терапевт-супервизор“, като партньорите се избират и сменят по желание на участниците. Препоръчва се групата да е относително еднородна по възраст и ниво на професионална подготовка. Продължителността на „терапевтични сесии“ варира от 5–10 минути в началото на обучението, до стандартните 50–60 мин. Тези беседи се протоколират от супервизорите или се записват с аудио или видеотехника и се обсъждат групово.

Въпреки своята условност, тази обучителна ситуация не е ролева игра. В нея се работи с неизмислени проблеми в условията на реален междуличностен контакт. От студентите не се очаква да са „истински клиенти“, споделяйки сериозен личен проблем. Те могат да разкажат епизод от своето ежедневие, който е станал повод за размисъл или преживяване. На практика това е достатъчно за да се проявят нагласите и стереотипите в манифестираното от терапевтите им поведение. Последното е главен обект на обсъждане, осмисляне или промяна в процеса на обучението. Ето защо студентите-терапевти в началото получават минимум напътствия за начина, по който трябва да се държат. Единствената задължителна инструкция към тях е запознаването със златното правило на личностно-центрирания подход, а то е: „Клиентът винаги е пръв!“ (Client's first) Това означава, че именно той, а не терапевта определя темата, посоката и темпа на разговора. На „терапевтите“ се препоръчва да се държат естествено, да реагират спонтанно и да се опитат да разберат посланието на „клиента“ и неговата гледна точка. Последното се определя като емпатия и обяснява названието на обучителната форма.

Значително внимание в „емпатична лаборатория“ се отделя на обратната връзка. Тя винаги започва със самоотчет на клиента. Той, а не преподавателя, супервизора или гру-

пата е главен референт при обсъждането. Споделя се общото впечатление от разговора и кое в поведението на терапевта е облекчавало или затруднявало процеса на себеизразяване, дали клиентът се е усещал разбран, оценяван или манипулиран. За разлика от други обучителни програми в емпатичната лаборатория мнението на клиентите не се подлага на обсъждане. Не се коментират също: личността на клиента, характерът на споделените проблеми, техните причини и начини за преодоляването им. В центъра на вниманието е процесът на терапевтичното взаимодействие и това, как той се преживява от главните участници в него. Така всеки в групата получава достатъчно време и лично пространство, за да обсъди своите усещания за професионален „провал или триумф“, да получи обратна връзка и да експериментира отново. Естествено, колкото по-смело и активно е участието и по-доброжелателно обсъждането, толкова по-интересна и творческа е работата в емпатичната лаборатория.

Ще разгледаме някои от основните индикации и най-често коментирани затруднения и предубеждения на студентите в предлаганата обучителна форма. Ще ги групираме около трите базови терапевтични условия на личностно-центрирания подход, които формират основните терапевтични нагласи на работещите в парадигмата.

Първата от тези нагласи е конгруентността или стремежът за естествено, непринудено и автентично поведение на терапевта. Известно е заявлението на Роджърс, че „искреността не се включва или изключва, тя е състояние на присъствие и адекватно осъзнаване на себе си“ [6 с. 55] Въпреки това, повечето студенти споделят, че я губят, когато седят в креслото на терапевта и разглеждат препоръката за автентичност като трудно за изпълнение упражнение. Прави впечатление как някои студенти в новото си амплуа започват да говорят с несвойствени им интонации и се държат много по-различно в сравнение с обичайното си поведение.

Обратната връзка от клиентите показва висока сензитивност към проявите на инконгруентност – фалшива заинтересованост, превъзходство, снизходителност и ненужно обгрижване. Констатира се и известният факт, че напрежението на терапевта индуцира съответни реакции у клиентите. Многократно се потвърждава и хипотезата на Карл Роджърс, че естественото и непринудено поведение на терапевта е не само предразполагащо, но и корективен фактор в психотерапията. Въпреки това и за самите терапевти се оказва учудваща степен на вътрешната им съпротива спрямо тези ясни и еднозначни корелации. Те се чувстват по-удобно и защитено зад професионалната маска или я използват съзнателно, повияни от други, по-авторитетни според тях терапевтични модели, препоръчващи дистанцирано и хладно отношение с клиентите.

Роджърс настоява, че искреността е един от най-важните и силни терапевтични инструменти. Тъй като тя не може да се отработва като професионална техника и умение, остава регулирането и чрез себerefлексия. То се постига лесно чрез отговор на въпроса: „Бях ли себе си и истински в това взаимодействие?“ Към професионалната рефлексия се отнася и отчитането на своите негативни и силни качества за психотерапевтична работа, търсенето на себе си, вместо на модели за подражание. Липсата на рефлексивни ориентири в началото на обучението компенсира една от първите заръки в емпатична лаборатория: „Не се надуйте и не се преструвайте!“

С не по-малко трудности и съпротиви е свързано осмислянето и практическото усвояване на втората терапевтична нагласа или принцип на личностно-центрирания подход. Карл Роджърс я определя като „безусловно позитивно отношение“ към клиента (unconditional positive regard).[9] Това е ориентацията към пълно приемане на другия, което предполага зачитане на неговата уникалност и различност, уважение към личностния потенциал, силата и мъдростта на природната му интенция за справяне. Тези кра-

сиви, но абстрактни хуманистични идеи в практиката на обучението и професионалното себегулиране придобиват семплата императивна форма: „Не оценявай и не контролирай!“ Конкретните и прояви са множество: не поставяй диагнози и етикети; не съветвай; не насочвай; не интерпретирай; не критикувай; не одобрявай, не ободрявай и т.н. Възприемани като забрана, тези препоръки могат буквално да парализират действията на начинаещите терапевти. Най-трудно за тях се оказва ограничението за задаване на въпроси в хода на терапевтичното интервю.

Спецификата на личностно-центрирания подход е такава, че в него не се работи с миналото и спомените, не се анализират сънища и фантазии, не се обсъждат изгласкани преживявания и форми на алтернативно поведение. Тогава у студентите, възприемащи своята бъдеща дейност като високо експертна, логично възниква въпросът „А какво трябва да се прави вместо това?“ В емпатична лаборатория студентите непрекъснато се изправят пред друг въпрос: „Защо направих това?“ Експериментирането в рамките на учебната програма показва, че „правенето на нещо“ в терапията е начин да се намали напрежението и да се повиши самочувствието на терапевтите. Те трябва да осмислят дали с отделни прояви и цялостното се поведение реално помагат на клиента или решават свой ситуативен или личностен проблем

Взаимното консултиране между студенти в емпатична лаборатория има интересно преимущество като обучителна среда за формиране на недиригентна, безоценъчна терапевтична нагласа. То се състои в това, че когато терапевтът и клиентът имат относително еднакъв и не особено богат жизнен и професионален опит, по-ясно проличава, че даването на съвети и подсказването на алтернативни решения е неоправдано и неефективно. Практиката в емпатична лаборатория обаче показва колко устойчиви и трудно непреодолими са подобни социални автоматизми. Те са типични за ежедневно общуването между приятели и роднини, но в повечето терапевтични парадигми не се препоръчват като форма на професионално помагане. От позицията на личностно-центрирания подход по-адекватна в последния случай се оказва нагласата за възприемане на клиента като равностоен и достоен партньор. Според Карл Роджърс наличието на повече професионален и жизнен опит у терапевта също не е основание за пренебрегване на тази основна хуманистична терапевтична нагласа.

Безусловно най-интригуващият и привличащ студентите елемент в емпатичната лаборатория е самата емпатия. Повечето от тях знаят класическото определение на Карл Роджърс, че това е нашата способност да си представим или почувстваме какво изпитват другите, като че ли сме на тяхно място, при това осъзнавайки своята отстраненост. За да се разберат механизмите, превръщащи тази способност в ефективен терапевтичен инструмент е необходимо по-задълбочено познаване на личностно-центрирания подход, неговата философия и феноменологична същност. Това обаче не се изисква за включване и пълноценно участие в емпатичната лаборатория. На този етап се предлага хипотезите на Карл Роджърс относно емпатията да се приемат на доверие, а личният опит на всеки да бъде базата за тяхното приемане или отхвърляне.

Първоначалните реакции на студентите и в този случай демонстрират съпротиви и стереотипи свързани с представата им, че психотерапията не се прави така. Самият Роджърс в работните си семинари е предпочитал да онагледява своя начин на работа казвайки: „По-лесно е да ви покажа, отколкото да ви обясня, а най-добре е лично да участвате!“ Не е случайна приликата между тези думи и знаменитата фраза на Луи Армстронг: „Ако питате какво е джаза, няма никога да го разберете!“ Общото между тези двама мъже, е че те са доказани виртуози и майстори на импровизацията, всеки в своята област.

Духът на свободна изява, експериментиране и творчество е търсена и поддържа на атмосфера в емпатичната лаборатория. Това я отличава от други обучителна форма за придобиване на личен опит, моделиращи чрез указания еталони за социално и професионално поведение, в това число и емпатично. В тях емпатията се разглежда преди всичко като комуникативно умение, което се разбива на съставни елементи и се усвоява в отделни стъпки. Известно е, че самият Роджърс е бил шокиран от подобно третиране на своята идея, от свеждането на емпатията до отработени фрази и механични движения. За съжаление днес тези варианти на тренинг са по-популярни от първоначалния замисъл на автора на личностно-центрирания подход. За това емпатичната лаборатория може да се разглежда като своеобразен резерват или опит за съхраняване чистотата на извора. В нея се използват както класическите предписания на Карл Роджърс, така и съвременни модели за обучение, предлагани от признати в направлението авторитети.

Такъв безспорен авторитет е Барбара Бродли, която освен че е психотерапевт и учител, активно публикува методични разработки по личностно-центрирана терапия. [4,5] Според нея, има три важни акцента в практическото осмисляне и прилагане на емпатията в тази парадигма. Първият се отнася до разбирането, че емпатията е преди всичко субективно преживяване, а не поведение. Това е спонтанно възникващ процес, който по-успешно може да бъде потискан и имитиран, отколкото възбуден и усилен. Ето защо тя трябва да бъде обект на рефлексия, а не на тренинг. Емпатията е вътрешно усещане, подобно на радостта – тъй като неведнъж сме я изпитвали, ние можем безпогрешно да разпознаем кога е истинска и силна, а кога – притворно я изобразяваме.

Вторият важен аспект в осмислянето на емпатията като терапевтичен инструмент, е че тя е динамичен процес. За изразяване на неговата същност Б. Бродли употребява термините „емпатично съпровождане“ (empathic following) или „процес на емпатично разбиращо откликване“ (the empathic understanding response process) [5 с.21] На практика в хода на емпатичното интервю терапевтът се стреми максимално да вникване в личностните смислови значения и преживявания на клиента и да получи индиректно потвърждение от него, че е почувствал и разбрал посланията му правилно. („testing understandings”).[8 с.128] Така всяка нова интеракция е индикатор за доближаването или разминаването между двамата участници в нея и нов подтик за реализиране на интенцията за разбиране. При това трябва да се подчертае, че разбирането в личностно-центрирания подход няма конкретна цел (изясняване на диагнозата, причините и природата на вътрешния конфликт и др.) – цел е самият процес на емпатия. Резултатът е известен като „емпатична спирала“ или „ефект на огледалото“, защото методът на Роджърс е насочен към перманентно срещане (moment-to moment encounter) на клиента със самия себе си.[1, с.47]

Емпатичното откликване е есенциално за личностно-центрирания подход. То е не просто главна терапевтична процедура или функция на терапевта, а израз на цялостната философия на подхода, на неговата недирективност и феноменологична същност. Казано по-просто, емпатията е зачитащо и честно откликване на желанието и надеждата на клиента, когато говори за себе си да бъде чул и правилно разбран. За студентите емпатичното проследяване се оказва трудна задача. Те се чувстват буквално парализирани без опора на психологични техники, квалификации и обяснения, а предлаганото поведение им изглежда елементарно и непрофесионално.

За да преодолеят скованото си и неестествено държане бъдещите терапевти са поощрявани към спонтанно реагиране или отказване от взаимодействието, когато усещат, че то е напрегнато и фалшиво. Метафорично емпатичния процес може да се сравни с уменията за ръчно плетене или сърфинг. При първата емпатична стратегия се поддържа

близък контакт с клиента чрез редовно откликване на възловите му послания, а при втората – чрез улавяне на общото направление на мисълта и главния смисъл на казаното. И в двата случая студентите могат да прекратяват упражнението, ако „изпуснат нишката“ или „паднат от дъската“. В хода на обучението те успяват все по-дълго да се задържат в течението на емпатичния процес или иначе казано във феноменалното поле на клиента.

Когато терапевтичното интервю се провежда пред цялата учебна група, мястото на отказалия се „терапевт“ може да бъде веднага заето от друг студент. Това позволява ясно да се види, че следващият участник се държи не по-добре или по-лошо, а по-различно в същата ситуация. В емпатичната лаборатория се използва и друга интересната форма за групово участие, наречена от Роджърс „мултиплексна терапия“ (терминът е технически и означава приемане на различна информация по един канал). В нея срещу клиента сядат няколко терапевта, които се включват по свое желание в различни моменти. В тази ситуация терапевтите не работят като екип, а всеки участва със своя личностен колорит и виждане за проблема. Резултатът е поучителен. Той показва, как една и съща реплика може да бъде разбрана различно и да породи множество емпатични отклици, че не съществува единствена, универсална и идеална реакция или еталон за емпатия. Дори виртуозни в даден момент попадения могат да се окажат нелепи в нов контекст. Това е аргумент срещу неуместното използване на класическите реплики на Карл Роджърс, станали пословични като анекдотичен образец за терапевтично поведение и изопачаване на представата за неговата парадигма.

Студентите в емпатична лаборатория имат възможност да наблюдават видеозаписи на терапевтични сесии на Роджърс. Това, което действително заслужава да бъде видяно в тях е неговото ненадминато „емпатично личностно присъствие“. Терминът е въведен от Роджърс в края на жизнения му и професионален път като квинтесенция на цялото му творчество в областта на психотерапията.[9] Разбирането на емпатията като личностно присъствие е третият главен момент в нейното осмисляне. То означава, че терапевтът е изцяло погънат от взаимодействието, но не от неговите детайли. Състоянието му се описва като съзерцателност и вътрешна съсредоточеност. На това ниво на емпатийност, няма значение колко прецизно са премерени терапевтичните действия и казаните думи – вместо отработени и шлифовани те стават живи, интуитивни и учудващо съвременни. Тогава терапевтичното действие не се прави, а се случва по онзи начин, за който Луи Армстронг не е могъл подбере думи, описвайки джаза, а древните китайски мислители са намерили понятието „у-уей“. Разбира се, студентите не могат да постигнат бързо дълбочината и мъдростта на у-уей и хуманистичната психотерапия, но опита в емпатична лаборатория показва, че те могат да се докоснат до тях.

Не случайно емпатичното взаимодействие се сравнява с джаз-импровизация. [3] В него между двамата участници няма доминиране, а взаимно допълване и сътворчество. Това е не просто умение за водене на равностоен и зачитащ диалог, към което се стремим като цивилизовани партньори в социалната си практика. То е усещане за пълен синхрон, стимулиращ себеизявата, взаимнообогатяващ и духовно извисяващ. Роджърс го описва с понятието „емпатична капсула“. Хората при такъв контакт преживяват особена съпринадлежност, а всичко наоколо избледнява и почти изчезва – състояние добре познато на влюбените и увлечените в своята работа и творчество. Не е нужно да се доказва, че подобни истински моменти и връзки в живота носят невероятен терапевтичен заряд, но все по-малко хора имат възможност да ги открият и „консумират в естествени условия“. Именно поради това, психотерапията за мнозина се превръща в човешки оазис, а от нас зависи дали той няма да се окаже само мираж.

Литература

1. Георгиева Р., Н. Бавро (2007). Сесии и срещи в практиката на две водещи психотерапевтични направления. сп. „Психологични изследвания“, кн. 2, с. 33–49.
2. Ялом И. (2005). Психотерапевтические истории. М., Эксмо.
3. Bohart A.C., R. Rosenbaum (1995). The Dance of Empathy: Empathy, Diversity, and Technical Eclecticism. *The Person Centered Journal*, vol. 2, Issue 1.
4. Brodley B.T. (1993). The Therapeutic Clinical Interview. Guidelines for Beginning Practice, *Person Centered Practice*, 1(2) pp.15–20.
5. Brodley B.T. (1997). The Nondirective Attitude in Client-Centered Therapy. *The Person-Centered Journal*, vol. 4, n.1, pp. 18–30.
6. Meador B., C. Rogers (1984). *Person-Centered Therapy*. R.J. Corsini (ed.) Current Psychotherapies, Itasca 111: F.E. Peacock Publishers.
7. Rogers C.R. (1963). *Client-Centered Therapy: It's Current Practice, Implications and Theory*. Constable.
8. Rogers C.R. (2005). Reflection of Feelings and Transference. Kirschenbaum & Henderson (ed.) *The Carl Rogers Reader*. Constable, London, pp. 127–135.
9. Rogers C. R. (1980). *A Way of Being*. Boston: Houghton Mifflin.

ИМАТ ЛИ МЯСТО ПРИКАЗКИТЕ В СЪВРЕМЕННИЯ ТЕХНОКРАТСКИ СВЯТ?

ВАЛЕРИЯ ДИЛОВА

психотерапевт, 0887 568 975, valdilova@gmail.com

Имат ли място вълшебствата в света на порастналите деца, ориентирани към т.нар. „външен свят“, светът на социалната реализация, „широко затворили очи“ за „вътрешния си свят“, светът на непознатото, неувимото, недоизказаното? Защо не изчезват от нашия образен свят приказните герои? Защо „Властелинът на пръстените“, „Хари Потър“, „Нарния“ печелят престижни награди и са сред най-касовите филми в последните години? Защо залите се пълнят с малки деца, пораснали деца и непорастващи деца? Каква невидима струна в нашите души докосват приказките? Защо и в какво е притегателната сила на приказните сюжети?

Във вълшебните приказки по символичен начин се представят несъзнавани процеси, които компенсират ограниченото ниво на *Съзнанието*, изобразяват се действия, които разчупват границите, свързани са с търсене на отговор за „вечните“ въпроси, може да се открие действения потенциал на архетиповия модел, който отговаря на естествената потребност, вложена в човека, към Себепознание. Всеки носи в себе си знанието за добро и за зло, то работи и е огромен потенциал за промяна.

Приказките отразяват синтезирания колективен опит за справяне, за преодоляване на тъмните сили и осъществяване на *Целостта*, разкриват етапите на духовното посвещение, на стъпките към разширяване на *Съзнанието*. Приказките са своеобразен наръчник, ръководство за осъществяване сложния процес на свързване на *Аза* с неговия *Висш Аз – Цялостната личност*, процес, който при всеки, според личния жизнен опит, протича по индивидуален начин. В дълбинните пластове на *Несъзнаваното* се съхранява цялото знание за *Целостта*, проявено в потенциала на *Цялостната личност*, потенциал, възможен и постижим за всеки отделен индивид. Това е „божественият“ потенциал, който прави всеки човек „Образ и подобие Божие“. „Пътят на човека към Бога“ е част от духовния живот на човечеството, архетипно отражение на структурите на душата, Път за реализация чрез познание на вътрешното развитие.

С архетиповата си образност на героични битки и победи приказките са богат източник на форми за развитие на *Аза* и могат да се използват за амплифициране на сънища, свързани с процеса на трансформация и индивидуация. Всеки образ в приказките, както и в сънищата, може да бъде разглеждан на различни нива и в различен контекст при изследване състоянието на психиката. Всеки образ може да освети различни неизследвани полета от общата картина. Символите се тълкуват субективно, отнесени към конкретна личност и обективно, по отношение на връзката им с външния свят.

• **Юнг:** Архетиповият пласт има способността да образува символи, които обединяват несъвместими на лично ниво съдържания. Осъзнават се чрез символни образи.

Всяка нощ, когато човек затвори очите и заспи, *Съзнанието* се оттегля. Заключение-ните врати се отварят, иззиданите преграждения се срутват. *Пътят* се мярка, огрян от лунните потоци, обграден от сенчести видения и неясни очертания. Иска или не сънуващият е част от този миражен свят, иска или не броди из него, иска или не попада в битки и сражения, където оръжията за защита са скрити в познанието за инстинктивната му природа. Там, в „долната“ земя, реалността е друга, правилата са други, но и там оцеляването зависи от познаването и съобразяването със законите на заобикалящата среда. Всяка нощ човек прекрочва прага и навлиза във вълшебния, непознат, вълнуващ свят на *Несъзнаваното*. Всяка нощ поема по *Пътя на познанието за Себе си*.

Там някъде през неясната дифузната граница между Съзнавано и Несъзнавано, знанията се транслират, настъпват катаклизми, разместват се пластове, нахлуват в едната и другата посока неконтролируеми съдържания. Някои образи са преекспонирани, други потъмнели, някои са различни, други неясни, но те се движат, като в калейдоскоп се променят и добиват форми, едни стават познати и разбираеми, други изчезват и избледняват, за да се появят в друга композиция оцветени и окрупнени отново, пълни със сила и живот.

• **Юнг:** *Сънищата са компенсаторна, естествена реакция на саморегулиращата се психична система и са свързани с определен проблем на сънуващия, който той оценява неправилно от позицията на разума си.*

Много често сънищата изглеждат хаотични и несвързани, обърквачи и енигматични. За сънуващия е трудно да открие смисъла на кодираните мозаечни послания на несъзнаваното. Трудно е да се съотнесат тези сложни пъзели към ежедневните нужди. Лесен достъп към сложния вътрешен процес на трансформация може да осъществи всяка приказка за духовно израстване. Приказките с богатата си образност и опростен сюжет вкарват Съзнанието в утъпкания от поколения търсеци отговор на „вечните въпроси“ Път. Приказките правят първите стъпки на поелия към познанието за себе си по-леки. Включването им в процеса на вътрешна реорганизация, е един много полезен ускорител за по-цялостно осмисляне на случващото се в терапията.

Когато се натрупат серия сънища, за сънуващия става по-лесно да разчита вътрешния смисъл на посланията, да ги вкарва в матрицата на архетипната символика, докато с изненада открие неделимата връзка между сънищния и реалния свят, предопределеността на случващото се, неизбежността на вътрешното израстване, на еволюцията, на движението, докато достигне до жадувания отговор на извечния въпрос: „Кой съм аз?“ и така осъзнае дълбокия смисъл на човешкото съществуване.

Тази игра, този поток от енергия ни съпътства през целия живот, проявява се в различни образи и символи, с по-голям или по-слаб интензитет ни зарежда с нови идеи. Този поток е част от живота, достояние на всички човешки същества. Личното и колективно несъзнавано взаимно се проникват и инфлуират. Не само в ДНК, но и някъде дълбоко в психичната тъкан на „Хомо Сапиенс“ е заложено рудиметарното знание за същността на нещата, складирани са достиженията от изминатия еволюционен път на човечеството през хилядолетията, всичко видно, чуто, помислено, изстрадано, почувствано е съхранено. Всеки има кода за достъп до целия архив, вграден, скрит в *Личното несъзнавано*, част от общото, *Колективно несъзнавано*, носител на цялата информация в планетарно ниво. Макро и Микрокосмоса имат обща пресечна точка и тя се реализира във всеки отделен индивид. Теорията на К. Г. Юнг за колективното несъзнавано дава възможност за разбиране и решаване на вътрешните проблеми, съпътстващи развитието.

• Юнг: Архетиповете са унаследената част на психиката, те са структуриращи образци на психологическо поведение, те са психосоматична идея, която свързва тялото и душата, инстинкта и образа. Наблюдават се във връзка с вътрешния, психичен живот. Разкриват се чрез вътрешни фигури като **Великата Майка, Детето, Бащата, Сянката, Анима, Анимус, Мъдрият стар човек, Мъдрата стара жена, Цялостната личност.**

Дълбоко във всеки човек е заложен стремежът към Знание, към търсене, стремеж, който минава през Себепознанието. Колкото и да се брани, *Съзнавания Аз* не може да зазида всички стени, все някъде остава скрит „таен проход“. И в някой най-обикновен делничен ден, в дома си крепост, окабелен със защитни охранителни системи, човек неволно може да открие тайнствено вълшебно място, като отвори безобиден стар дрешник и привлечен от неясно шумолене, дихание и трепет, да последва проблясалата искрица в душата си и да се озове в един нов свят, в непознато царство, да попадне в непрограмирано вълнуващо приключение, да срещне своето друго, непознато Аз, пренебрежително отхвърляно като „романтично“, „непрактично“, „нереалистично“. И когато го разпознае и докосне, когато открие живо пламъчето, непомръкнало през дългите странствания, когато го прегърне и се слее с него, тогава екзистенциалната тревожност незабелязано изчезва и човек открива дълго търсения „**смисъл на живота**“, смисълът на човешкото съществуване, формулиран простищо в надписа над входа на Делфийския храм – „**Познай Себе си и ще познаеш Боговете**“.

Пътят на Героя

„Хрониките на Нарния – Лъва и Дрешника“

Към размишления с отправка „Хрониките на Нарния – Лъва и Дрешника“ ме насочиха серия сънища на жена, споделяни при терапевтични сесии в продължение на три години. Появяваха се последователно образи, сходни с тези от филма-приказка „Нарния“: Преследваше я зла вещица, помагача говорещи животни, малко дете се превърна в голямо, котки и кучета се трансформираха, сменяха цветовете и характерите си, имаше инициация, победи, загуби, имаше вълнение и неизказана нуминозност.

Тази жена не се вмести в категорията „мечтателни романтички“. По-скоро е типичен пример за справяща се бизнес-дама в съвременните трудни условия на преход–48 годишна, разведена, майка на пораснали, самостоятелни деца, професионално реализирана, ангажирана в множество дейности, бореща се сама с трудностите в живота, със силен стремеж към социална реализация. Тя отдавна не чете приказки и не вярва във вълшебствата. Вярва в здравия си разум, вярва в потенциала си, вярва в уменията си да се справя, вярва в силите си. Постигнатото не дължи на вълшебства, а на труд, компромиси и безмилостни битки за надмощие, където печелят само силните и неумолимите. Резултатът е материална стабилност, пълна идентификация с услужлива, добре аранжирана борбена *Персона* и доминираща *екстравертност*, необходими за по-добрата адаптация и реализация в бизнес средите. Но стремежът да се изкове непробиваема защитна броня, неизбежно води жените до ограничаване на женската природа, до подтискане на женската същност, до компенсаторно подмяне с мъжки характеристики, важно условие за оцеляване в сферите на обществения живот, организиран от мъже и за мъже. И когато животът на тази жена изглежда напълно подреден и стабилен, най-неочаквано вместо триумф и удовлетворение, в душата ѝ неочаквано започва да се промъква някакво недиферинцируемо недоволство, необяснимо раздражение, неясна тревожност, състояния

нови за нея, но отдавна класифицирани от специалистите като симптоми, съпътстващи „*кризата на средната възраст*“, екзистенциалната криза, която поражда въпроси, насочва погледа от вън навътре и провокира към преоценки. Здравият разум гони тези натрапници, *Съзнанието* ги отхвърля, *Аза* се защитава храбро и гради стени пред тях, но те се промъкват в сънищата, нахлуват като фантазни неканени образи, изричат недоизказани послания, заредени с много емоционален привкус, а приказните герои незнаяно как се заселват в сънищния свят, защото *сънищата не се измислят, те се случват*.

Смисълът на човешкия живот най-често символично се изразява като „*Път*“. Дали ще бъде назован „Пътят на Героя“ или „Пътят на Човека към Бога“, дали „Пътят на Душите“ или „Цикъла на живота“, дали „Бардо“ или „Индивидуация“, зад всички тези определения се крие една и съща, обща „за всички търсещи по всички пътища“ цел, и тя е движение, промяна, развитие.

Човек заспива, за да се пробуди „Героя“ в него. Щом очите се затворят, вратата към царството на сънищата се отваря и приказката започва. Единственото важно условие, за да се превърне съня в приказка, във вълшебство, е да повярваме, че вълшебствата се случват. Пътя е достъпен за всички, готови да последват порива си към промяна, готови да преоткрият себе си. Моделът е заложен в човешката психика и ключът към успеха, ключът към промяната виси някъде наблизко в дрешника. Трябва само да бъде потърсен. Трябва да бъде последван вътрешния повик и вратата към „Света на Чудесата“, вратата към скритата несъзнавана част от психиката се отваря. Приказката започва, кълбото се разплита, нишката следва Пътя, предопределен от пророчество, случайност, принуда. Често се налага да се взимат съдбовни решения. Пътя неизбежно отвежда поелия към познанието за себе си в „Долната Земя“, в света на Несъзнаваното. Там той преминава през опасни приключения и изпитания.

В приказките и сънищата, както и в живота, се явява страховита регресивна сила за преодоляване, символично изобразявана като Вещица, Триглава Ламя, Огнедишащ Дракон. Явяват се и помагачи – говорещи животни, омагьосани предмети, вълшебници, орисници, феи, същества, които знаят повече за естествената мъдрост на живота. Накрая Злото е победено, а търсещия познание възнаградено за упорството си със значителна придобивка и нов статут, изразен символично в коронясване, женитба, наследяване на царски палат. Задължително има пир, на който всички се веселят. Така най-често приказките свършват, *Пътуването свършва, но Пътя не*.

Етапи в пътуването

Като всяко едно пътуване и пътуването към себе си, условно може да се раздели на три етапа с различни характеристики

1. ПОДГОТОВКА ЗА ПЪТУВАНЕТО

Началото на порива за движение, началото на пътуването към себе си, се провокира от вътрешен импулс за промяна, най-често резултат от натрупан негативен опит, от вътрешен дисбаланс, който става непосилен и нещо се случва, нещо близо до магичен акт нахлува в съзнавания подреден живот – някакво необичайно събитие, разтърсваща с внушенията си книга, страдание, поличба, странен знаменателен сън. То е като неудържим потоп, който залива съзнавания свят. Бентът се отприщва, задържаната енергия се устремява в нова посока и започва обновлението.

2. ПЪТУВАНЕ

Пътят към индивидуация преминава от високите към най-дълбоките нива на психиката. В това дълго пътуване човек се конфронтира с основните архетипове на промяната. Всяка среща с мощна архетипова фигура дава ново познание. Тези основни фигури са като пазители на митично съкровище. Търсеция попада в тежки изпитания. Но при всяка успешна победа получава специален дар и достъп до следващо ниво. Като в компютърна игра сложността се повишава, и потенциалът на търсеция нараства. Аза преминава през сложен трансформационен процес. Вътрешното израстване е придобивка, неизличима от Еволюционния цикъл, затова: „Който веднъж е бил Крал или Кралица, завинаги остава такъв“. Това сравнение символизира континуума на психичните процеси и потенциала за преминаване от едно в друго състояние, за смяна потока на енергията и осъществяване на енантидромия, така необходима за психичния баланс и равновесие на личността. Коронацията е символ, знак за влизане в нов статут. Друг подобен символ е Сватбата, която свързва Краля и Кралицата, свързва противоположностите в мистичен съюз, свързва ги в свещен благословен съюз, предпоставка за раждане на третото, новото качество на промененото съзнание, етап от процеса на индивидуацията, чиято крайна цел е пълното свързване на Аза с Цялостната личност и връщане към изначалните същности, когато женското се слива и идентифицира с потенциала на изначалната вечно обновяващата се Материя, а мъжкото се слива и идентифицира с потенциала на изначалния вечно оплождащ Дух.

3. ЗАВРЪЩАНЕ

Типично е за вълшебните приказки след дълго скитане и множество подвизи, Героя да се сдобие с „хвърковат кон“, „жар птица“, „орел“ или друго хвъркато, което да го отнесе обратно на Горната земя, да го върне към дома. Но обратният път е също така дълъг и опасен. За да го премине успешно и да съхрани новите си придобивки, на Героя често се налага да даде дар, налага се да реже парчета от плътта си, за да нахрани птицата, която ще го върне в царството на Съзнанието, т.е. налага се да се раздели с някои от своите стари нагласи.

Всеки завършен цикъл е начало на нов, всеки край е едно ново начало. Неизбежно след всяка зима идва пролетта. Настъпва ново равновесие и баланс. Колелото се върти. Цикълът на живота продължава. След всяко пътуване, следва ново, нова промяна очаква търсеция някъде напред. След достигнатия връх се извисява нов, след преодоляването на препятствие изскача ново.

Съкровищница на мъдростта

В приказките по магичен начин са редуцирани човешките проблеми до най-важните, еднакви по целия свят, общи за човешката психична структура. Сходни приказни сюжети могат да се открият по всички земни кътчета, живи и неизменни, част от културното наследство на човечеството. Четат се, препредават се от едно поколение към друго, от една култура към друга, от една цивилизация към друга. За тях няма граници и езикови бариери

Често използваният епитет за приказките като „Съкровищница на мъдростта“ загатва за неизказаното богатство, което се съдържа в тях. Под многослойните пластове на приказното наследство, в малко ковчеже се пази безценно съкровище, вълшебен ключ,

който може да отключи скритата врата към дълбините на човешката психика. С помощта на този ключ човек открива тайния проход, открива Пътя, който води към неизследваните тъмни страни на психиката, към страховете, към слабостите и нерешените вътрешни конфликти, Път, който неизбежно дарява смелите търсачи на приключения с най-голямото богатство, даващо огромна сила и вълшебна мощ – *Себепознанието*. В приказките е възможно всяка жизнена ситуация да бъде разрешена и променена, а *Душата* (за научна пригледност, наречена *Психика*) се намества в архетипни архаични базисни универсални модели и намира изход, предопределен и закодиран в дълбините на *Несъзнаваното*. Тези модели правят всеки човек съпричастен към общото, избавят го от чувството на изолация, самотност и обреченост.

Ето защо приказното и вълшебствата имат все още място в нашия динамичен технократски свят, ето защо борбата между доброто и злото, между „Героя“ и „Чудовището“, между „Белия“ и „Черния“ магьосник, между Спайдърмен и Док Ок, Между Хари Потър и Волдемар, вълнуват малки и големи. Приказките имат огромна терапевтична сила. Те не изискват нищо повече от това, вложените в тях послания да бъдат чути, *съзнавано и несъзнавано*. В тях са скрити нужните лечебни съставки за възстановяване на изгубената психична енергия. В архетиповия пласт на *Колективното Несъзнавано* е заложен моделът за справяне. Историите пораждаят вълнение, тъга, въпроси, копнежи, разбиране, които спонтанно изкарват на повърхността *Архетипа*. В него се подреждат попилените късчета цялост. Объркани чувства, комплекси, неизразени емоции катарзисно се преживяват отново, добиват нов смисъл, обогатяват личността с ново знание, променят гледната точка и разширяват съзнанието на странстващия Герой, поел по трудния път на познание, по **Пътя на познанието за Себе си**.

Всяко едно пътуване е **Път към Себе си**, към непознатата, отхвърлена, изтласкана, неприемана, неизследвана част на личността, стаена в дълбините на *Несъзнаваното*. Чрез *Себепознанието* се достига до знанието за истинската природа на нещата. От това познание се ражда едно просветено *съзнание*, интегрирало и отделило, култивирало от морето на *несъзнаваното* нов пояс суша към разширяващия се остров на *съзнанието*. Един еволюционен цикъл се затваря, една нова намотка в спиралоида на еволюцията се завърта, **уроборусът** захапва опашката си и човек се ражда за ново съществуване, съществуване, в което му предстои следващ подвиг, следваща среща с неизследваните несъзнавани непознати негови същности.

Литература

1. К.Г. Юнг, Събрани съчинения.

ТЕРАПЕВТИЧНИ АСПЕКТИ НА ПСИХОДРАМАТИЧНИЯ МЕТОД ПРИ РАБОТА С ГРУПИ ХОРА ВТОРО ПОКОЛЕНИЕ НОСЕЩИ ТРАВМАТИЗЪМ ВСЛЕДСТВИЕ ОТ РЕПРЕСИИ И ИЗТЕЗАНИЯ

СВЕТОЗАР КОСТАДИНОВ ДИМИТРОВ

дипломиран психодрама-терапевт; водещ на психотерапевтична група към програма „Рехабилитация на второ и следващо поколение на хора, преживели политическо преследване и изтезание“; магистър, ст.ас., Университет „Проф.д-р Асен Златаров“ „Педагогика и Психология“, гр. Бургас; 0877 023 263; svetozardimitroff@gmail.com

Настоящият текст представя психодраматичният подход за работа в група с хора, имащи в историята на фамилните си системи травматизъм вследствие от преживяна масивна репресия върху личността и актове на изтезания. Базисното допускание в презентацията е, че травматичното събитие оставя трайни фиксиращи отпечатъци в личността на човека и в не малка степен прави невъзможно обичайното функциониране на индивида. Широко популярното Пост-травматично стресово разстройство /ПТСР/ в същността си е диагностичен термин, използван за описание на тези често дълбоко увредени психологични състояния на преживяно системно насилие и травматизъм. Психодраматичният подход към проблемите на травматизма следва основните терапевтични принципи, описани от Петер-Феликс Келерман, Марша Карп, Дина Уорди. Основана на методите на повторното пресъздаване и катарзисното действие, както и на въвеждането на нови елементи в ритуализацията и отношенията с околните, психодраматичната работа повече от петдесет години доказва ефикасността си в преработването на последствията от ПТСР. В този смисъл, въпреки че психодрамата е икономичен и силно резултатен метод, в специализираната литература съществуват твърде малко публикации и разработки по темата.

This text present the psychodramatic way of group work with people, having experience of massive repression and torture in their family systems. Basic statement in presentation is that the traumatic event put in permanently fixed signs in human personality and makes usual life functioning of individual very difficult. The wide popular Post Traumatic Stress Disorder /PTSD/ in its substance is diagnostic term, used for describing of these often deep harming conditions and experience of systematic violence and trauma. Psychodramatic approach to the problems of trauma follows the basic therapeutic principles, described by Peter-Phelix Kellermann, Marshia Carp, Dyna Wordi. Based on the methods of traumatic recreation and cathartic act as well as bringing in new elements in ritual life and in relations with others the psychodramatic work more then fifty years demonstrate its efficacy in adapting the consequences of PTSD. In that way in spite of economy and resulting method of psychodrama, there is a little number of publications and researches on this topic.

Проблемът с психологичните измерения на травматизма вследствие от преживени репресии и изтезания е разработен в специализираната литература.

Задачите на настоящата разработка са да се дефинират основните психологични параметри на въздействието на травматизма на репресиите и изтезанията върху функционирането на личността, вкл. при хора второ поколение жертви на изтезания, да представи особеностите на груповата психотерапевтична работа при преработването на това страдание и да се открият специфичните възможности и потенциал на психодраматичния метод като ефикасен начин за възстановяване на пълноценното ментално функциониране на индивиди второ поколение.

За разбирането на проблема, който поставят политическите репресии трябва да си припомним някои международни документи и дефиниции. Политическите репресии както и такива от друг характер са отбелязани като недопустими и придобиват характер на законова забрана за първи път във Всеобща декларация за правата на човека на ООН от 1948г. В чл. 5 на декларацията се заявява: „Никой не трябва да бъде подлаган на изтезание или на жестоко, нечовешко или унижително отнасяне или наказание“.[4;14] В конвенцията на ООН против изтезанието и други форми на жестоко, нечовешко или унижително отнасяне или наказание приета 1984г. изтезанието е дефинирано в чл. 1. по следния начин: „Терминът ‘изтезание’ означава всяко действие, с което умишлено се причинява силно физическо или психическо страдание или болка на дадено лице, за да се получат от него или от трето лице сведения или признания, за да бъде то наказано за действие, което то или трето лице е извършило или в извършването на което е заподозряно, или за да бъде то или трето лице сплашвано или принуждавано, или по каквато и да е причина, основаваща се на каквато и да е дискриминация, когато такава болка или страдание се причинява от длъжностно лице или друго официално действащо лице, или по негово подстрекателство, или с негово явно или мълчаливо съгласие..“[4;15]

Придобилото у нас публичност понятие „репресии“ на практика покрива критериите на определението за „изтезание“

След Втората световна война нуждата на близките и децата на преживелите Холокоста от психологическа помощ и терапия стават очевидни за специалистите, които се сблъскват с този проблем. След тази война, други войни, въоръжени конфликти и организирано насилие се случват на различни места по света, особено в рамките на тоталитарни и диктаторски режими, жестоко репресиращи хората живеещи в тези държави. Това довежда до сериозни последици както в пряко репресираните така и в техните близки и деца. Редица рехабилитационни центрове по света имат опит с лечението на тези последици, но все още този опит не е достатъчно международно споделен и осмислен. Докато някои аспекти на рехабилитацията на тези хора отразяват спецификата на контекста други са универсални независимо от историческите, културни и социални особености.

От научните изследвания темата[9] и практиката е установено, че изтезанието води до сериозни усложнения в психологическото и социално функциониране на следващите поколения, които често са пренебрегвани. Основните области на проблематичност в психологичен план са концентрирани в:

Личност – изразено в комплекс на намалено себеуважение с постоянни проблеми на идентичността, свръхидентификация на родителския статус – „жертва/оцелял“, както и изявена нужда личността да бъде свръх успешна като компенсация на родителските загуби

- Възприятие – очакване за катастрофални събития, страх от нова репресия, стрес при контакт със стимули, символизиращи репресия и изтезание, доминиране на травматичния опит във вътрешния свят на личността

- Изострена сензитивност – паническо безпокойство, кошмари за преследване, чести „дисфорични“ настроения, свързани с чувството на загуба и тъга; неразрешени конфликти на базата на гняв, усложнени от преживяване на вина; повишена уязвимост от стресови събития
- Междудулично функциониране – изразяващо се в повишена привързаност и зависимост към семейството или пък увеличена независимост и трудности при започването на интимни връзки и справянето с междудуличностни конфликти

В този смисъл изглежда от особена важност чрез публикации и отваряне на публичен дебат в професионалната и академична общност, така и на обществото като цяло да бъде акцентирано върху психологичните измеренибя на тази проблематика. Допълнително индивидуалната и в частност груповата психотерапевтична работа цели и превантивен ефект срещу така наречения в специалната литература: ефект на ре-травматизация или кумулативна травма [10]. Първото научно повдигане на темата и извършено изследване на последствията на репресиите от комунистическия режим върху здравето на репресираните беше започнато от Е. Генчев, Т. Томов през 1990г. [3] и завършено и публикувано от Т. Томов Е. Генчев през 1993г.[11]

Последствията на изтезанието (политическата репресия) във второто и следващите поколения са често по-невидими и трудни за проследяване от последствията при пряко преживялите ги. Не само обществеността и професионалистите, но също и самите жертви често не могат да свържат травматичните събития с техните повтарящи се симптоми и страдания в настоящето.

По отношение на жертвите от второ поколение, често се прави разграничение между две категории: деца на жертви починали от изтезанията (където ключовите симптоми са страх и неприключващ траур) и деца на оцелели жертви на изтезание. Последствията са различни от тези при преките жертви където на преден план е така нареченото Пост-травматично стресово разстройство (PTSD). Най-често описваните симптоми при второ поколение включват симптоми на страх, депресия с висок суициден риск, ограничени социални контакти, проблеми в изграждането на идентитет и майчина/бащина роля, проблеми с автономността и вграждането в пазара на труда както и общо повишена недоверчивост към останалите социални групи. Друга важна причина за необходимостта да се занимаем с този проблем е негативното въздействие върху обществото тъй като насилието с което индивидът не се е справил психологически може да доведе и често води до омраза, семейно и социално напрежение и конфликти и намалява възможността за обществено помирение.

Богатият рехабилитационен опит на центрoвете за подкрепа на хора, преживели изтезания, включително и ценните приноси на българската служба – център АСЕТ позволява груповата психологическа работа с индивиди второ поколение носители на травма от репресии и изтезания да бъдат диференцирани в групи с кратка, средна и дългосрочна продължителност. Основните цели на групите с кратка и средна продължителност – със срок на работа от два месеца до една година – съгласно описанието на Уорди [2; 28–45] са:

1. Осъзнаване на характерните черти на идентитета и уникалните конфликти на представителите на второто поколение, които са продукт на междупоколенческо предаване, протекло между оцелелите им родители и тях самите
2. Освобождаване от чувствата на безразличие и изолация чрез изграждане на усещане за близост и принадлежност в рамките на хомогенна група
3. Подсилване на идентитета чрез насърчаване на открит диалог между членовете на групата по общи теми, като всеки член на групата се разпознава като специфичен глас или аспект на идентитета, който присъства и в другите членове. В групата се

въвежда посланието, че комбинацията от всички послания представлява цялостния Аз-образ

Като характерни черти на тези групи в краткосрочен план се приема, че „групите функционират като контейнер, в който членовете на групата служат като огледала, чрез които те се отразяват помежду си и постигат взаимен резонанс, заемайки си думи и овластявайки се един друг да преживеят цялостен емоционален опит по начин, който би бил невъзможен в индивидуалната терапия...“ [6;38]. От друга страна след като бъдат преодолени чувствата на недоверие и срам, групата постепенно установява високо ниво на свързаност и кохезия, изграждайки специфична опозиция на вътрешно групов живот, противопоставен на отношенията извън групата. В такъв режим на психологическа работа членовете на групата споделят преживявания и чувства, които са част от емоционалния опит на детството и юношеството, свързан с пост-травматичните модели на родителите, с които хората израстват и биват оформени като характери.

Психологическите характеристики на дългосрочните хомогенни групи на второ поколение носители на травматизъм от репресии до голяма степен са повлияни от възгледите на Бийон и Фуулкс [2; 39]. Динамиката на груповия процес според Фуулкс се дефинира на четири паралелни нива: Настоящо, Преносно, Проективно и Примордиално. В отношенията на участниците се реконструира универсалното и примордиалното ниво и групата като цяло отразява колективното преживяване. Приема се, че в хода на началния процес фантазиите, които възникват, съдържат теми и символи, заимствани от примордиалния свят на акта на изтезание. В ранните етапи на развитие групите се управляват от описания от Бийон принцип на зависимост, включително и чрез изрази на крайна парализираност, пасивност и липса на увереност, придружени също от прояви на подозрение, проверка на доверието и тревожност пред възможен бърз разпад на групата. Тези чувства започват постепенно да се преработват съгласно другото основно допускание на Бийон за процеса в групата „борба – бягство“. В рамките на този етап протича много силна динамика на интернализирани на определени аспекти от груповата матрица на ценности и послания и проективна идентификация на други части от друга страна. Открити и прикрити прояви на процесите се появяват под формата на остър израз на гняв и съпротива и изрази на обезценяващо отношение, насочено към груповия терапевт и участниците. Описаният опит за развитие на груповия процес в тази фаза [1; 65–76] насочва вниманието към преработването на контрапреноса на терапевтите, за да се избегнат негативните прояви на чувства на гняв, нараняване и безпомощност у водещите. Добрата интеграция на тези настроения в груповата матрица обикновено позволяват по – нататъшното развитие на отношенията, при което се случва по – открит диалог между участниците с включване на асоциации, сънища и усещания, свързани с темите на смърт и загуба не само по отношение на родителите и близките, но и отнесени към самите членове на групата. Емоционалният израз на загубата на различни преживявания на принадлежност поставя като централни изрази на гнева и болката, както и тъгуването по загиналите и изтезаваните близки. Именно процесът на траур, който настъпва след борбата с гнева и агресията, позволява за участниците в групата да се прояви началото на процесите на отделяне и индивидуализация. По този начин на следващия етап вече е налице много хо – голяма способност за справяне с междуличностните отношения в групата. Основни житейски теми като отношенията в двойка, интимността и сексуалната идентичност стават водещи и групата има възможност да провери доколко е направила преход от състоянието на парализираност, безпомощност и желание за отмъщение към по – здравите състояние на тъга и болка поради загубата на даден обект.

Процесът на приключване и раздяла трае няколко месеца и разлика от описаните кратко срочни и средно срочни групи предлага възможността за преработване на чувства, които се намират на дълбоко емоционално ниво считаме, че това е много важно и ново преживяване за членове на група второ поколение в процеса на тяхното емоционално отделяне и придобиване на самостоятелност спрямо техните родители.

В този контекст описанието на психодраматичната групова работа се вписва като ценен инструмент в психологичното подпомагане на хора, развиващи симптоми на ПТСР вследствие на изтезание и репресия във фамилната им история. Терапевтичните аспекти на психодраматичния метод с проявленията на пост – травматичния стрес са твърде сходни като цяло с общите принципи на този групов подход изобщо, по начина, по който е описано това във възгледите на Морено, Келерман и др.. От една страна изглежда видимо и логично, че персоналните ресурси на личността за спонтанно взаимодействие с обкръжаващия свят и развитие на вътрешно-личностните роли изглежда силно затормозено и блокирано поради факта на травматизма. Келерман в своя разработка [9] предлага шест основни компонента на лечебното повлияване на участници в групи второ поколение, първият от които е принципът на повторното отиграване на сцена на ситуации, в които се докосваме до потиснатото умение за емоционална експресия. На второ място психодрамата помага за когнитивното обогатяване и предпоставя ново разбиране на случилото се с представяне в нова светлина на конфликти, които до тогавашния момент на са имали своето обяснение. На трето място сценичната работа в група подпомага действието на емоционалния катарзис и по този начин насърчава преработката на различни аспекти на фиксираност на травматичното събитие. На четвърто място въвеждането на имагинерния елемент на „добавъчната реалност“ разширява кръгзора на протагониста в отношение то му към света. На пето място фокусът на работа в психодраматичната група онагледява начините, по които травматичният акт се разполага в между човешките отношения и средствата, с които може да бъде преодоляно чувството за изолираност. На шесто място въвеждането на терапевтични ритуали в груповата атмосфера възвръща уменията на протагониста да преосмисли и претворява през собствените си преживявания картината на живота.

Както Келерман посочва „репетитивното повторно отиграване на травматичния акт е характерен знак на травматизацията, но и едновременно с това и същинското случване на стъпката към лечението на травматизацията...“ [9;23]. Можем да считаме, че случаите на повторно отреагиране са част от неуспешните опити на индивида да овладее не подаващите се на контролиране на проявите на стреса. Това което обаче е същностното развитие на психодраматичната сценична работа е преработването и повторното изживяване на събитието в защитеното пространство на групата, създаващо условия да се премине през травматичната болка като внимателно се вербализират усещанията и настроенията, както и в действие да се представи всичко онова, което не може да се изрази в речта. Изваждането на травматичния опит „на светло“ само по себе си вече изглежда като освобождаване от по – рано силните за протагониста тенденции да се потиска емоционалното отреагиране на тези преживявания.

По отношение на когнитивното преработване теорията на травматизма показва, че ПТСР е реакция на невъзможност на травматизираните хора да възприемат и преработват нова информация и да могат да я съхраняват в паметта си. В този смисъл една от целите на терапевтичните интервенции е да бъдат подпомогнати хората да интегрират конфликтната информация и да изградят ново означаване на старото и новото знание. Подобно повторно когнитивно пресъздаване на травматичната случка според Келерман овластява травматизираната личност да осмисли наново света, който в травматичната

атмосфера загубва своята структура и значение. Противопоставяйки се на тенденцията за дисоцииране при травмирани личности, което звучи в изказванията им като „Знам по принцип какво се е случило, но нямам никакви спомени във връзка с това!“, психодраматичната атмосфера и работа с протагониста и групата усилено подпомага нуждата от интегриране на възприятието по пътя на вербализирането на спомените. По този начин всеки един от участниците започва да изгражда в общото пространство на „просто информация“ своя лична история на случилата се със самия него. Така постепенното повишаване на само-осъзнатостта за освобождаването и доброто насочване на блокираната в индивида личностна енергия.

Емоционалният катарзис е специфична процедура в психодраматичната група, поканена на сцената на протагониста тогава, когато продължително активни емоционални състояния са фиксирани като присъствие в личността – това е особено типично за случаи на ПТСР – и се нуждаят от афективна експресия. Травматизираните хола често преживяват себе си като болезнено раними в отношенията с околните и установяват повече или по – малко режим на отбраняване не рядко включващ ярко присъствие на примитивни защитни механизми като отричане, идеализация и разцепване на преживелищния опит. По тази причина е от изключително значение да се поддържа оптимално емоционално равновесие на участниците в процеса и във фазата на загарването за срещата да се достигне оптимално за атмосферата ниво на възбуденост и релаксираност на настроението на участниците, така че да бъде възможна психодраматичната среща. Разбира се, важно е да се добави, че в процеса на работата в група често е много трудно да се удържа комбинацията от психологична подкрепа и конфронтация, безпристрастност и навлизане в темата, равновесие и борба в интензивния контакт с хора, които в голяма степен заключват в себе си своите емоции. Голямата предизвикателство в групи второ поколение е да се следи доколко емоционалният катарзис е в състояние да се впише в индивидуалното психично пространство, контролирано от протагониста и от друга страна какъв би бил ефекта на пободна емоционална експресия спрямо матрицата на груповите отношения.

Въвеждането на друг много ценен елемент от психодраматичната работа – принципа на добавъчната реалност – отваря нови пространства и възможности в групи с травмирани хора, където на сцена става възможно да се премахне и отстрани на сцена нещо, което се е случило в живота на протагониста и обратно – да бъде поканено за живот на сцена нещо, което е било унищожено в реалността на човека. По този начин психодрамата има потенциал да трансформира трагичния житейски сценарий на човека, както в посока на това да се промени травматичното преживяване, така и в посока на променената емоционална реакция спрямо събитието. Принципът на психодрамата „Като че ли“ се въвежда обикновено там, където субектът изпитва явна безпомощност да въведе личен смисъл и отношение в една заливаща травматична реалност. Подобна екзистенциална валидизация и представяне на лична истина за протагониста уважава тенденцията травмираните индивиди да „откъсват“ част от реалността, там, където преценяват, че аспекти на събитието запазва техния личен смисъл и съхранява тяхното емоционално здраве. В този смисъл въвеждането на тази лична, субективна част от индивидуалността на сцената на групата в голяма степен се доближава до разбирането на Морено за „решаващ принос в лечението на травмата“ [4; 65–72].

В общ план участието в психодраматична група развива в процеса потребността на участниците към придобиване на по – голяма междуличностна подкрепа и чувство на уважение. В този план участието в група може в значителна степен да подпомогне социалната ре-интеграция на травмирани индивиди и да стабилизира едно ново и различно преживяване на сигурност в живот, самостоятелност и интимност. Нещо

повече, групата помага на травмирани индивиди да преодолеят постепенно своята изолация и да открият за себе си близостта на своите емоционални състояния с други хора, имащи подобни травматични преживявания. В крайна сметка успешната психотерапевтична работа може да преформулира усеждането на безпомощна жертва в активна част от преживелищния опит на тези хора. Подобен опит е в състояние да се впише в процеса на групата в качеството на терапевтичен ритуал като например въвеждането на специални фигури като Господ напр., респ. специални природни условия като земетресение или пожар или гласове, кореспондиращи на посланията и нуждите на протагонистите.

Подобни ритуали в психодрамата подпомагат хората да се само-структурират в обкръжението на групата, засилвайки усеждането за безопасност и подкрепяйки в същото време символичните начини на свързване с личните емоционални преживявания. Този подход на социодрамата и психодрамата включва ритуали на митологичния свят, символите и вярванията, давайки пространство на акта на изтезанието и репресията да се осмисли в един много по – цялостен контекст на човешката цивилизация.,

В обобщение на това представяне считаме, че психодраматичният метод е адекватен и подходящ като ефективен инструмент в преработката на травматичните събития на личността, възвръщайки на хората в групи чувството за достойнство и собствен смисъл. Въвеждането на сцена на травматичното преживяване на протагониста съдържа огромен потенциал за преработването на травматичното преживяване, при което обаче Келерман недвусмислено посочва, че е от изключителна важност водещия на групата да следи за това протагонистът да не губи чувство за контрол над сцената си. Обратната крие сериозен риск от повторна травматизация и виктимизация на индивида. В този смисъл пред психодрамата като креативен и богат на възможности психотерапевтичен метод стои предизвикателството да адаптира специфично своите предложения и техники, за да обезпечи чувството на безопасност и доверие на участниците в групата, така че матрицата на процеса, създаден от отношенията на участниците в групата да започне да работи пълноценно за самите тях.

В рамките на организирания български опит по темата – рехабилитационните програми на център АСЕТ на жертви първо, второ и следващо поколение на политически репресии и изтезания показва, че малките групи са един добре приет от участниците формат за психологическа работа. Групите се оказват място за социализация, запознанство и преодоляване на социалната изолация, подозрителността и апатията. Освен това срещите често служат и за взаимопомощ и споделяне на опит във връзка със социалната и здравноосигурителната система, проблеми с жилището и възможности за работа. Очакването е новите групи да имат повече насоченост към собствения опит и личната терапия. Изследването на груповия процес и динамика в такива групи, както и изследването на индивидуалните истории и развитие на участниците, се надяваме да даде отговори на въпросите за трансгенерационното пренасяне на травмата, както и на терапевтичните нужди и възможности.

Литература

1. Бион, У. Опит в групи и други статии, БПА
2. Време и травма: психосоциална подкрепа и медицинска рехабилитация на жертви на изтезание“, 2005, АСЕТ, София,; на български и на английски език (ISBN 954–9320–03–0). На разположение в АСЕТ

3. Генчев, Е. (2000) 'Измерения на изтезанията при жертвите на комунистическия режим в България и перспективи за рехабилитация' в Рехабилитация и превенция на изтезанията, опитът на АСЕТ, 2000: 66–72, на български (ISBN 954–90411–2–3) и английски (ISBN 954–90411–3–1); Налична в АСЕТ, София.
4. Морено, Я. Основи на психодрамата, София 1994
5. Рехабилитация и превенция на изтезанията, опитът на АСЕТ, 2000; на български (ISBN 954–90411–2–3) и английски (ISBN 954–90411–3–1); Налична в АСЕТ, София.
6. A Global Perspective on Working with Holocaust Survivors and the Second Generation, 1995 Jerusalem
7. Guentchev, E. and Tomov, T. (1990). 'The diagnosis of PTSD in Bulgaria', paper presented at the 2nd European Conference on Traumatic Stress, Noordwijkerhout, Netherlands, 23–27 September 1992.
8. Kellerman, N. 'Transmission of Holocaust Trauma – An Integrative View', Psychiatry – Interpersonal and Biological Processes. 64(3) Fall, 2
9. Kellerman, N. Psychodrama and Trauma 2001 Belgrade
10. Khan, M.M.R. (1986) 'The Concept of Cumulative Trauma' in 'The British School of Psychoanalysis, The Independent Tradition', Free Association Books (1986), 117–135
11. Tomov, T. and Guentchev, E. (1993). 'Post-Traumatic Stress Disorder Among Victims of Organized Violence: A Report From Bulgaria', Free Associations (no. 30) 4: 180–90, 1993.
12. Wardi, D. (1992). 'Memorial Candles – Children of the Holocaust', Routledge, London & New York.

ПРОУЧВАНЕ НА НАГЛАСИТЕ КЪМ ВИРТУАЛНО ПСИХОЛОГИЧНО КОНСУЛТИРАНЕ

МАЛИНА МИТКОВА ЙОРДАНОВА*, ЛИДИЯ БОНЕВА
ВАСИЛЕВА**, МАКСИМКА РАШЕВА ГЕОРГИЕВА***,
РУМЯНА БОЖИНОВА МАНОВА****, ЦВЕТАН ПАНТАЛЕЕВ ДАЧЕВ*****

* А-р, н.с. I ст. Централна лаборатория по слънчево-земни въздействия, БАН,
979 70 80, mjordan@bas.bg

** А-р, н.с. I ст. Инаститут по психология, БАН, тел: 979 30–45, lidiyavasileva@abv.bg

*** А-р, А-р, ст.н.с. Инаститут по психология, БАН, тел: 979 30–56, masha@ipsyh.bas.bg

**** А-р, ст.н.с. Инаститут по психология, БАН, тел: 979 30–56, rumi_bojinova@mail.bg

***** А-р, ст.н.с. Централна лаборатория по слънчево-земни въздействия, БАН,
тел. 979 32 09, tdachev@bas.bg

Настоящото изследване е насочено към проучване на нагласите на българските интернет потребители за използване на дистанционни психологични услуги. Акцентът е поставен върху тенденцията за промяна на тези нагласи в периода 2006–2008 г. Проследява се предпочитанието към вида на дистанционната връзка в зависимост от пола и възрастта. Изследването има определена практическа стойност, ориентирайки ни в нагласите на потребителите. Изследването е финансирано от проект ОХН–1514/2005 г., Фонд „Научни изследвания“.

The following study focuses on revealing the attitudes of Bulgarian Internet consumers toward using virtual methods for psychological consultations and/or support. The accent is put on the changes of these attitudes in the period 2006–2008. The preferences to different types of Internet communication channels based on gender and age are revealed. The study is a part of project OHN–1514/2005, financially supported by Bulgarian National Science Fund.

През последните години интернет технологиите намират широко приложение за оказване на психологична помощ в целия свят. Идеята за използване възможностите на мрежата за нуждите на психологията датира от създаването на прототипа на Интернет, проекта ARPANET.

Изследванията показват, че броят на хората, търсещи чрез мрежата психологична подкрепа и/или терапевтични съвети, непрекъснато нараства [1, 3–4]. Това създава условия за предлагане на експертни съвети и консултации във виртуалното пространство, т. нар. кибър-, е – или теле-психология, осъществявани най-често чрез видео-конферендна връзка, електронна поща, беседи по мрежата (chat) и др [2, 5].

Наличните в момента електронни и телекомуникационни нововъведения са основа за осъществяване на психологични интервенции, които се включват в понятието телепсихология. Това е нова област, която се сблъсква с много нерешени въпроси, но използването ѝ може да разшири неимоверно приложението на психологията. Световният опит

сочи, че теле-психологията е изключително полезна, когато е невъзможен личният контакт с психолог. Последното може да се дължи на разлика във времето, на невъзможност за преодоляване на дялящото психолога и пациента разстояние или по друга причина.

Нашият интерес към теле-психологията се основа на следните предпоставки:

Според проучванията на Световната здравна организация около 1500 милиона хора по света страдат и имат нужда от психологична помощ. 75% от тях живеят в развиващите се страни, включително и в България. Бъдещето се очертава още по-мрачно.

1. Предвижданията сочат, че само след 15 години психологичните проблеми ще са основен здравен проблем, с който човечеството трябва да се бори. Основно място между тях ще е отделено на депресивните състояния. Т.е. колкото по-рано се опита-ме да намерим пътища за решаване на проблема, толкова по-добре.
2. Опитът на другите Европейски страни сочи, че там където са налични някакви виртуални психологични услуги, даже и да са само в сферата на поднасяне на специализирана информация на достъпен език, интересът е впечатляващ. За пример може да послужи проектът NetDoktor с повече от 1000000 посещения месечно или Web4Health, който достига почти 800000 посещения при предлагане на само около 800 текста.
3. В нашата страна има търсене на подобен тип информация. Над 1.8% от сърфиращите в Интернет търсят психологична информация и/или психологична помощ.

Постановка на изследването

Целта на настоящата разработка е проучване на нагласите на българските интернет потребители за използване на дистанционни психологични услуги, както и проучване наличието или липса на тенденцията за промяна в нагласите.

Изследването се основава на предположението, че с разширяване на използването на виртуалното пространство, ще се променя и отношението към използване на различните канали за връзка с консултиращия психолог.

Задачите на изследването са:

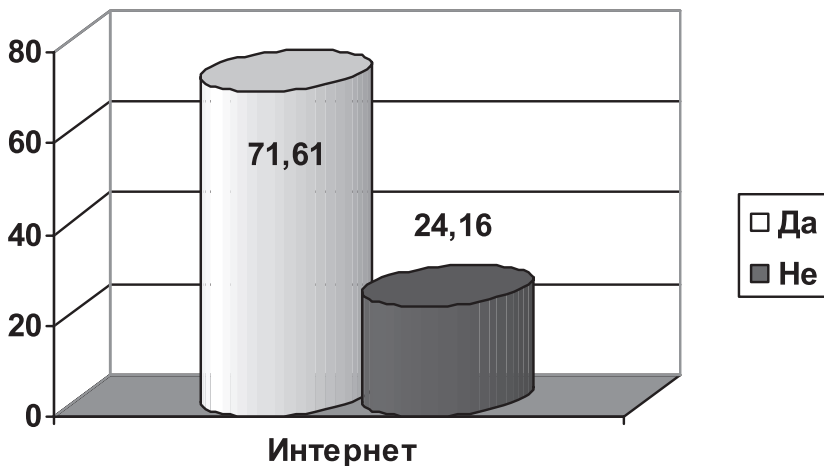
1. Проследяване на нагласите към различните форми на връзка при дистанционно психологично консултиране.
2. Проследяване на нагласите в зависимост от възрастта и пола на потребителя.
3. Изучаване на промяната на нагласите в период от две години–2006–2008 г.

За да обхванем максимално голям брой лица, създадохме **анкета**, съдържаща интересоващите ни въпроси, като за събиране на информацията използвахме специалисти от Института по психология при БАН. Въпросите не са „отворени“, защото анкетата е пригодена и он-лайн участие. Отворени въпроси даващи възможност за изразяване на лично мнение и дописване на текст биха затруднили много потребители.

В изследването участват доброволно и анонимно 451 лица, разпределени в две групи, от тях 19.2% са мъже, а останалите – жени. Възрастовият интервал е от 19 до 65 години.

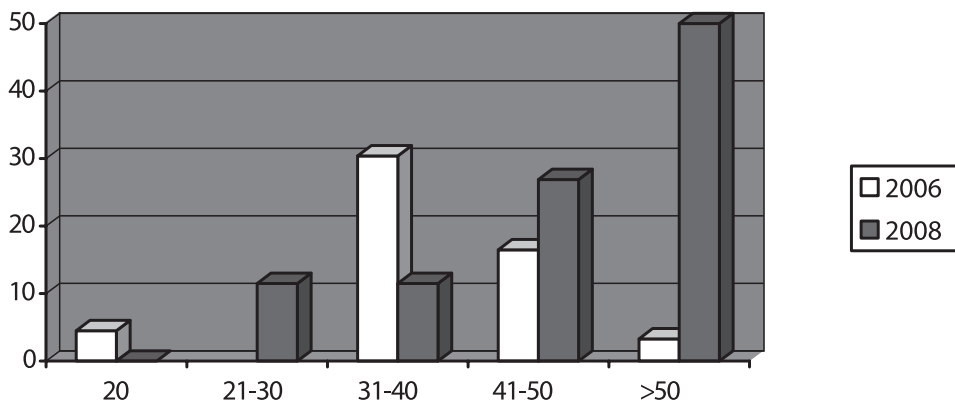
Резултати

Графика 1 представя най-общо нагласите на интервюираните лица. Почти 72% от тях биха използвали интернет технологии за получаване на психологична помощ и / или консултации.

Фиг.1

Готовност за използване на интернет сайтове при нужда от психологична помощ и /или консултация

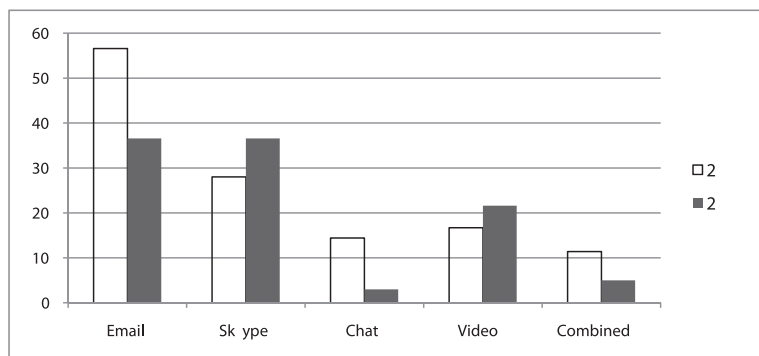

Фиг. 3

Промени в нагласите при жените

При сравняване на резултатите от анкетите проведени през 2006 и 2008 година, се очертават промени в нагласите:

По отношение на предпочитания начин за Интернет комуникация

Фиг. 2
Предпочитан комуникационен канал

Резултатите представени на фиг. 2 ясно показват, че за две години предпочитанията са се променили и електронната поща, като предпочитан канал за контакт, е изгубила водещото си място. Предпочитат се както електронните писма, така и Skype програмата – по равно, следвани от видео канала. Резултатът не е неочакван като се вземе под внимание навлизането на безплатната програма Skype. Последната е много лесна за употреба, дава големи възможности и е финансово привлекателна с приложенията си.

Интересен резултат се получава и при съпоставка на отговорите на жените (фиг. 3). Все повече са жените, които са склонни да търсят и да се доверят на виртуалната психологична помощ и то във възрастта след 40 години. Очевидно е нарастването в двегодишния период. При мъжете то не е така рязко изразено.

Запазват се възрастовите и свързаните с пола разлики в нагласата към използването на дистанционните психологични консултации. Наблюденията от 2006 г се потвърждават (фиг. 4). Резултатите още веднъж разкриват, че рязко се увеличава търсенето на психологична помощ при младите Интернет потребители, между 20 и 30 години. При мъжете търсенето нараства от 8.3% на 33% от случаите, а при жените – от 4% на 44%.

В останалите възрастови групи се наблюдават съществени различия между двата пола. Във възрастовия диапазон между 30 и 50 години жените показват по-изявена готовност от мъжете да получават психологична помощ и консултации чрез Интернет. След 50-те години обаче, тази тенденция се нарушава: докато при жените интересът към този вид психологично консултиране рязко спада – до около 7.8%, при мъжете става обратното – готовността за използване на теле-психологична помощ нараства леко до 20%. За сравнение – при проучването през 2006 този спадът при жените на и над 60 г. беше до 3% от анкетираните. Интересът на мъжете към психологичните консултации във възрастта 40–45–50 г може да се свърже и с настъпване на „кризата на средната възраст“.

Изводи

Получените данни от проведените анкети ни дават основание да формулираме следните изводи:

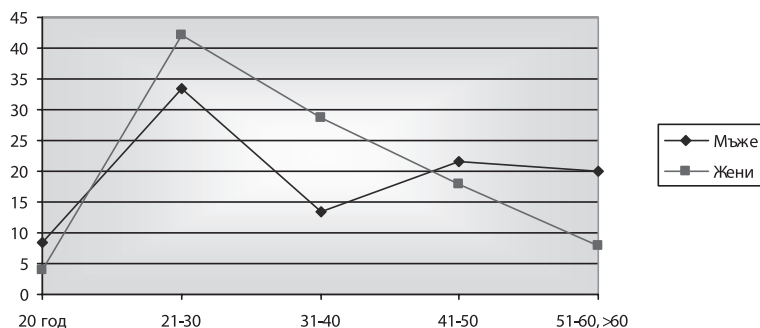
Голяма част от интернет потребителите у нас търсят психологични консултации. Те предпочитат да използват все по-съвременни методи за осъществяване на контакт със специалисти.

Постепенно се налага Skype програмата, като предпочитана, защото все повече навлиза в ежедневието, осигурява анонимност (ако потребителя желае), улеснява споделянето на проблеми и дава възможност както за включване на зрителен комуникационен канал, така и за запазване на кореспонденцията. Тази тенденция е съпроводена с понижения интерес към използването на електронната поща.

Полът оказва влияние върху нагласите на потребителите на виртуални психологични консултации. Готовността за използване на дистанционните методи е най-висока при жени на възраст 21–30 г. Най-същественото разминаване в нагласите на мъжете и жените се наблюдава в периода 31–40 год., с приоритет на жените, които повече търсят възможност за виртуална психологична помощ. Подобно различие, но в полза на мъжете, се наблюдава във възрастовия диапазон 51–60, и след 60 годишна възраст.

Един от основните изводи, който можем да направим от тези резултати е, че е необходима огромна разяснителна работа сред потенциалните потребители (т.е. почти всички граждани) за възможностите, целите и перспективите на дистанционните психологични консултации, както и за това какво представлява труда на психолога-консултант.

Нашите очаквания са, че с включването на повече потребители на Интернет ще нарасне и търсенето на психологична помощ, и все по-голямата позитивна нагласа на потребителите, стига само във виртуалното пространство да може да се намери адекватна, качествена и професионална услуга, така както това вече е организирано в други страни. Това потвърждава изводът, че проекта е ценен и предлага нещо, от което хората се нуждаят.

Подобно изследване има определена практическа стойност, ориентирайки ни в нагласите на потребителите, то дава полезна информация на психолозите от практиката.

Литература

1. Botellaan C., Guillena V., Banos R. M., García-Palacios Az., Gallegob M. J., Alcanizc M. Telepsychology and Self-help: The Treatment of Fear of Public Speaking, Cognitive and Behavioral Practice, Volume 14, Issue 1, February 2007, Pages 46–57.
2. Campos B. MAPSConvenor, APS Telephone and Internet-based Counselling and Psychology Interest Group. <http://www.psychology.org.au/publication/inpsych/hitchhiker> – Last visit March 7, 2008
3. Griffiths, L. M. A model for addressing rural mental health issues: Telepsychology as a mode of service delivery, Department or Centre School of Medicine, The University of Queensland, PhD Thesis, Publ. 2004, total pages 128.
4. Rees C.; Haythornthwaite S. Telepsychology and videoconferencing: Issues, opportunities and guidelines for psychologists, Australian Psychologist, Volume 39, Issue 3 November 2004, pages 212–219.
5. The world health report 2001: Mental health: new understanding – new hope http://www.euro.who.int/mediacentre/PressBackgrounders/2001/20011128_1 – Last visit March 6, 2008.

СУПЕРВИЗИЯТА КАТО ТЕРАПЕВТИЧЕН ИНСТРУМЕНТ

СВЕТЛОМИРА АВРАМОВА КОВАЧЕВА

гл.ас.,д-р, Катедра „Педагогика и психология“ ; ПУ „Паисий Хилендарски“

Супервизията навлиза в психологическата практика като форма на консултиране, която е ориентирана към персонални, групови, професионални и социални отношения. Тя е своеобразен инструмент за решаване на проблеми, произтичащи от социалните интеракции на личността или групата. Необходимостта от супервизията е резултат от неудовлетвореността и неефективността на клиента в социалните и професионални взаимодействия. Разгледани са възможностите за разпознаване, осъзнаване и решаване проблемите на търсещите консултиране. В теоретичен и практически план са проследени фазите на ориентиране в проблемите на клиента, техният анализ, акцентира се целите и средствата на супервизията. Обръща се внимание на ролята на супервайзора при дефинирането на проблемната област и целенасочените въздействия, които той упражнява, с цел активиране на ресурсите на личността, респ. групата за преодоляване на проблема.

Supervision makes its way through psychological practice as a form of consultation, orientated towards personal, group, professional and social relations. It is a peculiar instrument for problems solving, resulting from social interactions practiced by the individual or the group. The essential quality of supervision stems from the client's lack of satisfaction and ineffectiveness in his/her social and professional interactions. Opportunities are considered for discerning, realization and solving problems of clients who requested consultation. Phases are presented for orientation and analysis of client's problems in both theoretical and practical plans. The emphasis lies on supervision's means and goals. It is taken notice of the role of the supervisor when defining the problematic area and purposeful influences, which he/she exercises with the intent of setting in motion individuality's resources, respectively group's resources for overcoming the problem.

Терминът супервизия навлиза в психологическата практика от икономическата и административната област, той обозначава една управленческа функция, с първостепенно значение, чиято цел е да подпомага и контролира дейността на сътрудниците и работниците при осъществяването на основните им задачи [4].

Супервизията се дефинира и като рефлексия на професионалната дейност [3]. Често професионалната ситуация се възприема и оценява от участниците в нея като неефективна, потискаща и натоваарваща и това може да бъде породено от различни причини.

Супервизията е форма на консултиране и образец, който е насочен към подпомагане на специалисти и екипи, които професионално са поставени в подпомагача, консултираща, образоваща и ръководна роля по отношение на другите. Нейната цел е да влияе позитивно на отделната личност и на групата при извършване на практическата им дейност. В процеса на супервизията се вземат под внимание потребностите и начините на учене на хората в зряла възраст. Нейната основна задача е да стимулира участниците към самоопределяне, самостоятелност и да повишава комуникативните им способности. Супервизията е словесен метод, който разглежда поведението на участниците от

гледна точка на професионалната им роля с цел да се разшири професионалният им и комуникативен опит. Това води до по-висока професионална и личностова ефективност. В хода на супервизита не се въвежда ново съдържание, а се използват наличните познания и опит на супервизантите за да се провокира тяхната рефлексия. По този начин се увеличава инструментариумът за действие в професионалните ситуации. В процеса на сесиите под ръководството на супервайзера /терапевта/ участниците обсъждат професионалния си опит, поставят въпроси, свързани с конкретната професионална дейност, и разискват създадените професионални конфликти. Супервизията е креативен диалог, който не дава готови решения, а е ориентиран към потребностите и желанията на участниците в сесиите. Използвайки професионалните им ресурси, той провокира рефлексия и дава възможност да се повиши ефективността на участниците в професионални и социални ситуации. Супервизията е терапевтичен инструмент, който води до откриването на нови перспективи, до повишаване на ефективността чрез увеличаване на възможностите на супервизантите за съвместна работа, справяне с конфликтни ситуации, преодоляване на стреса и снемане на напрежението.

Историята на супервизията като форма на консултиране е тематично свързана с професионалната дейност. Като терапевтична и социална практика тя има четиридесетгодишна история, но въпреки това все още има дебати относно предмета на супервизията. В научната литература се формират различни становища относно структурата и методите и. Съществуват различия и в мненията към кого е насочена тя – дали към отделната личност, или към екипа. През 70-те години навлиза моделът за решаване на проблеми в супервизията. Този модел е въведен през 1971 година от D'Zurilla и Goldfried [2] като доказано необходим за супервизията, тъй като влияе за ефективното и структуриране. Оформя се становището, че супервизията е процес за решаване на проблеми от личностен и професионален характер. Когато практически една личност или работещи в екип хора не са удовлетворени от продуктивността на своята дейност, от атмосферата и комуникативния стил се обръщат към супервизията като възможност да се преодолее проблема и да се постигне промяна по посока на личностовата и груповата ефективност. Но в този случай супервизантът (клиентът) не чака от супервайзера (терапевта) готово решение на проблема, а по-скоро професионална консултация за пътищата и начините на решаване на проблема т.е. Ролята на терапевта е по-скоро помощна: намиране на начините и средствата за решаване на проблемите.

В процеса на супервизията се открояват следните фази:[3]

- ориентиране;
- анализ на проблема;
- анализ на целите;
- анализ на средствата.

По време на първата фаза се формулира поръчката искане на участниците, която се дефинира от самите тях. Определя се и съдържателното ниво на темите и как ще протича терапията. През тази фаза супервайзерът следи емоционалното и когнитивното отношение на супервизантите при представянето на проблемната ситуация. Съществува опасност в тази фаза супервайзерът да поеме отговорността и управлението при търсене на решението и така да наруши изискването за симетрия в интеракцията. Ето защо най-важно в първата фаза е да се определи начинът, по който ще протече супервизията, а не да се изведе веднага съдържанието на поставените от супервизантите проблеми. Значимото в тази фаза е да се постигне съгласие относно протичането на терапията. В ориентиrowъчната фаза трябва да се очертае рамката, трансперентна за всички участници, което

създава у тях сигурност и доверие. Другата задача по време на първата фаза е участниците да формулират накратко поръчката си и целта на сесиите, определят се също така и задачите на супервайзера. Встъпителният въпрос на терапевта към участниците се отнася за причината, която е в основата на желаната супервизия. Отговорите обикновено са разнообразни като например: „Бих искал да говоря за новата си работа“ или „ Уморен съм толкова много, но не мога да разбера причината – дали е свързана с настоящата ми работа или е някъде другаде.“, „Изживявам стрес, тормозят ме отношенията с някои колеги.“ Супервайзерът насочва и изисква клиентите да скицират и анонсират проблема си, но не бива да допуска те да пристъпят към анализ, защото това става в следващата фаза на супервизията. В тази си роля терапевтът трябва да прояви упоритост и настойчивост, като даже прекъсва супервизантите, когато те се опитват да навлизат в анализа на случайте.

Следващият етап на супервизията е проблемният анализ, през който супервизантите извеждат проблемите и релевантните им аспекти. Смисълът на супервизията трябва да съответства на задачата, поставена от супервизантите по време на ориентиловъчната фаза. Идеята е да се използва предоставената от участниците налична информация, за да се осъществи формулираната цел. Да вземем за пример следната терапевтична ситуация: Супервизантът се намира в лична и професионална криза и се обръща към супервайзера с искането, да му помогнат да се ориентира в причините за състоянието си. Така формулираната задача искане обаче не е прецизна. Ролята на супервайзера в този случай е чрез подходящи насочващи въпроси да получи повече информация за конкретните фактори, които натоварват пациента. Такива въпроси са „От кога клиентът има усещане за състояние на безпомощност?“, „Търпи ли промяна това състояние?“, „Има ли фактори, които според него влияят на състоянието му?“. Когато супервайзерът установи връзката между отделните фактори, които натоварват клиента му, формулира хипотеза по време на сесията относно връзките на състоянието на клиента и факторите, обуславящи го. От особено значение при проблемния анализ е натрупването на информация за пациента от неговото ежедневие и реално състояние, която впоследствие се анализира на абстрактно ниво от участниците в сесията. През втората фаза проблемите трябва да се дефинират много ясно, а това води до конкретизиране на задачата на супервайзера. Методите, които се използват от него за анализа на реалното състояние, зависят от двете страни в сесията, за което те се споразумяват. Такива методи могат да бъдат следните: поставяне на въпроси, конфронтиране със ситуацията, фокусиране, психодрама и други. Понякога супервизията може да завърши на тази фаза, защото анализът на реалната ситуация сам по себе си е решение на поставения от супервизанта проблем. В хода на проблемния анализ и двете страни трябва да проявят съзнателност и активност с цел прецизното експониране на проблема.

Фазата на проблемния анализ е завършена, когато супервайзерът и супервизантът са осветлили реалното състояние на проблемите, след което терапевтът насочва сесията към третата фаза – АНАЛИЗ НА ЦЕЛИТЕ. По време на тази фаза се разглежда какво клиентът иска да постигне с терапията. Ако за първата фаза е характерно само да се изведе целта на отделните терапевтични средства, то по време на третата фаза на базата на анализа на проблема (втора фаза) се анализира желаното от гледна точка на супервизанта състояние, което би го удовлетворило. Ако по време на втората фаза се обсъждат факторите, които създават у клиента усещането за потиснатост и неудовлетвореност, то по време на третата фаза в центъра на анализа е формулирането на целите, които супервизантът има за бъдещото си състояние. В практиката много често целта на конкретната сесия съвпада с целта на анализирания проблем. Всъщност по време на третата фаза на основата на осъзнатите обективни причини супервизантът си поставя целите, чрез кои-

то да преодолее проблема си. За да се подобри вероятността да се осъществят поставените цели и проблемът да се реши, е необходимо при формулирането на целите да се има предвид следното:

- целите да бъдат позитивно формулирани;
- целите да бъдат конкретни;
- целите, към които се стреми терапевтираният, да бъдат реалистични.

Много често клиентите формулират целта, отричайки състоянието, което преживяват. В този случай отсъства възможността за развитие на позитивна антиципация към желаното състояние цел, защото отрицателната цел не мотивира. Ролята на супервайзера е да стимулира позитивното преформулиране на целите, а това води осъзнаването на конкретното средство, чрез което ще се операционализира и осъществи целта на супервизанта. Реализирането на поставената цел зависи до голяма степен от личностния потенциал на терапевтирания, от времевите дименсии и от условията на ситуацията.

Фазата анализ на целите е завършена, когато супервизантът е извел конкретни и реалистични цели от гледна точка на желаната промяна. След това супервайзерът води сесията към нов етап – АНАЛИЗ НА СРЕДСТВАТА, които ще дадат възможност целта на супервизанта да се реализира. Задачата на супервайзера по време на този етап е да подтиква чрез подходящи въпроси терапевтираният сам да изведе средствата за постигане на желаната промяна. Могат да бъдат зададени въпроси от следния тип: „Имате ли идея как бихте могли да достигнете целта?“, „Как в минало време разрешавахте подобни проблеми?“, „Има ли средства, които не бихте използвали в никакъв случай?“, „Има ли личност, на която да се опрете, когато вземате решението си?“ и др. Терапевтът концентрира вниманието си върху набора от стратегии, които супервизантът премисля и преценява и това е един от смислите на този вид терапия – не само да се реши конкретният проблем, а да се развие способността на терапевтирания сам да решава проблемите си, като разполага с по-богат набор от средства и стратегии за това. За да се подпомогнат супервизантите в избора на средства, те се подтикват към оценка на позитивните и отрицателните им страни, записвайки ги в писмена форма. Супервайзерът подпомага този процес чрез подходящи въпроси: „Моля, помислете за позитивните и отрицателните страни на посочената от вас стратегия“, „Коя от стратегиите искате да използвате най-напред?“, „Коя стратегия не бихте използвали?“, „Чрез коя стратегия и кое средство ще достигнете до желаната промяна?“ и др.

Като търси отговори на тези въпроси, супервизантът осъзнава нуждата от определени познания, а ролята на супервайзера в тази фаза е да му ги предложи. По този начин той допринася за правилното избиране на инструментариума и преодоляване на проблема. По време на всички етапи на супервизията и двете страни трябва да бъдат активни при дефинирането и анализа на проблема, при поставяне на целите и избора на средствата за желаната промяна. Задачата на супервайзера е съвместно със супервизанта да развива възможностите и компетенциите му за справяне с проблема.

Като терапевтичен инструмент супервизията се налага, защото допринася за бързото емоционално облекчаване на супервизанта, като сменя личностното му напрежение и натоварване. Този ефект се постига на основата на интеракцията супервайзер (терапевт) – супервизант (терапевтиран). Успехът на терапията се определя и от желанието на супервизанта да промени поведението си и отношенията с другите. Ролята на супервайзера е да стимулира и да подпомага терапевтирания при експлицирането на проблемите му и анализа им. Като създава чувство на сигурност и внушава уважение към неговите проблеми, той подкрепя желанието на супервизанта сам да определи целите и средствата

за постигане на желаната промяна. В хода на супервизията терапевтираният получава шанс да разграничи реалния проблем от несъществуващия и да изведе проблеми, които до тогава са били на неосъзнато ниво, поради това супервизията има не само кратковремен ефект, но тя води до поведенческа и личностова промяна, формира усещането и нагласата за успешност у супервизанта.

Литература

1. Bamberger, G.(2001).Lösungsorientierte Beratung. BELZT, Weltheim.
2. D'Zurilla, T.J.; GOLFRIED, M.R.(1971). Problem solving and behavior modification. Journal of Abnormal Psychology,78.
3. Lohmann, B.(2004).Effiziente Supervision. Schneider Verlag Hohengehren GmbH.
4. Schreyögg, A.(1992).Supervision – ein integratives modell: Lehrbuch zu Theorie&Praxis. Paderborn.

РОДИТЕЛСКИТЕ ПАТЕРНИ ПРИ ДЕЦА С ХИПЕРАКТИВНО ПОВЕДЕНИЕ

МИЛЕНА ИВАНОВА МАНОВА

Институт по позитивна психотерапия, 0899 175 517, milenamanova@abv.bg

Клиничното оценяване на децата с ДВХ трябва да включва измервания, които оценяват не само детското поведение и адаптация, но и взаимодействията родител-дете, родителския психологически статус и брачното функциониране. За да се придобие цялостна картина за социалната и икономическа среда на децата с ДВХ в семейната терапия, е необходимо да се търси корелация между родителската дезадаптация и депресия и поведението на детето. Не е възможно да се работи едностранчиво само за овладяване на нови патерни на поведение от детето. Важно е родителите също да са част от терапевтичния контекст. Родителите на деца с ДВХ трябва да бъдат насърчавани и обучавани за по-ефективно справяне, а не обвинявани, като акцентът е върху това, което детето може, а не върху това, което не може. В доклада се разглеждат някои от най – често срещаните негативни образци на поведение.

The clinical assessment of ADHD children has to include measurements that evaluate not only child's behaviour and adaptation but parent-child interactions, parental psychological status and marital functioning as well. It's necessary to search correlation between parents' depression and maladaptation and child behaviour. It's impossible to work only on learning new behavioural patterns by the child. It's important to include parents in therapeutical setting. In therapeutical work the accent is into child coping abilities but not into disabilities. Parents are encouraged and teached to use more effective strategies. This report gives overview on the most frequent negative behavioural patterns.

Разстройството с дефицит на внимание и хиперактивност е както поведенческо, така и емоционално развитийно нарушение.

Хиперактивният синдром обхваща хетерогенна група от деца, някои от които са с дефицит на вниманието, други са хиперактивни, а трети комбинират симптоматиката от двете групи. Комплексът от характеристики се описва чрез симптоми от три клъстера:

- I. Дефицит на вниманието – неспособността на детето да потисне външната стимулация и свръхизявена перцептивна отвлекаемост.
- II. Импулсивност – неспособността на детето да потисне вътрешните си стимули
- III. Хиперактивност – необходимостта на детето да провери тези стимули и да оперира с тях.
- IV. Според Barkley *импулсивността* е водещ симптом от синдрома хиперактивност. Именно заради това са и проблемните предпоставки в отношенията родител – дете с хиперактивно поведение. По-долу са част от негативните описания на импулсивността:

Винаги намира бърз / не винаги правилен/ отговор, когато го питаш за нещо

- Често променя настроението си
- Много неща го дразнят, изкарват го „вън от кожата му“
- Често се отвлича по време на учебен процес
- Ако някой му крещи, отговаря по същия начин
- Може да нагруби родителите си
- Обича действията, не разсъждава предварително за последствията
- Изисква незабавно внимание
- Не може да изчаква отложено възнаграждение
- В игрите не се подчинява на общите правила
- Лесно забравя инструкции.
- Повишава глас, спори често, отговаря негативно на критика

Като правило тези деца избират по-лесните и бързо достижими цели, за които са необходими по-малко усилия и лесно предвидими резултати. *Заниженият контрол на поведението, а не толкова дефицитът на внимание, е белегът, който отличава тези деца от другите.* Непостоянни са при изпълнение на задачите. В някои случаи успеваемостта им е много добра, а в други лоша. Съществува изразена флукутация между добрите и лошите постижения, по-често срещана отколкото при другите деца. Според V. Douglas децата проявяват необикновена способност да търсят незабавни възнаграждения. Те манифестират ниско ниво на вътрешна мотивация и изглеждат свръхзависими от външни подкрепления, за да се включат в задачата.

Оценяването на семейната среда при децата с хиперактивност и дефицит на вниманието произтича от няколко аргумента. Счита се, че социалните взаимодействия на тези деца с родителите и сиблингите, са доказано – по-стресиращи и негативни за всички членове на семейството. В училище учителите са фрустрирани от факта, че децата не отговарят на традиционните инструкции и дидактични стратегии. Родителите от своя страна се чувстват фрустрирани, че децата им не се вменстват в рамки и недоволстват от училищната система, която е безсилна да се справи с техните нужди.

Изобилстват доказателства, че всички членове на семейството преживяват собствен психологически дистрес и са често срещани психиатричните разстройства. Тези смущения със сигурност влияят върху отглеждането на децата с хиперактивност и резултират като дисфункция в по-късна възраст.

Взаимодействия родители – деца. Области на дисфункция

Важността на отношенията и взаимодействията между родители и деца е свързана с факта, че като правило в семейната система се търсят дефицити. Много често семейството остава в периферията на научните изследвания и анализи. Допуска се, че има взаимна обратна връзка между родители и деца, която води до реверсивен семеен ефект. Не са еднозначни родителските въздействия върху децата и не са добре изучени родителските стилове в семейства с деца с ДВХ. Обичайно е критичното отношение към родителите на деца с ДВХ и стремежът към обвинение единствено и само върху родителите.

В изследване от 1979 г. Barkley и Cunningham [7] доказват, че хиперактивните деца са по-малко отстъпчиви, по-негативни, ниско концентрирани към определени задачи и не са склонни да следват майчините насоки.. Зрелостта и редуцирането на симптомите на ДВХ помага за намаляването на степента на конфликти. Но все още си остава тенден-

цията към повече наставления и негативни коментари от страна на майките на децата с ДВХ, отколкото в нормалните семейства. Подобни резултати докладват Mash и Johnston през 1982 г. Според Campbell [7] конфликтите преобладават в структурирана ситуация, в която има поставени задачи, отколкото в свободното общуване и игра.

Полът на децата не играе голяма роля в тези взаимодействия. Тенденциите към противопоставяне са общо взето еднакви за момчета и момичета.

I. РОДИТЕЛСКИ СТИЛОВЕ НА ВЪЗПИТАНИЕ

За майките е характерно, че са по-негативни, не твърде отзивчиви към посланията на децата си и по-командващи.

Следователно основното ни допускане е, че майките на хиперактивните деца проявяват императивен стил на родителстване.

Родителският стил е подчинен на амбивалентност. Родителите са прекалено изискващи, критични, наказващи, заплашващи и рядко връщат позитивна обратна връзка към детето. Амбивалентността означава, че не са последователни в избора на родителска стратегия. Любовта на родителя съществува под формата на строга справедливост, ако очакванията на любов и внимание не се приемат. Във възпитателната ситуация това са родители, които ту наказват строго, ту са прекалено либерални към детето, като че ли го negliжират. Преобладават изискванията за послушание и автоконтрол от страна на детето, а в същото време липсват похвали и поощрения. Детето като че ли е в непрекъсната ситуация на незнание как да постъпи, за да угоди на родителските очаквания. Няма ясно дефинирани граници на позволеност и непозволеност. В повечето случаи родителите на деца с хиперактивно поведение демонстрират висока толерантност и висок праг на търпимост към проявите на детето. В същото време рядко наказват детето или ако го накажат, степента на наказание не съответства на провинението. Наказанията се отличават с по-голяма суровост, твърдост и неочакваност. Заради неопределеността на наказанията и тяхната непредвидимост децата живеят в ситуация на постоянна фрустрация. Родителите на децата се фокусират върху поведението на децата, като по-малко внимание се обръща на контакта родител – дете, неговата емоционална и съдържателна страна. *Емоционалната страна* на контакта включва способността на родителя да дава и да получава любов, търпение и да съществува като фигурата – образец. *Съдържателната страна* на контакта с детето включва правила, културални изисквания и базово познание за морал. Родителите изискват от детето. Често това се непропорционални изисквания за постижения и декларативно добро поведение, които са непосилни за децата с хиперактивност.

Любовта се дава, когато изискванията за академични и поведенчески достижения са изпълнени. Следователно любовта трябва да се заслужи, тя не е еквивалентна и имплицитна.

II. НАКАЗАНИЯТА КАТО НЕГАТИВНА РОДИТЕЛСКА ПРАКТИКА

Важна характеристика от интеракцията родител – дете е степента, в която детето е позитивно стимулирано, както и наказвано. Въпросът към родителите по време на психологическото консултиране е: как наказвате и как поощрявате детето си. Доказано е, че родителите, които са константни в родителските си стратегии за възнаграждения – наказания, съдействат на детето да намали симптомите на хиперактивност. Тези, които са несистематични в избора си на стратегия, не подпомагат този процес. Малко се обръща внимание на това, че неприятните въздействия като забележки, повишаване на

тон, подигравателно отношение могат да намалят нежелателните прояви, но могат и да ги усилят. „Това се случва, когато единственият шанс на детето да привлече вниманието върху себе си, е негативното поведение. Много често раздражението на родителя и нежелателното поведение на детето взаимно се подкрепят и усилят.“ [4].

Когато разрушителното поведение на децата продължи, без да е намалено, родителите започват да издават по-чести заповеди и насоки, особено такива, насочени към контрол на импулсите на децата. Това са ограничителни команди, които обаче с течение на времето оказват все по-малка промяна в поведението на децата с ДВХ. В един момент родителската фрустрация може да резултира в издаването на заплахи, в опит да бъде мотивирано детето да се подчинява и изпълнява. Там, където този подход се проваля, родителите са склонни да пробягват до физически наказания и твърд дисциплинарен надзор. Обичайните молби на родителя към детето често са неефективни. Често молбите са или заповедни, множествени, прекалено рационално-обяснителни, или молби от типа договаряне „ако, то... „. Всички тези опити могат да доведат до усещането у родителя за провал и до повторение на механизма на заучената родителска безпомощност. В това състояние родителите на правят никакви или минимализират усилията си да налагат заповеди на децата си, оставяйки ги да правят каквото си искат. *Заучената безпомощност* води до все по-прогресивно отдалечаване от децата и дистанцирано, безучастно наблюдение на поведението им. В крайна сметка родителите абдикират поради невъзможността си да произведат промяна в поведението на децата си въпреки всичките си усилия за справяне. Майчините оплаквания в тези случаи са за депресия и повишена тревожност.

В изследванията на родителската диада дете – родители все по-често се обръща внимание на двупосочността в семейната социализация на агресията. / Lytton, 1990/ [1]. Характеристики на детето като импулсивност, темперамент, негативизъм и неустойчиво внимание силно повлияват родителското отреагиране. Допуска се, че е възможно отрицателната родителска тактика да е реакция на неуправляемото, опозиционно и агресивно поведение на детето. Поведението на детето рефлектира върху родителите и стила на възпитание, а действията на родителите формират поведението. Не съществува единствена причина за развитие на агресивно и антисоциално детско поведение. Това е реверсивна множествена детерминация на поведението в процеса на развитие.

Обичайните наказателни средства като забележки, викове, напљаскване се срещат често във възпитателната практика. Този подход постига бърз ефект за кратко време, тъй като залага на страха на детето от наказания. Впоследствие е възможно детето да развие тревожност или да стане резистентно към родителските наказания. Страничните ефекти са свързани с трайното установяване у детето на неадекватни поведенчески патерни, като постигането на желаниа с крясъци и бой. Родителското наказание би трябвало да е придружено от обяснение и да се обмисли алтернатива, заместваща нежеланото поведение, тъй като детето се научава какво не бива да прави, но не и какво трябва да се прави. Съвременната консултативна практика с децата изключва физическото наказание като възпитателно средство. Вместо това с детето се преговаря, като се подкрепят възнаграждащо добрите поведения, а неприемливите не се възнаграждат. Това са т.нар. жетонни подкрепления, които изграждат система от поощрения и лишаване от поощрения. Фигуративно се използват жетони – знаци, които носят стойност за детето, когато целим промяна в поведението му и които впоследствие се заменят с важни за детето договарки, като оставане до късно, повече игра навън или с компютър, любимо ястие и т.н. Важно е да се преговаря с детето какво означава за него да бъде възнаградено. При по-малките деца възнаграждащите стимули се дават непосредствено и често, но при по-големите е възможно дейностите и стимулите да се получават всяка седмица.

В последно време се дискутира въпросът доколко е уместно единствено външното подкрепление за манипулиране на поведението. Все повече се набляга на развитието на вътрешна имплицитна мотивация и саморегулация на детето за развитие на умения [8].

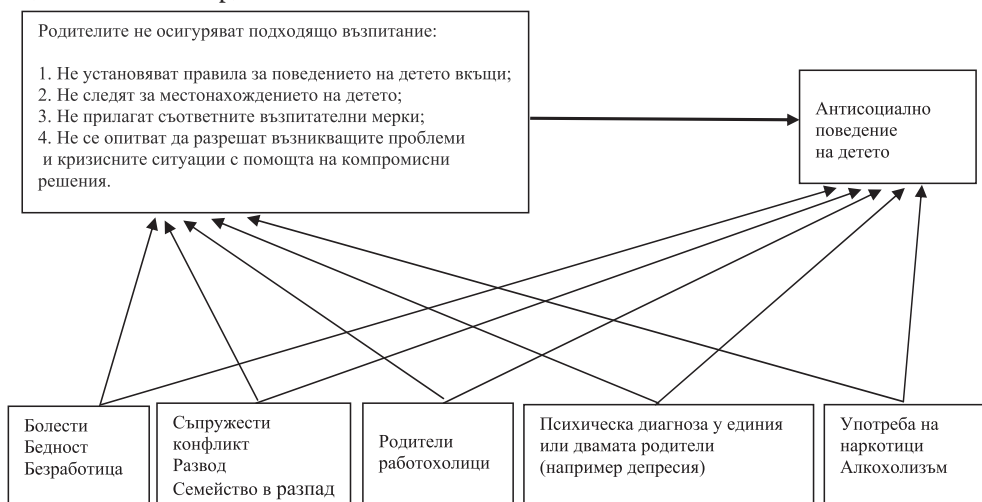
Най-пълен модел на неефективни родителски прийоми на възпитание описва теорията за „Принудителен семеен процес“ на Патерсон /Patterson, Reid & Dishion, 1992/ [1].

Този модел постулира три основни факта за дисфункционално семейно съществуване:

1. Обмяна на твърди и несъгласувани помежду си родителски наказателни мерки, които постепенно привикват детето към агресивни и антисоциални рефлексии. Отношенията са моделирани от висока конфликтност и силен негативен афект, така че детето се научава да използва агресията в качеството ѝ на социален инструмент за постигане на цели и урегулиране на междуличностни отношения.
2. Родителите недостатъчно дават наставления и като цяло се отличават със слаб контрол върху детското поведение. Това е индикация за развитие на бъдещо отклоняващо се поведение /делинквентност/.
3. Слабо позитивно присъствие в живота на детето-индикация за повишен риск от поява на хиперактивност и агресия. Положително присъствие означава: похвала за добро поведение; насърчаване; наставления и препоръки за просоциално поведение; използване на положителна стимулация за повишаване на автмотивацията на децата; предоставяне на избор, вместо издаване на заповеди и изисквания за безусловно подчинение; положителна реакция към инициативите на детето.

Таблица 1,

Връзка между методите на семейното възпитание и антисоциалното поведение на детето, източник: Конър, 2002

III. РОДИТЕЛСКИ КОНФЛИКТ

За родителите на деца с ДВХ е по-вероятно да имат брачни проблеми, отколкото за тези на нормални деца (Befera & Barkley, 1985; Cunningham et al., 1988) [7]. Тези открития не са винаги очевидни в някои изследвания (Barkley, DuPaul, & McMurray, in press-a; Mash & Johnston, 1983c) [7] и може да са свързани с комбинираните симптоми на деца с

дефицит на вниманието и хиперактивност, които имат същевременно и опозиционно разстройство (Barkley, Fischer, et al., in press-b/ [7]. Дали опозиционно разстройство ще се открие у децата с ДВХ отчасти се дължи на степента на брачна дисфункционалност и психиатрични проблеми на родителите в семействата на тези деца. Според Barkley семействата с ДВХ имат до три пъти по-висока степен на раздяла и/или развод на биологичните родители, отколкото семействата на нормалните деца (54% срещу 15%; Barkley, Fischer et al., in press-a). Според Матанова [3] в семействата на децата с хиперактивност стресът се индуцира от тревогата, свързана с проблема, но може и да допринесе за детската хиперактивност в семейства, в които конфликтите са чести.

Вирджиния Сатир /2005/ [5] твърди, че в ситуация на конфликт ДВХ се явява като средство за туширане на напрежението между двамата родители. Така естествено се измества фокусирането от родителската проблематика към детската.

David Rabiner & Durham /2006/ [7] са на мнение, че отглеждането на дете с трудности в поведението създава повече предпоставки за семеен дистрес. Те считат, че родителите демонстрират по-високи нива на брачна неудовлетвореност, отколкото родителите на деца без ДВХ. Често пъти родителската терапия и възможността да споделят фрустрацията, свързана с отговорностите по отглеждането на дете с хиперактивност, се оказва полезна.

Съществуването на агресия също се обосновава с родителската и семейна дисфункция.

Тя е силно свързана с по-крайната и по-широкоразпространена дисфункция в различни области на детската адаптация; има предиктивна функция относно по-ниските академични постижения, повече са изключванията от училище, по-голяма е и злоупотребата с различни вещества, по-чести и повтаряеми са поведенческите проблеми и антисоциалното поведение.

Отношения на децата с ДВХ с техните бащи.

Отбелязва се, че децата са по-малко негативни и разсеяни, когато комуникират с бащите си вместо с майките. Причините за това, че бащи може да имат по-малко трудности с децата си, отколкото с майките, не са напълно изяснени, но има някои вероятни обяснения. Едно от тях е свързано с непропорционалния дял от времето, което всеки родител прекарва с детето си с ДВХ, особено по отношение на изпълнение на задължения или конкретни задачи. Майките са тези, които поемат по-голямата част от грижите, вниманието и задълженията по отношение на децата. Бащата по-рядко регулира поведението чрез правила, по-рядко повтаря заповедите си и по-бързо наказва за несвойствено поведение. Случва се бащите да negliжират диагнозата при децата с ДВХ, представяйки я за нормално, буйно поведение или да виждат в детето си своя собствен модел на поведение от детството. Често бащите се съмняват в родителската компетентност на майките и твърдят, че децата им нямат нужда от помощ.

Отношения на децата в тинейджърска възраст с родителите

Robin, Kraus, Koeperke & Robin (1987) [7] изследват взаимоотношенията юноши – родители и достигат до извода, че съществуват големи комуникационни дефицити между деца с хиперактивност и дефицит на вниманието и техните родители. Наблюдават се повече гняв и негативен афект в решаването на спорове, както и по-често обсъждане на стари проблеми, свързани с учебната успеваемост или междуличностни конфликти. Счита се, че родителите имат по-ригидни възгледи в сравнение с родителите на нормално адаптиращите се деца, че трудно допускат независимо мнение и пренебрегват автономност-

та на детето си. Обикновено приписват лошото поведение на лоши намерения. От своя страна децата приемат родителските мнения като крайно несправедливи и нечестни.

IV. СЕМЕЙНИ ПСИХИАТРИЧНИ ПРОБЛЕМИ

Родителите на децата с ДВХ също така може да имат разнообразни психиатрични разстройства, най-често срещаните от които са поведенчески проблеми и антисоциално поведение (25–28%), алкохолизъм (14–25%), хистерия или афективни разстройства (10–27%) и разстройства на ученето (Cantwell, 1972; Morrison, 1980; Morrison & Stewart, 1971, 1973b; Singer et al., 1981) [7]. Дори ако не злоупотребяват с алкохола, родителите на децата с ДВХ консумират повече алкохол, отколкото родителите на нормалните деца (Cunningham et al., 1988). Biederman, Munir, & Knee (1987) [7] и Biederman et al. (1989) също докладват по-голямо разпространение на афективни разстройства, особено на депресивни разстройства сред родителите и братята и сестрите на децата с ДВХ (27–32%) в сравнение с контролна група (6%).

V. МАЙЧИНА ДЕПРЕСИЯ

Майчината депресия рефлектира върху качеството на грижите за детето и върху перцепциите на майките към детското поведение. Майчиното възприятие за отклоняващото се детско поведение и маладаптация е силно изострено. Депресираните жени оценяват децата си като по-девиантни, отколкото са обективните оценки на децата, може би заради по-ниската им толерантност към лошото поведение

Изследванията на Нормс /1987/ показват, че дисфоричният афект на майките резултира в незабавно потискане на детето и родителска агресия към него.

Колкото по-депресивни са майките, толкова са по-малко съдействащи. Те възприемат света като враждебно място и отчитат високи стойности също по скалата на брачна неудовлетвореност.

Там, където има майчина депресия и брачни проблеми у майките на децата с ДВХ, ще се срещат дори по-високи нива на детско непокорство и агресия, отколкото в семейства, където майките са само депресирани или дистресирани в брачно отношение. Доказано е, че те са по-саркастични в обръщенията си към детето, склонни към оплаквания и защитно поведение.

Обобщение

В семейната терапия е необходимо да се търси корелация между родителските проблеми и възможностите за редукция на родителската дезадаптация и депресия и поведението на детето. Не е възможно да се работи едностранчиво само за овладяване на нови патерни на поведение от детето. Важно е родителите също да са част от терапевтичния контекст.

- Клиничното оценяване на децата с ДВХ трябва да включва измервания, които оценяват не само детското поведение и адаптация, но и взаимодействията родител-дете, родителския психологически статус и брачното функциониране, за да се придобие цялостна картина за социалната и икономическа среда на децата с ДВХ
- Необходимо е да се дистанцират клинично ДВХ от разстройството с противопоставяне и предизвикателство. ДВХ е развитийно разстройство, докато РПП се поддържа от семейни характеристики, влияе се от условията на социално приемане и

отхвърляне и често е свързано с враждебност и насилие в семейството. Родителите на деца с ДВХ трябва да бъдат насърчавани и обучавани за по-ефективно справяне, а не обвинявани, като акцента е върху това, което детето може, а не върху това, което не може.

Литература

1. Коннор, Д., Агресия и антисоциално поведение у детей и подростков, Москва, 2005.
2. Манова Милена, Терапевтични подходи за работа с хиперактивни деца, сборник от конгреса по психология, София 2005.
3. Матанова В. Психология на аномалното развитие, София, 2003.
4. Михова, З, А. Николова, Ю. Попова, Методи за овладяване на проблемното поведение на децата в училище, София, 1993.
5. Сатир В. Психотерапия семьи, Санкт Петербург, 2000.
6. Уорден Марк Основы семейной психотерапии, Санкт Петербург, 2005.
7. Barkley, R. Taking Charge of ADHD, New York, 2000.
8. Jeanette, Campisi, Perceptions of parents, teachers and principals, regarding instructional strategies for students with ADHD, <http://www.lib.umi.com/dissertations/preview/3226736>.

ПСИХОДРАМАТИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА СИМВОЛА И СИМВОЛИЗАЦИЯТА

НАДЯ ЛЮБОМИРОВА МАТЕЕВА

А-р, 0887 31 71 61, nadia@gyuvetch.bg

Изследването на категорията символ, както и на процеса на символизация, като индивидуален акт на съзнанието, имат важно значение за обяснението на много фактори и прояви на човешкото поведение. Психодраматичният подход е един от най-адекватните методи за изследване на символи в психологическия процес, тъй като в него се съчетават методите на вербалните психологически теории и терапии – от една страна, и методите на действителните – от друга. С това този подход се оказва една уникална съвкупност за изследване на различните вариации на човешкото поведение и обхваща най-пълно неговите многобройни символни прояви. Предмет на настоящото изследване е понятието символ, от гледна точка на значимостта му като психичен факт през призмата на психодраматичното разбиране. Общият преглед на психодраматичното разбиране за символа в полето на психологията дава една по-цялостна и ясна представа както за понятието символ, така и за многобройните му форми и сфери на приложение в човешката практика. В работата е показано как, чрез метода на психодрамата, се използват разнообразни символи от индивидуалния свят на човека, които подпомагат изразяването на чувствата и емоциите, и усилват интензивността на индивидуалните преживявания, при използването на разнообразни форми на психодраматичната игра. Този метод се основава на предположението, че изследването на чувства, формирането на нови отношения и модели на поведение под различни символни форми, е по-ефективно при използването на действия, сходни до истински житейски ситуации, отколкото – единствено на вербални методи.

The study of category symbol, and the processes of symbolization – as an act of the human conscious, has an important role for explanation of many steps of human behaviour. Psychodrama – as a therapeutical method, is one of the most adequate manners for studying of the symbols in the psychological process, because of the fact that psychodrama is a combination of verbal psychological theories and therapies – from one side; and from another – all the methods of action. Because of these, psychodrama is an unique combination for study of different manifestations of human behaviour. Main object of our study is the psychological concept for symbol from the view of psychodrama perspective. This point of view gives more-complete idea of symbols and its unending applications in human practice. In this study is shown how through psychodrama method, people use different symbolic actions to express more easily their emotions and to strengthen their personal experiences. The main idea of psychodrama method is that by using actions, which are most near to the real life situations, not only by verbal techniques, but the studying of human emotions, making new relations with other people and examination new models of behaviour by different symbolic actions, is more effective.

Възникването и развитието на психодрамата е свързано с името на изследователя Джейкъб Морено¹. В този метод се използват техники от театъра, чрез които клиентът може, с помощта на различни *вербални и невербални символи* да изиграе минали, сегашни или очаквани житейски ситуации и роли, опитвайки се да ги разбере по-пълно и по този начин да постигне катарзис по отношение на тревожещите го проблеми. Изиграват се или се преиграват значими събития, за да се помогне на участниците да разпознаят или преживеят различни скрити чувства, потискани до този момент, да съумеят да ги изразят пълно и с това да се насърчи изпробването на ново, по-ефективно поведение.

Морено прибягва до обяснения на психичния живот, които произтичат от процесите в групата или от предписаните от културата социални роли. Това позволява преживяванията да бъдат показани и видени, (а не само разказани и чути). Психичните проблеми стават по-цялостно достъпни за съпреживяване и с телесните им прояви – стойка, тонус, движения, и с разположението на телата и предметите в пространството на ситуацията. Веднъж извадени наяве, човешките проблеми стават по-податливи към контрол. По този начин е възможно те да бъдат видени от очите на повече хора, а не само през представите на терапевта. А погледите, пречупени през различен жизнен опит конструират различни версии на проблема. Това е предпоставка за дискурс, а дискурсът е най-сполучливата среда предпоставена на човека за работа с истината.

На практика, психодрамата е сполучливо пригаждане на психотерапевтичната идея към основната черта на човешките факти, свързани с преживяванията, със смисъла на отношенията.

Джонатан Фокс пише, че на Морено повече, отколкото на който и да е друг, се дължи преходът от терапия на индивида към разбиране на междуличностните компоненти на психичния живот². Негово е откритието, че всички ние сме актьори на сцената на живота, и едновременно с това притежаваме безкрайна сценична фобия. Морено установява силата и значението на състоянието „тук и сега“ и на спонтанната креативна среща и освен това е един от хората, спомогнали за откритието, че *думите не са нищо друго освен символи*.

Неговите театрални модели на размяна на роли, помощен аз, игра на роли и симулиране на роли поставят началото на теорията му за превъплъщаването и изиграването. Той пише за използването за използването на социалния универсум, за работата, за играта, за научаването, за гражданството и за цялата концепция за социалния атом и за социалното пространство. Той е един от първите, които развиват възгледа, че пациентът е ко-терапевт, а не обект на помагачия.

В основата на всички трудове на Морено в социометрията (измерването на взаимоотношенията), социодрамата (драмата на групата) и психодрамата (драмата на индивида) са залегнали няколко общи теми, първата от които поставя ударение върху игрането и

¹ Първата група за обучение по психодрама в България, известна като София I, стартира през пролетта на 1989 г., водена от г-жа Габриеле Висман-Брун (Gabrielle Wiesmann-Brun), Швейцария и д-р Йоран Хогберг (Goran Hogberg), Швеция. Първи последовател на Габриеле Висман-Брун в България е д-р Давид Йерохам, който провежда активна работа за популяризиране на психодрамата – както на ниво теория и идеи, така и на ниво практика – психодрама-терапия, -обучения, -консултации, -супервизия и др., и основава първите български групи по психодрама, като поставя началото на психодраматичното движение в страната, което става все по-стабилно и утвърдено.

² Fox, J. The essential Moreno: Writing on Psychodrama, Group Therapy and Spontaneity, Springer Pub Co, 1988

действието. „Човекът е изпълнител на роли“³, казва Морено. Концепцията на Морено за психичното здраве почива на идеята за личността, владееща много роли, за индивид с голям репертоар от роли и гъвкавост да действа по подходящ начин, в подходящ момент. Действието освен това е същината на подхода му към терапията. Той казва „основната характеристика на техниката на психодраматичния сън се състои в това, че сънят не се разказва, а се играе“!

В психодрамата пациентът, наречен протагонист се подканва да сподели своя личен вътрешен свят, независимо колко е особен той е в този процес се валидизира индивидуалността. Класическата психодрама представлява групов терапевтичен процес, в който се използва като инструмента игровата импровизация изучаване на вътрешния свят на клиента. Психодрамата, по същество се явява такъв вид игрово изкуство, което отразява актуалните проблеми на клиента, а не създава въображаеми сценични образи.

Следователно, психодрамата се явява първият метод за групов психотерапия, разработен за изучаването на различни личностови проблеми, мечти, страхове и фантазии. Тя се основава на предположението, че изследването на чувства, формирането на нови отношения и модели на поведение е по-ефективно при използването на действия, сходни до истински житейски ситуации, отколкото използването единствено на вербални методи. Интензивността на преживяванията се усилва при използването на разнообразни психодраматични прийоми, особено *играта с разнообразни символи от индивидуалния свят на човека*, които подпомагат изразяването на чувствата и емоциите.

Още от зараждането си психодрамата има за цел да изгради терапевтична обстановка, която си служи с живота като модел, да интегрира в нея всички модалности на живеенето, като започне с *общите символи* – време, пространство, реалност и космос и обхваща всички детайли и нюанси на живота.

Наблюденията от настоящата работа са свързани с личните ни преживявания в психодраматичните сесии от нашата практика в психодраматичната школа на д-р Давид Йерохам⁴.

Символни функции на ролевата игра

Ролевата игра е свързана с усилията на хората да се изправят пред неизвестното, т.е. да насочат своята потребност да контролират, или поне до известна степен да участват в силите, които оказват влияние върху съдбата им (още от дълбока древност). Затова в много ритуали са включени ролеви игри на религиозна тема, като омиротворяване на наказващите богове, угаждане на добрите и т.н.

Друга функция, осъществявана с помощта на ролевата игра и отново свързана с отношението към неизвестното, е честването на особени жизнени събития в жизнения цикъл на индивида. И тук ролевата игра е използвана като средство, чрез което хората изразяват своите надежди за бъдещето, когато всеки от тях влиза в нова фаза от жизнения си цикъл. По този начин са създадени множество символични ритуали, включващи

³ Морено, Дж. Основи на психодрамата, изд. Отворено общество, С., 1994

⁴ Авторът изказва своята благодарност на д-р Давид Йерохам* за възможността за участие в обучителна група по психодрама, за идеите и съветите по отношение на проведеното изследване (д-р Давид Йерохам е основател на Фондация „Психотерапия 2000“, директор на магистърска програма „Артистични и Психосоциални Практики“ към Нов Български Университет, психиатър, психодрама-терапевт, -обучител, -консултант и –супервизор).

изпълнение на ролева игра, за да се отбелязват необикновените събития като раждане, женитба, смърт, както и най-различни други церемонии за посвещаване в тайнство.

Поведение на ролева игра се проявява също така и във връзка с ритуали, създадени с цел да потвърдят обвързаността към общоприетата ценностна система и общото наследство. Не само необходимостта да се потвърди принадлежността към голямата група, към обществото е давала тласък за създаването на подобни ритуали, но потребността да се видиш в историческа перспектива, като носител на социокултурната традиция, която пренася миналото в настоящето, е настоящето в бъдещето. Ритуали, свързани с утвърждаването на човешката самоидентичност са наблюдавани както на обществено, така и на лично равнище. В единия случай става дума за повторно изиграване на легендарни събития от историята на дадено общество, а в другия се изиграват семейни традиции, поддържани в продължение няколко поколения.

Ролевата игра намира приложение и като начин на общуване в междуличностните взаимодействия. Тук вече става дума за ролева игра като индивидуална форма на изразяване, за разлика от по-горните случаи, където тя бе разглеждана в контекста на институционализираните ритуали. Хората често прибегват до конкретно пресъздаване на разкази и случки на идеи или мнения вместо вербално описание, защото често предлагат че демонстрацията предава по-ясно желаното послание. Подобни предпочитания се наблюдават не само в културите, където вербалният ек е недостатъчно развит, но и в модерните общества, които използват изключително сложни и абстрактни езици.

Друга често наблюдавана и споделяна тенденция на ролевата игра е способността да намалява чувството за безнадеждност и неувереност, чувството за страх, да внушава надежда, да формира и укрепва усещането за собственото Аз, да лекува, да помага за по-доброто взаимно разбирателство между хората. Затова няма и никакво съмнение, че огромното удовлетворение то ролевата игра, наблюдавано още сред примитивните хора, произтича от способността ѝ да задоволява основни психологически потребности, както и от присъщите ѝ терапевтични качества.

Оказва се, че ценността на ролевата игра много зависи от контекста, в който е изразена.

В основата на създаването на психодрамата, Морено е запленил от значимостта на творческия акт, и дълбоко е заинтересуван от идеята за Божеството в смисъла на Бог – като върховен творец. Той вярва, че способността на хората да творят е фундаментално качество и именно това богоподобно качество, присъщо на хората, създава и ги прави отговорни за своето собствено творчество. В търсене на детерминанти, които да подпомагат творческия акт, Морено достига до понятията спонтанност и момент. Тези понятия са използвани за формулиране на неговата теория „спонтанност – творчество“ – основата на психодраматичния метод (Морено, 1964г.).

Спонтанността може да се характеризира от четири независими форми на изява. Драматичната спонтанност се отличава с това, че придава обновяване и жизненост на чувствата, действията и словесните изкази, които са повторения на това, което индивидът е изпитвал хиляди пъти преди това. Креативната спонтанност създава нови организми и нови форми на изкуство, както и нови модели на средата. Първичната спонтанност е значима с това, че представлява уникално разширение на вече съществуващото. Последната форма на спонтанността е т.нар. уникалност на реакцията – т.е. спонтанните реакции трябва да бъдат навременни и нито с твърде силна, нито с твърде слаба интензивност.

Друго важно понятие от психодраматичната теория на Морено е творческия акт. Идеята зад това понятие е, това че трябва да се прави разлика между самия творчески акт

и някои от неговите крайни продукти. Творческите действия представляват трансмисията, чрез която спонтанността изявява себе си в жизнения процес. Една от забележителните отличителни черти на творческия акт поради това е, че той съдържа елемент на изненада. Той е неочакван, защото изплува на повърхността, в повечето случаи внезапно и непредсказуемо. Този аспект произтича от наблюдението, че вдъхновенията, които предизвикват творческия акт, превъзможват ограниченията на реалността с цел да я променят. Самият Морено казва „в творческия акт действа нещо предхождащо и намиращо се извън дадената действителност“⁵.

Процесът на загряване в психодрамата също е важна съставна част от цялата теория на Морено. Въпреки че той не е дал завършена теория на мотивацията, прави едно общо заключение – хората притежават стремеж, който може да бъде описан като „глад за играене“, който е вроденото желание на хората за действие. Това желание подхранва от една постоянна сила, наречена загряване – процес, който подготвя хората и ги готови да се впуснат в спонтанно – креативно поведение (фиг.1).

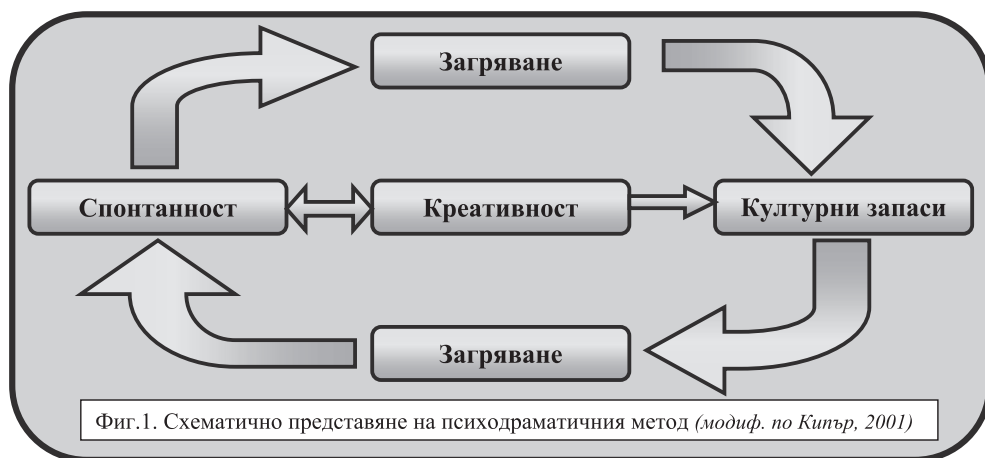
Основната цел на психодрамата се изразява в насърчаване спонтанността на клиента, която намира израз чрез творческия акт, случващ се „тук и сега“ е фокусиран върху действителното поведение на хората. Точно затова и върху творческия акт може да се въздейства още в момента на неговото възникване. Процесът на промяна или лечение се постига чрез катарзис и чрез тренинг. Морено определя две разновидности на катарзиса – чрез действие и чрез интеграция. При първата форма става дума за активно участие на клиента в процеса на драмата, а при втората – става дума за участие под формата на идентификация с положението и проблемите на другите участници в групата. Основната цел на ролеви тренинг е предизвикването на спонтанност у участниците, както и разширяване на съществуващия ролеви репертоар чрез методите на ролеви игра.

Определянето на съдържанието на сцената зависи от видовете символи, които водещият е различил в процеса на наблюдение на ролеви игра на протагониста. Този вид символи в психодрамата обикновено говорят за действителна или потенциална област на затруднение в поведението на протагониста. В психодрамата се говори за *няколко вида символи, които водещия използва в хода на всяка сесия.* Най-общо видовете следи в психодрамата се разделят на *вербални и невербални.* Обикновено в психодрамата поради факта че затрудненията на протагониста се изразяват чрез действие, невербалното поведение е по-богат източник за генериране на различни символи, отколкото традиционните вербални форми на психотерапия. Освен това, много важен факт в психодрамата е този, че *несъответствието между вербално и невербално поведение само по себе си често също се оказва много важен символ.*

Вербалните символи могат да се проявяват по различен начин. Те могат да бъдат преки вербални изявления, направени от протагониста. Други вербални следи са по-незабележими тъй като не се предлагат директно от протагониста, а по-скоро произтичат от направените от водещия изводи от представените описания. Те могат да бъдат изразявани под формата на ирационални мнения, непостоянство при излагане на серия от случки, или чрез символично значение на думите, избрани за описанието на даден факт, мисли или чувства.

⁵ Морено, Дж., „Основи на психодрамата“, изд. „Отворено Общество“, С., 1994, стр.35;

Невербалните символи са много по-трудно уловими и изискват много добри способности за наблюдение у водещия.

Има и символи, основаващи се на несъответствието между вербалното и невербалното поведение на протагониста.

Методът, използван от водещия за **подбора на символите** води до съставянето на сценария за разиграваната психодраматична сцена. Това налага допълнителното обсъждане на значението и важността на символите, тяхното отношение към поставянето на сцените и ефекта от използването на различни стратегии за подбор на различни символи върху оформянето на съдържанието на сесията.

Един от начините за разглеждане и разбиране на **символите в психодрамата е те да бъдат разглеждани като знаци за начало на спонтанни творчески действия**. „При спонтанните действия се създава първоначалното впечатление за безформеност... в хода на развитието им става ясно, че те взаимно си принадлежат като тоновете на една мелодия... безпорядъкът е само външен, отвътре съществува постоянна движеща сила...“⁶

Символите също се проявяват като намеци, неформени понятия или фрагменти от идеи. Както началото на всеки творчески акт те първоначално нахлуват „безформено“. Именно затова те се нуждаят от среда, в която да изразят систематично. Тази среда обикновено се осигурява от водещия под формата на сцена или ситуация, при която актът да може да бъде консумиран с цел да задоволи потребността. След това, оформянето на съдържанието на сценария е съвместно усилие и творчески акт, споделян между водещия и протагониста. Протагониста осигурява символите, а водещия помага да се поставят сцените, подреждайки ситуационните обстоятелства и осигурявайки необходимите условия, които да улеснят действията на протагониста и той да постигне психотерапевтични ползи.

В психодрамата съществуват главно два типа стратегии за съставяне на сценарий – самоинициирана и външноинициирана. При първия тип стратегия е важно, че свободата за определяне на съдържанието на сценария е изцяло в ръцете на протагониста. Сцените се изграждат около символите, осигурени само от протагониста. Установено е,

⁶ Морено, Дж. Основи на психодрамата, изд. Отворено Общество, С., 1994, стр. 78

че съществува връзка между състоянието на готовност на протагониста и предлагането на подходящи символи. Следователно липсата на значими символи може да означава, че протагонистът все още не е готов да се изправи пред проблема. Когато водещия има хипотеза за представените теми, но няма предложени символи от протагониста, той трябва да се въздържа от поставяне на сцени, свързани с тази хипотеза, докато не се появят подходящи символи. Подборът на символи се ограничава само с тези, представени по един или друг начин от протагониста.

При външноинициираната стратегия символите могат да идват както от протагониста, така и от водещия. Тук се смята, че докато протагонистът осигурява основната информация по проблемни за него теми, водещият е този който може да извърши интерпретациите и преценките, както и да формулира причините за тяхното възникване.

Най-добрата препоръка при методите за подбор на символи в психодрамата е комбинация от двете гореописани стратегии.

Различните преживявания от срещите се извършват в контекста на „тук и сега“, независимо дали изиграването се отнася до минало или до очаквано събитие. Очакваните събития се изиграват в настоящето, за да може клиентът по-добре да види възможностите за избор и разрешаване на конкретната ситуация. Чрез преживяването, назоваването и освобождаването на различни силни чувства участниците в психодрамата, а дори и публиката, не само наблюдаваща, но и силно съпреживяваща сцената, успяват да видят, преживеят, а с това и разберат по-добре проблема и конфликтните ситуации.

Психодраматичният метод се състои от пет основни компонента, действащи като символи, а именно:

- Сцена;
- Водещ;
- Протагонист;
- Помощни Аз-ове;
- Публика.

Постигането на разбиране за самите себе си, на своето поведение и неговото отражение върху другите е една от целите на психодрамата, която се постига чрез интерпретациите, осигурени от водещия. Интерпретациите в психодрамата са основно два типа: вербални и символни. Символните интерпретации по-скоро се осъществяват по време на фазата на действие, докато вербалните се предлагат по време на заключителната фаза. За разлика от вербалните, символните интерпретации са единствени и уникални само за психодрамата. Използването на символните интерпретации се изгражда на основната предпоставка за поведенческите терапии, базиращи се на симулацията, а именно че терапията се провежда чрез езика на символите на действието. Елегантността на този метод за интерпретация много често намалява съпротивата на протагониста и му помага по-лесно да приеме нова, различна гледна точка от своята.

Протагонистът (от *protos* – първо и *agony* – болка) е субектът, който полежи на промяна в определена посока. Психодрамата е място, където протагонистите могат да се срещат в една символна форма със своите мечти, фантазии и след това в действителност да преживеят, да усетят и да видят последствията от своите фантазии. Те могат да изпробват нови и алтернативни начини на поведение, без да са потиснати или заплашени от ефекта на възможните последствия. Психодрамата е метод не само за копиране на миналия и сегашен опит, но е и метод, който предлага повече от реалния живот на ежедневието. Протагонистите са насърчавани да се държат по начина, по който те винаги са искали, но са били неспособни, уплашени или обезсърчавани да го правят. В психодрамата

протагонистът е един. Дори когато ситуацията изисква двама души – например съпрузи, водещият трябва да прецени кой да бъде протагонист, и кой помощен Аз.

В психодрамата членовете на групата изпълняват главно три функции – на потенциални протагонисти, помощни Аз-ове, както и да осигуряват подкрепа като група, при необходимост. Символните изображения, осъществени от добавъчните участници може да не са точни копия на обективната реалност, но я наподобяват по задоволителен за протагониста начин. Те са достатъчно сходни до неговата обективна реалност, за да могат да го накарат да повярва, че е изправен все едно пред истинските неща. Възприетата роля трябва да бъде портретирана по такъв начин, че да е достатъчно автентична, за да накара протагониста да си представи, че сцената, която се поставя, е истинска.

По време на работа, психодраматичният процес преминава през няколко основни фази:

- Фаза на загаряването;
- Фаза на психодраматично действие;
- Фаза на дискусията.

Морено е описал необходимостта от период на загаряване с основно предназначение да подготви участниците за предстоящите преживявания по време на процеса на групова работа. По време на фазата на загаряването участници трябва да почувстват сигурност, че средата в която работят е безопасна. Освен това, за тази фаза също е много важно между участниците да се изгради климат на доверие. Фазата на психодраматичното действие се състои в изиграването на минала или настояща ситуация или очаквано събитие, както и преработването ѝ с помощта на водещия, помощните Аз-ове и публиката. Водещият използва различни психодраматични техники, направлявайки протагониста в изследването на нова територия и получаването на ново разбиране, като постоянно внимава да не го пренатовари със собствените му емоции и преживявания. След изиграването и постигането на катарзис и прозрение, фазата на психодраматичното действие може да завърши.

Фазата на споделянето, дискусията и последствието се състои в опита да се интегрира и осмисли току-що преживяното от протагониста и от участниците в групата. Останалите участници, без протагониста, които е бил потопен в мощни собствени преживявания, се приканват да споделят собствени наблюдения и преживявания, съобщавайки как сесията е въздейства върху тях.

По време на фазата на психодраматично действие се използват различни техники, насочени към спонтанното изразяване на чувствата. Водещите могат да разчитат на някои от стандартните психодраматични техники като – размяна на роли, дублиране, огледало, магически магазин, проекция в бъдещето, работа със сънища и др. – или пък да изобретят свои собствени.

Обобщеният извод, който можем да направим от изложеното до тук е на основата на идеята, че постигането на успешна психодрама е свързана с чувствителността и уменията на водещия по отношение на символите, които групата и нейните членове заявяват под една или друга, осъзната или не до там осъзната, вербална или невербална форма. Психодрамата като метод за работа със символи, може да бъде свързан с мощна терапевтична намеса, която може да доведе до освобождаване на потискани чувства, а на тази база – и до по-дълбоко себеразбиране и до различни конструктивни промени в поведението на участниците.

ОГНЕНИЯТ РИТУАЛ – АРХЕТИПЕН ОБРАЗ НА ТВОРЧЕСКОТО ВДЪХНОВЕНИЕ И ЛИЧНОСТНАТА ПРОМЯНА

ДАНИЕЛА ДОБРОМИРОВА ПЪРВАНОВА
Магистър, Общински детски комплекс – Козлодуй
0887 231 206, d.parvanova@abv.bg

Целта на доклада е да представи различни аспекти от креативната работа с огън, която е резултат от личен или групов творчески процес. С похвати от областта на движенческия театър в комбинация с истински огън, юношите от младежката театрална формация „Три-четири!“ изобразяват огъня като символ, напълнен с личен смисъл и съдържание, а етапите на приемане и овладяване на ритуалните формули отразяват процесите на лична трансформация. Интерпретирайки значението и непреходните послания на огъня, юношите в театралната трупа откриват неговия аналог в процеса на творческо вдъхновение – неизменна част от търсената личностна промяна и групова идентичност.

The aim of this report is to represent different aspects of the artistic work with fire, which is the result of individual and group processes. By using methods from the field of the physical theatre and in combination with real fire, the participants in the youth theatrical formation “Three-four!” represent the fire as a symbol full of individual points of view and content. The levels of accepting and mastering the rituals’ formulas are a reflection of the individuals’ personal transformation. By interpreting the meaning and the eternal messages of fire, the adolescents in the theatrical troupe discover its analogy in the process of creative inspiration, which is a constant part of the sought personal change and group identity.

Исходна позиция

Особено чувствителни към новите социални изисквания по време на промените в юношеска възраст са емоционално ранимите и преживелите предишни психологически травми сред подрастващите. Това налага в опита на младежката група за експериментален театър „Три – четири!“ към Общински детски комплекс – Козлодуй, наред със сценичните изяви, да се търсят и множество цели, свързани с личностното развитие и самоопределение на младите хора. Театралната трупа в момента наброява 13 участника, повечето от тях – деца с нездравословна семейна среда, поради което груповата артистична практика е изцяло насочена към подобряване на социалните модели за адаптация, пречупени през особеностите и характеристиките на юношеската възраст.

Започнали фаза на изграждане на Аза, като етап от човешката индивидуация, младите хора от театралната трупа преминават през множество болезнени сътресения: чувство на „различност“, тъга или дистанциране. „Несъвършенството“ във външния свят

и това на вътрешния вече се превръщат в осъзнати проблеми. Предстои справяне с все още неразбраните вътрешни импулси и външните изисквания на социалната среда. И ако детското стъпало на съзнанието не се сблъсква с проблеми, защото психологията на индивида е все още без силно изразени вътрешни конфликти и изцяло зависеща от семейната среда, то в по-късната юношеска възраст, каквато е възрастта на участниците в театралната трупа, на преден план се манифестират поредица от вътрешни противоречия и съмнения, продуцирани от осъзнаването на собствения Аз и неговото „излизане“ в социалното пространство.

Така множеството проблеми пред поветото у младите хора в артистичната формация се обединяват в неспирация конфликт между стремежа към съхраняване на детството и натиска от променените изисквания на средата. Това противоречие се изразява в присъщата на тази възраст криза на идентичността. И тъй като привычната за юношеството съпротива към „разширяване“ на живота не би могла да се преодолее изведнъж, пред младите хора от театралната трупа застава болезненият въпрос за отделянето им от групата на децата и преминаването им към групата на възрастните, за да може успешно да бъде повлиян техният социален статус и правото им да бъдат пълноправни членове на обществото.

В контекста на културната история на човечеството, генерираното още в родо-вообщинния строй посвещаване или инициация в етапите на индивидуално развитие често е свързвано с редица „болки на прехода“, аналогични с противоречията и кризите на идентичността в юношеска възраст. За да се смекчи този преход, в древността той е придружаван с обредност – специфични актове и ритуали на преминаване, вариативни в различното време и пространство, но водещи към своя общ обединяващ смисъл – „временната смърт“, реализирана във връзката „живот – смърт – нов живот“ и допълвана с преодоляване на „препятствията“, през които трябва да мине младият човек, но вече като „герой“, достигаш своята психологическа зрелост.

И тъй като съвременните млади хора нямат подобни узаконени ритуали на изпитания, те несъзнателно сами ги иницират, като индиректно търсят своето себедоказване. Същевременно, чувството на духовен недостиг и нуждата от омекотяване на силно агресивното звучене на епохата, в поветото случаи закономерно се компенсират с появата на архетипни образи, които се явяват и в подкрепа на трудностите във възрастовия преход в юношеска възраст. Така – с внедряването на пречистващи и съзидателни символи в груповите практики, пред младите хора в театралната трупа се открива възможност да разберат, че те не биха се интегрирали в социалните стереотипи, ако преди това не са успели да преживеят личния си опит да се изправят сами срещу обществото. „За да влезеш в огъня, се иска смелост!“, по думите на участниците. Илюстрация на подобен „бунт“ в артистичната формация е именно афинитетът към необичайни, смели и рисковани артистични техники, демонстриращи несъгласието с конвенционалните културни форми на себеизразяване.

Тази съпротива срещу „общоприетото“ сценично изкуство намира своя отговор именно във все още новото за България младежко огнено изкуство, наречен „*Въртене на огнен пой*“. В творчеството на младежката група за експериментален театър се появява силата на огъня като реален партньор, движещ мотив и символ на промяна. С времето огненото изкуство трайно привързва участниците към себе си, а работата с огъня се оказва не просто временно любопитство и интерес към поредната арт-техника. Именно тази свързаност и отдаденост на огъня, необяснима и за самите участници, провокира търсенето на причините за привличането към огнената стихия в юношеска възраст.

Огненият пой – вид ритуал за инициация в юношеска възраст

„Пой“ означава топка, завързана на въже, а завъртането на огнения пой представлява своеобразен танц с огън в различни хореографски комбинации, произвеждащи множество образи, картини и послания. След първата си среща с огненото изкуство, театралната формация предприема самостоятелно усилено изучаване на огнения пой и тъй като методите на работа в групата са насочени към личната инициатива на подрастващите, всяко едно ново начинание или „откритие“ бива подкрепяно и стимулирано, с цел добиване на лична увереност и развиване на креативност, които пренесени в условията на социалния живот на участниците биха донесли вече и своя нов смисъл.

Произлязло от Нова Зеландия, огненото изкуство става все по-популярно сред младите хора, а сред „въртящите огън“ дори вече се говори за обособяване на своеобразен вид „пой-култура“. И докато маорите от Нова Зеландия са използвали поя за развиване на сила, координация и гъвкавост, запаленият пой в съвремието се явява препратка към добиване на нови физически възможности и атрактивност в себепредставянето, като успоредно на втори план, се постигат и множество варианти за решаване на емоционални проблеми, свързани с изискванията на възрастта, в която се намират участниците. Преминавайки през огненото изкуство, младите хора придобиват нови умения, научават „тайни“ и получават знания, които се разполагат под формата на ритуални елементи в сценария на огнения пой. В процеса на работа се оказва, че въртенето на огнения пой приблизително следва структурата на традиционния обред за посвещаване: *отделяне на индивида от обществото, пограничен период и връщане към колектива, но вече с нов социален статус.*

В контекста на инициацията, **предварителната подготовка** за огнения пой може да се приеме като временно откъсване от привичностите на ежедневието и намиране на различен смисъл в ново начинание. Младите хора сами откриват нужната им информация за огнения пой в интернет, осъществяват комуникация с други „огнени“ трупи, един от друг се учат да боравят с огъня. Подготовката може да се интерпретира като „въвеждане“ в нова реалност, както и като вид „приготвяне“ на огнения реквизит преди той да бъде запален, като самият огнен реквизит се явява аналог на вътрешните „инструменти“ и модели, присъстващи като психични образувания у участниците.

Самата подготовка за огнения пой протича във вид на ритуализирано действие, в което всеки знае задачата си, добре отрететирана преди това. Монтират се саморъчно направените реквизити, което се случва с помощта на другите. Опушените вериги и груби железни скоби, с които се сглобяват елементите на огнения пой, по думите на участниците, намират своя аналог в тъмната, демонична страна на огъня, като част от „чистилицето“ – резултат от неговата разрушаваща функция. Мистичното усещане се засилва допълнително от миризмата на горяща газ и облаците дим при огнените етюди. Не случайно младите хора се шегуват с „дяволската си функция“, защото според тях „овладяването на разрушителя е в силата на демона“, съгласно древните митове. На субективно ниво предстои среща именно със скритата част на несъзнаваните процеси и превръщане на вътрешните психични сили в активни и осъзнати. Именно подготвянето за огнения пой е процесът, в който участниците създават у себе си нагласа за възприемане на риска и преодоляване на страха от срещата с непознатото, а създаването на предварително положително отношение към огнената стихия предопределя и истинската среща с огъня, респективно – с вътрешните послания у всеки един от тях.

Реквизитът за огненото въртене съдържа няколко елемента, най-важният от които е „горящата топка“ на огнения пой. Свързвана с образа на слънцето и наричана от

участниците „кълбо от енергия“, огнената топка е винаги в центъра на огнения танц, притежава своята обединяваща и притегателна функция и създава представата за цялостност както на самата огнена игра, така и на реализираната личност в контекста на успешното преодоляване на най-трудното препятствие в огнения пой, а именно – въртенето на огъня „около себе си“, т.е. интегриране на целостта през индивидуалното пространство.

Произлизащ от древните бойни изкуства, „огненият стаф“, като елемент от реквизита на огнения пой, отразява стремежа към победа и завоевания у младите хора. Приоритет на момчетата в групата, в огнения стаф, наричан още „Тоягата“, младите хора откриват образа на „битката“ и „оръжието“, присъщи на източните бойни изкуства и намиращи своя аналог в стремежа към самоопределение и автономност. Символ на активност и силно изразено мъжко начало, интегрирането на образа на огнения стаф дава възможност на младите хора да изработят нови умения за изразяване на своя личен бунт и същевременно за запазване на индивидуалните параметри – първо на физическо равнище, а след това и като елемент на социалната им адаптация.

Изразеното женско начало също присъства сред елементите на огнения реквизит и най-добре се илюстрира чрез „огнените пръсти“, изобразяващи „криле на птица в полет“, по думите на участниците. Символ на стремежа към свобода, красота и духовно прераждане, с огнените пръсти играят предимно момчетата в театралната трупа. Не случайно в една от огнените постановки на театралната трупа главен герой е славянската Жар птица, а сюжетът търси своя аналог в птицата Феникс, част от египетската и раннохристиянската символика и представляваща смъртта, възкръсването и вечния живот. Така през саможертвата, мекотата и отдаването на другите, участниците в групата откриват смисъла на уменията „да създават“ както във външния свят, така и по отношение на личното себеприемане и личната самопромяна.

Запалването на огъня юношите свързват със запалването на „енергията“ – психичната енергия у всеки един. Своя огнен реквизит участниците палат „един от друг“ или от общ съд, в който предварително гори огън и който, по думите на младите хора и по подобие на митологичните интерпретации, е вид своеобразно „огнище“, свързано с „центъра на живота“ и с колективното начало. Така „разгарянето“ на реквизита, както и на вътрешните пространства у участващите, се случва „заедно“ както във физически план, така и в сферата на разговорите и мисловните пространства, които се откриват пред тях. Групата се оказва поле на нови „опитности“, в което всеки „прехожда“ през всеки, а младите хора добиват чувството за взаимност и подкрепа, усещане за подобие и принадлежност към референтна общност. В групата усещането за мощ се усилва, а постигнатото с огъня е „споделено“ и утвърдено като побеждаваща лична стратегия в смисъла на колективната и личната цялостност.

Въртенето на огнения пой заема централна част в схемата на съвременното огнено изкуство, обхваща зоната на прехода от покой към „разгаряне“ и след това – угасване, символизира прегаряне на старите предишни модели на самоопределение и появата на ново самочувствие през нов личен опит. През атрактивните и трудни за изпълнение огнени комбинации – символ на преодоляването на „препятствието“ и аналог на „пътя на Героя“, младите хора добиват чувство за значимост от проявените нови специфични умения при справянето с предизвикателствата със стихията. Самите „поѝри“ са силно впечатлени от приликата им с образа на Ковача в древногръцката митология и неговото припокриване с ролята на Алхимика, който „моделира безсмъртието в огъня на пещта си“ и извършва „алхимично пречистване“. Свързват себе си и с даоистите, влизащи в огъня без да се опарят, за да се „освободят от човешката си същност“. Същевременно, близо и до древните български магически практики, управлението на стихията в огнения

пой създава у участниците чувство за мощ и контрол, както и усещането за „извън-лична“ сила.

Именно в този етап на огнения пой, младите хора споделят, че „огънят става част от самите тях“ и в това именно взаимодействие се случва усещането за „необяснимото“, чийто аналог участниците намират в силата на волята и вдъхновението, категорично проявяващи се при танца в огнената стихия. Не случайно, у младите хора присъства стремеж към „огнената завеса“ като елемент на огнената хореография и представляваща според митологията символ на преход между „старото и новото“, „между тленното и нетленното“, а преминавайки през огъня, според участниците, „човек се променя и става безсмъртен“. Така „безсмъртието“, в смисъла на личностната интеграция и според древните обреди, става по-лесно постижимо именно в тази зона на среща между несъзнаваните психични сили с осъзнатата активност на личността, а рискът в огъня е този, който стимулира събирането на двете гранични психични реалности, в резултат на което се появява ново – трето духовно измерение. Това новополучено трансформиращо значение, което се случва на „границата“ между реалния свят и ирационалното усещане, дава у участниците чувство за нов поглед върху самите себе си и усещане за нова личностна сила.

Гасенето на огнения пой представлява ритуална раздяла с огъня, прехвърляне на контрола от огнената стихия – вече навътре към себе си, същевременно – завръщане към реалната социална ситуация, но вече с нова увереност от преминалото изпитание. Пренесено в личен и социален план, гасенето на огъня, често пъти придружавано с виковете и гневни възгласи, може да бъде възприемано като символно представяне на раздяла с индивидуалните съпротиви срещу личната промяна, както и с угасване на предишните „удобни модели“ на реакция – вече ненужни и изчерпали своя енергиен заряд с напредването на новия преход във възрастта. След загасването на огнения пой младите хора изпитват различно чувство на удовлетворение, автономност и независимост, същевременно – спокойствие и емоционален баланс.

Креативни подходи при работата с огън

Тъй като процесът на индивидуация е несъзнаван и е възможен предимно, когато човек съзнателно създава своя лична свързаност с него, в театралната трупа непрекъснато се търсят начини за осъзнаване на собственото развитие, най-често през прилагане на различни подходи и техники за развиване на творческо въображение и креативно мислене.

През изкуството, като един от пътищата за разпознаване на несъзнаваните психични съдържания, участниците се учат да „чуват“ огъня, да „виждат образи“ в огъня, както и да се срещат с „огъня вътре в себе си“, за всеки един – „открит“ по различен начин и променящ се през собственото му въображение и „вътрешно зрение“. Разкриват се доминираните от чувствата съдържания на фантазните образи, а „разчитайки“ огнените послания през *метода на активното въображение и творческата визуализация*, младите хора успяват да се идентифицират с личните послания на психичното вътре в тях. Така „малкото вътрешно огънче се превръща в хиляди звезди в небето“ или в „анимационен герой“, „огнените искри стават пищна огнена завеса“, а „от тъмното се появява танцуващият голям Огнен човек, който носи горящата енергия, за да се случи „личното“ запалване“. В процеса на работа, символът на огъня предразполага юношите от театралната трупа да „позволят“ на неговите значения да се съединят с техните първични представи за стихията и така да осъществят своеобразно свързване, идентичност и ин-

теграция със стихията на собствените им емоции. Именно работата с личните проекции разкрива креативността у младите хора, като с това архетипа на огъня непрекъснато се преплита със своя адекватен за юношеството израз в действителността, проектиран в личното творчество на участниците в театралната трупа.

Реагирайки на огнените послания, младите хора разбират, че *танцът, ритъмът и припяването*, несъзнателно проявяващи се в творческия процес, се явяват силно „зареждащи“ ритуални елементи, в древността прилагани като външен стимул за активиране на психичната енергия към действие. На тяхната енергетизираща сила се дължи и голяма част от въздействието на съвременното огнено изкуство – не случайно огненият танц се придружава от ритъма на тарамбуки, дайрета, маракаси и мелодията на собственото припяване.

Именно в личното си творчество участниците преминават през процес на обективация на получените през метода на активното въображение фантазни образи и съдържания на несъзнаваното. В работата се търси индивидуалният ритъм и „личната“ песен на участниците, не се задават предварителни параметри на звученето, целта е всеки да мобилизира личните си вътресихични послания, за да могат те да бъдат интегрирани активно на съзнателно равнище. С възможността за физическо моделиране на стихията през движението, юношите се отделят от „силата на реалния огън“, за да изместят центъра на активността вътре в себе си. Така овладяването и играта с огъня в съвременното огнено изкуство добиват вид на едно символично представяне на разбирането и управлението на собствената вътрешна реалност през индивидуалните възможности.

Посредством множеството асоциации, продиктувани от личния смисъл в символните образи и с помощта на *метода на амплификацията*, многото значения на огъня, припознати в личните възприятия и проекции на участниците, се оказват пряко свързани с интерпретацията на българския фолклор и световната митология. Именно смисълът на ритуала като средство за „преминаване“ през възрастта предизвиква и по-дълбинното търсене на връзките между древните обреди и съвременния огнен ритуал на младите хора от театралната трупа, изразени най-ярко в тяхното авторско творчество. Прилагайки активни и креативни подходи към символния трансфер между огнените обозначения и вътрешните си светове, в *авторското си творчество* юношите от театралната трупа правят опит за оживяване на древните митични образи през една съвременна сценична условност. За своите етюди младите хора предприемат продължителни *проучвания на митологията и българския фолклор*, така огнените представления излизат извън рамките на „механичното въртене на огън“ и добиват вид на приказка, легенда или мит, изказани чрез езика на модерните артистични послания.

Търсещи подобие на своя огнен пой, участниците откриват, че няма друг символ в българските вярвания извън огъня, който по по-добър начин да символизира „пречистването от старото и приемането на новото“, като ритуалните практики най-ярко се припознават в празниците на „Баба Марта“, „Св. Четиридесет мъченици“, „Благовещение“, „Еремия“. По подобие на българските обичаи, смисълът на съвременното огнено изкуство се идентифицира като „очистващ, предпазващ, предизвикващ бъдещото плодородие“ и най-често отбелязващ „прехода от стария сезон към новия“ – функции, обозначаващи в контекста на юношеска възраст именно процеса на инициация и посвещаването в новата биологична, социална и психологическа зрелост.

Особено знаков огнен обичай за младите хора по време на пролетните ритуали е „Сирни заговезни“, чийто аналог е местният ритуал „Оратниците“, по време на който младите хора от театралната трупа вземат реално участие със свои огнени представления. Именно през въртенето на „оратника“ и „огнените стрели“, свързвани с образа на

слънцето и интерпретирани във времето като вид слънчева магия, младите хора откриват дълго търсеното подобие на своя огнен пойн в българския фолклор. Така навлизането в митологията и българските традиции създава чувство за идентифициране и участие в една своеобразна „свръх-сила“, така у младите хора се създава усещането, че те не са „отделни“ и „сами“, а принадлежат към общочовешки ценности и концепции.

Универсалният език на символа прави *огнените представления* на театралната трупа особено търсени от публиката, независимо от пол, възраст и социален статус. Не случайно до този момент, рядко през погледа на аудиторията се намира логично обяснение за бързото „привързване“ към този вид изкуство, защото то се оказва не просто предаване на информация, а концентрирано общуване на базата на своеобразна и първична чувствителност, същевременно по силен и индиректен начин се заявява усещането за групов идентичност – подпомага пътя на социализирането и включването в ситуацията както на „играещите“ с огъня, така на „припознаващата“ се в огъня тяхна публика.

През *груповите дискусии и груповото консултиране* младите хора адаптират новите знания и опит, получени от творческите занимания към своето реално социално ежедневие. В работата със символа участниците разбират, че архетипният образ на огъня е метафора, а символните интерпретации са безкрайни и позволяващи на личния им опит да се напълни с нови гледни точки и позиции. Става ясно, че огънят непрекъснато бележи своята променливост и крайност в посланията, които предава: „любов“, но и „омраза“; „творчество“, но и „разрушение“; „горене“, но и „тлеене“. Същевременно между двата крайни полюса на изява съществуват и безброй други нюанси на смислови значения, които в процеса по опознаване на огъня, участниците отчитат: „неговата мощ“, „уют“, „чувството, че ти се подчинява“ и същевременно „не подлежи на контрол“, „той е жив, но трябва да се внимава с него“, „ако се възгордееш, той може да те опари“.

Още в етапа на тренировките, като част от запознаването с огъня, става ясно, че както стихията има своята двойствена страна, така и психичното у човека притежава способността както да твори, така и да разрушава, а идеята за осъзнаване и промяна на личните вътрешни процеси е тази, която ще балансира привидните крайности както на обективно, така и на субективно равнище, същевременно – ще отвори път на нови индивидуални възможности. Прекарвайки аналог между огнената сила и младежкия заряд в юношеска възраст, участниците установяват, че както огънят, така и човешката личност не може да бъде възприемана едностранчиво и именно доближаването на противоречията и тяхното обединяване дава възможност за нов поглед върху целостта на съществуването и идентифицирането не само с една единствена съзнавана житейска нагласа. Младите хора разбират, че успоредно със съзидателния елемент, в огъня присъстват и сили, изпепеляващи „старите и предишни ценности“, на чието място ще трябва да застанат новите идеи. Същевременно в контекста на взаимодействието на природните стихии, участниците в огнения пойн оприличават елемента „огън“ с промяната, която ще превърне досегашните им чувства – несигурността и пасивността, „присъщи“ на елемента „вода“ – в едно ново и различно състояние, свързано с духовността и креативна сила на творческото вдъхновение. Така младите хора приемат силата на вътрешните си конфликти като източник на развитието, кореспондиращо с идеята за цялостната личност. Участниците се „учат“ да съучастват на промяната в себе си и да приемат, че смелото вземане на решения съдейства на тяхното лично развитие, а оттам и на стремежа им към цялостност и автономност, изразени като основна цел в ритуала на инициация.

През посвещаването в огъня, младите хора разбират, че именно вдъхновението от творчеството е процесът, който „управлява“ огъня и самите тях като творци на собствения си живот. От своя страна, фактът, че самите участници са носители на творческия

процес създава утвърждаване на стабилна житейска нагласа към доверие в личната им активност и креативност. Така вътрешната потребност, изразена в необходимостта от смяна на стратегиите в юношеска възраст, „преоткрива“ в огъня неговото трансформиращо значение, а потребността от пренастройване на нов ритъм на поведение и начин на живот преминава в ново разбиране за себе си и ново усещане за собствената сила през една различна социална нагласа за себедоказване и себеприемане.

Обобщение

Съединяващ вътрешните дълбини на човека с външната безкрайност, в процеса на работа символът на огъня проявява своята обединителна, възпитателна и терапевтична функция, като поставя юношите в огромна система от свързаности, както във вътрешното им пространство, така също в обкръжението на близкия социум и в полето на общочовешката културна памет. По този начин различните изисквания на личността и на обществото, представени пред юношеската възраст, намират своето балансиране в трансцендентната функция на огнените послания, а именно: свързване и хармонизиране на противоположностите, съдържащи се в огнения символ, тяхното съотнасяне към личността на подрастващите, а оттам и личното трансформиране и „прехождане“ от едно човешко поведение към друго.

И тъй като процесът на индивидуация е както строго личен, така и социално ангажиран процес, овладяването на огнената стихия не би било възможно без взаимното групово съпреживяване на огнените послания в техния стремеж за реализация във външния свят. Така в контекста на обредната символика, огненият пойн се явява вид съвременна ритуална форма, пресъздаваща елементите на инициацията в младостта, а своеобразната отдаденост на огъня възпроизвежда и основните послания на юношеската възраст, подчинени на стремежа към автономност и самоопределение – елементи с особена важност по пътя към интегрирането на цялостната личност, при която пасивността на детството ще трябва да отстъпи на съзидателните сили на младостта, а безпомощните досегашни детски модели – да се трансформират в нови активни печеливши стратегии на младия човек.

Литература

1. Генчев, С., М. Василева, С. Стойкова, Етнография на България, БАН, София, 1985.
2. Дяков Т., Мит, обред и литература, СУ „Св. Климент Охридски“, София, 2004.
3. Ставрева, Л., Български обичаи и ритуали, изд-во „Труд“, София, 2005.
4. Ставрева, Л., Магии и гадания, изд-во „Труд“, София, 2007.
5. Стойнев А., Българска митология, изд-во „7М + Логис“, София, 1994.
6. Токарев, С.А., Мифы народов мира, Москва, 1982.
7. Шарп, Д., К. Г. Юнг – лексикон, изд-во „Лега Артис“, Плевен, 2006;
8. Шевалие, Ж., А. Геербрант, Речник на символите I и II т., „Петриков“ София; 2000.
9. Юнг, К.Г., Динамика на несъзнаваното, „ЕА“ АД, Плевен, 2001.
10. Юнг, К.Г., „Психологическите типове“, СУ „Св. Климент Охридски“, София, 2005.
11. Юнг, К.Г., Човекът и неговите символи, изд-во „Лега Артис“, Плевен, 2002.

В ТЪРСЕНЕ НА СЕБЕ СИ – ГРУПОВО ТВОРЧЕСТВО В ЮНОШЕСКА ВЪЗРАСТ И ПРОЦЕСА НА ЛИЧНОСТНО ИЗРАСТВАНЕ

ДАНИЕЛА ДОБРОМИРОВА ПЪРВАНОВА
Магистър, Общински детски комплекс – Козлодуй
0887 231 206, d.parvanova@abv.bg

Споделям убеждението, че като психолози можем да оптимизираме диалога си с младите хора чрез креативни практики, които търсят обединението си в достъпен и цялостен модел за комплексно подпомагане развитието на психосоциалния статус на подрастващите. Ще разкажа за опита си от стимулиране на групов творчески процес, като средство за себеопознание и себеизменение. Той се използва под формата на експериментален театър от младежката формация „Три – четири!“. Младежката формация работи предимно в областта на т.н. „театър на движението“ – тип мултимедиен спектакъл, като постигането на крайния сценичен продукт обслужва предварително поставените цели за постигане на лична адаптация и социална интеграция на участниците. Групата в момента включва предимно юноши с емоционални проблеми от нездравословна семейна среда. В контекста на актуалната проблематика, груповата работа закономерно очертава своите основни двойни цели: постигане на личностно израстване с помощта на творческия процес и стимулиране на личностно самоопределение с подкрепата на груповите взаимодействия в експерименталната работа.

In my opinion, we, as psychologists, can optimize our dialogue with young people by creative practices which look for their union in an accessible and completed model for complex promotion of the psychosocial status development of young people. I will share my experience in stimulation of group creation process as an instrument for self-knowledge and self-change. It is used in the form of experimental theatre by the youth formation “Three-four!”. The youths work mostly in the field of so called “physical theatre” – a multimedia performance which final stage product services the preliminary aiming at achieving a personal adaptation and social integration of the group members. The group now includes mostly adolescents with emotional problems caused by an unhealthy family environment. In the context of current topic, the group work regularly outlines its main double goals: achieving a personal growing-up with the help of creation process and stimulating a self-determination promoted by group interactions in team work.

Актуална проблематика

Решаването на основните противоречия на юношеската възраст в практиката на младежка група за експериментален театър „Три-четири“ към Общински детски комплекс-Козлодуй показва, че стимулирането на личното и колективно творчество се явява един от ефективните подходи за подпомагане процеса на личностно самоопределение

и израстване на юношите. Артистичната формация е с близо 15 годишна история, във времето преминава през различни форми на театралния жанр, за да добие сегашната си визия на експериментална работилница, в която модерното изкуство и арт-похватите са органична част от креативния групов процес. Групата работи предимно в областта на т.н. „театър на движението“ – тип мултимедиен спектакъл, като постигането на крайния сценичен продукт обслужва предварително поставените цели за постигане на лична адаптация и социална интеграция на участниците.

Със самото си създаване, артистичната формация планира извънучилищни дейности в област „сценично изкуство“, като първоначално заложените цели са насочени предимно към пълноценна реализация на свободното време на юношите и стимулиране на техния творчески потенциал при завишена степен на надареност. В този контекст, години наред младежката театрална група работи с известни имена на българския театър – представя пиеси по класически произведения на българската и световна драматургия. Традиционният стил на работа продължава до момента, в който младежката формация поставя своя първи авторски спектакъл, изграден изцяло по идеи на младите актьори. Срещите със собствените преживявания, пресъздадени на сцената, изцяло променят подходите към творческите изяви и предварителния репетиционен процес, а креативните техники и театрални похвати постепенно изменят своята първоначална сценична насоченост и категорично изместват посоката си към личността на юношите, с техните основни противоречия и начини за справяне с проблемите в обкръжаващата ги социална среда. Така, неусетно във времето, акцентите в работата на театралната група се оказват изцяло ориентирани към областта на психологическата превенция и психопрофилактиката, като успоредно с работата в сферата на изкуството за деца и юноши, на втори план, но с приоритетно значение, артистичната формация започва неформално да се реализира и като своеобразна малка терапевтична общност.

Според статута на общинските детски комплекси, театралната група наброява 13 участника, като групата е смесена – хетерогенна. Включването в нея е на доброволен принцип, такси за участие не се заплащат. Заниманията обикновено се провеждат четири пъти седмично, обхванати в два учебни часа, предвидена е и индивидуална работа. Всяка година групата се обновява, част от нейните членове завършват гимназиална степен на образование, на тяхно място постъпват нови – групата е изцяло отворена и динамична откъм присъствие и мотивация за участие. Поради променящия се във времето стил на работа, приемът в театралната група вече не търси задължително наличие на музикални и артистични дарования и насочености. Разчита се основно на юношеския интерес, насочен предимно към идентификация с референтна група, каквато се явява младежката театрална формация. Не случайно новопостъпилите се оказват в групата поради лични приятелства с участниците, без да заявяват предварителна мотивация за работа в областта на театралното изкуство. С времето се очертава и общия признак, характеризиращ членовете на театралната група, като всички те се оказват обединени от сходни проблеми в семейната среда, рефлектиращи в последващата им социална адаптация.

При постъпването си в групата, голяма част от участниците се характеризират със своеобразна „затвореност“, отчуждение и проблеми в емоционалната сфера. Някои открито изразяват състояние на „заучена безпомощност“, придружено от негативни установки за себе си, за настоящето и за бъдещето. Много от членовете на групата разкриват недоверие в собствените си възможности във вид на малоценностни изживявания, като при някои от тях следствията са в резултат на претърпяно насилие в миналото, трудно понесена загуба на единия от родителите, преживени драматични събития, свързани със смърт на приятели и близки от семейството. Същевременно, преобладаващата част от участниците

са деца от нездравословна семейна среда: семейства на разведени родители; алкохолна зависимост на единия от родителите; семейства, в които съществуват елементи на насилие, както по отношение на единия от родителите, така и по отношение на децата.

Присъщо за повечето от участниците в театралната формация е отчитането на психологически бариери в социалната адаптация, изразени в безпокойство относно това, че се различават от другите, от връстниците, от съучениците. Важен е въпросът „Кой съм по отношение на другите?“ на фона на болезненото чувство на отчуждение към съществуващия бит и нравствени стойности в масовото обкръжение. Безапелационно отхвърлящи обкръжаващия ги социално-културен модел, юношите в театралната формация търсят своите нравствени изображения, проектирайки вътрешните си нагласи и състояния в произведения от областта на музиката, театъра, изобразителното изкуство и прозата. Това от една страна засилва чувството им на идентичност с артистичната формация, от друга – тревожни се оказват елементите на „затваряне“ в рамките на групата. И тъй като психологическите бариери се явяват всъщност „проявени действия“ – неадекватни в новата ситуация, пред членовете на театралната труппа с всеки нов авторски спектакъл се поставят различни предизвикателства, насочени към установяване на нови поведенчески модели, отработени и „отрепетиранни“ първо на сцената на репетиционния процес, едва след това – прехвърлени в реалното им социално обкръжение.

Психосоциални подходи и креативни практики

Отделните проблеми на участниците определят и насоките на групово обсъждане на проблематиката, с което стартира и цялостния репетиционен процес, а работата с конкретните лични преживявания се оказва помощно средство както за преодоляване на собствените страхове и отрицателни установки, така и за по-късното „структуриране“ на авторските сценарии на театралните постановки – тип „сюжет по лични преживявания“.

При *груповия анализ, груповата работа и груповото консултиране* става ясно, че и други имат подобни преживявания на трудно детство или прояви на насилие, и че човек всъщност не е толкова сам и „отделен“. Това намалява чувството за алиенация, от друга страна създава стабилна групова принадлежност и пространство, в което участниците смело могат да говорят за своите чувства, страхове и нагласи, като по-късно ги „обличат“ в подходяща креативна или сценична форма, без това да предизвиква „учудване“ и неприемане. Именно привързаността, получена в театралната труппа, е своеобразно доказателство за приемане от страна на околните, същевременно това помага на младите хора да „примирият“ себе си със заобикалящото ги обкръжение. Снемат се бариерите и страха от това, че са „различни“, същевременно се постига значимо чувство на принадлежност, което тушира едно от основните противоречия в юношеска възраст, а именно: противоречието между стремежа към общността и стремежа към автономност – ясно изразени сред участниците през тяхното усещане за „неразбиране“ от страна на външния свят.

Откривайки своето подобие в останалите, членовете на театралната труппа получават и тяхната подкрепа за своеобразна независимост по отношение на групата. Така групата, а в последствие и сцената, се превръщат в тренировъчно поле, на което може да се отрепетира зависимостта и независимостта, като средство за укрепване на Аза. И тъй като всеки един от участниците, поради своите малоценностни изживявания, има потребност да бъде в центъра на вниманието, груповата работа предлага удачно разположение на силите, с което успешно може да се противостои на агресивните прояви, както и на нарцисистичните гледни точки, присъщи на юношеската възраст и често проявявани

по време на репетиционния процес. Понякога, при изявена емоционална проблематика, установена в груповата работа, участниците в театралната група преминават и през *индивидуално консултиране* в сътрудническия консултативен кабинет към Център за превантивна и възпитателна работа с деца. Чести са случаите на *работа с родителите и близкото обкръжение*, провеждат се и общи родителски срещи, на които се прави обзор на цялостното развитие на групата, както и на отделните нейни участници.

Театралните етюди и психодраматични техники са насочени основно към самоопределението при участниците. И тъй като този процес в юношеска възраст напомня на непрекъснатата смяна на реквизит, маска и костюм, в провокираните от самите тях тренировъчни форми на работа младите актьори могат да се „видят“ отстранени, „проиграни от останалите“, както и да усетят в кой „образ на себе си“ се чувстват най-сигурни. През възможностите на словото, на невербалната комуникация и на мета-езика, участниците успяват по-вярно да идентифицират актуалните си проблеми и личните си възможности, а „влизането в образ“ активира смяната на мисловните нагласи по отношение на собствената самооценка. Прехвърлено в социалното обкръжение, това дава възможност на младите хора да реагират по-пластично и креативно на предизвикателствата към личността им, а управлението на поведенческите им нагласи се улеснява от постигнатото по време на тренинга усещане за контрол над ситуацията и справяне с ролевия модел, съответен на конкретния момент. Същевременно, с важно значение за психосоциалната адаптация се оказват постигнатото партньорство в групата и реализираното доверие към останалите. И тъй като сценичното изкуство изисква непрекъснато внимание за „другия“, възприемането на отговорността за партньора пряко кореспондира и с взаимоотношенията извън групата, като това специално рефлектира и в уменията за създаване на пълноценни връзки и трайни приятелства – важен елемент при постигане на личностна стабилност в юношеска възраст.

Психофизическите подходи работят основно в посока изразяване на собствените емоции, често преминаващи в смисъла на „очистване“ от натрупаните негативи и постигане на емоционално разтоварване. В повечето случаи репетиционният процес „стартира“ не с групов анализ на проблематиката, а именно с „изиграване“ на чувството и състоянието през *движението, танца и пластиката*. И тъй като това се случва на фона на музика, избрана от самите участници, ефекта от преживяването е несравним с останалите подпомагащи техники и методи в практиката. Това е една от причините движенческият театър да е особено предпочитана форма на изява сред участниците. С помощта на творческото въображение личните сюжети „оживяват“ през тялото, оказващо се основно изразно средство на сцената. Участниците разбират възможностите на собствената си физика и силата на телесните послания, долавят нюансите в човешкото общуване и опознават собствената си сетивност. Преминавали през импровизацията на движението, поставените „проблеми“ намаляват своята деструктивна сила, а усещането след тренинга е чувство на облекчение и яснота. Подобен ефект имат и релаксиращите упражнения, също предпочитани сред участниците и приети в личния им опит под формата на автогенен тренинг.

Арт-техниките и работата с творческа визуализация основно търсят активиране на творческото въображение, представляващо ключов момент в трансформацията на идеите в сценично движение. През *методите на активното въображение* младите хора успяват да достигнат до собствените вътрешни представи, изразяващи техните скрити емоционални състояния, а обективизирането на фантазните образи се случва през прилагането на различни движенчески похвати и арт – техники, напоследък и през работа с огъня – носител на младежкия енергиен заряд в юношеска възраст. Отпечатвайки свои-

те вътрешни светове през различните средства на изкуството, участниците в театралната група успяват да се дистанцират от личната си проблематика и в своеобразен вътрешен диалог да достигнат до творческите импулси вътре в себе си. С помощта на *метода на амплификацията*, младите хора правят опит да свържат собствените си образни представи, получени при работа с активното въображение, с посланията на древните култури и митологии. На практика, процесът обогатява личните им представи за самите тях и създава ново усещане за принадлежност към колективната история на цялото човечество.

Във всички авторски постановки на театралната група се отчита силното архетипово присъствие на *прилаганата символика* в сценичните изображения. Появата на архетипови образи в творчеството на тази възраст не е случайно, архетипите подпомагат интегрирането на несъзнавани съдържания у участниците, като с това се облекчава болезнения възрастов преход. Оказали се „по случайност“ в действието, всъщност отново „избрани“ от самите участници, носителите на символиката донасят огромен ресурс от смислови значения, които в процеса на експерименталните търсения се интерпретират по различен начин, за да се слоят с дълбоките и вечни послания, които архетипите носят в себе си. Така на сцената „оживяват“ пластични композиции, изобразявани изцяло с въжета, с огромни цветни платна или с ефирен найлон. Преминали през въображението, те се превръщат в „живо море“, в „неспиращо движение на енергиите“, в „пашкула на любовта“, в „гробницата на илюзиите“, в „личния затвор“ или в „освобождането от себе си“. Търси се и скритото архетипово значение на различните цветове и тяхната свързаност с проблематиката на младите хора: така става ясно, че „Любовта не е нита бяла, нито червена, нито черна... Тя е всичко, от нея има за всички, и всеки е длъжен да я притежава по смисъла си на това, че е човек“. Така и въжетата се превръщат и в „задръжки“, но и в „свързаности“, и в „палачи“, но и в „пазители“. „А какво става с въжетата, когато те станат част от самите нас, как можем да ги управляваме? А как да управляваме себе си?“, питат се младите хора от театралната група и непрекъснато търсят своето решение в движението на сюжета, подсказано от техните лични вътрешни потребности. Така интегрирането на скритата архетипова символика се превръща в естествен процес от личното развитие на всеки един.

Не случайно и *главните персонажи* в авторските спектакли изобразяват важни елементи от процеса на индивидуация. Закономерно на сцената се откриват архетиповите образи на Героя, на Мъдростта, на Детето, на Анимата, на Сътворението – образи, подкрепящи болезнения преход в юношеската възраст. И тъй като по самата си същност спектакълът е ситуация, която сама се развива и въвлича героите в подсказаното от самите тях действие, оказва се, че творчеството в някаква степен „подчинява“ творческия процес, или по думите на участниците: „Спектакълът сам се прави.“ И този феномен е изключително ярък тогава, когато в работата се появява архетипната символика, защото именно през нея всеки един прави своето припознаване във вечните съзидателни и пречистващи еталони, изиграни на сцената. По този начин символните постановки на театралната група се оказват изключително въздействащи не само върху самите участници като главни герои, но и върху аудиторията на публиката, която несъзнавано се идентифицира със сценичното действие.

Болезнените спомени и състояния, разкривани в началото на репетиционния процес намират своя естествен израз в *собственото литературното и художествено творчество* на участниците – модел на проектиране на специфичните лични състояния. Произведенията на младите хора отразяват както техните вътрешни противоречия, така и последващото им развитие, пренесено на по-късен етап в драматургията на сценичното действие. С важно значение за този процес е създаденият от самите участници

интернет форум за нуждите на театралната труппа, наречен от самите тях – „място за виртуална репетиция“. С времето форумът се превръща от средство за обмен на работни идеи и общуване между самите участници – в културно средище на различни артистични формации от цялата страна. Свързан с ключови теми от живота и ежедневието на младите хора, форумът „създава“ голяма част от структурата на постановките, често той се превръща в оживена дискусия и място на виртуални конфликти, понякога форумът изпълнява и ролята на онлайн консултиране. Самостоятелното творчество създава и *рекламните материали* за представленията, *музиката в постановките* е отново изцяло по идея на младите хора, предложенията за *костюм и декор* – също. Всяко театрално представление е придружено от *авторска фотоизложба* – отново дело на театралната труппа, а във всички постановки присъства и *мултимедия*, която дава възможност на „героите“ да обединят през екрана многото реалности на техните вътрешни светове, вече пречупени през общото поле на сцената.

Авторският спектакъл като вид терапевтичен модел

Без да се омаловажават конкретните креативни и психосоциални практики, в работата на театралната труппа **основен модел на творчество** е самата идея – представа – матрица за цялостност, по която се развива създаването на една нова реалност, каквато е театралния спектакъл. По своята същност, авторският спектакъл се доближава до ритуализираните форми на инициацията в юношеска възраст, започващи в „оттеглянето“ за няколко месеца в творческия процес, преминаването през „изпитанията“ на спектакъла като през една голяма „среща със себе си“ и завръщането след финалните аплодисменти в реалния социум. „Традиционно“ след всяка поредна постановка, младите хора споделят: „Вече никога няма да бъдем същите.“ Именно усещането за съзидание се явява водещ мотив в стремежа към творчеството у младите хора, а постигнатото себеусещане при сценичното овладяване на личните сюжети граничи с чувството за могъщество на „себе си – като Създател“ и достигане до своеобразна успешност на Аза, така необходими при личностното интегриране в тази възраст.

И тъй като сцената се явява зона на паралелна реалност, основните **средства на аналогия** при работата с авторските постановки се движат в следните посоки: „сценичният спектакъл“ кореспондира с личния „житейски сценарий“, „театралната сцена“ – със „сцената на живота“; „сценичният сюжет“ се свързва с „личното преживяване в реалността“; „ролите на сцената“ със „социалните роли“; „главният герой в спектакъла“ е аналог на „Аза, като главен герой на собствения си живот“; „авторският спектакъл“ е обвързан с формулата „автори на собствения житейски сценарий“. Пренесени в живота на участниците, тези връзки между виртуалния творчески процес и реалността подпомагат подстъпното усвояване на системата от обществени отношения и многото социални роли, както и потвърждават необходимостта от приемане на житейските събития с чувство на доверие в себе си.

Авторският спектакъл – тип „сюжет по лични преживявания“ е специфична форма на сценичния жанр, която е изградена **изцяло по идеи на участниците**. На практика, авторският спектакъл се проявява като един мащабен модел на обективация на вътрешпсихични съдържания, конфликти и потребности. Всяка една стъпка в създаването на спектакъла се подсказва от самите действащи лица – от сблъсъка на лични концепции, провокиращи идеята за сценария – до предпремиерните рекламни материали. Това създава усещане за значимост и пълноценност, а на мястото на малоценностните изживявания се добавя ново самочувствие и увереност. Същевременно, във всеки един момент

от дългия репетиционен процес младите хора се чувстват „отговорни“ по отношение на своя продукт, която отговорност се засилва и поради факта, че спектакълът до последния момент се променя, както във времето се променят и гледните точки на участниците. На практика, именно в моментите на репетиционния процес се „случва“ трансформацията на предишните модели в нови, по-адаптивни. И въпреки че, тази трансформация не се усеща в момента на „нейното случване“, а значително по-късно, младите актьори индиректно стават отговорни за своята лична промяна, разбират че тя е управляема и подлежи на развитие. Така „заучената безпомощност“ постепенно се заменя с осъзната креативност и решимост в критични ситуации, отчуждеността преминава в комуникативност и приемане на другите и света, а на мястото на тъгата идва удовлетворението от постигнатото със собствени усилия.

Отделните помощни методи в практиката не биха имали своята стойност, ако преди това не са обвързани с голямата и обобщаваща крайна цел – насочена именно към личността на младите хора. На практика, създаването на един спектакъл по лични преживявания се превръща в един своеобразен голям *тренинг за себепознание и себепромяна*, ориентирани към постигане на интегритет и автономност на Аза. Закономерност в практиката е, участниците да отхвърлят готовите класически произведения, в които се налага да играят „чужди“ роли и усещания, обяснимо с личния бунт срещу авторитетни образи и присъщия стремеж към индивидуалност в тази възраст. Преминали веднъж през „пре-създаване“ на себе си, младите актьори трудно могат да бъдат завърнати към рамките на класическия текст, а когато това се налага, то той отново бива адаптиран и „пречупван“ през възприятието на самите участници.

Като важен елемент в доближаването към процесите на индивидуация се очертава *въпросът за личния бунт* срещу установените норми и забрани в конвенционалния свят на родителите и обществото. Така на преден план застават въпросите за „големия затвор на света“ и „личния затвор на собствените страхове“, темата за героизма и ролята на саможертвата, границата между възможното и невъзможното и „силата на личното намерение“. Именно намирането на „себе си“, в смисъла на инициацията в юношеска възраст, стои в основата на авторските постановки, като идеята търпи развитие във времето и се пречупва през конкретната актуална проблематика на младите хора. Така, в един от собствените спектакли на театралната трупата „Защо пиленето пресича пътя?“, митът за Героя оживява през саможертвата и разбирането на личните проекции и невъзможности на юношеството, за да достигне в края на спектакъла до идеята за творческото вдъхновение като част от личната психична зрелост. Във „Всичко е в главите ни“ – друга от авторските постановки на артистичната формация, бунтът, насочен към рационалния свят на възрастните намира своето решение именно във „виртуалните възможности на творчеството“ като ирационално измерение, същевременно откриващо нови идеи за активна реализация в социалния свят. Интересно развитие бележат съпротивите срещу класическите пиеси, които са аналогични на съпротивите срещу общоприетите норми и социални правила, изразени в последния собствен спектакъл на театралната трупа „Бож не иска да умре по Уестсайд“, в който спектакъл класическата Уестсайдска история отново бива пречупена през личните гледни точки на „сегашното“, но вече с различни изводи, отнасящи се до постигане на нови начини за режисиране на „личния житейски спектакъл“ в големия сценарий на живота.

Предимството на авторския спектакъл се изразява именно в неговата насоченост не само към отделни елементи в психосоциалната адаптация на подрастващите, а предимно към комплексното развитие на тяхната цялостна личност през *работата с ценностни нагласи и конструкции*, свързани с вечните въпроси за човешкия смисъл, свобода

дата, отговорността, любовта и смъртта. В тази екзистенциална плоскост младите хора от театралната трупа намират отговори на присъщите за възрастта им въпроси, свързани с определянето на себе си като личност и индивидуалност. Именно личният творчески бунт като начин за откриване на самотъждественост улеснява в последствие участниците по техния път към собствените им чувства, преживявания и мисли. Така в процеса на работа може да се проследи как започналият преди няколко години преход към отношението към себе си, дава вече своите реални очертания в разбирането на личния вътрешен свят. Като закономерно следствие, юношите от театралната трупа започват много често сами да определят стратегиите, с които да си осигурят благополучие и не случайно отново „избират“ стимулите на груповата артистична работа, която се стреми да предлага възможности за по-ясно очертаване на параметрите на собствената личност в процеса на самоопределянето и планирането на личното бъдеще.

Изводи от практиката

В творческата си биография театралната трупа се оказва силен притегателен център не само за участващите в нея, но и за много почитатели на неформалната работа и общуване. Често по време на репетициите присъства многобройна „публика“ от приятели, а празниците, представленията и събитията на театралната трупа обичайно се посещават от много нейни предишни членове – вече студенти, с което артистичната формация не спира да работи като обединяваща творческа общност на множество и различни млади хора. Част от бившите членове в групата вече се занимават професионално с изкуство, на тях артистичната формация дължи и голяма част от сегашната си специфична подготовка за сценичните изяви. Театралната трупа бележи множество участия в национални и международни младежки форуми, с което и открива подобие и принадлежност към една голяма културна общност, същевременно участниците добиват самочувствие на увереност в собствените творчески сили. Значителна част от проблемите, с които младите хора постъпват в театралната трупа постепенно се преработват в нови креативни модели за адаптация, а чувството за непълноценност се заменя със стабилно себепредставяне и с осъзната личностна автономност.

Литература

1. Бонгар, Бр., Л.Е.Бютлър, Пълен наръчник по психотерапия, „ЛИК“, София, 2002.
2. Ганева, М., Подготовка на актьора, ИК „Гутенберг“, София, 2007.
3. Дерарош П., Юношеството, София, 2004.
4. Казанская, В.Г., Подросток трудности взросления, Санкт – Петербург, 2006.
5. Керел С., Групповая психотерапия подростков, Санкт – Петербург, 2002.
6. Стоева Т., Консултативна психология, изд-во „Пропелер“, София, 2003.
7. Фер С.С., Въведение в груповата терапия, изд-во „Наука и изкуство“, 2002.
8. Фурнаджиева, А.Я., Психофизическа подготовка на актьора за работа, Русе, 2006.
9. Юнг, К.Г., Динамика на несъзнаваното, „ЕА“ АД, Плевен, 2001.
10. Юнг, К.Г., Човекът и неговите символи, изд-во „Лега Артис“, Плевен, 2002.

ВЪТРЕШНИЯТ СВЯТ НА ОСИНОВЕНОТО ДЕТЕ

ТЕОДОРА ТАНЕВА

докторант, Институт по психология -БАН

Настоящата статия се фокусира върху вътрешната реалност на осиновеното дете и специфичните му потребности, които го правят по-уязвимо в определени аспекти в сравнение с връстниците му. Акцентирани са някои от най-важните преживявания на осиновеното дете – изоставянето от биологичните му родители, последствията от това изоставяне върху психиката и поведението му, реалността на двете семейства, двете майки, разцепването на Осиновения Аз.

The current article focuses on the inner reality of the adopted child and the specific needs that make him more vulnerable in certain aspects in comparison to his non-adopted peers. Some of the most important experiences of the adopted child are stressed upon – the abandonment from his biological parents, the effects from that abandonment on his psyche and on his behaviour, the reality of his two families, his two mothers, the splitting of the adopted self.

Травма ли е осиновяването? Или спасение? Дали действително осиновяването спасява детето от бездомност, а осиновителите му – от бездетност?

До много скоро осиновяването беше смятано за възможно най-доброто решение както за детето, което не може да бъде отгледано в биологичното си семейство, така и за родителите, които не могат да имат собствени деца. Т.е. осиновяването се разглеждаше единствено през призмата на спасението, което носи, без да се отчита факта, че преди едно дете да бъде осиновено/„спасено“, то е било изоставено – изоставяне, което редица съвременни автори описват като преживяване, което бележи целия живот на осиновения.

В България осиновяването все още е тема-табу, въпреки че в последно време тенденциите са към разчупване на нагласите и все по-голяма отвореност по темата. Липсва достатъчно информация за спецификата на психичния живот при осиновените деца, липсва специализирана литература, както и професионалисти, които да обучават кандидат-осиновителите в предизвикателствата на това да си родител на осиновено дете. Често осиновителите живеят с идеализирани представи за осиновяването и когато се сблъскат с реалността, повечето от тях преживяват силен стрес, висока тревожност, чувстват се провалени като родители, в крайните случаи се стига до разсиновяване.

Широко разпространено е мнението в обществото, че осиновените деца по нищо не се различават от всички останали деца. От една страна осиновените деца са деца като всички останали, но от друга – те носят в себе си „първичната рана“ от изоставянето от биологичната им майка. Съвременните автори (Verrier, Brodjinsky, Lifton) установяват, че именно в преживяването на изоставяне и разкъсването на връзката майка-дете се крие ключа към разбиране на голяма част от проблемите на осиновените.

За родителите осиновители е изключително трудно да приемат идеята за т.нар. „първична рана“. Много от тях са склонни да отричат съществуването на травма от изоставянето, както и редицата последствия, които това преживяване носи след себе си. Сякаш подсъзнателно осиновеното дете е еманация на всички неосъществени копнежи на родителите си – от него се очаква да запълни празнотата в живота им, да излекува тяхната собствена рана от невъзможността да имат свое биологично дете. И в силният стремеж това да се случи, осиновителите често забравят, че осиновеното дете е дете с история, която е започнала много преди то да се появи в техния живот. Опитите тази история да бъде изтрита, прикрита, разказана само от части или доукрасена нарушава комуникацията между детето и родителите му. Именно нарушената комуникация между децата и родителите е най-голямото предизвикателство в живота на осиновителите – предизвикателство, което ако не бъде овладяно навреме, води до сериозни конфликти, бягства от вкъщи, в най-тежките случаи – до разсиновяване.

Първичната рана

Ако при осиновяването може да се говори за травма, то травмата не е осиновяването само по себе си, а в изоставянето, което осиновеното дете е преживяло в началото на живота си. Това изоставяне Нанси Верие нарича „първична рана“ – „рана във физически, емоционален, психологичен и духовен аспект, която причинява толкова много болка, че тези, които са си позволили да я преживеят, я описват като рана на клетъчно ниво“.¹

Преживяването на изоставяне се проявява по различни начини в различни моменти от живота на осиновените деца, за което е добре бъдещите осиновители да бъдат подготвени.

Много често срещано явление е детето да бърка осиновяващата майка с изоставящата майка, както и думата „осиновяване“ с думата „изоставяне“. Именно реалното преживяване на изоставянето в ранна детска възраст води до това объркване – детето проектира изоставящата майка върху майката-осиновителка. В представите му тя е ту майката-спасителка, ту изоставящата майка. В резултат на тези смесващи се представи, детето демонстрира амбивалентни чувства към нея (силна привързаност, редуваща се със силна враждебност), объркващи както за майката, така и за детето.

Разцепването – двете майки

Осиновеното дете, от което се очаква да живее сякаш е мъртво за биологичната си майка, има нуждата да вярва, че жената, която го е носила в утробата си девет месеца, продължава да го носи в сърцето си. Тази потребност е толкова силна, колкото и потребността му да вярва, че жената, която не го е носила в утробата си, но която всеки ден му дарява любовта си, също го носи в сърцето си. „Задачата на осиновените деца е да срещнат и сдобрят тези две майки вътре в себе си – биологичната майка, която ги е лишила от всичко майчинско и психологическата майка, която им дарява майчинството си“.²

Според теорията на Мелани Клайн всички деца преживяват разцепването между „добрата“ и „лошата“ майка в параноидната позиция и се опитват да интегрират двата образа в депресивната позиция. При осиновените деца са възможни няколко варианта:

¹ Верие, Н., „Първичната рана – да докоснем света на осиновеното дете“, стр. 15

² Lifton, B.J. „The Journey of The Adopted Self – A Quest for Wholeness“, p. 14

- да припишат изцяло положителните черти на едната майка, а изцяло отрицателните на другата, като позициите им могат да се променят във времето
- да разцепят всяка една от майките на две, като по този начин се появяват четири майки – две „добри“ и две „лоши“

Какво се случва в света на осиновения с тези конфликтни образи на „добри“ и „лоши“ майки, които ги спасяват, крадат, обичат и изоставят? Кой от всички майки се противопоставят една на друга и кои се интегрират в едно цяло? Към коя от всички майки да е лоялно осиновеното дете?

Коя майка е истинската?

И кое дете е истинското?

Отричайки че осиновените имат две истински майки, обществото отрича реалността, в която осиновените живеят. Може би това е ключът към отговора на въпроса защо толкова много осиновени споделят, че се чувстват нереални, неистински, неродени. Те влагат толкова много психична енергия в търсенето на онова неуловимо истинско дете вътре в тях, за да открият, че идентичността на това дете е безнадеждно вплетена в реалността и нереалността на неговите две майки.

В дълбините на всяко осиновено дете живеят и двете майки – присъстващата майка и отсъстващата майка, конкурирайки се по между си, всяка придърпваща детето към себе си. А детето живее в страха да не бъде разкъсано от тези две майки, страха от разделената лоялност, страхът от фрагментация, разпадане на Аза.

Конспирацията на мълчанието

Митът за изоставения като бебе Едип, който Фройд превръща в един от основните постулати на своята теория за привличането на детето към родителя от противоположния пол, може да бъде разглеждан и като мит за осиновяването – мит за отчаянието на биологичните семейства, които изоставят децата си, както и мит за последствията от тайните в семейството на осиновителите. Митът за Едип съдържа квинтесенцията на осиновения.

Когато в едно семейство има тайни, в него се констелира конспирация на мълчанието – конспирация, която може и да не е изказана на глас, но подсъзнателно контролира комуникацията в семейството. Тайната в съвременното семейство на осиновителите не е, че детето е осиновено, както беше преди няколко десетилетия, – тайната е центрирана около въпроса „Кое е детето? От къде идва?“. Осиновителите често знаят информация за произхода и историята на детето си, която не желаят да му разкрият. След като веднъж осиновеният заподозре присъствието на тайни, то започва да възприема родителите си като стоящи между него и биологичното му семейство.

И до ден днешен не е съвсем ясно къде точно обществото поставя осиновяването – между официалното мнение, че осиновеното дете се ражда отново в семейството на осиновителите си и популярното схващане, че „кръвта вода не става“. Въпреки тенденцията към все по-голяма отвореност и все по-малко тайни в осиновяването, продължават да се срещат срама, амбивалентността, стигмата, свързани с изоставянето и респективно осиновяването на едно дете. Това, което често преживяват осиновителите е описано още от Хелене Дойч „сякаш тези майки не могат да се освободят от предразсъдъка да възприемат осиновяването като изкуствено майчинство и предразсъдъците относно биологичния произход на детето. Те искат да запазят изюзията, че са свързани с осиновеното си дете чрез едно пълно, цялостно майчинство и да намерят потвърждение на тази илюзия

в детето си“.³ Сякаш колкото повече осиновителите подценяват стойността на биологичната връзка, толкова повече привличат внимание към болката от непреживяната загуба да имат собствено биологично дете.

Много често посланието, което осиновеното дете прочита в думите на родителите си е „Ние ще те обичаме като наше собствено дете, безусловно – но всъщност при условията, че се преструваш, че наистина си наше дете“. В това послание има двоен смисъл на „съществуване и не-съществуване“. Родителите сякаш казват: „Ти не си това, което си роден да бъдеш; ти си това, което ние искаме от теб да бъдеш“. Тоест само ако детето се отдаде напълно на идентичността на осиновителския си клан ще заслужи любовта на родителите си. Вече изоставено от биологичната си майка, осиновеното дете няма друг избор, освен то на свой ред да я изостави, като по този начин изоставя истинския си Аз. Този ранен потенциален Аз, все още привързан към биологичната майка, е неприемлив за осиновителите и следователно, става неприемлив за детето.

Разделеният Аз

И Winnicott (1965), и Laing (1965) използват термините „истински Аз“ и „Фалшив Аз“, за да опишат разцепването на психиката, която понякога децата преживяват. Betty J. Lifton (1994) смята, че когато се говори за осиновени деца, по-подходящото разграничение би било „Изкуствен Аз“ и „Забранен Аз“, като нито един от двата Аз-а не е изцяло „истински“ или изцяло „фалшив“.

Изкуственият Аз има много от характеристиките на „доброто осиновено дете“, което дава всичко от себе си, само и само за да угоди на другите и да получи толкова важно за него одобрение. Подобно на семейството на осиновителите си, в което осиновеното дете се е озовало, Изкуственият Аз е изкуствено създаден – един социален конструктор, един Аз-„като-че-ли“, живеещ „като че ли“ в биологичното си семейство. В стремежа си да се почувства приет, осиновеният пренебрегва собствените си потребности заради потребностите на другите, усеща кое е приемливо и кое не и прави всичко възможно, за да избегне конфронтация. В този смисъл Изкуственият Аз се доближава до „Фалшивият Аз“ на Laing, който с поведението си реагира на очакванията на другите за това, което той трябва да бъде, а не спрямо собствените си дефиниции за това какъв иска да бъде.

Изкуственият Аз се опитва така да структурира психичната си реалност, че тя да отговаря на реалността на семейството на осиновителите. Някои осиновени толкова успешно отцепват част от себе си, че дори не задават въпроси за биологичната си майка, нито имат фантазии или сънища, свързани с нея.

Забраненият Аз, който често има характеристиките на „лошото осиновено дете“, е Аз-ът, който вероятно осиновеният би имал, ако не беше отделен от биологичната си майка. Въпреки опитите да получават одобрението на другите, в един момент фрустрацията, тъгата и гневът от това да бъдеш откъснат от реалността на миналото ти, излизат наяве. Забраненият Аз предпочита да остане скрит, от страх да не бъде унищожен. Той отказва да се отрече от реалността, че има и други родители, отказва да изостави потенциално истинския си Аз.

Забраненият Аз населява обикновено „царството на призраците“. Според Карл Густав Юнг от всички възможни призраци, които ни преследват, тези на родителите ни са най-значими. Забраненият Аз, а понякога и Изкуственият Аз се спускат в „царството на

³ Дойч, Х. „Мъдростта на майчинството“

призраците“, за да се срещнат с изгубената майка или изгубеното бебе, което никога не е имало шанса да израсне в детето, което би могло да бъде.

Осиновеният влиза и излиза от царството на призраците, както отива и се връща ту към Изкуствения си Аз, ту към Забранения Аз в различни периоди от живота си. Например може да е послушното дете, което обаче в пубертета се бори за автентичността си, бунтува се срещу осиновителите си, които възприема като неавтентични и като бариера между него и Автентичният му Аз.

Осиновените са разкъсани между лоялността към осиновителите си, които са ги спасили и невидимата лоялност към жената, която им е дала живот. Разтревожени от чувството си за неблагодарност, те остават амбивалентни в приемането на осиновителите си за „истинските“ родители. В същото време, понеже не са имали реални преживявания в реалния свят с биологичната си майка, не могат и нея да приемат за „истинска“. Тези разцепени лоялности им пречат да решат конфликтите около едните и другите си родители.

И тъй като именно осиновителите са родителите в осезаемия живот на осиновеното дете, те са хората, които могат да му помогнат да преодолеят разцепването на Аза, да скъсат разстоянието между двете реалности, да бъдат заедно с него по пътя... В търсене на цялостността...

Литература

1. Верие, Н., „Първичната рана – да докоснем света на осиновеното дете“, ИК „ЛИК“, 2004.
2. Дойч, Х. „Мъдростта на майчинството“, Евразия-Абагар, 2000.
3. Brodzinsky, D. „On Being Adopted – The Life-long Search For Self“, Anchor Books, 1992.
4. Lifton, B.J. „The Journey of The Adopted Self – A Quest For Wholeness“, „Basic Books“, 1994.

ЗА НЯКОИ ОСНОВНИ ПРОБЛЕМИ ПРИ ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНАТА РАБОТА С МЕНТАЛНО УВРЕДЕНИ ХОРА НАСТАНЕНИ В СОЦИАЛНИ ИНСТИТУЦИИ

ИВАНКА ГЕНОВА ЯНЧЕЛОВА

Магистър, Дом за възрастни хора с умствена изостаналост „Св. Врач“
и Център за временно настаняване „Добролюбие“ – Пловдив
0898 736 169, vaniamitova@abv.bg

В доклада се разглеждат проблемите, възникващи пред работещите в социалните институции психолози и по-специално, в домовете за лица навършили пълнолетие и с водеща диагноза „Умствена изостаналост“. Подчертава се необходимостта от постоянна психологична работа с ментално увредените хора. Анализират се особеностите им, като се подчертава, че те постъпват в тези домове по различни причини и с различна подготовка, като се отбелязва, че и адаптацията им в институцията е различна. Констатира се, че те вече са с изградени навици и особености в поведението и промяната е трудно осъществима, но не и невъзможна. Поставя се въпросът за необходимостта от индивидуална и групов психотерапия, като се набляга на възможността групите да бъдат организирани в зависимост от възможностите и желанията на лицата с ментално увреждане, като психотерапевтът трябва да се съобрази както с целите, поставени от останалите специалисти, работещи в институцията и да координира работата си с тях, така и в зависимост от индивидуалните особености и интелектуалния потенциал на всеки един от тях. Разгледани са възможностите за провеждане на индивидуална психотерапия с цел корекция на поведението на хората проявяващи агресия и автоагресия, като тя може да бъде комбинирана с ароматерапия и заместваща терапия в зависимост от възможностите на лицата с подобни прояви. Посочва се, че психологът, работещ в социална институция, трябва да провежда занимания – групови и индивидуални, с цел поддържане, а в някои случаи и развиване, на мисловните, паметовите и волевите психични процеси. Разгледани се видовете психологични терапии, който авторът използва, при работата с лица с умствена изостаналост и необходимостта от комбинирането им, за да бъде ефективно въздействието им. На база тригодишния опит са направени заключения и са посочени примери за решаване на проблемно поведение с помощта на психотерапия. Посочени са начините и методите за изследване на лица с умствена изостаналост, като се набляга на необходимостта от индивидуален подход за изследване поради факта, че всяко лице е с много специфично увреждане, което в нередки случаи трудно се дефинира и се налага продължително наблюдение, за да бъде точно диагностицирано с цел по-успешно въздействие. В заключение се посочва, че е необходимо да се работи от ранно детство до дълбока старост с лицата с умствена изостаналост, като целта е колкото е възможно да бъде изградено адекватно на изискванията на обществото поведение и по-успешното им вписване в структурата му. Посочва се, че трябва и да се работи и за приемането на тези хора в обществото, а не отхвърлянето им. Докладът синтезира теренния опит на автора, който би бил полезен

на психолози, социални работници, психиатри и др. специалисти, работещи в социалната сфера.

The report focuses on the problems, which the psychologists who work in social institutions and more precisely in mental homes for adults, diagnosed as "mentally retarded" face. The report underlines the necessity of continuous psychological work with the mentally ill people. It analyses their specific characteristics. For example, most of the patients are accommodated in the mental home for different reasons. Their abilities and level of training are different as well, hence their degree of adaptation. It's an undeniable fact that they have already acquired certain habits and behavioral patterns which makes any change difficult to achieve but not impossible. The report underlines the need of individual and group therapy. It recommends that the groups should be organized in accordance with the abilities and preferences of the mentally ill. It is also important that the psychotherapist should take into consideration not only the individual characteristics and the intellectual potential of the patients but also the goals set by the other specialists who work at the same institution so that effective coordination is achieved. Another aim of the report is to reveal the opportunities to carry out individual psychotherapy to correct the behavior of the people who show aggression and self aggression. This therapy can be combined with art and aroma therapy depending on the abilities of the above mentioned people. The psychotherapists who work in social institutions should organize individual and group sessions which aim at preserving and in some case even developing of the psychic processes connected with the mind, memory and will. The report also lists the types of psychotherapies used by the author in her work with mentally retarded people and highlights the necessity of their combination which enhances their effectiveness. The conclusions are drawn on the basis of the three-year experience of the author. There are examples of how to deal with behavioral disorders with the help of psychotherapy. The report includes information about the methods of diagnosing and treating mentally ill people and emphasizes the need of individual approach. The importance of the individual approach is determined by the fact that each patient has a specific disorder, which in many cases is difficult to be diagnosed and requires continuous observations in order to achieve effective therapy. In the conclusion it is said that the therapy of people with mental disorders should start from early childhood and continue until old age. The goal is to achieve behavior which is adequate to the requirements of the society and which will lead to their acceptance in the social structure. It also underlines how important it is to overcome rejection and work for their integration in the society. The report is based on the "on the field" experience of the author which can be useful for psychologists, social workers, psychiatrists and other specialists who work in the social sphere.

Психотерапевтичната работа в специализирана социална институция е истинско предизвикателство за психолога-терапевт, който е решил да работи и помага на хората с увреждания, защото проблемите са много и от различно естество.

Социалните институции в България си приличат, независимо дали са добре устроени или не, дали са за възрастни хора или за такива с увреждания /ментални, физически, психически/, дали са за деца или юноши, защото животът в тях е изграден с цел задоволяване на основните жизнени потребности – храна, облекло, медицинско обслужване. Дори в нормативната база психичното здраве е споменато мимоходом и в общ план, докато за медицинското и социално обслужване има изработени и се прилагат методики за работа, а с приемането ни в Европейския съюз се изисква и постигането на определени стандарти на живот.

В домовете за хора с умствена изостаналост постъпват лица навършили пълнолетие и с водеща диагноза от ТЕАК „Умствена изостаналост“, която често е придружена с генетична обремененост /синдром на Даун/ или други заболяване – синдром на Пиер-Рубен, алалия, глухонемота, ДЦП, епилепсия и др.

Проблемите при консултирането и провеждането на психотерапия при лицата с ментални увреждания са много и от различно естество, като се започне от факта, че те постъпват в институцията като оформени личности, притежават определени стереотипи на поведение, имат различна степен на интелектуална недостатъчност, различни възможности и способности за обучение и развитие. Всеки един от тях е отгледан и израснал в различна социална среда, получили са обучение и възпитание според възможностите на родителите или на институцията в която са отгледани, притежават различни способности за придобиване на нови знания и умения, адаптация и др. Провеждането на психотерапията при тях изисква да се съобразим с всички тези условности, включително с индивидуалните им желания и интереси. Допълнителни условия са целите, които останалите специалисти, работещи с лицата, са си поставили, за да бъде работата ни ефективна и полезна за всички.

Данните и описаните практики за психотерапевтична работа с ментално увредени хора в настоящия доклад се основават на тригодишния опит на автора при работа с ментално увредени личности. Общият брой на изследваните, наблюдавани и включвани в различни форми на психологична работа лица е 64, като 12.5 % от тях са със синдром на Даун, 6.25 % имат и „Шизофрения“, 1.56 % – синдром на Пиер-Рубен, 12.5 % – епилептици, 7.81 % – ДЦП. Освен данните за заболяванията им, психологът-терапевт трябва да изготвя актуални оценки на способностите им за обучение, за да могат останалите специалисти, работещи в институцията да съобразяват поставените цели с възможностите на всяко лице. По тази причина се налага ежегодно, а понякога и по-често, изследване на интелектуалните способности на лицата. За целта в нашата практика използваме теста на Рейвън, различни рисувателни тестове, кубовете на Кос, а при необходимост и в зависимост от индивидуалните особености, психичното състояние и др. фактори, се прилагат и различни тестове и методи за наблюдение и оценка, съобразени с поставените цели. На база проведените изследвания през трите години ние получихме следните данни за интелектуалната недостатъчност на всеки едно от настанените лица – 4.69 % са в норма, но страдат от психично заболяване, 1.56 % са граничен вариант, 17.19 % – лека умствена изостаналост, 4.59 % – умерена умствена изостаналост, 21.87 % – тежка умствена изостаналост и 31.25 % – дълбока умствена изостаналост. От всички настанени в институцията 50 % са обучавани и до някаква степен грамотни, като 23.44 % от тях могат да четат и пишат на различно ниво. От тук и първата задача на психолога, който работи с ментално увредени хора, е да направи точна и ясна преценка на способностите и възможностите на лицата, за да бъдат правилно и точно включени в подходящите за тях психотерапевтични и други занимания – групови и индивидуални. Когато се изготвя оценка не бива да се забравя или подминава факта, че всеки идва от различна среда и е с различни способности за адаптация. Това в много случаи остава водещо при определянето на типа психотерапевтична работа. Ще направим опит да класифицираме отделните типове въз основа на обективните признаци „семейство“ и „обучение“:

Първата група включва лица отглеждани до навършване на пълнолетие в семейна среда или до по-късна възраст и обучавани.

Втората група е съставена от лица отглеждани в семейна среда, но необучавани.

Третата група е съставена от лица отглеждани от ранна детска възраст в институции и получили обучение.

Последната включва лица отглеждани от ранна детска възраст в институции, но не получили обучение.

За всяка отделна категория е различно възприемането на институцията, както и адаптирането към нейните особености и начинът на живот в нея. Всеки е отглеждан в

различна по социален и интелектуален статус семейна среда, получил е различна степен на образование, възпитание и обучение, а когато това е ставало в институцията, ситуацията е доста по-различна – наблюдава се депривация, отчуждение или прилепчивост и др. нежелани поведенчески реакции. Грижите за хора с интелектуални затруднения трябва да е много последователна и предварително добре планирана, за да могат да се постигнат желаните резултати, а самите те да не се чувстват отхвърлени и излишни.

При лица израснали в семейна среда до навършване на пълнолетие се наблюдава много близка емоционална връзка, която понякога предизвиква неприемане на институцията. Психологът-терапевт трябва да работи с двете страни, с цел постигане на по-бърза адаптация. Чести са случаите, когато близките на хората с увреждания ги вземат за уикенда в домашен отпуск, което от своя страна довежда до непрекъснато очакване на връщане вкъщи, което води след себе си една непрекъсната тъга, отчуждение от другите, нежелание да се контактува, неприемане на условията в институцията, а много често се проявява така наречения от нас „синдром на изоставения“, който понякога води след себе си дори депресия, агресия и автоагресия. Практиката ни е показала, че е добре да се работи със семейството и лицето едновременно за преодоляването на всички негативни явления и постигане на адаптиране към институцията и приемане на семейството, че близкият им няма да бъде толкова често до тях. Психотерапията с тези лица задължително трябва да включва разнообразни занимания, любими неща с цел по-лесното преодоляване на раздялата с близките и туширане на отрицателните емоции.

Когато лице с умствена изостаналост е отглеждано до по-късна възраст в семейството и поради невъзможност да продължи грижата за него бива настанено в институцията, се наблюдават различни варианти на реакция. Първият от тях е почти безболезнен, но се среща много рядко и то при тежка и дълбока степен на изостаналост в интелектуалното развитие. Лицето приема институцията, чувства се добре, научава много нови неща, изгражда добри отношения с околните. В този случай психотерапията може да бъде ограничена само до групови занимания, които да поддържат нивото на усвоени навици и умения, ако е възможно да се усъвършенстват някои от тях. Не е нужно да се преекспонира индивидуалната работа, защото тя може да донесе и негативни последици.

Вторият случай е доста по-характерен и често срещан – лицето приема институцията като необходимост, но винаги се надява да се върне обратно в семейството. Често се наблюдават депресивни състояния след продължителни периоди от време при липса на контакт с близките. Не са редки случаите при които се наблюдава емоционален срив, който предизвиква продължителна депресия, а при лицата със синдром на Даун IQ – то спада с поне един пункт. Те са подходящи както за индивидуална, така и за групов психотерапия, която да преодолее емоционалната нестабилност и да помогне за по-бързото връщане към нормален ритъм на живот.

В третия случай, когато лицето е отглеждано в социални институции от ранна детска възраст, не се наблюдава някакво особено състояние. Адаптацията е изключително лесна и бърза. Характерното за тези лица е особено силно изграденото чувство за самосъхранение и оцеляване, което понякога достига до патологични нива. Егоизъмът, завистта и липсата на емпатия към околните са част от характера на всеки. Ненавистта към хората и обществото е силно изразена. Потребността от любов и закрила също е много висока, затова е добре тези лица да бъдат организирани в група, където да се развиват социални и комуникативни умения, изграждане на способност за изразяване на чувства и емоции, емпатия и сътрудничество. Затова, според нас, когато се отглежда дете в институция е необходимо психологичната работа да започне от ранна детска възраст и с помощта на игрова психотерапия, психодрама, ролеви игри и др. техники да бъдат

изградени социални умения, възможности за изразявани емоции и чувствата. При необходимост може да се работи индивидуално, в зависимост от увреждането, но е задължително изготвянето на предварителна програма, която да начертае насоките за работа, качествата, които лицето трябва да придобие или да усъвършенства, като задължително всички, които имат отношение към случай са уведомени и полагат грижи за пълноценното ѝ осъществяване.

Друга отправна точка при формирането на групите и отделянето на лицата за индивидуална работа е необходимостта целите, които си е поставил психологът да бъдат съотнесени към целите на другите специалисти, работещи в институцията. Сътрудничеството е задължително, за да се постигнат добри резултати. Когато се работи в много и различни направления успехите ще са минимални, докато при едно партньорство могат да се наблюдават значителни подобрения в уменията и способностите на лицата. Добре е програмите да бъдат съгласувани с всички специалисти, работещия по даден случай, разбира се, че не бива да се пренебрегват желанията и на лицето.

Към момента в социалните институции в България има изградени стереотипи за работа с ментално увредени хора. Министерството на труда и социалната политика изготвя програми за социална рехабилитация, но много често те се оказват трудно изпълними при липсата на достатъчно обучен персонал за работа с хора с увреждания. Оценката доколко едно дете с увреждания е подходящо за обучение в училище се извършва от Районните инспекторати на областите, където работят комисии за оценка на възможностите, когато заключението е, че не може да бъде обучавано не само в общообразователно училище, но и в специализирано такова, то остава в семейството, където най-често за него полагат грижи, но не го обучават на различни дейности. Много малко градове разполагат с дневни центрове, където детето може да получи специализирана помощ от логопед, психолог, рехабилитатор и др. специалисти. Понякога се налага семейството да смени местоживеенето с цел осигуряване на най-добрата грижа, но по-често се примиряват с даденостите и така детето с увреждане не може да развие потенциала си. В нашата практика сме се сблъскали със случай когато, лице с увреждане, отгледано в семейството без да е правен опит за каквото и да е обучение, бива настанено в институция, то наблюдава околните и започва да копира техните действия и поведение, старе се да постигне резултатите на другите, постепенно развива интереси към различни дейности, много често придобива нови умения и навици, за които близките не са предполагали, че може да усвои. Това разбира се е в резултат на продължителни и упорити групови и индивидуални занимания от страна на психолога, социалните работници и др. специалисти работещи в институцията. Според нас, не е добре хората с ментални увреждания да бъдат отделени от обществото и да не осъществяват контакти с други лица. Необходимо е да им се предоставя възможност за различни занимания, да бъдат обучавани на различни действия, естествено съобразени с физическите и психичните им възможности. Когато тези занимания се осъществяват от специалисти работещи в различни области /психолог, логопед, рехабилитатор и т.н./ в зависимост от вида на увреждането и специфичните способности, се постигат добри резултати и лицето може да бъде полезно както на себе си, така и за околните.

Много често при хората с ментални увреждания се срещат агресивни и автоагресивни прояви, когато е системна се прилага и медикаментозно лечение от страна на психиатъра, но според нас, е задължително първо да се опита с корекция на поведението и едва тогава да се прибегва до лечение с медикаменти. В тези случаи се работи както индивидуално, така и групово, като допълнение към двата вида психотерапия може да се използва и ароматерапия, която да е внимателно подбрана за всеки отделен случай.

Добре е лицата с агресивни прояви да бъдат включвани в различни занимания, които да изискват и физическо изразходване на енергия. Когато те са настанени в институция или посещават дневен център, това е лесно осъществимо при наличието на режим, който се спазва – редуване на занимания и почивка.

Ролята на психолога-терапевт в тези случаи е много важна, защото трябва да прецени точно кои занимания са интересни за лицето, не предизвикват досада а удоволствие и проявява ентузиазъм, когато ги изпълнява. Това подпомага цялостното оформяне на личността и допринася за отстраняване на нежеланите прояви. Ако оценката е неправилна, то корекцията на поведението няма да бъде осъществена и агресивните прояви ще продължат. При изготвянето на индивидуалните програми за корекция на поведението е необходимо всички лица, имащи отношение към случай /семейството, близки и познати, други специалисти, работещи с лицето/ да бъдат запознати и включени според възможностите си в нея. Така ефектът ще е по-бърз и резултатите няма да закъснеят..

Психологът-консултант, работещ в социалната сфера, трябва да провежда индивидуална и групова психотерапия, която да подпомага поддържането на интелектуалните способности на лицата. Това може да се постига чрез различен тип занимания, както при индивидуалната, така и при груповата работа са подходящи занимателни игри развиващи памет, мислене, концентрация. Добре е на лицата, които могат да четат и пишат да им се поставят индивидуални задачи за самостоятелно изпълнение, които след това да бъдат обсъждани и разглеждани в групата. Така може да се развива логическото мислене, аналитичните и синтетични способности на личността. Чрез груповите занимания могат да се изграждат етични норми за поведение, развиване на волевите умения, комуникативните способности и социалните умения да бъдат усъвършенствани

Психотерапевтичната работа с хора с ментални увреждания ни доведе до следните изводи по отношение на възможните решения за работа.

Добре е психологът-консултант да владее краткосрочна психотерапия, защото продължителната работа с едно лице е трудно приложима, особено при намален обем на внимание и ограничените интелектуални способности. Заниманията не бива да бъдат отегчителни, трябва да се търсят интересните неща за всеки един клиент и да бъдат приспособявани за целите, които сме си поставили. С нейна помощ може да бъде коригирано агресивно и автоагресивно поведение. Много от лицата имат изградени нежелани навици, някой в резултат на липсата на занимания в ранно детство, което налага бърза и ефективна намеса.

Може да бъде използвано и НЛП, когато това се налага, особено при лица с агресивни и автоагресивни прояви. Тази техника е особено подходяща при тежката и дълбоката умствена изостаналост, защото дава много бързи резултати, а дълготрайната психотерапия се оказва трудно осъществима при тях, с оглед на ниския интелектуален потенциал, в нередки случаи и изключително малкият обем на памет и внимание.

Психотерапевтът, работещ с ментално увредени хора, задължително трябва да осъществява занимания за поддържане на интелекта. Това може да става чрез различни занимателни, игрови и обучителни техники за въздействие и развитие на способностите. Когато лицето е с по-лека форма на интелектуален дефицит може да бъде обучено да ползва и компютърни варианти на съществуващите игри за обучение, това създава допълнителен стимул и у останалите, които наблюдават заниманията, което от своя страна довежда до траен интерес към тях, а от там се подобрява и качеството на психотерапията. Добре е постоянно да се работи за внимание, памет, мислене.

Много често предпочитаното занимание от хората с увреждания е арттерапията, под всякаква форма. Това може да бъде използвано и за диагностициране на моментното

психично състояние. Психотерапевтът така може да реагира своевременно на появили се психични проблеми и да предотврати задъбочаването им.

Много подходяща е психодрамата за изграждане на различни социални умения и развиване на емоциите и чувствата на хората с ментални увреждания. От опит можем да споделим, че психодраматичната техника е предпочитана от тях и те с желание се включват в нея. Обичат да изпълняват различни роли, което пък развива уменията им за справяне с различни ситуации. Тази техника е много подходяща, защото през последните години се поставят изисквания пред обществото тези хора да бъдат включени и да осъществяват различни социални дейности. Това може да се осъществи само, ако те са подготвени за изпълнението им. Психодрамата им дава възможност да развият увереност в собствените сили, защото предварително са развили социални умения за действия в различни ситуации.

Игровите методи за развиване на различни способности също много допадат на хората с ментални увреждания. Те са полезни и могат да се използват с различни цели – придобиване на социални умения, памет, мислене, въображение, корекция на поведение и др. Терапевтът може да ги прилага с оглед на поставените цели за изпълнение, като се съобразява със степента на умствена изостаналост и сложността на задачата.

Изключително трудно е за психологът, работещ в социалната сфера, да прецени коя техника ще е най-подходяща още при първата среща с клиента. Поради тази причина, понякога решение за съответната техника и начин на работа се взема на втора и дори на трета среща, защото трябва да се спечели доверието му и да се разкрият съответните особености в характера и възможностите на лицето с увреждания.

В резултат на нашия опит можем да заключим, че за лицата с ментални увреждания трябва да се полагат грижи от най-ранно детство до дълбока старост, за да бъдат полезни за себе си и обществото. Много от тях могат да извършват различни дейности. Еднотипните действия при хората без проблеми в интелектуалното развитие са отегчителни, но за много от тях са желани и дори любими. Това може да бъде използвано и те да бъдат включени в живота на обществото. По този начин то ще ги приеме и няма да ги отхвърля, както е в момента. Много семейства крият проблемното дете, изоставят го в социалните институции, а то може да бъде обучено и да се включи в семейството пълноценно, като всеки един от другите членове, разбира се това може да се осъществи само под контрола и с помощта на съответните специалисти.

НАУЧНА СЕКЦИЯ 9 ПСИХОЛОГИЯ НА ЗДРАВЕТО

НАГЛАСИ НА ЮНОШИТЕ КЪМ НЯКОИ ЗДРАВНИ ПОВЕДЕНИЯ

АННА АЛЕКСАНДРОВА-КАРАМАНОВА*, ИРИНА ТОДОРОВА**

*магистър, НЦ „Психология и здраве“, annaalexandrova@yahoo.com

** А-р, НЦ „Психология и здраве“, ilgt1@comcast.net

В юношеството здравните поведения като здравословно хранене, физическа активност, прекарване на много време пред телевизионния екран или пред компютъра, употреба на цигари и алкохол и други са от съществено значение за физическото и психичното здраве. Същевременно те са и израз на собствената индивидуалност, на желанието за независимост, за експериментиране, за демонстриране на зрялост, за приемане от връстниците. Разбиранията и индивидуалните значения, които самите юноши споделят във връзка със здравето и здравните поведения, проучихме с помощта на качествено изследване, проведено паралелно в България и Румъния като част от международното сравнително изследване „Поведение и здраве при деца в училищна възраст“ (Health Behaviour in School-aged Children – HBSC). Проведени са 30 полуструктурирани интервюта с юноши на възраст 11, 13 и 15 години, записани и транскрибирани дословно и подложени на качествен анализ по метода на Интерпретативен феноменологичен анализ с помощта на софтуер за качествена обработка на данни Atlas.ti. Докладът обсъжда смислите, които юношите придават на здравето, и нагласите им по отношение на споменатите здравни поведения. Анализира се възприеманата от юношите значимост на здравните поведения за здравето и психологическото благополучие, функционирането им като буфер срещу стреса и социализиращата им функция.

Health behaviors such as healthy eating, physical activity, television viewing or computer use, smoking, alcohol consumption, etc. are of vital importance for physical and psychological health in adolescence. At the same time, they are an expression of adolescents' individuality, desire for independence, need for exploration, demonstration of maturity, and need for peer acceptance. We have investigated adolescents' understandings and personal meanings of health and health behaviors through a qualitative study, conducted in parallel in Bulgaria and Romania as part of the international comparative study „Health Behaviour in School-aged Children“ (HBSC). Thirty semi-structured interviews with adolescents aged 11, 13 and 15 have been carried out. They have been tape-recorded and transcribed verbatim and analyzed through the method of Interpretative Phenomenological Analysis, using Atlas.ti qualitative data analysis software. The report discusses the meanings adolescents attribute to health and their attitudes towards the above mentioned health behaviors. The perceived importance of health behaviors for health and well being, their function as a buffer to stress and their socializing function are described.

Въведение

Изследването на здравето на юношите представлява особен интерес поради относителното пренебрегване на тази възрастова група от изследователите и работещите в областта промоция на здравето. Тази група има и голям потенциал да извече полза от здравни политики и инициативи, основани на научни изследвания и информация. Разглежданите здравни поведения са от съществено значение за физическото и психичното здраве на юношите. Тяхното изучаване е важно, тъй като юношеството е период, в който се установяват модели в начина на живот, които остават стабилни и в по-късни етапи от живота [11]. Възприемането на здравословни навици на хранене, ежедневната физическа активност, тютюнопушенето и употребата на алкохол в юношеството увеличава вероятността за пренасяне на тези поведения и в зряла възраст [4, 5, 7, 11]. Поради това, особен интерес представлява изучаването не само на разпространението да даените поведения сред тези възрастови групи, но и смислите, които юношите влагат в здравето като цяло, както и в конкретните поведения. Разбирането на това как самите юноши разсъждават за здравето си би могло съществено да допринесе за промоцията на здравето.

Нездравословните здравни поведения имат силно изразени негативни ефекти върху физическото здраве. От друга страна, здравословните навици на хранене предотвратяват желязодефицитна анемия, затлъстяване, хранителни разстройства, зъбен кариес, а в дългосрочен план – коронарна болест на сърцето, рак и инсулт [13]. Редовната физическа активност намалява риска от сърдечно-съдови заболявания, от рак на дебелото черво, не инсулинозависим диабет и остеопороза, от полза е при артрит и затлъстяване [9]. Прекалено честото и продължително гледане на телевизия и използване на компютър е свързано с наднорменото тегло и затлъстяването при децата и юношите [6] и с консумация на висококалорични храни [2]. Употребата на цигари и алкохол е причина за висока заболеваемост и смъртност [4, 11]. Злоупотребата с алкохол в юношеството може да доведе до алкохолна зависимост и хронични физически и психични проблеми в зряла възраст [11]. Ефектите от пушенето са свързани с намалена функция на белите дробове, повишени астматични проблеми и влошено физическо състояние в краткосрочен план и с пристрастяване в зряла възраст в дългосрочен план [4].

Наблюдават се и множество негативни ефекти върху психичното здраве, макар че те трудно могат да бъдат разглеждани отделно от ефектите върху физическото здраве. Така например пропускането на закуската оказва влияние върху познавателните процеси и научаването [14]. Редовната физическа активност допринася за подобряване качеството на живота във физически и психологически план [10] и е от полза при психични проблеми като тревожност и депресия [9]. Високият риск от системна алкохолна злоупотреба в късното юношество е свързан с поведенчески проблеми и склонност към девиантно поведение при момчетата и с високи нива на тревожност при момичетата [8], с депресивни и тревожни разстройства [11]. Въпреки това юношите често интерпретират последствията от пушенето и употребата на алкохол като позитивни. Като основни функции на тези рискови поведения се считат контролирането на негативните настроения и депресията, улесняването на социализацията (спомогане принадлежността към определена група от връстници, осъществяване на контакт с противоположния пол), свързването със зрялост и самоувереност [4, 11]. Основните фактори, влияещи върху пушенето при юношите, са поведенията, нагласите и очакванията на родителите и връстниците [4].

Методология

Бяха проведени 30 конфиденциални полу-структурирани интервюта с 15 момчета и 15 момичета на възраст 11, 13 и 15 години, живеещи в София и различни малки и големи градове в страната. Целта на изследването бе да се проучат колективните значения и разбирания, които учениците имат за здравето като цяло и за здравните поведения в частност. Очакваме дълбинните интервюта да разкрият лични истории и да изяснят как учениците осъзнават своето здравно поведение в ежедневието си и във връзка със социалния контекст. Интервютата се базират на техники на интервюиране, подходящи за деца [3]. На участниците бе гарантирана анонимност и всички имена, използвани в доклада, са псевдоними. За провеждането на всяко едно интервю беше получено разрешение от родител. Интервютата бяха записани и транскрибирани дословно и бяха подложени на качествен анализ по метода на интерпретативен феноменологичен анализ (IPA) [12] с помощта на софтуер за качествена обработка на данни Atlas.ti [1].

Резултати

Здраве. Здравето често се концептуализира от юношите чрез негативното си определение като отсъствие на болест, но също толкова често тази дефиниция се преплита с позитивни определения: „да не си болен, да се чувстваш добре, за да можеш да правиш разни неща“ (Рая, 15 г.), „да не се притесняваш и да можеш да правиш всичко, да се чувстваш в добра форма“ (Станислав, 15 г.), „Здравето е... Това състояние за мене е да си бодър, да си жизнен, да можеш да правиш всичко... Зависи просто от душата“ (Диан, 11 г.). Немалко юноши изтъкват зависимостта на здравето от имунната система. Като цяло юношите осъзнават значимостта на здравните поведения и здравословния начин на живот и как те допринасят за добро здраве. Най-често се коментира значението на здравословното хранене, на ежедневното спортуване и на въздържането от употреба на цигари и алкохол. Също така се обръща внимание на обратната взаимозависимост между здравето и спорта, а именно че наличието на здравословни проблеми ограничава или прекратява спортните занимания.

Ами може би да спортуваш е най-важното за здравето и да се храниш правилно. И двете. Таня, 13 г.

Да, по принцип, много е хубаво да спортуваш нещо, защото и дихателната ти система, и всичко ти е по-добре,..., това ти подпомага някак си организма да е по-здрав. Полина, 15 г.

Ами те мисля, че не осъзнават вреда..... хванали някакви приятелки, че пушат, но те не осъзнават това. Те дори се гордеят, че пушат. Ето, една съученичка казва – ооо, аз пуша от шести клас! Таня, 13 г.

Тренирах баскетбол, но тъй като имах операция на зъба и спрях. Лекарите бяха казали да не играя много време, а преди това отсъствах от училище, защото бях болен и така. И мама ме спря. Диан, 11 г.

Грижата за здравето почти винаги се възприема като отговорност на майката, особено при по-малките ученици, докато някои от по-големите я концептуализират като индивидуална отговорност.

Хранене. Повечето интервюирани юноши се хранят редовно и не пропускат нито едно от храненията през деня. Закуската обикновено включва сандвич или баничка, геврек и др.

и е адекватна като количество и качество. Вечерята обикновено е здравословна (готвени ястия), а и е фон на най-интензивното за деня общуване между всички членове на семейството. Обядът обаче често се състои от сандвич или други не особено подходящи храни като пица, чипс или сладки неща. Това от една страна се дължи на факта, че учениците обядват вкъщи сами, без присъствие на родителите, и се хранят според собствените си предпочитания, а от друга страна много юноши обядват в училище, където това е най-достъпната храна.

(В училище закувам) сандвичи, такива работи, макар че мама казва по-добре да си закувам в къщи.....Обядвам обикновено в къщи, след вечеря остава храна и на другия ден обядвам. Въпреки че мама понякога изхвърля тенджери с храна, защото аз не ям много. Ям предимно вечер и следобед и ако има нещо сладко предпочитам него да изям, а не някоя манджа. Елена, 11г.

Ами, – нездравословни неща (ям в училище)... Примерно, чипсове, сандвичи...такива неща... по принцип предпочитам нещо готвено, но тук няма как просто... Рая, 15г.

Любими на юношите са нездравословните храни (твърде калорични и с високо съдържание на мазнини) като шоколада, бонбоните, чипса, майонезата и др. Някои ученици са запознати с характеристиките на различните храни и ги категоризират като „полezni“ и „вредни“. Родителите се опитват да контролират храненето на децата си и да ограничават „вредните“ храни, но в повечето случаи не успяват да го правят ефективно.

Обаче много обичам да ям, шоколад обичам да ям. Много! Значии, да има ей така един шоколад пред мене, ще го изям с удоволствие.... Ограничават ме. Той баща ми беше ходил в Германия и ми беше донесъл цяла бонбониера със такива бонбончета. Ама те три бонбониери – различни и толкова вкусни. И мама вика – една бонбона и ги прибирам! И аз се разминавам само с една бонбона. Силвия, 11 г.

Не, не съжалявам (че не мога да ям чипс и снак заради брекетите), защото все пак може баба ми да ми направи картофи, пържени картопки, или тя знае как също да прави чипс. Но пък от чисти картофи, а не да слага вътре консерванти и такива неща. Диан, 11 г.

Защото мама постоянно ми казва, че не трябва да ям толкова много, и да не ям примерно майонеза и разни други вредни неща.... тя специално заради мен не купува майонеза. Понеже аз я ям направо с лъжицата. И от парите, които са ми за закуска си купувам майонеза или течен шоколад, или нещо което ми се яде и в къщи не се купува, защото е вредно. Павел, 15 г.

Физическа активност. За редовните занимания с физическа активност е от особено значение наличието на подходящи условия като достъпност, близост до дома, удобство, наличие на извънкласни спортни занимания в училище, подходящ треньор, съобразени със семейния бюджет такси за тренировките. Често при прекратяването на тези условия юношите се отказват от организирани спортни занимания.

Ами, отказах се. Първо имах много голямо желание да тренирам, обаче тренировките просто ми съвпадаха. Аз преди бях втора смяна, в седми клас, в началото на тази година. Таня, 13 г.

Преди миналата година тренирах футбол в „Левски“, след това се преместих в „ЦСКА“, но сега вече спрях да тренирам....защото има проблеми с плащането понякога, таксата трябва да се плати в средата на месеца, а нашите взимат заплатата в края. Христо, 11 г.

При по-големите ученици от особено голямо значение е психологическият климат в групата от връстници, с която тренират или спортуват. Сплотеността на групата и при-

ятелските взаимоотношения допринасят спорта да стане значима част от живота на юношите, докато неблагоприятната атмосфера или лошото отношение към самите тях водят до отказване от тренировките.

Защото все пак всички клубове там са си като една общност и е много готино да викаш за отбора и всички като се обединят викат за един човек и така... Обичам го. Заради колектива най-вече и просто си е като друг свят някак си. Всички се познават там, това си е тяхна общност и е хубаво да имаш повече приятели. Рая, 15

Защото, честно казано атмосферата, където тренирах бадмингтон не ми беше приятна, иначе това ми е любимия спорт... с удоволствие бих продължила, но там хората са много амбициозни, а пък аз нямам амбиции да ставам спортистка. Предпочитам да не се чувствам там недооценена. То не че имам кой знае какви качества. Христина, 15 г.

Физическата активност, която не е организирано спортно занимание (като разходки, каране на колело в парка, футбол, фитнес, и др.) е една от основните дейности за прекарване на свободното време с връстниците. За повишаване нивата на ежедневната физическа активност допринася и ходенето (тичането) до училище, което е мотивирано както от желанието на юношите да стигнат по-рано на училище, така и от удоволствието от движението. Налице е вътрешна мотивация за редовна физическа активност – юношите харесват спортните занимания и ги асоциират с положителни емоции, наслаждават се на движението и се забавляват.

О, особено да танцувам най-много обичам!... Иначе също да се разхождам много обичам. Когато бях на село през лятото, тичах. Сутрин бягах по нашата улица, понеже ние сме на един наклон, който е надолу и аз от наклона нагоре до планината догоре. Силвия, 11 г.

В часа по физическо играя волейбол, но не ме бива много, и на футбол не съм много добър, но когато играем футбол влизам и търча като луд, общо взето. Макар че не мога да играя, просто ми е приятно. Станислав, 15 г.

Влиянието на родителите върху честотата и интензивността на заниманията с физическа активност е голямо. От една страна, чрез собствените си занимания с физическа активност родителите са ролеви модели, а от друга, спортът е форма на общуване в семейството и дейност, в която участват няколко от членовете на семейството.

Понякога ходя с приятелките си, но те повечето не могат да се пързаят, нали, и така. С майка си ходя. Тя ме подтикна, да. Ами тя всичко може, значи, може да се пързая, може да играе футбол, може да играе, значи каквото и да е, боулинг, всичко може да играе. Мира, 13 г.

Ами всички (цялото семейство) обичаме да играем баскетбол – това е най-любимия ни спорт... Имаме един апартамент на дядо ми – той почина и там имаме фитнес уред и тренираме понякога с баща ми. Диан, 11 г.

Гледане на телевизия и използване на компютър. Гледането на телевизия е една от основните дейности в ежедневието. То почти винаги влиза в описанието на дейностите, извършвани в един „обикновен ден“, особено при 11-годишните (ако не в учебните, то в почивните дни). При някои юноши типична ежедневна дейност са заниманията с компютър.

Сутрин баща ми ме води на училище, след това се прибирам в къщи с тролея сама, обядвам, мама ми се обажда по телефона да види дали съм се прибрала, уча, гледам телевизия и си лягам. Елена, 11 г.

По принцип, като се прибера, малко трудно се отлепям от компютъра, защото има там „Форум“ на училището, има приятели... Станислав, 15 г.

Гледането на телевизия и/или заниманията с компютър са любими дейности на повечето юноши. Много често гледането на телевизия се съчетава с писането на домашни или други занимания. Понякога включеният телевизор създава илюзията за човешко присъствие. Заниманията с компютър или гледането на телевизия могат да служат като награда и да стимулират юношата за изпълнение на задълженията му.

От малка съм си свикнала да си пиша домашните на включен телевизор или радио или нещо такова..... Не мога да седна в тишината и така да си пиша домашните. Общо казано нашият телевизор работи по цял ден. Хем така гледам и филми, не си изпускам сериалите и не съм сама. Елена, 11 г.

Аз когато си науча, значи, майка ми като стимул ми го е казала това, значи „Ето ти го тука форума, имаш нови съобщения, някои са ти отговорили, ще си ги видиш като си научиш“, нали. Мира, 13 г.

Някои от най-значимите функции на гледането на телевизия и заниманията с компютър са като средства за справяне със стреса (за почивка и релаксация) и като източник на знания и интересна информация.

Ами аз като се прибера от училище лягам да си почина и там има един филм от два и половина който го гледам. Чакам го да свърши и след това сядам да си пиша домашните и така. Христо, 11 г.

Разговарям се с компютъра, с приятели и съученици, с чат, във Форума от училището, и музика, естествено. Много обичам да сушам музика. Христина, 15 г.

Повече гледам документални филми, чета. (Харесвам документалните филми), защото в тях разбираш например за животните. Обичам да гледам всяка неделя от петнайсет часа „Нешънъл джиографик“. И те там казват за животните. Диан, 11 г.

Гледането на телевизия в голяма степен се измества от заниманията с компютър, особено при по-големите ученици. Това е свързано с факта, че основната функция на заниманията с компютър се изразява в общуване с връстниците посредством писане във форуми и чатене с приятелите. Макар и по-рядко, заниманията с компютър са общо занимание в семейството и форма на общуване с родителите.

Аз изобщо преди, нали, не знаех, че има, нали, т.е. аз знаех, че има форум, обаче не ми беше интересен. И тогава, нали, ми беше любимото занимание телевизията. Мира, 13 г.

И аз понякога ги питам – абе, вие как бяхте в работата? Мамо, какво правиш? Че тя нали работи на компютър и ми показва на нашия компютър какво е правила, какви чертежи е правила. Диан, 11 г.

Цигари и алкохол. Според твърденията на интервюираните 11 – и 13-годишни ученици никой от тях не пуши и не употребява алкохол, както и техните приятели. Според 15-годишните повечето ученици на тяхната възраст пият и пушат, включително и някои от приятелите им. Юношите изразяват предимно негативно отношение към тютюнопушенето и употребата на алкохол и правят опити да повлияят на членове от семейството си или на връстници да спрат да пушат или пият. Същевременно битува и мнението, предимно сред по-големите, че пушенето и пиенето са резултат от лично решение и личен избор и върху този избор не може да се влияе.

Пушенето е много вредно нещо! ЕСТЕСТВЕНО!!! Ще ѝ взема цигарата и ще я изгася! Тя ми е приятелка!!! Аз трябва да я опазвам! Здравето ѝ. Щом тя сама не може да се пари, аз трябва да я пазя. Пушенето е МНОГО вредно нещо! Майка ми и баща ми и те пушат. И баба ми и тя пуши. Аз много им се карам. Ей така, като видя, че баща ми пуши и – тати, ти защо пушиш?! Пак си си купил цигари! Много им се карам. Сивия, 11 г.

Майка ми е пушела преди, аз успях да я откажа, но баща ми е заклет пушач и водим постоянна борба с него, но мисля че няма да се откаже. Павел, 15

Не, не ми пречи, всеки си решава какво да прави, по принцип, по-добре да не се пуши, но те си решават, аз не мога да им държа сметка дали ще пуши някой или не, на мен лично не ми пречи ако пуши някой около мен. Полина, 15 г.

При по-малките ученици авторитетът на родителите е все още много силен и тяхното негативно отношение и забраните по отношение на пушенето и употребата на алкохол са ключов фактор децата им да не се ангажират с или да прекратят подобни поведения.

Не, никога не ми е хрумвало (да пуша), защото аз съм се заклел пред баба ми преди да почине, тоест прабаба ми, че никога няма да опитвам нито наркотици, нито пушене... Нито алкохол. Алкохол – може само по бира и то чак като порасна. Диан, 11 г.

Родителите според мен са виновни за всичко, защото те ѝ позволяват всичко да прави. Значи тя има сестра, на нея ѝ дават да пуши, дават ѝ каквото иска да прави, дори да пуши пред тях, те абсолютно нищо, те са съгласни с нея за всичко. Мира, 13 г.

Същевременно някои от по-големите юноши, водени от желанието за независимост от родителите, за взимане на самостоятелни решения и от стремежа към експериментирание споделят мнението, че ако „всеки опита“, това ще доведе до прекратяване на желанието за цигари и алкохол или до неговото ограничаване. Според тях забраната и пълното въздържане би довело до противопоставяне на родителите и в крайна сметка до пушене и употреба на алкохол.

Мисля, че човек в крайна сметка трябва да опита, така да се каже, повечето от децата в живота. В смисъл, ако кажеш „забранявам ти да пиеш и да пушиш“ на децата си, то това е най-сигурният начин те да опитат. И затова трябва да се опита, ако пушиш или пиеш, това да бъде в някакви граници в крайна сметка. Рая, 15 г.

Според юношите мотивите на техните връстници да пушат и да употребяват алкохол са свързани със стреса, с желанието да изглеждат по-големи и по-готини, да изпъкнат сред връстниците си и да бъдат приети и да се впишат в група от връстници, в която всички пушат или употребяват алкохол. Според интервюираните обаче те самите никога не са се поддавали на опитите на техни връстници да ги накарат да пушат или да употребяват алкохол, и някои от по-малките дори отказват да общуват с деца, които пушат или пият (или групата на връстниците, която не пуши и не пие, отхвърля юношата, който пуши или пие).

Понякога просто става заради стреса, който те заобикаля. Да, и заради такива ситуации, в които попаднеш сред обкръжението си, че не можеш да не пушиш след като всички пушат от твоя клас.... Ами повечето също пушат. При тях е не заради някакви стресови ситуации, ами просто, защото искат да бъдат такива ГОТИНИ. Таня, 13 г.

Питал съм приятели: „Харесва ли ви да пиете?“, а те отговарят: „Не ни харесва, но просто се правим на мъже.“ Павел, 15 г.

Да, имах един такъв приятел, но аз вече не ходя с него. Това е един Ж., който не пие, а опитва по глътка, но се опитва да пуши и аз затова вече не ходя с него. Христо, 11 г.

Заключение

Положителното дефиниране на здравето и осъзнаването на връзката между здравето и здравословния начин на живот е характерно за младото поколение в България. Нагласите към здравословното хранене, физическата активност и гледането на телевизия и използването на компютър са позитивни, а към тютюнопушенето и употребата на алкохол – подчертано негативни. По отношение на храненето, физическата активност и употребата на цигари и алкохол когнитивният фактор е много силен – юношите имат знанията и информацията за принципите на категоризация на храните като вредни и полезни, за честотата на физическата активност, за негативните ефекти от цигарите и алкохола. Въпреки това реалните им здравни поведения като избор на храни, занимания с физическа активност и гледане на телевизия и използване на компютър са ръководени не от загриженост за здравето, а предимно от хедонистични мотиви. Също така значим е и мотивът за социализация в групата на връстниците, особено при физическата активност, използването на компютър, пушенето и употребата на алкохол. Третата група мотиви, която се обособява, е за справяне със стреса, което говори за значимостта на напрежението на ежедневието дори и за по-малките деца. Нейното влияние се разкрива при поведения като гледането на телевизия и използването на компютър и тютюнопушенето и употребата на алкохол. Също така не бива да се пренебрегва влиянието на факторите на физическата среда като достъпност, удобство, близост и др., особено като предпоставки за здравословно хранене и редовна физическа активност. Влиянието на родителите е значимо по отношение на всички здравни поведения, въпреки че с нарастване на възрастта то намалява за сметка на увеличеното влияние на връстниците.

Разбирането на основните фактори на влияние и мотивите, стоящи зад ангажирането със здравните поведения, в голяма степен би могло да допринесе за повишаване на здравословните поведения сред юношите чрез разработването на подходящи програми за промоция на здравето.

Литература

1. Тодорова, И., Джофи-Фалман, Р., Иселин, М-Ж. (2001) Игра на идеи: програмни продукти за качествен анализ на данни. Социологически проблеми, XXXIII (3)
2. Dietz W. (1991) Factors Associated with Childhood Obesity. *Nutrition*, 7:290–291.
3. Docherty, S., Sandelowski, M. (1999) Interviewing children. *Research in Nursing and Health*, 22, 177–185.
4. Hublet, A., Godeau, E. (2005). HBSC Research Protocol for 2005/2006 Survey. Scientific rationales for focus areas: Tobacco use. Edinburgh: HBSC.
5. Kelder, S., Perry, C., Klepp, K., Lytle, L. (1994). Longitudinal tracking of adolescent smoking, physical activity, and food choice behaviors. *Am J Public Health* 84 (7):1121–1126.
6. Ma G., Li Y., Hu X., Ma W., Wu J. (2002) Effect of Television Viewing on Pediatric Obesity. *Biomedical and Environmental Sciences*, 15: 291–297.
7. Malina R. (1996) Tracking of physical activity and physical fitness across the lifespan. *Research Quarterly for Exercise and Sport*, 67(Supp 3):S1–S10.

8. Pulkkinen, L., Pitkanen, T. (1994). Prospective study of the precursors to problem drinking in young adulthood. *Journal of Studies on Alcohol*, 55, 578–587.
9. Roberts, C., Alexander, L., Currie, D., Haug, E., Komkov, A., Tynjala, J., Vuori, M. (2005). HBSC Research Protocol for 2005/2006 Survey. Scientific rationales for focus areas: Physical activity. Edinburgh: HBSC.
10. Sallis J., Owen N. (1999) Physical activity and behavioural medicine. Thousand Oaks, CA, Sage
11. Schmid, H., Fotiou, A., Godeau, E., Simons-Morton, B. (2005). HBSC Research Protocol for 2005/2006 Survey. Scientific rationales for focus areas: Alcohol use. Edinburgh: HBSC.
12. Smith, J., Osborn, M. (2003). Interpretative phenomenological analysis. In J.A. Smith (Ed.), *Qualitative psychology: A practical guide to research methods*. London: Sage.
13. Vereecken, C. (2005). HBSC Research Protocol for 2005/2006 Survey. Scientific rationales for focus areas: Eating habits. Edinburgh: HBSC.
14. Wesnes, K., Pincock, C., Richardson, D., Helm, G., Hails, S. (2003). Breakfast reduces declines in attention and memory over the morning in schoolchildren. *Appetite* 41:329–331.

САМООЦЕНКА НА УМСТВЕНОТО И ПСИХИЧНО ЗДРАВЕ ПРИ ЮНОШИ НА 11, 13 И 15 ГОДИНИ¹

БОГДАНА КРУМОВА АЛЕКСАНДРОВА*,
ЕВЕЛИНА БОГДАНОВА БОГДАНОВА**

*Д-р, н.с. I ст. по невропсихология, д-р по медицина, Институт по психология – БАН
979–30–43, bogy_alexandrova@yahoo.com

***Д-р, н.с. II ст. по невропсихология, Институт по психология – БАН
979–30–43, evelina_bogdanova@yahoo.com

В тази работа се разглеждат емоционалните и поведенчески проблеми на ученици на възраст 11, 13 и 15 години чрез формата за самооценка на въпросника за Силни страни и трудности (Гудман, 1997). Поради своята добра информативност той е широко използван в епидемиологични и клинични изследвания като кратък скринингов тест за разкриване на социалната адаптация и потенциалния риск от развитие на психиатрични разстройства. Извадката се състои от 4854 юноши от представително за страната изследване, част от международното проучване „Поведение и здраве при деца в училищна възраст“ под егидата на СЗО. Анализирани са четири скали, които обхващат емоционални симптоми, проблеми с връстниците, поведенчески проблеми и хиперактивност. С възрастта се наблюдава нарастване на безпокойство, тревожността и потиснатостта; от друга страна юношите съобщават за намаляване на способността им за концентрация и успешно обмисляне и изпълнение на задачите. Емоционалните проблеми са по-изявени при момичетата – те имат много повече страхове и по-често са тъжни, същевременно се ядосват и избухват значително повече от момчетата.

Emotional and behavioral problems of school-aged children aged 11, 13 and 15 are investigated with the Self-report version of the Strengths and Difficulties Questionnaire (SDQ, Goldman, 1997). Due to its high discrimination power the SDQ is widely used in epidemiological and clinical research to define social adaptation and predict the potential risk of psychiatric disorders. The sample consists of 4854 adolescents from a representative Bulgarian study, part of the international survey “Health behavior in school-aged children – HBSC” held under the auspices of WHO. Four scales are analyzed that comprise emotional, behavioral and peer problems and hyperactivity. On the one hand, an increase in anxiety and nervousness is shown with age, on the other hand, adolescents report a decrease in concentration and in the ability to finish the work they do. Emotional problems are more pronounced for girls – they have more fears and are down-hearted more often, at the same time they get very angry and lose their temper significantly more than boys do.

Юношеството е преходен период между детството и зрялата възраст, изпълнен с много и разнообразни промени – физически, емоционални и социални. Подрастащите се изправят пред различни психологични и социални задачи – те трябва да се справят с физиологичните си промени, да изградят своя система от норми и ценности, да се вградят успешно сред връстниците си, да придобият достатъчно знания и умения с оглед избора на бъдещата си професия. Същевременно те се нуждаят от сигурност и обич, от признание на тяхната личност и имат силен стремеж към нови преживявания и независимост [1].

¹ Настоящото изследване е съфинансирано от Национален фонд за научни изследвания към МОН.

Конфликтите и липсата на баланс между специфичните нужди на подрастващите и все по-големите изисквания, които израстването поставя пред тях, води до възникване и развитие на емоционални и поведенчески проблеми, както и до отключване на различни психични заболявания. Много психични разстройства започват в юношеска възраст, като се наблюдава значително нарастване на депресията и суицидните поведения сред младите хора [7].

Утвърждаването на здравословни навици за укрепване на физическото, емоционално и социално здраве, може да допринесе за пълноценно реализиране на способностите на юношите и тяхното благополучие, а това според СЗО определя доброто психично здраве [6]. За тази цел е необходимо изучаване на психологическите характеристики и поведения, които дават израз на техните тревоги, страхове, общуване с другите и умения да се справят.

Настоящото изследване е върху самооценката, която ученици от три различни възрастови групи дават на емоционалното си състояние, поведение и общуване с връстниците, с помощта на въпросника „Силни страни и трудности“, създаден от д-р Роберт Гудман [2]. То е част от проведеното за първи път в България международно проучване „Поведение и здраве и при деца в училищна възраст“ (*Health Behaviour in School-aged Children – HBSC*), насочено към задълбочено изучаване на здравето и здравните поведения на младите хора.

Този въпросник намира все по-широко приложение поради това, че макар и кратък, добре обхваща различните аспекти на психичното здраве на децата и подрастващите и, което е особено важно при проучвания с преобладаване на здрави лица, се спира не само на техните затруднения, но и на силните им страни. Изследванията са показали добрата му дискриминативна валидност и надеждност при разкриване на потенциалния риск от развитие на психиатрични разстройства [3,4].

Основната цел на това изследване е проучване на характеристиката и динамиката на преобладаващите затруднения в различните проблемни области в този възрастов диапазон, както и влиянието на пола върху профила на техните трудности. От друга страна, резултатите са съпоставени със съществуващата преводна версия на въпросника – ССТ-БГ [13] и обсъдени по отношение на получените стойности, които разграничават доколко наличието на трудности е в границите на нормалното или ги надхвърля и поставя въпроса за нуждата от допълнително насочено клинично изследване (*cut-off points*).

Методи

Изследвани са 4854 юноши от три възрастови групи – на 11, 13 и 15 години, (съответно в V, VII и IX клас), които са от представителна за страната извадка. Те са приблизително равномерно разпределени по пол и възраст.

Използвана е *формата за самооценка* на въпросника „Силни страни и трудности“, която се прилага от 11 – до 16-годишна възраст. В проведеното проучване на HBSC 2005/2006 г. са включени 20 въпроса от четирите сфери – емоционални симптоми, проблеми с връстниците, поведенчески проблеми и хиперактивност, които участват при изчисление на крайния сбор трудности² [8].

² Въпросникът съдържа и пета скала “Просоциално поведение”, която не участва в този краен сбор.

Всеки от въпросите има по три възможни отговора – „невярно“, „донякъде вярно“ и „напълно вярно“. Някои от въпросите са така изказани, че да разкриват силните страни на юношите, а останалите изразяват трудностите им. За отговора „донякъде вярно“ на всички въпроси се приписва една и съща стойност – 1, отговорът „невярно“ се оценява с 0 на въпросите за трудностите и с 2 на въпросите за силните страни, а отговорът „напълно вярно“ – с 2, освен на въпросите за силните страни, при които се дава 0.³

Всяка клинична скала е съставена от по пет въпроса и оценката ѝ може да бъде от 0 до 10, така крайният сбор на трудностите варира от 0 до 40. Колкото по-голяма е стойността на сбора, толкова повече се очертават проблемни области.

Резултати и обсъждане

При статистическата обработка на резултатите са включени само юношите, които са дали отговор по всеки въпрос на скалата (общо 4332-ма), останалите (10.8% от цялата извадка), пропуснали дори един отговор, са изключени от анализите. Изчислени са дескриптивните статистики с процедури от SPSS по всяка от скалите и по отделните въпроси в скалите спрямо пола и възрастта. Значимостта на пола и възрастта са изследвани с непараметричен анализ.

Скала „Хиперактивност“

Петте въпроса на тази скала са върху трите основни проблема на разстройството на вниманието – невнимание, хиперактивност и импулсивност, така както са дефинирани в диагностичния наръчник DSM-IV, поради което в сравнителни изследвания тя показва висока критериална валидност [4]. Средните оценки по възраст, общо за цялата извадка и по пол са представени на табл.1.

С възрастта се наблюдава значимо увеличение на отговорите, които описват трудности в концентрацията, по-голяма разсеяност и трудности при завършване на започнатата работа, както и при стоене дълго на едно място, много по-изразени при момчетата. Момчетата разкриват и нарастваща импулсивност с годините – докато при момчетата разпределението (в %) на отговорите на въпроса дали обмислят нещата, преди да ги направят, се запазва почти непроменено и при трите възрасти, при момчетата рязко намаляват тези, за които това е напълно вярно.

При анализиране на скалата за хиперактивност се установява голямата значимост на фактора възраст ($\chi=137.6$, $p<.001$). По отношение на пола значимостта за цялата извадка е слаба, което се дължи на липсата на различия в групата на 13-годишните.

Скала „Емоционални проблеми“

Въпросите, обединени в тази скала, отразяват наличието на тревожност и потиснатост, на страхове и загуба на увереност в нови ситуации, които могат да доведат и до появата на психосоматични оплаквания.

При момчетата с нарастването на възрастта значимо се засилват тревожността, потиснатостта, нервността и загубата на увереност в нови ситуации; което намира израз и в по-често съобщаване на психосоматични оплаквания.

При момчетата промените в емоционалната сфера с нарастване на възрастта не са така изявиени – набелязана е само тенденция към увеличение на психосоматичните

³ В проведеното изследване зададеният формат на оценяване е 1,2 и 3; за нуждите на интерпретацията те са прекодирани както в оригиналния вариант.

оплаквания, нервността и загубата на увереност в нови ситуации. По-изразено е само засилването на тревожността ($\chi=9.77$, $p<.05$), но не и на потиснатостта. Не се наблюдава възрастова динамика по отношение на наличието на страхове както при момчетата, така и при момичетата.

Когато се анализират отговорите по скалата като цяло, различията както по пол, така и по възраст са силно статистически значими. От подробното обсъждане по отделните въпроси на скалата се вижда, че това се дължи предимно на изявените възрастови различия при момичетата.

Скала „Поведенчески проблеми“

В тази скала се разглеждат някои характеристики на проблемното поведение: затруднено овладяване на нервни изблици, агресивно налагане над другите, присвояване, лъжа и измама. Има още един въпрос, който разглежда поведението от по-различен ъгъл – дали юношите правят това, което им се казва.

Прави впечатление, че при момичетата се наблюдава значимо увеличение на агресивното поведение и затруднение при овладяване на нервните изблици, което е изразено най-вече в прехода между 11 – и 13-годишна възраст, и много по-малко от 13 до 15 г. При момчетата тази промяна е незначителна.

Разлики се наблюдават и по отношение на обвиненията в лъжа – при момичетата тези обвинения нарастват с възрастта, като отново по-изявена е разликата между 11 и 13г.; при момчетата има едно незначимо увеличение за 13-годишните, за другите две възрасти данните са едни и същи. Момчетата по-често казват, че вземат неща, които не са техни; като и при двата пола този процент показва леко увеличение на 13-годишна възраст.

Въпросът доколко юношите правят това, което им се казва, показва съществена промяна с възрастта и за момчетата ($\chi=117.2$, $p<<.001$), и за момичетата ($\chi=190.2$, $p<<.001$): от 11 г до 15 г. три пъти намалява процентът на тези, които отговарят утвърдително на този въпрос.

Анализирането на скалата като цяло потвърждава описаните данни – факторът възраст е силно значим, най-вече за сметка на различията между 11 г., от една страна, и 13 г. и 15 г., от друга. Разлики по пол се наблюдават само в най-малката възраст ($Z = -3.6$, $p<<.001$).

Скала „Проблеми с връстниците“

С тази скала се изследват проблеми в общуването на юношите – приятелства, съвместни игри, популярност сред връстниците, наличие на тормоз.

В най-малката възраст процентът на децата, които имат един или повече добри приятели, е най-голям, с нарастване на възрастта той намалява и юношите по-често отговарят, че това е донякъде вярно (определено по-значимо при момчетата). Около една трета и от момчетата, и от момичетата във всяка възрастова група са убедени, че връстниците им ги харесват; от друга страна и за двата пола с възрастта намалява процентът на тези, които смятат, че не са харесвани от другите и те по-често отговарят, че това донякъде е така. И при двата пола намалява процентът на тези, които по-добре се разбират с възрастните, отколкото с връстниците си.

Най-голям процент от 11-годишните казват, че другите ги дразнят и тормозят, като момчетата са два пъти повече. При момчетата този процент намалява доста равномерно с възрастта, при момичетата, обаче, първо се наблюдава увеличение от 11 към 13 г., след което и при тях пада.

Момчетата на 13 г. и 15 г. са все по-склонни да отбягват другите и да остават сами, докато момчетата не показват промяна с възрастта.

Анализирането на скалата като цяло показва слабо изразена значимост на възрастта: двете по-големи възрастови групи се отличават от 11-годишните, но не и помежду си. Не се установяват разлики по пол, с изключение на най-малката възраст, където те са статистически значими ($Z = -3.1, p < .002$).

Табл. 1.

Средни стойности по отделните скали и крайния сбор трудности за всяка възраст, общо и по пол

Скали	11г.	13г.	15г.	Общо	Момчета	Момичета
Емоционални проблеми	2.39	2.81	3.07	2.77***	2.19	3.30**
Хиперактивност	3.35	4.00	4.29	3.89***	3.80	3.97*
Поведенчески проблеми	2.58	3.22	3.33	3.05***	3.11	3.00
Проблеми с връстниците	2.97	3.18	3.09	3.08**	3.12	3.05
Краен сбор	10.75	12.48	13.07	12.12***	11.65	12.55***
Брой и.л.	(1406)	(1427)	(1499)	(4332)	(2084)	(2248)

С *** – $p < .001$, с ** – $p < .01$ и с * – $p < .05$ са обозначени значимите различия по възраст и по пол

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА ТРУДНОСТИТЕ

Както за всички подобни скали при изследвания в общата популация за определяне на рисковата група стойностите при 90-ия персантил се приемат за разграничаващи – cut-off points [9]. Стойностите до 80-ия персантил определят границите на нормата; над 90-ия персантил те говорят за ясно изразени проблеми и нуждата от допълнително насочено клинично изследване; между 80-ия и 90-ия персантил са т.нар. гранични стойности.

Според ССТ – БГ

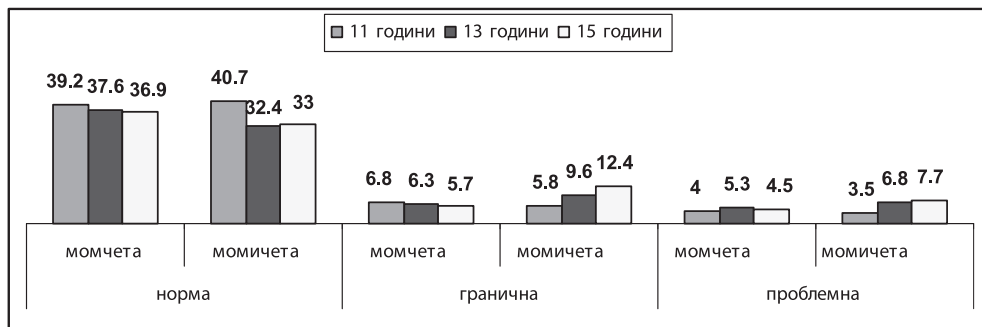
Представените в българската преводна версия на въпросника стойности по отношение на *крайния сбор* са:

- 0 до 15 определят границите на нормата
- 16 до 19 са граничните стойности
- 20 до 40 – рискова група
- Направен е анализ на разпределението на оценките според тези стойности *по крайния сбор точки*. Той показва, че 73,8% от всички изследвани юноши имат оценка от 0 до 15; 15,5% имат от 16 до 19, останалите 10,7% имат ясно изразени затруднения, като сборът по крайния бал при тях варира от 20 до 40 точки.

С нарастването на възрастта намалява броят на юношите, чиито оценки са в границата на нормата (79,9% при 11-годишните, 72,0% при 13-годишните и 69,9% при 15-годишните) и тази възрастова динамика има статистическа значимост. Съответно нараства броят на децата, които попадат в другите две групи – с наличие на някои затруднения

(гранична група) и ясно изразени затруднения (рискова група), като по-изявени са разликите между петокласниците и юношите от двете по-големи възрастови групи.

Наблюдават се значими статистически различия и по пол – повече момчетата (77,4%), отколкото момичетата (70,4%), имат краен сбор трудности в границите на нормата. От друга страна, 18% от момичетата имат гранични стойности, докато при момчетата този процент е 13%.

Фиг.1

Общо разпределение по групи на крайния сбор според възрастта и пола (в %)

Според нашето изследване

Получените от нашето изследване данни показват стойности при 80-ия и при 90-ия персантили, които се различават по отношение на крайния сбор трудности и две от скалите. Представените в българската версия на въпросника cut-off points са аналогични на описаните от Гудман за английски юноши от 11 до 16 г. [3], но няма данни дали са част от превода или са получени след нормиране върху българска извадка.

За нашата извадка като цяло стойностите по отношение на *крайния сбор* са:

- 0 до 17 определят границите на нормата
- 18 до 20 са граничните стойности
- 21 до 40 – рискова група

Разпределението на оценките според тези стойности променя процентните дялове по съответните групи, но показва същата възрастова динамика: в границите на нормата са 87.8% при 11-годишните, 80.7% при 13-годишните и 79,5% при 15-годишните. Съответно процентът на юношите, чиито оценки говорят за наличие на ясно изразени затруднения, на 11 г. е 5.4%, на 13 г. вече е 8.5% и на 15 г. е 9.5%.

Наблюдаваните разлики по пол като цяло не са така силно изразени – 10.7% от момичетата имат гранични стойности срещу 8.3% от момчетата.

Различни са cut-off points и при скалите „поведение“ и „отношения с връстниците“, като стойностите за нормата се изместват с по една точка – вместо от 0 до 3 са от 0 до 4 и съответно за гранична е 5 вместо 4.

Анализът на разпределението на оценките *по всяка от скалите* показва:

- сходни тенденции *по скалите* „Хиперактивност“ и „Емоционални проблеми“ – с нарастване на възрастта се увеличава процентът на момичетата, които попадат в групите с гранични и ясно изразени затруднения ($p < .001$). При момчетата не се наблюдават разлики според възрастта за отделните групи. Наблюдава се значимо

различие по пол само по скалата „Емоционални проблеми“ – много повече момчета (92,2%) попадат в групата на нормата в сравнение с момичетата (80,8%);

- по скалата „Поведенчески проблеми“ се наблюдава значимо нарастване на процента юноши и от двата пола, които са с гранични и ясно изразени проблеми в поведението, като това е особено изразено в прехода от 11 към 13 години;
- по скалата „Проблеми с връстниците“ средно около 15% от момичетата и 17% от момчетата имат гранични стойности, този процент е най-висок при 13-годишните и от двата пола.

Обобщение

Резултатите от проведеното изследване показват, че юношите като цяло съобщават за повече силни страни отколкото трудности, което говори за едно добро умствено и психично здраве.

Същевременно се установява нарастване на проблемните поведения с възрастта, като по-изявени са разликите между петокласниците и юношите от двете по-големи възрастови групи. Това е особено изразено при момичетата. При тях значимо се засилват тревожността, потиснатостта, нервността и загубата на увереност в нови ситуации; агресивното поведение и затруднение при овладяване на нервните изблици.

Съпоставянето на нашите данни с данни от проучвания в Англия [13], Норвегия [9], Финландия [5] и Дания [11], разкрива определени различия в някои от изследваните области. Средните оценки за скалите хиперактивност и емоционални проблеми са общовзето сравними, но по отношение на поведението и общуване с връстниците българските юноши съобщават много повече проблеми. Съответно крайният сбор на трудностите е по-висок.

Съвсем близо до получените у нас средни за момчетата и момичетата по отделните скали са данните от представително изследване в Архангелск [10], което обхваща един малко по-различен възрастов диапазон – 13 до 18 г. Единствената разлика е при средната на момичетата за скалата проблеми с връстниците, където изчислената стойност от нашата извадка е по-висока. Нямаме сравними данни от съседните на България страни, както и от страните от Средиземноморския регион, а това безспорно ще е интересно сравнение.

В заключение трябва да се каже, че поради репрезентативността на извадката за страната в трите възрастови групи, получените резултати могат да се разглеждат като норми по отношение на самооценъчната форма на въпросника.

Литература

1. Aanes, M.M. Chronic social stress and depressive symptoms in adolescents. Research Centre for Health Promotion Report N5, 2005–06–21, ISBN–10 82–7669–108–0 & ISBN–13 978–82–769–108–1.
2. Goodman, R. (1997). The Strengths and Difficulties Questionnaire: A research note. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38, pp.581–586.
3. Goodman, R., Meltzer, H. & Bailey, V. (1998). The Strengths and Difficulties Questionnaire: A pilot study on the validity of the self-report version. *European Child & Adolescent psychiatry*, v.7, pp.125–130.

4. Goodman, R. & Scott, S. (1999). Comparing the Strengths and Difficulties Questionnaire and The Child behavior Checklist: Is small beautiful? *Journal of Abnormal Child Psychology*, v.27, pp.17–24.
5. Koskelainen, M., Sourander, A. & Kaljionen, A. (2000). The Strengths and Difficulties Questionnaire among Finnish school-aged children and adolescents. *European Child & Adolescent psychiatry*, v.9, pp.277–284.
6. Mental health: strengthening mental health promotion. (2007). WHO Fact sheet N°220.
7. Østergren, M.M. & Barnekow, V. (2007). Child and adolescent health and development in a European perspective – a new WHO strategy. *Danish Medical Bulletin – No. 2. May*, v. 54, pp.150–2.
8. Ravens-Sieberer, U., Torsheim, T., Valimaa, R., Nickel, J., Erhardt, M., Holstein, B., Cavallo, F., & Hetland, J. (2007). HBSC Research Protocol for 2005/06 Survey. Scientific rationales for focus areas: Positive Health. Edinburgh: HBSC.
9. Rønning, J.A., Handegaard, B.H., Sourander, A. & Mørch, W.T. (2004). The Strengths and Difficulties Self-Report Questionnaire as a screening instrument in Norwegian community samples. *European Child & Adolescent psychiatry*, v.13, pp.73–82.
10. Ruchkin, V., Koposov, R. & Schwab-Stone, M. (2007). The Strengths and Difficulties Questionnaire: Scale validation with Russian adolescents. *Journal of Clinical Psychology*, v.63(9), pp.861–869.
11. van Widenfelt, B., Goedhart, A., Treffers, Ph. & Goodman, R. (2003). Dutch version of the Strengths and Difficulties Questionnaire (SDQ). *European Child & Adolescent psychiatry*, v.12, pp.281–289.
12. Vilmaa, R., Danielson, M. (2004). Health and Well-being. In: *Young People's Health in Context. HBSC Study: International report for 2001/2002 survey*. Currie, C., Roberts, C., Morgan, C., Smith, B. et al. (eds.). *Health Policy for Children and Adolescents*, N4. WHO, 55–62.
13. www.sdqinfo.com – Information for researchers and professionals about the Strengths & Difficulties Questionnaires.

РОЛЯТА НА ПРЕВАНТИВНОТО ПСИХОЛОГИЧЕСКО КОНСУЛТИРАНЕ В ДЕЙНОСТТА НА КОНСУЛТАТИВНИЯ КАБИНЕТ ПРИ РИОКОЗ СТАРА ЗАГОРА

ГАЛИНА ДИМИТРОВА ГОСПОДИНОВА

магистър, РИОКОЗ Стара Загора
042/ 602 674, g_dimitrowa@abv.bg

През 2005 година в изпълнение на Националната програма за ограничаване на тютюнопушенето и под егидата на Министерство на здравеопазването бяха създадени Кабинети за отказване от тютюнопушене към Регионалните инспекции за опазване и контрол на общественото здраве. От разкриването към настоящия момент Консултативния кабинет при РИОКОЗ Стара Загора утвърди своята дейност. Началото бе посветено на промотиране на Кабинета за да се постигне в следващите години устойчива посещаемост. Доклада представя три годишния опит и ролята на Консултативния кабинет за профилактика на зависимости и борба със стреса при РИОКОЗ Стара Загора с цел преодоляване на поведенчески рискови фактори сред населението, с приоритет – тютюнопушене и дистрес. Консултативната дейност е основана на теорията и практиката на психологическото консултиране за деца, възрастни, семейства и групи. Приоритетна цел в работата на Кабинета е профилактика на хроничните неинфекциозни болести, тютюнопушенето и стреса като самостоятелни и комбинирани фактори за тяхното възникване. Индивидуалният подход, съчетан с различни психологични техники акцентира върху отказа от тютюнопушене /индивидуално и групово/, съхраняване на психичното здраве и повишаване на индивидуалната стресоустойчивост.

Following the National Tobacco Control Programme under the aegis of Ministry of Health Consulting Rooms for Tobacco Abandonment had been established in the Regional Inspectorates for Public Health Protection and Control / RIPHPC / in 2005. Since its establishment until this moment the Consulting Room in RIPHPC – Stara Zagora has won good recognition of its activity. The beginning had been devoted to promotion of the Consulting Room to achieve steady number of regular visits of clients willing to quit smoking during the next years. The report presents the three-year experience and the role of the Consulting Room in Addiction Prevention and Stress overcome Prophylactic Program of RIPHPC – Stara Zagora aiming to influence the distribution of behavioral risk factors among the population putting the priority to smoking and distress. The advisory activity had been based on the theoretic and practical knowledge of psychological counseling of children, adults and family groups. The main aim of the activity of the Consulting Room is the prevention of chronic non-communicable diseases through eliminating smoking and stress as independent and combined risk factors for these diseases. The individual approach, combined with different psychological techniques is focused on smoking cessation (individually and in groups) keeping on psychic health and increasing of individual capability of self-protection against stress.

Определението на Световната здравна организация за здраве е свързано не само с отсъствие на болест, но и със „състояние на пълно физическо, психическо и социално благополучие“. Това подчертава голямото значение, което днес се отдава на психичните и социални фактори за здравето на индивида. В съвременната наука и практика е прието да се търси взаимовръзка между соматичното, психическото и социалното здраве на човека.

Ако соматичното здраве можем утвърдно да дефинираме като отсъствие на хронични заболявания, физически дефекти, функционални нарушения, ограничаващи социалната дееспособност на човека, то при понятието психично здраве в литературата няма еднозначно тълкуване и еднакви критерии. То е свързано с развитието на психосоматичната медицина, която съотнася всяко соматично нарушение с изменения в психическото състояние. Психичното здраве се определя като състояние на душевно благополучие, характеризиращо се с отсъствие на болезнени психични проявления и осигуряващо адекватна на условията регулация на поведението и дейността. Това понятие не се изчерпва само с медицински и психологически критерии, а в него са отразени обществени и групови норми и ценности. [5] Тези норми са показателни, особено при самостоятелното, а също и при подчертано комбинираното действие на два рискови за здравето на индивида фактори като тютюнопушене и дистрес.

През 2005 година в изпълнение на Националната програма за ограничаване на тютюнопушенето и под егидата на Министерство на здравеопазването бяха създадени кабинети за отказ от тютюнопушене към Регионалните инспекции за опазване и контрол на общественото здраве. От разкриването си през месец май 2005 година към настоящия момент Консултативният кабинет при РИОКОЗ – Стара Загора утвърди своята дейност. От промотирането на Кабинета в началото през годините се достигна до устойчива посещаемост от клиенти, нуждаещи се от консултативна помощ.

Тютюневата зависимост е болестно състояние, което предизвиква психични и поведенчески разстройства, дефинирано в Международната класификация на болестите на СЗО, 10-та ревизия (МКБ 10, код F-17). Съгласно определението на СЗО: „Лечението на тютюневата зависимост включва (самостоятелно или в комбинация) поведенчески и фармакологични интервенции като: здравно образование, кратко послание или съвет, интензивна подкрепа, предписване на медикаменти или прилагане на други интервенции, с които да се постигне ограничаване или преодоляване на зависимостта от тютюна, както от отделен индивид, така и от населението като цяло.“ [1] Тютюнопушенето е най-важната предотвратима причина за редица неинфекциозни заболявания и преждевременна смърт. Днес то убива един от всеки десет възрастни по целия свят, а към 2030 година се очаква да убива един от всеки шест, т.е. ще причини повече от 10 милиона смъртни случаи годишно. В доклад на Световната банка се казва, че при съществуващите тенденции 500 милиона души живи днес ще загинат евентуално от употреба на тютюн. Повече от половината от тях днес са деца и юноши. Очаква се до 2030 година тютюнопушенето да бъде най-голямата самостоятелна предотвратима причина за смърт по света. [1] По данни на Министерство на здравеопазването около 700 милиона деца дишат въздух, замърсен от тютюнев дим. Като силно разпространен вреден навик сред населението у нас тютюнопушенето води до широк спектър от респираторни, сърдечно-съдови, мозъчни и злокачествени образувания.

През 2007 година от НЦООЗ бе проведено проучване на факторите на риска за здравето, отнасящи се към употребата на цигари, чиито данни са красноречиви. Почти всеки втори анкетиран пали цигара. Двадесет хиляди на година от смъртните случаи, в следствие на рак и сърдечно-съдови проблеми у нас, са провокирани именно от пороч-

ния навик. Най-важното е, че хората не осъзнават причината. Те се оправдават с лошите условия на живот и стреса. Всеки пети редовен пушач има високо кръвно налягане, с повишен холестерол са 4% от употребляещите цигари, 3% са с кръвна захар над нормата, 57% страдат от наднормено тегло, 28,8% от мъжете пушачи злоупотребяват с алкохол.

Изследователите отдавна са разбрали, че „традиционните“ („класически“) рискови фактори на сърдечния инфаркт – хипертония, атерогенен липиден профил, тютюнопушене, диабет и др., не могат да обяснят всички случаи на това заболяване. Така възниква тезата за наличие на „нетрадиционни“ причини на сърдечно-съдовите инциденти, включващи стреса и някои личностни характеристики. [4] Понастоящем съществува огромен научен материал, който свидетелства недвусмислено, че лицата с тежък и продължителен стрес имат повишен риск да заболееят и починат от сърдечно-съдови заболявания. В резултат на редица изследвания бе установено, че колкото е по – интензивно стресевото състояние, толкова са по-изразени смущенията в кръвоснабдяването на сърдечния мускул.[7] В най-голяма степен засегнатото население е в активна възраст. Съществува и едно различно неблагоприятно влияние: стресът влошава „класическите рискови фактори“ (увеличава тяхната честота и интензитет, затруднява корегирането им и т.н.), което от своя страна благоприятства прогресирането на сърдечно-съдови промени. Предвид всичко това очевидна е необходимостта от „омекотяване“ и „овладяване“ на тежкия стрес. Това е възможно да се направи чрез различни по вид дейности: повишаване на информираността по отношение на рисковите фактори, в това число и стреса; изясняване на антистресогенната роля на социалните модели на поведение; обучение за намаляване на силните емоционални реакции (афектите); теория и практика на автогенния тренинг и т.н. Лицата, които успеят да „овладеят“ стреса, може да се предположи, че биха имали статистически намалена честота на сърдечно-съдови инциденти.

Най-адекватната антистресова стратегия представлява премахването на факторите, порождащи стресови ситуации. Но това са обективни условия и фактори, които много често не биха могли да бъдат променени. Тогава сякаш логично следва отговор, че нищо не би могло да се промени, но дейността на Консултативния кабинет при РИОКОЗ – Стара Загора и неговата устойчива посещаемост през годините показва нещо съвсем друго.

Превантивното психологическо консултиране и психопрофилактиката имат едно съществено направление – повишаване на индивидуалната стресоустойчивост. По този начин се откриват възможности за „омекотяване“ на неблагоприятните въздействия на стресогенната ситуация върху здравето на хората. Превантивното консултиране се използва успешно в Консултативния кабинет на РИОКОЗ – Стара Загора при проблеми, свързани с взаимоотношенията в семейството, за тяхното оптимизиране при криза, при възникващи проблематични ситуации за учащите в училище и семейството, партньорската двойка и някои отклонения в ежедневието. През последните години в дейността му се утвърди и консултирането на учреждения за успешно преодоляване на вероятно възникващи конфликтни ситуации на взаимоотношенията с граждани. Друг важен акцент е използването на превантивното консултиране с образователна насоченост. Тук вече се преследват цели, свързани с подпомагане, развитието на личността за постигане на значими образователни и професионални постижения, а също и достигане до разбиране у клиента с проблемно поведение, че то е такова. Като основна форма на работа понякога се налагат и дебатите.

Трите най-разпространени поведенчески рискови фактори: тютюнопушене, злоупотреба с алкохол, както и двигателното обездвижване, понижават стресоустойчивостта и повишават психичната ранимост. Поради това психологическото консултиране в Консултативния кабинет на РИОКОЗ – Стара Загора е насочено към два изключително ва-

жни фактора по своята значимост – отказа от тютюнопушене и повишаване на личната стресоустойчивост. Риска от тяхното самостоятелно и комбинирано въздействие е ясен и доказан, което определя важността на самата дейност по тези направления. Твърде често се налага и комбиниране на методологията, предвид „стресираността“ на консултирания пушач и необходимостта от развенчаването на мита за антистресогенното действие на тютюнопушенето. Самото твърдение, че тютюнопушенето помага за преодоляване на стреса има потвърдено продължение от вида: „а в същност го задълбочава“. Това е така, защото никотинът е отрова за централната нервна система; приеман системно той влошава нейните функции, а функционалното увреждане на нервната система понижава психическата устойчивост на човека и намалява неговите възможности за справяне със стресови ситуации.

Много са причините, поради които хората желаят да се откажат от тютюнопушенето, но може би една от приоритетните е загрижеността за здравето-тяхното собствено, на семейството им и на някой, който вдишва дима от тяхната цигара, както и парите. Много хора признават, че тютюнопушенето е твърде неприятен навик, който е свързан с лош мирис и замърсяване. Те окуражават младите хора да се откажат от това нездравословно поведение. Макар и запознати с фактите трудна е раздялата с този навик. Има два основни отговора за това: Физическата зависимост към никотина и силата на навика, което означава, че тютюнопушенето се е превърнало в социална и психологическа „опора“. Веднъж впримчен, пушачът много трудно и болезнено се отказва.[3] Отказът от тютюнопушене е един прекрасен повод за пушача да разбере себе си; да формира характер и да се научи да мисли позитивно. [2] Самият процес на отказа е строго индивидуален, но като правило той започва с промяна на отношението на пушача към тютюнопушенето. Препоръки за отказ има смисъл да се дават дори и на пушачи, които не са заинтересовани от това. Много е важно да се обясни категорично, ясно и активно, че е желателно да спрат цигарите, поради здравни и финансови причини. Важно е също така да се отчетат и два основни фактора: колко силна е мотивацията за спиране и колко силна е зависимостта. Изясняването на тези два фактора помага за решението от какъв вид подкрепа се нуждае пушачът. Много хора желаят да се откажат, но поради зависимостта изпитват затруднение да го направят. Често са нужни няколко опита преди да се успее. А факта, че се правят няколко опита показва, че при тях има известна степен на мотивация и че те могат да успеят накрая. И често успяват може би преодолели своите слабости, направили промени в личния си живот или нещо друго. Самата мотивация се измерва по скала, както и зависимостта-индекс на Фагерстрьом, които дават достатъчно добра количествена оценка.

Съществуват два основни аспекта на зависимостта: физиологична и социално-психологическа. Физиологичната или химическата се дължи на никотина в цигарите и ефекта на наслада, който поражда. Но когато не може редовно да се приеме никотин пушачът изпитва различен по степен на изразеност „глад“. Интензивността и честотата на никотиновия „глад“ означават, че съвсем скоро бившият пушач ще се върне към пушенето. Зависимостта е толкова по-силна, колкото повече цигари човек изпушва на ден. Индекс на Фагерстрьом дава достатъчно прицизни измервания по отношение силата на зависимостта. И ако първата цигара се изпушва до половин час след събуждането, зависимостта е вероятно най-силна. Има хора, които изпитват силни абстинентни симптоми след отказването, които могат да вариат от безпокойство, раздръзнителност или нарушение на концентрацията до тревожност и безсъние и депресия. При други може да се наблюдава повишаване на апетита. Никотин заместващото лечение вече е в състояние да увеличи вероятността за дълготраен успех. Но разрушаването на физиологичната зависимост към никотина е само част от проблема. Някои хора могат да се откажат за определен

период и да направят рецидив след това. Те могат перфектно да се справят с „гледа“ за цигари и други странични действия на никотиновата абстиненция, но не могат да преодолееят социалната и психологична „опора“, която им дава пушенето. Тютюнопушенето е пряко свързано с конкретни дейности. Например някои хора пушат, когато си почиват с чаша кафе или чай, или с чаша алкохол вечер, или след ядене. Пушачите често вярват, че цигарата ги освобождава от стреса, дава им чувство за самоконтрол или допринася за повече увереност при среща с непознати. Много често просто дава възможност „да правиш нещо с ръцете си“. Именно тази поведенческа страна на зависимостта е много трудно преодолима. Самият процес на спиране на тютюнопушенето /промяна в поведението/ е сложен и индивидуален. Той преминава през няколко етапа. Началният етап е свързан с формирането на идеята за отказване чрез съвет. След него се достига до намерение за спиране. Тук основно пушачът започва да мисли за отказ за да може да формира съвсем ясно своето решение за спиране. На този етап той все още няма увереност, че може да го направи, но е готов да опита. И съвсем естествено след тази готовност идва опита за спиране. В този момент пушачът се нуждае изключително от подкрепа и проследяване за да се затвърди неговото трайно спиране.

Физиологическата зависимост и социално-психологическият навик показват, че отказването е трудно за много пушачи. И все пак, през годините на работа на Консултативния кабинет много пушачи са съумели да се откажат. Може би когато хората като цяло осъзнаят каква опасност крие тютюнопушенето ще започнат масово да желаят да се откажат.

Консултативната дейност като система от академични знания и практически умения се утвърждава като важна, съществена и необходима съставна част на социалната и здравна практика. Тя е насочена към подпомагането на здрави хора за максимално разгръщане на потенциала им за развитие във всички области на живота. Психологическото превантивно консултиране като форма на психологическа помощ е добре приложимо в дейността на Консултативният кабинет при РИОКОЗ – Стара Загора за решение на проблемите на здрави хора, които искат да се справят с трудностите на ежедневието, житейски и възрастови кризи, дилеми в общуването и професионалния избор, както и най-вече при отказа от тютюнопушене. Това се потвърждава както от броя на посетилите Кабинета през годините така и от броя на отказалите се трайно от вредния навик – тютюнопушене.

Литература

1. Василевски, Н.Б. Тулевски, Г. Котаров Ръководство за предотвратяване и ограничаване на тютюнопушенето, София, 2004.
2. Затонски, В. Как да се откажем от тютюнопушенето.
3. Крофтън, Дж., Д. Симпсън Тютюнопушенето глобална заплаха, МЗ, НЦООЗ, 2003.
4. Мерджанов, Ч., Можем ли да живеем по-дълго, София, 2007.
5. Стойкова, Ж. Възрастово психологическо консултиране, Стара Загора, 2007.
6. Fauvel, J. Ann Cardiol Angeiol (Paris), 2002.
7. Кор, W. et al AJCC, 2001.

PERCEIVED WORK-RELATED BENEFITS OF SMOKING AND ATTITUDES TOWARDS SMOKING RESTRICTIONS IN THE WORKPLACE IN BULGARIA

MARTIN BOZHIDAROV ZLATEV

Research Student/PhD Candidate, South-East European Research Centre (SEERC),
Research Centre of University of Sheffield and CITY College
030 2310 269 095, mzlatev@seerc.org

Тютюнопушенето на работно място вреди на здравето на пушачи и непушачи. Един от най-успешните начини за намаляване на тази вреда е въвеждането на стриктни забрани за тютюнопушене. Много пушачи обаче не са съгласни с подобни мерки, защото забраните за тютюнопушене са не само превенция на пасивното пушене, но ограничават също така субективно възприеманите положителни ефекти от цигарите (СПЕ) като концентрация и успокоение. Докато по-голяма част от изследванията в областта на психологията на здравето досега се концентрират върху възприеманите здравни рискове на тютюнопушенето, целта на актуалното проучване беше да изследва връзката между СПЕ и други фактори, свързани с тютюнопушенето на работно място. Настоящото проучване показва сигнификантна положителна асоциация на СПЕ с аспекти на никотиновата зависимост, както и с одобрението на частична забрана за тютюнопушене. Бе наблюдавана и тенденция за положителна връзка между СПЕ и спазването на тотална забрана на тютюнопушене на работно място. Не беше установена асоциация между СПЕ на тютюнопушенето и възприятията за риск на пушенето. Практически тези резултати би могло да бъдат ползвани в развиването на положителни интервенции засягащи пушачи в контекста на забрана на тютюнопушене на работно място. Обърнато е внимание и на ограниченията за генерализиране на резултатите.

Work-site smoking harms the health of both smokers and non-smokers. One of the most successful approaches to curb the risks of smoking is the introduction of strict smoking restrictions. However, many smokers are not satisfied with such measures, since smoking bans not only prevent exposure to passive smoking, but they also restrict the perceived benefits of smoking (e.g., perceived relaxation and concentration) to smokers. Whereas much of the research on smoking behaviour in the field of health psychology has concentrated on the perceived risks, the aim of the current research is to study the link between perceived benefits of smoking and other variables related to smoking behaviour. The current research found significant positive relationships between the perceived work-related benefits of smoking and aspects of the nicotine dependence, as well as with the approval of partial smoking bans. A tendency for a positive association with the compliance with total ban was also observed. However, no link was found between the perceived benefits and the perceived risks of smoking. Practical implementation derived from these results might be inventing positive approaches to influence smoking behaviour in the context of smoking restrictions in the workplace. Limitations of the results are also discussed.

1. Introduction

Smoking in the workplace is an important facet of the global problem of tobacco smoking, the major preventable cause of death in the world [1]. Smoking at work affects not only the health of smokers, but also the health of non-smokers, since even short-term exposure to tobacco smoke could be extremely harmful, e.g. [2–4]. Considering the general context of anti-smoking policies, the workplace is a setting where large groups of affected by the tobacco smoke persons can be reached, where the legislation does not invade the private life and last but not least, where multiple positive effects of smoking restriction policies have been already demonstrated [5, 6].

The most promising way to curb smoking at work is to impose strict smoking bans [7]. Smoking restrictions not only prevent non-smokers from second-hand smoke [8], but also affect the smoking behaviour of smokers. After the introduction of smoking bans, a significant increase in successful quit attempts and a decrease in the cigarette consumption per day have been observed, e.g. [7, 9, 10]. In addition, smoking restrictions seem to have positive effects on the perceived social norms and attitudes relevant to both active and passive smoking [11]. Thus, banning smoking in the workplace is a strong signal that smoking is not acceptable and cannot be tolerated.

However, there are some barriers against the implementation of smoking restrictions in the workplace. Although smokers in general cope with existing bans on smoking, e.g. [12–14], not surprisingly, the support for smoking restrictions before their implementation is significantly lower among smokers than among non-smokers [15]. Achieving stronger approval of smokers might be important because smoking bans seem to be most accepted when they are enforced by or with the strong support from the local community and not when they have been dictated from above [16].

To date, the main approaches to promote supportiveness of smoking restrictions involved messages on the health-related harms of active and passive smoking. Whereas there is evidence that these approaches are effective to a certain extent [17], they have also some limitations. For instance, the argument that the harms caused by passive smoking would prevent smokers from smoking in the presence of non-smokers and vulnerable persons still might not alter their active smoking behaviour and would not reduce the smoking breaks during work and the health related absents. In addition, persuasive messages on the risks of active smoking could be even discounted by smokers [18]. Thus, adequate approaches should be developed to address smokers in order to achieve higher support for smoking bans and to affect to a greater extent active smoking. The current research pays in this regard special attention to the perceived benefits of smoking – a variable that has been often ignored by previous studies. The experienced positive consequences of smoking (e.g. decreased anxiety, relaxation) function as positive and negative reinforcements building the difficult to treat psychological dependence of smoking, e.g. [19, 20]. In line with this, the Transtheoretical Model of Change (TTM) [21] posits that the perceived benefits of smoking, termed as *the pros of smoking*, and the perceived risks of smoking or *the cons of smoking* contribute to the so called *decisional balance* that determines the transition through different stages of health behaviour change [21]. According to TTM, smokers who do not intend to quit smoking report high perceived benefits of smoking. While moving through the different stages of change towards fully abandoning of the smoking habit, the perceived benefits of smoking decrease whereas the perceived risks of smoking increase [22].

Particularly in the workplace context, the perceived benefits of smoking might have important regulatory function. For instance, recent studies showed that job strain is positively associated with smoking prevalence [23], and smoking intensity [24]. Accordingly, work stress was found to be associated with nicotine dependence [25]. These findings suggest that smokers might derive positive consequences of smoking that are related to the perception of their work context, and that the perception of these positive consequences might be linked to the attitudes

towards anti-smoking regulation in the workplace. There is some empirical evidence suggesting that the perceived benefits of smoking are strong predictors of the attitudes towards smoking restrictions. A recent study, for example, found that, among other variables (such as the perceived risks of smoking, nicotine dependence, or demographic variables), the perceived relaxation and pleasure of cigarette smoking were the best determinants of the attitudes towards smoking bans in public places [26]. The present study is part of a broader survey exploring work-site smoking in Bulgaria and aims to investigate the link between perceived work-related benefits of smoking and support for anti-smoking policies in the workplace.

The current study suggests that smokers perceive particular work-related benefits of smoking. Specifically, it is hypothesized that the perceived work-related benefits of smoking are linked to other variables related to smoking. These variables include nicotine dependence, risk perceptions of active and passive smoking, perceived and self-reported violation of smoking restrictions. It was expected that the perceived work-related benefits of smoking will be positively associated with nicotine dependence, risk perceptions of active and passive smoking. Positive correlations were expected between the perceived work-related benefits of smoking and self-reported violation of smoking restrictions, and quit attempts in the past 30 days. The third hypothesis posits that the perceived benefits of smoking are significant negative predictor of the support for smoking bans at work.

2. Method

2.1 SETTING AND PARTICIPANTS

Seven companies with 529 potential participants agreed participating. Data from one company was eliminated due to very low response rates (10%, 19 out of 200 employees participated). In the remaining six companies the average response rate was 59%, ranging from 49% to 79%, accounting for 189 participants overall.

The distribution of the participants regarding smoking status (for definition of the smoking status see below) was as following: 60 participants (33%) were recognized as never-smokers, 36 as ex-smokers (20%), the occasional smokers were 12 (7%) and 74 participants smoked regularly (40%). Smokers were in average 33 years old. 66% of them were female, resulting in overrepresentation of female participants. The distribution of women in the subsample of smokers did not differ from the distribution of women in the overall sample (61%) and among different companies.

2.2 QUESTIONNAIRE

The test instrument was paper-and-pencil questionnaire. Its items were derived from the International Tobacco Control Survey (ITC), [27], and studies conducted in the framework of TTM [21]. The questionnaire was translated from English into Bulgarian according to a guideline for translation of psychological tests [28].

First, *smoking status* [29] was measured through self-report of the current smoking status including the following options: „I do not smoke“ (non-smokers), „I used to smoke, but I have given up“ (ex-smokers), „I smoke but not on a daily basis“ (occasional smoker), „I smoke at least one cigarette a day“ (daily smokers).

Perceived work-related benefits of smoking were measured using a scale of seven items derived from TTM and ITC and defined relating particularly to the work context (e.g., „smoking helps me concentrate better at work“). Six items reflected particular perceived benefits, namely: pleasure, social acceptance by colleagues, easier socialization, relaxation, concentra-

tion, avoidance of boredom. One additional item measured in general the perceived effect of smoking on work: „smoking helps me work better“). The responses to all of these items are coded on a 5-point Likert-scale from 1 – „strongly disagree“ to 5 – „strongly agree.“ The internal consistency of the scale was Cronbach's $\alpha = .77$ which was good. Table 1 represents the means, the standard deviations and the intercorrelations of the scale. The overall mean of the scale was $M = 2.49$ ($SD = 0.76$).

Table 1.

Means, Standard deviations and intercorrelations (Pearson) of the items in scale perceived work-related benefits of smoking. * $p < .05$, ** $p < .01$

	M	SD	1	2	3	4	5	6
pleasure (1)	3.11	1.23						
acceptance by coworkers (2)	1.68	0.90	.31**					
generally work better (3)	2.63	1.39	.58**	.34**				
relaxation (4)	3.60	1.14	.42**	.11	.44**			
concentration (5)	2.68	1.24	.34**	.22	.73**	.51**		
socialization (6)	2.00	1.02	.01	.34**	.23	.05	.21	
less boredom (7)	2.04	1.11	.51**	.45**	.38**	.16	.25*	.24*

Further, three aspects of *nicotine dependence* were assessed: 1) the amount of cigarettes smoked per day with open response format; 2) the time after waking up prior to first cigarette in the day, and 3) the perceived difficulty to go without smoking for a whole day, measured on a 4 point scale ranging from 1 – „not difficult at all“ to 5 – „almost impossible.“

Perceived harms of passive smoking were assessed regarding five risks: asthma, lung cancer, heart disease, bronchitis, breathing problems (Cronbach's $\alpha = .86$). Three additional items reflect the perceived harm due to passive smoking for three vulnerable groups: pregnant women, people suffering from illness and young children (Cronbach's $\alpha = .79$). *Perceived self risk* was measured with two questions regarding the risk due to active smoking and due to passive smoking. A further item was obtained regarding the *perceived harm of own smoking to other people's health*. The responses of all risk-items were coded on a 5-point scale ranging from 1 – „extremely low“ to 5 – „extremely high risk.“

Further, there were three options for the perception which type of anti-smoking policy was implemented in the company: 1) forbidden everywhere 2) allowed in certain indoor areas, and 3) allowed everywhere. *Approval of existing smoking regulations* and *perceived violation of smoking restrictions* were measured using 5-point Likert scale ranging from 1 – „low expression of the variable“ to 5 – „high expression of the variable.“

Finally, sociodemographic measures such as age, gender, job description and working area were obtained. They all showed no effect on the variables related to smoking behaviour; therefore they will not be reported in the further analyses.

3. Results

3.1 PERCEIVED WORK-RELATED BENEFITS, NICOTINE DEPENDENCE AND PERCEIVED RISK

The perceived work-related benefits correlated high and significant with the three aspects of nicotine dependence: The higher the participants rated the perceived work-related benefits, the more cigarettes they smoke per day ($r = .37$, $p = .001$), the sooner they lit the first cigarette

after waking up ($r = -.29, p = .02$) and the more difficult they described the possibility to go a whole day without smoking ($r = .58, p < .001$).

The perceived work-related benefits of smoking did not correlate significantly with the perceived risk of illnesses related to passive smoking $r = -.24, ns$, with the perceived risk for vulnerable persons due to passive smoking $r = .07, ns$, with the perceived self-harm through active $r = -.08, ns$ and through passive smoking $r = -.21, ns$ and with the perceived health risk for other people exposed at the own smoke $p = -.13, ns$.

3.2 PERCEIVED WORK-RELATED BENEFITS AND ANTI-SMOKING POLICIES

First, although all of the companies had introduced smoking restriction and smoking was allowed only in certain smoking areas, some of the smokers perceived that smoking was restricted totally ($n = 37, 50\%$) and some of the smokers perceived that there is a partial ban on smoking with specially designed smoking areas ($n = 29, 39\%$). Eight participants (11%) reported the workplace as setting with no smoking restrictions. Some of these participants stated that they do not comply with a smoking restriction at work, that they actually denied existing. Thus, this group of respondents was eliminated from subsequent analyses. The remaining two subsamples smokers reporting there is a total ban and those reporting there is a partial ban were investigated separately.

The approval of the current antismoking policy was overall high ($M = 4.27, SD = 0.92$), whereas the approval of a total ban ($M = 4.46, SD = 0.77$) was marginally higher than the approval of a partial ban on smoking ($M = 4.03, SD = 1.53$) $F(1, 64) = 3.60, p = .06, \eta^2 = .05$. There was no difference regarding the reported compliance with the restriction between participants in the context of total ($M = 1.56, SD = 0.95$) and of partial ban on smoking ($M = 1.76, SD = 0.97$): $F(1, 63) = 0.72, p = .40, \eta^2 = .01$. In the subsample of smokers reporting there is a total ban, the work-related benefits of smoking did not correlate with the approval of the smoking policy $r = -.16, p = .35$ and there was a tendency for a positive correlation with the reported compliance with the smoking restrictions $r = .31, p = .07$. In the subsample of smokers who described their workplace as a workplace with partial smoking restriction the perceived work-related benefits of smoking correlated positively significantly with the approval of the policy $r = .40, p = .05$ and did not correlate with the reported compliance with the norms $r = -.04, p = .85$.

4. Discussion

The present research focuses on the suggested association between the perceived work-related benefits of smoking and other variables related to smoking behaviour. First, as postulated the perceived work-related benefits of smoking were linked significantly with the assessed nicotine dependence. This finding opens speculations whether the perceived benefits of smoking are effect of the withdrawal symptoms in smokers constrained to smoke at work, and whether they are a sort of justification of the smoking behaviour. Future research might address more concisely this question. Second, there was no connection between the perceived work-related benefits of smoking and the perceived risks of smoking. This might be due to the fact that the risks were defined generally and not particularly related to the work context, while the perceived benefits were related strictly to the work context. Third, the relation between the perceived work-related benefits of smoking and the support for and the compliance with the smoking restriction was a more complex one. In the context of a perceived total ban the work-related benefits of smoking tended to be associated with the compliance with the policy.

However, the reported violation of the smoking ban was low ($M = 1.65$, $SD = 0.96$), which might indicate that the law regulating smoking in the workplace in Bulgaria had success. Alternative explanation of this finding is that data was collected through self-report and not through objective measures or observation. Additionally, the self-reported compliance with a norm is a very sensitive measure of violation of internal norms in one company and this could have led participants respond in a socially desirable way.

Further, there was no relation of the perceived work-related benefits of smoking to the approval of a *total ban*. There was however a connection between the approval of a *partial ban* and the perceived work-related benefits of smoking. This correlation was surprisingly positive. It might be explained by the fact that specially designed smoking areas give the opportunity of smokers to experience the subjective desirable effects of smoking. There are however some limitations. First, partial and total ban were assessed through self-report. The actual anti-smoking policy of the companies provided by the official law was one of partial bans, so it is surprising that some of the participants stated there is a total ban in the workplace, whereas others stated there is a partial. However, people might perceive the workplace only as the immediate working area without explicit cafeteria what is defined as work-place, so they might report that the current smoking ban is a total ban, if they consider the cafeteria where smoking is allowed as actually out of the work-place context. This is an indication of insufficient operationalization of this construct and it should be considered in future studies. Second, the support of the smoking policy was a support for existing smoking restrictions. It could be only speculated how this support changed over time, whether the support after the implementation was influenced by the support before the implementation and if the perceived work-related benefits of smoking were a factor that influenced the support before the implementation having an impact on the future compliance with the smoking restrictions. However, the present findings showed that the perceived work-related benefits were a factor that tended to be related to the compliance with a total smoking restriction at work and they were linked to the support for a partial ban on smoking.

Several practical implications could be derived from these findings. Seeing the implementation of smoking bans from the perspective of the smoker is important, because it allows finding positive ways for combating health damaging behaviour. Changing job characteristics and reducing job strain may have the effect of promoting health behaviour [cf. 30]. Policy makers could develop approaches of “replacing” the perceived benefits persons derive from smoking with healthier strategies. If smokers for example report that smoking helps them relax at work, it would mean that the introduction of relaxation trainings could be a promising technique to communicate the value of implementing smoking restrictions. Thus, smokers should not be left “coping alone” with their withdrawal symptoms and craving for smoking, but instead they would be provided with more adequate arrangements [cf. 31].

There are some important limitations that should be addressed. First, since the most studies on smoking behaviour were conducted in Western populations, there are maybe some unexpected influences in the Bulgarian sample. For instance, Bulgaria has smoking rates above the average of the European Union (36%) [32]. Second, the overrepresentation of female participants is another limitation that does not allow generalizing statements to the whole population. Gender was not associated with any variable in the study, thus it is not possible to say how exactly this unrepresentativeness of the sample affected the results. Third, it should be noted that the cross-sectional design of the study does not allow any causal interpretation of the findings, thus it is not possible to predict if change in the perceived benefits of smoking will result in changes in the compliance with and the support for smoking restrictions.

References

1. World Health Organization. WHO Report on the Global Tobacco Epidemic, 2008 – The MPOWER package. WHO: Geneva 2008.
2. Barnoya J, Glantz SA. Cardiovascular effects of secondhand smoke nearly as large as smoking. *Circulation* 2005; 111: 2684–2698.
3. Raupach T, Schäfer K, Konstantinides S, Andreas S. Secondhand smoke as an acute threat for the cardiovascular system: a change in paradigm. *European Heart Journal* 2006; 27: 386–92.
4. McGhee S M, Adab P, Hedley A J, Lam T H, Ho L M, Fielding R, Wong C M. Passive smoking at work: the short-term cost. *Journal of Epidemiology and Community Health* 2000; 54: 673–676.
5. Chapman S, Borland R, Scollo M, Brownson R C, Dominello A, Woodward S. The impact of smoke-free workplaces on declining cigarette consumption in Australia and the United States. *American Journal of Public Health* 1999; 89: 1018–1024.
6. West R. Banning smoking in the workplace. Smoking bans work: so what is the government going to do about it? *British Medical Journal* 2002; 325: 174–175.
7. Fichtenberg C M, Glantz SA. Effects of smoke-free workplaces on smoking behavior: systematic review. *British Medical Journal* 2002; 325: 188–191.
8. Haw S J, Gruer L. Changes in exposure of adult non-smokers to secondhand smoke after implementation of smoke-free legislation in Scotland: national cross sectional survey. *British Medical Journal* 2007; 335: 549–552.
9. Bauer J E, Hyland A, Li Q, Steger C, Cummings K M. A longitudinal assessment of the impact of smoke-free worksite policies on tobacco use. *American Journal of Public Health* 2005; 95: 1024–1029.
10. Braverman M T, Aarø L E, Hetland J. Changes in smoking among restaurant and bar employees following Norway's comprehensive smoking ban. *Health Promotion International* 2008; 23: 5–15.
11. Tang H, Cowling D W, Stevens C M, Lloyd J C. Changes of knowledge, attitudes, beliefs, and preference of bar owner and staff in response to a smoke-free bar law. *Tobacco Control* 2004; 13: 87–89.
12. Fong G T, Hyland A, Borland R, Hammond D, Hastings G, McNeill A, Anderson S, Cummings K M, Allwright S, Mulcahy M, Howell E, Clancy L, Thompson M E, Connolly G, Driezen P. Reductions in tobacco smoke pollution and increases in support for smoke-free public places following the implementation of comprehensive smoke-free workplace legislation in the Republic of Ireland: findings from the ITC Ireland/UK Survey. *Tobacco Control* 2006; 15 (Suppl. 3): iii51–iii58.
13. Hilton S, Semple S, Miller B G, MacCalman L, Petticrew M, Dempsey S, Naji A, Ayres J G. Expectations and changing attitudes of bar workers before and after the implementation of smoke-free legislation in Scotland. *BMC Public Health* 2007; 7: 206.
14. Trinidad D R, Gilpin E A, Pierce J P. Compliance and support for smoke-free school policies. *Health Education Research* 2005; 20: 466–475.
15. Poland B D, Cohen J E, Ashley M J, Adlaf E, Ferrence R, Pederson L L, Bull S B, Raphael D. Heterogeneity among smokers and non-smokers in attitudes and behaviour regarding smoking and smoking restrictions. *Tobacco Control* 2000; 9: 364–371.
16. Batra V, Patkar A, Weibel S, Pincock G, Leone F. Public health implications of voters' attitudes regarding statewide tobacco policy. *Chest*: 2002; 122: 295–298.

17. King K A, Vidourek R A, Creighton S, Vogel S. Smokers' willingness to protect children from secondhand smoke. *American Journal of Health Behavior* 2003; 27: 554–63.
18. Brown S L, Smith E Z. The inhibitory effect of a distressing anti-smoking message on risk perception in smokers. *Psychology and Health* 2007; 22: 255–268.
19. Benowitz N L. The nature of nicotine addiction. In Slovic P. (Ed.) *Smoking. Risk, Perception and Policy* (pp. 159–187). Thousand Oaks, CA: Sage Publications 2001.
20. Glautier S. Measures and models of nicotine dependence: positive reinforcement. *Addiction* 2004; 99 (Suppl. 1): 30–50.
21. Prochaska J O, Velicer W F. The transtheoretical model of health behavior change. *American Journal of Health Promotion* 1997; 12: 38–48.
22. Velicer W F, DiClemente C, Prochaska J O, Brandenburg N. Decisional balance measure for assessing and predicting smoking status. *Journal of Personality and Social Psychology* 1985; 48: 1279–1289.
23. Brisson C, Larocque B, Moisan J, Vezina M, Dagenais G R. Psychosocial factors at work, smoking, sedentary behavior, and body mass index: A prevalence study among 6995 white collar workers. *Journal of Occupational and Environmental Medicine* 2000; 42: 40–46.
24. Kouvonen A, Kivimäki M, Virtanen M, Pentti J, Vahtera J. Work stress, smoking status, and smoking intensity: an observational study of 46,190 employees. *Journal of Epidemiology and Community Health* 2005; 59: 63–69.
25. John U, Riedel J, Rumpf H J, Hapke U, Meyer C. Associations of perceived work strain with nicotine dependence in a community sample. *Occupational and Environmental Medicine* 2006; 63: 207–211.
26. Zlatev M, Pahl S, White M P. Perceived risk and benefit for self and others as predictors of smokers' attitudes towards smoking restrictions. *Psychology and Health* (under review).
27. Fong G T, Cummings K M, Borland R, Hastings G, Hyland A, Giovino G A, Hammond D, Thompson M E. The conceptual framework of the International Tobacco Control (ITC) Policy Evaluation Project. *Tobacco Control*, 2006, 15 (Suppl 3): iii3-iii11.
28. Hambleton R K. The next generation of the ITC test translation and adaptation guidelines. *European Journal of Psychological Assessment* 2001; 17: 164–172.
29. Weinstein N D, Marcus S E, Moser R P. Smokers' unrealistic optimism about their risk. *Tobacco Control* 2005; 14: 55–59.
30. Borland R, Cappiello M, Owen N. Leaving work to smoke. *Addiction* 1997; 92: 1361–1368.
31. The Lancet. Want employees to quit smoking? Editorial. *The Lancet* 2007; 369: 1491.
32. European Commission. Attitudes of Europeans towards tobacco 2006. http://ec.europa.eu/health/ph_information/documents/ebs_239_en.pdf, March 2008.

ВЪЗПРИЕМАН СТРЕС И ПСИХОСОМАТИЧНИ ОПЛАКВАНИЯ – РЕЗУЛТАТИ ОТ КРОС-НАЦИОНАЛНО ИЗСЛЕДВАНЕ В ГЕРМАНИЯ, БЪЛГАРИЯ И ПОЛША

ВИХРА НАЙДЕНОВА*, СНЕЖАНА ИЛИЕВА**

*А-р, Университет Бийлефелд

**Доцент, д.пс.н., СУ „Св. Климент Охридски“

Представени са резултатите от крос-национално изследване, проведено сред над 2000 студенти от Германия, Полша и България. Основна цел на изследването е сравнението на психичното здраве и здравно поведение на първокурсниците от трите европейски държави, както и бъдещото развитие на превентивни програми. Психосоматичните оплаквания се изследват с помощта на скалата German Youth Health Survey (Hurrelmann & Kolip, 1994), а възприеманият стрес чрез пълната версия на скалата на Шелдон Коен за възприеман стрес (Perceived Stress Scale – PSS). Значими крос-национални различия бяха установени при повечето от изследваните психосоматични оплаквания. Българските и полските студенти показват по-чести оплаквания от промени в настроението, депресивни настроения или проблеми в съня в сравнение с немските първокурсници. Немските студенти страдат по-често от болки в тила и раменете, но показват най-ниски стойности на възприеман стрес в сравнение с българските и полските студенти.

The article presents the results from cross-national survey by more than 2000 students from Germany, Poland and Bulgaria. The aim of the article is comparison in the mental health and health behavior by the first-year students from these three European countries and the development of future prevention programs. The psychosomatic complaints were surveyed with the scale German Youth Health Survey (Hurrelmann & Kolip, 1994) and perceived stress with the full version of the scale of Sheldon Cohen – Perceived Stress Scale – PSS. Significant cross-national differences were measured by the most of the surveyed psychosomatic complaints. The Bulgarian and Polish students showed significant more often complaints like mood changes, depressive symptoms and sleep difficulties compared to the Germans. The analysis showed that the German students complain more often from pain in neck and back, but showed lowest result in the area of perceived stress compared to the Bulgarian and Polish.

Въведение

През последните години нараства необходимостта от сравнителни европейски изследвания в областта на психичното и физическото здраве, като тази тенденция става още по-значима след приемането на България в Европейския съюз и в резултат на създаването на единно европейско научно-изследователско пространство.

Малкото сравнителни европейски изследвания в областта на здравето и здравното поведение отчитат значителни разлики между западноевропейските и източноевропейските държави. В Източна Европа се отчитат значително по-високи нива на нездравословни поведенчески практики като тютюнопушене и консумация на алкохол и оттам и се установява

и по-висок ръст на преждевременна смъртност в резултат на сърдечно-съдови заболявания [11, 14]. Едно от обясненията на изследователите за тези значими крос-национални разлики са високите нива на стрес в страните от Централна и Източна Европа, които са резултат от протичащите политически, икономически и социални промени през последните години [12].

Все по-наложителни от гледна точка на потребностите на практиката са изследванията в областта на стреса и психичното здраве, както и въвеждането на последващи програми за превенция на здравето, които да се основават върху задълбочен анализ на причините, проявите и подходите за справяне със стреса. Резултатите от крос-национални европейски изследвания в тази област ще позволят да се очертаят сходствата и различията между Запада и Изтока и да се определи какви общи институционални мерки могат да бъдат предприети, за да се ограничат неблагоприятните последици за личността и обществото като цяло.

Теоретична рамка

Настоящото изследване разглежда крос-националните разлики в областта на възприемания стрес и психосоматичните симптоми в три европейски държави – Германия, Полша и България.

Възприеман стрес е начинът, по който личността възприема и отговаря на реалността и нейните предизвикателства. Настоящото изследване ползва скалата на Шелдон Коен за възприеман стрес, която е конструирана на основата на известната теория за стреса на Лазарус [2]. Според интеракционисткия подход на Лазарус стресът е релационен феномен, който се появява във взаимодействието между личността и изискванията на околната среда. Тук особено влияние имат способностите на личността да се справи с предизвикателствата на външния свят. Лазарус дефинира като стрес всеки случай, при който външните и вътрешните изисквания „надскачат“ способността на индивида да се адаптира и да се справи, като по този начин нарушават неговото психично благополучие [8, 9, 10].

Психосоматичните симптоми, които също се изследват в настоящото изследване, са физиологични нарушения, които са причинени от ментални процеси. Можем да говорим за психосоматично заболяване, когато то възниква в резултат на емоции – като например гняв, неспокойство, депресия и вина. Всъщност интеракцията между психически и физиологични фактори се обобщава като психосоматика. Често оплаквания, в чиято основа са неразрешени психични конфликти, са така наречените функционални симптоми на сърдечно-съдовата, стомашната и мускулната система [13]. Съвременните изследвания доказват, че огромна част от симптомите на различни заболявания са в резултат на влияние на психологически фактори и фактори на средата [6, 7].

Европейски изследователи обръщат внимание на връзката между стреса и психосоматиката [3, 4]. Напрежението в работната и семейната среда може да бъде определено като основна детерминанта на този тип симптоматика. Много често психосоматичните заболявания са причинени от външни фактори – стресори, възникнали на работното място, в отношенията, при затруднена комуникация с близки, проблеми със семейството. Тези стресори могат да предизвикат реакции като главоболие, безсъние, падане на косата, дори дехидратация [4].

Методи на изследването

Представените резултати са част от крос-национално изследване, което има за цел да проучи стреса, здравето и здравното поведение при студентите от Софийски университет „Св. Климент Охридски“, университет Бийлефелд (Германия) и университет Лю-

блин (Полша), както и различните психологически и социални фактори, които оказват влияние върху изследваните феномени.¹

За реализация на поставената цел се прилага идентичен въпросник за трите страни, разработен и апробиран в университета в Бийлефелд. Той обхваща различни области на психичното здраве, възприеман стрес и психосоматични оплаквания при младите хора. Изследват се голям брой психосоматични симптоми и степента, в която те са характерни за студентската група. Въпросникът е предварително апробиран с германски, български и полски студенти. Направени са преводи на полски и български език, като при българския превод са направени два сравнителни превода и един трети експертен.

Въпросникът съдържа и пълната версия на скалата за възприеман стрес на Шелдон Коен – Perceived Stress Scale [1].

Скалата, с помощта на която се изследват психосоматичните симптоми, е адаптирана по скалата на German Youth Health Survey [5]. Въпросът, зададен към студентите, е „Кои от допусменатите оплаквания сте имали през последната година“, след което се изброяват двадесет и два вида симптоми като умора, главоболие, болки в кръста и гърба, затруднено дишане, проблеми със съня и други. Отговорите по четири-степенната скала са от „никога“, „по-скоро рядко“, „по-скоро често“ до „никога“.

Получените данни са въведени автоматично чрез скенер в компютърния център на Университет Бийлефелд. Анализите от сравнителното изследване са проведени с помощта на статистическата програма SPSS 12.

Изследвани са 803 немски, 709 български и 591 полски студенти от първи курс на Софийски университет „Св. Климент Охридски“, университет Бийлефелд (Германия) и университет Люблин (Полша).

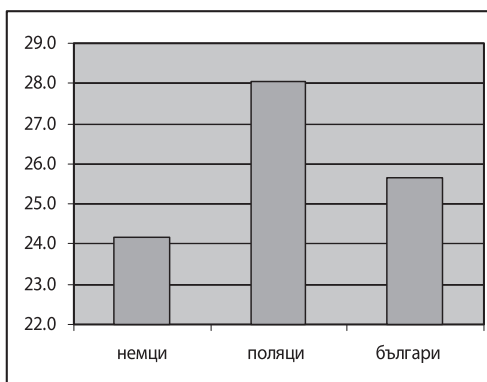
Резултати и дискусия

Сравнителните резултати по отношение на възприеман стрес показват интересни тенденции, които са в синхрон с първоначалните очаквания, а именно, че студентите от страните, които все още са в процес на социално-икономическа трансформация, субективно ще оценяват равнището си на стрес като по-високо. Немските студенти показват най-ниски стойности на възприеман стрес ($x=24.16$) в сравнение с българските ($x=25.67$) и полските студенти ($x=28.05$) (виж Графика 1).

Българските студенти имат по-високо ниво на стрес от немските студенти, но техните сумарни средни стойности са по-ниски в сравнение с полските първокурсници. Полските първокурсници имат най-високи средни суми за възприет стрес. В този смисъл, макар че може да се очаква възприеманият стрес да е по-висок при български студенти поради социално-икономическата ситуация, се оказва, че това не е така. Очевидно различията са породени и от конкретната ситуация, в която се намират студентите в

¹ Описаните резултати са част от паралелно сравнително изследване „Cross-national students health survey (CNSHS, 2005-2010)“ в съвместно сътрудничество на Софийски университет, Университет Люблин и Университет Бийлефелд. Освен авторите изследователската група CNSHS включва: Alexander Kraemer, Rafael Mikolajczyk, Sabine Meier (Bielefeld, Germany); Christiane Stock (Esbjerg, Denmark), Nazmi Bilir, Hilal Ozcebe, Dilek Aslan (Ankara, Turkey); Janina Petkeviciene, Jurate Klumbiene, Irena Miseviciene (Kaunas, Lithuania); Francisco Guillen Grima (Pamplona, Spain); Urszula Dudziak (Lublin, Poland); Annette Maxwell (Los Angeles, USA), Walid ElAnsari (Oxford, UK), Shokria Labeeb (Assiut, Egypt) and others.

дадена университетска среда и от степента, в която са се адаптирали и се чувстват интегрирани в нея.

Графика 1.

Възприеман стрес при немски, полски и български студенти

За да се установи степента, в която съществуват различия при изследваните студенти в психосоматичните оплаквания, беше направен еднофакторен дисперсионен анализ. Бяха установени статистически значими различия в почти всички психосоматични оплаквания, като с изключение на болките в тила и раменете, източноевропейците показват значимо по-високи средни стойности (виж Таблица 1).

Единствено не бяха установени значими различия в такива области като умора, сърцебиене, затруднено дишане, болки в кръста и гърба, страхове и фобии ($p > .05$). Част от тези психосоматични симптоми са по принцип характерни за по-късни възрастови групи, а друга част, като страховете и фобиите например, са силно личностно детерминирани и разкриват предрасположеност към определени психични заболявания.

Поляци и българи показват спрямо изследваните немски първокурсници значително по-високи средни стойности в области като промени в настроението ($F=56,787$, $p < 0,001$) и главоболие ($F=10,794$, $p < 0,001$). Тук същественият различия са между източноевропейските студенти и немските, които в значително по-ниска степен се оплакват от тези симптоми. Прави впечатление, че проблемите с концентрацията и главоболието в еднаква степен са присъщи на български и полски студенти, както и може да се допусне, че те в една или друга степен са свързани с учебния процес и с все още доминиращите традиционни форми на преподаване, които изискват съсредоточаване от страна на студентите и ограничават интерактивността и участието им при обучението (виж Таблица 1).

Единствената психосоматична област, при немските студенти показват значимо по-висок резултат в сравнение със своите колеги от Полша и България, са болките в тила и раменете ($F=18,577$, $p < 0,001$). При всички останали психосоматични оплаквания стойностите на немските студенти са най-ниски.

Резултатите сочат, че българските студенти имат най-високи стойности по отношение на следните психосоматични оплаквания: проблеми със съня ($F=11,106$, $p < 0,001$), депресивно настроение ($F=35,215$, $p < 0,001$), промени в настроението ($F=56,787$, $p < 0,001$) и проблеми с теглото ($F=5,971$, $p < 0,01$). При това трябва да се отбележи, че полските и немските студенти показват сходни резултати в тези области и особено по отношение на депресивното настроение.

Таблица 1.

Крос-национални различия

в психосоматичните оплаквания при немци, поляци и българи

Психосоматични оплаквания	Националност	Средна аритметична стойност	Стандартно откл.	F	P
	немци	1.95	0.83		
Стомашни проблеми/киселини	поляци	2.06	0.82		
	българи	2.11	0.83	7.771	0.000
	немци	2.33	0.89		
Болки в кръста и гърба	поляци	2.31	0.85		
	българи	2.28	0.89	0.581	0.559
	немци	3.02	0.76		
Умора	поляци	3.05	0.73		
	българи	3.02	0.81	0.336	0.715
	немци	1.51	0.76		
Затруднено дишане	поляци	1.51	0.71		
	българи	1.55	0.79	0.702	0.496
	немци	1.57	0.78		
Треперене на ръцете	поляци	1.80	0.83		
	българи	1.70	0.85	13.31	0.000
	немци	1.81	0.84		
Сърцебиене	поляци	1.90	0.85		
	българи	1.87	0.87	1.645	0.193
	немци	1.72	0.72		
Разстройство	поляци	1.57	0.68		
	българи	1.71	0.64	9.489	0.000
	немци	1.34	0.62		
Запек	поляци	1.50	0.70		
	българи	1.62	0.74	31.552	0.000
	немци	2.36	0.86		
Главоболие	поляци	2.53	0.80		
	българи	2.54	0.90	10.794	0.000
	немци	2.01	0.97		
Проблеми със съня	поляци	1.89	0.89		
	българи	2.14	0.92	11.106	0.000
	немци	1.66	0.80		
Кошмари	поляци	1.65	0.76		
	българи	1.76	0.80	3.885	0.021
	немци	2.30	0.82		
Проблеми с концентрацията	поляци	2.45	0.82		
	българи	2.41	0.85	6.686	0.001
	немци	2.37	0.99		

Болки в тила и раменете	поляци	2.25	0.87		
	българи	2.08	0.93	18.577	0.000
	немци	1.71	0.87		
Болки в корема	поляци	1.99	0.85		
	българи	1.74	0.87	19.329	0.000
	немци	2.26	0.91		
Промени в настроението	поляци	2.60	0.85		
	българи	2.73	0.84	56.787	0.000
	немци	1.32	0.60		
Треперене	поляци	1.20	0.49		
	българи	1.54	0.77	49.124	0.000
	немци	1.84	0.91		
Депресивно настроение	поляци	1.84	0.90		
	българи	2.19	0.90	35.215	0.000
	немци	1.34	0.62		
Затруднения с говора	поляци	1.27	0.55		
	българи	1.39	0.69	5.921	0.003
	немци	1.83	0.89		
Проблеми с теглото	поляци	1.95	0.84		
	българи	1.99	0.96	5.971	0.003
	немци	1.52	0.72		
Липса на апетит	поляци	1.69	0.77		
	българи	1.63	0.74	9.773	0.000
	немци	2.22	0.88		
Неспокойство	поляци	2.48	0.93		
	българи	2.48	0.90	20.244	0.000
	немци	1.63	0.85		
Страхове/фобии	поляци	1.67	0.90		
	българи	1.72	0.87	1.992	0.137

Резултатите от проведеното изследване показват значими крос-национални разлики както в областта на множество от психосоматичните симптоми, така и в областта на възприемания стрес при немските, полските и българските първокурсници. Оказва се, че изследваните източноевропейци в значително по-висока степен се оплакват от промени в настроението, главоболие, промени в концентрацията. Може да бъде обобщено, че оплакванията с най-високи стойности при източноевропейците са от ментален характер и имат психо-социална природа – например неспокойството, промените в настроението, проблемите с концентрацията и главоболие.

В особено висок риск са българските студенти, които при почти всички симптоми показват по-силни оплаквания в сравнение с немските си връстници. Самият факт, че българските първокурсници съобщават за по-изразени проблеми с теглото и със съня, за промени в настроението и депресивно настроение е изключително показателен и свидетелства за здравния статус и психичното здраве на младата популация. В този смисъл при създаването на превантивни програми, насочени към младите хора, би следвало да се вземат под внимание тези значими крос-национални различия.

Психологическата превенция в областта на психосоматичните оплаквания и стреса при източноевропейските студенти може да бъде проведена както на индивидуално, така и на организационно равнище. Университетите чрез различни здравни и спортни програми, както и чрез социално-интегриращи събития биха могли да осигурят в по-голяма степен превенцията на психичното здраве и управлението на стреса. Друг аспект, който би могъл да бъде подобрен, е средата, в която се обучават студентите. Могат да бъдат предприети действия за подобряване на физическата среда, за създаване на подходящи условия на работа, оптимизиране на учебния процес, гъвкаво разпределение на натовареността по семестри, които биха могли да намалят нивото на стрес и да не са предпоставки за неспокойствие, липса на концентрация и други оплаквания.

Резултатите от проведеното международно изследване показват също така необходимост от бъдещо разширяване на изследването и в други европейски държави, както и очертават перспективи за повече межкултурни изследвания в областта на стреса и здравето, в това число извън рамките на Европа.

Литература

1. Найденова, В., Илиева, С. (2006): Възприеман стрес: Същност и измерване. Българско списание по психология, 3, 16–28.
2. Cohen, S. Kamarck T. & Mermelstein, R. (1983): A global measure of perceived stress. *Journal of Health and social Behaviour*, 24, 385–396
3. Badura B. et al. (2002) (Hrsg.): *Fehlzeitenreport 2001*, Berlin, Springer
4. Ermann, M. (2004): *Psychotherapeutische und Psychosomatische Medizin*. Kohlhammer, Stuttgart. 4. Auflage
5. Hurrelmann K, Kolip P. (1994): *Der Jugendgesundheitsurvey*. Presse-informationsdienst des SFB 227, No. 11. Bielefeld, University of Bielefeld
6. Klusmann, R. (2001): *Psychosomatische Medizin*, 5. Aufl., Springer Verlag, Berlin
7. Janssen, P. et al. (2005) (Hrsg.): *Leitfaden Psychosomatische Medizin und Psychotherapie*, Deutscher Ärzte-Verlag, Köln
8. Lazarus, R.S., Launier, R. (1981): *Stressbezogene Transaktionen zwischen Person und Umwelt*. In Nitsch, J.R. (Hrsg.): *Stress*. Bern, Huber.
9. Lazarus, R. (1966): *Psychological stress and the coping process*. New York. McGraw-Hill
10. Lazarus, R. (1977): *Psychological stress and coping in adaptation and illness*. Pp. 14–26 in Z. J. Lipowski, Don R. Lipsi, and Peter C. Whybrow (eds.), *Psychosomatic Medicine: Current Trends*. New York: Oxford University Press
11. Rayner, M., Petersen, S. (2000): *European cardiovascular disease statistics*. Oxford: University of Oxford, British Health Foundation, Health Promotion Research Group.
12. Wardle J, Steptoe A, Gulis G, Sartory G, Sek H, Todorova I, Vogeles C, Ziarko M (2004): Depression, perceived control, and life satisfaction in university students from Central-Eastern and Western Europe. *Int J Behav Med*, 11:27–36.
13. Wirsching, M. (1996): *Psychosomatische Medizin*, C.H. Beck, München
14. WHO Regional Office for Europe (1999): *Health for All in the 21 century*. WHO Regional Office for Europe, Copenhagen.

АКТИВНОСТ И АДАПТАЦИЯ НА СРЕДНОШКОЛЦИТЕ ОТ ПЛОВДИВСКИТЕ УЧИЛИЩА В ОСЪЩЕСТВЯВАНЕТО НА ПРЕВЕНЦИИ НА НАРКОМАНИИ СРЕД ВРЪСТНИЦИ

ГЛОРИЯ ВЕЛИСЛАВОВА РАНГЕЛОВА

магистър, Областен диспансер за психични заболявания – гр. Пловдив.
Превантивен център към община Пловдив

С настоящото съобщение искам да споделя една добра практика, която продължава 8-ма година в рамките на Общинска програма за превенция на наркомании в училищата на територията на гр. Пловдив. Касае се за провеждане на поредица от семинари, състоящи се от различни обучителни модули, включващи предварително подбрани средношколци–13–16 год. Основна цел на програмата е: Сформиране на екипи за превенция сред връстници или връстници обучават връстници. За реализирането на тази цел се сформира екип от психолози, работещи в Превантивен център към община Пловдив, който си постави следните задачи:

Изграждане на младежки умения и комуникативни способности

- 1. сред участниците.*
- 2. Формиране на самостоятелни позиции и ангажираност по*
- 3. проблемите на наркоманиите.*
- 4. Мотивация на участниците за самостоятелна работа и създаване*
- 5. на доброволни ученически екипи.*
- 6. Подготовка на участниците за следващите етапи на програмата – специализирано обучение от експерти в областта на наркоманиите, обучение и специфични умения за превенция сред връстници.*

With the current announcement I want to share a good practice that continues for the eight year within the framework of Municipal program for prevention from drug addictions in schools on the territory of Plovdiv town. It is about the conductions of series of seminars consisting of different educational modulus including preliminary selected secondary school students–13–16 years old. The main goal of the program is: Formation of teams for prevention among coevals or coevals teaching coevals. On gaining this goal, team of psychologists is formed, working in preventive center to Plovdiv municipality that placed the following tasks:

- 1. Building youth's skills and communicative abilities among the participants.*
- 2. Forming independent stands and undertakings on the addiction problems.*
- 3. Motivation of the participants for individual work and formation of voluntary students' teams.*
- 4. Preparation of the participants for the future phases of the program -specialized expert training in the field of drug addictions, training and specific skills for prevention among the coevals.*

Обучението и възпитанието на младите хора са основните функции на училищната институция. Системата на работа в съвременното средно училище в по-голяма степен съсредоточава усилията на преподавателите върху даване на знания, отколкото върху целенасочено възпитаване на ценности и норми на поведение. Превенцията на проблемите, свързани с употребата на психоактивни вещества е поставена в условията на системна липса на ресурси. При изпълнението на една конкретна превантивна програма би могла да бъде ангажирана всяка от отделните групи в училище – учители, ръководство, педагогически съветник, медицинска сестра, охрана, ученици и др. – но никой не възприема превантивната програма като цялостна отговорност, свойствена за функционалната му роля в институцията.

За всяка превантивна интервенция има няколко съществени въпроса. Те седят и в основата на оформянето на училищната програма в областта на наркоманиите:

1. Необходима ли е някаква обособена превантивна дейност или динамиката на ситуацията сама по себе си е достатъчно благоприятна?
2. Какъв тип проблем е употребата на психоактивни вещества /морален, медицински, правен, глобален, и т.н./и кой трябва да се занимава с него?
3. Трябва ли училищните, превантивни интервенции да са съсредоточени към предотвратяване на негативните ефекти върху училищното представяне на учениците или трябва да предпазват учениците от проблеми в по-широк аспект?
4. Стремим се да предотвратим всяка употреба на психоактивни вещества от учениците, предпазваме ги от възникване на проблеми, вследствие употребата на психоактивни вещества или имаме различни цели за различните психоактивни вещества /разделяме ги на „меки“ и „твърди“, легални, забранени и т.н./
5. Имаме общ подход към цялата училищна популация или я разделяме на подгрупи?
6. Доколко ясни и измерими са целите, които си поставяме и може ли да отчетем ефективността от действията си?

Съществуващите понастоящем в училищата превантивни практики са поместват в един континиум, чийто крайни форми могат да бъдат условно наречени „мероприятия“ са резултат от въпроса „Какво можем да направим, за да отчетем, че сме изпълнявали някаква дейност в тази област?“, докато програмите си поставят конкретни цели въз основа на оценката на нуждите от превантивни интервенции в конкретната ситуация.

Характеристиките на програмите са следните:

1. Изпълняват обособена училищна политика
2. Целите са конкретни и измерими
3. Системност и последователност
4. Отчитат се специфичните нужди на целевата група, към която е предназначена програмата
5. Общуването е чрез интерактивни методи, позволяващи на участниците да споделят нагласи и да участват с лично мнение.
6. Обучението се извършва чрез трениране и преживяване
7. Обикновено акцентът е върху „обучение в жизнени умения“ /или друг комплексен подход/
8. Осигурени /финансови, времеви, човешки/ ресурси.

Предлагам на вашето внимание седем годишна програма за превенция, реализирана благодарение на община Пловдив в училищата на територията на града.

Касае се за провеждането на поредица от семинари, състоящи се от различни обучителни модули, включващи предварително подбрани средношколци 13–16 г.

Съобразявайки се с по-горе опоменатите характеристики на една превантивна програма обучението се проведе от екип състоящ се от шестима психолози и един социален работник, всички работещи в превантивен кабинет по наркомании. То бе проведено на хижа „Здравец“, намираща се в околностите на града три пъти по три дни и пет дни – летен лагер в рамките на година.

Основната цел на програмата е: сформиране на екипи за превенция сред връстници или връстници обучават връстници

За реализирането на целта екипът си постави СЛЕДНИТЕ ЗАДАЧИ:

1. Изграждане на младежки умения и комуникативни способности сред участниците.
2. Формиране на самостоятелни позиции и ангажираност по проблемите на наркоманиите.
3. Мотивация на участниците за самостоятелна работа и създаване на доброволни ученически екипи.

Подготовка на участниците за следващите етапи на програмата – специализирано обучение на експерти в областта на наркоманиите, обучение и специфични умения за превенция сред връстници.

Бяха обхванати 70 пловдивски училища.

Обучението бе изградено на основата на четири модула: „ЛИДЕРСТВО“, „ГРУПОВА ДИНАМИКА“, „КОМУНИКАЦИЯ“ и „ПРЕВЕНЦИЯ НА ПСИХОАКТИВНИ ВЕЩЕСТВА СРЕД ВРЪСТНИЦИ“. Всеки от модулите бе разделен на теми, даващи основни знания, необходими за успешната работа на участниците сред техните връстници. Използваните интерактивни методи дават възможност на преминалите курса да усвоят знания и създадат лидерски умения, като същевременно изградят положително отношение към целите на програмата.

Анализ на учебните модули

МОДУЛ „ЛИДЕРСТВО“

ТЕМА „ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА“

Изясняването на качествата, които е необходимо да притежава добрият лидер дава възможност на обучаваните да изградят критично отношение към проблематиката и да отнесат наученото към собствените си възможности и досегашни умения. Темата разглежда младежкото лидерство както в аспекта на подпомагането и взаимопомощта между връстници, така и в аспекта на организация и мотивиране на доброволни групи.

ТЕМА „ТИПОВЕ ЛИДЕРИ“

Информацията за различните лидерски стилове и възможните резултати и рискове при прилагането им предлагат на участниците сами да подбират стилове, според конкретните нужди и ситуации, чрез които ще оптимизират своята дейност, както и тази на групите, с които работят.

МОДУЛ „ГРУПОВА ДИНАМИКА“**ТЕМА „ЕТАПИ В РАЗВИТЕ НА ГРУПИТЕ“**

Знанията за обективните процеси, протичащи в групата дават възможност на младите хора, поставени в лидерска позиция сред своите съученици и приятели, да формират и ефективно да ръководят различните целеви групи, обхванати от целите на проекта.

ТЕМА „РОЛИ В ГРУПАТА“

Доброто и навременно разпознаване на ролите, в които влизат участниците гарантира израстването на групата в ситуацията на „невидим“ конфликт от стихийно възникнала група в група от емоционално близки съмишленици.

ТЕМА „ФОРМАЛНА И НЕФОРМАЛНА ГРУПА“

Разкрива особеностите на всяка една от двата вида групи: при тяхното формиране, структуриране, начини за вземане на решения, целеви послания, излъчвани от групата, специфичните им „плюсове“ и „минуси“. Темата засяга и въпросите на общуването във формалната среда на класа и училището, както и формирането на групи от съмишленици, които да се развият като екип от доброволци.

ТЕМА „ЕКИП“

Акцент при разработването на темата е поставен върху формирането на училищни екипи за превенция на наркомании, както и върху съвместната работа на учениците с учителите, педагогическите съветници и медицинските специалисти в училищата.

МОДУЛ „ОБЩУВАНЕ“**ТЕМА „ ОБЩУВАНЕ“**

Разкрива особеностите на вербалното и невербалното общуване. Цели създаване на комуникативни умения у подрастващите и повишаване на ефективността при общуването им с връстници.

ТЕМА „КОНФЛИКТИ“

Специфичните особености и трудности при общуването на теми свързани с проблемите на наркоманията и другите видове рисков поведение, налагат създаването на специализирани комуникативни умения, които да използват при възникване на конфликтни ситуации. Доброто усвояване от учениците на подобни умения за емпатично общуване ще им позволяват да бъдат по-добре приети от връстниците им.

МОДУЛ „ПРЕВЕНЦИЯ НА ПСИХОАКТИВНИ ВЕЩЕСТВА**СРЕД ВРЪСТНИЦИ“ТЕМА „ВИДОВЕ ПСИХОАКТИВНИ ВЕЩЕСТВА /ПАВ/“**

Участниците бяха запознати с видовете ПАВ, видовете наркотични вещества, начинът на приемане и въздействията им.

В процеса на работа бяха изложени и диференцирани термините:

ПАВ

НАРКОТИЧНИ ВЕЩЕСТВА

УПОТРЕБА
ЗЛОУПОТРЕБА
ЗАВИСИМОСТ
ТОЛЕРАНС
АБСТИНЕНЦИЯ
ЛЕЧЕНИЕ
ТЕМА „ФАКТОРИ ЗА УПОТРЕБАТА НА ПАВ“
Засегнати фактори са:
ЛЮБОПИТСТВО
УДОВОЛСТВИЕ
СОЦИАЛЕН НАТИСК
ДОСТЪПНОСТ
ТЕМА „ЛЕЧЕНИЕ НА ЗАВИСИМОСТИ“
ТЕМА „ОБЩУВАНЕ ПРЕД АУДИТОРИЯ“
ТЕМА „КОНСТРУИРАНЕ НА ПРЕВАНТИВНА ПРОГРАМА“

Тук участниците конструираха, разработваха и отиграваха бъдещите превантивни програми.

МЕТОДИ НА ОБУЧЕНИЕ

Основната тежест на програмата бе насочена към групова работа и нетрадиционни интерактивни методи:

СЮЖЕТНО РОЛЕВИ ИГРИ, ДИСКУСИИ, ОЦЕНЪЧНИ ФОРМИ, ПРЕСКОНФЕРЕНЦИИ ПЛЕНАРНИ ЗАНЯТИЯ

Текущите и крайната оценка от страна на участниците бяха много позитивни, със силен акцент върху добрата атмосфера и сработването на обучаваните в малките групи. Това ми даде основание като ръководител на екип на програмата да имам позитивни очаквания по отношение на основната цел: **СФОРМИРАНЕ НА ЕКИПИ ЗА ПРЕВЕНЦИЯ СРЕД ВРЪСТНИЦИ.**

Курсистите оценяват позитивно използваните методи и бързи се адаптират към тях, което предполага добри резултати за особено важния следващ етап от подготовката им – обучение по превенция водено от експерти.

В заключение трябва да отбележа, че този начин на обучение провокира интересът на подрастващите, активира ги и ги ангажира пряко в превенцията на наркоманиа, която расте лавинообразно и помита по пътя си хиляди човешки съдби.

Програмата се налага като една много добра практика, даваща реална представа за усвоените знания и умения на участниците в нея, като се проследява по нататъшната им действителна работа в нормални училищни условия чрез супервизия на психолозите, работещи в превантивния център към община Пловдив.

ЕМПИРИЧНА СРЕЩА НА ДВЕТЕ ТРАДИЦИИ В ИЗСЛЕДВАНЕТО НА ПСИХИЧНОТО ЗДРАВЕ

ХАЙГАНУШ СИЛГИДЖИЯН*,
СОНЯ КАРАБЕЛЪОВА**, КАТЕРИНА ЗАНКОВА***

*професор, д.пс.н., СУ „Св. Кл. Охридски“

**Доцент, д-р, СУ „Св. Кл. Охридски“, 9308 476, sonyakarabeliova@gmail.com

***психолог, 138 СОУ

В настоящия доклад са представени резултати от емпирично проучване на подобията и различията в двете традиции в изследването на психичното здраве: субективното и психологическото благополучие. Изследването потвърждава хипотезата, че двата вида благополучие са концептуално свързани, но емпирично различни понятия за психичното здраве. Въпреки че оценяват оптималното психично функциониране, и двете традиции са адресирани към различни измерения на това, което характеризира преживяването на благополучие. Субективното благополучие засяга по-глобалните оценки на общата удовлетвореност и тази от различните области на живота, както и емоционалния баланс между позитивния и негативния афект, а психологическото благополучие се отнася до ангажирането с реализацията на екзистенциалните предизвикателства в живота – себеприемане, справяне със средата, позитивни отношения с другите, личностно израстване, целеполагане и автономия. Анализът на ефектите на социодемографските променливи показва, че възможните области на припокриване между двете традиции са различни в американската и българската култура.

The paper presents the results of an empirical survey of similarities and differences in the two traditions in psychological health research: subjective well-being and psychological well-being. Research results confirm the hypothesis that the subjective well-being and the psychological one are conceptually related but empirically different concepts of psychological health. They measure optimal psychological functioning but the two traditions address dissimilar dimensions of what characterizes the experience of well-being. Subjective well-being reflects the more global assessments of general satisfaction and the contentment of various life spheres as well as the emotional balance of positive and negative affect while the psychological well-being concerns one's commitment to the realization of life's existential challenges like self-acceptance, coping with environment, positive relationships, personal growth, goal-setting and autonomy. The analysis of the socio-demographic variables' effect shows that the possible zones of overlapping between the two traditions are quite different for the American and the Bulgarian culture.

Въведение към проблематиката

През последните години сме свидетели на важна промяна в оценокогнитивните концепции за психичното здраве: преход от теоретични модели за избягване и лечение на болестните разстройства към модел за саморегулация и оптимизация на позитивното здраве [5, 6]. При този подход по-скоро се набляга върху промоцията на психичното здраве, отколкото на управлението и лечението на болестите. Тази инициатива за преместване

на фокуса на изследователските търсения към откриването на източниците на оптималното човешко развитие е издигната от М. Селигман (Президент на Американската психологическа асоциация – АПА, 1998) като стратегическа цел на психологията при прехода към новия век. В рамките на новоутвърждащата се позитивна психология М. Селигман аргументира своя призив по следния начин: „Ние сме постигнали много в поправянето на щетите при болестни разстройства. Проблемът е в това, че сме забравили нашите две основни мисии: да направим нормалните хора по-силни, по-щастливи и по-продуктивни и да намерим начините за актуализация на високия човешки потенциал“.

Рedefиниране на психичното здраве

В контекста на обсъжданата преориентация на теоретичните модели в съвременната психология на здравето се приема нова мултидименционално дефиниране на психичното здраве като процес, протичащ през целия живот на позитивно, оптимално психическо функциониране и преживяване на благополучие [16]. Всъщност традиционно психичното здраве е негативно обозначавано като отсъствие на болест, а не като наличие на добруване [19]. Изследванията на позитивното човешко здраве са още в зората си за разлика от тези, занимаващи се с болестите, които имат дълга история.

Едно от основните допускания е, че отсъствието на позитивни преживявания или на щастие, както и наличието на нещастие, е част от причините за появата на депресията, тревожността и други психически дисфункции. Поставянето на акцента върху позитивното в човешките преживявания предлага друга типологична насока на болестите. Новото в случая е преместването на фокуса от профилактиката и лечението на болестите към поощряването на позитивните човешки преживявания, които пускат в ход своята биохимия [19, 12].

Тази нова изследователска ориентация разглежда ролята на планирането, на целите, свързани с развитието и поддържането на позитивни преживявания и здравословно поведение като структурообразуващ елемент на индивидуалната система от вярвания, стремежи и всекидневни практики. Предполага се, че чрез управление и самоуправление на позитивните преживявания и здравословното поведение хората могат да живеят по-дълго, по-щастливо и да забавят процеса на остаряване.

Общо взето се приема, че позитивното психическо функциониране или позитивното здраве включва не само избягване на болестите, но и рационално взети решения за прилагане на самоиницирани практики за постигане на здравни цели, оптимизиране на позитивните личностни характеристики (т. нар. Имуногенни личностни качества) и преживяване на удовлетвореност и радост в живота [4].

По резултати психичното здраве се отнася не само до липсата на психични заболявания, но включва преживяването на **психологическо благополучие – ПС** [19], както и на **субективно благополучие – СБ**: позитивният емоционален баланс и удовлетвореността в живота [7] и социоемоционалната компетентност на индивида да се справя с промените в своя живот по позитивен и ефективен начин [4, 1].

Позитивните ефекти на субективното и психологическото благополучие върху личностното развитие и здравето

Съвременните изследвания в психологията на здравето се опитват да опишат личностния профил на щастливите хора, техните когнитивни и мотивационни характерис-

тики, които систематично ги отличават от нещастните [14, 10]. Натрупват се все повече доказателства и данни, които сочат, че щастието не само кара хората да се чувстват добре, но им помага да извличат много предимства в различни области на живота: работа, брак и семейство, справяне и адаптация. Една от най-ключовите области на изследване е здравето. Множество литературни обзори обобщават получените доказателства в полза на това, че повишеното субективно благополучие са асоциира с по-добри последици за здравето и по-ниска болестност [15, 17]. Не само здравето влияе върху благополучието, както е установено в множество изследвания, но благополучието също може да повлияе на здравето. Мета-анализът на 150 експериментални амбулаторни и лонгитудни изследвания за влиянието на благополучието върху обективните последици за здравето систематизира множество доказателства за потенциалните биологични пътища, по които преживяването на радост и щастие може директно да подсили имунното функциониране и да смекчи влиянието на стреса [12].

Наред с големите постижения в систематизацията на емпиричните факти за ефектите на благополучието върху пълноценното психологическо функциониране, трябва да се отбележи фактът, че все още продължават дискусиите за подобията и различията между двете традиции в тази изследователска област. Райън и Деси [22] в своя интегративен преглед на изследванията на благополучието разграничават две основни перспективи: 1. Хедонистична традиция, която поставя акцент върху преживяването на щастие и диференцира следните елементи на **субективното благополучие (СБ)**: когнитивен (обща удовлетвореност и удовлетвореността в различни области на живота) и афективен (позитивен емоционален баланс между позитивните и негативните афекти) [7] и 2. Евдемонична традиция. Тя поставя акцент върху **психологическото благополучие (ПБ)**, което се изразява в ангажирането с реализацията на човешкия потенциал и справянето с екзистенциалните предизвикателства в живота. Керъл Райф и нейните сътрудници предлагат един алтернативен мултидименсионален модел на психологическото благополучие, който е систематизиран на базата на теоретичните дискусии за оптималното стареене, позитивното функциониране и нормалното човешко развитие [18, 19]. Изследванията на Пол Белтс и неговите сътрудници, провеждани в перспективата на развитието през целия жизнен път, доказват ефектите на психологическото благополучие върху стратегиите за управление на живота, особено в по-късните години. Тези ефекти се изразяват в активация на процесите на „щастливото“ или доброто стареене, а именно селекцията, оптимизацията и компенсацията на загубите чрез развитие на нови учения [11].

Емпиричните изследвания на благополучието

В последните години има значителни постижения в изследването на личностните и социалните antecedенти на благополучието. Разработени са въпросници и тестове за оценка на СБ и ПБ. Важен аспект при разработването на тази проблематика е търсенето на пътища за приложение на емпиричните открития в психотерапевтичната практика [19]. Периодично се публикуват и резултати от кроскултурни изследвания, както и такива, в които участва и България [8, 9]. За съжаление повечето от резултатите показват, че България въпреки, че е индивидуалистична култура и се предполага, че има интензивна инкултурация на позитивните преживявания от реализацията на личността, както и акцентирание при социализацията на личностните предиктори на хедонизма, има изключително нисък индекс на преживяване на благополучие и удовлетвореност от живота [7, 24]. По посока на тези констатации са и емпиричните резултати от проведено в България

представително сравнително-кохортно изследване на стабилността и промяната на националната ни идентичност (2000–2005.). Резултатите и от двете изследвания показват, че в обичайните културни практики доминират негативните преживявания (завистта към постиженията на другите), а позитивните преживявания като съчувствие и социалната съпричастност, се активизират предимно по отношение на неуспелите в живота [3]. Възникват множество въпроси. Един от тях е следният: дали негативното самотивизиране за предпазване от успех поради очакването за социална санкция (враждебност и завист) не се социализиран във всекидневните взаимодействия като устойчива мотивационна тенденция. Предполагаме, че по този начин се изключва един от мощните стимули на преживяването на благополучие, а именно – самовъзнаграждаването при наличието на мотивация за постижения и просперитет в живота (т. нар. от Албърт Бандура „потупване по рамото“). По отношение на получаването на социално одобрение, което също така е мощен стимул на преживяването на щастие и общо на психичното здраве (особено в колективистичните култури) отново се оказва, че в България може да се разчита на социалната подкрепа, само когато сме безлични и неуспели. По този начин се оказва, че българската култура е на кръстопътя на самовъзпрепятстването и по отношение и на двата източника за преживяване на благополучие: 1. Самоуважението поради личния просперитет и успех в живота, което представлява основен източник за субективното благополучие в индивидуалистичните култури и 2. Просперитетът на другите и добруването на общността – основен източник за качеството на живота и преживяването на щастие в колективистичните култури. Тези крайни допускания се нуждаят от прецизни изследвания и внимателен и доброжелателен поглед отвътре на националната ни идентичност и на доминиращите културни ценности. Още повече, че дори и научните разработки на колеги психолози дават повод за свръхинтерпретации по посока на поддържането на национален nihilism и самообезличаване.

Накъде вървим?

Неотдавна в масмедияте, верни на своята пристрастност към негативната информация, се появиха фрапиращи заглавия в сигнално жълто с голям шрифт – „Нещастни сме, че сме българи. Почти всички, които се самоопределят като българи се чувстват зле от този факт. В резултат от това 76 % от младите българи между 16 и 20 години не знаят защо живеят и как ще продължат живота си по-нататък“ (Може би ще повдигнат преживяването си на щастие като се самоопределят като извънземни). (Информацията е по повод третата национална школа на млади изследователи на тема: „Социалните науки за запазване и развитие на националната общност“). Дълго време очаквахме професионална реакция за неточната интерпретация на изнесените доклади, но явно колегите са очаквали точно такъв обществен отзвук. Нашият призив към колегите психолози е за по-голяма съпричастност и отговорност, защото една от мисиите на професионалната ни общност е да променяме вярванията и да генерираме здравословни очаквания, които внушават чувство за добруване и сигурност, че сме избрали вярна посока в живота. Още повече, че преживяването на щастие е субективно, но има вероятност културните вярвания за личността и другите хора в дадена култура (в нашия случай за България – негативни) да се превърнат в индивидуални съждения относно удовлетвореността от живота [24].

Цел, задачи и хипотези на настоящото изследване

Специфичните емпирични цели на настоящото изследване са да проучи сред случайно конструирана извадка от мъже и жени във възрастния диапазон от 18 до 57 години: 1. Дали показателите на субективното благополучие (СБ) и психологическото благополучие (ПБ) са свързани, но представляват класифицирано различни отношения на психичното здраве; 2. Дали получените емпирични факти в американската култура се потвърждават и за българския социокултурен контекст [13].

За реализацията на тези цели се следва използваният в рамките на американската култура типологичен модел, който се базира на кроскласификацията на нивата на СБ и ПБ. Модел 1 и 2 включва диагоналните типове. Те включват индивиди с еднакви нива на субективно и психологическо благополучие (ниски или високи и в двата вида благополучие). Моделът описва също и два недиагонални типове, които показват коренно различни нива. При тези изследвани лица СБ е високо, а ПБ – ниско и обратното. Основната хипотеза е, че най-подходящият (факторен) модел за изследване на обединената структура на СБ и ПБ е такъв, който се състои от два корелиращи латентни фактора, а не такъв, който се състои от два некорелиращи фактора, или само от един фактор (хипотеза 1). Предполага се, че разнообразието на благополучието е структурирано от социодемографските променливи, особено от възраст и нивото на образование и от устойчивите личностни черти. Предполага се, че индивидите с високи нива на СБ и ПБ ще бъдат с по-добро образование и в по-горните възрастни граници, когато са преодолели кризата на 30-те години и кризата на прехода в средата на живота (хипотеза 2).

Методи и обект на изследване

Субективно благополучие. Използвани са две скали: 1. За оценка на общата удовлетвореност и удовлетвореността от различни области в живота и 2. Скала за оценка на позитивния и негативния афект.

Психологическо благополучие. Използван е оригиналният въпросник на Керъл Райф, който съдържа шест скали: 1. Приемане на себе си, 2. Позитивни отношения с другите, 3. Автономия, 4. Справяне със средата, 5. Цел в живота, 6. Личностно израстване [20]. Всяка скала съдържа по 14 айтема, като 7 от тях са формулирани позитивни и 7 – негативни. Първоначалната адаптация на въпросника е реализирана от Ирен Стефанова [2]. Скалите от въпросника имат висока вътрешна консистентност в различни изследвания и висока тест-ретест надеждност за един месец и за три месеца.

Изследването е проведено от 2005 до 2008 г. и в него вземат участие общо 315 души във възрастния диапазон от 18 до 57 години от гр. София и гр. Варна. От изследваните лица: 27,2% са мъже; 2,3% имат завършено висше образование; 53,6% работят към момента на изследването, като 38,8% от тях работят в държавна организация; 62,6% получават под 300 лв. месечно възнаграждение; 51,4% са с трудов стаж до 6 години. Също така 77,8% от изследваните лица оценяват материалното си положение като нормално.

Анализ на получените резултати

На таблица 1 са показани интеркорелациите на измеренията на психологическото и субективното благополучие.

Таблица 1.

Взаимозависимости между психологическото и субективното благополучие, средни аритметични стойности и стандартни отклонения

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	1,000	0,392	0,319	0,280	0,346	0,380	0,203	0,297	0,235
2		1,000	0,569	0,549	0,714	0,705	0,566	0,626	0,594
3			1,000	0,511	0,653	0,576	0,432	0,412	0,424
4				1,000	0,542	0,606	0,435	0,358	0,590
5					1,000	0,708	0,501	0,529	0,539
6						1,000	0,575	0,620	0,579
7							1,000	0,710	0,614
8								1,000	-0,454
9									1,000
X	59,5	59,0	68,8	65,0	64,2	62,0	20,2	15,1	46,9
SD	10,6	10,1	8,7	11,1	10,9	11,2	3,9	4,3	6,9

1 – автономия, 2 – справяне със средата, 3 – личностно израстване, 4 – позитивни взаимоотношения, 5 – цел в живот, 6 – приемане на себе си, 7 – позитивен афект, 8 – негативен афект, 9 – удовлетвореност от живота. Степен на значимост за всички корелационни коефициенти е $p < 0,001$. Стойностите на скалата „Негативен афект“ са обърнати, така че по-високите стойности означават по-малък негативен афект.

От представените резултати в таблица 1 ясно личи, че корелациите между измеренията на психологическото и субективното благополучие са положителни и варират от слаби до значителни. Измеренията на субективното благополучие интеркорелират умерено, което показва, че хората, които възприемат живота си като по-добър са по-склонни да показват присъствие на положителен афект и липса на негативен афект, а също така имат и по-висока самооценка. Освен това наличието на положителен афект корелира с отсъствието на негативен афект. Всички измерения на психологическото благополучие корелират положително по между си, като коефициентите на корелация варират от слаба до висока степен. От получените резултати се установява, че хората, които са склонни да демонстрират по-високи равнища на психологично благополучие (например по-високи резултати за личностно израстване), са по-склонни да докладват преживяването на повече позитивен афект и по-малко негативен афект и да оценяват удовлетворението си от живота по-позитивно.

От представените резултати можем да направим извода, че психологическото благополучие и субективното благополучие представляват свързани, но различни концепции за благополучието, което съответства на получените от други автори резултати [13]. В такъв аспект бе използван експлораторен и след това конфирматорен факторен анализ по метода на главните компоненти с директна полегатата ротация, за да се проверят теоретичните модели на латентната структура на благополучието. На таблица 2 са представени резултатите от структурната матрица.

Табл. 2.

Резултати от факторен анализ на променливите, включени в субективното и психичното благополучие*

	Променливи	Факторна структура – коефициенти	
		СБ	ПБ
1	Позитивен афект	0,86	0,27
2	Негативен афект**	0,82	0,34
3	Удовлетвореност от живота	0,79	0,45
4	Приемане на себе си	0,76	0,69
5	Справяне със средата	0,76	0,73
6	Цел в живота	0,66	0,77
7	Автономия	0,17	0,75
8	Личностно израстване	0,52	0,74
9	Позитивни взаимоотношения с другите	0,60	0,64
	Процент на обяснена вариация	55,93	10,64
	Кумулативен процент на обяснена вариация	55,93	66,57

* Корелацията между двата фактора е умерена и положителна ($r=0,46$). Стойностите на факторните тегла над 0,40 са потъмнени с удебелен шрифт. СБ – субективно благополучие, ПБ – психологическо благополучие

** Негативните стойности на скала „Негативен афект“ са обърнати, така че по-високите стойности означават по-нисък негативен афект.

Както ясно личи от таблица 2 резултатите свидетелстват за двуфакторна структура – измеренията на субективното и психологичното благополучие представляват различни фактори с частично припокриващи се показатели. Измеренията на субективното благополучие не попадат във фактор психологично благополучие. Три от шестте скали на психологичното благополучие (приемане на себе си, справяне със средата и позитивни отношения с другите) получават еднакво високи стойности на факторните тегла и по двата фактора. Въпреки че приемането на себе си и справянето със средата са породени от скрити фактори, както и високата обща вариация между концепциите за субективното и психологичното благополучие, то можем да направим извод, че те са ясно свързани, но все пак различни по съдържание.

Различни комбинации на субективното и психологичното благополучие са очертани от социодемографските фактори като възраст и образование. Анализът показва слаба положителна корелация между субективното благополучие и образованието, но не с възрастта. По отношение на психологичното благополучие и взаимовръзката му с възрастта и образованието се установяват слаби положителни корелации. За проверка на причинно следствените връзки между изследваните независими променливи (социодемографските характеристики) и субективното и психологичното благополучие е проведен стъпков регресионен анализ. Резултатите от него показват, че възрастта оказва значимо влияние върху психологичното благополучие ($\beta=0,145$; $p=0,014$). Образованието е диференциращ фактор за субективното благополучие ($\beta=0,131$; $p=0,043$). В такъв аспект може да се направи заключението, че в сравнение с хора, които имат ниско както субективно, така и психологично благополучие, шансът за комбинация от високо субективно и високо психологично благополучие се повишава с увеличаване на възрастта и образованието. Вероятността за поява на високо субективно благополучие и ниско психологично благополучие се повишава с увеличаването на възрастта. Освен това за хора с по-висок

образователен ценз е по-малко вероятно да имат комбинация от високо субективно и ниско психологично благополучие. В този смисъл хората с ниско субективно и високо психологично благополучие са по-скоро по-образовани от хора с ниски стойности и по двете скали (СБ, ПБ). Обратно, хора с високо субективно и ниско психологично благополучие са с по-нисък образователен ценз и по-възрастни от хора с ниски стойности и по двете скали за благополучието (СБ и ПБ). Хора с високо субективно и високо психологично благополучие са с по-висок образователен ценз и по-възрастни от хората с ниски стойности както по субективното, така и психологичното благополучие.

Поради ограничения обем за представяне на резултатите от изследването е необходимо да отбележим, че взаимовръзката на субективното и психологичното благополучие с личностните фактори, изследвани по модела на големите пет черти на личността, ще бъдат представени допълнително в следваща публикация.

Заклучение

Проведеното изследване разширява възможностите за търсене на връзка между хедонистичното благополучие (преживяването на щастието) и евдемоничното благополучие, което е свързано с личностното развитие и търсенето а цел и смисъл в живота. Като цяло изследването разкрива не само възможности за формулиране на нови изследователски хипотези, но и препоръки за оптимизиране на интервенционните практики за повишаване на мотивационните и когнитивните компетентности за преживяване на благополучие. Това е особено необходимо за България която по отношение на различните измерения за качеството на живота почти традиционно в редица изследвания държи първенството в отрицателните статистически данни. В публикуваните в последните години данни на Евростат ние сме най-бедни, най-болни и продължаваме да се преживяваме като най-нещастни и неудовлетворени. Нашите мъже живеят средно със седем години по-малко от мъжете в старите демокрации, а жените – с пет години. Има ли светлина в тунела? Искани се да вярваме, че в нашето забързано всекидневие, ако заменим обичайните оценки на другите и самооценки, а именно – „Не е лошо“ с „Браво. Хубаво е!“ – може да се получи. В този опит е добре да си припомним посланието на Ейбрахам Линкълн: „Повечето хора са толкова щастливи, колкото искат да бъдат“, и другото на Волтер – „Реших да бъда щастлив, защото това е полезно за здравето“.

Литература

1. Занкова, К. (2008) Личностни предиктори на възприетия стрес и психичното здраве. Дипломна работа за защита на магистърска теза по Клинична и консултативна психология с научен ръководител проф. д.пс.н. Х. Силгиджиян.
2. Стефанова, И. (2005) Влияние на възрастта върху психичното благополучие в ранна, средна и късна възрастност. Годишните на СУ „Св. Кл. Охридски“, кн. Психология, т. 98 (под печат).
3. Силгиджиян, Х., Карабелова, С., Герганов, Е., Генов, Ю. (2007) Подобни и различни в рамките на българската култура. Годишните на СУ „Св. Кл. Охридски“, кн. „Психология“, ò. 96, № 1, 5–74.
4. Силгиджиян, Х. (2004) Психология на здравето – непубликуван ръкопис.
5. Bandura, A. (2005). The primacy of self-regulation in health promotion. *Applied Psychology: an International Review*, 54, 245–254.

6. Bandura, A. (2005). The Growing Centrality of Self-Regulation in Health Promotion and Disease Prevention. *The European Health Psychologist*. September, N1.
7. Diener, E. (2000). Subjective well-being: The science of happiness and a proposal for a national index. *American Psychologist*, 55, 34–43.
8. Diener, E., Diener, M. (1995). Cross-cultural correlates of life satisfaction and self-esteem, *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, 653–663.
9. Diener, E., Smith, H. Fujita, F. (1995) The personality structure of Affect, *Journal of Personality and Social Psychology*.
10. Fredrickson, B. (2001). The role of Positive Emotions in Positive Psychology: The Broaden-and-Build Theory of Positive Emotions. *American Psychologist*. Vol. 56, N 3, p. 218–227.
11. Freund, A, Baltes, P. (2002) Life-Management Strategies of Selection, Optimization, and Compensation: Measurement by Self-Report and Construct Validity. *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 82, N 4, p. 642–663.
12. Howell, R., Kern, M., Lyubomirsky, S. (2007). Health benefits: Meta-analytically determining the impact of well-being on objective health outcomes. *Health Psychology Review*, 1, p. 83–136.
13. Keyes, C., Shmotkin, D., Ryff, C. (2002) Optimizing Well-being: The Empirical Encounter of Two Traditions, *Journal of Personality and Social Psychology*. vol.82, N. 6, p. 1007–1022.
14. Lyubomirsky, S. (2001). Why Are Some People Happier Than Others? The Role of Cognitive and Motivational Processes in Well-Being. *American Psychologist*. Vol. 56, N 3, p. 239–250.
15. Lyubomirsky, S., King, L., Diener, E. (2002) The Benefits of frequent positive affects: Does Happiness lead to success? *Psychological Bulletin*. 131, 616–628.
16. Marks, D., F. (2002). *The Health Psychology. Reader*.
17. Pressman, S., Cohen, S. (2002) Does positive affect influence health? *Psychological Bulletin*. 131, 925–971.
18. Ryff, C. Keyes, C. (1995) The Structure of Psychological Well-Being Revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol 69, N4, 719–724.
19. Ryff, C., Singer, B. (1996) Psychological Well-Being: Meaning, Measurement, and Implications for Psychotherapy Research. *Psychotherapy and Psychosomatics*. 65, p.14–23.
20. Ryff, C. (1989) Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 1069–1081
21. Ryff, C., Singer, B. (1998). The Contour of Positive Human Health, *Psychological Inquiry*, vol. 9, N. 1, 1–28.
22. Ryan, R., M. Deci, E. L. (2001) On happiness and human potentials: A review of research on hedonic and eudaimonic well-being. *Annual Review of Psychology*, 52, 141–166.
23. Schmutte, P., Ryff, C. (1997) *Personality and Well-Being: Re-examining Methods and Meanings*
24. Suh, E., Diener, E., Oishi, S., Triandis, H. (1998). The shifting basis of life satisfaction judgments across cultures: Emotions versus norms. *Journal of Personality and Social Psychology*. 74, 482–493.

ВЗАИМОВРЪЗКИ МЕЖДУ СОЦИАЛНОТО НЕРАВЕНСТВО, ЗДРАВЕТО И ПСИХИЧНОТО БЛАГОПОЛУЧИЕ ПРИ ЮНОШИ

ИРИНА ТОДОРОВА*, БОГДАНА АЛЕКСАНДРОВА**,
ЛИДИЯ ВАСИЛЕВА**, ЕВА БОГДАНОВА**

* А-р, НЦ „Психология и здраве“,ilgt1@comcast.net

** Институт по психология – БАН

Социално-икономическият статус е тясно свързан със здравословното състояние и благополучие на личността. През последните години се наблюдава нарастване на интереса към ролята на социалните неравенства в източна Европа, но вниманието рядко се насочва към влиянието им върху здравето и благополучието на децата и юношите. Настоящият доклад ще разгледа тези зависимости, като представи резултати от международното сравнително изследване „Поведение и здраве при деца в училищна възраст“ (HBSC), проведено под егидата на СЗО. Изследването включва представителна извадка от 4854 деца на 11, 13 и 15-годишна възраст, които отговарят на стандартизиран международен въпросник. Социално-икономическият статус на семействата на децата бе определен по няколко показателя, включително материално състояние на семейството и субективното възприятие за материално благополучие. Като индикатори за здравословно състояние използваме самооценка за здраве, удовлетвореност от живота, субективни здравословни оплаквания и скала за психично здраве. Зависимостите са анализирани чрез вариационен анализ. Юношите, които живеят с повече материални лишения, са с по-ниска самооценка за собственото здраве, по-ниска удовлетвореност от живота, повече здравословни оплаквания, и повече психологически симптоми. Чрез регресионен анализ се изследва дали социалната подкрепа от семейството медира влиянието на социално-икономическия статус върху здравето. Социалната подкрепа която децата получават в семейството си, е способна частично да облекчи тези негативни здравословни въздействия на социално икономическото състояние.

Socioeconomic status (SES) is closely related to health and well-being. Recently there has been increased interest in the role of social inequalities in Eastern Europe, however, the attention is rarely directed to the role of SES for the health and wellbeing of children and youth. The current paper will discuss these relationships, presenting findings from the international comparative study „Health and Behavior in School-aged Children“ (HBSC), conducted in collaboration with WHO. The study includes a representative sample of 4854 children aged 11,13 and 15 year old, who completed the standardized international survey. The family SES was assessed through several indicators, including family affluence and perceived family wealth. As indicators of health we used self-rated health, life satisfaction, subjective health complaints and psychological health. The associations were identified through analysis of variance. The youth, who live with greater socioeconomic limitations, have lower self-rated health, lower life-satisfaction, more health complaints and psychological symptoms. Using regression analysis, we tested whether social support mediates the effect of SES on health. Social support is able to partly ameliorate the negative health consequences of SES.

Социално неравенство и здраве

Социално-икономическият статус, който е изграден от показатели за икономически приходи, социален престиж, професия и образование, е тясно свързан със здравословното състояние и благополучие на личността [10, 16]. Политиката на Световната здравна организация [20, 22] и на Европейския съюз [9, 14] е активно насочена към намаляване на градиента на социално-икономическите неравенства с цел подобряване цялостното благополучие на населението в страните-членки и в глобален план.

Световната здравна организация обръща специално внимание на неравенствата в страните от централна и източна Европа, тъй като отчита, че процесите на преход през последните 15 години са дали сериозно отражение върху икономическото състояние на населението, върху достъпа му до здравни услуги и съответно върху здравето и благополучието му [20]. Много от страните в средна и източна Европа, включително България, преживяха период на рязко увеличаване на смъртността и намаляване на продължителността на живота, особено през 1990-те години.

Това влошаване на здравословното състояние в източна Европа се счита за една от най-съществените промени в здравните индикатори в глобален мащаб [4]. Marmot прави заключението, че този спад в здравните показатели на източна Европа и големите различия между източна и западна Европа се дължат не на инфекциозни заболявания, генетика, здравеопазване или замърсяване на околната среда, а на социално-икономическите разлики и неравенства [15]. Самооценката на здравето в източна Европа е по-ниска от тази в западна, и е тясно свързана с икономически лишения [2].

Наистина, влошаването на здравето на жителите на източна Европа и конкретно на България се съпровожда със спадането на brutния национален продукт през 1990-те години [23], и с увеличаването на градиента на икономическото неравенство на населението [19, 24]. Влошеното здравословно състояние може да бъде обяснено чрез директните ефекти на бедността върху здравето поради недохранване и тежки условия на живот и труд. Също така, възможни са и индиректни ефекти на неравенството чрез преживявания стрес, неговите невроендокринни и имунни въздействия и стимулирането на нездравословни поведения като консумация на алкохол и пушене [11, 15, 17, 18]. Увеличената заболяемост не е равномерно разпределена сред всички социални слоеве в отделните страни от източна Европа, а засяга в по-голяма степен групите с нисък социално-икономически статус [14].

Въпреки че има литература за ролята на социалните неравенства в източна Европа, вниманието на изследователите много рядко се насочва към влиянието им върху здравето и благополучието на децата. Изключение в това отношение правят някои проучвания на UNICEF [19], както и предишните проучвания на международната мрежа „Поведение и здраве при деца в училищна възраст“ (*Health Behaviour in School-aged Children – HBSC*) [7].

Методика

„Поведение и здраве при деца в училищна възраст“ (HBSC) е мащабно международно изследване на здравето и здравните поведения на юношите, провеждано под егидата на Световната здравна организация (СЗО). Тази международна изследователска мрежа се учредява през 1982 г., след което ежегодно се разширява. От 1985 г. събирането на данните се провежда всеки 4 години [7]. България за първи път се включва в международното изследване HBSC в настоящия етап през 2005/2006 г., в който участват 41 страни от Европа, Канада и САЩ. Тъй като България за първи път участва в изследването на HBSC,

настоящите данни ще ни позволят да проследим ролята на социално-икономическия статус за здравословното състояние на децата в България.

Изследването в България следва модела на международното изследване HBSC и използва създадения от мрежата структуриран въпросник, който българският колектив преведе и адаптира. В извадката попадат общо 311 класа от 163 училища. Участници в изследването са общо 4854 ученика, от тях 2 405 (49,5%) момчета и 2 449 (50,5%) момичета, като 11-годишните са 1 586, 13-годишните са 1 580 и 15-годишните са 1 688. Средната възраст в трите възрастови групи е съответно 11.6, 13.6 и 15.6 години.

Материално състояние на семейството

Социално-икономическият статус на семействата на децата, участващи в изследването бе определен по няколко показателя. На първо място учениците бяха попитани дали родителите им работят или не, и по каква причина не работят. Също така, бяха им зададени въпроси за местоработата и длъжността на родителите. Резултатите показват, че 89,4% от бащите работят, докато 6,1% са безработни. Аналогично, болшинството (83,7%) от майките на децата работят, докато 14,6% са безработни.

Материалното състояние на семейството се определя по скала на HBSC, изградена за тази цел – Скала за материалното състояние (СМС II)¹. Тази скала е и основната, която се използва за международните сравнения на социално-икономически статус на децата и семействата, тъй като е валидизирана с тази цел [3, 6]. Скалата СМС II включва четири отделни въпроса, отнасящи се до притежанието на определени материални възможности: притежание на кола, самостоятелна стая, възможност за семейни пътувания и компютър. На базата на тези 4 компонента се изчислява сумарната скала на материалното състояние (СМС II), която допълнително се категоризира в трите нива – ниско, средно и високо.

За извадката като цяло, болшинството от семействата (50,8%) се оказват в групата със средно материално състояние, докато 32,4% са в групата на ниско и 16,7 % на високо материално състояние. Интересно е да се сравнат тези данни за България с тези от другите страни в международното изследване. Според тази скала за материално състояние, българските деца се оказват в различно положение, в зависимост от използвания критерий. Но като цяло, вземайки пред вид сумарния индекс за материалното състояние, България попада на 31-во място сред 41 страни, тъй като 32,4% от семействата са в категорията на ниско материално състояние според СМС II. За сравнение, в Норвегия само 3,7% от семействата са с ниско материално състояние. Румъния е на 36-то място, като 44,9% от населението са в категорията на ниско материално състояние според СМС II.

Субективно възприятие за материално благополучие

За определяне на материалното състояние на семейството се използва и още един въпрос, който регистрира субективно възприятието от децата богатство на семейството. Така, докато горната скала СМС II дава по-обективен критерий за материалното състояние, възприятието от децата богатство на семейството дава субективна оценка, която в голяма степен е и относителна – т.е. децата оценяват състоянието на семейството си съ-

¹ Скала за материалното състояние II (FAS II – Family Affluence Scale). Това е втора версия на скалата разработена от HBSC за вълната изследвания, проведени през 2001/2002 г. и използвана отново през 2005/2006 г.

отнасяйки се към други техни познати семейства. Според някои автори, именно относителното икономическо неблагоприятие има основно значение за здравето, и то може да има особено значение за страните на източна Европа, тъй като в тях за кратко време рязко се увеличи икономическото разслоение на обществото [12, 13]. Въпросът е: „Според теб, колко богато е твоето семейство?“ Възможните отговори формират пет-степенна скала: много богато, доста богато, средно богато, не много богато, изобщо не е богато.

Според въпроса за възприетото от децата богатство на семейството, болшинството от децата се възприемат като попадащи в средната категория. Субективното възприятие на болшинството деца, като попадащи в категорията на средно материалното състояние, съвпада с определянето на състоянието чрез сумарната скала СМС II. От друга страна, субективното им възприемане на категориите на ниско и високо материално състояние се разминава с това, определено чрез СМС II. Коэффициентът на корелация на тези две скали е значим ($r=0,28$).

Значение на социалното неравенство за здравословното състояние на децата в България

В този раздел ще представим някои от зависимостите между социално-икономическото положение на семействата и определени показатели на здравословното състояние на децата (Таблица 1 и 2). Като основен социално-икономически показател ще използваме скалата за материално състояние на семейството (СМС II), тъй като тя е валидизирана за международното изследване, както и субективното възприятие за материално благополучие.

Като индикатори за здравословно състояние ще използваме самооценката за здравето, която дава добра представа за обективното здравословно състояние [8], удовлетвореността от живота, субективните здравословни оплаквания и скалата за психично здраве. Формирахме сумарен индекс на субективните здравословни оплаквания, на базата на честота на появяване на осем психосоматични оплаквания през последните 6 месеца: изнервеност, раздразнителност, трудности при заспиване, потиснатост, главоболие, болки в корема, болки в гърба и замаяност. Формирахме и индекс за психично здраве, като сумирахме 10-те айтема отнасящи се към тази скала и отразяващи оплаквания през последната седмица.

Използвайки корелационен анализ, със скалата за материалното състояние на семейството и скалата за субективното възприятие за материално благополучие на семейството, виждаме, че те значимо корелират със субективната оценка за здравето, с удовлетвореността от живота, с честотата на субективните оплаквания и с индекса за психично здраве. Коэффициентите на корелация са значими и за двете променливи, определящи материалното състояние, но са по-силни при субективно възприятие за материално благополучие (Таблица 1).

Самооценката на здравето зависи от материалното състояние на семейството (СМС II), като основната разлика е между тези с ниско материално състояние и тези с високо. Зависимостта е в еднаква посока за момчетата и момичетата, но самооценката е по-ниска при момичетата. Удовлетвореността от живота е значително по-ниска при децата с по-ниско материално състояние. Зависимостта е в еднаква посока за момчетата и момичетата, но удовлетвореността е по-ниска при момичетата. Анализирахме и наличието на субективни здравословни оплаквания при децата според тяхното материално състояние. Децата с по-ниско материално състояние имат повече и по-чести субективни здравословни оплаквания от децата с по-добро материално състояние, като основната разлика е между тези с ниско материално състояние и тези с високо. Децата с високо материално състояние имат по-добро психичното здраве. Психичното здраве е по-ниско

при момичетата като цяло, а и градиентът според материалното състояние е особено очевиден при тях (Таблица 2).

Медираща роля на социалната подкрепа

Проведохме и регресионен анализ, за да проследим влиянието на материалното състояние на семейството върху различните показатели на здравословното състояние, контролирайки за възраст и пол на респондента. Материалното състояние, измерено чрез СМС II, оказва значимо влияние върху всички горепосочени показатели на здравословното състояние, при контролиране за тези демографски показатели. Освен това, проследихме и ролята на социалната подкрепа, която децата получават от своите семейства. Тестирахме доколко тя медира зависимостта между материалното положение и здравословното състояние [1, 5, 21]. Наблюдаваме, че социалната подкрепа е способна частично да облекчи тези негативни здравословни въздействия на социално икономическото състояние, измерено както чрез СМС II, така и чрез субективно възприятие за материално благополучие. При включване променливи в регресионния модел, които определят качеството на общуването с родителите, въздействието на СМС II намалява за всички показатели, като за психосоматичните оплаквания то става незначимо. Въздействието на субективното възприятие за материалното благополучие също намалява за всички показатели на здравословното състояние.

Заклучение

Здравето на децата в България е тясно свързано със социално-икономическия статус на техните семейства. Социалните неравенства, както в страната, така и по отношение на другите страни, се отразяват върху соматичното и психично здраве. Българските деца са в относително неблагоприятно материално положение в сравнение с децата от другите 40 страни, участващи в изследването. Децата в България, които живеят с повече материални лишения са с по-ниска самооценка за собственото здраве, по-ниска удовлетвореност от живота, повече здравословни оплаквания, и повече психологически симптоми. Субективната оценка за материалното положение на тяхното семейство е по-тясно свързано със здравословното състояние на децата отколкото обективната оценка по скалата за материално състояние. Данните от това изследване проведено в България потвърждават, че ниската социално икономическо положение има неблагоприятните последици за детското здраве. Същевременно социалната подкрепа, която децата получават в семейството си, е способна частично да облекчи тези негативни здравословни въздействия на социално икономическото състояние. Макар и благоприятна, ролята на социалната подкрепа трябва да се разглежда като подпомагаща, докато основните усилия би трябвало да се насочват към подобряване на икономическото благополучие на децата в посока на изравняването му с това в другите страни участвали в изследването.

Литература

1. Barron RM, Kenny DA. The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic and research considerations. *Journal of Personality and Social Psychology* 51: 1173–1182, 1986.
2. Bobak M, Pikhart H, Rose R, Hertzman C, Marmot M. Socioeconomic factors, material inequalities, and perceived control in self-rated health: Cross-sectional data from seven post-communist countries. *Social Science and Medicine* 51: 1343–1350, 2000.

3. Boyce W, Torsheim T, Currie C, Zambon A. The Family Affluence Scale as a measure of national wealth: Validation of an adolescent self-report measure *Social Indicators Research* 78 (3): 473–487, 2006.
4. Cockerham WC. Health and social change in Russia and Eastern Europe. New York: Routledge, 1999.
5. Cohen S, Wills TA. Stress, social support and the buffering hypothesis. *Psychological Bulletin* 98 (2): 310–357, 1985.
6. Currie C, Molchob M, Boycec W, Holsteind B, Torsheime T, Richterf M. Researching health inequalities in adolescents: the development of the HBSC Family Affluence Scale. In press.
7. Currie C, Roberts C, Morgan A, Smith R, Settertobulte W, Samdal O, Rasmussen VB. Young people's health in context. Health behavior in school-aged children: A WHO cross-national collaborative study. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe, 2004.
8. Idler I, Benyamini Y. Self-rated health and mortality: a review of twenty-seven community studies. *Journal of Health and Social Behavior* 38: 21–37, 1997.
9. Judge K, Platt S, Costongs C, Jurczak K. Health inequalities: A challenge for Europe. London: COI, 2006.
10. Kawachi I, Kennedy K, Lochner K, Prothrow-Smith D. Social capital, income inequality and mortality. *American Journal of Public Health* 87: 1491–1498, 1997.
11. Koop M, Skrabski A, Szedmak S. Psychosocial risk factors, inequality and self-rated morbidity in a changing society. *Social Science and Medicine* 51: 1351–1361, 2000.
12. Kopp M, Csoboth C, Rethelyi J. Psychosocial determinants of premature health deterioration in a changing society: The case of Hungary. *Journal of Health Psychology* 9 (1): 99–109, 2004.
13. Kopp M, Rethelyi J. Where psychology meets physiology: chronic stress and premature mortality – the Central-Eastern European health paradox. *Brain Research Bulletin* 62: 351–367, 2004.
14. Mackenbach JP. Health inequalities: Europe in profile. London: COI, 2006.
15. Marmot M, Bobak M. Psychosocial and biological mechanisms behind the recent mortality crisis in Central and Eastern Europe. In: Cornia G, Paniccia R, eds. *The mortality crisis in transitional economies*. New York: Oxford University Press, pp. 127–148, 2000.
16. Marmot M, Wilkinson R. *Social determinants of health*. Oxford: Oxford University Press, 1999.
17. Paniccia R. Transition, impoverishment and mortality: How large an impact? In: Cornia GA, Paniccia R, eds. *The mortality crisis in transitional economies*. New York: Oxford University Press, 2000.
18. Shkolnikov V, McKee M, Leon DA. Changes in life expectancy in Russia in the mid–1990's. *The Lancet* 357: 917–921, 2001.
19. UNICEF. *A decade of transition: Regional monitoring report No 8*. Florence: UNICEF: Innocenti Research Centre, 2001.
20. Walters S, Suhrcke M. *Socioeconomic inequalities in health and health care access in central and eastern Europe and the CIS: A review of the recent literature*. Venice: WHO European Office for Investment for Health and Development, 2005.
21. Wardle J, McCaffery K, Nadel M, Atkin W. Socioeconomic differences in cancer screening participation: comparing cognitive and psychosocial explanations. *Social Science & Medicine* 59 (2): 241–261, 2004.
22. WHO. *Health 21 – Health for all in the 21st century: European Health for All Series No 5*. Copenhagen: WHO, 1998.
23. WHO. *Health for All Database*
24. WHO. *Health status overview for countries of Central and Eastern Europe that are candidates for accession to the European Union* Copenhagen: WHO Regional Office for Europe, European Commission, 2002.

Таблица 1

Таблица 1. Корелационен анализ на показателите за материалното състояние на семейството и показателите за здравословното състояние на децата. Корелационен коефициент според Pearson ** $p < 0,01$.

	Субективно материално благополуч.	Субективно материално благотолуч.	Материално състояние (СМС)	Субективна оценка за здравето	Субективна оценка за здравето	Удовлетвореност от живота	Субективни оплаквания
Субективно материално благополуч.	1						
Материално състояние (СМС)	-0,29**		1				
Субективна оценка за здравето	-0,25**		0,12**	1			
Удовлетвореност от живота	-0,41**		0,20**	0,35**	1		
Субективни оплаквания	-0,22**		0,09**	0,32**	0,35**	1	
Психично здраве	-0,38**		0,17**	0,40**	0,57**	0,51**	

Таблица 2².

Вариационен анализ на различията в показателите за здравословното състояние на момчетата и момичетата според скалата за материално състояние на семейството (СМС II). *** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$.

	Всички		Момчета		Момичета		F					
	Ниска СМС II	Висока СМС II	Ниска СМС II	Висока СМС II	Ниска СМС II	Висока СМС II						
	N = 4854		N = 2405		N = 2449							
Самооценка на здравето	3,21	3,36	3,41	29,78***	3,30	3,44	3,45	10,59***	3,13	3,29	3,34	15,76***
Удовлетвореност от живота	7,00	7,69	7,92	77,17***	7,07	7,79	7,96	38,08***	6,94	7,59	7,85	36,70***
Субективни оплаквания	31,19	32,34	32,09	12,91***	32,38	33,58	32,58	8,37***	30,22	31,15	31,43	5,43**
Психично здраве	35,43	37,46	38,05	54,00***	36,38	38,70	38,70	29,98***	34,68	36,27	37,20	20,44***

² За тълкуване на посоката на зависимостите, особено при корелационния анализ в Таблица 1 и 2, трябва да се има предвид, че високите стойности на променливата „Материално състояние“ означават добро материално състояние, високите стойности на „Богатство на семейството“ означават ниско богатство, високите стойности на „Самооценка на здравето“ означават добро здраве, високите стойности на „Удовлетвореност от живота“ говорят за добра удовлетвореност, високите стойности на променливата „Субективни оплаквания“ говорят за добро здраве (ниски оплаквания), и високите стойности на „Психично здраве“ също говорят за добро здраве

ОБУЧЕНИЕ НА СПЕЦИАЛИЗАНТИ ПО ОБЩА МЕДИЦИНА ЗА ПРИЛАГАНЕ НА ПСИХОЛОГИЧЕН ПОДХОД

ГЕРГАНА ХРИСТЕВА ФОРЕВА*,
ЛЮБИМА ДИМИТРОВА ДЕСПОТОВА-ТОЛЕВА**,
РАДОСТ СПИРИДОНОВА АСЕНОВА***

* А-р, гл. ас., МУ Пловдив, Катедра „Здравен мениджмънт“,
032/602 500, gforeva@dir.bg

** Доцент, А-р, д.м., МУ Пловдив, Катедра „Здравен мениджмънт“

*** А-р, ст. ас., МУ Пловдив, Катедра „Здравен мениджмънт“

Специализацията по Обща медицина подготвя лекари, които да предоставят всестранни и дългосрочни здравни грижи за всеки човек, записан в тяхната листа, независимо от пол, възраст, етнос и култура. Общо практикуващите лекари се нуждаят от специфични знания и умения за осигуряване на психологичен комфорт на своите пациенти. Целта на настоящото проучване е да се изследва процеса и ефективността на обучението за изграждане и използване на психологически подход в първичната медицинска практика. Използват се методите на дескриптивното проучване и фокус групи, за да се идентифицират потребностите, отношението и възприемането на проблема с психологическите аспекти в работата на общопрактикуващите лекари. Обект на проучването са преподавателите и специалистите в модул Основи на Общата медицина в Медицински университет Пловдив. Обучителният процес и неговите резултати, по отношение на психологическия подход не са изследвани. Насоките на преподаване са: 1/ установяване на ефективна взаимовръзка лекар-пациент в дългосрочен план; 2/ отчитане не само биологичните, но и психологическите и социални фактори по отношение на здравето и болестта и 3/ обогатяване на терапевтичните методи на общопрактикуващите лекари с умело подбрани психологични интервенции. Групата на обучаваните е нехомогенна не само по социо-демографски показатели, но като предхождащ опит и нагласи за изучаване и прилагане на психологическия подход в общомедицинската практика.

v

Specialization in the field of Family Medicine prepares doctors to provide multifaceted and long term health care for every person registered with them without any discrimination based on age, sex, ethnicity and culture. General practitioners require specific knowledge in order to ensure psychological comfort to their patients. The aim of this study is to find out the process and the effectiveness of education provided in the field of psychological approach in primary health care. A descriptive study method and the focus groups are used in order to identify details, relation and problems while implementing psychological aspect in the work of General Practitioners. Object of the study is residents and tutors in the department of Family Medicine, Medical University Plovdiv. Educational process and its results, in relation to psychological approach are not studied. Directives of the training are as follows: 1/ to restore the effectiveness of the patient-doctor relationship in a long term basis; 2/ study of not only biological but also psychological and social factors related to health and diseases and 3/enrichment of the therapeutic methods used by the General Practitioners by

adding a psychological dimension to it. The group of General Practitioners who underwent training is non homogenous not only in their socio-demographic indicators, but also in their experience and interest in the field of psychological approach in General Practice.

Въведение

Специалистът по Обща/Семейна медицина е лекар преминал тригодишен цикъл на обучение и успешно положил държавен изпит. Той е отговорен за предоставянето на всеотрасни и дългосрочни здравни грижи за всеки един човек, потърсил медицинска помощ, независимо от възрастта му, пола и вида на здравния проблем. Неговите грижи са пациент-центрирани, отчитащи контекста на семейна среда и общността. За всеки здравен проблем специалистът по обща/семейна медицина трябва да взема под внимание физическите, психологическите, социалните и екзистенциалните фактори, като създава доверителни отношения с пациента в процеса на дългосрочното им сътрудничество. Той координира дейността си с други медицински и немедицински специалисти, в зависимост от вида на здравния проблем.

Общата/Семейна медицина не е механичен сбор от различни части на други медицински дисциплини. Обучението на специализантите по Обща/Семейна медицина трябва да се пречупва през ключово необходимите компетенции за работа в първична медицинска практика – пациент-центрирана грижа и използване на био-психо-социалния подход. Пациент-центрирана грижа означава отношение към пациента в личностен план, изясняване на неговите идеи, опасания и очаквания, свързани със здравния му проблем. Био-психо-социалният подход изисква здравния проблем да се разглежда като процес, повлияващ се не само от биологично, но и от психологични и социални фактори.

Целта на настоящото проучване е да се изследва процеса и ефективността на обучението за изграждане и използване на психологически подход в първичната медицинска практика.

Методология

Описание на учебния план и фокус групи за изучаване потребностите на специализантите по отношение на психологическите подходи в работата на семейните лекари.

Резултати

Специализацията на семейните лекари се провежда на модулен принцип по настоящем по Наредба 34/ДВ бр.7 от 2007 година [1] в съответствие с Директива 2005/36/ЕО за признаване на професионална квалификация. В рамките на един месец специализантите участват в модул Основи на общата медицина. Основна цел на обучението в този модул е именно усвояване на посочените ключови компетенции, необходими за работа в първичната практика.

В рамките на 12 учебни часа се преподава по темата – Психологични грижи в общата практика; Консултацията и Комуникативни умения, а 12 часа се осъществява тренинг Комуникативни умения.

Най-честата „процедура“ в общата практика е консултацията. Ежедневно всеки семеен лекар провежда десетки срещи с избралите го пациенти. Трудна е промяната в

нагласите на лекарите да използват тази „процедура“ не само като разпит или анамнеза. Думата анамнеза е с гръцки произход и означава спомняне, припопняне. Като термин използван в медицината има значението на подробно и последователно получаване на сведения от пациента или неговите близки за характера на възникналото заболяване. Всички медици знаем, че добрата анамнеза е основа за точна диагноза и съответно лечение. В този смисъл семейните лекари, като всички останали лекари трябва да уменият да снемат анамнеза, но наред със събирането на клинична информация те трябва да създават и поддържат взаимовръзката лекар-пациент.

Ефективната комуникация е свързана с удовлетворение за лекаря и пациента, довежда до подобряване на сътрудничеството и по-добро приемане и изпълнение от страна на пациента на терапевтичния план, подобряване на резултатите от лечението и намаляване на лекарските грешки. [4]

Пациент-центрираният и био-психо-социалният подход се основават на ефективната комуникация лекар-пациент. Тренингът по комуникативни умения е задължителна част от обучението на лекарите в повечето висши медицински училища по света. Съществува значителен обем литература по въпроса, общоприети са множество теоретични модели и се използват различни методи за тренинг и оценка. [7]

Общата медицинска практика е идеална среда, поради дългосрочната и доверителна връзка между лекар и пациент, за психологически интервенции. Например мотивирането на пациентите за промяна стила на живот и отстраняване на поведенческите рискови фактори. В проучването на Petrella R.J., Lafazio Ch. N., Overend T.J. [5] сред 51,2% от семейните лекари в Канада показва, че 69,8% от тях провеждат каунселинг насочен към промотиране на здравословен начин на живот – в случая физическа активност със своите пациенти.

Кауселингът е най-често използван в първичната медицинка помощ като основна или допълваща интервенция за решаване здравните проблеми на пациентите. [6]

В нашата страна липсват литература и проучвания по темата. За целите на настоящото изследване за проучаване мнението на специалистите бяха формирани две фокус групи. Дискусията в групите бе модерирана на основата на двадесет въпроса и твърдения, с цел търсене на практическите потребности от знания и умения за прилагане на психологически подход в ежедневната работа на специалистите-общопрактикуващи лекари. Методът бе избран поради възможностите, които дава относително лесно и бързо да се обсъждат гледни точки. Съобразени бяха и ограниченията, които има метода, като например монополизирането на дискусията от ограничен брой участници. [3]

В Група 1 участваха девет общопрактикуващи лекари. Средната възраст е 37,8 години; със средна продължителност на трудовия стаж – 17,4 години. Петима от Група 1 нямат защитена медицинска специалност, по един лекар със специалностите – Нервни болести, Детски болести, Вътрешни болести и Хигиенна на детско-юношеската възраст. Във втората група участваха седем общопрактикуващи лекари; средна възраст – 37,7 години и средна продължителност на трудовия стаж – 15,7 години. Шестима от лекарите са без специалност, един от тях е защитил Вътрешни болести. Обсъждането с лекарите в двете групи протече сходно и могат да се извлекат следните обобщени мнения:

- пациентите посещават практиките със значителна необходимост от психологична помощ; търсят разговора с лекаря – „просто минавам, докторе“; често това са хора в пенсионна възраст, които имат множество заболявания и са попаднали в социална изолация, но значително се увеличава и броя на младите хора, поради социално-икономическите проблеми в обществото, които заявяват нужда от психологическа помощ; като специфична група с подобна значителна необходимост се очертават май-

ките, които отглеждат новородени и малки деца или деца със специфични потребности;

- откритото споделяне от страна на пациентите лекарите свързват с продължителната си – като време – връзка с пациентите, с „натрупаното“ доверие; с познаването на семейството и цялостната житейска ситуация.
- емпиричният опит е научил лекарите, че най-важно е да бъдат търпеливи и да изслушват пациентите
- поради предхождащи нагласи, както при пациентите, така и при лекарите не се поставят директни въпроси и пряко не се обсъждат чувства
- поради съществуващите убеждения, често състоянията на тревожност и депресия не се формулират като заболявания, не се кодират по международната класификация на заболяванията
- когато се достигне до съгласие между лекар и пациент за необходимостта от психотерапия, лекарите нямат достатъчно информация къде и към кого да насочват, поради което често предлагат направления само за психиатър и също толкова често пациентите отказват, поради опасения от етикетирание
- подчертан бе фактът, че психологическите услуги не се финансират от Националната здравно осигурителна каса
- необходимо е целенасочено базово обучение, за да се използва психологическият подход в общата практика, допълнително специализирано обучение, за да се включат и терапевтични психологични интервенции
- понастоящем общопрактикуващите лекари се стараят да подрепят своите пациенти и да им „вдъхнат оптимизъм“; да им разясняват подробности, свързани със здравето им състояние и да ги успокояват
- изтъква се факторът време като лимитиращ за използването на психологически подход и интервенции в общата практика

Предизвикателствата, пред които са изправени преподавателите са свързани със значителната нехомогенност на групите по отношение на различната предхождаща теоретична подготовка в областта на психологията. Специализантите по Обща медицина са лекари, работещи от 2000 година, след реформата в здравния сектор като общо практикуващи. Общата медицина бе въведена като дисциплина, изучаваща се в студентската програма през 1999 година. Именно по тази дисциплина за първи път студентите се обучават на комуникативни умения. Така специализантите, които са се дипломирали след въвеждането на дисциплината имат теоретичната основа и яснота по отношение на психологическите аспекти в работата на семейния лекар. Но по-голямата група са лекари са зашършели преди включването на дисциплината в учебния план на Медицински Университет Пловдив. Част от тях имат защитени клинични специалности, най-често Вътрешни или Детски болести и съответно те познават и прилагат изключително болест-центриран подход. По принцип в студентското обучение на лекарите се изучава дисциплината клинична психология, съдържанието на която е насочена преди всичко към психопатологични прояви, свързани с процеса на боледуването. Посочените факти налагат отделяне на значително време за въвеждане на основни теоретични постановки, което намалява възможностите за използване на интерактивен тип учебни методи. Липсва българска или преведена литература и учебни помагала, които да подпомогнат учебния процес.

Предхождащият опит на по-голямата част от лекарите е основание за високата им самооценка по отношение на комуникативните им умения. Интересът им към обучение в сферата на психологическите подходи е незначителен. В обявените курсове по тема-

тиката в рамките на програмата на Медицински Университет Пловдив за следдипломно продължаващо обучение не се записват лекари. Единствената проведена подобна проява е в рамките на тридесет учебни часа с участието на петима общопрактикуващи лекари под формата на Балинтова група за обсъждане на случаи и подобряване разбирането на емоционалните съдържания на взаимовръзката общопрактикуващ лекар-пациент. [2]

Заклучение

Обучителният процес и неговите резултати, по отношение на психологическия подход не са изследвани. Насоките на преподаване са: 1/установяване на ефективна взаимовръзка лекар-пациент в дългосрочен план; 2/отчитане не само биологичните, но и психологическите и социални фактори по отношение на здравето и болестта и 3/ обогатяване на терапевтичните методи на общопрактикуващите лекари с умело подбрани психологични интервенции. Групата на обучаваните е нехомогенна не само по социо-демографски показатели, но като предхождащ опит и нагласи за изучаване и прилагане на психологическия подход в общомедицинската практика.

Литература

1. Наредба 34/ДВ бр.7 от 2007 година.
2. Балинт М. Лекарят, неговият пациент и болестта София, 1997.
3. Beyea S., Nicol L.K. Learning more using focus groups AORN Journal 2000; 71:7, 897.
4. Makoul G., Curry R.H. The value of assessment and addressing communication skills JAMA 2007, 298:9, 1057.
5. Petrella R.J., Lafazio Ch. N., Overend T.J. Physical activity counseling and prescription among Canadian primary care physicians Archives of internal medicine 2007; 167:16, 1174.
6. Tylee A Counseling in primary care Lancet 1997; 350:9092, 1643.
7. Weiner S.J., Barnet L., Chong T.L., Daaleman T.P. Processes for effective communication in primary care Annals of internal medicine 2005; 142:8, 709.

НАУЧНА СЕКЦИЯ 10 ЮРИДИЧЕСКА ПСИХОЛОГИЯ

НАКАЗАНИЕТО КАТО (НЕ)СЪОТВЕТНО НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕТО

КАЛИН КЪНЧЕВ ГАЙДАРОВ

професор, д-р, Институт по психология – МВР
952 12 13, int.26@mvr.bg

В статията са разглеждани някои специфични аспекти на наказанието за извършено престъпление. Става дума за субективно-психологичните корелати на юрисдикцията като материалност и процесуалност. Става дума също така и за неразбираната и пренебрегваната индивидуалност на личността на магистрата, чрез която се случва самата съдебна интеракция. От другата страна е търпящият наказанието, който заявява, че не го разбира, защото е извънличностно, т.е. абстрактно, но пък е очевидно, че абстрактна вина няма.

In the scope of analysis of this article are specific kinds of immanent threats of punishment as consequent of delikt. Subjective-psychological correlates in correspondence of material and processual jurisdiction are the implicit core of revealing and, in the same time, confrontation with the unknowing and neglected magistrate's individuality. In the opposite side of the equation arise perpetrators' personality, who insist on one's unreasoning of punishment due to the its abstraction. Guilty is personified only.

Определени сегменти от социалната система или такъв тип нестандартности в индивидуалното поведение, които са дълбоко асоциални, т. е. дълбоко различни от назначението на обществото, от смисъла на обществото, от същността на обществото са все пак част от него. По отношение на тези сегменти в социалния живот и съответно в индивидуалното поведение е задължително не само да има норма, но и тази норма да бъде реализирана. Това означава в известен смисъл преднамерено да бъде ограничена свободата на тези индивиди, които се движат в деструктивни посоки. Защото по този начин и само по този начин може да се запази свободата за големия периметър от индивидуални активности и сегменти на обществената активност.

Тази очевидност идва единствено и само от морала, **моралът е нейният причинител и изразител**. Този морал може да се институционализира и да се облече в юридическа форма, но тя ще бъде именно само форма, детерминантата на това трябва да е моралът. В морала са отлагани натрупвания от хилядолетия, те са проверени, те са истина – Библията е на 2 000 години.

Друга работа е, ако ограничението се детерминира от институционална или каквато и да е извънморална целесобразност. Тогава ще става дума за произвол, за действително ограничаване на свободата на индивида.

Това е социалният смисъл на наказването или наказанието, буквалният социален смисъл. От гледна точка обаче на индивида, който е подложен на санкциониране, нещата не звучат така. Защо? Защото той в известен смисъл не се съотнася с обществото, разглежда се като извънобществен и дори приема асоциалността си като проява на собствената свобода.

Предкриминалната личност е малко или много социално – алиенирана личност. За тази личност обществото не е неизбежно, не е необходимост, даже то въобще *не е*. За едните хора другото е нищо, както и за другите – обратното, те не са очевидности едно за друго, те не са съпоставящи се неща. Затова индивидът, който бива подлаган на санкция от този тип, категорична, неотменна санкция, **не може да я приеме като санкция в социалния ѝ смисъл. Той я възприема като санкция в смисъла на индивидуалните взаимоотношения.** Той, да кажем, е убил човек и онзи, който е убит, т. е. неговите близки, чрез съдебната институция, (могат да) го възмездяват. Ето така приема нещата санкционираният човек, защото за него обществото е нещо абстрактно.

Обществото си създава система, представлявана от една институция или от сбор от институции, които да вършат дейността по санкциониране на криминалните действия на индивидите. Обществото постъпва така поради две причини. Първо, поради факта, че тази институция, когато се създаде нарочно, ще може целенасочено да извършва точно тази активност, а не някаква друга, и това е много по-добрият вариант, отколкото да няма такава нарочна институция. И второ, защото обществото не иска да си губи времето и, ако може да се използва изразът, да си „цапа ръцете“.

В основата на всяка индивидуална вина стои вината на обществото, което си мисли или „се прави“, че всъщност не е виновно. Обществото е можело и е трябвало да знае, че (същото, което важи и за индивида, който е можел и е трябвало да осъзнае, че от неговите постъпки ще настъпи вредоносен резултат) от неговото нехайство ще произтече една дефектна социализация, което е чиста проба вина. Обществото е можело и е трябвало да може, но то не е направило нищо и затова то е виновно. И сега, за да поправи стореното, макар че е вече много късно, то „измива ръцете си“ и създава една институция. Всичко това има индивидуално битие. Всеки един от нас си казва, че това, което се случва като престъпление пред очите му на улицата или в апартамента на съседите и т.н., не е негова лична работа и за това той не носи никаква отговорност, за това си има институции. Да това е така, но **само ако въпросните институции са оторизирани не само в социалния, а много повече – в индивидно-личностния смисъл на думата, да вършат своята дейност и в този смисъл са част от мен (него, нея).**

Институцията има един друг много интересен смисъл. **Институцията се създава затова, защото, и това е вече сериозният ѝ обществен смисъл, тя е обективна, тя е независима, тя е безпристрастна, тя е професионална. Тогава наказването е професия и наказанието не е мъст, а обективна неизбежност.**

Много по-цивилизовано е да се наказва чрез институция, отколкото това да се направи веднага и по същия „кръвен“ начин, както и при престъплението. Ето го сериозното назначение на институцията.

Наказанието означава институционализирано възмездие, при него обществото делегира властта си на институцията, която наказва, като възмездява, т.е. обществото иска да получи по този начин удовлетворение за накърненото си битие.

Същевременно не следва да се оставя без внимание въпросът за цивилизоваността на наказването като процедура и като резултат. Това означава **институциите да се персонифицират, т.е. длъжностните лица да присъстват в институцията като личности, а обществото да влезе в ролята на общественост (гражданство).**

Съдията, мотивираният съдия, обикновено се заблуждава, че може да достигне до чистата обективност, без да разбира, че всъщност единствено възможната човешка абсолютна обективност е субективността. „Стерилната“ обективност в света на субективностите е невъзможна.

Сега нека да погледнем нарушението от другата гледна точка – от гледната точка на нарушителя. Той е наясно, че е извършил престъпление, а освен това му е показано (доказано), че го е извършил, но това не означава, че е разбрал смисъла на наказването и наказанието. **Особено важно е обаче подсъдимият (осъденият) да разбере, че трябва да бъде наказан и защо трябва да бъде наказан.** Всъщност престъпникът трудно би разбрал този смисъл, не за друго, а защото разбирането му би означавало обезсмисляне на собствената индивидуалност, отричане от себе си като Аз. **Тогава истинската форма на наказването предполага запазване на Аз-а на подсъдимия като негов собствен Аз и дискутиране и осъждане на Аз-а като социален Аз.** Това ще се случи когато съдията покаже, че търси истината по истински (не талмудистки-институционален) начин, т.е. когато съдията застане пред подсъдимия в качеството си на също толкова автентичен социален Аз. Тогава наказанието би могъл да прозре смисъла на наказването. В този случай наказанието ще тежи много повече, защото ще бъде осъзнато и през призмата на личността на осъдения.

Което и да направи, съдията влиза в ролята на „съдбата“, макар че в същото време той разбира, че не е и не може да е „съдбата“. Тогава пред него изникват въпроси: „Колко съдбовен съм аз?“, „Доколко имам право да бъда съдбовен?“, „Мога ли да бъда съдбовен?“, и т.н.

Взаимоотношенията между хората, и то институционалните отношения, защото в случая става дума за такъв тип, се опосредяват от техните индивидуалности. В съдебния процес е същото – колкото и да се опитва един магистрат да бъде абсолютно обективен, абсолютно независим във вземането на решение и в произнасянето на една справедлива присъда, все пак, съзнавано или не, *той има своите пристрастия*. Тези пристрастия са дълбоко кодирани в индивида, като се почне от т. нар. архетипове, които се наслояват в несъзнаваното психично пространство и човек ги носи, без въобще да ги знае, премине се през нивото на симпатията, което е почти интуитивно, и се стигне, да кажем, до някаква личностна диспозиция.

Ето това е играта, която всъщност е истина. Дайте да видим какво би било, ако не бих бил, това означава – хайде да си „поиграя“ на „друг“, това е интересно. Когато ми е интересно, то е истинско и аз съм истински.

Ето тук е тънкия момент от гледна точка на юрисдикцията. Юристът винаги е компетентен, но той е юридически компетентен, а не психологически, а понякога – не и житейски компетентен. Тези артефакти правят така, че компетентният иначе юрист да не може да намери достатъчно добрата допирна точка между житейската пъстрота на казуса и онова, което трябва да го „облече“ юридически, а именно законът.

Сега нека отново да се опитаме да погледнем нещата от страната на обекта на правораздаването.

Неговата основна цел е да докаже своята невинност, а в някои случаи – дори да пледира за извършена несправедливост спрямо него от страна на съдебните власти. Едва в една малка част от случаите извършителят на правонарушението ще се чувства виновен и (може би) ще съдейства на органите за изясняване на обективната истина. Ето защо има сериозен процесуален смисъл от това да бъде променена психологическата култура и на субекта, и на обекта на юрисдикцията.

Магистратът, който правораздава в името на народа, в същия този момент трябва самият той да знае, че бива оценяван. Самостоятелността на вземането на решение, на воденето на процеса и т. н. е публична самостоятелност, т. е. тя бива гледана, бива чувана, бива обсъждана. В известен смисъл, в момента в който вие съдите, вас ви съдят.

Какво всъщност означава процесът на наказването да бъде публичен? Дали това е само спазването и прилагането на процесуалните и материалните закони или има и още нещо?

В социално-психологичен план публичността изисква магистратът да бъде себе си, както в съдебната зала, така и извън нея. Тук не става и не може да става дума за морален ригоризъм. Човек е слаб и винаги може да бъде недостатъчно морален, но не трябва да си позволява да бъде неморален, защото това вече е в неговите ръце и той трябва да не го допуска, особено съдията. Когато той прояви слабост, тя може да му бъде простена, ако е стохастична, а не есенциална, и ако той застане публично зад тези си действия и понесе цялата отговорност за тях. Тогава той ще има правото да продължи да бъде съдия, защото е силен и морален.

В края на краищата, трябва да се разбере, че правото не е нищо друго, освен инструмент на морала. То е и ще бъде толкова повече право, колкото повече е морал.

Литература

1. Антонян Ю. М. (1988). Криминогенная роль психологического отчуждения личности. // Советское государство и право, №8, стр. 52–59.
2. Антонян Ю. М. (1991). Понятие преступного поведения //Криминологические проблемы преступного поведения. Сборник научных трудов. М., ВНИИ МВД СССР, стр. 3.
3. Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е.(1996). Психология преступника и расследования преступлений – М., Юрист.
4. Глонти Г. Ш.(1991). О механизме преступного поведения. //Криминологические проблемы преступного поведения: Сборник научных трудов. М., ВНИИ МВД СССР, стр.12.
5. Adler, F., G. Mueller and W. Laufer (1995). Criminology. N.Y., McGraw-Hill.
6. Adler, P. & P. Adler. (2006). The deviance society. // Deviant Behavior, 27 (2),p. 129–148.
7. Culler, F. (1984). Rethinking Crime and Deviance Theory: The Emergence of a Structuring Tradition. New York, Rowman & Littlefield Publishers, INC.
8. Frank Tannebaum. (1983). Crime and the Community. Columbia University Press, N.Y.
9. Geyer, F. & W. Heinz. (1992). Alienation, Society, and the Individual: Continuity and Change in Theory and research. New Brunswick: Transaction Publishers.
10. Rawls, J. (2001). Justice as Fairness. Cambridge: Belknap Press.
11. Schmitt, R & T. Moody. (1994). Alienation and Social Criticism. UK: Humanities Press.
12. Williams. R. (1999). Changes and Stability in Value System: A sociological Perspective. In: Rokeach, M. (ed.) //Understanding of Human Values. New York, Princeton Press.

ПРОБЛЕМЪТ ЗА ДОМАШНОТО НАСИЛИЕ В СЪВРЕМЕННОТО БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО

ЛЮДМИЛА ВАЛЕРИЕВНА ГРИБОВА

докторант, СУ „Св. Климент Охридски“

0885/111 952, lucygr@abv.bg

Проблемът за домашно насилие присъства във всички общества и носи глобален характер. В проведеното емпирично изследване се цели да се проучи домашното насилие спрямо жените и да се направи психологически анализ на промените им представи за брака, семейството, приятелите, образованието и професионалната реализация. Домашното насилие се явява рисков фактор способен да предизвика негативни последици за психиката и здравето на жените.

The problem of domestic violence has a global character and can be found in all societies. The aim of this empirical research is to study the issues of domestic violence against women and then, make a psychological analysis of the changes that have occurred in the views of the victimized women towards marriage, family, friends, education, and professional growth. Domestic violence is a high risk factor, capable of inflicting a gruesome negative effect on the physical and psychological health of the women who were victimized.

Проблемът за домашно насилие присъства във всички общества и носи глобален характер, при това степента на неговото разпространение може да бъде различна. През втората половина на ХХ век в развитите общества се появи социална чувствителност и загриженост към жертвите на домашното насилие. Нещо повече – домашното насилие се превърна в изследователски проблем. Определено може да се каже, че степента на третиране на домашното насилие като значим проблем е един от индикаторите за степента на развитие на съвременните модерни общества. Израз на глобалната значимост на проблема е „Декларацията за изкореняване на насилието по отношение на жените“, провъзгласена с Резолюция 48/104 на Генералната асамблея на ООН от 20 декември 1993 г.: „насилие по отношение на жените означава: всеки акт на насилие, извършен на основата на полов признак, който причинява или може да причини физически, полов или психологически ущърб или страдание на жените, а също така заплахата за извършване на такива актове, принуда или произволно лишаване от свобода, в обществения или личния живот.“

Насилието над жените е сериозен проблем в целия свят. Изследванията проведени в Шотландия например, показват, че в 94% от случаите обектите на правонарушения към близките са жени (Dobash & Dobash, 1979). Подобни данни показват изследвания, проведени в САЩ и Канада, където жените стават жертви на агресия в 90%–95% от случаите на домашно насилие (Dobash & Dobash, 1992). Данни от други изследвания показват, че 70% от анкетираните разведени жени във Филаделфия, признават, че са страдали от насилие по време на брака от страна на съпруга (Kurcz, 1995). В Англия в 70 % от всички случаи

на насилие жертвите са жени, като всяка четвърта от тях става жертва на насилие в семейството. При това, всяка седмица от ръцете на своите партньори загиват по две жени (Mirlrees-Black et al., 1998). Mirlrees-Black, C., Budd, T., Partridge, S., et al (1998) The 1998 British Crime Survey of England and Wales issue 21/98. London: Home Office.

В България „домашното насилие“ също се превърна в значим проблем. Преди това проблемите за домашното насилие оставаха затворени в семейството и не беше прието да се излагат на общественото обсъждане. Тези проблеми се премълчаваха и това пораждаше много заблуди и неверни представи за мащабите на явлениято. Всъщност домашното насилие е една от скритите и прикривани форми на престъпления. То се явява следствие на съществуващото неравенство в отношението между мъжете и жените, водещо своето начало от патриархалните традиции. По данни от изследване на НЦИОМ в България през 2003 година, 40% от анкетираните познават жени, които са станали жертва на физическо насилие в семействата си; 37,2% от анкетираните познават жени – жертви на психическо насилие, а 12,8% – жени, станали жертви на сексуално насилие.

Домашното насилие по отношение на жените се проявява в различни форми. То може да приеме форма на физическо, сексуално, психологическо и емоционално насилие.

Физическо насилие – умишлено използване на физическа сила, причиняване на физическа болка, или ограничаване на свобода.

Този вид насилие може да доведе до физически наранявания, които нараняват както тялото на жертвата, така и емоционалната ѝ консистентност. Физическото насилие най-често включва нанасяне на удари, ритници, хвърляне на предмети, заключване, физическо възпрепятстване да се напусне дома, биене на децата и на нейни роднини и др.

Сексуално насилие – представлява посегателство върху честа и достойнството чрез проникване в жената посредством някаква телесна част или предмет от страна на мъжа. Отсъствието на съгласие за сексуално партньорство е основната характеристика на сексуалното престъпление. Наличието на физически елемент при сексуалното насилие понякога е основание то да се разглежда като разновидност на физическо насилие. Безспорното е, че сексуалното насилие е насилствен полов акт, засягащ както тялото, така и психиката на жената.

Психическо или емоционално насилие – изразява се в умишлено унижаване, морален тормоз, оскърбления и се съпътства с постоянна критика и обиди. По-важното е, че става въпрос за вид насилие, което е най-разпространено и присъства практически във всички случаи на насилие в семейството и често има степента на психическо издевателство. Въпреки че подобен вид насилие не оставят физически белези, те са разрушителни за емоционалния и психически комфорт на личността.

Всички тези форми са взаимосвързани и жените могат да преживяват насилието при всяка от тях през целия си живот. Характерно за домашното насилие е, че то е многократно и жертвата е винаги на разположение, като същевременно то остава скрито в тесен семеен кръг. По данните на УНИЦЕФ през 1997 г. от насилие са пострадали от 25% до 50% от жените от всички националности. Насилието над жените е проблем, който предизвиква широкопектърни последици. Представяйки на международната конференция „Жестокото отношение към жени, като проблем на общественото здравеопазване“, емпирични данни за джандърното насилие, доктор Клаудия Гарсия-Морено отбелязва: „Насилието се отразява върху всичките аспекти на живота на жените, включително и здравето им. То се явява рисков фактор, способен да предизвика голям спектър от негативни последици за здравето... Насилието над жените води до намаляване на репро-

дуктивността им и отрицателно въздейства не само върху жената, но също така и върху децата ѝ, обществото и държавата като цяло“ (Международна конференция 2002).

Основни цели и резултати от проведено изследване на жени подложени на домашно насилие

С проведеното емпирично изследване се цели да се проучи домашното насилие и да се направи психологически анализ на променените представи на пострадалите жени за брака, семейството, приятелите, образованието и професионалната реализация.

Методика на изследването

Инструментарий: Разработеният за целите на изследването „Психологически въпросник за домашно насилие“ се състои от 33 айтема групирани в 4 основни групи. Първата група от пет въпроса определя основните фактори на насилието: вид на насилието; насилник; честота; продължителност; интензивност на насилието. Въпросите от № 6 до № 13 разкриват отношението на жената към семейството, приятелите, работата, образованието. Въпросите от № 14 до № 24 са насочени към разкриване на отношението на пострадалите жени към тяхното бъдещето. Останалите въпроси събират информация за демографска характеристика на жените, чрез еднотипни индикатори.

Изследването бе проведено анонимно сред жени преживели физическо, сексуално и психическо насилие в домашна среда през периода от март 2006 до януари 2008г. Изследваната група се състои от 111 жени претърпели домашно насилие, които са се обърнали за помощ в центровете за оказване на помощ на жени – Фондация „Български джандър изследвания“, Фондация „Асоциация Анимус“, Асоциация Деметра в Бургас. От анкетираните 111 жени преобладаваща част са от български произход – 101, това са 91%, пет жени (4,5%) са от турски произход, две жени (1,8%) са от арменски произход и две жени (1,8%) са от ромски произход. По религиозен признак преобладаващата част от жените са посочили, че са християнки – 107, две са мюсюлманки и две жени се определят като атеистки. Възрастта на тези жени е от 21 години до 63 години, като средната възраст е 37 години. Сред тях най-многобройна е групата на жените на възраст от 31 до 40 години – 51 жени, които представляват 46% от извадката. Следващата по численост група са жените на възраст от 21 до 30 години – 28 жени (25%).

Анализ на резултатите

Обработка на съвкупната информация е извършена чрез статистическа програма SPSS – версия 15.0. В процеса на проучването се установи, че 79 жени от изследваната група (71,8%) посочват психическия тормоз на първо място сред упражняваните видове домашно насилие. На второ място се нарежда физическо насилие, посочено от 49 жени (44,5%). От наличието на сексуално насилие се оплакват 16 жени (14,5%). Много от жените от изследваната група са били подложени едновременно на няколко вида насилие, затова общият сбор от процентите е повече от 100%.

Анализът от проведеното изследване на жените, които се обръщат в центровете за кризисна помощ, показва, че в повечето случаи те са подложени на насилие от страна на техните съпрузи. Такъв отговор са дали 77 от изследваните жени (71,3%).

Изследването показва също така, че е много широко разпространено домашното насилие от страна на родителите. 23 жени от основната група (21,3%) са посочили като насилник родителите.

Седем жени (6,5%) от основната група посочват като насилник децата в семейството (своите или доведените).

На въпроса „Колко често бяхте подлагани на домашно насилие?“ 59 от изследваните жени (56,2%) отговарят, че са били малтретирани понякога (от време – на време), а 26 жени (24,8%) посочват, че насилието се упражнява върху тях ежедневно.

В изследването е анализирано отношението на жените към техния насилник. В 71,3% от случаите насилникът е съпругът. Затова по-нататък в изследването съпругът се разглежда като основен субект на домашното насилие.

На въпроса „Как се отнасяте към своя съпруг?“ 43,2% от жените, преживели домашно насилие, отговарят, че изпитват страх от него, 33,3% от жените изпитват към него омраза, 20,7% от жените отговарят, че са безразлични към съпрузите си, а 22,5% от жените споделят, че за тях съпругът е помощник и защитник.

Разглеждайки времетраенето на периода, през който жените са били подложени на домашното насилие, следва да отбележим, че той като правило е достатъчно продължителен и обхваща целия съвместен или брачен живот. Данните от анкета показват, че за период от 3–9 години са подлагани на домашно насилие 27 (26%) от изследваните жени. 25 (24%) от анкетираните жени са малтретирани за период до 2 години. 21 жени (20,2%) са посочили, че са били подлагани на домашно насилие повече от 10 години. 17 жени отбелязват период на насилие от една година. Малък е дялът на жените, които посочват, че са подлагани на домашно насилие от началото на брака до половин година.

Изследваната група дава отговор на въпроса: „Колко време живеете заедно?“ Анализът показва, че 28 жени, пострадали от домашно насилие, са прекарвали заедно с насилника между 11–15 години съвместен живот, а 27 от изследваните жени живеят заедно с насилника от 1 до 5 години, като 6 от изследваните жени са посочили, че живеят заедно с насилника около 25 години. Вижда се, че за помощта се обръщат жени които имат сравнително малко време на съпругески отношения. Жените от по – възрастното поколение по – рядко се обръщат за помощ.

Изследванията показват, че и след преживяването на домашно насилие децата остават главен смисъл на живота за жената. Това посочват 96 от изследваните жени (87,3%), а само 8 от анкетираните споделят, че са безразлични към децата.

В случаите, когато в ролята на насилник са били децата, те, въпреки това, продължават да остават смисъл на живота на пострадалите жени – това посочват 57,1% от жените.

Статистическият анализ показва, че повече от половината жени (57,3%), пострадали от насилие, преди това са възприемали семейството си като хармонично. Останалите жени (46,4%) са изразили отрицателно отношение към семейството в различни степени. Близко половината от жертвите (46,3%) споделят, че след преживяването на домашно насилие възприемат семейството като ненужно. Това отношение е характерно за случаите когато насилието се упражнява ежедневно, продължително, безпричинно, в много силни и груби форми и т.н.

Относно очакванията за бъдещето се очертава по-скоро оптимистична картина. Повечето от половина изследвани жени (54,1%) отговарят, че очакват бъдещето с оптимизъм. С безразличие се отнасят 21,1%, а 15 (13,8%) имат песимистични нагласи към бъдещето. Интересни са отговорите на жените, преживели домашно насилие, за техните очаквания за бъдещето на семейните им отношения.

На въпроса „Как виждате своето бъдеще със съпруга си?“ 34 (31,8%) от изследвани жени отговарят, че искат да го забравят, 18 жени (16,8%) искат да отмъстят на съпруга си, други 34 жени (31,8%) желаят да се докажат пред съпруга си, 28 жени (26,2%) изразяват желание просто да живеят с него.

На въпроса „От какво се интересувате?“ са предложени четири възможни отговора, целящи да разкрият дълготрайната личностна ориентация на пострадалите жени. От отговорите на изследваните се установи, че 70 (63,6,1%) от анкетираните жени се интересуват от семейството си, а 41 (37,3%) от изследваните жени са посочили, че се интересуват от професионалното си развитие. Това са двата най – типични отговора на този въпрос. На въпроса „Как предпочитате да изградите семейството си?“ 28 жени (27,5%) изразяват желание за нов брак, 74 жени (72,6%) предпочитат да живеят без съпруг. На въпроса „С кого искате да живеете като семейство?“ 44 жени (40,4%) отговарят, че предпочитат да живеят само с децата си, 41 (37,6%) са жените, които предпочитат да живеят с децата и съпруга си, и 16 (14,7%) предпочитат да живеят само със своя съпруг, а 16 жени (14,7%) желаят да живеят с друг мъж.

Оценявайки ролята на приятелите, 42 (37,8%) от жените са посочили, че те са отзивчиви към тях. 44 от анкетираните, което съставлява 39,6% от извадката, посочват, че за тях приятелите са много близки. 24 (21,6%) жени са споделили, че не получават помощ от приятелите и ги възприемат като ключокари, като от тях посочват 10 (9%), че са изоставени от тях.

На въпроса „Как се държите към приятелите си?“ 60 жени (55%) посочват отговора, че искат да ги запазят, а 33 жени (30,3%) искат да намерят нови приятели. С безразличие се отнасят само 9 жени (8,3%).

Друг важен момент е отношението към работата. 52 от жените (47,7%) са отговорили, че в работата търсят финансова сигурност, а 35 (32,1%), че това е смисълът на живота им. Следва да се отбележи, че 19,3% от жените посочват, че възприемат работата като задължение, докато 11 от анкетираните (10,1%) са безразлични към нея. От отговора на този въпрос може да се направи изводът, че повечето от жените, претърпели домашно насилие, търсят опора за себе си и реализация извън семейството в професионалната сфера. За бъдещата си професионална реализация, изследваните жени имат различни нагласи: 34 жени (или 30,9%) желаят да се утвърдят като специалисти, 30% мислят за професионално издигане и също толкова искат да си сменят работата. Не желаят да работят само 16 жени (14,5%)

Резултатите от изследването на проблема домашно насилие позволяват да направим някои изводи, които могат да бъдат ползвани от заинтересовани държавни институции и неправителствени организации:

- Основната форма на домашното насилие се явява психическото насилие сред упражняваните видове насилие. Важен момент на домашното насилие е, че негови субекти освен съпрузите са родителите и децата на жертвата.
- От значение е и продължителността на упражняваното домашно насилие – периодът до 2 години 53,8% от жени са малтретирани, а от 3 до 9 години са подлагани на домашно насилие 26% от анкетираните жени.
- След претърпяното домашно насилие повече от половина от изследвани жени изпитват страх и омраза към съпруга Въпреки изпитваната омраза към съпруга, обаче за повечето от тях семейството остава ценност. Други виждат бъдещето си без съпруг. А основен смисъл на живота им остават децата. Обезпокоително е, че тези, които виждат бъдещето си без съпруг, децата им потенциално остават да израстват в непълноценна семейна среда.

- Обезпокоително е също така, че от 111 жени преживели домашно насилие жени само две са от ромски произход. Предвид по големият процент от населението на България, които представляват ромите, показва, че жените от ромски произход не са склонни да търсят помощ и патриархалните традиции при тях са определящи.

Литература

1. Насилието и неговите жертви. (1998). София, Асоциация Анимус
2. Златанова, В. (2000). Домашното насилие. София, Унипрес ЕООД
3. Международна конференция в Кишеневе „Жестоко отношение к женщинам, проблема общественного здравоохранения. (2002).
4. Писклакова, М., Синельников, А., Домашнее насилие: теоретические аспекты проблемы; теория за дом насилие (2006).
5. Сборник методических материалов: „здоровье женщины и насилие“. (2000)
6. Mirlrees-Black et al., (1998). Mirlrees-Black, C., Budd, T., Partridge, S., et al (1998) The 1998 British Crime Survey of England and Wales issue 21/98. London: Home Office.
7. Dobach, & Dobash, (1992) Reaction to trauma. Journal of Abnormal Psychology 101
8. Dobach, & Dobash, Social-psychological vs. socio-economic hypothesis on the epidemiology of suicide.// Psychological Reports. (1979)
9. UNICEF, the Progress of Nations. (1997).

ПОСТТРАВМАТИЧНИЯ СТРЕС ПРИ ЖЕНИ, ПРЕТЪРПЕЛИ ДОМАШНО НАСИЛИЕ В БЪЛГАРИЯ

ЛЮДМИЛА ВАЛЕРИЕВНА ГРИБОВА

докторант, СУ „Св. Климент Охридски“

0885/111 952, lucygr@abv.bg

Насилието в семейство нанася все по-голяма вреда както на физическото, така и на психическото състояние на жените. То поражда у тях хронично, вътрешно напрежение, което се отразява пагубно на самочувствието и здравето им, на общуването, работата и социална им адаптация като цяло. За това в изследването се цели да се определи, дали съществува посттравматичен стрес при жени претърпели домашното насилие и в какви размери е той.

Domestic violence is a major threat to the physical and psychological health of its victims, who in most cases are women. Often times the violence those women survive, arouses a chronic tension, which has a powerful impact on their perceptions of themselves, their health, socialization, work process and social adaptation as a whole. Therefore, the goal of this research is to find out if domestic violence causes Post Traumatic Stress Disorder in the victimized women and to what extend.

Съвременният живот е изпълнен с екстремални и провокиращи развитието на стреса ситуации. Политически, социално-икономически, екологически и природни проблеми оказват растящо влияние върху всички сфери на нашия живот и върху всеки отделен човек. Ситуациите, създаващи опасност за живота като екологични катастрофи, терористични действия, сексуално насилие, семейни драми, са станали белег на съвременната епоха. Благодарение на обширните и системни научни изследвания през последните десетилетия структурата на тяхното въздействие в значителна степен беше изяснена. Най-голяма опасност за засегнатите от тези ситуации лица представляват продължителните, траещи с години психически последствия. Всички тези психически последствия имат нещо общо: техните причини и условия са свързани с психиката на човека. Много от тях имат предистория от сумиращи се патогенни единични събития, които могат да стигнат назад, чак до детството, представляващи верига от преживявания, която е довела до диспропорции в психичното развитие. За тяхното разбиране и преодоляване не по-малко важно е да се знае кои конкретни въздействия на околния екологичен и социален свят ги предизвикват и как ги преживява засегнатият.

Поносимостта по отношение на екстремалните събития варира значително, индивидите реагират и чрез специфична субективна психична симптоматика. Освен това много голямо значение имат психическите травми, предизвикани от *насилие*.

В съвременните демократични общества постоянно нараства интересът към ролята на травматичните събития, способни да провокират развитието на посттравматично стресово разстройство в семейството. Униженията, заплахите, побоите, малтретирането, както и изнасилването в семейството са силни стресори, способни да предизвикват

психична травма. Увеличава се броят на лицата, пострадали от семейно насилие и нуждаещи се от оказване на квалифицирана психологическа и психотерапевтическа помощ.

Преживяното семейно насилие обаче предизвиква най-вече сериозни последици върху *жените*, които оказват въздействие на психическото състояние и развитието им, и сега, очевидно, този проблем вече не може да се пренебрегва. Факт е, че домашното насилие над жените води към сериозна травматизация на техните психични функции. То е способно да предизвика при жени психическо пренапрежение и дистрес, който впоследствие може да се развие в посттравматично стресово разстройство.

Преките психически последици от нападенията, агресията, насилието, стихийните бедствия и т.н. са обозначени с термина **посттравматичен стрес (ПТСР)**, който се използва в психологията и психиатрията за обозначаване на комплекс от психични дисфункции или душевни разстройства и соматични неблагоприятия. Първоначално този феномен е бил забелязан и кодифициран научно при работа с бившите американски войници, участвали във войната във Виетнам. В последствие се оказва, че посттравматичен стрес се наблюдава и при много други хора, попаднали в екстремални обстоятелства в мирно време.

Средните показатели на честота на посттравматичния стрес през военно време (15–30%) не съвпадат с общите данни на разпространението на посттравматичния стрес в условията на мирно време. И в условие на мир днес светът буквално се залива от междоличностна агресия и престъпления против личността. Такива ситуации преди всичко се характеризират със свръхекстремално въздействие върху психиката на човека, предизвиквайки у него травматичен стрес, психологическите последици на който в крайната си проява се изразяват в посттравматичен стрес.

Епидемиологическите сведения относно разпространението на посттравматичния стрес в резултат на различни видове травматични събития показват, че около 20–30% от хората, преживели травматичните събития манифестират различен тип психични и соматични разстройства (Green et al., 1998; Pitman. et al., 2001). Установено е, че рискът да се развие посттравматичен стрес вследствие на тежка травма е 9,2% (Breslau et al., 1998).

Много други изследователи стигат до извода, че последиците от сексуалното насилие предизвикват възникването на ПТСР (Шостакович и съавторите; Brier et al., 1993)... Изследването, направено в национален мащаб в САЩ през 1992 г. показва, че при лицата, преживели сексуалното насилие през някой период от живота си, в 31% от случаите се развива някакъв вид разстройство (Kilpatrick, Edmonds & Seymour, 1992).

94% от жените, развили ПТСР, посочват, че са станали жертви на различни престъпни посегателства (Falsetti et al., 2000). 62% от жените с ПТСР, са били подложени на насилие в тяхното семейство. В течение на една година всяка девета жена от малтритираните в семейството е получила някаква сериозна физическа травма, които при 10% от пострадалите жени травмата е свързана със загуба на съзнание, при 5% – със счупване на кости (Stanko et al., 1997)

Основните типове ситуации в живота на жените, ставащи причина за *посттравматичен стрес*, са *изнасилвания, сексуални домогвания, физически нападения или насилие през детството*. 20% от жените, попаднали в такива ситуации, страдат от посттравматичен стрес и 30% от същата група жени страдат от хроническата форма на стресовото разстройство, която може да трае цял живот. Вероятността за това, че жената ще страда от посттравматичен стрес в резултат от насилия съставлява от 50% до 90%. (National Center for Post Traumatic Stress Disorder USA,).

За съжаление налице е тенденция, насилието в семейството да нанася все по-голяма вреда както на физическото, така и на психическото състояние на жените. Нараства

психическата травматизация при пострадалите жени изразяваща се в депресия, посттравматичен стрес или самоубийство. Някои изследователи обясняват факта, че жените съставляват най-многобройната група от страдащите от ПТСР с голямото увеличение на случаите на сексуално насилие над тях през последното десетелетие (Rothbaum, Meadows, Resick & Foy, 2000). При това е установено, че при жените ПТСР има много по-дълга продължителност, отколкото при мъжете (Breslau et al., 1998).

С оглед на тези обезпокоителни тенденции, които показва световната статистика, посттравматичното стресово разстройство е един от сериозните проблеми, пред които се изправя човечеството. Признаването на този факт поставя задачата да се определи дали този вид разстройство се явява „новата болест“ на това столетие и кои са ефективни начини за неговата превенция и преодоляване.

Мотивът, определил избора на тази тема в проведеното изследване може да бъде разбран още, ако се „надзърне“ в приемната във всеки център за оказване на помощ на жени, преживели насилие в семейството в България. Повечето от тези жени демонстрират широк спектър от симптоми на посттравматичното стресово разстройство: страх, несигурност; състояние на възбуда, стигащо до депресивни емоционални разстройства, повишена тревожност, чести смущения в заспиването и съня и социалната дезадаптация. Домашното насилие поражда у тях хронично, вътрешно напрежение, което се отразява пагубно на самочувствието и здравето им, на общуването, работата и социална им адаптация като цяло. За това в изследването основното внимание е насочено да се определи, дали съществува посттравматичен стрес при жени претърпели домашното насилие и в какви размери е той.

Изследването бе проведено анонимно сред жени претърпели насилие в домашна среда през март 2006 до януари 2008. Изследването е извършено върху група от 111 жени преживели домашно насилие, които са се обърнали за помощ в центровете работещи срещу насилието над жени: Фондация „Български център за джендър изследвания“, Фондация „Асоциация Анимус“, Асоциация „Деметра“ – Бургас.

Методика на изследването

В проведеното изследване е използван метода на А. Величков, за „психологична оценка на посттравматични стресови симптоми“.

Методът за психологична оценка на посттравматични стресови симптоми се състои от 21 айтем и е петстепенна скала, като стойностите ѝ варират от „никога“, „рядко“, „от време на време“, често“, „много често“. Предимствата на този метод, че той е много удобен и не ограничава избора на определен брой симптоми. Породи това е най-често използвания в изследванията инструмент за измерване на посттравматичният стрес. Той е първият психологичен инструмент, разработен в съответствие със спецификата на българските културни условия. Този метод беше избран за провеждането на настоящото изследване и защото се основава на клиничното описание на посттравматичното стресово разстройство, дадено в МКБ–10. С помощта на този метод са определени характерните за посттравматичен стрес особености при жените преживели домашно насилие. Общата оценка на посттравматично стресовото разстройство на личността по този метод варира в границите от 0–84 точки. Оценките в рамките от 0 до 23 точки са показателни за отсъствие на посттравматично стресово разстройство. Оценки в границите 24–32 точки свидетелстват за начални прояви на хроничен стрес, а оценки над 32 точки свидетелстват за наличие на посттравматичен стрес.

Анализ на резултатите от изследването

Обработка на съвкупната информация е извършена чрез статистическа програма SPSS – версия 15.0.

В изследването са извършени оценки на степента на неприятните емоционални преживявания на жените след домашно насилие. Тези оценки са сумирани, за да се определи индексът на посттравматичният стрес. На основата на получените средни стойности и стандартни отклонения по този индекс се определи, че 88,3% от изследваните лица преживяват посттравматичен стрес. В таблица № 1 са представени данните от изследването на групата жени, които са преживели силно стресиращо домашно насилие, както и данни на контролната група жени, които не са били подложени на домашно насилие.

Табл. № 1

Резултати от психологическата оценка на посттравматичния стрес при жените, претърпели домашно насилие и жените от контролна група.

Резултат Психологическа оценка	Основна група		Контролна група		t	p
	Брой отговори	Процент	Брой отговори	Процент		
Отсъствие на посттравматичен стрес	2	1,8	11	13,1	2,89	0,002
Хроничен стрес	11	9,9	53	63,1	8,84	0,000
Посттравматичен стрес	98	88,3	20	23,8	11,53	0,000
Общо	111	100,0	84	100,0		
χ^2	151,95		34,93			
p	0,00		0,00			

Изследването на групата жени, преживели домашно насилие, показва следното изменение на стресовото състояние:

- отсъствие на посттравматичен стрес само в 1,8% от групата,
- в хроничен стрес се намират 9,9% от групата,
- 88,3% от жените в групата се намират в състояние на посттравматичен стрес ($\chi^2=151,95$, $p=0,00$).

Изследването върху контролната група показва, че в 13,1% от случаите отсъства посттравматичен стрес, в 63,1% от жените се наблюдава хроничен стрес и 23,8% от изследваните се намират в състояние на посттравматичен стрес. ($\chi^2=34,93$, $p=0,00$). Стресовото състояние, установено в процеса на изследването, при жените от контролната групата най-вероятно се дължи на други житейски фактори.

От сравнението на резултатите при двете групи изследвани лица се установява значимо различие, което показва многократно увеличение на силата на стресовото състояние при жените, преживели домашно насилие: от 23,8% на 88,3% в групата жени, подложени на домашно насилие. В същото време пълно отсъствие на посттравматичен стрес се наблюдава в контролната група при 13,1% от жените, а в групата, подложена на домашно насилие, само при 1,8%.

Резултатите от изследването показват, че броят на жените, изпитващи посттравматичен стрес, вследствие на преживяно домашно насилие, е близо четири пъти по-голям (88,3%), в сравнение с тези, които не са преживяли домашно насилие (23,8%).

Този тревожен факт изисква решаването на цял комплекс от задачи от психологически, юридически и социално-икономически характер, насочени към практически разработ-

ки, предотвратяващи домашното насилие и психическото възстановяване на пострадалите жени. Макар да съществуват много разработки за разстройството на здравето, настъпващо в следствие на преживяно насилие, в по-голямата си част са насочени към изследвания на посттравматично стресово разстройство при военнослужещи. Получените резултати не могат обаче директно да си използват при жени с ПТСР преживели домашно насилие. Необходимо и у нас да се направят по-задълбочени и пълни изследвания, за причините за насилие в семейството водещи до посттравматичния стрес при жените, претърпели насилие.

Препоръки

Анализът на данните от проведеното изследване и направените вследствие на тях изводи, позволява да се формулират няколко *препоръки* за ограничаване на посттравматичен стрес при жени претърпели домашно насилие:

1. Здравното министерство съвместно с МОН да организират курсове за обучение на персонала работещ с жени претърпели домашно насилие.
2. Социалните служби да разработят анкети за диагностиране на ПТСР при жени потърсили при тях помощ.
3. Институциите към които се обръщат жените претърпели насилие да представят в писмен вид информация за това как те да действат в случаи на упражнявано спрямо тях насилие.
4. Чрез медиите да се популяризира работата на институциите имащи отношение към проблемите на малтретирани жени.

Литература

1. Шостакович Б.В. О классификации психопатий. //Журнал невропатологии и психиатрии им. С.С. Корсакова 1987., N 11. С. 1679–1684
2. Breslau N., Kessler R.C., Chilcoat H.D., Schultz L.R., Davis G.C. & Andreski P. (1998). Trauma and posttraumatic stress disorder in the community: The 1996 Detroit Area Survey of Trauma. *Archives of General Psychiatry*, 55, 626–632.
3. Briere J. & Runtz M. The long-term effects of sexual abuse: A review and synthesis. In: J.Briere (Ed.), *Treating victims of child sexual abuse*. San Francisco: Jossey Bass. 1991.).
4. Falsetti S.A. & Resnick H.S. (2000). Treatment of PTSD using cognitive and cognitive behavioral therapies. *Journal of Cognitive Psychotherapy*, 14, 261–285.
5. Kilpatrick D., Edmonds C.N. & Seymour A.K. (1992). *Rape in America: A report to the nation*. Arlington, VA: National Victims Center.
6. Rothbaum B.O., Meadows E.A., Resick P. & Foy D.W. (2000). Cognitive-behavioral therapy: In: E.B.Foa, T.M.Keane & M.J.Friedman (Eds.), *Effective treatments for PTSD: Practice guidelines from the International Society for Traumatic Stress Studies*, (pp.60–83). New York: Guilford.
7. Seedat S, Stein MB, Forde DR. Association between physical partner violence, posttraumatic stress, childhood trauma, and suicide attempts in a community sample of women. *Violence and Victims*, 2005,
8. Stanko, E., Crisp, D., Hale, C., et al (1997) *Counting the Cost: Estimating the Impact of Domestic Violence in the London Borough of Hackney*. Swindon: Crime Concern.
9. Walby S, Allen J. *Domestic violence, sexual assault and stalking: findings from the British Crime Survey*. London, Home Office, 2004

ЛИЧНОСТНИ ПАРАМЕТРИ ПРИ РАЗЛИЧНИ ТИПОВЕ ПРАВОНАРУШИТЕЛИ

АНТОНИЙ БОРИСОВ ИВАНОВ

Институт по психология – МВР

Целта на доклада е да представи психологично изследване на лишени от свобода правонарушители, извършено през 2003г. от специалисти от Института по психология-МВР. Изследването е проведено в три места за лишаване от свобода-затворите в Пазарджик, Враца и Сливен. В изследването е използван личностния въпросник Personality Assessment Inventory (PAI). PAI се състои от 344 айтема, които образуват 22 скали: 4 валидностни скали, 11 клинични скали, 5 скали, свързани с терапията и 2 скали, свързани с междуличностните отношения. Изследването е фокусирано върху три категории правонарушители, осъдени за убийство, кражба и грабеж. Извадката включва 40 изследвани лица, осъдени за убийство, 41 изследвани лица, осъдени за кражба и 30 изследвани лица, осъдени за грабеж.

The aim of this report is to present a psychological investigation of imprisoned offenders done in 2003 by specialists at the Institute of Psychology – Ministry of the Interior. It was done in three penitentiary institutions – the town prisons of Pazardzhik, Vratsa and Sliven. For the research purposes, Personality Assessment Inventory (PAI) was used. PAI consists of 344 items that form 22 scales: 4 validity, 11 clinical, 5 therapy-related and 2 relationship-oriented ones. The investigation focused upon three categories of offenders – convicted for murder, burglary and theft. The sample consists of 40 subjects sentenced for murder, 41 ones sentenced for theft and 30 ones sentenced for burglary.

Изложението описва психологично изследване, проведено от специалисти от Института по психология – МВР в периода м. март-м. май 2003г.

Обект на изследването са лишени от свобода правонарушители от затворите в Пазарджик, Враца и Сливен. Поради недостатъчен за статистическа обработка брой изследвани лица-жени от затвора в град Сливен, по-нататъшния анализ ще касае само правонарушители от мъжки пол от затворите в гр. Пазарджик и гр. Враца. Изследваните лица се разпределят както следва:

- осъдени по чл. 115 и чл. 116 от НК – убийство–40 ИЛ;
- осъдени по чл. 195 и чл. 196 от НК – кражба–41 ИЛ;
- осъдени по чл. 298 и чл. 199 от НК – грабеж–30 ИЛ.

Възрастовият диапазон на изследваните лица е от 21 до 62 години

В изследването е използван личностния въпросник Personality Assessment Inventory (PAI). PAI е въпросник, предназначен за изследване на възрастни лица (над

18г. възраст). Той се попълва самостоятелно и има за цел получаването на информация по определени критични клинични скали. Десет от скалите съдържат разграничени концептуално субскали, които улесняват интерпретацията и покриват цялото многообразие на клиничните конструктори. Изследваните лица се самооценяват по четиристепенна скала със стойности от 0 до 3. Въпросникът се състои от 344 айтема, които образуват 22 скали:

Валидностни скали

1. Неконсистентност-ICN;
2. Рядкост-INF;
3. Негативно впечатление-NIM;
4. Позитивно впечатление-PIM;

Клинични скали и субскали

1. Соматични оплаквания-SOM;
 - Конверсия-SOM-C;
 - Соматизация-SOM-S;
 - Загриженост за здравето-SOM-H;
2. Тревожност-ANX;
 - Когнитивна тревожност-ANX-C;
 - Афективна тревожност-ANX-A;
 - Физиологична тревожност-ANX-P;
3. Разстройства, свързани с тревожността-ARD;
 - Обсесивно-компулсивни разстройства-ARD-O;
 - Фобии-ARD-P;
 - Травматичен стрес-ARD-T;
4. Депресия-DEP;
 - Когнитивна депресия-DEP-C;
 - Афективна депресия-DEP-A;
 - Физиологична депресия-DEP-P;
5. Мания-MAN;
 - Равнище на активност-MAN-A;
 - Грандиозност-MAN-G;
 - Раздражителност-MAN-I;
6. Параноя-PAR;
 - Свърхбдителност-PAR-H;
 - Идеи за преследване-PAR-P;
 - Злоба, негодувание-PAR-R;
7. Шизофрения-SCZ;
 - Психотични преживявания-SCZ-P;
 - Социална изолация-SCZ-S;
 - Мисловни нарушения-SCZ-T;
8. Гранична личност-BOR;

- Афективна нестабилност-BOR-A;
 - Проблеми с идентичността-BOR-I;
 - Негативни взаимоотношения-BOR-N;
 - Самодеструктивност-BOR-S;
9. Антисоциални черти-ANT;
- Антисоциално поведение-ANT-A;
 - Егоцентризъм-ANT-E;
 - Търсене на стимули-ANT-S;
10. Проблеми с алкохол-ALC;
11. Проблеми с наркотици-DRG;

Скали и субскали, свързани с лечението

1. Агресия-AGG;
- Агресивни нагласи-AGG-A;
 - Вербална агресия-AGG-V;
 - Физическа агресия-AGG-P;
2. Суицидни идеи-SUI;
3. Стрес-STR;
4. Липса на подкрепа-NON;
5. Отхвърляне на терапия-RXR;

Скали, свързани с междуличностните взаимоотношения

1. Доминантност-DOM;
2. Топлота-WRM;

Заложената **хипотеза** визира допускането, че са налице значими различия по основните клинични скали между групите изследвани лица, формирани съобразно характера на престъпленията, за които те са осъдени.

Целта на изследването беше да се провери налице ли са статистически значими разлики по отделните скали на въпросника между различните групи лишени от свобода.

Резултати от изследването

Статистическата обработка на резултатите беше извършена със статистическата програма SPSS 11.5. Чрез t-тест бяха сравнени средните стойности и на трите групи лишени от свобода по всичките скали на въпросника.

Като цяло получените данни не потвърдиха първоначалната хипотеза за значими междугрупови различия по основните клинични скали, имайки предвид характера на престъпленията, за които са осъдени изследваните лица. Въпреки това са налице интересни и значими различия в средните стойности по някои от субскалите на въпросника.

На първо място ще се спрем на корекционните скали. Може да се обобщи, че изследваните лица от групата на осъдените за убийство са се стремили повече към създа-

ването на позитивно впечатление по време на изследването. За тях е и по-характерно отричането на недостатъци в личността и поведението. Същевременно тази група, заедно с групата на осъдените за кражба са отговаряли по-небрежно на айтемите от теста, без обаче тези техни стойности да правят невалидни резултатите им. Групата на осъдените за кражба са отговаряли по-неконсистентно на двойки айтеми със сходно съдържание.

Много значими различия се получиха в средните стойности по субскалата „Когнитивна тревожност“ – ANX-C между групата на осъдените за убийство и групата на осъдените за кражба ($t = 2.55$; $p = 0.01$). Изследваните лица от групата на осъдените за убийство споделят значително по-силни притеснения и тревоги за настоящето. При тях е налице свръхангажираност с проблеми и събития, които не могат да контролират, като тази тревожност е с тенденция да породи проблеми с познавателните процеси, по-специално с концентрацията на вниманието. Тази група показва значими различия в сравнение с групата на осъдените за грабеж и по скалата NON – „Липса на подкрепа“ ($t = 2.53$; $p = 0.01$). Тези изследвани лица описват липса на подкрепа в социалните контакти, в по-голяма степен усещат околните като враждебни и дистантни, както и по-силно чувстват липса на стабилни приятелски връзки.

Групата на осъдените за убийство се различава значимо от останалите две групи изследвани лица и по параметъра „Отхвърляне на терапията“-RXR ($t = 2.99$; $p = 0.01$ убийство-кражба; $t = 2.45$; $p = 0.03$ убийство-грабеж). Тази скала е предикативна за заинтересоваността и мотивацията за личностна промяна. Осъдените за убийство изследвани лица отричат наличие на личностни проблеми и необходимост от помощ за разрешаването им. Те са по-затворени за нови идеи и сравнително по-рядко са склонни да поемат отговорност за постъпките си. Прилагането на психотерапевтични подходи при тях вероятно би срещнало по-големи трудности в сравнение с осъдените от другите две групи.

Специфично различие при групата на осъдените за убийство в сравнение с групата на осъдените за грабеж се констатира по субскалата „Травматичен стрес“-ARD-T ($t = 2.46$; $p = 0.02$). Осъдените по чл. 115 и чл. 116 от НК споделят значително по-често за преживяно силно травмиращо събитие в миналото, което е с такъв интензитет, че и към момента на изследването все още е източник на дистрес и повтарящи се епизоди на тревожност. Възможните травмиращи събития включват виктимизация (например изнасилване, насилие), боен опит, инциденти, заплашващи живота или природни бедствия.

Сравнението на средните стойности изведе на преден план някои особено характерни черти на групата на осъдените за грабеж. Тази група значително се различава от останалите по скалата „Антисоциални черти“-ANT ($t = -2.46$; $p = 0.02$ убийство-грабеж; $t = 1.99$; $p = 0.05$ кражба-грабеж). Тези изследвани лица са в по-голяма степен егоцентрични, импулсивни и враждебни в сравнение с останалите. Авантюристи, незачитащи чуждото мнение, потребности и права. В стремежа да постигат целите си често се възползват от другите, включително и от най-близките хора. Присъща им е слаба емпатия, по-безотговорни са по отношение на чуждата собственост и собствените си обещания.

Групата на осъдените за грабеж демонстрира значимо различие и по субскалата „Афективна нестабилност“-BOR-A в сравнение с групата на осъдените за убийство ($t = -2.08$; $p = 0.04$). Тези лишени от свобода са по-емоционални, присъщи са им резки, бързи и силни промени на настроението. По-често преживяват епизоди на занижен контрол върху гнева.

Същевременно осъдените по чл. 198 и чл. 199 от НК показват значително по-високи резултати по скалата „Суицидни идеи“ – SUI в сравнение с групата на лишените от свобода по чл. 195 и чл. 196 от НК (кражба) ($t = 2.40$; $p = 0.02$). Те по-често споделят за чувство за безнадеждност и мисли за смърт и самоубийство. Имайки предвид обаче

констатираните по-горе характеристики на тази група, както и специфичните условия на живот в местата за лишаване от свобода, не е изключено тези резултати да са в следствие на устойчиви нагласи за манипулация на персонала на затворите.

В заключение може да се каже, че въпреки липсата на значими междугрупови различия по основните клинични скали, данните от PAI със сигурност допълват информацията за специфични личностни особености на различните групи лишени от свобода правонарушители.

Литература

1. Васильев, В. (2004). Юридическая психология. С., Пб., Питер.
2. Гайдаров, К. (2007). Криминалната личност. С., Унив. изд.
3. Маджаров, Е. (1997). Юридическа психология. С., Албатрос.
4. Маджаров, Е. (2001). Психологическо портретиране на правонарушителите. С., Албатрос.

ГЕНЕЗИС НА ДЕТСКАТА АГРЕСИЯ

ДАНИЕЛА ИВАНОВА КИМОВА

психолог, Институт по психология на МВР

0889 515 199, dani_talisman@abv.bg

Докладът има за цел да представи различните теоретични подходи към анализа на агресивното поведение при децата в опитите да се разкрие в максимална степен неговата причинност. Освен класическите теории за агресивността са представени и нови съвременни експериментални парадигми. Разгледани са биологичните, психологичните и социологични фактори, участващи в зараждането и развитието на детската агресия. Познаването на индикаторите на агресивната изява е оценено като основна задача на обществото по-сока редуциране и превенция на насилието.

The goal of the present report is to present the different theoretical approaches to the analysis of aggressive behavior in children, as an attempt at discovering to an optimal degree its underlying causality. Besides the classical theories of aggression, new contemporary experimental paradigms are presented. The biological, psychological, and social factors taking part in the emergence and development of child aggression are examined. The recognition of the indicators of aggressive display is assessed as a primary objective of society towards the reduction and prevention of violence.

Въпросът с насилието е винаги актуален. Съвсем естествено детската агресия се оказва във фокуса на общественото внимание, което е особено чувствително към подобни прояви и се стреми да ги контролира. Парадоксалното е, че проявите на агресия се увеличават при значителното нарастване на броя на институциите, които пряко имат ангажимент към този проблем. Когато познаваме причините за тази агресия имаме шанс да намалим действието на онези фактори, които могат да я провокират, да разпознаваме най-ранните маркери на едно бъдещо агресивно поведение, за да се намали вероятността от рецидив.

Историческият път на смисловото психологическо изграждане на понятието „агресия“ е сравнително дълъг. Макар и с известни условности, в този етап могат да се обособят два етапа. Първоначално определението е повлияно от философските постановки за причинността на човешката агресивност и психолозите се стремят към описание на агресивното поведение и причинната връзка – инстинкт или ситуация. От една страна, агресията е обобщавана като заложена във всеки организъм, включително и в човека. Затова се приема, че тя е свойство на неговата природа (Freud, 1920; Lfrenz, 1966; Selg, 1974), съответен отговор на вреден стимул а, от друга страна, е модус за разрешаване на всяка конфликтна ситуация. Този етап е с най-голям принос в изграждането на класификации на агресията. В края на 70-те години започва широка психологична дискусия относно това дали понятието „агресия“ трябва да бъде центрирано върху специфичната същност и оценка на човешката агресивност, произтичаща от правно-етична приетост или неприетост на дадено поведение. Така, като продължение, през последното десетилетие се наблюдава

обособяването на едно самостоятелно определено направление от подходи за анализ само на индивидуалните различия на агресивността между хората. Безспорно е, че независимо от основното взаимодействие между личност и ситуация в реализирането на всяко конкретно човешко поведение, включително и агресивното, то съществуват и индивидуални личностови различия. Изследователите са убедени от своя емпиричен опит, че при обективно еднакви условия на ситуация хората я възприемат по различен начин и структурират различно своето поведение (De Wit и Hartup, 1974, 1992; Megargee, 1966; Megargee и Hokanson, 1970). У нас задълбочен психологически анализ на агресивната готовност на отделните личности, прави Петкова (1995). Обект на голям брой психологически изследвания е и готовността за агресия, която може да се реализира в непосредствено поведенческо действие или да бъде само в мисловен план, без изобщо да се реализира (Ashenbach и Hilke, 1982). Научното схващане за агресията (предложено от Baron) се отнася „до всяка форма на поведение, насочено към целта за увреждане или нараняване на друго живо същество, което е мотивирано за избягване на такова третиране“. То не би трябвало да се разширява до „утвърждаване“, „налагане“ или стремеж към господство дори тогава, когато във всекидневната реч тези действия често биват определяни като агресивни.

Теоретичните направления при проучване на човешката агресия биха могли да се обособят в четири главни перспективи:

- Биологична
- Бихевиористична
- Когнитивна
- Перспектива за социалното научаване

Историческият преглед на социалното познание показва, че редица теоретици разчитат основно на инстинктите като обяснителни градивни елементи на човешкото агресивно поведение. Това се отнася не само до ранните, ортодоксални психоаналитични възгледи и етологични концепции за агресията, но така също и до по-късно отклонилите се и обособили се като относително самостоятелни психоаналитични теоретични постановки, вземащи предвид някои културни особености, инструментално-мотивационни елементи и възможността за известно научаване на агресивното поведение.

Бихевиористичната перспектива оформя предположението, че по-скоро външните условия, отколкото вродените склонности са критични и решаващи за възникването на агресията. Този подход е отразен в няколко различни теории за подтика. Авторите изказват предположението, че различни външни условия (фрустрация, унижение) пробуждат силен мотив за включване в увреждащи поведения и че този агресивен подтик води до извършване на открити нападения срещу другите.

Основният постулат на когнитивната перспектива е, че както детерминантите, така и произходът на агресивното човешко поведение нямат вроден характер. Когнитивните феномени като норми и културните стандарти дават по-добро обяснение на агресивността. Обръща се съществено внимание на връзката между агресия и конкуренция. С името на Dengerink (1976) са свързани някои от когнитивните променливи като: атрибуция, перцепция, оценка, които представляват важни медиаторни процеси на агресивното поведение.

Перспективата за социално научаване разглежда основно агресията като научена форма на социално поведение-поведение, което се придобива и поддържа по-малко или повече същия начин както останалите форми на дейността В противоположност на ториите за инстинкта, и за предизвикания подтик теорията за социално научаване не обяснява агресията само с една или с няколко потенциални причини. Тя излага предположението, че корените на такова поведение са доста разнообразни по обхват и включ-

ват както минал опит и научаването на агресорите, така и широк спектър от външни, ситуативни фактори.

Един от кардиналните въпроси, е този за факторите, движещите сили и причините, свързани с проявите на агресивност при децата. Те действат комплексно, но не винаги в единство и хармония. Факторите които влияят за проявите на агресивност при децата са:

- Биологични;
- Социализацията на личността;
- Семейната среда;
- Училището;
- Медиите;
- Социална депривация;

Биологичното изследване на агресията се базира, освен на изследване на поведението, преди всичко и най-вече на неврофизиологични експерименти на дразнене и изключване с цел да се локализира специфични мозъчни структури (Delgado, 1967). Днес е добре известно, че при регулацията на агресивното поведение роля играят лимбичната система, мозъчният ствол и хипоталамусът, както и коровите центрове. През последните години интересът при изследванията все повече се насочва и съсредоточава върху невротрансмитерните системи и по-специално-върху серотонинергичната система, на която се приписва значителна роля при модулацията на агресивното поведение. Във връзка с агресивното и автоагресивното поведение вниманието на изследователите е насочено освен това и към особености в обмяната на глюкозата. Разпространеният биопсихосоциален модел приема агресията като единно явление, представляващо по същество взаимодействие на биологични и психосоциални фактори.

Според Ериксън, социалната среда е различна за всеки възрастов етап, дори и тогава когато индивидът фактически живее на едно и също населено място, в един и същ дом и т.н., защото в ролята на социална среда влизат тези личности, които оказват влияние върху развитието на личността, а те са различни за всеки възрастов етап, тъй като са различни и нуждите на развитието на Аза. Например, през първия етап от живота на човека, основен фактор на развитието е майката, така че тя се явява социална среда за бебето. През втория етап в роля на значими за развитието на личността се оказват и другите членове на семейството-бащата, баби и дядовци, братя и сестри. Третия етап (фалическият стадий) в социалната среда се включват и другите деца, с които детето интензивно общува – от детската градина, от детската площадка или от семейства, близки до семейството на родителите. Другите деца постепенно започват да играят важна роля за развитието на личността поради спецификата на детските игри през този период. Именно в игрите децата започват да усвояват моделите на полово-ролево поведение, да подражават на своите родители и на други възрастни, които са имали възможност да наблюдават. През четвъртия етап (латентния стадий) социалната среда се разширява с децата от училищния клас и началния учител. Те изпълняват функции, различни от функциите на децата и учителката в детската градина, поради специфичната организация на живота, задълженията и правилата за поведение и общуване, които трябва да се усвоят в училището. Петият етап (гениталния стадий) на пръв поглед хората, включени в социалната среда остават същите, но това е само привидно, тъй като личността вече сама избира кой от окръжаващите я ще допусне до скритите моменти на своето развитие. Докато в предишния етап началният учител играе важна роля в развитието и представлява неоспорим авторитет за малкия ученик, то сега авторитета е лично избран. Също така, не всички съученици се включват в социалната среда, а само тези, чието мнение е значимо за

личността. Постепенно, в средата и в края на този етап, контактите се разширяват далеч извън пределите на собствената улица или училище. Част от социалната среда могат да бъдат и връстници а също и хора от други възрастови групи, с които личността не е в непосредствен контакт, а общува в „chat“-а, чрез електронна поща. В шести етап социалната среда вече се оказва обществото като цяло, тъй като на личността влияят и политическата обстановка в страната, и икономическата, и законодателството. През седмия етап социалната среда се характеризира, от една среда с постепенно свиване, дотолкова, доколкото пенсионирането и остаряването намаляват социалните контакти, а от друга,

с още по голямо разширяване в смисъл, че личността започва да се чувства съпричастна на целия свят.[5,Левкова,И.(2003)с.62]. Податливостта към агресивни прояви се формира преди всичко поради пропуски – съзнателни или стихийни, допускани от агентите на социализацията, като семейството, училището и други.

Съществен компонент на взаимоотношенията в родителското семейство, който влияе върху формирането на агресивни нагласи у подрастващия, е психичният климат. Той се разглежда като показател за хармоничността на взаимоотношенията между съпрузите и зависи, както от техните индивидуални особености, така и от способността им да се адаптират взаимно един към друг. Позитивният семеен психичен климат влияе благоприятно върху развитието на характера на детето и създава условия за формирането у него на социално адекватен модел на поведение. Обратно, когато взаимоотношенията между родителите са изострени и конфликтни, това рефлектира негативно върху детето, което започва да проявява повишена склонност към подражаване на родителската агресивност [1,Гайдаров,К.(1998) с.83]. Семействата формират модели на взаимодействие, които на свои ред диктуват правила на поведение в семейството. Тези правила се генерализират от отделните членове на семейството към външния свят. Въпреки, че индивидът може да има много способности, обикновено е склонен да функционира съобразно правилата, установени от семейната структура. Проблемите на детето могат да бъдат породени от различни конфликти, но най-често от негативното влияние на семейната среда. Това се случва, ако детето е неравнопоставено в сравнение с другите си братя и сестри, или когато не живее при биологичните си родители – гледано от баба, дядо или роднини. От друга страна прекаленото покровителство над децата от страна на родителите им ги лишава от възможността да проявят повече самостоятелност. Така не се развива неговата автономност и инициативност и то застава на прага на реалния живот неподготвено и уязвимо. Най-често агресивните наклонности се формират при деца, които са възпитавани с жестокост, насилие и побой. Според някои родители, има деца, при които това е единствения начин да бъдат вразумени. „Насилието е далеч по-обичайно нещо от това, което много от нас си мислят“ [7,Стаматов,Р.(2006)с.332]. Независимо че много от родителите съзнателно ограничават агресивността, и то с вътрешна убеденост, когато детето трябва да се защити, те могат несъзнателно да формират агресивно поведение и това се осъществява по няколко начина:

чрез собствения модел на поведение, с оценките и диспозициите към различните форми на насилие и тяхното изразяване или чрез собствените си предрасъдъци;

- чрез загубата на контрол върху детето в неговия ежедневен живот, особено когато това е съчетано с непълноценни отношения–“непознаването“ на детето, нечувствителност към това което прави, незнанието за връзките му с другите деца, за поведението му“[7, Стаматов,Р.(2006) с. 333].
- слабата дисциплина и незаинтересованост от поведението;
- използване на физически наказания;
- очуждаването, безразличието, враждебността и търпимостта към агресивността на детето.

Най-силно свързана с агресията на децата е тяхното емоционално отхвърляне или невъзприемане от страна на родителите, както и толерантността по отношение на детската агресивност. „Ако майката се отнася снисходително към агресивните действия на своите деца, то те стават още по-агресивни.“[4, Левитов,Н.(1972)с.171]“Най-голям риск да станат жертва на насилствени действия в семейството са децата, чийто майки страдат от психопатични разстройства“[3,Крэйхи,Б.(2005)]. Липсата на единство при реагиране от страна на родителите, изразяващо се преди всичко в силно изразена любов и обвързаност със строго наказание, също предизвиква разрастване на агресивността. Децата привикват към наказанието и не могат да се ориентират в смисъла на прилаганите към тях двойни стандарти. „Във всеки случай наказанието на детето за прояви на агресивност не предизвиква намаляване на агресивните му прояви. Вторият проблем е, че страха пред наказанието или възмездие е способен да предизвика контра агресия“.[9,Тейлор,Ш.,Пипло,Л.,Сирс,Д.(2004)с.604–605]. Проблемът за наказанията е доста сложен и от педагогическа и от нравствена гледна точка. Домашната атмосфера и начинът на възпитание са съществени фактори за насилствено поведение. Преобладаваща част от децата, извършили различни агресивни актове, принадлежат към семейства, които се отклоняват от общо приетите стандартни норми на живот. От изключителна важност са възгледите, ценностите и начина на живот на родителите. Над 75% от децата регистрирани в Детска педагогическа стая са извършители на противообществени прояви, живеят в дисфункционална семейна среда сред насилие, малтретиране, липса на емоционална връзка между децата и родителите, което е предпоставка за развитие на агресивни прояви. Често малките деца се държат агресивно, за да предизвикат вниманието на околните около себе си. Те предпочитат да бъдат наказвани, а не пренебрегвани. Някои родители съзнателно формират агресия у децата си като се аргументират, че ги учат да се защитават „да бъдат мъже“. Родители които използват физическо наказание, особено ако то е често и неоснователно, формират у децата си по-висока степен на враждебност и агресивност. По отношение на възпитателното действие върху децата, грешките на родителите могат да се разпределят в пет големи групи: грешки в изграждане на родителския авторитет, грешки в личния пример на родителите, грешки в контрола на наблюдението, грешки прилагани в поощрения и наказания, грешки в координирането на педагогически въздействия.

От своя страна семейната среда може да въздейства положително върху равнището на агресията при децата. Подпомагането, споделянето и показването на емоционална съпричастност се проявяват още през първите години от живота на детето. Родителите могат успешно да коригират поведението на своето дете чрез даване на личен пример и системно и целенасочено позитивно възпитание.

Училището е другият мощен фактор, където се формира или се проявява агресивността на децата. Те имат удивителна способност да показват чрез поведението си какво чувстват и какво могат да понесат, както и какво не могат да понесат. Ако в училището доминира атмосфера на бездушие и формализъм, ако не се обръща внимание на проблемите на учениците и се прилагат несправедливи наказания, това допринася за трудното приспособяване към условията на училището, отчуждаване от учителите, формиране на отрицателно отношение към училище, немотивирани и избирателни отсъствия от учебни часове и безцелно скитане извън училище. Когато не се обръща сериозно внимание на преодоляването на трудности при ученето и усвояването на учебния материал, учениците изпитват чувство на неадекватност, липса на способности за успех, занижават самооценката си, а в някои случаи поставени от учител (волно или неволно) в неблагоприятна ситуация изпитват чувство за малоценност в резултат на което се проявява естествена

тенденция към компенсирание на чувството, че си по-малко ценен и способен от другите чрез недисциплинираност, неподчинение, грубо, арогантно, в някои случаи цинично държание. Във всички тези случаи учениците често се намират в състояние на душевно неравновесие и несигурност, което е вероятната причина за агресивни постъпки. Най-често агресията в училище се проявява от страна на по-големите ученици към по-малките под формата на блъскане, събаряне на земята, както и раздаване на удари без повод, без сериозна причина. Наблюденията показват, че ако по-малките ученици са обект на агресия и насилие в един повече или по-малко възрастово ограничен период от време, то съществува една група ученици, които са обект на насилие докато стане време да напуснат училище. В тази група попадат деца, носещи някакъв отличителен белег (дребен ръст, късогледство, тромавост в движенията и други външни белези). Агресията в училище може да бъде обвързана и с отнемане на пари и вещи, но не винаги поради материална нужда. Обикновено агресивния акт има за цел да респектира, да плаши, да унижава. Агресивността, независимо от формата и степента на проява, нанася дълбоко душата на човека. Натрупаните в училищния период от живота страхове, обиди и страдания трайно деформират бъдещата личност. Училището заема особено място в цялостния процес на социализация на личността на подрастващия. Когато по линията на взаимоотношенията учител – ученик възникнат социални смущения, неразбиране, те често се пренасят и във взаимоотношенията между учениците. Неумението на учителите да разбират учениците, да вникват в психическото им състояние, да анализират конкретни педагогически ситуации и с оглед на това да проявяват индивидуален подход и педагогически такт са главна причина за индивидуалното или групово съпротивление на учениците, като това може да се изрази и чрез агресивни прояви.

Голям брой експерти доказват, че телевизионните предавания /филми, сериали, мултипликационни филми, реалити шоу и други/ с агресивно съдържание, благоприятства краткосрочното повишаване на проявите на агресивно поведение на личността и може да формира определено агресивни наклонности при децата. Често срещан аргумент в защита на телевизионните творци е, че те представят живота такъв какъвто е в действителност. Данните обаче сочат, че по телевизията криминалността е обрисувана с 55 пъти по – голяма честота, от колкото в действителния живот, а специфичният акт на убийство се представя на живо почти 1000 пъти по-високо от реалното му разпространение в света. Проф. Х. Лукеш също смята, „че не само директното насилие оказва негативно влияние. Безразличиято спрямо формите на насилие, видени в живота или по телевизията, влияят на социалното поведение на децата“ [6]. Рискът се крие не само в повишената готовност за извършване на агресивен акт, а в това че медиите и в частност телевизията разпространяват вече готов модел на такава активност. Младата личност с по-беден житейски опит приема съобщението без да има възможност да получи информация, че всъщност таква поведение е негативно, антисоциално и се санкционира от обществото. Проведеното през 1998 година проучване на общественото мнение по отношение на телевизията у нас, направено по поръчка на Националния съвет за радио и телевизия, изнесе доста обезпокоителни данни. Резултатите показаха, че почти всички българи сме против тоталното насилие по телевизията; девет от всеки десет българи споделят тезата, че жестокостта във филмите може да подтикне децата и младежите към насилие. Същевременно обаче, всяко второ семейство, в което има малки деца, заявяват, че те гледат телевизия „когато си пожелаят“ (независимо от часа на излъчване), без родителите им предварително да се информират за съдържанието на телевизионната програма“ [2].

Социална депривация, изразяваща се в пренебрегването на нуждите и желанията на децата, живеещи в условия, изоставени от своите родители водят до трудно приспособя-

ване към живота и формирането на неадекватни защитни механизми на поведение. Тези деца са по-реактивни и агресивни.

Агресивността би могла да се ограничи по няколко начина:

- Чрез заместване на агресивните поведения с неагресивни;
- Чрез промяна на атрибуцирането-непрекъснатото търсене на враждебност в действията на другите се заменя с приписване на доброжелателност;
- Чрез емпатия и приемането на чуждата гледна точка; когато се докоснем до чувствата на другия, у нас ще се появи чувство на състрадание, което също ще помогне да се ограничи враждебността, изпитана към другите.“ [8,Стаматов,Р.,Минчев,Б.(2004)с.311].

Бариерите пред агресивните действия са от най-различен характер и произход. Но още Freud, въпреки че не е оптимистичен по проблема за преодоляване на проявите на агресивност все пак сочи културата, любовта, разбирателството, емпатията между хората като надежден път за отстраняване на агресивните взаимоотношения.

Въпреки напредъка на материалната и духовна култура, все повече се увеличават проявите на агресивно поведение, изразяващо се в различни форми на насилие. Тези прояви често имат различни причини. Познаването на вътрешния свят на всяко отделно дете е много важно условие, когато се определят подходите за по нататъшна работа. Формирането на нагласа за въздържане от агресия и умения за самоконтроли овладяване на собствените емоции е най-верният път към преодоляване на агресивното поведение, като начин на живот. Уважението към личността на другия, зачитането на неговите права и достоинства, е съществен показател за хуманизирането, а от там и за преодоляването на проявите на агресия между хората. Това се постига, както чрез системно възпитание, така и чрез постоянното самовъзпитание на всеки човек, насочено към все по-високо издигане на равнището на неговата човечност и въздържане от участие в каквото и да било агресивно поведение. Необходимо е по-голяма хуманност в отношенията с децата. Те имат нужда от това да им се покаже, че са обичани, независимо от допуснатите грешки. Те трябва да виждат, че ние се отнасяме с разбиране към проблемите им, че сме готови да им помогнем тогава, когато се нуждаят от това. Дали децата, които са агресивни, ще продължат да бъдат такива или успешно ще заемат полагащото им се място в обществото? Всичко това зависи единствено от нас.

Литература

1. Гайдаров,К.,Девиантното поведение на непълнолетните,С.,1998г.
2. Изследване на социологическата агенция Алфа рисърч от 1998г.,направено по поръчка на националния съвет за радио и телевизия.http://www.bild.net/media/nrcr/year_state_ment/10_10_soc_isl.htm
3. Крэйхи,Б.,Социальная психология агрессии.СПб,2003г.
4. Левитов,Н.,Психологическое состояние агрессии,сп.Вопросы психологии,кн.6,1972г.
5. Левкова,И.,Психология на развитието,2003г.с.62.
6. Медите и насилието.Може ли популяризирането на насилие да бъде опасно?сп.Обществено възпитание,5бр.,2001г.,с.54.
7. Стаматов,Р.,Детска психология,П.2006г.,с.324–339
8. Стаматов,Р.,Минчев,Б.,Психология на човека,П.2004,с.311
9. Тейлор,Ш.,А-Пипло,Сирс,Д.,Социальная психология,СПб,2004г.,с.604–605

ЛИЧНОСТНИ ДЕТЕРМИНАНТИ НА АГРЕСИВНОТО ПОВЕДЕНИЕ

МИХАИЛ ПРОДАНОВ

д-р, Институт по психология на МВР
0886 842 473, mprod@abv.bg

Агресивното поведение се дефинира като преднамерено действие, целящо причиняване на болка/физическа или психическа/ и злина на друг човек, който се стреми да се предпази и да избегне вредата. Агресивността е склонност на индивида да реагира агресивно в ситуации на конфликт, фрустрация и/или/ провокация. Чрез корелационно изследване на 193 лица са извлечени взаимовръзките между личностни черти, които детерминират агресивното поведение. За целта са използвани скали от ММПИ-2 и домейните „Невротизъм“ и „Сътрудничество“ от NEO-PI-R. Корелационният анализ води до заключението, че високите стойности по „Невротизъм“ и ниските стойности по „Сътрудничество“ са факторите от висш порядък, които детерминират агресивното поведение на личността.

The aggressive behavior is defined as deliberate action aimed to hurt or do someone else harm/ physical or psychic/ who keeps out of being hurt and tries to escape from that. The aggressiveness is an individual propensity to react aggressively in case of conflict, frustration and/or/ provocation. By means of a correlative research on 193 persons, the interrelations between some personality's traits that determine the aggressive behavior are extracted. For that purpose, some scales of the MMPI-2 and domains Neuroticism/N/ and Agreeableness/A/ of the NEO-PI-R are utilized. The correlative analysis infers that Neuroticism/high estimates/ and Agreeableness /low estimates/ are high-level factors which determine the aggressive behavior of personality.

Теоретична постановка

Трудно биха могли да се обсъдят всички психологически дефиниции за агресията, но това не е цел на настоящото изследване. Може би в най-синтезиран вид е определението на Е.Арънсън: „Аз бих нарекъл акт на агресия поведение, целящо да причини зло или болка“ [1, стр.149]. В тази дефиниция се съдържат двата основни аспекта на агресията, а именно: 1/ резултатът от поведението на агресора е причиняване на злина и/или/ болка/ физическа или психическа/, а в крайните си форми и физическа деструкция на обекта на агресия; 2/ агресията е винаги преднамерена: т.е. всички останали случаи с подобен резултат, в които агресивният акт е бил неумишлен, не би трябвало да се идентифицират като прояви на агресивно поведение.

Важно допълнение, което прави дефиницията по-изчерпателна е определянето на агресията като всяко поведение, целящо да причини вреда на друг индивид, който е мотивиран/стреми се/ да се предпази и избегне вредата [6]. Същественото тук е, че не само интенцията на агресора се взема предвид, но и мотивацията на обекта на агресията: ако

индивидът, към който е насочен агресивният акт, не е мотивиран да го избегне и това се знае от агресора, тогава се наблюдава друг, макар и патологичен по своето съдържание модел на поведение/например при садо-мазохистичните отношения/.

Съществен момент в определяне на границите на понятието „агресия“ е мотивацията на насилствения акт. В зависимост от мотивационния механизъм има два основни типа агресия: 1/ реактивна агресия – когато тя е насочена директно към субекта-жертва на агресивния акт, т.е. това е агресивност, която сама по себе си е цел. Някои автори използват още термина „враждебна агресия“, дотолкова доколкото в този случай е налице емоционалният комплекс на т.нар. враждебни чувства – гняв и евентуално – презрение и отвращение, които формират силен негативен импулс срещу обекта на агресията[3]. По-някога този тип поведение има спонтанен и импулсивен характер, но това е функция и от степента на личностния самоконтрол, както и от някои ситуативни фактори; 2/ инструментална агресия – когато дейността на агресора има други цели, а нанасянето на вреда на жертвата се явява средство за тяхната реализация. Важно е да се диференцират два под-типа на инструменталната агресия – просоциална и антисоциална. Това разграничаване е в зависимост от крайните цели на агресора: например, служители от специализирано тактическо звено, които раняват или убиват терорист в опита си да освободят заложник проявяват просоциална инструментална агресия, докато наемен убиец на мафията, който застрелва по поръчка даден човек е случай на антисоциална инструментална агресия.

Независимо от типа на агресивното поведение от гледна точка на насочеността му, в по-общ план, то винаги се мотивира от ситуация на **конфликт**, **фрустрация** и/или **провокация**. Фрустрацията е понятие, което има, както личностни, така и ситуативни проекции. В ситуационния си контекст фрустрацията е такава констелация от външни условия, представляваща бариера, пречка, преграда, не позволяваща реализацията на определена субективна цел. Като психично състояние, най-често фрустрацията се свързва с емоционални преживявания на раздразнителност и гняв, съгласно класическата теория на Долард, Дууб, Милър, Маурър и Сиърз. Това се приема като аксиома и от по-комплексните теории, които отчитат и другите фактори на личността и социалното обкръжение – на Л.Бърковиц и А.Бандура[по 1; 2; 4; 5]. Що се отнася до провокацията, тя може да бъде описана като ситуация, в която е застрашена в някаква степен физическата или психическата цялост на субекта, който чувствайки се заплашен реагира агресивно срещу предизвикващия го индивид. В такъв момент, емоциите от враждебния комплекс – гняв, презрение, отвращение, са задължителен елемент от мотивацията на агресивния акт. Ситуацията на конфликт има по-всеобхватен характер и макар да не е задължително, може да включва, както фрустрация, така и провокация. Агресивното поведение в конфликтната ситуация се проявява, когато „агресорът“ възприема противоречията си с „конкурента“/независимо дали става дума за конфликт на интереси, ценности или убеждения/ като антагонистични и неразрешими с други средства, но не иска да отстъпи и/или/ да се примири с това положение. В този аспект, „агресивността“/като личностен корелат/ трябва да се разграничи от „асертивността“, включваща неагресивен модел за себеутвърждаване.

Други фактори, които имат доказан ефект върху агресията, са свързани с процеса на социалното научаване, в който от критично значение е миналият опит на индивида в аспекта на прякото и косвено подкрепление и самоподкреплението; също така е важно на какви социални модели-еталони той подражава [5]. Такива когнитивни конструкти като степента на *дехуманизация* на жертвата, *враждебността на намеренията*, приписвани на жертвата от агресивния субект, очакванията, свързани с евентуалното *възмездие*, също би трябвало да се вземат предвид при обяснение на агресивното поведение [1; 4].

Целта на настоящото изследване е да се идентифицират някои личностни детерминанти на агресивното поведение. Значението на подобен подход има своята обосновка от гледна точка на прогнозиране на поведението на личността в определени ситуации, което е една от целите на всяка психодиагностика. Съществуват редица изследвания, факторизиращи освен ситуативните, така и личностни фактори при оценка на ефекта върху поведението на индивида [8]. Наличието на комплекс от личностни дименсии и модератори на агресията предполага извода, че една отделна личностна черта, етикирана като „агресивност“, е трудно да бъде изведена и непосредствено операционализирана. По-евристично е да се говори за „риск от агресия“ като комплексен индекс, който има и своите личностни проекции. Следователно, агресивността е по-добре да бъде дефинирана като **склонност на дадена личност да реагира с агресивно поведение в по-широк спектър от ситуации на конфликт, фрустрация и/или/ провокация**. Разбира се, може да се разглежда и като черта-компонент или фактор от висш порядък, който включва комплекс то черти от по-низш порядък. В подобен ракурс, Й.Зографова разглежда три основни личностни качества, които благоприятстват агресивното поведение: *утилитарност, доминантност и настъпателност*. *Утилитарността* включва следните признаци: себенасоченост, користност, неемпатийност, незаинтересованост. Параметрите на *доминантността*, авторката определя като стремех за заемане на лидерски позиции, стремех за утвърждаване на мнения и позиции, тенденция за подценяване на другите/надменност/, склонност да се приписват собствените неуспехи на ситуативни причини. Третата личностна черта от тази своеобразна „триада“ на агресивността – *настъпателността*, е дефинирана като настойчивост, неотстъпчивост, упорство, несъобразяване с негативни външни оценки и предишни неуспехи, както и действеност/ като бързо пристъпване към действие след взето решение/[2]. Съществуват и други изследвания върху личностни детерминанти на агресивното поведение, включващи черти като *раздразнителност, гневливост, нарцисизъм, макиавелизъм, емоционална ранимост и чувствителност, Тип-А* [6]. И в представеното по-долу корелационно изследване е направен опит да се изведат връзките между някои базисни черти – личностни корелати на агресивността.

Метод

ИЗВАДКА

Корелационното изследване е направено върху извадка от **193** изследвани лица, от които 111 мъже и 82 жени. Според образователния си ценз разделението е следното: 80 души/62 мъже и 18 жени/ са със средно образование/ 41,5% от извадката/, а 113/49 мъже и 64 жени – общо 58,5% от извадката/ – с висше образование. Изследваните лица са на възраст от 19 до 44 години, като в различните възрастови диапазони разпределението е: 1/ от 19 до 25г. възраст–43 души/ 22,3%/ , 2/ от 25 до 35 г.–128 / 66,3%/ и 3/ от 36 до 44 г./–22 / 11,4%/. Тъй като предложеният научен доклад не си поставя за цел да извлича зависимости, свързани с образованието, пола и възрастта, тези параметри на извадката не са прецизно балансирани.

ИНСТРУМЕНТАРИУМ И ПРОЦЕДУРА НА ИЗСЛЕДВАНЕ

Изследваните лица попълниха едновременно два въпросника – ММПИ–2 и NEO-PI-R/форма S/. ММПИ–2 е един от най-често използваните тестове за професионален подбор,

макар че неговото предназначение е предимно за скрийнинг на психопатология в нормални извадки. По тази причина и защото неговите основни клинични скали нямат добра диференцираща способност в рамките на средната норма, в корелационното изследване са използвани данните само от някои допълнителни и съдържателни скали на въпросника, които ще бъдат описани по-долу. Като материал за анализ са използвани единствено протоколи/ 193 на брой/, които удовлетворяват критериите за валидност, като са елиминирани следните възможни причини за изкривяване на данните: 1/ случайното отговаряне, налучкване или нежелание за даване на консистентни отговори; 2/ тенденция за представяне в благоприятна светлина; 3/ защитно отговаряне, при което изследваното лице прикрива симптоми; 4/ преувеличаване на симптоми. Освен това, трябва да се отбележи, че сред лицата от посочената по-горе извадка няма такива, които да са манифестирали признаци за психопатология, т.е. всички изследвани лица са представители на нормативна група. В корелационния анализ са използвани следните „допълнителни скали“ от ММП1–2:

Репресия – R/ Welsh / – хората с високи резултати по тази скала имат склонност да са покорни, конвенционални, стремят се да избягват конфликтните ситуации. Същевременно, лицата с ниски резултати са отворени, енергични, експресивни, без задръжки, разкрепостени. Възможно е да са емоционални, лесно възбудими, лесно се обиждат и склонни да доминират;

- **Свърх контролирана враждебност – O-N/Megargee/** – тази скала измерва индивидуалния капацитет за толериране на враждебни действия, без да се отвърща със същото. Високите резултати предполагат, че такива хора са с тенденция да отговарят на провокации по подходящ начин през повечето време, макар понякога да проявяват преувеличена агресивност в действията си, без явна провокация/ вероятно става дума за т.нар. пасивно-агресивни личности – б.м., които представляват особен случай, различен от типичните/. Хората с ниски резултати може да са или хронично агресивни личности или такива, които са намерили достатъчно приемлив начин за изразяване на своята агресия;
- **Социална отговорност – RE/Gough/** – хората с високи резултати могат да се опишат като ригидно приемащи и подкрепящи социалните стойности и ценности. При тях е налице тенденция да виждат себе си и да бъдат описвани от другите като стремящи се да постигнат значимост чрез собственото си поведение, те са надеждни, заслужаващи доверие, с чувство за интегрираност и отговорност към групата;
- От т.нар. „съдържателни скали“ на въпросника са взети следните, определени като релевантни на поставените цели на изследването:
- **Гняв – ANG** – високят бал е индикативен за проблеми с контролирането на гнева. Тези лица споделят, че са раздразнителни, нетърпеливи, лесно избухват, мърморят, често са в лошо настроение, дразнят се и са упорити. Понякога им се иска да ругаят или да строшат нещо. Възможно е да загубят самоконтрол и да проявят физическа агресия към хора или обекти;
- **Цинизъм – CYN** – високите стойности са присъщи на хора с мизантропски убеждения. Част от тях очакват наличието на скрити, негативни мотиви в действията на другите. Други са мнителни и недоверчиви, считат че хората се използват един друг и проявяват приятелско отношение само поради лични интереси. Могат да имат негативни нагласи към близките си;
- **Антисоциални действия – ASP** – тази скала е свързана в голяма степен с предходната. Освен с мизантропска нагласа, подобно на хората с висок бал по CYN, лицата, попаднали в горния диапазон на ASP споделят, че са имали проблеми в ученическите си години, както и антисоциални действия като неприятности със закона, кражби и

др.под. Те понякога наричат престъпленията „лудории „, не подкрепят безусловно законите и смятат, че е допустимо те да бъдат заобикаляни;

- **Тип – А – TYPE-A** – личностите, определяни като **Тип-А** са динамични, често нетърпеливи и раздразнителни. Не обичат да чакат или да бъдат прекъсвани. Никога не им стига времето, за да изпълнят задачите, които са си поставили. Често са директни и могат да демонстрират чувство за превъзходство в отношенията си с другите;

Както се вижда, посочените по-горе скали са индикативни за черти, които предполагат склонност или към агресивно поведение или към въздържане от агресия. Тези черти могат да се приемат като черти от по-нисък порядък в личностната структура. За да се стигне до по-задълбочено разбиране за личностните фактори, свързани с агресията, тези скали бяха корелирани с черти от по-висш порядък – домейните „**Невротизъм**“/ *N* / и „**Сътрудничество**“/ *A* / от въпросника NEO-PI-R, който операционализира пет-факторната концепция за структурата на личността, т.нар. модел Big-Five [9]. Независимо от опитите този пет-факторен модел да се разшири и допълни домейните „Невротизъм“ и „Сътрудничество“ остават инвариантни [7].

Най-общо, може да се каже, че лицата, които получават високи стойности по „Невротизъм“ са склонни в по-голяма степен да преживяват негативни афекти като страх, тревога, гняв, отвращение, тъга и вина. Те са уязвими и предразположени към емоционален дистрес. Могат да развият ирационални идеи, изпитват трудности с контролиране на импулсите си и се справят по-зле от другите с копиране на стреса.

Домейнът „Сътрудничество“ отразява „насочеността към хората“/ в противовес на „насочеността срещу хората“/. Високите стойности по тази дименсия описват личността като алтруистична, емпатична, деликатна, откровена в отношенията, скромна и стремяща се към съгласие в конфликтните ситуации. Тези индивиди са по-скоро кооперативни, отколкото конкурентни, за разлика от лицата с ниски резултати, които са егоцентрични, скептични, прикрити и манипулативни, надменни, по-скоро прагматични, интересувани се предимно за собственото си благополучие.

Изброените по-горе дименсии са селектирани след съдържателен анализ и проучване на релевантните литературни източници.

СТАТИСТИЧЕСКИ АНАЛИЗ

След попълване на двата въпросника, беше изчислена интеркорелационната матрица между описаните по-горе скали на MMPI-2 и домейните N и A от NEO-PI-R. Беше използван One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test за оценка нормалността на разпределението на получените данни. Установи се, че с изключение на O-H/свръх контролирана враждебност/ и ANG / гняв /, данните по останалите променливи / N, A, R, RE, CYN, ASP и TYPE-A/ са нормално разпределени. Затова при извличане на корелационните зависимости беше използван диференциран подход: корелациите между променливите с нормално разпределение бяха изчислени с коефициента на Pearson/ *r* /, докато между променливи, не отговарящи на нормалното разпределение – с коефициента на Kendall/ *tau-b*/. Освен интеркорелационната матрица между променливите е представен Hierarchical Cluster Analysis, илюстриращ техните йерархични взаимовръзки.

Резултати

В Таблица №1 са отразени корелационните коефициенти за взаимовръзките между изследваните променливи за цялата извадка от 193 лица – мъже и жени.

Обсъждане и изводи

Резултатите от корелационното изследване недвусмислено разграничават индикаторите за склонността към агресивно поведение от тези черти, които са присъщи на неагресивните личности. Разбира се, трябва да се направят няколко важни уточнения: 1/ тук става въпрос за **склонност към агресия**, която може да се прояви в определени ситуации на конфликт, провокация и фрустрация. Тази склонност всъщност означава, че при дадения индивид е налице повишен риск за агресивно поведение, в сравнение с други лица, при които индикаторите за такава склонност липсват. В конкретния случай, като черта от по-висш порядък, **„невротизмът“** се явява основен личностен предиктор, доколкото високите му равнища предполагат повишен риск за агресия. Същевременно, ниските стойности по **„сътрудничество“** разширяват обхвата на агресивния индекс. Обратно, високите стойности по „сътрудничество“ предполагат по-нисък риск от манифестиране на агресивни действия в ситуацията на конфликт, провокация и фрустрация; 2/ дали ще се държи агресивно даден човек в определена конфликтна, фрустрираща и/или/ провокираща ситуация зависи и от други фактори – например, от социалния опит на конкретния индивид и някои особености на обкръжението. Освен това, не би могло да се твърди, че в изследването са отчетени всички личностни корелати на агресивността. Може да се предполага, че домейнът „сътрудничество“ обхваща и аспекти на моралните стандарти на личността, както че има отношение и към някои когнитивни променливи, влияещи върху решението за агресивно действие, но това е само хипотеза, която се нуждае от допълнителни изследвания; 3/ в изследването се прави анализ на променливи, операционализирани чрез тестови скали. Предвид редицата слабости на въпросниците, разчитащи на обективността на системата от самооценки на изследваните лица, по-точен анализ би могъл да се направи, ако е налице външен критерий за оценка на реално агресивно поведение.

Литература

1. Арънсън, Е.(1984) Човекът – социално животно, София, Наука и изкуство
2. Зографова, Й.(1987) Проблеми на агресивността у човека, София, Наука и изкуство
3. Изард, К. (1980) Эмоции человека, Москва, МГУ
4. Хекхаузен, Х. (1986) Мотивация и деятельность, т.1, Москва, Педагогика
5. Bandura, A.(1973) Aggression: a Social Learning Analysis, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall
6. Bettencourt, B. & Talley, A. & Benjamin, A. & Valentine, J. (2006) Personality and Aggressive Behavior Under Provoking and Neutral Conditions: A Meta-Analytic Review // Psychological Bulletin, Vol 132, №5, 751–777
7. Marcus, B. & Lee, K. & Ashton, M. (2007) Personality Dimensions Explaining Relationships between Integrity Tests and Counterproductive Behavior: Big Five or One in Addition? // Personnel Psychology, 60, 1–34
8. Marshall, M. & Brown, J. (2006) Trait Aggressiveness and Situational Provocation: A Test of the Traits as Situational Sensitivities/TASS/ Model // Personality and Social Psychology Bulletin, Vol 32
9. McCrae, R. & Costa, P. (1997) Personality Trait Structure as a Human Universal // American Psychologist, 52, 509–516

РИСКОВИ ПСИХИЧНИ, СЕМЕЙНИ И СОЦИАЛНИ ФАКТОРИ, ДЕТЕРМИНИРАЩИ ДЕЛИНКВЕНТНОТО ПОВЕДЕНИЕ

АНДРЕЙ АНДРЕЕВ СИМЕОНОВ

Психолог – специалист IV степен, Институт по психология – МВР
Тел. 02 9825 847; 02 9825 885; email: andreicho@hotmail.com

Докладът представя някои актуални изследванията и натрупаните съответни емпирични доказателства за ролята на различни психични, семейни и социални фактори във възникването на делинквентното поведение. От една страна, се анализират различните теории и обяснителни модели за възникването на делинквентното поведение. От друга страна, се разглежда методологичния инструментариум, развит и прилаган в тази сфера. Систематизацията на наличните теоретични и емпирично-доказателствени ресурси би била полезна за потенциалното провеждане на изследвания, засягащи нови, неизвестни до момента аспекти по темата, особено в локално-специфичен контекст.

The present report presents some recent investigations and accumulated respective empirical evidence about the role of different psychic, familial and social factors in the development of delinquent behavior. On the one hand, different theories and explanatory models in delinquent behavior are analyzed. On the other hand, different methodological instruments developed and implemented in this area are examined. The systematization of different empirical-evidence resources could be useful in the potential conducting of investigations that cover new, still unexplored aspects of the subject, especially ones within a local-specific context.

Изследването на различните психологични и социални фактори, определящи възникването на делинквентното поведение е отдавна във фокуса на научен интерес от страна на психолозите. Множество изследвания в последните години проследяват и анализират сложната съвкупност от условия, фактори и взаимодействия, детерминиращи възникването на различни асоциални личностно-поведенчески тенденции и дисфункции в детството и юношеството (някои от тях свързани и с появата на асоциално личностно разстройство в по-късен период на развитието) [1] [2] [3] [4] [5] [6] [7].

Барнов, Лухт и Фрейбергер [1], например, изследват корелатите на агресивното поведение и делинквентните прояви в периода на юношеството при 168 подрастващи от 121 семейства чрез няколко въпросника и полуструктурирано интервю. Авторите разглеждат следните фактори: усложнения при раждането, темпераментови особености (изразяващи се в търсене на нови стимули), ниво на самооценката, влияния на семейната среда (възприятия за родителски стил; родителска злоупотреба и зависимост от вещества; наличие на асоциално личностно разстройство у бащата); характеристики на групата от връстници. Прилаганата методология включва корелационни анализи и тестването на два хипотетични модела чрез структурно-сравнително моделиране (structural-equation modeling). Резултатите показват статистически значими корелации

между агресивните и делинквентни прояви на юношите и: родителското асоциално поведение; възприеманото родителско отхвърляне и липсата на емоционална топлина; юношеското търсене на нови стимули; самооценката; отхвърлянето от връстниците; девиантността на социалната група от връстници. От друга страна, двата емпирични модела, тествани поотделно за агресивното и за делинквентното поведение, също установяват директна взаимовръзка между първите и: родителското асоциално поведение; родителското отхвърляне; юношеското търсене на нови стимули; девиантността на социалната група връстници; отхвърлянето от страна на последната. В изследването се установяват и някои известни различия по отношение на двете поведения, от една страна, и девиантността на социалната група връстници и отхвърлянето от последната, от друга. Отхвърлянето по-силно се асоциира със агресивността и по-слабо с делинквентността. Девиантността на социалната група от връстници, съответно, се съотнася по-силно с делинквентните прояви и значително по-слабо с агресивните такива. Въз основа на получените резултати от структурно-сравнителното моделиране, авторите заключват, „че само интервентивни мерки, включващи родители, социална група от връстници и самите юноши могат да доведат до намаляване на случаите на агресивни и делинквентни поведенчески проблеми“ (стр. 24). В контекста на настоящата работа, цитираното изследване разкрива сложността на взаимовръзките между интрапсихични и външни фактори, предопределящи делинквентното поведение. Както може да се види от разглежданите по-горе емпирични находки, асоциалните тенденции в семейната и възрастово-социална среда оказват силно влияние върху индивидуалните прояви на делинквентно поведение у подрастващите. Друг важен извод от изследването е, че агресивното и делинквентното асоциално поведение не са еднозначни явления. В подкрепа на тази констатация са и някои съвременни теории, които разграничават агресивното („открито“) и неагресивното („скрито/делинквентно“) асоциално поведение (Achenbach, 1991 и Loebel & Nau, 1997, цитирани в [7]).

Холмс, Слоутър и Кашани [5] разглеждат многообразието от фактори в ранно-детското развитие, водещи до появата на поведенческо и асоциално личностно разстройство. Те считат, че и двете често пъти са обвързани със (и се предхождат от) дефицит на контрола върху импулсите, хиперактивност и слаба способност за концентрация. В тази връзка, авторите отделят голямо внимание на тези симптоми (най-често представени под формата на хиперактивно разстройство, свързано с дефицит на вниманието / Attention Deficit Hyperactivity Disorder – ADHD/) като фактори, предопределящи възникването на поведенческо разстройство и асоциално личностно разстройство. Според тях, децата със ADHD срещат трудности в очакването на последиците от действията си и ученето от предишен опит, и като цяло са предразположени до голяма степен към развиването на поведенческо или асоциално личностно разстройство на по-късен възрастов етап.

От друга страна, изследователите цитират широк кръг изследвания, доказващи връзката на темпераментовите особености и повишената агресия в ранна възраст с по-късни асоциални и делинквентни прояви.

Не на последно място, Холмс и колеги отдават голямо значение и на психосоциалните фактори. Според тях, поведението на социалната група от връстници оказва силно влияние и може да служи като опосредстващ асоциалното поведение механизъм. Например, отхвърлянето от страна на недевиантни, просоциално ориентирани връстници много често води до присъединяването на отхвърленото дете или юноша към група, изповядваща диаметрално противоположни ценности (т.е. делинквентна такава). Това на свой ред резултира в поведенческо или асоциално разстройство.

От друга страна, семейната среда също би могла да допринесе в голяма степен за възникването на двата разглеждани синдрома, като това най-често се случва в резултат на семейно насилие, negliжиране, родителско отхвърляне и неконсистентно отношение и др.

В контекста на цитираните по-горе изследвания, обаче, възниква въпросът: какви са конкретните, специфични механизми, които обуславят трансформацията на разглежданите по-горе фактори в делинквентно поведение? По какъв начин допринасят те за структурирането на определени интрапсихични диспозиции, за стабилизирането на асоциални нагласи, подбуди и стремеж към тяхната реализация във средата?

Един комплексен обяснителен модел в тази насока е представен от Фарингтън [4]. Той разглежда широк кръг от емпирични изследвания на рисковите личностни характеристики и фактори на средата в ролята им на детерминанти на асоциалното поведение (напр., темперамент, импулсивност, ниско IQ, лошо родителстване, насилие в семейството, родителски конфликти, развод, асоциални родители, социално-икономически фактори, влияния на връстници, училище, по-широка социална среда и др.). Авторът систематизира всички анализирани научноизследователски открития в своята Теория за интегрирани когнитивен асоциален потенциал (Integrated Cognitive Antisocial Potential (ICAP) Theory). Тя се базира на интегративен социален и когнитивен модел, обясняващ функционално трансформацията на рисковите фактори (детерминиращи конструкта „асоциален потенциал“) в асоциално поведение. В най-общ смисъл, теорията постулира, че „...прерастването на асоциалния потенциал в асоциално поведение зависи от когнитивни (мисловни и касаещи взимането на решения) процеси, които разглеждат възможности и жертви“ (стр. 184). Фарингтън [4] разделя асоциалния потенциал на „дългосрочен“ (зависещ от нивото на импулсивност, социални деформации (strain), социално моделиране, специфика на процеса на социализация, модела на привързаност и житейските преживявания) и „краткосрочен“ (обхващащ ситуативни мотивиращи фактори).

По отношение на дългосрочния асоциален потенциал, индивидите могат да бъдат класифицирани в континуум от ниски към високи степени. Хората с висок асоциален потенциал са в по-голяма степен склонни да извършват различни асоциални (вкл. делинквентни) действия. Едни от основните фактори, които водят до възникването на висок асоциален потенциал са стремежът към придобиване на материални ценности, за социален статус, за емоционално-афективна стимулация и удовлетворяване на базисни потребности (в духа на социологическата теория за социалните деформации /strain theory/). Те, обаче, резултат във висок асоциален потенциал само, ако избраните методи за постигането им са асоциални по своя характер.

Друг важен фактор, детерминиращ високия асоциален потенциал е моделът на привързаност и характеристиките на социализационния процес. В този смисъл, асоциалният потенциал би бил нисък, ако родителите consistently и съответно награждават добрите поведения и санкционират лошите. Децата с ниски нива на тревожност поради страх от наказание, обаче, няма да се социализират толкова добре, тъй като прилаганите наказания няма да имат силно въздействие върху тях. Асоциалният потенциал ще бъде висок при деца с липса на привързаност към просоциално ориентирани родители (напр., семейства с емоционално студени и отхвърлящи родителски /или други грижещи се/ фигури). Като силен фактор, който би могъл да предопредели нарушения в процеса на социализация Фарингтън изтъква разведените (или разделени) семейства.

Трети съществен фактор, водещ до възникването на асоциален потенциал е наличието на асоциални поведенчески модели (напр., криминално проявени родители, де-

линквентни сиблинги и връстници, високо криминогенна социална и училищна среда. Четвърти фактор е наличието на висока импулсивност, реализираща се в непремерени и необмислени действия, без отчитане на евентуалните последици за индивида и околните от тях.

Краткосрочния асоциален потенциал, от своя страна се предопределя от ситуативни фактори в ролята им на мотиватори (скука, различни моментни фрустрации, алкохолна интоксикация, насърчение от страна на социалната група и т.н.). В заключение, Фарингтън отчита важността на интеракцията на индивидуално-психологични фактори (т.е., непосредствено даденото ниво на асоциален потенциал) и социалните такива (криминогенна среда, наличие на потенциални жертви и др.).

Теорията за интегрирания когнитивен асоциален потенциал (ICAP Theory) представя консистентен обяснителен модел, който, по думите на своя автор се нуждае от бъдеща по-детайлна емпирична верификация. Според Фарингтън, една от основните стратегии в това отношение трябва да бъде изясняването на коморбидността и специфичните въздействия на отделните рискови фактори, предопределящи възникването на асоциално (респ. делинквентно) поведение. В този смисъл, все още не е ясно доколко даден рисков фактор предсказва възникването на различни асоциални поведения (в противовес на предсказването само на едно или две такива) и обратно – доколко един тип асоциално поведение се предсказва от съвкупност от рискови фактори (в противовес на предсказването му от един или два такива). Във всеки случай, представената теория представлява важна стъпка в интегрирането на различните фактори, сочени като детерминанти на делинквентното поведение.

Доугън, Конгър, Ким и Мейсин [3] изследват ролята на юношеските възприятия за родителски стил и семейно статукво (т.е. за ситуацията в разведени/разделени семейства) за възникването и персистирането на антисоциално поведение. Те базират търсенията си на теорията за социалното учене на Бандура, според която индивидите заучават широк кръг от поведения чрез наблюдението на даден модел и този процес се опосредства от интензивна когнитивната преработка на информацията (напр., като последваща интерпретация на видяното). Интернализираните под формата на когнитивно-афективни схеми поведенчески модели на свой ред детерминират и бъдещата посока на поведение. Авторите извеждат взаимовръзката между родителски стил и последващото юношеско асоциално поведение на базата на сложен предиктивно-каузален модел (получен чрез метода на структурно-сравнително моделиране). Те показват, че субективните когнитивни възприятия и интерпретации на подрастващите в голяма степен предопределят трансмитирането на родителските модели на асоциално поведение у тях. В този смисъл, изследователите поставят акцент върху интрапсихичните, когнитивни механизми в качеството им на важни медиатори при усвояването на асоциалните поведенчески модели.

Представените теоретични и научноизследователски постижения илюстрират изключителната сложност и комплексност на факторите, детерминиращи възникването на делинквентното поведение. Тяхната систематизация би могла да бъде от полза за провеждането на изследвания по темата и в специфичния български социокултурен контекст, на базата на сходни методологични принципи, стратегии и инструментариум. Предвид високите нива на детско-юношески делинквентни прояви у нас, представените в настоящата работа чуждестранни изследвания биха могли да послужат като основа за по-нататъшни емпирични търсения в тази многостранна и важна област на психологическото познание.

Литература

1. Barnow, S., Lucht, M., & Freyberger, H. (2005). Correlates of aggressive and delinquent conduct problems in adolescence. *Aggressive Behavior*, 31, 24–39.
2. Bor, W., McGee, T. N., & Fagan, A.A. (2004). Early risk factors for adolescent antisocial behaviour: an Australian longitudinal study. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 38, 365–372.
3. Dogan, S. J., Conger, R.D., Kim, K. J., & Masyn, K. E. (2007). Cognitive and parenting pathways in the transmission of antisocial behavior from parents to adolescents. *Child Development*, 78(1), 335–349.
4. Farrington, D. P. (2005). Childhood origins of antisocial behavior. *Clinical Psychology and Psychotherapy*, 12, 177–190.
5. Holmes, S. E., Slaughter, J. A., & Kashani, J. (2001). Risk factors in childhood that lead to the development of conduct disorder and antisocial personality disorder. *Child Psychiatry and Human Development*, 31(3), 183–193.
6. Martin, G., Bergen, H., Richardson, A. S., Roeger, L., & Allison, S. (2004). Correlates of firesetting in a community sample of young adolescents. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 38, 148–154.
7. Tuvbald, C., Elley, T. E., & Lichtenstein, P. (2005). The development of antisocial behavior from childhood to adolescence: a longitudinal twin study. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 14 (4), 216–225.

РАБОТА С МАЛОЛЕТНИ И НЕПЪЛНОЛЕТНИ ИЗВЪРШИТЕЛИ НА ПРОТИВООБЩЕСТВЕНИ ПРОЯВИ В ЕДИН РАЙОН В СОФИЯ

МАРГАРИТА ДИМИТРОВА СТАНКОВА *,
МИРОСЛАВА СТОЯНОВА МИРЧЕВА **

*ст. ас. д-р по медицина, НБУ, Департамент Когнитивна Наука и Психология
811 06 85, mstankova@nbu.bg

** магистър, МКБППМН район Лозенец, секретар
0887 612 332, msmircheva@mail.bg

Докладът съдържа обобщение на принципите на работа с децата с противообществени прояви, законодателната рамка, методите на работа с тях и основните направления в областта. Представени са данни за противообществените прояви на малолетни и непълнолетни правонарушители в един район на гр. София, сравнени с общите данни за съответната година. Представени са и основните направления в консултативната и превантивна работа на специалистите към МКБППМН.

The article includes general conclusion of the main principles of work with children with anti-social behavior, the legislation, the methods of work with them and the main directions in this area. Data for the anti-social activities of juvenile delinquents in one region in Sofia is presented and comparison of this data with the general report for the same year. The main directions in the consulting work and the prevention activities of the specialists in the local commission for work with juvenile delinquents are presented.

Асоциалното поведение, агресията, насилието и противообществените прояви на децата са проблем за всяко съвременно развито общество. Работата с малолетните и непълнолетни извършители на противообществени прояви включва не само прилагане на мерки и възпитателни процедури, но и консултативни, терапевтични, превантивни интервенции, които са залог за бъдещото развитие на децата. В голямо проучване на Commission on Violence and Youth на American Psychological Association (APA) на младежкото антисоциално поведение и насилието сред децата се установява, че децата и младежите се включват в асоциални деяния на все по-млада възраст. Обобщението представя данни, че провалът в родителстването, училищните фактори и академичните постижения оказват значително каузално влияние върху появата на асоциално поведение. Според Dishion, French, и Patterson, 1995, Reid, 1993 /в Zaroban, A., 2006 [6]/ ранната поява на проблемно поведение в предучилищна възраст е сериозен предиктор за антисоциално поведение на младежка и зряла възраст. Други изследователи Lipsey и Derzon, 1998 и Walker, Colvin, Ramsey, 1995 /в Zaroban, A., 2006 [6]/ твърдят, че децата, които израстват с предизвикателно поведение много по-често отпадат от училище, имат противообществени прояви, злоупотребяват с наркотични вещества и алкохол и живеят в

маргинални групи като възрастни и като цяло имат много по-кратка продължителност на живота.

През май 2000 г. с решение на Комитета на министрите по препоръка на Европейския комитет по проблемите на престъпността към Съвета на Европа е поставено началото на дейността на Експертен комитет на Съвета на Европа относно новите начини за противодействие на младежката престъпност. Експертният комитет е съставен от представители на 21 от всичките 44 страни-членки на Съвета на Европа и има за задача изработването на проект на Препоръка за новите алтернативни подходи за противодействие на младежката престъпност, като специално ударение се поставя върху *превенцията*, защитата на *правата* на непълнолетните в институциите и своевременните програми за *ресоциализация* на младите правонарушители. България участва в работата на Експертния комитет от създаването му, чрез свой представител от Министерството на правосъдието, Национална стратегия за превенция и противодействие на асоциалното поведение и престъпленията на малолетни и непълнолетни, 2003 [3].

Законодателна рамка

Глава трета „Наказателно отговорни лица“ и глава шеста „Особени правила за непълнолетните“, както и текстовете на чл. 67, ал. 3, чл. 71, чл. 86, ал. 1, т.4 от Наказателния кодекс /НК/, Обща част, съдържат специални разпоредби, уреждащи статутът на непълнолетните правонарушители. Нормите на НК определят възрастовата граница за носене на наказателна отговорност, като допълнителен критерий е способността на непълнолетния да разбира свойството и значението на деянието и да ръководи постъпките си. Целите на наказанието, налагано на непълнолетни, е преди всичко *превъзпитание*. На непълнолетните се налага само ограничен кръг от предвидените в НК видове наказания. *С особена важност е възможността за пренасочване на непълнолетния от наказателното производство към местните комисии за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни, като алтернативна форма на наказателната репресия*, Национална стратегия за превенция и противодействие на асоциалното поведение и престъпленията на малолетни и непълнолетни, 2003 [3].

С цел избягване на наказателната репресия, разпоредбите на Наказателния кодекс препращат случаите с ненавършилите пълнолетие извършители към специален закон. Пълната наказателна неотговорност на малолетните, предвидената в НК възможност за освобождаване от наказателна отговорност на непълнолетните, възможността за налагане на алтернативни на наказанието възпитателни мерки по ЗБППМН, замяната на ефективното изтърпяване на наказанието „лишаване от свобода до 1 година“ с възпитателна мярка по закона за БППМН са илюстрация именно на възприетия от българския законодател *социално-защитен и психолого-педagogически подход* по отношение на малолетните и непълнолетни правонарушители.

Българският законодателен подход е в съответствие с международните правни актове. Според Конвенцията на ООН за правата на детето, в случаите, когато това е подходящо, взимането на мерки по отношение на деца, нарушили закона трябва „да става без да се прибегва до съдебни процедури“ (чл.40). Минималните стандартни правила на ООН за правораздаване при непълнолетните (Пекински правила) препоръчват т.н. отклоняване от наказателно правосъдие (правило 11). Според това правило полицията и прокуратурата трябва да имат правомощие да приключват случаите с ненавършили пълнолетие правонарушители „без прибегване до формално съдебно производство“. Тези принципи

стоят в основата на правната уредба и на дейността на системата за превенция и противодействие на детското асоциално поведение в България.

Съгласно Закона за БППМН системата за превенция и противодействие на детското асоциално поведение включва: Централна комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните към Министерски съвет (ЦК-БППМН към МС), Местни комисии за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (МКБППМН) в общините и районите, обществени възпитатели и социални работници, детски педагогически стаи (ДПС) и домове за временно настаняване на малолетни и непълнолетни (ДВНМН) към МВР, социално-педагогически интернати (СПИ) и възпитателни училища-интернати (ВУИ) към МОН, приюти за безнадзорни деца. Централната комисия координира дейността на държавните органи във връзка с превенцията и противодействието на детското асоциално поведение, ръководи методически дейността на местните комисии за БППМН в страната, прави предложения пред органи и институции, анализира и обобщава статистически данни, изследва тенденции, организира и осъществява проучвания, и изследвания и не на последно място работи по посока повишаване чувствителността на обществото към децата с проблеми.

Организация на Местните Комисии за Борба с Противообществените Прояви на Малолетни и Непълнолетни

Местните комисии за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни /МКБППМН/ са структури към общините и районите за превенция и противодействие на детското асоциално поведение. Съгласно закона, основната задача на местните комисии е организация на цялостната социално-превантивна работа на територията на общината. Законът за БППМН им възлага специфичната дейност по разглеждане на противообществените прояви на малолетни и непълнолетни /възпитателни дела/ и налагане на възпитателни мерки, като алтернатива на наказателната репресия. Предвидените от Закона мерки са *само възпитателни, те нямат наказателен характер и не носят наказателно-правни последици*, ЦКБППМН, 2006 [5].

Като органи по превенцията на местно ниво, местните комисии осъществяват различни дейности по предотвратяване извършването на противообществени прояви и криминални деяния от малолетни и непълнолетни. Комисиите ангажират местните власти с анализите на състоянието и тенденциите на престъпността и противообществените прояви на малолетните и непълнолетните в общината. Превантивната дейност включва и идентификация и проучване на проблемите на територията на общината; консултиране и повишаване професионалната квалификация; различни дейности по превенция на противообществени прояви, наркомании, сексуална експлоатация, скитничество, безнадзорност; работа с целеви групи; партньорство с НПО и медии; разработване и издаване на информационни материали. Съгласно чл.10 от Закона за БППМН основната функция, основната дейност на местните комисии е в сферата на *социалната превенция и рехабилитация*.

Мерките предвидени в Закона за БППМН са: Чл. 13. (Изм., ДВ, бр. 66 от 2004 г.) (1) Прямо малолетни и непълнолетни, извършили противообществени прояви, и непълнолетни, извършили престъпления, освободени от наказателна отговорност по чл. 61 от Наказателния кодекс, се налагат следните възпитателни мерки:

1. предупреждение; 2. задължаване да се извини на пострадалия; 3. задължаване да участва в консултации, обучения и програми за преодоляване на отклоненията в поведението; 4. поставяне под възпитателен надзор на родителите или на лицата, които ги заместват, със задължение за полагане на засилени грижи; 5. поставяне под възпитателен надзор на обществен възпитател; 6. забрана на непълнолетния да посещава определени места и заведения; 7. забрана на непълнолетния да се среща и да установява контакти с определени лица; 8. забрана на непълнолетния да напуска настоящия си адрес; 9. задължаване на непълнолетния да отстрани със свой труд причинената вреда, ако това е в неговите възможности; 10. задължаване на непълнолетния да извърши определена работа в полза на обществото; 11. настаняване в социално-педагогически интернат; 12. предупреждаване за настаняване във възпитателно училище-интернат с изпитателен срок до 6 месеца; 13. настаняване във възпитателно училище-интернат.

Чл. 15.(1) (Изм., ДВ, бр. 53 от 1975 г., бр. 66 от 2004 г.) По отношение на родителите или на лицата, които ги заместват, за които при разглеждане на възпитателното дело се установи, че не полагат достатъчно грижи за възпитанието на децата си и те са извършили деяния по чл. 11, ал. 1, се налага една от следните мерки: 1. предупреждение; 2. задължаване да посещават специално организирани беседи и консултации по въпросите на възпитанието; 3. глоба в размер от 50 до 1000 лв., Закон за Борба срещу Противообществените Прояви на Малолетните и Непълнолетните [1].

Тъй като работата с деца и техните семейства е неизменно свързана с етични норми и спазване на правата на детето, действията на МКБППМН съответстват на принципите Конвенцията на ООН за правата на детето и на закрила в Закона за Закрила на детето. Законът за БППМН предвижда изготвяне на доклад от дирекция „Социално подпомагане“ – респ. от отдела за закрила на детето, участие на представител на тази дирекция при разглеждане на възпитателното дело, право на адвокатска защита, право да посочва свидетели в своя полза, право да не дава показания, право да не се признава за виновен и т.н.

Дейност на МКБППМН в район Сердика през 2006 година

През 2006 година в МКБППМН са проведени 33, възпитателни дела, от които 29 са решени, а останалите са незавършени. От тях преобладават кражбите. В четири от случаите малолетни или непълнолетни правонарушители са привлечени за повторно разглеждане на извършените от тях противообществени прояви. През 2006 г. противообществените прояви извършени от малолетни и непълнолетни са общо 5. Извършените престъпления са общо 28, като по-голяма част от тях са кражбите. В по-голямата част от случаите извършените кражби са поради лекомислие и предизвикан интерес, като целта на откраднатите предмети не е продажба. Извършеното действие не е планирано и организирано. Поведение на изразена агресия и проява на хулиганство, които са били обект на корекционни мерки за 2006 г. са общо 4. В тези случаи най-често прилаганата мярка е по чл. 13, ал. 1, т. 3 „задължаване да участва в консултации, обучения и програми за преодоляване на отклоненията в поведението“. Основната цел на комисията е била да се потърси първопричината за проявата на девиантности в поведението, да се работи в тесен контакт със семейството, особено родителите. Мирчева, М., 2006 [2].

Общият брой за страната по данни на НСИ за 2006 г. е 6601 решени дела на местните комисии. Броят мерки на 1 дете са 1.3., а общият брой на наложените възпитателни мерки за 2006 г. е 10 511, ЦКБППМН, 2007 [5].

Социална характеристика на децата, срещу които са водени дела в район Сердика

От решенията в район Сердика 29 дела – 11 деца произхождат от семейство с двама родители, а останалите от семейства с един родител, като две от децата са отглеждани от роднини. 14 от децата са от социално слаби семейства. За сравнение, по данни на ЦК-БППМН през 2006 година 60% от децата са живеели с двама родители, а над $\frac{1}{4}$ са имали само един родител, най-често майката. От данните в района и в страната става ясно, че *повече от половината от децата с противообществени прояви не живеят в семейства с двама родители.*

Видове възпитателни мерки, наложени в район Сердика през 2006 година

През 2006 година в район Сердика са наложени общо 29 възпитателни мерки, като 26 от тях са по чл. 13, ал. 1 /табл. 1/ и три по чл. 15, ал. 1 от ЗБППМН.

Табл. 1

Възпитателни мерки по чл. 13, ал. 1 за 2006 г. в район Сердика

чл. 13, ал. 1, т. 1	чл. 13, ал. 1, т. 3	чл. 13, ал. 1, т. 4	чл. 13, ал. 1, т. 5	чл. 13, ал. 1, т. 10	чл. 13, ал. 1, т. 12	чл. 13, ал. 1, т. 13
3	5	1	9	1	5	2

От представените данни се вижда, че най-често прилаганите възпитателни мерки са по чл. 13, ал. 1, т. 3 и т. 5 от ЗБППМН, а именно „задължаване да участва в консултации, обучения и програми“ и „поставяне под възпитателен надзор на обществен възпитател“. Опитът на МКБППМН в район Сердика многократно е доказвал, ефективността на тези възпитателни мерки. Задължаването да участва в консултации е мярка, която най-често се прилага при първо деяние, тъй като една от основните роли на комисията е да извършва превантивна работа. В хода на самото дело, както и по данни на докладите по чл. 16, ал. 4, т. 2 се потвърждават и реалните причини за извършените прояви. Възпитателната мярка по чл. 13, ал. 1, т. 5 от ЗБППМН се прилага предимно в случаите, при които извършеното деяние от малолетния или непълнолетния е за втори път или детето вече е регистрирано в ДПС. Тази мярка се прилага и в случаите, при които е установена липсата на родителски контрол или неефективност на родителския стил на възпитание. Всеки случай е *индивидуален* и при вземането на решение по него комисията търси най-ефективна за конкретния случай мярка по ЗБППМН. Всеки постъпил сигнал в МКБППМН се проучва и въз основа на неговите факти и характеристика се определя и съставът по самото възпитателно дело и председателстващия. Обект на МКБППМН са деца в процес на развитие на личностовите и морални характеристики, трудности в изграждането на поведенчески модели, много от които нямат възможност да черпят опит от адекватна семейна среда и да следват примера на авторитети. Членовете на МКБППМН са специалисти в различни области. Те притежават голям набор от специализирани техники и методи за работа с деца и една от най-отговорните части от процеса на вземане на решение е за конкретното дете в точно определен момент от неговия живот да се подбере правилната мярка в зависимост от извършеното деяние и евентуалните последствия за развитието на детето, Мирчева, 2006 [2].

Мерки насочени към родителите

През 2006 година в район Сердика МКБППМН е наложила и 3 възпитателни мерки по чл. 15 от ЗБППМН – „задължаване да посещават беседи и консултации, Мирчева, 2006 [2]. За сравнение, по данни на НСИ през 2006 година са били наложени 646 мерки по отношение на родители по чл. 14 от ЗБППМН. Най-често налаганата мярка в 62.8% от случаите е била „предупреждение“. Увеличават се случаите на налагане на мярката „глоба“ – в 121 случая през 2006 година. В 35 от случаите глобата е заменена с безвъзмезден труд в полза на обществото. В 119 случая е била наложена мярката „задължаване да посещава беседи и консултации по въпросите на възпитанието“, ЦКБППМН, 2007 [5]

Консултативна и превантивна работа на МКБППМН в район Сердика

Сред основните задачи и дейностите за постигане на целта на Националната стратегия за превенция и противодействие на асоциалното поведение и престъпленията на малолетни и непълнолетни, приета с Решение № 17 на МС от 13 януари 2003 г., са *развитие на програми*, насочени към ограничаване на криминогенните фактори, *програми за ранна превенция*, *програми за деца в риск* и *програми за предотвратяване на следващи отклонения в поведението*, както и създаване на специализирани програми към централните за социална превенция и консултативни кабинети за работа с деца и родители към МКБППМН за усвояване на умения за общуване, решаване на конфликти, снемане на напрежението и преодоляване на личностните дефицити, План за действие по изпълнение на националната стратегия за превенция и противодействие на асоциалното поведение и престъпленията на малолетни и непълнолетни, (2003–2006), 2003 [4]. Практиката на МКБППМН е доказала ефективността от налагането на възпитателните мерки, като добър, резултатно работещ механизъм по посока на промяна на отклоненията в поведението на децата и юношите. Изключителен принос в позитивната промяна на поведенческите девиации (бягство от дома, проявата на агресия сред учениците и други) има възпитателната мярка чл.13, ал.1, т.3 от ЗБППМН – „задължаване да участва в консултации, обучения и програми“. Според специалистите в консултативния кабинет в район Сердика, крехката детска психика реагира особено болезнено на конфликтни ситуации на ниво семейство и връстници. Периодът на юношеството и характерните кризи за личността в част от случаите са причина за неадекватно усвоени емоционални връзки и проява на девиации в поведението. Най-често срещаните конфликти в общуването, произтичат от несъответствие между целта, очакванията и действията, което води до: *неоправдани очаквания; бягства от дома; конфликти с родители; проява на агресия /вербална и невербална/; зависимост от психоактивни вещества; злоупотреба с алкохол; аморално поведение и др.*

Друга причина за наличие на агресията и проява на противообществени прояви може да бъде неадекватната адаптация на самите възрастни и липсата на ефективни компенсаторни механизми. Така например, наличието на множество стресови фактори в ежедневието на родителите могат да повлияят негативно върху поведението и възприетията на самите деца. В тази връзка следва да се отбележи, че по инициатива на ЦКБППМН преди години започна създаването на центрове за превенция и консултативни кабинети към местните комисии като техни помощни органи. Основната цел на тяхната дейност е *превантивна работа с деца и родители*, преди появата на реален проблем. Тези центрове и кабинети се оказали изключително ефективни и навременни. Впоследствие, те се оказали и особено полезни за привеждане в изпълнение на някои от мерките

по ЗБППМН и по-конкретно на мярката по чл.13, ал.1, т.3 – „задължаване на посещава курсове за квалификация и преодоляване на проблемите в поведението“. Такива центрове и кабинети функционират вече в над 100 местни комисии в страната. Осъзнаването от страна на детето и родителите на необходимостта от външна намеса на квалифициран специалист, е крачка към желание за позитивна промяна, което е и вече реален успех по пътя на индивидуалното консултиране. Това е и основният, работещ механизъм за разгръщане на популярността на кабинета в район Сердика. Неофициалното послание, което изпращат специалистите към обществеността, е *да се потърси помощ и подкрепа, още в началото при появата на проблем, или преди зараждането на тежки междуличностните конфликти* или друг вид проблеми. Не еднократно са споменавани и отчитани основните факти, допринасящи за позитивното приемане на вече създадените консултативни кабинети и реалната полза от тях, а те са:

- Социална – икономическа зависимост на ниво клиенто – консултативна работа. В община „Сердика“, консултативният кабинет „Вяра“ се намира в сградата на района и предоставя реална възможност на семейства, деца и родители да се насочват към компетентна психологическа помощ, която е безплатна и достъпна за всеки;
- Конфликти на ниво семейство и невъзможността на личността да се справи с кризите в динамичните условия на времето е друг основен и водещ фактор. В практиката се наблюдава засилена потребност на заявки на ниво подкрепа и помощ за семейства с нарушени комуникативни връзки между родител – дете;
- Друг вид потребност е невъзможността на родителите да приложат ефективни стратегии за преодоляване на конфликтни ситуации, поради наличието на дисбаланс между поколеният;
- Липсата на ресурси за справяне с проблемни деца на ниво училище или липсата на доверие към институцията като цяло;
- Самите деца често пъти сами търсят помощ и подкрепа. Причините за това са липсата на разбиране от страна на възрастните, възможността да се довериш и да споделиш, като знаеш, че няма да бъдеш предаден и най-вече критикуван и пренебрегнат. По пътя на индивидуалната консултация, децата получават подкрепа, разбиране, възможност да изразят себе си и да открият свой личен положителен потенциал.

Превентивна дейност на консултативния кабинет към МКБППМН в район Сердика

През 2006г. МКБППМН към район „Сердика“ проведе и няколко превантивни програми насочени към училищата от района. Целта тук бе да се обхванат едни от най-сериозните проблеми на съвременното общество. В началото на годината в три от общинските училища се проведеха обучителни тренинги в областта на преодоляването на девиациите в поведението на ученици от 5 и 6 клас. Проведените превантивни програми бяха на теми: „Проява на агресия и механизми за нейното преодоляване“; „Злоупотреби с психоактивни вещества и практически умения да кажеш „Не“ на наркотиците“; „Конфликти на ниво родител – дете“.

Заклучение

Работата с малолетните и непълнолетни извършители на противобществени прояви и техните семейства трябва да бъде насочена към пълноценно посрещане на нужди-

те на детето и неговите родители. Установяването на проблемите в поведението е само първата крачка в процеса на обслужване на тези деца. На преден план в професионалното отношение към контингента на МКБППМН излизат консултативните, превантивни и промоционални интервенции, които трябва да се прилагат от квалифицирани специалисти в областта на детското развитие, консултирането и психологичната подкрепа.

Литература

1. ЗАКОН ЗА БОРБА СРЕЩУ ПРОТИВООБЩЕСТВЕНИТЕ ПРОЯВИ НА МАЛОЛЕТНИТЕ И НЕПЪЛНОЛЕТНИТЕ, (Обн., Изв., бр. 13 от 1958 г.; изм., бр. 11 от 1961 г., ДВ, бр. 35 от 1966 г., бр. 30 от 1969 г., бр. 89 от 1974 г. бр. 53 от 1975 г.; попр., бр. 55 от 1975 г.; изм., бр.63 от 1976 г., бр. 36 от 1979 г. и бр.75 от 1988 г.; изм. и доп., бр. 110 от 1996 г.; попр., бр. 3 от 1997 г.; изм. с § 4 от Закона за деноминация на лева – бр. 20 от 05.03.1999 г.; изм., бр. 69 от 1999 г.; изм. и доп., бр. 66 от 2004 г., бр. 96 от 2004 г.; изм., бр. 28, изм. доп. ДВ бр. 94, бр. 103/2005 г.)
2. Мирчева, М. Отчет за дейността на МКБППМН, Сердика, 2006
3. Национална Стратегия за Превенция и Противодайствие на Асоциалното Поведение и Престъпленията на Малолетни и Непълнолетни, приета с Решение № 17 на Министерския съвет от 13 януари 2003 г.
4. План за Действие по Изпълнение на Националната Стратегия за Превенция и Противодайствие на Асоциалното Поведение и Престъпленията на Малолетни и Непълнолетни, (2003–2006) Приет от Министерския съвет на 27 ноември 2003 г.
5. ЦКБППМН към МС, Състояние и тенденции на престъпността и противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Престъпленията срещу тях. Дейност на Централната и местните коцисии за БППМН за 2006, доклад, сп. Обществено възпитание, бр. 5, 2007 г.
6. Zaroban, A., Defining, Identifying, and Addressing Antisocial Behavior In Children Ages 4–7: The Perspectives of Selected Elementary Principals in a Midwestern City School District, Education and Human Sciences, College of (CEHS) OpenAccess Theses and Dissertations from the College of Education and Human Sciences, University of Nebraska, 2006

НЯКОИ ПСИХОЛОГИЧНИ АСПЕКТИ НА ТЕРОРИЗМА

ЛЮБКА КИРИЛОВА ХРИСТОВА-СЛАВОВА*,
ДАНИЕЛА СТОЯНОВА КУЗМАНОВА**

*н.с. III ст., Институт по психология – МВР, 982 58 58, lju@mail.bg

**н.с. III ст., Институт по психология – МВР, 982 58 58, dkuzmanova@yahoo.com

Тероризмът като явление има дълга история на развитие и модифициране, като съвременната тенденция за размиване на границите между тероризма, организираната престъпност и други форми на насилие поставя нови изисквания към изследователите. Посредством психологични методи за анализ ще очертаем някои аспекти на тероризма, неговата същност, форми на проявление и фактори, обуславящи активността му. Разработката ще акцентира и върху механизмите на интегриране към терористична организация и/или мотивацията за участие в терористичен акт.

The phenomenon of terrorism has a long history of development and modification. The current tendency of boundary merging between terrorism, organized crime and other forms of violence puts new demands on investigators. Through some methods of psychological analysis, we shall outline certain aspects of terrorism, its essence, forms of manifestation and other factors that determine its activities. The present work will put emphasis also on the mechanisms of integration to a terrorist organization and/or the motivation for participation in a terrorist act.

„От една страна, човек е сроден на много животински видове по това, че води борба с индивиди от своя вид. От друга страна обаче, сред хилядите видове, които водят борба помежду си, човекът единствен унищожава... Само той е масов убиец, единственият вид, непригоден за собственото си общество“.

Н. Тинберген

Извеждането на дефиниция за термина „тероризъм“ е трудна задача и може да бъде направена в различни аспекти в зависимост от аналитичния ъгъл, през който се разглежда явлението. Самото понятие „тероризъм“ (от лат. *terror* – страх, ужас) като етимология идва от емоцията, която провокира. Затова едно от ключовите понятия за тероризма са ужасът и страха, засягащи огромен брой хора. Именно ефектът върху масовата психика и поведението е гърсеното от терористите последствие от предприетите действия. Немалко изследователи смятат, че истинската цел на терористите е преди всичко да формират страх сред определени категории от населението на дадена страна или сред всичките нейни жители. Те сочат, че истинските обекти на терористите не са техните физически жертви, а тези, които остават живи, тъй като те ще се чувстват застрашени, нормалната им дейност ще е парализирана от страх. Разглеждан в този аспект, тероризмът използва като средство за постигане на своите цели (формиране на страх и несигурност сред населението) физическите си жертви, а методът е убийство, телесни повреди и разрушения. Оттук можем да изведем една съществена характеристика на тероризма: действията са насочени срещу цялото общество (население) на държавата, в която се осъществяват те-

рористични актове, като се преследва създаването на страх и несигурност в него (или в отделни негови общности – религиозни, етнически и пр.), при което се проявява т.нар. синдром на последиците от насилието, намиращ проява именно в следнасилствения период, т.е. след извършването на терористичния акт. Древна китайска поговорка гласи: „Убий една маймуна, за да изплашиш останалите“. Масовото разпространение на страх като мотив движи действията на терориста и придава смисъл на неговото съществуване. В този смисъл тероризмът може да се разглежда като стратегия, основана най-вече на психологическия натиск и използвана за манипулиране на общественото мнение. Терористът извършва безличностно убийство – в този смисъл, че не знае срещу кого и не се отнася лично към своите жертви. Неговата дейност е принципиално надличностна – именно идейно-риторичния компонент, без който, между впрочем, не можем да говорим за тероризъм, освобождава дейността от индивидуално-личностни наслоения. Терористът извършва идейно престъпление, той се нуждае от оправдание, именно това отличава терориста от обикновения убиец; тероризма – от обикновеното, „безидейно“ престъпление, възможно за повече хора. Това, от своя страна, предполага, че престъпниците, разбирано в общ план, се характеризират с личностна девиация в потребностно-мотивационен план – нещо, което не е задължително за терориста.

По своята същност тероризмът, макар и деструктивна, е човешка дейност и като такава се обуславя от определени подбуди, потребности, мотиви. Любопитно за изследователите би било детайлното анализиране на потребностите, които стоят в основата на нормалното човешко функциониране и тези, които детерминират терористичната дейност и интегрирането в терористична организация. Твърде възможно е такъв изследователски подход да стигне до констатацията, че те не са принципино, качествено различни, по-скоро потребностите на терориста са хипертрофирани базисни човешки потребности, т.е., различията са количествени. Макар тази теза да не е във фокуса на нашето внимание, само няколко примера в тази посока: потребността от власт, принадлежност, признание и себerealизация са безспорни мотиватори на терористичната дейност. Мотивацията за ангажиране с определен терористичен акт е от особено значение за ефективното му изпълнение и има програмен, стратегически, и тактически характер. При изясняването на терористичната дейност според Олшански могат да бъдат обособени следните мотиви: 1. меркантилни мотиви; 2 – идеологически мотиви; 3 – мотиви за промяна на света; 4 – мотив за власт над хората; 5 – мотиви на интереса и привлекателността на тероризма като необичайна сфера за реализация; 6 – „приятелски“ мотиви; 7 – мотиви за самorealизация.

Защо и при какви обстоятелства възникват терористичните организации, как човек става терорист и прибегва до насилие срещу други членове на обществото? Това са въпроси, които са поставени пред вниманието на съвременните изследователи на тероризма. Най-общо е прието схващането, че до насилствените методи на тероризма прибегват онези, които се чувстват слаби чрез други (легитимни) методи да се противопоставят на по-силното от тях мажоритарно общество. С други думи, терористичните организации възникват при обединение на членове на обществото, които се възприемат като по-слаби и онеправдани.

Очевидно съществува определен набор от личностни характеристики, които са вплетени в психологията на терориста. Принципът на приобщаване към терористичната общност може да бъде разгледан като подобие на движещата сила, която мотивира хората да търсят убежище в съвременните религиозни култове. Индивидът търси спасение в новите религиозни култове, защото се чувства слаб и несигурен сред секуларното общество. В нетрадиционната общност търси себеподобни, които да споделят неговите идеи,

но и да го защитят от външния свят на несигурност и неравнопоставеност. По този начин се стреми да реши свои чисто екзистенциални проблеми – материални и ментални.

Анализирайки социалнопсихологическата мотивация на терористите, могат да се определят характеристики, специфични само за тях. Според нас най-ярко като че ли се проявява ранната им социализация. Социализацията е продължаващ през целия живот процес, през който индивидът се формира като личност и усвоява обществените отношения като цяло по индивидуален, специфичен само за него начин, както и създадените от обществото материални и духовни ценности. В хода на този процес той се превръща в самостоятелен субект, при което поема определени социални функции и участва във формирането им. При определени обстоятелства, свързани най-вече с начина на живот и заобикалящата го обществена среда, е възможно той твърде рано да започне да формира собствен светоглед, който обаче невинаги е достатъчно реален. В такава ситуация преобладават негативните оценки за света в съзнанието на младата личност, тъй като тя реално не е подготвена да оценява протичащите социални процеси и явления, поради което не е в състояние да си даде научно обяснение за тях. Ранната социализация на личността се състои в противоречието между изследователската потребност на индивида и неговите недостатъчни за осъзнаването на заобикалящата го среда моторни и когнитивни способности. Пречупена през призмата на тези теоретични разсъждения, ранната социализация като една от основните социалнопсихологически причини, тласкаща индивида към постъпване в терористична организация, може да бъде очертана така. Той твърде малък формира собствен и при това негативен светоглед за обществото, което го плаши, чувства се отблъснат, затворен в себе си и несигурен, т.е. възприема се като маргинал. Характерна черта за маргинализираните лица е тяхната екстернализация (стремеж към търсене на врагове, които според тях са причина за лошото състояние, в което се намират). Освен това е необходимо да анализираме и друг факт: средната възраст на членовете на терористични организации е 22–25г. Индуцирането на фанатизъм-нарцисизъм е по-лесно сред юношите и младежите, поради тяхното неустойчиво самочувствие, генерализирана тревожност и неконсолидирана личност. Това индуциране компенсират наличните недостатъци, като създава усещане за сигурност, свобода и подкрепа. Освен че тази възраст се характеризира с радикално мислене, внушаемост и занижена критичност, в този период индивидът е твърде активен в биологичен план и притежава голям потенциал за социални действия. Тази енергия търси своята реализация, като важно е да се подчертае, че антисоциалните действия също са потенциален вариант за себеутвърждаване. С други думи, опростенчески казано – ако младият човек, на прага на зрелостта, не намери адекватна реализация, то той ще намери неадекватна, тъй като потребността от себеутвърждаване и самоидентификация трябва да бъде удовлетворена. Разбира се, този процес се подготвя още от най-ранна възраст.

Терористите са хора, при които рационалният компонент почти отсъства, за сметка на емоционалния. При такава личностна структура се улеснява значително извършването на радикални действия. При такъв човек не съществуват нормативни думи от типа: „може“, „трябва“. Неговият лексикон е сведен до „искам“, „дай“ и т.н. Този психотип е устроен така, че действа на принципа „всичко или нищо“. Тези крайности се изразяват както в мисленето (което е бинарно организирано), така и в емоционалната сфера. Обикновено терористите се отличават с извънредно динамичен емоционален живот: страх, опасения, гняв, презрение. Външно осъществяват засилен контрол върху емоциите си и затова нерядко се описват в литературата като сдържани, хладнокръвни, подчертано рационални. И по това се отличават от обикновените криминални престъпници. По данни на изследване, направено от О.Л.Дубовик, извършителите на криминално прес-

тъпление към момента на извършването проявяват безотговорност и лекомислие върху поведението си, 38% от извършителите на убийство и 47% от извършителите на грабеж възприемат опасността от наказание като абстрактна, незначителна или неосъществима. Това свидетелства не само за дефектна социална оценка на своето поведение, но и за повишено емоционално напрежение, стрес, изкривяващ оценката на ситуацията. При терористите липсва безотговорност и лекомисленост към терористичния акт и оценката за него. Емоциите при него са отделни от терористичната дейност; при цялата им емоционална лабилност, терорът за тях е нещо пределно сериозно. Това дава основание да считаме, че доминиращите психични защити при терористите се отличават от тези на повечето извършители на други престъпления, като приоритет в психичната регулация на последните има потискането, а при терористите водещо място заема рационализацията, отцепването.

Отговорите на много въпроси свързани с изясняването на явлението тероризъм и неговите проявления се крият в извеждането и изясняването на основни личностни характеристики на терориста. Терористът се описва като човек, който няма лични интереси, чувства, даже име – всичко е подчинено на една страст – унищожаването на всичко, което пречи за достигането на идеята – целта. Терорът е начин на живот, който обхваща човека и го подчинява на себе си. Терорът не може да бъде просто увлечение или хоби, тъй като терористът-любител ще бъде обречен на провал в конкретната дейност.

Като основен мотив за присъединяване към терористична група се очертава потребността от идентичност. Обикновено членовете произхождат от непълни семейства, нерядко с проблеми в общуването и участието в традиционните обществени взаимоотношения и социални структури. Терористите обикновено произхождат от рискови групи, в които семейното функциониране е обременено и авторитетните фигури в него нямат позитивно структурираща роля. От това произтичат редица проблеми възникващи още при психичното развитие в детска възраст. Липсата на емоционална връзка в детството обикновено се компенсира с помощта на идеологията, чрез фанатична преданост към идеите, лидерите. Голяма част от тях са изгубили работата си или изобщо нямат конкретна професия и нямат трудови ангажименти. Чувството за отчуждение, формиращо се при подобни ситуации, заставя индивида да се социализира в общности, които в една или друга степен и форма му обещаваат закрила от възприеманата от него като враждебна външна реалност. Обобщена, тази психологическа черта на терориста може да се формулира така: той изпитва чувство за потребност от включване в общност от живеещи със същите проблеми лица, лишени извън тази група от възможност за самоидентификация. Поради тази причина те трудно се отказват от придобитата идентичност чрез организацията и приемат нападението срещу групата като нападение срещу собствените им личности. Това определя факта, че всяка атака отвън увеличава сплотеността на членовете в групата.

При изясняването на въпроса за формирането на личността на терориста Олшански се опира на трите модела предложени от Рошин. Първият модел е на психопата-фанатик. Това е човек, който се ръководи от своите убеждения (религиозни, идеологични, политически) и изцяло счита, че неговите действия, независимо от конкретните резултати са полезни за обществото. Съзнанието е крайно стеснено и е подчинено главно на емоционалната сфера. Ето защо такъв човек е способен да извърши в зависимост от това дали неговите разбирания съвпадат с потребностите на обществото както велики дела, така и огромни злодеяния.

Моделът на фрустрирания човек се основава на бихевиористичните теории за фрустрация-агресивност: чувството за фрустрация, породено от невъзможността за

достигане на жизнено важни цели, неизбежно поражда тенденция за агресивни действия. Съзнанието в този случай играе ролята на инструмент в рационализацията на тези действия, за оправданието им. Много автори считат, че идеологическите съображения на терористите са „маска“ или „мистификация“, зад която се крият истинските им разрушителни и деструктивни подбуди и цели. Не бива да търсим непременно други цели, отвъд пряко заявените, защото заявените цели не са символични за тях, а са осмислящи битието им реалност. На практика нашите търсения за разбирането на тероризма се свеждат до обяснението „заявените идеи са рационализация на деструктивните импулси“, което всъщност може би ни отдалечава от логиката на самия терорист.

Третият модел е модел на човека, произхождащ от оцетяващо семейство. Жестокото отношение на родителите към детето, неговата социална изолация, дефицитът на добрите отношения могат да допринесат за формирането на озлобена личност. При определени условия хора с такива психологични предиспозиции лесно биха могли да станат инструмент за целите на терористична организация.

От друга страна, основните качества на личността на терориста са описани в литературата като изисквания към членовете на терористичните организации. Изведените са следните черти-условия на терориста: преданост към делото на своята организация; готовност за саможертва; издръжливост, дисциплинираност, способност за контрол над емоциите и инстинктите; безрезервно подчинение на лидера; колективизъм – способност за поддържане на всички членове на групата. По този начин организацията налага жестоки изисквания към индивидуалността на човека, ограничавайки свободата на личния избор.

Други характерни черти за личността на терориста са постоянната отбранителна готовност; незачитане на чувствата и потребностите на другите и изключителна погълнатост от самия себе си. Тези качества са сходни на тези на граничната и нарцистичната личностова организация, разгледани в психодинамичен план. В тази насока Ерих Фром специално анализира нарцисизма, като една от причините за човешката деструктивност, съставна част от която се явява тероризмът. Според нас обаче по-скоро става дума за идеологически нарцисизъм с асоциални черти, отколкото за класическа нарцистична структура.

Психологичните типове на терористите в определена степен съответстват на четири класически типа темперамент. Терористът-холерик е силен, неуравновесен, възбудим; притежаващ много идеи и емоции, но бързо отказващ се от тях. Отличава се с голяма жизнена енергия, но не винаги му достига самообладание и често е избухлив. Този невротизиран екстраверт често е „обичащ хората“, но много лесно принася тази любов в жертва на индивидуалния терор. Външната екстравертност води до ненавист към широки контакти за сметка на високото ниво на невротичност.

Терористът-флегматик е силен, устойчив, уравновесен, понякога инертен; спокоен, надежден. Характеризира се със значителни сили и равновесие на нервните процеси наред с малка подвижност. Реагира спокойно, не е склонен към промени на обкръжението, издръжлив на съпротивление на силни и продължителни стимули. В терористичната организация той се явява емоционалната опора на групата.

Терористът-сангвиник е силен, уравновесен, подвижен. Отличава се с голяма сила на нервните процеси, равновесие и значителна подвижност. Този човек лесно се приспособява към промените и условията на живот. Той е емоционално устойчив екстраверт и е най-адаптивният от всички типове. Неговите решения се основават на устойчиви убеждения.

Терористът-меланхолик е със слаб тип нервна система – често е пасивен, потиснат. Придава голямо значение на негативните морални преживявания. Установено е, че сред участниците в терористични актове съотношението според типове е: 46% холерици; 32% сангвиници; 12% меланхолици и 10% флегматици.

В социалнопсихологически план, за да се стигне до интегриране към терористична организация, е необходимо наличието на субективно схващане в съзнанието, че обществото ограничава себerealизацията; наличието на субективно схващане в съзнанието на индивида, че чрез легитимни средства той не може да се впише в мажоритарния социум, поради което за него насилието срещу обществото е основен начин на протест и средство за себerealизация; наличието на параноични схващания за обществото като творение на злото, срещу което трябва да се води борба с всички възможни средства, включително и чрез насилие. Масовото престъпление се заражда от радикалното поляризиране на обществото на „съюзник-враг“, което Карл Шмит счита за първооснова на политиката и войната. Параметрите на социалната действителност са условия за появата на страх, идеята за отмъщение и възникване на някаква мистична надежда-възмездие.

Разглеждайки в този план социалнопсихологическата характеристика на терориста, логично възниква въпросът: възможно ли е нашето общество, изпитващо криза, да ражда потенциални терористи. За жалост отговорът е положителен.

Литература

1. Бърг, Б, Д. Хорган. (2001). Криминалистика. С., Труд
2. Гайдаров, К. (1998). Девиантно поведение на непълнолетните. Социално-психологически механизъм, С., Албатрос
3. Проданов, В. (2003). Насилието в модерната епоха, С., изд. „Захари Стоянов“, Св. Климент Охридски
4. Проданов, В. (2001). Глобалният и постмодерен тероризъм, Международни отношения
5. Стоянов, Г. (2003). Тероризъм: История и генезис. С., Военно изд.,
6. Трифонов, Т.; А. Пейчев. (2003) Тероризмът. Теоретично изследване. С., Фондация „Национална и международна сигурност“
7. Фром, Е. (2003). Анатомия на човешката деструктивност. С., Захарий Стоянов
8. Малкина-Пых, И.Г., Психология поведения жертвы, М., изд. „Эксмо“, 2006
9. Сочивко, Д., М. (2006) Подсознание террориста
10. Томпсон, Л. (2005). Антитеррор
11. Олшанский, Д. (2002). Психология терроризма. С.Пб., Питер
12. www.terrorism.com
13. <http://Usinfo.state.gov/topic/pol/terror>

ПСИХОЛОГИЧНИ АСПЕКТИ НА ОЧНАТА СТАВКА МЕЖДУ ОБВИНЯЕМ И ПОТЪРПЕВШ В ДОСЪДЕБНОТО ПРОИЗВОДСТВО

КРИСТИНА КОНСТАНТИНОВА ХРИСТОВА*,
ЯБЛЕНА ИВАНОВА ХРИСТОВА **

*н.с. III ст. Институт по психология – МВР
982 58 85, hristova_k01@abv.bg

**специалист VI степен, Институт по психология – МВР
982 58 47, yabi_go@yahoo.com

От юридическа гледна точка очната ставка е допълнителен метод за получаване на обяснения и показания и за тяхната проверка. Тя се използва главно в случаите, когато в показанията на обвиняемите, потърпевшите и свидетелите се откриват противоречия. От психологическа гледна точка тя може да се използва като средство за въздействие с цел установяване на истината. Върху този процес влияят множество обективни фактори като обстановка и условия на провеждане, както и редица субективни, свързани с особеностите на когнитивните процеси и личностни характеристики на участниците, спецификата на комуникативния процес и присъствието на друго длъжностно лице. Изведените изводи и закономерности ще спомогнат за съставянето на модел, допринасящ за ефективното провеждане на очната ставка и оптимизиране на по-нататъшния ход на разследването.

Form a legal point of view, confrontation is an additional method for obtaining explanations and evidences and for their verification. It is used mainly in the cases when there are contradictions found in the testimony of defendants and sufferers. Form a psychological point of view, confrontation can be used as a suggestive means aiming at ascertaining truth. There are many objective factors impacting this process, such as the context and conditions of execution. There are also numerous subjective factors, which are related to the participants' peculiarities of cognitive processes and personality characteristics, the specifics of communicative process and the presence of authority personnel. The deduced inferences and principles will lead to the establishing of a model that will contribute for the effective conducting of confrontation and the optimization of investigation's further development.

Същност и правни аспекти на Очната ставка

Дефиницията на очната ставка в НПК е поставена в Глава XIV, озаглавена „Способи за доказване“, в Раздел II „Разпит“, непосредствено след разпитите на обвиняем и свидетел. Очната ставка е способ, действие по разследването, при което водещият разследването задава едновременно въпроси за едни и същи обстоятелства на две лица, в тяхно присъствие, които лица вече по-рано са разпитвани като свидетели или обвиняеми и в техните показания или обяснения са възникнали съществени противоречия [9].

Правните специфики на очната ставка визират обстоятелствата и регламентират реда за нейното провеждане. Съгласно чл. 143, ал. 1 от НПК „При същественото противоречие между обясненията на обвиняемите или между обясненията на обвиняемия и свидетелските показания може да се направи очна ставка.“. Съгласно ал. 2 и ал. 3 на чл. 143 от НПК „Лицата, между които се прави очна ставка, преди разпита се запитват познават ли се и в какви отношения се намират помежду си. С разрешение на съответния орган лицата, между които се прави очна ставка, могат да си задават въпроси.“ [9]

Характеристики на очната ставка

Съгласно закона [9], могат да се изведат няколко **характеристики** на очната ставка:

Цел – отстраняване на съществените противоречия, възникнали при разпита на обвиняемия и свидетеля. Извършва се в хода на наказателното производство за престъпление от общ характер и е способ за събиране на гласни доказателствени средства (обяснения на обвиняемия, свидетелски показания). Извършва се от органа, който изпълнява функцията по процесуално ръководство (в досъдебното производство това са разследващият орган – дознател, следовател или прокурор).

Време и решение за провеждане – провеждането на очната ставка се прави по *преценка* на компетентния орган – дознател, следовател, прокурор. Провежда се на такъв етап от разследването, когато дознателят (следователят) разполага с достатъчно доказателства и може да направи обективна оценка на правдивостта или недостоверността на показанията или обясненията на лицата в предстоящата очна ставка; Извършва се в *устна форма*, което осигурява по-голяма бързина и оперативност в разследващата дейност, както и по-голяма прецизност и достоверност на събраните сведения;

Ред и условия за провеждането ѝ – извършва се по строго определен от НПК ред, обусловен от характера на материалите, които се събират, процесуалното качество на лицата, които се разпитват, характера на делото, стадия на процеса.

Участници – в очната ставка участват поне още *две лица*, освен разследващия орган. Възможно е в случаите, когато разпитваните лица не владеят български език – да се назначи преводач; когато са глухи или неми – се назначава тълковник; при малолетен свидетел задължително присъства педагог или психолог, както и родител или настойник – по преценка на органа по разследване; при участие на обвиняем, на очната ставка може да присъства и защитник; в помощ на дознателя (следователя) той може да осигури присъствието и на свой сътрудник, с цел недопускане на разпитваните лица да се договарят помежду си със знаци, мимики и т. н.

Изисквания при провеждане

- съпоставените *лица да не комуникират* помежду си по време на очната ставка, с изключение на случаите, когато разследващият орган едал своето съгласие за това.
- зададените въпроси трябва да бъдат кратки, ясни, точни, конкретни, в определена логическа последователност и свързани със същността на делото. Не се допуска задаването на *внушаващи въпроси* (които съдържат отговори), *двусмислени въпроси* (които не се намират във връзка с изследваните в момента факти или тази връзка не е ясна), *подвеждащи въпроси* (които подвеждат към отговори, съдържащи твърдения, каквито участниците не са искали да правят).
- при необходимост, на разпитваните лица могат да бъдат *прочетени първите им изложения*, съдържащи се в протоколите за разпит на свидетел/обвиняем. В подходящ

момент на участниците могат да бъдат предявени и *веществени доказателства*, фотоалбуми, които следва да са на разположение на разследващия орган преди започване на очната ставка, за да не се пропусне удачният момент и ефектът на изненадата.

- с цел осигуряване на процесуалното закрепване на очната ставка е задължително е да се състави *протокол* от разследващия орган, съдържащ необходимите по НПК реквизити (съгл. чл. 128 и чл. 131 от НПК) [9].

Видове очни ставки

В зависимост от лицата, които са разпитвани едновременно от органа по разследване, очната ставка се разделя на следните видове: *между обвиняем и обвиняем; между обвиняем и свидетел (пострадал); между свидетел и свидетел* [9].

Общото между различните видове очни ставки е, че те са способ за събиране и проверка на гласни доказателства, но същевременно се различават една от друга, поради различното процесуално положение на участващите лица (свидетели, обвиняеми). Това тясно качество предопределя различни техни права и задължения, указани в НПК, а оттам – и различното им психично състояние и поведение при провеждане на очната ставка.

От психологична гледна точка във фокуса на интереса на настоящия материал попадат психичните състояния на лицата участници в провеждането на очна ставка **между обвиняем и свидетел**.

Законодателят ясно разграничава изявенията на обвиняемия като „*обяснения*“, а тези на свидетеля като „*показания*“. И двата вида доказателствени средства се свеждат към устно възпроизвеждане пред съответния орган, натоварен с разглеждането на делото, на конкретни, интересоващи делото факти и обстоятелства. Обвиняемият е лично заинтересован от изхода на процеса, от това зависи неговото бъдеще като личност. Той няма интерес от разкриване на пълната истина по делото. Свидетелят обаче е длъжен да изложи всичко, което знае по интересоващите процеса факти, и може да бъде санкциониран, ако откаже да стори това. Обвиняемият не носи наказателна отговорност за дадените пред разследващия орган неверни обяснения, докато свидетелят носи тежката наказателна отговорност, ако не каже цялата истина.

За установяване на психологически контакт със свидетеля (пострадалия) съществено значение има начинът, по който той се предупреждава за отговорността, която носи при даване на неистински показания. Това изискване на закона може да бъде изпълнено по различен начин в зависимост от личността на свидетеля (пострадалия) и очакваното му поведение по време на очната ставка. Недобросъвестният свидетел (пострадал), за който се предполага, че ще се опитва да скрие истината, трябва да бъде предупреден строго за отговорността, която носи за лъжесвидетелстване. Предупреждението към добросъвестния свидетел (пострадал) трябва да бъде направено много внимателно, като едновременно с това му се разясни, че законът задължава всеки свидетел (пострадал) да бъде предупреден за отговорността и че предупреждението не се прави поради недоверие в неговата искреност. Въпреки че за обвиняемия не е предвидена наказателна отговорност за даване на неверни обяснения, е необходимо да му бъде разяснено, че действително Законът му предоставя възможност да упражни правото си на защита, но не е редно средството за защита да бъде лъжа.

Всички тези законови особености създават предпоставки за извеждането на редица психологически аспекти на очната ставка, намиращи отражение в конфликтни отношения между двете съпоставени лица – обвиняем и свидетел, което детерминира и високото

емоционално напрежение при провеждането ѝ. Важен аспект от психологическа гледна точка е и откритата, директна среща между обвиняемия и потърпевшия. Пострадалият е лицето, което в повечето случаи може да даде най-ценни сведения за касаещите процеса факти. Това би подпомогнало да се използва неговото психическо въздействие върху обвиняемия, с цел самопризнание и разкриване на истината по случая. От друга страна съществува възможност присъствието на обвиняемия да сломи волята на пострадалия и това да доведе до още повече въпроси, и до неефективен завършек на очната ставка.

Психологически аспекти на очната ставка

От гледна точка на психологията, очната ставка представлява *специфично психологично взаимодействие*, което се характеризира с високо емоционално напрежение, конфликтни отношения, съпроводени от процес на активни психични въздействия, оказани между участниците.

Очната ставка е специфично *специфично психологично взаимодействие*, което се развива между три лица, поставени в една ситуация и често имащи разнопосочни цели. В общуването при очната ставка могат да се обособят три взаимно свързани аспекта: **перцептивен, комуникативен и интерактивен**. **Първият** е свързан с взаимното възприемане на общуващите при очната ставка и установяване на взаимно доверие. В междуличностните контакти процесът стартира с непосредственото възприемане на външността, маниерите, поведението, речта на другия, следван от внасянето на субективизъм от страна на възприемащия индивид в зависимост от неговият минал опит, потребности, желания и нагласи. В резултат индивидът – участник в очната ставка възприема онова, което е социално значимо за него и омаловажава или въобще не отбелязва това, което е незначимо, което на свой ред създава възможност дознателят да окаже психическо въздействие самостоятелно или чрез помощта на втория участник в очната ставка върху лицето, което не казва истината. Социалната перцепция подпомага дознателя да направи *предварителна прогноза* за причините за възникналите съществени противоречия и за самите лица.

Вторият аспект на специфичното психологично взаимодействие при очната ставка, **комуникативният**, съдържа в себе си процес на обмяна на информация между общуващите страни. Ядрото на очната ставка се явяват данните, постъпили от двамата участници към разследващия орган. Основната трудност, пред която е изправен държавният орган е, че участниците в очната ставка умишлено си служат с лъжа поради различната цел, която имат в комуникативния процес. Следователно част от информацията, постъпваща от страна на участниците към дознателя, по своята същност е *лъжа*. Разобличаването на лъжата в очната ставка е улеснено поради факта, че недобросъвестният свидетел не е запознат с въпросите, които ще бъдат задавани, което води до непоследователно поведение, характеризиращо се с известна несъответност спрямо променящите се обстоятелства. Освен това отдалечеността във времето на първоначалните разпити създава предпоставка за възникването на известни паметови дефицити, което детерминира необходимостта отговорите да се измислят на момента, да се подбират внимателно думите и линията на поведение. Изведените когнитивни аспекти намират своя израз чрез емоционалния статус на индивида, тъй като предизвикването на силна емоция – страх, вина или чувство за превъзходство, причинява промени в поведението, които могат да бъдат забележими и да издават лъжата. Тези емоции предизвикват уникални поведенчески признаци, които се появяват чрез вербалната, невербалната и паравербалната комуникация (думи, паузи, звучене на гласа, изражение на лицето, движение на главата, жестове,

пози, дишане, изпотвяване, изчервяване, пребледняване и т.н.). Тук разследващият орган трябва да отдели необходимото внимание и на чувствата, които страните демонстрират: като чувството на страх от разобличаване и наказание, чувството на превъзходство или вина, тъй като те са силно информативни както по отношение на наличието на лъжа, така и по отношение на мотивите, които я детерминират.

В процеса на предаване на информация между двамата участници е важно да се отчетат механизмите на влияние, които намират своето приложение. За недобросъвестния участник в очната ставка тя се явява благоприятна възможност да окаже значително психологическо влияние върху добросъвестния участник, с цел той да промени своите показания (обяснения). По тази причина от съществена важност е водещият разследването да провежда непрекъснато наблюдение върху двете страни и да следи за обмяна на информация помежду им. Удачно е той да ангажира свой колега с оформяне на протокола за очна ставка, за да концентрира вниманието си и да не създава предпоставки обмяната на информация между двамата участници да остане незабелязана. От друга страна информацията между двете страни може да бъде ценен източник за това кой дава правдиви показания (обяснения). Това се отнася до случаите, когато самият дознател (следовател) не е уверен в правдивостта на едните и в лъжливостта на другите показания (обяснения) [2]. Най-важната страна на подаваната между двамата участници информация по време на очната ставка е „ефектът на присъствието“. Активното психическо въздействие оказвано върху даващия лъжливи сведения от страна на другия участник е основата на очната ставка. То играе ролята на преломния момент в разследването. По тази причина дознателят (следователят) трябва предварително да се е подготвил при избора на лицата, между които ще се проведе очната ставка като е изучил внимателно първоначалните им разпити и другите доказателствени материали по делото. Отношенията между страните преди провеждане на очната ставка (родство, интимни отношения, отношения на лична или служебна зависимост, дружба или неприязън, уважение или неуважение, конфликти, отношения по време на престъплението и др.) са от съществено значение за решаване на въпроса за или против провеждане на очната ставка. Щателното проучване и на личността (личностните особености, особеностите на когнитивните процеси, междуличностните отношения, семейната среда, интереси и др.) на всеки от бъдещите участници в очната ставка е основна първостепенна задача на дознателя преди вземане на решение за осъществяването ѝ.

Наличието на противоречия в показанията (обясненията) на двамата участници в очната ставка поражда изначални **конфликтни отношения** между тях, които имат остър характер и различен интензитет, тъй като се противопоставят психологически несъвместими идеи, намерения и цели [1]. **Обвиняемият** – участник в очната ставка се изправя пред пострадалия, който често разполага с най-достоверната информация за събитието на престъплението. Това предизвиква редица негативни емоции като страх от разобличаване, неприязън спрямо пострадалия и може да доведе до проява на агресивно поведение. Форматът на очната ставка разколебава самоувереността на обвиняемия, поради факта, че разследващият орган очевидно разполага с доказателства за вината му. От друга страна обстоятелството, че се провежда очна ставка, индикира на обвиняемия, че не всичко е решено и че моментът да разколебае държавния орган в своята вина е настъпил. Той осъзнава необходимостта да приложи различни техники за въздействие върху потърпевшия, с цел последният да промени показанията си в полза на извършителя. Способите за това влияние са различни и варират от всяване на *страх* у пострадалия чрез интонация, думи, действия, дори чрез закана за саморазправа при по-агресивните обвиняеми до предизвикване умишлено на *съчувствие* у жертвата чрез мимики, жесто-

ве, оплаквания. *Пострадалият* от своя страна, е възможно да не се е срещал до този момент с извършителя след събитието на престъплението. Срещата с извършителя често и неминуемо провокира у свидетеля емоции като гняв, силно безпокойство от присъствието на извършителя, страх, както и желание за изобличаването му и справедливото му наказание. Свидетелят от своя страна, също както обвиняемият, осъзнава, че целта на очната ставка е да докаже своята правота и да въздейства на обвиняемия, с цел последният да направи самопризнание. Способите за влиянието са различни: от гневна реакция с думи и жестове до убеждаване на обвиняемия да направи разкритие за престъпната си дейност чрез демонстриране на емпатия. Това поражда негативни преживявания у двете страни и високо емоционално напрежение, както за тях, така и за разследващия орган. *Конфликтът* при очната ставка между потърпевши и обвиняем най-често е междуличностен и деструктивен, като общуването е съпроводено с оскърбления, дискредитация и унижение, проявено както между участниците, така и към разследващия орган. Значително по-рядко конфликтът приема характера на креативен, при който се установява, че противоречията между двете тези е възможно да се дължат на неумишлени действия, а на обективни фактори (невъзможност за възпроизвеждане, забравяне), или конструктивен, когато се създава възможност за рационално обсъждане на противоречията и причините, които са ги породили.

Следствената ситуация е динамична информационна система. Като участник в тази ситуация, при това в присъствието на още две лица, дознателят (следователят) също предава информация. Практиката показва, че дадени обстоятелства от разследваните престъпления, особено когато те са квалифицирани като тежки съгласно НК (убийства, грабежи, изнасилвания, тероризъм, пътно – транспортни произшествия с жертви и др.), пораждат дискомфорт и нерядко емоционално дестабилизируют разследващия орган. Въпреки това разследващият орган е длъжен да запази спокойствие, да бъде убедителен и всяващ уважение у съпоставените при очната ставка лица като остане обективен и безпристрастен до приключване на случая. Неговото психично състояние не може да става достояние на участниците в очната ставка, тъй като пряко би повлияло обективността и успешността на досъдебното производство. Дознателят (следователят) е длъжен внимателно да прецени дали да използва веществените доказателства или дадените вече показания (обяснения) и в кой момент от провеждане на очната ставка да стане това с оглед запазването на следствената тайна и постигане на максимален ефект на влияние и психическо взаимодействие.

Третият аспект на специфичното психологично взаимодействие при очната ставка, *интерактивният*, третира организацията на взаимодействието между общуващите индивиди в очната ставка. Очната ставка се явява единствената възможност за разкриване на истината за престъплението чрез отстраняване на съществените противоречия в показанията (обясненията) на двамата участници. Установяването на истината чрез субективните възприятия на други лица, е сложен процес, тъй като тези възприятия могат да бъдат непълни, а понякога и умишлено представени невярно. За целта е необходимо извеждането на такива прийоми, които биха могли да активизират психическата дейност на лицата и да гарантират относителна пълнота и истинност на възпроизведените факти, интересувачи органите на разследването. Психологическите методи на въздействие, използвани от страна на дознателя (следователя) създават условия да се получи от всеки участник в очната ставка правилна и пълна информация за фактите на конкретното престъпно събитие, които интересуват органа по разследване и обезпечават необходимото въздействие върху лицето, което умишлено иска да скрие истината. Изведени са редица принципи на психологическо въздействие, чието спазване повишава ефективността на

метода. От юридическа гледна точка е необходимо да се спазват процесуалните правомощия с оглед зачитането на правата на лицата, участници в очната ставка. От психологическа гледна точка е наложително предварително планиране и прогнозиране на процеса на въздействие, както и отчитане на закономерностите на протичане на когнитивните процеси и факторите, които оказват влияние върху тях като времеви период, емоционален, психичен и физиологичен статус на индивида, а така също и неговите личностови особености като характер и темперамент. На тази база се извеждат конкретните факти, които стимулират и дават насока на мисловните и паметови процеси, посредством асоциации от различен тип. Освен това продължителността, интензивността и методите на въздействие трябва да се подбират с оглед на възможните изменения, които предизвикват в състоянието на лицата, участници в очната ставка.

Основните *методи на психологическо въздействие* [11], които намират приложение при очната ставка, са:

- **Метод на информиране** – това е целенасочено съобщаване от водещия разследването на факти, събития и знания с цел активизиране на паметовите процеси на участниците, промяна на техните нагласи и на емоционалното им състояние. Съобщаването на значима информация повишава психическата активност на личността, обект на въздействие и насочва нейната мисловна дейност, но за целта данните трябва да са много внимателно подбрани и да са представени по начин, съответстващ на личностните и интелектуални особености на реципиента. Методът е удачен и тогава, когато е необходимо да се промени емоционалното състояние на определено лице, което се намира в състояние на силна възбуда и притеснение, което от своя страна възпрепятства както съобщаването, така и възприемането на нова информация. В този случай внезапно съобщаване на значима информация създава интерес, предизвиква силни емоции и пренасочва вниманието чрез постепенното му превключване в посока от първоначалното концентриране върху собствените емоционални преживявания към нови релевантни факти и събития.
- **Метод на убеждението** – това е главният метод за въздействие, който се характеризира с два аспекта: от една страна чрез оказване на разностранно влияние върху личността се формират определени нагласи и схващания, а от друга се стимулира и насочва личностната активност. Основните му компоненти са: информиране, разяснение, доказване и опровержение. В досъдебното производство успехът на този метод зависи в най-голяма степен от силата на въздействието, от индивидуалните особености на участниците и от интелектуалното и емоционалното състояние на лицето, което убеждава.
- **Метод на внушението** – този метод трябва да се разграничи от „внушаващите въпроси“, категорично забранени от НПК в досъдебното производство. В случая внушението се явява едно от средствата за взаимно влияние в процеса на общуване между участниците в очната ставка. Съществуват индивидуални различия по отношение на степента на внушаемост, която варира в зависимост от пола, образованието, типа нервна система и социалната роля на личността.
- **Метод на мисловните задачи** – по своята същност той представлява процес на поставяне на задачи под формата на въпроси пред участниците в очната ставка с цел активизиране на мисловния процес. Въздействието се постига като във въпроса допълнително се поставят въпросителни частици на съмнение, недоверие или дори убеждение, например: „Нима не сте били на това място?“ [12] и неговото задаване е съпроводено с предаване на еднозначна информация по невербален и паравербален път, което подсилва ефекта на въздействието. С помощта на тези въпроси се цели активизиране на процес на самоанализ и на избор на съответен поведенчески модел от страна на участниците в очната ставка. Този метод успешно се използва при разоб-

личаване на лъжливи показания, предоставени както от свидетели, така и от обвиняеми при условие, че е спазени принципите за своевременно, директно и изненадващо задаване на въпросите. Разглеждането на очната ставка като специфично психическо общуване с трите му взаимно свързани аспекта – перцептивен, комуникативен и интерактивен, поставя въпроса за комуникацията по време на общуването.

При провеждане на очна ставка между обвиняем потърпевш са възможни редица рискове. Въпреки изминалото време от престъплението, форматът на очната ставка предполага възстановяване на събитието, което от своя страна поражда силни негативни емоционални преживявания у потърпевшия като страх, безпомощност, чувство за вина, гняв, срам, неувереност, тревога, потиснатост или отричане на случилото се. Ето защо, при взимане на решение за провеждане на очна ставка е необходимо да се разгледат всички аспекти чрез всеотрастен и обстоен анализ на материалите по делото, както и да се направи *прецизна оценка* на психичния статус на потърпевшия; конкретната жизнена ситуация, в която се намира жертвата при започване на разследването; характер и особености на връзката с извършителя; оценка на престъплението от страна на потърпевшия и негови близки; особености на поведението на потърпевшия преди извършване на престъплението. От юридическа, а така също и от психологическа гледна точка очната ставка между обвиняем и потърпевш е препоръчителна в случаите, когато показанията на пострадалия са достатъчно всеобхватни по своето съдържание и се отнасят до цялото събитие на престъплението или до съществени обстоятелства от него и когато са налице известни гаранции, че потърпевшият ще заеме активна позиция и показанията му ще повлияят върху обвиняемия за отказ от лъжливите обяснения.

Литература

1. Андреева, Л. (1998). Социално познание и междуличностно взаимодействие. С.
2. Боев, И. (2002). Криминалистика. С. Албатрос.
3. Брус, Б., Дж. Хорган. (2001). Криминалистика. С., Изд. Труд
4. Васильев, В. Л. (1997). Юридическая психология. Москва.
5. Вучков, В. (2006). Досъдебно полицейско производство. С., Феня
6. Грос, Х. (2007). Разкриване на престъпленията. Ръководство. Второ издание. Книгоиздателство „Асеновци“.
7. Майерс, Д. (2001). Социальная психология, С. П., „Питер“.
8. Налчаджян, А. (2007). Агрессивность человека. М., Питер
9. Наказателно-процесуален кодекс. (2008). С. Изд. „Нова звезда“.
10. Станков, Б. (2006). Психология на престъплението. София: Албатрос.
11. Чалдини, Р. (2001). Психология влияния, С. П., „Питер“
12. Чуфаровский, Ю. В. (2004). Психология оперативно – разыскной и следственной деятельности: учебное пособие. Москва: „Издательство Проспект“.
13. Экман, П. (2000). Психология лжи, С. П., „Питер“

ВИКТИМОЛОГИЧНИ АСПЕКТИ НА ЖЕРТВИТЕ НА ТРАФИК НА ХОРА

ЯБЛЕНА ИВАНОВА ХРИСТОВА*,
КРИСТИНА КОНСТАНТИНОВА ХРИСТОВА**

*специалист VI степен, Институт по психология – МВР
982 58 47, yabi_go@yahoo.com

**н.с. III ст. Институт по психология – МВР
982 5885, hristova_k01@abv.bg

Трафикът на хора е една от най-сериозните форми на потъпкване на основните човешки права. Този феномен е резултат от сложни и многообразни причини: лична и семейна история; психологически характеристики; исторически, социални и културални особености. Икономическата нестабилност и упадък, както и свързаните с тях загуби на достатъчен доход за икономическо оцеляване значително допринесоха за маргинализацията в обществото. Тези фактори повишиха уязвимостта на жертвите по отношение на нелегалния трафик и експлоатация. Начин да се противодейства на това жестоко престъпление е разбирането на неговата природа и причините, които правят съществуването му възможно. Реалните и активни действия в подкрепа на пострадалите и потенциалните жертви, добрата информираност относно опасностите от трафика на хора ще намалят броя на жертвите му и ще помогнат за преодоляване на негативните нагласи по отношение на пострадалите от трафик, което влияе върху ефективността на тяхното възстановяване.

Human trafficking is one of the most serious forms of violation of essential human rights. This phenomenon is a result of complex and versatile reasons: personal and family history; psychological characteristics; historical, social and cultural specifics. Economical instability and recess, as well as the losses of enough income related to them, contributed to a significant degree to societal marginalization. These factors increased the victims' vulnerability regarding illegal human trafficking and exploitation. One way of counteracting this brutal crime is the understanding of its nature and the reasons that made its reification possible. The real and robust actions in support of sufferers and potential victims, the good knowledge about dangers of human trafficking will decrease the number of victims. It will also advantage the overcoming of negative attitudes towards human trafficking victims, which in its turn affects the effectiveness of their recovery.

Въведение

Трафикът на хора е престъпна транс-национална дейност, чието развитие се характеризира с изключително голяма бързина и интензивност. Установено е, че международният оборот от сексуален трафик, въвличащ жени и деца в робство и проституция, възлиза на 15 билиона долара годишно, което го прави сравним само с този от търговията с наркотици.

Причините за появата на трафика на жени и за неговото увеличаване са комплексни: лична и семейна история, психологични характеристики, исторически, социални и културални особености. Посткомунистическата реалност, липсата на закони и хаотичната държавна структура създадоха условия за възникването и интензивното развитие на многобройни и разнообразни по своята същност печеливши престъпни дейности. Разделянето на Европа на две части, изолирани една от друга – Източен и Западен блок, липсата на възможности за комуникация, възпрепятстването на свободното пътуване зад граница, спомогнаха създаването и поддържането на нереален негативен образ за страните извън социалистическия блок. В същото време, като реакция на официалната пропаганда, между хората беше разпространено схващането, че Западна Европа е място, характеризиращо се с отлични условия за живот и възможности за реализация. Дългогодишната изолация на бившите комунистически страни оказва и до днес своето влияние върху населението, чиито материални възможности са ограничени, интересите повърхностни, а образователното и социално ниво – ниско. Липсата на информация и на възможности за изграждане на реалистична представа за западните общества подхранва мита за идеализирания образ на просперитета и свободата. Това разделяне на света на черен и бял се опосредства и от психологическите механизми – разцепване и проекция, които умело бяха използвани от редица институции. Всички трудни, болезнени и объркващи въпроси, свързани с насилие, социално и полово неравенство, бедност и дори секс, несъответстващи на идеализирания обществен образ, биваха отцепени и проектирани, потиснати и рационализирани, бяха приписвани на Западните общества и отричани като характеристика на социалистическите [9].

Гореспоменатите механизми на изтласкване и рационализация се прилагат днес по отношение на този болезнен за обществото проблем – трафика на жени. Продължителното отричане на проблема от страна на институциите, липсата на релевантни публични дискусии, както и пренебрегването на изведени статистически данни, допринесоха престъпните организации безпрепятствено да осъществяват своята дейност.

Фокусът, поставен в настоящия материал, визира трафика на жени, а целта на доклада е извеждане на обуславящите явленията фактори и причини, както и анализ на виктимологичните аспекти на жертвите. Материалът съдържа и опит за дефиниране на ефективни механизми за противодействие на разглеждания проблем, чиито жертви са предимно жени, подложени на сексуална експлоатация.

Юридически аспекти, същност и фактори

Наказателният кодекс на Република България инкриминира деянието трафик на жени и го разглежда като елемент на трафика на хора. От Раздел IX, чл.159 а, ал.1 от НК може да бъде изведена следната дефиниция на трафик на хора: *„Набирането, транспортирането, укриването или приемането на отделни лица или групи от хора с цел да бъдат използвани за развратни действия, за принудителен труд, за отнемане на телесни органи или за да бъдат държани в принудително подчинение независимо от съгласието им“*. Наказанието, което е предвидено за горепосочените деяния е лишаване *„от свобода за срок от една до осем години и глоба до осем хиляди лева“*. В случаите, когато деянието по чл. 159а, ал.1 е извършено спрямо малолетен или непълнолетен; чрез използване на принуда или въвеждане на лицето в заблуждение; чрез отвлечане или противозаконно лишаване от свобода; чрез използване състояние на зависимост, наказанието е от две до десет години лишаване от свобода и глоба от десет хиляди лева (чл.159а, ал.2). Законодателят е предвидил наказание от пет до петнадесет години лишаване от свобода и глоба до двадесет хиляди лева в случаите, *„когато деянието представлява опасен рецидив или е извършено по поръчение на организирана престъпна група [4].*

Основните фактори, които обуславят трафика на жени могат да бъдат разделени в няколко групи

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ФАКТОРИ

Преходът към пазарна икономика дестабилизира в значителна степен икономическия статус, както на макро ниво, така и по отношение на платежоспособността на гражданите в частност. Безработицата се повиши драстично, което оказва своето реципрочно влияние върху нивото на бедност на населението – приблизително 75% от българите живеят под нивото на бедността, а 65% от дългосрочно безработните жени са на възраст между 18 и 30 години. Гореизброените аспекти, възникнали в резултат от нестабилното икономическо и финансово положение доведоха до пренареждане в ценностната система и извеждането на преден план на материалните ценности. Дестабилизираната държавна власт в условията на преход и неефективното функциониране на институциите, от друга страна, които трудно осъществяват контрола над престъпността също рефлектират върху утвърждаването на организираната престъпност и развиващата се паралелно с нея корупция. Допълнителен и значим по своята същност фактор е и неадекватното на престъпността законодателство, което е в процес на осъвременяване [7].

ГЕОГРАФСКИ ФАКТОРИ

При осъществяването на трафика на жени географското положение на България се явява преимущество. Като кръстопът между Европа и Азия, от България тръгват канали в различни посоки – на запад през Сърбия, Румъния, Чехия, Полша и Унгария към Германия, Белгия, Холандия; на юг – през Македония към Италия, Гърция и Турция.

СОЦИАЛНИ ФАКТОРИ

Ниското образователно ниво и социален статус предопределят наличието на повърхностни познавателни интереси, което допълнително се задълбочава от липсата на достъп до надеждни източници на информация (телевизия, преса, интернет). Това от своя страна е предиктор за лесна внушаемост, доверчивост и повишава възможността за манипулация.

ЛИЧНОСТНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ФАКТОРИ

Неприемането на установения полово-ролеви стереотип от една страна и липсата на възможности за изява, ограничените реални перспективи за професионално развитие и промяна на социално-икономическия статус от друга, детерминират формирането на малоценностни преживявания, понижено самочувствие, неувереност, нерешителност, повишена тревожност, маргинално отношение, неудовлетвореност. Това предопределя стартирането на процеса на търсене на алтернативи и пряко влияе върху вземането на решение за работа в чужбина, което е една привлекателна възможност за младите жени. Това решение често пъти е импулсивно, а емоциите, които го съпровождат позитивни.

ВЪЗРАСТОВИ И ТРАВМАТИЧНИ ФАКТОРИ

Юношеството е периодът, свързан с настъпване на радикални промени, засягащи всички сфери на човешкото функциониране. Една от целите на тази трансформация е

формирането на его-идентичност, на способност за създаване и поддържане на пълноценни интимни и сексуални отношения. Юношите стават по-малко зависими от родителите си и се насочват към постепенното отделяне от семейството, към формиране на самостоятелност и независимост. Ако в този сензитивен период семейството и обществото не предоставят на децата си нужната подкрепа и позитивни модели на подражание, юношите са изправени пред необходимостта самостоятелно да преработят негативните преживявания, свързани с болка и агресия, както във външния, така и във вътрешния си свят, без да разполагат с необходимите ресурси. Това се дължи на липсата на добър външен опит със семейството от една страна, и на липса на обекти, които да могат да интернализират, от друга. Тези юноши използват защитни механизми като демонстриране на самоувереност, разцепване и проекция на непоносимото, рационализация и потискане. В резултат от това се формира повишена тревожност, обърканост на когнитивно и емоционално ниво и чувство на неудовлетвореност. Поведението им често е импулсивно, а самооценката – демонстративно компенсаторно завишена.

Наличието на минал травматичен опит прави преживелите го много по-уязвими да попаднат в нова ситуация на насилие. Хората с травматична идентичност, вследствие преживяно насилие, често несъзнавано се стремят да пренаредят и преповторят събитията от живота си с цел да ги променят към по-добро. Така работата в чужбина се превръща в представите им във възможност да поправят миналото си и да започнат живота си отначало. Травматичното преживяване води до създаване на идентичност и поведение на жертва, което е често наблюдавано при проституиращите. Тази специфика има голяма значимост при обяснителния модел на механизмите на трафика на жени [10].

Рискови групи

Различават се няколко рискови групи, изведени посредством изследвания, проведени от институции и организации, имащи отношение по проблема.

Изследване направено 2003 г. от Фондация „Асоциация Анимус“, върху 50 случая на жени, върнати от трафик, показва, че повечето жертви са преживели насилие в семейството (43,5%): домашно насилие–17%; домашно насилие, включващо инцест–13%; домашно насилие и сексуално насилие в късно детство–13%; разделени/разведени родители /без данни за домашно насилие/–13%; сираци–4,3%; с един родител–25,7%; самотни майки с повече от три други деца–8,7%.[9]

Най-често стават жертви млади момичета, често непълнолетни, от населени места с малобройно население, намиращи се в непосредствена близост до граничните райони. Силно рисковите гранични зони са: североизточна (Добрич, Варна, Видин, Русе) и югозападна (Благоевград, Кюстендил, Кърджали, Петрич). Ограничените възможности за професионална реализация (селскостопански труд или ангажиране в някое местно производство) след завършването на основното образование, както и ниската степен на социална ангажираност, правят лицата от тази група безпомощни и зависими. До голяма степен това се дължи на ниското им образователно ниво и липсата на социален опит и зрялост. Механизмът на включването на тези момичета в трафика на жени се характеризира с използването на нискоструващи и елементарни стимули, чрез които се задоволяват техните потребности. Повишената им внушаемост и доверчивост създават предпоставки за безпрепятствено формиране у тях на чувство за зависимост от трафикантите, а те на свой ред в последствие използват това като предпоставка за вменяване на чувство на безпомощност у момичетата и техните семейства. Отвличането на жертвите може да има групов характер и да се отличава с особена дързост – често обектите са отвличани от ули-

ци или дискотеки. Целта на трафикантите е да постигнат пълно обвъркване чрез предизвиканото чувство на страх, безизходица и зависимост по повод физическото оцеляване.

Друга рискова група са момичетата от ромски произход. В литературата са описани случаи на момичета, които са продавани от своите родители или роднини. В част от ромските общества е приета търговията с жени с цел брак или за работна ръка. Често покупката на жена е с цел извличане на печалба от нейния труд. Един от най-доходните начини е проституцията в чужбина. Отвлечането на жена и продажбата ѝ в мрежата от сводници е и форма на родово отмъщение.

Към разнообразните рискови групи могат да се прибавят и момичетата от сиропиталища, детски интернати, общежития към училища и университети. Тази група намира мястото си в настоящия материал поради факта, че нейните представители са лица без родителски надзор, без възможност да усвоят позитивни модели на поведение, често дори и базовите им потребности са непълно задоволени, с доминираща материално-прагматична ценностна ориентация.

Групата на жените, които са въввлечени в проституцията на територията на България също може да бъде отнесена към рисковите, тъй като рано или късно те се оказват извън страната ни. Разликата тук е, че представителите на тази група често са известени за целта на пътуването и същността на работата, която ще са длъжни да извършват зад граница. Именно поради тази причина злоупотребата с тях на територията на чужда държава е улеснена и се изразява в отнемане на всичките им средства и документи, засилване на контрола и насилието, неспазване на предварителните уговорки и обещания за добро заплащане. Подобно на всички останали и те загубват своята автономност, макар че са били наясно с целта на пътуването си.

Изводите, които могат да се направят въз основа на проведените изследвания показват, че в повечето случаи става въпрос за момичета в юношеска възраст; жени с минал травматичен опит – домашно насилие, сексуално насилие или инцест; деца от домовете за сираци, както и деца с много сиблинги и само един родител. Липсата на образование, социален опит и компетентност, както и твърде лесната внушаемост на момичетата ги прави твърде доверчиви и уязвими. От своя страна преживяното насилие в семейството или в домовете за отглеждане оставя своите следи под формата на чувство за вина, чувство на безпомощност и срам, което предопределя и ниското самочувствие, малоценостни изживявания и ниска самооценка. Това води до промяна в междуличностните взаимоотношения, самодеструктивно поведение, злоупотреба с психоактивни вещества. Всички тези емоции и събития съпътстващи живота им съществено допринасят за лесното превръщане на момичета в жертви. Травматичната идентичност на жената, въввлечена в проституция често се формира в ранно детство, като резултат на преживяна, но нелекувана психична травма. По-късно, независимо от конкретните причини, фактори и контекст на въввлечане в проституцията (трафик) жената автоматически се превръща в обект на насилие. [10]

Механизъм на „пречупване“ на жертвите на трафик

Трафикът на жени не се ограничава само до сексуалната експлоатация, обхваща още робски трудови практики и насилствен брак в чужбина или друг град, но принуждаването към проституция е най-жестоката му форма, която изчерпва личните ресурси на жертвите и възпрепятства възможностите им за справяне и контрол над ситуацията. Според изследователите на проблема, срокът, който е необходим на сводниците за пречупване на жертвите е приблизително 6 месеца. В този период настъпват трайни когнитивни и емоционални изменения в личността.

Прецизно и дългосрочно разработвана, манипулативната схема, използвана при трафика на жени е доказала своята ефективност. Тя има за цел осъществяване на пълен и безкомпромисен контрол над жертвите.

Прилагането на жестоко насилие, изразяващо се в изнасилвания, мъчения, побои, и глад е **първата стъпка** на системата за манипулация. Препятстването на задоволяването на базовите потребности е механизъм, със силно влияние върху инстинкта за само съхранение и прави жертвата неспособна да контролира ситуацията, да проявява воля и инициативност. Напротив, тя става изцяло зависима, безотказно спазва всички изисквания и безпрекословно се подчинява в името на физическото си оцеляване. Насилниците използват това, за да принуждават жените да проституират. Налице са директно вербализирани заплахи, касаещи живота на жертвите и техните семейства. Травматичните преживявания от този период се характеризират с изключителна интензивност и дълбочина, а резултатите от тях са негативни и трудно отстраними.

Втората стъпка на описвания механизъм се свежда до пълно физическо изтощение, постигано чрез ежедневна интензивна и близо двадесет часова експлоатация на жертвата. Лишаването от възможност за почивка влияе пряко върху цикъла сън-бодърстване и сломява активността и съпротивителните сили. Свободното време е напълно отнето, което има за цел ограничаването на контактите между жертвите от една страна, а от друга възпрепятства жената при анализа на ситуацията, при търсенето на алтернативи и решение за изход.

Третата стъпка е осъществяването на пълен контрол и изолация. Целта е да се осуети задоволяването на социалните потребности, което отново създава дискомфорт и психично напрежение. Жертвата е изолирана от външния свят, общуването с други хора е забранено. Възможна е комуникация само с насилника, което го превръща в единственото средство за задоволяване на потребността от близост. Това води до изкривяване на представите на жената за него, себе си и заобикалящия свят. Насилникът се превръща в доверен човек, закрилник, с когото може да сподели, на когото разчита в грижата за нейния живот и здраве (понякога мъченията се заменят с малки жестове на внимание – подаръци, медицински прегледи). Изгражда се здрава психологическа връзка между жертва и насилник, която трудно може да бъде разрушена в ситуация на липса на алтернативни модели и роли на поведение. Преки и негативни са последиците върху самооценката на жената – тя възприема себе си като средство, стока, която може да бъде продавана и чийто живот няма никаква стойност. Формират се и виновностните преживявания: тя е виновна за случилото се, защото „дължи пари“, тъй като е била купена и трябва да „се изплати“, което обаче не е в състояние да направи, защото често е препродавана. По този начин се затвърждава представата, че околният свят се характеризира с насилие, контрол и се елиминира друг важен мотивиращ фактор – наличието на смисъл от борбата за промяна [9].

Въпреки унифицирания характер на механизма, използван от трафикантите за пречупване на жертвите са налице известни разлики в степента на повлияване. Причината за това са личностните и психологични особености на жертвите и тяхната индивидуална податливост на влияние и внушение. Механизмите на манипулиране пречупват жените само за няколко месеца. Ето защо, от изключително значение е продължителността на въздействието, оказано от трафикантите. Всеки изминал ден на насилие и контрол въздейства върху предишните представи на жената за себе си и за света и води до тяхното деформиране, което на свой ред осигурява на жертвата възможност за намаляване на негативния ефект от възникналия когнитивен дисонанс, базиращ се на несъответствие между представа и реалност.

Травматичното събитие причинява сериозни негативни последици в личностно-психологичния статус на жертвите, които неминуемо оказват влияние върху тяхното бъдещо функциониране. Симптомите, които поражда напомнят тези на психична болест. По-често

срещаните симптоми са: безсъние, нощни кошмари, внезапно нахлуване на картини и образи, свързани с миналото насилие, умора, неясни мисли, влошаване на паметта и концентрацията, виене на свят, треперене и др. Налице са пасивност и липса на инициативност, породени от загубата на по-рано съществуващата представа за света като подредено и предсказуемо място. Изпитваните чувства и емоции се характеризират с висока интензивност и са типични за негативния спектър: вина, гняв, страх, отвращение от себе си, тъга, заради това, което се е случило, печал, срам, безпомощност. Страховете са общи за всички жени, преживели трафик. Те се изразяват в преживяване на страх от надвиснала опасност, от загуба на близките, от социална изолация, от бъдещето [5]. Установено е, че поразяващият ефект на травматичното събитие, чиито причинител е друг човек е по-силен в сравнение с този, предизвикан от природни бедствия и катастрофи. Преодоляването на травмата е сложен, многоаспектен и изключително продължителен процес. Ако за пречупването на жертвата са достатъчни няколко месеца, то за нейното възстановяване, съпроводено от професионална помощ и подкрепа, са необходими години. Целта на терапията е да се подпомогне жертвата да преработи събитието, да се формират умения за справяне с емоциите, които споменът за него предизвиква, да се възвърне чувството за автономност, позитивната самооценка и увереността, за да може жертвата да се интегрира отново в обществото.

Шансовете за спасение на тези жени са минимални както поради социалната им изолация, така и поради изчерпаните личностни, психични, физиологични и материални ресурси. Често клиентите на жертвите им сътрудничат, за да ги спасят. Друг начин е да станат непригодни за изпълнение на дейността си, например да забременеят или да развият психично заболяване. Опитът за бягство е алтернатива, но рискът при неуспех те да бъдат подложени на жестока физическа и психическа репресия е изключително голям. Отчаянието и безнадеждността са факторите, които подтикват някои жени да вземат решението за бягство, независимо от последствията.

Важен факт за трафика на жени у нас е, че проблемът не свършва със завръщането на жените. Завърналите се нямат закрила, възможностите им за оцеляване и бъдещото им развитие са твърде ограничени. Често, вследствие на преобладаващите патриархални нагласи, пострадалите преживяват повторна виктимизация; обвинявани са за това, което ги е сполетяло, от близките си, своите приятели, институциите и обществото като цяло. Преживявайки емоционална криза, в резултат на очевидната травма, не след дълго те разгръщат симптомите на Посттравматично стресово разстройство, което от своя страна възпрепятства нормалното им житейско функциониране. Симптомите на тяхната психична травма – липса на вяра в бъдещето и загуба на смисъл в живота, невъзможност за приемане на връзки на доверие, несигурни лични граници и понижена способност за преценка на опасни ситуации, ги правят по-уязвими по отношение на бъдещи злоупотреби и нов епизод на трафик.

Противодействие на трафика на жени, въвлечени в сексуална експлоатация

Оказва се, че нуждите на жените, жертви на трафик не отговарят на критериите на нито една държавна социална програма в България. Следователно, необходимо е задълбочено изследване на потребностите им и разработване на специализирани програми от грижи за тях, които да включват както насоки за специализирана психотерапевтична и психиатрична помощ, така и да посрещнат адекватно юридическите и социалните им нужди. Незначителен е броят на систематичните проучвания върху трафика за сексуал-

на експлоатация от юридическа гледна точка, които изследват както добрите практики, така и пречките за ефективна борба с него.

Необходим е по-подробен и сравнителен анализ на приложението на сходни закони в различните системи на правораздаване. Налице е очевидна необходимост от национални планове за действие, които да отчитат специфичните особености, да се основават на оценка на настоящите практики и способности и да установят приоритетите с оглед постепенно нарастваща промяна. Появата на новаторски отговори на равнище НПО също заслужава внимание и по-подробно обсъждане. Съществуват редица модели за подслони, които за съжаление не осигуряват висока степен на безопасност; налице са горещи телефонни линии и други със специфична насоченост към трафика [7].

На европейско равнище голям брой съобщения, резолюции и решения по проблемите на трафика стават достояние чрез различни механизми както на ЕС, така и на Съвета на Европа. Чрез активното съдействие на ОССЕ, Специалната комисия по въпросите на трафика на хора към Пакта за стабилност и Център СЕКИ в югоизточна Европа е предприето изграждането на значителни способности и компетенции на управленски равнища, в сферата на правораздаването и в неправителствения сектор. Неспираща активност показват различните агенции на ООН, международни организации, особено МОМ, и международните НПО, специално „Ла Страда“ и ИСМС. Активно българско участие в общата борба срещу трафика на жени се осъществява чрез съвместните действия най-вече на мисията на МОМ в София, Фондация „Асоциация Анимус“, Фондация „Център Надя“, правораздаването и специализираните подразделения на органите на реда.

Независимо от натрупаните през последните 10–15 години не малко знания, все още има доста въпроси, които чакат своя отговор, а появилите се нови предизвикателства са в процес на изясняване. Бъдещите изследвания трябва да надхвърлят елементарното установяване на проблема, като се насочат към по-нюансирани проучвания на самата организация на трафика, неговите въздействия върху отделните индивиди, родовите връзки и общностите и да направят критична оценка на инициативите за борба с трафика, както и да осигурят условия за по-широка гласност на проблема сред обществото.

Литература

1. Доклад на „Ла Страда Интернешънъл“. (2008). Нарушението на правата на жените-причина и следствие на трафика на жени.
2. Малкина-Пых, И.Г.(2006), Психология поведения жертвы, Изд. Эксмо.
3. МКБ–10.(1998). Психични и поведенчески разстройства, С.
4. Наказателен кодекс на Република България.(2008). С. Изд. Нова звезда
5. Наказателно-процесуален кодекс на Република България.(2008). С. Изд. Нова звезда
6. Попов, Хр.(2003). Посттравматичен стрес, С. ИК „ЛИК“.
7. Попов, Хр.(2006). Психология на човешката агресия, С. ИК „ЛИК“.
8. Попов, Хр.(2007). Трафик на жени, С. ИК „ЛИК“.
9. Проданов, В., Мизов, М., Мудров, Хр.(1996), Взривът на престъпността в България, С.
10. Публикации на Фондация „Асоциация Анимус“.(2007). С.
11. Славчев, А.(2002). Насилие, физическо малтретиране и сексуална злоупотреба с детето, С., Дидакта Консулт.

ПСИХОЛОГИЧНИ АСПЕКТИ НА ДАВАНЕТО НА ПОКАЗАНИЯ ОТ МАЛОЛЕТНИ И НЕПЪЛНОЛЕТНИ ЛИЦА В ДОСЪДЕБНОТО ПРОИЗВОДСТВО

ИРИНА ЛЮБЧОВА ЯНЕВА-ДАМЯНОВА*,
ДАНИЕЛА СТОЯНОВА КУЗМАНОВА**

*ст.ас., Институт по психология – МВР, 982 58 91, irinaianev@mail.bg

**н. с. III ст., Институт по психология – МВР, 982 58 58, dkuzmanova@yahoo.com

Целта на доклада е да се повиши сензитивността относно специфичните нужди на малолетните и непълнолетни участници в досъдебното производство. Разгледани са подходящи техники за разпит, чието използване ще осигури даването на достоверни показания, ще спомогне за избягване на вторичната виктимизация на децата и ще гарантира цялостното зачитане на правата на уязвимата група деца – жертви и свидетели на престъпления.

The aim of the present report is to increase sensitivity regarding the specific needs of juvenile and adolescent participants in legal procedures. There are examined some suitable interrogation techniques, whose implementation will secure for the provision of reliable evidence and will contribute to the avoidance of children's secondary victimization. It will also guarantee the entire respect of the vulnerable group of children – victims and witnesses of crime.

Възрастта в психологията е категория, която служи за временна характеристика на индивидуалното развитие. Понятието психологична възраст означава определена, качествено своеобразна степен на индивидуално развитие.

При правилна организация и провеждане на разпита на малолетните свидетели и потърпевши от тях могат да бъдат получени напълно надеждни, достатъчно пълни и точни показания.

Пред хората, които провеждат разпит на деца-свидетели, стоят две задачи:

- 1) да се получи пълно, достоверно описание на случилото се;
- 2) да се защити психиката на детето, травмирано от преживяното.

За решаването на тези задачи е необходимо разпитващите да притежават знания за процесите на възрастовото развитие и измененията, които настъпват в психиката и социалното поведение на детето [1].

За да се получи от детето информация за случилото се, което то е видяло или в което е участвало, интервюиращия трябва да притежава основни знания в областта на познавателното, емоционалното, мотивационното и социалното развитие на децата.

Какво може да се препоръча на лицата, провеждащи разпит на малолетни или непълнолетни лица жертви или свидетели на престъпление?

1. Използване на проста и разбираема за детето лексика. Кратки предложения, без отрицание.
2. Въпросите от открит тип са най-малко полезни за събирането на информация за конкретното събитие, което се отнася за по-малките участници в досъдебното производство. Например на въпроса: „Защо си дошъл днес при мен?“ – детето ще отговори: „Не знам“.
3. Трябва да се задават конкретни въпроси, засягащи обкръжението, лицата и частите на тялото (в случаите на сексуално насилие).
4. Въпросите от типа „да –не“ водят до това, че детето се опитва да определи, какво би искал да чуе възрастния, и се старее да отговаря в съответствие с тези желания. Задавайки такива въпроси, ако това е необходимо, трябва да се обърне внимание на това, нито тона, нито мимиката, да оказват влияние върху детето. Възрастния човек е авторитет за детето и то се старее да му се хареса.
5. Не трябва да се пита за това, колко пъти се е случило дадено събитие, защото децата в тази възраст, даже и да умеят да смятат, не могат да използват тези навици за определяне честота на случващото се. Могат само да различат „много“ и „малко“.
6. Децата още не са овладели навика за определяне на абсолютно (във вид на дати или час) или относително (до, след, вчера, днес, утре) време. Затова трябва събитията да се определят в рамките на известни на детето действия (хранене, сън, гледане на телевизия и др.).
7. Ако повторим на детето един и същ въпрос, то може да помисли, че сме недоволни от неговия предишен отговор, че отговора е бил неправилен, което да го накара да промени отговора си.
8. Детето се страхува да не би да не оправдае надеждите на възрастния. Ако то не помни никакво събитие, то не е готово да си признае това. Това означава, че преди разпита трябва ясно да се каже на детето, че то може нещо да не знае или не помни.
9. Трябва също така да се спомене влиянието на нееднократните разпити на детето и неговата представа за случилото се. Децата в тази възраст не умеят да отделят реалните събития от въображаемите. Ако детето в тази възраст често размишлява за фиктивните събития, то много вероятно е да започне да говори за тях, като за действителни, обогатявайки ги с подробности.
10. Трябва да се задават на детето най-много общи въпроси от открит тип, които му позволяват свободно и спонтанно да разкаже за престъплението, което важи най-вече за децата от училищна възраст.
11. В училищна възраст детето е в състояние да разбере по-сложни твърдения и въпроси, но не трябва да се използва юридическа терминология, която може да не се разбира от детето, може да бъде разбрана неправилно, може да изплаши детето или да задълбочи чувството на вина [9];[10].

Ефективността на разпита на децата много зависи от уменията на разпитващия да отчита и правилно да използва тези психологически особености.

Продължителността на разпита не може да бъде еднаква за всички деца, тя се определя от възрастта и индивидуалните особености на детето. При деца на 3–5 години продължителността на разпита е 15–20 мин.; при деца на 5–7 г.в. – 20–25 мин. и при деца на 7–10 г.в. 25–30 мин. Разпитът на малко дете задължително се провежда съвместно с психолог или социален работник, а за непълнолетен – ако това е наложително [1].

Подходящи техники за разпит на малолетни и непълнолетни – пострадали и свидетели на престъпления

Познаването и разбирането на състоянията и реакциите на детето-жертва предпоставят едно по-адекватно отношение на разследващите органи в процеса на провеждане на различните дейности, свързани със събиране на информация. Това рефлектира и върху уменията им да контролират и управляват поведението на самото дете.

1. УСТАНОВЯВАНЕ НА КОНТАКТ И ОЦЕНКА НА НИВОТО НА РАЗВИТИЕ НА ДЕТЕТО

Място и обстановка на провеждане на разпита

Важно за разследващите органи е да определят подходящата неутрална и приятелска обстановка, в която да проведат разпита на детето. Добре е разпитващият да има добър зрителен контакт с детето, затова е хубаво да се седне до детето, но не твърде близо, защото то може да се почувства застрашено. Колкото по-малко хора присъстват на разговора с детето, толкова по-добре. Ако няма специално помещение за провеждане на разпит, трябва да се постараете да ограничите количеството на присъстващите до двама: полицейски служител и психолог. Ако подозирате сексуално насилие, трябва да се отчете, че за потърпевшото дете в една по-голяма възраст, може да бъде проблем различието в половите между самото дете и провеждащия разпита [2].

Първи контакт

Установяването на връзка е важен компонент на всяко интервю с децата. Всъщност техниките, използвани за установяване на връзка могат драматично да повлияят върху динамиката на интервюто. Връзка построена върху въпроси с отворен край относно ежедневието на децата и определени минали събития (като ваканция или екскурзия с класа) помагат на интервюиращите да получат повече информация. Децата, с които е установена връзка с отворени въпроси дават около 2,5 пъти повече детайли в отговор на първото си самостоятелно изказване, отколкото останалите деца. В началото на детето трябва да се даде време, за да се почувства комфортно в стаята с помощта на кратък разговор по теми, избрани по възможност от самото дете. Едновременно с това е необходимо да се разпознават актуалните потребности на детето и по възможност до се удовлетворяват. Понякога децата не искат да отговарят на трудни въпроси, опитвайки се да ги отложат за по-късно и търсят повод за „бягство“.

Понякога разпитващите са доста въодушевени по време на интервюто, с цел детето да се почувства по-спокойно. Те трябва да бъдат внимателни, когато предлагат на детето твърде приятелска среда, защото така могат да излязат извън безпристрастния тон, особено ако са свързани например с отчетливо кимане с глава и усмихване или възклицаване само на някои от отговорите на детето. Разпитващите трябва да бъдат разбиращи и неутрални, трябва да внимават да не се базират на собствена предварителна версия за случилото се и като следствие да насочват интервюто в полза на своите хипотези [3].

Добре е в началото на интервюто с детето да се установят следните **основни правила**:

- Ако не знаеш отговора, не предполагай, само кажи, че не знаеш.
- Ако не желаеш да отговориш на някой въпрос, не е проблем да не отговориш.
- Ако не разбираш нещо, кажи ми и аз ще го повтора по различен начин.
- *Ако някой въпрос ти бъде зададен повече от един път, това не означава, че трябва да промениш отговора си, а само ми кажи това, което си спомниш.*

2. СЪБИРАНЕ НА ИНФОРМАЦИЯ

Методи за интервюиране на децата

Процедура на когнитивното интервю при децата

Целта на когнитивното интервю при провеждането на разпита на деца е да се подобри процеса на получаване на информация от паметта, т.е. възстановяване на подробности без да се увеличава количеството на неточностите. Трябва да се помни, че детето е главният участник в разпита и именно то притежава информацията, която интересува разпитващия. Затова разпитващия трябва да избира последователността на задаваните въпроси в зависимост от информацията, получена от свидетеля. Препоръчва се поощряването на разпитваното дете, така че то да говори без прекъсване, а помощните въпроси да се задават само тогава, когато това е действително необходимо.

Фази на когнитивното интервю

Разпита на деца чрез когнитивното интервю се състои от няколко фази. Целта на първата от тях е *персонализиране на разпита* и установяване на добър контакт с детето.

В началото трябва да се представите и да започнете разговор на тема, която не е свързана с възможен конфликт, който детето преживява (това могат да бъдат проблеми в училище или контакти с обкръжаващите). Може да се започне с въпроси, свързани с интересите на детето или с неговите любими начини за прекарване на свободното време.

Следващата фаза е *обясняване целта на разпита*. Разпитващия е длъжен да отбележи, че му е необходима подробна информация, а така също и да обясни на детето, че само то притежава тази информация. Трябва да се каже на детето, че то може да разкаже за всичко, за което се сети. Затова може директно да се помоли детето да си спомни всички обстоятелства свързани със събитието, които могат да му се струват несъществени или повтарящи се.

Следващата фаза е свързана с използването на определени видове техники за *оптимизиране на паметта*. Детето може да се помоли да си спомни всички обстоятелства около събитието или да се задават конкретни въпроси, които да го провокират да мисли за това. На този етап на разпита могат да бъдат полезни следните препоръки:

- На детето трябва да се предостави достатъчно време, за да възстанови контекста;
- Въпросите трябва да се задават един по един;
- Добре е да се правят прекъсвания (почивки);
- Да се почака докато детето възстанови контекста, и чак след това да се продължи разпита.

Следващата фаза е *свободното повествование*. Една от целите на тази фаза е определяне на стратегията на следващите въпроси. Затова трябва да се правят кратки бележки и да се отбелязват тези теми, към които можете да се върнете по-късно. Важно е да не се прекъсва детето по време на неговия разказ. Препоръчва се при това да се повтарят последните изказвания на детето със ваши думи, без да се добавят подробности, използвайки техниката на активно слушане. Детето може, например да прекъсне разказа си даже и да има какво още да разкаже. В такава ситуация трябва да се запази търпение и да не се прекъсва мълчанието, даже и ако има много дълги паузи. Не трябва да се забравя за това, че тази фаза предшества въпросите, и тишината, като начин за получаване на по-добре подготвени отговори, ще бъде по-ефективна, ако след това се зададат отворени въпроси. Когато детето завърши своя разказ, можете да го попитате: „Можеш ли да си спомниш още нещо?“ – и да почакате още няколко секунди.

Следващата фаза на разпита са *въпросите*. Премайнавайки към тази фаза, на детето трябва да се обясни, че ще му бъдат задавани въпроси за подробностите около произшествието. Може да се подчертае, че това може да бъде много трудна задача, за която се изискват специални усилия и концентрация. Старайте се да спазвате следните правила: въпросите трябва да бъдат формулирани по такъв начин, че тяхното съдържание да не внушава отговора на детето, също трябва и да съответстват на възможностите и нивото на развитие на детето. Когнитивното интервю не означава, че всички въпроси трябва да бъдат подготвени по-рано, напротив – трябва да се избират и модифицират въпросите в зависимост от процеса на получаване на информация от паметта.

Постановката на въпросите е свързана с активизиране на въображаеми картини в разпитваното лице. Когато ние задаваме на детето въпрос за някакъв елемент от събитието, то използва въображаем образ на този елемент и „разчита“ нужната информация. Всеки път, когато в паметта се създава нова картина, предишния процес на търсене в паметта се прекъсва. Прескачането от една картина на друга рязко ограничава количеството информация, която детето може да си спомни. Ключът към успешния разпит се явява правилната последователност на въпросите, позволяващи да се сведе до минимум количеството на такива „превключвания“. Когато образа вече е създаден, последващите въпроси трябва да бъдат свързани с него. Чак след като бъде изчерпано описанието на тази картина, може да се задават въпроси, активизиращи следваща картина.

Във връзка с това се препоръчва следното:

- Да се започне с открит въпрос, за да може детето да даде изчерпателен отговор;
- Да се обърнете към детето с непосредствено формулирана молба да се постараете да си спомни, колкото се може повече подробности;
- Да се задават въпросите бавно, обмислено, така че детето да може да съхрани в паметта си създадената картина;
- Да се задават само въпроси свързани с делото;
- Подлагайки на анализ картините, да се задават по-подробни въпроси, чак след като детето е дало отговор на първия, открития въпрос;
- Ако въпроса е останал без отговор, безрезултатно е да се задава в същата форма, по-добре е да се формулира по друг начин.

В някои случаи, особено при по-големи деца, в ситуации когато е необходимо да се получат още повече подробности, свързани с конкретните обстоятелства, може да се опитате да използвате *техниката на обратния ред на спомняне*. Детето може да започне своя разказ от последното събитие или друг важен факт, който вече е бил описан, и после да разкаже за това, какво се е случило преди това. При използване на тази техника, добър резултат може да даде инструкцията: „Разкажи за това така, все едно филма започва от края“. Техниката свързана с описване на събитията от гледната точка на другите участници в събитието, може да предизвика определени трудности, особено при деца в малка възраст. Ако решите да направите опит, да използвате тази техника, може да използвате следната инструкция: „Разкажи ми какво би могло да види твоето мече ако беше там“ [4]; [5]; [6].

Процедура на интервюто „Стъпка по стъпка“

Интервюто „стъпка по стъпка“ е оригинална интервюираща техника и представлява тренинг за разказване и уточняване. Изследователите препоръчват да се започне с отворени въпроси и подтици за разяснителни отговори относно неутрални събития, като например как минава един негов ден, какво ще разкаже за приятелите си от учи-

лицето и др. Такъв тип интервю засилва връзката между детето и интервюиращия и го подготвя за разбиране на нивото на детайли, което се очаква от неговите отговори. По време на този етап се обсъждат правилата на интервюто и се изследва нивото на развитие на детето (когнитивни, социални, емоционални и езикови умения). С други думи, оценяващият използва тези първи разкази като основа, за да прецени до каква степен детето вниква и описва детайлите на една случка, а също така и като стратегия, за да му обясни как трябва да се разкаже една история. Докато разказва свободно избраната от него случка, на детето се показват стратегии за отделяне на пет различни елемента, присъстващи в разказа: участници, място, действие, разговори (емоционални състояния) и последствия. На детето се обяснява колко е важно да каже всичко, което знае за всеки един от елементите, когато разказва за случилото се. След това разпитващият насочва разговора към основната тема по начин, който да не накара детето да се почувства застрашено, препоръчително чрез задаване на отворен въпрос. Целта е детето да бъде накарано да даде свободен и спонтанен отговор на случилото се. По-малките деца по-трудно отговарят на такъв тип въпроси и се нуждаят от повече насочване от страна на оценяващия. Тук разпитващият трябва да окуражи детето да разкаже за случилото, като му обясни, че разбира, че тази тема е трудна и потискаща. За да бъде достатъчно изчерпателно това интервю, детето трябва да бъде питано периодично „Случи ли се нещо друго?“, „Какво още си спомняш за...?“ и др. Ако детето е много малко е добре да бъде въведено в темата, като му се спомене, че родителите му са ни разказали нещо, но без да се навлиза в подробности.

Децата често приписват на интервюиращия по-добри знания и умения и по този начин се въздържат от изразяване на това, което знаят, очаквайки интервюиращият вече да знае или разбира какво му съобщават. Децата се опитват да бъдат равнопоставени партньори в разговора повече, отколкото да пресъздадат своите актуални преживявания. За да се улесни изложението и достоверността му, по време на разказа, на детето трябва да се обясни, че интервюиращите не знаят детайлите от преживяването му, че е важно то да разкаже колкото може повече, и че е добре да изразява несъгласия или да коригира интервюиращия, ако той прави грешки [7]; [8]; [11].

3. ПРИКЛЮЧВАНЕ НА РАЗПИТА

Приключвайки разпита, необходимо е да завършите с неутрални теми, несвързани с насилието. Може да благодарите на детето за неговото участие и старание, да го похвалите, и да го попитате как то се е чувствало. Отговорете на детето на всички въпроси, които могат да възникнат у него.

Без да претендираме за изчерпателност и завършеност, докладът е по-скоро опит да се структурира процеса на даване на показания от малолетни и непълнолетни, мотивиран единствено от стремежа за съхранение на психичното равновесие и зачитане на правата на най-малките и уязвими участници в досъдебното производство.

Литература

1. Васильев В. (1998). Юридическая психология. СПб.: Питер, 414–499.
2. Ackerman M.J. (1999). Essentials of Forensic Psychological Assessment, Willey&Sons Inc., New York, Chichester, Weinheim, Brisbane, Singapore, Toronto.

3. Bekerian D., Dennett J., Hill K., Hitchcock R. (1992). Effects of Detailed Imagery on Simulated Witness Recall. *Psychology and Law. International Perspectives*, Walter de Gruyter, New York
4. Geiselman R.E., Padilla J. (1988). Interviewing child witnesses with the cognitive interview. *Journal of Police Science and Administration*, 16, 236–242.
5. Koehneken G. (1993). *The Cognitive Interview. A step-by step intodaction.*
6. Lamb, E. M., Brown, D. A. (2006). Conversational apprentices: Helping children become competent informants about their own experience. *British Journal of Developmental Psychology*, 24, 215–234.
7. www.fdn.pl
8. www.ispcan.org
9. www.infanciayjuventud.com/anterior/DOC/abuso_sexual_infantil.pdf
10. www.sename.cl/interior/publicaciones.estudio5.pdf
11. www2.cgae.es/docftp/s7892VALIDEZ...PDF

ОБЯСНИТЕЛНИ МОДЕЛИ НА БЛУДСТВЕНИТЕ ДЕЙСТВИЯ

ИРИНА ЛЮБЧОВА ЯНЕВА-ДАМЯНОВА

старши асистент, Институт по психология-MBP, 9825891, irinaianev@mail.bg

В доклада се разглеждат основните понятия свързани с разстройствата на сексуалните влечения, както и това, какво е норма и какво патология в сексуалността. Обръща се внимание на различните обяснителни модели за педофилията – когнитивно-поведенческата формулировка, психодинамичната формулировка и теорията на John Money. Анализирайки различните теории за педофилията се отделят и факторите, които влияят върху развитието на дадената парафилия.

The present report examines the essential concepts related to disorders of libido, as well as the criteria for norm and pathology in sexuality. Special emphasis has been put on the different explanatory models of pedophilia – cognitive-behavioural, psychodynamic and John Money's theory. Through the analysis of different theories in pedophilia are highlighted the factors that affect the development of certain paraphilic disorder.

Проблемът за психологията на сексуалното престъпление предполага този за сексуалния конфликт изобщо. Ако той означава съзнателното разрешаване на противоречия в правно регламентираната област на сексуални взаимоотношения от лице, достигнало определена степен на биологична и психична зрелост, по общественноопасен и наказуем начин, то оттук следва, че ще се има предвид само онзи конфликт, който се реализира в престъпление. Без криминологично значение остава вътрешният сексуален конфликт, който е израз на нарушената ценностна система на личността, но ненамерил външен израз. В много случаи обаче неговото разкриване води до изясняване психичния механизъм на престъпното поведение или социално-психичната характеристика на правонарушителя независимо от характера на престъплението, което е извършил [2].

Особеностите на сексуалната насоченост на личността обуславят характера на сексуалния конфликт. Но кои са критериите за определяне на нормалната и на отклоняващата се насоченост? Единият е свързан с обекта, а другият – с начина, по който се удовлетворява влечението. „Определянето“ на обекта става съзнателно върху основата на индивидуалния и на усвоявания сексуален опит [1].

Норма и патология в сексуалността (граница между нормална и девиантна сексуалност)

Сексуалността се определя като обусловено от половете, поляризирано поведение на взаимно привличане с комплексен характер. Тя включва съзнанието за собствения и чуждия пол, половото желание и половото поведение.

Половото поведение е всяко поведение, отнасящо се до половият живот на индивида и свързано с постигането на сексуално удоволствие и/или репродукция. То може да бъде обусловено от много и разнообразни фактори, както вътрешни състояния, така и външни влияния. С оглед на това половото поведение е относително независимо от

даден конкретен фактор, в това число и половата ориентация, т.е. то може да бъде дори несъответстващо на нея.

Половото поведение може да не осъществява прокреативната (репродуктивната) функция, но да удовлетворява рекреативната (копулативната) функция. Следователно то е „отклонено“ по отношение на възпроизводствената, но не и по отношение на комуникативно–емоционалната функция. Девиацията е ненормална и неестествена само по отношение на прокреативната. По отношение на рекреативната обаче, нормално е всяко полово общуване, което води до еупареуния (оргазъм). Начинът на общуване трябва да се приема съзнателно и доброволно и от двете страни.

Когато отклонението е относително трайна вътрешна потребност на личността, което частично или напълно измества обичайното полово поведение, причината е в нарушаване на формирането и диференцирането на пола през онтогенезата, т.е. касае се за абнормно полово поведение. Тогава се говори за сексуални девиации [3].

Девиациите са трайни промени в насочеността на половото влечение или в начина на неговото осъществяване.

Най-разпространената концепция за значението и интерпретацията на сексуалните девиации принадлежи на З. Фройд. Той вижда в девиантните състояния нормални фази в развитието на детската сексуалност, а персистирането им през зрелостта обяснява като инфантилна проява – фиксация (изоставане на част от либидото в някоя фаза от психосексуалното развитие) или регресия към детската сексуалност (върщане на психичната организация на индивида към по-ранни стадии на развитие).

Колкото по-голямо е отклонението от нормалното поведение, колкото по-незряла е личността, колкото по-силна е сексуалната фиксация, толкова по-оправдан е терминът „перверзия“. DSM-III-R и DSM-IV наричат перверзията „парафилия“ [4]; [5].

Парафилията би могла да се определи като сексуално поведение, насочено към необичаен сексуален обект или целящо необичаен начин на сексуално стимулиране. В парафилията сексуалното поведение е преимуществено стереотипно и е ритуализирано. Девиантният индивид достига сексуално задоволяване само тогава, когато може да изживее сексуалните си отклонения както в действителност, така и във фантазиите си.

Педофилията е „специфично сексуално разстройство, при което сексуалната възбуда се получава от действие или фантазиране за сексуален акт с деца, като това е повтарящ се и предпочитан начин на сексуална реализация“. Формулировката „разстройство на сексуалното влечение“ не трябва да се интерпретира в смисъла на психично заболяване.

Обяснителни модели на блудствените действия

Обясненията на девиантното сексуално поведение трябва да обхващат не само източниците и устойчивостта на девиантните увлечения, но и условията, при които хората действат в съответствие с тези увлечения. Тъй като сексуалната девиантност приема различни форми, няма единна теория, която да може адекватно да обясни всички аспекти, но все пак могат да се отделят няколко основни подхода, на които се базират съвременните концепции.

КОГНИТИВНО – ПОВЕДЕНЧЕСКИ ФОРМУЛИРОВКИ

Човешкото сексуално поведение, както и девиантното, се развиват съобразно принципите на насоченото научаване. Една сексуална възбуда предизвикана от девиант-

ни стимули, се развива по правилата на класическото и оперантното кондициониране при сексуални контакти [8].

Закрепването на една парафилия става всъщност чрез оперантно кондициониране. Оргазменото изживяване действа като определено положителен усилвател, следвайки непосредствено девиантното деяние. Децата или юношите, които имат сексуални отношения с възрастни, когато пораснат също усвояват сексуално поведение с деца и юноши чрез обуславянето и процесите на моделиране.

Смята се, че обуславящите и/или моделиращите процеси могат да бъдат причина, сексуалните отношения на деца и подрастващи с възрастни да се трансформират по-късно в сексуални отношения с деца, когато въпросните деца и подрастващи съзреят на свой ред. Първоначалния възбуждащ опит в последствие се допълва от фантазиите за мастурбация и специфичните сигнали достигат сексуална валентност чрез съчетанието на сексуална възбуда и оргазъм.

Тези мастурбационни фантазии могат да започнат все повече да се отдалечават от нормата, което се дължи на изкривяване и избирателност на спомените. Има два механизма на обуславяне, които биха могли да допринесат за влизането на един възрастен човек в сексуални отношения с дете.

Първо, сексуалните връзки с дете или подрастващ често се изразяват с преждевременна зрялост и засилено сексуално поведение. Теоретично погледнато, ако едно дете или подрастващ има твърде активно сексуално поведение към връстниците си, това директно би могло да доведе (служейки като основа за понататъшна обусловеност чрез фантазиите при мастурбация) по-късно до сексуална възбуда от деца.

Второ, чрез процеси като изкривяване на спомена във времето, детето или подрастващият, който е имал сексуална връзка с възрастен, може да развие фантазии при мастурбация, които да обусловят сексуална възбуда от деца (например, ако в мечтите си се виждат в ролята на възрастния).

Това обаче не може да обясни, защо само някои стимули достигат парафиличен статус.

Marshall [8] развива тази теория, предполагайки че определените стимули са готови (prepared) към това да станат условни дразнителни за сексуална възбуда, заради тяхната еволюционна релевантност, и че въображаемите актове се развиват в по посока на девиантното поведение благодарение на процесите на диференцирано подкрепление и наказание, а също така и достъпност на наблюдаемите и символични девиантни модели.

Има някои свидетелства за това, че сексуалната възбуда може да бъде условно-рефлекторна въпреки, че механизмите на обуславяне могат правдоподобно да обяснят засилването на девиантните интереси, те не обясняват техните източници. Съгласно този модел, първоначалния опит на сблъсък с всеки готов стимул и неговото използване в качеството на фантазии за мастурбация се явяват случайни, а вероятността да придобият девиантна условно-рефлекторна възбуда е еднаква за всички хора. Този модел не може да обясни избора на девиантни фантазии. Според теорията за социалното научаване, хората имат тенденция да се въздържат от тях, чрез механизма на самонаказване. Този модел не отделя дължимото внимание на осъществяването на фантазиите в открито поведение.

Моделирането също се смята за процес, който може да доведе до сексуални връзки с деца, ако по време на детството или юношеството си човекът е бил в такива отношения с възрастен. Детето/подрастващият чрез наблюдение научава, че възрастните могат да имат сексуални контакти с деца и го правят, че това им е приятно и че в повечето случаи

остават ненаказани. Без съмнение, много деца/подрасващи са подведени от възрастния относно правилността/пристойността на подобно поведение.

Много деца в предпубертетна и пубертетна възраст изживяват сексуална възбуда и дори оргазъм със свои връстници, без впоследствие да развият влечение към деца и подрастващи. Затова, макар обуславянето и моделирането да са определящи при сексуалното поведение на възрастния към деца или подрастващи, те не могат да бъдат адекватно обяснени сами по себе си.

Малко вероятно е придобиването на сексуални интереси, навици и представи, които в пубертета са с нарастващо темпо, да може да бъде разбрано отделно от развитието на социалните очаквания и навиките за саморегулация, имащи своите корени в по-ранното детство. Този възглед развиват Marshall, Barbaree и Butt, които смятат, че лицата извършващи полови престъпления са по-уязвими към девиантни сексуални реакции заради дефицита от навици, който е следствие от родителското отхвърляне или родителските насилствени интеракции [7]; [8]; [9]. Те акцентират върху неспособността за развитие на привързаност и близост, в резултат на което някои мъже започват да търсят близост в неадекватни сексуални отношения. Това може да се интерпретира и от гледна точка на теорията на контрола, тъй като тези които действат в съответствие със своите девиантни интереси, правят другите жертви на своето поведение, вероятно не им достига задържащото действие на по-широките социални връзки [6].

ПСИХОДИНАМИЧНИ ФОРМУЛИРОВКИ

Според ранните психоаналитични теории, на сексуалните отклонения се гледа като на невротично обусловена агресия, на детски частичен инстинкт, при полиморфно-перверзна нагласа, налична у всеки един индивид.

Schorsch [10] казва, че това са преди всичко страховете на мъжествеността, предизвикани от проблемни отношения с майката, които би трябвало да се неутрализират чрез девиантни симптомни комплекси.

Идентификацията или процесът на надмощие също е механизъм, чрез който сексуалните отклонения в детството или юношеството с възрастен могат да доведат по-късно до сексуални отношения с деца или юноши.

Педофилията насочена към момчета е вследствие преживяване на сексуален контакт с възрастен по време на детството/юношеството. Теоретично, за емоционално лишено момче, сексът с по-възрастен мъж може да се преживее като удобен и доставящ удоволствие. По този начин, чрез механизма на идентификация, момчето може да бъде предразположено към сексуални отношения с друго момче, когато стане възрастен. Извършителят се идентифицира с момчето, като приемник на чувствата му и може по-лесно да рационализира поведението на детето.

Друга психодинамична формулировка акцентира върху „идентификацията с агресора“ и превръщането на пасивните преживявания в активни – това са средствата, чрез които сексуалната травма се свързва с „перверзията“. Смята се, че перверзните фантазии или действия представляват повторение на действителната травма, насочена към пола на индивида или половата идентичност. Перверзните фантазии и действия са средства, чрез които индивидът символично се опитва да отмъсти и да властва над сексуалната травма в детството. Като резултат от идентификацията с агресора, индивидът може временно да превърне пасивната си детска сексуална травма в активно контролиран триумф като възрастен. Предполага се, че детето трябва да е податливо към тази травма и тази податливост се атрибутира от ранния житейски опит. Крайната симбиоза с майката и недостатъчната идентификация с бащата, могат да направят детето податливо към тази травма. Взаимоотношенията роди-

тел-дете могат да създадат Едипов конфликт, който води до бъдеща непълноценност в хетеросексуалното поведение като възрастен. Неспособността момчето да се идентифицира с бащата може да бъде в резултат от доминирането на майката, и тогава то може да се идентифицира с нея. Инцестозните желания не винаги си отиват, и страха от кастрация може да наруши нормалните хетеросексуални отношения. Хомосексуалната педофилия представлява инвертиран нарцисизъм, индивидът търси незрели сексуални партньори, които той възприема като приличащи на него и с които той се отнася така, както е искал майка му да се отнася към него. Сексуалните отношения с децата изглеждат по-малко заплашващи, отколкото тези с възрастни, и им позволяват да се почувстват по-могъщи и контролиращи ситуацията. Други предположения се състоят в това, че влечението на педофила към децата е нарцистично, отразяващо емоционалната свързаност с образа за себе си като дете.

Съществуват и други теории за възникването на педофилията. Едно от основните схващания е, че причината за нея е регресията, когато възрастни индивиди подложени на стрес, се връщат към по-ранен етап от психичното си развитие, в който се чувстват защитени единствено в общуването с деца.

ТЕОРИЯТА НА JOHN MONEY

Исходна точка в теория на John Money [10] е, че човешката сексуалност възниква като съчетание на биологични и психични фактори, които в определен отрязък от време влияят върху неговото развитие. Тази триада – биологични и психични фактори и тяхното въздействие в кризисни периоди, е валидна за възникването на половата идентичност, на избора на сексуален партньор и на закрепването на т.нар. Lovemaps – сексуално еротичен представен свят (карта на любовта).

Според теорията на John Money [10], развитието на парафилиите започва още в ранното детство, когато се формират първите връзки между секса, любовта и влечението. Според него, формирането на детската карта на любовта (специализирана програма на мозъка, насочена към създаването на еротична възбуда и зараждане на любов) се нарушава по такъв начин, че парафилната ориентация става най-вероятна. Това нарушение като правило води до отпадане на естественото звено между романтичната любов и сексуалното влечение. В резултат половото влечение често се изразява в специфични парафилии, които изобщо не са свързани с любовта или интимността.

Сексуалното девиантно поведение е своеобразен заместител, който дава възможност на парафилния индивид все пак да изживее чувстваното като греховно сексуално удовлетворение. Той разглежда като особено важни за развитието за сексуалните отклонения изживяванията придобити на осем годишна възраст, т.е. времето на осъзнатата вече сексуална мисъл.

Теорията на John Money [10] в най-общи линии гласи, че педофил става (поне в някои от случаите на педофилия) човек, който в ранна детска възраст е загубил друго дете (другарче), което много е обичал. Детето с такава страст и сила копнее по изгубеното си любимо другарче, че това променя неговата „карта на любовта“. Картата на любовта е източникът на желания и фантазии в една идеализирана, романтична, еротична и сексуализирана връзка.

По същия начин педофил, чиято карта на любовта се е формирала в периода, в който е загубил любимо другарче, продължава през целия си съзнателен живот на зрял човек да търси тази идеализирана връзка с деца на същата възраст като изгубеното си другарче.

Анализирайки различните теории за причините за педофилията, Finkelhor & Araji [7] отделят четири групи фактори, които влияят върху развитието на дадената парафилия: емоционална конгруентност, полова възбуда, блокиране и деинхибиране.

Емоционалната конгруентност описва причините, поради които възрастният човек може да изпитва емоционална необходимост от сексуална връзка с деца. Към тях се отнасят задръжка в психичното развитие, заради която у възрастния човек се съхраняват детските емоционални потребности, а също така и ниската самооценка, която такива възрастни се стремят да повишат чрез подчиняване на детето на своята воля. Човек, който е бил подложен в детството си на сексуално насилие, ставайки възрастен нерядко сам встъпва в ролята на насилник, не само за да се реабилитира, но и за да престане да се чувства жертва. По този начин педофилните фантазии помагат на човека да се справи с душевната травма, причинена му в детството, и да се избави от срама и безпомощността, изпитвани през това време, когато той не е могъл да се съпротивлява на това. Педофилите интерпретират сексуалните отношения с възрастни само в плана доминиране-подчинение.

Теориите за сексуалната възбуда се опитват да обяснят защо именно децата предизвикат полово влечение у дадения възрастен човек. Според Finkelhor & Arají [7] у много педофили това влечение е в резултат на условен рефлекс, който се появява заради преживяно в ранното детство сексуално насилие. Сцената на насилието може трайно да се запамети в детското съзнание и в последствие, да изплува в паметта по време на мастурбиране и да се закрепят като изработен условен рефлекс.

Като друго възможно обяснение служи аномалната насоченост на възбудата, която Finkelhor & Arají [7] описват по следния начин: „Определен опит от социализацията или субективно усещане се сексуална депривация, могат да подтикнат хората към това, че те да свържат определена емоционална възбуда (например, привързаност, бащински чувства) със сексуална реакция. Наричайки реакцията сексуална, те могат да намерят начин да я подкрепят по пътя на повторението и фантазиите, и по този начин да предизвикат много по-голяма генерализирана сексуална възбуда, насочена към определено дете или към децата въобще“.

Отговор на въпроса, защо някои мъже реагират със сексуална възбуда от деца, обикновено съдържа препратка към обуславянето чрез мастурбационни фантазии, като пряки доказателства за научаването на сексуалната възбуда отсъстват.

Възможно е сексуалното предпочитание да се намира под влиянието на физиологични промени, такива като нивото на хормоните, но направените изследвания на насилниците на малолетни не показват различия в ниво на тестостерон в кръвната плазма от тези на контролната група. Получени са обаче някои доказателства за наличието на кортикални дисфункции. Направените компютърни томографии и невропсихологични тестове на осъдени за полови престъпления, установяват по-чести аномалии в слепочната област на лявото полукълбо, отколкото при осъдени за неполови престъпления. Тези данни се съгласуват и с други данни засягащи ЕЕГ аномалии в доминантното полукълбо при педофили и екхибиционисти, и свидетелстват за това, че при сексуалните дeвианти са нарушени механизмите за научаване на сексуалните предпочитания, но това не обяснява специфичността на педофилските интереси.

Под названието **блокировка** се разглеждат случаите, когато възрастният не е в състояние да удовлетвори своите сексуални и емоционални потребности с помощта на нормални сексуални връзки с други възрастни хора. Тази блокировка може да бъде в резултат на неформирани навици за общуване, които са необходими за създаването на зрели хетеросексуални взаимоотношения, неувереност в себе си, неразрешен Едипов комплекс, липса на надежден партньор или конфликт с него, а така също и негативното отношение на обществото към такава парафилия.

Последната група фактори е наречена **деинхибиране**. Този феномен се заключава в това, че общоприетите забрани за сексуални контакти с деца, при възрастните педофили

не работят. Към деинхибиращите фактори се отнасят: умствена изостаналост, сенилна деменция, психози, наркомания или алкохолизъм, стресогенна ситуация и липсата на обичайните механизми, предпазващи от кръвосмешение.

Четирифакторният модел на педофилията не дава точно обяснение, а само помага да се систематизират нашите разсъждения на тази тема. Доказателствата в полза на една или друга причина остават фрагментарни, но потенциална роля може да играе всеки един от тези четири фактора.

Изследването на Finkelhor & Arají [7] не борави със стандартната дефиниция за педофилията като влечение, а по-скоро се говори за *педофилно поведение*, което не винаги е белег за затвърдено полово влечение. Както става ясно факторите, обуславящи половите контакти с малолетни, са различни от половата ориентация на възрастния индивид към други възрастни индивиди и често пъти изключват въобще съществуването на ориентация към зрял партньор.

Доклада е по-скоро опит, да се даде обяснение на причините водещи до проявата на педофилия. Няма единна теория, която да може адекватно да обясни всички аспекти на тази сексуална девиация и не може да се даде еднозначен отговор на въпроса „Какво стои в основата на блудствените действия?“. Стимулите, които водят възрастните до сексуална злоупотреба с деца, често са скрити дори за самите тях. Формулировката „разстройство на сексуалното влечение“ не бива да се интерпретира в смисъла на психично заболяване. Педофилите са способни да разбират разликата между добро и зло, но при всички обстоятелства съзнателно избират да вършат онова, което им диктува желанието и нагонът. В поведението им се откриват дълбоко нарцистични подбуди, които най-често са в основата на психопатното поведение. Сексуалното насилие по-скоро се определя като био-психо-социално явление със сложен мултифакториален генезис. Този мултифакториален модел е детерминиран от сили, действащи в индивида (онтогенитично развитие), в семейството (микросистемата) и в културата (макросистемата), в която индивидът и семейството функционират.

Литература

1. Крумова, А. (2004). Личността извън норма. С., Образование. 260–263.
2. Блэкборн Р. (2004). Психология криминального поведения. С.Пб., Питер. 337–363.
3. Кернберг О. (1999). Агресия при расстройствах личности. В Психология человеческой агрессивности. Минск. 97–143.
4. APA, 1986. DSM – III-R, Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (Third Edition-Revised). Washington, DC.: The American psychiatric Association.
5. APA, 1994. DSM-IV, Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. Washington, DC.: The American psychiatric Association.
6. Hirshi, T. (1969). Causes of delinquency. Los Angeles: University of California Press
7. Finkelhor D., S. Arají. (1986). Explanations of pedophilia: A four factor model. The Journal of Sex Research, vol.22, №1: 145–161.
8. Marshall W.L. (1981). Pedophilia and aggression. Crime Justice Behavior. 8:145–158
9. W.L. Marshall, H.E. Barbaree, and Jennifer Butt. (1988). Sexual Offenders Against Male Children: Sexual Preferences. Behavior Research and Therapy 26, № 5, 383–391.
10. Money J. (1986). Lovemaps. N.Y.

НАУЧНА СЕКЦИЯ 11 СПОРТНА ПСИХОЛОГИЯ

BDHI – ТЕСТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА АГРЕСИВНОСТТА НА BUSS – DURKEE – ЕКСПЛОРАТОРЕН И КОНФИРМАТОРЕН ФАКТОРЕН АНАЛИЗ

МИХАИЛ ЖИВКОВ ГЕОРГИЕВ

доцент, д-р, НСА „В. Левски“, 962 04 58/375; 374, miger@abv.bg

Върху основата на изследвания, проведени с BDHI сред спортисти се разкрива факторната структура на нагласите за агресивно реагиране. Резултатите от експлораторния и конфирматорния факторен анализ не потвърждават утвърдената в науката и практиката двуфакторна структура на нагласите за агресивно реагиране. Извежданите, като вторични фактори, активна и пасивна агресивност не е обосновано. Допустимо е извеждането само на общата личностна агресивност.

On the basis of the research, conducted with BDHI among athletes, the factor structure of the attitude for aggressive behavior is revealed. The results from the exploratory and confirmatory factor analysis do not confirm the acknowledged in science and practice two-factor structure of the disposition for aggressive reaction. The drawn up, as secondary factors, active and passive aggression are not grounded. The drawing only of the general personal aggression is admissible.

Агресия и агресивност – две понятия, които се нуждаят от уточняване. Агресията се свързва с поведенческата активност, с определени действия, насочени към причиняване на вреда на друг човек, група от хора, обект, към самия себе си. Агресивността се разглежда като свойство на личността, като устойчива личностна характеристика, диспозиция, изразяваща се в готовност за агресивно поведение. Готовността за агресивни действия се обуславя от нагласата на личността да възприема и интерпретира поведението на другия по съответен начин. Агресивността се свързва с наличието на потенциално възприятие и потенциално агресивна интерпретация като устойчиви личностни особености [2; 4].

Тестът BDHI на Buss – Durkee е предназначен за изследване на агресивността. Методиката е създадена от позициите на поведенческия подход, на основата на допускането, че агресивността е личностна черта. Тестът е многомерен и представлява комплексна методика за оценка на нагласите към агресия и враждебност. Състои се от 75 айтема, обособени в 8 субскали и 1 контролна. Отговорите са дихотомни [3].

В процеса на разработване на теста, върху основата на факторния анализ, авторите обособяват два основни фактора, два основни типа агресивност – враждебност и агресия. Враждебността отразява нагласите на личността да съдържа своето раздражение, негодувание, гняв, а агресията отразява готовността за активност, за действия насочени навън, към другите – обиди, упреци, открити атаки.

В работите на различните автори двата основни типа агресивност – враждебност и агресия – се разглеждат като външна и вътрешна агресивност, моторен и когнитивен компонент на агресивността, открита и потисната агресивност, активна и пасивна агресивност [1]. У нас все повече се налагат понятията **активна и пасивна агресивност**, поради което в по-нататъшното изложение ще се придържаме към тях.

С теста BDHI се разкриват обобщени характеристики на агресивността и отделните компоненти в нейната структура. В структурата на агресивността се извеждат:

- телесна агресия, открита атака, нападение (ТА);
- вербална агресия (ВА);
- ндиректна, косвена агресия (ИА);
- агресивна раздразнителност (АР);
- опозиционно поведение, негативизъм (ОП);
- агресивно недоверие, подозрителност (АН);
- ревност и омраза, злоба (РО);
- вина след агресия (ВСА).

Скалата вина след агресия е самостоятелна. От останалите 7 се извежда общата личностна агресивност. Върху основата на телесната, вербалната, индиректната агресия и агресивната раздразнителност се определя активната агресивност, а чрез опозиционното поведение, агресивното недоверие и ревността и омразата – пасивната агресивност.

Активната и пасивната агресивност, като своеобразни субскали на теста, се извеждат по-скоро теоретично – чрез анализ на критериалното съдържание на компонентите на агресивността или чрез експлораторен факторен анализ. Утвърдена в науката и практиката, тази факторна структура не буди съмнение и е често използвана в научните изследвания.

Целта на настоящето изследване е да се разкрие факторната структура на нагласите за агресивно реагиране, определени чрез теста BDHI.

Наблюдавани случаи–376 (спортисти и студенти от Национална спортна академия „В. Левски“ – София).

Метод

- експлораторен факторен анализ по метода на главните компоненти и варимакс ротация;
- конфирматорен факторен анализ – съпоставяне и оценка на различни модели, чрез метода Specification Search [5].

Статистическите анализи са реализирани чрез SPSS 15.0 и AMOS 7.0.

Резултатите от факторния анализ разкриват силна корелация между нагласите за агресивно реагиране и наличието на един общ фактор, който обяснява 36,8% от дисперсията (табл. 1).

Таблица 1

	F
АР	,708
ИА	,678
РО	,659
ВА	,649
АН	,545
ТА	,527
ОП	,430

Наличието на един генерален фактор дава основание за определянето на теста като едномоментен и извеждането на общата личностна агресивност.

Върху основата на теоретичните допускания за диференцирането на активна и пасивна агресивност е реализиран факторен анализ при фиксирани два фактора. Обяснена дисперсия – 55,6%. При предварителен анализ върху 276 случая активната агресивност включва ТА, ВА и ИА, а пасивната – АР, АН, РО. Опозиционното поведение е с близки по стойност тегла и в двата фактора (0,37; 0,33). Увеличаването на наблюдаваните случаи (376) рязко променя мястото на опозиционното поведение. То се включва в активната агресивност с факторно тегло 0,62. Значима промяна се установява и по отношение на индиректната агресивност. При 276 случая факторните тегла са 0,37, 0,33, докато при 376 случая са идентични – 0,48.

Промяната на факторните тегла, в зависимост от наблюдаваните случаи и включването на едни и същи променливи и в двата фактора не дава основание за утвърждаването на двуфакторната структура на нагласите за агресивно реагиране.

За проверка и разкриване на оптималната факторна структура на нагласите за агресивно реагиране експерименталните данни са подложени и на конфирматорен факторен анализ.

Допускаме, че съществуват два екзогенни фактора (активна и пасивна агресивност), които не са ортогонални и корелират помежду си. Всеки от тях се обуславя от седемте нагласи за агресивно реагиране, в качеството им на ендогенни фактори. Съществуват и седем неизвестни фактора, които са свързани с остатъчната дисперсия на всяка от тях.

От изведените 104 варианта са анализирани десетте модела, които се характеризират с най-добри показатели.

Критерии за оценка на моделите [6]:

- C – моделиран χ^2 ;
- AIC_o – критерии на Akaike;
- BCC_o – критерий на Browne – Cudeck;
- BIC_o – критерий на Bayesian;
- C/df – относителен χ^2 .

Теоретичното допускане, че двата екзогенни фактора се определят еднозначно от седемте ендогенни, се подкрепя от модела с 22 параметъра. Но моделът с най-добри критерии за съответствие съдържа 24 параметъра. Телесната агресивност и агресивната раздразнителност се включват и в двата екзогенни фактора. Моделът с 22 параметъра е с твърде високи стойности на информативните критерии – AIC_o и BCC_o (14,11; 13,55) поради което се определя като несъответстващ.

Оценката на моделите чрез „каменистия склон“ на Р. Кетел потвърждава силното съответствие на модела с 24 параметъра.

Характеристики на модела

Number of variables:	16
Number of observed variables:	7
Number of unobserved variables:	9
Number of exogenous variables:	9
Number of endogenous variables:	7

Chi-square = 60,831

Degrees of freedom = 13

Probability level = ,000

			Estimate
Телесна агресия	<----	F1	,103
Опозиционно поведение	<----	F2	,302
Индиректна агресия	<----	F2	,633
Телесна агресия	<----	F2	,103
Вербална агресия	<----	F2	,592
Агресивна раздразнителност	<----	F1	,510
Агресивно недоверие	<----	F1	,475
Ревност и омраза	<----	F1	,616
Агресивна раздразнителност	<----	F2	,223

F2	<-->	F1	,753
----	------	----	------

Заклучение

Нагласите за агресивно реагиране, диагностицирани с теста BDHI, корелират значително помежду си и не обуславят чисти вторични фактори. Извеждането на агресивна и пасивна агресивност не е оправдано. И в двете обобщени нагласи за агресивно реагиране присъстват телесната агресивност и агресивната раздразнителност. Високата корелация между двата фактора (0,75) потвърждава еднофакторната структура, получена чрез експлораторния факторен анализ. При работа с теста на BDHI е допустимо анализирането на диференцираните нагласи за агресивно реагиране и на изведения върху тяхна основа обобщен показател – личностна агресивност.

Литература

1. Бэрон, Р., Д. Ричардсон. Агресия. Санкт-Петербург., 1999.
2. Георгиев, М. Агресия и агресивност – изследователски проблеми в спорта. – В: сб. Личност, мотивация, спорт, т. 4, под научн. ред. на Н. Попов. НСА, С., 1998.
3. Карагъзов, И. Диагностика на отклоненията в психичното развитие. Велико Търново., 1993.
4. Реан, А. Агресия и агресивность личности. Психологический журнал., 1996, № 5.
5. Arbuckle, J. Amos 7.0 User`s Guide. Chicago, IL: SPSS Inc., 2006.
6. Byrne, B. Structural equation modeling with Amos: Basic concepts applications, and programming. Mahwah, NJ: Erlbaum., 2001.

АГРЕСИЯТА ПРИ СПОРТНИТЕ ЗРИТЕЛИ

ЕМА ГЕРОН*, ЮЛИЯ МУТАФОВА-ЗАБЕРСКА**,
ДИМИТРИНА ФЕНЕРОВА***, ДИЯНА ЗАБЕРСКА****

*Професор, д-р, Израел, **професор, д-р, НСА „Васил Левски“

ст. ас., НСА „Васил Левски“, *Докторант, Гърция

Изследванията на агресията в спорта обхващат агресивните прояви както на самите спортисти, така и на спортните зрители. Разкрита е зависимостта и степента на изразеност на агресивните тенденции, техните форми и ролята, която изпълняват. Изследването на спортисти от различни видове спорт, на участници във фитнес-програми, както и отявлени спортни фенове цели да разкрие в каква степен се проявява: 1) агресията като форма на поведение; 2) агресията като личностна характеристика; 3) формирането на мотивацията за агресия. Разглежда се агресията като актуален проблем на различните видове социална мотивация в съвременния спорт при силно доминантната насоченост на състезателите към победа „на всяка цена“.

Research of aggression in sport encompasses the aggressive behavior of both athletes and sports spectators. The dependence and the degree of the expression of the aggressive trends, their forms and the role they play have been discovered. The research of athletes, practicing different kinds of sport, of participants in different fitness programs, as well as that of notorious sports fans, aims to discover the extent to which: 1) aggression as a form of behavior; 2) aggression as a personal characteristic; 3) forming the motivation of aggression are shown. In it aggression is considered as the topical problem of the different forms of social motivation when there is a dominant direction of the athletes toward winning.

Професионалният спорт привлича, от година на година, все по-многобройна публика. Все по-често хулиганствата и агресията стават център на вниманието на медиите и обществени дебати. Вместо състезателната борба, аудиторията става свидетел на грозни сцени, предизвикани от зрителите – т.нар. „допълнителен играч“. Ако способностите и качествата на спортистите се разглеждат от учените като част от неговата култура [10], наред с правилата и поведението [4], както и начина на живот на групата [4], то агресията се свързва с нарушаването на системата от норми и правила [1, 2, 8]. Мотивацията за постижение на състезаващите се спортисти води до ожесточение сред отделни индивиди от публиката, идентифициращи се с любимия отбор и всячески стараещи се да дадат възможно най-ярък израз и доказателство за своето превъзходство. Подобни прояви са мотивирани най-често от поставената цел за „победа на всяка цена“, но могат да бъдат провокирани и от редица социални фактори, напр. медиите, разпалващи страстите и др. Т.е. агресията при спортните запалянковци може да се свърже с някои особености на самоуправлението на личността, проявяваща висока, деструктивна активност, чиято динамика и интензивност „избухва“ или спада спонтанно. Особено ярък е този процес при наличието на висока степен на очакванията и нивото на аспирациите, когато целта е значително по-трудна или се усложнява в хода на състезателната борба.

Присъствието по време на състезание на външни лица – публиката е задължително условие за социална оценка, но често се използва от треньорите и по време на тренировка. То може да се прояви и като подкрепящ, стимулиращ, и като деструктивен фактор, но винаги предизвиква известно въздействие върху изпълнението на двигателната дейност. Според резултатите, получени при голяма част от проучванията, въздействието на зрителите върху изпълнителите и ефекта от тяхната дейност може да се прояви в различни форми, които често зависят от отношението на зрителите към изпълнителите и към тяхната дейност. Понякога обаче, при особено напрегнати ситуации дори положителното отношение на зрителите може да доведе до отрицателно въздействие върху изпълнението. Такива са случаите при „неблагоприятен домакински ефект“. Този негативен ефект на зрителите върху дейността зависи в голяма степен от индивидуалните характеристики на изпълнителите и от естеството на задачите, които те решават. Когато тези задачи са трудни или лошо заучени, присъствието на зрителите, като допълнителен социален стимул, може да предизвика отрицателни въздействия върху процеса на изпълнението и резултатите от него. Обратно, при изпълнението на добре заучени и леки за изпълняване действия, ефектът на социалното стимулиране, осъществяван от зрителите, може да бъде твърде положителен. Именно този активиращ ефект от присъствието на зрителите понякога се използва от някои треньори при организирането на тренировъчния процес.

Влиянието на групата върху индивидуалните мотивации се наблюдава силно и в мотивациите на спортните зрители. Техните симпатии към определен спортен отбор ги обединяват в групи, които проявяват обща мотивационна ориентация. Изследвания върху спортната публика [7] разкриват, че освен общите чувства на афилиация към любимия отбор, спортните зрители обикновено принадлежат и към още някоя малка неформална приятелска група. Принадлежността към тази група поражда разнообразни социални въздействия, които допълнително влияят на мотивациите на спортните зрители и на техните реакции спрямо спортните събития. Проучванията на такива групи разкриват и степента на тяхната идентичност със съответния спортен отбор. При тези проучвания са изучавани и възприятията, и оценките на спортните зрители за техния любим отбор, направени както след поражение, така и след победа. Спортните зрители са мотивирани обикновено да мислят позитивно за своите отбори (т.е., те притежават висока социална идентичност) и това влияе по определен, формиращ начин на техните възприятия за самите събития по време на спортното състезание [7]. Основавайки се социалната теория за идентичността, Дитц Улер и Мърей установяват, че оценяването на спортния отбор от страна на неговите привърженици зависи от степента на тяхната идентификация с отбора. При слаба идентичност на зрителите-привърженици, тяхната преценка за отбора не се променя след успех или поражение. Високата социална идентичност поражда винаги благосклонна преценка за представянето на отбора, която нараства още повече, когато отборът побеждава. Анализ върху мотивацията на спортните зрители като членове на специална група представя също и Вен [11].

Самоописанията на спортните зрители върху техните лични преживявания след победи и загуби на предпочитания от тях отбор, Хърст и др., сочат, че след загубата на отбора, поддръжниците му сред спортните зрители го преживяват като снижаване на собствената си компетентност. След победа на подкрепяния от тях отбор, обаче, зрителите изпитват положителни емоции и бурно демонстрират силните си чувства и съпреживяват победата, сякаш те самите са действителни членове на отбора. Степента на преживяваната идентичност с поддръжания отбор определя специфичните отношения на зрителите към този отбор и техните възприятия и чувства към неговите постижения и поведение.

Този проблем е обект и на изследването на Диц-Улър и Мюрел [5], които проучват отношението между степента на идентификацията на спортните зрители със съответния спортен отбор и нейното влияние върху техните отношения към този отбор. Субектите в това изследване са студенти от един американски университет. В продължение на един семестър те са били анкетирани всяка седмица за техните оценки по отношение на отбора по американски футбол на университета. Предварително тези студенти са били изследвани за определяне на тяхната степен на идентификация с университета. Въз основа на получените за това данни те са разделени на две групи: едната – с висока, а другата – с ниска степен на идентификация с университета. Оценките им за спортния отбор са направени въз основа на четири показателя: качество на играта, успешност, интелигентност и съвършенство на владеее на двигателните навици. Всяка от тези оценки е правена въз основа на три контекстуални фактора: 1) Въз основа на действителните състезателни резултати; 2) Въз основа на очакваните резултати; и 3) Въз основа на изразеното отношение на публикациите в пресата към отбора.

Резултатите от това изследване подчертават значителното влияние на нивото на идентификацията на студентите с тяхната академична общност върху възприятията и оценките им за футболния отбор на университета. Студентите, чиято идентификация е във висока степен, оценяват спортния отбор на университета по-положително. Техните оценки обаче се променят с времето, влияейки се от спортните резултати на отбора и от отношенията на пресата към него. Студентите с ниска степен на идентификация с университета не променят оценките си в зависимост от тези фактори.

С проучване на мотивациите, които стимулират хората да бъдат и да действат като спортни „запаляковци“ представя Вен [11]. Той посочва осем общи мотивации, характерни за тези лица:

- 1) желанието да изпитат удоволствие от стресовото възбуждение и от състоянието на тревожност при наблюдаването на спортни прояви.
- 2) желанието за повишаване на самооценката въз основа на успехите на любимия отбор.
- 3) желание за бягство от личните затруднения.
- 4) желанието за развлечения.
- 5) желанието за преживяване на риск.
- 6) желанието за преживяване на наслада от естетическите ценности на спортните прояви.
- 7) афилиация – желанието за общуване с други хора.
- 8) желание за прекарване на времето със семейството (особено силна мотивация при жените спортни зрители).

Използвайки специално разработен от тях въпросник, Вен и др. допълнително измерват относителната интензивност на посочените от тях мотивации при спортните зрители. Изследваните лица са такива, които 1) предпочитат да наблюдават състезания по различни видове спорт и 2) които участват и като зрители, и като спортисти. Като потвърждават установения по-рано от Вен 8-факторен модел на мотивациите и спортните зрители, резултатите от това изследване показват, че най-висока интензивност имат мотивациите за изразяване емоциите на удоволствие и забавление. Допълнително са установени също така различия между зрителите, които предпочитат да наблюдават различни видове спорт. Установено е, че зрителите, които предпочитат да наблюдават индивидуални спортове, имат по-висока степен на мотивацията за естетически преживявания. При предпочитащите да наблюдават колективни спортове преобладават мотивациите за

стресови преживявания и мотивацията за бягство. Зрителите, предпочитайщи да наблюдават неагресивни спортове, демонстрират силна естетическа мотивация, а любителите на състезания с агресивни действия най-често са мотивирани от икономически съображения. Изследвайки спортни зрители, които в момента или преди са били спортисти-състезатели и сравнявайки ги с тези, които не са такива, авторите не намират различия между тях по отношение на използваните мотивации.

Мотивацията за агресия на спортните зрители води до многопосочност на изследванията в тази насока.

Агресията на спортните зрители се проявява както вербално, така и невербално – с жестове, с физически действия, както и чрез използването на различни крясъци, писъци, обиди, а понякога и разрушителни поведенчески актове като хвърляне на различни предмети и действия, предизвикващи физически увреждания. Тези агресивни реакции са насочвани обикновено както към спортистите, които участват в спортното състезание, така и към спортните съдии или към други зрители. Най-често те възникват като протест срещу решенията на съдиите или срещу действията на конкретни състезатели или публиката. Понякога агресивните действия на спортните зрители се появяват като продължение на конфликти, започнали извън спортните събития – конфликти на политическа основа, вътрешногрупови спорове, пререкания на национална или междуградска основа. Агресивните действия на спортните зрители са три основни типа [6]:

- 1) колективен протест срещу съдийските решения, ощетяващи играчите, които зрителите поддържат.
- 2) действия на протест срещу нарушения на правилата на играта.
- 3) разрушително поведение, изразено във физически атаки и други агресивни действия.

Агресията на спортните зрители може да се прояви също така както като враждебна (реактивна), така и като инструментална.

Анализът на проявите на агресивното поведение на спортните зрители показва, че агресивните действия, използвани от тях, се различават по своите намерения. Използвайки словесни средства или хвърляйки различни предмети, агресивните спортни зрители могат да се ръководят от намерението да увредят или наранят други спортисти, съдии или публиката или да отклонят вниманието на противниковите играчи. В първия случай те демонстрират реактивна (враждебна) агресия, а във втория – инструментална агресия.

Повечето от публикациите върху агресията на спортните зрители са посветени на фактори, които мотивират това поведение. Най-приемливата гледна точка върху този проблем е, че мотивацията на спортните зрители за агресивни действия е стимулирана главно от наблюдението на агресивни спортни събития (агресивните действия на спортистите по време на състезанието или непопулярни решения на съдиите). Според Бандура [3] самото наблюдаване на насилствено, враждебно поведение провокира агресия у зрителите. Ето защо, по-вероятно е, именно при противоборстващите спортове да възникват прояви на несдържаност на зрителите.

В своя публикация върху психологията на спортните зрители австралийските социални психолози Ман и Пиърс [7] също посочват ролята на наблюденията на агресия по време на спортните прояви като главен фактор, стимулиращ агресивна мотивация у спортните зрители. Тази роля на наблюдението при възбуждането на агресивната мотивация у спортните зрители се обяснява по два различни начина от отделните автори. Част от тях твърдят, че наблюдаването на агресивни действия има успокояващ ефект и подтиска

склонността към агресивни действия. Други пък твърдят, че наблюдаването на агресивни прояви увеличава вероятността за възникването и у наблюдаващите на такива реакции.

Научно изследване за ефекта от наблюдението на спортно състезание върху словесната агресия на зрителите е извършено от Голдщайн и Ермс. Те сравняват нивото на враждебност и конфронтация, изразявана словесно от спортните зрители преди и след състезанията. Изследванията са извършени по време на два вида спортни състезания – футболен мач и гимнастически турнири – чрез запис на агресивни изказвания на зрителите. Авторите установяват, че само зрителите, наблюдавали футболния мач, са показали забележимо нарастване на словесните агресивни реакции по време на състезанието.

Друг фактор, който, според същите автори, има силно въздействие върху агресивната мотивация и поведение на спортните зрители, е тълпата от зрители. Да бъдеш сред емоционално реагираща публика, в центъра на една или друга ожесточено спорещи и афективно конфронтиращи се групировки, е много привлекателно и възбуждащо. От друга страна, агресивните реакции стават много по-възможни сред тълпата, която прави индивидуалните агресивни действия анонимни и с това ги стимулира.

Шилинг [9] счита, че допълнителни фактори, мотивиращи агресията на спортните зрители, могат да бъдат също „търсенето на катарзис“ (душевно успокоение) в анонимната тълпа или желанието да се излезе навън от разстройващата атмосфера на всекидневния живот. Той добавя също, че за някои от зрителите е характерно и желанието за идентифициране с другите зрители, както и стремежът към получаване на задоволство от научаването и имитирането на агресивни действия. Това се проявява главно при зрителите, присъстващи на състезания по бойни спортове.

Ман и Пиърс [7] систематизират факторите, които мотивират агресивните действия на зрителите по време на спортни състезания в шест обобщени групи:

1. Индивидуални агресивни предразположения. Изследвания върху индивидуалността и поведението на агресивните спортни зрители разкриват, че повечето от тях са агресивни и извън спорта и следователно, не спортът е единствената и основна причина за тяхното агресивно поведение.
2. Мотивацията за присъединяване (афилиацията) при зрителите се проявява в тяхното чувство за принадлежност към една от състезаващите се спортни групи, както и към заобикалящите ги симпатизанти.
3. Влиянието на тълпата като непосредствен социално-психологически фактор.
4. Културният фактор, чието влияние се наблюдава в отделни агресивни прояви, типични за отделни етноси, нации и култури.
5. Видът на спорта. Неговото влияние се проявява в по-високото ниво на агресивните реакции у спортните зрители по време на състезанията в определен вид спорт, например бойните спортове.
6. Резултатите на състезанието. Факти от изследвания доказват, че агресивните изблици на спортните зрители се проявяват по-често след ситуации на загуба на поддържания от тях отбор.

Допълнителен фактор, който стимулира и засилва агресивната мотивация у спортните зрители, е и непосредственото влияние на групата или на тълпата, към която принадлежат зрителите в конкретното състезание. Ман и Пиърс цитират свое изследване, основаващо се на интервюта със зрители, очакващи на опашка за билети за футболни мачове. Данните от проведените интервюта показват, че спортните зрители обикновено са обединени в малки групи от приятели или членове на семейства с общност на преживяванията, както и на отношението към дадения спорт и посещават заедно спортните със-

тезания. Такива групи имат силно *чувство за общност*, което позволява на членовете им често предварително да замислят и да съгласуват групови действия. Мотивацията на спортните зрители за афилиация към такава група е много силна и определя във висока степен тяхното поведение по време на самите спортни събития.

Ситуационни фактори като шумът, атмосферните условия и други подобни също влияят върху нивото на агресивната мотивация и агресивното поведение на спортните зрители.

В съответствие с действителната ѝ роля в спорта, агресията е специфично явление, което не може да бъде дефинирано само като положително или само като.

Агресията често се интерпретира като отрицателно състояние и се противопоставя на т.нар. морални мотивации. Нейната роля в спорта, обаче, не дава основание за свързването ѝ с такава крайна характеристика. Агресията като мотивация е много често необходим елемент в състезателния спорт. Тя много често стимулира настойчивостта и усилията на спортистите по време на тренировки, както и състезателната им страст по време на състезания. Агресивните реакции на спортните зрители са стимулирани въз основа на мотивацията за афилиация и от стремежа към идентифициране със спортния тим, който те поддържат. Тези реакции имат за цел подкрепата на любимия отбор и най-често не са свързани с чувства на омраза по отношение на другите (играчи или зрители). Вярно е обаче, че понякога мотивацията за агресия в спорта може да промени истинския си характер и да се прояви в неприемливи отрицателни форми, изразяващи се в ненавист към съперниците и опасни физически действия.

Литература

1. Герон Е., Юлия Мутафова-Заберска, (2007), Мотивация при физическата дейност и спорта, „Авангард“, София
2. Мутафова Ю., Д. Фенерова, Д. Заберска (1999). Изразеност на общата личностна агресивност на спортиста. Личност. Мотивация. Спорт. НСА Прес, т. 5, 17–21
3. Bandura A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavior change. *Psychological review*, 84, 191–215.
4. Berry J.W., Poortinga J.H., Segall M.H. & Dasen P.R. (1992) – „Cross-cultural psychology. New York: Cambridge University Press“.
5. Dietz-Uhler B. & Murrel A. (1998). Examining fan reactions to game outcomes: A longitudinal study to social identity, *Journal of sport behavior*, 22 (1), 15.
6. Lang Gr.E. (1976). Der Ausbruch von Tumulten by Sportveranstaltungen. In: G. Luschen & K. Weiss (Eds.), *Die Sociologie des Sports*, (273–295). Darmstade, Luchterhand Verlag.
7. Mann L. & Pearce Ph. (1978). Social psychology of the sports spectator. In L. Glencross (Ed.) *Psychology of sport*, (173–201). McGraw Hill Book Company, Sidney.
8. Poortinga J.H., van de Vijrer F.R., Joe R.C. & van de Coppel J.M. (1987) – „Peeling the onion called culture. In C. Kagitcibasi et al. (eds.), *growth and progress in cross-cultural psychology* (pp. 22–34). Swets North America
9. Schilling G. (1978). L'aggressivite', la violence et le sport. In: F. Landry & W. Orban (Eds.), *Physical activity and human well being*, vol. 2 (493–510). Symposia Specialist, Canada.
10. Taylor J. (1992) – „Pared with good intentions. New York: Carroll & Graf.
11. Wann D. L. (1997). *Sport psychology*. Upper Saddle River, N. J. Prentice Hall

АДАПТАЦИЯ НА LOT-R – ТЕСТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ОПТИМИЗМА КАТО ЛИЧНОСТНА ДИСПОЗИЦИЯ

ЖИВКА ЖЕЛЯЗКОВА – КОЙНОВА

доцент, д-р, НСА, 962 04 58 /373/, zshivka@yahoo.com

Целта на настоящото изследване е да се адаптира LOT-R (Life Orientation Test – Revised) – тест за изследване на оптимизма като личностна диспозиция (Scheier, Carver, & Bridges, 1994). Изследвани са 310 лица на възраст от 18 до 66 г. Представят се психометричните показатели на българския вариант на теста – данни за надеждността и валидността му. Специално внимание е отделено на факторната структура на LOT-R.

The aim of the study was to adapt LOT-R (Life Orientation Test – Revised), proposed by Scheier, Carver, & Bridges (1994) to Bulgarian language. A total of 310 subjects aged 18–66 have completed LOT-R. Psychometric characteristics of the Bulgarian version of LOT-R are presented. Bulgarian version of LOT-R demonstrates acceptable internal consistency. The factor structure identifies two components of LOT-R, related to negative and positive expectations.

Диспозиционният оптимизъм е „обобщеното очакване, че в бъдеще ще се случват добри неща“ [11, стр. 171] – генерализирано очакване за „получаване на положителни резултати и преобладаване на положителни събития в живота на човека“ [3, стр. 27]. Scheier & Carver [11] предлагат методика за измерване на диспозиционния оптимизъм, която наричат „Life Orientation test“ (LOT). По-късно тя е усъвършенствана и публикувана под названието „Revised Life Orientation Test“ (LOT-R) [12].

Тестът LOT-R съдържа 10 айтема, от които четири са фонове (айтеми 2, 5, 6 и 8), три отразяват позитивни очаквания за бъдещето (айтеми 1, 4, 10), а останалите три отразяват негативни очаквания за бъдещето (айтеми 3, 7, 9). Балът по скалата за диспозиционен оптимизъм се получава чрез сумиране на самооценките по всеки от шестте айтема, като преди това айтеми 3, 7 и 9 се прекодират (като 0 съответства на 4, 1 на 3, 2 остава 2, 3 съответства на 1 и 4 на 0). По-високият бал означава по-високо равнище на оптимизма. Минималният възможен бал е нула, а максималният – 24. Голямо преимущество на теста е неговата изключителна краткост, което позволява не само експресност на изследването, без да се губи информативност, но също и включването му в по-големи батерии тестове, без изследването да се утежнява или удължава [12].

Тестът се характеризира с добри психометрични показатели – приемлива вътрешна консистентност и висока стабилност във времето, добра конвергентна и дискриминантна валидност. Коефициентите за тест-ретест надеждност, докладвани от авторите, са: $r=0.68$ за период от 4 месеца; $r=0.60$ за период от 12 месеца, $r=0.56$ за период от 24 месеца и $r=0.79$ за период от 28 месеца [12].

Авторите представят данни за умерени положителни корелации с тестовете, изследващи личностното майсторство и общата самооценка (съответно $r=0.48$ и $r=0.50$) и умерени негативни взаимовръзки (от $r=-0.36$ до $r=-0.53$) с невротизъм и тревожност [12].

Други изследователи регистрират умерени до високи корелации на диспозиционния оптимизъм с редица личностни конструкти: удовлетвореност от живота, качество на живота, субективно благополучие, самоуважение, надежда, ефективно справяне със стрес, самоактуализация, качество на приятелските взаимоотношения, психосоциална адаптация, физическо и психическо здраве, подобряване на спортните постижения [1,2,5,9,13,15].

Инструкцията и айтемите са преведени на български от един заклет преводач и двама психолози с отлични познания по английски език. Вариантите на превода са съгласувани до достигане на консенсус между тримата преводачи.

Анализът на психометричните характеристики на българската адаптация на LOT-R е извършен по данни от тестирането на 310 изследвани лица на възраст от 18 до 66 г. (Табл. 1). 143 от изследваните лица са студенти на редовно обучение в НСА (Треньорски и Учителски факултет) на възраст от 19 г. до 25 г., 66 са студенти-започници в НСА (Треньорски факултет) на възраст от 23 до 52 г., а останалите 101 са представители на администрацията или практикуващи Паневритмия на възраст от 20 до 66 г.

Табл. 1

Разпределение на изследваните лица по възраст и пол

Групи	Възраст (години)	Пол		Общ брой
		мъже	жени	
1	18–20	98	43	141
2	20–25	26	39	65
3	26–30	23	4	27
4	31–35	9	8	17
5	36–40	6	5	11
6	41–45	4	8	12
7	45–50	2	10	12
8	51–55	1	6	7
9	55–60	2	10	12
10	60–66	1	2	3
Общо	18–66	173	135	310

(Заб. Четирима от изследваните лица не са посочили възрастта си при изследването, а двама – пола си).

Факторният анализ по метода на главните компоненти разкрива наличието на два фактора със собствено тегло над единица, изчерпващи 61.5 % от общо обяснената дисперсия. Първият фактор със собствено тегло 2.452 изчерпва 40.9 % от общата дисперсия, вторият фактор с факторно тегло 1.239 обхваща 20.6. % от дисперсията.

Получената от авторите на теста (чрез експлоративен факторен анализ по метода на главните компоненти) факторна структура съдържа само един фактор, изчерпващ 48.1 % от общата дисперсия. Независимо от това, авторите посочват, че няма съществена разлика между качеството (goodness-of-fit) на еднофакторното и двуфакторното решение, когато се прилага конформативен факторен анализ [12]. Много учени обаче изследват структурата на LOT-R и стигат до извода, че тя всъщност е не еднофакторна, а двуфакторна [4,6,7,8,10,14 и др.]. Те предлагат оптимизмът да се концептуализира като два относително независими фактора, свързани съответно с оптимистичните и с песимистичните нагласи и подчертават, че ако се изчислява само общият бал по скалата, ще

се загуби важна информация. Резултатите от настоящото изследване също подкрепят техните заключения.

Факторните тегла на айтемите (след Варимакс ротация) са представени в Табл. 2.

Табл. 2.

Факторна структура на скалата за диспозиционен оптимизъм

Номер на айтема	Факторно тегло по I фактор	Факторно тегло по II фактор
4	.889	
10	.859	
1	.622	
9		.779
3		.745
7		.717

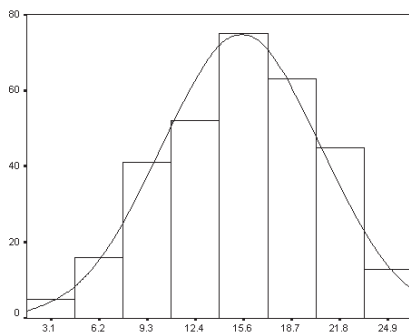
Заб. Нулите пред десетичните запетаи са пропуснати. Факторни тегла под.20 са пропуснати.

Двата фактора съответстват на двете подскали на въпросника, идентифицирани в множество чуждестранни изследвания; следвайки идеята на Радославова и Величков [3], първия фактор ще наречем „Позитивни очаквания“, а втория – „Негативни очаквания“ (като названието „Оптимизъм“ или „Диспозиционен оптимизъм“ ще запазим за общия бал по скалата). Комбинираният показател (общият бал по скалата) отразява степента на преобладаването на позитивните очаквания над негативните; той е максимален при съчетание на много високи позитивни очаквания с много ниски негативни очаквания.

Проверката за независимост на двете подскали е извършена чрез корелационен анализ. Полученият коефициент е $r = -0.323$, $p < 0.001$. Тази слаба (макар и значима) корелация също показва, че двете генерализирани очаквания, оценявани с предлагания метод, са относително независими едно от друго.

Българският вариант на LOT-R се характеризира с приемлива вътрешна консистентност: $\alpha = 0.71$, което е сравнително близко до полученото от авторите при валидизацията на теста – $\alpha = 0.78$ [14].

Вътрешната консистентност на двете подскали също е приемлива: $\alpha = 0.73$ за скалата „Позитивни очаквания“ и $\alpha = 0.68$ за скалата „Негативни очаквания“. Разпределението на бала по скалата за диспозиционен оптимизъм е близко до нормалното (Фиг. 1).

Фиг. 1

Хистограма на разпределението на общия бал по скалата за диспозиционен оптимизъм

Средните стойности, стандартните отклонения и другите показатели, включени в описателната статистика, са представени в Табл. 3.

Табл. 3.

Описателна статистика

	N	R	Min	Max	Mean	SD	Med
Позитивни очаквания	310	12	0	12	7.75	3.36	8.5
Негативни очаквания	310	12	0	12	4.33	2.98	4
Оптимизъм	310	23	1	24	15.42	5.16	16

Сравнение между средните стойности в българската извадка и някои американски извадки е представено в Табл. 4. Изследваните млади хора в България (средна възраст 21.5 г.) имат среден бал по оптимизъм, много близък до средните стойности в изследваните студентски извадки в САЩ. Съответно в зряла възраст (средна възраст 46.6 г. в американската извадка, 45 г. в българската) балът по оптимизъм е по-висок и в двете страни, но все пак българите демонстрират значително по-високи стойности от американците (Табл. 4).

Средният бал по скалата за диспозиционен оптимизъм при мъжете е 14.72, при жените – 16.29 (Табл. 4); тази разлика е статистически значима ($t = 2.674$; $df = 306$, $p = 0.008$). Средният бал по скалата „Позитивни очаквания“ при мъжете е 7.19, а при жените – 8.47, като отново е налице статистическо значимо различие ($t = 3.368$; $df = 306$, $p = 0.001$). Средният бал по скалата „Негативни очаквания“ при мъжете е 4.47, а при жените – 4.18 ($t = 0.848$; $df = 306$, $p = 0.397$), като по този показател липсват статистически значими различия.

Табл. 4.

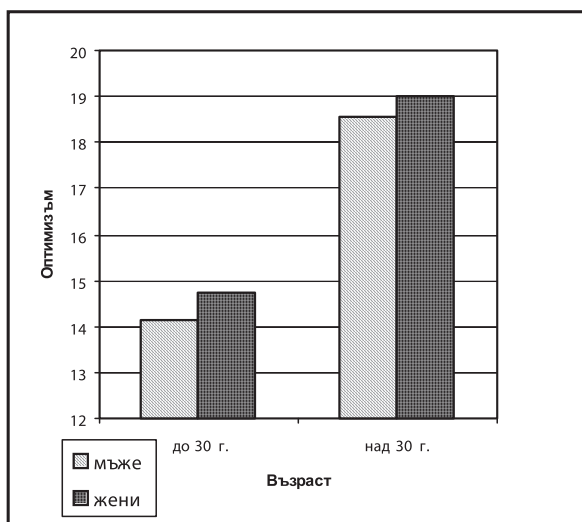
Сравнение на средните стойности в българската и американските извадки

Извадка	Мъже Mean SD N	Жени Mean SD N	Общо Mean SD N
Българска – общо	14.72 5.26 173	16.29 4.94 135	15.42 5.16 310
Българска – млади до 30 г.	14.13 5.26 147	14.73 4.71 86	14.35 5.06 233
Българска – зряла възраст	18.54 3.58 24	19.02 4.13 48	18.89 3.91 73
Американски студенти [13]	14.28 4.33 1394	14.42 4.12 622	14.33 4.28 2055
Американски пациенти с байпас [13]	15.24 4.09 122	14.92 3.97 37	15.16 4.05 159
Американски студенти [5]			15.34 4.26 340
Роднини на студентите [5]			16.87 4.98 316

Но когато се вземе предвид неравномерното разпределение на мъжете и жените в отделните възрасти и се извърши двуфакторен дисперсионен анализ със зависима променлива – общият бал по оптимизъм, независими фактори – пол (две равнища на фактора) и възраст (две равнища на фактора – до 30 г. и над 30 г.), става ясно, че факторът, който всъщност оказва влияние, е възрастта ($F_{1,305} = 40.105$, $p < 0.001$), докато факторът пол не оказва статистически значимо влияние ($F_{1,305} = 0.621$, $p = 0.431$). Липсва и статистически значимо влияние на взаимодействието между факторите ($F_{1,305} = 0.008$, $p = 0.928$) – Фиг. 2. Подобни са резултатите и когато се сравнява общият бал по оптимизъм при мъжете и жените във възрастовите групи над и под 25 г. И в този случай не полът оказва статистически значимо влияние, а възрастта.

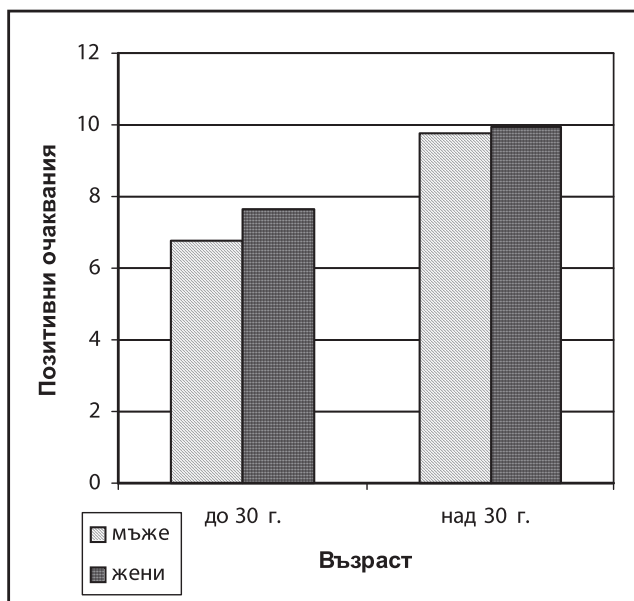
Резултатите от двуфакторните дисперсионни анализи със същите независими фактори и със зависими променливи съответно балът по скалата „Позитивни очаквания“ и балът по скалата „Негативни очаквания“, потвърждават горните изводи относно влиянието на възрастта и пола: полът не оказва статистически значимо влияние върху разпределението на признаците, докато възрастта е факторът, който оказва силно влияние: при младите хора позитивните очаквания са относително по-слабо изразени, отколкото при по-възрастните, затова пък негативните очаквания са относително по-силно изразени при младите в сравнение с по-възрастните (Фиг. 3 и 4).

Подобни резултати получава и Chang [5] в своето изследване на диспозиционния оптимизъм при студенти и при техни родители и по-възрастни роднини (вж. Табл. 4): хората в зряла възраст демонстрират значително по-висок оптимизъм. По-различно е мнението на Радославова и Величков [3] – според тях, позитивните очаквания зависят от особеностите на индивидуалното развитие и семейното възпитание в детството, докато негативните очаквания са вторични – те се формират в зряла възраст с постепенното натрупване на негативен житейски опит [3, стр. 29]; така че оттук логично би следвало да се очаква намаляване на равнището на диспозиционния оптимизъм с възрастта (т.е. с натрупването на негативен опит и оттам увеличаването на равнището на негативните очаквания). Това становище обаче не е подкрепено с данни от изследвания.

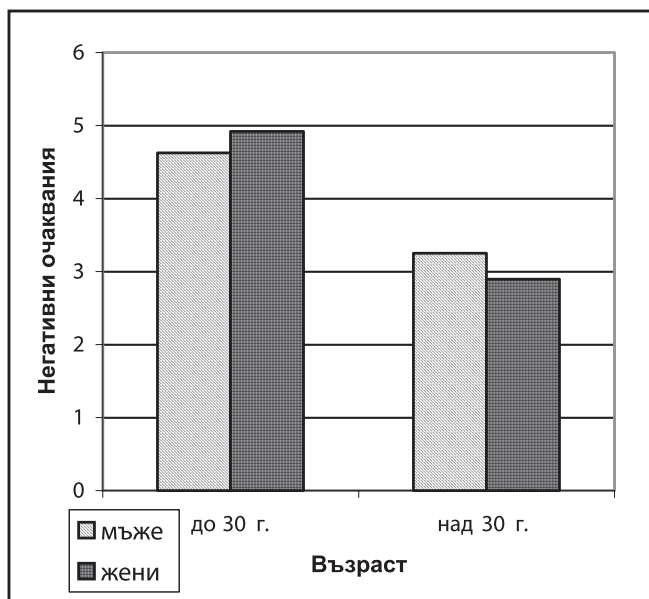
Фиг.2.

Влияние на възрастта и пола върху оптимизма.

Фиг. 3.

Влияние на възрастта и пола върху позитивните очаквания.

Фиг. 4.

Влияние на възрастта и пола върху негативните очаквания.

Резултатите от настоящото изследване не дават основание за обосновано заключение дали с възрастта хората стават по-песимистични или обратното, по-оптимистични. Не само защото контингентът на изследваните лица в зряла възраст е сравнително ограничен, а най-вече защото изследването обхваща хора от твърде различни поколения. Значителна част от тях са формирали своето светоусещане преди началото на големите социалноикономически промени в нашата страна. Вероятно оптимистичната им нагласа е била допълнително преимущество, позволило им да се справят с трудностите на прехода и да се реализират в живота, независимо от всички проблеми и загуби. Съвременните млади хора, от друга страна, са формирали жизнените си ориентации във времена на икономическа, социална и ценностна криза, несигурност в утрешния ден. Но настоящото изследване демонстрира една по-различна (и по-оптимистична) *възможна перспектива*: с натрупването на жизнен опит (т.е. с натрупването на опит в преодоляването на препятствия и в решаване на основните жизнените задачи, с натрупването на жизнени победи и достояния, на професионална и личностна реализация, расте равнището на позитивни очаквания и намалява равнището на негативни очаквания, т.е. увеличава се оптимизмът като цяло. За проверката на тази хипотеза, разбира се, са необходими по-нататъшни изследвания.

Обобщавайки получените резултати, можем да направим извода, че предлаганият вариант на скалата за измерване на диспозиционната надежда съответства в достатъчна степен на оригиналния вариант, предложен от Scheier, Carver & Bridges [12]. Препоръчваме при изследването на диспозиционния оптимизъм (степената на преобладаване на позитивните над негативните очаквания) да се проучват и ефектите на позитивните и негативните очаквания поотделно.

Литература

1. Желязкова-Койнова, Ж. (2004) Оптимизъм и състезателна реализация. В: Доклади от III Международен конгрес „Спорт, стрес, адаптация“, С., НСА-ПРЕС, 51–56
2. Минчев, Б., Стаматов, Р. (2002) Изследвания върху оптимизма в съвременната психология. В: „Приложна психология и социална практика“, Изд. на ВСУ, В., 257–264.
3. Радославова, М., Величков, А., (2005) Метод за оценка на оптимизъм и негативни очаквания. В: Методи за психодиагностика. С., Пандора Прим, 27–32
4. Burke, K. L., Joyner, A. B., Czech, D. R., & Wilson, M. J. (2000). An investigation of concurrent validity between two optimism/pessimism questionnaires: The Life Orientation Test-Revised and the Optimism/Pessimism Scale. *Current Psychology: Developmental, Learning, Personality and Social*, 19 (2), 129–136.
5. Chang, E.C. (2002). Optimism-Pessimism and Stress Appraisal: Testing a Cognitive Interactive Model of Psychological Adjustment in Adults. *Cognitive Therapy and Research*, 26 (5), 675–690
6. Chang, E. C., Maydeu-Olivares, A., & D’Zurilla, T.J. (1997). Optimism and pessimism as partially independent constructs: Relationship to positive and negative affectivity and psychological well-being. *Personality and Individual Differences*, 23(3), 443–440.
7. Creed, P., Patton, W., Bartrum, D. A. (2002) Multidimensional Properties of the LOT-R: Effects of Optimism and Pessimism on Career and Well-Being Related Variables in Adolescents. *Journal of Career Assessment*, 10 (1), 42–61

8. Herzberg, P.Y., Glaesmer, H., & Hoyer, J. (2006) Separating Optimism and Pessimism: A Robust Psychometric Analysis of the Revised Life Orientation Test (LOT-R). *Psychological Assessment*, 18 (4), 433–438
9. Patton, W., Bartrum, D. A. & Creed, P. A. (2004) Gender differences for optimism, self-esteem, expectations and goals in predicting career planning and exploration in adolescents. *International Journal for Educational and Vocational Guidance* 4(3), 193–209.
10. Robinson-Whelen, S., Kim, C., MacCallum, R. C., & Kiecolt-Glaser, J. K. (1997). Distinguishing optimism from pessimism in older adults: Is it more important to be optimistic or not to be pessimistic? *Journal of Personality and Social Psychology*, 73(6), 1345–1353.
11. Scheier, M. F. & Carver, C.S. Optimism, Coping and Health: Assessment and Implications of Generalized Outcome Expectancies. *Health Psychology*, 4, 219–247.
12. Scheier, M. F., Carver, C. S., & Bridges, M. W. (1994). Distinguishing optimism from neuroticism (and trait anxiety, self-mastery, and self-esteem): A reevaluation of the Life Orientation Test. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 1063–1078.
13. Solberg Nes, L., & Segerstrom (2006) Dispositional Optimism and Coping: A Meta-Analytic Review. *Personality and Social Psychology Review*, 10 (3), 235–251
14. Vautier, S., Raufaste, E., & Cariou, M. (2003). Dimensionality of the Revised Life Orientation Test and the Status of Filter Items. *International Journal of Psychology*, 38(6), 390–400
15. Worsham, S.L. (2004) The Effects of Perceived Locus of Control and Dispositional Optimism on Chronic Pain Treatment Outcomes. Dissertation, University of North Texas,
16. <http://digital.library.unt.edu/permalink/meta-dc-4676:1>
17. последен достъп: 30.06.2008

Приложение

ТЕСТ ЗА ЖИЗНЕНИТЕ ОРИЕНТАЦИИ

По-долу са представени различни твърдения. Прочетете внимателно всяко от тях и отбележете степента, в която то се отнася за Вас. Моля бъдете възможно най-искрени и точни докато попълвате въпросника. Опитайте се да не позволявате даден отговор да повлиява следващите отговори. Тук няма правилни и неправилни отговори. Отговаряйте в съответствие с това, как чувствате нещата, а не както си мислите, че „повечето хора“ биха отговорили. Оградете с кръгче избрания отговор като се ръководите от следната скала:

- 4 – напълно съм съгласен
- 3 – донякъде съгласен
- 2 – нито съгласен, нито несъгласен
- 1 – донякъде несъгласен
- 0 – напълно несъгласен

1. В несигурни времена обикновено очаквам най-доброто.

0	1	2	3	4
---	---	---	---	---
2. Лесно ми е да се отпусна.

0	1	2	3	4
---	---	---	---	---
2. Ако нещо при мене може да тръгне на зло – ще тръгне.

0	1	2	3	4
---	---	---	---	---

3. Винаги съм оптимист за бъдещето си.
0 1 2 3 4
4. Много харесвам приятелите си.
0 1 2 3 4
5. За мен е важно винаги да се занимавам с нещо.
0 1 2 3 4
6. Почти никога не очаквам нещата да станат както ги искам.
0 1 2 3 4
7. Не се разстройвам лесно.
0 1 2 3 4
8. Рядко разчитам да ми се случват хубави неща.
0 1 2 3 4
9. По принцип очаквам да ми се случват повече хубави неща, отколкото лоши.
0 1 2 3 4

АДАПТАЦИЯ НА TRAIT HOPE SCALE – СКАЛА ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА НАДЕЖДАТА КАТО ЛИЧНОСТНА ХАРАКТЕРИСТИКА

ЖИВКА ЖЕЛЯЗКОВА – КОЙНОВА*,
ЛЮДМИЛА ЧЕРВЕНКОВА, ЕВЕЛИНА САВЧЕВА

*доцент, д-р, НСА, 962 04 58 /373/, zshivka@yahoo.com

Целта на настоящото изследване е да се адаптира Скалата за изследване на надеждата като личностна черта – Trait Hope Scale (Snyder et al., 1991). Изследвани са 228 лица на възраст от 18 до 66 г. – 114 мъже и 112 жени. Представят се психометричните показатели на българския вариант на скалата – данни за надеждността и валидността ѝ. Обсъжда се начинът на прилагане на скалата и на получената информация в изследователската и консултативната практика.

The aim of the study was to adapt Trait Hope Scale (Snyder et al., 1991) to Bulgarian language. A total of 228 subjects aged 18–66 (114 men and 112 women) completed the eight-item dispositional Hope Scale. Psychometric characteristics of the Bulgarian version of Hope Scale are presented. Bulgarian version of dispositional Hope Scale demonstrates acceptable internal consistency. The factor structure identifies the agency and pathways components of the Hope Scale. It is discussed how to implement the Hope Scale in research and consulting.

В психологическите изследвания надеждата се разбира като глобална преценка и очакване, че целите могат да бъдат постигнати (по литературния обзор на [6]). Според теорията на Снайдър [6] съществуват три основни компонента на надеждата: цели, начини за постигане на целите (*pathways*) и възприятие за въздействие върху средата и себе си (*agency*), което се концептуализира като мотивация и готовност да се действа за постигане на целите. (Последния термин – *agency*, – превеждаме като „целеустременост“, когато се касае за съответната скала от теста за диспозиционна надежда.) „Надеждата е насочено към целите мислене, при което личността използва мисленето относно начина на постигане на целите (*pathways thinking* – възприеманата способност да се намират пътища към желаната цел) и целеустременото, дейностно мислене (*agency thinking* – необходимите мотивации да се използват тези пътища)“ ([8], стр. 189).

Мисленето относно начина на постигане на целите е свързано с генерирането на алтернативни пътища към целта, когато първоначалните са били блокирани [8]. Двата типа мислене са свързани и с различни особености на позитивния вътрешен диалог [8]. Надеждата е предиктор на проблемно-фокусирания копинг [5,6], на възприетата академична компетентност на студентите и на средния им успех и е свързана с по-висока учебна и жизнена удовлетвореност, по-висока креативност и социална компетентност [3, 5, 8, 9]. Изследванията в областта на спорта демонстрират, че надеждата предсказва състезателните резултати на спортистите-лекоатлетки, като е по-мощен предиктор в сравнение с обема

на тренировъчните натоварвания, експертната оценка на природния талант на спортистите и изпитваните емоции (позитивен и негативен афект) по време на състезанието [3].

За изследване на надеждата и основните ѝ компоненти – целеустремеността и начините за постигане на целта, авторът на теорията за надеждата, проф. Р. Снайдър и неговия колектив разработват тестове за изследване на диспозиционната и ситуативната надежда при деца и възрастни. В настоящата публикация се концентрираме върху адаптирането на скалата за изследване на диспозиционната надежда при възрастни (THS).

Кратко описание на оригиналния тест THS (Trait Hope Scale)

Авторите наричат теста си „**Trait Hope Scale**” [6]. По-късно, след разработването на скала за надеждата при деца от 8 до 16 г. [7], скалата THS най-често е назовавана в литературата „**Adult Trait Hope Scale**” – Скала за диспозиционната надежда при възрастни. THS се прилага при изследвани лица над 16 г. Тестът съдържа 12 айтема, от които четири са фонове (айтеми 3, 5, 7 и 11), четири формират скалата „Целеустременост“ (Agency) – айтеми 2, 9, 10, 12, а четири са включени в скалата „Начини за постигане на целите“ (Pathways) – айтеми 1, 4, 6, 8. Балът по двете скали се получава чрез сумиране на самооценките по всеки от айтемите, включен в съответната скала. Общият бал по скалата за надеждата представлява сума от самооценките по двете субскали.

В предоставената на сайта на проф. Снайдър версия на теста (вече свален от мрежата след смъртта му през 2006 г.), авторите обясняват, че при провеждане на самото изследване те използват названието „Скала за целите“, тъй като в миналото наличието на думата „надежда“ в названието на теста е събуждала прекомерен интерес и желание за дискусия у изследваните лица, което е било напълно избегнато с използването на думата „цели“ в названието на теста. На същия сайт намерихме и съвета да се прилага 8-степенна скала с цел по-голяма диференциация на получените данни. В нашето изследване обаче ние приложихме 4-степенната скала от оригиналния вариант, за да можем по-лесно да сравним психометричните характеристики на оригиналния и на българския вариант.

Тестът се характеризира с добри психометрични показатели – приемлива вътрешна консистентност и висока темпорална стабилност, добра конвергентна и дискриминантна валидност. Коефициентите за тест-ретест надеждност, докладвани от авторите, са: $r=0.85$ за период от 3 седмици; $r=0.73$ за период от 8 седмици, и $r=0.76$ и $r=0.82$ в две различни извадки за период от 10 седмици. Авторите представят данни за умерени до силни положителни корелации (от 0.50 до 0.62) с редица тестове, измерващи сходни личностни особености (оптимизъм, възприятия за контрол, възприети умения за разрешаване на проблеми, обща самооценка, позитивен афект) и умерени до силни негативни взаимовръзки (от -0.40 до -0.60) с безнадеждност, депресия (скалата на Бек), психастения, психопатия, шизофрения, социална интроверсия (скали от ММРІ) и др. Тестът показва и слаба корелация (0.28 до 0.30) със социалната желателност (измерена със скалата на Марлоу-Кроун и със скалата за себеподаване), т.е. хората с висок бал по скалата за надежда демонстрират по-висока потребност да се представят в благоприятна светлина пред околните [6].

Психометрични характеристики на българската адаптация на Trait Hope Scale (THS) при възрастни

Инструкцията и айтемите са преведени на български от един заклет преводач и двама психолози с отлични познания по английски език. Вариантите на превода са съгласувани до достигане на консенсус между тримата преводачи.

Анализът на психометричните характеристики на българската адаптация на THS е извършен по данни от тестирането на 228 изследвани лица на възраст от 18 до 66 г. (114 мъже и 112 жени). Разпределението на изследваните лица по възраст и пол е представено в Табл. 1. (Заб. Четирима от изследваните лица не са посочили възрастта си при изследването, а двама – пола си).

Табл. 1.

Разпределение на изследваните лица по възраст и пол

Групи	Възраст (години)	Пол		Общброй
		мъже	жени	
1	18–20	38	19	57
2	20–25	26	39	65
3	26–30	23	4	27
4	31–35	9	8	17
5	36–40	6	5	11
6	41–45	4	8	12
7	45–50	2	10	12
8	51–55	1	6	7
9	55–60	2	10	12
10	60–66	1	2	3
Общо	18–66	114	112	228

61 от изследваните лица са студенти на редовно обучение в НСА (Треньорски и Учителски факултет) на възраст от 19 г. до 25 г., 66 са студенти-задочници в НСА (Треньорски факултет) на възраст от 23 до 52 г., а останалите 101 са представители на администрацията и преподаватели в НСА, а също и практикуващи Паневритмия на възраст от 20 до 66 г.. Изследването е проведено от август 2007 г. до април 2008 г.

При анализа на данните е използван пакетът от приложни програми за математико–статистическа обработка SPSS 11.0 – подпрограмите за описателна статистика, еднофакторен дисперсионен анализ (ANOVA), сравнение на средни величини с t-критерия на Стюдент, факторен анализ, корелационен анализ и за изчисляване на коефициента Алфа на Кронбах (измерител на вътрешната консистентност на скалата).

Факторният анализ по метода на главните компоненти разкрива наличието на два фактора със собствено тегло над единица, изчерпващи 47.1 % от общо обяснената дисперсия. Първият фактор със собствено тегло 2.643 изчерпва 33 % от общата дисперсия, вторият фактор с факторно тегло 1.126 обхваща 14.1. % от дисперсията.

Получените от авторите на теста факторни решения при изследванията в различните извадки изчерпват от 52 до 63 % от дисперсията. Авторите отбелязват, че общо обяснена дисперсия от 40 до 50 % определя факторна структура със съществено комбинирано влияние [6].

Факторните тегла на айтемите (след Варимакс ротация) са представени в табл. 2. (Заб. Нулите пред десетичните запети са пропуснати; факторни тегла под 0.30 са пропуснати).

Табл. 2.

Факторна структура на скалата за диспозиционна надежда

Номер на айтема	Факторно тегло по I фактор	Факторно тегло по II фактор
4	.779	
6	.736	
8	.563	.339
1	.504	.430
9		.760
2		.591
12	.460	.504
10		.503

Двата идентифицирани фактора съответстват на двете подскали на въпросника: първият фактор съответства на скалата „Начини за постигане на целите“, а вторият – на фактора „Целеустременост“. Двете скали не са независими – корелационният анализ потвърждава умерената взаимовръзка между двата фактора: $r = 0.46$. Данните, получени от авторите на теста, сочат същата зависимост: в три от шестте им студентски извадки корелацията е точно $r = 0.46$, а в останалите извадки е както следва: $r = 0.39$, $r = 0.42$, $r = 0.38$.

Получените от авторите взаимовръзки подкрепят теоретичните им постановки относно двата компонента на надеждата – целеустременост и начини за постигане на целите – като взаимно свързани, но не тъждествени [6].

Дори след прилагане на късобъгълно въртене, авторите всъщност не получават изчистена факторна структура: във факторните решение, получени по данни на три от шестте изследвани извадки се регистрират айтеми с факторни тегла между 0.40 и 0.50 по съответния фактор; в пет от шесте случая се регистрират и айтеми с факторно тегло над 0.3 по другия фактор, като в един случай дори са налице два айтема с факторно тегло над 0.5 и по двата фактора [6].

Българският вариант на Скалата за надеждата се характеризира с приемлива вътрешна консистентност: $\alpha = 0.71$, което е близо до полученото от авторите при валидизацията на теста. Те представят коефициенти, вариращи от 0.74 до 0.76 в извадките от студенти [6].

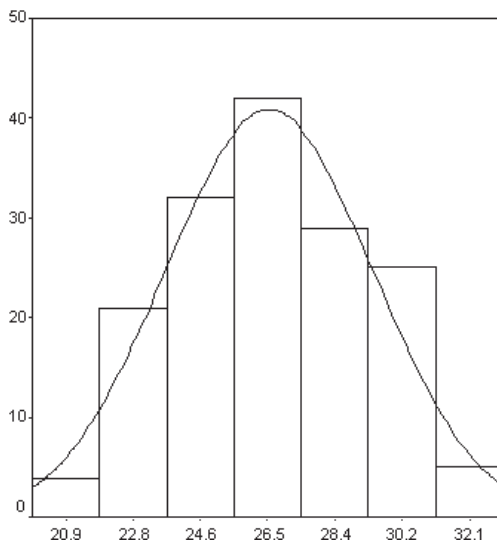
Вътрешната консистентност на двете подскали също е приемлива: $\alpha = 0.62$ за скалата „Целеустременост“ и $\alpha = 0.67$ за скалата „Начини за постигане на целите“. Авторите представят коефициенти Алфа на Кронбах за отделните скали както следва: за „Целеустременост“ в четири от шестте студентски извадки $\alpha = 0.71$, в една – $\alpha = 0.73$ и в последната – $\alpha = 0.74$; за „Начини за постигане на целите“ – $\alpha = 0.67$ в три от шестте извадки, в една $\alpha = 0.63$, в друга от извадките $\alpha = 0.65$ и в последната $\alpha = 0.68$ [6].

Нашите резултати са близки до получените при други адаптации на скалата: например, в португалската адаптация са получени коефициенти Алфа на Кронбах, равни на 0.75 за цялата скала, 0.69 за скалата „Начини за постигане на целите“ и 0.66 за скалата „Целеустременост“ [4].

Като цяло, данните за факторната структура на теста и вътрешната консистентност на подскалите (както на българския вариант, така и на оригиналния) навеждат на заключението, че балът по двете подскали и корелациите им с други показатели трябва да се интерпретират много внимателно. Данните от литературата показват, че в голямата част

от случаите са регистрирани корелационни и каузални зависимости, в които участва общият бал по скалата [3, 5, 6, 8].

Разпределението на бала по скалата за надеждата е близко до нормалното (Фиг. 1).

Фиг. 1

Хистограма на разпределението на общия бал по скалата за диспозиционна надежда

Средните стойности, стандартните отклонения и другите показатели, включени в описателната статистика, са представени в табл. 3.

Табл. 3.

Описателна статистика

	N	R	Min	Max	Mean	SD	Med
Начини за постигане на целите	228	8	8	16	13.57	1.84	14
Целеустременост	228	7	9	16	13.12	1.63	13
Надежда	228	14	18	32	26.70	2.97	27

Прави впечатление, че средните стойности в българската извадка са значително по-високи, отколкото средните стойности в изследваните американски извадки (Табл. 4).

Първоначално бяхме склонни да обясним този феномен с факта, че изследваните лица в американските извадки са млади хора в студентска възраст, докато българската извадка обхваща и по-възрастни хора, реализирали се в живота. Но средните стойности в българската извадка остават по-високи, дори и когато от нея се изключат хората на възраст над 30 и дори над 25 години (Табл. 6). Може би от значение е и фактът, че са обхванати значително количество студенти, които са активни състезатели; при тях равнището на надеждата е по-високо в сравнение с останалите им колеги [3]. Засега можем да заключим, че най-вероятно става дума за различие от национално или културно естество, за чието обяснение са нужни по-нататъшни изследвания.

Табл. 4.

Сравнение на средните стойности в българската и американските извадки

Извадка	N	Надежда Mean SD	Целеустременост Mean SD	Начини Mean SD
Българска	228	26.70 2.97	13.12 1.63	13.57 1.84
Американска 1	955	25.64 2.93	12.83 1.69	12.81 1.75
Американска 2	635	25.29 3.08	12.64 1.86	12.65 1.83
Американска 3	475	25.27 3.00	12.71 1.70	12.56 1.84
Американска 4	875	25.08 3.07	12.55 1.83	12.53 1.77
Американска 5	641	25.36 2.91	12.76 1.66	12.60 1.76
Американска 6	339	25.24 2.81	12.61 1.73	12.61 1.65

Средният бал по скалата за диспозиционна надежда при мъжете е 26.82, при жените – 26.60; не се открива статистическа значимо различие ($t = 0.573$; $df = 224$, $p = 0.567$ – Табл. 5). Средният бал по скалата „Целеустременост“ при мъжете е 13.25, а при жените – 13.01, като отново липсва статистическо значимо различие ($t = 1.130$; $df = 224$, $p = 0.260$). Средният бал по скалата „Начини за постигане на целите“ при мъжете е 13.57, а при жените – 13.58 ($t = 0.078$; $df = 224$, $p = 0.938$). Следователно, не се регистрира влияние на пола върху разпределението на нито един от изследваните признаци. Така че при по-нататъшните анализи групите на мъжете и жените се обединяват.

Подобна липса на влияние на пола върху разпределението на бала откриват и авторите на скалата за диспозиционна надежда [6]. Същевременно, при адаптирането на скалата в Русия Муздыбаев [2] регистрира по-висока надежда при мъжете в сравнение с жените, както и при младите хора до 30 години в сравнение с по-възрастните, при хора в по-добро благосъстояние в сравнение с хората в икономическа и социална депривация. Същият автор обаче установява по-висока надежда при петербургски студентки в сравнение със студентите [1]; така че различията вероятно се дължат на културни и социалноикономически причини, а не на пола сам по себе си [1].

Табл. 5.

Средни стойности на бала по скалата за надежда в зависимост от пола

Пол	N	Mean	SD
Мъже	114	26.82	3.12
Жени	112	26.60	2.83
Общо	228	26.70	2.97

Следователно, може да се предположи, че в България също би било възможно да се установят полови различия, ако се извършват изследвания на надеждата в етнически и социално-икономически групи, в които жените са крайно неравнопоставени.

По разбираеми причини, авторите на скалата не изследват влиянието на възрастта на изследваните лица. В българската извадка обаче са обхванати значителен брой лица на възраст между 26 и 66 години, така че потърсихме влиянието на възрастта върху разпределението на признаците. Разделихме изследваните лица на 10 групи според тяхната възраст (Табл. 1). Еднофакторният дисперсионен анализ с 10 равнища на фактора показва липса на статистически значимо влияние на възрастовата група върху разпределението на изследваните признаци – за скалата „Целеустременост“ $F_{(9, 225)} = 0.528$, $p = 0.854$; за ска-

лата „Начини за постигане на целите“ $F_{(9, 225)} = 0.628, p = 0.773$; и за скалата „Надежда“ – $F_{(9, 225)} = 0.554, p = 0.834$ (Табл. 6).

Табл. 6.

Средни стойности по скалата за надежда в различните възрастови групи

Възрастови групи	N	Mean	SD
18--20	57	26.53	3.12
21–25	65	26.48	2.83
26–30	27	27.33	2.90
31–35	17	26.76	2.82
36–40	11	27.36	3.00
41–45	12	26.50	2.47
46–50	12	26.17	2.79
51–55	8	27.50	3.25
56–60	12	27.75	3.17
61–66	3	27.33	4.04
Общо	228	26.70	2.97

Обобщавайки получените резултати, можем да направим извода, че предлаганият вариант на скалата за измерване на диспозиционната надежда съответства в достатъчна степен на оригиналния вариант, предложен от Снайдър и колеги [6]. Препоръчваме изследването на диспозиционната надежда да се извършва заедно с изследването на ситуативната надежда (с използване на State Hope Scale). Българската адаптация на тази скала, също създадена от работната група на проф. Снайдър, ще бъде обект на следваща наша публикация.

Литература

1. Ильин Е.П. (2003) Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. С.-П., Питер, 2003
2. Муздыбаев К. (1999) Измерение надежды. Психологический журнал, 20 (4), 26–35
3. Curry, L.A., Snyder, C.R., & Cook, D.L. (1997) Journal of Personality and Social Psychology, 73, 1257–1267
4. Marques, S. and Pais Ribeiro, J.L. (2006) Contribution for the validation of the Snyder Trait Hope Scale. 3rd European Conference on Positive Psychology, University of Minho, Braga, Portugal, 3–6 July 2006
5. Snyder, C.R., Feldman, D.B., Shorey, H.S., & Rand, K.L. (2002) Hopeful Choices: A School Counselor's Guide to Hope Theory. Professional School Counseling, 5, 298–307
6. Snyder, C.R., Harris, C., Anderson, J.R., Holleran, A., Irving, L.M., Sigmon, S.T., Yoshinobu, L., Gibb, J., Langelle, C., & Harney, P. (1991) The Will and the Ways: Development and Validation of an Individual-Differences Measure of Hope. Journal of Personality and Social Psychology, 60, 570–585
7. Snyder, C.R., Hoza, B., Pelham, W. E., Rapoff, M., Ware, L., Danovsky, M., Highberger, L., Ribinstein, H., & Stahl, K. J. (1997) The Development and Validation of the Children's Hope scale. Journal of Pediatric Psychology 22(3), 399–421

8. Snyder, C.R., & Lopez, S. J. (2002) Positive psychology: the scientific and practical explorations of Human Strengths. SAGE Publications, Thousand Oaks, London and New Delhi
9. Snyder, C.R., Shorey, H.S., Cheavens, J., Pulvens, K.M., Adams, V.H., & Wiklund, C. (2002) Hope and academic success in college. Journal of Educational Psychology, 94, 820–826

Приложение

ВЪПРОСНИК ЗА ЦЕЛИТЕ

Инструкция: Моля, прочетете внимателно всяко изречение. Използвайки посочената по-долу скала, подберете цифрата, която най-добре Ви описва и напишете тази цифра на празното място преди номера на съответното твърдение. Накрая, молим Ви да проверите дали не сте пропуснали да напишете цифра преди някое от 12-те твърдения.

1 = абсолютно невярно	2 = по-скоро невярно	3 = по-скоро вярно	4 = абсолютно вярно
___ 1.	Мога да измисля много начини за излизане от едно затруднение.		
___ 2.	Работя енергично за постигането на целите си.		
___ 3.	Чувствам се уморен (-а) през по-голямата част от времето.		
___ 4.	Има много пътища за решаване на всеки проблем.		
___ 5.	Лесно могат да ме победят във всеки спор.		
___ 6.	Мога да измисля много начини за постигане на нещата в живота, които са най-важни за мен.		
___ 7.	Безпокоя се за здравето си.		
___ 8.	Дори когато другите са обезкуражени, аз знам, че мога да намеря начин за решаване на проблема.		
___ 9.	Опитът ми от миналото ме е подготвил добре за моето бъдеще.		
___ 10.	Аз съм постигнал (-а) много успехи в живота.		
___ 11.	Много често изпитвам безпокойство .		
___ 12.	Постигам целите, които си поставям.		

ПРОЯВИ НА ПРЕДСЪСТЕЗАТЕЛНАТА ТРЕВОЖНОСТ В СПОРТА

ГАЛИНА ДИМИТРОВА ДОМУСЧИЕВА – РОГЛЕВА

гл.ас., НСА „В. Левски“, 0898 677 475, galinadom@abv.bg

В изследването се анализира ролята на предсъстезателната тревожност в спорта. Като концептуална рамка се използва мултидимензионният подход към тревожността (Martens, Vealey, Burton, 1990), според който тя включва два отделни компонента – когнитивен и соматичен, които оказват различно влияние върху представянето. Използван е Теста за предсъстезателна тревожност (Competitive State Anxiety Inventory–2; CSAI–2), конструиран специално за спортната практика (Martens, Vealey, Burton, 1990) и адаптиран за български условия (Домусчиева-Роглева, 2007). Скалата съдържа три субскали, измерващи: когнитивна тревожност, соматична тревожност и самоувереност. Тестирани са 582 състезатели групирани по по пол, вид спорт (индивидуални, колективни, единоборства), отделни спортни дисциплини, възраст, класиране, спортен стаж, участие в различни по ранг състезания.

The research is focused on the role of precompetition anxiety in sport. The conceptual framework of the research has been built on the multidimensional approach to anxiety (Martens, Vealey, Burton, 1990), according to which, anxiety involves two separate components – the cognitive and the somatic, having their specific effect on the performance. The Test for determining pre-competition anxiety (Competitive State Anxiety Inventory–2; CSAI–2) specially created for sport practice (Martens, Vealey, Burton, 1990) has been used, adapted to Bulgarian conditions (Домусчиева-Роглева, 2007). The basic scale includes three sub-scales measuring: cognitive anxiety, somatic anxiety and self-confidence. 582 competitors have been tested, grouped according to sex, kind of sport (individual, team, single combat), different sport disciplines, age, ranking, sport experience, participation in competitions of various ranks.

Множество изследвания в спортната психология са посветени на разнопосочните въздействия на състезателната тревожност върху представянето. Емпиричните проучвания на взаимоотношенията тревожност – представяне нарастват значително след възприемането на мултидимензионната концепция за тревожността [15], според която състезателната тревожност включва два отделни компонента – **когнитивен** и **соматичен**, които оказват различно влияние върху представянето. **Когнитивната тревожност** (или безпокойството) се разглежда като ментален аспект и включва негативните очаквания за представянето, възможните последствия от неуспеха, неспособността за концентрация, разстройствата на вниманието преди и по време на представянето. **Соматичната тревожност** засяга физическите компоненти от тревожното преживяване като нарастване на автономния аразуъл, придружено с негативни физиологични прояви като сърцебиене, напрежение в мускулите, ускорено дишане, влажни ръце. **Самоувереността** се разглежда като степен на сигурност и увереност в собствените способности за постигане на успех в спорта. Установени са различен тип взаимоотношения на тези компоненти със

спортното представяне. Между когнитивната тревожност и представянето съществува обратна линейна зависимост, отношенията между соматичната тревожност и представянето могат да се опишат с формата на обърнато U, а със самоувереността – като права линейна зависимост.

Целта на това изследване е да се очертае в спецификата в проявите на предсъстезателната тревожност при различни групи спортисти.

Допускаме, че съществуват различия по отношение на компонентите на предсъстезателната тревожност между състезателите, в зависимост от факторите пол, вид спорт, отделни спортни дисциплини, възраст, спортен стаж, участие в различни по ранг състезания, квалификация. Предполагаме, че при спортистите, занимаващи се с индивидуални спортове и единоборства, нивата на когнитивната и соматичната тревожност са по-високи в сравнение с представителите на колективните спортове.

Методика

Тест за изследване на предсъстезателна тревожност (Competitive State Anxiety Inventory–2; CSAI–2). Скалата съдържа 27 айтема, групирани в три субскали: когнитивна тревожност, соматична тревожност и самоувереност [15]. Тестът е модифициран и усъвършенстван вариант на популярния тест на Мартенс SCAT (Sport Competitive Anxiety Test), който измерва общата състезателна тревожност. Използва се четири степенна скала Ликертов тип от 1 (съвсем не се отнася до мен в настоящия момент) до 4 (напълно се отнася до мен). В българската адаптация на въпросника отпада един айтем и той остава с 26 айтема–8 измерват когнитивната тревожност и по 9 – за соматичната тревожност и самоувереността [3]. В нашето изследване тестът показва добра вътрешна съгласуваност по трите субскали. Коефициентът на надеждност α на Кронбах е 0,85 за субскалата, измерваща когнитивната тревожност; 0,86 за субскалата соматична тревожност; и 0,88 за субскалата, измерваща самоувереността.

Извадката включва 582 състезатели–127 от индивидуални спортове (лека атлетика и бадминтон); 383 от колективни спортове (баскетбол и хокей на трева), 72 от единоборства (бокс и борба), 354 жени и 228 мъже. Средната възраст на всички изследвани лица е 17 +/- 3,9 години. До 18 години са 447 спортисти, а над 18–135. До 3 години спортен стаж имат 190 от изследваните лица; 182 са с 4–5 години; 166 – между 6 и 10 години; и 44 – над 10 години. По отношение на участието в състезания разпределението е следното: 7 участници в олимпийски игри, 27 – в световни първенства, 61 – в европейски шампионати и 487 – на републиканско ниво. Спортистите, които са класирани от първо до трето място са 193, а от четвърто място назад са 409 човека.

Използван е пакет за математико-статистическа обработка SPSS 15.0. За сравняване на експерименталните данни между отделните групи изследвани лица са приложени критериите на Mann – Whitney (за две извадки) и на Kruskal-Wallis (за повече от две групи изследвани лица).

Резултати и анализ

При изследваните лица като цяло и при всички групи поотделно се установява, че с най-високи стойности е представена *самоувереността*, следвана от *когнитивната* и *соматичната тревожност*. Данните потвърждават резултатите от по-ранни наши изследвания [1,2,3].

Групата на **мъжете** демонстрира статистически значимо по-ниски нива на **когнитивна** и **соматична тревожност** и по-високо ниво на **самоувереност** в сравнение с **жените** (табл.1). Данните от други изследвания също установяват аналогични междуполови различия по отношение на компонентите на предсъстезателната тревожност [5,11]. В предишни изследвания на лекоатлети групата на жените показва значително по-ниски нива и на трите параметъра в сравнение с мъжете [4]. Крейн и Уйлямс потвърждават наличието на междуполови различия по отношение на соматичната тревожност и самоувереността, но не и при когнитивната тревожност [14].

Между **състезателите от трите вида спорт – колективни, индивидуални и единоборства** съществува статистически значима разлика при **соматичната тревожност** и **самоувереността**. Резултатите за променливата **когнитивна тревожност** са близки при трите групи изследвани лица, но спортистите, практикуващи единоборства и индивидуални спортове, имат по-високо равнище на **самоувереност** в сравнение с тези от колективните спортове. Равнището на **соматичната тревожност** е най-високо при състезателите от колективните спортове, следвани от индивидуалните спортове, докато спортистите, практикуващи единоборства показват по-ниско ниво на **соматична тревожност**. Резултатите подкрепят тенденциите, установени и в други изследвания [13]. Причините могат да се потърсят в диференцираните изисквания, които поставят различните видове спорт. При състезателите, практикуващи индивидуални спортове има по-висока отговорност относно постигнатите резултати, докато при колективните спортове отговорността е размита между съотборниците, но се изисква координиране на усилията за постигането на общата цел. Единоборствата изискват вариативност и импровизация съобразно променящите се параметри на ситуацията [6].

Таблица 1

Средни стойности на компонентите на предсъстезателната тревожност по пол и вид спорт

	когнитивна тревожност		соматична тревожност		самоувереност	
изследвани лица като цяло	2,1		1,7		2,6	
жени	2,1	u=2,8; α=0,006	1,8	u=4,6; α=0,001	2,5	u=5,7; α=0,001
мъже	1,9		1,5		2,9	
индивидуални спортове	2,1		1,7	χ ² =8,1; α=0,05	2,7	χ ² =6,1; α=0,05
колективни спортове	2,1		1,8		2,6	
единоборства	2		1,5		2,8	

При спортистите, диференцирани по **спортни дисциплини** съществува статистически значима разлика между отделните групи отново по отношение на **самоувереността** и **соматичната тревожност**. Лекоатлетите, боксърите и борците са с най-висока **самоувереност**, следвани от баскетболистите, бадминтонистите и хокеистите на

трева (табл. 2). Най-високи стойности за **соматичната тревожност** се установяват при лекоатлетите, а най-ниски – при бадминтонистите и борците. Боксьорите демонстрират най-високи нива на **когнитивна тревожност**, а борците – най-ниски.

При **спортистите до 18 годишна възраст** се установяват по-високи нива на **когнитивна и соматична тревожност** в сравнение с тези **над 18 години**. За сметка на това при втората група изследвани лица нараства **самоувереността**. Тези резултати могат да се обяснят с натрупания опит и спортен стаж на изследваните лица. Състезателите до 18 годишна възраст имат обикновено по-малък житейски опит и често по-кратък спортен стаж. Това е и период, в който те изграждат своята идентичност, което се отразява върху увереността им в собствените способности.

Между **спортистите с различен спортен стаж** съществува статистически значима разлика по отношение на **когнитивната и соматичната тревожност** (табл.3). Когнитивната тревожност намалява с нарастването на спортния стаж. Тя е най-висока при групата със спортен стаж до три години, следвана от спортистите със стаж между 4 и 5 години, състезателите със стаж между 6 и 10 години и накрая е групата със спортен стаж над 10 години. Подреждането на резултатите за **соматичната тревожност** е аналогично – най-високо е нивото при първата група, а най-ниско – при четвъртата. При **самоувереността** стойностите са близки, но се наблюдава обратната тенденция във възрастов план – тя е най-висока при спортистите с най-дълъг спортен стаж и с най-ниско ниво при спортуващите със спортен стаж до 3 години.

Таблица 2

Средни стойности на компонентите на предсъстезателната тревожност по отделни спортни дисциплини и възраст

	когнитивна тревожност		соматична тревожност		самоувереност	
лека атлетика	2,1		1,8	$\chi^2 = 14,6; \alpha = 0,05$	2,8	$\chi^2 = 12,3; \alpha = 0,05$
бадминтон	2		1,5		2,5	
баскетбол	2,1		1,7		2,6	
хокей на трева	2,1		1,7		2,5	
бокс и кик-бокс	2,2		1,6		2,8	
борба	1,9		1,4		2,7	
възраст до 18 г.	2,1	u=3,2; $\alpha=0,001$	1,7	u=2,2; $\alpha=0,025$	2,6	
възраст над 18г.	1,9		1,5		2,7	

Тези резултати подкрепят установените тенденции и при други изследвания, че спортистите с повече опит демонстрират по-ниско равнище на когнитивна тревожност

[9,12,16], а елитните спортисти се характеризират с по-високо ниво на самоувереност в сравнение с начинаещите [7,12,16].

Таблица 3

Средни стойности на компонентите на предсъстезателната тревожност по спортен стаж и класиране

	ког- ни- тив- на	тре- вож- ност	со- ма- тич- на	тре- вож- ност	са- моу- вере- ност
спортен стаж до 3 г.	2,2	$\chi^2=13,1; \alpha=0,005$	1,8	$\chi^2=8,2; \alpha=0,05$	2,6
спортен стаж 4–5 г.	2,1		1,7		2,7
спортен стаж 6–10 г.	2,0		1,6		2,7
спортен стаж над 10 г.	1,9		1,6		2,8
класирани от 1 до 3 място	1,9	$u=4,9; \alpha=0,001$	1,6	$u=3,3; \alpha=0,001$	2,9
класирани след 4 място	2,2		1,7		2,5

Статистически значими различия между компонентите на предсъстезателната тревожност се наблюдават и в групите на **спортистите медалисти и класираните след трето място**. Състезателите от първата група се характеризират с по-висока **самоувереност** и по-ниски нива на **когнитивна** и **соматична тревожност**, в сравнение със спортистите, които не са спечелили медали. Аналогични резултати са получени и в други изследвания, при които е използван същият психологически инструментариум. Установено е, че отборите, които заемат първите места имат най-ниска степен на когнитивна и соматична тревожност и най-висока самоувереност за постигане на успех в спорта. Отборите, класирани на последните места се характеризират със значително по-високи стойности на когнитивната и соматичната тревожност и по-ниска самоувереност [1,2,8].

При групите **спортисти**, които са участвали в **републикански, европейски, световни първенства и олимпийски игри** се наблюдава статистически значима разлика при **соматичната тревожност и самоувереността**. Стойностите на когнитивната тревожност са най-високи при спортистите, които са се състезавали на републикански първенства и намаляват при участниците в европейски, световни първенства и олимпийски игри. Аналогично подреждане се установява и при **соматичната тревожност**. **Самоувереността** е най-висока при участниците на олимпийски игри и намалява при състезавалите се на световни първенства на европейски и републикански първенства (табл. 4).

Таблица 4

Средни стойности на компонентите на предсъстезателната тревожност в различни по ранг състезания

	когнитивна тревожност	соматична тревожност	самоувере ност
участие в републикански първенства	2,1	1,7	2,6
участие в европейски първенства	2,0	1,6	2,6
участие в световни първенства	1,9	1,5	2,8
участие в олимпийски игри	1,6	1,3	3,4

$\chi^2=8,1; \alpha=0,05$

$\chi^2=11,5; \alpha=0,01$

Заклучение

Можем да обобщим, че при изследваните лица като цяло и при всички групи най-високо е нивото на самоувереността, следвана от когнитивната и соматичната тревожност. При всички групи изследвани лица се установиха статистически значими различия по някои от компонентите на предсъстезателната тревожност. При групите, диференцирани по пол и според класирането значимите разлики касаят и трите компонента. Жените демонстрират по-високо ниво на когнитивна и соматична тревожност и по-ниска самоувереност в сравнение с мъжете.

Спортистите от колективните спортове проявяват най-висока соматична тревожност и най-ниска самоувереност, а при единоборствата се установява обратната тенденция. По-отношение на когнитивната тревожност не се наблюдават статистически значими различия между трите групи. Получените резултати потвърдиха отчасти хипотезата ни за различия между обособените по вид спорт групи спортисти по отношение на компонентите на предсъстезателната тревожност, но не подкрепиха очакването ни, че при спортистите, занимаващи се с индивидуални спортове и единоборства равнището на когнитивната тревожност е по-високо в сравнение със спортистите, състезаващи се в колективни спортове.

Най-ниски нива на когнитивна и соматична тревожност се регистрират в групата на борците, а на самоувереността – при баскетболистите и бадминтонистите. Когнитивната тревожност е най-висока при боксьорите, соматичната тревожност – при лекоатлетите, а самоувереността – при боксьорите и лекоатлетите.

Наблюдава се тенденция за статистически значимо спадане на нивата на когнитивната и соматичната тревожност с напредването на възрастта, което потвърждава резултатите и от други наши изследвания [5] и незначимо повишаване на самоувереността.

При групите спортисти с различен спортен стаж се очертава аналогична картина – с повишаването на спортния стаж намаляват равнищата на когнитивна и соматична тревожност и нараства самоувереността. В други изследвания са установени значимо по-високо ниво на самоувереност при елитни спортисти в сравнение с начинаещи, в изследвания, проведени при тенисисти [16], гимнастици [7], плувци [12]. Равнището на

самоувереност обяснява по-голяма част от вариациите в представянето, в сравнение с когнитивната и соматичната тревожност [10]. Високото ниво на самоувереност, което притежават елитните състезатели може да играе ролята на защитен фактор срещу когнитивната тревожност.

Състезателите с по-добри спортни резултати преживяват статистически значимо по-слаби когнитивна и соматична тревожност и са по-самоуверени, в сравнение с класираните по-назад. В друго наше изследване на лекоатлети мъже и жени, разделени на три групи според постиженията в даденото състезание – с по-слабо постижение в сравнение с предишното състезание, подобрили и запазили постиженията си, се разкрива, че успешно представилите се лекоатлети се характеризират със значително по-ниско изразена когнитивна тревожност, незначително по-висока соматична тревожност и по-висока самоувереност [4]. Следователно подобряването на резултатите е свързано с по-ниско ниво на когнитивна тревожност, което потвърждава констатацията на Мартенс, че когнитивната тревожност има отрицателна линейна връзка с представянето [15]. Като потвърждение на тази тенденция могат да се разгледат и резултатите в групите, обособени според участието в различни по ранг състезания. Спортистите, които представят страната на европейски, световни и олимпийски игри са постигнали високи резултати, които да им гарантират място в представителните отбори. Регистрира се намаляване на нивата на когнитивна и соматична тревожност и повишаване на самоувереността като се тръгне от спортистите, участвали в републикански шампионати и се премине през състезавалите се на европейски, световни и олимпийски игри.

Получените резултати са значими от приложна гледна точка за спортните психолози при търсенето на методи и средства за адекватна и целенасочена работа по отношение на справяне с интензивната тревожност, което е необходимо за успеха в състезателния спорт на различни нива.

Литература

1. Домусчиева – Роглева, Г., Сравнителен анализ на целевата ориентация и предстартовото психично състояние на български и чуждестранни състезатели по хокей на трева. В: Спорт, стрес, адаптация. С., 2004.
2. Домусчиева – Роглева, Г. Влияние на мотивационния климат върху предстартовата тревожност при състезатели по борба (свободен и класически стил). – В: III национален конгрес по психология, СОФИ – Р, С., 2005
3. Домусчиева – Роглева, Г. Аprobация на теста за изследване на състезателната тревожност CSAI –2 в български условия. В: Личност, мотивация, спорт. Т. 12, НСА, С., 2007.
4. Домусчиева – Роглева, Г., М. Георгиев, А. Славчев. Влияние на предстартовата тревожност върху постиженията при лекоатлети. – В: Кинезиология 2002. Т 1. Под науч. ред. на Л. Петров. „Бойка“. Велико Търново., 2002.
5. Домусчиева – Роглева, Г., М. Георгиев., А. Антонов. Предпочитани стратегии за справяне със стрес и предсъстезателна тревожност при спортисти от индивидуални и колективни спортове. В: Спорт, стрес, адаптация. С., 2004.
6. Янчева, Т. Личност и състезателна реализация, С., 2004.
7. Bejek, K., & Hagtvet, K. A. The content of pre-competitive state anxiety in top and lower level of female gymnasts. *Anxiety, Stress and Coping: An International Journal*, 9, 19–31, 1996.
8. Burton, D. Do anxious swimmers swim slower? Reexamining the elusive anxiety – performance relationship. *Journal of Sport and Exercise Psychology*, 10, 1988.

9. Gould, D., & Petlichkoff, L., & Weinberg, R.S. Antecedents of temporal changes in and relationships between CSAI-2 components. *Journal of Sport Psychology*, 6, 289–304, 1984.
10. Hardy, L. A test of catastrophe models of anxiety and sports performance against multidimensional anxiety theory models using the method of dynamic differences. *Anxiety, Stress and Coping: An International Journal*, 9, 69–86, 1996.
11. Jones, G., Swain, A. B. J., & Cale, A. Gender differences in precompetition temporal patterning and antecedents of anxiety and self-confidence. *Journal of Sport & Exercise Psychology*, 13, 1–15, 1991.
12. Jones, G., Hanton, S., & Swain, A. B. J. Intensity and interpretation of anxiety symptoms in elite and non-elite sports performers. *Personal Individual Differences*, 17, 657–663, 1994.
13. Kirby, R. J., & Liu, J. Precompetition anxiety in Chinese athletes. *Perceptual and Motor Skills*. 88, 297–303, 1999.
14. Krane, V. & Williams, J.M. Cognitive anxiety, somatic anxiety, and confidence in track and field athletes: The impact of gender, competitive level and task characteristics, *International Journal of Sport Psychology*, 25, 205–217, 1994.
15. Martens, R., R. Vealey, D. Burton. *Competitive anxiety in sport*. Human Kinetics Publishers, 1990.
16. Perry, J. D., & Williams, J. M. Relationship of intensity and direction of competitive trait anxiety to skill level and gender in tennis. *Sport Psychologist*, 12, 169–179, 1998.

ДЕТЕРМИНАНТИ НА ПРЕДПОЧИТАНИТЕ СТРАТЕГИИ ЗА СПРАВЯНЕ СЪС СТРЕС В СПОРТА

ГАЛИНА ДИМИТРОВА ДОМУСЧИЕВА – РОГЛЕВА

гл.ас., НСА „В. Левски“, 0898 677 475, galinadom@abv.bg

В изследването се търси влиянието на мотивите за занимания със спорт, особеностите на целевата ориентация за постижения, компонентите на доминиращия в отбора мотивационен климат и предсъстезателната тревожност върху предпочитаните стратегии за справяне със стрес в спорта. Обект на изследване са 582 спортисти–127 от индивидуални спортове, 383 от колективни спортове, 72 от единоборства; на средна възраст–17 +/- 3,9 години. Използвани са Въпросник за предпочитаните стратегии за справяне със стреса – COPE–1, който включва 14 стратегии, обединени в три по-общи фактора (когнитивно ангажиране, емоционално ангажиране, когнитивно и емоционално дезангажиране), Въпросник за изследване на мотивите за занимание със спорт (Participation Motivation Questionnaire – PMQ), Въпросник за изследване на възприетия мотивационен климат–2 (Perceived Motivational Climate in Sport Questionnaire–2; PMCSQ–2), Въпросник за измерване на целевата ориентация към задачата и към егото в спорта (Task and Ego Orientation in Sport Questionnaire – TEOSQ) и Тест за предсъстезателна тревожност (Competitive State Anxiety Inventory–2; CSAI–2).

The research analyses the influence of the motives for sport participation, the peculiarities of achievement goal orientations, the components of dominant motivation climate in the team and competitive state anxiety, on the choice of preferred strategies for coping with stress in sport. The subject of the research are 582 athletes–127 from individual sports, 383 from team sports, 72 from single combats; aged–17 +/- 3,9 years. The following materials have been used in the research: Coping Orientations to Problems Experienced scale – COPE–1, including 14 strategies under three more general factors (cognitive involvement, emotional involvement, cognitive and emotional disinvolvement), Participation Motivation Questionnaire – PMQ, Perceived Motivational Climate in Sport Questionnaire–2; PMCSQ–2, Task and Ego Orientation in Sport Questionnaire – TEOSQ, Competitive State Anxiety Inventory–2; CSAI–2.

Развитието на когнитивни умения за справяне със стреса, характерен за състезанието и тренировките, е важно за постигане на успех в спорта. Стратегиите за справяне със стреса са относително устойчиви личностни характеристики, както във времето, така и по отношение на различни ситуации. Справянето със стреса е свързано с когнитивните, поведенческите и емоционалните отговори, насочени към намаляване или елиминиране на стресовите въздействия. Предпочитаните и често използвани стратегии определят личностния стил на справяне. Той оказва влияние върху когнитивните отговори, свързани с оценката и преоценката на стресовата ситуация, а така също и върху емоциите и психическите състояния. Личностният стил и начините за справяне могат да се използват като основа за прогнозиране на особеностите на поведението и отговора на личността в ситуации на стрес, който съпровожда заниманията със състезателен спорт.

Съвременните проучвания и анализ на стратегиите за справяне със стреса и тревожността в спорта са фокусирани върху трансформирането и развитието на индивидуалните умения на спортистите. Копингите, които се използват, са резултат от динамично взаимодействие между личностни (мотиви за занимания със спорт и целеви ориентации) и контекстуални влияния (мотивационен климат). В процеса на заниманията със спорт те взаимодействат и определят особеностите на мотивационните тенденции, на активацията, интензивността и качествените характеристики на динамичните психични състояния, на цялостната психична организация.

Компонентите на целевата ориентация към постижения – ориентацията към задачата и към егото въздействат различно върху ситуациите, свързани с постижение. Смята се, че спортистите, при които доминира егото ориентацията, особено при тези с перцепция за ниска компетентност, са по-податливи на стреса и тревожността на състезанието. Несигурността и непостоянството на победата или загубата в спорта, както и множеството обективни изисквания, предизвикват негативни емоционални състояния в спорта. От друга страна състезателите, с по-силна ориентация към задачата са по-малко поддаващи се на състезателната тревожност, защото те си поставят вътрешни стандарти за представянето и се стремят към субективни и относително контролирани резултати. Мотивационният климат, наред с целевата ориентация, също влияе емоционално върху физическата активност.

Цел на настоящето изследване е да се разкрият предпочитаните стратегии за справяне със стреса и тревожността при спортисти от различни видове спорт, в зависимост от доминиращите мотиви за занимания със спорт, особеностите на мотивационния климат, целевата ориентация към постижения и предсъстезателната тревожност. Предполага се, че съществуват основни мотивационни и ситуативни конструкти, които поотделно и във взаимодействие определят стратегиите за справяне със стреса и тревожността, използвани от спортистите по време на тренировка и състезание.

Методи на изследване и извадка

1. Въпросник за изследване на мотивите за занимание със спорт (*Participation Motivation Questionnaire (PMQ)*) – тест от 30 айтема, който изследва възможните причини за занимание със спорт [9], обособени в седем субскали, измерващи мотивите: **постигания, ориентация към работа в екип, изразходване на енергия, емоции и предизвикателства, умения, афилиация, фитнес ориентация.**

2. Въпросник за измерване на целевата ориентация към задачата и към егото в спорта (*Task and Ego Orientation in Sport Questionnaire – TEOSQ*), разработен от Дуда и Никълс [8]. Включва 13 въпроса, обособени в два фактора – първият фактор измерва целевата ориентация към задачата, а вторият – егото ориентацията.

3. Въпросник за изследване на възприетия мотивационен климат–2 (*Perceived Motivational Climate in Sport Questionnaire–2 – PMCSQ–2*) [11]. Оценява възприетията на спортистите доколко мотивационният климат в техните отбори се характеризира с доминиране на цели, свързани с майсторството или с представянето. Състои се от 33 айтема. Измерва два фактора – мотивационен климат, ориентиран към майсторство и мотивационен климат, ориентиран към представяне.

Мотивационният климат, ориентиран към майсторство (включен към задачата), се определя от 17 въпроса, разпределени в следните субскали: **значимост на ролята, съвместно учене, усилия/усъвършенстване.**

Мотивационният климат, ориентиран към представяне (включен към егото), се определя от 16 айтема, които оформят субскалите: **несправедливо признание, наказание за грешките, вътрешно групово съперничество**.

4. Тест за предсъстезателна тревожност (Competitive State Anxiety Inventory–2; CSAI–2), конструиран специално за спортната практика [10].

Скалата съдържа три субскали, измерващи: когнитивна тревожност, соматична тревожност, самоувереност.

Четири теста са адаптирани за български условия [2,3,4,5].

5. Въпросник за предпочитаните стратегии за справяне със стреса – CORE–1 [7]. Тестът оценява различните начини за справяне със стреса, които се използват от хората. Адаптиран е за български условия от А. Русинова-Христова и Г. Карастоянов [6] и е оптимизиран за спортната практика [1]. Включва 53 айтема, обособени в 14 субскали, определящи следните копинги: активно справяне, планиране, потискане на конкуриращи се активности, въздържане, търсене на инструментална подкрепа, търсене на емоционална подкрепа, позитивно преосмисляне и развитие, примиряване или приемане на станалото, обръщане към религията, фокусиране върху емоциите и изразяването им, отричане или неприемане, поведенческа дезангажираност, психическа дезангажираност, употреба на алкохол или наркотици.

В настоящето изследване четиринадесетте стратегии са обединени чрез факторен анализ в три обобщени, вторични фактори: **когнитивно ангажиране, емоционално ангажиране, когнитивно и емоционално дезангажиране**.

Организация: изследванията са реализирани по време на различни състезания от държавните първенства. Състезателите попълват половин час преди състезанието теста за изследване на предсъстезателната тревожност според изискванията на авторите [10] и в удобно за тях време другите въпросници.

Извадка. В изследването взеха участие 582 състезатели–127 от индивидуални спортове (лека атлетика (84) и бадминтон (43)); 383 от колективни спортове (баскетбол (336), хокей на трева (47); 72 от единоборства (бокс (24), борба (48)); 354 жени и 228 мъже. Средната възраст на всички изследвани лица е 17 +/- 3,9 години.

Резултати и обсъждане

В съответствие с целта на изследването е приложен стъпков регресионен анализ и са проверени регресионни модели, идентични за изследваните лица като цяло и за спортистите, които се занимават с индивидуални, колективни спортове и единоборства. В ролята на зависими променливи последователно са анализирани обобщените фактори **когнитивно ангажиране, емоционално ангажиране и когнитивно и емоционално дезангажиране**. В качеството на независими променливи е анализирано поотделно и общо влиянието на мотивите за занимания със спорт, компонентите на възприетия мотивационен климат, целевата ориентация и предсъстезателната тревожност. За всеки от трите фактори са проверени по пет модела.

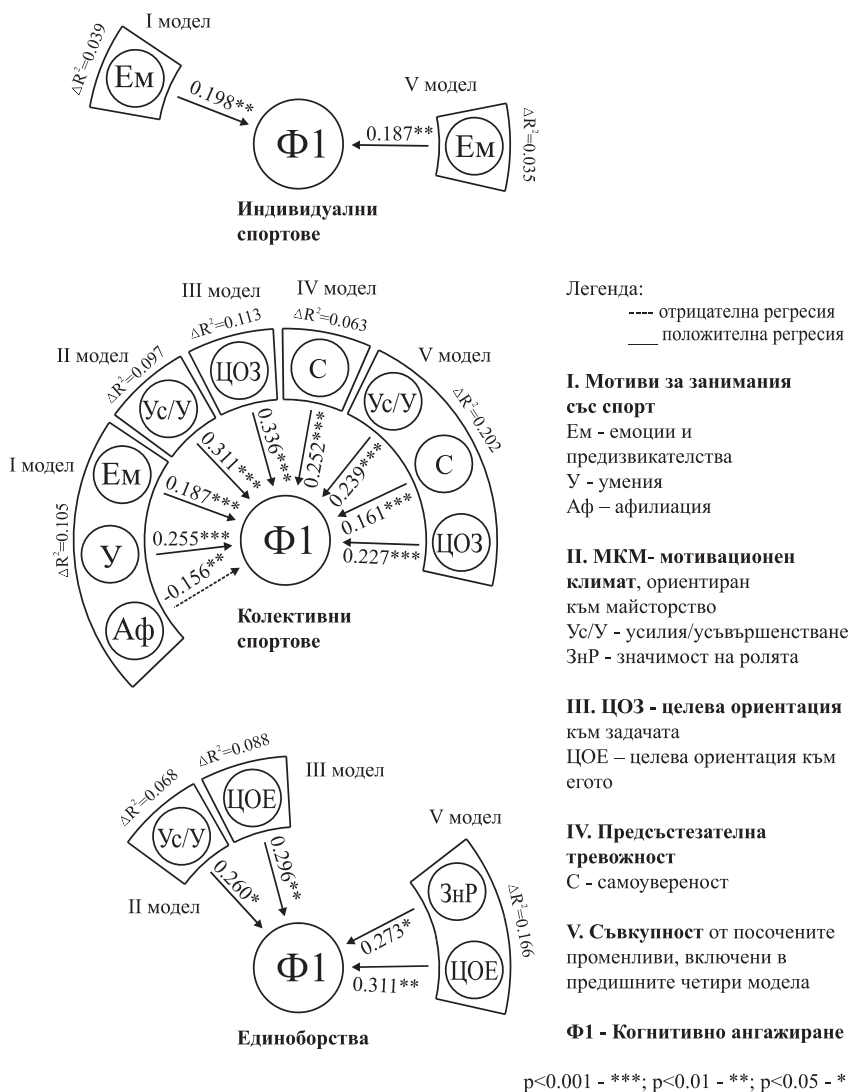
В първия модел в ролята на независими променливи са поставени мотивите за занимания със спорт. Прилагането на копинг стратегиите, обединени във фактора **когнитивно ангажиране**, се влияе при изследваните лица като цяло (1) и при спортистите от **колективните спортове**, от мотивите, които са свързани с преживяването на емоции и предизвикателства ($\beta_1=0,200^{***}$), с усвояването и усъвършенстването на умения

($\beta_1=0,167^{***}$). Афилицията се отразява отрицателно на използването на този тип активни стратегии за справяне. При спортистите от **индивидуалните спортове** определящи са единствено мотивите, насочени към преживяването на емоции и предизвикателства, докато при **единоборствата** не се установява влияние на мотивите за занимания със спорт върху когнитивно ангажираните стратегии за справяне (Фиг. 1).

Във **втория модел** като независими променливи са разгледани двата типа възприет мотивационен климат и съставлящите ги шест компонента. От тях само влагането на усилия и усъвършенстването като компонент на възприетия мотивационен климат, насочен към майсторство, определят използването на този тип стратегии при изследваните лица като цяло ($\beta=0,244^{***}$), при спортистите от **колективните спортове** и от **единоборствата**. Независимите променливи в **третия модел** са двата типа целева ориентация. Целевата ориентация към задачата обяснява използването на когнитивните проблемно-фокусирани копинги отново в групите на **изследваните лица като цяло** ($\beta=0,277^{***}$), при спортистите от **колективните спортове**, а целевата ориентация към егото – при състезателите от **единоборствата**.

При **четвъртия модел** в ролята на независими променливи са поставени компонентите на предсъстезателната тревожност. Високото равнище на самоуверност стимулира използването на когнитивно ангажирани стратегии за справянето със стреса при изследваните лица като цяло ($\beta=0,156^{**}$) и при групата спортисти от **колективните спортове**.

Петият модел анализира като независими променливи съвкупността от 20 променливи, характеризиращи мотивите за занимания със спорт, възприетия мотивационен климат, целевата ориентация, предсъстезателната тревожност. При проверката на модела от включените променливи при спортистите от **индивидуалните спортове** се установява отново влиянието единствено на мотивите, насочени към преживяването на емоции и предизвикателства. В групата на състезателите от **колективните спортове**, определящи са три от променливите – целевата ориентация към задачата, влагането на усилия и усъвършенстването на уменията и самоувереността. При **единоборствата** с най-голямо влияние са целевата ориентация към егото и ролевата значимост на всеки из успеха на отбора.

Фиг. 1.
 Влияние на изследваните променливи
 върху използването на когнитивно ангажирани копинги

Моделите от шести до десети определят детерминантите на копинг стратегиите, обединени във вторичния фактор **емоционално ангажиране**, който е в ролята на зависима променлива (Фиг. 2). Ориентацията към **емоционално ангажирани стратегии** за справяне се влияе при изследваните лица като цяло от мотивите, свързани с афилиацията, при **колективните спортове** – от афилиацията и желанието за усвояване и усъвършенстване на умения (VI модел), а при **единоборствата** – от стремежът към емоции и преживявания и изразходване на енергия. Както и при първата група стратегии, влагането на усилия и усъвършенстването като компонент на възприетия мотивационен

климат, насочен към майсторство, определят използването на този тип стратегии при изследваните лица като цяло ($\beta=0,146^{***}$) и при спортистите от **колективните спортове** (VII модел).

Легенда:

- отрицателна регресия
- положителна регресия

VI. Мотиви за занимания със спорт

- Ек - ориентация към работа в екип
- Ен - изразходване на енергия
- Ем - емоции и предизвикателства
- У - умения
- Аф - афилиация

VII. МКМ- мотивационен климат, ориентиран към майсторство

- Ус/У - усилия/усъвършенстване:

VIII. ЦОЗ - целева ориентация към задачата

- ЦОЕ – целева ориентация към егото

IX. Предсъстезателна тревожност

- КТ - когнитивна тревожност
- СТ - соматична тревожност

X. Съвкупност от посочените променливи, включени в предишните четири модела

Ф2 - Емоционално ангажиране

$p < 0.001$ - ***; $p < 0.01$ - **; $p < 0.05$ - *

Фиг.2.

Влияние на изследваните променливи върху използването на емоционално ангажирани копинги

Целевите ориентации към задачата и към егото оказват слабо влияние в групите на **колективните спортове** и изследваните лица като цяло ($\beta=0,122^{***}$) (VIII модел). Целевите ориентации се разглеждат като рамки, които определят нагласите и поведението

в по-дългосрочен план, а не са свързани с конкретни реакции на изменения в спортната среда. Равнището на когнитивната тревожност обяснява най-висок процент от вариацията в групата на **индивидуалните спортове**, следвани от изследваните лица като цяло ($\beta=0,175^{***}$) и **колективните спортове**, докато при състезателите, практикуващи **единоборства**, влияе равнището на соматичната тревожност (IX модел).

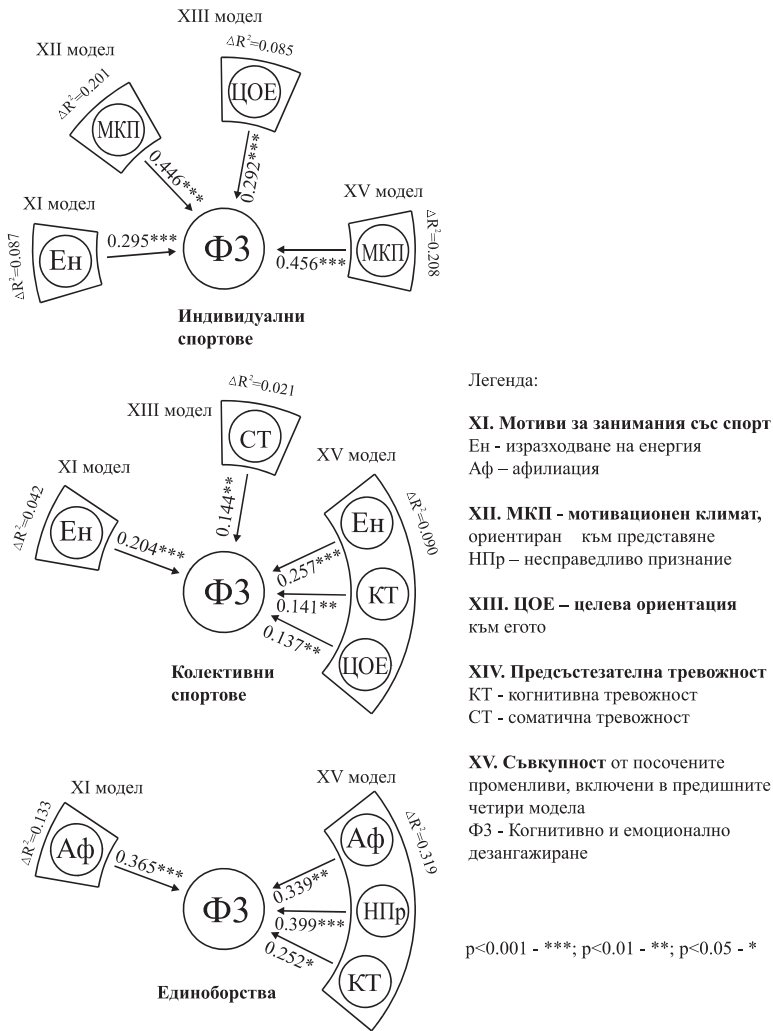
В десетия модел отново се разглежда обобщеното влияние на 20-те променливи върху използването на **емоционално ангажирани стратегии за справяне**. Четири променливи стимулират използването на този тип копинги при изследваните лица като цяло – това са мотивите, свързани с изразходване на енергия, влагането на усилия и усъвършенстването на умения като компонент на мотивационния климат, ориентиран към майсторство, целевата ориентация към егото, когнитивната тревожност, а състезателите с високо ниво на самоувереност избягват използването им. При спортистите от **индивидуалните спортове** влияние оказват равнището на когнитивната тревожност и мотивите, свързани с ориентацията към работа в екип. В групата на състезателите от **колективните спортове**, подобно на изследваните лица като цяло, предиктори на емоционално ангажираните копинги са влагането на усилия и усъвършенстването на умения като компонент на мотивационния климат, ориентиран към майсторство, мотивите, свързани с изразходване на енергия, целевата ориентация към егото, а по-високата самоувереност води до избягване на тези стратегии. При **единоборствата** влияние оказват единствено мотивите, свързани с преживяването на емоции и предизвикателства.

От единадесети до петнадесети модел се анализира влиянието на изследваните променливи върху използването на копинги, включени в третия обобщен фактор **когнитивно и емоционално дезангажиране**, който е в ролята на зависима променлива (Фиг. 3). Използването на **когнитивно и емоционално дезангажирани копинги** се детерминира от мотива за изразходване на енергия при **индивидуалните и колективните спортове**, и при изследваните лица като цяло ($\beta=0,224^{***}$). В групата на **единоборствата** се регистрира умерено влияние на потребността от афилиация (XI модел). Перцепцията за доминиране в отбора на мотивационен климат към представяне (XII модел) и целева ориентация към егото (XIII модел) оказват влияние при **индивидуалните спортове** и по-слабо – при изследваните лица като цяло ($\beta=0,212^{***}$; $\beta=0,129^{***}$). От компонентите на предсъстезателната тревожност се наблюдава слабо влияние на соматичната тревожност при изследваните лица като цяло ($\beta=0,151^{***}$) и при състезателите от **колективните спортове** (XIV модел). В последния петнадесети модел от всички променливи при изследваните лица като цяло се установява въздействието на мотивите, свързани с изразходване на енергията, мотивационния климат, ориентиран към представяне, целевата ориентация към егото и когнитивната тревожност върху дезангажиращите стратегии за справяне. При състезателите от **индивидуалните спортове** като силен предиктор се проявява мотивационния климат, ориентиран към представянето, при спортистите от **колективните спортове** – мотивите, свързани с изразходване на енергията, когнитивната тревожност и целевата ориентация към егото, а при **единоборствата** – мотивите, свързани с афилиацията, несправедливото признание като компонент на мотивационния климат, ориентиран към представяне и когнитивната тревожност.

Обобщение

Резултатите потвърждават хипотезата, че определени мотиви за занимания със спорт, перцепцията за доминиращия мотивационен климат, целевите ориентации и компонентите на предсъстезателната тревожност влияят върху използването на определени

копинги. Влиянието на ситуативни детерминанти като възприетия мотивационен климат, свързан с влиянието на социалното обкръжение, е по-силно, както и на предсъстезателната тревожност, в сравнение с относително стабилни личностни характеристики, каквато е мотивацията за занимания със спорт.

Фиг.3.

Влияние на изследваните променливи върху използването на когнитивно и емоционално дезангажирани копинги

Използването на **когнитивно ангажираните стратегии** за справяне се определя от мотивите, свързани с емоциите и преживяванията, усвояването и усъвършенстването на умения, а потребността от афилиация има изразено слабо отрицателно влияние. Целевата ориентация към задачата обяснява предпочитанието към тези проблемно насочени копинги при изследваните лица като цяло и при състезателите от колективните спортове, а целевата ориентация към егото – при състезателите от единоборствата.

Влагането на усилия за усъвършенстването на умения като присъщо на мотивационния климат, ориентиран към майсторство, оказва положително влияние при спортистите от колективните спортове, единоборствата и изследваните лица като цяло. Нивото на самоувереност стимулира използването на активните стратегии при колективните и при индивидуалните спортове, както и при изследваните лица като цяло.

Ориентацията към **емоционално ангажирани стратегии** за справяне се влияе при изследваните лица като цяло от афилиацията, при колективните спортове – от афилиацията и желанието за усвояване и усъвършенстване на умения, а при единоборствата – от стремежът към емоции и преживявания и изразходване на енергия. Равнището на когнитивната тревожност обяснява най-висок процент от вариацията в групата на индивидуалните спортове, следвани от изследваните лица като цяло и колективните спортове, докато при състезателите, практикуващи единоборства, влияе равнището на соматичната тревожност. Целевите ориентации към задачата и към егото оказват слабо влияние в групите на колективните спортове и изследваните лица като цяло. Целевите ориентации се разглеждат като рамки, които определят нагласите и поведението в по-дългосрочен план, а не са свързани с конкретни реакции на изменения в спортната среда.

Използването на **когнитивно и емоционално дезангажирани копинги** се детерминира от мотива за изразходване на енергия при индивидуалните и колективните спортове и при изследваните лица като цяло, а в групата на единоборствата се регистрира умерено влияние на потребността от афилиация. Перцепцията за доминиране в отбора на мотивационен климат към представяне и целева ориентация към егото също оказват влияние при индивидуалните спортове и по-слабо – при изследваните лица като цяло. От компонентите на предсъстезателната тревожност се наблюдава слабо влияние на соматичната тревожност при изследваните лица като цяло и в колективните спортове.

Изучаването и разкриването на взаимовръзките между мотивите за занимания със спорт, мотивационния климат, целевата ориентация, предсъстезателната тревожност и стратегиите за справяне със стрес са основа за решаване на редица практически проблеми в сферата на спорта.

Литература

1. Георгиев, М., Г. Домусчиева – Роглева, И. Тошева. Вторични фактори и оптимизиране на теста за изследване на предпочитаните стратегии за справяне със стреса – COPE-1. – В: Личност, Мотивация, Спорт. Книги 1–3. Проспорт. С., 2003.
2. Домусчиева – Роглева, Г. Аprobация на теста за възприет мотивационен климат (PMCSQ-2) в български условия. В: Личност, мотивация, спорт. Т. 12, НСА, С., 2007 а.
3. Домусчиева – Роглева, Г. Аprobация на теста за изследване на състезателната тревожност CSAI -2 в български условия. В: Личност, мотивация, спорт. Т. 12, НСА, С., 2007 б.
4. Домусчиева – Роглева, Г. Аprobация на теста за определяне на мотиви за занимания със спорт (PMQ) в български условия. В: Личност, мотивация, спорт. Т. 9, НСА, С., 2003 а.
5. Домусчиева – Роглева, Г. Аprobация на теста за ориентация към задачата и към себе си (TEOSQ) в български условия. В: Личност, мотивация, спорт. Т. 9, НСА, С., 2003 б.
6. Русинова-Христова, А., Г. Карастоянов. Психологическите типове по Карл Юнг и стресът. С., 2000.

7. Carver, C.S., Scheier, M.F., & Weintraub, J.K. Assessing coping strategies: A theoretically based approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 267–283, 1989.
8. Duda, J. L., & Nicholls, J. G., Dimensions of achievement motivation in schoolwork and sport. *Journal of Educational Psychology*, 3, 290–299, 1992.
9. Gill, D. L., Gross, J. B. & Huddleston, S. Participation motivation in youth sports. *International Journal of Sport Psychology*, 14, 1–14, 1983.
10. Martens, R., R. Vealey, D. Burton. *Competitive anxiety in sport*. Human Kinetics Publishers, 1990.
11. Newton, M. L., Duda, J. L., & Yin, Z. Examination of the psychometric properties of the Perceived Motivational Climate in Sport Questionnaire–2 in a sample of female athletes. *Journal of Sport Sciences*, 18, 275–290, 2000.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ОСОБЕНОСТИ НА ТРЕНЬОРА В СПОРТА

ДИМИТРИНА ФЕНЕРОВА*, МИХАИЛ
ГЕОРГИЕВ**, ЮЛИЯ МУТАФОВА ЗАБЕРСКА***,
ИВАНКА ТОШЕВА****, ВАСИЛ ИЛИЕВ*****

*ст. ас., НСА „В. Левски“, **доцент, д-р, НСА „В. Левски“,
професор, д-р, НСА „В. Левски“, *гл. ас., НСА „В. Левски“
*****докторант, НСА „В. Левски“

Анализирант се постиженията в изучаването на дейността на треньора в спорта. Разкриват се насоките за изследване на психологическите характеристики, качества и свойства на личността на треньора. Очертават се нерешените проблеми. Представя се структурата и съдържанието на комплексен, мащабен проект за изследване на личността на треньора в различните видове спорт.

The achievements in study of the activity of the trainer in sport are analyzed. The trends of research of the psychological characteristics, qualities and features of the personality of the trainer are revealed. The unsolved problems are outlined. The structure and contents of a complex, extensive project for the research of the personality of the trainer in different kinds of sport are presented.

Дълбоките обществено икономически и социални промени засягат всички сфери на обществения живот и дейност. В спорта, като специфичен вид човешка дейност, необходимостта от промени е силно наложителна. Но промените в спорта се реализират от субектите включени в него, а по отношение на промяната в самите себе си субектите са относително консервативни и ригидни. Ако се абстрахираме от организационните структури в спорта – международни и държавни, то като основни субекти в тази дейност се определят спортистите и техните треньори.

Динамиката на съвременния спорт изисква перманентно диагностициране и анализиране на факторите, които оказват влияние върху спортното постижение. Централно място сред тях заема треньорът.

Личността на треньора и психологическите особености на неговия труд са изследвани през последните години в редица направления: подходите на треньора, с цел опознаване и развитие на спортната интелект на спортистите [7]; особености на общуването между треньор и спортисти [1] и възпитателен облик на треньора [6]; професионална подготовка и адаптация на треньора [5]; ролята на треньора за успеха в спорта [2, 3]; стилове на ръководство и междуличностно взаимодействие [4]. Тези и редица други публикации, свързани с конкретни психологически явления у треньора, имат подчертано теоретичен характер и определят разнообразни подходи към анализа на треньорската професия и на личността на треньора.

Спортната психология е насочена приоритетно към спортиста, към неговата личност, към психологическите проблеми на тренировката и състезанието, към отношения-

ята между спортистите и между тях, и треньорите, към динамиката на спортната им кариера, към психологическото осигуряване и психологическата подготовка в етапите на многогодишната спортна подготовка.

Но спортът, успехите и високите постижения в спорта са немислими без дейността и усилията на многобройните треньори. А дейността на треньора, особеностите на неговия професионален труд остават пренебрегвани и малко изучени. Утвърдените в миналото схващания за особеностите на треньорската дейност и психологическите особености на личността на треньора се приемат за непоклатими и се възпроизвеждат в публикуваните и днес студии и учебници. Отдалечени във времето, несъобразени с настъпилите исторически и социални промени, част от тези постановки звучат неадекватно и шаблонно.

Остро е назряла необходимостта от нов прочит на треньорската дейност, на характера и особеностите на тази професия. Треньорите са твърде различни по отношение на личностните си характеристики. Треньори, с напълно противоположни личностни качества и психични свойства са еднакво успешни или неуспешни. Какво характеризира успешния треньор? Какви са различията между успешните и неуспешните треньори? Успешните треньори не се подчиняват на утвърдените подходи и методики на подготовка. Не следват слепо методическите предписания. Те не са догматици и занаятчии в своята професия – те са новатори, творци, неконвенционалисти.

Не отделни психически особености са характерни за тях, а по-скоро специфични комплекси от характеристики, качества и свойства. Разкриването на психологическите характеристики на успешния треньор е основа за разработването на по-адекватни на съвременността програми за подготовка на треньора.

Настоящият проект за изследване на треньора и треньорската дейност е насочен към обхващането и изучаването на широк кръг психологически характеристики на личността и личността на съвременния треньор. Основни сфери на изследване:

Психологически особености на треньорската дейност:

- място на треньорската професия в съвременното общество;
- социална роля и функции на треньора;
- професионални функции на треньора;
- права, задължения и отговорности на треньора;
- стресови фактори в треньорската професия;
- стрес и бърнаут в треньорската професия.

Треньорът и професионалният му труд:

- удовлетвореност от професионалния труд;
- професионално благополучие и професионално дълголетие;
- професионално самочувствие;
- представа за професионален успех и неуспех;
- динамика на треньорската кариера.

Личността на треньора:

- типологически особености;
- характерологични особености (акцентуации на чертите на характера);
- източници на мотивация и мотивационно самопознание;
- мотивация за постижение;
- самоконтрол и самоконтролиращи умения;
- стратегии за справяне със стрес;

- стил на общуване и междуличностно взаимодействие;
- склонност към риск и неординарност;

Знания и умения в контекста на психологическата компетентност

- общопсихологически знания;
- знания от областта на психодиагностиката;
- знания и умения за психологически въздействия;

Основните методи за изследване са:

- тестови методи;
- беседа;
- интервю;
- фокус групи.

Широкият спектър от променливи, които обхваща изследването, е основа за търсенето и установяването на психологическите особености характерни за успешния треньор. Допускаме, че не една или няколко отделни характеристики са специфични за успешните треньори, а по-скоро специфични комплекси от взаимосвързани психологически характеристики са характерни за тях. Тези комплекси търпят динамика във възрастов план. С напредването на възрастта едни техни елементи отпадат и се заместват от други. Трансформация може да претърпи и целият комплекс от психически явления.

Характерното за успешния треньор не е общовалидно за всички видове спорт и за различните възрастови групи спортисти. Характерното за успешния треньор в детско-юношеския спорт може да е твърде различно от характерното за успешния треньор в професионалния мъжки и женски спорт. Невъзможно е извеждането на единна, общовалидна типология на успешния треньор. Необходимо е търсенето и извеждането на типологии съобразени с различните възрасти на спортистите, с особеностите на различните видове спорт, съобразени с възрастта и професионалния стаж на треньора. Създаването на актуални и адекватни типологии на успешния треньор са основа за разработването на нови, съобразени с реалността програми за подготовка на треньорските кадри, за повишаване на квалификацията и психологическата компетентност на действащите треньори. Робуването на остарели стереотипи и отъпкани пътеки в подготовката на треньорските кадри обрича на застои ефективността на треньорския труд.

Литература

1. Георгиев, М. Спортна психология. Спортен психолог. НСА-ПРЕС, С., 2003
2. Мутафова Ю. Г. Ценности и конфликти в спорта през погледа на треньора. Научни трудове на ВИФ, т. XXV, кн. 4, 1984
3. Мутафова Ю. Г., М. Кирова. Треньорът – фактор за успеха в спорта. Спорт. Общество. Образование. том 5, НСА Прес, 2002
4. Пападопулос Д., Ю. Мутафова. Дийн Смит и Боби Найт: два различни стила на треньорско ръководство. Личност. Мотивация. Спорт., т. 9, НСА ПРЕС, 2004
5. Попов, Н. Треньорът. Психология, образование, адаптация. НСА-ПРЕС, С., 2007
6. Първанов, Б, А. Тодоров. Психология на треньора в спорта. Издателство БПС, С., 2003
7. Янев, В. Психология на треньора в спорта. НСА-ПРЕС, С., 2001

СПОРТЕН ИНТЕЛЕКТ (СИ) В ДЕЙНОСТТА НА МИСЛЕЩИЯ СПОРТИСТ

ВЕНЦИСЛАВ ЯНЕВ

д.п.н, д-р, ст н.с. хон.преподавател, НСА „Васил Левски“
0878 340 873, yanev_v@abv.bg

На съвременния етап запазването на позиции в спорта изисква предвиждащо-изпреварващо развитие, търсене и създаване на нови теоретико-приложни направления в подготовката за успешна изява на българските спортисти. В доклада се разглежда същността и ролята на човешкия спортен интелект, представляващ интелектуално-двигателния потенциал на спортиста. Представена е собствена концепция за спецификата на направлението Спортен интелект в сложната система от психични и двигателни действия на спортиста. Разкрива се ролята и същността на отделните страни и аспекти в спортния интелект на човека, като конкурентноспособен модел, програма за олимпийска интелектуална подготовка на българските спортисти в международния спорт.

Preserving positions in sports at present stage requires a forecasting and anticipating development, to look for and create new theoretical and applicable trends in the preparation of Bulgarian athletes for successful achievement. The report reviews the nature and the role of the human athletic intellect, representing the intellectual drive potential of the athlete. An own concept is disclosed for the specifics of the Sports Intellect division within the complex system of psychic and motive actions of the athlete. The role and the nature of the different sides and aspects of human sport intellect are disclosed, showing a competitive model, programme for Olympic intellectual preparation of Bulgarian athletes in international sports.

Настоящото се предполага от
Миналото и насочва Бъдещето
към творения на съзидаващи
треньори – спортисти

В. Янев

Особеностите на спортната, особено международната състезателна дейност, изискват специфично разглеждане на интелекта на спортиста. Интелектът в спорта е подсистема на интелекта на човека, със собствени, специфични закони, принципи, явления, свойства, особености и пр. По съдържание, СПОРТНИЯТ ИНТЕЛЕКТ /СИ/ е едновременно мисловни процеси, личностно-интелектуален стил, човешки потенциал, метод, подходи, средства, и лични инструментариуми на съвместна-интелектуално-психична дейност за творителско-етично взаимодействие между спортисти, тренъори, специалисти и любители на спорта [1, 2]. Същевременно е форма на партиращо общуване, дейност и култура на отношенията между хората с природо-човешката общност /ПЧО/ и средата, в която те се раждат, живеят, учат, работят, подготвят и състезават. Спортния интелект в дейността на човека, занимаващ се със спорт, формира интелектуално-

двигателната система в психиката на спортиста, като интелектуално-индивидуален стил за разкриване на неизвестните и създаване на нови, по-съвършени спортни творения. Интелекта на човека е – същността на творителско-иновационната дейност за спортно-усъвършенстващо изявяване и реализиране на спортистите. На практика се проявява с творителска ефективност, работоспособност и надеждност в мисловно-двигателните действия на спортиста. Същевременно, това е личния талант в творческата система на човека, създаваща специалните качества за психика на мислещия спортист – творител, като личност изграждаща печеливши /побеждаващи екипи/– отбори, представляващи спортната школа на България[5].

В спорта – **СПОРТНИЯТ ИНТЕЛЕКТ (СИ)** е мисловно-двигателна дейност на спортиста за създаване на нови, по-съвършени творения, чрез разкриване на неизвестното, неопознатото, непостиганото, невъзможното... В спортната дейност: свободно, самостоятелно и в партньорство се сътворяват собствени, нови, действия, специални движения, упражнения, комплексни съчетания, техники, тактики, стратегии; изобретяват по-съвършени методи, средства и модел – програми на подготовка, оригинални системи за лични и отборни изяви в спортно-състезателния процес; усъвършенстване на културата в дейността на спортистите при общуване с треньор, ръководители, съдии, публика, журналисти и пр. В състезанията – **спортният интелект е конкурентно сътворяване и реализиране от спортиста на победна дейност.**

Сложната и специфична същност на интелекта на човека /СИ/– в състезателния спорт, особено за професионалисти изисква, разбирането му в различни аспекти.

Интелектът като явление е качеството на таланта за лично-специфичното познание и интуитивен опит на всеки, занимаващ се със спорт, антиципиращо осъществяване, като практическо умение за висше майсторство на спортиста. СИ предпоставя и обуславя успеха на спортиста в екстремалните условия, вероятното развитие и неизвестни ситуации през спортно-състезателния му живот.

Цел: „Намери своя спорт, формирай и реализирай в дейността си.“

Интелектът като свойство е способността за творения, усъвършенстващи човека в спортната дейност, която формира качества на побеждаващ спортист, умеещ да разкрива напълно своите възможности и индивидуалност в два аспекта: **самоусъвършенстване** – развитие на способностите в специфични качества у психиката на спортиста за постигане на висше спортно майсторство и **себереализиране** – качествена изява на спортния талант в културо-победни спортни постижения. Задачи: „Гради, изяви и култивирай в спорта си“.

Интелектът като средство са индивидуално-личностните СИ – „мисъл-творения-действия“ /5/ на спортистите, професионалистите и др., които организират, изграждат и поддържат отбора. От научно-културната им компетентност и етична толерантност зависи: психично-интелектуалната работоспособност и ефективност на спортната подготовка, емоционално-волевата стабилност и мотивационна-надеждност на спортистите в непрекъснатото изменящите се ситуации, изисквания и конкурентни условия на спортно-състезателна дейност. Специално откриване и конкретно използване на интелектуалните способности изграждащи СИ-стил у спортиста: установка и организация за спортно: вярна, бърза и точна ориентация, състезателна-съобразителност и лична инициатива, предприемчивост и отговорност към отбора, психо-физична преценка на своето състояние и това на съперниците, за съвременно-осъществяване на /“спорт“/– печеливши действия, поведение и пр.

Резултат СИ – „Мисли, преценявай, осъществявай и усъвършенствай спорта“!

Човешкия спортен интелект на мислещия спортист у всички участници в спортната дейност, изисква интелектуално-творителски метод, стратегическа концепция с методичен подход, за създаване на нова СИ-технология в организацията на интелектуалната им подготовка за състезателно-победна реализация / 3, 4, 5 /.

СИ-технологията за изявяване и специфично осъществяване на интелекта на спортиста в спортно-състезателната дейност, като обобщен, работен мисловен модел има три базови, организационно-взаимосвързани страни:

- **Придобиване** – на знания, компетентност и умения за заучаване на нова, неопозната дейност (своя спорт), за лична изява с целенасочени, висши постижения; творителски умения за мисловно-двигателни действия в състезателен дух насочени към побеждаващ резултат. Спортните творения се създават в партньорство и толерантна конкуренция със съперници. Позитивното сътрудничество между спортистите с взаимно партниране на специалистите в теоретико-практически, международен аспект, води към създаване на високотласни отбори и интересни национални школи. В глобалния свет е изграждане на етични, личностно-оригинални, международни обединения чрез спорта между професионалистите.
- **Осмисляне** изграждащо по-съвършена компетентност на знанията и уменията за лични творения и толерантно общуване. Това са интелектуално-личностни процеси за разбиране на сложните взаимовръзки в социално-статусните отношения /треньори, състезатели, собственици, менажери, семейство, приятели, журналисти, публика и пр/. В процеса на дейността си спортиста разкрива, преживява, управлява, коригира и регулира сложните си взаимоотношения с околната среда, чрез самостоятелно мислене – синтез, анализ, личен опит, нагласа и разширяване на теоретично-практическите си познания и умения. Същевременно създава своя интелектуален стил на състезател-творител за печеливша реализация в спортно – състезателната дейност / 6, 7 /.
- **Прилагане** на знанията, уменията и таланта за постигане на победно творение в спорта – мисловно-двигателна способност и опит за ефективно справяне при всякакви (обичайни, конфликтни, екстремални и др.) условия. Предвиждане, сътворяване и осъществяване на побеждаваща спортно-състезателна дейност при неизвестни (непознати) ситуации и нови професионални позиции през целия живот на спортиста.

Трите страни на интелекта: придобиване, осмисляне и прилагане, са под-система в индивидуално-екипната организация на треньора, за компетентно решаване на интелектуалната подготовка в съвременната учебно-състезателно-тренировъчна работа с отборите, и реалната им изява в състезателната дейност на спортиста. Те са свързани с човешките заложби, особености, способности, талант и пр. в спорта, на които се основава цялостната спортно-състезателна дейност. Схематично са показани на фиг. 2.

Фиг.2.

Страни на спортния интелект в психиката и личността на спортиста за спортно-състезателна дейност.

На сегашният етап на познание – като теория и практика, методика и технология на работа, същността и механизмите на първата страна на интелекта – **придобиване**, и третата – **прилагане**, сравнително добре са изучени, разбрани и използвани от специалистите. Втората – страна на интелекта **осмислянето**, се предполага, че като интелектуално-психичен процес на умствено, творческо ниво се осъществява от самият спортист, но е неизяснено как точно се формира в дейността и реализира от личността.

Придобиването и прилагането, като страни на интелекта намират израз чрез извършените мисловно-двигателни действия от спортиста, а резултатът от тях се установява веднага. **Осмислянето** е ядрото на човешкият интелект, трудно се обективира, като собствена интелектуално-двигателна програма и стил на спортиста. Следствие на това, значението му се подценява / или липсва / в интелектуално-психичната организация за подготовка и технология в работата на треньорите със спортистите.

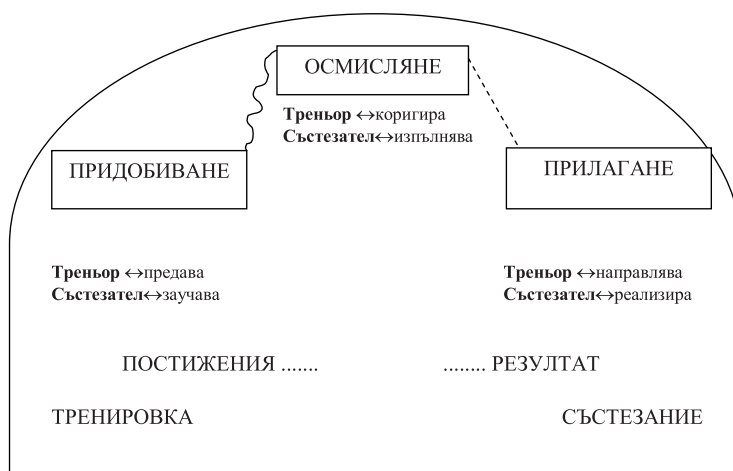
В подготовката на спортистите, например се прилага следната постановка: „ Не разсъждавай, а изпълнявай!“, „Извърши всичко, което ти казвам и успехът е твой!“, или „Работи и по-малко мисли!“ т.е. спортистът / и отбора / се насочват в дейността си и формират на ниво **памет** [6] да изпълняват **чужда** /на **треньора**/, а не **своя** интелектуално-мисловна програма.

Учебно-тренировъчните занимания в подготовката се провеждат така, че процесът на **осмисляне** у състезателят протича доста непълноценно. Под ръководството на треньори, преподаватели и др. специалисти, спортистът усвоява спортните действия и движения, технико-тактически умения и навици, за успешна спортна дейност. В тази съвместна работа обаче има един много съществен недостатък, като интелектуално-психологическа проблематика. Спортистът се обучава предимно за свършено двигателно изпълнение целящо висше постижение, без да се създава целенасочена организация за пълноценно и едновременно включване на трите страни на интелекта. Набляга се на **придобиването** и **прилагането**, а **осмислянето** у спортистът остава на заден план. Вместо него треньорът, наблюдаващ дейността му, я оценява, **осмисля я** и директно дава указания за действията на спортиста. По този начин основната творческо-интелектуална дейност – **осмислянето** се осъществява предимно от треньора, а целостта на умствено-интелектуалния процес у спортиста се накъсва в двигателен аспект и има мисловно-слу-

чаен (хаотичен) характер. В същност, на практика това е традиционният /обичаен/ модел в работата на треньора със спортистите – фиг. 3.

Проявата на тази основна страна на интелекта на състезателят, обаче има решаващо значение за победността в психично-състезателната му дейност. Реално, само по време на състезание спортистът организира дейността си самостоятелно, мисли, преценява и взема решения сам, т.е. успехът му зависи от способността за съвременно **разкриване** и **осмисляне** на неизвестните /екстремални, проблемни и пр./ ситуации в хода на съревнование – тази страна на интелектуалната дейност, която у него почти не е развивана. На лице е парадоксът – за завоюване на победа по време на състезание в условията на конкуренция, се разчита на дейност, за която състезателят е най-слабо подготвен. Ето защо, в състезателната си дейност спортистът търсейки в паметта си печеливши решения: често не знае какво да прави, извършва реактивно-двигателни действия с ниска ефективност, допуска много „необясними грешки“. Същевременно, треньорът извън, съотборници вътре в терена, а понякога и публиката, се стремят да „подскажат“ какво да се извърши в момента. Това допълнително го натоварва, стресира и блокира психически, като ограничава предприемчивостта и инициативността на състезателя и той пропуска ред благоприятни ситуации, очаквайки чужда помощ. Фактически потенциала от спортния интелект на спортиста не се изявява и реализира пълноценно в спортно-състезателната дейност. В голямата спортна общност се повтарят от полу-компетентни дейци, стандартизираните безмислени фрази: „това е спорта – /футбола/“, „можех/ме, но не успях/ме“, „нямах/ме шанс“ и т.н. Десетки години наблюдаваме у треньори и спортисти резултата от горепосочените явления в дейността им, на всякакви национални и международни състезания, турнири и пр. независимо: възраст, пол, националност, класа и спортно майсторство. В националния и международния спорт е назряло времето за пълноценно формиране, изява и реализация на СИ у децата, като мислещи и етични спортисти да бъдат подготвяни от интелектуално-културни треньори – т.е. СИ-система на работа през 21 век, работен модел – фиг. 4.

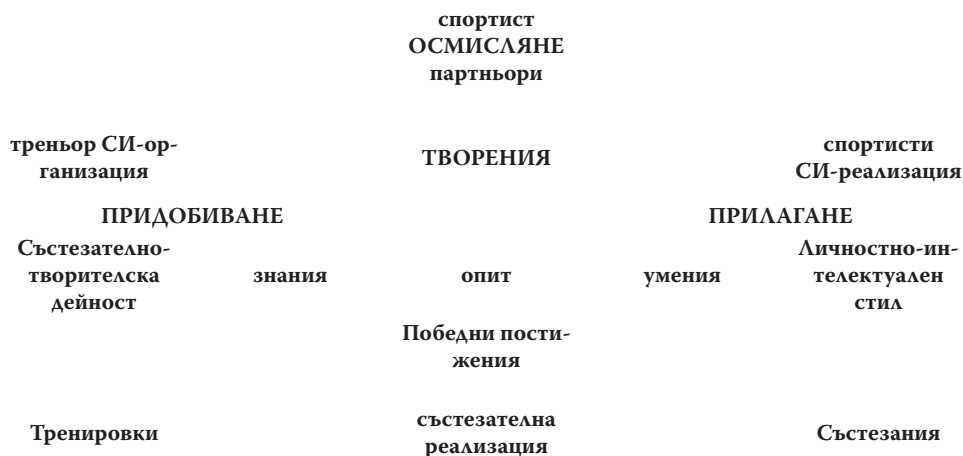
Традиционен модел в подготовката на състезател-изпълнител

Фиг. 3.

Спортен интелект – механично прогеамиране на трите страни на СИ от треньора подготвящ спортистите и отбора в спортно-състезателна дейност

Интелектуален модел за изграждане и реализация на състезател-творител

Фиг. 4.

Спортен интелект-партниране между треньор и спортист/и, взаиморазвиващи трите страни на СИ в подготовката на отбора за побеждаваща-състезателна дейност.

Досегашният модел на съвместна работа, който поставя състезателя и отбора в ролята на „изпълнител“ на волята и интелектуалния замисъл в програмата на треньора, при обичайни /познати/ условия в състезанията даваше добри резултати. Но в съвременните условия, състезателната дейност все по-често протича в екстремални ситуации, които обуславят комплекс от неизвестности в крайния резултат. Напр. мачовете на Европейското първенство по футбол–2007 г. Това от своя страна предявява други, различни изисквания към програма за интелектуално-психологическата подготовка на спортистите и отборите. Подходящ изход е да се премине към нова парадигма на алтернативен спортно-интелектуален модел т.е. СИ-технологията за: „интелектуално взаимодействие между мислещият спортист-творител, като съзидаващ партньор на треньора и отбора“ / В.Янев, 1972, 1979, 1997, 1998, 2001/. Този модел има принципи и подходи водещи до разкриване на нови, неподозирани възможности в интелектуално-мисловната дейност на спортистите и на треньора, като реално повишава съзидаемостта, конкурентността, надеждността и успеха в съвместната им работа. На фиг.3 и 4 схематично са показани обичайния /досегашен/ и предлаганият /преосмислен, следващ/ алтернативен модел-програма за интелектуална подготовка.

Литература

1. Родионов А.В. Психодиагностика спортивных способностей. М., „Ф и С“, 1973.
2. Родионов А.В. и съавторски к-в. Психология физического воспитания и спорта. Учебник для вузов. – М.: Академический Проект; Фонд „Мир“, 2004.
3. Янев В.Х. Исследование эффективности индивидуальных тактических действий в нападении и средств рационализации выбора решений при совершенствовании баскетболистов. Дисс. кпн. Москва, 1972.

4. Спортна дейност и спортен интелект. С., сп. „Психология“, №4, 1979.
5. Янев В.Х. Интелект и дейност на спортиста – СПОРТЕН ИНТЕЛЕКТ. докторска (хабилитираща) дисертация, НСА, София, 1997.
6. Янев В. Психология на треньора в спорта. Ръководство за треньори. НСА, София, 2001.
7. Янев В. Sports Intellect – Trend and Technology for human intellect in sports. Материалы: Международной науч. конф. психологов физ. культуры и спорта „Рудиковские чтения“ /11–14 июня, 2006 г./, РГУФКСТ, Москва, 2006.

ПСИХОЛОГИЧНИ УМЕНИЯ И СЪСТЕЗАТЕЛНА РЕАЛИЗАЦИЯ

ТАТЯНА СТАНЧЕВА ЯНЧЕВА

професор, д.пс.н., НСА „Васил Левски“
0888 340 994, tiancheva@prosport-bg.net

През последните десетилетия все по-често треньори, състезатели и психолози, работещи в сферата на елитния спорт поставят на дискусия и отчитат значимостта на менталната страна на спортното изпълнение. Те се обединяват около разбирането, че за достигането на върхово спортно постижение, на максимална състезателна реализация са необходими определени психологични умения, които изграждат т.нар. „състезателност“ на спортиста. В настоящия доклад е представен теоретичен модел на психологичните умения на състезателя, които се явяват решаващи за достигането на максимален спортен резултат. Те са заложили в основата на проведеното емпирично изследване. Изследвани са 114 състезатели от различни видове спорт с различно ниво на квалификация. Анализирани са взаимовръзките между психологичните умения на състезателите и спортния резултат, нивото на квалификация, спортния стаж и предходния спортносъстезателен опит, пола. На основата на получените резултати и разкритите взаимовръзки между изследваните показатели са изведени основни насоки за разработване на модел за тренинг на психологични умения в елитния спорт.

In the last decades more and more trainers, competitors and psychologists, working in the area of elite sport, discuss and recognize the significance of the mental side of the sport performance. They share the understanding that in order to accomplish peak sport achievements, at a maximum sport realization, certain psychological skills are necessary which form the so called “competitiveness” of the athlete. The current report presents a theoretical model of the psychological skills of the competitor which are decisive for the achievement of a maximum sport result. They are incorporated in the foundations of the executed empirical research. Subject of the research are 114 competitors in various sports with different level of qualification. The interactions between the psychological skills of the competitors and the sport result were analyzed, as well as the level of qualification, sport experience and previous sport-competition experience, the gender. On the grounds of the achieved results and the disclosed interactions between the researched indexes, general directions were drawn aimed at elaboration of a model for training of psychological skills in the elite sport.

Въведение

В специализираната литература все по-често се поставя на обсъждане проблема за ролята, и на тази база за развитието, на определени психологични умения, които определят т.нар. „психологически талант“ на шампиона (Bloom, 1985; Gould, Dieffenbach, & Moffett, 2001). Авторите идентифицират първо компонентите на психологическия талант, а след това и институциите, които са отговорни това да се случи. Особено внимание

се отделя на родителските и треньорски практики, които са повлияли върху развитието на психологическия талант, като те се свързват с фазите в развитието на спортната кариера (Bloom, 1985).

Williams и Krane (2001) извеждат психологическите характеристики на високо успешния спортист, както и менталните (психологическите) умения, които използват състезателите за постигане на оптимални психични състояния. Авторите посочват следните характеристики и умения: саморегулация на възбудата, висока увереност, добра концентрация и фокусиране, позитивни представи и самоговорене, силна решителност и отдаденост (ангажираност). Уменията, които според авторите състезателите използват за достигане на върхово психично състояние включват: представи (визуализиране), целепологане, мислен контрол върху стратегиите за представяне, управление на възбудата, добре развити състезателни планове, успешни стратегии за справяне, предсъстезателна подготовка.

Извеждайки психологическите характеристики на най-успешните и по-малко успешните елитни състезатели някои автори (Hardy, Jones, & Gould, 1996; Williams & Krane, 2001) поставят въпроса как тези умения могат да се развиват в процеса на подготовка. Отделни проучвания на развитието на таланта в различни области (музика, художествени изкуства, наука, спорт) разкриват, че те имат много допирни точки (Bloom, 1985; Csikszentmihalyi, Rathunde, Whalen, & Wong, 1993). За да се насочи таланта към актуално постижение, състезателят трябва да развие специфични психологически качества, умения и ориентации и да има възможността да ги развие в подкрепяща среда.

В резултат на анализ на проведени интервюта и експертни оценки на състезатели, треньори и родители някои автори (Gould, Eklund, & Jackson, 1993; Gould, Jackson, & Finch, 1993a, 1993b; Gould, Greenleaf, Dieffenbach, Lauer, Chung, Peterson, & McCann, 1999) се обединяват около следните характеристики на шампиона: способност за фокусиране, висок оптимизъм, ментална (психическа) сила, драйв (енергия, сила), състезателност, увереност, спортна интелигентност, обучаемост, способност за справяне със стреса.

Съществен момент за ефективната реализация на спортиста според нас се явява преходът „тренировка – състезание“.

В спорта изявата и проверката на подготвеността става чрез състезанието. Реализацията на спортиста предполага регистриране на съответно постижение в условията на конкретно официално състезание. Много често тази реализация на спортиста се оказва несъответна на неговите възможности. Възниква въпросът – „На кои възможности?“. Реализацията, спортният резултат, показан по време на състезание е продукт на интегралната изява на личността (Т. Янчева, 2006).

В тази връзка можем да разглеждаме качествата на спортиста в два аспекта. От една страна, това са способностите, качествата и уменията, които определят т.нар. „спортна пригодност“. Те са основата за успешно усвояване и практикуване на съответния спорт. От друга страна, способностите, качествата и уменията, свързани с регулацията на поведението, действията усилията и взаимодействията със средата. Те са определящи за ефективността на реализацията на спортиста.

Докато първата група е съществена при подбора за съответния спорт и определя потенциала за развитие и изява на състезателя, то втората е решаваща в процеса на изява на този потенциал и максималното му разгръщане, развитие и използване. Бихме могли да ги определим като „**състезателни качества и умения**“. Тези две групи качества и умения са във взаимна връзка и зависимост и в своето единство определят комплексността и ефективността на подготовката, а по този начин и възможността за максимална състезателна реализация.

Към тези състезателни качества и умения на личността бихме могли да отнесем: концентрация и фокусиране, спортна увереност, адаптивен перфекционизъм, мотивация за постижение, очаквания за лична ефективност, оптимизъм, ментална (психическа) издръжливост, способности за справяне, емоционален контрол, спортна интелигентност, състезателност, умение за мобилизиране на усилията, способност за визуализация, позитивно самоговорене.

В настоящия доклад ще представим част от резултатите от по-мощно проучване на състезателните качества на спортиста и определяне на психологическия профил на елитния състезател.

Цел

Целта на настоящото изследване е да се проучат някои от състезателните качества на спортиста (Перфекционизъм, Аз-ефективност, Спортна увереност) и тяхното проявление при състезатели с различно ниво на квалификация.

Обект на изследването бяха 114 състезатели (64 мъже и 50 жени) на възраст между 15 и 28 години с различно ниво на квалификация, обособени в две групи: 1) Призьори от Световни и Европейски първенства; 2) Състезатели от Републиканско ниво.

Метод

За реализиране на целта на изследването използвахме:

1. Методика за изследване на Аз-ефективността в спорта (Т. Янчева, Цв. Мишева-Алексова, 2006) с две подскали – Аз-ефективност и себепрепятстване.
2. Скала за изследване на Мултидименсионалния перфекционизъм в спорта – Multidimensional Perfectionism Scales (Frost-MPS), на Frost, Marten, Lahart, & Rosenblate (1990), който включва 6 подскали: родителска критика, лични стандарти, притеснения от грешки, организираност, родителски очаквания и съмнения в действията.
3. Тест за изследване на спортна увереност – *Trait Sport Confidence Inventory* (TSCI; Vealy, 1986).

И трите използвани методики демонстрират много добри психометрични характеристики.

Резултати

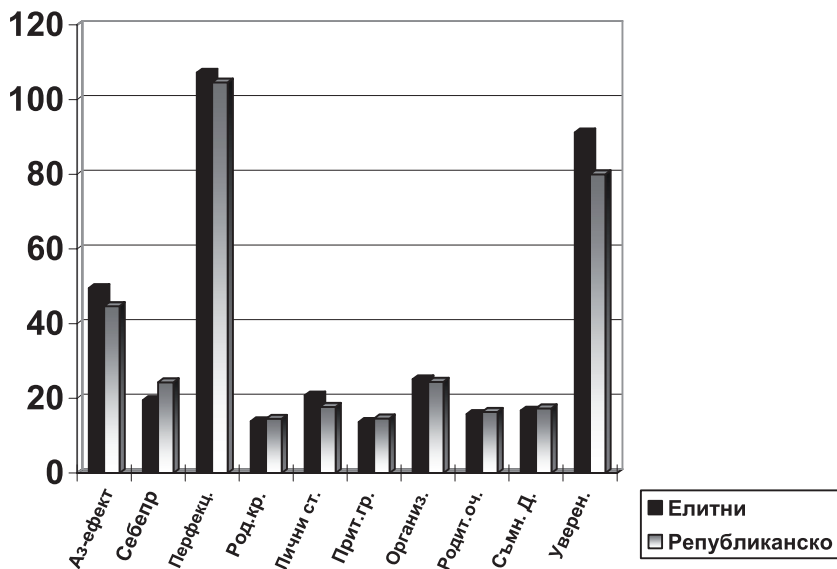
Обобщените резултати от изследването са представени в таблица 1. Доколкото целта на настоящото проучване беше да се изследват някои от изведените състезателни качества и умения на спортиста, които са решаващи в процеса на реализация и определят психологическия профил на успешния състезател, а и предвид краткостта на настоящото изложение, ще се спрем главно на данните от сравнителния анализ.

Резултатите разкриват, че при елитните състезатели (фиг. 1) са налице по-високи стойности по показателите Аз-ефективност, перфекционизъм, лични стандарти, организираност и спортна увереност и по-ниски по отношение на себепрепятстване, родителска критика, притеснения от грешки, родителски очаквания и съмнения в действията.

Демонстрираните различия между двете групи изследвани лица (елитни състезатели и състезатели от републиканско ниво) обаче са статистически значими по четири от изследваните показатели. При елитните състезатели (Таблица 1) са налице значимо по-високи стойности по показателите Аз-ефективност ($F=17,487$; $p<,000$); Лични стандарти ($F=10,764$; $p<,002$) и Спортна увереност ($F=11,163$; $p<,001$). В същото време при тях се наблюдават значимо по-ниски стойности по показателя Себепрепятстване ($F=13,144$; $p<,001$).

Според получените от нас резултати, които подкрепят изнесените в литературата данни, можем да твърдим, че успешните състезатели вярват в способностите си да действат така, че техните усилия да доведат до желанния резултат, убедени са в своята ефективност, имат високи лични стандарти, но и увереност, че могат да ги постигнат.

Същевременно трябва да отбележим още един факт с особена значимост. Резултатите от нашето изследване разкриват, че при всички изследвани състезатели, независимо от тяхната квалификация, са налице много високи стойности по подskalата „Организираност“ на Мултидименсионалния перфекционизъм. Бихме могли да твърдим, че това е една от универсалните характеристики на спортиста.

Фиг. 1.

Резултати от сравнителния анализ на данните в зависимост от квалификацията

Данните от нашето проучване сочат, че не се наблюдават значими различия по пол. Анализът на резултатите по вид спорт разкрива, че са налице значими различия само по един от изследваните параметри – притеснения от грешки ($F=5,928$; $p<,002$). Най-високи стойности по този показател имат състезателите по футбол и вдигане на тежести, най-ниски – баскетболистите.

Резултатите от корелационния анализ на данните разкриват значими корелации между изследваните параметри. Налице е висока положителна корелация между Аз-ефективността, спортната увереност ($r=,494$; $p<,001$) и личните стандарти ($r=,376$; $p<,001$) и отрицателна между Аз-ефективността и себепрепятстването ($r=-,433$; $p<,001$). Състезателите с по-високи очаквания за лична ефективност имат по-високи лични стандарти за

изпълнение, но независимо от това демонстрират по-голяма увереност в своите способности да се справят с това.

Налице е много висока корелация между увереността и личните стандарти ($r=,608$; $p<,001$), между увереността и Аз-ефективността ($r=,494$; $p<,001$). Данните разкриват висока зависимост и между личните стандарти и Аз-ефективността ($r=,376$; $p<,001$), перфекционизма ($r=,494$; $p<,001$), родителските очаквания ($r=,323$; $p<,001$).

Важен за спортната практика е фактът, че се наблюдават значими корелации между родителската критика и себепрепятстването ($r=,355$; $p<,001$), перфекционизма ($r=,740$; $p<,001$), притесненията от грешки ($r=,475$; $p<,001$), съмнения в действията ($r=,539$; $p<,001$). Тези данни поставят на дневен ред проблема за поведението на родителите и техните отговорности, свързани с развитието на спортния талант и най-вече неговите психологически аспекти. Както вече споменахме, редица автори поставят въпроса за ролята на семейството като една от институциите, пряко ангажирана с развитието на психологическия талант на елитния спортист (Bloom, 1985). Наблюденията от практиката сочат, че за българския спорт това е проблем с особена значимост.

Таблица 1.

Резултати от сравнителния анализ на данните, в зависимост от квалификацията

		N	M	SD	Min.	Max.	F	Sig.
Аз-ефективност	1,00	49	49,5200	3,76519	40,00	55,00	17,487	,000
	2,00	65	44,6735	5,12505	34,00	54,00		
	Total	114	46,3108	5,22094	34,00	55,00		
Себепрепятстване	1,00	49	19,5200	3,61847	13,00	25,00	13,144	,001
	2,00	65	24,3265	6,09094	12,00	40,00		
	Total	114	22,7027	5,82562	12,00	40,00		
Перфекционизъм	1,00	49	107,2000	14,86327	81,00	134,00	,323	,571
	2,00	65	104,5714	20,49492	55,00	152,00		
	Total	114	105,4595	18,71867	55,00	152,00		
Родителска критика	1,00	49	13,8400	5,55788	7,00	30,00	,270	,605
	2,00	65	14,5306	5,33503	6,00	25,00		
	Total	114	14,2973	5,38321	6,00	30,00		
Лични стандарти	1,00	49	20,7600	3,03150	14,00	25,00	10,764	,002
	2,00	65	17,6939	4,13423	7,00	25,00		
	Total	114	18,7297	4,04867	7,00	25,00		
Притеснения от грешки	1,00	49	13,6800	3,56745	7,00	22,00	,641	,426
	2,00	65	14,6327	5,36460	6,00	29,00		
	Total	114	14,3108	4,82836	6,00	29,00		
Организираност	1,00	49	25,1200	6,31348	2,00	30,00	,290	,592
	2,00	65	24,4694	4,03166	16,00	30,00		

	Total	114	24,6892	4,88757	2,00	30,00		
Родителски очаквания	1,00	49	15,7600	5,07674	6,00	27,00	,213	,646
	2,00	65	16,3673	5,49126	6,00	29,00		
	Total	114	16,1622	5,32769	6,00	29,00		
Съмнения в действията	1,00	49	16,7200	5,37370	6,00	30,00	,216	,644
	2,00	65	17,3061	5,00918	6,00	30,00		
	Total	114	17,1081	5,10591	6,00	30,00		
Спортна увереност	1,00	49	91,2000	10,49206	67,00	107,00	11,163	,001
	2,00	65	80,0204	14,93247	23,00	107,00		
	Total	114	83,7973	14,53101	23,00	107,00		

1 – елитни състезатели; 2 – състезатели Републиканско ниво

Квалификацията е фактор, който оказва съществено влияние върху някои от изследваните параметри, или по-скоро обратно, тези психологически характеристики са решаващи за реализацията на спортиста. Данните от корелационния анализ потвърждават резултатите от сравнителния анализ. Успешните състезатели (тези с по-висока квалификация) са по-уверени ($r=,366$; $p<,001$), имат по-високи очаквания за лична ефективност ($r=,393$; $p<,001$), по-високи лични стандарти ($r=,361$; $p<,001$) и по-ниски стойности на себепрепятстване ($r=,393$; $p<,001$).

Факторният анализ на данните след направената Varimax ротация разкрива два ясно обособени фактора. Първият фактор обяснява 36,116 % от вариацията. В него попадат пет айтема – Перфекционизъм, Родителска критика, Родителски очаквания, Съмнения в действията, Притеснения от грешки, т.е. фактори, които се свързват с неадаптивно състезателно поведение и в значителна степен могат да препятстват състезателната реализация на спортиста.

Таблица 2.

Резултати от факторния анализ

Айтеми	Фактори	
	1	2
Перфекционизъм	,954	,247
Родителска критика	,813	-,092
Родителски очаквания	,762	,162
Съмнения в действията	,761	-,061
Притеснения от грешки	,761	-,074
Увереност	,050	,808
Аз-ефективност	-,107	,765
Лични стандарти	,340	,740
Себепрепятстване	,373	-,609
Организираност	,057	,409

Вторият фактор обяснява 24, 005 % от вариацията и включва айтемите Увереност, Аз-ефективност, Лични стандарти, Себепрепятстване (с обратен знак, т.е. ниски стойности), Организираност. Той може да бъде свързан с адаптивно състезателно поведение и в този смисъл да подпомага успешната състезателна реализация.

Заклучение

Направеният теоретичен анализ и получените резултати от изследването ни дават основание да изведем следните изводи:

1. Съществуват определени психологически качества и умения, които влияят съществено върху ефективността на състезателната реализация.
2. Резултатите от изследването, както и данните от литературата дават основание да изведем някои от качествата, които определят психологическия профил на успешния състезател – висока спортна увереност, Аз-ефективност, организираност, лични стандарти, ниско себепрепятстване. Заедно с това можем да изведем и някои качества, които препятстват успешната реализация. Те са свързани главно с т.нар. „неадаптивен перфекционизъм“ – родителска критика, родителски очаквания, съмнения в действията, притеснения от грешки.

Направеният теоретичен анализ и данните от нашето изследване ни дават основание да поставим проблема за „психологическия талант“ на елитния спортист. Той би имал съществено значение при подбора в елитния спорт, подготовката и отговорностите, свързани с развитието на психологическия талант като фактор, който съществено влияе върху състезателната реализация.

Литература

1. Янчева, Т. (2006), Психологическо осигуряване в елитния спорт, С., НСАПРЕС.
2. Янчева, Т., Цв. Мишева-Алексова. (2006), Методика за изследване на Аз-ефективността в спорта, В Сб.: Личност. Мотивация. Спорт., Т. 11, С. 41–52.
3. Янчева, Т., (2008). Адаптация на Multidimensional Perfectionism Scale (MPS) (Frost, Marten, Lahart, & Rosenblate, 1990) за изследване на перфекционизма в спорта, 13 Научна Конференция „Личност. Мотивация. Спорт.“
4. Bloom, B.S. (Ed.). (1985). *Developing talent in young people*. NY: Ballantine.
5. Cote, J. (1999). The influence of the family in the development of talent in sport. *The Sport Psychologist*, 13, 395–417.
6. Csikszentmihalyi, M., Rathunde, K., Whalen, & Wong, (1993). *Talented teenagers: The roots of success and failure*. NY: Cambridge University Press.
7. Frost, R., Marten, P., Lahart, C., & Roseblate, R. (1990). The dimensions of perfectionism. *Cognitive Therapy and Research*.
8. Gould, D., Eklund, R.C., & Jackson, S. A. (1993). Coping strategies used by U.S. Olympic Wrestlers. *Reserch Quarterly for Exercise & Sport*, 64, 83–93.
9. Gould, D., K. Dieffenbach & A. Moffett. (2001). *The Development of Psychological Talent in U. S. Olympic Champions*, Final Grant Report.
10. Gould, D., Jackson, S.A. & Finch, L. M. (1993a), Life at the top: The experience of U. S. national champion figure skaters. *The Sport Psychologist*, 7. 354–374.

11. Gould, D., Jackson, S. A. & Finch, L. M. (1993b), Sources of stress in national champion figure skaters. *Journal of Sport Psychologist*, 2, 298–313.
12. Gould, D., Greenleaf, C., Dieffenbach, K., Lauer, L., Chung, Y., Peterson, K., and McCann, S. (1999). Positive and negative factors influencing U.S. Olympic athletes and coaches: Nagano Games assessment. Final Grand report submitted to the U.S. Olympic Committee Sport Science and Technology Division, Colorado Springs, Colorado.
13. Hardy, L., Jones, G., & Gould, D. (1996). *Understanding psychological preparation for sport: Theory and practice of elite performers*. Chicester, UK: Wiley.
14. Williams, J. M., & Krane, V. (2001). Psychological characteristics of peak performance. In J.M.Williams (Ed.), *Applied sport psychology: Personal growth to peak performance* (4th ed., pp. 137–147). Mountain View, CA: Mayfield.